

THE
SĀNKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA

TOGETHER

WITH THE COMMENTARY

OF

VARADATTASŪTA ĀNARTĪYA

EDITED BY

ALFRED HILLEBRANDT, PH. D.

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF BRESLAU

VOL. I.

TEXT OF THE SŪTRA CRITICAL NOTES INDICES

50? 51 . . .
— 234 141 —

PUBLISHED FOR THE BIBLIOTHECA INDICA

CALCUTTA

PRINTED BY G. H. ROUSE BAPTIST MISSION PRESS

1888

TO

DR. REINHOLD RÖST

PRINCIPAL LIBRARIAN OF THE INDIA OFFICE

THIS VOLUME IS INSCRIBED

AS A TOKEN

OF SINCERE RESPECT AND GRATITUDE.

CONTENTS . . .

Preface	Page I ff
Text of the Sutra	1
Manuscripts of the text and critical notes	११८
Indexes—	
I Index of words	१०८
II Index of deities mentioned in Index I	५१५
III Proper names mentioned in Index I	५१०
IV Some names of hymns and verses	५१८
V Verses quoted by Pratikas and contained in the Sakalaśakha of the Rigveda	५०१
VI Verses quoted only by Pratikas and not found in the Sakalaśakha of the Rigveda	११८
VII (A) Verses quoted in full	११८
(B) Gathas Slokas, etc	११५
VIII (A) Yajus, Nigādas etc	१११
(B) Nivāda	१११
IX Prayers Atiṣṭuṣṭi etc	१११

PREFACE

1.

THE Śaṅkhayana Śrauta Sūtra is one of the two great Sūtra works thus far known which treat of the duties of the Hotar and his assistants at the celebration of the so-called Śrauta or Vaitanika sacrifices, beginning with the Darsapurna masa Iṣṭi and ending with the complicated Sattra or 'sacrificial sessions'

The text of this work I now lay before my colleagues. And, inasmuch as the progress of our common studies depends in great measure upon the facility with which the original sources of our knowledge of ancient India may be consulted, I have added to the text a series of indexes, hoping that they will answer all demands that can reasonably be made upon an editor and will prove of much value as tools and material for further investigation.

Years ago, Professor Weber* advanced the opinion that the home of the Śaṅkhyānas was in the western regions of India. His view was confirmed and our knowledge of the matter made precise by Professor Buhler, to whose eminent scholarship Sanskrit philology is greatly indebted, in the preface to his translation of the Āpastamba Dharma Sūtra †. From a passage of the Mahānava concerning the geographical distribution of the Vedas and the Vedic schools, he quotes the following couplet

उत्तरे गुर्जरे देशे ऋक्षच परिकीर्तिता ।
कौशेतकि ब्राह्मण च शाय्या शय्यायनौ खिला ॥

* Indische Literaturgeschichte ed 2 p 59

† Sacred Books of the East vol II p xxxi

Sutra are strikingly similar, in style and general character, to the Brahmanas—a fact which speaks strongly in favour of Śaṅkharāya's work being anterior to that of Āśvalayana. Important also is the fact that it embodies detailed prescriptions for the performance of human sacrifices. These sacrifices probably belonged to a very remote age, and had already begun to pass into desuetude during the period of the composition of the Vedic hymns. One of these prescriptions gives us an interesting clue for the explanation of *Rigveda* X, 18, 8, and incidentally also an argument in favour of our assuming an early date for Śaṅkharāya—see below.

In this connection, it may be added that the history of the *Maitrayaniya Śākhā*, which has been so well elucidated by Dr. von Schröder, shows that oblivion sometimes befalls the very works that have an especial claim upon our interest.

2

The principles of sound criticism have been applied to the texts of Vedic hymns and have disproved the beliefs long current concerning the integrity of those texts. As applied to the products of the Sutra period, the same principles appear to be leading to results similar, but even more far-reaching.

I have already* pointed out that most of the Śrauta Sutras bear a strong family likeness and differ from each other only in matters of comparatively small importance. From this one might be tempted to infer that they were handed down by a tradition the integrity of which was unaffected by the usual fate of all ancient literary compositions. I think it can be shown, however, that such was not the case, and that the original manuals of the ancient Sutra Śāstras became gradually enlarged by various additions and modifications due partly to the mutual influence of the

* In the introduction to my *New and Full Moon Sacrifice* Jena, 1890.

different schools and partly to the natural developement of the ritual. Indeed, Ānartīya himself, the commentator to Śāṅkhayana, occasionally observes that this or that rule has been borrowed from the work of another Śakha.* More over, a passage from the supplement to the Gobhila gṛihya saṁgraha†

आत्मनन्तेषु यद्वाक्यं तत्पुनश्च पारतन्त्रिकम् ।

विशेषा खलु सामान्या य चीक्षा वेदादिभिः ॥

states expressly that deficiencies in one Sutra work are to be filled up by drawing upon some other

This method of procedure has been evidently adopted by the adherents of the Śāṅkhayana Śakha, and the fact may be illustrated by a good many actual instances to be found in their work. Let us take for example II, 7, 1 ff. The rules read

प्रथमाह्निके जुहोति । १ । दृश्यमाने वा नक्षत्रे । २ । उषादय जुषिते । ३ ।
उदिते वा । ४ । पुरस्तात् काले मन कुर्वीत । ५ । तस्यापराधे प्रायश्चित्तम् । ६ ।

Here it will be noticed that the Sūtras are palpably lacking in homogeneity. Rules 2 and 4 leave it to the sacrificer to decide upon one of two permissible times. The restriction of rule 5 has plainly the appearance of being an after-thought, and still more is this the case with rule 6, which imposes an expiation upon such as adopt the alternatives permitted by rules 2 and 4.

Had the intent of the passage been this that the sacrificer should exercise all due care to observe the time as fixed by rule 1 or rule 3, and that he should be permitted to choose another time only in case he had neglected both the main alternatives or had been prevented from observing

* शाखाभिरातु

† Gobhila's Cṛihya Sūtra ed by Candrakānta Tarkahimkara H bl Ind p 380 Bloomfield ed and transl of the Gobhila gṛihya saṁgraha pars 5a Ze tschr ft der Deutschen Morgen land schen Gesellschaft xxxv 548 585

them, we should then have expected the wording of the passage to run about as follows.

प्रथमाह्नमिते जुहोति । १ । उपोदय युपिते । १ । तस्मिन्काले न कुर्वीत । १ ।
तस्मात्प्राथमे प्रायश्चित्तं कृत्वा दृश्यमाने न चने । ४ । उदिते । ५ ।

The inconsistency and awkwardness of the traditional text can be accounted for, in my opinion, only by assuming that we have before us a conglomeration of various doctrines originating in the varying opinions and practices of several successive teachers and jumbled together here by the last redactor of the text without regard to their historical succession and to their intrinsic compatibility. The original prescriptions respecting the time of beginning the sacrifice were closely limited, in the long run, strict conformity with them must often have been a great inconvenience. The limits were therefore extended in accordance with the laxer practices of other Gurus. Later and more severe Yajūikas disapproved of such an innovation, and enforced its rejection by demanding an expiation for offences committed in obedience to the rules of less rigorous authorities.

My opinion is confirmed by the commentary, which explains the Sūtras in question in the following way

1. प्रथमाह्नमिते स्तमितमात्रे इत्यर्थः । सायमह्नमिते पुरा तमसस्तस्मिन्काले जुहुयादिति युते ।

2. वाग्वदो विकल्पार्थः । पदवर्जमेकदिनचरोद्धेदकाले जुहुयात् । एवमपि शास्त्रान्तरात् ।

3. प्रातस्तनो होमकालः । उपोदयमुदयमभीषे विगतायामुपनि । प्रातः पुरा द्यादपह्ने तमसि तस्मिन्काले जुहुयादिति युते ।*

* It is interesting to observe that the *Āitareya Brāhmaṇa* at V 29 1 ff., rejects in strong terms the very practice here particularly recommended and winds up by quoting the *Yajugatha* given below. Thus स यो जुहोति जुहोति यथा कुमाराय वा बन्धुय वा ज्ञाताय स न प्रतिदध्यात्तादक भवत् । अथ य उदिते जहोति यथा कुमाराय वा बन्धुय वा ज्ञाताय स न प्रतिदध्यात्तादक भवत् &c

4. वाग्वदो विकल्पार्थः । प्रथम इति वर्तते । प्रथमोदिते आदित्ये जुष्टयादेव मपि शाखान्तरे श्रुतत्वात् ।*

5. पुरस्ताद्यो अभिहितः कालः प्रथमास्तमिते प्रातश्चोदये श्रुतिर्न वैव मन कुर्यात् । इतरौ तु कालौ पश्चादभिहितौ । दृश्यमाने वा नद्ये च दिते वेति तौ मनस्यपि आरोपयन् । ननु प्रतिपिदवा किमर्थमुपदेशः । ज्ञापनार्थः । यत्र स्रुतिरिति तत्र शाखान्तरं विद्यमानमपि नादर्शयन् ।†

6. अत एव प्रथमास्तमितानुदितयार्चनस्य येन तस्यापराधे प्रादक्षिप्तं श्रुत्यन्तरे पश्यते

The above example may suffice to illustrate the composite character of our text, but other and similar examples may easily be found. All together, they naturally suggest the historical problem of discriminating between the different elements that make up the text—between the rules which properly belong to the school of the text in question and those which have been borrowed from the dicta of other schools and teachers. At present, the problem cannot well be solved. All extant Sutra works must first be published in good editions and the comparative study of their contents thereby facilitated †. But to give even now an idea of the way in which I think that the results of these critical studies ought to be presented in print, I subjoin a typical example. Here the original Śaṅkhayana rules are printed in letters of large size, and the Vārttikas thereto in letters of smaller size. Thus

प्रातः प्रातरुद्यतं ते वदन्ति पुरादयाञ्जुलिं ये द्विचावम् ।

दिवा कीर्त्यमदिवा कीर्तयन् सूर्या अतिर्न तदा अतिरथाम् ॥

* It would appear from the foregoing note that the Sutra number 4 is taken from the Ātareyans or from a school nearly related to them.

† The commentator is evidently at a loss to know how to deal with this incongruity. The difficulty has struck him, but the true solution of it lay of course far beyond his horizon.

‡ This comparison will yield some interesting results. For an example I

प्रथमास्तमिते जुहोति । १ ।

दग्गमाने वा मच्छे । १ ।

उपोदयं व्युपिते । २ ।

उदिते वा । १ ।

पुरस्तात् काले मनः कुर्वीत । १ ।

तस्यापराधे प्रापयितुम् । १ ।

The work of Sankhāyanā, and those of the other Sutrakāras, can claim, therefore, only a very low rank as literary compositions. Nevertheless, they deserve our serious attention, because they constitute, along with the Brāhmanas, the principal material for our researches into the religious antiquities of the Vedic age. The varied information which they contain will prove useful for elucidating many passages of the Samhitās that are still involved in obscurity. I have already shown* that two important passages in the R̥gveda, namely, X, 18, 3 and X, 85, 21 and 22, can be satisfactorily explained only by referring them to an old usage connected with the human sacrifice and alluded to by Sankhāyana at Sr. Sutra XVI, 13, 7 and 13. The usual understanding of the first-mentioned stanza as a summons to the wife of the deceased to leave her husband's corpse and return to her place among the survivors is incompatible with a strict philological interpretation, though this application or rather misapplication probably dates back to very old times. In like manner, the difficulties of R̥gveda V, 2, 1 to 6 can be solved only with the help of a knowledge of the ritual †. It must be borne in mind that the R̥gveda and the Atharvaveda are for the most part prayer-books, and that these

may here refer to the almost literal agreement between Sankh. Sr. S. XIII 13 1 and Pancavimsa Brāhma IX 3 1.

* In an article published in the Journal of the German Oriental Society vol. XL p. 708 ff.

† Compare my article in the Journal just mentioned vol. XXXIII p. 248 ff.

prayers were but links in a long chain of more or less developed ceremonies. Herein, therefore, I agree fully with Professor Bloomfield, who, in his excellent studies on the Atharvaveda,* advocates the same opinion.

Moreover, the horse sacrifice or Asvamedha is described in detail by Sankhayana, Asvalayana, and others, and their accounts give us a most interesting picture of a popular religious festival in ancient India. The later brahmanical system permitted only a very few of the laity to take part in solemn celebrations. Quite differently here in the Sutra, the Asvamedha is represented as a great national feast. The chosen victim was permitted to roam at large in full liberty for a whole year. Sons of noble families attended him and guarded him against all harm from neighbouring princes. All classes and ranks of subjects of the king who offered the sacrifice were present at the ceremonies. Old men and householders, young men and maidens were assembled and addressed by bards reciting old tales and accompanying them on the lute †.

In short, these dry Sutras are not without their interesting features. And even from their most prosaic portions we may hope to win much material of value, not only for the solution of the exegetical difficulties of the Veda, but also for the enlargement of our knowledge of the Vedic religion and of Aryan antiquities.

B

Respecting my method of arranging the Sutras, and, in particular, of dividing them, a few words must be said. My divisions often disagree entirely with those of the commen-

* See his seven hymns of the Atharvaveda. *American Journal of Philology* vol. VII p. 460 ff. and also *Journal of the Am. Oriental Society* vol. XIII.

† See my article 'National Offer in Altindien' in the *Festschrift anlässlich Stuttgart 1898* p. 40 ff.

tator, Ānartīya. The latter, apparently, is not guided by any positive principle, but breaks off arbitrarily in just whatever place he feels called upon to give a bit of comment. A good many word-collocations, which, as they appear in Ānartīya's work, have the semblance of Sūtras, can be shown to be mere fragments of a Sūtra, the integrity of which can be restored by simply reading the fragments uninterruptedly. To a certain extent, accordingly, I agree with Dr. Knauer, who* first introduced the practice of setting aside the division into Sūtras and of giving a real prose text. But in order to justify my own method of procedure, I adduce a few examples.

Thus at Sāṅkhya's S'rauti Sūtra, I, 14, 19, we read
इष्टं च वीतं चाभ्युपे चैन न इति वा व्यावर्धिवी चैव पाताम् etc
Ānartīya makes a stop after वा in order to insert the remark
इतिवत्तु चाने न इति वा प्रविष्टम् and thus cuts in two the text
of the mantra precisely in the middle of a sentence†

At IV, 5, 13, Sāṅkhya's rule in its complete form should read, एतेनैव धर्मणा नाहिताग्ने पिण्डपितृयज्ञः क्रियेत । Ānartīya's treatment of this rule furnishes a typical example by which we may estimate the breadth of scope and the critical acumen of the scholast. As commingled in Ānartīya's work the text of the rule (here printed in large letters) and the text of the comment (here printed in small letters) run as follows एतेनैव धर्मणा नाहिताग्ने पिण्डपितृयज्ञः । एतेनैव धर्मण्यवकारकरणाय गच्छेत् । ततश्च दक्षिणतः प्रथमकृतिष्यते । अनाहिताग्नेः क्षतावसथस्येत्यर्थः । पिण्डपितृयज्ञा भवतीति वाक्यव्यप । तथा च द्रुत्यन्तरम् । अथनाहिताग्निना कार्यः ॥ क्रियेत । पिण्डपितृयज्ञ इति वर्तते । विनापि दग्धाह- तथा पिण्डपितृयज्ञी इव्य कर्तव्य । तथा चानग्रहदर्शनम् । तदाह etc

The scholast was doubtless accustomed to the concise

* In his careful though somewhat wordy edition of the Gōbhiḥ ya Gṛhya Sūtra Dorpat and Leipzig 1881

† The words न इति वा I deem to be a mere gloss and have bracketed them

style of the later Sūtras, and perhaps also to the excessively abbreviated style of the grammarians. On this account he was probably puzzled to find in the rule before him so superfluous a thing as the finite verb-form *सिद्धेन*. "If the verb has its ordinary meaning," he may have reasoned, "then here is a lavish and unwarranted expenditure of three needless syllables." And accordingly he attributes to them a deeper meaning than they can possibly have, and extorts from them an interpretation void of all reason. In fact, the presence of the word in the rule is a sign that the rule goes back to a time when the most extreme brevity had not yet become the foremost law of the Sūtraharas, and we thus have a new bit of evidence for the early date of Śāṅkhyaana.

As an example of the commentator's inconsistency may be mentioned the passage X, 2, 2. Here Śāṅkhyaana makes but one Sūtra of the words *उपपत्तौ अक्षरमित्याद्यं सूत्रे प्र बो देवायेति वदन्ते*, while he makes two of the corresponding passage at X, 5, 2. *अग्निं न ब्रह्मिभिरित्याद्यं सूत्रे । अग्निं नर इति वदन्ते*. Similar instances may be found at X, 6, 18 and 19 as compared with X, 8, 14 and 15, and at XI, 4, 10 as compared with XI, 5, 4, etc.

I have endeavoured to avoid these inconsistencies and to divide the text into Sūtras in accordance with the demands of the sense and the indications of internal evidence. And in this attempt I have derived some aid from the commentary itself, which now and then states that it explains *प्रतिपत्ति-साधनायै अत्र* though the end of the Sūtra be farther on. Examples of this are at II 8 22 9 14 1V, 1 2, etc. The reader may easily find all instances of this kind as they are mentioned in the foot notes to my edition of the Sūtra-text.

Although I have done my best to carry out the plan adopted by me, I fear that I have not been everywhere equally successful. Nor was this perhaps to be expected in view of the interjections and additions discussed in the foregoing section and in view of the difficulties inherent in

the text itself. In doubtful cases I have followed for the most part the divisions as given by the commentary. To meet any possible objections to this procedure which may be raised by some specially severe scholar, and to facilitate the study of the commentary published in the following volumes, I have indicated the Sūtracchedana of Anartiya by Arabic numerals placed over the lines.

In conclusion, I desire to express my sincere thanks to Mr. Chatfield, *Director of Public Instruction in the Bombay Presidency*, to the Chief Librarians of the Royal Libraries of Berlin and Munich, to Professors Max Muller and Thibaut, and to Dr. Rost, for the assistance which they have kindly given me in the work of procuring the manuscripts used for this edition; and especially to Dr. Rudolf Hoernle, whose ever ready help will be gratefully remembered by all who have had occasion to seek it.

ALFRED HILLEBRANDT.

BRESLAW, }
June, 1888. }

LIST OF ERRATA

The distance of my home in Breslau from the place of printing, Calcutta, is so great that it has not been possible to give me the opportunity of reading more than a single proof. In consideration of this fact I beg that the reader will excuse the length of this list

Page	line	21 read	अथ
"	7 "	16 "	निश्चिन्त्यति । प्रायाम्युजे
"	10 "	18 "	या तु-
"	18 "	17 "	कुल्लूषी
"	19 "	11 "	उपप्रयत्नी
"	32 "	1 combine	यद्यदर्थे
"	37 "	13 read	अथे
"	40 "	13 "	इत्याप्यावयति
"	41 "	21 "	इत्येवमन्त
"	45 "	13 "	न
"	49 "	6 del	s before वा
"	50 "	3 read	मृष्टे
"	56 "	19 "	आधीयमाने instead of •आ धीयमान
"	59 "	20 del	after ए
"	63 "	20 read	अथे instead of अथे
"	70 "	6 "	नासिद्धि
"	73 "	9 "	प्रसिद्धान्तरवन्ति
"	77 "	19 "	इन्द्र instead of इन्द्र
"	83 "	6 read	श्लोचि
"	88 "	13 combine	आपुरक्षा
"	90 "	1 read	येन
"	98 "	18 separate	प्रो अथे
"	99 "	11 separate	प्र हतानीति
"	107 "	7 read	दिनिष्पद्येति
"	" "	23 separate	यु युत
"	108 "	14 read	विधि and इन्द्र
"	" "	15 separate	s प लभि-
"	109 "	17 "	विवाह दया

Page	112	line	5	separate	चोदयेति
"	119	"	22	read	14 instead of 13
"	123	"	7	"	पिब
"	125	"	6	combine	यतोवृक्षतौक and तनोवृ०
"	126	"	9	separate	सु मेघ
"	"	"	20	read	•मुषीया instead of •मुषीया
"	133	"	14	"	क्रियमाणेषु
"	134	"	12	separate	सु युतमा
"	136	"	8	"	सु प्रत०
"	137	"	1	read	विहृतिप्रत्यये
"	139	"	20	"	अद्विरस्य
"	140	"	2	"	विदध्य
"	"	"	18	combine	कन्याकस्यापी
"	142	"	6	read	यियस्यगता
"	"	"	10	"	यदेवाघो
"	"	"	11	separate	अचि भुषो
"	143	"	5	read	मृजेने०
"	144	"	15	"	यदुदितौय०
"	147	"	6	"	•याच्छन
"	148	"	5	"	प्रमीयेताद्०
"	149	"	21	"	उत्थाय
"	151	"	2	"	चतुर्विज०
"	152	"	20	"	उद्भिद्वल०
"	158	"	9	"	ता instead of ता
"	159	"	3	combine	यथाऽह्य
"	160	"	1	read	कौलिना (see Index of words)
"	"	"	4	separate	मनोनादि प०
"	161	"	17	"	वलभिदा
"	"	"	18	"	•चिश्रामेन
"	165	"	17	I propose to read	विबदे श्याताम्
"	167	"	14	read	खाह०
"	171	"	17	"	अरुन मणान् ?
"	186	"	16	read	•इपनीम्या
"	194	"	20	del	
"	205	"	13	combine	अन्यत्रामद्वयार्थान्
"	206	"	15	"	अद्विरस्य अचि
"	218	"	16	read	अन्या०

Page 220	line 13	read	•एवनीया
" 221	" 14	write instead of the doubtful and probably incorrect reading the usual form समयेत् or मययेत् ।	
" 223	" 15	read	रग्निः
" " "	23	"	मंसिष्या
" 224	" 13	"	•पन्नः
" 231	" 13	write	इति च
" 233	" 3	separate	उप प्र०
" 239	" 16	add	Samvat 1524
" 241	" 4	write (J) instead of (F)	
" 242	" 16	"	अटिनः
" 245	" 15	"	•प्रचः
" 254	" 17	"	•मीति
" 255	" 18	"	खर्गो
" 257, 259,	and everywhere else	write	Ā, ā instead of A, a.
" 262	line 3	read	•मिष्ट्रुः instead of •मृष्ट्रुः
" 263	" 7	"	अधिः " " अधिः
" 267	" 19	read	आनः
" 268	" 21	"	आ
" 269	" 12	del	(5)
" 270	" 11	read	पुष्ट्रा
" 271	" 5	add all MSS	उप०
" 277	" 16	read	परः
" 278	" 5	"	अग्निः
" 280	" 10	"	1 (2) अ०
" 281	" 5	combine	•मीयसुः
" 282	" 17	del	अग्निः
" " "	18	add	अग्निः XII, 19, 5
" 295	" 22	read	अमृष्ट्रुः
" 309	" 7	"	अष्टाः
" 312	" 20	add	XIII, 14, 6 after V, 11, 14
" 316	" 1	read	26 instead of 36
" 320	" 16	add	8, before 27
" 330	" 1	del	1, after 15
" 331	" 2	read	V 3, 1 15, 1
" 347	" 4	read	195, 29 instead of 193, 29

Page	359	line	8	read	पथे•
"	360	"	2	"	कुपुष
"	364	"	11	read	त्रा•
"	"	"	20	"	•पयित्
"	368	"	8	"	गुरु
"	370	"	14	del	XV, 6, 1.
"	"	"	19	add	XV, 6, 1.
"	383	"	20	read	subj.
"	388	"	20	"	विस्लिधः
"	401	"	13	"	वनपदिष्ट
"	"	"	17	"	(5)
"	410	"	14	read	वनादिन
"	412	"	19	"	धायं•
"	414	"	2	"	•मभ्य
"	419	"	7	"	मौयमान V, 10, 6.
"	420	"	18	add	"or निमुषा (?) "
"	425	"	8	read	4, 2, instead of 4, 2, 8
"	430	"	20	add	21; after 10, 3, 14
"	433	"	20	read	21, 2 instead of 2, 2
"	451	"	14	"	V, 16, 4
"	460	"	6	"	XVI, 1, 15
"	469	"	19	"	14, 1, 7, instead of 14, 7, 7;
"	478	"	18	"	पष्ट•
"	511	"	16	insert	इष्टि XVI, 1, 1
"	512	"	1	del	XVI, 1, 1
"	525	"	1	del	5, 1
"	549	"	2	"	26 1
"	555	"	18	read	दय्या
"	559	"	1	"	M instead of M. 8
"	569	"	3	"	•विषा
"	570	"	4	"	1, 2, 14, 6, 15, 8 instead of 1—3
"	572	"	33	ad 1	V, 11, 7
"	574	"	16	"	7 16, XIV, 57, 11.
"	576	"	22	read	XVIII, instead of XVII
"	582	"	30	"	दय• " " दय
"	"	"	31	"	द विन्दुदये
"	588	"	9	ad 1	XVIII, 8, 11

Page 593	line 12	read	12 instead of 13
" 599	" 32	"	प्रकसितान्त
" 606	" 9	"	VIII, 62, 1—6
" 611	" 18	"	VIII, 89, 1—4
" 618	" 16	del	VIII, 6, 12, 7, 16
" 622	" 27	read	XVI, 11, 21
" 630	" 28	insert	उप मा यन् XVIII, 21, 11
" 637	" 35	read	मु०

पाडायनश्रुतसूत्रम् ।

श्रीम् ।

Preliminary remarks

- 12 Extracts from the commentary will be given in a second volume, in case better manuscripts should become accessible to the editor
- 2 The critical notes will be contained in the IIIrd fasc
- 3 The numbers over the lines indicate the division of Sūtras as given by Varadattasūtra Anantīva

मस्य च अन्दामानस्याध्वमादिव्यञ्जनान्ध्यान आकारः सुताप्लमावः
गुह्यः । १८ । मकारान्तो वा । १० । तं प्रथम इत्याचरते । ११ ।
श्रवसाने मकारान्तं सर्वेष्वङ्गणेषु सपुरोनुवाक्येषु । ११ । तेनार्धर्च-
मुत्तरस्थाः सधायावस्यति पादं वा तत्सततमित्याचरते । १२ । म

* or इत्याहताम् । १० । अथचोदेग । ११ । Comm केन विग्रहचोदेग इति
छन्दोद । तेनामप्ययमेवार्थः ।

† Comm. केचित्तु उत्तमस्य अन्दामानश्रुतस्य आरम्भे न प्रथम इत्याचरन्
इत्येवमन्तमेकं च प्रथमस्यार्थं चरन्ति ।

सर्वेषामृगणानां धर्मो ये कर्मसंयोगेन चोद्यन्ते । १४ । विदूरेष्वपि
 कर्मस्वन्तरेण प्रथमां परिधानीयां च संतानार्था ऽर्धर्चेन काङ्क्षति
 । १५ । अर्धर्चन्यायाश्चर्चः । १६ । वचनादन्यत् । १७ । उच्चैर्न्यायश्च-
 र्च्येदः । १८ । वचनादुपांशुता । १९ । संस्वारन्यायता च श्रद्धानाम् ।
 २० । ऐकस्वर्थं च । २१ । उच्चैस्तरां प्रणवः पुरोनुवाक्यायाः । २२ ।
 प्रणवाद्यान्योच्चैस्तराम् । २३ । उच्चैस्तरां वषट्कारः । २४ । समो वा
 । २५ । प्रणवो येयजामहो वषट्कारः संप्रैषाः प्रैषास्योच्चैरुपांशुद्वि-
 पु । २६ । देवतानामधेयं चोपांशु निगमम्यानेषु । २७ । भूर्भुव इति
 पुरस्ताज्जपः । २८ । ये यजामहे वौषलोजः सहः सह ओजः स्वरि-
 त्युपरिष्ठादिति चतुष्टयं सर्वासु याज्यासु । २९ । अनुयाजेषु तु येय-
 जामहो नास्ति । ३० । अनुवषट्कारे च । ३१ । सुतेन याज्यान्तेन
 वषट्कारस्य संधानम् । ३२ । असुतेन वा । ३३ । तदुपांशुयाजे
 नास्ति ॥ ४ । ॥ १ ॥

सावयेदाकारमावाहनम् । १ । येयजामहः मुतादिः पुरस्ताद्या-
 ज्ञानाम् । २ । चतुर्मात्रा याज्ञिकी मुतिः । ३ । मन्ध्यधराणां तालु-
 स्थाने आइइकारीभवतः । ४ । ओष्ठम्याने आइउकारीभवतः । ५ ।
 अन्यानि प्रकृत्याधराणि । ६ । एकारीकारी च प्रगृह्यौ । ७ । याज्यान्ते
 । ८ । विमर्जनीयो रिफितो रेफमापद्यते । ९ । लुप्यते ऽरिफितः । १० ।
 अनुस्वारं मकारः । ११ । अन्यानि प्रकृत्या व्यञ्जनानि । १२ । औ-
 कारो वषट्कारे चतुर्मात्रः । १३ । पकारादोत्तरो ऽकारः । १४ ।
 प्रकृत्या वोभौ । १५ । पूर्वो वा प्रकृत्या । १६ । प्रकृत्याकार इति
 जायूकर्थः । १७ । बार्हतरायन्तरं वषट् कुर्यात्पुरस्तादीर्घमुपरिष्ठा-

द्वृक्षम् । १८। उपरिष्टाच्च येयजामहादेवतादेशनं सपुरोनुवाक्ये ।
 १९। संप्रये तु न विद्यते । २०। जुहोतीत्युक्ते सर्पिः प्रतीयेत । २१।
 स्वाहाकारोऽन्ते होममन्त्राणाम् । २२। समिदाधानमन्त्राणां च ।
 २३। मन्त्रप्रयक्षात्कर्मप्रयत्नम् । २४। इतिकरणस्य मन्त्रान्ते । २५।
 मन्त्रान्तेन करणेषु कर्मणः संनिपातनम् । २६। संप्रिथितो ऽन्वाह । २७।
 तथा यजति । २८। इत्येतत्सर्वथशिकम् । २९। ॥ १॥

उपोष्य पौर्णमासेन हविषा यजते । १। तथामावासेन । २। द्वे
 पौर्णमासौ । ३। अमावासे च । ४। यां पर्यशमयं पूर्णं उदियाद्यां
 चास्तमिते ते पौर्णमासौ । ५। यो न द्रष्टेति यददृश्यं न दृश्येत ते
 अमावासे । ६। तच्चेज्यायां यायाकामी । ७। इति पौर्णमास्यामि-
 त्यामावास्यायामित्युपदेशाद्भवतिष्ठन्ते । ८। तत्संयुक्तासुः शब्दाः । ९।
 समानमन्यत् । १०। उभयचाग्रेयः पुरोलाशः । ११। अग्नीषोमीय
 उपांशुयाजः । १२। वैष्णवो वा । १३। अग्नीषोमीयस्य पुरोलाशः
 पौर्णमासे हविषि । १४। ऐन्द्राग्नौ ऽसंनयतो द्वितीयो ऽमावास्यायाम्
 । १५। ऐन्द्रं सांजायं संनयतः । १६। माहेन्द्रं वा । १७। वैष्णवं
 त्वसंनयन्नुपांशुयाजम् । १८। ॥ २॥

आमन्त्रितो होतान्तरेणोत्कर्षं प्रणीताश्च प्रतिपद्य दक्षिणेन प्रपदेन
 वर्धिराक्रमणम् । १। वेद्यन्तर्गमिता यथात्वार्षिणः । २। विक्रम्य च
 स्थानम् । ३। अग्नये समिध्यमानायेति संप्रिथितः । ४। कं प्रपद्ये तं
 प्रपद्ये यत्ते प्रजापते शरणं हृन्दस्मत्प्रपद्ये यावत्ते विष्णो वेद तावत्ते
 करिष्यामि देवेन सर्वत्रा प्रसृत आर्त्विज्यं करिष्यामि नमो ऽग्नये
 उपद्रष्टे नमो वायवे उपयोत्रे नम आदित्यायानुष्ठाने जुष्टमद्य

देवेभ्यो वाचं वदिष्यामि शुश्रूषेष्णां मनुष्येभ्यः स्वधावतीं पितृभ्यः
 प्रतिष्ठां विश्वस्मै भूताय प्रशास्त आत्मना प्रजया पशुभिः प्रजापतिं
 प्रपद्ये ऽभयं नो अस्तु प्राजापत्यमनुवक्ष्यामि वागावर्त्तिज्यं करिष्यति
 वाचं प्रपद्ये भूर्भुवः स्वरिति जपित्वा । ५। त्रिर्द्विष्ट्य । ६। प्र वो
 वाजा इत्युपसंघाय मध्यमया वाचा । ७। अग्न आ याहि वीतय
 ईलेन्य इति ह्रस्वौ । ८। अग्निं द्रुतं षणीमह इत्येका । ९। समिध-
 मानो अध्वर इत्येका । १०। तिस्रः साप्तदग्ने । ११। तदन्यत्र साय-
 नाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्याम् । १२। समिद्धो अग्न आजतेति द्वे । १३।
 अग्ने महो अग्निं प्राज्ञाण भारतेति प्रणवेन संघाय । १४। असुतो
 ऽर्वाक्षि यजमानस्य चौष्णार्पेधाण्यभिव्याहृत्य । १५। षट् तु द्विगोषस्य
 । १६। पुरोहितप्रवरेणाप्राज्ञाणस्य । १७। मानवेति वा सर्वेषाम् ।
 १८। देवेद्धो मन्विद्ध ऋषिष्टुतो विप्रानुमदितः कविशस्तो ब्रह्म-
 संश्रितो घृताह्वन इत्यवसाय । १९। प्रणीर्यज्ञानां रथीरध्वराणा-
 मर्हतां होता तृषिर्ह्यवास्तित्यवसाय । २०। आर्याच जुह्वर्देवानां
 चमसो देवपानो ऽरा इवाग्ने नेमिर्देवांस्तं परिभूरसीत्यवसाय । २१।
 व्यवस्तृन्नावाहयति देवताः । २२। ॥ ४॥

आवह देवान्यजमानाय । १। अग्निमग्न आवह सोममावहेत्याज्य-
 भागौ । २। अग्निमावहाग्नीषोमावावह विष्णु वाग्नीषोमावावहेन्द्राग्नी
 आवहेन्द्रमावह महेश्वरं वा । ३। देवां आज्यर्षा आवह । ४। अग्निं
 होषायावह । ५। स्वं महिमानमावह । ६। आ च वह जातयेदः सुयजा
 च यजेत्यावाह । ७। उपविग्योर्ध्वजानुर्दक्षिणेन प्रादेशेन भूमिमन्वा-
 रभ्य जपति । ८। यथै प्रतिष्ठायै मा ष्विस्ति श्रियि मातर्मा मा

हिंसीर्मा मोदोषीर्मधु मनिष्ये मधु वनिष्ये मधु जनिष्ये मधुमतीमघ
देवेभ्यो वाचं वदिष्यामि चारुं मनुष्येभ्य इदमहं पञ्चदशेन वज्रेण
पाप्मानं भ्रातृव्यमववाध इति । सप्तदशेन वा । ८ । ॥ ५ ॥

मानुष इत्युक्तः । १ । देव सवितरेतं त्वा वृणते सद्य पिवा वैश्वानरे-
णेन्द्र पूषण्डस्यते प्र च वद प्र च यज वसूनां रातौ स्याम रुद्रा-
णामोन्यायां स्वादित्या आदित्या अनेहसो

षदद्य होतवूर्ये जिह्वा चतुः परापतात् ।

अग्निष्टुनराभराज्जातवेदा विचर्षणिरिति ॥

प्रवृत्तो जपिता । २ । उपोत्पायाध्वर्योर्दक्षिणेन आदेशेन दक्षिणमंस-
मन्वारभ्य जपति सयेनाग्नीधो दक्षिणम् ।

इन्द्रमन्वारभामहे होतवूर्ये पुरोहितम् ।

येनायन्नुत्तमं स्वर्देवा अङ्गिरसो दिवम् ॥

षष्टिस्थाभ्वर्यू नवतिष्ठ पाप्मा अन्तरा द्यावाष्टयिवी विधृताः ।

सिनन्ति पाकमधि धीर एमि स्योने मे द्यावाष्टयिवी उभेदमे ॥

इति । ३ । यणसोर्वोरहसः पान्तु द्यौश्च ष्टयिवी साहय रात्रियाप-
द्यौषधयद्येत्यवसृज्य । ४ । ऐन्द्रीमावृतमावृतं आदित्यस्यावृतमन्वा-
वृतं इति दक्षिणं वाङ्मन्वावृत्य । ५ । निरसाः परावसूर्यो ऽपान्देष्टि
यं च वयं दिशस्तेन सहेति होतृपदनाष्टुष्कं वृणमुभयतः प्रतिष्टिद्य
दक्षिणापरमवान्तरदेशं निरस्य । ६ । अप उपसृज्य । ७ । अगुष्कमुदगधं
निधाय । ८ । इदमहमर्वावसोः सदमि सीदामीत्युपविश्य । ९ । दक्षि-
णोत्तरिणमुपसृज्य कृत्वा प्राज्ञौ पाणौ प्रवृत्तौ जपति । १० । गमो
द्यावाष्टयिवीभ्यां होतृभ्यां पूर्वसृभ्यां विद्यकमाणौ तनूपौ मे स्युस्तान्

ने पातं मा मा चिंसिष्टं मा मा संताप्तमित्याहवनीयं प्रेक्ष्य गार्ह-
पत्यं च । ११ । उदक्मंसर्पन्नाहैष वामाकाश इति । १२ । विश्वे देवाः
शास्त्रन तदद्य वाचो नमो महद्भ्य इति जपित्वा । १३ । अग्निर्होता
वेत्वग्निर्होत्रं वेतु प्रावित्रं साधु ते यजमान देवतेत्यवसाय । १४ ।
यो ऽग्निं होतारमव्या इत्युपांशु । १५ । घृतवतीमध्वर्यो सुषमास्यस्र
देवयुवं विश्ववारामौलामहै देवां ईसेन्यान्नमस्याम नमस्यान्यजाम
यश्चियानिति सुषावादाप्य पञ्च प्रयाजान्यजति । १६ । ॥ ६ ॥

समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्त्विति प्रथमः । १ । तनूनपादग्न
आज्यस्य वेत्विति द्वितीयः । २ । नराग्रसेो अग्न आज्यस्य वेत्विति
द्वितीयो वसिष्ठश्शुनकानामन्त्रिवध्न्यानां कण्डसंछतौनां राजन्यानां
प्रजाकामानां च । ३ । इलो अग्न आज्यस्य व्यन्त्विति तृतीयः । ४ ।
वर्धिरग्न आज्यस्य वेत्विति चतुर्थः । ५ । स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वा-
हाग्निं स्वाहाग्नीषोमौ विष्णुं वा स्वाहाग्नीषोमौ स्वाहेन्द्राग्नी स्वाहेन्द्रं
महेन्द्रं वा स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा अग्न आज्यस्य हविषो
व्यन्त्विति प्रयाजयाज्याः । ६ । ॥ ७ ॥

अग्निर्होत्राणि त्वं सोमासि सत्पतिरित्याज्यभागौ वार्चनौ पौर्णमास्याम्
। १ । अग्निः प्रद्वेन सोम गौर्भिरित्यमावास्यायां दधन्वन्तौ । २ ।
जुषाणो अग्निराज्यस्य हविषो वेतु जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो
वेत्विति याज्ये । ३ । अग्निर्मूर्धत्याग्नेयस्य पुरोनुवाक्या । ४ । भुवो यज्ञ-
स्येति याज्या । ५ । अग्नीषोमाविममित्युपांशुयाजस्य पुरोनुवाक्या ।
६ । जुषाणावग्नीषोमावाज्यस्य हविषो वीतामिति याज्या । ७ । इदं
विष्णुर्वपट् ते विष्णविति वैष्णवस्य । ८ । जुषाणो वा । ९ । अग्नीषोमा

सवेदमा युवमेतानीत्यग्नीषोमीयस्य । १० । इन्द्राग्नी अत्रसा प्र चर्प-
णिभ्य इत्येन्द्राग्नस्य । ११ । एन्द्र सानधिं प्र सवाहिष इति सानाव्यस्य
। १२ । महौ इन्द्रो य ओजसा महौ इन्द्रो नृवदिति माहेन्द्रस्य ।
१३ । इन्द्रं वो विश्वतो मादयस्व हरिभिरितीन्द्रस्याप्रतिनिधेः ।
१४ । ॥ ८ ॥

पिप्रौहि देवानिति स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या । १ । अयालग्निरग्नेः प्रिया
धामान्ययात् सोमस्य प्रिया धामान्ययालग्नः प्रिया धामान्ययालग्नौ-
घोमयोः प्रिया धामानि विष्णोर्वायालग्नौघोमयोः प्रिया धामान्य-
यासिन्द्रान्योः प्रिया धामान्ययासिन्द्रस्य प्रिया धामानि महेन्द्रस्य
वायाद् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यचक्ष्मेर्होतुः प्रिया धामानि
यक्ष्स्व महिमानमायजतामेज्या इयः कृणोतु सो अश्वरा जातवेदा
जुपतां हविरग्ने यदद्य विभो अश्वरस्येति याज्या । २ । वषट्कृत्योप-
सर्गनम् । ३ । ॥ ८ ॥

इलामुपक्तास्यमानस्य दक्षिणस्य पाणेः प्रदेशिन्यामनक्ति ।^१ उत्तमे च
पर्वणि मथ्यमे च । १ । वाचस्यतिना ते ऊतस्य प्राश्नामीदे प्राणायेति
पूर्वमञ्जनमधरौष्ठे निलिप्यति । मनसस्यतिना ते ऊतस्य प्राश्नापूजं
उदानायेत्युत्तरौष्ठ उत्तरम् । २ । उपस्थम् । ३ । दक्षिणेनोत्तरेतां
धारयन् । ४ । अपसारिताभिरङ्गुलिभिरमुष्टिकताभिः । ५ । स्वयं पशु-
ममादाय । ६ । मुखसंमितां धारयद्ददयसंमितां वा । ७ । ॥ १० ॥

उपहृतं दृष्ट्वा सह दिवा सह सूर्येण सह चक्षुषोष मां दृष्ट्वा सह दिवा
सह सूर्येण सह चक्षुषा कृयताम् । उपहृतं वामदेयं महान्तरिष्ठेण
सह वायुना सह प्राणेनोप मां वामदेयं महान्तरिष्ठेण सह वायुना

सह प्राणेन कथ्यताम् । उपहृतं रथन्तरं सह पृथिव्या सहाग्निना
 सह वाचा सह पशुभिरुप मां रथन्तरं सह पृथिव्या सहाग्निना
 सह वाचा सह पशुभिर्कथ्यताम् । उपहृतं स्यान्तु भुवनमुप मां
 स्यान्तु भुवनं कथ्यताम् । उपहृतं चरिष्णु भुवनमुप मां चरिष्णु
 भुवनं कथ्यताम् । उपहृतः सखा भक्ष उप मां सखा भक्षो कथ्यताम् ।
 उपहृताः सप्त होवा उप मां सप्त होवा कथ्यन्ताम् । उपहृता
 गावः सहाग्निरुप मां गावः सहाग्निरा कथ्यन्ताम् । उपहृता धेनुः
 सहस्रपभोप मां धेनुः सहस्रपभा कथ्यताम् । उपहृता वाक्सह
 प्राणेनोप मां वाक्सह प्राणेन कथ्यताम् । उपहृता वाक्सह मनसोप
 मां वाक्सह मनसा कथ्यताम् । उपहृतेला वृष्टिरुप मामिला वृष्टि-
 कथ्यताम् । उपहृतेला ततुरिरुप मामिला ततुरिर्कथ्यताम् । उप-
 हृता हे सासि जुषस्व मेल इति जपित्वेलामुपकथ्यते । १॥ ११॥
 इलोपहृतेपहृतेलोपासां इला कथ्यतामिलोपहृता मानवौ घृतपदौ
 मैत्रावरुणौ । ब्रह्म देवकृतमुपहृतम् । दैत्या अध्वर्यव उपहृता
 उपहृता मनुष्या य इमं यज्ञमवात्ये च यज्ञपतिं वर्धन् । उपहृते
 द्यावापृथिवी पूर्वमे चतावरौ देवी देवपुत्रे । उपहृतो ज्यं यजमान
 उत्तरस्यां देवयज्ञायामुपहृतो भूयसि हविष्करण इदं मे देवा
 हविर्जुपन्तामिति तस्मिन्नुपहृत इत्युपहृत्य । १। अवधाय । २। अन्त-
 रिक्षं चतुरवानिति । ३। अन्ते वा चतुर्थम् । ४। इलासि स्योनासि
 स्योनकत्सा नः सुप्रजास्ते रायस्योपे धाः । जुष्टे जुष्टिं ते गमेय उप-
 हृत उपहृतं तेऽग्नीय सुखस्य त्वा धुम्नाय सुरभ्यास्तत्वाय प्राश्रामीत्यु-
 न्तरेलां प्राश्र्य । ५। इतरां यजमानपञ्चमाः प्राश्र्य । ६। आ मार्जना-

दाग्यमनम् । ७। इदमाप इति द्येनान्तर्वेदि पवित्रवति मार्जयन्ते ।

८। परिहृते ब्रह्मभागे ऽन्वाहार्यमाहरन्ति । ९। एष दक्षिणाकालः

सर्वासामिष्टीनाम् । १०। नान्वाहार्यो ऽस्यादिष्टदक्षिणासु । ११।

एषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चा च पायस्व ।

वर्धिषीमहि च वयमा च प्यामिषीमहि ॥

इति समिधमनुमन्त्रा । १२। चीननुयाजान्यजति । १३। ॥ १२ ॥

देवं वर्ध्वसुवने वसुधेयस्य वेतु । १। देवो नराग्रंशो वसुवने वसुधे-

यस्य वेतु । २। देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणा मन्द्रः कविः सत्यम-

न्मायजी होता होतातुर्होतुरायजीयानग्ने थान्देवानयाद्या अपिप्रेये

ते होत्रे अमत्सतेत्यवसाय । ३। नां मसनुषीं होत्रां देवंगमां

दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमं स्विष्टकृत्वाग्ने होता भूर्वसुवने वसुधेयस्य

नमोवाको वीहीत्यनुयाजयान्याः । ४। ॥ १३ ॥

सूक्ता ब्रूहीत्युक्तः । १। इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदार्धं सूक्तवाकमुत

नमोवाकमृथासु सूक्तोच्यमग्ने त्वं सूक्तवागवीत्यवसाय । २। उपश्रुतौ

दिवस्पृथिव्योरोमन्वतौ ते अग्निन्यग्ने यजमान द्यावापृथिवी क्षामि-

त्यवसाय । ३। शंगयी जीरदानू अच्यू अपवेदे उरुग्यूतौ अभयंक-

तावित्यवसाय । ४। दृष्टिद्यावा रीत्यापा शंभुवौ मयोभुवा ऊर्जम्बतौ

पयस्वतौ सूपचरणा च स्वधिवरणा च तयोराविदीत्यवसाय । ५।

अग्निर्हविरजुपतावीरुधत महो ज्यायो ऽकृत । ६। सोमो हविजुप-

तावीरुधत महो ज्यायो ऽकृत । ७। अग्निर्हविरजुपतावीरुधत महो

ज्यायो ऽकृत । ८। अग्नीषोमौ हविरजुपेतामवीरुधतां महो ज्यायो

ऽकृताम् । ९। विष्णुर्वा । १०। अग्नीषोमौ हविरजुपेतामवीरुधतां

महो ज्यायो ऽक्राताम् । ११ । इन्द्राग्नी हविरजुषेतामवीर्यधेतां महो
 ज्यायो ऽक्राताम् । १२ । इन्द्रो हविरजुषतावीर्यधत महो ज्यायो ऽकृत ।
 महेन्द्रो वा । १३ । देवा आज्यपा आज्यमजुषन्तावीर्यधन्त महो ज्यायो
 ऽकृत । १४ । अग्निर्होत्रेण हविरजुषतावीर्यधत महो ज्यायो ऽकृत
 । १५ । अस्यामृधद्धोत्रायां देवंगमाथामाशास्ते ऽयं यजमानः । १६ ।

17

असावसाविति नामनी यजमानस्याभिव्याहृत्योक्तं देवयज्यामाशास्ते
 भूयो हविष्करणमाशान् आयुराशास्ते सुप्रजास्वमाशास्ते दिव्यं धामा-
 शास्ते । १७ । यदनेन हविषाशास्ते तदग्न्यात्तदृथात्तदसौ देवा रासन्तां
 तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनुतां वयमग्नेः परि मानुषाः । १८ । इष्टं च वोतं
 चाभूदुभे चैनं [न इति वा] २० घावाष्टयिवी अंसः पातामेह गतिर्वाम-
 स्तेदं च नमो देवेभ्य इति । २१ । नम उपेति बर्हिष्यञ्जलिं निधाय
 जपति । २२ । शंयोर्ब्रह्मैत्युक्तस्तच्छंयोरिति शंयोर्वाकमुक्त्वापस्पृश्य । २३ ।
 सुगादापनादि मन्द्रयाज्यभागान्तम् । २४ । परं मध्यमया । २५ । अनु-
 याजाद्युत्तमया । २६ । ॥ १४ ॥

उपांश्च गार्हपत्ये पक्षीसंयाजैश्चरन्ति । १ । सोमं त्वष्टारं देवानांप-
 क्षीरग्निं गृहपतिमिति यजति । २ । राकासिनीवाल्मी प्रजाकामस्य
 पूर्वं गृहपतेः । ३ । आ णायस्व सं ते पयांसौह त्वष्टारं तन्नसुरीर्प
 देवानांपक्षीरुत आ व्यन्तु राकामहं यास्ते राके सिनीवालि यास
 वाज्जरग्निर्होता गृहपतिर्वयमु त्वा गृहपत इति । ४ । यथा ह त्यदसव
 इति जपित्वेलासुपह्वयते । ५ । उपह्वयेयं यजमानीति वा विकारः । ६ ।
 इलान्ताः पक्षीसंयाजाः । ७ । शंखन्ता वा । ८ । प्र त्वा मुञ्चामीति
 वेदं विमुच्य योक्तम् । ९ । अञ्जली पत्न्याः कृत्वा वेदं च मुक्तम् । १० ।

अङ्गिर्वेदयोक्त्रे परिषिञ्चञ्चपति । ११ । कामाय त्वा वेदो ऽसि येन त्वं
वेद देवेभ्यो वेदो ऽभवस्तेनास्मभ्यं वेद एधि । वेदो ऽसि वित्तिरसि
विदेयं कर्मासि करणमसि क्रियाधं अनिरसि अनितासि सनेयम् । १२ ।

घृतवन्तं कुलायिनं रायस्योषं सहस्रिणम् ।

वेदो ददातु वाजिनम् ॥

इति वेदे यज्ञीं वाचयति । १३ । सा दृष्टानि प्रमृद्धान्तरेणोरु
न्यस्यते । १४ । तन्तुं तन्वन्नित्युत्तरेण गार्हपत्यमा बर्हिषः स्तीर्त्वा । १५ ।
आपृणो ऽसि संपृणः प्रजया मा पशुभिरा पृणेति वेदशेषमुप-
स्थाय । १६ । एतेनाग्ने ब्रह्मणा

अथाद्यज्ञं जातवेदः अन्तरः पूर्वा अस्मिन्निपद्य ।

सन्वत्सनिं सुविमुचा वि मुच धेद्यस्मभ्यं द्रविणं जातवेदः ॥

इत्याहवनीयमुपस्थाय । १७ । उपसृग्मोत्सृज्यते । १८ । ॥ १५ ॥

व्याख्यातौ दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिरिष्टिपशुवन्धानाम् । १ । अन्वयस्य प्रकृ-
तिरित्याख्या । २ । अन्तरेणाज्यभागौ स्विष्टकृतं च यदिज्यते तमावाप
इत्याचक्षते तत्प्रधानम् । ३ । तदङ्गानौतराणि । ४ । तेषामभिन्नकाले
ऽर्थे विभवः । ५ । तन्त्रस्तवणं तत् । ६ । प्रदानमुचावचाभिर्देवताभिः
संयुज्य श्रूयते । ७ । तत्र देवताविकारे तद्देवते याज्यापुरोनुवाक्ये । ८ ।
निगमस्यानेषु ॥ मा देवतोपलक्ष्यते । ९ । आवाहन उक्तसे प्रयागे
स्विष्टकृन्निगदे सूक्तवाके चेज्यमाना देवता निगच्छन्ति तन्मात्रिगम-
स्यानानि । १० । अनुक्रामन्तस्य विकारान्व्याख्यास्यामः । ११ । पौर्ण-
मासीविकार इत्युक्ते वार्चघ्नौ प्रतीयान् । १२ । अमावास्याविकार इति
वधश्चनौ । १३ । अनादेशे विकल्पभूतौ । १४ । देवतातः । १५ । इविष्टो

अग्निहोत्रं जुहोति सायं च प्रातश्च । १। पुरा ह्यायानां संसर्गाद्गार्ह-
पत्यादाहवनीयमुद्धरति । २। प्रभान्यां रात्र्याम् । ३। प्रादुष्करणं
नित्यघृतः । ४। गतश्रियः शुश्रूवान् ब्राह्मणो यामणी राजन्यः । ५।

उद्ध्रियमाण उद्धर पाप्मनो मा यदविद्वान्यच्च विदांसकार ।

अज्ञा यदेनसुखमेह किंचित्सर्वस्मान्मोद्धृतः पाहि तस्मात् ॥ । ६।

अमृताङ्गतिममृतायां जुहोम्यग्निं पृथिव्याममृतस्य जित्यै ।

तयामन्तं लोकमहं जयानि प्रजापतिर्यं प्रथमो जिगाय ॥ इति । ७।

रात्र्येति प्रातर्विकारः । ८। परिसमुद्य होयन् । ९। अतं त्वा सत्येन
परिपिञ्चामीति चित्तिरेकैकं पर्युक्ष्य ऊत्वा च । १०। सत्यं त्वर्तेन
परिपिञ्चामीति प्रातः । ११। यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै
नयानीति गार्हपत्यात्संततामुदधारामाहवनीयात् । १२। तन्तु तन्व-
न्नित्यन्नरा आपदे गते । १३। ॥ ६ ॥

प्रथमास्तमिते जुहोति । १। दृग्ग्रमाने वा नक्षत्रे । २। उपोदयं
क्षुपिते । ३। उदिते वा । ४। पुरस्तात् काले मनः कुर्वीत । ५।
तस्यापराधे प्रायश्चित्तम् । ६। उन्नौयाभ्युदितमा तमनादासित्वा ऊत्वा
वरं दत्त्वा भूरित्यनुमन्त्रयेत् । ७। अऊत्वा वोदुह्याहवनीयमन्यं
प्रणीय जुहुयात् । ८। पयो यवागूर्दध्याज्यमित्याग्निहोत्रहवींषि । ९।
न दध्यधिश्रयति । १०। नापः प्रत्यानयत्याज्ये । ११। कुशतरुणे
प्रत्यस्थान्यस्थोन्नयति । १२। पश्चादन्वाहार्यपचनाद्यजमानः प्रत्यङ्मति-
ष्ठन्नादित्यमुपतिष्ठते सत्यं च्यताय त्वा दक्षिणां नयानीति सायम् ।
१३। अत सत्याय त्वा दक्षिणां नयानीत्याहवनीयं प्रातः । १४।
उत्तरेणान्वाहार्यपचनं यजमानस्य सचरः । १५। दक्षिणतः पश्चादा-

हवनीयादात्मनम् । १६। एवं गार्हपत्यात्पत्याः । १७। दष्टिरसि
पाभानं मे दृष्ट विद्यासि विद्य मे पाभानमित्याचामति । १८।
वाचं च यच्छति । १९। ॥७॥

दक्षिणतो ऽग्निहोत्रौमुपसृजन्ति । १। न चान्तरेण संचरेरन् । २।
न च शूद्रेण दोषयेत् । ३। अग्नये देवेभ्यो धुष्येति सायं जपति । ४।
सूर्याय देवेभ्यो धुष्येति प्रातः । ५। अग्नयापिपासे स्त्रिया वै
स्त्रियं बाधन्ते स्त्रिया वां बाधे ऽग्निहोत्रा वस्तेन वीरेणेति सायं-
प्रातः । ६। अन्वाहार्यपचनेन वीरेणेति स्त्रीवत्सायाम् । ७। सुभृतकतः
सुभृतं नः कणुतेत्युपवेयेणोदीचो ऽङ्गारान्गार्हपत्यान्निदध्याधिअय-
त्यग्नयापिपासीयेनाग्निहोत्रस्याख्या गार्हपत्येन वीरेणेति विकारः
। ८। अग्नेष्टुा चक्षुषावेव इति समिधमादीण्यावज्योत्य । ९। समाप
ओषधीर्ना रचेनेति स्तुवेणापः प्रत्यानीय । १०। प्रतितय त्वर्षो
पुनरवज्योत्य । ११। चिरुपसादमुदगुदाम्य । १२। अनुच्छिन्दन्निव
। १३। नमो देवेभ्य इति दक्षिणतो ऽङ्गारानुपसृज्य । १४। सुभृताय
व इति सुप्रत्यूल्हान्प्रत्युह्य । १५। सुर्व च सुचं च प्रतितयोन्यपत्य-
ग्नयापिपासीयेन स्तुवा स्तुवेण वीरेणेति विकारः । १६। चतुष्य-
च्चक्षुषो वा । १७। स्तुवेस्तुवे च मन्त्रः । १८। उन्नीते सुचं संमृशति
। १९। सज्रुर्देवेभ्यः सायंयावभ्य इति सायं जपति । २०। सज्रुर्देवेभ्यः
प्रातर्यावभ्य इति प्रातः । २१। उत्तरेण गार्हपत्यं सुचमुपमाद्य *
प्रादेशमात्रौ पास्ताशी समिधमादाय सुचं च ^{२३} समयातिरत्य
गार्हपत्यमाह ^{२४} उनीयत्य पश्चादुदगेषु कुशेषु सुचमुपमाद्य ^{२५} समिध-

* विकार इति वाच्यम् । तथापि स्वयन्मानि चक्षुषोऽन्वाहार्ये Comm

मभ्यादधात्यशनायापिपासौयेन समिधाहवनीयेन वीरेणेति विकारः ।^{२६} । इन्द्रुलं समिधो ऽतिहत्याभिजुहोति । २३ ॥ ८ ॥

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायम् ।^{२७} । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः ।^१ । दक्षिणं जान्वाच्यावपद्द्वारासु ।^२ । उपसा-
द्योत्तरामसंसृजंस्त्रुष्णीं भुयमीं पूर्वस्याः ।^३ । सुचि भुयिष्ठं कुर्यात् ।^४ ।
सुचो बुध्रेनाङ्गारानुपस्पृश्व द्विरुदीचीं सुचमुद्यस्योपसादयति ।^५ ।
अगन्प्राणः स्वर्गं लोकं जिते जयाम्यभयं मे ऽलोकताया अपुत्रताया
अपश्रुताया इति यजमानः पूर्वामाहुतिमनुप्राणिति ।^६ । आगन्-
पान आत्मानं विजिते विजयाम्यभयं मे ऽलोकताया अपुत्रताया
अपश्रुताया इत्युत्तरामन्ववानिति ।^७ । या यज्ञस्य सन्तुष्ट्याग्नीः सा
मे सन्तुध्यतामिति ।^८ । ऊतयोरुत्तरतः प्रतीचीं सायं द्विरुपमार्ष्टि
।^९ । ऊर्ध्वां दक्षिणतः प्रातः ।^{१०} । पूर्वमुपमार्जनं कुशेषु निलिम्पत्यो-
द्यधीः प्रीणामीति मनसा ।^{११} । उत्तरं दक्षिणतः पाणिसुत्तानं
निदधाति पितृन्प्रीणामीति मनसा ।^{१२} । दिः प्रदेशिन्या प्राग्धोप-
ध्मि^{१३} दुर्द^{१४} ड्य^{१५} र्यावृत्त्य^{१६} प्राग्दण्ड्या भवयित्वा^{१७} प्रत्यग्दण्डां पर्यस्य^{१८}
निलिङ्ग^{१९} प्रदास्या^{२०} चैम्य^{२१} प्राग्दौचीरप उत्सिच्य^{२२} प्राग्दौचीमुद्दि-
शति^{२३} । २४* एतदेकहोमे कर्म ।^{२४} । सर्वेषु तु जुहुतूणां सुव-
मुत्तरेण गार्हपत्यं निधाय ।^{२५} ॥ ८ ॥

इह पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधानिह प्रजां जनयतु प्रजापतिः । अग्नये

* Comm. दिः प्रदेशिन्या प्राग्धोपध्मि^{१३} दुर्द^{१४} ड्य^{१५} र्यावृत्त्य^{१६} प्राग्दण्ड्या भवयित्वा^{१७} प्रत्यग्दण्डां पर्यस्य^{१८} निलिङ्ग^{१९} प्रदास्या^{२०} चैम्य^{२१} प्राग्दौचीरप उत्सिच्य^{२२} प्राग्दौचीमुद्दिशति^{२३} ।
तथापि तु स्वयन्मानि चक्षुश्च श्रुत्तौ ।

रयिमते पशुमते पुष्टिपतये स्वाहा । अग्नये गृहपतये स्वाहा । अग्नये
स्वाहा । तृष्णीं चतुर्थीं गार्हपत्ये । १ ।

तत्सवितुर्वरेणं भूर्वाग्वाङ्ग वङ्ग मे भूयात्स्वाहा ।

भर्गो देवस्य धीमहि भुवः प्राणो भूयान्भूयो मे भूयात्स्वाहा ।

धियो यो नः प्र चोदयात्स्वर्णाम सर्वं सर्वं मे भूयात्स्वाहा ।

अग्नये ऽन्नादायान्नपतये स्वाहेत्यन्वाहार्यपचने चतुर्थीं । १ । महा-
व्याहृतिभिस्त्रिस्तो ब्रह्मवर्चसकामस्य । २ । अविहता चतुर्थीं । ४ । याः
सुच्यापस्त्वैधं ताः करोत्यग्निहोत्रस्यान्वां गार्हपत्यस्य पश्चादञ्जलौ च
पत्न्याः । ५ । सं त्वा सृजामि प्रजया धनेनेत्यञ्जलौ । ६ । प्रतितय सुचं
निदधाति । ७ । ॥ १० ॥

दक्षिणेतान्याद्यं धाजमानम् । १ । उप प्रयन्तो अध्वरमयमग्निः
सहस्रिण उभा वामद्यं ते योनिरयमिहास्य प्रज्जामिति षष्ठां चिः
प्रथमानुत्तमां च । १ । आयुर्दा अग्ने ऽस्त्रायुर्मे देहि वर्चोदा अग्ने
ऽसि वर्चो मे देहि तनूपा अग्ने ऽसि तन्वं मे पाद्यग्ने यन्म जनं
तन्व १ स्तन्म आ वृण

इन्धानास्त्वा शतं हिमा धुमन्तं समिधोमहि ।

वयस्त्वन्तो वयस्त्वन्तं सहस्त्वन्तः सहस्त्वन्तम् ।

अग्ने अपजदध्वनमदध्वाधो अदाभ्यम् ।

इति जपित्वा । २ । चित्रावसो स्तस्त्रि ते पारमशीयेति चिः । ४ । सं
त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथाः समृषीणां सुतेन सं प्रियेण धाम्ना समह-
मायुषा सं वर्चसा सं प्रजया सं प्रियेण धाम्ना सं रावसोपेण
ग्निषीयेत्युपविश्य । ५ । अभ स्याम्भो वो भवीय मह म्य महे वो

भवीयोजं म्योजं वो भवीय रायस्योय स्य रायस्योपं वो
भवीय ॥११॥

रेवती रमध्वमस्मिन्योनावग्निंलोके ऽग्निर्गोष्ठे ऽग्निन्वये ऽस्या-
माश्रित्यस्यां प्रतिष्ठायामिहैव स्येता मापगातेति गामभ्येति ।६।
संहितामि विश्वरूप्यूर्जा माविम गौपत्येनेत्यस्या ललाटमुपस्पृश ॥१॥
उप त्वाग्न इति ह्यचेनाग्ने त्वं न इति च द्वैपदेन गार्हपत्यम् ॥१॥
इक्ष एह्यदित एहि सुनृत एहीति गामभ्येति ।१॥ काम्या एत मयि
वः कामधरणमिति वत्सस्य ललाटमुपस्पृश ॥४॥ सोमानं स्वरणमिनि
ह्यचेनोत्तरतो ऽन्वाहार्यपचनम् ।५॥ अन्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ
माहिचं जपित्वाहवनीयमुपतिष्ठते ।६॥ तत्सवितुर्वरेण्यं कदा चम
स्तौरमि परि ते दूक्षभ इति चिरेताम् ।७॥ सर्वेषु तु जुह्वन्महा-
व्याहृतिभिस्त्रिस्त्रिस्तः समिधो ऽभ्यादधात्याहवनीये वैकशवी ।८॥
दैवस्तन्तुरस्यनु त्वा रभे माहं तद्भवच्छित्सीत्याहवनीयस्य दक्षिणतो
ऽङ्गारानुपस्पृश ॥८॥ ततो ऽसि तन्तुरस्यनु मा संतनुहि प्रजया
पशुभी रायस्योषेण सुप्रजास्त्वेम सुवीर्येण मानुषस्तन्तुरस्यनु मा
रभस्व मा त्वं मद्भवच्छित्या असाविति ज्येष्ठस्य पुत्रस्य नामाभित्याहृत्य
धावन्तो वा भवन्ति ।१०॥ आत्मनो ऽजातपुत्रः ।११॥ सत्येनाव-
स्यमभ्यैम्यसु प्रतमित्याचम्य वाचं विसृजते ।१२॥ ॥१२॥

अथ प्रातः ।१॥ भर्गुवः स्वः सुप्रजाः प्रजामिर्भूयासं सुपोषः
पोषैः सुवीरो वीरैरभयं ते ऽभयं नो अस्तु मनसा त्वोपतिष्ठे लोक-
मुपैमि स्वसेत्याहवनीयम् ।२॥ अत्रैव तिष्ठन्नितरौ ।३॥ अभयं ते
ऽभयं नो अस्तु वाचा त्वोपतिष्ठे प्रजामुपैमि पशुंसेति गार्हपत्यम् ।४॥

अभयं ते ऽभयं नो अस्तु प्राणेन त्वोपतिष्ठे ध्यानमुपैत्याद्युद्धेत्यन्वाहार्य-
पचनम् । ५ । अभयं वो ऽभयं नो अस्तु कामेन व उपतिष्ठे वित्तिमुपैमि
भृतिं चेति सर्वान् । ६ । समानं समित्प्रभृत्या प्रतस्य विसर्जनात् । ७ ।
अनेन वैव सायंप्रातः । ८ । अनुपस्थानं वा प्रातः । ९ । ॥ १ ३ ॥

प्रवक्ष्यन्नग्नीम् समीचते ऽभयं वो ऽभयं नो अस्त्विति । १ । नर्यं
प्रजां मे पाहि मानुषान्मा भयात् पाहीति गार्हपत्यम् । २ । अघर्यं
पितुं मे पाहि पित्र्यान्मा भयात् पाहीत्यन्वाहार्यपचनम् । ३ । तमुत्तरेण
३* गत्वा शंस्य पशून्मे पाहि दैवान्मा भयात्पाहीत्याहवनीयम् । ४ ।
अन्नमन्नमिति त्रीणि पदान्यभ्युद्धृत्या^५ सकाशादाग्यमनम् । ५ । अग्न्यु-
पस्थानस्थानर्यलुप्तं प्रवमस्रपेत् । ६ । याजमानं च पर्वणि । ७ । अन्नपेतं
हि कारणम् । ८ । सन्निवेशयोर्वाचस्य वाचं यत्वा पुनराचम्य महा-
व्याहृतिभिर्विसर्गः । ९ । सत्तुर्विषये ऽग्नीनां वाचं यच्छेत् ॥ १४ ॥
प्रोक्ष्यायन् । १० । तथा चैव समीचणम् । ११ ।

आमन्म वृत्रहन्तममस्रार्थं वसुवित्तमम् ।

अग्ने सप्तासभि दुधमभि सह आ यच्छस्त्र ॥

शंस्य पशून्मे ऽजुगुपस्तानी पाद्मेव दैवान्मा भयादजुगुपस्तान्मा
पाद्मेवेत्याहवनीयम् । १ । दृणापचयनं समिदाधानं च सर्वेषु । २ ।

अथमग्निः पुरीथो रयिमान् पुष्टिवर्धनः ।

अग्ने पुरीथ्यभि दुधमभि सह आ यच्छस्त्र ॥

* Comma अघर्येत्येवमादिना अन्नेष्टान्वाहार्यपचनमुपतिष्ठते । उत्तरेण स्थितः ।
नमिति यमादाज्यत्वाद्यवमेव । अयोदशिवेचमाय ।

† अष्टोत्थेवमादिना अन्नेष्टाहवनीयमपः । दक्षिणादिभूतरेण तन्मा—

अथर्धं पितुं मे ऽजुगुपस्तं मे पाद्मेव पित्र्यान्मा भयादजुगुपस्तस्मान्मा
पाद्मेवेत्यन्वाहार्यपचनम् ।४।

अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यात्प्रजाया वसुवित्तमः ।

अग्ने गृहपते ऽभि युन्ममभि सह आ यच्छस्व ॥

नर्यं प्रजां मे ऽजुगुपस्तां मे पाद्मेव मानुषान्मा भयादजुगुपस्तस्मान्मा
पाद्मेवेति गार्हपत्यम् ।५। व्यवेतो ऽग्नीन्प्रवसति ।६। तेन चैवो-
त्सृज्यते ।७। ॥१५॥

वासोऽप्यतीयं भ्रौव्ये दशराचावरार्धे संप्रयातेषु ।१। अग्निष्ठस्य दक्षिणे
युक्त उपोह्य चीवरं वासोऽप्यते प्रतिजानोहीत्यनूच्य वासोऽप्यते
शम्भयेति यजति ।२। ऊते चानाहितं त्यजेत् ।३। ॥१६॥

समारोह्यमाणो गार्हपत्ये पाणी प्रतितप्य प्राणान्संमृशत्येहि मे
प्राणानारोहेति ।१। स ह्यसृष्टमन्त्रेण द्विर्द्विस्त्रिंशोऽप्यीम् ।२। अयं ते
द्योनिरिति वारणी प्रतितपति ।३। स ह्यसृष्टमन्त्रेण द्विर्द्विस्त्रिं-
शोऽप्यीम् ।४। एवमाहवनीयात् ।५। नित्यधृतादन्यस्मिन् ।६। अनस-
मिते च मन्यनम् ।७।

उपावरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन् ।

आयुः प्रजां रयिमस्मासु धेह्यरिष्टो दीदिहि नो दुरोणे ॥

इत्यात्मनो ऽरण्योरुपावरोह्य मन्यनम् ।८। लौकिके वा लौकिके वा
।९। ॥१७॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ।

आम् ।

संस्त्यतायां पौर्णमास्यामिन्द्रायेष्टिर्विमृधे ।१। अमावास्याविकारः
 ।२। इन्द्र चचं भृगो न भीमः ।३। जुष्टो दमूना अग्ने शर्धेति
 स्त्रिष्टुतः ।४। अदितये ऽमावास्यायां संस्त्यतायाम् ।५। पौर्णमा-
 सीविकारः ।६। ये वैमृधस्य ते स्त्रिष्टुतः ।७। यावज्जीवं च ।८। प्रयोग
 आन्तात् ।९। ॥१॥

अनागते पर्वण्यमावास्ये प्रवृत्ते ऽभ्युदितेष्टिः ।१। अग्नये दास
 इन्द्राय प्रदात्रे विष्णवे शिपिविष्टायेति ।२। निरुपे जानंस्तानेव
 विभजेत् ।३। अग्ने दादानो अग्ने वृद्धतः ।४। महस्ता ते यता त्व
 भर ।५। अमावास्याविकारः ।६। धनुश्च चीयु दक्षिणा ।७। काले
 चामावास्याम् ।८। नाभ्यावृत्तिः पिण्डपितृयज्ञस्यास्ति ।९। ॥२॥
 अतीते पर्वण्यमावास्ये प्रवृत्ते ऽभ्युदितेष्टिः ।१। अग्नये पथिष्ठतः
 इन्द्राय वृत्रघ्ने वैश्वानराय ।२। वेत्या हि वेध आ देवानाम् ।३।
 वार्षहत्याय सहदानुम् ।४।

वृतावानं वैश्वानरमुनस्य ज्योतिषस्पतिम् ।

अग्नं भानुमीमहे^६ ॥

नाभिं यज्ञानाम् ।^७ । अमावास्याविकारः ।^८ । दण्डोपानहं दक्षिणा
 ।^९ । संस्त्यतायां चामावास्याम् ।^{१०} । नाभ्यावृत्तिः पिण्डपितृयज्ञ-
 स्यास्ति ।^{११} । ॥३॥

अग्नये ऽग्निमते ऽमावास्याभ्युदिते ।१। पथिष्ठते ऽन्तरेण विहारं

चक्रीवति वृत्ते नियतातिपत्तौ च । १। वीतये मिथःसंष्ट्रेषु । ३।
 विविचये याम्येण । ४। संवर्गाय प्रदाय्येन । ५। शुचये क्रयेण । ६।
 अशुमते वैद्युतेन । ७। व्याधिप्राये रुद्राय । ८। अध्वानं गमिष्यन् पूषे
 पथिष्ठते । ९। सार्वकामिष्यमये कामाय । १०। प्रतपतये प्रत्यवेला
 प्रोष्यामत्यं वा चरित्वा । ११। प्रतभते ऽश्रुक्त्वा । १२। गृहदाहे
 कामवते । १३। मरुद्भ्यो यमौ प्रजातायाम् । १४। ॥ ४ ॥

अग्निमग्निं हवीमभिरग्निनाग्निः समिध्यते । १। अग्न आ याहि वीतये
 सो अग्निं देववीतये । २। कया नो अग्ने विवसस्त्वामग्ने मानुषीः । ३।
 कुवित्सु नो मा नो अस्मिन्महाधने । ४। अपस्वग्न उरौ महान् । ५।
 कद्रुद्रायास्याम ते । ६। वयमु त्वा पयस्यते पयस्यथः । ७।

अग्निः परेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्य ।

समालोको वि राजति^९ ॥

अग्न्याम तम् । १०।

त्वमग्ने प्रतभच्छुचिरग्ने देवां दृष्टा वह ।

उप यज्ञं हविष्य नः^{१०} ॥

प्रतानि विभ्रद्रतपा अदाभ्यो भवा नो दूतो अमरः सुवीरः ।

दधद्रत्नानि समृलीको अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेदः ॥ ११।

क्षण्या रजांसि पशुतस्त्रे वसूनि पुर्वणीक होतः । १२।

मरुतस्त्रेपसंदृग् आ यात यमाविव ।

गृभ्ना हिरण्यखादयः^{१३} ॥

वातत्विषो मरुतः अग्ने कमिति वा । १३। ॥ ५ ॥

ज्ञातयो ऽसंविदाना बज्रदेवतामिष्टिं निर्वपेरन् । १४।

अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अयात्सोमो रुद्रैरभि रत्तु त्मना ।

इन्द्रो मरुद्भिर्धृतुथा क्षणोत्वादित्यैर्नो वरुणः शर्म यंसत् ॥^२

समग्निर्वसुभिर्नो अयात्सं सोमो रुद्रियाभिस्तनूभिः ।

समिन्द्रो रातद्व्यो मरुद्भिः समादित्यैर्वरुणो विश्ववेदाः ।^३

मंजानमिति च जपेरन् ।^४ ॥६॥

मित्रविन्दायाः । १। पञ्चदश सामिधेयैः । २। अग्निना रयिं गयस्मान्
दद्याज्यभागौ । ३।

अग्निः सोमो वरुणो मित्र इन्द्रो वृहस्पतिः सविता यः सदसी ।

पूषा नो गोभिरवमा सरस्वती त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैः ।^५

त्वष्टा रूपाणि दधती सरस्वती पूषा भगं सविता मे ददातु ।

वृहस्पतिर्दददिन्द्रो षलं मे मित्रः चचं वरुणः सोमो अग्निः ॥^६

मू नो रास्व सहस्रवदुत नो ब्रह्मन्नविष इति स्विष्टकृतः ।^७

दक्षिणा ।^८ देवतानुपूर्व्यं पुरोनुवाक्यावन्निगमेषु ।^९

यथावदा-
देशे ।^{१०} यथासंप्रेषितं वा ।^{११} ॥७॥

फाण्युर्न्या पौर्णमास्यां प्रयोगो ऽदीक्षितायनानाम् । १। वसिष्ठयज्ञस्यामा-

वास्यायां सार्कप्रस्थायस्य च । २। पञ्चदश वर्षाणि दाक्षायणयज्ञस्य । ३।

संवत्सरं संवत्सरं वा सर्वेषाम् । ४। न प्रयुञ्जानस्य नित्यौ दर्शपूर्णमासौ

वर्तेते । ५। दाक्षायणयज्ञस्य । ६। पौर्णमासानि पूर्वेषु । ७। अग्नी-

योमीयो वा । ८। आग्नेयः सांनायं चैन्द्रं पौर्णमास्याम् । ९। अपरपचं

दीक्षितव्रतो ऽतिथिभ्यो ददाति । १०। मत्स्यव्रतो वा । ११। अभ्यञ्जन-

क्षताविकपन्पूलितानि न वस्ते । १२। इविरुच्छिष्टाशनः । १३। न सौहित्यं

प्राप्नुयात् । १४। सोमं राजानं चन्द्रममं भवयामीति मनसा ध्यायन्नश्राति

।१५। आमावास्यानि पूर्वेषुः ।१६। ऐन्द्राग्नौ वा ।१७। आग्नेयो मैत्रा-
वरुणी च पथस्थामावास्यायाम् ।१८। ऋतेन या उत वां विदुः ।१९।
पुरा शंयोर्वाकादूर्ध्वं वानावाह्यं वाजिनो यजति ।२०। उत्तमे
प्रयाजे निगच्छन्ति यथार्थं च सूक्तवाके ।२१। वाजिनो देवा हवि-
र्जापयिष्यन्ते वर्धयिष्यन्ते महे जायः करिष्यन्ते ।२२। शं नो भवन्तु
वाजिनो वाजेवाज इत्यूर्ध्वं क्षुरमवानं यजति ।२३। वाजिनस्त्राग्ने
वौहीत्यनुवषट्कारः ।२४। यजमानो ब्रह्मा होताध्वर्युराग्नीध्रश्च समुप-
ह्वयं भक्षयन्ति ।२५। प्रथमो जघन्यश्च यजमानः ।२६।

यग्ने रेतः प्र धावति यद्वा सिक्तं प्र जायते ।

राज्ञा सोमेन तदयमम्मासु धारयामसि ॥

वाजो ऽसि वाजिनमसि वाजो मयि धेहीति भवमन्त्रः ।२७। ॥ ८ ॥
दूलादधस्य ।२। आग्नेयं सरस्वती च ।३। अग्नीषोमीयः सोपांशुयाजः
शान्ताय्यं चैन्द्रं पौर्णमास्याम् ।४। प्रतानि च दाक्षायण्याजिकानि ।५।
आग्नेयः सरस्वते च ।६। ऐन्द्राग्नौ मैत्रावरुणी च पथस्थामावास्यायाम्
।६। समानं वाजिनम् ।७। ॥ ९ ॥

सर्वधेनियज्ञे ।१। उभयानि हवींश्चेकस्यामिष्टौ ।२। पौर्णमासानि
पूर्वाणि ।३। अर्धेनत्वास्माकमग्ने अर्धगमित्युत्तरस्याग्नेयस्य ।४। नामा-
वास्यां यजते ।५। पिण्डपितृयज्ञं तु करोति ।६। न श्रौतकयज्ञे
साकंप्रस्थाय्ये च विकारो हेतुरस्ति ।७। ॥ १० ॥

सर्वधेनियज्ञेन वसिष्ठयज्ञो व्याख्यानः ।१। पूर्वाणि त्वामावास्यानि ।२।
न पौर्णमासीं यजते ।३। इति दर्शपूर्णमासायनानि ।४। काम्यानि ।५।
पाञ्चदशं च सामिधेनीनाम् ।६। आग्नेयाग्नावैष्णवी ।७। पौर्णमा-

सौविकारः । ८। सदा यजते अन्यत्र पर्वणः । ९। मुन्ययत्नमित्याचक्षते
 । १०। आग्नेयेन्द्रो वैश्वदेवः । ११। अमानास्याविकारः । १२। सदा
 यजते अन्यत्र पर्वणः । १३। अदौचिनः कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चते । १४।
 तुरायणमित्याचक्षते । १५। मंत्रसरप्रयोगे च । १६। ॥ ११ ॥
 सौमी श्यामाकेष्टिः । १। वैष्णवी च । २। ऐन्द्राय आग्नेन्द्रो वा
 वैश्वदेवो द्यावापृथिवीयस्य ग्रीह्यवानाम् । ३। सद्दशज्यभागे । ४।
 इमं यज्ञं धा ते धामानि दिवीति । ५। मौन्यस्य मधुपर्को दक्षिणा
 । ६। इयं वामस्य श्रुचिं नु । ७। आ घा ये सुकर्माणः सुहवः । ८।
 मही घौरुर्वी पृथ्वी । ९। वैश्वदेवद्यावापृथिवीद्यौ सोपांग् । १०।
 विरागौ स्निष्टकृतः । ११। वसः प्रथमजो दक्षिणा । १२। समानत-
 न्ना वा दर्शपूर्णमासाभ्याम् । १३। दर्शपूर्णमासौ वा नवानाम् । १४।
 अग्निहोत्रं वा यवावा मायंप्रातः । १५। अग्निहोत्रीं वा नवानाद-
 यित्वा तस्यै दुग्धेन मायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् । १६। गार्हपत्ये वा
 स्यात्सौपाकं अपयित्वायणदेवताभ्यः स्निष्टकृत्तुर्थ्यभ्यः स्वाहाकारे-
 णाहवनीये जुहुयात् । १७। ॥ १२ ॥
 फान्नुन्यां पौर्णमास्यां प्रयोगद्यातुर्मान्यानाम् । १। चैत्र्यां वा । २।
 वैश्वानरीयपार्जन्येष्टिः पूर्वस्थां पौर्णमास्याम् । ३। पर्जन्याय यस्य प्रते
 । ४। उत्तरस्थां वैश्वदेवम् । ५। आग्नेयः । ६। मौन्यमाविचो । ७।
 सारस्वतपौष्णो । ८। मरुद्भ्यः स्वतद्भ्यः । ९। वैश्वदेवी । १०। द्यावा-
 पृथिवीयस्य । ११। हिरण्यपाणिभूतय उदीरय । १२। पूषन्तव शुकं
 ते । १३। इहेह व प्र चित्रम् । १४। अग्निमन्यनीयाद्यामन्यु इविःपु
 । १५। पश्वादेदेरवम्यायाग्रये मय्यमानायेति संप्रेषितः । १६। अभि ता

देव सवितः ^{१७} । मही द्यौः ^{१८} । त्वामग्ने पुष्करादिति च तिस्रः ^{१९} । उत
 ब्रुवन्तु जन्तव इति जाताय ^{२०} । आ यं हस्ते न खादिनमिति हस्तेन
 धार्यमाणाय ^{२१} । उत्तरे प्रह्रियमाणाय ^{२२} । अग्निनाग्निः समिधते ^{२३} ।
 त्वं ह्यग्ने अग्निना ^{२४} । तं मर्जयन्तेत्यग्निमन्यनीयाः । ^{२५} । नव च
 प्रयाजाः । ^{२६} । चतुर्थोत्तमावन्तरेण चत्वारः । ^{२७} । दुरो अग्न
 आज्यस्य व्यन्तु ^{२८} । उपासानक्ता अग्न आज्यस्य वीताम् ^{२९} । दैव्या
 होतारा अग्न आज्यस्य वीताम् ^{३०} । तिस्रो देवीरग्न आज्यस्य व्यन्तु
 । ^{३१} । सद्गन्तावाज्यभागौ । ^{३२} । सावित्रद्यावापृथिवीयौ चोपांस्तु । ^{३३} ।
 विराजौ स्विष्टकृतः । ^{३४} । वत्सः प्रथमजो दक्षिणः । ^{३५} । नवानुयाजाः
 । ^{३६} । प्रथमद्वितीयौ तु षष्ठान्तरेण । ^{३७} । देवीर्द्वारो वसुवने
 वसुधेयस्य व्यन्तु ^{३८} । देवी उपासानक्ता वसुवने वसुधेयस्य वीताम् ^{३९} ।
 देवी जेष्ठी वसुवने वसुधेयस्य वीताम् ^{४०} । देवी ऊर्जाज्जती वसुवने
 वसुधेयस्य वीताम् ^{४१} । देवा दैव्या होतारा वसुवने वसुधेयस्य वीताम्
^{४२} । देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीर्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु । ^{४३} । समानं
 वाजिनम् । ^{४४} । संस्थितायां पौर्णमासम् । ^{४५} । मांसानश्ननं ब्रह्मर्चयं
 प्राङ्मधः श्रेत चतुकाले वा जायामुपेयास्त्यवदनं चान्तरालप्रतानि
 । ^{४६} । ॥ १ ॥

आपाक्षां वरुणप्रधासाः फाल्गुनीप्रयोगस्य । १ । चैवीप्रयोगस्य अत्र-
 णायाम् । २ । पौष्णान्तानि वैश्वदेविकानि । ३ । ऐन्द्राग्नौ वारुणी
 पयसा मारुती कायस्य । ४ । इमं मे वरुण तत्त्वा यामि । ५ । महतो
 यद् ययमस्मान् । ६ । हिरण्यगर्भो यः प्राणत इति । ७ । आहवनी-
 प्राचाग्नी प्रणयन्ति । ८ । प्र देवं देवेति तिष्ठणामासीनः प्रथमाम् । ९ ।

उत्तरे अनुमंयन् । १० । इत्यायास्वेति साधमानयोरिभयोः । ११ । अग्ने
विश्वेभिः स्वनीक सीद होतर्नि होता त्वं दूतः । १२ । इत्याग्निप्रणयनीयाः
। १३ । यत्र चासीनः प्रयमाभन्ववोचत्तस्त्रित्वोऽमृज्यते । १४ । उत्तर-
स्यां वेदौ होतृकर्म । १५ । उपांशु कायः । १६ । गोमिथुनौ दक्षिणा
। १७ । अध्वर्योर्वेदं स्तृणोति । १८ । वारुणा मिष्कावेणावभृथमवैति
यथा सोमे । १९ । उहं हि राजा शतं ते । २० । समानमन्यद्वैश्वदेवेन
। २१ । ॥ १४ ॥

कार्त्तिक्यां साकमेधाः फाल्गुनोप्रयोगस्य । १ । आपहायण्यां चैषीम-
योगस्य । २ । अग्नये ऽनीकवते पूर्वस्यां पौर्णमास्यामिष्टिः पूर्वाह्णे । ३ ।

अनीकैर्द्वेपो ऽर्दयाग्ने विश्वाभिस्तृतिभिः ।

रयिं नो देहि जीवसे ॥

मैनानीकेन । ४ । मध्यन्दिने मरुद्वाः सांतपनेभ्यः । ५ । सांतपना यो नो
मरुतः । ६ । सायं मरुद्वाो गृहमेधेभ्यः । ७ । अग्निना रयिं गयस्तान
इत्याज्यभागौ । ८ । गृहमेधाम आ गत प्र बुधरा वः । ९ । त्वां चित्रश्रव-
साम यद्वाचिष्ठमिति स्त्रियुक्तः । १० । न निगदमाह । ११ । न
सामिधेनीरन्वाह । १२ । आज्यभागप्रभृतीज्येलान्ता । १३ । तस्य
निष्कापं प्रातः पूर्णद्वयं ऊत्वेष्टिं मरुद्वाः क्रीलिभ्यः । १४ । क्रीनं वः
पर्वतयित् । १५ । महाहविषि । १६ । ऐन्द्राग्रान्तानि वारुणप्रघासि-
कानि । १७ । माहेन्द्रो वैश्वकर्मण्य । १८ । वाचस्पति या ते धामानि
परमाणीति । १९ । उपांशु वैश्वकर्मणः । २० । एकयाग्निः प्रणीयते
। २१ । अथभो दक्षिणा । २२ । न वाजिनं नावभृथो भवति । २३ ।
समानमन्यद्वारुणप्रघासैः । २४ । ॥ १५ ॥

अपराहे पित्र्या त्रिहविरितिः । ११ । सोमाय पितृभ्यो वा
 सोमवद्भ्यः पितृभ्यो वर्धियद्भ्यः पितृभ्यो ऽग्निष्वान्तेभ्यः । १२ । अग्निश्च
 कव्यवाहनः स्विष्टकृद्भवति । १३ । त्वं सोम प्र चिकितः सोमो धेनु त्वं
 सोम पितृभिरिति सोमस्य पितृमतः । १४ । उदीग्तामद्भिरसो ये नः
 पूर्वं इति सोमवताम् । १५ । उपहृता आहं पितृन्वर्धियद इति
 वर्धियदाम् । १६ । अत्र सृज ये चेहाग्निष्वान्ता इत्यग्निष्वान्तानाम् । १७ ।
 एकैका याज्या द्वे द्वे पूर्वं पुरोनुवाक्ये । १८ । अमन्तते नानाप्रणवे । १९ । ये
 तादृषुस्त्वमग्न ईलित इत्यग्नेः कव्यवाहनस्य । १० । प्राचीनापवीत्येता
 देवता यजति । ११ । निगमस्थानेषु चानुवर्तयति । १२ । पितृमनं
 परिहाय । १३ । यज्ञोपवीतीति जातृकर्ण्यः । १४ । संप्रैषेषु स्वधाशब्दे
 क्रियमाणे ये स्वधामहे स्वधा नम इति येयजामहवपङ्कारथोः न्याने
 । १५ । दक्षिणान्वाहार्यपचनात्परिश्रिते शरन्ति । १६ । अयेण वेदिं दक्षिणा
 तिष्ठति । १७ । न च वर्धिराक्रामति । १८ । उत्सर्गा जपानाम् । १९ ।
 कर्माणि तूष्णीं जपमन्त्राणि । २० । उपसदि चेत्याचार्याः । २१ ।
 कर्म तु न्यायः । २२ । उग्रन्तस्वेत्येकां सामिधेनीं त्रिरनूच्य नार्धघ-
 माह । २३ । अपवर्धियः प्रयाजानिष्ट्वा नो अग्ने रुचेतुना त्वं सोम
 महे भगमिति जीवनवन्तावाज्यभागौ । २४ । उपहृयेलां न प्राश्नन्ति
 । २५ । अवघ्राय भागान्प्राश्नन्ति । २६ । पितृभ्यो दत्ते । २७ । ॥ १६ ॥

अथा विष्ठा जनयन्कर्कराणि स हि घृणिहर्ष्वराय गातुः ।

स प्रत्युदैद्धरुणं मध्वो अयं स्वां यत्तनूं तन्वामैरयत ॥

इति जपन्त उत्तरेणान्वाहार्यपचनं गत्वा । ११ । सुमंदृशं त्वा वय-
 मक्षत्रमीमदन्तोपो पु शृणुहीत्याहवनीयमुपस्थाय । २१ । मनो न्वा

ऊवामह इति ह्येन दक्षिणाग्निम् ।३। आ म एतु मनः पुनरिति
 द्रुयुः ।४। अग्निं तं मन्य इति ह्येनाग्ने तं न इति च द्वैपदेन गार्ह-
 पत्यम् ।५। तच्चक्षुरित्यादित्यमुपम्याय ।६। अपमर्हिषावनृयाजाविष्टा
 ।७। न सूक्तवाके यजमानस्य नाम गृह्णाति ।८। शंखन्ता च ।९।
 अम्वकान्संम्याय मैत्रश्वरः ।१०। अदितये वा ।११। मित्रस्य चर्ष-
 णीधृतो मह्यं आदित्यः ।१२। संम्यितायां पौर्णमासम् ।१३। ॥१७॥
 शुनासीर्ये ।१। पौष्णान्तानि वैश्वदेविकानि ।२। शुनासीर्यो वायव्यं
 पयः सौर्यश्च ।३। शुनासीराविर्मां शुनं नः फालाः ।४। तव वाय-
 वृतस्यते ऽध्वर्यवद्यक्षांसः ।५। तरणिर्विश्वदर्शतो दिवो रुक्म इति ।६।
 उपांशु सौर्यः ।७। अश्वः श्वेतो दक्षिणः ।८। गौर्वर ।९। सौरं वा
 द्वादशायोगम् ।१०। ग वाजिनम् ।११। समानमन्यद्वैश्वदेवेन ।१२।
 पौर्णमासं त्वमथ्यमाने ।१३।

इन्द्रश्च नः शुनासीराविर्मं यज्ञं मिमिक्षताम् ।

गर्भान्वत्तं खलये ॥^{१४}

ययोरिदं [विश्वं] भुवनमा विवेश ययोरामन्दो निहितो महश्च ।

शुनासीरावृतुभिः संविदाना इन्द्रवन्ता हविरिदं जुषेयाम् ॥^{१५}

इन्द्राय शुनासीराय सुचा जुञ्जतना हविः ।

जुषतां प्रति मेधिरः ॥^{१६}

प्र हव्यानि घृतवन्त्यस्मै हर्यश्वाय भरता सजोषाः ।

इन्द्र चक्षुभिर्ब्रह्मणा संविदानः शुनासीरी हविरिदं जुषस्व ॥^{१७}

शुनं ऊवेमाश्यायन्तः ।^{१८} माकमेधेरिष्टान्वत्तं शुनासीर्यम् ।^{१९}

माघ्यां वा पौर्णमास्याम् ।^{२०} सोमेनोत्सर्गः पशुनेश्या वा ।^{२१}

पञ्च वर्षेषु पूर्वेषुः शुनाभीर्यमपरेद्युर्वैश्वदेवम् । १० । ॥ १८ ॥
विध्यपराधे प्रायश्चित्तम् । १ । अर्थलोपे प्रतिनिधिः । १ । भर्तुवः स्वः
स्वाहा ।

अयाश्वाग्ने ऽस्यनभिग्रन्तिश्च सत्यमित्वमथा अग्नि ।

अयागो मनसा कृतो ऽयाः सन्ध्यमूहिषे ।

अया नः कृणुहि भेषजं । स्वाहा ॥

इति प्रायश्चित्ताहुतौ सर्वेषु दोषेषु । ३ । आहवनीयः सर्वाहुतौनाम् । ४ ।
जुह्व्य पाचम् । ५ । चतुर्गृहीतं प्रायश्चित्तेषु । ६ । अनन्तरं दोषात्प्राय-
श्चित्तं न ह्यनिर्हते दोषे प्रवृत्तिरुत्तरस्यास्ति । ७ । प्रत्यक्षविहितं चैकेषु
दोषेषु प्रायश्चित्तं तत्रोभे कुर्यात्सर्वप्रायश्चित्तं चाधिकारिकं च । ८ ।
अनुद्धृतं चेदाहवनीयमभ्यस्तमियाद्वज्रविदा ब्राह्मणेनोद्धरणं । जातरूपं
च कुशे प्रवध्यायतो हरन्ति । रजतमभ्युदिते । वरो दक्षिणा । ९ ।
आहवनीये ऽनुगते गार्हपत्यादुद्धरणमग्नये चेष्टिर्व्योतिष्मते । १० ।
उदग्ने शुचयो वि ज्योतिषा । ११ । गार्हपत्ये ऽनुगते पूर्वमध्यवमाया-
हवनीयमन्यं प्रणीय जुहुयात् । १२ । समारोह्य वोदकुदवस्येत् । १३ ।
उभयोरनुगतयोर्गार्हपत्योऽमुकादुत्तरारण्या मन्यनम् । १४ । उऽमुके
ऽविद्यमाने ऽरणी भस्मना संस्पृश्याग्रये च तपस्वते जनदते पावकवत
दष्टिः । १५ ।

आ याहि तपसा जनेष्वाग्ने पावको अर्चिषा ।

उपेमां सृष्टुर्तिं मम । १६

आ नो याहि तपसा जनेष्वाग्ने पावको दीद्यत् ।

इष्या देवेषु नो दधत् ॥ । १७ ।

इत्याभुदितयोस्त्वभ्यन्तमितयोर्वान्येन वा नष्टयो. कारणेनान्याधेये-
नोत्पादयेत् । १७ । ॥ १८ ॥

उपसृष्टा चेदग्निहोत्री वाग्येत स्रयवसादिति यवसमुष्टि प्रयच्छेत् । १ ।
उपविशेचेत ।

यस्माद्भीषा निषीदसि ततो नो अभयं लुधि ।

प्रजाभ्य. सर्वाभ्यो मृल नमो रुद्राय मीरुङ्गपे ॥

इत्यार्द्रदण्डेनोत्पाय

उदसाद्वेद्यदितिरायुर्यज्ञपतावधान् ।

इन्द्राय दृष्टती भाग मिषाय वरुणाय च ॥

इत्यनुमन्त्रयेत् । २ । देव्याय वा दद्यात् । ३ । हविषि स्तुत्वे ऽष्टाय यो
ययोरोजसा स्तुमिता रजांसि वीर्येभिर्वीरितमा श्विष्ठा ।

या पत्येते अप्रतीता सहेभिर्विष्णू अगन्वहणा पूर्वहृतो ॥

इत्यङ्गिरपनिनीयास्त्वनधित प्राजनि । दिव देवांस्तृतीयं यज्ञो ऽगा-
त्ततो मा द्रविणमष्टुन्तरिच पितृस्तृतीयं यज्ञो ऽगात्ततो मा द्रवि-
णमष्टु इधिवी समुन्यांस्तृतीयं यज्ञो ऽगात्ततो मा द्रविणमष्टुयनु-
मन्त्रयेत् । ४ । यद्वाङ्मणो जुगुप्सुर्न भवयेदेतद्दुष्टस्य स्रवणम् । ५ ।

तस्याप. प्रतिपत् । ६ । शीघ्रे विद्यमाने तेन समापनम् । ७ । शेषाभावे
ऽन्यदुत्पादयेत् । ८ । तस्मिन्द्वये ऽविद्यमाने यस्मान्मातम मन्येत
तन्ननिनिदधान् । ९ । एष प्रतिनिधीनां धर्मः । १० । अत्रिकारस्य
श्रद्धानाम् । ११ । अप्रत्तदैवते दुष्टे नास्तित्तिरस्ति शौचम्यान्यद्वि-
मलस्य प्रयच्छेद्देवतायै । १२ । नास्तित्ति. प्रत्तदोषे ऽस्ति लुप्यते
स्त्रिष्टुदित भवत्य । १३ । आज्येन परम् । १४ । अन्यासु देवता-

स्विष्टासु दुष्टेन वा श्रेयवति तन्त्रे प्रदानमावर्तते । १५ । सर्वेष्टिश्रेष्ठे ।
 १६ । कृतस्यानावृत्तिर्गुणलोपे संनिपातप्रधानत्वात् । १७ । मन्त्रं नानु-
 जपेत् । १८ । अनुजपेदिति जातृकर्णः । १९ । अन्याभ्यो गृहीते
 ज्यासु वावाहितासु सोदिताभ्यः प्रयच्छेदाज्येनावहिता यजेत्
 । २० । ॥ २० ॥

इष्टिपशुबन्धेषु सोमे च प्रायश्चित्तं ब्रह्मा जुहोति । १ । स्रग्वेदे
 चेद्दोषः स्वाङ्गः स्वाहेति गार्हपत्ये । २ । यजुर्वेदे चेद्दुवः स्वाहेत्यन्वा-
 हार्यपचने । ३ । सोमे त्वाग्नीध्रीये । ४ । सामवेदे चेत्सुः स्वाहेत्याह-
 वनीये । ५ । भर्भुवः सुः स्वाहेत्यज्ञायमाने दोषे । ६ । अनुपस्थाय
 प्रसर्गे प्रतिदिशमुपस्थानम् । ७ । उपस्थायाप्रसर्गे यथा प्रोष्य । ८ ।
 समारोह्याप्रसर्गे मन्यनम् । ९ । नारण्योरस्त्युपस्थानम् । १० । नाहेमे-
 नानिन्यया वाग्नीनुत्सृजेत् । ११ । प्रायश्चित्तं तु कृत्वातीतानि कर्माणि
 • मतिनिदध्यात्मनिदध्यात् । १२ । ॥ २१ ॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

श्राम् ।

पत्नीयजमानौ व्रत्यम् । १ । अश्रीयातां प्राग्वत्सापाकरणात् । २ । यदन्य-
 भांसलवणमिद्युनमाघेभ्यो येन च द्रव्येष्वयत्त्यमाणः स्यात् । ३ । ॥ १ ॥
 अग्नीनन्वादधातीष्टिपशुबन्धेषु पूर्वेषुः । १ । आश्वनीये महाव्याह-
 त्यरेत्तमया । २ । प्रथमया गार्हपत्ये । ३ । दक्षिणाग्नौ मध्यमया । ४ ।
 द्वेदे च तृष्णीम् । ५ । आश्वनीये दशमीं समस्ताभिः । ६ । महाव्याह-
 तीनां वा स्थाने चतस्रो विद्वयस्थानुपूर्वेण । ७ । उपस्थानं च शेषेण ।
 ८ । अप नः शोऽश्चदधमिति सप्ताग्रे नय यस्ता द्वाद त्वं नो अग्ने
 अधरादिति वा दशभिः । ९ । प्राग्नये वाचमिमं स्तोममिति चोपस्थानं
 सूक्ताभ्याम् । १० । तृष्णीं प्रागक्षीयम् । ११ । महाव्याहतिभिः पैज्ञम्
 । १२ । कौषीतकं विद्वयेन । १३ । आरुणमुत्तमम् । १४ । ॥ २ ॥
 पिण्डपितृयज्ञो ऽपराह्णे ऽमावास्यायाम् । १ । दक्षिणाग्नेः पुरस्ताच्छूर्पे
 स्थालीं हव्यं पात्रीमुखलमुखले च संमाद्य । २ । गार्हपत्यस्य पद्या-
 दक्षिणाग्रेषु कुशेषु हव्यं निधाय । ३ । उपरिष्टाद्वीहीन्पात्र्याम् । ४ ।
 पुरस्ताच्छूर्पे स्थालीम् । ५ । आच्य सव्यं जानु नीचा मुष्टिना प्रीहीन्
 गृह्णाति पितृन्धावन् । ६ । यथाधोविलागृह्णतः स स्था^७त्पत्न्या सहाफ-
 लीकृता^८न्दक्षिणाग्नौ अपयित्वा^९भिघार्य^{१०} प्रत्यञ्चमुदास्वा^{११}विभवि परि-
 समुह्य परिसीर्य पर्युह्य^{१२} दक्षिणं जान्वाच्य^{१३} यज्ञोपवीतो प्राठा-
 सीनो मेवणेन जुहोति । ^{१४} ८ । * ॥ ३ ॥

अग्नये कथवाहनाय स्वाहा सोमाय पिबमते स्वाहा यमायाङ्गिरस्वते
पिबमते स्वाहेति । १ । मेचणमनुप्रदत्य^२ दक्षिणा दक्षिणाग्रेरपहता
असुरा रक्षांसि वेदिपद इति द्योनेनोन्मृज्या^३भ्युक्ष्य^४

ये रूपाणि प्रतिसुच्यमाना असुराः सन्तः स्वधया धरन्ति ।

परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टांशोकात्प्र णुदात्यस्मात् ॥

इत्युत्सुकमुन्मृष्टस्य दक्षिणार्धं निधाय^५ मूले कुशान्सकृन्नानुन्मृष्टे
निधाय^६भाववनेनिष्ठ ये च त्वामत्रान्विति पितुर्नामादिष्य कुशेष्वपो
निपिञ्चत्यवाचीनपाणिना* । ७ । एवं दक्षिणतः पितामहस्य । ८ । प्रपि-
तामहस्य च । ९ । असाधेतन्ने ये च त्वामत्रान्विति पिण्डान्यथावनेजितं
निधाय । १० । उभावेकस्मिन्पिबभेदे । ११ । न जीवपितुरस्ति । १२ । न
जीवान्तर्हिताय । १३ । येभ्यो वा पिता तेभ्यः पुत्रः । १४ । सोमान्तं वा
। १५ । अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागं पितर आदृषायध्वमिति । १६ ।
उदडर्यादृत्य । १७ । चिरा तमनादामित्वा । १८ । अमीमदन्त पितरो
यथाभागमवीक्ष्यतेति प्रतिपर्यादृत्य । १९ । तथैवावनेज्य । २० । ॥ ४ ॥
नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः गोपाय । नमो वः पितरो
घोराय नमो वः पितरो रमाय । नमो वः पितरो यन्ताय नमो वः
पितरो मृत्यवे । नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः स्वधायै ।
नमो वः पितरः पितरो नमो वः । ये ऽत्र पितरः पितरः स्य दूयं
तेषां येष्टा भूयास्य । य इह पितरो मनुष्या वयं तेषां येष्टा
भूयान्म । या अत्र पितरः स्वधा युष्माकं मा । य इह पितर

* Comm मेचणमनुप्रदत्य । इत्यादिवाचीनपाणिनाति सूत्रात् । यपरस्य
प्रतिपत्तिहायकार्यम् ।

एधतुरस्माकं स । गृहान्नः पितरो दत्तेति । १। एतद्दः पितरो वामो
वध्वं पितर इति त्रीणि सूत्राण्युपन्यस्य । २। ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं
पयः कौलालं परिस्तुतम् । स्वधा स्य तर्पयत नः पितृनित्युदकशेषं
निनीय । ३। अन्नघ्राय पिण्डान् । ४। अवधाय प्राश्रीयात् । ५। ब्राह्म-
णाय वा दद्यात् । ६। अपो वाभ्यवहरेत् । ७। मध्यमपिण्डं पत्नी
पुत्रकामा प्राश्रीयात् ।

आ धत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।

यथैह पुरुषो ऽमत् ॥

इति । ८। उस्तुकमग्नौ कृत्वा । ९। सद्यदाच्छिन्नाभनुप्रदत्त्य । १०।
अग्निहोत्रं . यवाग्विव सायंप्रातः । ११। स्वयंहोमश्च पर्वणि । १२।
एतेनैव धर्मेणानाहितान्ने. पिण्डपितृयज्ञः^{१३} क्रियेत । १३। ॥ ५॥

दक्षिणतोऽन्यायं ब्रह्मकर्म । १। पश्चात्सु पिश्यायाम् । २। यजमान-
निमित्तेऽविपर्ययः । ३। अग्नेऽयजमानमासनम् । ४। समानं होत्रा
दणनिरसनम् । ५। तयोपवेशनम् । ६। कर्मादौ देशस्थत्वे च । ७।
प्राग्यता विकारः । ८। दृढस्यतिर्ब्रह्मा स यज्ञं पातु स यज्ञपतिं स मां
पातु दृढस्यतिर्देवो ब्रह्माहं मानुषो भूर्भुवः स्वरोऽमित्युपविश । ९।
साध्यं च सर्वकर्मणाम् । १०। मन्त्रवत्सु वाग्यमनम् । ११। सर्वासु
गतिषु यथा प्रजन्वन्त्यथा ततः प्रत्यायन्ति । १२। अनुसमेत्यग्नौ
प्रणोद्यमाने । १३। सहेधेनोपवेशनम् । १४। अथो ब्रह्मणे ऽन्याधेये
। १५। सर्वेषां वा । १६। कर्मप्रसवायामन्वित श्रोमित्युक्ता यथाकर्म
प्रसौति । १७। ॥ ६॥

प्रणीताकाले वाग्यमनम् । १। द्रविष्कृता विषर्गः । २। इष्टे च स्विष्ट-

कृत्यानुयाजप्रसवेन विसर्गः । १। मित्रस्य त्वा चतुषा प्रतीच इति प्राशित्रं प्रतीक्ष्य । ४। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्वाज्जभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति प्रतिगृह्ण । ५। पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादया-
स्यदित्या उपस्य इति प्राग्दण्डं स्यण्डिले निधाय । ६। उपकनिष्ठि-
कयाङ्गुष्ठेन च प्राशित्रं गृहीत्वा । ७। अग्नेष्ट्यास्येन प्राश्नामीति प्राश्ना-
संखादन् । ८। शान्तिरसीत्याचम्य । ९। प्राणान्संमृशति । १०। प्राणपा
असि प्राणं मे पाहीति नासिके मुखं च । ११। चक्षुष्या असि चतुर्मे
पाहीति चक्षुषी । १२। श्रोत्रपा असि श्रोत्रं मे पाहीति श्रोत्रे । १३।
हृद्स्य त्वा जठरे सादयामीति नाभिम् । १४। को ऽदात्कस्मा
अदात्कामो ऽदात्कामायादात् । कामो दाता कामः प्रतिपहीता
कामैतत्त इत्यन्वाहार्यं प्रतिगृह्ण । १५। ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीत्युक्तः । १६।
देव सवितरेत ते यज्ञं प्राङ्मूर्धस्यतये ब्रह्मणे तेन यज्ञमव तेन
यज्ञपतिं तेन मामव देवेन सवित्रा प्रसृत इति जपित्वा प्रतिष्ठेति
प्रसूति । १७। प्रणीतासु विमुकास्तत्सर्जनं ब्रह्मणः । १८। प्राशनं
ब्रह्मभागस्य । १९। ॥७॥

अदन्नेन त्वा चतुषावपग्यामि रायसोपाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्या-
याग्नेर्जिह्वासि सुहृदेवेभ्यो धाम्नेधाम्ने मे भव यजुषेयजुष इत्याज्य-
मवेक्षते पत्नी । १। तेजो ऽसि शुक्रमस्यमृतमसि वैश्वदेवमसीत्यासन्नं
वेदो यजमानः । २। भुवा असदन्नृतस्य योनौ सुकृतस्य लोके ता
विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिमित्यासन्नानि हवीयभि-
मृश ^३ । * पाहि मां यज्ञन्यमित्यात्मानम् ^४ । वृष्टिरपि पाप्मानं मे

वयं विद्यामि विद्य मे पाशानमित्याचम्य १ अग्ने व्रतपते व्रतं
 चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राधताम् । इदमहमनृतास्त्यमुपैमौत्या-
 हवनीये ममिधमाधाय वाचं यच्छति * । ६ । अग्ने वायो विधु-
 चन्द्रमः सलोकतां वो ऽग्रीयेति ध्यायात् । ७ । यत्कामो वा स्यात्
 । ८ । अनुपदस्यमन्वाद्यमाप्रवानौत्याकाशं समुद्रं वा । ९ । ॥ ८ ॥

मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान्नायो मघवानः सचन्ताम् ।

अस्माकं सन्त्वाग्निषः मत्या नः सन्त्वाग्निषः ॥

इतीत्यायामुपह्रयमानायाम् । १ । वधं पिबस्व प्राणं मे पाहि प्रजां
 मे पाहि पशून्मे पाहि मधु मे धुव्य चवं मे धुव्य विश्वे मे धुव्य
 दिशां कृप्तिरसि दिशो मे कम्पन्तां कम्पन्तां मे दिशस्तासु कृप्तासु
 राध्यासम् । अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागं पितर आहुषायध्वमिति
 बर्हिषदं पुरोस्ताममभिष्टु ॥ २ । अमीमदन्त पितरो यथाभागम-
 वीहृषतेति प्रत्यवधाय । ३ । प्रजापतेभागो ऽभूर्जस्वाभ्ययस्वानशिति-
 रसि मा मे छेष्टा अमुवा अमुग्निंशोक इह चेत्यन्वाहार्यमभिष्टु ॥
 ४ । अनुधाजेष्विष्टेषु गृहति सुषावग्नेरग्नीषोमयोरुज्जितिमनूक्तेषं
 वाजस्य मा प्रमथेन प्रोहामीत्युत्तानेन दक्षिणेन जुह्वं प्राचीमग्निरग्नी-
 षोमौ तमपनुदन्तु यो ऽग्नान्नेष्टि यं च तथं दिशो वाजस्येनं
 प्रमथेनापोहामीति नीषा मथ्येनापभृतं प्रनौचीम् । ५ । ययादेवत-
 मत्यच । ६ । अग्निष्टे गृहपतौ गार्हपत्ये सुवेण जुहोति । ७ । ॥ ८ ॥

यं वां देवा अकन्त्ययभूर्जो भागं शतक्रतू ।

इदं वां तेन प्रीणामि तस्य तस्यमहाहाउह्य म्याहा

गन्धर्वाभ्यां नारीष्टाभ्यामहाहाङ्गभ्यां स्वाहा । अग्ने पृथिव्या अधिपते
 वायो ऽन्तरिक्षस्याधिपते सवितः प्रमवानामधिपते सूर्यं नचत्राणा-
 मधिपते सोमौषधीनामधिपते त्वष्टः समिधां रूपाणामधिपते मित्र
 सत्यानामधिपते वरुण धर्माणामधिपत इन्द्र ज्येष्ठानामधिपते प्रजापते
 प्रजानामधिपते देवा देवेषु पराक्रमध्वम् । १ । प्रथमा द्वितीयेषु
 पराक्रमध्वमित्येवमेकोत्तरमेकादशभ्यः । २ । त्रिंशे देवास्तयस्त्रिंशस्त्रि-
 रेकादशिन उत्तरोत्तरवर्त्मान उत्तरसत्वानो त्रिंशे वैश्वानरा त्रिंशे
 विश्वमहम् इह भावतास्मिन्त्रह्णाणस्मिन्त्रे ऽस्मिन्कर्मण्यस्यामाश्रित्यस्यां
 प्रतिष्ठाप्यामस्यां देवहृत्यामयं मे कामः समृध्यतां स्वाहेति यत्कामो
 भवति । ३ । प्रजापत इति चतुर्थी । ४ । ॥ १० ॥

आ प्यायतां भुवा हविषा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयज्भ्यो ।

सूर्याया ऊधो ऽदित्या उपस्य उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ॥
 इत्याप्यायति भुवाम् । १ । समिष्टयजुर्हयमानमन्वारभते । २ । सदसि
 सग्ने भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूयाः पूर्णमसि पूर्णं मे भूया अचि-
 तिरसि मा मे चेष्टा अमुत्रा अमुस्मिन्नेक इह चेति पूर्णपात्रमभिन्द्य
 दिशो व्युत्सति । ३ । प्राच्या दिशा सह देवा चत्विजो मार्जयन्ताम् ।
 दक्षिण्या दिशा सह मामाः पितरो मार्जयन्ताम् । प्रतीच्या दिशा
 सह गृहाः पशवो मार्जयन्ताम् । उदीच्या दिशा सहप ओषधयो
 वनस्पतयो मार्जयन्ताम् । ऊर्ध्वया दिशा सह यज्ञः संवत्सरो
 यज्ञपतिर्मार्जयन्तामिति । ४ । सप्तसप्तमन्त्रेण दिदिस्त्रिणीम् । ५ ।
 आपोहिष्ठीयाभिस्त्रिभिरभिन्द्य । ६ । अर्च्यं वो ययोरोजसेति
 प्राचीर्निनीयोदीचीर्वा । ७ ।

समुद्रं वः प्र हिणोमि स्वां योनिमभि गच्छत ।

अरिष्टा अस्माकं वीरा मा परा सेचि नो धनम् ॥

इत्यभिमन्त्र्य¹² । श्रुनादेवीयाभिस्तिसृभिरुयो ऽभिमन्त्र्य¹³ । समिन्द्र एः

सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्नाहि मनसा सं शिवेन ।

त्वष्टा मुदवो वि दधातु राय

इति प्राणाम्¹⁴ ।

अनु नो मातुं तन्वो यदिच्छियम् ॥

इति मुखं विमृश्य¹⁵ ॥ ११ ॥

विष्णुक्रमान्क्रमते * । ¹⁶ । दक्षिणाद्वेदे ओषिदेशादाश्वनीयाम् । १ ।

दिवि विष्णुर्यक्रस्त जागतेन च्छन्दसा तमहमनु व्यक्रसि ततो निर्भक्तः

स यो ऽस्मान्देष्टि य च वयं दिश इत्यभ्युद्धृत्य दक्षिणं पादं हीनतरं

मयम् । २ । अन्तर्गिरे विष्णुर्यक्रस्त वैष्टुभेन च्छन्दसेति द्वितीयम् । ३ ।

शुचिष्यां विष्णुर्यक्रस्त गाथत्रेण च्छन्दसेति तृतीयम् । ४ । दिनु विष्णु-

र्यक्रस्तानुष्टुभेन च्छन्दसेति तिर्यग्विक्रामति । ५ । समान उदकाः । ६ ।

अगन्त स्वरिति प्राङ्गीरते । ७ । सं ज्योतिषाभूमेत्याश्वनीयम् । ८ ।

समहं प्रजया सं मया प्रजा समहं रायस्यावेण सं मया रायस्योषो

वसुर्यज्ञो वसूयाभूयाममिति प्राङ्देव । ९ । स्वयंभूरसि श्रेष्ठो रग्नि-

रायुर्दा अस्यायुर्मे देहि वर्चोदा अमि वर्चो मे देहि तनूपा अमि

तन्वं मे पाहोदमहमाभ्यो दिग्भ्यो ऽस्यै दिवो ऽस्मादन्तर्विषादस्मा-

दन्नाद्यादस्यै प्रतिष्ठायै दिपन्तं भ्रातृभ्यं निर्भजामि निर्भक्तो दिप-

* Comm चापेक्षित्वीयाभिस्तिसृभिरुयोऽभिमन्त्र्य । विष्णुक्रमान्क्रमते इत्येवमन्त्रं
स्त्वच । स्वयन्तानि अउजोऽप्याख्यायन्ते ।

न्भ्रातृव्य इत्यादित्यमुपस्थाच^{१०} * ऐन्द्रौमावृतमावर्त आदित्यस्यावृत-
मन्वावर्त इति दक्षिणं वाङ्मन्वावृत्य^{११} मन्वावृदेत्य गार्हपत्यम्^{१२} अग्ने
गृहपते सुगृहपतिरहं तयाग्ने गृहपतिना भूयासं सुगृहपतिस्त्वं मयाग्ने
गृहपतिना भूयाः ।

असूरि नो गार्हपत्यानि सन्तु ।

अनं हिमा मन्त्रममुष्यादिति पुत्रनामान्यभिव्याहृत्य^{१३} भुभुव स्व. स
मा कामेन गमयेत्यस्याङ्गारमुपस्पृश्य^{१४} ।

यज्ञो बभूव स आ बभूव स प्र जज्ञे स उ वावृधे पुनः ।

स देवानामधिपतिर्बभूव सो ऽस्मानधिपतीन्कृणोतु ॥

इति जपित्वा^{१५} तथैवाचम्य^{१६} अग्ने प्रनपते प्रनमचारिषं तदग्नं
तेनारासं य एवाग्नि सो ऽस्मीत्याहवनीये समिधमाधाय^{१७} विमृज्य
वाचं^{१८} ॥१२॥

यो नो दूरे द्देष्टि यो नो अन्ति ममानो निष्पो अरणश्चिदग्ने ।

इप्सस्वेव प्रस्थाप्यतो मा तस्योच्छेपि किञ्चन ॥

इत्याहवनीयस्य विक्षामाण्युपममस्य^{१९} गोमो अग्न इति वृचं जपति^{२०} ।
उद्वयं तच्चतुः सन्दृशते मा च्छित्ति यत्ते तपस्तप्तौ ते मा वृक्षीत्या-
दित्यमुपस्थाच^१ † तथैवावृत्य^२ मन्वावृदुपनिष्य^३ ।

इदं हविः प्रजनन मे अमु दशवीं सर्वगणं स्वस्तये ।

आत्ममनि प्रजामनाभयमनि पशुमनि लोकमनि ।

अग्निः प्रजां वज्रलां मे करोत्वन्नं पयो रेतो अस्मासु धत्त ॥

* Comm आदित्यमुपस्थाच । जपतीति वृचश्चेद । यदयानि चक्षुषो
वाप्यायमे ।

† Comm प्रजानिनाम इति वृजाल ।

इति पयोभक्तं प्रजातिकामः । १^४ । दधिकाव्णो अकारिपमिति वा
 संवृभ्यन्दधिभक्तम् । १^५ । सं यज्ञपतिराशिवेति यज्ञमानभागं प्राश्नाति
 । १^६ । समिष्टयजुषा सह प्रवमति जुष्टेति । १^७ । ॥ १२ ॥

जीवतः कर्माणि । १ । विममाप्ते चेदभिप्रेयाभ्यगणान्तमेकाहेषु नास्ति
 तस्य समापनम् । २ । आहवनीये सर्वाणि हवींय्यदुप्रच्यत । ३ । संहार्य
 रोमतखानि प्रेतस्य । ४ । आश्रुत्यालंकृत्य । ५ । दक्षिण्यं दिशि दक्षिणा-
 प्रवणे देशे दक्षिणप्राक्प्रवणे [न] वा । ६ । अपेत वीतेति पलाशयाखया
 विमृज्य । ७ । रुग्नेनान्मृष्याभ्युक्ष्य । ८ । प्राग्दक्षिणाचीं चितिं कृत्वा । ९ ।
 पुरस्तादाहवनीयं यद्यान्विधाय गार्हपत्यं दक्षिणते । दक्षिणाग्निम् । १० ।
 अन्तरेण गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं च कृत्वा । ११ । उत्तानं चितौ निपात्य
 । १२ । दक्षिणतः पश्चादा गामनुस्तरणीमजां वा रोहिणीं दक्षिणा-
 मुखीं प्रोभ्य । १३ । जीवन्त्याः संश्रमाया वा दृक्चौ पृष्ठत उदुत्य ।
 १४ । अन्वाहार्यपचने कवोष्ठी कृत्वाति द्रवेत्यृग्भ्यां पाण्डोराधाय ।
 १५ । प्राणायतनेषु हिरण्यशकलान्धत्वा । १६ । अग्नेर्वमेति वपया
 मुखं प्रच्छाद्य । १७ । दक्षिणे पादौ जुष्टम् । १८ । उपशृतं मये । १९ ।
 ध्रुवामुरमि । २० । अग्निहोत्रहवणीं कण्ठे । २१ । सुवौ नासिकयोः ।
 २२ । प्राग्निहोत्रं दक्षिणे कर्णे । २३ । प्रणीताप्रणयनं मये । २४ ।
 शिरसि कपालानि । २५ । अश्व यावाणः । २६ । उदरे समवत्त-
 धानीम् । २७ । पार्श्वयोः पादौ । २८ । स्फां दक्षिणे पार्श्वे । २९ ।
 कृष्णाजिनं मये । ३० । उपस्थे अरणी । ३१ । ऊर्ध्वरठौवतोऽथोलू
 खनमुमले । ३२ । पादयोः शूर्पशकटे । ३३ । पत्तो ऽग्रहोत्रपा
 चाणि । ३४ । तानि घृतेन प्रपदाज्येन च पूरयित्वा । ३५ । अथ वे

त्वत्वमस्मादयं ते योनिस्त्वमस्य योनिः । जातवेदो वहस्मैनं सुकृतां
यत्र लोकः । अयं वै त्वामजनयदयं त्वदधिजायतामसौ स्वाहेत्युपो-
हन्यग्निभिः । १६ । ॥ १४ ।

मैनमग्र इति संप्रदीप्ते दश जुपित्वा मव्याहृतो ऽनवेत्तमाणाः
प्रागुदञ्चः प्रकामन्ति । १ । मृत्योः पदमित्यनुमन्त्यते द्वाभ्याम् । २ ।
आपो हि ष्टा सना च सोमेत्युदकं स्पृशन्ति सुक्ताभ्यामनमन्निमज्जन्तो
ऽसंधावमानाः । ३ । अमावेतत्त इत्येकमुदकाञ्जलिं प्रदाय । * आपो
अम्मानित्युक्तस्य । अहतं वामः परिधाय । तच्चक्षुरित्यादित्यमुपम्याय ।
कनिष्ठपूर्वाः प्रत्यायन्ति । ४ । उदपाचे दूर्वायवमर्षपाण्डोषार्द्रं गोमये
निधायान्नचतैत्यभ्यक्तमग्निमुदपाचं च संस्पृशन्ति । ५ । अध-
शय्या हविष्यमक्षता प्रत्यूहनं च कर्मणां वैतानवर्जमेकरात्रं चिरात्रं
नवरात्रं वाऽ वा मंचयनाद्रतानि । ६ । नाघाहानि वर्धयेयुरिति ह
स्माह कौपीतकिः । ७ । अपरपत्ते मंचित्यायुजामु रात्रिषु । ८ । यं त्वमग्र
इति द्वाभ्यां मत्तौरेणोदकेनाम्योनि निर्वाप्य । ९ । पुराणे कुक्षे शरीरा-
ण्योष्य । १० । उक्ते साभ्रामीति लोष्टेनापिधाय । ११ । उच्छृङ्खलेति खति
निखाय । १२ । उच्छृङ्खमानेति परिमिते ऽवधाय । १३ । अरण्ये निखनन्ति
। १४ । शरीरेष्ववृक्षमानेषु त्रीणि पष्टिशतानि पलाशवृक्षानि । १५ ।
तेषामावापम्यानम् । १६ । चत्वारिंशच्छिरमि । १७ । घीत्रायां दश
। १८ । अंशान्मनयोर्माहोः शतम् । १९ । उरमि त्रिंशत् । २० । जठरे
विंशति । २१ । घट्टपणयोः । २२ । शिन्ने चत्वारि । २३ । ऊर्वोः

* Comm प्रत्यायनीति सूत्रच्छेदः । अयमिति तु चक्षुर उच्यते ।

† अरण्ये निखनतीति सूत्रच्छेदः ।

अतम । २७ । विंशज्जानुजहाष्टीवतोः । २८ । पादाङ्गुलीषु विंशतिः । २९ । एवं चौलि पष्टिशतानि भवन्ति । ३० । पुरुषाकृतिं कृत्वोर्णासुत्रैः परिवेश्य यवधूर्णैः प्रलिप्य सर्पिषाभ्यज्याग्निभिः संस्कुर्वन्ति । ३१ । इच्छन्पक्षीं पूर्वमारिणीमग्निभिः संस्तुत्य सांतपनेन वान्यामानीय ततः पुनरादधीत । ३२ । ॥ १५ ॥

अतापवर्गे परिधिकर्म । १ । आग्दुहं रोहितं चर्मोदग्नीवं प्राग्नीवं वात्तरलोम पश्चादग्नेरुपस्तीर्योपविशन्ति कुशाश्वेवमग्रान् । २ । अन्तरेणाग्निं चैतांशमभ्यनमस्मानं निधाय । ३ । शम्याः परिधीं कृत्वा । ४ । शमीमयमिधं पास्ताग्रं वा । ५ । वारणेन सुवेण कांस्तेन वा जुहोति । ६ । उपत्यक्तः समन्वारभ्येषु । ७ । इमं जीवेभ्यः

परैतु नृत्युरसृतं न आ गादेवस्वतो नो अभयं कृणोतु ।

पर्यं वनस्पतेरिवाभि नः शीयतां रयिः ।

सत्ततां न शशीपतिः ॥

याद्याहणे दशमवाधान इति । ८ । द्वादश ऊता । ९ । यथाहागीति दक्षिणमन्त्रं द्वाभ्यां समीक्ष्य । १० । अञ्जनं सर्पिषा संनिनीय । ११ । कुशैः स्त्रीणामलीयनकीमा नारौरिति । १२ । मऊसकृन्मन्त्रेण दिदिंस्तृष्णीम् । १३ । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति द्वाभ्यां ब्राह्मणस्य दक्षिणं याजमन्वारभ्यानुत्तिष्ठतो ऽनुमन्त्रयते । १४ । अग्दुहो वा पुच्छम् । १५ । अग्द्वानक्षते वासः कांस्थय दक्षिणा । १६ । दक्षिणतो वित्तं नि वर्तध्वमिति सूक्तेन प्रत्येनाः प्रदक्षिणं त्रिः पर्येति । १७ । प्रत्येनमि परिधिकर्म । १८ । ॥ १६ ॥

* Comm. जुहोतीति सूत्रान्त ।

† Comm. सूक्ष्मीतिभ्येवमस्य सूत्रं । अग्दुहो वाद्या क्रियते ।

रुद्रं गवा यजते स्वस्वयनाय ।१। शुल्लगव इत्याचक्षते ।२।
 शुद्धपक्ष उपोष्य पुण्ये नक्षत्रे प्रागुदीच्यां दिशि ।३। अग्निं मथित्वा ।
 प्राञ्चं प्रणीय ।४। पुरस्तात्पलाशशाखां सपलाशां निखाय ।५। तथा
 उत्तरतः पशुमुपस्थाप्य ।६। रुद्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमि ।७। रुद्राय
 त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ।८। रुद्राय त्वा जुष्टं नियुनज्मीति नियुनक्ति
 पलाशशाखायाम् ।९। पर्यग्निरुतमुदञ्चं नयन्ति ।१०। तं संज्ञपयन्ति
 प्राक्शिरसमुदक्पादं प्रत्यक्शिरसं वोदक्पादमरवमाणम् ।११।

यत्पशुर्मायुमकृतोरो वा पङ्क्तिरा हते ।

अग्निर्मा तस्मादेनषो जातवेदाः प्र सुञ्चतु ॥

स्वाहेति स्वमाणे जुष्टेति ।१२। वषामुद्धृत्य प्रक्षाल्य^{१३} पूर्वे ऽग्नौ
 अपचित्वा^{१४}भिघार्थोदास्य^{१५} शिवंशिवमिति त्रिः पर्युत्था^{१६}ज्याहुतीजुष्टे-
 ति ।१३। ॥ १०॥

या तिरस्वी नि पद्यते अहं विधरणी इति ।

तां घृतस्य धारया युजे समधंमीमहम् ॥

स्वाहा ।१।

यन्मेदं सर्वं तमिमं हवामहे ।

स मे कामान्कामपतिः प्र यच्छतु ॥

स्वाहेति द्वितीयाम् ।२। अग्ने प्रथिया अधिपत इति हतोयाम् ।३।
 प्रजायत इति चतुर्थीम् ।४। त्रीणि पलाशपलाशानि मध्यमानि
 संलक्ष्योपसीर्य^१ । * वषामवधायाभिघार्थं^१ ।

यावतामहमीशे यावन्तो मे अमात्या ।

तेभ्यस्त्वा देव वन्दे तेभ्यो नो देव मृल ॥

वेद ते पितरं वेद मातर द्यौस्तो पिता पृथिवौ माता । तस्मै ते
देव भवाय शर्वाय पशुपतय उषाय देवाय महते देवाय रुद्राये-
शानायाश्रनये स्वाहेति वर्षां ऊत्वा^१ अनुप्रहरति पलाशानि ।^२
वपाश्रपण्यौ च ।^३ । दर्शाय ते प्रतिदर्शाय स्वाहेत्युत्तरामाज्याज्जतिं
ऊत्वा तथैव पर्युहति ।^४ । पश्चिमे ऽग्नौ स्यालीपाकं यपयति ।^५ ।
उत्तरतो ऽवदानानि ।^६ । स्यालीपाकं द्युषं मांसमाज्यमिति मनि-
नीय शंयोः शयोरिति चि. पर्युह्य जुहोति ।^७ । ॥ १८ ॥

भवाय स्वाहा शर्वाय स्वाहा रुद्राय स्वाहेशानाय स्वाहाश्रनये स्विष्ट-
कृते स्वाहेति ।^१ । तथैव पर्युह्य ।^२ । तान्येव मनिनीय ।^३ । अग्नौ
पश्चिमे ।^४ । भवान्यै स्वाहा शर्वाण्यै स्वाहा रुद्राण्यै स्वाहेशानान्यै
स्वाहाश्रान्यै स्वाहेति ।^५ । समानं पर्युहणम् ।^६ । पला विकर्तनात्पला-
शानि प्रागुर्दक्षि निधाय* ।^७ । तेषु लोहितमिश्रमूत्रध्वमवधाय ।^८ ।
रुद्रसेनाभ्यो ऽनुदिशति ।^९ । आघोषिष्णुः प्रतिघोषिष्णुः सघोषिष्णो
विचिन्वत्य. अमना. क्रयाद एष वो भागस्त जुषध्वं स्वाहेति ।^{१०} ।
यजमानश्चोपतिष्ठते ।^{११} । ॥ १८ ॥

भूपते भुवपते भुवनपते भूतपते भूतानां पते महतो भूतस्य पते
मृल नो द्विपदे च चतुष्पदे च यशवे मृल नद्य द्विपदस्य चतुष्पदस्य
पशून्तो ऽग्नान्द्विष्टि यं च वय दिभ्यो दुरापूरो ऽग्नि मच्छायो ऽधि-

नामेन । तस्य ते धनुर्द्वयं मंन इषवश्चतुर्विमर्गस्तं त्वा तथा
वेद नमस्ते अन्तु सोमस्त्वावतु मा मा हिंसीः ।

यावरण्ये पतयतो वृकौ जञ्जभताविव ।

सद्वादेवस्य पुत्राभ्यां भवशर्वाभ्यां नमः ॥१॥

कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति च
सूक्तानि । १। वरो दक्षिणा । २। उपाकरणं प्रोक्षणं पर्यग्निकरण-
मित्यावृतः पाशुवन्धिक्यः । ४। पलाशशाखेति देवतायै वपां देवतायै
हविः स्विष्टकृते चान्येषां पशूनाम् । ५। आग्नेयः सौम्यश्चाज्यभागौ
देवतायै वपां देवतायै हविः स्विष्टकृते चाज्याहुतित्यानुमतये
म्यालौपाकानाम् । ६। ॥ २० ॥

पलर्था भवन्त्याचार्य ऋत्विक् अशुरो राजा त्वानकः प्रिय इति ।

१। उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा

अहं वर्षं मादृशानां विद्युतामिव सूर्यः ।

इदं तमधि तिष्ठामि यो अस्मां अभि दासति ॥

इति कूर्चमध्यास्ते ऽधितिष्ठति वा । २। विराजो दोहो ऽसि विराजो
दोहमशीयं मयि पद्यायै विराजो दोह इति पाद्यं प्रतिगृह्य । ३।
अर्घ्यमित्युक्तो ऽपः प्रतिगृह्य । ४। आचमनीयमित्युक्त आपोहिष्ठीया-
भिस्त्रिभिरैकैकयाचम्य । ५। मधुपर्कं दत्तुक्तो यथा प्राशित्रं तथा
प्रतीक्ष्य । ६। तथा प्रतिगृह्णाति । यज्ञसे ब्रह्मवर्चमायेति विकारः । ७।
प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ कृत्वाङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया च पूर्वार्धादुपहत्य
पूर्वार्धं कांस्यस्य निलिम्पति वसवस्त्वाग्निराजानो भवयन्त्विति । ८।
पितरस्त्वा यमराजानो भवयन्त्विति दक्षिणार्धादक्षिणार्धं । ८।

आदित्यास्त्वा वरुणराजानो भक्षयन्त्विति पथार्धात्पथार्धे । १० ।
 रुद्रास्त्वेन्द्रराजानो भक्षयन्त्वित्युत्तरार्धादुत्तरार्धे । ११ । विश्वे त्वा देवाः
 प्रजापतिराजानो भक्षयन्त्विति मध्यादूर्ध्वम् । १२ । सप्तसप्तमन्त्रेण दि-
 र्दिस्त्रणीम् । १३ । महाव्याहृतिभिस्त्रिभिरेकैकया प्राग्य । १४ । अनु-
 पाय चतुर्थम् । १५ । ब्राह्मणायोच्छिष्टदानम् । १६ । सर्वपानं वा । १७ ।
 अपो ऽवाभ्यवहरणम् । १८ । शंभो देवीयाभिद्यतस्तभिरुरो ऽभिद्यत
 । १९ । समानं प्राणसंमर्शम् । २० । सुखविमार्जनं च । २१ । आ-
 गोः प्रवदनाक्षुणीम् । २२ । गौरत्युक्त^{२३} ओं कुरुत । २३ । माता
 रुद्राणामिति जपित्वोमुत्सृजत दृष्टान्यत्त्विति वा । २४ । कूर्चः पाद्य-
 मर्त्यमाशमनीयं मधुपर्को गौरिति वेदयेत वेदयेत । २५ । ॥ २१ ॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

ओम् ।

आर्येयान् यूनो ऽनूचानानृत्विजो वृणीते सोमेन यक्ष्यमाणः । १ ।
 चतुरः सर्वान्वा । २ । चन्द्रमा मे देवो मद्भोत्युपांशु त्वं मानुष
 इत्युचैः । ३ । एवं सर्वान् । ४ । आदित्यो मे देव उद्गाता त्वं मानुषः
 । ५ । अग्निर्मे देवो होता त्वं मानुषः । ६ । वायुर्मे देवो ऽध्वर्युस्त्वं
 मानुषः । ७ । प्रजापतिर्मे देवः सदस्यस्त्वं मानुषः । ८ । अतवो मे
 देव्या होत्राग्रंसिनो यूयं मानुषा । ९ । भर्गो मे वोचो भद्रं मे
 वोचो भूतिं मे वोचः अयं मे वोचो यशो मे वोचो मयि भर्गो
 मयि भद्रं मयि भूतिर्मयि श्रीर्मयि यश इति वृतो जपित्वा कश्चि-
 न्नाहो नानुदेश्यन्त्यस्तात्किञ्चनोतदक्षिणानामन्वतम इति मृष्ट्वा प्रति-
 गृह्णोति प्रत्याचष्टे वा । १० । ॥ १ ॥

प्राचीनप्रवणं देवयजनम् । १ । प्रागुदक्प्रवणं यज्ञकामस्य । २ । अनु-
 ब्रुवन्त्यत्र होताहवनीयमादित्यमपथ्य पश्चेत्तद्ब्रह्मवर्चस्कामस्य । ३ । इड्ड-
 पने दीक्षा पुष्टे नक्षत्रे समापनं च । ४ । ॥ २ ॥

अपराह्णे दीवणीयाग्नात्रेष्णवीष्टिः । १ । पौर्णमासीविकारः । २ । पञ्च-
 दशमामिधेनौका । ३ । उपांशुहविः । ४ । विराजौ स्विष्टकृत । ५ ।
 नित्ये वा । ६ । उपहृतो ऽयं यजमानो ऽस्य यज्ञस्यागुर उदृचम-
 शीयेत्याग्रास्ते ऽयं यजमानो ऽस्य यज्ञस्यागुर उदृचमशीयेत्याग्रास्त
 इत्याशिषां स्थान इत्यायां स्रुतत्वाके च प्राक्तातर्पितमवनिष्क्याः पुरोना-

त्रेलायाः । ७ । न सृक्तवाके यजमानस्य नाम गृह्णाति प्राक् सवनीयात् । ८ । पत्नीभंयाजान्ता च । ९ । ॥ ३ ॥

अध्वर्युमन्वारभ्यौदुग्भणानि जुहुनं याजमानं मनो मे मनसा दीक्षतां वाग्ने वाचा दीक्षतां प्राणो मे प्राणेन दीक्षतां चतुर्मे चतुषा दीक्षतां ओत्रं मे ओत्रेण दीक्षतामिति । १ । आहुतीर्वा जुहुयात् । २ । एकदीक्षे चोपस्थानम् । ३ । मनो दीक्षामुपैमीत्याहवनीयम् । ४ । वाचं दीक्षामुपैमीति गार्हपत्यम् । ५ । प्राणं दीक्षामुपैमीति दक्षिणाम्निम् । ६ । अपरिमिता दीक्षास्तासामपवर्गे ॥ ४ ॥

प्रायणीयेष्टिः । ७ । यथां स्वस्तिमग्निं सोमं सवितारं चाज्येनादितिं चक्षणा । ८ । स्वस्ति नः पयसासु स्वस्तिरिद्धि । ९ । अग्ने नयाग्ने त्वं पारय । १० । त्वं सोम प्र चिकितो या ते धामानि हविषा । तत्सवितुर्वरेणं य इमा विश्वा जातानि । सुत्रामाणं महीमूषु । ११ । पञ्चदशसामिधेनीका । १२ । उपार्श्वहविः । १३ । राज्यभागौ भवतः । १४ । त्वां चित्रवस्तुन यद्वा-
द्विष्टमिति स्विष्टकृतः । १५ । शंखन्ता च । १६ । ॥ ५ ॥

कीला राजानमाधाय शकटे सोमाय पर्युक्षमाणायेत्युक्तः । १ ।

भद्रादभि श्रेयः प्रेक्षि हृदस्यतिः पुरस्ता ते अस्तु ।

अयेमवस्य वर आ वृथिव्या आरे शन्नून्हणुहि सर्ववीरः ॥

इत्यन्तरेण वर्त्मनी तिष्ठन्नूच्य । १ । इमां धियं शिञ्जमाणस्य वनेषु व्यन्तरिचं सोम यास्त इति चतस्रो ऽनुसंयन्तरेण वर्त्मनी । २ । शास्तामग्नेण शकटमवस्थाप्य प्रपादयन्ति राजानम् । ३ । येन ब्रजेयुस्ते-
नानुसमियात् । ४ । या ते धामानि हविषेत्यनुप्रपद्य । ५ । अग्नेणाहव-
नीयं दक्षिणा तिष्ठन्नागन्देव इति परिधाय । ६ । उपसृष्टोऽसृज्यते

।८। मदन्तीभिर्दकार्थो ऽत ऊर्ध्वमाग्नीषोमप्रणयनात् । ८। ॥ ६॥
 आतिथ्या वैष्णवीष्टिः । १। पौर्णमासीविकारः । १। विष्णोर्नु कं प्र
 तद्विष्णुः । १। होतारं चित्ररथं यस्ता स्वय इति स्विष्टकृतः । ४।
 अग्निमन्यनीयाद्यामन्त्रे हविषि । ५। उपांगुहविः । ६। इलान्ता । ७। ॥ ७॥
 उपसृष्ट्य सर्वे । १। अनाष्टमस्यनाष्ट्यं देवानामोजो ऽनभिगस्यभि-
 गस्तिपाः । अनभिगस्तेन्यमञ्जसा मत्यमुपगेवं सुविते मा धा इति
 महिरण्यं ध्रौवमाज्यं पात्रीम्यं बर्हिष्यामन्त्रं तानूनत्रं समवमृष्ट्य । १।
 उपसृष्ट्यामेणाहवनीयं परीत्यांशुनुपसृष्ट्यन्तो राजानमाप्याययन्ते ।

अंशुरंशुष्टे देव सोमा प्यायतामिन्द्रायैकधनविदे ।

आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व ।

आ प्याययाम्मान्सखीन्सन्धा मेधया स्वस्ति ते ।

देव सोम सुत्यामुदृचमज्जीयेति । ३।

यमादित्या अशुमा प्याययन्ति यमचित्तिमचित्तयः पिबन्ति ।

तेन नो राजा वरुणो बृहस्पतिरा प्याययन्तु भुवनस्य गोपाः ॥

इत्युरांस्यभिष्ट्य । ४। उपसृष्ट्य दक्षिणोत्तानान्पाणीन्प्रस्तरे निधाय

निष्कृवते सव्योत्तानानपराङ्गे । एष्टा रायः प्रेषे भगाय अतमृत-

वादिभ्यो नमो द्यावापृथिवीभ्यामिति । ५। आप्यायनप्रभृत्युपसृष्ट्य-

सदि सस्यितायाम् । ६। ॥ ८॥

अप्रवर्यः प्रथमयज्ञः । १। विकल्पः श्रोत्रियस्य । २। उत्तरेण गार्ह-

पत्यम् । ३। महावीरपात्रेषु साद्यमानेषु पूर्व्या द्वारा शालां प्रपद्य * ।

उत्तरेणाद्वनीयं खरौ याचाणि च गत्वा ^५ पश्चादुपोपविश्य ^६ होत-
रभिष्टुहीत्युक्तः ^७ अनवानमेकैकां सप्रणवामभिष्टौति । ^८

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादि सोमतः सुरुचो वेन आवः । ^९

स बुध्या उपमा अस्थ विष्टाः सतस्य योनिमसतश्च वि वः । ^{१०}

इयं पित्रे राद्वेग्यये प्रथमाय अनुषे भूम नेष्टाः ।

तस्मा एतं सुरुचं झारमह्यं घर्मं यीणन्ति प्रथमस्य धावेः । ^{११}

अभि त्वं देवं सवितारमोष्णोः कविकृतुम् ।

अर्चामि सत्यसर्वं रत्नधामभि प्रियं मतिं कविम् ।

ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत् सवीमनि ।

क्षिरणपाणिरमिमीत सुक्रतुः क्षपा स्वसृपा स्वरिति वा । ^{१२}

अज्जन्ति यमिति बिभे ज्यमाने । ^{१३} सं सौदस्त्रेति साद्यमाने । ^{१४}

भवा नो अग्ने सुमनास्तपो व्यग्ने थो नः अनुत्य इत्यङ्गारेषूपोद्गमानेषु

। ^{१५} छणुव्य पाज इति पञ्च । ^{१६} परि त्वा गिर्वणो ऽधि द्वयोः । ^{१७}

शुक्रं ते अर्चन्विभर्धि । ^{१८} पतङ्गमर्कं सक्ते द्रप्सस्तेति सुक्ते । ^{१९}

पविचं ॥ इति द्वे । ^{२०}

वि यत्पविचं धिपणा अतन्वत घर्मं शोचन्तं प्रणवेषु बिभ्रतः ।

समुद्रे अन्तरायवो विचक्षणं विरक्तो नाम सूर्यस्य मन्वत । ^{२१}

अयं वेन इति सुक्तं नाके सुपर्णमित्युद्धृत्य । ^{२२} गणानां त्वेति

सुक्तम् । ^{२३} वृहद्वदेम विदथे सुवीरा इति वीरकामायै वीरं

ध्यायात् । ^{२४} का राधदिति नव । ^{२५} आ नो विश्वाभिरुतिभिरिति

तिस्रः । ^{२६} प्रातर्यावाणेति पूर्वाह्णे सुक्तम् । ^{२७} आ भातीत्यपराह्णे

। ^{२८} सर्वमीलेद्यावीयमुत्सृज्य वाचम् । ^{२९} उत्तमां परिशिष्य रुचितो

धर्म इत्युक्ते ऽरुचदित्यभिष्टुत्य । २५ । उत्तमया पग्निधाय । २६ । उप-
स्पृग्धोत्यायावकाशानामनुवाकेन महावीरमुपस्थाप्योपस्पृग्धोपविशति
। २७ । ॥ ८ ॥

उप ज्व इति गव्याह्वयमानायाम् । १ । हिंक्षणीतीत्यायत्याम् । २ ।
अभि त्वा देव सवितरित्यभिधीयमानायाम् । ३ । समौ वत्सं सं वत्स
इवेत्युपसृज्यमानायाम् । ४ । यत्ने स्तन इति स्तनं वत्से ऽभिपद्यमाने
। ५ । गौरमौमेदित्युन्नीयमाने । ६ । नमसेदुप सीदत संजानाना इत्यु-
पसीदति । ७ । दोहेन गां दुहन्ति सप्ता दशभिरात्मान्वत्

समिद्धो अग्निरश्विना तप्तो वां धर्म आ गतम् ।

दुहन्ते गावो वपणेह धेनवो दक्षा मदन्ति कारवः ॥

समिद्धो अग्निरुपणा रयिर्दिवस्तप्तो धर्मो दुहते वामिषे मधु ।

वयं हि वां पुरतमासो अश्विना हवामहे सधमादेपु कारवः ॥

तदु प्रयत्नतममिति दुह्यमानायाम् । ८ । अधुवदुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्त
इत्युत्तिष्ठति । ९ ।

उप द्रव पयसा गोधुगो पु मा धर्मे मिश्र पय उम्निधायः ।

वि नाकमप्यसविता दमूना अगु द्यावापृथिवी सुप्रणीते ॥

इत्याह्वयमाणयोः पयसोः । १० । आसुते सिञ्चत श्रियमा नूनमश्वि-
नोर्ध्वपिरित्यामिच्यमानयोः । ११ । उदु य देवः सविता द्विरण्ये-
त्युद्यम्यमाने । १२ । कर्मविपर्यासे यथाकर्म । १३ । प्रैतु ब्रह्मणस्तति-
रिति प्रपञ्चस्तु । १४ । नाके सुपर्णमित्यनुसंधन् । १५ । क्षोहपदन
उपविश । १६ । धर्मस्य यजेत्युक्तः । १७ । उभा पिवन्

तप्तो वां धर्मो नचति स्वहोता प्र वामध्वर्युयरति प्रयम्नान् ।

मधोर्दुग्धस्याग्निना तनाया वीतं पातं पथम उस्त्रियायाः ॥

इति समस्ताभ्यां वषट्कृत्य । १८ । धर्मस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्करोतीति
पूर्वाह्णे । १९ । अथापराह्णे । २० । अस्त्र पिवतं

यदुस्त्रियास्त्राज्जतं घृतं पयो ऽयं वागग्निना भाग आ गतम् ।

माध्वी धर्तारा विदथस्य सत्पती तप्तं धर्मं पिबनं रोचने दिवः ॥

इति समस्ताभ्यां वषट्कृत्य । २१ । तथैवानुवषट्कृत्य । २२ ।

स्त्राहाकृतः शुचिर्देवेषु धर्मो यो अग्निनोद्यमसो देवपानः ।

तमीं विश्वे अमृतासो जुषाणा गन्धर्वस्य प्रत्यात्वा रिहन्ति ॥

इत्यभियुत्य । २३ । सखे सखायमित्यायति । २४ । गन्धर्व इत्येति

साद्यमाने । २५ । तं घेमित्येति प्रागाधिकामावर्त्यति । २६ । हवि-

र्ध्विष्म इति पुरा होमात् । २७ । प्राणभक्षो होतुः । २८ । प्रत्यक्षो

यजमानस्य । २९ । दधिधर्मं च । ३० । ऊतं हविर्मधु हविरिन्द्रतसे

ऽग्नावग्याम ते देव धर्मं मधुमतो वाजवतः पितुमत इति भक्षमन्तः

। ३१ । संसाद्यमानेषु महावीरपात्रेषु

आ यस्मिन्मग्न वासवा रोहन्ति पूर्या रुहः ।

अपिर्हि दीर्घश्रुतम इन्द्रस्य धर्मो अतिथिः ॥

इत्यभियुत्य । ३२ । स्रयवसादिति परिधाय । ३३ । उपस्पृश्यात्सृज्यते

। ३४ । सुत्ये वाहत्याग्नीध्रीये प्रवर्ग्यः स्तुते वहिष्यवमाने माध्यन्दिने

च । ३५ । प्रस्तरे निज्जुत्य ॥ १० ॥

उपसदा चरन्ति सप्रवर्ग्यं प्रवर्ग्यं संग्याप्य । ३६ । उपसदायेति पूर्वाह्णे

तिस्रः सामिधेनीरनवानसेकैकां सप्रणवां त्रिस्रिराह । ३७ । इमां मे

अग्ने समिधमिति तिस्रो ऽपराह्णे । ३८ । तृतीयेन पूर्वस्या वचनेनोत्तरां

संधायावस्यति । ३। अग्निमावह सोममावह विष्णुमावहेति प्रणवेन
 संधाय । ४। सुगादापनेन सुचावादाप्य । ५। उपांशु यजति । ६।
 अग्निर्द्वित्राणि य उय इव ^७। त्वं सोम क्रतुभिरपालं युत्सु ^८। यः
 पूर्याय तसु स्तोतारः । ^९। यावदादिष्टं कुर्यात् । ^{१०}। विपर्यासो ऽपराहे
 याज्यापुरोनुवाक्यानाम् । ^{११}। इमां मे अग्ने समिधमिति द्वितीये
 ऽहनि पूर्वाह्ने तिस्रः सामिधेनौः । ^{१२}। उपसद्याचेत्यपराहे । ^{१३}। यथा
 प्रथमे तथा तृतीये । ^{१४}। स्वकालास्तु विवर्धेरन् । ^{१५}। अहरर्द्धा
 विपर्यासः । ^{१६}। उपवसथे प्रातरुभे चरणे संस्थाप्य । ^{१७}॥ ११॥
 अग्निप्रणयनमप्रवर्ग्ये । १। महावौरपाचोदासनं सप्रवर्ग्ये । २। तत्र प्रस्तोता
 साम गायति । ३। तत्र होतुर्निधनोपायः । ४। व्याख्यातमग्नि-
 प्रणयनम् । ५। ॥ १२॥

हविर्धानप्रवर्तमायामन्वितः । १। दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं वर्त्मोत्त-
 रस्य च दक्षिणमन्तरेण तिष्ठन् हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामित्युक्तः । २।

अपेतो जन्यं भयमन्यजन्यं च दधहन् ।

अप चक्रा अब्रह्मन् ॥

इति दक्षिणेन प्रपदेन प्रत्यक्षं लोगमपास्य । ३। प्रेतां यज्ञस्येति
 तिष्ठन्ननूच्य । ४। छावा नः इथिवी इमं तयोरिद्धृतवद्यमे इवेति
 दक्षिणस्योत्तरं वर्त्मोपनिश्रितो ऽनुसंयन् । ५। अधि द्वयोरिति च्छदि-
 य्या धीयमाने । ६। विश्वा रूपाणि प्रतीति परिश्रीयमाणयोः । ७।
 आ वासुपस्यमिति नभस्ययोः । ८। कर्मविपर्यासे यथाकर्म । ९। परि-
 त्वा गिर्गण इति परिधाय । १०। यत्र तिष्ठन् प्रथमामन्ववोचत्त-
 त्स्त्वित्युच्यते । ११। ॥ १३॥

मितेषु यज्ञागारेष्वग्नीषोमौ प्रणयन्ति ।१। तत्प्रभृत्यानुबन्ध्यायाः
संम्यानादन्तरेण चालालोत्तरौ तीर्थम् ।२। तेन प्रपद्य ।३। उत्त-
रेणाग्नीषीयं धिष्ण्यं सदस्य गत्वा ।४। उत्तरेणाध्वर्युं यज्ञपात्राणि च
पूर्वया द्वारा शालां प्रपद्य ।५। शालामुखीयस्य पद्यादुपविश्य ।६।
अग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामित्युक्तः ।७।

सावौर्ध्वं देव प्रथमाय पित्रे वर्षाणमस्मै वरिमाणमस्मै ।

अथास्रभ्यं सवितः सर्वताता दिवेदिव आ सुवा भूरि पथः॥

इत्याषीनो ऽनुच्य ।८। उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यते ।९। ग्रैह्य ब्रह्मणस्यति.
।१०। होता देव उप त्वाग्न इति ह्यसौ ।११। भूतानां गर्भमादध
इति गर्भकामाद्यै गर्भं ध्यायादुत्तरेण सदो ऽनुमंयन् ।१२। आग्नी-
षीये ऽग्निं निदधति ।१३। अग्ने जुषस्वेत्याहुतौ ह्यमानायाम्
।१४। उत्तरेणाग्निं सोमो जिगातीति तिष्ठो ऽनुसंयन् ।१५। उप
प्रियमित्याहवर्गीये ह्यमानायाम् ।१६। तमस्य राजेति प्रपाद्य-
माने ।१७। अन्तश्च प्रागा इत्यनुप्रपद्य ।१८। दक्षिणे हविर्धाने
राजनि सन्न उत्तरतो दक्षिणा तिष्ठच्छेनो न धोनिं गणानां
त्वास्तभ्राद् द्याम् ।१९। एवा वन्दस्वेति परिधाय ।२०। सव्यादृद्ध-
विधानयोः पूर्वस्थां दार्युपविशति ।२१। अपरथा द्वारा प्रपाद्यमाने
ऽनुसमेति होता ।२२। समानमनुवचनम् ।२३। दक्षिणादपरथा द्वारा
निष्क्रम्य सव्यादुत्तरेण हविर्धाने गत्वा तत्रैवोपविशति ।२४। ॥१४॥

अग्नीषोमीयेणोपवसथे पशुना यजते ।१। यूपायाज्यमानायेत्युक्तो
ऽञ्जन्ति त्वामित्यन्वाह ।२। उच्छ्रीयमाणायेत्युक्त उच्छ्रयस्य वनस्यते
समिद्धस्य अयमाणः पुरस्ताज्जातो जायत ऊर्ध्वं ऊ पु ण ऊर्ध्वा

नः । ३। परिवीयमाणयेत्युक्तो युवा सुवासा इति परिधाय^४ तिष्ठन्-
 न्वाहामिमन्यनीयाः । ४। यज्ञेन यज्ञमिति परिधाय^५ सामिधेनौर-
 न्वाह । ५। यशुदेवतामावाह्यानन्तरं वनस्यतिम् । ६। अध्वर्युं ममृश
 तिष्ठति । ७। मिचावरुणयोस्त्वा प्रधास्तोः प्रशिषा प्रयच्छामि यज्ञ-
 स्धारिष्या इति यजमानो मैचावरुणाय दण्डं प्रयच्छति । ८। तेनैव
 मन्त्रेण यथार्थं प्रतिगृह्य^{११} दक्षिणेन होतारं दक्षिणावृत्पूर्वः प्रति-
 पद्यते । ९। उत्तरेण हविर्धाने दक्षिणेनाग्नीध्रीयं धिष्यं गत्वा पूर्वया
 द्वारा सदः प्रपद्य स्वस्य धिष्यस्य पश्चादुपविग्नैकादश प्रयाजान्य-
 जति । १०। ॥१५॥

प्रैषा मैचावरुणस्य । १। सप्रैषे च पुरोनवाक्याः । २। तथानुवचनानि
 । ३। "प्रहाणस्तिष्ठन्दण्डे पराक्रम्य^४ समिधः प्रेक्षेत्युक्तो होता यच्चदग्निं
 समिधेति प्रेक्षति । ५। आप्रियः प्रयाजयाज्या^६ यदार्घ्यो यजमानः
 । ७। समिद्धो अद्य मनुष इति वा सर्वेषाम् । ८। स्वा ॥ नारा-
 शंसो तत्प्रयाजस्य । ९। दशभिश्चरित्वा पर्यग्नय इत्युक्तो ऽग्निर्होता नो
 अध्वर इति तिस्रो ऽन्वाह । १०। उपप्रेष्य होतरित्युक्तो ऽजैदग्निरित्यु-
 पप्रैषमाह । ११। उक्त उपप्रेषे ऽग्निं होता । १२। ॥१६॥

देव्याः अमितार उत च मनुष्या आरभध्वमुपनयत मेधा दुर आ-
 शासाना मेधपतिभ्यां मेधम् । १। प्राप्ता अग्निं भरत स्तृणीत वर्धिरन्वेनं
 माता मन्यतामनु पितानु आता सगर्भो ऽनु सखा सयूथः । २। उदी-
 चीनां अस्य पदो निधनात्सूर्यं चतुर्गमयतादातं प्राणमन्ववसृजतादन्त-
 रिचमसं दिशः ओचं पृथिवीं शरीरम् । ३। एकधास्य त्वमाद्यतात्पुग

नाभ्या अपिशमो वषामुत्खिदतादन्तरेवोश्माणं वारयध्वात् । ४ । श्वेनमस्य
 वचः कृणुतात्प्रशमा वाह्य शला दीपणौ कश्यपेवांमाच्छिद्रे श्रोणी
 कवपोरू स्त्रिकपर्णाष्टीवन्ता । ५ । यद्विंशतिरस्य वद्भयस्ता अनुष्ठयोच्या-
 वयताद्वाचं गात्रमस्थानूनं कृणुतात् । ६ । ज्वध्वगोहं पार्थिवं खनतात्
 । ७ । अत्रा रक्षः संभृजतात् । ८ । वनियुमस्य मा राविष्टोरूकं मन्य-
 माना नेद्वस्तोके तनये रविता र्वच्छमितार इत्यग्निगौ नवम उच्छ्रामः
 । ९ । अग्निगौ शमीध्वं सुगमि शमीध्वं शमीध्वमग्निगौ इति चिः
 परिधाद्योपांशु उपत्युभावषापयेति । १० । न पशुं संजघमानमौतेत
 । ११ । वृषदाज्यावेक्षणं प्रायश्चित्तम् । १२ । चचं वा वैष्णवीं जपेत्
 । १३ । ॥ १७ ॥

स्तोकेभ्य इत्युक्तौ जुषध्व मप्रथमममिमं नो यजमिति च उक्तमन्याह
 । १ । स्वाहाकृतिभ्य इत्युक्तौ होता यच्चदग्निं स्वाहाज्यस्येति प्रेष्यति
 । २ । आप्रीणामुक्तमा याज्या । ३ । अन्तरेणोक्तं प्रयाजं वर्षा च
 वाग्यमनम् । ४ । नाज्यभागौ यजति । ५ । वृधन्वन्तौ वा । ६ । दार्श-
 णौर्णमामिका निगमाग्नेषु निगच्छतः । ७ । न प्रैषेयु । ८ । अग्नीषोमा-
 विममिति वषायाः पुरोनुवाक्या । ९ । होता यच्चदग्नीषोमाविति
 प्रैषः । १० । युवमेतानीति याज्या । ११ । यथाप्रपन्नमुपनिष्क्रमेद-
 माप इति द्यवेन चान्त्वान उपस्पृश्यात्सृज्येते । १२ । ॥ १८ ॥

पशुपुरोलागायामन्वितावाग्नीधोयमुत्तरेण होतुश्च गत्वा यथा-
 धिष्णमुपविशतः । १ । पश्यानि विभवादर्धं साधयन्ति । २ । पुरोलागः
 स्विष्टकृत्तमवाये ऽपि । ३ । अतुन्यानामगूहेन । ४ । न निगमाः सन्ति
 पशुतन्त्रे चोद्यमानानाम् । ५ । अग्नीषोमा यो अयेति पुरोलागश्च

पुरोनुवाक्या । ६ । होता यवदग्नीषोमाविति प्रैषः । ७ । अग्नीषोमा
 पिष्टमिति याज्या । ८ । इलामग्न इति स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या । ९ ।
 होता यवदग्निं पुरोलाशस्येति प्रैषः । १० । अग्निं सुदीतिमिति
 याज्या । ११ । इलामुपह्वय पशूना चरन्ति । १२ । मनोतायै हविष
 इत्युक्तस्त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मनोतासुक्रमन्वाह । १३ । अग्नी-
 षोमा य आहुतिमिति पयोः पुरोनुवाक्या । १४ । होता यवदग्नी-
 षोमाविति प्रैषः । १५ । अग्नीषोमा हविष इत्यर्धर्चं याज्याया
 विरमत्या वसाहेमात् । १६ । हुते वषट्करोति । १७ । देवेभ्यो वन-
 स्यत इति वनस्यतेः पुरोनुवाक्या । १८ । होता यवदनस्यतिमिति
 प्रैषः । १९ । वनस्यते रजनयेति याज्या । २० । पिप्रौहि देवानिति
 स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या । २१ । होता यवदग्निं स्विष्टकृतमिति प्रैषः
 । २२ । अनिगदा याज्या । २३ । इलामुपह्वयैकादशानुयाजान्वजति
 । २४ । ॥ १८ ॥

देवं बर्हिः सुदेवं देवैरित्यनवानं प्रेष्यति । १ । यथा चातुर्मासेषु तथा
 यजति । २ । अष्टमनवमावन्तरेणागन्तू । ३ । देवो वनस्यतिर्वसुवने वसु-
 धेयस्य वेतु । देवं बर्हिर्वारितीनां वसुवने वसुधेयस्य वेतु । ४ ।
 सूक्ता प्रेष्येत्युक्तो ऽग्निमद्य होता रमिति सूक्तवाक्यैवमाह । ५ । मौमिकं
 मवनीये । ६ । ग्रंथोरुक्ते यथाप्रपन्नमुपनिष्क्रम्योत्सृज्यते सैत्रावरुणः । ७ ।
 गालां होता गन्तुं मन्त्रैर्यथाजान्तं नक्त संस्वापयति संस्वापयति
 । ८ । ॥ २० ॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

ओम् ।

—००—

ध्याख्यातो ऽग्नीषोमीयः प्रकृतिः पशूनाम् । १ । आर्षमानान् मन्त्राणां
 प्रकृतौ । २ । यथार्थमुत्तरस्यां ततावर्धविकारस्योत्पत्तिरूपेणानभिधा-
 नाच्छब्दविकारमूढं भुवते । ३ । अस्तु विकारो न विद्यते । ४ । यज-
 मानाभ्यां यजमानेभ्यः । ५ । मेधपतये मेधपतिभ्य । ६ । मेधौ मेधान् । ७ ।
 आददादन् । ८ । घन्तु घसन्तु । ९ । अघमदघमन् । १० । अघदचन्निति वा । ११ ।
 रभीयांसाविव रभीयस इव । १२ । अयभीदयभीषुः । १३ । अवीरधतावी-
 रधन्त । १४ । अश्यासुः । १५ । कथ्यासुः । १६ । अचौकमेतामचौकमन्त । १७ । इत्यर्थ-
 भेदाच्छब्दविकारः । १८ । अर्हिस्यत्तुः ओचं प्राणो ऽसुस्वङ्नाभिरुक्ता
 ज्ञातिनामानि ज्ञेनं जला कण्ठपा कवपा सेकपर्णेवध्यगोहमग्नेति
 यथासमानात् । १९ । चोदनासदेहे च । २० । शेषभूतान्यपूर्वाणि । २१ ।
 आयनिगदाश्च । २२ । एकधैकधा । २३ । यक्षिंशतिः यक्षिंशतिरिति समा-
 सेन वा । २४ । एष सङ्ख्यान्यायः । २५ । एकदेवतदिदेवतयोश्च
 सङ्गवत् । २६ । पुंवस्त्रियुनेषु समान्याम् । २७ । अप्यन्यतरस्याम् । २८ ।
 एवेत्यकारेण संधानं देवतानामधेयस्य स्वरदेर्दिदेवत्यस्य । २९ ।
 सङ्गद्वध्नपशुभेदे । ३० । स्रपस्याश्च । ३१ । उदगयनस्याद्यन्तयोरे-
 न्द्राग्नौ निरुल्लपशुबन्धः । ३२ । सांवत्सरो वा । ३३ । काम्या बहवः
 । ३४ । अग्निप्रणयनादयो हृदयशूलान्ताः पशवो ऽग्नीषोमीयसवनैयौ
 परिहाय । ३५ । आग्नावैष्णवी च यद्व्यमाणस्य । ३६ । निर्वचनं चाग्नि-
 षाम् । ३७ । अन्यत्र चाग्नीषोमीयात्सूक्ताके नामग्रहणम् । ३८ । प्रात-

रनुवाकप्रमृत्त्यादिप्रदिष्टानि शस्त्रानुवचनयोः सूक्तानि । २५^{४०} । एकां
प्रतीयादन्यत्र । २६^{४१} । ॥१॥

महारात्रे प्रातरनुवाकायामन्वितो ऽग्नेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं तिष्ठन्प्र-
पदो जपति । १ । भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये स्वः प्रपद्ये भूर्भुवः स्वः प्रपद्य
ओम् प्रपद्ये वाचमृचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये साम प्राणं प्रपद्ये चतुः
श्रोत्रं प्रपद्ये नमो देवेभ्यो नमो देवताभ्यो नमो महते देवाय नमो
गन्धर्वाप्सरोग्भ्यो नमः सर्पदेवजनेभ्यो नमो भूताय नमो भविष्यते
नमः पित्रेभ्यः प्रतिनमस्कारेभ्यो वो ऽपि नमः । २ । दिशो यथा रूप-
मुपतिष्ठते । ३ । ॥२॥

अस्यां मे प्राच्यां दिशि सूर्यश्च चन्द्रश्चाधिपतौ सूर्यश्च चन्द्रश्च
मैतस्यै दिशः पातां सूर्यं च चन्द्रं च स देवतानामृच्छतु यो नो ऽतो
ऽभिदासतीति प्राचीम् । १ । अस्यां मे दक्षिणस्यां दिशि यमश्च मृत्युश्चा-
धिपतौ यमश्च मृत्युश्च मैतस्यै दिशः पातां यमं च मृत्युं च स देवताना-
मृच्छतु यो नो ऽतो ऽभिदासतीति दक्षिणाम् । २ । अस्यां मे प्रतीच्यां
दिशि मित्रश्च वरुणश्चाधिपतौ मित्रश्च वरुणश्च मैतस्यै दिशः पातां मित्रं
च वरुणं च स देवतानामृच्छतु यो नो ऽतो ऽभिदासतीति प्रतीचीम् ।
३ । अस्यां मे उदीच्यां दिशि सोमश्च रुद्रश्चाधिपतौ सोमश्च रुद्रश्च
मैतस्यै दिशः पातां सोमं च रुद्रं च स देवतानामृच्छतु यो नो
ऽतो ऽभिदासतीति मया उदीचीम् । ४ । अस्यां मे ऊर्ध्वायां दिशि
वृहस्पतिर्यज्ञश्चाधिपतौ वृहस्पतिर्यज्ञश्च मैतस्यै दिशः पातां वृहस्पतिं
च यज्ञं च स देवतानामृच्छतु यो नो ऽतो ऽभिदासतीति प्राङ्मूर्ध्वाम् ।
५ । अग्निना अन्तरिक्षे वायुश्च वृष्टिश्चाधिपतौ वायुश्च वृष्टिश्च मैतस्यै

दिशः पातां वायुं च दृष्टिं च स देवतानामृच्छतु यो नो ऽतो
 ऽभिदामतीत्यन्तरिक्षम् । ६ । अस्यां मे पृथिव्यामग्निश्चान्नं चाधिपती
 अग्निश्चान्नं च मैतस्यै दिशः पातामग्निं चान्नं च स देवतानामृच्छतु
 यो नो ऽतो ऽभिदामतीति पृथिवीम् । ७ । दृष्टद्रथन्तरे म ऊरु वाम-
 देव्यमात्मा यज्ञायज्ञीयं प्रतिष्ठा भूरह भुवरहं स्वरहमग्नाहमग्नाखणः
 सुचामाणमिति जपित्वा^८ दक्षिणावृदाग्नीध्रीये भर्भुवः स्वः स्वाहाग्नये
 स्वाहापचे स्वाहाग्निभ्यां स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा जुषाणानि महांसि
 सवमान्याज्यस्य व्यन्तु स्वाहेति सुवेण ऊत्वा सव्यादद्विविधानयोः पूर्वस्यां
 द्यौर्धुपविशति । ९ । देवेभ्यः प्रातर्यावभ्य इत्युक्तौ द्विहृत्य मध्यमया
 वाचा प्रातरनुवाकमन्वाह । १० । चीणि पदानि समस्य पङ्क्तीनामव-
 स्नेह्याभ्यां प्रणुयात् । ११ । आपोरेवतीमनूच ॥ १२ ॥

आग्नेयं गायत्रं क्रतुम् । १२ । उपप्रयन्तो अध्वरम्^१ अग्निमीले
 पुरोक्षितम्^२ अग्निं दूतं वणीमहे^३ अयं न त्वेति दग्धं^४ जुषस्व
 सप्रथस्तमम्^५ अभि त्वा गोतमा गिरा^६ अग्निर्होता पुरोक्षितः^७
 दूतं वः^८ अग्ने मृल^९ अर्चन्तस्त्वा^{१०} अग्निं स्तोमेन^{११} उपसद्याय^{१२}
 हमे विप्रस्य^{१३} समिधाग्निम्^{१४} अग्निं हिवन्तु^{१५} प्राशये वाचम्^{१६}
 त्वमग्ने यज्ञानामिति पद्धिंशतिः । १७ । अद्यानुष्टुभम् । १८ । तैते अग्न
 इत्येका^{१९} होताजनिष्ट^{२०} त्वं हि चैतवदिति नव^{२१} अग्ने कदा त
 आनुषगिति पञ्च । २२ । अथ चैष्टुभम् । २३ । समस्य यदिति पञ्च^{२४}
 यो मर्त्येष्विति चीणि^{२५} म वो देवमिति पञ्च सूक्तानि^{२६} अग्ने
 दृष्टन्निति च सप्त^{२७} अग्न्या महा । २८ । अथ वार्हतम् । २९ । एना
 वः^{३०} म वो यज्ञम्^{३१} अग्ने विवस्वदिति द्वादश^{३२} सखायस्तेत्यष्टौ^{३३}

अदग्नीति चतस्रः^{३४} समिद्धसिदिति तिस्रः^{३५} अयमग्निः सवीर्यस्य
।^{३६} अथौष्णिहम् ।^{३७} त्वामग्ने मनोपिणः ।^{३८} ईलिष्या हि ।^{३९} पुर
त्वा ।^{४०} अथ जागतम् ।^{४१} वेदिपद इति मग्न ।^{४२} एति प्र
होता ।^{४३} यज्ञेन वर्धत ।^{४४} जनस्य गोपाः ।^{४५} अथ पाङ्गम् ।^{४६}
अग्निं तं मन्ये ।^{४७} ॥४॥

अथोषस्य^१ गायत्रम् ।^२ कस्त उप इति तिस्रः^३ प्रतिष्ठा स्वनरी
।^४ अथानुष्टुभम् ।^५ उपो भद्रेभिः ।^६ अथ त्रैष्टुभम् ।^७ उपो
रुह्य इति चत्वारि ।^८ अथ बार्हतम् ।^९ प्रत्यु अदग्निं^{१०}
सह वासेन ।^{११} अथौष्णिहम् ।^{१२} उषस्तच्चित्रमिति तिस्रः ।^{१३}
अथ जागतम् ।^{१४} एता उ त्वा इति चतस्रः ।^{१५} अथ पाङ्गम्
।^{१६} महे नः ।^{१७} ॥५॥

अथाश्विन^१ गायत्रम् ।^२ अश्विना यज्वरीरिष इति तिस्रः^३ प्रात
र्युजेति चतस्रः^४ अश्विनावश्यावत्येति तिस्रः^५ एषो उपाः^६ गोमदू
ध्विति दे ।^७ दूरादिहेवेति षट्त्रिंशत्^८ उदीरायाम्^९ आ ने इवम्
।^{१०} अथानुष्टुभम् ।^{११} आ नो विश्वाभिरुतिभिः^{१२} यदस्य स्यः
परावतीति सुक्ते ।^{१३} अथ त्रैष्टुभम् ।^{१४} आ भातीति सुक्ते^{१५}
नामत्याभ्यामिति चौषि^{१६} वस रुद्रेति तिस्रः^{१७} युवो रजांशीति
सुक्ते^{१८} तं युञ्जायामिति सुक्ते^{१९} यावाणेव^{२०} धेनुः प्रवस्य^{२१}
क उ अवदिति सुक्ते^{२२} सुये नरेति सुक्ते परिक्षाय पञ्चपदाम्^{२३}
आ वां रथो रोदसी वदधान इति पञ्च सुक्तानि ।^{२४} अथ बार्ह-
तम् ।^{२५} इमा उ वां दिविष्टयः^{२६} अयं वां मधुमत्तम इति
प्रथमा द्यतीया पञ्चमी च ।^{२७} अथौष्णिहम् ।^{२८} युवोर पू रथ-

मिति पञ्च । ^{२९} । अथ जागतम् । ^{३०} । त्रिचिन्तो अथ । ^{३१} । ईलेद्या-
वीयम् । ^{३२} । घोषां च सपुत्राम् । ^{३३} । अथ पाङ्क्तम् । ^{३४} । प्रति
प्रियतममिति । ^{३५} । उत्तमया परिधायोत्सृज्य वाचम् । ^{३६} । अथा वाज-
मिति जपति । ^{३७} । इति साहस्यः प्रातरनुवाकः । ^{३८} । इन्द्रो
ऽनन्तरेण वा प्रतिपत्समारोहणीयानां चैतस्य समाम्नायस्य औलि
षष्टिशतानि । ^{३९} । ऊर्ध्वं वा श्रवाद्यायाकामौ । ^{४०} । पाङ्क्तानि
नान्तरियात् । ^{४१} । पुरोदयानुपाङ्गु होष्यन्तीति स कालः परि-
धानस्य । ^{४२} । आन्तर्यामादाग्यमगम् । ^{४३} । ॥ ६ ॥

अप इय्य होतरित्युक्तः प्र देवचेति द्वादशीं परिहाय । १ । नवा-
नृचैकादशीमाहुतावपु ह्ययमानायाम् । २ । आहन्तासु दशमीम् । ३ ।
प्रति यदाप इति दृश्यमानासु । ४ । समन्ता इति समायतीयु । ५ ।
आपो न देवोरिति होतृचमसे ऽवनौयमानासु । ६ । आ धेनव
इत्यायतीयु सर्वामुक्ता प्रणवेनावस्यति । ७ । अध्वर्यवैषीरपा इत्यध्वर्युं
पृच्छति । ८ । उतेव नम्रमुरिति प्रथ्याह । ९ । प्रत्युक्तो निगद तास्र-
ध्वर्यवाधावेन्द्राय सोममूर्जस्त्वन्मं पयस्त्वन्मं मधुमन्तं वृष्टिर्वनिं वसुमते
रुद्रवत आदित्यवत ऋशुमते विभुमते वाजवते वृहस्पतिमते विश्व-
देव्यावते ।

यस्य पीत्वा मद इन्द्रो वृत्राणि जह्वनत् ।

प्र स जन्यानि तारिष ॥ ^{१०}

अन्वय इत्यध्वर्यामनूच्य ॥ * उपोत्यायाध्वर्युमन्वावयोत्तरामध्वर्या-

मनूच्य^{१२} उपोत्तमां च सक्तस्य^{१३} उत्तमया परिधाय^{१४} पर्याहृत्योपविशति । १७॥ ॥७॥

प्राणं मे पाहि प्राणं मे जित्वा स्वाहा त्वा सुभव सूर्यायेत्युपांशुं
 ह्रयमानमनुप्राणिति । १। अपानं मे पाह्यपानं मे जित्वा स्वाहा त्वा
 सुभव सूर्यायेत्यन्तर्याममन्ववानिति । २। उत्तरेणाहवनीयं वहिष्यव-
 मानेन सुवते । ३। दक्षिणतो ब्रह्मा मैत्रावरुणयोपविश्य । ४। ब्रह्मन्सो-
 यामः प्रशास्तरित्युक्तौ । ५। आयुश्चात्य षष्ठो मा गात तनूपाः सान्नः स्तुत
 देवस्य सवितुः प्रमव इति जपित्वा । ६। ओं स्तुतेति । ७। प्रसवः सर्वेषां
 सोवाणाम् । ८। असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमयान्ता-
 ग्मानन्तं गमय ऋतयोर्मा ऋतं गमयेति यजमानः पवमानानुपसरि-
 यन् । ९। श्वेनो ऽसि पत्वा गायत्रच्छन्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा
 संपारयास्य यज्ञस्योद्वचमिति स्तुते वहिष्यवमाने । १०। सुपर्णो ऽसि
 यत्वा चित्पृच्छन्दा इति माध्यन्दिने । ११। मखामि पत्वा जगच्छन्दा
 इत्यार्भवे । १२। समान उदर्कः । १३। उपहृता देवा अन्य सोमस्य
 पवमानस्य विचक्षणस्य भक्ष उप मां देवा ह्रयन्तामस्य सोमस्य पव-
 मानस्य विचक्षणस्य भक्षे मनसा त्वा भक्षयामि वाचा त्वा भक्षयामि
 प्राणेन त्वा भक्षयामि चक्षुषा त्वां भक्षयामि श्रोत्रेण त्वा भक्षयामीति
 स्तुते वहिष्यवमाने शेता । १४। ॥८॥

आग्नेयः सवनीयः । १। ऐन्द्राग्नौ वा । २। ऐकादग्निना वा । ३।
 एकयूपेऽप्यैकादग्निनेष्वावर्तते परिव्ययणीया रशनापृथक्वाचिस्तिः । ४।
 नानायूपेषु । ५। अग्निष्ठे परिव्ययणीयामुक्ता नवसु सप्तसप्ताह । ६।
 एकादशे ऽन्तरेण परिव्ययणीयां प्रगाथं च यान्वो नर इति च

सूक्तशेषमन्वाह । ७ । उत्तमयोपशयमनुमन्त्रयते । ८ । पूर्वैशुक्लिं तेष्वा-
परिवीयमाणेषु पूर्वया परिदध्यात् । ९ । संतानार्थो वार्धर्षेनैव काञ्चेत्
। १० । ममानजातीया अनुममियात् । ११ । यथोत्तमे तथोहेन
। १२ । पशुदेवतामावाह्य वनस्पति च । १३ । इन्द्रं वसुमन्तमावहेन्द्रं
रुद्रवन्तमावहेन्द्रमादित्यवन्तमृभुमन्तं विभुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पति-
मन्तं विश्वदेव्यावन्तमावहेति सवनदेवताः । १४ । गान्धेयु निगम-
स्थानेषु^{१५} निगच्छन्ति । १४ । सुक्रवाके वा । १५ । अध्वर्युं संमृश्य
प्रवरागुर्व्येण प्रवताज्जतीं जुहोति । १६ । जुष्टो वाचो भूयामं जुष्टो
वावस्पतेदवि वाग्यत्ते वाचो मधुमत्तमं तमिन्नो अद्य धात्वाहा
सरस्वत्या इति पूर्वाम् । १७ । तृष्णीमुत्तराम् । १८ । ॥ ८ ॥

अग्ने नयेति तिम्रो भुवो यज्ञस्य प्र वः शुक्राय प्र कारव
इत्याग्नेयस्य । १ । आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वतीं देवयन्तः
सरस्वत्यभि नः पावी रवी कन्या प्र वोदसेमा जुहाना इति
मारस्वतस्य । २ । त्वं सोम प्र चिकितस्त्वमिमा ओषधीः सोमो धेनु
या ते धामानि दिव्यपारुहं युक्ता या ते धामानि हविरेवेति सौम्यस्य
। ३ । पूषेमा आशा. प्रपये यथां पयस्ययः शुक्रं ते यान्ते पूषन्पूषा
सुवन्धुरिति पौष्णस्य । ४ । आ दैव्या वेधमं बृहस्पतिः समजयस्य हि
शुचिः स सुपुभा स चक्रता स आ नो योनिमिति वार्धस्पत्यस्य
। ५ । विद्ये अद्य मरुतो विश्व ऊती यं देवामो ऽवय विद्ये देवाः
शृणुत ये के च ज्ञा ते हि यज्ञाय यज्ञियाम ऊमाः स्त्रीर्षे वार्ध-
यीति वैश्वदेवस्य । ६ । इन्द्रं नर इन्द्रो राजेन्द्र चक्रमुख न आ नो
विद्याभिहृतिभिः मजोषा आ ते शुभ्यो वृषभ इत्येन्द्रस्य । ७ । गोम-

मनूच्य^{१२} उपोत्तमां च सुकृत्स्न^{१३} उत्तमया परिधाय^{१४} पर्यावृ-
त्त्योपविशति । १५० ॥ ७॥

प्राणं मे पाहि प्राणं मे जिव्य स्वाहा त्वा सुभव सूर्यायेत्युपांशुं
ह्रयमानमनुप्राणिति । १। अपानं मे पाह्यपानं मे जिव्य स्वाहा त्वा
सुभव सूर्यायेत्यन्तर्याममन्त्रवानिति । २। उत्तरेणाहवनीयं वहिष्पव-
मानेन स्तुवते । ३। दक्षिणतो ब्रह्मा मैत्रावरुणयोपविश्य । ४। ब्रह्मन्सो-
य्यामः प्रशास्तरित्युक्तौ । ५। आयुष्यत्य ष्टचो मा गात तनूपाः साध्रः स्तुत
देवस्य सवितुः प्रसव इति जपित्वा । ६। ओं स्तुतेति । ७। प्रसवः सर्वेषां
स्तोत्राणाम् । ८। असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमयान्ता-
न्मानन्तं गमय मृत्योर्मांमृतं गमयेति यजमानः पवमानानुपसरि-
ष्यन् । ९। श्येनो ऽसि पत्वा गायत्रच्छन्दा अनु त्वारभे 'स्वस्ति मा
संपारयास्य यज्ञस्योदृचमिति स्तुते वहिष्पवमाने । १०। सुपर्णो ऽसि
पत्वा त्रिष्टुप्छन्दा इति माध्यन्दिने । ११। सखासि पत्वा जगच्छन्दा
इत्यार्भवे । १२। समान उदर्कः । १३। उपहृता देवा अस्य सोमस्य
पवमानस्य विचक्षणस्य भक्ष उप मां देवा ह्रयन्तामस्य सोमस्य पव-
मानस्य विचक्षणस्य भक्षे मनसा त्वा भक्षयामि वाचा त्वा भक्षयामि
प्राणेन त्वा भक्षयामि चक्षुषा त्वा भक्षयामि श्रोत्रेण त्वा भक्षयामीति
स्तुते वहिष्पवमाने होता । १४। ॥ ८॥

आग्नेयः सवनीयः । १। ऐन्द्राग्नौ वा । २। ऐकादग्निना वा । ३।
कथूपेध्वैकादग्निनेष्वावर्तते परिव्ययणीया रश्नाष्टयक्तात्तिस्तिः । ४।
ानायूपेषु । ५। अग्निष्ठे परिव्ययणीयामुक्ता नवसु सप्तसप्ताह । ६।
कादग्ने ऽन्तरेण परिव्ययणीयां प्रगाथं च यान्वो नर इति च

सुक्तशेषमन्वाह । ७। उत्तमथोपश्रयमनुमन्तयते । ८। पूर्वदुहस्त्रितेष्व-
परिवीयमाणेषु पूर्वया परिदध्यात् । ९। संतानार्थो वार्धचेनैव काञ्चेत्
। १०। ममानजातीया अनुममियात् । ११। यथोत्तमे तथोहेन
। १२। पशुदेवतामावाह्य वनस्पतिं च ।^{१३} इन्द्रं वसुमन्तमावहेन्द्रं
रुद्रवन्तमावहेन्द्रमादित्यवन्तमृभुमन्तं विशुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पति-
मन्तं विश्वदेव्यावन्तमावहेति सवनदेवताः ।^{१४} नान्येषु निगम-
स्थानेषु^{१५} निगच्छन्ति । १४। सुक्तवाके वा ।^{१६} अर्धयू संमृग्य
प्रवरानुर्येण प्रवताज्जती जुहोति ।^{१७} जुष्टो वाचो भूयासं जुष्टो
वावस्यतेदवि वाग्यन्ते वाचो मधुमन्तमं तस्मिन्वो अद्य धात्स्वाहा
सरस्वत्या इति पूर्वाम् ।^{१८} तृष्णीमुत्तराम् ।^{१९} ॥ ८ ॥

अग्ने नयेति तिस्रो भुवो यज्ञस्य प्र वः शुक्लाय प्र कारव
इत्याग्नेयस्य । १। आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वतीं देवयन्तः
सरस्वत्यभि नः पावी रवी कन्या प्र चोदसेमा जुहाना इति
सारस्वतस्य । २। त्वं मोम ॥ चिकितस्त्वमिमा ओषधीः सोमो धेनुं
या ते धामानि दिव्यपाशं युक्त्वा या ते धामानि हविरेवेति सौम्यस्य
। ३। पूषेमा आशा. प्रपये पथां पथस्यथः शुक्रं ते यासौ पूषन्पूषा
सुमन्धुरिति पौष्णस्य । ४। आ दैत्या वेधसं बृहस्पतिः समजयत्स हि
शुचिः स सुष्टुभा स षक्तता म आ नो योनिमिति वार्धस्यत्यस्य
(५। विद्ये अद्य) मरुतो विद्य ऊती यं देवामो ज्वथ विद्ये देवाः
शृणुत ये के च ज्मा ते हि यज्ञेषु यज्ञियास जमाः स्त्रीर्णे वार्ध-
यीति वैश्वदेवस्य । ६। इन्द्रं नर इन्द्रो राजेन्द्र क्षत्रमुखं न आ नो
विद्याभिहृतिभिः सजोषा आ ते शुग्यो वृषभ इत्येन्द्रस्य । ७। गोम-

दद्यावद्भुये नरः शुची वो ऽरा इवेद्या वः शर्म यूयमस्मानिति मारु-
तस्य । ८ । उभा वामा वृत्रहणा ता योधिष्टं शुचिं नु गौर्भिर्विप्रः प्र
चर्षणिभ्य इत्यैन्द्रायस्य । ९ । आ नो देवः सविता चायमाण आ देवो
यातु सविता यन्तैर्वाममद्य ये ते पन्था अस्मभ्यं तद्विव दति सावि-
त्रस्य । १० । असुभ्राद् द्यां तत्त्वा याम्यव ते हेत एवा वन्दस्वेमां
धियं शिवमाणस्योदुत्तमं वरुणेति वारुणस्य । ११ । इत्यैकादश्या-
नाम् । १२ । ये चैवंदेवताः पशवः । १३ । ॥ १० ॥

इन्द्रा नु पूषणेत्यैन्द्रापौष्णस्य । १ । सोमापूषणेति सोमापौष्णस्य
। २ । सं वां कर्मणेत्यैन्द्रावैष्णवस्य । ३ । नामत्याभ्यामित्याश्विनस्य । ४ ।
विष्णोर्नु कमिति वैष्णवस्य । ५ । रात्रीति राध्याः । ६ । भरिं द्वे इति
द्यावापृथिवीयस्य । ७ । अनौयन्त इति तिस्रः स वावृधे दिव्यं सपर्णं

यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपः ।

यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तं मरुस्त्वन्तमवसे ऊवेम ॥

इति सारस्वतः । ८ । य इमा विश्वा भुवमानीति वैश्वकर्मणस्य चतुर्थी
परिहाय । ९ । आ ते पितरिति रौद्रस्य । १० । अहं रुद्रेभिर्भाति
वाग्देवत्यस्य । ११ । तिस्रस्त्रिस्तिस्रः पूर्वाः पुरोनुवाक्या वपायाः पुरो-
लाशस्य पशोस्त्रिस्तिस्रस्तिस्र उत्तरा याज्याः । १२ । नैके पशुपुरोलाशं
सवनीयस्य । १३ । कर्म तु न्यायः । १४ । सावित्रवाग्देवचौ चोपांशु । १५ ।
आवर्तते पशुगणे मनोता । १६ । परिब्रूयणीयादिवपान्तं प्रातःसवने
पशुकर्म कृत्वा निष्क्रम्य तथैवोपसृग्य चावले । १७ । ॥ ११ ॥

धिष्ठानुपम्याय मदः प्रसर्पन्ति । १ । अग्रेण हविर्धाने तिष्ठन्त-
स्तन्तमीचमाणाः । २ । संरालसि कृशानो रौद्रेणानीकेन पाहि मा अग्ने

पिष्टहि मा नमस्ते अमु मा मा हिंसीरित्याह्वनीयम् । १३ । रौद्रा-
 दिहृदकं । १४ । अनुदकं वा । १५ । अपिने ऽसि दुवस्त्रानिति मथि-
 त्वानुपहतम् । १६ । परिपद्यो ऽसि पवमान इत्यास्तवम् । १७ । प्रतकामि
 नमस्त्रानिति चात्वालम् । १८ । केव्यो ऽसि हव्यवृद्धन इति ग्रामिचम् ।
 १९ । समुद्रो ऽसि विश्वभग इत्युत्करम् । २० । दक्षिणावृत्तो विभ्रगमि
 प्रवाहण इत्याग्नीधम् । २१ । प्रपत्स्यमानाः सदस्योपर्यभिष्टुगन्ति दिव-
 स्पृष्ठममि मा मा संतापीरिति । २२ । अतस्य द्वारौ मा मा संताप्त-
 मिति द्वारौ मंष्टुग्न^{१३} । उत्तरेणाग्नीधौयं धिष्णं गच्छन्ति ये प्रत्यज्ञो
 धिष्णागतिक्रामन्ति । २३ । मलिपुचो ऽसि सगर इत्यामादमच्छा-
 वाकस्य । २४ । वज्रिरमि हव्यवाहन इति होतुर्धिष्ण्यम् । २५ । यात्रो
 ऽसि प्रचेता इति मैत्रावरुणस्य । २६ । तुष्यो ऽसि विश्ववेदा इति
 ब्राह्मणाच्छंसिनः । २७ । उज्जिगमि कविरमौति पोतुः । २८ । अवस्यु-
 रमि दुवस्त्रानिति नेष्टुः । २९ । अंशारिगमि बभारिरित्यच्छावाकस्य
 । ३० । गृन्थ्युरमि मार्जालीय इत्यवेष्ट्य मार्जालीयम् । ३१ । गृन्थ्यु-
 रस्युपमद्य इति प्रह्णमदन्म् । ३२ । अतधामामि स्वर्ज्योतिरित्यौ-
 दुम्बरीम् । ३३ । समुद्रो ऽसि विश्वयचा इति मदो ऽनुशौच्य । ३४ ।
 अजो ऽथेकपादिति शालामुखीयम् । ३५ । अहिरमि युष्टय इति
 प्राजहितम् । ३६ । अन्नदाम्यवपनिरिति प्रतयपणम् । ३७ । ॥ १२ ॥

अग्रयः मगराः मगरा म्य मगरेण गाव्या रौद्रेणाग्नीकेन पात
 माग्रयः पिष्ट मा नमो वो अमु मा मा हिंमिष्टति मर्गन् । १ ।
 अध्वेनो अधिपतिरमि स्तुति नो ऽद्यान्निन्देऽयाने पयि मादि-
 त्यादित्यमुपस्थाथ^२ मैत्रावरुणप्रष्टतय उदद्यो ऽच्छावाकं परिहाय

पूर्वया दारा मदः प्रसर्पन्ति । ३ । विश्वे देवा अनु मा प्रसर्पन्ते
 त्रिधातु शरणं यत इन्द्र भयामहे मदस्यतिमहुतमिति जपन्तो^४
 ऽग्नेणोत्तरेण सर्वान्धिष्ण्यान्गच्छन्ति । ४ । दक्षिणधिष्ण्योदक्षिणधिष्ण्यः
 पूर्वा^५ गत्वा स्वस्यस्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपविशन्ति । ६ । उत्तरेण
 सदो गत्वा ब्रह्मापरया दारा मदः प्रपद्य दक्षिणेन मैत्रावरुणं गत्वा
 ययामनमासते । ७ । नामंस्थिते सवने ऽपरया दारा नि.सर्पन्ति । ८ ।
 अन्तरेण हेतुर्मैत्रावरुणस्य च धिष्ण्यावधिष्ण्यानां विसंस्थितमंवरः
 । ९ । उत्तरेण खंखं धिष्ण्यं धिष्ण्यवताम् । १० । पश्चार्धेनाग्नीध्रीय-
 स्योदध्वः । ११ । मार्जालीयस्य वा दक्षिणा । १२ । अद्यावर्तमानाय
 प्रद्यायन्ति । १३ । ऊर्ध्वं प्रातःसवनात्समस्तोपम्यानप्रभृतिना प्रस-
 र्पन्ति । १४ । आदित्योपम्यानं रात्रिपर्यायेष्वाग्निने च न विद्यते
 न विद्यते । १५ । ॥ १३ ॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ।

श्रीम् ।

प्रसूय पुरोलाशे सवनीयेत्यस्मि । १ । धानावन्तमिति पुरोनुवाक्या
 । २ । होता यत्तद्विद्ं हरिर्वा इत्यनुसवनं प्रैषो यथाममावातम् । ३ ।
 यथासवनं वितारयति । ४ । तेनैव यजत्युद्धृत्य होतायत्तं होतर्दजं च
 । ५ । अग्ने जुषस्व नो हविरिति स्मिष्टकतः पुरोनुवाक्या । ६ । होता
 यत्तद्विद्ं पुरोलाशानामित्यनुसवनं प्रैषः । ७ । हविरग्ने वीक्षीति च
 याज्या । ८ ॥ १ ॥

ऐन्द्रवायवमैवावरुणावाश्विनश्च द्विदेवत्याः । १ । वायना याहि
 दर्शितैन्द्रवायू इम इत्यैन्द्रवायवस्य पुरोनुवाक्ये । २ । होता यवद्वायुं
 होता यवदिन्द्रवायू इति प्रैषौ । ३ । अग्रं पिव सतेमा न इति याज्ये
 । ४ । अग्रं वा मिचावरुणेति मैत्रावरुणस्य पुरोनुवाक्या । ५ । होता
 यवन्मिचावरुणेति प्रैषः । ६ । गृणाना जमदग्निनेति याज्या । ७ ।
 मानर्घुजेत्याश्विनस्य पुरोनुवाक्या । ८ । होता यवदश्विनेति प्रैषः । ९ ।
 वासधानेति याज्या । १० । अनवानं द्विदेवत्यानां पुरोनुवाक्या
 प्रैषांस्तद् । ११ । तथा यजति । १२ । ऐन्द्रवायवस्य नानाप्रणवे
 पुरोनुवाक्ये । १३ । याज्ये नानावषट्कारे । १४ । सक्तपुरस्ताज्जपो
 येयजामहो जुमन्तवश्च । १५ ॥ १ ॥

एत वसुः पुष्टवसुरित्यैन्द्रवायवं प्रतिगृह्योरौ दक्षिणे निधायान-
 पिधानममवेक्षं ■ द्विदेवत्यानामा प्रेषस्यावनयनात् । १ । एत

पूर्वया दारा मदः प्रसर्पन्ति ।^३ विश्वे देवा अनु मा प्रसर्पन्तेऽत्र
 त्रिधातु शरणं यत इन्द्र भयामहे सदसस्यतिमद्भुतमिति जपन्तो^४
 ऽयेणोत्तरेण सर्वान्धिष्ण्यान्गच्छन्ति ।^५ दक्षिणधिष्ण्योदक्षिणधिष्ण्य
 पूर्वो^६ गत्वा स्वस्यस्वस्य धिष्ण्यस्य पथादुपविशति ।^७ उत्तरेण
 सहो गत्वा ब्रह्मापरया दारा मदः प्रपद्य दक्षिणेन मैत्रावरुणं गत्वा
 यथासनमासौ ।^८ नामस्यिने सवने ऽपरया दारा नि.सर्पन्ति ।^९
 अन्तरेण हेतुर्मैत्रावरुणस्य च धिष्ण्यावधिष्ण्यानां विमस्यितमवर
 ।^{१०} उत्तरेण खंख धिष्ण्य धिष्ण्यवताम् ।^{११} पथार्धेनाग्नीध्रीय-
 स्योदक्ष ।^{१२} मार्जालीयस्य वा दक्षिणा ।^{१३} अथावर्तमानाद्य
 प्रत्यायन्ति ।^{१४} ऊर्ध्वं प्रातः सवनात्समस्तोपस्थानप्रभृतिना प्रस-
 र्पन्ति ।^{१५} आदित्योपस्थान रात्रिपर्यायेष्वाश्विने च न विद्यते
 न विद्यते ।^{१६} ॥१३॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ।

ओम् ।

प्रष्टव्य पुरोन्मात्रे. सवनौयैश्चरन्ति । १। धानावन्तमिति पुरोनुवाक्या
 । २। होता यत्तदिन्द्रं हरिर्वा इत्यनुसवनं प्रैषो यथाममानात् । ३।
 यथामवनं वितारयति । ४। तेनैव यजत्युद्धृत्य होतायत्वं होतर्यजं न
 । ५। अग्ने जुषस्व नो हविर्गिति स्मिष्टकृतः पुरोनुवाक्या । ६। होता
 यत्तदग्निं पुरोलाशानामित्यनुसवनं प्रैषः । ७। हविर्मे वीक्षीति च
 याज्या । ८। ॥ १॥

ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणावाग्निनश्च दिदेवत्याः । १। वायना याहि
 दर्शितेन्द्रवायू इम इत्यैन्द्रवायवस्य पुरोनुवाक्ये । २। होता यत्तद्वायुं
 होता यत्तदिन्द्रवायू इति प्रैषौ । ३। अयं पिय शतेमा न इति याज्ये
 । ४। अयं वां मित्रावरुणेति मैत्रावरुणस्य पुरोनुवाक्या । ५। होता
 यत्तन्मित्रावरुणेति प्रैषः । ६। ऋणाना जमदग्निनेति याज्या । ७।
 प्रानर्धुजेत्याश्विनस्य पुरोनुवाक्या । ८। होता यत्तदश्विनेति प्रैषः । ९।
 वावधानेति याज्या । १०। अनवाक् दिदेवत्यानां पुरोनुवाक्या
 प्रैषांश्चाह । ११। तथा यजति । १२। ऐन्द्रवायवस्य मानाप्रणवे
 पुरोनुवाक्ये । १३। याज्ये मानावपद्वारे । १४। मष्टपुग्स्ताज्जपो
 येयजामहो ऽनुमन्त्रण्य । १५। ॥ २॥

एतु वसुः पुष्टवसुरित्यैन्द्रवायव प्रतिगृह्णोरो दक्षिणे निधादान-
 पिधानमनवेष्टनं च दिदेवत्यानामा ज्ञेयस्यावगमनात् । १। एतु

वमविंददसरिति मैत्रावरुणं प्रतिगृह्य दक्षिणेनैन्द्रवायवं दत्वा दक्षिणतः
 पश्यान्निदधाति । ११ । ऐतु वसुः संयदसुरित्याश्विनं प्रतिगृह्य दक्षिणेन
 पूर्वेण दत्तोत्तरतः पश्यान्निदधाति । १२ । सोमम्याग्रे वीहीत्यनुवपद्धारः
 मर्वासु सोमयाज्यासु द्विदेवत्यतुंयाजान्परिहाण्यादित्यदहमाविवक्षौ
 पात्रीवतं च । ४ । उपार्श्वं वा पात्रीवतस्य । ५ । ॥ ३ ॥

उन्नीयमानेभ्य इत्युक्त आ त्वा वहन्तु इत्युन्नीयमानसूक्तम्
 । १ । रोता यजदिन्द्रं प्रातः प्रातःभावस्येति द्वैपः । २ । इदं ते सोमं
 मध्विति यजति । ३ । नृचवमं त्वा नृचवाः प्रतीच इति होत्रचममं
 प्रतीच्य^१ वयोधमं त्वा वयोधाः प्रतिगृह्णामीति प्रतिगृह्णीरः संपर्श-
 यति द्विदेवायां च । ४ । पुनरुन्नीतानां होत्रका यजन्ति । ५ । मित्रं
 वयमिति मैत्रावरुणः । ६ । इन्द्र त्वा वृषभमिति ब्राह्मणाच्यनी
 । ७ । मरुतो यस्येति पोता । ८ । अग्ने पत्नीरिति नेष्टा । ९ । उता-
 न्नायेत्याग्नीध्रः । १० । अयास्तग्रीदित्युक्ते ऽयास्तित्यग्नीध्रः । ११ । च
 भूमकयो नः सोमं पाथयिष्यतीति होता । १२ । सोमं भलयिष्यन्तो
 याज्ञिकैर्नामधेयैरमा उपह्वयहेति कर्तागो ऽन्योऽन्यग्निनुपह्वमिष्यन्ते
 । १३ । उपह्वतां प्रयमो भवयति । १४ । प्रतिभक्षितं द्विदेवत्यशेषं
 नाराशंसवतां च यहाणां होत्रचमसे ऽवनयति ऊते त्वा भवितम-
 वनयाम्यूर्जस्तन्तं देवेभ्य आरुप्यन्तं मध्वमिति । १५ । द्विरैन्द्रवायव-
 शेषस्यावनयनं तत्राभ्यावर्तते भन्तः । १६ । अनवमर्जनं च द्विदेव-
 त्यानामा शेषस्यावनयनात् । १७ । ॥ ४ ॥

इह वसुः पुरुवसुरित्यैन्द्रवायवमध्वर्यवे ऋतुहोपह्वतौ वायुरिन्द्र-
 वायू सह प्राणेन सह वर्चसा तयोरहमुपह्वतः सह प्राणेन सह वर्च-

सेति भक्षयित्वा प्रयद्वणमन्त्रेण पुनः प्रयद्वं भक्षमन्त्रेण पुनर्भक्षयति
 १२। इह वसुर्विदेदसुरिति मैत्रावरुणं प्रयद्वं १२। उपहृतौ मित्रा-
 वरुणौ सह चक्षुषा सह वर्चसा तयोरहमुपहृतः सह चक्षुषा सह
 वर्चसेति भक्षयित्वा १३। आश्विनं प्रदक्षिणं शिरः पर्याहृत्यावेत्त्य
 प्रतिपर्याहृत्यावेत्त्य १४। इह वसुः संयदसुरित्याश्विनं प्रयद्वं १५।
 उपहृतौ देवावश्विनौ सह श्रोत्रेण सह वर्चसा तयोरहमुपहृतः सह
 श्रोत्रेण सह वर्चसेति भक्षयित्वा १६। उपस्पृशेत्तामुपहृतयते १७।
 उपोद्यच्छन्ति चमसान् १८। होहचमसमन्वारभते १८। असंस्पर्शनं
 सर्वत्राज्यलेपेन सोमस्य १९०। उपहृत्य प्रस्थिताभक्षयन्ति १९१। तेजसे
 त्वा ब्रह्मवर्चसाय भक्षयामीति भक्षमन्त्रः प्रातःसवने १९२। ओजसे
 त्वेन्द्रियाय भक्षयामीति माध्यन्दिने १९३। प्रजायै त्वा पुष्टौ भक्ष-
 यामीति तृतीयसवने १९४। शं नो भव इह इत्युग्रेऽभिमर्शनी
 भक्षयित्वा १९५। सव्ये पाणौ चमसान्कृत्वा दक्षिणेनाधाययन्ति
 १९६। आ पायस्य ससेतु त इत्यापाययनी प्रातःसवने १९७। स ते
 पर्यासीत्युत्तरयोः १९८। प्रस्थितानाधाययन्ति १९९। आज्ये महत्त्व-
 तीये च २००। आज्यप्रउगयोर्नाराशंसा निष्केवन्धमहत्त्वतीययो-
 र्वैश्वदेवे च २०१। देवो ऽसि नराशंसो यत्ते मेधः स्वर्ज्येतिस्तस्य त
 ऊर्मैः पिष्टभिर्भक्षितस्योपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति भक्षमन्त्रः प्रा-
 तःसवने नाराशंसानाम् २०२। ऊर्वरिति माध्यन्दिने विकारः २०३।
 कायैरिति तृतीयसवने २०४। ॥५॥

अन्वावाक सीदेत्युक्तौ * ऽयेन सह उत्तरेण स्तुतिमुपविश्या

* Comm अथवा अन्वावाक । एतानातूनमधिकारायम् ।

पुरोलाशं प्रतिगृह्णाच्छावाक वदस्वेत्युक्तौ^१ ऽच्छा वो अग्निमवम इति
 तिस्रो ऽन्वाह ।^२ । प्रणवाग्निगदम् ।^३ । यजमान होतरध्वर्यो ऽग्नी-
 द्रह्मणोतेर्नेष्टुतोपवक्ररिषेपयध्वमूर्जोर्जयध्वं नि वो जामयो जिहतां
 न्यजामयो नि षपत्वा यामनि बाधितासो जेपयाभीतरो जेपया-
 भीतव्याः अवद इन्द्रः ष्टणवदो अग्निः प्रस्यायेन्द्राग्निभ्यां सोमं
 वोचतोपो अस्मान्ब्राह्मणान्ब्राह्मणा ऋयध्वमिति ।^४ । उपहवमयं
 ब्राह्मण इच्छते ऽच्छावाको वैत्यध्वर्युराह तं होतरूपकयस्वेति ।^५ ।
 तं होतोपकथ्यते ।^६ । प्रत्येता वामा सूक्तयं सुन्वम्यजमानो अय-
 भीदुत प्रतिष्ठोतोपवक्र उत नो गाव उपहता उतोपह्नव इत्युप-
 ह्नास्यमानः ।^७ । उत नो गाव उपहता इत्यातो ऽनुपह्नास्यमानः
 ।^८ । अनुपह्नतो ऽच्छावाको निवर्तध्वमिति सूक्तस्य यावच्छ्रुत्या-
 तावदनुद्वेत् ।^९ । होता वा प्रतिकामिनमच्छावाकं प्रत्युपह्वय
 ।^{१०} । ॥६॥

उन्नीयमानयेत्युक्तः प्रत्यसौ पिपीषत इत्यच्छावाकः सूक्तमन्वाह
 ।१। प्रातर्यावभिरिति यजति ।२। भविताप्यायितं चमसमध्वर्यवे
 प्रदाय दक्षिणावृदपरथा दारा सदः प्रपद्य स्वस्य धिष्णस्व पद्या-
 दुपविश्य पुरोलाशं प्राप्नोति ।३। पूर्वः प्रसूतयेदच्छावाकीयां
 सूर्यात्स्वेन विमन्यितसंचरेण निष्क्रम्याच्छावाकस्य वहिष्कर्म कृत्वा
 सूकर्म कुरुते ।४। स्वे तु होता धिष्ण्ये ।५। विकन्यो होत्रकाणां
 याज्यासु ।६। प्रातःसवने^७ ऽनवानन्तो यजन्यध्वर्यवो वा ।७। अत्र^८
 प्रतपन्ति ।९। ऊर्ध्वं चौपासनेभ्यः ।^{१०} । ॥७॥

अयर्तुयाजैश्चरन्ति ।१। होता यच्चदिङ्गं होत्रादित्युतुप्रैवैरनशमं

प्रेथति । १५ । तथा यजति । १६ । येन प्रेथति सा याज्योद्धृत्य
 होतायवमभौयजं च । १७ । मैधातिथ्यो वेन्द्र सोमं पिब चतुनेति
 । १८ । योयः प्रैषान्ते श्रूयते सप्त यजति । १९ । होतरेतद्यजेयध्वर्युराह
 । २० । गृहपतिश्च । २१ । तथोर्यजति । २२ । ययावपद्धृतं भवयन्ति । २३ ।
 द्विरन्ततो होता । २४ । स्निग्धेद्विषं जिघेद्व द्विदेवघेषु चेति
 । २५ । ॥ ८ ॥

आज्यं शंसिष्यन्पिता मातरिद्याच्छिद्रा पदोऽग्निमभौयानुतवि-
 पत्सोमेः नीयवित्रीयानि नेपद्गृहस्पतिरुक्क्यामदानि शंसिषदिति
 जपित्वा शोमाघोश्च इत्याहावः शस्त्रादौ प्रातःसवने तेनाह्नयोपांशु
 त्वर्णैर्घंसम् । १ । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरित्यत्रमायेन्द्रो ज्योतिर्ज्योति-
 रिन्द्र इत्यवसाय सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य इत्यवसाय पक्षो ऽवस्प-
 श्पुरोरुक्मम् । २ । अग्निर्देवेद्वः । अग्निर्भन्विद्वः । अग्निः सुमन्ति ।
 होता देववृतः । होता मनुवृतः । प्रणौर्यज्ञानाम् । रयोरध्वरा-
 णाम् । अग्नौ होता । त्वर्णिर्हव्यवाट् । आ देवो देवाभ्यवत् ।
 यवदग्निर्देवो देवान् । सो अध्वरा करति जातयेदोश्च प्र यो देवा-
 येत्याज्यम् । ३ । तस्य प्रथममर्धं च पक्षो ऽनवानम् । ४ । मरुत्वतौय-
 वैश्वदेवयोश्च । ५ । गृहपत्येऽह्नयः शस्त्राह्नयोत्तमया परिधायोऽयशोऽथे
 जपति भा विभा उषाः स्वर्ज्योतिः शोकाय सोम्यमवाप्नोति । ६ ।
 उर्यग्रा इत्यध्वर्युराह मवांशु शस्तयाज्यासु । ७ । अग्न इन्द्रयेति
 यजति । ८ । ॥ ९ ॥

आज्ये संस्थिते मृशते । १ । भोत्रवर्ता शस्त्राणां सोमेति प्रारो-
 तमाग्नौ हारादूर्ध्वमाश्रय संशन्ति । २ । प्रउगे ऽन्तरेऽप नाधुष्यन्-

दनन्तरः प्रगायस्तस्माद्दूर्ध्वं पञ्चमं मध्यन्दिने । ७। उच्यमुखात्सर्वेषां
 रात्रौ । ८। यदाध्वर्युराह प्रशास्ताः प्रसुहीत्यौ सर्पतेति प्रशास्त आह । ९।
 दक्षिणावृत्तो ऽपरया द्वारा निःसर्पन्त्युत्तरेणौदुम्बरीं दक्षिणेन ब्रह्मा
 । १० । अग्रेण शास्तामुदक्ष । ११ । माध्यन्दिनाय सवनाय ययानिः-
 सृष्टं प्रष्टव्यं ययासनमुपविशन्ति । १२ । ॥ १४ ॥

आदौ माध्यन्दिनस्य सवनस्य राजानमभिपुण्यन्ति । १। यावस्तु-
 त्पूर्वया द्वारा हविर्धाने प्रपद्योत्तरस्य हविर्धानस्य दक्षिणं चक्रमग्रेण
 दक्षिणा तिष्ठन्सोमोपनहनेन मुखं परिवेष्टा यावधोषं श्रुत्वासंप्रेषिता
 ऽभिष्टौत्यमन्तश्चन्नर्धर्चशो ऽनवानं वा । २। अभि त्वा देव सवितर्युञ्जते
 मन उत युञ्जते धिय आ तू न इन्द्र जुमन्तमा नो भर दक्षिणेनोप
 क्रमस्ता भर । ३। आ याचस्व समेतु त इत्याप्यायितवतीनां तिसृणां
 प्रथमामभिष्टुत्यार्बुदस्य द्वे । ४। द्वितीयामभिष्टुत्यार्बुदस्य द्वे । ५। तृती-
 यामभिष्टुत्यार्बुदस्यैकाम् । ६। मृजन्ति त्वा दश क्षिप एतमु त्वं दश
 क्षिप एतं मृजन्ति मर्ज्यमिति मृष्टवतीरभिष्टुत्य । ७। आ कलशा अनुपता
 कलशेषु धावति परि प्र सोम ते रस इति कलशवतीरभिष्टुत्य
 । ८। आप्यायितवतीप्रभृत्येवं विहृतो द्वितीयो ऽपि सवः । यष्टीप्रभृ-
 तयः पञ्चार्बुदस्य । ९। एवं विहृतस्तृतीयो ऽपि सवः । तिस्रो ऽर्बुद-
 स्यैकादशीप्रभृतयः । १०। यस्मिन्सवे बृहच्छब्दं कुर्युर्बृहददन्तीति
 तत्र । ११। यष्टीं प्रथमे । १२। वितते पवित्रे पवित्रं त इति द्वे
^{१३} वि यत्पवित्रमित्येका । १३। प्रास्य धाराः प्र धारा अस्य प्र ते
 धारा इति प्रवरन्तीषु धारासु । १४। यज्ञेषु मृह्यमाणेषु याः काम-
 येत पावमानीनाम् । १५। इन्द्रायेन्द्रो मरुत्वत इति तिस्रो निय-

च्छति । १६^{१७} । उत्तमे यद्दे गृहीते अर्बुदस्योत्तमया परिधायादा-
योष्णीपमुत्सृज्यते । १७^{१८} । सत्ताहीनानां तन्म्ये ऽहनि । १८ । अर्बुदं
वा शुद्धमभिष्टुयात् । १८^{१९} । ॥ १५ ॥

माध्यन्दिनेन स्तुते पवमानेन दधिघर्मेण चरन्ति यदि प्रवाहं-
वान् । १ । होतवदस्तेत्युक्तं उत्तिष्ठताव पश्यतेति प्रथमामभिष्टौति
। २ । आतं हविरित्युक्ते द्वितीयां सूक्तस्य । ३ । दधिघर्मस्य यजेत्युक्त-
स्तृतीयया यजति । ४ । अनवानमेकैकां समण्वामभिष्टौति । ५ ।
तथा यजति । ६ । दधिघर्मस्याग्ने वीहीत्यनुवपद्धारः । ७ ।

मयि त्वदिन्द्रियं बृहन्मयि दक्षो मयि क्रतुः ।

घर्मस्त्रिशुग्विरोचत आकूत्या मनसा सह ।

विराजा ज्योतिषा सह तस्य दोहमशीमहि ।

इति भवमन्त्रः । ८ । पशुपुरोस्ताशेन चरित्वातः पुरोस्ताशैः सवनी-
यैश्चरन्ति । ९ । ॥ १६ ॥

माध्यन्दिनस्य सवनस्येति पुरोनुवाक्यः । १ । माध्यन्दिने सवन
इति स्मिष्टकृतः । २ । असावि देवमित्युन्नीयमानसूक्तम् । ३ । होता
यजदिन्द्रं माध्यन्दिनस्य सवनस्येति प्रियः । ४ । पिषा सोममभि
यमुपेति यजति । ५ । द्वितीया भैभावहणस्य । ६ । तृतीया ब्राह्मणा-
च्छंसिनः । ७ । अर्वाङ्गेहीति योतुः । ८ । तवायं सोम इति नेष्टुः
। ९ । इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना इत्यच्छावाकस्य । १० । आ-
पूर्णा अस्तेत्याग्नीध्रस्य । ११ । न हिदेवत्यर्तुयाजा उत्तरयोः सवनयोः
। १२ । न बहिष्कर्माच्छावाकस्य । १३ । समानमन्यत्प्रातःसवनेन
। १४ । इलामुपहृत्य प्रस्थितान्मर्चयित्वा । १५ । एष दक्षिणाकालः । १६ ।

द्वादशं शतं गवां दद्यात् । १७ । एकविंशतिप्रभृति वा यथोपपा-
दम् । १८ । ॥ १७ ॥

अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सो ऽमृतत्वमशीय । आयुर्दात्र
एधि मयो मह्यं प्रतिगृह्णत इति क्षिरण्यं प्रतिगृह्णाति । १ । रुद्राय
त्वा मह्यं वरुणो ददातु सो ऽमृतत्वमशीय । गौर्दात्र एधि मयो
मह्यं प्रतिगृह्णत इति गाः । २ । वृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददातु
सो ऽमृतत्वमशीय । नग्दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिगृह्णत इति वामः
। ३ । यमाय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सो ऽमृतत्वमशीय । हयो दात्र
एधि मयो मह्यं प्रतिगृह्णत इत्येकशफम् । ४ । प्रजापतये त्वा मह्यं
वरुणो ददातु सो ऽमृतत्वमशीय । प्राणो दात्र एधि मयो मह्यं
प्रतिगृह्णत इत्यन्यत् । ५ । ओमिति वा सर्वम् । ६ । को ऽदात्कस्मा
अदादित्यनुमन्त्रयते प्राणि । ७ । उपसृशतीतरत् । ८ ।

अमद्राता मधुमतीर्देववा गच्छत प्रदातारमा विगत
इति दत्त्वा जपति । ९ । ॥ १८ ॥

इन्द्राय मरुत्व इत्युक्तः । १ । इन्द्र मरुत्व इति पुरोनुवाक्या
। २ । होता यच्चदिन्द्रं मरुत्वन्तमिति त्रैषः । ३ । सजोषा इन्द्र सगण
इति यजति । ४ । तं भक्षयिन्वा मरुत्वतीयं शंसति । ५ । अध्वर्या
शोभावा इ इत्याद्यावः शत्तादौ माध्यन्दिने भवने । ६ । प्रातः-
भवनिको ऽन्तःशस्तम् । ७ । आ त्वा रथं यथोतय इति प्रातिपर्द
तत्त्वं शस्त्राह्वय । ८ । इदं वषेः सुतमन्त्र इत्यनुचरं तत्त्वं शस्त्राह्वय
। ९ । इन्द्र नेदीय एदिहीतीन्द्रनिहवं प्रगार्थं शस्त्राह्वय । १० । प्र
हूनं प्रह्वणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यं प्रगार्थं शस्त्राह्वय । ११ । अग्नि-

नित्येकी मन्त्राष्टयः । ११ । तं भोगं कृतुमिच्छेकी मन्त्राष्टयः । १२ ।
 पितृभ्यः इत्येकी मन्त्राष्टयः । १३ । जनिता उप इति षट्कमन्त्राष्टय
 निविदम् । १४ । मन्त्राष्टयमिच्छेकी मन्त्राष्टयः । १५ । एकया भुञ्जमीः
 मन्त्राष्टयमिच्छेकी मन्त्राष्टयः । १६ । मन्त्रे मन्त्राष्टयम् । १७ । एका मन्त्रा
 षट्कमन्त्राष्टयम् । १८ । सुकविदधावन्ते । १९ । प्रथमे तादातः । २० ।
 उभयोः परिद्विष्य यतोयमन्त्रे । २१ । यितं पश्यो निविदः मन्त्रे
 । २२ । उभयो मन्त्रः पदे । २३ । एकमेव मन्त्राष्टयमिच्छेकी मन्त्राष्टयम्
 धायोर्व्यस्ये जपिता ये स्वादिद्वय इति यजति । २४ ॥ १८ ॥

रथकारं इष्टं निष्केशम् । १ । इष्टम् । २ । यमि ता गृहमभि
 ता पूर्वोक्तय इति शोचियानुष्टुपौ प्रगाथौ रथकारम् । ३ । तामिच्छि
 इत्यमरे तं द्विष्येत् इति इष्टम् । ४ । यदायमेति धाव्या । ५ ।
 पिषा सुकम् इति मन्त्र इति प्रगाथो रथकारम् । ६ । उभयं गृह्यदिति
 इष्टम् । ७ । इष्टम् तु वीर्याणीति रथकारम् । ८ । तसु दृष्टोति
 इष्टम् । ९ । निजरी परिधानीया मन्त्रे । १० । उभयोर्व्यस्ये जपित्वा^{११}
 पिषा भोगमिच्छे मन्त्रे इति यजति । १२ ॥ १९ ॥

उभयभाषि । १ । रथकारम्^१ यः सुकम्पूरः प्रगाथमनुष्टुप
 इष्टो योनिं मन्त्रे । २ । इष्टम् रथकारम् । ३ । उभयो मन्त्र-
 प्रगाथानुष्टुपम् मन्त्रम् । ४ । एतद्योन्यनुष्टुपमिच्छेकी मन्त्राष्टयम् । ५ ।
 इष्टम् रथकारयोरेवानुष्टुपमिच्छेकी मन्त्राष्टयम् । ६ । परिमित-
 शब्दः प्राकृतो ऽग्निष्टोममन्त्राष्टयमनुष्टुपम् । ७ । शोचियायादायो
 ऽनुष्टुपाय धाव्याय प्रगाथाय सुकम् निविदे परिधानीयाय च
 । ८ । अथो निविदेऽयं वरो वा । ९ ॥ २० ॥

वामदेवं मैत्रावरुणस्य । १ । कथा नस्त्रिचः कथा त्वं न
 ऊत्येति स्तोत्रियानुरूपौ । २ । कस्तमिन्द्रेति सामप्रगाथः । ३ । सद्यो
 ह जातः । ४ । एवा त्वामिन्द्र वज्रिन्नच । ५ । उशन्न पु ण इति
 यजति । ६ । ॥ २२ ॥

नौधमं ब्राह्मणाच्छंसिनो रयन्तरष्टे । १ । श्यैतं दृहत्पृष्ठे । २ ।
 तं वो दक्षं तत्त्वा यामि सुवीर्यमिति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ
 नौधमस्य । ३ । अभि प्र वः प्र सु श्रुतमिति श्यैतस्य । ४ । उदु त्ये
 मधुमत्तमा इति सामप्रगाथः । ५ । इन्द्रः पूर्भिदिति नौधमे । ६ ।
 असावि सोमः पुरुहतेति श्यैते । ७ । उदु ब्रह्माणीति समानम्
 । ८ । अजौपी वज्रीति यजति । ९ । ॥ २३ ॥

कालेयमच्छावाकस्य । १ । तरोभिर्वस्तरणिरिस्त्रिपासतीति स्तोत्रि-
 यानुरूपौ प्रगाथौ । २ । उदिन्वस्य रिच्यत इति सामप्रगाथः । ३ ।
 भय इदावृधे । ४ । इमामू पु । ५ । पिषा वर्धस्वेति यजति
 । ६ । ॥ २४ ॥

शस्त्रेषु । १ । प्राचेणायथासमानात् । २ । दृहती पूर्वा ककुबा
 सतीदृहत्युत्तरा तं प्रगाथ इत्याचवते । ३ । वार्हतो दृहत्या पूर्व-
 स्याम् । ४ । काकुभः ककुभि । ५ । दृहतीं शस्त्रोत्तमं पादं प्रत्या-
 दायोत्तरस्याः प्रथमेनावसाय^७ द्वितीयेन प्रणुत्य^८ तं प्रत्यादाय
 तृतीयेनावसायोत्तमेन प्रणौति ।^{१०} । तास्त्रिषो भवन्ति दृहती
 पूर्वोत्तरे ककुभौ ।^{११} । दृहद्रयन्तरयोः ।^{१२} । होत्रकाणां च यजते
 पृष्ठे प्रगाथस्ये ।^{१३} । सर्वं च यज्ञायजौयस्य ।^{१४} । इन्द्रनिहवब्राह्मण-
 स्यात्मानां च ।^{१५} । अतो ऽन्यत्र वार्हतानाम् ।^{१६} । दृहतीं

शस्त्रोत्तमं पादं द्विः प्रत्यादायावमाया^{१७}र्धर्चेनोत्तरस्थाः प्रणय^{१८} द्वितीयं
पादं द्विः प्रत्यादायावसायोत्तमेनार्धर्चेन प्रणौति । १९ । तास्त्रिस्तो
दृष्ट्याः । २० । उत्तमं ककुभः प्रत्यादत्ते । २१ । सतोदृष्ट्या द्वि-
तीयम् । २२ । तास्त्रिस्तः ककुभः । २३ । स्तोत्रियत्वादनु रूपत्वाद्वा
॥ २५ ॥

एतं धर्मं प्रगाथा लभन्ते । २४ । इन्द्रनिहवो स्तोत्रियः । १ ।
ब्राह्मणस्यत्यास । २ । द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति पङ्क्ती-
नाम् । ३ । पञ्चस्त्रिष्टुजगतीनामचरपङ्क्तीनां द्विपदानां । ४ ।
सप्तणवो द्वितीयस्य चतुर्यस्य । ५ । यासु पञ्चपदास्त्रिष्टुभे प्राघे जागते
वा यव पुनःपदं स्यात्तौ तत्र समस्तेष्वपदेन पुनःपदस्य विप्रयोगो
ऽस्ति । ६ । उत्तमावपुनःपदे । ७ । द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यां
प्रणौति षट्पदानां पुनःपदानाम् । ८ । द्वाभ्यामवसायापुनःपदानामै-
केन प्रणौति द्वाभ्यामवसायैकेन । ९ । अष्टाचरस्तु प्रणवनीयः । १० ।
एकेनावसाय सप्तपदानां द्वाभ्यां प्रणौति द्वाभ्यामवसाय द्वाभ्याम्
। ११ । प्रथमेषु रात्रिपर्यायेषु गायत्र्याणां स्तोत्रियानुरूपानां प्रथमा-
न्यादानभ्यस्तन्ति । १२ । मध्यमान्मध्यमेषु । १३ । उत्तमानुत्तमेषु
। १४ । अर्धर्चशो वा प्रातःभवनम् । १५ । स्तोत्रियानुरूपानां प्रगा-
थान्परिहाप्य । १६ । ॥ २६ ॥

विषेदा गायत्री । १ । उष्णिक् । २ । पुगुष्णिक् । ३ । ककुप्
। ४ । विराट् च पूर्वा । ५ । चतुष्पदोत्तरा विराट् । ६ । दृष्टती । ७ ।
सतोदृष्टती । ८ । जगती । ९ । अनुष्टुप् । १० । विष्टुप् च । ११ । पञ्च
पङ्क्तेः । १२ । षट्सप्तैत्यतिच्छन्दसाम् । १३ । स हि शर्धा न

मारुतमित्यष्टौ । १४ । द्वौ द्विपदायाः । १५ । ते ऽष्टाक्षराः प्रायेण
 । १६ । द्वादशाक्षरा जगत्याः । १७ । तृतीयौ चोष्णिगृहृत्यौ । १८ ।
 सतोऽष्टहत्याश्च प्रथमतः तृतीयौ । १९ । मध्यमः ककुभः । २० । प्रथमः
 पुरउष्णिहः । २१ । एकादशाक्षरास्त्रिष्टुब्धिराजोः । २२ । उत्तरस्या
 दशाक्षराः । २३ । तामक्षरपङ्क्तिरित्यप्याचक्षते । २४ । पञ्चभिः पञ्चा-
 क्षरैः पदपङ्क्तिः । २५ । पलप्यष्टाक्षरा जगत्याः । २६ । एकेन द्वाभ्या-
 मित्यूनके निष्ठृत् । २७ । अतिरिक्ते भुरिक् । २८ । संपाद्यपादभागे-
 नाहार्यस्यर्चः संमितास्तस्य पादभागेन संपन्नाः । २९ । गायद्युष्णि-
 हावजुष्टुभृहृत्यौ पङ्क्तिश्च त्रिष्टुब्धजगत्यावित्यानुपूर्वं छन्दसां चतुर्विंशत्य-
 क्षरादीनां चतुरत्तराणां चतुरत्तराणाम् । ३० । ॥ २७ ॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

ओम्

यथा मध्यन्दिनायैवमूर्ध्वं मध्यन्दिनात्ममर्षेति । १ । आदौ तृतीय-
 सवनस्यादित्यपहेण चरन्ति । २ । आदित्येभ्य इत्युक्तः । ३ । आदित्या-
 नामवचेति पुरोनुवाक्या । ४ । होता यच्चदादित्यानिति प्रैषः । ५ ।
 आदित्यासो अदितिरिति यजति । ६ । नाज्जतिमन्वीक्षते न भक्ष-
 यति । ७ । सवित्रपहे ष । ८ । आर्भवेण सुते पवमानेन मनेता-
 दौलान्तं पशुकर्म कृत्वातः पुरोलाशैः सवनौयैश्चरन्ति । ९ । ॥ १ ॥
 तृतीये धानाः सवन इति पुरोनुवाक्या । १ । अग्ने तृतीये
 सवन इति स्विष्टकृतः । २ । इहोप यातेत्युन्नीयमानसुक्तम् । ३ । होता
 यच्चदिन्द्रं तृतीयस्य सवनस्येति प्रैषः । ४ । इन्द्र ऋभुभिर्वाजवह्निरिति
 यजति । ५ । इन्द्रावरुणा सुतपाविति मैत्रावरुणः । ६ । इन्द्रस्य सोम-
 मिति ब्राह्मणाच्छरी । ७ । आ वो वहन्त्विति पोता । ८ । अमेव
 न इति नेष्टा । ९ । इन्द्राविष्णू पिबतमित्यष्टावाकः । १० । इमं
 सोममित्याग्नीध्रः । ११ । समानमन्यत्रातःसवनेन । १२ । इलामुपहृय
 प्रस्थिताम्भक्षयित्वा^{१३} पुरोलाशस्य परिवापमिश्रस्य नाराशंसानां सन्नानां
 यथाचमसं दक्षिणतस्त्रींस्त्रींस्त्रिण्ण्डानुपास्यन्त्यत्र पितरो मादयध्वं
 यथाभागं पितर आहृषायध्वमिति पिण्डेपिण्डे । १३ । ॥ २ ॥

देवाय सवित्र इत्युक्तः । १ । अश्वदेव इति पुरोनुवाक्या । २ ।
 होता यच्चदेवं सवितारमिति प्रैषः । ३ ।

दमूना देवः सविता वरेणो दधद्रत्नं दक्षपितृभ्य आयुनि ।

पिषात्सोमममदन्नेनमिष्टयः परिज्मा चिद्रमते अस्य धर्मणि ॥
इति यजति । ४ । अध्वर्यो शोशोसावो ३ इत्याहावः शस्त्रादौ
तृतीयमवने सोम्ये । ५ । प्रातःसवनिको ऽन्तःशस्त्रम् । ६ । पोल-
शिप्रभृतौ च । ७ । तत्सवितुर्दण्णीमहे ऽद्या नो देव सवितरिति
तच्चौ प्रतिपदनुचरौ वैश्वदेवस्य । ८ । अभृदेव इति सावित्रम् । ९ ।

एकया च दशभिर्य स्त्रभूते द्वाभ्यामिष्टये विंशती च ।

तिसृभिर्य वहसे चिंशता च नियुङ्गिर्वायविह ता वि मुचः । १० ।
प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ष्यतावृधेति द्यावापृथिवीयम् । ११ । मदा-
नन्निग्रतिगरः । १२ । सुरुपकृत्तुमित्येका । १३ । तदवयमित्या-
भवंम् । १४ । अयं वेनो येभ्यो मातैवा पिच इत्येकपातिन्यः । १५ ।
आ नो भद्रा इति वैश्वदेवस्योत्तमे शिष्टा निविदम् । १६ । परि-
धानीयोत्तमा । १७ । पक्षो दिरर्धचंगसृतीयम् । १८ । उक्त्यवीर्यं
जपित्वा विश्वे देवाः शृणुतेममिति यजति । १९ । ॥ ३ ॥

घृतस्य यजेत्युक्तो घृतं मिमिच इत्युपांशु यजति । १ । सौम्यस्य
यजेत्युक्तस्त्वं सोम पिबभिरिति यजति । २ । घृतस्य यजेत्युक्तं^३

उह विष्णो वि क्रमस्वोह द्याय नस्तुधि ।

घृतं घृतयोने पिब प्र प्र यज्ञपति तिर ॥

इत्युपांशु यजति । ३ । विकल्पः परौज्यायाम् । ४ । सौम्यं हेता-
वेक्ष्याङ्गुलिभ्यां सर्पिरुपस्पृशति । ५ । चतुष्पा अमि चतुर्मे पाहीति
चतुष्पौ विमार्ष्टि । ६ । ॥ ४ ॥

अग्नीत्पाक्षीवतस्य यजेत्युक्तं ऐभिग्ने मग्नमित्युपांशु यजति । १ ।
अभवयिषा यहमादाय पूर्वया दारा मदः प्रपद्य । २ । उत्तरतो

नेष्टारमुपोपविश्य । ३ । उपस्ये वा । ४ । नेष्टरुपङ्गयस्वेत्युक्ता । ५ ।
भक्षयित्वोपसृस्य । ६ । यथेतं प्रत्येत्य । ७ । ॥ ५ ॥

यज्ञायज्ञीयं स्तोत्रमाग्निमारुतस्य । १ । वैश्वानराय पृथुपाजस
इति वैश्वानरीयम् । २ । आ ते पितरित्येका । ३ । प्रवक्षस इति
मारुतम् । ४ । यज्ञा यज्ञा वो अग्नये देवो वो द्रविणोदा इति
स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ यज्ञायज्ञीयस्य । ५ । प्र तन्वधीमिति
जातवेदधीयम् । ६ । आपोहिष्ठीयास्तिस्रः । ७ । उत नो ऽद्विर्बुध्नः
गृणोत्वित्येका । ८ । देवानां पत्नीरिति द्वे । ९ । राकामइमिति द्वे
। १० । अविदद्वृत्तमित्यक्षरपङ्क्तयस्तिस्रः । ११ । उदीरतामिति पैत्र्य-
स्तिस्रः । १२ । इमं यम मातलौ कथैरङ्गिरोभिरिति याम्यः । १३ ।
स्वादुष्किलीयास्तिस्रः । १४ । मदानासु प्रतिगरः । १५ । ययोरो-
जसा विष्णोर्नु कं तन्तुं तन्वन्नित्येकपातिन्यः । १६ । एवा न इन्द्रो
मघवेति परिधायोर्व्यवीथं जपित्वाग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिरिति
धजति । १७ । ॥ ६ ॥

प्रथमा निष्पन्नरत्नतीयस्य । १ । द्वितीया निष्कैवल्यस्य । २ ।
तृतीयाप्रभृतयो वैश्वदेवाग्निमारुतयोः । ३ । उत्तमा षोडशिनः । ४ ।
यावन्ति सुक्तानि तावत्यो निविदः । ५ । सुक्तस्यसुक्तस्याद्वावः पुर-
स्तात् । ६ । निविदोनिविदस्य । ७ । एकैकस्याद्येकपातिन्याः । ८ ।
परिधानीयाद्यै च । ९ । वैश्वदेवे प्रतिपदनुचरयोः । १० । आग्निमा-
रुते स्तोत्रियानुरूपयोः । ११ । आपोहिष्ठीयानाम् । १२ । देवानां
पत्नीनाम् । १३ । राकायाश्च । १४ । अक्षरपङ्क्तीनाम् । १५ । पैत्री-
णाम् । १६ । यामीनाम् । १७ । स्वादुष्किलीयानां च । १८ । विधतं

शत्त्वं वैश्वदेवस्य । १८ । अभ्यपमाग्निमारुतस्यापोहिष्ठीयाः परिहाय
। १० । अषु सोमान्सादयित्वानुयाजादि शंथन्तं पशुकर्म कृत्वा ॥ ७ ॥

हारियोजनेन चरन्ति । ११ । तिष्ठा स कमिति पुरोनुवाक्या
। १ । धानाः सोमानामिन्द्रेति प्रैषः । २ । युनज्मि त इति याज्या
। ३ । धानाः सोमानामग्ने वीहीत्यनुवपद्धारः । ४ । सोमस्याग्न इति
वा । ५ । अषु धूतस्य देव सोम ते मतिविदो नृभि द्युतस्तोवक्ष्य
शस्तोवक्ष्यस्येष्टयजुषो यो ऽयसनिर्गोसनिर्भत्सस्य त उपहृतस्योपहृतो
भवयामीति प्राणभक्षान्भवयित्वा धाना व्यादधते । ६ । भृथिष्ठा
हेता लिप्सेत । ७ । येन प्रातःसवने प्रसर्पन्ति तेन निःसर्पन्ति । ८ ।
यथा ष्व त्यदसव इति धिष्ण्यान्समीच्याग्नीध्रीयमुत्तरेणाहवनीय-
मायन्ति । ९ । भूर्भुवः स्वः स्वाहा स त्वं नो अग्ने ऽवमस्त्वं नो
अग्ने वरुणस्य तदन्तु मित्रावरुणेत्याग्नीध्रीये प्रायश्चित्ताज्जतौर्जुहति
। १० । आपुर स्वा मा प्रजया पशुभिः पूरयतेत्याहवनीयस्य भस्मान्ने
धाना न्युष्य ॥ ८ ॥

पञ्चपञ्च प्रकलानादधते । ११ । आत्मकृतस्यैनसो ऽवयजनमसि
मनुष्यकृतस्यैनसो ऽवयजनमसि पिष्टकृतस्यैनसो ऽवयजनमसि देव-
कृतस्यैनसो ऽवयजनमसि यथाहमेनो विदांश्चकार यथाविदांस्तस्य
भवंस्यावयजनमसीति । १२ । सव्यावृत उत्तरेणाहवनीयमषु सोमा-
न्ययाधममं पश्चादुपोपविश्य पविषाण्वधाय चेष्टयन्ते^२

समापो अद्भिरग्नौ समोपधयो रसेन ।

सं रेवतीर्जगतीभिः पृथ्यन्तां सं मधुमतीर्मधुमतीभिः पृथ्यन्ता-
मिति । १३ । समुपहृताः अग्न इति । १४ । अषु धूतस्य देव सोम ते

मतिविदो यो ऽयसनिर्गोमनिर्भवस्तस्य न उपहृतस्योपेक्षतो भक्षया-
मोति प्राणभवान्भवयित्वा ।^६। अक्षां यो यथोरोजसेति प्राची-
निनीयोदीचीर्वा ।^७। समुद्रं व इत्यभिमन्तर ।^८। शनोदेवीया-
मिद्यतस्तमिरुरो ऽभिष्टय ।^९। समानं प्राणसंमर्शनं मुखविमार्जनं
च ।^{१०}। दक्षिणावृत आग्नीध्रीये दधि प्राग्य यथा दधिमवन् ।^{११}।
पत्नीसंघाजान्मन्त्र्याप्य ऊतेषु समिष्टयजुःषु ॥ ८ ॥

अवभृथमवैति ।^{१२}।

पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनरात्मा द्रविणं ब्राह्मणं च ।

पुनरग्नयो धिष्णरावो यथा स्यान् धारयन्तामिहैव ॥

इति यजमानो धिष्णराग्नमीष्ट्या^१वानूबन्ध्यायां वा संस्त्रितायामृ-
त्विजः समीक्षेत

उभा कवी युवाना सत्यादा धर्मणा

सत्यस्य धर्मणस्ततो वि सव्यानि सृजामहे ॥

इति ।^२। उहं हि राजेत्यनुसंयन् ।^३। सर्वे साधो निधनमुप-
रन्ति ।^४। असौ वरुणायाभिष्ठितो वरुणस्य पाश इत्यप्सु पादमव-
धाय ।^५। ॥ १० ॥

वारुणीष्टिः ।^१। पौर्णमासीविकारः ।^२। अश्वश्रेष्ठे ऽप्सु ते सोम
इति वाप्सुमन्तो ।^३। तिष्ठन्यजति ।^४। उदुत्तमं वरुणाव ते हेताः
।^५। स त्वं नो अग्ने ऽवमस्त्वं नो अग्ने वरुणस्य विदानीत्यग्नीवरु-
णावादिशति ।^६। न निगदमाह ।^७। ब्रूयाद्वा ।^८। अपवर्षियः
प्रयाजानुयाजान्यजति ।^९। प्रयाजादिरनुयाजान्ता ।^{१०}। स्त्रिष्ट-
कदन्ता वा ।^{११}। आज्यभागो वा परिह्रायानुयाजो च ।^{१२}।

येन स्त्रियावकुर्वतं येनापामृशतं सुराम्
येना घामभ्यपिञ्चतं येनेमां पृथिवीं महीम्
यदा तदग्निना यशस्तेन मामभ्यपिञ्चतम् ।

इति होताभ्युचते । १३ ।

उपेच्छ्वेन चतुपा गृहान्परिमि मानुषः ।

इत्यागच्छन्यजमानः । १४ ।

इष्टो गृहसद्विणो अपि पूषा नि षीदतु ।

इत्युपविश्या¹⁵ हवनीये समिधावादधाति देवानां समिदसीति पूर्वा
तृष्णीमुत्तराम् । १५ । तृष्णीं पद्मो गार्हपत्ये । १६ । ॥ ११ ॥

प्रायणौयघोदयनीया आखाता । १ । विपर्यासेऽथाज्यापुरोनु-
वाक्यानां स्विष्टकृतः परिहाय । २ । पण्यां खस्तिं चतुर्थीं यजति
। ३ । द्वतीयं सवितारम् । ४ । मित्रावरुणी च वशानूबन्ध्या । ५ ।
पयस्या वा । ६ । आ वां मित्रावरुणा तत् सु वां मित्रावरुणा नो
मित्रावरुणेति पुरोनुवाक्याः । ७ । युवं वस्ताणि यद्वह्निं प्र बाह्वेति
थाज्याः । ८ । दौक्षणीयामधत्यानूबन्ध्यायाः संस्त्रानान्न वेदे पत्नीं
वाचयति न कृणाति । ९ । अनूबन्ध्यायां वाचयित्वायेणमीमीयं
धिष्णं कृणाति । १० । आपो मौषधीर्हिंषीः शुगसि यं दिक्क
ते शुगच्छतु ।

धाम्नोधाघ्नो राजंस्ततो वरुण नो मुञ्च ।

यदापो अग्नया इति वरुणेति प्रपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ॥

इति ऋदयशून्मुपम्याय¹¹ समिचिया न आप ओषधयः सन्ति-
त्युपपृष्ट¹² दुर्मिचियामुक्ते सन्तु यो ऽस्मान्देष्टि यं च वयं दिक्

इति दक्षिणा निरुचन्ति । १^{१३} । आज्यभागप्रभृति वा पयस्या । १^{१४} ।
अमावास्याविकारः । १^{१५} । अनिगदेक्षान्ता । १^{१६} । ॥ १२ ॥

उदङ्मुदवमाय वैष्णव्यर्चा पूर्णाहुति ऊर्लोदवसानौयया यजति
। १ । आग्नेयीष्टिः । २ । पौर्णमासीविकारः । ३ । याः पुनराधेये ता
श्रवियः स्विष्टकृतस्य । ४ । पञ्चकपाले पौनराधेयिकीष्टिः । ५ । संस्ति-
तायां सायमग्निहोत्रं जुहोति । ६ । ॥ १३ ॥

मन्द्रया वाचा प्रातःसवनम् । १ । उच्चैस्तारामाज्याग्रउगम् । २ ।
मध्यमया माध्यन्दिनम् । ३ । उच्चैस्तारां मरुत्वतोयान्निकेवत्यम् । ४ ।
उत्तमया द्यतौयसवनम् । ५ । उच्चैस्तारां वैश्वदेवादाग्निमासतम् । ६ ।
उत्तमया वा माध्यन्दिनम् । ७ । मन्द्रया द्यतौयसवनम् । ८ । मध्य-
मया वा । ९ । ॥ १४ ॥

यस्मै प्रेय्याद्या तस्यापवर्गादाचं यच्छति । १ । आश्वप्रभृति
चानुवपद्भारात् । २ । प्रातरनुवाके ब्रह्मा । ३ । भवयित्वा चा स्तोत्र-
प्रसवात् । ४ । प्रसवप्रभृति चानुवपद्भारात् । ५ । अतिप्रैपान्तं जुत्वा
धसतीवरीणां परिहरणात् । ६ । यस्ते द्रष्टुः स्तन्दति द्रष्टव्यस्तन्देति
विप्रुषां शेामः पुरस्तात्पवमानानाम् । ७ । सर्पतद्यानुसर्पति । ८ ।
मैत्रावरुणस्य । ९ । अग्निचित्यायां चाग्नौ प्रणोयमाने अतिरथ
जपति । १० ।

विद्या आग्ना दक्षिणतः सर्वान्देवानयासिञ्च ।

स्वादाकृतस्य धर्मस्य मध्यः पिवतमक्षिणा ॥

इति महावीरमनुसंयम् । ११ ।

अग्निमा धर्मं पातं सार्दानमहर्दिवाभिधृतिभिः ।

। तन्त्रायिणे नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥

इति वषट्कृते । १२ ।

अपातामश्विना घर्ममनु द्यावापृथिवी अमंसाताम् ।

इहैव रातयः मनु ॥

इत्यनुवषट्कृते । १३ । समानमनिर्दिष्टम् । १४ । इति सोमे प्रह्ण-
कर्म । १५ । ॥ १५ ॥

। इन्द्रो महत्त्वान्सोमस्य पिबतु । महत्त्वोऽथो महद्गणः । महद्बृधो
महत्सखा । य ईमेन देवा अन्वमदन् । अपूर्णं वज्रतूर्यं । शम्बरहृत्वे
गविष्टौ । अर्चन्तं शुद्धा पदा । परमस्यां परावति । वधीदृचं सृज-
दपः । महतामोजसा सह । आदौं प्रह्णाणि वधंयन् । अनाष्टा-
न्योजसा । छासन्देवेभ्यो दुवः । महद्भिः सखिभिः सह । इन्द्रो महर्वा
इह अवदिह सोमस्य पिबतु । प्रेमा देवा देवहृतिमवतु देव्या
धिया । प्रेदं प्रह्ण प्रेदं वचम् । प्रेमं सुत्वंतं यजमानमवतु ।
चिचखिन्नाभिहृतिभिः । अवद्गच्छाण्यावसा गमत् । १ । अयोक्यवी-
र्यम् । १ । रूपमनुरूपं प्रतिरूपं सुरूपमिहोपोयो भद्रमाश्रयते
लोक्यमवाचीन्द्रायेति । २ । ॥ १६ ॥

इन्द्रो देवः सोमं पिबतु । एकजानां वीरतमः । भूरिजानां
तवस्तमः । हृथी स्याता । पृथोः प्रेता । वज्रस्य भर्ता । पुरां भेत्ता ।
पुरां दर्मा । अपां नेता । सत्त्वनां नेता । निजह्निदूरेश्रवाः । उप-
मातिहृदमनावान् । इष्टोऽशन्देवो बभूवान् । इन्द्रो देव इह अवदिह
सोमं पिबतु । प्रेमां देव इति समानम् । १ । अयोक्यवीर्यम् । १ ।
संरालसि स्तरालसि विरालसि राजास्यभिभूरस्यभिभूयास्य वयं यं
दिशो ऽपश्रयते लोक्यमवाचीन्द्रायेति । २ । ॥ १७ ॥

सविता देवः सोमस्य मत्सत् । हिरण्यपाणिः सुजिह्वः । सुवाक्त्रः
 स्वङ्गुरिः । चिरदन्त्यसवनः । यः प्रामुवदसुधितौ । उभे जायौ
 सवीमनि । ओष्ठं सावित्रमासुवम् । दोग्ध्रीं धेनुम् । वाह्वारमन-
 द्वाहम् । आगुं सप्तिम् । जिष्णुं रयेष्ठाम् । पुरंधिं योषाम् ।
 सभेयं ध्रुवानम् । सविता देवः परामीवां सावित्रराघर्गम् ।
 इह अवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देव इति समानम् । १ । ॥ १८ ॥

द्यावापृथिवी सोमस्य मत्सताम् । पिता च माता च । धेनुश्च
 ऋषभश्च । धन्या च धिपणा च । सुरेताश्च सुदुषा च । शंभश्च
 मयोभश्च । ऊर्जस्वती च पयस्वती च । द्यावापृथिवी इह श्रुतामिह
 सोमस्य मत्सताम् । प्रेमां देवी देवहृतिमवर्ता देव्या धिया । प्रेदं
 ब्रह्म प्रेदं चवम् । प्रेमं सुचन्तं यजमानमवताम् । चित्रे चित्राभि-
 हृतिभिः । श्रुतां ब्रह्माण्यावसा गताम् । १ । ॥ १९ ॥

अभवो देवाः सोमस्य मत्सन् । विष्टौ स्वपसः । कर्मण
 सुचस्ताः । धन्या धनिष्ठा । शम्या शमिष्ठा । शय्या शचिष्ठा ।
 ये धेनुं विद्युजुवं विद्युरूपामतसन् । अतच्चन्धेनुमभश्चिद्यरूपी ।
 अयुधसं कनीना मदन्तः । अयुञ्जत हरी अयुर्देवा उप । संशसरे
 स्वपधो यज्ञियं भागमायन् । अभवो देवा इह अवन्निह सोमस्य
 मत्सन् । प्रेमां देवा देवहृतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं
 चवम् । प्रेमं सुचन्तं यजमानमवन्तु । चित्राद्यिचाभिहृतिभिः ।
 अदन्त्रह्माण्यावसा गमन् । १ । ॥ २० ॥

विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन् । विश्वे वैश्वानराः । भर्हि महान्तः ।
 पक्षान्ना नेमतिथीवानः । आस्त्राः पचतवाहसः । ये सां च श्रियिर्वां

चातम्युः । अपस्य स्यस्य । बद्धा च चवं च । बर्हिंस्य वेदिं च । यष्टं
 चोह चान्तरिक्षम् । वातात्मानो अग्निदूताः । ये स्य चय एका-
 दशसः । चयस्य त्रिंशच्च । चयस्य चो च शता । चयस्य चो च
 सहस्रा । तावन्त उदरणे । तावन्तो निवेशने । तावतीः पत्नीः ।
 तावतीर्माः । तावन्तो ऽभिषाचः । तावन्तो रातिषाचः । अतो
 मा देवा भूयांस स्य । मा वो देवा अविशसा मा विशसायुरा
 वसि । विश्वे देवा इह अवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा इति
 समानम् । १ । अथोक्यवीर्यम् । २ । भूतमसि भविष्यदसि विभू-
 तमसि प्रभूतमसि सदसि चक्षुरस्योजो ऽसि भद्रमसि श्रुतायै
 त्वावाचीन्द्राथोक्यं देवेभ्यः । ३ । ॥ २१ ॥

अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य मत्सन् । विश्वेषां देवानाम् समित् ।
 अजस्रं दैव्यं ज्योतिः । यो विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेत् । शुषु
 पूर्वासु दिद्युतानः । अजर उपसामनीके । आ यो द्यां भात्या
 वृथिवीम् । ओर्वन्तरिक्षम् । ज्योतिषा यज्ञियाय शर्म यंसत् ।
 अग्निर्वैश्वानर इह अवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देव इति
 समानम् । १ । ॥ २२ ॥

मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन् । सुष्टुभः स्पर्काः । अर्कस्तुभो
 हृहृदयसः । नभस्या वर्षनिर्णिजः । त्वेषासः वृत्रिमातरः । शुभ्रा
 क्षिरण्णखादयः । तवसो भन्ददिष्टयः । शूरा अनाष्टरथाः । मरुतो
 देवा इह अवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा इति समा-
 नम् । १ । ॥ २३ ॥

अग्निर्जातवेदाः सोमस्य मत्सन् । खनीकस्त्रिभानुः । अप्रो-

यिवान् गृहपतिः । निरस्तर्मांसि दधंतः । घृताहवन ईदाः । धङ्गस-
वर्मासूतयज्वा । प्रतीत्या भवूञ्चेतापराजितः । अग्ने जातवेदो ऽभि
घुघ्नमभि सह आयच्छस्व । सुशो ऽमुशः । समेद्वारमंहसः पाहि ।
अग्निर्जातवेदा इह अवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देव इति
समानम् । १ । अथोव्यवीर्यम् । २ । तेजो ऽभि धृष्टिरसि विष्टि-
रसि प्रष्टिरसि विष्टिरसि धरुणमसि धर्चमसि धर्यो ऽस्याश्रुत्यै
त्वावाचीन्द्राथोव्यं देवेभ्यः । ३ । ॥ १४ ॥

अस्य मदे जरितरिन्द्रः सोमस्य मत्सत् । अस्य मदे जरितरिन्द्रो
ऽहिमहन् । अस्य मदे जरितरिन्द्रो रुचमहन् । अस्य मदे जरितरिन्द्र
उद्याममभ्रादप्रययत्पृथिवीम् । अस्य मदे जरितरिन्द्रो व्यन्तरिच-
मतिरदा सूर्यं दिव्यैरयत् । अस्य मदे जरितरिन्द्र उदायं वर्णमति-
रदव दासं वर्णमहन् । अस्य मदे जरितरिन्द्रो ऽपिन्वदपितो ऽजिन्व-
दजुषः । अस्य मदे जरितरिन्द्र सूर्यां हव पम्फणतः पवंतान्प्र-
कुपितो अरुणात् । अस्य मदे जरितरिन्द्रो ऽपां वेगमैरयत् । अस्य
मदे जरितरिन्द्र इह अवदुप गिरि छात् । अस्य मदे जरितरिन्द्र
इह अवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देव इति समानम् । १ ।
अथोव्यवीर्यम् । २ । रोहोभ्यां रोहो मधस्य विष्टपं स्वर्ग्या तनू-
र्नाक इति नाक इति । ३ । ॥ १५ ॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे ऽष्टमो ऽध्यायः समाप्तः ।

पूर्वार्धः समाप्तः ।

श्रीम् ।

—१०१—

व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाद्वैकाहार्णा च । १ । तस्य
विकारं व्याख्यास्यामः । २ । श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्मिन्क्षये
प्रकृतिं निवर्तयति । ३ । प्रतिषेधः । ४ । अर्थः । ५ । परिसंख्या
। ६ । उपजनो वा । ७ । आग्निमादतादूर्ध्वमागमात्तयाणां श्रद्धा-
णामुक्थरो भवति । ८ । एकागमादूर्ध्वमुक्थरोभ्यः षोडशौ । ९ ।
चयोद्वागमादूर्ध्वं षोडशिने ऽतिरावः । १० । अन्तरेणाग्निमादत-
मनुयार्जाद्यैतेषां न्यानम् । ११ । ॥ १ ॥

साकमथं मैवावरुणस्य । १ । एष्टु पु ब्रवाणीति स्तोत्रियानु-
रूपौ । २ । चर्षणीधृतमस्तभ्राह्मामिति दृष्टौ । ३ । इन्द्रावरुणा
युवमध्वराय नः । ४ । आ वां राजानौ । ५ । इन्द्रावरुणा मधु-
मत्तमस्येति यजति । ६ । ॥ २ ॥

शौभरं प्राद्वणाच्छंसिनः । १ । वयसु त्वामपूज्यं यो न इदमि-
दमिति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ । २ । प्र मंहिषाय यो अद्रिभि-
दिति दृष्टौ । ३ । अतोव स प्रतरमित्युत्तमामुद्धृत्योदप्रुत इति
गत्वा^६ या पूर्वम्योद्धृता तया परिधाय दृष्टस्यते युवमिन्द्रस्येति
यजति । ४ । ॥ ३ ॥

नार्मेधमच्छावाकस्य । १ । अधा हीन्नेति स्तोत्रियानुरूपौ । २ ।
ष्यतुर्जनिवौ । ३ । विष्णोर्नु कम् । ४ । प्र वः यान्तमन्थसः । ५ ।

स वां कर्मणा । ६ । इन्द्राविष्णू मदयन्तौ मदानामिति यजति । ७ । ॥ ४ ॥

योलशिने स्तोत्रमाणेषु^१ ।

यस्माज्जातो न परो अन्यो अस्ति य आ बभूव भुवनानि विश्वा ।

प्रजापति प्रजया सरराणस्त्रीणि ज्योतीषि सचते स योलश्री ॥

इति यजमान योलशियद्भुपतिष्ठेत् । १ ।

इन्द्र जुषस्व म वहा याहि शूरा हरिह ।

पिषा सुतस्य मतिर्न मभ्यसकानश्चारुमदाय ॥

इन्द्र जठरे नव्य न पृणस्व मधोर्दिवो न ।

अस्य सुतस्य स्वर्णोप ता मदा सुवाचो अश्रु ॥

इन्द्रसुरायाण्यस्यो न जघान वृक्ष यतिर्न ।

विभेद वल मृगुर्न ससाहे शूभ्रमदे चोमस्य ॥

इति स्तोत्रिय शस्त्रा । १ । त्वावत् पुरुषवो २ इत्येका । ३ । आ त्वा

बहन्तु हरय स्वादोरित्येति गायत्रे द्वय पाङ्क्तं च विहरति । ४ ।

प्रथमेन गायत्रेण पादेन प्रथम पाङ्क्तं पाद सधायावस्यति । ५ ।

द्वितीयेन गायत्रेण द्वितीय सधाय प्रणौति । ६ । द्वितीयेन गायत्रेण

तृतीय सधायावस्यति । ७ । द्वौ पाङ्क्ते परिशिष्टौ ताभ्या प्रणौति

। ८ । इन्द्राय साम गायता मन्त्रैरिन्द्र हरिभिरित्यौष्णिह द्वयं

वार्हत च विहरति । ९ । प्रथमेनौष्णिहेन पादेन प्रथम वार्हत

पाद सधायावस्यति । १० । द्वितीयेनौष्णिहेन द्वितीय सधाय प्रणौति

- । ११^{१२} । अष्टाक्षरमौष्णिकस्य पादस्याष्टाक्षरं बार्हतस्य ताभ्यामवस्यति
 । १२^{१३} । चतुरक्षरे शिष्टे ते समस्योत्तमं दार्ढतं पादं संधाय प्रणौति
 । १३^{१४} । ॥ ५ ॥

आ धूर्पुस् न इति द्विपदां च विंशत्यक्षरां चिष्टुभं ॥ विहरति
 । १ । प्रथमेन द्वैपदेन पञ्चाक्षरेण प्रथमं चैष्टुभं पादं संधायावस्यति
 । २ । द्वितीयेन पञ्चाक्षरेण द्वितीयं संधाय प्रणौति । ३ । तृतीयेन
 पञ्चाक्षरेण तृतीयं संधायावस्यति । ४ । चतुर्थेन पञ्चाक्षरेण चतुर्थं
 संधाय प्रणौति । ५ ।

एष ब्रह्मा य ऋत्विज इन्द्रो नाम श्रुतो गृणे ।

विश्रुतयो यथा पथ इन्द्र त्वद्यन्ति रातयः ।

त्वामिच्छवसस्यते यन्ति गिरो नः संयतः ।

प्र ते मह इति द्वैपदे द्वचं जागतं च विहरति । ६ । प्रथमेन
 द्वैपदेन चतुरक्षरेण प्रथमं जागतं पादं संधायावस्यति । ७ । द्विती-
 येन चतुरक्षरेण द्वितीयं संधाय प्रणौति । ८ । तृतीयेन चतुरक्षरेण
 तृतीयं संधायावस्यति । ९ । चतुर्थेन चतुरक्षरेण चतुर्थं संधाय
 प्रणौति । १० । इन्द्रो दधीच इति तिसृणां गायत्रीणां दाभ्याम-
 वसाय पादाभ्यां दाभ्यां प्रणौति दाभ्यामवसाय दाभ्याम् । ११ ।
 उत्तमेन गायत्रेण पादेन प्रोष्वमौ पुरोरथमित्येतस्याः पादं संधा-
 यावस्यति । १२ । दाभ्यां प्रणौति^{१३} दाभ्यामवसाय^{१४} दाभ्याम्
 । १३^{१५} । ॥ प्र वस्तिष्टुभमिति द्वचम् । १४^{१६} । आ यत्पतन्तीत्येका
 । १५^{१७} । यो व्यतीनात तस्येणमुत्तमां परिशिष्य निविदम् । १६^{१८} ।
 स्तोत्रिये चाक्षावो निविदे पारधानीयायै च । १७^{१९} । उद्यद्ब्रह्मेति

परिधायोक्त्यवीयं जपित्वा^{२१}पाः पूर्वेषामिति यजति ।^{२२} एतस्मि-
न्सोत्रिये चत्वारिशतं पदानुष्टुभः ।^{२३} विक्रियमाणे यथासमा-
च्यतम् ।^{२४}

इन्द्रश्च संराद्धरुणश्च राजा तौ ते भवं चक्रतुरय एतम् ।

तयोरहं भक्तमनुभक्तयामि वाग्देवौ जुषाणा सोमस्य दृष्यतु ॥
इति यहं भक्तयति ।^{२५} ॥ ६ ॥

पान्तमा वो अन्धम इति सोत्रियानुरूपौ हेतुः प्रथमेषु
रात्रिपर्यायेषु । १ । न प्रथमस्य प्रथममावेक्षयात् । २ । शेषः
सूक्तस्योक्त्यसुखम् । ३ । अभि त्वं मेपमिति जागतम् । ४ । अन्ध-
र्धवो भरतेन्द्रायेति यजात । ५ । ॥ ७ ॥

प्र व इन्द्राय मादनं प्रकृतानीति मैवावरुणस्य । १ । सुरूप-
क्षतुमित्युक्त्यसुखम् । २ । त्वं सु मेपमिति जागतस्य नवमीं चोत्तमां
चोद्धृत्य चतुर्दशीं पूर्वां शस्त्वा चयोदश्या परिधाय याता सुतामन्द्रो
असु सोमं हन्ता वृत्रमिति यजति । ३ । ॥ ८ ॥

वयसु त्वा तदिदर्या वयसु त्वा दिवा सुत इति ब्राह्मणार्च-
मिनः । १ । इन्द्र त्वा वृषभमित्युक्त्यसुखम् । २ । वार्षेत्याय शवस
इति वेत्तमासुद्धृत्य । ३ । न्यू पु वाचमिति जागतम् । ४ । वृषा
मद इन्द्र इति यजति । ५ । ॥ ९ ॥

इन्द्राय मदने सुतमिन्द्रमिन्द्राथिनो वृद्धदित्यर्चावाकस्य । १ ।
शेषः सूक्तस्योक्त्यसुखम् । २ । मा नो अस्मिन्निति जागतम् । ३ ।
इदं त्यत्पात्रमिति यजति । ४ । ॥ १० ॥

अयं त इन्द्र सोमो ऽयं ते मानुषे जन इति सोत्रियानुरूपौ

हेतुर्मध्यमेषु रात्रिपर्यायेषु । १ । उद्देदभीत्युक्थमुखमुत्तमामुद्भृत्य
। २ । अहं भुवमिति जागतम् । ३ । अपाय्यस्येति यजति । ४ । ॥ ११ ॥

आ तू न इन्द्रं जुमन्तमा तू न इन्द्रं वृचदन्निति मैत्रावरुणस्य
। १ । एन्द्रं सानसिमित्युक्थमुखम् । २ । प्र वः सतामिति जागतम्
। ३ । अस्य मदे पुरु वर्षांसीति यजति । ४ । ॥ १२ ॥

अभि त्वा वृषभाभि प्र गोपतिमिति ब्राह्मणाच्छंसिनः । १ ।
आ तू न इन्द्रं मद्वागित्युक्थमुखम् । २ । तदस्मै नयमिति जागतम्
। ३ । यस्ये रथ इति यजति । ४ । ॥ १३ ॥

इदं वषो सुतमिन्द्रेहि मत्सीत्यच्छावाकस्य । १ । शेषः सूक्तस्यो-
क्थमुखम् । २ । अजातशत्रुमिति जागतस्योत्तमामुद्भृत्योद्यत्सह इति
परिधायेदं ते पाचं सनवित्तमिन्द्रेति यजति । ३ । ॥ १४ ॥

इदं ह्यन्वोजसा मह्यं इन्द्रो य ओजसेति सोषियानुरुपौ
हेतुरुत्तमेषु रात्रिपर्यायेषु । १ । शेषः सूक्तस्योक्थमुखमुत्तमास्तिस्र-
उद्भृत्य । २ । विश्वजित इति जागतम् । ३ । तिष्ठा हरौ इति
यजति । ४ । ॥ १५ ॥

आ त्वेता नि घीदता त्वशत्रवा गहीति मैत्रावरुणस्य । १ ।
यस्य संस्य इति सभोक्थमुखम् । २ । अहं दां गृणत इति जागतम्
। ३ । प्र धा न्वस्येति यजति । ४ । ॥ १६ ॥

योगेयोगे युञ्जन्ति ब्रध्नमिति ब्राह्मणाच्छंसिनः । १ । शेषः
सूक्तस्योक्थमुखम् । २ । इमां ते धियमिति जागतस्योत्तमामु-
द्भृत्य^३ तदस्येदं पश्यतेति परिधाय^४ प्रो द्रोण इति यजति । ३ । ॥ १७ ॥

इन्द्रः सुतेषु सोमेस्विन्द्रं वर्धन्वित्यच्छावाकस्य । १ । उत्तमानि

चतुरक्षराण्यस्यन्ति । २। उप नः सुतमा गच्छि सोममिद्रेत्युक्थ-
मुखम् । ३। प्र ते मह इति जागतम् । ४। प्रोषां पीतिमिति
यजति । ५। ॥ १८ ॥

अथाच्छावाकस्याहीनिक्याः । १। पन्यपन्यमित्सोतारः पन्य इदुप
गायतेति स्तोत्रियानुरूपौ प्रथमे । २। आ त्वा विशन्विन्दव आ
त्वा विशन्वाश्रव इत्युत्तमे । ३। संन्याय रात्रिपर्यायान् ॥ १८ ॥

आग्निनाथ स्तोत्र्यमाणेषु प्रवृत्ताज्जती जुहोति । ४। समया
वाचा शंसेत् । ५। उत्तरोत्तरिष्ठा वा । ६। यः प्रातरनुवाकस्तदा-
श्विनम् । ७। तस्य विकारं व्याख्यास्यामः । ८। यथाहृन्दमं शक्तम्
। ९। वार्धतौर्नां प्रतिपदां प्रथमं प्रगाथं पुनरादायं ककुप्का-
रम् । १०। अग्निर्होता गृहपतिरिति प्रतिपदापोरेवतौमुदृत्य । ११।
चतुर्दश गायत्रादुद्धरति । १२। आनुष्टुभाद्दे । १३। वैष्टुभाच्चयोदशं
शतम् । १४। नित्यानि काशीवतान्यागस्त्यानि च । १५। प्रथमं तु
काशीवतं शस्त्रा काराधुञ्जीया नव । १६। ऊर्ध्वमागस्त्येभस्त्रिघ्नं
सुपर्णम् । १७। अन्याषां वाग्निनीनां तावत् । १८। समिद्धश्चिदिति
तिस्र उद्धरति । १९। अयं वां मधुमत्तम इत्यष्टौ ययाम्यानम्
। २०। एकादशौष्णिहात् । २१। तथाग्नेयाज्जागतात् । २२। उत्त-
मेन पाङ्क्तेन पादेनोदयं काङ्क्षेत् । २३। उदिते भौर्याणि । २४।
उदु त्वं जातवेदसमिति नव । २५। चित्रं देवानाम् । २६। नमो
मित्रस्य । २७। इन्द्र कतुमिति प्रगाथः । २८। मक्षी द्यौरिति
तिस्रः । २९।

विद्यस्य देवी मृशयस्य जन्मनो न या रोषाति VII ।

इति द्विपदा । २६^{२७} । दृढस्यते अति यदर्थो अर्हादिति परिदधाति । २७^{२८} । प्रातपदे चाहावः परिधानीयायै च । २८^{२९} । तत्संपदा दृढ-
तीमदस्यं संपद्यते । २९^{३०} । इमे सोमासस्त्रिरोअज्ञास दात पुरोनु-
वाक्या । ३०^{३१} । हेता यच्चदश्विना सोमानां तिरोअज्ञानामिति प्रैषः । ३१^{३२} । उभा पिवतं प्र वामंधांसीत्यध्धं संधायार्धर्चेन वयङ्करोति । ३२^{३३} । विराजैवेति कौपीतकिः । ३३^{३४} । अश्विना वायुनेति वा । ३४^{३५} । ॥ २० ॥

चिद्वद्विष्यवमानः । १ । सन्धिषाम च । २ । पञ्चादितः पञ्च-
दशानि । ३ । रात्रिषु । ४ । पञ्च सप्तदशानि । ५ । पञ्चैकविंशानि । ६ । इति ज्योतिषः सोमाः । ७ । एत एवाभिषवस्य । ८ । ॥ २१ ॥

अग्निं तु चेष्यमाणस्यादौक्षितस्येष्टिः । १ । अग्नये ब्रह्मण्यते अग्नये
चव्रवते अग्नये चव्रभृते । २ । पौर्णमासीविकारः । ३ । ब्रह्म प्रजावदा
भर ब्रह्म च ते जातवेद इत्यग्नये ब्रह्मण्यते । ४ । अर्चन्तस्त्वाम्ना-
कमग्ने अध्वरमग्ने द्युम्नेन स्वदस्व हव्येत्युत्तरयोः । ५ । बहूनां चेष्य-
माणानां संनिवपनीया । ६ । एकस्रोखामंभरणीया । ७ । ॥ २२ ॥

प्राजापत्यस्य पशुवन्धः । १ । वायव्यो वा । २ । अग्नये वा
कामाय । ३ । पुरुषो ऽजो ऽविको गौरश्च इति पञ्च पशवः । ४ ।
अजो वा तूपरः । ५ । प्राजापत्ये चैके वायव्यं पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति । ६ ।
प्राजापत्यं वायव्ये । ७ । वैश्वानरीयमाग्नेये । ८ । हिरण्यगर्भ
इति पुरोनुवाक्यास्तिष्ठ उत्तरा याज्याः प्राजापत्यस्य । ९ । उपांगु
। १० । एकया च राये नु कुविदङ्गेति पुरोनुवाक्याः पीवोअन्नान्म
— छेति वायव्यस्य । ११ । आ ते वत्सो मनो

यमत्तुभ्यं ता अङ्गिरस्तुमाग्निः परेषु धामस्त्रिति पुरोनुवाक्या वयं
ते अद्याश्चाम तमीले ॥ त्वेद्याग्नेयस्य । १२ । यजुवत्पशुनिगमाः
पञ्चसु क्रियमाणेषु पृथिवीं शरीराणीत्यातः । १३ । एकवदत
जध्वम् । १४ । ॥ २३ ॥

चिह्नविश्व दीक्षणीया । १ । आग्नावैष्णवो वैश्वानरीय आदित्ये-
भ्यश्च । २ । त्वाम्नु चचियान्धारयन्तः । ३ । पञ्चहविर्वा । ४ । अदि-
तये चतुर्थः पञ्चमः सरस्वत्यै । ५ । पञ्चहविर्वातिथ्या । ६ । आग्नेयैन्द्रौ
वैश्वदेववाहंस्त्यौ वैष्णवश्च । ७ । शुचिमर्कसं ग्रामासः । ८ ।
चित्तिभ्यः प्रणीयमानाभ्य इत्युक्तः^९ पुरीष्यासः प्रो त्वे अग्रयो
ऽग्निषु विश्वेभिरग्ने अग्निभिरग्ने विश्वेभिरग्निभिरित्युपांशुनुवृक्पद्या-
दनुसमेति । १० । ॥ २४ ॥

मंचिते परितुने^१ ऽग्न्यव्यमनुशंसितुक्तश्चित्यस्य पद्यादुपविश्याग्ने-
यसूपणींशंसो नानाह्वय यजपेनानुशंसति । १ । वैश्वानरायेत्युक्तः पुरो-
नुवाक्यामनूच्य धान्यया यजति^३ प्रयाजानुयाजान्वा परिहाय
। २ । ॥ २५ ॥

अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोलाशमन्वचि देवसुभ्यो हवींषि । १ ।
अग्रये गृहपतये सोमाय वनस्पतये सवित्रे सत्यप्रसवाय रुद्राय
पशुपतये वृहस्पतये वाचस्पतये इन्द्राय ज्येष्ठाय मित्राय सत्याय
वरुणाय धर्मपतये । २ । अग्निर्होता गृहपतिर्हव्यवालग्निरा विश्वदेवं
न प्रमिय इन्द्रं वयं महाधन उरुं नः । ३ । भवष्टष्टाहवींषि च
। ४ । ॥ २६ ॥

अग्रये वामनिकाय गायत्राय चिह्नते राधन्नरायेन्द्राय पैत्राय

चैष्टुभाय पञ्चदशाय वारुताय विश्वेभ्यो देवेभ्यो वार्षिकेभ्यो जाग-
तेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो मित्रावरुणाभ्यां शारदाम्भामानुष्टु-
भाभ्यामेकविंशाभ्यां वैराजाभ्यां वृहस्पतये हैमन्तिकाय पाङ्क्त्याय त्रिण-
वाय शाकुराय सवित्रे शैशिरायातिच्छन्दभाय त्रयस्त्रिंशाय रैव-
तायानुमतये ऽग्नये वैश्वानराय कायादितये विष्णुपत्न्यै । १ । अर्च-
न्तस्त्वाम्नाकमग्ने अध्वरमृतेन यौ प्र वाहवा वृहस्पते जुपस्वैवा पित्रे
ऽनागसे वाममद्य

अन्वद्य नो अनुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् ।

अग्निं हव्यवाहनो भवतं दाशुषे मयः ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्तृधि ।

क्रवे दद्यात् नो ऽहिंनु प्र ण आयूंषि तारिषः ॥

इति । १ । न पशुतन्ते हवींषि चोद्यमानानि निगमाग्लभन्ते । २ ।

वपां संन्याप्यान्वमध्यायास्त्राष्ट्रेण पशुनोपांशु पक्षीमाले चरन्ति

। ४ । पर्यग्निरुतमुत्सृजन्ति न संन्यापयन्ति । ५ । आग्नेन वा पशु-

धर्मणा संन्यापयन्ति । ६ । शिवस्त्वष्टः प्रथमभाजम् । ७ । ॥ २७ ॥

देविकाहवींषि चान्यसि पशुपुरोलाभम् । १ । अनुमत्यै कुक्कै राका-

मिनीवालीभ्यां धावे । २ ।

कुङ्कमधं सुष्टतं विद्वानापममस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि ।

मा नो ददातु अवरुणं पितृणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम ॥

कुष्टर्देवानाममृतमप्य पक्षीर्हव्या नो अस्य हविषः लुणोतु ।

मं दाशुषे किरतु भूरि वामं रायस्पोषं चिकितुये ददातु ॥

धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमचितिम् ।

वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः ॥

धाता प्रजाया उत राय ईशे धातेदं विश्वं भुवनं जजान ।

धाता पुत्रं यजमानाय दाता तस्मा उ हव्यं दत्तवज्जुहोत ॥

इति । १ । देवीभ्यश्च हवीषि । ४ । अद्भ्य ओषधीभ्यो गोभ्य उपसे

रात्रये सूर्यायै दिवे पृथिव्यै वाचे गवे । ५ । आपो हि ए धो वो

वृताभ्यः । ६ । या ओषधीः पूर्वा अति विद्याः । ७ । यूयं गावो न ता

अर्वा । ८ । प्रति या सूनरी सत्या सत्येभिः । ९ । राचौ बल्यत् ।

ये ते राचि नृषक्षषो युक्ताषो नवतिर्नव ।

अशीतिः सन्त्यष्टा उत्तो ते सप्त सप्ततिः ॥ १० ।

दे ते सुकिङ्कुर्कं । ११ । एन्द्र धाहि हरिभिः सखे विष्णो । १२ । सोमा

पृथिवि बलित्या पर्वतानां । १३ । देवीं वार्षं यदाम्बदन्ती । १४ । माता

रुद्राणां वचोविदम् । १५ । दिशां चावेष्टीः । १६ । अग्नय इन्द्राय

मित्रावरुणाभ्यां बृहस्पतये विद्येभ्यो देवेभ्यो विष्णवे । १७ । सखि-

तायां सोदवभानीयायां मैत्रावरुणा पयस्सया नानिष्टुग्नचिन्नीयुर्न

चरेष्वरेत् । १८ । ॥ २८ ॥

इति शाङ्खायनसूत्रे नवमोऽध्याय समाप्तः ।

श्रीम् ।

—००—

गृहपुत्रस्याष्टम्यां द्वादशाहाय दीचन्ते । १ । द्वादश दीक्षाः । २ ।
 द्वादशोपसदः । ३ । सुत्यान्यहानि द्वादश । ४ । अतिरात्रः सुत्यानां
 प्रथमं चोत्तमं च । ५ । मध्ये दशरात्रः । ६ । पृष्ठयः पल्लवः । ७ ।
 त्रयच्छन्दोमाः । ८ । दशममहः । ९ । अयं यज्ञ इति याज्या हारि-
 योजनस्य । १० । अनुवपङ्कृत एवामंप्रेषितो मैत्रावरुणः परा याहि
 मघ्नन्नित्यनूच्य जायेदक्षमिति वेह मद एव मघवन्नित्यतिप्रैपमाह
 द्वितीयप्रभृतिषु । ११ । प्रायणीये वा यथाममात्रातम् । १२ । श्वः
 सुत्या वामिन्द्राग्नी तां वा प्रप्रवीमि विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः
 सोम्येभ्यः सोमपेभ्यो ब्रह्मण्याचं यच्छेत्याग्नीध्रः स्वस्य धिष्ण्यस्य पद्या-
 दुपविश । १३ । नित्यमेतन्प्रागुक्तमादहः । १४ । पक्षीमंयाजान्नता
 । १५ । आश्रियामनिर्वचनम् । १६ । नामधेयाग्रहणं च । १७ । प्राय-
 णीयोदयनीययोः मारुतः । १८ । माधुच्छन्दसे वा । १९ । द्विरात्र-
 प्रभृतिष्वहःसंघातेषु यत्र होताश्विनं प्रसेत्तव मैत्रावरुणः प्रातरनु-
 वाकमनुब्रूयात् । २० । ॥ १ ॥

चिरात्तोमं रथन्तरष्टमग्निष्टोमः प्रथमं दशरात्रिकम् । १ । उप
 प्रयन्तो ऋध्वरमित्याज्यं ब्रून्ते प्र वो देवायेति मरून्ते । २ । माधुच्छन्दसः
 प्रउगः । ३ । आ यातिश्रो एवम इति मरुततीयम् । ४ । आ न
 इन्द्रो दूरादिति निष्येवन्त्यम् । ५ । ऋग्रे वर्षस्मिन्चर्चन्वी त्वं देवेष्वमि
 वर्षरथ्यं मनुष्येषु भूयाममित्यतिपाद्यं भक्षयति । ६ । पुञ्जते मग

इहेह वो हयो न विद्वानित्युत्तमे वा परिहाण्येति वैश्वदेवे विकारः । ७ ।
 पञ्चजनीया परिधानीया सर्वत्र वैश्वदेवस्य । ८ । अ ग्रधायेत्याग्नि-
 माहते । ९ । सप्तात ऊर्ध्वमुक्त्वानि । १० । षोडशन्तं चतुर्थम् । ११ । ॥ २ ॥

पञ्चदशसोमं वृहस्पृष्टं द्वितीयम् । १ । अग्निं दूतं रणीमह इत्याज्यं
 ब्रूहे । २ । त्वं हि चैतवदिति समून्हे सर्वत्रोत्तमां परिहाण्य । ३ ।
 गार्त्समदः प्रउगः । ४ । वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे तीव्राः सोमाश्च
 आ गहीत्येका^५ शुक्रस्याद्येत्येकोभा देवा दिवितृणेति द्वे^६ अयं वा
 मित्रावरुणेति चत्वारि दृष्टान्त स्या नः सरस्वती घोरेति प्रउग-
 दृष्टानि । ७ । विद्यानरस्य व इन्द्र इत्सोमपा इति मरुत्वतीयस्य
 प्रतिपदनुचरौ । ८ । उन्निष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मणस्पत्यः प्रगाथः
 । ९ । इन्द्र सोमं सोमपत इति मरुत्वतीयम् । १० । या त ऊतिरिति
 निष्केवल्यम् । ११ । इन्द्रोजस्विन्नोजस्वी त्वं देवेष्वसोजस्यश्च मनुष्येषु
 भूयासमित्यतिगाहं भक्षयति । १२ । विश्वो देवस्येति वैश्वदेवस्य प्रति-
 पत् । १३ । अस्य हि स्वयणसारमित्युत्तरे । १४ । आ विश्वदेवमित्य-
 नुचरः । १५ । तद्देवस्य ते हि द्यावापृथिवी यज्ञस्य व इति वैश्वदेवे
 विकारः । १६ । पृथस्य वृष्णे वृष्णे ग्रधाय नू चित्सहोजा इत्याग्नि-
 माहते । १७ । ॥ ३ ॥

सप्तदशसोमं वैरूपस्पृष्टं तृतीयम् । १ । शुक्ला हि देवदत्तमानि-
 त्याज्यं ब्रूहे । २ । त्वमग्ने वसूनिनि समून्हे सर्वत्रोत्तमां परिहाण्य । ३ ।
 श्रौण्हि आचेयः प्रउगः । ४ । वायवा याहि वीतय इत्येका^५ वायो
 याहि शिवेति द्वे इन्द्रस्य वायवेपां सुनानामिति द्वे^६ अयं सोमय-
 मूमुत इत्येका मित्रे वरुणे^८ ऽश्विनावेह गच्छतमां द्यद्वाद्रिभिः^{१०}

सजूर्विश्वेभिर्देविभिर्हत नः प्रियेति प्रउगद्वचानि ।^{१२} तं तमिन्नय
 इन्द्रस्य सोमा इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ ।^{१३} प्रेतु ब्रह्मण-
 स्पतिरिति ब्राह्मणस्यत्यः प्रगाथः ।^{१४} अर्थमेति मरुत्वतीयम्
 ।^{१५} यद्वाव इन्द्र यदिन्द्र यावत इति वैरूपस्य स्तोत्रियानुरूपौ
 प्रगाथौ ।^{१६} इन्द्र विधात्विति सामप्रगाथः ।^{१७} अहं भुवं यो
 जात इति निष्केवल्यम् ।^{१८} स्वर्यं भ्राजस्त्रिभ्राजस्त्री त्वं देवेष्वधि
 भ्राजस्व्यहं मनुष्येषु भूयासमित्यतिगाह्यं भवयति ।^{१९} अभि त्वा
 देवेत्यनुचरः ।^{२०} उदु य देवः सविता हिरण्यया घृतवती भुवना-
 नामिति द्वावमश्वौ जातः परावत इति वैश्वदेवे विकारः ।^{२१}
 वैश्वानराय धिषणां धारावरास्त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा षड्पिरित्या-
 मिमावते ।^{२२} ॥ ४ ॥

एकविंशकोमं वैराजपृष्ठं चतुर्थम् । १ । अग्निं न खलुक्तिभिरित्याज्यं
 ब्यूल्हे^२ ऽग्निं नर इति समूल्हे ।^३ आनुष्टुभः प्रउगः ।^४ वायौ
 शुक्रो अयामि त इत्येका^५ वि हि होवा इति द्वे^६ इन्द्रस्य वायवेष्वां
 सोमार्गो यश्चिकेता^७ नो विश्वाभिर्हृतिभिरा^८ त्वा गिरो^{१०} ऽपत्यमि-
 त्येका^{११} यूयं हि छेति द्वे^{१२} इयमददादिति प्रउगद्वचानि ।^{१३} प्र णो
 देवीति समूल्हे ।^{१४} तं त्वा यज्ञेभिरिति प्रतिपदमरुत्वतीयस्य ।^{१५}
 ये अहस्य प्रथमस्य त उत्तरस्थानुचराः सत्राह्मणस्यत्याः ।^{१६} शुधी
 हवमिन्द्रे^{१७} मरुत्व इमं नु मायिनमिति द्वावि^{१८}ति मरुत्वतीयम्
 ।^{१९} पिषा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति वैराजस्य स्तोत्रियानुरूपौ
 न्यूल्हम् ।^{२०} मध्यमस्य पादस्य द्वितीयसप्तमयोरुत्तरयोर्द्विष्यूवं द्विरु-
 त्तरमित्यानुष्टुभः ।^{२१} यं तोद् ओद् सुधाव इर्योद् ओद् आद्रि-

रिति । ^{२२}। द्वितीये ऽचरे द्वादशकृत्व एकैकं दीर्घं ह्रस्वांस्त्री-
 नन्तरेणेति वैराजः । ^{२३}। यं तो सुषावेति । ^{२४}। द्वितीयचतुर्थयो-
 रचरयोः प्रतिगरस्यानुष्टुभः प्रतिनूङ्गः । ^{२५}। द्वितीये वैराजः । ^{२६}।
 ओथो३ ओ३ मोदे३ ओ३ एवेति । ^{२७}। ओथो मोदेवेति । ^{२८}।
 इन्द्रमिद्वेवतातय इति सामप्रगाथः । ^{२९}। तुभ्येदिमेति तिष्ठणां
 पूर्वयोर्नूङ्गः । ^{३०}। कुह सुतो युधस्य ते त्यमुवः सचासाहमिति
 तिष्ठ इति निष्केवल्यम् । ^{३१}। द्वितीयादङ्गः प्रतिपत् । ^{३२}। हिरण्य-
 पाणिमित्यनुचरः । ^{३३}। आ देवो यातु सविता सुरस्यः प्र द्यावा
 ध्यज्ञैः पृथिवी नमोभिः प्र अमुभ्यः प्र शुक्रैतु देवीति वैश्वदेवे
 विकारः । ^{३४}। प्र ससाजः क ईं व्यक्रा ऊवे वः सुद्योत्मानमित्याग्नि-
 मारुते । ^{३५}। ॥ ५ ॥

त्रिणवस्तोमं शाकरपृष्ठं पञ्चमम् । १ । इमम् ब्रूति नवर्चमाज्यं
 षून्हे ^२ ऽग्निं तं मन्य इति समून्हे । ^३। तस्य प्रथमायै पदमवगृह्य
 पदमवगृह्य दे अगृह्यैकेन प्रणीति । ^४। पङ्क्तिगंसं पराः । ^५। वारहतः
 प्रजगः । ^६। आ नो यज्ञं दिविस्पृगमिति दे आ नो वायवित्येका ^७
 वां सहस्रमिति तिष्ठ ^८ अथगित्येति दे प्र मित्रायेत्येकेना उ वां
 दिविष्टय ^{१०} आ नो विश्वा सहस्रो ^{११} देवं देवं वो ऽवसे देवं देवा ^{१२}
 यमददादिति ^{१३} प्रउगृह्यचानि । ^{१४}। उत स्या नः सरस्वती घोरेति
 समून्हे । ^{१५}। यत्पाञ्चजन्ययेति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् । ^{१६}। इत्या हि
 सोमे ऽवितामि मरुत्वां इन्द्र वृषभो ऽयं ह येनेति तिष्ठ इति मरु-
 त्वतीयम् । ^{१७}। महानाम्यः सोऽवियः । ^{१८}। यथा तिष्ठो ऽनुष्टुभस्त-
 ऐकेका । ^{१९}। उत्तमायाः पङ्क्तिरुत्तमा । ^{२०}। उत्तमार्धे च पञ्च

पदानि पच्छः पुरीषमित्याचक्षते तन्निविच्छंसम्।^{२०}। प्रत्यस्मै पिपौ-
 षते यो रयिवो रयित्मस्यसु वो अप्रहणमिति चयस्तृचा अस्मा
 अस्मा इति दशमेवा ह्यसि वीरयुरिति वा सो ऽनुरूपः।^{२१}।
 यदिन्द्र नाज्जपीष्येति सामप्रगाथः।^{२२}। इन्द्रो मदाय प्रेदं ब्रह्मा-
 भूरेकस्त्रिमिन्द्रं वाजयामसीति तिस्र इति निष्केवस्यम्।^{२३}। तत्सवितुर्व-
 रेण्यमित्यनुचरः।^{२४}। उदु य देवः सविता दमूना इति तिस्रो
 मही व्यावाष्टयिवी इति चतस्र षभुर्विभ्या को नु वां मिचावरुणौ
 प्र शंतमेति वा वैश्वदेवे विकारः।^{२५}। चविप्पान्तं वपुर्नग्निर्होता
 गृहपतिरिति तिस्र इत्याग्निमारुते।^{२६}। मूर्धानमा रुद्रास इममू-
 ष्विति नवेति समूल्हे।^{२७}॥ ६ ॥

अथस्त्रिंशस्रोमं रैवतपृष्ठं षष्ठम्। १। नित्याभिर्याज्याभिः पारु-
 च्छेपीः संधाय यजन्ति। २। आ त्वा जुव आ वां धिय इत्यैन्द्रवा-
 यवस्य पुरोनुवाको। ३। स्त्रीर्षं बर्हिर्वा वां रथ इति याज्ये। ४।
 सुपुमेति मैचावरुणस्य पुरोनुवाकोत्तरा याज्या। ५। युवां सोमे-
 भिरित्याश्विनस्य पुरोनुवाकोत्तरा याज्या। ६। वृषमिन्द्र तां वां
 धेनुं विश्वेषु हि त्वा मो यु वो अस्मदा यन्नः पत्नीस्ता नो रामन्निति
 नेष्टुर्दिपदा चिष्टुप्चाग्निं होतारं दध्यङ् इति प्रातःसवने प्रथितानां
 यजन्ति। ७। तुभ्यं हित्वान इति सूक्तयोरेकैकोध्वगर्तुमैपेभ्यः। ८।
 स्वयं यजतो ऽध्वर्युर्गृहपतिश्च। ९। चित्यस्य पथ्यादुपविश्याध्वर्युः
 शास्त्रामुखीयस्य गृहपतिः। १०। पिवा सोममिन्द्र सुवानमिन्द्राय
 हि द्यौस्त्वया वयं मधवन्पाहि न इन्द्र नू इत्या ते ऽवर्मह इन्द्र
 वनेति हि सुन्नन्नति माध्यन्दिने^{११} विकारः। ११। उत माता

दृदद्वेति नेष्टुस्तृतीयमवने । १२ । अनवानन्तो यजन्ति । १३ । ऐका-
हिकीभिर्वा । १४ । ॥ ७ ॥

अयं जायतेत्याज्यम् । १ । अतिच्छन्दसः प्रउगः । २ । स्त्रीणं
मर्हि^३ वां रथो^४ ऽयं मित्राय^५ युवां सोमेभिर्दृष्ट्वन्निन्द्रेत्येका^७ ऽव-
मह इन्द्रेति दे^८ ओ पू णो अग्न^९ इयमददादिति प्रउगदधानि । १० ।
उत नः प्रियेति समूहो^{११} । स पूर्य इति प्रतिपन्नरुत्वतीयस्य । १२ ।
यं त्वं रयं स घो हृषा मरुत्वा इन्द्र मौडु इति तिस्र इति मरुत्व-
तीयम् । १३ । रेवतीर्नो रेवा इन्द्रेवत इति रैवतस्य सोत्रियानुरूपौ
। १४ । मा चिदन्यदिति सामप्रगाथः । १५ । एन्द्र यावुप प्र घा न्वस्योप
नो हरिभिरिति तिस्र इति निष्केवल्यम् । १६ । अभि त्वं देवमिति
प्रतिपदैश्वदेवस्य । १७ । तस्याः षोडशाक्षरेण विष्टद्याष्टादशाक्षरेण
प्रणुत्य पञ्चदशाक्षरेणावषाय पञ्चदशाक्षरेण । १८ । अस्य हि स्वय-
शस्तरमित्युत्तरे । १९ । तनीषादहो ऽनुचरः । २० । उडु य देवः
सविता सवाय^{२१} कतरा पूर्वा^{२२} किमु श्रेष्ठ^{२३} इदमित्येत्युत्तमे परि-
श्रिय्य ये यजेनेति शस्त्रा परिशिष्टे शंसतीति वैश्वदेवे विकारः
। २४ । अहस्य कृष्ण^{२५} प्रयज्यव^{२६} इमं सोममित्याग्निमारुते । २७ ।
मध्यमाक्षयदानिष्केवल्यमरुत्वतीययोदत्तमांस्तृचाग्निसमूह उत्सृजति ।
२८ । स्वस्तिं नो मिमीतामिति च तिस्रो ऽन्ते वैश्वदेवानां
करोति । २९ । ततं म इत्याभवं चतुर्थस्य । ३० । प्र यन्तु वाजा
इति च तिस्रो ऽन्ते मारुतस्य । ३१ । वसुं न चित्रमहमिति
जातवेदसीयम् । ३२ । परोक्षपृष्ठस्य दृद्वयन्तरपृष्ठस्योपाङ्गपृष्ठस्या-
पर्वपृष्ठस्य तनूपृष्ठस्य च्छन्दोदत्सोमस्य च च्छन्दोगवशेन सोत्रिया-

नुरुपान्सामप्रगाथांश्च । २३ । समानमन्यसमूह्येन । २४ । तथा विश्व-
जिति । २५ । ॥ ८ ॥

चतुर्विंशस्तोमं बृहत्पृष्ठसुभयसाम सप्तमम् । १ । प्र वः शुक्राये-
त्याज्यम् । २ । चैष्टुभः प्रउगः । ३ । प्र वीरया^४ ते सत्येर्नो^५दां चतुरा^६
गोमता^७ नो देव^८ प्र वो यज्ञेषु^९ प्र चोदसेति प्रउगद्वचानि । १० ।
ये अहस्य प्रथमस्य प्रतिपदनुचराः सप्ताह्मणस्यत्यास्ते कन्दोमेषु स्वर-
सामस्यभिन्नवे च । ११ । प्रथमादेव प्रथमस्याह्मण्यन्दोमिकस्य । १२ ।
द्वितीयाद्वितीयस्य । १३ । तृतीयान्तृतीयस्य । १४ । एवं अहस्य पूर्व-
स्याभिन्नविकस्य । १५ । एवमुत्तरस्य । १६ । एवं स्वरमाह्मणम् । १७ ।
कया शुभा त्वं सुमेधमिति महत्त्वतीयम् । १८ । तमु द्युह्यभि त्वं
मेधमिति निष्केवल्यम् । १९ । न कण्ठरथन्तरस्य योनिमनुशंसेत् । २० ।
ये प्रथमघोरज्ञोः प्रतिपदनुचरा वैश्वदेवस्य ते कन्दोमेष्वभिन्नवे च
। २१ । तत्सवितुर्वरेण्यं प्रेतां यज्ञस्यायं देवायेति ब्रह्मनृजुनीतीति
पश्चा याहि वनसा सहोमासश्चर्षणीधृत इति तिस्र इति वैश्वदेवे
विकारः । २२ । वैश्वानरो न ऊतये ।

वैश्वानरो न आ गमदिमं यज्ञं सजूरूप ।

अग्निरुक्थेन वाहमा ॥

वैश्वानरो अग्निरमां स्तोमं यज्ञं च जीजनत् ।

ऐषु पुत्रं स्वर्यमत् ॥

प्र यदक्षिष्टुभमिति पञ्चदश नव वार्षन्तस्वेत्याग्निमारुते । २३ । ॥ ८ ॥

चतुश्चत्वारिंशस्तोमं रथन्तरश्चमष्टमम् । १ । अग्निं वो देवमि-
त्याज्यम् । २ । चैष्टुभः प्रउगः । ३ । कुविद्वेति प्रथमाद्वितीये^४ आ

वायो भूषेति चैका^५ यावत्तरः^६ प्रति वां सूर उदिते^७ ऽप स्वसुरै^८यं
 सोमः^९ प्र वज्राण^{१०} उत स्या नः सरस्वतो जुषाणेति प्रउगट्त्वानि
 ।^{११} महो इन्द्रो नृवदिमा उ त्वा पुरुतमस्य क स्य वीर इति सर्वं
 चतस्र उक्तमाः परिह्राण्य महद्युत्तमस्य द्यावापृथिवी इति मरुत्व-
 तीथम् ।^{१२} त्वं महो इन्द्र त्वभ्यं ह त्वं महो इन्द्र यो ह्यपूर्या
 तां सु ते कीर्तिमिमां ते धियमिति निष्येवन्त्यम् ।^{१३} शिण्य-
 पाणिमूतय इति चतस्रो^{१४} महो द्यौर्युवाना पितरेति द्वौ^{१५}
 देवानामिदिमां नु कं^{१६} विश्वे देवा ऋतावृध इति तिस्र इति
 वैश्वदेवे विकारः ।^{१७}

वैश्वानरो अजौजनदग्निर्नो नव्यसीं मतिम् ।

क्षया दधान ओजसा ॥

इषा पावक दीदिक्ष्मिणे वैश्वानर दुमत् ।

जमदग्निभिराजतः ॥

ऋतावानं वैश्वानरं^{१९} कद्रु नूनं कधप्रियो^{२०} दूतं वो विश्ववेद-
 समित्याग्निमाहते ।^{२१} ॥ १० ॥

अष्टाचत्वारिंशत्तोमं बृहत्पृष्ठं नवमम् । १ । अगस्त्य महा सोमस्य
 मा तवसमित्याज्यम् । २ । पूर्व वा । ३ । वैष्टुभः प्रउगः । ४ । आ
 वायो भूषेति प्रथमाष्टतीये चोक्तमा च^५ दितीयाचतुर्थ्या चार्वांन्तो
 न श्रवस इति च^६ दिवि चयन्ता^७ विश्ववारेभ्यः नर^८ ऊर्ध्वा
 अग्निः^{१०} प्र क्षोदमेति प्रउगट्त्वानि ।^{११} श्रयमेन्द्रो रथाय निष्ठा
 हरी गायत्र्याम प्र मन्दिन इति मरुत्वतीथम् ।^{१२} आ मयो
 घात्वन्मा इदु द्यौर्न य इन्द्र तत्त इन्द्रियमहं भुवं विश्वजिग इति

निष्केवल्यम् ।^{१३} अभि त्वा देव प्र वां महि श्वी इति त्वा-
विन्द्र इव इत्येका ते नो रत्नानीति द्वे^{१५} अग्निरुक्थइतिप्रभृति
पञ्च मनोः सुक्तानि^{१६} ये चिंशतीत्युपोत्तमामुद्धृत्य^{१७} न हि वो
अस्यर्भक इत्येका^{१८} ऽग्नेर्मेति चतस्रो^{१९} बभुरेक इति वा मनुप्र-
वल्हो^{२०} विश्वे देवास आ गतेति त्वं भारद्वाजमिति वैश्वदेवे
विकारः ।^{२१}

दिवि दृष्टो अरोचताग्निर्वैश्वानरो दृष्टन् ।

ज्योतिषा बाधते तमः ॥

स विश्वं प्रति चाकूपदृढनुत्सृजते वशी ।

यज्ञस्य वय उत्तिरन् ॥

अग्निः परेषु धामसु^{२२} मरुतो यस्तौग्निर्होता पुरोहित^{२४}
इत्याग्निमारुते ।^{२५} यानि घृहस्य प्रथमस्य प्रातःसवनद्वतीय-
सवनानि तानि समूल्हे कन्दोमानाम् ।^{२६} निष्केवल्यमरुत-
तीययोश्च जागतान्युत्सृजति ।^{२७} स यो वपेति पञ्चदशोर्ध्वं कया-
शुभीयात् ।^{२८} यो जात इति तमुद्गृहीयात् ।^{२९} दृष्टद्रथ-
न्तरदृष्टे द्वियूक्ताः सर्वे ।^{३०} ॥११॥

अविवाक्यं चतुर्विंशत्सोमं दशममहः । १ । अयस्त्रिंशमग्निष्टोमसाम
। २ । चिकं मानसम् । ३ । वामदेवस्य योनौ रथन्तरं दृष्टम् । ४ ।
अप्रतिभायामन्यः स्वाध्यायम् । ५ । उद्धृत्यानुष्टुभमितरेषां कन्दसां
संपदानुष्टुभां पञ्चदशं सहस्रमेकस्मिन्सवनीये । ६ । द्वाचिंशतं गायत्र्यः
। ७ । अग्निं नरः प्रति य्वा सुनर्या श्शुषेति त्वचाननुष्टुभां स्थाने
। ८ । चतुर्विंशतिं चिष्टुभः । ९ । तथा जगत्यः । १० । पञ्चदश

प्रगाथान् । ११ । श्रौष्णिहंस्य दृक्षान्यसृदश्च । १२ । पाङ्क्तानि च । १३ । अनुष्टुभां प्रातरनुवाकः पञ्चदशे शते । १४ । तृतीयाचतुर्थ्यां स्तोत्र्यानामुद्धृत्याभि प्रवन्तेति द्वे । १५ । अच्चा नः श्रौरशोचि-
यमिति तिस्रो ऽच्चा वेः अग्निमवस इत्येतासां स्थाने । १६ । प्रति
श्रुतायेति तिस्रः प्रत्यस्मै पिपीषत इत्येतासां स्थाने । १७ ॥ १९ ॥

अग्ने तमद्येत्याज्यम् । १ । तस्य प्रथमायां पञ्चाक्षरेण विगृह्य
द्वाभ्यां पञ्चाक्षराभ्यामवसाय द्वाभ्यां प्रणौति । २ । माधुच्छन्दसः
प्रउगः । ३ । द्वाविंशतिं गायथ्यः । ४ । सृजानो वारे पवमानो
अव्यय इति श्रावस्तुतो याथाकाम्यम् । ५ । उत्तिष्ठन्नोजसेत्येको-
त्तिष्ठतावपश्यतेत्येतस्याः स्थाने । ६ । त्रिकद्रुकीया प्रतिपन्नस्व-
तीयस्य । ७ । तस्याः षोडशाक्षरेण विगृह्य षोडशाक्षरेण प्रणुत्य
षोडशाक्षरेणावसाय षोडशाक्षरेण । ८ । तुविशुमेत्युत्तरे । ९ ।
दृष्टदिन्द्रायेति सूक्तात्पूर्वा प्रगाथौ पिप्पल्यपीयया संशंसतीति मरु-
त्वतीयम् । १० । वामदेवस्य स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्वोर्ध्वं धाव्याया
रायन्तरं प्रगाथं स्तोत्रियानुरूपौ च । ११ । सखाय आ शिषाम-
हीति नव । १२ । आ धूर्ध्वस्मै वज्रमेक इति १० दिपदे । १३ ।
हैरण्यस्त्रपीयं च । १४ । प्राग्धैरण्यस्त्रपीयात्प्रगाथेन संशंसति । १५ ।
इति निष्कवेत्यम् । १६ । षष्ठात्यतिपदनुचरौ वैश्वदेवस्य । १७ ।
पुरस्ताच्चानोभद्रीयात्प्रगृह्यकोयमिति वैश्वदेवे विकारः । १८ । उरु
विष्णवित्युद्धृत्य भवा मित्र इति यजति । १९ । अग्निं नर इत्यग्नि-
ष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपौ । २० । आयं गोमंही द्यौरिति स्तोत्रि-
यानुरूपौ । २१ । तं प्रब्रथेति चयोदश । २२ । यज्ञो बभूवेति

परिधाय । २२ । प्रजापत इति यजति । २३ । उच्यैराहावो
 व्याख्यातः । २४ । इति समूहे ऽतिरिक्तोक्तम् । २५ । पुरा पत्नी-
 संयाजेभ्यः रंस्याय वा गार्हपत्ये ऊत्वा पूर्वथा दारा सदः प्रपद्य
 खंय धिष्यस्य पश्यादुपविश्य मानसेन स्तुत आद्यं गौरिति सर्प-
 राक्षीः परावृत्तं प्रणुवन् । २६ । अध्वर्योश्च इत्यामन्त्रितो होयि
 होतरिति सर्वत्र प्रतिशृणोति । २७ । श्रीं होतस्तथा होतरित्याच-
 क्षाणे ऽनुगृणाति । २८ । ॥ १३ ॥

अध्वर्योश्च इति दशहोतरि वदियन् । १ । प्रजापतिरकाम-
 यत सङ्गः स्यां प्रजायेय सर्वे वेदमनुय्याद्यदिदं किंचेति ^१ स एतं
 दशहोतारं यज्ञकृतमपश्यदग्निहोचम् । ^२ इत्युक्तायोपांशु । ^३
 चित्तिः सुक् ^४ चित्तमाज्यम् ^५ वाग्नेदिः ^६ आधीतं बर्हिः ^७ केतो
 अग्निः ^८ विज्ञातमग्नीत् ^९ वाचस्पतिर्होता ^{१०} मन उपवन्ता ^{११} प्राणो
 हविः ^{१२} सामाध्वर्युः ^{१३} इति होतारः ^{१४} । अथ यद्वहः ^{१५} वाचस्पते
 हविर्धेनामन् ^{१६} वाचस्पतिः सोममपादा अस्मासु नृणाम् ^{१७} धाः
 । ^{१८} इत्युपांशु । ^{१९} तेन देवान्मनुय्यान्सुरानित्येतांस्त्वयानजन-
 यत्प्रजापतिः ^{२०} स येषां वा एवंविदान्होता भवति ^{२१} प्र वै स
 होता प्रजया पशुभिर्जायते ^{२२} प्र ते यजमानाः प्रजया पशुभि-
 र्जायन्ते येषामेवंविदान्होता भवती ^{२३} ति । ^{२४} ॥ १४ ॥

अध्वर्योश्च इति चतुर्होतरि वदियन् । १ । ते दद्या एवात्वावृत्ता
 असन्देवाद्य मनुय्याद्य ^१ परावृत्तो इहमादसुरा आसन्धो ऽकाम-
 यत वीरो म आजायेत येनेमानसुरानभिभवेदमिति ^२ स एतं
 चतुर्होतारं यज्ञकृतमपश्यदङ्गपूर्णमासौ । ^३ इत्युक्तायोपांशु । ^४

पृथिवी होता ^६ द्यौरध्वर्युः ^७ तृथाग्नीत् ^८ मित्र उपवक्ता ^९ इति
 होतारः ^{१०} । अथ यदः ^{११} । वाचस्पते वाचो वीर्येण संभृततमेनाय-
 ष्वसे ^{१२} यज्ञपतये वसु वार्यमासंस्करसे ^{१३} वाचस्पतिः सोमं
 पिवतु ^{१४} अजनदिन्द्रमिन्द्रियाय स्वाहा ^{१५} । इत्युपांशु ^{१६} ।
 तेनेन्द्रं वीरमजनयत्तत एभानसुरानभ्यभवत्प्रजापतिः ^{१७} स चेर्षा
 वा एवंविद्वान्होता भवति ^{१८} । आ वै तस्य होतुर्वीरो जायते ^{१९} । आ
 तेषां यजमानानां वीरा जायन्ते ^{२०} अभि वै स होता दिपन्तं
 भ्रातृव्यं भवति ^{२१} अभि ते यजमाना दिपतो भ्रातृव्यान् भवन्ति
 येषामेवंविद्वान्होता भवती ^{२२} ति ^{२३} । ॥ १५ ॥

अध्वर्यो ह इति पञ्चहोतरि वदिष्यन् । १ । तस्मा इन्द्राय
 देवता ऋष्याय अथैष्याय जातिष्ठन्त ^२ । स एतं पञ्चहोतारं यज्ञकतु-
 मपश्यत्तातुर्माछानि । ^३ । इत्युक्ताथोपांशु । ^४ । अग्निर्होता ^५ अग्नि-
 नावध्वर्यु ^६ रुद्रो ऽग्नीत् ^७ बृहस्पतिरुपवक्ता ^८ इति होतारः ^९ । अथ
 यदः ^{१०} । वाचस्पते ऽहिद्रया वाचाहिद्रया जुष्टा ^{११} दिवि देवा
 वधन्तोचामैरयस्य ^{१२} । इत्युपांशु ^{१३} । ततो वा इन्द्राय देवता
 ऋष्याय अथैष्याय जातिष्ठन्त ^{१४} । स चेर्षा वा एवंविद्वान्होता भवति ।
 तिष्ठते वै तस्मै होत्रे स्वाः अथैष्याय ^{१५} तिष्ठन्ते तेभ्यो यजमानेभ्यः
 स्वाः अथैष्याय येषामेवंविद्वान्होता भवती ^{१६} ति ^{१७} । ॥ १६ ॥

अध्वर्यो ह इति षड्होतरि वदिष्यन् । १ । सो ऽकामयता-
 न्नादः स्यामन्नपतिरिति ^२ । स एतं षड्होतारं यज्ञकतुमपश्यत्पशु-
 बन्धम् । ^३ । इत्युक्ताथोपांशु । ^४ । सूर्यस्ते चक्षुः ^५ वायुः प्राणः ।
 अन्तरिक्षमात्मा ^६ यज्ञो गात्राणि ^७ द्यौः पृथम् ^८ पृथिवी प्ररी-

रम्^१ इति होतारः^{१०} । अथ यद्दः^{११} । सोमः सोमस्य पिवतु
 शुक्रः शुक्रस्य पिवतु^{१२} । आतास्त इन्द्र सोमा वातापे हवनश्रुतः ।
 ।^{१३} इत्युपांशु ।^{१४} ततो वै सोऽन्नादोऽन्नपतिरासीत्^{१५} स
 येषां वा एवंविद्वान्होता भवति^{१६} । अन्नादो वै स होतान्नप-
 तिर्भवति^{१७} । अन्नादास्ते यजमाना अन्नपतयो भवन्ति येषामेवंवि-
 द्वान्होता भवती^{१८}ति ।^{१९} ॥ १७ ॥

अध्वर्यो इति सप्तहोतरि वदिष्यन् । १ । ते देवा अकाम-
 यन्त कृष्णाः कृष्णेषु लोकेषु स्यामेति^२ । त एतं सप्तहोतारं यज्ञकतु-
 मपश्यन्सौम्यमध्वरम् ।^३ इत्युक्ताथोपांशु ।^४ महाहविर्होता^५ सत्य-
 हविरध्वर्युः^६ । अचिनयाजा अग्नीत्^७ । अचित्तमना उपवका^८ । अना-
 ध्व्यद्याप्रतिध्व्यद्याभिगरौ^९ । अयास्य उद्गाता^{१०} इति होतारः^{११} । अथ
 यद्दः^{१२} । वाचस्यते विधेभामन्विधेम ते नाम^{१३} । विधेस्त्वमस्माकं
 नाम^{१४} । मा देवानां तनुष्वेदि मा मनुष्याणाम्^{१५} सजूर्दिषा
 पृथिव्योपहतः सोमस्य पिव स्वाहा ।^{१६} इत्युपांशु ।^{१७} ततो
 वै तेभ्योऽकल्पत^{१८} । ते देवाः कृष्णाः कृष्णेषु लोकेष्वसन्^{१९} । अथ
 कृष्णाः कृष्णेषु^{२०} । स येषां वा एवंविद्वान्होता भवति^{२१} । कल्पते वै
 तस्मै होत्रे योगक्षेमः^{२१} । कल्पते तेभ्यो यजमानेभ्यो योग-
 क्षेमः^{२२} । अभि वै स होता स्वर्गं लोकमश्रुते प्रत्यस्मिन्लोके प्रति-
 तिष्ठति^{२३} । अभि ते यजमानाः स्वर्गं लोकमश्रुवते प्रत्यस्मिन्लोके
 प्रतितिष्ठन्ति येषामेवंविद्वान्होता भवती^{२४}ति ।^{२५} ॥ १८ ॥

तनूरतो वदति । १ । अध्वर्यो येषां वा अन्नादोऽन्नपते-
 स्त्वं विद्वान्होता भवत्यन्नादो वै स होता भवत्यन्नादास्ते यज-

माना भवन्ति ।^१ अध्वर्यो येषां वा अन्नपत्नी प्रजापतेस्तन्व विद्वान्-
 द्धोता भवत्यन्नपतिर्वै स होता भवत्यन्नपतयस्ते यजमाना भवन्ति ।^२
 अध्वर्यो येषां वै भद्रां प्रजापतेस्तन्व विद्वान्धोता भवति भद्र
 वै तस्मै होत्रे भवति भद्र तेभ्यो यजमानेभ्यो भवति ।^३ अध्वर्यो
 येषां वै कल्याणी प्रजापतेस्तन्व विद्वान्धोता भवति कल्याण वै
 तस्मै होत्रे भवति कल्याण तेभ्यो यजमानेभ्यो भवति ।^४ अध्वर्यो
 येषां वा अनिलयां प्रजापतेस्तन्व विद्वान्धोता भवत्यनिलयो वै स
 होता भवत्यनिलयास्ते यजमाना भवन्ति ।^५ अध्वर्यो येषां वा
 अपभयां प्रजापतेस्तन्व विद्वान्धोता भवत्यभय वै तस्मै होत्रे भवत्य-
 भयं तेभ्यो यजमानेभ्यो भवति ।^६ अध्वर्यो येषां वा अनाप्तां
 प्रजापतेस्तन्व विद्वान्धोता भवत्यनाप्तो वै स होता भवत्यनाप्तास्ते
 यजमाना भवन्ति ।^७ अध्वर्यो येषां वा अनाप्यां प्रजापतेस्तन्व
 विद्वान्धोता भवत्यनाप्यो वै स होता भवत्यनाप्यास्ते यजमाना
 भवन्ति ।^८ अध्वर्यो येषां वा अनाष्ट्यां प्रजापतेस्तन्व विद्वान्धोता
 भवत्यनाष्ट्यो वै स होता भवत्यनाष्ट्यास्ते यजमाना भवन्ति ।^९ अध्वर्यो
 येषां वा अनाष्ट्यां प्रजापतेस्तन्व विद्वान्धोता भवत्यनाष्ट्यो वै स
 होता भवत्यनाष्ट्यास्ते यजमाना भवन्ति ।^{१०} अध्वर्यो येषां वा
 अपूर्वां प्रजापतेस्तन्व विद्वान्धोता भवति न वै तस्माद्भूतुरन्यः
 पूर्वा भवति न तेभ्यो यजमानेभ्यो ऽन्येपूर्वे भवन्ति ।^{११} अध्वर्यो
 येषां वा अभ्राह्व्यां प्रजापतेस्तन्व विद्वान्धोता भवत्यभ्राह्व्यो
 वै स होता भवत्यभ्राह्व्यास्ते यजमाना भवन्ति येषामेव विद्वान्धोता
 भवतीति ।^{१२} ॥ १६ ॥

गृहपतिरतो गृहपतिवदनम् । १ । अर्ध्वर्यो येषां वै गृहपति-
 गृहपतिं विद्वान्गृहपतिर्भवति^२ राध्नोति वै स गृहपती राध्नुवन्ति
 ते यजमानाः । अर्ध्वर्यो^४ येषां वा अपहतपाप्मानमेवंविद्वान्गृह-
 पतिर्भवत्यप वै स गृहपतिः पाप्मानं हते^६ ऽप ते यजमानाः
 पाप्मानं घ्नते^७ येषामेवंविद्वान्गृहपतिर्भवती^८ति । १ । ॥ २० ॥

प्रजापत इति मनसा यजति । १ । मनसा वपङ्करोति । २ ।
 मनसानुवपङ्करोति । ३ । मनसा भक्षः । ४ । मनसोरोऽभिमर्श-
 नम् । ५ । औदुम्बरीमन्वारभन्ते ऽग्रेण धिष्ण्यानामीनाः । ६ । पलाश-
 शाखाभिर्ये नातिक्रामेयुः । ७ । उत्तमौ पाणी होता कुर्वीत । ८ ।
 उत्तमो ऽसानीति । ९ । अपिधाय सदसो द्वारौ शालायाद्या-
 ध्वर्युर्वाचमुपाकरोति । वाग्यताः संमील्यासत आ नक्षत्राणां दर्श-
 नात् । १० । नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु मार्जालीयद्वये तच्चक्षुरिति नक्ष-
 त्रेषु चक्षुर्विष्टजन्ते । ११ । सर्वे सान्नो निधनमुपेत्योत्तरस्य हविर्धान-
 स्याधो ऽहं सर्पन्ति । १२ । उत्तरस्योत्तरेण वा । १३ । युवं
 तमिन्द्रापर्वतेत्यसवेलायां जपितायेण हविर्धाने समुपविश्य कामा-
 न्ध्यायन्ते यत्कामा भवन्ति । १४ । ये वज्रकामा भूर्भुवः स्वरित्ये-
 तास्ते त्यादतीर्जपेयुः । १५ । ते प्राञ्च उदञ्च उत्कम्ब वाचं विद्धयन्ते
 वागैतु वागुपैतु वागुप मैतु वागिति । १६ । सुत्रद्वयप्रतीकं त्रिदृषां-
 श्चभिव्यादृत्य वाचं विष्टजन्ते । १७ । अत्र द्वादशाहः संतिष्ठते । १८ ।
 कालवादो वा कालवादो वा । १९ । ॥ २१ ॥

इति शाङ्खायनसूत्रे दशमो ऽध्यायः समाप्तः ।

श्राम् ।

धाव्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सप्ताहो नानाम् । १ । वचन-
लक्षणो विकारः । २ । हिराक्षप्रभृतयो ऽहोना द्वादशाक्षपर्यन्ताः । ३ ।
द्वादशाक्षप्रभृतौनि सप्ताणि । ४ । अहोनेषु प्रायणीयो न विद्यते
। ५ । सप्तधर्माश्च । ६ । ॥ १ ॥

चतुर्विंशस्तोमं दृष्टपृष्ठमुभयसामाग्नितोमं उच्यते वाह्यचतुर्विंश-
मित्याचक्षते । १ । हेताजनिष्टेत्याज्यम् । २ । माधुष्कन्दसः प्रजगः
। ३ । कयाशुभौयं मरुत्वतीयम् । ४ । अनुत्तमा त इति परिधा-
नीयोक्षराः पूर्वाः शस्त्रा यथास्मिन्भीयते निवित् । ५ । तदिदासीयं
निष्केवल्यम् । ६ । द्वितीयास्यावित्रस्यावाश्रयिषीये । ७ । वैश्वदेवमारुते
च । ८ । आर्भवं षष्ठात् । ९ । वैश्वानरीयं तृतीयात् । १० । यज्ञेन
वर्धतेति जातवेदसीयम् । ११ । सामान्तरुक्थः । १२ । यज्ञाय-
ज्ञीपस्य स्तोत्रियेणोक्त्यस्तोत्रियान्सशस्य ^{१३} । अनुरूपेणानुरूपान् ^{१४} ।
अग्ने मरुङ्गिर्चकभिः पा इन्द्रावरुणाभ्यां मत्स्वेन्द्रावृहस्यतिभ्यामि-
न्द्राविष्णुभ्यां सजूरिति शस्त्रा परिदधाति । ^{१५} । यद्दान्तरुक्थः
एतया शस्तया यजेत् । ^{१६} । ॥ २ ॥

एकचिके दृचकृशं शस्त्रम् । १ । यथास्तुतं स्तोत्रियान्द्रस्त्रा
दृचान्वा ^२ । यथास्तोत्रियमनुरूपान्वा^३मप्रगाथांश्च शस्त्रा ^४ पर्याया-
नामुत्तमांसृचान्दोत्रकाः शंसन्ति । ^५ । न्विन्द्रावृहतां हेता ^६ ।
सर्वमन्यप्रकृत्या । ^७ । ॥ ३ ॥

अभिप्रवः पलहः पृष्ठविकारः । १ । यानि अहस्य प्रथमस्या-
 ज्यानि समूहे तानि पूर्वेषामाभिप्रविकानाम् । २ । रथन्तरं दृढदिति
 पृष्ठे विपर्यासम् । ३ । ज्योतिरग्निष्टोमः प्रथममुत्तमं च । ४ । चत्वा-
 र्युक्त्यानि मध्ये । ५ । गां द्वितीयं चतुर्थं च । ६ । आयुष्टृतीयं
 पञ्चमं च । ७ । इन्द्रो रथायेति मरुत्वतीयम् । ८ । आ याज्ञर्वा-
 ङिति निष्केवल्यम् । ९ । कथा देवानामिति देशदेवम् । १० ।
 पञ्चमे च । ११ । मारुतमेकाहात् । १२ । एति प्र होतेति जात-
 वेदसीयम् । १३ । समानमन्यत्रयमेनाक्ता । १४ ॥ ४ ॥

इमा उ त्वेति मरुत्वतीयं द्वितीयस्य । १ । सुत इत्वं निमिष्य
 इति निष्केवल्यम् । २ । एकाहात्साविचम् । ३ । ततं स इत्यार्भवम्
 । ४ । पञ्चमे च । ५ । देवानुव इति वैश्वदेवम् । ६ । चतुर्विंश-
 ज्ञातवेदसीयम् । ७ । समानमन्यद्वितीयेनाक्ता । ८ । ॥ ५ ॥

श्रौष्णिहो वैश्वमनसः प्रउगस्तृतीयस्य । १ । वायो याहि शिवा^२ वां
 सहस्रं^३ ता वां विश्वस्था^४ वां वाहिष्ठः^५ सखाय आ शिषामहृत
 ने। देव्यदिति^७ नः प्रिये^८ति प्रउगद्वचानि । ९ । तिष्ठा हरौ इति
 मरुत्वतीयम् । १० । एकाहान्निष्केवल्यम् । ११ । धृतेन यावापृथिवी
 इति द्रवम् । १२ । पृष्ठे च । १३ । एकाहादार्भवं वैश्वदेवं च । १४ ।
 आ रुद्रासस्त्रामग्र अतायव^{१५} इत्याग्निमारुतम् । १६ ॥ ६ ॥

होताजनिष्टेत्याज्यं चतुर्थस्य । १ । मैधातिथः प्रउगः । २ । ये
 गार्त्तमदे ते वायव्यैन्द्रवायवे । मैधानिथ्यस्तु पूर्वाः । ३ । मित्रं
 वयं^४ प्रातर्युजा^५ ता वहस्त्वैभिरग्र इति द्रवचानि । ७ । यानि
 अहस्योत्तरस्य मारुत्वतानि समूहे तान्युत्तरेषामाभिप्रविकानाम्

।^१। एकाहान्मरुततीयम् ।^२। उद्यो जज्ञ इति निष्केवल्यम् ।^३।
 द्वितीयात्सावित्र्यावापृथिवीये ।^४। आर्भवं तृतीयात् ।^५। अग्नि-
 रिन्द्र इति वैश्वदेवम् ।^६। यानि अरुहस्य पूर्वस्य वैश्वानरीयाणि
 तान्युत्तरस्य ।^७। प्र ये प्रहृषन्ते जनस्य गोपा इत्याग्निमा-
 रुतम् ।^८। ॥ ७ ॥

अग्न ओजिष्ठमित्याज्यं पञ्चमस्य^१ सर्वचोत्तमां परिहाप्य ।^२। संहार्यः
 प्रउगः ।^३। अयं पिब तव वायो स त्वं नो देवेति त्वत् ।^४ शतेना
 न^५ आ नो मिषावरुणा^६ ऽ नो गोमन्त^७ मतश्चिदिन्द्र णो^८ विश्वे देवा
 ष्यतावृध इति त्वचानि ।^९। क स्य वीर इति मरुततीयम् ।^{१०}।
 एतायामेति निष्केवल्यम् ।^{११}। तृतीयात्सावित्र्यावापृथिवीये ।^{१२}।
 प्र वः स्फुल्लक्ष्मि च इच्छिणोरित्याग्निमारुतम् ।^{१३}। ॥ ८ ॥

सखायः सं वः सम्यघमित्याज्यं पष्ठस्य^१ सर्वचोत्तमां परिहाप्य
 ।^२। संहार्यः प्रउगः ।^३। वायवा याहि दर्शत^४ रथेन वृथुपा-
 जमा^५ यदद्य सूर उदिते प्रति वा सूर उदित इति वा^६ पुरुप्रिया
 ण^७ उप नो हरिभिर्विश्वे देवास आ गतेति भारद्वाजमिति
 त्वचानि ।^{१०}। महं इन्द्रो नृवदिति मरुततीयम् ।^{११}। यो जात
 इति निष्केवल्यम् ।^{१२}। द्वितीयात्सावित्रम् ।^{१३}। अबुध्रमु त्व इति
 वैश्वदेवम् ।^{१४}। धारावरास्त्रमग्रे धुभिरित्याग्निमारुतम् ।^{१५}। इन्द्र
 वृद्धोत वैश्वदेवं पष्ठस्याङ्गो द्वितीये ऽभिप्रवे ।^{१६}। उपासानकेति
 तृतीये ।^{१७}। अग्निरिन्द्र इति चतुर्थे ।^{१८}। श न इन्द्राग्नी इति
 वा ।^{१९}। प्रथमं वा पूर्वस्मिन्पटले द्वितीयमुत्तरे ।^{२०}। परावत
 इति पञ्चमे ।^{२१}। ॥ ८ ॥

विश्रजिति पुरमाग्राह्यस्य सुकथ्य शैतैवयामहर्तं व्रंमति । १० ।
 जगतीहममनूयम् । ११ । मन्त्रिभं वा नूयम् । १२ । ननूयं वा
 । १३ । समष्टे यज्ञानामिष्टमिष्टोममाथः क्षोषियानुद्वपौ क्षोषि-
 यानुद्वपौ । १४ । ॥ १५ ॥

इति आहुतादन्योतयत्वे अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ।

होचकाणाम् । १ । प्रातःसवने कर्म । २ । आ नो मिचा-
वरुणा मित्रं वयं मित्रं ऊवे ऽयं वां मिचावरुणा पुरुषणा
चित्प्रति वां सूर उदिते प्र वो मिचाय यदस्य सूर उदिते प्र
मित्रयोस्ता नः शक्रमिति स्तोत्रिया मैवावरुणस्य । ३ । आ याहि
सुपुमेन्द्रमिहायिन इन्द्रेण यं हीन्द्रो दधीष उन्तिष्ठभोजसा सह
भिन्धि विद्याः प्र सम्राजं चर्षणीनां तमिन्द्रं वाजयामसि मह्यं
इन्द्रो य भोजसा युञ्जन्ति ब्रधमिति ब्राह्मणाच्छंसिनः । ४ । इन्द्राग्नी
आ गतं सुतमिन्द्रे अग्ना नमो हृष्टदियं वामस्य मन्मनस्ता ऊवे
ययोरिदमिन्द्राग्नी युवामिमे यज्ञस्य हि स्य चत्विजेयं वामस्य
मन्मनस्ता ऊवे ययोरिदमिन्द्रे अग्ना नमो हृष्टतमीलिय ता हि
मयन्त इति वाच्छावाकस्य । ५ । ॥ १ ॥

द्विराचप्रभृतिस्वह.संघातेष्वनुरूपाः श्र.स्तोत्रियाः समानस्तोत्रि-
येष्वपि । १ । परे वा । २ । नित्यांसूचानन्याञ्छ्रवणां पर्यासा
इत्याषते । ३ । प्रति वां सूर उदित इति मैवावरुणस्य । ४ ।
काथेभिरदाभ्येति स्तोत्रिये वा । ५ । सति श्र.स्तोत्रिये वा । ६ ।
उद्देदभीति ब्राह्मणाच्छंसिनः । ७ । इन्द्राग्नी अवसेत्यच्छावाकस्य
। ८ । अन्तरेणानुरूपं पर्यासं चावापस्थानम् । ९ । एकया द्वाभ्यां
वा स्तोममतिशंसन्ति । १० । भूयसा चिहति । ११ । सर्वष्टे च
विश्वजिति । १२ । एकया दशमे ऽहनि । १३ । युव दक्षमा नो
वर्ही रिशादसे य रचन्ति कथा राधाभ षड्जुनीती नो मा
कस्याहुतकव् मिचो नो अत्यंहति महि वो महतां सोमस्य
मिचावरुणा ते नः सन्तु युजः प्र यो वां मिचावरुणा महि

षीणमित्येकपातिन्यः । १४ । काव्येभिरदाभ्या नो गन्तमिति दृषौ
 । १५ । मप्रचत्वारिंशन्मैत्रावरुण्यो गायत्र्यो दाशतयीषु तामां मैत्रा-
 वरुणः । १६ । चतुश्चत्वारिंशदैन्द्राणि गायत्राणि तेषां ब्राह्मणाच्रंमी
 । १७ । इहेन्द्राग्नी उप ह्वये तोत्रा वृत्रहणेति पठ्यते । १८ । यत्सोम
 आ सुत इति हे । १९ । उप त्वकोष्वित्येका । २० । जुपेयां यज्ञ-
 मिति मप्र । २१ । षट्चत्वारिंशदैन्द्राग्न्यो गायत्र्यो दाशतयीषु
 तामां नच्छावाकः । २२ । दशमादङ्गः स्तोत्रिया विश्वजिति सर्वंष्टे
 । २३ । षष्ठस्याङ्गः स्तोत्रियाननुरूपान्दृष्ट्वेतरेषां पञ्चानां स्तोत्रिया-
 ङ्गं वन्ति । २४ । आष्टनानाष्टतस्तोमेषु । २५ । ऊर्ध्वानेकाष्टभूतस्य
 । २६ । पर्यामैः परिदधति । २७ ॥ २ ॥

माध्यन्दिनेषु विकारः । १ । अन्यानि सुक्तान्युत्तरयोः सवनयोः
 पर्यामा इत्याचवते । २ । द्विपूजा मध्यन्दिनाः । ३ । चतुःपूजा-
 न्युत्थानि । ४ । अप प्राच इति सदा मैत्रावरुणस्योक्त्यमुखीया
 । ५ । शंभा मर्धा यद्य इन्द्र इति द्वितीये । ६ । शुभस्य ते कया
 मशमिति तृतीये । ७ । प्र यो महे महिषधे भरध्वं यजामह
 इन्द्रमिति दृषौ । ८ । षष्ठो द्वा न इन्द्रो दूरादा न आमादिति
 चतुर्थे । ९ । प्रो अग्ना उमे यदिष्टेति दृषौ । १० । गर्भे नु मग्ना
 सृष्टिरिति पञ्चमे । ११ । इन्द्राय हि द्यौरिति दृषम् । १२ । आ
 नः सुत उप वाजेभिरुया मयो यान्विति षष्ठे । १३ । तदहीन-
 यक्तम् । १४ । मध्यमे अष्टे दृषाङ्गिष्पानीत्याचवते । १५ ।
 यदन्तःस्तोत्रियानुरूपाभ्यां दृष्टेभ्यश्च तत्प्रदेमे प्रतीयेत । १६ । यत्प्र-
 यमयोरङ्गोः श्रमं शीर्षां तत्प्रयमे कन्दोमे । १७ । यत्तृतीय-

पञ्चमयोस्तन्मध्यमे ।^{१७} यच्चतुर्थपष्ठयोस्तदुत्तमे ।^{१८} त्वं महो
इन्द्र तुभ्यं हेति यत्र हेताहीनसूक्तं शंसेत् ।^{१९} त्वे ह यत्पित-
रश्विन्न इन्द्रेत्येकविंशतिश्चन्दोमेषु पुरस्तात्पर्यासस्य ।^{२०} मा चिद-
न्यदि शंसत मा भेम मा यमिमेत्यस्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ
दधमे ऽहनि ।^{२१} आ धूर्ध्वमा इति च द्विपदा ।^{२२} ॥ ३ ॥

कं नव्य इति ब्राह्मणाच्छंसिमे ऽनुरूपादनन्तरः प्रगाथः कदा-
नैकाहिकस्य स्थाने । १ । ब्रह्मणा त इति चोक्त्यमुखीया । २ ।
उदु ब्रह्मणीति सदा पर्यासः । ३ । वयं च त्वा क ईं वेदेति
स्तोत्रियानुरूपौ द्वितीये ऽहनि । ४ । प्रथमयोश्च चन्दोमयोः । ५ ।
विपर्यस्तौ तु मध्यमे । ६ । यदिन्द्र प्रागणगुदगिति वा स्तोत्रियानु-
रूपौ प्रगाथौ । ७ । अध्वर्यवो भरतेन्द्रायेत्येकादश द्वितीये । ८ ।
विश्वः पृतना इति स्तोत्रियः । ९ । तमिन्द्रं जेहवीमि मत्स्यपायि
ते महो ऽस्मा अस्मा इत्यनुरूपः ।^{१०} कदा वसे स्तोत्रं यो
वाचा विवाच इति तृतीयौ ।^{११} य एक इद्वय इति चतुर्थे
।^{१२} इन्द्रो मदाय मदेमदे हीति स्तोत्रियानुरूपौ ।^{१३} आ
याहि कृणवाम यो न इन्द्राभित इति तृतीयौ ।^{१४} यस्मिन्मद्वज्र
इति पञ्चमे ।^{१५} मुख्यपञ्चमिति स्तोत्रियानुरूपौ ।^{१६} त्वया
वयं मघवन्निति तृचम् ।^{१७} अस्मा इदु प्र तवस इति षष्ठे
।^{१८} तदहीनसूक्तम् ।^{१९} आयन्त इव सूर्यं शम्भू यु शचीपत
इति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथा उत्तमे चन्दोमे ।^{२०} त्वं महो
इन्द्र यो हेत्यहीनसूक्तस्य स्थाने ।^{२१} इन्द्रं स्तुवेति चन्दोमेषु
पुरस्तात्पर्यासस्य ।^{२२} उदु त्वे मधुमत्तमा उदिन्वस्य रिच्यत

इति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ दशमे ऽहनि । २३ । त्रिकद्रुकेषु
महिष इति वा स्तोत्रियः ^{२४} उत्तमा न तमिन्द्रं जोहवीमि विश्वाः
भूतना इत्यनुरूपः । २५ । रायस्क्राम इति च द्विपदा । २६ । ॥ ४ ॥

कद्रू चस्त्येच्छावाकस्यानुरूपादनन्तरः प्रगाथः कदानैकाहिकस्य
स्थाने । १ । उहं न इति चोक्थमुखीया । २ । अग्निं तष्टेवेति षडा
पर्यासः । ३ । त्वामिदा वयमेनमिदा ह्य इति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ
। ४ । अपूर्वा पुस्तमानीति द्वितीये । ५ । तरणिरित्तरोभिरिति
स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ । ६ । य ओजिष्ठ इति द्वितीये । ७ । यो
राजा नकिष्टमिति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ । ८ । मघायोरिन्द्र इन्द्र
वोममिमं पिबेति द्वौ । ९ । स च ते जग्मुरिति चतुर्थे । १० ।
स्वादोरित्येत्या हि वोम इति स्तोत्रियानुरूपौ । ११ । यच्चिद्धि
सत्याव यत्वं शतक्रतविति द्वौ । १२ । कदा भुवन् रथव्याणीति
पञ्चमे । १३ । उभे यदिन्द्रेति स्तोत्रियानुरूपा । १४ । विदुष्टे
अस्य वीर्ययेति तिस्रः । १५ । आसदङ्गिरिति षष्ठे । १६ ।
तदहीनसूक्तम् । १७ । नकिष्टं न त्वा दृहन्त इति स्तोत्रियानु-
रूपौ प्रथमे छन्दोमे । १८ । उभय गृणवदिति मध्यमे । १९ ।
यत इन्द्र भयामह इत्युत्तमे । २० । सर्वे प्रगाथाः । २१ ।
इच्छन्ति त्वेति छन्दोमेषु पुरस्तात्पर्यामस्य । २२ । अया वाज-
मिति च द्विपदा दशमे ऽहनि । २३ । ऐकाहिकं च पूर्वम् ।
१४ । ॥ ५ ॥

अन्तरेण प्रायणीयोदयनीयौ कदन्तो चोक्थमुखीयाद्याभि-
तर्प्यं च दृहतोकारं च माह्वतानाम् । १ । अन्तरेणोक्थमुखीयां

सूक्ते चावापस्थानम् । १ । पृष्ठ्यासूक्तान्यभिज्ञवे । २ । अहीनसूक्तानां
 स्थाने द्वितीयादहः सूक्तानि । ३ । उत्तरं मैत्रावरुणस्य । ५ ।
 प्रथमात् अथात्स्वरसामसु । ६ । चतुर्विधे ऽभिजिति विपुवति वृहस्पृष्टे
 विश्वजिति महाप्रते च पष्ठात् । ७ । विश्वजिति सर्वपृष्ठे । ८ । महा-
 नाश्रीनां मैत्रावरुणः सोचियागुरुषौ सप्रगाथौ । ९ । कदन्तं प्रगाथं
 वैरूपस्य ब्राह्मणाच्छसी । १० । रेवतीनामच्छावाकः । ११ । वाल-
 खिल्या अविष्टता मैत्रावरुणः षट् सूक्तानीन्द्रनिहवं परिहाया नो
 विश्वे सजोषस इति च प्रगाथम् । १२ । वृषाकपिष्टते कुन्तापमन्यूजं
 ब्राह्मणाच्छसी । १३ । द्यौर्न य इन्द्रेत्येवयामस्तः स्थाने विष्णुन्य-
 द्गमच्छावाकः । १४ । अभूरेक इति सामसूक्तं मैत्रावरुणस्य । १५ ।
 यो जात इति ब्राह्मणाच्छसिन् । १६ । प्र चा न्वस्येत्यच्छावाकस्य
 । १७ । सामसूक्तानि शस्त्राहीनसूक्तानि शस्त्रैकाहिकीभिः परिदधति
 । १८ । एकाहभृतस्त्रीकाहिकान्पर्यासानूर्ध्वमहीनसूक्तेभ्यः । १९ । ॥ ६ ॥

उक्त्येषु क्रियमाणेषु वालखिल्या वृषाकपिं विष्णुन्यद्वमित्युद्धृत्य
 परिशेषान्मध्यन्दिनेषु शंसन्ति । १ । पष्ठादह उक्त्यानि । २ । अथ
 यदि पष्ठान्निकं द्वितीयसवनमसर्वपृष्ठे ऽहनि प्रदिष्टं स्याद्वितीयादह
 उक्त्यानि । ३ । परोक्षपृष्ठे प्रतिशिक्ष्यानि क्रियन्ते । ४ । उद्धृत्य वाल-
 खिल्या मैत्रावरुणः पित्रा सुतस्य रसिन् इत्येन्द्रान्प्रगाथाञ्छस्वा
 । ५ । वृषाकपिसुद्धृत्य ब्राह्मणाच्छसीन्द्रो मदायेति पङ्क्तौरैन्द्रीः शंसति
 । ६ । विष्णुन्यद्वमेवाच्छावाकः । ७ । इति परोक्षपृष्ठे । ८ । ॥ ७ ॥

अथ विश्वजिच्छिन्त्ये । १ । ऐकाहिकान्प्रगाथाञ्छस्वा वालखिल्या
 वृषाकपिं विष्णुन्यद्व नामानेदिष्टं च सर्वशस्त्राचान्वा । २ । चतुर्ध्वं

वालखिल्यानाम् । ३ । सामसूक्तानामहीनसूक्तानां पर्यामानां चीर्त्तो-
 स्तृचान्दोत्रकाः शंसन्ति । ४ । इति विश्वजिच्छिल्पे विकारः । ५ ।
 निविद्धानीयांश्च त्वचान् । ६ । युवोर्यदौति त्वचम् । ७ । ये यज्ञेनेति
 च सूक्तम् । ८ । स्तस्ति नो मिमीतामिति त्वचं निविद्धानीयम् । ९ ।
 एवयामरुतश्च त्वचम् । १० । यथास्तोमं प्रातःसवनम् । ११ । ॥ ८ ॥

त्रिवृद्गृध्राचस्य त्वचकृतं शस्त्रम् । १२ । आज्यानामाद्यास्तृचान्
 । १३ । निविद्धानानामुत्तमान् । १४ । एकैकामितरेषां सूक्तानां शिन्धानां
 च । १५ । पष्ठस्य तु समानं विश्वजिच्छिल्पेन शिन्धानाम् । १६ । नाभा-
 नेदिष्ठस्य । १७ । एवयामरुतश्च । १८ । यदि गवामयने ब्राह्मणाच्छंसिने
 प्राग्विपुवत ऐन्द्रेषु प्रगाथेष्वभीवर्तमन्वायातयेयुर्यस्मिन्सुवते स स्तोत्रियः
 श्वःस्तोत्रियो ऽनुरूपः । १९ । यदि वा यट्प्रगाथेन । २० । तृतीये
 ऽहनि वृद्धत्यः । २१ । तं वो दक्षं तत्त्वा याम्यभि प्र वः प्र सुश्रुतमा
 त्वा सहस्रमा मन्द्रैरिन्द्र यो राजा नकिष्टं न त्वा वृहन्तस्त्वमिन्द्र
 यथास्त्वमिन्द्र प्रवृत्तिषु पिवा सुतस्य रमिनो ऽध्वर्यो द्रावयेति वा
 । २२ । विपुवत्यादित्यव्रतम् । २३ । चित्रं देवानामिति स्तोत्रियानु-
 रूपौ । २४ । विकर्णं वा । २५ । वणसहानुदु त्यद्व्रतमिति स्तोत्रि-
 यानुरूपौ प्रगाथौ विकर्णस्य । २६ । इन्द्र क्रतुमिति वा स्तोत्रिय
 इन्द्र ज्येष्ठमित्यनुरूपः । २७ । पौरुमीलं मानवं अनित्रं भारद्वाजं
 श्वेतनीधसे एतान्यभीवर्तस्थान इन्द्रकतावेवोर्ध्वं विपुवतः । २८ । ॥ ९ ॥
 उक्थ्येषु विकारः । १ । अनुरूपादनन्तराण्यैन्द्राणि जागतान्य-
 न्यानि नित्यानि वान्यच पष्ठान्नित्यानि । २ । प्र वो वाजाः प्र वः
 सखाय इति स्तोत्रियानुरूपौ । ३ । प्र सघ्राजे वृद्धदिन्द्रा को वां

वरुणेति मैत्रावरुणस्याहनि द्वितीये । ४ । आ वां राजानाविति
पर्यासमृतीथपञ्चमयोर्मध्यमे च कन्दोमे । ५ । पुनीषे वामितौ-
तरेषु । ६ । प्र मच्छिषाय गायत प्र सो अग्न इति स्तोत्रियानुरूपौ
प्रगाथौ । ७ । धोरा त्वष्ट्रेन्द्रावरुणा युवमध्वरायेति द्वितीये । ८ ।
अग्निं सो दधन्तमग्निं स्तोमेनेति स्तोत्रियानुरूपौ । ९ । इदमथ
श्रुष्टौ वां यज्ञ इति चतुर्थे । १० । आ ते अग्न इधोमहि सो
अग्निर्यो वसुरग्निं त मन्य इति स्तोत्रियः^{११} आ ते अग्न ऋचेत्यनुरूप
। ११^{१२} । प्र शुन्ध्युवमिन्द्रावरुणा युवमध्वरायेति पञ्चमे । १२^{१३} ॥ १० ॥

दिपदा. पठे सर्वेषाम् । १ । अग्ने त्व न इति स्तोत्रियः । २ ।
चतुर्थीं द्वितीयां करोति । ३ । अग्ने भव सुवमिधेत्यनुरूपः । ४ ।
विहतास्र वालखिल्याः । ५ । पञ्च प्रथमे सूक्ते विहरति । ६ ।
अर्धर्चगो द्वितीये । ७ । ऋक्कृत्स्नृतीये । ८ । उत्तमे विपर्यस्येत्
। ९ । ओथा मोदैव मदे मोदा मोदैवो थो ए इति विहतास्र
प्रतिगृणाति । १० । अवसाने पूर्वं प्रणव उत्तरम् । ११ । तार्क्ष्य-
स्योत्तमां परिश्रिय्याह्वय दूरोहण यथा विपुवति । १२ । उत्तमा-
मुपसशस्त्रैकाहिकौ द्वौ । १३ । अस्माकमव पितरस्त आसन्निति
तिष्ठ । १४ । इन्द्रावरुणा युवमध्वरायेति पठे । १५ । आ ते
वत्सो मनो यमदाग्निरगामीति स्तोत्रियानुरूपौ प्रथमे कन्दोमे
। १६ । पर्यासमन्तरेण त्रीणि च पूर्वाष्टैकाहिकानीमानि वां भाग-
धेयानीति पञ्च युवां नरा पश्यमानाव इति वा । १७ । प्रेष्ठ वः
प्रियो नो अस्तु विष्णतिरिति मध्यमे । १८ । भद्रो नो यदी
घृतेभिराहुत इत्युत्तमे प्रगाथौ । १९ । आ घा ये अग्निमिन्धत

इमा अभि प्र णोनुम इति वा । २० । न हि ते क्षत्रमित्युभयोः
सूक्तशेषः । २१ । इन्द्रा को वां वरुणेति मध्यमे । २२ । अष्टौ
वां यज्ञ इत्युत्तमे । २३ । इमा उ वां भूमय इत्युभयो-
स्तिस्रः । २४ । ॥ १२ ॥

एवा अग्नि वीर्युरेवा द्वयं सृण्वेति स्तोत्रियानुरूपौ । १ ।
यज्ञस्तस्मिन्नेति षड् ब्राह्मणाच्छंसिनो ऽहनि द्वितीये । २ । उत्तरयो-
श्चन्द्रोमयोर्मध्ये सूक्तानाम् । ३ । यो अद्रिभिर्दिति त्वचं पूर्वं सर्वव
पर्यासात् । ४ । अस्तेव सुप्रतरमिति पर्यामसृतीयपञ्चमयोर्मध्यमे च
चन्द्रोमे । ५ । अक्षा म इन्द्रमितीतरेषु । ६ । तं ते मर्दं तन्मभि
प्र गायतेति स्तोत्रियानुरूपौ । ७ । अनर्वाणं वृषभमिति त्वतीये
। ८ । उदप्रुत इति चतुर्थे । ९ । प्रथमोत्तमयोश्च चन्द्रोमयोः
। १० । षष्ठे चोर्ध्वं त्वेभ्यः । ११ । इन्द्राय साम गायत तन्मभि
प्र गायतेति स्तोत्रियानुरूपौ । १२ । यज्ञे दिव इति पञ्चमे मध्यमे
च चन्द्रोमे । १३ । इमा नु कमिति स्तोत्रियः^{१४} उत्तरे चाया
वाजमिति त्वतीयानुरूपस्य ।^{१५} १४ । ॥ १२ ॥

अप प्राच इति सुकीर्तिं शस्त्रा पङ्क्तिशमं यथाकपि मध्यमस्य
पादस्य द्वितीयोत्तमयोरन्तरयोर्न्यूहयति । १ । वैराजः पूर्वस्मिन्म-
दद्वपाकपोर् ओर् अर्यः पुष्टेषु मत्सखेत्युत्तरस्मिन् । २ । उपरते
प्रतिन्यूहयति । ३ । वैराजन्यूहसुक्ता मर्दथ मर्दवोर् ओर् ओद्या
मोर्द्वेति प्रतिगृणाति । ४ । तद्यवोपद्रुतमभिनिहितं प्रसिद्धं चिप्र-
सन्धिरिति न्यूहनीयस्य यादस्यादौ स्यादुपातीत्य तद्वितीये ऽचरे
न्यूहयेष्टा चोर् इति यथा क स्तोर् इति च । ५ । अथ यथ

पञ्चासपदवृत्तिः स्याद्विवृत्तिः प्रत्यये न्युह्ययेन्नो २ श्रो २ इति । ६ ।

तं शस्त्रा कुन्तापम् । ७ । ॥ १२ ॥

इदं जना उप श्रुत मराशंस स्तविष्यते ।

यष्टिं सहस्रा नवतिं च कौरम आ रुप्रमेषु ददन्हे ॥ १ ॥

उद्गा यस्य प्रवाहिणो वधूमन्तो दिर्दश ।

वर्णा रथस्य नि जिहीलते दिव ईपमाणा उपसृष्टः ॥ २ ॥

एष इषाय मामहे शतं निष्कान्दश सजः ।

जीणि शतान्यर्वतां सहस्रा दश गोनाम् ॥ ३ ॥

प्र रेभाषो मनीषा वृथा गाव इवेरते ।

अमोत पुत्रका एषाममोत गा इवासते ॥ ४ ॥

प्र रेभ धियं भरस्व गोविदं वसुविदम् ।

देवचेमां वाचं श्रीणीहीपुर्णावीरस्तारम् ॥ ५ ॥ १ । ॥ १४ ॥

वच्यस्व रेभ वच्यस्व वसे न पक्वो शकुनः ।

मष्टे जिह्वा चर्चरीति कुरो न भुरिजोरिव ॥ १ ॥

इन्द्रः कारुमबूधदुत्तिष्ठ वि शरा जरन् ।

ममेदुगस्य चर्तधि सर्व इने पृष्ठादरिः ॥ २ ॥

इह गावः प्र जायधमिदाश्या इह पूरुषाः ।

इहो सहस्रदक्षिणो ऽपि पूषा नि पीदति ॥ ३ ॥

मेमा इन्द्र गावो रिषन्नो आसां गोपती रिपत् ।

मासाममित्रयुर्जन इन्द्र मा स्तेन ईशत ॥ ४ ॥

यदिन्द्रादो दाशराजो ऽमानुषं वि गाहथाः ।

विहृषः सर्वस्मा आसीत्स ह यत्ताय पत्यते ॥ ५ ॥ १ । ॥ १५ ॥

त्वं वृषाक्षं मघवन्नमं मर्याकरोरपि ।

त्वं रौहिणं व्यासो वि वृचस्याभिनच्छिरः ॥ १ ॥

प्रष्टिं धावन्नं हय्यारौचैःश्रवममनुवन् ।

स्वस्त्यश्च जैवायेन्द्रमा वह सुस्रजम् ॥ २ ॥

अरंगरो वावदीति चेधा बद्धो वरनया ।

इरासु इ प्र शंसत्यनिरामप सेधति ॥ ३ ॥

त्वमिन्द्र शर्म रिणा हव्यं पारावतेभ्यः ।

विप्राय सुवते वसु नि दूरश्रवसे वहः ॥ ४ ॥

त्वमिन्द्र कपोताय च्छिन्नपचाय वसुते ।

श्यामाकं पकं पीसु च वारसा अकृणोर्वज्र ॥ ५ ॥ । १ ।

चतस्रो ऽतः पारिचित्यस्तासां तृतीये पादे प्रथमचतुर्थयोरक्ष-
रयोर्वैस्वर्यम् । १ । ॥ १६ ॥

राज्ञो विश्वजनीनस्य यो देवो मर्त्यां अति ।

वैश्वानरस्य सुयुतिमा शृणोता परिचितः ॥ १ ॥

परिचिन्नः क्षेममकरुत्तम आसनमा चरन् ।

कुलायं कृण्वन्कौरव्यः पतिर्वदति जायया ॥ २ ॥

कतरुत्त आ हराणि दधि मन्यां परिस्तुतम् ।

जाया पतिं वि शृच्छति राष्ट्रे राज्ञः परिचितः ॥ ३ ॥

अभीव स्वः प्र जिहीते यवः पकः पयो विलम् ।

जनः स भद्रमेधति राष्ट्रे राज्ञः परिचितः ॥ ४ ॥ । १ ।

शोया मोदैवेति वैस्वर्यं प्रतिगृणोति । २ । एतन्नप्रलापो ऽतो

विंशतिपदस्तन्निविच्छंसम् । ३ । ॥ १७ ॥

एता अथा आ स्रवन्ते ॥ १ ॥ प्रतीयं प्रातिसुखनम् ॥ २ ॥
 तामामेका हरिक्रिका ॥ ३ ॥ हरिक्रिके किमिच्छसि ॥ ४ ॥
 साधु पुत्रं हिरण्यम् ॥ ५ ॥ काष्ठं तं परास्यः ॥ ६ ॥
 यचामूस्तिस्रः शिंशपाः ॥ ७ ॥ परि चयः पृदाकवः ॥ ८ ॥
 गृह्णं धमन्त आसते ॥ ९ ॥ अलावुकं निखातकम् ॥ १० ॥
 कर्करिको निखातकः ॥ ११ ॥ कदात उन्मथायति ॥ १२ ॥
 कुलायं कृणवादिनि ॥ १३ ॥ उयं वनियदाततम् ॥ १४ ॥
 न वनियदनाततम् ॥ १५ ॥ क एषां दुन्दुभिं हनत् ॥ १६ ॥
 लेलिं हनत्कथं हनत् ॥ १७ ॥ यर्यागारं पुनः पुनः ॥ १८ ॥
 यप्तेन पीव ओहते ॥ १९ ॥ आयवनेन तेदनी ॥ २० ॥ ११ ॥ १८ ॥
 आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो ऽयं दक्षिणामनयन् ।
 तां ह जरितर्न प्रत्यायंस्तासु ह जरितः प्रत्यायन् ।
 तां ह जरितर्न प्रत्यगृभ्णंस्तासु ह जरितः प्रत्यगृभ्णन् ॥ १ ॥
 अक्षादेत (?) सन्नविचेतनामि यक्षादेत सन्नपुरोगवापः ।
 आदित्या रुद्रा वसवस्त्रेक्षत इदं राधः प्रति गृभ्णीक्ष्णिरः ॥ २ ॥
 इदं राधो बृहत्पुष्य देवा ददत यद्वरम् ।
 तद्वो अस्तु सजोषणं युष्मे अस्तु दिवेदिवे । न तेव गृभायत ॥ ३ ॥
 उत येत आशुपत्नोत पद्याभिर्यविष्ठः ।
 उतो आशु मानं विभर्ति ॥ ४ ॥

दित्यादित्या अङ्गिरस्य ॥ ५ ॥ एवाह जरितरोया मोदैव । तथाह
 जरितरोया मोदैवेत्यासां प्रतिगृणाति ॥ ६ ॥ अवमाने पूर्व प्रणव
 उत्तरम् ॥ ७ ॥ १८ ॥

त्वं वृषाक्षं मघवन्नमं भर्थाकरोरपि ।

त्वं रौहिणं व्यास्यो वि वृत्रस्याभिनच्छिरः ॥ १ ॥

प्रष्टिं धावन्तं ह्य्यारौचैःश्रवसमनुवन् ।

स्वस्त्यश्च कैचायेन्द्रमा वह सुखजम् ॥ २ ॥

अरंगरो वावदीति वेधा बद्धो वरचया ।

इरासु ह म शंसत्यनिरामप सेधति ॥ ३ ॥

त्वमिन्द्र शर्म रिणा ह्यं पारावतेभ्यः ।

विप्राय सुवते वसु नि दूरश्रवसे वक्षः ॥ ४ ॥

त्वमिन्द्र कपोताय च्छिन्नपचाय वक्षते ।

श्यामाकं पक्षं पीलु च वारसा अकृणोर्बद्ध ॥ ५ ॥ । १ ।

चतस्रो ऽतः पारिचित्यस्तासां तृतीये पादे प्रथमचतुर्थयोरक्ष-
रयोर्वैस्वर्यम् । २ । ॥ १६ ॥

राज्ञो विश्वजनीनस्य यो देवो मर्त्यां अति ।

वैश्वानरस्य सुष्टुतिमा गृणोता परिचितः ॥ १ ॥

परिचिन्नः खेममकरत्तम आसनमा चरन् ।

कुलायं कृण्वन्कौरव्यः पतिर्वदति जायया ॥ २ ॥

कतरत्त आ इराणि दधि मन्यां परिस्रुतम् ।

जाया पतिं वि वृच्छति राष्ट्रे राज्ञः परिचितः ॥ ३ ॥

अभीव स्वः म जिहीते यवः पक्षः पथो मिलम् ।

जनः स भद्रमेधति राष्ट्रे राज्ञः परिचितः ॥ ४ ॥ । १ ।

‘ ओथा मोदैवेति वैस्वर्ये प्रतिगृणाति । २ । एतश्चप्रलापो ऽतो
विंशतिपदस्तन्निविच्छंसम् । ३ । ॥ १७ ॥

एता अथा आ स्रवन्ते ॥ १ ॥ प्रतीपं प्रातिसुत्वनम् ॥ २ ॥
 तामामेका हरिक्रिका ॥ ३ ॥ हरिक्रिके किमिच्छसि ॥ ४ ॥
 माधुं पुत्रं हिरण्यम् ॥ ५ ॥ काष्ठं तं परास्यः ॥ ६ ॥
 यत्रामृत्तिस्त्रिः शिंशपाः ॥ ७ ॥ परि चयः प्रदाकवः ॥ ८ ॥
 गृह्णं धमन्त आसते ॥ ९ ॥ अलावुकं निखातकम् ॥ १० ॥
 कर्करिको निखातकः ॥ ११ ॥ कदात उन्मथायति ॥ १२ ॥
 कुलायं कृणवादि ॥ १३ ॥ उयं वनिपदाततम् ॥ १४ ॥
 न वनिपदमाततम् ॥ १५ ॥ क एषां दुन्दुभिं हनत् ॥ १६ ॥
 लेलिं हनत्कथं हनत् ॥ १७ ॥ पर्यामारं पुनः पुनः ॥ १८ ॥
 शफेन पीव ओहते ॥ १९ ॥ आथवनेन तेदनौ ॥ २० ॥ । १ । ॥ २१ ॥
 आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो ऽश्वं दक्षिणामनयन् ।
 तां ह जरितर्न प्रत्यायंस्तासु ह जरितः प्रत्यायन् ।
 तां ह जरितर्न प्रत्यगृभ्णंस्तासु ह जरितः प्रत्यगृभ्णन् । १ ।
 अथादेत (?) सन्नविचेतनानि यथादेत सन्नपुरोगवासः ।
 आदित्या रुद्रा वसवस्त्रेता इदं राधः प्रति गृभ्णीद्यङ्गिरः । २ ।
 इदं राधो वृक्षमृषु देवा ददतु यद्वरम् ।
 तद्वो अस्तु सजोषणं युष्मे अस्तु दिवेदिवे । प्र त्वेव गृभायत । ३ ।
 सत येत आशुपलोत पद्याभिर्यविष्ठः ।
 उत्ते आशु मानं विभर्ति । ४ ।

इत्यादित्या अङ्गिरस्य । ५ । एवाह जरितरोथा मोदैव । तथाह
 जरितरोथा मोदैवेत्यासां प्रतिगृणाति । ६ । अवमाने पूर्व प्रणव
 उत्तरम् । ७ । ॥ १८ ॥

पञ्चातो दिशां कूटयः । १ ।

यः सभेयो विदर्ह्यः सुत्वा यज्वाथ पूरुषः ।

सूर्यं चामू रिशादसस्तद्देवाः प्रागकल्पयन् ॥ १ ॥

यद्भद्रस्य पुरुषस्य पुत्रो भवति दाष्टविः ।

तदिप्रो अत्रवीदु तद्गन्धर्वः काम्यं वचः ॥ २ ॥

यो जाम्या अप्रययत्तद्यत्सखायं दुधूर्णति ।

ज्येष्ठो यदप्रचेतास्तदाज्जरधरागिति ॥ ३ ॥

यश्च पणिरभुजिष्यो यश्च रेवां अदाश्रुरिः ।

धीराणां श्रयतामह तदपागिति श्रुश्रुम ॥ ४ ॥

ये च देवा अयजन्तायो ये च पराददुः ।

सूर्यो दिवमिव गत्वाय मघवानो वि रण्यते ॥ ५ ॥ ११ ॥ २० ॥

पलतो जनकन्याः । १ ।

यो ऽनाक्ताक्षो अनभ्यक्तो अमणिवो अहिरण्यवः ।

अत्रह्मात्रह्माणः पुत्रस्तो ता कल्पेषु संमिता ॥ १ ॥

य आक्ताक्षः स्वभ्यक्तः सुमणिः सुहिरण्यवः ।

सुत्रह्मा ब्रह्माणः पुत्रस्तो ता कल्पेषु संमिता ॥ २ ॥

अप्रपाणा च वेशन्तारेवां अप्रददिश यः ।

अयभ्या कन्या कन्याणी तो ता कल्पेषु संमिता । ३ ।

सुप्रपाणा च वेशन्ता रेवान्सुप्रददिश यः ।

सुयभ्या कन्या कन्याणी तो ता कल्पेषु संमिता । ४ ।

परिहृक्ता च मणियनस्या चायुधिगमः ।

नाश्रुरश्यायामी तो ता कल्पेषु संमिता ॥ ५ ॥

वावाता च महिषी स्वस्त्या च युधिगमः ।

स्वागुरया यामी तो ता कन्पेपु संमिता ॥ ६ ॥ । २ ।

चतस्रो ऽतः प्रवल्हिकास्तथश्च प्रतीराधास्तन्निविच्छंसम् । ३ । ॥ २१ ॥

विततौ किरणौ द्वौ तावा पिनष्टि पूरुषः ।

न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ १ ॥

मातुष्टे किरणौ द्वौ निवृत्तः पुरुषावृतिः ।

न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ २ ॥

निवृत्त कर्णकौ द्वौ निरा यच्छसि मध्यमे ।

न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ३ ॥

उत्तानायै श्रयानायै तिष्ठन्नेवाव गूहसि ।

न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ४ ॥

स्रष्टृणां स्रष्टृणिकायां स्रष्टृणमेवाव गूहसि ।

न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ५ ॥

अव स्रष्टृणमिव भ्रंशदन्तर्लामवति हृदे ।

न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ६ ॥

[यद्यूनं यच्च अधिकं तत्सर्वमेवाव गूहसि ।

न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ७ ॥] । १ । ॥ २२ ॥

इहेत्य प्रागपागुदगधरागरालागुदमर्त्तत ।

इहेत्य प्रागपागुदगधराग्वत्साः पुषन्त आसते ।

इहेत्य प्रागपागुदगधराक् स्थालीपाको वि लीयते ।

इहेत्य प्रागपागुदगधराक् क्लिषीषु क्लिषीषते । १ ।

शुगित्यभिगतः । शलित्यपक्रान्तः । फलित्यभिष्ठितः । २ । अलावूनि

जरितः । पृषातकानि जरितः । पिपीलिकावटो जरितः । अश्व-
त्थपलाशं जरितः । श्या जरितः । पर्णसदो जरितः । गोशफो
जरितरित्येकैकमुक्त्वा नित्यं प्रतिगरम् । ३ ।

वीमे देवा अक्रंसताध्वर्यो चिप्रं प्र चर ।

सुसत्यमिङ्गवामस्यसि प्र खुदसि । ४ ।

पत्नी धीयस्यमाना जरितरोथा मोदैव होता विष्टी मे जरितरोथा
मोदैवेत्यस्यां प्रतिगृणाति । ५ । अवसाने पूर्वं प्रणव उत्तरम्
। ६ । ॥ २३ ॥

अत ऊर्ध्वं दशाह्नस्थाः । १ ।

यदवाधो ललामगुं प्र विष्टीमिनमाविपुः ।

सकम्ना देदिश्यते नारी सत्यस्याचिभुवो यथा ॥ १ ॥

यदस्या अङ्गभेद्याः रुधु स्थूलमुपातसत् ।

मुष्काविदस्या एजतो गोशफे शकुलाविव ॥ २ ॥

यदा स्थूलेन पससाणौ मुष्का उपावधीन् ।

विष्वङ्गावस्था वर्धतः सिकतास्त्रिव गर्दभौ ॥ ३ ॥

महानग्नी महानग्रं धावन्तमनु धावति ।

इमास्तु तस्य गा रक्ष यभ मामह्योदनम् ॥ ४ ॥

महानग्नी एकवाकुं शम्यया परि धावति ।

वयं न विद्म यो मृगः शीर्ष्णा हरति धालिकाम् ॥ ५ ॥

महानग्न्युप व्रूते स्वस्यावेशितं पसः ।

इत्थं फन्नस्य दृक्षस्य शूर्पंशूर्पं भजेमहि ॥ ६ ॥

महानग्न्युत्सूखलमतिकामन्यव्रवीत् ।

यथा तव वनस्पते नि घ्नन्ति तथा मम ॥ ७ ॥

महान्वै भद्रो बिल्वो महान्मद्र उदुम्बर ।

महो अभिजु बाधते महत बाधु खोदनम् ॥ ८ ॥

कष्टन्नरो यद्व प्राचीरिति द्वे । १ । तासां तृतीये पादे न्यूहो यथा
वृषाकपौ । २ । कष्टन्नर इति द्वितीयदशमयोरन्नरयो । ३ । न्यूहोने-
तरासामवसाध सतानाद्योत्तम पदम् । ४ । वि इ इ ई इ किमय-
मिदमाहो इ ओ इ ओया मोदैवेति प्रतिगृह्णाति । ५ । ॥ २४ ॥

दधिकाण्यो अकारिणमित्येका । १ । सुतासो मधुमत्तमा प्र
मंहिष्ठाय यो अद्रिभिद्व इष इति त्वष्टानि षष्ठे । २ । त्व न
इन्द्रा भर तदिन्द्राव आ भरेति सोत्रियानुरूपौ । ३ । सर्वं प्रम-
हिष्ठाय प्रथमे छन्दोमे । ४ । यो अद्रिभिद्विति पैका । ५ । एन्द्र
नो गध्येदु मध्ये मदिन्नरमिति मध्यमे । ६ । एतो त्विन्द्र स्वाम
सखाय इत्युत्तमे । ७ । ॥ २५ ॥

इन्द्र विद्या इन्द्रमीशानमोजसेति सोत्रियानुरूपावनुरूपस्य
ये पूर्वे ते उत्तरे । १ । नू मर्त इत्यच्चावाकस्यैन्द्रादनन्तर द्वितीय-
चतुर्थयो प्रथमोत्तमयोश्च छन्दोमयो । २ । त्रिणोर्नु कमितीतरेषु
। ३ । उर यज्ञायेति त्वच पूर्व सर्वत्र पर्यासात् । ४ । स वा कर्म-
णेति सदा पर्यास । ५ । शुधी हव तिरस्थ्या आशुत्कर्णेति
सोत्रियानुरूपौ तृतीये । ६ । इममिन्द्र सुत पिब पिवा सोम
मदाय कमिति चतुर्थे । ७ । अषावि सोम इन्द्र त इममिन्द्र
सुत पिबेति पञ्चमे । ८ । प्र व इन्द्राय वचदन्तमाय विश्वतो
दावन्निति षष्ठे । ९ । एवयामस्तु शस्त्रा यथा वृषाकपिम । १० ।

इह मदोश् इति वैराजन्तूहसुक्ता मदे मधोर्मदस्य मदिरस्य
 मदैवोश् ओश् ओथा मोदैवेति प्रतिगृणाति । ११ । षतुर्जनिवौ
 । १२ । तमस्य द्यावापृथिवी । १३ । विष्णोर्नु कम् । १४ । प्र वः
 पान्तमन्वसः । १५ । छन्दोमेषु च । १६ । तिष्ठन्तु प्रथमे । १७ ।
 भवा मित्र इति त्वचा च पूर्वसुत्तरधोऽच्छन्दोमयोः । १८ । नू मर्तः
 यरो मावयेत्युत्तमासुद्धृत्य यष्टे । १९ । यदिन्द्र चित्र यदिन्द्र ते
 चतस्र इति स्तोत्रियानुरूपौ प्रथमे छन्दोमे । २० । पुरां भिन्दु-
 रिति मध्यमे । पूर्वसूचो ऽनुरूपसूतीया तु प्रथमा । २१ । गायन्ति
 त्वेत्युत्तमे । २२ । ॥ २६ ॥

चतुर्विंशे शस्त्रं प्रथमाच्छन्दोमात्सर्वेषाम् । १ । यच्चतुर्णां द्वितीय-
 प्रभृतीनां तच्चतुर्णामाभिप्रविकानाम् । २ । तृतीयप्रभृतिभ्यः स्वरसा-
 मसु । ३ । अथ यद्यभिजितं विपुवन्तं बृहत्पृष्ठं विन्द्वजितं महाप्रती-
 यमहरित्युक्थ्यानि कुर्युश्चातुर्विंशिकान्युक्थ्यानि । ४ । अथ यदि पृष्ठया-
 भिस्रवयोः प्रथमे अहनी दशममहरित्युक्थ्यानि कुर्युरैकाहिकान्यु-
 क्थ्यानि । ५ । उत्तममाभिप्रविकमुक्थ्य कुर्युर्ध्वेद्वितीयस्याऋसूतीयसवनं
 तत्तृतीयसवनं तत्तृतीयसवनम् । ६ । ॥ २७ ॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ।

ओम् ।

पूर्वकारिणश्चन्दोगा अध्वर्यवः । १ । ते चेदनुपदिष्टं कुर्युः । १ ।
 एतावत्त्वं दृष्टौनामानुपूर्व्यं हविषां दैवत उच्चैरुपांशुतायां चाध्वर्यु-
 मनुविदधीत । २ । स्तोत्रिये चन्दोगमहर्ष्यागे सोमविकारे धृष्टे
 संख्यायां च । ४ । ते चेत्पादं वार्धचं वा विपर्यस्येयुर्हूनं वातिरिक्तं
 वा कुर्युर्न तदाद्रियेत । ५ । अचामेव विपर्यासमनुविदधीत । ६ ।
 न्यूननीयस्येत्पादो विकर्षेण पूर्येत तस्य संख्याय द्वितीयं न्यून-
 नौघम् । ७ । ऊर्ध्वं तु स्तरासमानश्चन्दोमानानि ध्यञ्जनानि लुप्ये-
 रन् । ८ । ॥ १ ॥

आनौते पशौ मृते ऽनुपाकृते ऽन्यमासभेतविग्भ्यस्तं कारयेत्
 । १ । उपाकृते वैपमाने

यस्माङ्गीयावेपिष्ठास्ततो नो अभयं कुह ।

पशून्ः सर्वाङ्गोपाय नमो हद्राय मौल्लुषे ॥

स्त्राहेति जुहोति । १ । यस्माङ्गीयावाग्निष्ठा इति वाग्ग्रमाने । २ ।

यस्माङ्गीयापलायिष्ठा इति पलायमाने । ३ । यस्माङ्गीया न्यमद

इत्युपविष्टे । ५ । यस्माङ्गीया संश्रप्ता इति मृते । ६ । नष्टे मृते

पलायिते वायं तद्रूपं तद्देवस्य पशुमासभेत । ७ । मृतस्य वर्षा

पुरोस्ताम्रमवदानासीतीतरस्य वयद्वारेषूपजुह्वयान् । ८ । ॥ १ ॥

प्रष्टत्तेषु मृते प्रयाजेषु तेनैव संख्यायम् । १ । अवदाने नष्टे

दुष्टे विमथिते वाज्यं प्रतिनिदध्यात् । १ । हृदयनाशे ऽन्यमालभेत । ३ । यदि च कामयेतातिं विमथितार ऋच्छेयुरिति कुविदङ्ग यवमन्त इत्याग्नीध्रीये जुहुयात् । ४ । अष्टापद्यां वशायामनूबन्ध्यायां गर्भस्य त्वचो वषारूपं फलीकरणानां फालीकरणान्गर्भमिति शामित्रे अपयित्वेतरस्य वषट्कारेषु शामित्र एव जुहुयात् । ५ । ॥ ३ ॥

यूपे विरुक्ते ऽन्यदृक्ते त्वाष्टं यज्जरूपमालभेत । १ । पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधास्तन्नस्तुरीपमध पोषयितु देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूप इति पुरोनुवाक्याः । २ । म स्र महे सुशरणाय प्रथमभाजं देव त्वष्टर्यद्वा चारुत्वमानलिति याज्याः । ३ । ॥ ४ ॥

ज्ञानविषये विद्विषाणयोः सुत्यथोरज्ज्ञोः सन्निपातन संभव इत्या-
चक्षते । १ । पूर्वे प्रातरनुवाकमुपाकृत्य पूर्वे संस्थापयेयुः । २ । सुम-
मित्रे जुहुयुः । ३ । सवेशायोपवेशाय गायत्र्यै कन्दसे ऽभिभृत्तौ
स्वाहेति प्रातःसवने । ४ । त्रिष्टुभे कन्दम इति माध्यन्दिने । ५ ।
जगत्यै कन्दस इति तृतीयसवने । ६ । अध्वर्युं मृतमिच्छन्प्राजा-
पत्याभिस्त्रिष्टुभिरध्वर्युः प्रातःसवने जुहुयात् । ७ । होतारं होता
माध्यन्दिने । ८ । उद्गातारमुद्गाता तृतीयसवने । ९ । ब्रह्माणं ब्रह्मानु-
सवनम् । १० । यजमान यजमानो ऽनुसवनम् । ११ । सर्वान्मृता-
निष्कन्तः सर्वे ऽनुसवनम् । १२ । दृष्टद्वयन्तरे कुर्युः । १३ । आभी-
कमाभीश्रवमभिनिधनमभीवर्तं च । १४ । कयाशुभीय मरुत्वतीयम् ।
१५ । सजनीयं निष्केवज्यम् । १६ । विह्व्यो वैश्वदेवम् । १७ । पूर्वपु
संस्थापयत्सूत्रां संस्थां कुर्वीत । १८ । अतिरात्रं कुर्वाणेषु द्विरात्रम् ।
१९ । द्विरात्रं कुर्वाणेषु त्रिरात्रम् । २० । तस्यां वा सन्धायां

भृयसीर्दक्षिणा दद्यात् । २१ । खवन्यो वा विहरन्ति वायुरा-
काशश्च । २२ । ॥ ५ ॥

श्रीते सोमे उपहृते ऽनतिगन्धकालमन्यमाहृत्याभिपुण्यात् । १ ।
सोमाक्षाराय सोमविक्रयिणे वा किञ्चिद्दद्यात् । २ । अनधिगम्यमाने
पूतीकाङ्क्षेतपुष्याण्यर्जुनानि कुशान्वाभिपुत्य^३ प्रतिदुहा प्रातःसवने
श्रीणीयाश्छूतेभ माध्यन्दिने दध्ना तृतीयसवने । ३ । एकां गां
दक्षिणां दत्त्वावभृथादुदेत्य पुनर्दोक्षेत । ४ । तत्र क्रतुदक्षिणा दद्यात्
। ५ । एतदेव । ६ । अभिदग्धे पञ्च गा दक्षिणा दद्यात् । ७ । ॥ ६ ॥

प्रातःसवनात्सोमे ऽतिरिक्ते । १ । अस्ति सोमो अयं सुत इति
स्तोत्रियानुरूपौ हेतुः । २ । ऐन्द्रावैष्णवीभिः स्तोममतिशयेत् । ३ ।
ऐन्द्रावैष्णवी याज्या । ४ । इन्द्रमिन्द्राधिनेः दृढदतो देवा अवन्तु न
इति षट् । ५ । उत्तमया परिधाय विष्णोः कर्माणि पश्यतेति
यजति । ६ । ॥ ७ ॥

माध्यन्दिनादतिरिक्ते । १ । वण्महानुदु त्यदर्शतमिति स्तोत्रि-
यानुरूपौ प्रगाथौ । २ । ऐन्द्रावैष्णवीभिः स्तोममतिशयेत् । ३ ।
ऐन्द्रावैष्णवी याज्या । ४ । ॥ ८ ॥

तृतीयसवनादतिरिक्ते । १ । प्र तप्ते अद्य शिपिविष्ट प्र तद्विष्णु-
रिति स्तोत्रियानुरूपौ । २ । ऐन्द्रावैष्णवीभिः स्तोममतिशयेत् । ३ ।
ऐन्द्रावैष्णवी याज्या । ४ । ॥ ९ ॥

आश्विनादतिरिक्ते । १ । आश्विनीभिः स्तोममतिशयेत् । २ ।
आश्विनी याज्या । ३ । अमृतं चेत्यर्यायैरभिव्युञ्जते पञ्चभिः स्तोमै-
र्द्वाचकेभ्यः स्तुवते । ४ । ते स्तोत्रियानुरूपान्जस्त्वोक्त्यमुखानां जग-

तीनां च देदे शंसेयुः । ५ । नित्याः परिधानीयाः । ६ । हस्तैर्वा
प्रथमैः पर्यायैः । ७ । होत्रे वा प्रथमानां पर्यायाणाम् । ८ । मैत्रा-
वरुणाय ब्राह्मणाच्छंमिने च मध्यमानाम् । ९ । अष्टावाकायोत्त-
मानाम् । १० । चीष्णाश्विनं षष्टिप्रतानि । ११ । ॥ १० ॥

यदि दीक्षितः प्रमीयेत दग्ध्वाभ्यीन्दुपनक्ष पुत्रं आतरं वा
दीक्षित्वा सह यजेरन् । १ । अभिपुत्र्य वा राजानमगृहीत्वा
ग्रहान्दक्षिणापरस्यां वेदिश्रोण्यामस्यकुम्भं निधाय तस्मिन्देगे सार्ष-
राज्ञीभिः पराक्षीभिः स्तुवते । २ । मार्जालीयदेशे वा । ३ । त्रिः
प्रसथं मार्जालीयं परियन्ति मय्यानूरूपपात्रानाः । ४ । सार्षराज्ञी-
होता निगदेत् । ५ । अश्विनं स्तोत्रम् । ६ । ऐन्द्रवायवाद्या ग्रहाः
। ७ । मन्वसरे ऽभ्यीनि याजयेयुः । ८ । स्तोत्रेस्तोत्रे ऽस्यिकुम्भमुप-
निदधति । ९ । मार्जालीये भस्त्राग्निमयन्ति । १० । ॥ ११ ॥

कलशे दीर्घे^१ विधुं दद्राणमिति वषट्कारनिधनेन ब्राह्मणाच्छंमिने
स्तुवते । १ । पूर्वस्तृषो ऽनुरूपः । २ । यावृषि दीर्घे^४ वृचस्य त्वा
श्वमथादीषमाणा इति द्युतानेन मारुतेन ब्राह्मणाच्छंमिने स्तुवते
। ३ । उत्तरो ऽनुरूपः । ४ । ऐन्द्रावैष्णवीभिः स्तोममतिशंसेत् । ५ ।
ऐन्द्रावैष्णवी याज्या । ६ । अभ्युन्नीतं नाराशंसं

ऊताऊतस्य ऽम्पतं ऊतस्य चाऊतस्य च ।

अऊतस्य ऊतस्य ऐन्द्राग्नी अस्य सोमस्य ॥

स्वाहेत्यन्तःपरिधिं भस्त्राग्निं जुहोति । ७ । उपवाते नाराशंसे^{१०} यं
जघन्यं यत्नं गृहीयान्तस्य ऊतस्याम्पकमवनयेत्प्रजापतये स्वाहेति
। ८ । दुष्टं सोमं प्राजापत्याभिष्वत्तस्यभिरध्वर्युर्दत्तरार्धपूर्वार्ध उपरवे

ऽवनयेत् । १८^{१२} । कृत्स्नं वेदममृतमन्नाद्यभागमिति ध्यायन्नववृष्टस्य
 भक्षयेदिन्दुरिन्द्रमवागात्तस्य त इन्द्रविन्द्रपौतस्योपहृतस्योपहृतो भक्ष-
 यामीति । १९^{१३} । हिरण्यगर्भं इत्यभ्युपाकृते चमसे जुहुयात् । १९^{१४} ।
 अवच्छाद्य च निर्हरेत् । १९^{१५} । य ऋते षिदिति वृत्तेन महावीरं
 भिन्नमनुमन्त्र्य^{१६}

अयन्तिंगत्तन्वो ये वितन्निरे य इमं यज्ञं स्वधया भजन्ते ।

तेषां हित्वं समिमं दधामि स्वाहा धर्मो अणेतु देवान् ॥

यज्ञस्य दोष्टो विततः पुरुषा सो अष्टधा दिवमन्वाततान् ।

स यज्ञ धुञ्च महि मे प्रजायै रायस्योषं विशमायुरग्रीय ॥

स्वाहेति चाहुती जुहोति । १९^{१७} । ॥ १९ ॥

यदि सप्तम्य दीक्षिता ऽथ साम्युत्तिष्ठेत्सोममपभज्य राजानं
 विश्वजितःतिराचेण यजेत सर्वसोमेन सर्ववृद्धेन सर्ववेदसदक्षिणेन
 । १ । आगूर्यं वा । १ । ॥ १९ ॥

आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा दीक्षिता गृहपतिमप्तदशाः सप्त-
 मासीरन्दोता मैत्रावरुणो ऽव्क्षावाको यावन्तुद्रक्षा ब्राह्मणाच्छंषी
 पोतामीश्र उद्गाता प्रस्रोता प्रतिहर्ता सुब्रह्मण्यो ऽध्वर्युं प्रतिप्रस्थाता
 नेष्टोन्नता । १ । आर्विज्यस्याविप्रतिषेधेनराश्वो यौगपद्ये । १ । दीक्ष-
 णानुपूर्व्येण सर्वेषां याजमानम् । २ । मुख्यः कुर्यात्परार्थानि । ४ ।
 कल्पविप्रतिषेधे भूयसां साधर्म्यम् । ५ । ऊतेषु दाक्षिणेषु दक्षिणा-
 पथेन कृष्णाजिनानि धून्वन्तो ऽहरहरित्याग्रेषुरिदमहं मां कल्याणै
 कीर्त्यै स्वर्गाय लोकायामृतत्वाय दक्षिणां नयानीति । ६ । उम्याय
 चाग्निष्टोमः सहस्रदक्षिणः पृष्ठशमनीयः । ७ । साधारणं द्वैके पृष्ठशम-

नीयम् । ८ । द्वादशाहप्रभृतीन्या चत्वारिंशद्रात्रादेकोत्तराणि रात्रि-
सत्राणि तेषु नित्यः । ९ । द्वादशाहो चैरहोभिर्विवर्धते तान्मुदाह-
रिष्यामः । १० । ॥ १४ ।

एकाहार्थे महाव्रतमाहरन्ति । १ । सर्वस्रोमं वातिरावम् । २ ।
अन्तरेण पृष्ठ्यं छन्दोमांस्य । ३ । द्व्यहार्थे गोआद्युषी । ४ । द्वितीयं
तृतीयं चाभिप्रविके प्रतीयेतैतस्यां चोदनायाम् । ५ । त्र्यहार्थे त्रौणि
पूर्वाण्यभिप्रविकानि । ६ । चतुरहार्थे महाव्रतचतुर्यानि । ७ । पञ्चा-
हार्थे पञ्च । ८ । षलहार्थे षट् । ९ । सप्ताहार्थे महाव्रतसप्तमानि
। १० । एतेन न्यायेन तांतां स्रज्यां पूरयन्ति । ११ । अन्तरेण
प्रायणीयं पृष्ठ्यं चैतेषां स्थानम् । १२ । ऊर्ध्वं तु दशमादङ्गो
महाव्रतस्य स्थानम् । १३ । ॥ १५ ।

अथैतान्यपवदन्ति । १ । अभिप्रवो ऽभिजिह्वजितौ चागन्तूनि
विंशतिरात्रे । २ । अभिप्रवो ऽतिरात्रो द्वावभिप्रवावित्येकविंशतिरात्रः
पूर्वः । ३ । पृष्ठ्यः स्वरसामानो विषुवानाद्यन्ताः स्वरसामानस्त्रयस्त्रिं-
शारम्भाणः पृष्ठ्य इत्युत्तरः । ४ । पृष्ठ्यस्रोमः षलहः ^५ चयस्त्रिं-
शमहरनिरुक्तम् ^६ तस्य कण्ठरथन्तरं माध्यन्दिने ^७ चयस्त्रिंशं निरु-
क्तम् ^८ त्रिणवम् ^९ द्वे एकविंशे ^{१०} त्रिणवम् ^{११} चयस्त्रिंशं निरु-
क्तम् ^{१२} चयस्त्रिंशमहरनिरुक्तम् ^{१३} चयस्त्रिंशारम्भाणः पृष्ठ्यस्रोमः ष-
लहः ^{१४} चिदहहरनिरुक्तम् ^{१५} ज्योतिष्टोमो ऽग्निष्टोमः ^{१६} इति
चतुर्विंशतिरात्रः संसदामयनमित्याचक्षते । ^{१७} ५ । ॥ १६ ॥

* Comm. इति चतुर्विंशतिरात्र संसदामयनमित्याचक्षते । इति सूत्रपक्षेदः ।
चरामस्यमे ।

पञ्चाभिप्रविकानि चिरुपेत्य विद्यजितिराच एष एव पञ्चाहो
दशराच इति चयस्त्रिंशद्राचः । १ । चतुर्विंशमभिप्रवः पृथ्वी नवाहो
गोत्रायुषी दशराचो महाव्रतमिति सप्तचिंशद्राचः । २ । चतुर्विंश
चयो ऽभिप्रवाः । ३*) अभिजित्स्वरसामानो विधुवानावृत्ताः स्वरसा-
मानो विद्यजिच्च । ४ अभिजित्प्रवृत्ति मवराच इत्याचवते । ५ अभि-
प्रवो गोत्रायुषी दशराचो महाव्रतम् । ६ इत्येकान्नपञ्चाशद्राचः । ७ मव-
त्स्वरममिति । ८ । ॥ १७ ॥

अथैकपटिराचे । १ । अभितो नवराचं पृथ्वी । २ । तयोरावृत्त
उत्तरः । ३ । न्यायकृत्तः शतराचः । ४ । अर्धपञ्चदशाभिप्रवास्तेषां
प्रथमस्यहो दशराचो महाव्रतमिति । ५ । ॥ १८ ॥

सप्तदश गवामपनस्य दीक्षाः । १ । द्वादश वा । २ । तैषस्या-
मावास्याया एकाह उपरिष्ठादीत्तेरन्माचस्य वा । ३ । तेषां माघस्या-
मावास्यायामुपवसथः फाल्गुनस्य वा । ४ । द्वादश दीक्षाः कुर्वा
णश्चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्या दीक्षेत् । ५ । तेषां ज्यौत्स्वस्य पञ्चम्यां
प्रमवः । ६ । प्रायणीयमतिरात्रमुपेत्य ^७ चतुर्विंशं च ^८ पृथ्वपञ्चमां-
श्चतुरो ऽभिप्रवानुपयन्ति । ९ । स मासः । ^{१०} । तथायुक्तान्पञ्च
मासानुपेत्य ^{११} पृथ्वचतुर्थानभिप्रवानुपयन्ति । ^{१२} । नवराचं च । ^{१३} ।
ऊर्ध्वं विद्यजितः पृथ्वारम्भणान्मासानुपयन्ति । ^{१४} । पृथ्वाभिप्रवौ
चान्वहमावर्तेते । ^{१५} । वैश्वदेवसृक्तानि चोत्तमानामाभिप्रविकानाम्
। ^{१६} । पृथ्वमुपेत्य चीनभिप्रवान् । १७ । स मासः । ^{१८} । पृथ्व-

मुपेत्य चतुरो ऽभिप्रवान् । तथायुक्ताश्चतुरो मामानुपेत्य ^{१८} चीन-
भिप्रवानुपयन्त्यायुगौ दशरात्रं महाव्रतमतिरात्रं च । ^{१९} इति
गवामयनस्याह्वयोऽगः । ^{२०} तत्प्रकृतौनि संवत्सरमक्षाणि । ^{२१}
तेषु विकारो ऽन्यत्र दशरात्रात् । ^{२२} षष्ठस्याभिप्रवः स्थाने
तदभिप्रवाचनम् । ^{२३} ॥ १८ ॥

उत्सर्गिणामयने । १ । यानि पौर्णमासीभिः सुत्यान्यहानि संनि-
पतेयुस्तान्युत्सृजेरन् । २ । उभाभ्यां वा दर्शपूर्णमासाभ्याम् । ३ । एक-
चिकं वा स्तोमं कुर्वीरन् । ४ । एकैकां वा स्तोत्रियाणामुत्सृजेरन्
। ५ । शक्ताणाम् । ६ । यजुषां च । ७ । अहर्बुभुजमानाः प्राजा-
पत्येन तदहः पशुना यजेरन् । ८ । यद्देवतो वा सवनीयः स्यात्
। ९ । तत्र पशुतन्त्रे हवींश्चन्वायातयन्ति । १० । तेषां स धर्मो
यः पशुतन्त्रे बोधमानानाम् । ११ । परस्मात्तः स्तोत्रियाननुरूपा-
न्कुर्वीरन् । १२ । यथार्थमतिग्रीषः । १३ । उत्थाय च द्वादशाह-
मासीरन् । १४ । उभयोरुत्सृजमानाः संवदामयनम् । १५ । ॥ २० ॥

आदित्यानामयने । १ । त्रित्यष्टदशावभिप्रवस्तोमौ पूर्वस्निग्ध-
टले । २ । पञ्चदशत्रित्य उत्तरस्निग्ध । ३ । मध्येष्टयाश्च मानाः
। ४ । षष्ठे मासि चीनभिप्रवानुपेत्य षष्ठ्यनुपयन्ति नवरात्रं च । ५ ।
अभिजितः स्थाने दृष्टव्यमिवम् । ६ । इन्द्रस्तोमं विश्वजितः । ७ ।
षष्ठ्यनुपेयाभिप्रवं च ^८ यूल्हच्छन्दसं दशरात्रं । ^९ त्रित्यस्तो-
ममग्निष्टोमसंथम् । ^{१०} उद्भिद्वलमिदौ च । ^{११} मध्येष्टवाश्चतुरो
मामानुपेत्य ^{१२} मध्येष्टवावभिप्रवा उपयन्ति । ^{१३} गोआयुषो
। ^{१४} इन्द्रोमदशाहं च । ^{१५} ॥ २१ ॥

अङ्गिरसामयने । १ । चितृदम्निश्वसोमः । २ । पृथ्वारम्भणान्मा-
सानुपयन्ति पूर्वस्मिन्पटले । ३ । पृथ्वोदयानुत्तरस्मिन् । ४ । आयु-
र्गाम् । ५ । समानमन्यदादित्यानामयनेन । ६ । ॥ २२ ॥

वृतिवातवतोरयने । १ । पृथ्वसोमानामेकैकेन मासम् । २ ।
महाव्रतं विपुवान् । ३ । आवृत्तानां पृथ्वसोमानामेकैकेन मासम्
। ४ । अतिरात्रावभितः । ५ । अग्निष्टोमा मध्ये । ६ । दशदशौ सव-
त्सरः । ७ । द्वादशौ विपुशान्सर्पसत्तस्य । ८ । ॥ २३ ॥

मासं दीक्षाः कौष्ठपायिनामयनस्य । १ । क्रीत्वा राजानमुप-
नद्धोपसद उपेत्याग्निहोत्रेण मासम् । २ । दर्शपूर्णमासाभ्यां मासम्
। ३ । चातुर्मास्यपर्वणामेकैकेन मासम् । ४ । चितृप्रभृतौनां पञ्चानां
पृथ्वसोमानामेकैकेन मासम् । ५ । अष्टादशाहं चयस्त्रिंशेन^६ दशरात्रं
महाव्रतमतिरात्रं चेति ।^७ यो होता सो ऽध्वर्युः स पोता ।^८
यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मा स प्रतिहर्ता ।^९ य उद्गाता सो ऽष्वा-
वाकः स नेष्टा ।^{१०} यः प्रक्षोता स ब्राह्मणाच्छ्वी स यावन्तु
।^{११} यः प्रतिप्रस्थाता सो ऽग्नौ च उन्नेता ।^{१२} सुप्रह्वणः सुप्र-
ह्वणः ।^{१३} गृहपतिर्गृहपतिः ।^{१४} देशकालसंनिकर्षे ऽवैदेश्या-
प्रधानस्य वशं नयेत् ।^{१५} यथादेशमितराणि ।^{१६} एकाहः
संघातमापद्यमानो लभेत तायमानरूपाणि ।^{१७} सांघातिका-
देकाहीभवतो निर्वर्तेरन् ।^{१८} अयं यज्ञीयातिप्रैषः सपुरोनुवाक्यः
शः शोचिया होत्रकाणां कदन्त उक्थमुखीयास्याभिनष्टीयमिति
तायमानरूपाणि ।^{१९} गवामेवायनस्यार्ह्योगः ।^{२०} ॥ २४ ॥

चतुरो मासान्दीक्षाः । १ । चतुर उपसदः । २ । चतुरः सुव-

नूति । ३ । गवामयनस्य प्रथमोत्तमौ मासौ । ४ । अष्टाविंशिनौ
च^५ विपुवांश्च । ५ । तत् क्षुण्णकतापश्चितमित्याचरते । ६ । ॥ २५ ॥

संवत्सरं दीक्षाः । १ । संवत्सरमुपसदः । २ । संवत्सरं सन्वन्तीति
। ३ । तत्तापश्चितमित्याचरते । ४ । ॥ २६ ॥

त्रीन्संवत्सरान्दीक्षाः । १ । त्रीनुपसदः । २ । त्रीन्सन्वन्ति । ३ ।
इति महातापश्चितम् । ४ । अभ्यासो षड्संवत्सरे गवामयनस्य । ५ ।
संहार्यान्वा परिहाय । ६ । अतिगात्रः सहस्रमहान्यतिरात्रो ऽग्नेः
सहस्रसायम् । ७ । ॥ २७ ॥

गवामयनं प्रथमः संवत्सरः । १ । अथादित्यान्ताम् । २ । अथा-
द्विरसाम् । ३ । त्रिसांवत्सरं प्रजातिकामानाम् । ४ । चिद्वत्प्रमृतीनां
चतुर्णां पृष्ठयस्रोमानामेकैकेन त्रींस्त्रीन्संवत्सराग्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरम्
। ५ । एतेषामेवैकैकेन नवनव शतयागां षट्त्रिंशत्संवत्सरम् । ६ ।
एतेषामेवैकैकेन पञ्चविंशतिः पञ्चविंशतिः साध्यानां शतसंवत्सरम् । ७ ।
एतेषामेवैकैकेन पञ्चपञ्च पञ्चाशतो विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरम् । ८ ।
॥ २८ ॥

सरस्वत्या विनशने दीक्षा सारस्वतानाम् । १ । क्रीत्वा राजान-
मुपनक्षोपसद उपेत्य^२ प्रायणीयमतिरात्रमुपेत्य^३ इष्ट्वा सांमाय्ये-
नाध्वर्युः शम्यां परास्य^४ तत्र गार्हपत्यं निधाय^५ षट्त्रिंशत्प्रक्रमे-
स्वाह्वनीयमभ्यादधाति । ६ । चक्रीवत्सदः । ७ । तथाग्नीध्रम् । ८ ।
उल्लूखलवुधो यूपः । ९ । नेपरवान्खनन्ति । १० । तमेतमापूर्यमाण-
पक्षमामावासेन यन्ति । ११ । तेषां पौर्णमास्यां गौरुक्थरो दृढत्सामा
। १२ । तमेतमपक्षीयमाणपक्षं पौर्णमासेन यन्ति । १३ । तेषाममा-

वास्यायामायुरुक्थ्यो रथन्तरसामा ।^{१४} प्रतीपं पूर्वेण पशुमा यन्ति
 ।^{१५} अपोनप्विद्यं चरुं निरुष्य ।^{१६} तदस्थानीकमस्त्रिन्यद इत्य-
 पो नप्विद्यस्य ।^{१७} अण्ये दृषदत्याः ।^{१८} सरस्वतीमपि यन्ति
 ।^{१९} शते गोवृषभमणुत्सृजन्ति ।^{२०} यदा सहस्रं संपद्यते ऽथो-
 त्यानम् ।^{२१} सर्वेषु वेपहतेषु ।^{२२} गृहपतौ वा मृते ।^{२३} ।
 सार्चं वा प्रसवणं प्राप्याग्नये कामाग्नेष्टिं निर्वपन्ति ।^{२४} तस्यामर्शां
 च पौरुषीं च धेनुके दत्त्वा कारपचवं प्रति यमुनामववृथमभ्यव-
 यन्ति ।^{२५} इति मित्रावरुणयोरथमम् ।^{२६} अतिरात्रो ऽभि-
 जिद्विजितौ गोआयुषी इन्द्रकुची अतिरात्रः ।^{२७} इतीन्द्राग्न्योः
 ।^{२८} अतिरात्रो व्योतिर्गौरायुर्विजिदभिजिताविन्द्रकुची अति-
 रात्रः ।^{२९} इत्यर्घ्यम् ।^{३०} संवत्सरं ब्राह्मणस्य गा रक्षेत् ।^{३१} ।
 संवत्सरं घर्णे नैतंधवे ऽग्निमिन्धीत ।^{३२} संवत्सरे परीणद्वग्नौ-
 नाधाय दृषदत्या दक्षिणेन तीरेणाग्नेवेनाष्टाकपालेन शम्यापराशे-
 शम्यापराशे यजमान एति ।^{३३} त्रिः प्रत्वां प्रति यमुनामववृथ-
 मभ्यवयन्ति ।^{३४} इति दार्षद्वतम् ।^{३५} अतिरात्रः सहस्रं चित्तः
 संवत्सरा अतिरात्रः प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरं सहस्रसंवत्सरम् ।^{३६} ।
 ॥ ९८ ॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ।

श्राम् ।

एकाद्वेद्यहीनेषु च प्रकृतेर्विकारः । १ । यस्मिन्नहनि यदहः प्रदि-
श्येत सवनं वा सहीचं तत् । २ । ऐकादिकमनादेशे । ३ । ॥ १ ॥

अन्याधेयेन ब्रह्मवर्चसकामो यजेत । १ । तस्याष्टास्त्रष्टासु स्तोत्राणि
। २ । अष्टाक्षरा गायत्री । ३ । तेजो ब्रह्मवर्चसं गायत्री । ४ । रय-
न्तरं पृष्ठम् । ५ । ब्रह्म रयन्तरम् । ६ । अग्निष्टोमो यज्ञः । ७ । ब्रह्म
वा अग्निष्टोमः । ८ । एतेन चिःसमृद्धेन ब्रह्मणा तेजो ब्रह्मवर्चसमा-
प्नोति । ९ । ऋचक्रुषं यत्तम् । १० । विष्टुदा अन्नमन्नं पानं खाद-
यन्ति तस्य सर्वस्याप्तौ । ११ । चतुर्विंशतिर्दक्षिणा । १२ । चतुर्विंशतिर्वै-
संवत्सरस्यार्धमासाः संवत्सरस्यैवाप्तौ । १३ । तस्याग्नये पवमानाय पाव-
काय शुचये इति पञ्च उपालम्भ्याः सवनीयस्य । १४ । आदित्या
वशानुबन्ध्याया उपालम्भैर्वविधा । १५ । तद्यदेवं पञ्चो नियुक्ता
भवन्ति नैदग्न्याधेयादयानीति । १६ । तस्य प्रातः सवनीयाननु पुरो-
लाग्नानग्नये पवमानायाष्टाकपालं पुरोलाशं निर्वपति । १७ । माध्य-
न्दिनीयाननु पुरोलाग्नानग्नये पावकाय । १८ । द्यौयसवनीयाननु
पुरोलाग्नानग्नये शुचये । १९ । आवपनं वै सवनीयाः पुरो-
लाशाः । २० । आवपन एव तदावपति । २१ । अथ यदादित्या वशानु-
बन्ध्याया उपालम्भ्या भवत्यर्दितां वा अन्वग्न्याधेयं संतिष्ठते । २२ ।
या अन्वग्न्याधेयस्य संस्था तामेव तद्यज्ञस्य संस्थां करोति । २३ । ॥ २ ॥
एवं पञ्चवः पुरोलागास्यान्वायात्यन्ते हविर्यज्ञेषु सोमेषु । १ ।

तस्य शस्त्रम् । १ । यदाहिष्ठमिति दृचमाज्यम् । २ । माधुच्छन्दस
 प्रउग । ४ । त्रयस्तयस्तृचा होत्रकाणां प्रातः सवने स्तोत्रियानुरूपौ
 पर्यासश्च । ५ । इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोममिति दृच मरुत्वतीयम्
 । ६ । नृणां भु त्वा नृतम गीर्भिर्द्व्यैरिति दृच निष्केवल्यम् । ७ ।
 अध्वर्यो वीर प्र महे सुतानामिति दृच मैत्रावरुणस्योक्थमुखीयम्
 । ८ । पूर्वं ब्राह्मणाच्छस्त्रिण । ९ । उत्तरमच्छावाकस्य । १० । पर्या-
 सांशुत्तमान । ११ । उदु य देव सविता हिरण्यया ^{१२} धृतवती
 भुवनानाम ^{१३} इन्द्र चधुभिर्वाजवद्भि ^{१४} खसि नो मिमीताम् ^{१५} वैश्व-
 नर मनसा ^{१६} प्र यन्तु वाजा ^{१७} समिद्धमग्निं समिधा गिरा
 गृण ^{१८} इति दृचानि वैश्वदेवाग्निमारुतयो सुक्राना स्थाने । ^{१९}
 दृचकृतमित्येतस्या चोदनायामेतच्छस्त्रं प्रतीयेत । ^{२०}
 वा दृचकृतम् । ^{२१} एतेनाग्निहोत्रौ व्याख्यातौ । ^{२२} आग्नेयं पय
 पूर्वस्निन् । ^{२३} सौर्यं सुत्तरस्निन् । ^{२४} पशू च । ^{२५} प्राजापत्या
 वशानूबन्धाया उपालम्भैवविधा । ^{२६} ॥ ३ ॥

पुनराधेयेन तेजस्कामो यजेत । १ । तस्य पञ्चसुपञ्चसु स्तोत्राणि
 । २ । पञ्चपदा पङ्क्तिः । ३ । पाङ्क्तौ वै यज्ञः । ४ । यज्ञस्यैवाष्टौ । ५ ।
 सर्वाग्नेयादग्निष्टुतं शस्त्रम् । ६ । ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासावन्नाद्यकामस्य । १ । इत्तादधावाययणं सोमेष्टि-
 स्थाप्रवर्गम् । २ । दाचायणयज्ञाश्चत्वारः सर्वकामस्य । ३ । महायज्ञश्च
 । ४ । तस्मिन्नाहुर्मास्यहवीष्यन्वायात्यन्ते । ५ । पशवश्च पर्वदेवताभ्य
 । ६ । एककपालदेवताभ्यश्चानूबन्धाया उपालम्भ्या एवविधा । ७ ।
 अतिरात्रो यज्ञः । ८ । ॥ ५ ॥

प्रजापतिर्हं प्रजातिकामस्तपस्तप्नैतं यज्ञक्रतुमपश्यद्वैश्वदेवम् । तमा-
 हरत् । तेनायजत ^२ तेनेष्टा प्राजायत ^३ तेन प्रजातिकामो यजेत
 । ^४ । वैश्वदेवः पशुरुपालम्भः सवनीयस्य । ^५ । द्यावाष्टयिवीया
 वशानूबन्ध्याया उपालम्भैर्विधा । ^६ । चिद्यतः शस्तम् । ^७ । दध-
 कृत्तं वा । ^८ । अश्वग्यादुदेत्योदवसानौययेष्टा मुनिमत्तेष्टा यजमान
 आस्ते ऽहरहयतुरो मासानाग्नेय्याग्नावैष्णव्या वान्तरालेषु । ^९ । सैव
 तत्र दौत्ता । ^{१०} । ॥ ६ ॥

वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा अष्टजत ^१ ताः सृष्टा अप्रसृता
 वरुणस्य यवाञ्जलुः ^२ ताः वरुणो वरुणपाशैः प्रत्यमुषत् ^३ ताः
 प्रजाः प्रजापतिं पितरमेत्योपाधावन् ^४ उप तं यज्ञक्रतुं जानीहि
 येनेष्टा वरुणपाशेभ्यः सर्वस्माच्च पाप्मनः संप्रमुच्येमहीति ^५ तत एतं
 प्रजापतिश्चतुर्थे मासि द्विराचं यज्ञक्रतुमपश्यद्वरुणप्रघासम् ^६ तमा-
 हरत् । तेनायजत ^७ तेनेष्टा वरुणमप्रीणात् ^८ स प्रीतो वरुणो
 वरुणपाशेभ्यः सर्वस्माच्च पाप्मनः प्रजाः प्रामुषत् ^९ ॥ ६ वा अस्य
 प्रजा वरुणपाशेभ्यः सर्वस्माच्च पाप्मनः संप्रमुच्यते य एवंविदान्वरुण-
 प्रघासैर्यजते । ^{१०} । उक्त्यगौ भवतः । ^{११} । वारुणः पशुरुपालम्भः
 सवनीयस्य पूर्वस्मिन् । ^{१२} । मारुत उत्तरस्मिन् । ^{१३} । काथौ वशानू-
 बन्ध्याया उपालम्भैर्विधा । ^{१४} । ॥ ७ ॥

ताः प्रजाः प्रजापतिमब्रुवन्कस्मै नु नो ऽन्नाद्यायासृष्टा इति ^१ तत
 एतं प्रजापतिश्चतुर्थे मासि त्रिराचं यज्ञक्रतुमपश्यत्साकमेधम् ^२ तमा-
 हरत् ^३ तेनायजत ^४ तेनेष्टान्नाद्यमाप्नोत् ^५ तेनान्नाद्यकामो यजेत
 । ^६ । अग्निष्टोम उक्त्यगो ऽतिरात्रः । ^७ । अग्नये ऽनीकवते प्रथमे

पशुसुपालम्भ. सवनीयस्य ।^८ मरुद्भ्यः संतपनेभ्यो द्वितीये ।^९ माहेन्द्रसृतीये ।^{१०} वैश्वकर्मणौ वशानूबन्ध्याया उपालम्भैवविधा ।^{११} ऐकादिकं यथा पृथग्य शस्तम ।^{१२} पृथग्यो वा विहतः ।^{१३} विश्वजितो वा दृष्टपृष्ठात्तृतीये ऽहनि शस्तम ।^{१४} सौवामणे च ।^{१५} आयुष्कामयज्ञे महायज्ञे ।^{१६} विनुत्यभिभृत्यो ।^{१७} स्त्रिजिति ।^{१८} इन्द्रवज्रे च ।^{१९} ॥ ८ ॥

ता प्रजा. प्रजापतिमनुवन्कस्यै नु न प्रतिष्ठाया अस्तुष्टा इति । तत एत प्रजापतिर्यज्ञकतुमपश्यच्छुनामीरीयम् । तमाहृत । तेनायजत । तेनेष्टा प्रत्यतिष्ठत । तेन प्रतिष्ठाकामो यजेत ।^१ शुनामीरीय पशुसुपालम्भ. सवनीयस्य ।^२ सौरी वशानूबन्ध्याया उपालम्भैवविधा ।^३ विशति वैश्वदेवे ददाति ।^४ त्रिंशत वरुण-प्रघासेषु ।^५ पचाशत साकमेधेषु ।^६ विशति शुनामीरीये ।^७ तद्विशतिशतम् ।^८ विशतिशत वा षट्त्वारहानि ।^९ तद्वृत्त-माप्नोति ।^{१०} षट्पुना सवत्सरम् ।^{११} ये च सवत्सरे कामाः ।^{१२} ॥ ८ ॥

पशुमस्तु चातुर्मास्येषु । १ । पूर्वेषु पाशुक कर्म । १ । अप-रेद्युर्वैश्वदेव पशु । २ । पशुपुरोस्ताशमनु चातुर्मास्यदेवता यथा-पञ्च । ४ । पाशुक स्त्रिष्टुक्त । ५ । निगमन्यान्वर्जम् । ६ । यथास्थानं वाजिनम् । ७ । हृदयशूलान्तं संतिष्ठते । ८ । वारुणमारुतौ वरुण-प्रघासेषु । ९ । उत्तरे यूपमुच्छ्रयन्ति । १० । माहेन्द्रशुनामीरीया लुनरयो । ११ । यथाम्याना दृष्टय । १२ । पित्रा च । १३ । यथादेवत वा पञ्च । १४ । तद्वास्यातमेकादशिन्या । १५ । आनो-

कवतः सांतपनो गृहमेधीयः क्रीलिनो मैत्रश्च महाहविषि । १६ ।
 पर्वणिपर्वणि वा मंस्थित ऐन्द्राग्रः । १७ । समानमनन्यत् । १८ । अथ-
 वायेकपर्वण्येकपशौ चैन्द्राग्रे पराचि हवींषि । १९ । उपहृयेलां पित्र्या
 । २० । अश्वकादूर्ध्वमनुयाजप्रभृति । मनोतादिपशूना वा । २१ ।
 सौमिकैः समानदक्षिणानि सर्वपशूनि । २२ । चातुर्मास्यपशुदक्षिणैः
 पाशुकानि । २३ । ॥ १० ॥

प्रत्यवरोहणीयः प्रतिष्ठाकामस्य । १ । संकल्पविहता ज्योतिष्टोमः
 । २ । पशुवन्धः पशुकामस्य । ३ । एकादशस्तोमः । ४ । एकादश-
 चरा त्रिष्टुप् । ५ । त्रैष्टुभाः पशवः । ६ । पशूनामेवाष्टौ । ७ । पिदा
 सोममभि यमुय तर्द एतायामोप गन्धन् इन्द्रमिति निविह्वाने
 । ८ । ऊर्ध्वं गन्धं महि गृणान इन्द्रैतायामोप गन्धन् इन्द्रमिति
 गोवक्षवे तदेतस्याङ्गो रूपम् । ९ । उद्भिद्वलभिर्दोर्गासवे च । १० । ॥ ११ ॥

अथातः शौचामणः । १ । इन्द्रो हायुक्कामक्षपक्षेपे ^२ स तपसा-
 त्वैतं यज्ञकृतमपग्रशौचामणम् ^३ तमाहरत् ^४ तेनायजत ^५ तेनेष्टा
 दोर्घायुत्वमगच्छत् ^६ तसु ह भरदाजाय जोषाय प्रोवाच ^७ अनेन
 वा अहमिष्टा दोर्घायुत्वमगच्छमनेनापि त्वं यजेति ^८ तेन ह भर-
 दाज इष्टा सर्वायुत्वमगच्छत् ^९ सर्वमायुरेति य एवं वेद य उ-
 वेनेन यजते । ^{१०} तस्य रथन्तरं पृष्ठम् । ^{११} अग्निष्टोमो यज्ञः
^{१२} ४ । यथाग्रहं दक्षिणा । ^{१३} ५ । तस्य त्रीणि त्रिष्टुप्ति स्तोत्राणि
^{१४} ६ । त्रीणि पञ्चदशानि । ^{१५} ७ । त्रीणि सप्तदशानि । ^{१६} ८ । त्रीण्येक-
 विंशतीति । ^{१७} ९ । उत्तरोत्तरितायै । ^{१८} १० । उत्तरोत्तरावद्दोर्घायुत्वम-
 श्रवामहा इति । ^{१९} ११ । ॥ १२ ॥

तस्याश्विनो लोहो ऽजः सारस्वती मेयीति पशू उपालम्भ्यौ
 सवनीयस्य । १ । इन्द्राय सुचाम्णे वशानूबन्ध्याया उपालम्भ्यैवविधा
 । २ । तद्यदेवं पशवो नियुक्ता भवन्ति नेत्सौचामण्या अयानीति
 । ३ । तस्य प्रातःसवनीयाननु पुरोलाशाग्वाह्यतो ऽग्निमुपसमाधाय
 सुरासोमेन चरन्ति । ४ । तृतीयसवनीयाननु पुरोलाशाग्वावित्रं
 द्वादशकपालं पुरोलाशं निर्वपति । ५ । ऐश्वर्यमेकादशकपालम् । ६ ।
 वारुणं दशकपालम् । ७ । आवपनं वै सवनीयाः पुरोलाशा आव-
 पन एव तदावपति । ८ । अथ यदिन्द्राय सुचाम्णे वशानूबन्ध्याया
 उपालम्भ्या भवती^९ वा अनु सुचामाणं सौचामणी संतिष्ठते । ^{१०}
 यैव सौचामण्याः संस्था तामेव तद्यज्ञस्य संस्थां करोति । ^{११}
 तं द्वैके ऽतिराधं कुर्वन्ति । ^{१२} एकविंशत्सोमं बृहत्पृष्ठमुभय-
 सामानम् । ^{१३} तस्य यद्विजितो बृहत्पृष्ठस्य शल्लं तच्छल्लम्
 । ^{१४} अथ द्विविधज्ञाः सोमाः संतिष्ठन्ते । ^{१५} ॥ १३ ॥

देवा ह पशुकामाश्चतुरो मासान्त्रतं चरित्वैतमुद्भिदं यज्ञकतु-
 मपशन् । तेनेष्टा पशूनापुः । तेन पशुकामो यजेत । उद्भिदेष्टा
 यदि मन्येत चिराग्मा पशव आगुरिति चतुरो मासान्त्रतं चरित्वा
 बलभिदा यजेत । चिप्रं द्वैतं पशव आयन्ति । १ । ॥ १४ ॥

गोसवेन पशुकामो यजेत । १ । षट्चिंशत्सोमेन । २ । षट्चिं-
 शदचरा बृहती । ३ । बार्हताः पशवः । ४ । पशूनामेवाश्लै । ५ ।
 षट्चिंशत्सहस्रा दक्षिणा गोसवस्य । ६ । अयुतं वा । ७ । उक्तयो
 यज्ञः । ८ । ॥ १५ ॥

अतपेयेन तेजस्कामो यजेत । १ । द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदः

। १ । मध्यमेनाङ्गुष्ठपर्वणौदुम्बरं चमसं मितं घृतस्य प्रतयेत् । २ ।
 अयुजासु चीरौदनं दीचासु । ४ । सोमचमसो दक्षिणामियुतस्य
 । ५ । अतं सत्यं वदन्तो भक्षयेयुः । ६ । भृशुवः स्वरिति वा । ७ ।
 सगोत्राय वा ब्रह्मणे दद्यात् । ८ । जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय
 कथा महामवधत्कस्य हेतुरिति निविद्धाने । ९ । मन्दमान अता-
 दधि प्रजाया अतस्य हि श्रुद्धः सन्ति पूर्वैरित्युतवती तदेतस्याङ्गो
 रूपम् । १० । ॥ १६ ॥

प्रजापतिरिमं लोकमीषंस्तपसाज्ञैतं यज्ञक्रतुमपश्यद्भूः । तेनेष्टुमं
 लोकमाप्नोत् । तेनेमं लोकमीषन्यजेत । १ । ॥ १७ ॥

प्रजापतिरन्तरिक्षलोकमीषंस्तपसाज्ञैतं यज्ञक्रतुमपश्यद्भुवः । तेने-
 ष्ट्वान्तरिक्षलोकमाप्नोत् । तेनान्तरिक्षलोकमीषन्यजेत । १ । ॥ १८ ॥

प्रजापतिरसुं लोकमीषंस्तपसाज्ञैतं यज्ञक्रतुमपश्यत्सुः । तेनेष्ट्वामुं
 लोकमाप्नोत् । तेनासुं लोकमीषन्यजेत । १ । स्वरसामभ्यः शस्त्राणि
 यथासोमम् । २ । आनुष्टुभानि च । ३ । ॥ १९ ॥

सूर्यो ह तेजस्कामस्तपसाज्ञैतं यज्ञक्रतुमपश्यच्छुक्रसोमम् । तेनेष्ट्वा
 तेज आप्नोत् । तेन तेजस्कामो यजेत । १ । एकविंशतिः श्वेताश्वा
 दक्षिणा । २ । वैपुवतमहः । ३ । ॥ २० ॥

तीम्रसवः प्रजया पशुभिस्तीम्रस्य बुभूषनः । १ ।

अयं तीम्रस्तीम्रसदिन्द्र सोमो यच्चक्ष्मणाय हरिवो अस्य पाहि ।
 वज्रं शिशानो जठरं षण्णस्त्रानाष्टयं वृषभं तुषमिन्द्रम् ॥

इति पुरस्तान्मन्त्रतृतीयस्य निविद्धानस्य । २ । तीम्रस्याभिवयस इति
 निष्केवस्ये । ३ । ॥ २१ ॥

ज्योतिः सुतमवः । १ । गौः न्यपतिमनः । २ । आयुर्धामणीमवः । ३ । मंदंशानुप्तोमाविपुवच्चौ श्वेनाजिरौ मृत्त्वन्मकौ चुरवपिणी-
 र्यच्छिदौ महः श्वेनद्याभिचरणीयाः । ४ । मन्युसुक्ते निविद्धाने
 त्तिङ्गकृते । ५ । यत्पृष्ठेनाभिचरेयुस्तत्पृष्ठः प्राकृतेऽभिचर्यमाणस्य
 । ६ । इषौ दृष्टद्वयमाम । ७ । अभीवर्त इतरेषु । ८ । शिखरैः
 सदन्ध्रं भवति । ९ । कार्मुकाण्युपगरेते । १० । दानवद्विरामौधम्
 । ११ । धान्यनान्युपगरेते । १२ । शरमयं बर्हिः । १३ । बाधक इध्मः
 परिधयस्य । १४ । वैभीदको दूपः । १५ । उपतापिनोमां गवा-
 माज्यम् । १६ । अनुसरणा गोद्यर्माधिपवणम् । १७ । श्वनभ्ये अधि-
 पवणफलके । १८ । श्वचम्वामापः संसृतास्ताभिर्वसतीवरीः पृच्छन्ति
 । १९ । उपोत्तपस्या अधिज्यधन्वानो लोहितोष्णीया असिबद्धाः
 प्रचरेयुः । २० । न हितं कथमेगीतेयस्यो ऽद्वादशाक्षं जीवेत् । २१ ।
 न च वै तं कथम स्मृणुते य एतैः प्रत्यभिचरति । २२ । सदः
 पाप्मानं द्विपतयापजिघांसमानस्य । २३ । उपोत्तमाद्य शस्त्राणा-
 मुत्सृज्यन्ते । २४ । उपसदः प्रजाकामस्य पशुकामस्य च । २५ । उपो-
 त्तमाद्य शस्त्राणामुपजायन्ते । २६ । ॥ २२ ॥

देवासुराः समयतन्त ^१ ते देवा दृष्टव्यं पुरोहितमुपाधावधुप
 तं यज्ञक्रतुं जानीहि येनेष्टासुरानभिभवेमहीति ^२ स एतमृषभं
 यज्ञक्रतुमपश्यत् ^३ तेनेष्टासुरानभ्यभवन् ^४ तेन दिपतो भ्राष्टव्या-
 नभिवुभूषन्त्यजेत । ^५ पञ्चदशश्लोमस्य सप्तदशो मास्यन्दिनः पञ्च-
 मानसदस्य ऋषभरूपम् । ^६ पिवा सोममभि यमुय तर्दस्तसु
 दृष्टि यो अभिभूत्योजा इति निविद्धाने । ^७ य. शिप्रवानृषभो

यो मनीनां गीर्भिर्वर्धं वृषभं वर्षणीनामित्यूषभवती तदेतस्याक्तो
रूपम् । ४ । ॥ २३ ॥

सूर्या ह तेजस्कामस्तपस्तप्तैतं यज्ञक्रतुमपश्यद्बोमानम् । तेनेष्टा
तेज आप्नोत् । तेन तेजस्कामो यजेत । १ । सप्तदशस्तोमस्यैकविंश
आर्भवः पवमानः । २ । एकविंशो वा एष य एष तपति तदेनं
स्वेन रूपेण समर्धयति । ३ । इमा उ त्वा पुरुतमस्येन्द्रं स्तवेति
निविद्धाने । ४ । सूर्येण वयुनवचकार स सूर्यः पर्युह वरांसीति
सूर्याभिधाहारे तदेतस्याक्तो रूपम् । ५ । ॥ २४ ॥

वसिष्ठो ह्यन्नाद्यकामस्तपस्तप्तैतं यज्ञक्रतुमपश्यद्विराजम् । तेने-
ष्टान्नाद्यमाप्नोत् । तेनान्नाद्यकामो यजेत । १ । पञ्चदशौ पूर्वा पव-
मानौ त्रिवृन्तीतराणि । २ । स विराजमभिसंपद्यते । ३ । श्रीर्वि-
राजन्नाद्यं त्रियो विराजो ऽन्नाद्यस्योपास्यौ । ४ । महश्चित्त्वमिन्द्र यत
एतांस्त्वं राजेन्द्र ये च देवा इत्यचरवैराजे निविद्धाने तदेतस्याक्तो
रूपम् ॥ ५ ॥ ॥ २५ ॥

इन्द्रो ह स्वाराज्यकामस्तपस्तप्तैतं यज्ञक्रतुमपश्यत्स्वराजम् । तेनेष्टा
स्वाराज्यमाप्नोत् । तेन स्वाराज्यकामो यजेत । १ । सप्तदशौ पूर्वा
पवमानौ त्रिवृन्तीतराणि । २ । तायतसः स्तोत्रिया विराजमतिथन्ति
। ३ । ताभिः स्वाराज्यमाप्नोति । ४ । अचरवैराजे च । ५ । ॥ २६ ॥

उग्रना ह काव्यो ऽसुराणां पुरोहित आस । स ह देवाना-
मन्नमगित्वा परिदद्रे । स ह्यैवत । कथं नु तेन यज्ञक्रतुना यजेयं
येनेष्टा पाप्मानमपह्न्यामिति । स एतमुग्रनस्तोमं यज्ञक्रतुमप-
श्यत् । तेनेष्टा पाप्मानमपाहत् । तेन पाप्मानमपजिघांसमानो यजेत

१९। उदरव्याधितश्च । २०। चिद्वत्प्रातः सवनम् । २१। ब्रह्म वै चिद्वत्
 । २२। चिद्वत्तैव तद्ब्रह्मणा पुरस्तात्पाप्मानमपाहृत । २३। सदृशो माध्य-
 न्दिन । २४। सा विराट् । २५। विराजैव तन्माध्यत पाप्मानमपाहृत
 । २६। चिद्वत्तृतीयसवनम् । २७। ब्रह्म वै चिद्वत् । २८। चिद्वत्तैव
 तद्ब्रह्मणोपरिष्ठात्पाप्मानमपाहृत । २९। अयमाद्यौर्न य इन्द्रेति
 निविद्वाने । ३०। उग्रता यत्सहस्रैरयात वरिवस्यन्नुग्रहे काव्यायेत्यु-
 ग्रवती तदेतस्याहो रूपम् । ३१। ॥ २७ ॥

स ह्येत । पाप्मानमपाहृत्य कथं नु तेन यज्ञक्रतुना धजेय
 येनेष्टान्नाद्यमाप्नुयामिति । स एतमुत्तरमुग्रनस्तोम यज्ञक्रतुमप-
 श्यत । तेनेष्टान्नाद्यमाप्नोत । तेनान्नाद्यकामो यजेत । १। चिद्व-
 त्प्रातः सवनम् । २। ब्रह्म वै चिद्वत् । ३। सदृशो माध्यन्दिन । ४।
 सा विराजन्नाद्यम् । ५। चिद्वत्तृतीयसवनम् । ६। ब्रह्म वै चिद्वत्
 । ७। चिद्वत्तैव तद्ब्रह्मणोभयतो ऽन्नाद्य परिगृह्यात्मनदधत । ८।
 तथो एवैतद्यजमानस्त्रिदृष्टेव तद्ब्रह्मणोभयतो ऽन्नाद्य परिगृह्यात्म-
 न्धत्ते । ९। उग्रवती च । १०। विविधयैवस्तोमो ऽन्नाद्यकामस्य
 । ११। अवरवैराजे च । १२। सहस्रं शताय दक्षिणा । १३। ॥ २८ ॥

इन्द्राग्नौ वै देवेभ्यश्चेयसे विवदेयाताम् । ते देवा ऊचुः ।
 यदि वा इमावेवं विविद्विथेते अभि नो ऽसुरा भविष्यन्ति । १। उप-
 त यज्ञक्रतु जानीम येनैनौ सगमयेमहौति । २। त एत यज्ञक्रतुमप-
 श्यन्निन्द्राग्न्यो कुलायम् । ३। तेनैनौ समगमयन् । ४। तेन ब्राह्मणस्य
 क्षत्रियस्य सयजेयाता य पुरोधास्तमान स्यान् । ५। ब्रह्मवते एव
 तत्तन्वो ससृजेते । ६। चिद्वत्पञ्चदशौ स्तोमौ । ७। अग्निर्वै चिद्व-

दिन्द्रः पञ्चदशः । १० । इन्द्राग्नौ एव तत्तन्वौ समसृजताम् । ११ । तिष्ठा
 हरी तमु दृष्टीति निविद्धाने । १२ । अग्नेः पिव जिह्वया सोममि-
 न्द्राग्निर्न शुष्कं वनमिन्द्र हेतिरित्येन्द्रे अग्निमनी तदेतस्याङ्गो
 रूपम् । १३ । ॥ २६ ॥

मिषावरुणयोर्वै वैराज्यमन्यतर ऐश्वत्साराज्यमन्यतरः । १ तावेतं
 यज्ञकृतुमपग्यतां विराट्स्वराजम् । २ तेनेष्टा वैराज्यमन्यतर आप्रो-
 त्साराज्यमन्यतरः । ३ । अक्षरवैराजे च । ४ । ॥ २७ ॥

ज्येष्ठसोमः कनिष्ठकुलीनस्य ज्येष्ठं कामयमानस्य । १ । सप्त-
 दशो षड्विधवमानः । २ । एष वै सोमानां ज्येष्ठः । ३ । तमेव
 तद्यज्ञमुखे युनक्ति । ४ । जनिष्ठा उयः सहस्रे तुराय प्र वः सतां
 ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमिति ज्येष्ठाभिव्याहारे निविद्धाने तदेतस्याङ्गो
 रूपम् । ५ । ॥ २८ ॥

देवासुराः समयतन्त । ते देवा दृढस्यतिं पुरोहितमुपा-
 धावन् । १ । उप तं यज्ञकृतं जानीहि येनेष्टासुरा नान्वयेयुरिति । २ । म
 एतं दुराशं यज्ञकृतुमपग्यत् । ३ तेनेष्टासुरा नान्ववायन् । ४ । ततो वै
 देवा अभवन्परामुराः । ५ । भवत्यात्मना परास्य देव्यो य एवं वेद
 । ६ । अपरपत्ते भौरीष्टिः पूर्वाष्टे । ७ । चान्द्रमसौ सायम् । ८ । त्रिधु
 दद्राणं नवानवः । ९ । मौर्वणः शतवलो दक्षिणा पूर्वस्याम् । १० ।
 राजत उत्तरस्याम् । ११ । भागदाजं षष्ठम् । १२ । तथा सृते । १३ ।
 स्रोचेस्रोचे मृते विंशतं विंशतं शतवनान्ददाति । १४ । यावद्वा
 यजमानो हिरण्योष्णेत् । १५ । ॥ २९ ॥

इन्द्रो ह्यपचितिकामस्तपस्तप्येतं यज्ञकृतुमपग्यदपचितिम् । तेने-

द्यापचितिमाप्नोत् । तेनापचितिकामो यजेत । १ । चतुर्विंशौ पूर्वा
 पवमानौ । २ । त्रितयश्चदशान्याव्यानि । ३ । सप्तदशैकविंशानि पृष्ठानि
 । ४ । त्रिणव आर्भवः पवमानः । ५ । एकविंशमग्निष्टोमसाम । ६ ।
 तस्य गायत्रीमभि प्रातःमयनं संतिष्ठते । ७ । गायत्रच्छन्दसो
 वसवः । ८ । तेनेन्द्रो वसुध्वपचितिमाश्रुत । ९ । गायत्रच्छन्दसो ब्राह्मणाः ।
 तेनायं ब्राह्मणेष्वपचितिमश्रुते । १० । त्रिष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम्
 । ११ । त्रिष्टुप्छन्दसो रुद्राः । १२ । तेनेन्द्रो रुद्रेष्वपचितिमाश्रुत
 । १३ । त्रिष्टुप्छन्दसः चक्षियाः । १४ । तेनायं चक्षिष्वपचितिमश्रुते
 । १५ । जगतीं तृतीयसवनम् । १६ । जगच्छन्दस आदित्याः । १७ । तेनेन्द्र
 आदित्येष्वपचितिमाश्रुत । १८ । जगच्छन्दसो विमः । १९ । तेनायं
 विश्वपचितिमश्रुते । २० । वाचान्वाह वाचा ग्रंसति वाचा यजति
 । २१ । वागनुष्टुप् । २२ । अनुष्टुप्छन्दसो विश्वे देवाः । २३ । तेनेन्द्रो
 विश्वेषु देवेष्वपचितिमाश्रुत । २४ । अनुष्टुप्छन्दसः शूद्राः । २५ । तेनायं
 शूद्रेष्वपचितिमश्रुते । २६ । अथरथः खाद्वक्त्रो वैयाघ्रपरिच्छद
 आर्क्षोऽथामङ्गो दैपधन्वधिः श्वावाथो दक्षिणा । २७ । अपचितिमता
 रूपेणऽपचितिमाश्रवानीति । २८ । इन्द्र सोमं सोमपत इन्द्रं स्तुवेति
 निविद्वाने इन्द्राभिव्याहारे । तदेतस्याहो रूपम् । २९ । ॥ ३३ ॥

सूर्यो ह त्विषिकामस्तपस्तप्येत यज्ञकतुमपयत्त्विषिम् । तेनेष्टा
 त्विषिमाप्नोत् । तेन त्विषिकामो यजेत । १ । अथरथः कांस्यकवचः
 श्वेतायो दक्षिणा । २ । त्विषिमता रूपेण त्विषिमाश्रवानीति । ३ ।
 सूर्याभिव्याहारे निविद्वाने । तदेतस्याहो रूपम् । ४ । ॥ ३४ ॥

वरुणो ह वृष्टिकामस्तपस्तप्येत यज्ञकतुमपयत्त्वृष्टिम् । तेनेष्टा

यष्टिमाप्नोत् । तेन यष्टिकामो यजेत । १ । उर्धा चतुर्वर्णं सुप्रती-
कमिन्द्रावरुणा युवमध्वराय न इतीन्द्रावरुणाभिव्याहारे निविद्धाने ।
तदेतस्याङ्गो रूपम् । २ । ॥ १५ ॥

भानुमती च तेजस्कामस्तपस्तप्त्रितं यज्ञक्रतुमपश्यदादित्यम् ।
तेनेष्ट्वा तेज आप्नोत् । तेन तेजस्कामो यजेत । १ । यं वै सूर्यं
स्वर्भानुः स्वर्भानोरध यदित्यादित्याभिव्याहारे निविद्धाने । तदे-
तस्याङ्गो रूपम् । २ । ॥ १६ ॥

इन्द्राविष्णुर्हं स्वर्गकामस्तपस्तप्त्रितं यज्ञक्रतुमपश्यत्स्वर्गम् । तेनेष्ट्वा
स्वर्गमाप्नोत् । तेन स्वर्गकामो यजेत । १ । इन्द्राभिव्याहारे निवि-
द्धाने । तदेतस्याङ्गो रूपम् । २ । ॥ १७ ॥

देवासुराः समयतन्त । ते देवा वृक्षस्यतिं पुरोहितमुपाधा-
वन् । १ । उप तौ यज्ञक्रतू जानीहि याभ्यामिष्ट्वासुरान्विनुत्याभिभवे-
मशीति । १ । स एतौ यज्ञक्रतू अपश्यदिनुत्यभिभूती । १ । तान्विनुत्तिना
विनुत्याभिभूतिनाभ्यभवन् । १ । तस्य विनुत्तेः पलूर्ध्वाः षष्ठ्यसोमाः
षलायन्ता विष्वञ्चः सोमाः । २ । विष्वञ्चो वै भूत्वा विनुदन्तीति
। ३ । तदिनुत्ते रूपम् । ४ । अथाभिभूतेः पलूर्ध्वाः षष्ठ्यसोमाः
षलायन्ताः सम्यञ्चः सोमाः । ५ । सम्यञ्चो वै भूत्वाभिभवन्तीति
। ६ । तदभिभूते रूपम् । ७ । यद्विश्वजितो वृक्षवृष्टस्य तदेनयोः
श्रष्टम् । ८ । ॥ १८ ॥

राशिमरायावन्नायकामस्य । १ । उत्तमौ कन्दोमौ समूल्हात्
। २ । स्त्रीणां गवां सहस्रं दक्षिणे ददाति । ३ । पुंशमुत्तरे । ४ ।
तन्तं दीक्षोपसदः । ५ । तथोदयनीया । ६ । यमावनूचीनगर्भौ वा

मंथयेयाताम् । ७ । विघ्नः पाशानं दिषतश्चापजिघांसमानस्य । ८ ।
कयाशुभीयतदिदामीये वा निविद्धाने । ९ । भाद्वथं दिषतश्चाप-
जिघांसमानस्य । १० । ॥ ३८ ॥

आदित्याश्च ह वा अङ्गिरसश्चास्यर्धन्त । वयं पूर्वं स्वर्गं लोक-
नेष्याम इत्यादित्या वयमित्यङ्गिरसः । ते ऽङ्गिरस आदित्येभ्यः
प्रोचुः । श्वः सुत्या नो याजयत न इति । तेषां क्षाप्रिर्दूत
आस । त आदित्या ऊचुः । यदि वा एते पूर्वं यत्त्यन्त्येते पूर्वं
स्वर्गं लोकं गमिष्यन्ति । [अग्नि नो ऽसुरा भविष्यन्ति ।]^{(5)*} उप
तं यज्ञकृतं जानीम धेन वयं पूर्वं यजेमहीति ।^{६(6)} ॥ एतं साद्यज्जं
यज्ञकृतमपश्यन् ।^{६(7)} तेनेष्टा पूर्वं स्वर्गलोकमायन् ।^{७(8)} तेन स्वर्गकामो
यजेत ।^{८(9)} निष्टत्सोमः ।^{९(10)} रथन्तरं पृष्ठम् ।^{१०(11)} हचक्रुः
शस्त्रम् ।^{११(12)} अग्निष्टोमो यज्ञः ।^{१२(13)} यवोर्वरा वेदिः ।^{१३(14)} यव-
खल उत्तरवेदिः ।^{१४(15)} लाङ्गलेषा घूपः ।^{१५(16)} यवकलापियषालम्
।^{१६(17)} ईजानस्य कुलादग्नौवर्यः ।^{१७(18)} इतिषु दधि वनीवाहन्ते
।^{१८(19)} ततो यत्सर्पिर्देति तेन प्रचरन्ति ।^{१९(20)} अश्वरथः सोम-
प्रशकः ।^{२०(21)} योजने ऽन्ततः ।^{२१(22)} अश्वो दक्षिणा ।^{२२(23)} पूर्वाह्णे
दौषणीया ।^{२३(24)} अभयं कर्माणि वर्तन्ते ।^{२४(25)} अर्धसुप्तः प्रवर्ग्यः
।^{२५(26)} तिम्रः पराचीरुपसदः ।^{२६(27)} पुरोलागो ऽग्नौपीमीयः
।^{२७(28)} सवनीयकाले समानतन्त्राः पशवः ।^{२८(29)} आग्निनी वशा-
नूबन्धायाः स्थाने ।^{२९(30)} मैत्रावरुणा वा पयस्त्रया यजेत ।^{३०(31)}
अयो पूर्वप्रक्रान्तमन्वेच्छन् ।^{३१(32)} ॥ ४० ॥

* The words in brackets are given only in some MSS. of the text. They are explained in one MSS. of the Commentary and omitted in the other.

एषैवोत्तरस्य विधा । १ । स्तोमा एवान्यथा । २ । अष्टादशाः
 पवमानास्त्रिंशन्नीतराणि । ३ । स एष उक्थः प्रत्यादृतः । ४ । यो
 अग्निष्टोमे कामो य उक्थ्ये तयोदभयोराष्टौ । ५ । गोधूमोर्वरा । ६ ।
 गोधूमखलः । ७ । गोधूमकक्षापिचयानम् । ८ । कुम्भ्या आपो
 वसतीर्वर्यः । ९ । अथः सोमप्रवाकः । १० । चैपदे ऽन्ततः । ११ ।
 षड्वा दक्षिणा । १२ । ॥ ४१ ॥

एषैवोत्तरस्य विधा । १ । स्तोमा एवान्यथा । २ । चतुर्विंशतः
 पवमानास्त्रिंशन्नीतराणि । ३ । स एष वाजपेयः प्रत्यादृतः । ४ ।
 यः षोडशिनि कामो यो वाजपेये तयोदभयोराष्टौ । ५ । यद्यस्य
 द्विषन्भ्रातृभ्यो ऽनुक्रिया यजेत परिक्रिया यजेत । यदि परिक्रियो-
 त्क्रिया । ६ । एकचिकचिकैकाभ्यां ब्रह्मवर्चसकामो यजेत । ७ ।
 एकस्यां तिसृष्विति प्रथमस्य स्तोत्राणि भवन्ति । ८ । तिसृष्वेक-
 स्यामित्युत्तरस्य । ९ । तायचतुर्विंशतिः स्तोत्रियाः । १० । चतुर्विंशत्य-
 चरा गायत्री । ११ । तेजो ब्रह्मवर्चमं गायत्री । १२ । तदाभ्यां तेजो
 ब्रह्मवर्चसमाप्नोति । १३ । त्वचकृत्प्रशस्तौ । १४ । अभिजिदभिजिगी-
 यतः । १५ । विद्यजिद्विद्यं जिगीयतः । १६ । विसंख्यौ च तौ । १७ ।
 अग्निष्टोमौ भूत्वान्योन्यस्मिन्प्रत्यतिष्ठताम् । १८ । उक्थ्यौ भूत्वान्योन्य-
 स्मिन् । १९ । अतिरात्रौ भूत्वान्योन्यस्मिन् । २० । ॥ ४२ ॥

इन्द्रो वै नृञ्जिगीषंस्तपस्तप्तेन यज्ञकृतुमपश्यत्पूजितम् । तेनेष्टा
 नृनजयत् । तेन नृञ्जिगीषन्यजेत । १ । ॥ ४३ ॥

इन्द्रो वै पृतनाजं जिगीषंस्तपस्तप्तेन यज्ञकृतुमपश्यत्पृतनाजितम् ।
 तेनेष्टा पृतनाजमजयत् । तेन पृतनाजं जिगीषन्यजेत । १ । ॥ ४४ ॥

इन्द्रो वै सचाजं जिगीषंस्तपस्तप्तेतं यज्ञक्रतुमपश्यत्सचाजितम् ।
तेनेष्टा सचाजमजयत् । तेन सचाजं जिगीषन्यजेत । १ । प्रथमा-
च्यहान्मध्यन्दिनेषु निविद्धानानि । १ । ॥ ४५ ॥

इन्द्रो वै धनं जिगीषंस्तपस्तप्तेतं यज्ञक्रतुमपश्यद्भनजितम् । तेनेष्टा
धनमजयत् । तेन धनं जिगीषन्यजेत । १ । चतुर्विंशमहः । १ । ॥ ४६ ॥

इन्द्रो वै स्वर्जिगीषंस्तपस्तप्तेतं यज्ञक्रतुमपश्यत्स्वर्जितम् । तेनेष्टा
स्वरजयत् । तेन स्वर्जिगीषन्यजेत । १ । उत्सन्नयज्ञ इव वा एष
यत्स्वर्जित् । १ । ॥ ४७ ॥

इन्द्रो वै सर्वं जिगीषंस्तपस्तप्तेतं यज्ञक्रतुमपश्यत्सर्वजितम् ।
तेनेष्टा सर्वमजयत् । तेन सर्वं जिगीषन्यजेत । १ । मद्याव्रतीय-
महः । १ । ॥ ४८ ॥

इन्द्रो वै सर्वमुज्जिगीषंस्तपस्तप्तेतं यज्ञक्रतुमपश्यदुज्जितम् ।
तेनेष्टा सर्वमुदजयत् । तेन सर्वमुज्जिगीषन्यजेत । १ । जनिष्टा उपः
सहसे तुराय तमु दृदि यो अभिभूत्योजा इति निविद्धाने । १ ।
ध्वान्ताप्रपित्वाऽदुदन्त गर्भा उत्तूर्वयाणं धृपता निनेष्टेत्युदतौ तदे-
तद्याज्ञो रूपम् । १ । ॥ ४९ ॥

इन्द्रो वै जिगीषाणं त्वादमहनत् । अहन्मुखान्यतीन्मालावकैभ्यः
प्रायच्छत् । २ । तं सर्वाणि भूतान्यभ्याक्रोशन् । ३ । स देवेभ्यः पार्श्वत इव
चवार । ४ । ते देवा ऊचुः । यदि वा अथमेव चरिष्यत्यभि नो ऽसुरा
भविष्यन्ति । ५ । उप तं यज्ञक्रतुं जानौम येनैनमुपाह्वयेमहीति । ६ । त
एतमुपह्वयं यज्ञक्रतुमपश्यन् । तेनैनमुपाह्वयन्त । ७ । तेनावह्नो राजा
यजेत राष्ट्रमवजिगीषन् । ८ । अह वैव गच्छति । ९ । इमा उ त्वा-

पुस्तमस्य कारोर्ध्वं वीर हव्या हवन्ते य एक इद्व्यक्ष्यणीनामिति
हृतवती निविद्वाने ^{१०} तदेतस्याहो रूपम् । ^{११} ॥ ५० ॥

तमभ्येवाक्रोशन्ननहर्जाततया वैतत्पाय्या वासल्ल्या ^२ सो ऽग्नये
सर्वाणि सवनानि प्रायच्छत् ^३ तस्याग्निः सर्वामनहर्जाततां सर्वा
पापीमलक्ष्मीं निरदहत् ^४ ॥ यो ऽनहर्जातः स्याद्यं वा पापी
धागभिवदेसो ऽग्निष्टुता यजेत । तस्याग्निः सर्वामनहर्जाततां सर्वा
पापीमलक्ष्मीं निर्दहति य एवं वेद ^५ य उ चैनेन यजेत । ^६ ॥
त्रिदत्तोमेन त्रिष्टोमेन वा ब्रह्मवर्चसकामः । ^७ ॥ चतुष्टोमेन प्रति-
ष्ठाकामः । ^८ ॥ प्रातरनुवाकप्रभृति धारियोजमानं सर्वमाग्नेयम् । ^९ ॥
यथार्थमूहः । ^{१०} ॥ वचनात्प्रत्याश्वायः । ^{११} ॥ अग्निं जन्ये पितरमिति
प्रतिपत्नातरनुवाकस्य । ^{१२} ॥ लिङ्गेषुदत्तरयोः कालोरग्निगर्भं कुर्वीत
। ^{१३} ॥ म देववेत्युद्धृत्य सोमस्य मेति चतुर्दश । ^{१४} ॥ तमोपधी-
रित्यवनीयमानासु । ^{१५} ॥ और्वभृगुवदिति तिस्रो ऽभ्यय इत्युद्धृत्य
। ^{१६} ॥ उपप्रथन्तस्त्रीणि शतेति प्रथमे उत्तमा चाग्निमन्यनीयानाम्
। ^{१७} ॥ अग्ने जुषस्व नो हविरिति प्रथमा चतुर्थी पञ्चमी च सव-
नीयानाम् । ^{१८} ॥ दूतं वो विश्ववेदसमिति द्विदेवत्यानाम् । ^{१९} ॥ ५१ ॥

अग्निमीळे पुरोहितमित्युच्चीयमानेभ्यः । ^{२०} ॥ अग्निं दूतमिति
षष्ठ प्रस्थितानाम् । ^{२१} ॥ उत्तराश्वतसो ऽष्ठावाकसूक्तस्य स्थाने । ^{२२} ॥
अग्ने दिव इति याज्याज्यस्य । ^{२३} ॥ उप त्वा जामय ऐभिरग्ने कस्ते
जामिर्न योरुपद्भिरग्निर्दवाण्यग्ने सुतस्याग्ने घृतप्रतायेति प्रउगद्वधानि

* The commentary from this Sutra up to 14, 52, 3 is wanting in both MSS.

। ५ । अग्ने विश्वेभिरग्निभिरिति यजति । ६ । कस्ये जामिः कया ते
अग्ने अङ्गिर इति स्तोत्रियानुरूपौ मैत्रावरुणस्य । ७ । विपर्यस्तौ तु
माध्यन्दिने । ८ । अग्निर्व्यचाणीति ब्राह्मणाच्छंसिनः । ९ । अग्नि-
र्मूर्धेत्यच्चावाकस्य । १० । अर्चन्तस्वेति मैत्रावरुणस्य । ११ । उत्तरं
ब्राह्मणाच्छंसिनः । १२ । अग्ने धृतव्रतायेति पलच्छावाकस्य । १३ ।
उत्तमाभिर्यजन्ति । १४ । ॥ ५२ ॥

अग्निं वो देवमित्युच्चीयमानेभ्यः । १ । प्र वः शुक्रायेति सप्त
प्रस्थितानाम् । २ । उत्तरे मरुत्वतीययहस्य । ३ । विशोविशो वस्त्व-
मग्ने यज्ञानामिति प्रतिपदनुचरौ मरुत्वतीयस्य । ४ । अग्न आ
याद्याग्निभिः प्र वो यज्ञमिति प्रगाथौ । ५ । अग्नि न मा मयितं
त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिरित्येकपातिनीनाम् । ६ । अग्ने स
क्षेपदिति निविद्धानम् । ७ । उत्तमा याज्या । ८ । ॥ ५३ ॥

पाहि नो अग्न एकया पाहि नो अग्ने रक्षस इति स्तोत्रि-
यानुरूपौ प्रगाथौ निष्केवन्त्यस्य । १ । प्र ते अग्ने हविप्रतीमिति
धाव्या । २ । एना वो अग्निमिति प्रगाथः । ३ । यथा हेतारिति
निविद्धानम् । ४ । अग्निं नर इति याज्या । ५ । ॥ ५४ ॥

अग्निमग्निं वो अभिगुमग्ने जरितरिति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ
ब्राह्मणाच्छंसिनः । १ । अच्चा नः श्रीरशोचिपमित्यच्चावाकस्य । २ ।
अग्ने विस्वत्वमग्ने मृहपतिस्त्वमित्सप्रथा इत्यनुपूर्वं प्रगाथाः । ३ ।
यजस्व हेतारिति च सूक्तानि । ४ । उत्तमाभिर्यजन्ति । ५ । ॥ ५५ ॥

अग्न महेत्यादित्ययहस्य पुरोनुवाक्योत्तरा याज्या । १ । ऊर्ध्व
ऊ पु णो अध्वरस्य हेतारिति नवोच्चीयमानेभ्यः । २ । उत्तरे

अथिसोमाः । १ । गोतमो ह ब्रह्मवर्चसकामस्तपस्तप्त्रैतं यज्ञ-
क्रतुमपग्यत् ^२ तेनेष्टा ब्रह्मवर्चसमाप्नोत् ^३ तेन ब्रह्मवर्चसकामो
यजेत । १ । ॥ ६३ ॥

भरदाजो ह बलकामस्तपस्तप्त्रैतं यज्ञक्रतुमपग्यत् ^१ तेनेष्टा बल-
माप्नोत् ^२ तेन बलकामो यजेत । १ । ॥ ६४ ॥

अविर्हं प्रजातिकामस्तपस्तप्त्रैतं यज्ञक्रतुमपग्यत् ^१ तेनेष्टा प्राजा-
यत ^२ तेन प्रजातिकामो यजेत । १ । ॥ ६५ ॥

वसिष्ठो हान्नाद्यकामस्तपस्तप्त्रैतं यज्ञक्रतुमपग्यत् ^१ तेनेष्टान्ना-
द्यमाप्नोत् ^२ तेनान्नाद्यकामो यजेत । १ । ॥ ६६ ॥

जमदग्निर्हं पशुकामस्तपस्तप्त्रैतं यज्ञक्रतुमपग्यत् ^१ तेनेष्टा पशु-
नाप्नोत् ^२ तेन पशुकामो यजेत । १ । ॥ ६७ ॥

प्रजापतिर्हं प्रजातिकामस्तपस्तप्त्रैतं यज्ञक्रतुमपग्यत् ^१ तेनेष्टा
प्राजायत ^२ तेन प्रजातिकामो यजेत । १ । ॥ ६८ ॥

ब्राह्म्यसोमाः । १ । वसवो ह स्वर्गकामास्तपस्तप्त्रैतान्यज्ञक्रतून्-
पश्यन्ब्राह्म्यसोमान् ^२ तैरिष्टा स्वर्गमापुः ^३ तैः स्वर्गकामो यजेत
। १ । ॥ ६९ ॥

मित्रावरुणयोरश्विनोर्वसुनां भरतां विश्वेषां देवानाम् । १ ।
समूह्णात्पृष्ठ्याच्छस्त्रम् । २ । ॥ ७० ॥

उत्क्रान्तिरतिराचः । १ । इन्द्राविष्णू वै स्वर्गकामौ तपस्तप्त्रैतं
यज्ञक्रतुमपग्यतामुत्क्रान्तिम् ^२ तेनेष्टा स्वर्गं लोकमुदाकामताम् ^३ तेन
स्वर्गकामो यजेत । १ । इमा उ ता पुस्तमस्य द्यौर्नय इन्द्रेति निवि-

द्वाने । १ । प्र पूषणं विष्णुमग्निं पुरग्धिं इन्द्रजीषिन्विष्णुना सचान
इति विष्णुन्यङ्गे तदेतस्याङ्गो रूपम् । ४ । ॥ ७१ ॥

मिचावरुणयोरश्विनोर्वसूनां मरुतां साध्यानामाथ्यानां विश्वसृजां
भूतकृतां ज्येष्ठानां मथ्यमानां कनिष्ठानां च । १ । चतुर्दशः क्षोमः
। २ । विष्टयुः सप्ततोदः सेषुधन्वा दक्षिणा । ३ । एतेषां देवगणानां
समूहाद्दशरात्राच्छस्त्रम् । ४ । ॥ ७२ ॥

प्रात्यस्तोमानाम् । १ । नवानां माकमदां च । २ । चपास्तमुख-
तरसपुरोस्ताभोरनिष्टुसवप्रह्मसवक्षसवभूमिसवौषधिसवौदनसववनस्प-
तिसवानां च । ३ । ॥ ७३ ॥

प्रजापतिर्ह परमेष्ठो प्रतिष्ठाकामस्तपस्तप्त्रैतं यज्ञकृतमपश्यद्दश-
मसहः । १ तेनेष्टा प्रत्यतिष्ठत । २ तेन प्रतिष्ठाकामो यजेत । १ । ॥ ७४ ॥

चतुस्तोमाः । १ । चतस्रो ह स्वर्गकामास्तपस्तप्त्रैतान्यज्ञकृतनप-
श्यत् । १ तेनेष्टा स्वर्गमापुः । २ तेः स्वर्गकामो यजेत । १ । ॥ ७५ ॥

मासस्तोमाः । १ । मासा द्वात्राद्यकामास्तपस्तप्त्रैतान्यज्ञकृतन-
पश्यद्वादश । तेनेष्टा द्वाद्यमापुः । २ तेर्द्वाद्यकामो यजेत । १ । ॥ ७६ ॥

अर्धमासस्तोमाः । १ । अर्धमासा द्वात्राद्यकामास्तपस्तप्त्रैतान्यज्ञ-
कृतनपश्यत्तुविंशतिम् । ३ तेनेष्टा द्वाद्यमापुः । १ तेर्द्वाद्यकामो यजेत
। १ । ॥ ७७ ॥

नक्षत्रस्तोमाः । १ । नक्षत्राणि ह तेजस्कामानि तपस्तप्त्रैतान्यज्ञ-
कृतनपश्यत्सप्तविंशतिम् । तेनेष्टा तेज आपुः । तेस्तेजस्कामो यजेत
। १ । ॥ ७८ ॥

अहोरात्रस्तोमाः । १ । अहोरात्रा द्वात्राद्यकामास्तपस्तप्त्रैतान्यज्ञ-

क्रतूनपश्यन्मन्त्रविंशतिशतानि । तैरिष्टान्नाद्यमापुः ^१ तैरन्नाद्यकामो
यजेत । ^२ ॥ ७८ ॥

सुहृत्सोमाः । ११ । सुहृता हान्नाद्यकामास्तपस्तप्त्रैतान्यश्नक्रतू-
नपश्यन्द्वा सहस्राण्यष्टौ च शतानि ^१ तैरिष्टान्नाद्यमापुः ^२ तैरन्ना-
द्यकामो यजेत । ^३ ॥ ८० ॥

निमेषसोमाः । ११ । निमेषा हावितिकामास्तपस्तप्त्रैतान्यश्नक्रतू-
नपश्यन्द्वायुतान्यष्टौ च सहस्राणि । तैरिष्टावितिमापुः । तैरविति-
कामो यजेत । २ । ॥ ८१ ॥

ध्वंसिसोमाः । ११ । ध्वंसयो हानन्तकामास्तपस्तप्त्रैतान्यश्नक्रतू-
नपश्यन्द्वा प्रयुतान्यष्टौ चायुतानि ^१ तैरिष्टानन्तमापुः ^२ तैरनन्तकामो
यजेत । ^३ ॥ ८२ ॥

दिशां सोमाः । ११ । दिशो हानन्तकामास्तपस्तप्त्रैतान्यश्नक्रतू-
नपश्यन्चतुरः । तैरिष्टानन्तमापुः । तैरनन्तकामो यजेत । २ । ॥ ८३ ॥

अवान्तरदिशां सोमाः । ११ । अवान्तरदिशो हानन्तकामास्तप-
स्तप्त्रैतान्यश्नक्रतूनपश्यन्चतुरः । तैरिष्टानन्तमापुः । तैरनन्तकामो यजेत
। ^१ ॥ ॥ एते बृहद्रथन्तरशृष्टाः स्युः । ^२ ॥ ऐकाहिकशृष्टाः । ^३ ॥
कथाशुभीयतदिदासीये वा निविद्धाने । ^४ ॥ दिक्षु दिशां सोमा
अवान्तरदिक्ष्वान्तरदिशमवान्तरदिशम् । ^५ ॥ ॥ ८४ ॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ।

ओम् ।

शरदि वाजपेयः । १ । अन्नाद्यकामस्य । २ । वाजेन यक्ष्यमाणः
 पुरस्तात्संवत्सरं पेयैर्यज्ञक्रतुभिर्यजते । ३ । पानं वै पेयाः । अन्नं
 वाजः । ४ । पानं वै पूर्वमद्यान्नम् । ५ । तयोर्वभयोराष्ट्रौ । ६ ।
 द्वादशमिष्टोमाः । ७ । गोतमस्य वा चतुरत्तरस्तोमो अत्यासं प्राह-
 तेन । ८ । अपरिचयमेके । ९ । इन्द्रो हैतेन यज्ञक्रतुनेष्टा वृष-
 स्सतिद्यान्नाद्यमापतुः । १० । तेनान्नाद्यकामो यजेत । ११ । अथो
 हैतेन वाजो लौक्य इष्टा सर्वाङ्कामानाप । तस्माद्वाजपेयः । १२ ।
 पयोदश दीक्षास्तिस्र उपसदः सुत्यं सप्तदशमघः । १३ । सप्तदशो वै
 प्रजापतिर्वाजपेयः । १४ । तदेनं स्वेन रूपेण समर्धयति । १५ ।
 चतुरश्रो गोधूमचपास्तौ वैल्पो यूयः सप्तदशारत्निः । १६ । सप्तदशो
 वै प्रजापतिर्वाजपेयः । १७ । तदेनं स्वेन रूपेण समर्धयति । १८ ।
 सप्तदशमिष्टोमीयाः । १९ । तेषां समानं वरणम् । २० । आग्नेय
 इन्द्राग्न ऐन्द्रो वृष्णिः । सारस्वती मेधी । मरुद्वा उज्ज्वेभ्यो बभ्रा
 वृन्निः पञ्चमौ क्रतुपशूनाम् । २१ । सप्तदश प्राजापत्याः श्यामास्त्र-
 घरा सप्तुदिन उपालम्भ्याः । २२ । सवनौयानां तन्त्रं पर्यग्निकर-
 णान्तम् । २३ । ब्रह्मसाधालभ्यन्ते । २४ । आभ्रगुरावर्तेत स्तोकाद्य
 । २५ । प्राक्ता अग्निं भरतोवध्यगोहमिति तन्त्रमुत्तमः प्रयाजः
 पतिधायौ च । २६ । आर्क्षे प्रदत्तं हविर्येत्वगतम् । २७ । यगस्यति-
 प्रमृतीन्यङ्गान्युत्कथ्येरन् । २८ । इष्टेषु वानुयाजेषु । २९ । स्वकाला

वा । ३०^{२९} । सप्तदशः स्तोमः । ३१^{३०} । वैराजमाज्यम् । ३२^{३१} । घृतस्तोमीयं
 वा । ३३^{३२} । माधुच्छन्दसः प्रउगः । ३४^{३३} । अन्नं वै विराट् । घृतमन्नम्
 । ३५^{३४} । रसो माधुच्छन्दसः प्रउगः । ३६^{३५} । अन्नेन तद्रसं दधाति
 । ३७^{३६} । ऐकाहिकं वा । ३८^{३७} । प्रतिष्ठा वा एकाहः । ३९^{३८} । प्रति-
 ष्ठित्या एव । ४०^{३९} । ॥ १ ॥

त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाग्निरं तुविशुष्म इत्यतिच्छन्दसा मरु-
 त्वतीयं प्रतिपद्यते । १^१ । प्राजापत्यं वै छन्दो ऽतिच्छन्दाः । २^२ । प्रजा-
 पतिर्वाजपेयः । ३^३ । तदेनं स्वेन रूपेण समर्धयति । ४^४ । आ त्वा
 रथं ययोतय इत्येव प्रतिपद्यते । ५^५ । प्राजापत्यं वै छन्दो ऽनुष्टुप्
 । ६^६ । प्रजापतिर्वाजपेयः । ७^७ । तदेनं स्वेन रूपेण समर्धयति । ८^८ ।
 कथा शुभा सवयसः सनीला इति मरुत्वतीयं । कदत्कयाशुभी-
 यम् । ९^९ । को वै प्रजापतिर्वाजपेयः । १०^{१०} । तदेनं स्वेन रूपेण
 समर्धयति । ११^{११} । चार्हस्यत्यो नैवारः सप्तदशग्रावः । १२^{१२} । सप्तदशो
 वै प्रजापतिर्वाजपेयः । १३^{१३} । तदेनं स्वेन रूपेण समर्धयति । १४^{१४} ।
 सो ऽन्तरेण निष्केवन्मरुत्वतीये । दृष्टस्यतिमवे ॥ । १५^{१५} । तत्रा-
 भिविष्यते प्राक् स्विष्टकृतः । १६^{१६} । तस्य प्रदानं स्विष्टकृदितं च
 । १७^{१७} । तदिदाम भुवनेषु ज्येष्ठमिति निष्केवन्मम् । १८^{१८} । यज्ञो वै
 भुवनेषु ज्येष्ठः । १९^{१९} । यज्ञ उ वै प्रजापतिर्वाजपेयः । २०^{२०} । तदेनं
 स्वेन रूपेण समर्धयति । २१^{२१} । अनुचरप्रभृति यष्टाकृतीयसवनम्
 । २२^{२२} । प्राजापत्यं वै यष्टमहः । २३^{२३} । प्रजापतिर्वाजपेयः । २४^{२४} ।
 तदेनं स्वेन रूपेण समर्धयति । २५^{२५} । विषुवतो वा । २६^{२६} । रोहो
 वै विषुवान् । २७^{२७} । रोहो वाजपेयः । २८^{२८} । तदेनं स्वेन रूपेण

समर्धयति । १६ । ऐकादिकं वा । २० । प्रतिष्ठा वा एकादः । २१ ।
प्रतिष्ठित्या एव । २२ । ॥ २ ॥

तत्र पुरस्तादानोभद्रीयस्य मधुनाद्यौ विहरेदिति पैश्वम् । १ ।
इमं महे विदध्यायोपस. पूर्वा इत्यृकः । २ । ते यदि चिचवती-
यग्निष्टोमसाम कुर्युस्त्वं नश्चिञ ऊत्याग्ने विवस्वदिति स्तोत्रियानुरुपौ
प्रगाथौ । ३ । ऊर्ध्वं योत्तशिनेऽतिरिक्तोक्तम् । ४ । प्र तत्ते अद्य
शिपिविष्ट प्र तद्विष्णुरिति स्तोत्रियानुरुपौ । ५ । ब्रह्म जज्ञान प्रथमं
पुरस्तादिति चे । ६ ।

धीती वा ये अनयन्वाचो अयं मनसा वा ये ऽवदन्तानि ।

तृतीयेन ब्रह्मणा संविदानास्तृतीयेण मन्वत नाम धेनोः ॥ ७ ।

वेनस्तत्पश्यादिति पञ्च । ८ । अयं वेन इति वा । ९ । तं प्रजयेति
त्रयोदशानामुत्तमां परिशिष्याह्वय दूरोद्घणं यथा विधुवति । १० ।
उत्तमासुपसंशस्य^{११} यज्ञो बभूवेति पन्ध्याय प्रजापत इति यजति
। ११ । सप्तदश गवां शतानि ददाति । १२ । सप्तदश वाससाम् । १३ ।
सप्तदश धानानि युक्तानि श्याह्वस्तिनो निष्कान्दुन्दुभीन् । १४ । तानि
सप्त सप्तदशानि भवन्ति । १५ । स आप्तोवाजपेयः । १६ । वधसोव-
यसः सप्तदशसप्तदशेति कुरुवाजपेयः । १७ । ॥ ३ ॥

वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसव । १ । तेजस्क्रामस्य ब्रह्मवर्चसक्रामस्य
च । २ । रोहो वै वाजपेयस्तेजो ब्रह्मवर्चस बृहस्पतिसव । ३ । तत्ते-
जसि ब्रह्मवर्चसे प्रतितिष्ठति । ४ । चिह्वस्तोम । ५ । रथन्तरं पृष्ठम्
। ६ । तचक्रुर्गं शस्त्रम् । ७ । अग्निष्टोमो यज्ञः । ८ । यस्तस्तमेति
यतस्तो ऽनुपूर्वं पुरस्तात्सूक्तानामेकैकां निष्कैवल्यप्रभं त्रिषु । ९ । यय-

स्त्रिंशदक्षिणा । १० । अनुमवनमेकादशैकादश । ११ । अनुवन्ध्यस्य
वपायां संस्थितायां वडवां ब्रह्मणे ऽनुशिष्टुम् । १२ । ॥ ४ ॥

- प्रजापतिर्देवान्ष्टष्टा तेभ्य एतदन्नपानं ससृज एतान्यज्ञान् ।
अग्निष्टोमं प्रथमम्^१ । स एनान्नान्वभवत्^२ । अथात्यग्निष्टोमम्^३ । स
एनान्नान्वभवत्^४ । अथोक्थ्यम्^५ । स एनान्नान्वभवत्^६ । अथ पोलग्निम्^७
। स एनान्नान्वभवत्^८ । अथ वाजपेयम्^९ । स एनान्नान्वभवत्^{१०} ।
अथातिरात्रम्^{११} । स एनान्नान्वभवत्^{१२} । अथाप्नोर्ध्यामाणम्^{१३} । स एना-
न्नान्वभवत्^{१४} । तस्य त्रयस्त्रिंशत्सोत्राणि^{१५} । त्रयस्त्रिंशच्छ्रुत्वाणि
। १६ । त्रयस्त्रिंशदुक्थ्याहुतयः^{१७} । त्रयस्त्रिंशदै सर्वे देवाः । १८ ।
तदेनाग्नौचैः शस्त्रैरुक्थ्याहुतिभिरिति प्रत्येकं सर्वान्ग्रीणाति । १९ ।
तस्य नव स्तोमाः । २० । नव पृष्ठानि । २१ । षट् संस्थाः । २२ । परि-
ग्रहेण तानि चतुर्विंशतिः । २३ । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः । २४ ।
संवत्सरस्यैवाष्टौ । २५ । आप्नो वै वतायं यामो यो देवांस्य संवत्सरं
चानुभवतीति । तस्मादाप्नोर्ध्यामः । २६ । ॥ ५ ॥

ह्वान्दोमाः पवमानाः । १ । षिष्टत्पञ्चदशे सप्तदशैकविंशे चाज्यानि
। २ । त्रिणवानि पृष्ठानि । ३ । त्रयस्त्रिंशमग्निष्टोमसाम । ४ । य
आज्यानां स्तोमास्तैः ऽतिरिक्तैरुक्थ्यानाम् । ५ । एतैर्वै प्रजापतिरुभयतो
ऽग्निष्टोमस्तोमैः सर्वान्कामानुभयतः परिगृह्णात्मन्त्रदधत् । ६ । तथो
एवैतद्यजमान एतैरेवोभयतो ऽग्निष्टोमस्तोमैः सर्वान्कामानुभयतः
परिगृह्णात्मन्त्रदधत् । ७ । विश्वजितः सर्वपृष्ठात्सहोत्रं प्रातःसवनम् । ८ ।
॥ ६ ॥

कथाशुभीयं चातुर्याङ्गिके चैकाहिकात्पूर्वाणीति मरुत्वतीयम्

। १ । वृहदैराजगर्भं हेतुः प्रष्टं भवति रथन्तरं वा । २ । वामदेवं
शक्रगर्भं मैत्रावरुणस्य । ३ । गैतं वैरूपगर्भं ब्राह्मणाच्छंभिना नौधसं
वा । ४ । कालेयं रैवतगर्भमच्छावाकस्य । ५ । गर्भं पूर्वं शंसेदिति हैक
आजरथात्मानमिति । ६ । आत्मानं त्वेव पूर्वं शंसेत् । ७ । आत्मानं वा
अनुगर्भः । ८ । ऐकाहिकास्तोत्रियाञ्छस्त्रा विश्वजितः सर्वप्रथास्तोत्रि-
याञ्छंसन्ति । ९ । तथानुरूपान् । १० । सामप्रगार्थाश्च । ११ । ॥ ७ ॥

तदिदासीयं चातुर्थाङ्गिके चैकाहिकात्पूर्वाणीति निष्केवलम्
। १ । यानि पारस्यमाङ्गिकानि मध्यमस्तौणि मैत्रावरुणस्तौकाहिकाभ्यां
पूर्वाणि । २ । तार्तीय्याङ्गिके ब्राह्मणाच्छंभिना । ३ । अच्छावाकस्य
षष्ठाङ्गिके । ४ । अनुचरमभ्यति षष्ठात्तृतीयसवनम् । ५ । आग्निना-
दूर्ध्वमतिरिक्तोक्यानि । ६ । जराबोध जरमाण इति स्तोत्रियानुरूपौ
हेतुः । ७ । त्वमु वः यत्रासाहमिति मैत्रावरुणस्य । ८ । कं ते
दाना असत्त यदय कच वृचद्वन्निति ब्राह्मणाच्छंभिना । ९ । तद्वे
गाय स्तोत्रमिन्द्राय गायतेति वा । १० । इदं विष्णुरित्यच्छावाकस्य
। ११ । उत्तरे च पूर्वा चानुरूपः । १२ । एषो जपा दूरादिदेवो-
दीराधामा मे हवमित्यनुपूर्वं नवर्णानि । १३ । आ भातीति हेतुः
। १४ । उत्तरं मैत्रावरुणस्य । १५ । आ गोमतेति ब्राह्मणाच्छंभिना
। १६ । उत्तरमच्छावाकस्य । १७ । क्षेत्रस्य पतिनेति चयाणां तिस्रः
परिधानीयाः । १८ । शं नो देवः सविता जायमाण इत्यच्छावाकस्य
। १९ । इमे सोमास इमे मन्द्रासो ज्या यातं निवत आ नो
गच्छतं हवनेति याज्याः । २० । पुराणमोकः सख्यं शिवं वामिति
वानुपूर्वं चतस्रः । २१ । ॥ ८ ॥

यमस्तोमः । १ । यमो ह स्वर्गकामस्तपस्तप्त्रैतं यज्ञकृतमपगृह्य-
मस्तोमम्^२ । तमाहरत् । तेनायजत^३ । तेनेष्टुा स्वर्गमाप्नोत्^४ । तेन
स्वर्गकामो यजेत । ५ । स्तोत्रियानुरूपाञ्छस्त्राणामुद्धृत्य सामाता-
नांश्च । ६ । यावत्यग्ना भवन्ति तावत्यस्तदेवतास्तच्छन्दस उपजायन्ते
। ७ । परेयिवांसमिति पञ्चानां पुरस्तात्सूक्तानामेकैकां मध्यन्दिने
। ८ ॥ ९ ॥

गांयवः सर्वस्वारो भरणकामस्य स्वर्गकामस्य च । १ । वैद्युभः
सर्वनिधनः प्रतिष्ठाकामस्य । २ । जागतः सर्वलः पशुकामस्य च
। ३ । आनुद्युभः सर्ववाङ्निधनः श्रुतकामस्य । ४ । प्रत्यक्षं संपदा
वा । ५ । नृजितप्रभृतिभ्यो निविद्भानानि । ६ । ॥ १० ॥

वागकामयत । सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं परै-
यामिति । १ । सैतं यज्ञकृतमपगृह्यदाचःस्तोमम्^२ । तमाहरत् । तेनायजत^३ ।
तेनेष्टुा सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येत्^४ । तथो
एवैतद्यजमानो यदाचःस्तोमेन यजते सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठं स्वारा-
ज्यमाधिपत्यं पर्येति । ५ । शते वहिष्यवमानः । ६ । सहस्र आज्यम्
७ । अयुते प्रयुते नियुते ऽर्बुदे न्यर्बुदे निखर्बुदे समुद्रे सलिले ऽन्ये
ऽनन्य इति स्तोत्राणि । ८ । सर्वा ऋचः प्रयुज्यन्ते ऽभ्यावर्तं स्तोमा-
तिशंसनाय । ९ । सामानि यजूंषि च । १० । उत्थाय चाग्निष्टोमः
। ११ । सहस्रं दक्षिण वाचःस्तोमस्य । १२ । महायज्ञे । १३ । विनुत्य-
भिभृत्योः । १४ । सर्वजिह्वनजितोः । १५ । विश्वजिदभिजितोः । १६ ।
स्वर्जिदिन्द्रवज्रयोः । १७ । आप्नोर्यामे । १८ । अनादेशे प्रकृति-
र्दक्षिणानाम् । १९ ॥ १० ॥

वरुणो ऽकामयत । सर्वेषां राज्यानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं
 परीयामिति ^१ । स एतं यज्ञकतुमपश्चद्राजसूयम् ^२ तमाहरत् । तेना-
 यजत ^३ । तेनेष्ट्वा सर्वेषां राज्यानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्यत् ^४ । तथो
 एवेतद्यजमानो यद्राजसूयेन यजते सर्वेषां राज्यानां श्रेष्ठं स्वारा-
 ज्यमाधिपत्यं पर्येति । ^५ । भार्गवो ज्ञेता । ^६ । ऐन्द्रापौष्णेन वस्ते-
 नेष्ट्वा माथा अमावास्याया एकाद उपरिष्टाद्वैतेत ^७ पवित्राय
 । ^८ । स एवायं चतुष्टोमो ^९ रयन्तरष्टो ^{१०} ऽग्निष्टोमः । ^{११} । एष
 एव पवित्रः । एतेन ह पूतः सवमद्भुते । ^{१२} । अष्टन्यां सुत्यमहः
 । ^{१३} । इष्टिभिः पवशेषम् । ^{१४} । फाण्ड्यां प्रयुज्य चातुर्मास्यानि
 । ^{१५} । षण्मास्यं च षड्भुम् । ^{१६} । माथां शुनासीरीधम् । ^{१७} ।
 उत्तरं मासमिष्टिभिः । ^{१८} । फाण्ड्यां दीवते ऽभिषेचनीयदश-
 पेथाभ्याम् । ^{१९} । द्वादश दीक्षास्त्रिंश उपसदः । ^{२०} । सुत्यं योल-
 शमदः ^(२०) ^{२१} । योलशकलं वा इदं सर्वम् । ^{२२} । अस्यैव सर्व-
 स्थाष्टौ ^(२१) ^{२२} । ॥ १९ ॥

सह योगौ क्रीणन्ति । १ । दम्पेयस्य च तन्त्रमातिथ्यापर्यन्त-
 मूर्ध्वं चावहत्यात् । २ । त्वमग्रे वरुण इत्याज्यं वरुणन्यद्रम् । ३ ।
 वरुणं ह्यभिषिञ्चन्ति । ४ ।* चतुर्विंशाम्नाथन्दिनः । ५ । मैवावरुण-

* The division of Sūtra's is given for XV, 13 according to the manuscript belonging to the Berlin Royal Library, although this Misc. apparently does not contain the commentary of Varadattasuta Anartīya, but of a different author. But the only manuscript, containing Varadattasuta's commentary, which has become accessible to me, is too corrupted to be relied upon.

न्तरेण निष्केवक्ष्यमस्त्यतीये । ६ । तवाभिपिच्यते प्राक् स्विष्टकृतः
 । ७ । तस्याः प्रदानं स्विष्टकृद्विखं च । ८ । द्वितीयादङ्गस्तृतीय-
 सवनम् । ९ । तदर्थं संतिष्ठते । १० । पञ्चो वा उक्थयानि । ११ ।
 पशूनामेवाष्टौ । १२ । यन्त्यवभृथम् । १३ । क्रियते ऽवभृथकर्म । न
 स्नाति । १४ । छणाजिनस्य दक्षिणं पूर्वपादमुदके ऽवधाय प्रत्या-
 हरन्ति वसनस्य वा दशाम् । १५ ॥ १३ ॥

अयोत्तरं देवयजनमभ्यवस्यति । १ । तत्संष्टपामिष्टिभिर्यजते । २ ।
 दशभिर्दशरात्रम् । ३ । अथ सवित्रे प्रसवित्रे ^४ सवित्र आस-
 वित्रे ^५ सवित्रे मायप्रमवायेति ^६ मरम्यत्यौ वाचे ^७ तद्वे रूपेभ्यः ^८ पूषो
 पथिभ्यः ^९ इन्द्रायाम्भौ ^{१०} वृहस्पतये तेजसे ^{११} सोमाय राज्ञे ^{१२} विष्णवे
 शिपिविष्टायेति । ^{१३} दशम्यां दशपेयः । ^{१४} अपि वैताभिर्दशभि-
 र्देवताभिः प्रसर्पेयुर्वा भक्षयेयुर्वा । ^{१५} सवित्रे प्रसवित्रे प्रसर्पाणीति
 वा ^{१६} सवित्र आसवित्रे भक्षयामीति वा । ^{१७} येषामुभयतः ओत्रिया
 दशपुरुषं ते याजयेयुः । ^{१८} शतं ब्राह्मणा. सोमं भक्षयन्ति । ^{१९}
 दशदशैकैकं चमसम् । ^{२०} तन्नादशपेयः । ^{२१} उत्थाय पञ्च-
 विलयन् । ^{२२} समाप्ते श्वेनीष्टपनीभ्यां पठौद्वीभ्यां गर्भिणीभ्या-
 मादित्या पूर्वा वैश्वदेवी वा मारुत्युत्तरा । ^{२३} ॥ १४ ॥

अथ सोत्रामणी । १ । आश्विनो लोहो ऽजः । २ । सारस्वती
 मेघी । ३ । इन्द्राय सुवाम्ण षष्ठम । ४ । पर्यग्निकृतेषु सुरासेनेन
 चरन्ति । ५ ।

पवित्रेण पुनीहि मा शुकेण देव दीद्यत् ।

अग्ने कवा कर्तारमि ॥

इति सुरां स्वन्तीमुपतिष्ठन्ते । ६ । पिबदेवत्याभिर्वा । ७ । युवं
सुराममिति पुरोनुवाक्या । ८ । होता यच्चदग्निना मरुत्वतीमिन्द्रं
सुचामाणमिति प्रैषः । ९ । सर्वानेके विहृतानामनन्ति । १० । तदु
तथा न कुर्यादासुरं तत् । ११ । पुचमिवेति याज्या । १२ ।

यमश्चिना नमुचावासुरे दधि सरस्वत्यसुनोदिन्द्रियाय ।

इमं तं शुक्रं मधुमन्तमिन्दुं सोमं राजानमिह भक्षयामि ॥

इति भक्षमन्त्रः सुरायाः । १३ । ब्राह्मणं सुरापं परिकीर्षीयादिति
भक्ष उपनीयते । १४ । ॥ १५ ॥

अत ऊर्ध्वं केशवपनीयः । १ । वैधातव्युदवमानीया । २ । आग्ना-
वैष्णव ऐन्द्रवैष्णवो वा । ३ । व्युष्टिरतो हिराचः । ४ । अग्निष्टोमो
ऽतिरात्रय । ५ । वि वा एतस्मै ब्राह्मणायोष्कति यो वेदमनुब्रूते
। ६ । व्यु तस्मै चविचायोष्कति यो ऽभियेकं प्राप्नोति । ७ । अथै-
तेन चवस्य धृतिना यजेत । ८ । चतुष्टोमेन रथन्तरहृष्टेनाग्निष्टोमेन
। ९ । तेनो ह चिष्टोमेन वृद्धद्युम्न आभिप्रतारिष ईजे । १० । तमु
ह ब्राह्मणो ऽनुयाजहार ^{११} न चवस्य धृतिनायष्ट इममेव प्रति
समरं कुरवः कुरुजेवाच्योय्यन्त इति । ^{१२} तदु किम् तथैराम
यथैवैमं प्रोवाच । ^{१३} तस्मान्नु चतुष्टोमेनैव यजेत । ^{१४} प्रतिष्ठा
वै यजानां चतुष्टोमः । १५ । प्रतिष्ठित्या एव । ^{१५} अयुतं दक्षिणा
। ^{१६} न ह वा एतस्माद्ब्राह्मणं तस्मै विभो युवते यो ऽयुतं
ददाति । १७ । तदयुतस्यायुतत्वम् । १८ । शतं वा सहस्राणि
। १९ । ॥ २० ॥

हरियन्द्रो ह वैधम ऐष्वाको राजापुच आम । तस्य ह शतं

जाया बभूवुः । तासु ह पुत्रं न लेभे । तस्य ह पर्वतनारदौ गृह
ऊषतुः । स ह नारदं पप्रच्छ ।

यद्विमं पुत्रमिच्छन्ति ये स जानन्ति ये स न ।

किं स्त्रित्युत्रेण विन्दते तन्नः प्रब्रूहि नारद ॥ इति ।

स एकया वृष्टौ दशभिः प्रत्युवाच ।

ऋणमस्मिन्सनयत्यमृतत्वं स विन्दते ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैज्जीवतो मुखम् ॥

धावन्तः पृथिव्यां भोगा धावन्तो जातवेदसि ।

धावन्तो अशु प्राणिना भूयान्पुत्रे पितुस्ततः ॥

शश्वत्युत्रेण पितरो अत्यायन्वज्जस्रं तमः ।

आत्मा हि जज्ञ आत्मनः स इरावत्यतितारिणी ॥

किं नु मर्षं किमजिर्षं किमु शश्रूणि किं तपः ।

पुत्रं ब्रह्माण इच्छध्वं स वै लोको ऽवदावदः ॥

अस्त्रं ह प्राणः शरणं ह वासो रूपं हिरण्यं पशवो विवाहाः ।

सखा ह जाया कृपणं ह दुहिता ज्योतिर्ह पुत्रः परमे व्योमन् ॥

पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वाय मातरम् ।

तस्यां पुनर्गवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥

तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ।

आभृतिरेषाभृतिर्भोजमेतन्निधीयते ॥

देवास्तैतामृषयस्य तेजः समभरन्महत् ।

देवा मनुष्यान्भुवसेषा वो जननौ पुनः ॥

एष पन्था विततो देवयानो येनाक्रमन्ते पुत्रिणो [ये] विशोकाः ।

तं पश्यन्ति पशवो वयांसि तस्मात्ते माचापि मियुनं चरन्ति ॥

नापुत्रस्य लोको ऽस्तीति तत्सर्वं पशवो विदुः ।

तस्मात्तु पुत्रो मातरं स्वसारं चाधिरोहति ॥इति॥ ॥ १७ ॥

स होवाच । स वै मे ब्रूहि यथा मे पुत्रो जायेतेति । तं होवाच ।
वरुणं राजानमुपधाव पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति ।
तथेति । स वरुणं राजानमुपसधार । पुत्रो मे जायतां तेन त्वा
यजा इति । तथेति । तस्य ह पुत्रो जज्ञे रोहितो नाम । तं
वरुण उवाच । अजनि वै ते पुत्रो यजस्र मानेनेति । स होवाच ।
यदा वै पशुर्निर्दग्धो भवत्यथ स मेध्यो भवति निर्दग्धो न्वस्त्वथ
त्वा यजा इति । तथेति । स ह निर्दग्ध आस । तं होवाच ।
निर्दग्धो वा अभूद्यजस्र मानेनेति । स होवाच । यदा वै पशोर्दन्ता
जायन्ते ऽथ स मेध्यो भवति दन्ता न्वस्य जायन्तामथ त्वा यजा
इति । तथेति । तस्य ह दन्ता अग्निरे । तं होवाच । अज्ञत वा
अस्य दन्ता यजस्र मानेनेति । स होवाच । यदा वै पशोर्दन्ताः
पद्यन्ते ऽथ स मेध्यो भवति दन्ता न्वस्य पद्यन्तामथ त्वा यजा
इति । तथेति । तस्य ह दन्ताः पेदिरे । तं होवाच । अपस्तुत
वा अस्य दन्ता यजस्र मानेनेति । स होवाच । यदा वै पशोर्दन्ताः
पुनर्जायन्ते ऽथ स मेध्यो भवति दन्ता न्वस्य पुनर्जायन्तामथ त्वा
यजा इति । तथेति । तस्य ह दन्ताः पुनर्जग्निरे । तं होवाच ।
अज्ञत वा अस्य पुनर्दन्ता यजस्र मानेनेति । स होवाच । यदा
वै चक्षियः संनाहं प्राप्नोत्यथ स मेध्यो भवति संनाहं नु प्राप्नोत्य
त्वा यजा इति । तथेति । स ह संनाहं प्राप । तं होवाच ।

प्रापद्वै संनाहं यजस्व मानेनेति । स तथेत्युक्त्वा पुचमामन्त्रयां चक्रे ।
ततायं वै मह्यं त्वामददाद्धन्त त्वयाहमिमं यज्ञा इति । स नेत्युक्त्वा
धनुरादायारण्यमुपातस्थौ । स संवत्सरमरण्ये चचार । अथ द्वैत्त्वाकं
राजानं वरुणो जग्राह । तस्य होदरं जज्ञे । तदु ह रोहितः
शुश्राव । सो ऽरण्याद्भ्राममेयाय । तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्य-
त्योवाच । ॥ १८ ॥

माना आन्ताय श्रीरस्त्रीति रोहित शुश्रुम ।

पापो निपदरो जन इन्द्र इचरतः सखा ॥

चरैव रोहितेति चरैवेति वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति । स द्वितीयं
संवत्सरमरण्ये चचार । सो ऽरण्याद्भ्राममेयाय । तमिन्द्रः पुरुषरूपेण
पर्येत्योवाच ।

आस्ते भग आसीनस्योर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः ।

ज्ञेते निपद्यमानस्य चराति चरतो भगः ॥

चरैव रोहितेति चरैवेति वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति । स तृतीयं
संवत्सरमरण्ये चचार । सो ऽरण्याद्भ्राममेयाय । तमिन्द्रः पुरुषरूपेण
पर्येत्योवाच ।

कलिः शयानः पुरुषः संजिहानन्तु द्वापरः ।

उत्थितस्तेता भवति कृतं संपद्यते चरन् ॥

चरैव रोहितेति चरैवेति वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति । स चतुर्थं
संवत्सरमरण्ये चचार । सो ऽरण्याद्भ्राममेयाय । तमिन्द्रः पुरुषरूपेण
पर्येत्योवाच ।

पुष्पिण्यौ चरतो जज्ञे भृष्णुरात्मा फलेशहिः ।

चरते [ऽप्य] सर्वं पाप्मानः श्रमेण प्रपये दत्ताः ॥

चरैव रोहितेति चरैवेति वै मा माह्वणो ऽवोचदिति । स पञ्चमं संवत्सरमरण्ये चचार । सो ऽरण्याद्गाममेयाय । तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच ।

चरन्वै मधु विन्दति चरन्पक्वमुदुम्बरम् ।

सूर्यस्य पश्य श्रमणं यो न तद्भयते चरन् ॥

चरैव रोहितेति चरैवेति वै मा माह्वणो ऽवोचदिति । स षष्ठं संवत्सरमरण्ये चचार । सो ऽरण्याद्गाममेयाय । तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच ।

चरन्वै मधु विन्दत्यपचिखन्मरूपकम् ।

उत्तिष्ठन्विन्दते श्रियं न निपत्किंचनावति ॥

चरैव रोहितेति चरैवेति वै मा माह्वणो ऽवोचदिति । स सप्तमं संवत्सरमरण्ये चचार । सो ऽजीगतं सौयवसिष्ठपिमघनायापरीतं पुत्रं भक्षमाणमरण्यमुपेयाय ॥ १८ ॥

तस्य ह वयः पुत्रा आसुः शुनःपुष्कः शुनःशेषः शुने-
लाङ्गूल इति । तं होवाच । वयं हन्ताहमेयामेकेनात्मानं निष्कीणा
अहं ते गर्वा शतं ददामीति । स ज्येष्ठं निगृह्णान् उवाच । न
न्विममिति । नो एवेममिति कनिष्ठं माता । तौ मध्यमे संपादयौ
चक्रतुः शुनःशेषे । तस्य ह शतं दत्त्वा तमादाय सो ऽरण्याद्गाम-
मेयाय । पितरमेत्योवाच । तत हन्ताहमनेनात्मानं निष्कीणा
इति । स तथेत्युक्त्वा वरुणं राजानमामन्वयौ चक्रे । श्रमेण स्वा
यजा इति । तथेति । श्रेयान्वै माह्वणः चचियादिति । तस्मा

एतं राजसूयं यज्ञकृतं प्रोवाच । स एतं राजसूये पुरुषं पश्य-
मालेभे ॥ २० ॥

तस्य ह विश्वामित्रो होतासायास्य उद्गाता जमदग्निरध्वर्यु-
र्वसिष्ठो ब्रह्मा । तस्मा उपाकृताय नियोक्तारं न विविदुः । स
होवाचाजीगर्तः सौयवसिः । 'मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं नियोच्या-
मीति । तस्मा अपरं शतं ददुः । तं स नियुयोज । तस्मा उपा-
कृताय नियुक्ताय पर्यग्निकृताय विशाक्षारं न विविदुः । स होवा-
चाजीगर्तः सौयवसिः । मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं विश्वसिष्यामीति ।
तस्मा अपरं शतं ददुः । सो ऽसि निग्नान एयाय । अथ ह शुनः-
श्रेप ईक्षामास । अमानुषमिव वै मा विश्वसिष्यन्ति हन्त देवता ।
उपधावानीति ॥ २१ ॥

स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार कस्य नूनं कतमस्या-
मृतानामित्येतयर्चा । तं प्रजापतिरुवाच । अग्निर्वै नेदिष्ठो ऽसि
तमेवोपधावेति । सो ऽग्निमुपससाराग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येत-
यर्चा । तमग्निरुवाच । सविता वै प्रसवानामीशे तमेवोपधावेति ।
स सवितारमुपससाराभि त्वा देव सवितरित्येतेन हृचेन । तं सवितो-
वाच । वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तो ऽसि तमेवोपधावेति । स वरुणं
राजानमुपससारात् उत्तराभिरेकचिंशता । तं वरुण उवाच । अग्निर्वै
देवानां मुखं सृष्ट्वयं तं नु सृष्ट्वय त्वोत्सृक्ष्यामीति । सो ऽग्निं
तुष्टावात् उत्तराभिरेव द्वाविंशत्या । तमग्निरुवाच । विश्वान् देवा-
न्सृष्ट्वय त्वोत्सृक्ष्यामीति । स विश्वान्देवांस्तुष्टाव नमो महद्भ्यो नमो
अर्भकेभ्य इत्येतयर्चा । तं विश्वे देवा ऊचुः । इन्द्रं नु सृष्ट्वय त्वोत्स-

CORRIGENDA.

Page	3	line	21	read	अग्रय
"	6	"	7	"	११
"	7	"	16	"	निष्ठिष्यति । प्राप्तामूत्र
"	18	"	17	"	जुह्वयन्
"	23	"	9	separate	दा दा नो
"	24	"	5	"	ऽथु छन्दा
"	"	"	8	"	वि वसु
"	32	"	1	combine	पञ्चवर्ष
"	१7	"	13	read	अपेक्ष
"	40	"	11	"	देवयज्भ्य ।
"	41	"	21	"	इत्यवमन
"	49	"	6	del.	s before वा
"	50	"	3	read	मङ्गो
"	56	"	19	"	'आधीयमाने instead of 'आ धीयमाने
"	61	"	9	separate	अह माभि०
"	67	"	13	combine	पाणीरवी
"	"	"	15	del	रे in इतिरेवेति
"	70	"	6	read	नार्धस्थिति
"	73	"	9	"	प्रक्षिप्यमानस्यति
"	77	"	19	"	इन्ने instead of इन्
"	88	"	13	combine	आपुरक्षा
"	90	"	1	read	वेन
"	99	"	3	"	१०
"	107	"	7	"	दिविष्णुमेति
"	108	"	13	"	इन्ध
"	109	"	11	"	१४
"	"	"	17	"	विज्ञातु स्वयी
"	112	"	5	"	धेदधेति
"	"	"	10	separate	सु मयमिति
"	117	"	17	read	निहन्ने instead of निहते
"	119	"	22	"	14 instead of 13
"	132	"	20	"	१४
"	133	"	14	"	क्रियमाणेषु
"	137	"	1	"	विहतिप्रत्यये
"	"	"	18	combine	कन्याकन्यायी

Page	140	line	2	read	विद्य
"	142	"	6	read	विद्यमाना
"	"	"	10	"	यदेमाषो
"	143	"	5	"	न्यूने
"	144	"	1	"	यद्विनीय
"	147	"	6	"	यान्कृतेन
"	148	"	5	"	प्रवीयेत द
"	149	"	21	"	उत्थाय
"	151	"	2	"	चतुर्विंश
"	"	"	21	"	उत्थाय
"	152	"	1	"	११
"	"	"	20	"	उद्दिष्ट
"	155	"	16	"	११
"	158	"	6	"	१
"	159	"	3	combine	यथाष्ट
"	160	"	12	read	उद्दिष्ट
"	161	"	12	"	उद्दिष्ट
"	"	"	17	"	वस्तुभिदा
"	161	"	9	"	विराजम्
"	165	"	17	I propose to read	विषदे श्याताम्
"	167	"	14	read	आह
"	186	"	16	"	प्रपत्नीभ्या
"	205	"	18	combine	अन्यत्राक्षरपदान
"	206	"	15	"	इतिरुचिनि
"	216	"	5	separate	वद् देशमा
"	218	"	18	read	अग्न्या
"	223	"	22	"	अविद्याम्
"	221	"	14	write instead of the doubtful and probably incorrect reading the usual form	समयेत् or समयेत् ।
"	231	"	13	write	इति च
"	233	"	3	separate	उप प्र
"	239	"	16	add	Samrat 1524
"	241	"	1	write (J) instead of (I)	
"	242	"	16	"	चुटिम

क्ष्याम इति । स इन्द्रं तुष्टाव यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येतेन
 सुक्तेनोत्तरस्य च पञ्चदशभिः । तस्मा इन्द्रः स्तूयमानो मनसा हिर-
 ण्यं ददौ । तमेतयर्चा प्रतीयाय शयदिन्द्र इति । तमिन्द्र
 उवाच । अश्विनौ नु सुहृद्य त्वोत्सक्ष्यामीति । मेा अश्विनौ
 तुष्टावात उत्तरेण दक्षेन । तमश्विना ऊषतुः । उपमं नु सुहृद्य
 त्वोत्सक्ष्याव इति । स उपमं तुष्टावात उत्तरेणैव दक्षेन । तस्य
 ह सार्युक्षुक्तायां नितरां पाशो सुमुचे कनीय ऐक्षाकस्योदरं
 बभूव । उत्तमायां ह सार्युक्तायां वि पाशो सुमुचे ऽगद ऐक्षाको
 बभूव । अथ हैनमृत्विज ऊषुः । त्वमेवैतस्याङ्ग. सत्यामधिगच्छेः ॥ २१ ॥

अथ हैनममन्त्रमंत्रं शुनःश्रेपो ददर्श । यच्चिद्धि त्वं गृहेष्टह
 इति तमेताभिद्यतसृभिरभिपुत्योष्धिं चम्बोर्भरेति द्रोणवसग्रे
 समवनिनाथ । अथास्मिन्मन्त्रारम्भ एतस्यैव सूक्तस्य पूर्वाभिद्यतसृ-
 भिर्गृह्वां चकार । अथ हैनमवमृद्यमभ्यवनिनाथ स त्वं नो अग्ने
 ऽवमस्त्वं नो अग्ने वरुणस्य विदानित्येताभ्यामृग्याम् । अथ हैन-
 मग्निमुपस्यापयामास शुनश्चिच्छेपं निदितं महस्त्रादित्येतयर्चा ॥ २३ ॥

अथ ह शुनःश्रेपो विश्वामित्रस्योपस्यमाममार । तं होवा-
 चाजीगर्तः सौयवसिः । पुनर्मे पुत्रं देहीति । नेति होवाच विश्व-
 मित्रः । देवा वा इमं मह्यमरामतेति । स ह देवरातो नाम वैश्व-
 मित्र आस । तं होवाचाजीगर्तः सौयवसिः । तं वै विद्वयावहा
 इति । तथेति ।

आङ्घ्रिरसो जन्मनाम्याजीगर्तः श्रुतः कविः ।

रूपे पीतामहात्तन्तोर्मापगाः पुनरेहि माम् ॥ इति ।

स होवाच शुनःशेषः ।

अद्राक्षुस्त्वा शासहस्तं न यच्छूद्रेष्वस्त्रिषत् ।

गवां घ्रीणि शतानि त्वमवणीथा मदङ्गिरः ॥ इति ।

तं होवाचाजोगर्तः सौयवसिः ।

तद्वै मा तात तपति पापं कर्म मया कृतम् ।

तदहं निङ्गुवे तुभ्यं प्रतियन्तु शता गवाम् ॥ इति ।

स होवाच शुनःशेषः ।

यः सहत्यापकं कुर्यात्कुर्यादेनस्ततो ऽपरम् ।

मापगाः शौद्राश्चायादसंधेयं त्वया कृतम् ॥ इति ।

असंधेयमिति वा अवाचदिति ह विश्वामित्र उपपपाद ॥ २४ ॥

भौम एव सौयवसिः शासेन विप्रिशासिषत् ।

अस्यान्मीतस्य पुत्रो भृर्ममैवोपेहि पुत्रताम् ॥ इति ।

॥ होवाच शुनःशेषः ।

स वै यथा नो अपया राजपुत्र तथा वद ।

यथैवाङ्गिरसः सन्नुपेयां तव पुत्रताम् ॥ इति ।

तं होवाच विश्वामित्रः ।

ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां स्यान्नाव श्रेष्ठा प्रजा स्यात् ।

उपेया दैवं मे दायं तेन वै त्वोपमन्त्रये ॥ इति ।

स होवाच शुनःशेषः ।

मंजानानेषु वै ब्रूयाः मे सौहार्दाय मे त्रियै ।

यथाहं भरतर्षभोपेयां तव पुत्रताम् ॥ इति ।

अथ ह विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रयां चक्रे ॥ २५ ॥

मधुच्छन्दाः शृणोतन षष्ठमो रेणुरष्टकः ।

ये के च भानरः स्या अस्मै ज्यैष्ठ्याय तिष्ठध्वम् ॥ इति ।

तस्यैकशतं पुत्रा आसुः । पञ्चाशदेव ज्ञायांसो मधुच्छन्दसः
पञ्चाशत्कनीयांसः । तद्ये ज्ञायांसो न ते कुशलं मेजिरे । ताननु-
व्याजहार । अन्तं वः प्रजा भवीत्येति । त एते । अन्धाः पुष्टाः
शबरा मूषीषा इति । उदसो बह्मदस्यवो वैश्यामित्रा दस्यूनां
भृयिष्ठा इत्युदाहरन्ति । अथ ये मधुच्छन्दःप्रभृतयः कनीयांससो
कुशलं मेजिरे । स ह जगौ मधुच्छन्दाः ।

यं नः पिता संजानौते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयम् ।

पुरस्तात्सर्वे कुर्महे त्वामन्वञ्चो वयं ऋषि ॥ इति ।

अथ च विश्वामित्रः प्रतीतः पुत्रांस्तृष्टाव ॥ २६ ॥

ते वै पुत्राः यशुमन्तः प्रजावन्तो भविष्यथ ।

ये मानं मे ऽनुष्टहन्तो वीरवन्तमकर्त मा ॥

पुरएवा वीरवन्तो देवरातेन गायिनाः ।

सर्वे राध्याम् पुत्रा एष वस्तुदिवाचनः ॥

एषं वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित ।

युष्मांस्य दायं शोषेतां त्रिधां यामुत विप्रसि ॥

ते सम्यक्षो वैश्यामित्राः सर्वे मार्कं मरातयः ।

देवागताय तस्यिरे ज्यैष्ठ्ये श्रैष्ठ्ये च गायिनाः ॥

अधीयते देवरातो रिक्ययोद्भयोर्ध्वयः ।

जङ्गूनां चाधितस्यिरे दैवे वेदे च गायिनाः ॥

मदेतच्छीनः रेपमाख्यानं परःशतगोत्रमपरिमितम् । तद्भोताभि-

पितायाचष्टे । हिरण्यकशिपावामीन आचष्टे । हिरण्यकशिपावामीनः
 प्रतिगृणाति । ओमित्यृचः प्रतिगरः । एवं तथेति गाथायाः ।
 ओमिति वै देवं तथेति मानुषम् । देवेन चैवेनं तन्मानुषेण च
 सर्वन्मादेनसः संप्रमुञ्चति । तस्माद्यो राजाविजिती स्यादप्ययजमान
 आख्यापयेत्तैवैतच्छौनःशेषमाख्यानम् । न ह्यस्मिन्नल्पं चनैनः परि-
 शिष्यते । 'सहस्रमाख्याचे शतं प्रतिगरिच एते चैवासने । पुत्रकामा
 हाप्याख्यापयन्ते । लभन्ते ३ पुत्रान् लभन्ते ४ पुत्रान् ॥ २७ ॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ।

आम् ।^१

प्रजापतिरकामयत । सर्वान्कामानाप्नुयां सर्वा व्यष्टीर्बन्धुवी-
 येति ।^१ स एतं चिरात्तं यज्ञक्रतुमपगच्छदशमेधम्^२ । तमाहर्त्^३ । तेना-
 यजत^४ तेनेष्टा सर्वान्कामानाप्नोत्वर्गा व्यष्टीर्बन्धुत^५ । तथो एवै-
 तद्यजमानो यदशमेधेन यजते सर्वान्कामानाप्नोति सर्वा व्यष्टी-
 र्बन्धुते ।^६ । महर्त्विग्यो निर्वपति चतुरः पाषाणञ्जलौग्रह्णतांश्च^७
 ।^८ । द्वादशविधम् ।^९ । द्वादश वै मासाः संवत्सरः ।^{१०} । संवत्सर-
 सौवास्यै ।^{११} । अथास्मा अर्ध्वर्युर्निष्कं प्रतिमुञ्चति ।^{१२} । सायमाजतौ
 जतायां जघनेन गार्हपत्यमुदङ्गवातया सह संविशति ।^{१३} । अन्त-
 रोह्ण अश्ववर्तमानः शयीत ।^{१४} । अनेन तपसेमं स्वस्तिस्वत्सरं मम-
 अवामहा इति ।^{१५} । न प्रातराजतौ जतायां ददाति ।^{१६} ।
 अथाग्नेयमष्टाकपालं पुरोलाशं निर्वपति ।^{१७} । अग्निर्वै देवानां
 सुखं सुखत एव तद्देवाग्नीषाति ।^{१८} । अथ पूष्णे पथिकृते-चरं
 निर्वपति ।^{१९} । पूषा वै पथीनामधिपः । स्वस्त्यथनमेव तदश्याय
 करोति ।^{२०} । सर्वरूपमश्वं जवेन मपन्नं संवत्सरायोत्सृजन्ति सर्व-
 कामिनमन्यत्रात्रह्यचर्यात् ।^{२१} । शतं राजपुत्राः कवचिनो राजन्या
 निषङ्गिणः स्रुतग्रामणीनां पुत्रा उपवीतिनः स्रुतसंयद्दीदृष्टां पुत्रा
 दण्डिनो ऽनावर्तयन्तो ऽयं रक्षन्ति ।^{२२} । अथ सवित्रे प्रसवित्रे
 सवित्रे असवित्रे सवित्रे सत्यप्रसवायेति संवत्सरं हवींषि ।^{२३} ।

सविता वै प्रसविता स म इमं यज्ञं प्रसुवा इति । १८^{२२} । सविता
 वा आसविता स न इमं यज्ञमासुवा इति । १८^{२३} । सविता वै सत्य-
 प्रसवः स म इमं यज्ञं सत्येन प्रसवेन प्रसुवा इति । १८^{२४} । य इमा
 विश्वा जातान्या देवो यातु सविता मरुतो विश्वानि देव सवित् ।
 स चा नो देवः सविता विश्वदेवं न प्रमिये । १८^{२५} । होता च पारि-
 ग्रथमाचष्टे । १८^{२६} । अध्वर्यो इत्यामन्त्रितो होचि होतरिति सर्वत्र
 प्रतिशृणोति । १८^{२७} । ओ होतस्तथा होतरित्याचवाणे ऽनुशृणोति
 । १८^{२८} । अथाध्वर्युर्वीष्मगणगिनं संप्रेष्यति पुराणैरेनं पुष्कलङ्गी
 राजभिः समाचतेति । १८^{२९} । ॥ १ ॥

मनुर्वैवसत इति प्रथमे । १ । तस्य मनुष्या विश्वस्त इम आमत
 इति^२ गृहमेधिन उपदिशति । १^३ । अथोर्वेदो वेदः सो ऽयमिति
 छगं निगदेत् । १^४ । यमो वैवसत इति द्वितीये । १^५ । तस्य पितरो
 विश्वस्त इम आमत इति अश्विरानुपदिशति । १^६ । यजुर्वेदो वेद
 सो ऽयमिति याजुषमनुवाकं निगदेत् । १^७ । वरुण आदित्य इति
 तृतीये । १^८ । तस्य गन्धर्वा विश्वस्त इम आमत इति द्युनः शोभनानु-
 पदिशति । १^९ । अथर्ववेदो वेदः सो ऽयमिति भेषजं निगदेत् । १^{१०} ।
 सोमो वैष्णव इति चतुर्थे । १^{११} । तस्याप्सरसो विश्वस्ता इमा आमत
 इति युवतीः शोभना उपदिशति । १^{१२} । आङ्गिरसो वेदो वेदः
 सो ऽयमिति घोरं निगदेत् । १^{१३} । अर्बुदः काद्रेयेय इति पञ्चमे
 । १^{१४} । तस्य सर्पा विश्वस्त इम आमत इति सर्पांश्चर्मवेदो वेप-
 दिशति । १^{१५} । सर्पविद्या वेदः सो ऽयमिति सर्पविद्यां निगदेत्
 । १^{१६} । कुपेरो वैश्रवण इति षष्ठे । १^{१७} । तस्य रक्षीणि विश्वस्तानी-

मान्यामत इति सेल्लगान्पापकृतो वोपदिशति । १^{१८} । रत्नोविद्या
 वेदः सो ऽयमिति रत्नोविद्यां निगदेत् । १^{१९} । अशितो धान्वन
 इति सप्तमे । १^{२०} । तस्यासुरा विशस्त इम आसत इति कुषीदिन
 उपदिशति । १^{२१} । अभुरविद्या वेदः सो ऽयमिति मायां कांसि-
 त्कुर्यात् । १^{२२} । मत्स्यः सांमद इत्यष्टमे । १^{२३} । तस्योदकचरा विशस्त
 इम आसत इति मत्स्यान्मत्स्यविदो वोपदिशति । १^{२४} । इतिहास-
 वेदो वेदः सो ऽयमितीतिहासमाचक्षीत । १^{२५} । तार्क्ष्यो वैपश्यत
 इति नवमे । १^{२६} । तस्य वयांसि विशस्तानीमान्यासत इति वयांसि
 मङ्गच्छान्णिो वोपदिशति । १^{२७} । पुराणवेदो वेदः सो ऽयमिति
 पुराणमाचक्षीत । १^{२८} । धर्म इन्द्र इति दशमे । १^{२९} । तस्य देवा
 विशस्त इम आसत इति धूनेो ऽप्रतिपादकाञ्जोविद्यानुपदिशति
 । १^{३०} । सामवेदो वेदः सो ऽयमिति साम गायान् । १^{३१} । सर्वा-
 न्वेदानापष्टे । १^{३२} । सर्वाणि राज्यानि । १^{३३} । सर्वा विशः । १^{३४} ।
 सर्वं वा अश्वमेधः । १३४ । सर्वेण सर्वमाप्नुवामीति । १^{३५} । तद्यत्पुनः
 पुनः परिस्रवते तस्मात्प्राश्निवम् । १^{३६} । ॥ २ ॥

एकविंशतिर्यूपा एकविंशत्यरक्षयः । १ । अष्टौ बैल्वा दश खादिराः ।
 २ । पैतुद्रवा उपम्यावानौ । ३ । राज्ञुदाखो ऽग्निष्टः । ४ । एक-
 विंशतिरग्नौषोमीयाः । ५ । तेषां समान चरणम् । ६ । गोतमस्य
 चतुर्त्तरस्तोमः सृत्यानां प्रथममहः । ७ । तेनेमं लोकमाप्नोति । ८ ।
 एकविंशस्तोम द्वितीयम् । ९ । एकविंशो वा एष म एष तपति ।
 तदेनं स्वेन रूपेण समर्धयति । १० । एतस्मादस्यो निस्तष्टः । ११ ।
 तदेतदृचाभ्युदितम् ।

सुरादयं वसवो निरतष्टेति । १२ ।

अथो गोमृगो ऽजस्रपरस्ते प्राजापत्याः । १३ । गौरो गवयः शरभ
उध्रो मायुः किंपुरुष इत्यनुस्तरणः । १४ । पञ्चवैकविंशतिरेक-
विंशतिरेकविंशतये चातुर्मास्यदेवताभ्यः । १५ । एता वै सर्वा देवता
यच्चातुर्मास्यदेवताः । १६ । सर्वाणामेव देवतानां प्रीत्यै । १७ । अलं-
कृतमयमान्तवमवघ्रापयन्ति । १८ । सुगन्धं न इत्येनवजिघ्रति यज-
मानं वाचयेत् । १९ । अथेण यूपं तिष्ठन्तं यदक्रन्द इत्येकादशभि-
रप्रणवाभिः । २० । समिद्धो अञ्जनित्याप्रियः । २१ । अग्निगो इ
इति परिशिष्य मा नो मित्र इति सूक्तम् । २२ । उत्तमे चोत्तर-
स्थाप्रणवन् । २३ । चतुस्त्रिंशदिति सुगन्तादङ्गीणम् । २४ । अथा-
द्यायोपमृणन्ति वाचो ऽधीवासं हिरण्यमिति । २५ । तदेत-
दृचाभ्युदितम् ।

यदस्याय वास उपसृणन्वधीवासं या हिरण्यान्यम्ना इति । २६ ।
अथायं मेधमासभन्ते । २७ । पर्यङ्गाभ्यङ्गनारणान् । २८ । पूष्णो
सलाटे । २९ । तदेतदृचाभ्युदितम् ।

अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एतौति । ३० ।

ऐन्द्रापौष्णः श्वाभो नाभ्याम् । ३१ । तदेतदृचाभ्युदितम् ।

इन्द्रापूष्णोः प्रियमयेति पाथ इति । ३२ ।

मंजप्राय मक्षिणीमुपनिपातयन्ति । ३३ । तावधीवासेन मंजोर्णुवते
। ३४ । तौ यजमानो ऽभिमेयति । ३५ ।

उत्तम्वथोरव गुदं घेह्मर्पाक्षमञ्जिमा भर ।

यः स्त्रीणां जीवभोजनः ॥ इति । ३६ ।

तं न कश्चन प्रत्यभिमेथति । ३७ । ॥ २ ॥

माता च ते पिता च ते ऽप्ये वृक्षस्य क्रीलतः ।

प्र तिस्त्रामीति ते पिता गमे मुष्टिमन्तमयत् ॥

इत्येनां होताभिमेथति । १ ।

ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयताद्विरौ भारं हरन्निव ।

अथास्यै मध्यमेजति ग्रीते वाते पुनन्निव ॥

इति ब्रह्मा वावाताम् । ११ । यदस्या अंजमेघा इत्युद्गाता परिवृताम् । १२ ।

यद्गुरिणो यवमन्ति न पुष्टं वच्च मन्यते ।

शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायति ॥

इत्यध्वर्युः पालागलीम् । ४ । अन्यपालानां समानजातीयः शतंशत-

मनुचर्यसाः प्रत्यभिमेथन्ति । ५ ।

यियस्यत इव ते मनो होतार्मा त्वं वदो वज्र ।

ऊर्ध्वमेनं । यदेवासे ललामगुं । शूद्रो यदर्यजायाः पतिरिति

प्रत्यभिमेथने विकारः । ६ । सदसि ब्रह्मवचम् । ७ । होताध्वर्युं

पृच्छति । द्वितीयया प्रत्याह । तृतीयया पृच्छति । चतुर्थ्या

प्रत्याह । ८ । ॥ ४ ॥

किं स्त्रितूर्यसमं ज्योतिः किं समुद्रसमं सरः ।

कः स्त्रितृथिव्यै वर्षीयान्गस्य भाचा न विद्यते ॥ । १ ।

ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिर्द्यौः समुद्रसमं सरः ।

इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान्गोम्नु भाचा न विद्यते ॥ । २ ।

कः स्त्रिदेकाकी चरति क उ स्त्रिज्जायते पुनः ।

किं स्त्रिद्धिमस्य भेषजं किं स्त्रिदावपनं भवत् ॥ ३ ॥

सूर्यं एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः ।

अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् ॥ ४ ॥ इति । १ ।

ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । द्वितीयया प्रत्याह । द्वितीयया पृच्छति ।
चतुर्थ्या प्रत्याह । १ । ॥ ५ ॥

पृच्छामि त्वा चितये देवस्य यदि त्वमत्र मनसा जगन्त्य ।

केषु विष्णुस्त्रिषु पदेष्विष्टः केषु विश्वं भुवनमा विवेश ॥ १ ॥

अपि तेषु त्रिषु पदेष्वग्निं येषु विश्वं भुवनमा विवेश ।

सद्यः पर्येमि पृथिवीसुत द्यामेकेनाङ्गेन दिवो अस्य पृष्ठम् ॥ २ ॥

केष्वन्तः पुरुष आ विवेश कान्यन्तः पुरुषे अर्पितानि ।

एतद्ब्रह्मनुप वल्हामसि त्वा किं स्त्रिव. प्रतिवोचाष्ट्रच ॥ ३ ॥

पञ्चसन्तः पुरुष आ विवेश तान्यन्तः पुरुषे अर्पितानि ।

एतत्वाच प्रति मन्वानो अस्मि न मायया भवस्युत्तरो मत् ॥ ४ ॥ इति । १ ।

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इति यजमानं पृच्छति । १ । उत्त-
रया प्रत्याह । १ । ॥ ६ ॥

सुभूः स्वयंभू. प्रथममन्तर्महत्यर्णवे ।

दधे ह गर्भमृत्विजं यतो जातः प्रजापतिः ॥

इति महिष्ठः पुरोनुवाक्या । १ । होता यच्चप्रजापतिमिति प्रियः । १ ।

प्रजापते न त्वदिति याज्या । २ । प्राजापत्यस्य वपया चरित्वा तद-

न्वन्या वपा जुहुयुरिति हैक आहुः । प्रजापतिं वा अन्वन्या देव-

तास्तदेना यथायथं प्रीणातीति । ४ । ऐन्द्रस्य वा । ५ । वैश्व-

देवस्य वा । ६ । किमुत त्वरेरन्निति ह स्याद्देवोतः ई. १कः । ७ ।

नाना नानादेवताभिः प्रचरेयु. । ८ । सहस्रसह समानदेवताभि-

स्थवस्याभिः । १८ । नाना स्थवस्याभिः । १९ । तदेना यथाययं
 प्रीणातीति । २० । उत्तरस्य महिषो याव्यापुरोनुवाक्ये विपर्य-
 स्येत् । २१ । उभे ऐकाहिकं च पाङ्क्तं चाज्ये संशंसेत् । २२ । य
 ऐकाहिके च पाङ्क्ते चाज्ये कामस्तयोद्भययोराष्टौ । २३ । उभावे-
 काहिकं च बार्हतं च प्रउगौ संभवयेत् । २४ । य ऐकाहिके च
 बार्हते च प्रउगे कामस्तयोद्भययोराष्टौ । २५ । ॥ ७ ॥

महानान्यः षष्ठं भवन्ति । १ । सर्वं वै तद्यन्महानान्यः । २ ।
 सर्वमश्वमेधः । ३ । सर्वेण सर्वमाप्नवानीति । ४ । यानि पाचमाङ्गि-
 कानि निष्केवक्ष्यमहत्ततीययोः सूक्तानि तानि पूर्वाणि शस्त्वैकाहि-
 कयोर्निविदौ दधाति । ५ । प्रतिष्ठा वा एकाहः । ६ । प्रतिष्ठित्या
 एव । ७ । सद्यसं वा मध्यन्दिने । ८ । छन्दमन्त्रन्दसस्त्वारिशतं
 चत्वारिशतं महत्तृतीये । ९ । ते वै अग्नीतिशते । १० । सप्तविंश-
 तिशतानि निष्केवक्ष्ये । ११ । तत्सहस्रम् । १२ । सर्वं वै तद्यत्सहस्रम्
 । १३ । सर्वमश्वमेधः । १४ । सर्वेण सर्वमाप्नवानीति । १५ । यानि
 पाचमाङ्गिकानि वैश्वदेवाग्निमाहृतयोः सूक्तानि तानि पूर्वाणि शस्त्वै-
 काहिकेषु निविदौ दधाति । १६ । प्रतिष्ठा वा एकाहः । १७ ।
 प्रतिष्ठित्या एव । १८ । उक्थयं संतिष्ठते । १९ । तेनान्तरिक्षलोका-
 माप्नोति । २० । सर्वस्वोमोऽतिरात्र उत्तममहः । २१ । सर्वं वै
 सर्वस्वोमोऽतिरात्रः । २२ । सर्वमश्वमेधः । २३ । सर्वेण सर्वमाप्न-
 वानीति । २४ । तेनामुं लोकमाप्नोति । २५ । द्वितीयादाभिष्विका-
 च्छस्रम् । २६ । एतेन हेन्द्रेत. शौनको जनमेजयं पारिचितं
 याजयां चकार । २७ । तदुतैषापि यज्ञगाथा गीयते । २८ । ॥ ८ ॥

आसन्दीवति धान्यादं रुक्मिणं हरितस्रजम् ।

अथघ्नादथं सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजयः ॥ इति । १ ।

एते एव पूर्वं अहनी । ज्योतिरतिराचस्तेनोद्यसेनम् । १ । गौस्तेन
भौमसेनम् । २ । आयुस्तेन युतसेनम् । ४ । सर्वे पारिचितीयाः
। ५ । तदुतैषापि यज्ञगाथा गीयते । ६ ।

पारिचिता यजमाना अथमेधैः परोवरम् ।

अजङ्गः पापकं कर्म पुण्याः पुण्येन कर्मणा ॥ इति । ७ ।

अभिजित्तेन ह ऋषभो याज्ञतुर ईजे । ८ । तदुतैषापि यज्ञगाथा
गीयते । ९ ।

ऋषभे ऽथेन यजति पुरा याज्ञतुरे नृपे ।

अमाद्यदिन्द्रः सोमेन ब्राह्मणायोषितैर्धनैः ॥ इति । १० ।

विद्यजित्तेन ह पर आहार ईजे वैदेहः । ११ । तदुतैषापि यज्ञ-
गाथा गीयते । १२ ।

आहारस्य परस्त्रादो ऽथ मेथमवध्नत ।

क्षिरण्णनाभः कौमल्यो दिशः पूर्णा अमंस्त ॥ इति । १३ ।

महाप्रतमतिराचस्तेन ह मरुत्त आविचित ईजे । १४ । तदुतैषापि
यज्ञगाथा गीयते । १५ ।

मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन्टहे ।

आविचितस्याग्निः चत्ता विश्वे देवाः सभासदः ॥ इति । १६ ।

ततो हास्य तद्देवताः सभासदो बभूवुः । १७ । प्राची दिग्घोतुः
। १८ । दक्षिणा ब्रह्मणः । १९ । प्रतीच्यध्वर्योः । २० । उदैच्युद्गातुः
। २१ । यदन्यद्भूमेः पुरुषेभ्यश्चाब्राह्मणानां स्वम् । २२ । अत्रैव होव-

काणाम् । १३ । मध्ये तु यजेत । १४ । पञ्चपशुर्विशाखयूपः । १५ ।
 संवत्सरस्तुपशवः । १६ । पलाशेया वमन्ते । १७ । ऐन्द्रा यीमे । १८ ।
 मास्तुताः पार्जन्या वा वर्णासु । १९ । मैत्रावरुणाः शरदि । २० ।
 भार्गवस्य हेमन्ते । २१ । ऐन्द्रावैष्णवाः शिशिरे । २२ । ॥ ८ ॥

प्रजापतिरश्वमेधेनेष्ट्वा पुरुषमेधमपश्यत् । तस्य यदनाप्तमश्व-
 मेधेनासीत्तत्सर्वं पुरुषमेधेनाप्नोत् ।^१ तथो एवैतद्यजमानो यत्पुरुष-
 मेधेन यजते यदस्थानाप्तमश्वमेधेन भवति तत्सर्वं पुरुषमेधेनाप्नोति
 ।^२ । सर्वमाश्वमेधिकम् ।^३ । उपजनस्य ।^४ । अथाग्नये कामाय
 दात्रे पथिष्ठत इति हवींषि ।^५ । अग्निर्वै कामो देवानामासीत्शरः
 ।^६ । सर्वेषामेव देवानां प्रीत्यै ।^७ । अग्निर्वै दाता स एवास्मै यज्ञं
 ददाति ।^८ । अग्निर्वै पथिष्ठत्स एवैनं पुनर्यज्ञपथमपिपाथयति
 ।^९ । ब्राह्मणं चचिद्यं वा सहस्रेण शताश्वेनावक्रीय संवत्सरायो-
 त्सृजन्ति^{१०} सर्वकामिनमन्यत्रा ब्रह्मचर्यात् ।^{११} । तथा वैवानुरक्षन्ति
 ।^{१२} । अयानुमतये पथ्यायै स्वस्तये ऽदितय इति संवत्सरं हवींषि
 ।^{१३} । सावित्रैर्विपर्यासम् ।^{१४} । पारिप्लवीयैर्नारागंसानि ।^{१५} । अनु-
 मत्यानुमतो ऽनेन यज्ञेन यजा इति ।^{१६} । वाग्वै पथ्या स्वस्तिः
 स्वस्त्वयनमेव तद्यज्ञे यजमानाय करोति ।^{१७} । इयं वा अदितिः
 प्रतिष्ठा वा अदितिरस्थामेवैनं तददीनायामन्ततः प्रतिष्ठाप-
 यन्ति ।^{१८} । ॥ १० ॥

श्रौत.शेषं प्रथमम् । १ । यया शुन.शेष आजीगर्तिर्यूपे नि-
 युक्तो सुगुचे । २ । प्रथमे च सूक्ते निगदेत् । ३ । काचीवतं द्विती-
 यम् । ४ । यया कचीवानौशिजः खनये भावयत्ये शनिं समान । ५ ।

उत्तमे च सूक्ते निगदेत् । ६ । श्यावाय्यं द्वितीयम् । ७ । यथा
 श्यावाय्य आर्चनानसो वैददयौ सनिं समान । ८ । के छा नर इति
 च सूक्तम् । ९ । भारद्वाजं चतुर्थम् । १० । यथा भरद्वाजो हृवौ
 तच्छिण प्रस्तोके च सार्द्धये सनिं समान । ११ । अधि हृवुः प्रस्तोक
 इति चतस्रः । १२ । वासिष्ठं पञ्चमम् । १३ । यथा वसिष्ठः सुदासः
 पैजवनस्य पुरोहितो बभूव । १४ । द्वे नप्तुरिति च सूक्तम् । १५ ।
 मैधातिथं षष्ठम् । १६ । यथासङ्गः सायोगिः स्त्री सती पुमान्ब-
 भूव । १७ । सुहिम्नुहीति च सूक्तम् । १८ । वात्स्यं सप्तमम् । १९ ।
 यथा वासुः काण्वस्तिरिन्दिरे पारशव्यये सनिं समान । २० । शत-
 मष्टं तिरिन्दिर इति च सूक्तम् । २१ । वाशमष्टमम् । २२ । यथा
 वशो ऽय्यः पृथुश्रवसि कानीते सनिं समान । २३ । आ स एतु
 य ईवदेति च सूक्तम् । २४ । प्रास्कण्यं नवमम् । २५ । यथा
 प्रस्कण्यः पृषन्ने मेथे मातरिष्वनि सनिं समान । २६ । भूरीदिष्ट-
 स्वेति च सूक्ते । २७ । नाभानेदिष्टं दशमम् । २८ । यथा नाभा-
 नेदिष्टो मानवो ऽङ्गिरः सुमनिं समान । २९ । ये यज्ञेनेति च
 सूक्तम् । ३० । नाराशंसानि भवन्ति । ३१ । पुरुषो वै नाराशंसः
 ३२ । तदेमं स्वेन रूपेण समर्धयति । ३३ । ॥ ११ ॥

पञ्चविंशतिर्यूपाः । १ । पञ्चविंशत्यरवयः । २ । दश वैन्वा द्वादश
 त्रिदिराः । ३ । पैतुद्रवा उपन्यावानौ । ४ । राज्जुदालो वा मारलो
 शिष्ठः । ५ । पञ्चविंशतिरग्रीषोमीयाः । ६ । तेषां समानं चरणम्
 ७ । आश्वमेधिकानां सुत्यानां प्रथमे चोत्तमं च । ८ । पञ्चविं-
 शस्तोमं द्वितीयम् । ९ । पञ्चविंशो वै पुरुषः । १० । तदेमं स्वेन

रूपेण समर्धयति । ११ । पुरुषो गोमृगो ऽजस्त्रपरस्ते प्राजापत्याः । १२ । गौरो गवयः शरभ उष्ट्रो मायुः किंपुरुष इत्यनुस्तरणाः । १३ । पञ्चवयस्य पञ्चविंशतिः पञ्चविंशतिः पञ्चविंशतये चातुर्मास्य-
 देवताभ्यः । १४ । एता वै सर्वा देवता यचातुर्मास्यदेवताः । १५ । सर्वाणामेव देवतानां प्रीत्यै । १६ । असंलतं पुरुषमास्यवमवप्राण्यो-
 दीरतामवर इत्येकादशभिरग्रणवाभिः । १७ । अग्निर्द्व्युरित्याग्निः । १८ । मैनमग्र इत्यग्निगौ तथैव । १९ । अथ पुरुषाद्योपसृणन्ति
 कौशं तार्यमारुणमांशवमिति । २० । संश्रप्तं यामेन सान्नोद्गातो-
 पतिष्ठते । २१ ॥ १२ ॥

पुरुषेण नारायणेन होता । १ । अथ हैममृत्विज उपतिष्ठन्ते
 परेयिवांसमिति द्वाभ्यांद्वाभ्यां होता ब्रह्मोद्गाताध्वर्युः । २ । अथ
 यजमानं भिषज्यन्ति । ३ । उत देवा अवहितं मुद्यामि त्वा इविषा
 जीवनाय कमचीभ्यां ते नासिकाभ्यां वात आ वातु भेषजमित्यनु-
 पूर्वं सृक्तैः । ४ । प्र तार्यायुरिति नैर्द्धन्तीनामेकैकया । ५ । तिसृभि-
 स्त्रिभ्यः शंतातीयानाम् । ६ । सश्रप्ताय महिषीमुपनिपातयन्ति
 । ७ । तावधीवासेन संप्रोर्णुवते । ८ । तौ तथैव यजमानो ऽभिमे-
 यति । ९ । परिवृक्ता अप्रपाणा यो ऽनाक्ताद्यो न सेधे यस्य
 रोमशमित्यभिमेयिन्यः । १० । उत्तराभिरुत्तराभिः प्रत्यभिमेयन्ति
 । ११ । पूर्वयाध्वर्युः । १२ । उदीर्ष्व नार्धुदीर्ष्वतः पतिवत्युदीर्ष्वतो
 विद्यावसेो ऽश्वन्वतीत्युत्थापिन्य । १३ । मनो न्वसुनीते यज्ञे यमं
 यथा युगमिति दृष्टैरनुमन्तयते । १४ । ब्रह्मानुवाचयति । १५ ।
 सदसि ब्रह्मवधम् । १६ । गावो यवमिति होताध्वर्युं शृच्छति । १७ दिती-

यजमाने । ३ । मरुतामिति वैश्वे । ४ । तन्मिन्नुपविश्याविद्धे रथचक्रे
ऽसंप्रेषितस्त्रिः साम गायति । ५ । अपि वा जपेत्त्रिः । ६ ।

आविर्मर्या आ वाजं वाजिनो अग्नन् ।

देवस्य सवितुः सवे स्वर्गो अर्वन्तो जयत ॥

इति च । ७ । तेनैव मन्त्रेण प्रत्यवरोहति । ८ । अरुहमिति प्रत्यवरोहणे
विकारः । ९ । हिरण्मयेन पात्रेण मधुयहस्य प्राणभक्षं भक्षयित्वाप-
यच्छते पात्रम् । १० । दिवमयं यजमानो रोहति स्वर्गमयं यजमानो
रोहतीति वा । ११ । धूपं रोहन्तमूषपुटेरर्पयन्ति । १२ । ॥ १७ ।

राजसूये ऽभिषिक्तो यजमानो ब्रह्मन्निति पञ्चकलो ब्रह्माण-
मामन्त्रयते । १ । त्वं ब्रह्मासीत्येवं सर्वत्र प्रतिगृह्णोति । २ । सवि-
तासि सत्यप्रसव इति प्रथमे । ३ । इन्द्रो ऽसि विश्वीजा इति
द्वितीये । ४ । वरुणो ऽसि धर्मपतिरिति तृतीये । ५ । रुद्रो ऽसि
सुशेव इति चतुर्थे । ६ । त्वं ब्रह्मासीत्येव पञ्चमे । ७ । मनसासौ
ऽस्मिन्मयौ प्रवृत्तौ ददाति । ८ । तौ मनसा प्रतिगृह्णाति । ९ ।

मेध ष्वत्विजो रश्मना धारयन्तो ऽग्नं हृदयोः संसृन्दिनोः स्थाप-
न्त । १० । अग्नेनायमग्नेन मेधेन राजेष्टा विजयतामब्रह्मण्युजि-
या इति । ११ । यदि चैनं यजमानेन पृष्ठे ऽभिमर्शयेयुरहं च
॥ चेति जपेत् । १२ । संस्थिते मध्यमे ऽह्न्याहवनीयमभितो दिवु
प्रासादान्निमिषन्ति । १३ । तानुपरिष्टात्सन्निव्याधेः प्राकारैः परि-
भ्रजन्ति । १४ । सर्वौषधिभ्यो रात्री जुहति । १५ । प्रातरनु-
वाकवेलायां प्रत्यवरोहन्ति । १६ । परिकर्मिण आरोहन्ति । ते
जुहत्योदयात् । १७ । अथाचेयं सहस्रेणावकीय यः शुक्लः पिङ्गावो

वलिनस्तिष्ठकावलो विस्त्रिधः खण्डो दण्डः खलतिस्समादाय नदीं
यन्ति । १८ । अथैनमुदके ऽभिप्रगाह्य यदास्योदकं मुखमास्थ-
न्देताद्यान्मा अध्वर्युर्मूर्धन्यथतेदनिं जुष्टेति भ्रूणहत्यायै स्वाहेति
। १९ । अथ तं निषेधन्ति । २० । निःषिद्धपाप्मानो ऽप्यामा
भवन्तीति । २१ । ॥ १८ ॥

अथात एकोत्तरा अक्षीनाः । १ । यदेकविधं तदेकरात्रेण-
प्नोति । २ । ॥ १९ ॥

अथ यद्विविधं तद्विरात्रेण । १ । हे वा अक्षीरात्रे हे धावा-
प्रथिवी हे इमे प्रतिष्ठे । तद्यत्किं च द्विविधमधिदैवतमध्यात्मं
तत्सर्वमेनेनाप्नोति । २ । अव्यक्तो ऽहःसंपातो दशरात्रमधिकुर्वीत
। ३ । आदिता ऽवच्छेदः । ४ । अन्यस्यातिरात्रभावः । ५ । अन्वहं
दक्षिणा । ६ । अदीक्षिता दीक्षितं याजयन्ति । ७ । मासापवर्गा
अक्षीनाः । ८ । सुत्यप्रतिज्ञास्ये दीक्षा विवर्धयेयुः । ९ । नासंवत्सर-
दीक्षिताय महाप्रतं शंसेत् । १० । नासंवत्सरभृतोखाय । ११ । नित्य-
माग्निष्टोमिकं प्रथममहः स्यादिति द्वैक आहुतः । १२ । सुख्यो वा
एष यज्ञकर्तुर्यदग्निष्टोमः । १३ । यज्ञमुखस्थानवरार्थं । १४ । संपातौ
तु निविद्धाने । १५ । ततं मे यज्ञेन वर्धतेत्यार्भवात्तवेदमीये द्विती-
यस्य । १६ । चिरात्रे च । १७ । अभिजिदियजितौ ^{१८} चतुर्विंश-
महाप्रते ^{१९} गोआयुषी वा । २० । यद्विविधं तद्विरात्रेणप्नोति
। २१ । ॥ २० ॥

अथ यत्त्रिविधं तत्त्रिरात्रेण । १ । चयो वा इमे लोकास्त्रीणि
व्योतीरेषि चिषवणो यज्ञः । तद्यत्किं च त्रिविधमधिदैवतमध्यात्मं

तत्सर्वमेनेनाप्नोति । १। चितृत्प्रभृतयस्त्रयः स्तोमाः प्रथमस्याङ्गः । २। पञ्चदशप्रभृतयो द्वितीयस्य । ३। षोडशं ब्रह्मण आज्यम् । ४। एकविंशप्रभृतयस्तृतीयस्य । ५। अग्निष्टोमः प्रथममहः । ६। उक्थं द्वितीयम् । ७। अतिरात्रस्तृतीयम् । ८। रथन्तरं षष्ठं प्रथमस्य । ९। वामदेवं द्वितीयस्य । १०। बृहन्नृतीयस्य । ११। अयं वै लोको रथन्तरम् । १२। अन्तरिक्षलोको वामदेव्यम् । १३। अग्नौ लोको बृहत् । १४। एतेषामेव लोकानामाप्तौ । १५। समूह्यादाज्यानि । १६। मध्यमाच्छन्दोमात्रैष्टुभः प्रवगो द्वितीयस्याङ्गः । १७। अयमेति महत्वतीयम् । १८। यद्वितीयस्याङ्गो महत्वतीयं तत्तृतीये ऽहनि करोति । १९। तदिमांस्तोकात्मभोगिनः करोति तन्माद्वीमे लोका अन्योऽन्यमभिभुञ्जन्तीति । २०। अहनी वा विपर्यस्येत् । २१। कस्तमिन्द्रेति सामप्रगाथो निष्केवल्यस्य । २२। नो पु त्वा वाघतयनेति स्तोत्रिथानुरूपौ प्रगाथौ, मैत्रावरुणस्योद्धृत्य द्विपदाम् । २३। कं नथ इति कद्वान् । २४। द्वितीयादङ्गः सुक्ते । २५। अस्तावि मन्त्रोभयं गृणवदिति ब्राह्मणाच्छंसितः । २६। कदू च्यस्येति कद्वान् । २७। आयन्त इव सूर्यं शग्धू पु शचीपत इत्यच्छावाकस्य । २८। यदिह्नि प्रजपागुदगिति कद्वान् । २९। कथाशुभीयतदिदासीये वा निविद्धुश्चमेद्वितीयस्य । ३०। अनुचरप्रभृति पठान्तृतीयसवनम् । ३१। ॥ २१ ॥

एषो नै सहस्रस्तोत्रियो येन प्रजापतिरयजत । १। एतमेव शर्गचिराच इत्याचक्षते । २। द्वितीयो ऽश्वचिराचः । ३। मध्यमे ऽह्न्यसमास्तभन्ते । ४। अधिगवश्स्तोमीयम् । ५। तृतीयस्या-

न्दोमः पवमानः । ६ । पराकश्चतुर्थः । ७ । पृथ्व्यस्तोमैस्त्रिष्टौमानि
 त्रीणि । ८ । एष उ पराकः । ९ । एतेनास्त्राणोकात्प्रजिगांमन्यजेत
 । १० । प्रतिष्ठाकामस्य द्वेपराक इत्याहुः । ११ । या ह्येका जगती
 ते द्वे गायत्री । १२ । अयं लोको गायत्रस्तदग्निंभिके मतिरितिष्ठति
 प्रतिष्ठायामप्रच्युत्याम् । १३ । ज्योतिर्गौरायुरिति कुसुमं हिन्दुत्रिरात्रः
 । १४ । त्रीणि ज्ञानानि प्रथमे ऽहन्ददाति । १५ । चयस्त्रिंशत् पञ्च
 कलाः । १६ । एवं द्वितीय एवं तृतीये । १७ । तत्कला सप्त-
 तम्या गोः परिश्रियते । १८ । तामन्यथा गवा निष्क्रीयामाकुर्वीत
 । १९ । अमाकार्येत्याहुर्जमामस्यैव संभृत्या इति । २० । थायन्तीनां
 प्रथमेपरमेष्ठा स्यादित्याहुः । २१ । तदप्रच्युत्यै रूपम् । २२ । या
 संतिष्ठन्तीनां प्रथमेपविशेष्ठा स्यादित्याहुः । २३ । तत्प्रतिष्ठायै
 रूपम् । २४ । थाद्ययीनां सा स्यादित्याहुः । २५ । तत्प्रजात्यै
 रूपम् । २६ । था सत्तमा सा स्यादित्याहुः । २७ । सत्तमाम-
 माकरवा इति । २८ । सर्ववेदचिरात्वे चिशुक्रियो ब्रह्मा यस्तो-
 भयतः श्रोत्रियास्त्रिपुरयम् । २९ । यच्चिविधं तच्चिरात्प्रेषाप्तेति । ३० ।
 ॥ २२ ॥

। अथ चतुर्विधं तच्चत्वारान्नेण । १ । चतुष्टया वै पशवः । २ ।
 अथो चतुष्पादाः । ३ । तद्यत्किञ्च चतुर्विधमधिदैवतमध्यात्मं तत्सर्व-
 मेनेनाप्नोति । ४ । चिद्वत्प्रथममहः पञ्चदशं द्वितीयं सप्तदशं तृतीय-
 मेकविंशं चतुर्थम् । ५ । ते वा एते चत्वारः स्तोमा नानावीर्या
 यज्ञकतवस्तेन हास्य चत्वारो वीरा नानावीर्याः प्रज्जायामाजायन्ते
 य एवं वेद । ६ । एषो नै जमदग्नेश्चत्वारः । ७ । अथैवावे-

चतुर्वीरः । ८ । चित्रप्रथमस्याङ्गः प्रातःसवनं पञ्चदशो माध्यन्दिनः
 सप्तदशं द्वितीयसवनम् । ९ । पञ्चदशं द्वितीयस्याङ्गः प्रातःसवनं
 सप्तदशो माध्यन्दिन एकविंशं द्वितीयसवनम् । १० । सप्तदशं द्वितीय-
 स्याङ्गः प्रातःसवनमेकविंशो माध्यन्दिनस्त्रिणवं द्वितीयसवनम् । ११ ।
 एकविंशं चतुर्थस्याङ्गः प्रातःसवनं त्रिणवो माध्यन्दिनस्तयस्त्रिंशं
 द्वितीयसवनम् । १२ । ते वा एकैकं सोममुत्सृजन्तो यन्त्येकैकं
 प्रजनयन्तः । १३ । तेन हास्य चत्वारो वीरा नानावौर्याः प्रजाया-
 माजायन्ते । वीरो हि सोमः । १४ । तस्य शस्त्रम् । १५ । रथ-
 न्तरं पृष्ठं प्रथमस्य । १६ । सजनीयं निष्केवल्यम् । १७ । कया-
 श्मभीयतदिदामीये वा निविद्धाने द्वितीयस्य । १८ । द्वितीये वैरूप-
 पृष्ठे वैराजान्तृतीयसवनम् । १९ । चतुर्थे वैराजपृष्ठे वैरूपास्तृतीय-
 सवनम् । २० । प्राकृतो वातिरात्रः । २१ । तं वैश्वानर इत्याचक्षते
 । २२ । अभिजिदाभिप्रविकानां चतुर्थः । २३ । विश्वजिदितरेषाम्
 । २४ । वैश्वानरो महाप्रतं वा । २५ । यच्चतुर्विधं तच्चतुरात्रे-
 णाप्नोति । २६ । ॥ २३ ॥

अथ यत्पञ्चविधं तत्पञ्चरात्रेण । १ । पञ्चपदा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ
 द्वे यज्ञस्तद्यत्किं च पञ्चविधमधिदैवतमध्यात्मं तत्सर्वमेनेनाप्नोति । २ ।
 चित्रप्रथममहः पञ्चदशं द्वितीयमेकविंशं द्वितीयं सप्तदशं चतुर्थं
 चतुष्टोमो ऽतिरात्र उत्तममहः । ३ । तदा इदमासामेव रूपेण
 । ४ । इयमेव चित्रतो रूपेण । ५ । इयं पञ्चदशस्य । ६ । इयमेक-
 विंशस्य । ७ । इयं सप्तदशस्य । ८ । अयं चतुष्टोमस्यातिरात्रस्य । ९ ।
 तद्यदेकविंशस्तोमानां वर्षिष्ठस्तस्मादियमासां वर्षिष्ठा । १० । अथ

यच्चतुष्टोमो ऽतिराच उत्तममहस्तस्मादयमद्भुतः सर्वा अद्भुलीः
 प्रत्येति । ११ । तस्य सप्तम् । १२ । अहयत्तुर्थमाभिप्रविकम् । १३ ।
 पञ्चमस्य च द्वे सवने षष्ठात्पृष्ठस्य पञ्चमे द्वतीयसवनम् । १४ ।
 पञ्च वाभिप्रविकानि । १५ । उत्तमात्पञ्चमे द्वतीयसवनम् । १६ ।
 अभिजिदाभिप्रविकानां चतुर्थः । १७ । विश्वजिदितरेषाम् । १८ ।
 वैश्वानरस्य महाप्रतं वा । १९ । उभयोर्वाभिजिच्चतुर्थो विश्वजि-
 त्पञ्चमः । २० । यत्पञ्चविधं तत्पञ्चरात्रेणाप्नोति । २१ । ॥ २४ ॥

अथ यत्पञ्चविधं तत्पञ्चरात्रेण । १ । षड्वा षट्त्वः षट्सोमा-
 स्तद्यत्किं च षड्विधमधिदैवतमध्यात्मं तत्सर्वमेनेनाप्नोति । २ । अहो
 ऽभिजिद्विश्वजितौ वैश्वानरस्य महाप्रतं वा । ३ । अमन्तरं वाभि-
 जितौ महाप्रतम् । ४ । विश्वजित्पष्ठः । ५ । पृष्ठ्यो ऽभिप्रवो वा
 । ६ । यत्पञ्चविधं तत्पञ्चरात्रेणाप्नोति । ७ । ॥ २५ ॥

अथ यत्सप्तविधं तत्सप्तरात्रेण । १ । सप्त प्राणाः सप्त च्छन्दांसि
 तद्यत्किं च सप्तविधमधिदैवतमध्यात्मं तत्सर्वमेनेनाप्नोति । २ । अहो
 ऽभिजिद्विश्वजितौ महाप्रतं वैश्वानरस्य । ३ । अथ सप्तसरस्य प्रवल्हः
 । ४ । प्राकृतो ऽग्निष्टोमश्चतुर्विंशमभिजिदियुवांस्विश्वजिन्नक्षत्रं वैश्व-
 'नरस्य । ५ । एषो चै सप्तच्छपीर्णां सप्तराचः । ६ । एतमेव जनक-
 सप्तराच इत्याचक्षते । ७ । अभिजिदाभिप्रविकानां सप्तमः । ८ ।
 विश्वजिदितरेषाम् । ९ । वैश्वानरो महाप्रतं वा । १० । यत्सप्तविधं
 तत्सप्तरात्रेणाप्नोति । ११ । ॥ २६ ॥

अथ यदष्टविधं तदष्टरात्रेण । १ । अष्टौ वसवो ऽष्टाक्षरा गायत्री
 तद्यत्किं चाष्टविधमधिदैवतमध्यात्मं तत्सर्वमेनेनाप्नोति । २ । अभि-

जिदाभिज्ञविकानां सप्तमः । ३ । विश्वजिदितरेषाम् । ४ । वैश्वानरस्य महाव्रतं वा । ५ । उभयोर्वाभिजित्सप्तमो विश्वजिदष्टमः । ६ । यदष्टविधं तदष्टरात्रेणाप्नोति । ७ । ॥ २७ ॥

अथ यन्त्रविधं तन्त्रवरात्रेण । १ । चतस्रो दिशश्चतस्रो ऽवान्तर-
दिश ऊर्ध्वं नवमी दिङ् नवाचरा दृक्षती तद्यत्किं च नवविध-
मधिदैवतमध्यात्मं तत्सर्वमेनेनाप्नोति । २ । पल्लवे ऽभिजिद्विश्वजितौ
वैश्वानरस्य महाव्रतं वानन्तरं वाभिजितो महाव्रतं विश्वजिन्नवमः
। ३ । ज्योतिरग्निष्टोमो गौरुक्कथ्य आयुरतिरात्रस्त्रिरेतमुपयन्ति
शल्लोपिगङ्गा इत्याचक्षते । ४ । यन्त्रविधं तन्त्रवरात्रेणाप्नोति । ५ ।
॥ २८ ॥

अथ यदशविधं तदशरात्रेण । १ । दशाचरा विरालन्नं विराट्
तद्यत्किं च दशविधमधिदैवतमध्यात्मं तत्सर्वमेनेनाप्नोति । २ । अर्धर्धा
ऽभिस्रवो नव वाग्निष्टोमाः । ३ । दशरात्रः संख्याविहृतः । ४ ।
वैश्वानरस्य । ५ । एतेन ह जलो जात्यकर्णं दृष्ट्वा चयाणां निगु-
ह्यानां पुरोधां प्राप काश्यपैदेहयोः कौसल्यस्य च । ६ । तस्य ह
तच्छेतकेतुः श्रियमभिधाय पितरमधूहे पलित यज्ञकामान्यान्वा
च श्रिया यज्ञसा समर्धयितुं वेत्य नो आत्मानमिति । ७ । तं
होवाच । मा मैवं पुत्र वेचो यज्ञकतुरेव मे विज्ञातो ऽभूत्तमे-
वैतत्तत्स्रके ब्रह्मबन्धौ व्यजिज्ञासिपि । ८ । तदु किल तथैवास ^९ यथै-
द्वेनं प्रोवाच । ^{१०} स एष पुरोधाकामस्य यज्ञः । ^{११} प्र पुरोधा-
माप्नोति य एवं वेद । ^{१२} चतुष्टोमात्ममूलात्त्रिककुदः शस्त्रम्
। ^{१३} १२ । अथ महात्रिककुदस्य । ^{१४} १३ । कन्दोमत्रिककुदस्य । ^{१५} १४ ।

अग्निष्टुदिन्द्रमुद्देश्यदेवन्तुष्ट्यो वैश्वानरस्य । १६ । पलहो ऽभिजिदि-
 यजितौ मद्याग्रतं वैश्वानरस्य । १७ । ग्राह्यतो ऽग्निष्टोमो नवमो
 ऽष्टमो वा विश्वजिद्ग्रमः । १८ । यद्ग्रविधं तद्ग्ररात्रेणाप्नोति
 । १९ । ॥ २८ ॥

अथ यदेकादशविधं तदेकादशरात्रेण । १ । एकादशरात्रा त्रिष्टुप्
 त्रैष्टुभाः पञ्चसप्तत्यक्तं सैकादशविधमधिदैवतमध्यात्मं तत्सर्वमेने-
 नाप्नोति । २ । ब्रूहस्पन्दा दशरात्रः । ३ । सामून्धिको वा । ४ ।
 विश्वानरस्य । ५ । इन्द्रयन्तरष्टो वा । ६ । विश्वजिदेकादशः । ७ ।
 तं पौण्डरीक इत्याचरते । ८ । अयुतं दक्षिणा । ९ । अश्वसप्त-
 मेकादशमित्येके । १० । उक्तो द्वादशाहः । ११ । त एते पुरस्ता-
 दग्निष्टोमा उपरिष्ठादतिरात्रा उत्तरोत्तरिण एकोत्तरा अक्षीनाः
 । १२ । उत्तरोत्तरिणीमेव तच्छ्रियं विराजमन्नाद्यमाप्नोति य एवं
 वेद य एवं वेद । १३ । ॥ २९ ॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे षोडशोऽध्यायः समाप्तः ।

आम् ।

अथातो महाव्रतस्य । १ । पुरस्तादेव कतिपयाहेन हेता
 प्रेङ्खफलकमुत्पाटयति । २ । तिष्ठत एवोदुम्बरस्य । ३ । पुरस्तादादि-
 त्यस्योदयनतः । ४ । यदि पुरस्तात्न विद्येताथाप्युत्तरतः । ५ । यदि
 दक्षिणतः । ६ । पश्चाद्वा स्यात् । ७ । मूले ह्येदयित्वा प्राङ्मोदङ्गा
 तिष्ठन्नुत्पात्य यद्यणुदुम्बरः स्यात् । ८ । अपि हे वा वीणि वा
 फलकानि संदृष्टुः । ९ । तद्वाङ्मात्रं प्राप्नुवति । १० । अरन्निमात्रं
 तिर्यक् । ११ । संतष्टम् । १२ । प्रज्ञातायम् । १३ । तच्चतुर्धान्तेषु
 वितर्दयति । १४ । अथेतस्य वै वोदुम्बरस्यान्यस्य वा विशाख्यौ ह्येद-
 यन्ति । १५ । परःपुरुषे । १६ । वंशं च । १७ । यद्युदुम्बरो न विद्येत
 यो ऽन्यो वृक्षः फलयद्विष्णुः कल्याणामिव्याहारो वा स्यात्तस्यैतदुप-
 कल्पयेत् । १८ । ॥ १ ॥

अथ मौञ्ज्यौ रज्जू कारयन्ति । १ । दृढे । २ । त्रिगुणे । ३ ।
 परोदिव्यायामे । ४ । एतावद्धोतारमभितः । ५ । औदुम्बरीमासन्दी-
 मुद्गात्रे संग्रन्ति । ६ । तस्यै प्रादेशमावाः पादा भवन्ति । ७ । अर-
 निमात्राणि शीर्षेष्टान्यनूच्यानि । ८ । तां संदृत्य^१ मौञ्जीभिः स्यान्धा-
 भिर्विवयन्ति द्विगुणाभिः प्रसलविष्टयाभिः । १० । ॥ २ ॥

अथैतां वीणां शततन्त्रीमुपकल्पयन्ति । १ । तस्याः पालाशी
 सूना भवति । २ । औदुम्बरो दण्डः । ३ । अपि वोदुम्बरी सूना

पालाशो दण्डः । ४ । तामागङ्गुहेन भर्वरेरहितेन चर्मणा वाद्यतो-
लोप्राभिधीयन्ति । ५ । तस्यै मूले दण्डं दशधातिविध्यन्ति । ६ ।
तद्दशदश रज्जुः प्रवथन्ति । ७ । ता अग्रे नाना यन्त्रन्ति । ८ । दण्ड-
समाप्ता वीणा शततन्त्री भवति । ९ । वेतसशाखाः सप्तलाशा वादि-
न्युपकृता भवति । १० । स्वयंगता वा श्रेयैका । ११ । घाटककर्तरी-
रवघटिकाः काण्डशोणाः पिच्छोरा इति पथ्य उपकल्पयन्ति । १२ ।
उपमुखेन पिच्छोरां वादयेत् । १३ । वादनेन काण्डशोणाम् । १४ ।
तां घाटरीरित्याचरते । १५ । या घाटरी मृदुं वादयेत्सारातिः
स्यात् । १६ । द्विपन्नं जनयेत् । १७ । ॥ २ ॥

चतुरो दुन्दुभौगध्वयुः सहननानुपकल्पयति । १ । पूर्वस्यै द्वायां
अभितो द्वारवाह्म सदिःसदः सन्धौ सहननावामञ्जयति । २ । अपरस्यै
द्वायां अभितो द्वारवाह्म सन्तःसदः सन्धौ सहननावामञ्जयति
। ३ । यदि षट् स्युर्दक्षिणार्धे सदस एकमुत्तरार्धे^४ एकम् । ४ ।
मुञ्जानां च कुशानां च कूर्चमध्वयवे संस्तुवंति । ५ । तग्निमिद-
ग्नत्यागृणाति । ६ । अयेनरे दीक्षिताः प्रतिपुरुषं हृषीः कुर्वते^७
यथा प्रादेशमावेणोपरि भूमेः स्युः । ८ । अथ या मार्जालीयं
पथेय्यन्यो भवन्ति ताभ्यः प्रत्येकं नवान्कनानुपकल्पयन्ति । ९ ।

॥ ४ ॥

अथैतमयथमुपकल्पयन्ति विततवस्त्रयम् । १ । धनुश्च चौसे-
पून् । २ । राजानं वा राजमारुचं वाजेरुत्तारम् । ३ । यदि राजा
वा राजमानो वा न विद्येत य एतौ धियं विद्यात् एतन्कुर्यात्
। ४ । उत्तरेणामोत्र प्राञ्च्यो प्रष्टे मूले विमिश्रम्यासुशाय । ५ ।

तदिलमंवर्त वेत्करं वा चर्मणाभिवितन्वन्ति । ६ । तत्र सपत्नेणाति-
विधेत् । ७ । जघनेनाग्नीध्रं बहिर्वेद्यवटं खनन्ति । ८ । तमेतस्यो-
पासम्भस्य ऋषभस्य चर्मणा प्राचीनग्रीवेणोदीचीनयौवेण वात्तर-
तोलोन्नाभिषीयन्ति । ९ । तं तस्यैव लाङ्गूलेन काले भूमिदुन्दुभि-
माग्नन्ति । १० । ॥ ५ ॥

अथ शूद्रार्यौ स्त्रीपुमाभौ वण्डखलती इत्युपकल्पयन्ति । १ ।
तदेतम्पुराणमुत्सृज्य न कार्यमेतस्मिन्समुपकृते । २ । संस्थिते दशमे
ऽहनि सदोहविधानानि समूहन्ति । ३ । आग्नीध्रं पत्नीशालं च
। ४ । अथ नवैः कुशैर्वज्रसमुपसृणन्ति । ५ । कतिपयाङ्कुशभारान्नि-
दधति प्रातर्हंसौभ्यः । ६ । ॥ ६ ॥

अथ महारात्रे महाव्रताय प्रातरनुवाकमुपाकुर्वन्ति । १ । यथा
परिसहस्रमनुब्रूयात् । २ । तस्य पञ्चविंशः सोमः । ३ । राजनं
ष्टम् । ४ । अग्निष्टोमो यज्ञः । ५ । अथैते परिष्टवणीया भवन्ति
चिह्नत्पञ्चदशः षष्ठदश एकविंश इति । ६ । ऐन्द्राग्नौ वैकादशिनानां
वैकः सवनीयः । ७ । ऐन्द्रस्य ऋषभः प्राजापत्यस्याज उपालम्भ्यौ । ८ ।
निरुक्त ऐन्द्रः । ९ । उपाङ्गु प्राजापत्यः । १० । ते यत्र वपासु
ज्जतापु मंप्रमर्पन्ति तदेतत्प्रेङ्गुमिश्रं बहिर्वेदि प्रक्षान्त्वाऽन्तरेण चात्वालो-
त्कारौ तीर्थं तेन प्रपद्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्य पर्याहृत्य पूर्वया-
द्वारा सदः प्रक्षत्यायेणोत्तरेण होतुर्धिष्ण्यं प्राहुपनिदधति । ११ ।
एवमेव यस्ययस्य बहिर्वेदि भवति यथा संवरः सप्रमर्पणे भवति
तथाहृत्योत्तरत उपनिदधति । १२ । तस्य चैष्टुभं प्रातःसवनं स्था-
दिति पैश्यां शुक्लशृङ्गारौयम् । १३ । ॥ ७ ॥

विशोविशो वो अतिथिमित्याज्यम् । १ । तस्य द्वादशार्धं
 शस्त्राग्नि नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्पञ्चविंशत्युचमुपमश्रमति । २ ।
 तद्विष्टशस्त्रम् । ३ । चैष्टुभ प्रउग । ४ । कुविदङ्ग ममा ये वधाम
 इति वायव्य चैष्ट्रवायव च । ५ । मैत्रावरुण च यथा विपुवति
 । ६ । क उ अवत्कतमो यज्ञियानामित्याग्निम् । ७ । कथा
 महामष्टधत्कस्य होतुर्ग्यैन्द्रम् । ८ । को वत्ताता वधव को
 वक्तृतेति वैश्वदेवम् । ९ । उत आ न परस्वती जुषाणेति भार-
 खतम् । १० । स द्यवकृत् । ११ । तस्य पञ्च शतम् । १२ । ऐका-
 दिकं वा प्रातः सवनम् । १३ । कृतं प्रातः सवनम् । १४ । ॥ ८ ॥

अथातो माध्यन्दिन सवनम् । १ । आ ता रथं यथेतथ
 इति महत्त्वतीयस्य प्रतिपत् । २ । इदं वधो सुतमन्त्र इत्यनुषर
 । ३ । एष एष नित्य एकाहान्तम् । ४ । अमक्तु मे जरित नाभि-
 चेग इति वासुक पूर्वं ब्रह्मा महर्षी इन्द्रो मृगदा चर्यणिषा इत्ये-
 तन्निस्तैष्टुभे निविद दधाति । ५ । उभे एके पञ्च मन्त्रे । ६ ।
 इति आ उ महत्त्वतीयम् । ७ । ॥ ८ ॥

अथातो निष्कैवल्यम् । १ । मन्त्रिते प्रानमने प्रेक्षावटो
 खानयेदिति मा म्यिति । २ । शको महत्त्वतीय इति पेशम् । ३ ।
 लघनेन स्व धिष्यथ पद च चतुरङ्गम् च प्रमाय ^१ सत्पयादटो-
 चीनाप फनक निधार्याभययत्तुङ्गुले उपधाय ^२ यदिदत्तुङ्गुनाभ्या
 लेखे लेखयित्वा प्रेक्षावटो खानयेद्विषं पूर्वमथात्तरम् । ४ । प्रापो
 योदक्षौ योत्किरा उत्किरन्ति । ५ । तदिदंणाववधापोदीचीनाय
 वधमभ्यादधाति । ६ । शीष्णा होता मिमीते । ७ । यदि इम

स्यादूर्ध्ववाज्जमिमीते ।^{११} । दृढपर्यृष्टे पर्यृषति यथा न व्यथेयाताम् ।^{१२} । अथैतमेह्वफलकं रज्जुभिश्चतुर्धान्तेषु परित्ययति यथा न संभ्रम्येत ।^{१३} । उत्तरेण दक्षिणां प्रेक्ष्मण्युणां दक्षिणां रज्जुं बध्नन्ति ।^{१४} । दक्षिणेनोत्तरां प्रेक्ष्मण्युणामुत्तरां रज्जुं बध्नन्ति ।^{१५} । तत्सं-
वाध्य प्राप्यति यथा प्रादेशमाचेषोपरि भूमेः स्यात् ।^{१६} । तदध-
स्तात्कुशैः प्राचीनार्यैश्चोदीचीनार्यैश्चाभ्युपोहति ।^{१७} । तदभिनिवील्हं
पर्यृषति यथा न व्यथेत ।^{१८} । तत्संवाध्योत्तरस्यां प्रेक्ष्मण्युणायाम-
पयत्ययति ।^{१९} । तच्छस्ते मरुत्वतीये ययास्यानं स्थापयेत् ।^{२०} । ॥ १० ॥

अथाध्वर्युर्माहेन्द्रं गृह्णीतैति । १ । अथेण हेतुधिष्यं
प्रादुपविशति । २ । तं हेताहाध्वर्यं उप नु रमेति । ३ । स उत्तरे-
णोत्तरां प्रेक्ष्मण्युणामुत्तरेणाध्वर्यं प्रादुपनिष्क्रम्य पूर्वया द्वाराग्नीध्रं
प्रपद्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्यं पर्येत्य पश्चात्प्रादुपविश दक्षिणं जान्वाच्य
सुवेणाज्यम्यास्या उपहत्य जुहोति । ४ । ॥ ११ ॥

आयुमहायत्र विश्वायू रथन्तरं सर्वायुर्हृत्स्वामायुर्वामदेव्यमत्यायु-
र्यज्ञायज्ञीयं तेषामहमायुषायुषान्भूयासमस्यै प्राणः संचरति प्रजायै
दद्याय कं सर्वा विनुष्य सद्यो मय्यस्तु शरदः शतं स्वाहेति
प्रथमाम् । १ । दिवे स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा पृथिव्यै स्वाहेति
तिस्रः । २ । गवे स्वाहा वाचे स्वाहा वाचस्पतये स्वाहेत्यपरा-
स्तिस्रः । ३ ।

यदिदमिति हेतिचं दैव्यं सद्य उचरत् ।

तदयं यजामहे यदग्नेमिति ब्रूवत् ॥

वाधो राजन्यजामहे वाचस्यते मध्वस्य मे ।

यो अघ्नो अभिदासति ॥

स्वाहेत्यष्टमीं ऊत्वा ^४ यथायतनं सुवं निधाय ^६ यथाप्रपन्नमुप-
निष्क्राम्यायेण सद उत्तरेण सुतिं प्राङ् तिष्ठन्परिमादाञ्जपाञ्जपति
। ४ । वागायुर्विशायुर्विचमायुरेक्षेवा हौन्द्रोपेक्षि विवध विदा मघ-
वन्विदा इति । ५ । अथात्रैव तिष्ठन्नाग्निं यथाङ्गमुपतिष्ठते । ६ । ॥ १९ ॥

नमस्ते गायत्राय यन्ते गिरो यन्ते पुर इति पूर्वार्धम् । १ ।
नमस्ते रघन्तराय यन्ते दक्षिणे वाङ्मर्यस्ते दक्षिणः पञ्च इति
दक्षिणं पञ्चम् । २ । नमस्ते वृहते यन्ते उत्तरो वाङ्मर्यस्त उत्तरः
पञ्च इत्युत्तरं पञ्चम् । ३ । नमस्ते वामदेव्याय यन्ते मध्यं यन्त
आत्मेति मध्यम् । ४ । नमस्ते यज्ञायज्ञीयाय यन्ते पुच्छं या प्रति-
ष्ठेति पुच्छम् । ५ । समिद्धस्त्रैवेतान्भागानुपतिष्ठेत यद्युत्तरपेक्षौ भवति
। ६ । अथात्रैव तिष्ठन्नादित्यमुपतिष्ठते । ७ । आकाशं आनाथे
क्षुर्युरिति द्वैत आङ्गः । ८ । देशेन स्वेयोपतिष्ठते । ९ । रुभूर्गामामि
श्रेष्ठो राग्निर्देवानां संमद्यथा तस्या ब्रह्म जित्वमि तथा मा जित्व
तथा मा जनय तथा मा पाहि ब्रह्मवर्चमश्नाद्यं मयि निधिं धा
नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरिति । १० । अथ दक्षिणावृत्तविग्रति
। ११ । पद्माग्नेर्हो प्रादुपविश्या तदस्वारभ्यानलसृजन्वाग्यत आना
आधिमर्षणान् । १२ । ॥ १३ ॥

स पुरस्तादेव चन्द्रोमेभ्यः शीर्षं प्लुवादिगादयेत । १ । स
पुरस्तादेवाध्वर्युणा संवादयेत । २ । दादग्रहतस्त्रुष्णीं श्रेष्ठे प्रत्या-
स्पृशीतादिदत्तमात्मानं च पदानुपज्ञाय संश्रित्याम्यविदत्तं तं प्रत्या-

गृणीतादिति । ३ । अथ प्रस्रोतारमाह सप्तसु स्तोत्रियासु परि-
 शिष्टासु नः प्रवृत्तात्तावद्धीदं जणमिति । ४ । अथाध्वर्युः स्तोत्र-
 मुपाकरोति । ५ । यत्रैवोद्गातामन्दौमधिरोहत्यथ प्रस्रोताप्रतिहर्तारौ
 हृत्वावधिसर्पतः । ६ । उपगतातरस्य । ७ । उद्गातैव प्रथमो वीणां
 प्रवादयति । ८ । तं पथ्यो ऽनु प्रवादयन्ति । ९ । आग्नन्ति दुन्दुभीन्
 । १० । आहन्ति भूमिदुन्दुभिम् । ११ । कुर्वन्ति घोषं घोषहतः
 । १२ । अथ पूर्णकुम्भा अपो विभ्रत्यो मार्जालीयं परियन्ति । १३ ।
 है महार् इदं मध्विदं मध्वित्येतां वाचं वदन्ति । १४ । अप्रदक्षिणं
 चिः । १५ । प्रमलवि त्वष्णीं तत ऊर्ध्वम् । १६ । ॥ १४ ॥

अथैतमश्वरथं युञ्जन्ति । १ । अग्रेण दक्षिणं वेशंसम् । २ । तं
 मंनद्ध आतिष्ठति राजा वा राजमात्रो वा धनुश्च त्रैलोक्येषूनादाय
 । ३ । सो ऽभितो वेदिं चिः प्रमलवि परिवर्तमान एतमाखणं
 विध्यति । ४ । तं न सप्तत्रेणातिविध्येत् । ५ । एवं द्वितीयमेवं तृती-
 यम् । ६ । तं प्राञ्चमुदक्षं अग्नन्ति । ७ । तं तत्रैव विमुञ्चन्ति । ८ ।
 अथ प्रस्रोता सप्तसु स्तोत्रियासु परिशिष्टास्त्राहा वेत्तेति । ९ । अथ
 होता दक्षिणेन प्रादेशेन प्रेङ्खफलकं च भूमिं च संमृशञ्जपति सं
 महान्महत्या दधादिति । १० । अथोपरि प्रेङ्खफलके प्रादेशं निधाय
 जपति सं देवा दैव्या दधादिति । ११ । अथोपरि प्रेङ्खफलकात्प्रा-
 देशमात्रे प्रादेशं धारयञ्जपति सं ब्रह्म ब्राह्मणा दधादिति । १२ ।
 अथोपनिधाय प्रेङ्खफलकं त्रिरभ्यन्य त्रिरभ्यवानिति । १३ । ॥ १५ ॥

अथैगदुरमा संस्पृश दक्षिणं भागमात्मनो ऽतिहरञ्जपत्यर्को ऽसि
 वसवस्या गायत्रेण ऋन्दमारोहन्तु तानहमन्वारोहामि राज्यायेति

११। अथोत्तरं भागमात्मनो ऽतिहरञ्जपति इन्द्रास्वा त्रैष्टुभेन
 च्छन्दमारोहन्तु तानहमन्वारोहामि स्वाराज्यायेति । २। अथ दक्षिणं
 भागमात्मनो ऽतिहरञ्जपत्यादित्यास्वा जागतेन च्छन्दमारोहन्तु
 तानहमन्वारोहामि मासाज्यायेति । ३। अथोत्तरं भागमात्मनो
 ऽतिहरञ्जपति विद्ये स्वा देवा आतुष्टुभेन च्छन्दमारोहन्तु तानह-
 मन्वारोहामि कामप्रायेति । ४। अथ समधिष्ठ्य प्राञ्चौ पादा
 उपावह्य भूमौ प्रतिष्ठापयति । ५। अथ चिरभ्यन्व चिरभ्यवानिति
 । ६। अथोपरि प्रेङ्खफलके दक्षिणोत्तरिणमुपस्यं कृत्वा दक्षिणेन
 प्रादेशेन पद्यात्प्रेङ्खफलकमुपसृशति प्रजापतिष्टारोहत् वायुः प्रेङ्ख-
 यत्विति । ७। अथ चिरभ्यन्व चिरभ्यवानिति । ८। अथ प्राञ्चौ पाणी
 परिगृह्य जपति । ९। ॥ १६ ॥

सं वाक् प्राणेन समहं प्राणेन सं चक्षुर्मेवसा समहं मनसा मं
 प्रजापतिः पशुभिः समहं पशुभिः सुपर्णे ऽसि गृह्णाम्प्रेमां वाचं
 वदियामि षड् करिष्यन्तीं षड् करिष्यन्वहोर्भूयः स्वर्गमियन्तीं
 स्वर्गमियन्त्रिति । १। अथ चिरभ्यन्व चिरभ्यवानिति । २। न विस्तृ-
 वाङ् मत्सरं विनिनीयमाण आस्त आ शौचस्य प्रवदनात् । ३।
 यत्रैव होता प्रेङ्खमधिरोहति तत्सर्वं सगृहपतिका हृसीरधिसर्पन्ति
 । ४। उत्तमायां शोचियायां परिशिष्टायामवदन्ति दुन्दुभीन्
 । ५। अवदन्ति भूमिदुन्दुभिम् । ६। उपरमन्ति घोषं घोषकतः
 । ७। अथ पूर्णकुम्भा अपो विभ्रत्यो मार्जालीयं परियन्ति । ८।
 मार्जालीये ताः कलशानवनिनीयोपनिधाय ययैतमुत्सृज्यन्ते । ९।
 एवेति प्राह । १०। प्रोक्ते होता वाचं यच्छत्यानुवपट्कारात्

। ११ । उप प्रतिहारमाहावे ऽनुरमति । १२ । प्रतिद्वत आह्वयते । १३ । अध्वर्यो शोमावो ३ इत्युच्चैराह्वय यथास्य वाक् सर्वा अन्या वाचो ऽतिवदेत् । १४ । उच्चैराह्वय त्रिरूपांश्च द्विकृत्योपांश्च तृष्णीं-
शंसं । तस्यातस्तस्यातः । १५ । ॥ १७ ॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ।

श्रीम ।

उद्धैराह्वय चिरपांशु हिकृत्य । १ । ब्रह्म ज्ञानं प्रथमं पुर
स्तादियं पित्रे राक्ष्मण्ये विश्वे देवा मम गृणन्तु यन्निया इत्ये-
तास्मिन् ऋक्सूयणीशंसस्ता उपांशुप्रणुवन्पक्वः । २ । अथात्मने
वाचमुत्सृजति । ३ । तदिदं मुवनेषु ज्येष्ठमिति स्तोत्रियस्तृचः । ४ ।
तदेतन्नवर्षम् । ५ । वने न वा यो न्यधाय वाकन्नित्यष्टौ । ६ । शाकना
शाकौ अक्षः सुपर्ण इति द्वाचम् । ७ । यो अदधाज्ज्योतिषि ज्योति-
रन्तर्महत्तन्नाम गुह्यं पुरुष्युगिदं त एकं पर ऊ त एकमिति तिस्र
एकपातिन्यः । ८ । तास्तयोविशतिः । ९ । चिःमस्तया प्रथमया सह
पञ्चविंशतिः । १० । स एष आत्मा पञ्चविंशः । ११ । तं नदेना-
पष्टष्टं शंसति । १२ । नदं व ओदतीनामिति । १३ । चैष्टुभानि
पूर्वाणि पदानि नदस्योत्तराणि । १४ । प्रथमेन चैष्टुभेन पदेन
प्रथमं नदस्य पदमुपसंधायावस्यति । १५ । द्वितीयेन चैष्टुभेन द्वितीयं
संधाय प्रणौति । १६ । तृतीयेन चैष्टुभेन तृतीयं संधायावस्यति
। १७ । चतुर्थेन चैष्टुभेन चतुर्थं संधाय प्रणौति । १८ । एवं विदतां
प्रथमां चिः शंसति । १९ । पराचौत्तराः । २० । एवं विदता
एव या तृतीया सक्तस्य तस्या उत्तरमर्धचमुत्सृजति नदस्य चोत्त-
रम् । २१ । तौ पुरस्ताद्विपदानां शंसति । २२ । आत्मानं शस्ताथ
सुददोक्षं शंसति । ता अस्य सुददोक्ष इति तामर्धचमः । २३ । ॥ १ ॥

अथैतानि शीर्षणानि दृचानि शंसति । १ । इन्द्रमिद्वायिन
 दन्त्रेण मं ह्रीन्द्रो दधीच उत्तिष्ठन्नोजमा सहेहोदेभि श्रुतामघमुदु
 त्यं जातवेदसमित्येतेषां दृचानां येषु सामगाः सुवीरंस्तानि शंसेत्
 । २ । उदु त्यं जातवेदसमित्येतस्मिन्नु हैके नवर्चे सुवते । ३ । ते
 यदि तथा कुर्युरेतदेव शंसेत् । ४ । उदु त्यं जातवेदसमित्येतस्यो
 हैके प्रथमे दृचे सुवते । ५ । ते यदि तथा कुर्युरितरेषां ये
 कामदेत ते उपाहरेत् । ६ । तान्यर्धर्चशः शस्त्राय सुददोहमम्
 । ७ । ॥ २ ॥

१ अथैतं यैवं दृचं शंसति । १ ।

- यस्येदमोज आरुमस्तुजो युजो बलं सहः ।

• इन्द्रस्य इन्द्रं दृष्टत् ॥

अमाष्टुं विपन्यया नाष्टय आदधर्षया ।

• धृषाणं धृषितं शवः ॥

• स नो ददातु तं रयिं पुरु पिशङ्गसंदृशम् ।

इन्द्रस्यतिस्रवस्तमो जनेषु ॥

इति । १ । तमर्धर्चशः शस्त्राय सुददोहमम् । २ । ॥ ३ ॥

उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्यद्या । १ । तां पक्कः शस्त्राय
 सुददोहमम् । २ । अय रथन्तरस्य श्लोचियं पुनरादायं ककुप्कारमथ
 सुददोहमम् । ३ । अय रथन्तरस्यानुरूप पुनरादायं ककुप्कारमथ
 सुददोहमम् । ४ । अय धाय्यां पक्कः शस्त्राय सुददोहमम् । ५ ।
 अय रायन्तरं प्रगाथमर्धर्चशः शस्त्राय सुददोहमम् । ६ । य एक
 इन्द्रस्यर्षणांमिति सुक्त तत्पक्कस्य द्वितीयामुद्धृत्य विद्यो

ह्यन्यो अरिरा जगामेति चैतस्य द्वितीया तामिह द्वितीयां करोति
सूक्तं शस्त्राय सुददोहसम् । ७ । तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुप-
मिति प्रहस्तकस्तृचः । ८ । तं पच्छः शस्त्राय सुददोहसम् । ९ । ॥ ४ ॥

स सूर्ये जनयद्भ्योतिरिन्द्रो ज्या धिया तरणिरङ्गिरस्वान् ।

अथ तेन शुश्री हवमानो अर्कैरभि स्पृध उद्यो वेदिं ततर्द ॥

इत्युक्त्वा । १ । तां पच्छः शस्त्राय सुददोहसम् । २ । अथ वृहत्तः
स्तोत्रिधं पुनरादायं ककुप्कारमथ सुददोहसम् । ३ । अथ वृहतो
ऽनुकृपं पुनरादायं ककुप्कारमथ सुददोहसम् । ४ । नाच धाय्या
भवति । ५ । अथ भार्हतं प्रगायमधर्घशः शस्त्राय सुददोहसम्
। ६ । विश्वो ह्यन्यो अरिरा जगामेति सूक्तं तत्पच्छस्तस्य द्वितीया-
मुद्धृत्य य एक इदुव्यवर्णणीनामिति चैतस्य द्वितीया तामिह
द्वितीयां करोति । ७ । सूक्तं शस्त्राय सुददोहसम् । ८ । विश्वाः
वृतना अभिभृतरं नरमिति प्रहस्तकस्तृचः । ९ । तस्य पच्छः प्रथमां
शंसत्यधर्घश उत्तरे । १० । प्रहस्तकं शस्त्राय सुददोहसम् । ११ । ॥ ५ ॥

अथैतानि चतुर्वृत्तराणि वृत्तानि शंसति । १ । इन्द्राय मदने
सुतमिन्द्रं वृत्ताय इन्तवे गायन्ति त्वा गायत्रिणो न त्वा वृहन्तो
अद्रथ इति चत्वारि वृत्तानि । २ । तान्यधर्घशः । ३ । इत्या चि
षोम इन्द्र इति पाङ्क्तं वृत्तं तत्पङ्क्तिशंसम् । ४ । सं च त्वे जग्मु-
र्गिर इन्द्र पूर्वोरादङ्गिराः प्रथमं दधिरे वय इति वैष्टुभजागते
वृत्ते । ५ । ते पच्छः शस्त्राय सुददोहसम् । ६ । ॥ ६ ॥

अथैता अश्रौतौः शंसति । १ । महो इन्द्रो य ओजसेतेतया
गायत्रीमश्रौतिं प्रतिपद्यते । २ । तानि पञ्चदश वृत्तानि । ३ । इन्द्र

इत्सोमपा एक इत्यष्टौ । ४ । एवेदेय तुविकूर्मिरिति त्रीणि । ५ ।
 आ घा ये अग्निमिन्धत इति चतुर्दश । ६ । तानि चत्वारिंशत्तृचानि
 । ७ । तत्पूर्वं कपलम् । ८ । अथोत्तरम् । ९ । प्र कृतान्यृजौषिण इति
 दश द्वचानि । १० । अपादु शिप्रन्धस इति पञ्च । ११ । आ त्वा
 विगन्विन्दव इति चत्वारि । १२ । यद्य कश्च वृत्रहन्मिति पञ्च । १३ ।
 पत्नीवन्तः सुता इम इति चत्वारि । १४ । इदं ह्यन्वोजसोत्तिष्ठन्नो-
 जसा सहाभि प्र गोपतिमिति त्रीणि द्वचानि । १५ । तेषां यत्पुर-
 स्तात्कृतं स्यात्तदुद्धरेत् । १६ । यद्यु वै न क्षुर्युर्देव हरेत् । १७ ।
 य आनयत्परावत इति दश द्वचानि । १८ । तानि चत्वारिंश-
 त्तृचानि । १९ । तदुत्तरं कपलम् । २० । अथ सूददोहाः । २१ । ॥ ७ ॥

था इन्द्र भुज आभर इत्येतया वार्धत्तौमशीतिं प्रतिपद्यते । १ ।
 ता नव प्रत्यक्षद्वयः । २ । विश्वे त इन्द्र वीर्यमिति तिस्रः । ३ ।
 तं घेमित्या नमस्विन इति द्वे । ४ । न सीमदेव आपदिति षट्
 । ५ । ता विंशतिः प्रत्यक्षद्वयः । ६ । अथ प्रगाथाः । ७ । यः
 सत्राहा विचर्षणिरिति चत्वारः । ८ । मो धु त्वा वाघतश्चनेति
 चत्वार उद्धृत्य द्विपदाम् । ९ । उदिन्वस्य रिच्यत इति पञ्च । १० ।
 अभी पतसदा भर मा चिदन्यद्वि शंसते मा उ त्वा पुरुवसो
 तत्त्वा यामि सुवीर्य युष्वा हि वृत्रहन्मेति द्वौद्वौ । ११ । यदिन्द्र
 प्रागपागुदगिति सप्त । १२ । आ वृषम् पुरुवसो इति द्वौ । १३ ।
 अविप्रो वा यदविधदिति पञ्च । १४ । यः शक्रो मृचो अश्व्य इति
 षट् । १५ । तेषां त्रीणादत्ते । १६ । ते चत्वारिंशत्प्रगाथाः । १७ । ॥ ८ ॥

अथ प्रत्यक्षद्वयोः शंसति । १ । महे चन त्वामद्रिव इति

पञ्चविंशतिः । २ । तासां विंशतिं शस्त्राय सददोहमम् । ३ । नि
गद्यतेति निविद्धानीया । ४ । तां पच्छः शस्त्राद्वयं निविदं दधाति
। ५ । तां पच्छो व्यवशाष्टं शस्त्रा ममसृक्ताम् । ६ । उत्तमेन धदेन
प्रणुत्य च जातेभिरिति निविदा शंसति । ७ । तां पच्छः शस्त्राय
सददोहमम् । ८ । ॥ ८ ॥

अथ प्रत्यचष्टवतीः शंसति । १ । याः पञ्चविंशतेः परिशिष्टा-
स्ताभिः प्रतिपद्यते । २ । वयं च त्वा सुतावन्त इति पञ्चदश । ३ ।
ता विंशतिः प्रत्यचष्टवत्यः । ४ । अथ प्रगाथाः । ५ । ये पथां वयः
परिशिष्टास्तैः प्रतिपद्यते । ६ । यो राजा चर्षणीनामिति वयः
। ७ । तं वो दम्नामृतीपहमित्येकः । ८ । आ नो विद्यासु हव्य
इति वयः । ९ । त्वामिदा ह्यो नर इति चत्वारः । १० । अथ
कालखिल्यानां सुक्तानि षट् । ११ । तेषां दौ प्रगाथा उक्थुजतो-
न्निहवं च वैश्वदेवं चा नो विद्ये सजोयस इति । १२ । ते चत्वा-
रिंशत्प्रगाथाः । १३ । ॥ १० ॥

अथ प्रत्यचष्टवतीः शंसति । १ । मत्स्यपायि ते महो ऽम्नाश्मना
इदन्धसो धलं धेहि तनूयु नो धुजानो हरिता रथे तवेदिन्द्राह-
माश्रमामासु पकमैरय इयं या नौत्यकिंणी प्र ते रथं मिधूहत-
मन्तर्यष्ट जिघांसतस्त्वं विश्वस्य जगत इति दशैकपातिन्यः । २ ।
अयं ते अमृ हयंत आ मष्टैरिन्द्र हरिभिरिति सुक्ते । ३ । ते
अर्धचंशः शस्त्राय सददोहमम् । ४ । ॥ ११ ॥

इन्द्रः सुतेषु सोमेष्विद्येतयौष्णिहोमघोनिं प्रतिपद्यते । १ । तान्ये-
कादम दद्यानि । २ । य इन्द्र सोमपातम इत्येकादम तेषामेक-

सुसृजतीञ्चं यत्राय चन्तव इति । ३ । तत्त्वमि प्र गायतेति च
 । ४ । यत्राय आ जिपामदौति नव । ५ । य एक इद्विदयत
 घाह्यद्रिभिः सुतमिति द्वे द्वे । ६ । तानि षट्त्रिंशत्
 । ७ । ॥ १२ ॥

अथ चतुःशतं गायत्रीः शंसति । १ । नकिरिन्द्र तदुत्तर
 षट् । २ । दिवशिष्टा दुहितरमिति चतुर्दश । ३ । आ त्व न
 यवह्नित्येकविंशतिः । ४ । आ य इन्द्रं किंविं यथा यदिन्द्राचं ।
 तमिति पञ्चदशर्षे । ५ । प्र ससाजं चर्षणीनामुत्ता मन्दन्तु सं
 इति द्वादशर्षे । ६ । आ प्र इव परावत इति नव । ७ । इति च
 शतं गायत्रीः । ८ । यद्यमु त्वाभपूर्व्येत्यष्टौ काकुभाः प्रगाथाः ।
 इन्द्राय साम गायतेति सर्वम् । १० । तदर्धर्षणः शस्त्राय स्रद्ध
 चसम् । ११ । ॥ १२ ॥

अथैतं वज्रमर्धर्षणः शंसति । १ । त्वावतः पुरुवषो इति । २
 तस्य सप्तदशी जगती तां पष्कः । ३ । अथैकविंशी द्वाविंशी चतु
 विंशी च पङ्क्तयस्तः पङ्क्तिर्धम् । ४ । शतं दासे वषवूय इति पञ्च
 पदा तस्यौषि पदानि समस्त्रावस्त्रेहार्थां प्रणुयात् । ५ । चयो-
 दशी च त्रिंशत्तमी च द्विपदे ते पष्कः शस्त्राय स्रद्धदोहसम् । ६ ।
 अथैतौ विहनामर्धर्षावथ स्रद्धदोहसम् । ७ । सा तत एवोत्सृज्यते
 । ८ । इव चतुर्विंशतिष्ठलः शस्त्रा भवति । ९ । ॥ १३ ॥

अथैता द्विपदाः शंसति । १ । इमा तु कं भुवना बीपधामेति
 पञ्च । २ । आ याहि वसमा भदेति चतस्रः । ३ । एय ब्रह्मा य
 चनिय इति तिस्रः । ४ ।

प्र व इन्द्राय वज्रहन्तमाय विप्रा गायं गायत यज्जुजोषति ।

अर्चन्त्यकं मरुतः स्वर्को आ स्तोमति श्रुतो युवा स इन्द्रः ।

उपप्रचे मधुमति चियन्तः पुष्येभ रयिं धीमहे त इन्द्र ।

विश्वतोदावन्विश्वतो न आ भर यं न्वा श्रविष्ठमीमहे ।

स सुप्रणीती नृतमः स्वरालसि मंहिष्ठो वाजसातये ।

सं हि राधस्यत एक ईग्निषे सनादमृक ओजसा ।

इति पद । ५ । आ धूर्वस्वी वज्रमेको ऽथा वार्जं देवहितं सनेमेति

। ६ । ता एकविंशतिर्दिपदास्ताः पञ्चः । ७ । ॥ १५ ॥

अथैतदैन्द्राग्रं सुक्तं गायत्रीशंसं शंसतीन्द्राग्नी युवं सु न इति

। १ । तस्य द्वितीया सप्तपदा तस्या अनुष्टुभं पूर्वां करोति शंसं

गायत्रीसुक्तराम् । २ । चितुसुक्तमा तां पञ्चः । ३ । ॥ १६ ॥

अथैतदावपमं शंसति । १ । तुभ्येदमिन्द्र परि पिच्यते मधित्येका

। २ । विश्वजिते धनजिते स्वर्जिते इति पद । ३ । ताः पञ्चः । ४ ।

स्वादोरित्या विपूषत इति पाङ्क्तं त्वचं नत्पङ्क्तिशंसम् । ५ । प्र यो

महे मंहिष्ठे भरध्वमिति वैराजं त्वचं तदर्धर्चशः । ६ । प्रत्यस्मै

पिपीयत इत्यानुष्टुभ त्वचं तदर्धर्चशः । ७ । ॥ १७ ॥

अथैतमानुष्टुभं समान्नायं शंसति । १ । एहि स्तोमो अभि

स्वरेति नव । २ । इन्द्रं विश्वा अवीरुधन्वित्यष्टौ । ३ । असावि सोम

इन्द्र त इति पद । आ नस्ते गन्तु मत्सर इति चतस्रः । ४ । मत्सि

नो वस्यदृष्टय इति पञ्च । ५ । यस्ते साधिष्ठो ऽवस इति सप्त । ६ ।

उरोष्ट इन्द्र राधस इति द्वे । ७ । यदिन्द्र पिच मेदनेति चतस्रः

। ८ । यो रयिवो रयितम इति पद । ९ । एन्द्र याहि हरिभिरिति

पञ्चदश । १० । स प्रवथा कविवृध इति वृचम् । ११ । यज्जायथा
अपूर्व्येति द्वे । १२ । आ ता गिरो रथीरिवेति सर्वम् । १३ । शास्
इत्या महां असीति सर्वम् । १४ । तदर्धर्चः । १५ । ॥ १८ ॥

अथैतं त्रिष्टुप्कृतं शंसति । १ । हैरण्यस्त्रुपीयं च । २ । घात-
जतीयं । ३ । सजनीयं च । ४ । अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोम-
मिति च । ५ । आ याह्यर्वाङ्गुप वन्धुरेष्ठा युधास्य ते वृषभस्य
स्वराज इति सूक्ते । ६ । नृणामु त्वा नृतमं गीर्भिस्रुवैरिति वृचम्
। ७ । आ सत्यो यातु मघवां चजीवीति सर्वम् । ८ । योनिष्ट
इन्द्र सदने अकार्युदु ब्रह्माणोति सूक्ते । ९ । तच्च पुरस्तादुदुब्रह्म-
यस्य पदानुपङ्गाज्जंसति यो व्यतीरफाणयदित्येतस्मिंस्तुचे प्रथमाया
अर्धर्चमुक्त्वोपरमति । १० । ॥ १८ ॥

अथ प्रथमायै तृतीयेन पदेन द्वितीयायै प्रथमं पदमुपसंधाय
प्रणौति । १ । अथ प्रथमाया उत्तमेन पदेन द्वितीयायै द्वितीयं
पदमुपसंधायावम्यति । २ । अथ द्वितीयायै तृतीयेन पदेनोत्त-
मायै प्रथमं पदमुपसंधाय प्रणौति । ३ । अथ द्वितीयाया उत्तमेन
पदेनोत्तमायै द्वितीयं पदमुपसंधायावम्यति । ४ । अथार्धर्चः
परिशिष्टस्तेन प्रणौति । ५ । अथो उदुब्रह्मौयस्योत्तमां परिशिष्याह-
यते । ६ । त्रिःशस्तया परिदधाति । ७ । परिधायोक्त्यर्थे जपत्यैका-
दिकं पूर्वं माहाप्रतिकमुत्तरं मद्दमि यज्ञो ऽसि भर्गो ऽसि भोगो
ऽसि भुञ्जदमि भम भोगाय भवेति । ८ । ॥ २० ॥

तदेतस्मिन्क्षेत्रायां छददोहसि यावच्छस्त्रमुपसर्जन्यां संख्याय-
मानायामृते तृष्णींशं दृष्ट्वा सप्तसं संपद्यते । १ । त्रिरेवाह्वयते

१२। स्तोत्रिये निविदे परिधानीयायै । ३। समानौ याज्या । ४।
 अनुवणद्धत एव प्रेक्षं श्रद्धन्ति । ५। सगहमेवायन्तं प्राहुपावरो-
 हति । ६। प्रत्यक् प्रेक्ष्यफलकमपोहति । ७। परामृशन्ग्रहं जपति
 यमिमं प्रजयं प्राजैषं तमन्वमानीति । ८। अध्वर्य उपहवमिष्टा
 भक्षयत्योजसे त्वेति । ९। वैश्वकर्मणो ऽतिपाह्यः । १०। तस्य भक्ष
 उप मा यन्तु मञ्जयः सनीला उप मा जतुरूप मा मनौया मि-
 थ्यामहं तत्त्वं पश्यमानो मयि रमो देवानामोजसे त्वेति । ११। अथ
 चमसाग्भक्षयन्ति देवो ऽसि भराशंस इति । १२। कुत्रं माध्यन्दिनं
 सवनम् । १३। ॥ २१ ॥

अथातस्तृतीयसवनम् । १। तत्सवितुष्टंणीमहे ऽद्या नो देव सवित-
 रिति त्वचौ प्रतिपदनुचरौ वैश्वदेवस्य । २। एष एव नित्य एका-
 क्षातानः । ३। तद्देवस्य सवितुर्वार्यं मधदिति सावित्रम् । ४। ते हि
 द्यावापृथिवी विश्वश्रुवेति द्यावापृथिवीयम् । ५। किमु श्रेष्ठः किं
 यविष्ठो न आजगन्नित्याभैवम् । ६। अस्य वामस्य पलितस्य होतु-
 रिति सलिलं वैश्वदेवं तस्याः समुद्रा अधि वि चरन्ति समानमेत-
 दुदकमित्येते अर्धचंशः शंसति पञ्च इतराः । ७। तच्छस्त्राने-
 भद्रीये निविदं दधाति । ८। पञ्चजनीया परिधानीया । ९। इति
 न्या उ वैश्वदेवम् । १०। ॥ २२ ॥

अथात आग्निमारुतम् । १। वैश्वानराय पृथुपाजसे विप इति
 वैश्वानरीयम् । २। प्रयज्यवो मरुतो आजदृष्टय इति मारुतम्
 । ३। ते यदि यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम कुर्युस्तृप्त्योक्तौ स्तोत्रिया-
 नुहूतौ । ४। तयोर्दिष्टं शस्तम् । ५। यद्यु वा दत्तादमग्रे तत्र श्रवो

वय इति स्तोत्रियसृचो ऽत एवोत्तरः सूक्तानुरूपः ।^{१६} यद्यु सर्व-
 म्निन् पलर्चं सुवीरन्नाग्निं न स्वष्टिभिरित्येतस्य पलनुरूपं कुर्वीत
 ।^{१७} अर्धर्चशः शस्त्रम् ।^{१८} यद्यु वा अतिच्छन्दःसु कुर्युर्^{१९}ग्निं
 द्योतारं मन्ये दास्यन्तमिति स्तोत्रियसृचो ऽत एवोत्तरः सूक्तानुरूपः
 ।^{२०} या सप्तमी सूक्तस्य तां द्वातीयां करोति सो ऽनुरूपः ।^{२१}
 अयं जायत मनुषो धरीमणीति वा स्तोत्रियसृचो ऽत एवोत्तरः
 सूक्तानुरूपः ।^{२२} विचतुरं शस्त्रम् ।^{२३} नाच यज्ञायज्ञीयस्य
 योनिमनुशंसेत् ।^{२४} वसित्या तद्वपुषे धायि दर्शतमिति जातवेद-
 सीयम् ।^{२५} इत्याग्निमारुतसूक्तानि ।^{२६} इत्येतस्याऋतः सूक्तानि
 ।^{२७} तदग्निष्टोमः संतिष्ठते ।^{२८} वसन्त्येतां रात्रीम् ।^{२९} ॥ २३ ॥

अथ प्रातरुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति ।१। य एवामौ प्रायणीयः
 स उदयनीयः ।२। तत्र सर्वाङ्गरस्त्राग्नेर्वाध्य प्रेष्यति मैत्रावरुणः
 ।३। ते प्रथममाशं दौक्षितवसनानि वा वसते ।४। तानि नव-
 रात्राय निदधति ।५। उत्तमाय च मासाय ।६। अथेतरान्मा-
 सानजिनानि वार्द्रवसनानि वा वसते ।७। तस्मिन्नि संस्थित कर्माणि
 क्रियन्ते ।८। न परम्ना अक्रो वसतीवरौर्गृह्णन्ति ।९। नातिप्रै-
 यमाह ।१०। जुह्वति समिष्टयजुंषि ।११। यन्मयवभृथम् ।१२।
 क्रियते ऽवभृथकर्म ।१३। ते यदि यज्ञागारैर्भोक्ष्यमाणा भवन्त्या-
 दधत एव प्रह्वमिश्रम् ।१४। यद्यु धक्ष्यन्तो ऽत्रैव स्यात् ।१५।
 प्रज्ञातो ऽवभृथः ।१६। प्रज्ञातोदयनीया ।१७। प्रज्ञातानूबन्ध्या
 ।१८। तस्यै वपार्या संस्थितायां दक्षिणार्धापरार्धाद्देदेः किञ्चित्परि-
 श्रित्य तस्मिन्नुपविश्य केशमश्रूणि वापयन्ति ।१९। सर्वाणि च

रोमाणि नखानि निकृन्तयन्ते । २० । खान्ति । २१ । अलंकुर्वन्ति । २२ । उखीयान्पर्यस्यन्त्या केष्ठानां मंजननात् । २३ । परिशेष-
मनूयन्ध्यायै संस्थापयन्ति । २४ । हृदयशूलान्ता मंतिष्ठते । २५ ।
तस्यां संम्यितायां यथामप्रकीर्णमग्नीन्समारोप्य^{२६}ान्तरेण चान्तालोत्करा
उपनिष्कामन्ति । २६ । उत्तरत उद्धृतावोसिते ऽन्यायतनानि
हत्वा^{२७} गोमयेनोपलिय^{२८} मथित्वाग्नीन्विहृत्य^{२९} प्रणीताः प्रणीय
पूर्णाहुतीहुत्वा^{३०} पृथग्दवषानीयाभिर्यजन्ते य आहिताग्नयो भवन्ति
। २७ । अथ ये ऽनाहिताग्नयो गृहपतिमेव त उपासते । २८ । स
काममेव पृष्ठश्चमनोयेन यजेत । २९ । कामं न यजेत । ३० । यदि
तु यजेतैत एवास्य सन्निष्यच्चत्विजः स्युः । ३१ । तेभ्यस्तद्वाद्यदेयं
स्यात् । ३२ । अथ संवत्सरः मंतिष्ठते । ३३ । अथातो होषाणामेव
मीमांसा । तस्यातस्तस्यातः । ३४ । ॥ २४ ॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे ऽष्टादशो ऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रं समाप्तम् ॥

I MANUSCRIPTS OF THE TEXT

I and II Two MSS belonging to the Bodleyan Library Hall 3 (see Anfrecht Catalogus 495A) Adhyaya I—VIII on 73 leaves Adhy IX—XVI on 85 leaves 10 lines on each page Samvat 1724 They are very correctly written in large and beautiful Devanāgarī characters, but not quite free from mistakes (Marked with A)

III and IV Two MSS belonging to the India Office Library No 1784 Adhyaya I—VIII 108 leaves Samvat 1780 No 1712 Adhyaya IX—XVIII 136 leaves Samvat 1782 The second MS is not very correct, especially in its last part (Adhyaya XVII—XVIII) full of errors of the copyist (B)

V and VI Two MSS of the Royal Library at Berlin Orient Quart 551 and 552. Adhyaya I—VIII IX—XVI. 90 and 95 leaves 7 resp 9 lines on each page Very good and on the whole trustworthy They have both been corrected by different hands In No 551 leaf 67 is followed by leaf 78, but the text is complete (C)

VII and VIII Two MSS of the Royal Library at Berlin Bound in one volume Orient fol 632 Adh I—VIII 108 leaves 7 lines on each page Samvat 1735 Adh IX—XVI 136 leaves 7 lines Samvat 1736 Leaf 70 71 of the first part are missing 69 ends with VI, 1 २६ २७ २८ beginning with VI, 4, 1 २९ ३० Very correct and beautifully written (D)

IX A MS of the Royal Library at Berlin Chambers 2 (see Weber Verzeichniss der Sanskritischen Handschriften page 23) 15 leaves Contains Adh IX, X, XI, and breaks off in the middle of XII, 25 (E)

X. A MS. of the Deccan College Library. No. 91 of 1869-70, (see Gough, papers relating to the collection and preservation of the Records of Ancient Sanskrit Litt page 67). Contains Adh I—XVI. Samvat 1565 1566 A very good MS, which has evidently been corrected by three different hands, one of which has sometimes been unsuccessful in its emendations For the use of this MS I am indebted to K. M. Chatfield, Esq, Director of Public Instruction, who at my request kindly sent it to me through Dr Rost. (G)

XI and XII. Two MSS belonging to Queen's College, Benares. Adh. I—VIII. Samvat 1682 Adh IX—XVI. Samvat 1642. In the second part the leaves 11—18 are missing, but the text is complete; leaf 10 ends with दधद्वेति प्रातः च० (X, 7, 7), leaf 18 begins with रघु इति पाठे (X, 7, 4) Therefore we may suppose, that parts of different MSS. have been put together in order to make up for a deficiency. Notwithstanding it is a very good MS (Bs)

XIII A MS. belonging to Professor Thibaut, Benares. Adh I—VIII. Samvat 1567 Leaf 44 (IV, 16, 5—IV, 18, 5) is missing, leaves 48 52 are wrongly numbered, but contain the right text (1h)

For the use of the two last mentioned MSS my thanks are due to Professor Thibaut, who made them over to me most liberally through the hands of Dr Rost.

XIV. A copy of a Sanscrit MS belonging to the Government collection in deposit with the Asiatic Society of Bengal Number of Original 1247 Samvat 1762. Adh. XVII—XVIII I owe the copy of this MS to the kindness of Dr. Hoernle (K)

The above are the MSS, upon which the text of my edition has principally been based Three more MSS have been in my hands, but I have not considered it worth while to collate them One belongs to the Royal Bavarian Court

and State Library (See Haug, Verzeichniss No 36) It contains the eighteen Adhyayas, but *is quite modern and so carelessly written*, that its collation would have been a mere waste of time (F) Another MS of the same library (Haug, Verzeichniss No 33) contains Adh I—VIII and breaks off abruptly with the word *अथ* (VIII, 24) Undated, but apparently not older than two hundred years I have collated Adh I and III, but did not find anything which might have made further examination advisable (H) The third MS belongs to the Royal Library of Berlin Chambers 4 After having looked through the first Adh I did not think it necessary to continue its collation (F)

Besides these MSS of the text I have sometimes made use of the readings, which are shown by Varadattasuta Anartiya, the commentator on the Sankhayana Śrauta Sutra Of this work the following MSS have been at my disposal

I A MS belonging to Queen's College, Benares and kindly lent to me by Professor Thibaut It consists of two parts, the first contains Adh I—IV on 110, the second Adh V—VIII on 79 leaves Samvat 1652 It is very carelessly written and its various readings admit of doubt in most cases (Comm Ba)

II A MS kindly lent to me by Professor Max Muller Contains Adh IX to XVI, 29 and breaks off in the beginning of XVI, 80 160 leaves In spite of its correct outward appearance it is so full of mistakes, that its various readings deserve but little notice (Comm MM) Many of its leaves in the first Third have become so dark that they can be read only with difficulty

III A MS of the Royal Library at Berlin Chambers 448 (See Weber, Verzeichniss page 27) Adh I—VIII Very well written and although not without errors, much more trustworthy than I (Comm Ch)

IV. A MS of the Royal Library at Berlin. Chambers 646 + 449a in one volume. This MS. consists, according to my opinion, of about four or *more* different scanty manuscripts, which have been put together as supplementary parts of one and the same work. Differing from what Professor Weber remarks I believe the following to be written by the same hand -

first hand leaf 1—148 193—198

second hand: leaf 149 150 (four lines only)—151. 207
ff (?)

third hand: leaf 152—163.

fourth hand. leaf 164—171 172—192.

These are the four different handwritings, which I think must at least be recognised. To the fragmentary state of the single parts of this MS. points also the remark, which is written on the margin of leaf 172a *माहायनसूत्राणां बुद्धि-
पथादि वृत्तिवृत्तिः* ! (Comm Ch)

As to the mutual relationship of this MS. and Comm. MM I may remark, that the original, from which the different parts of the last mentioned volume have been copied, seems to have been the source also of Comm MM. This may be inferred from some mistakes to be found in Comm Ch and in Comm. MM. and from the fact, that the commentary on XIV, 51, 3 resp 6 to 52, 3 and on XV, 1-2-3 is missing in both. Only in one point I have noticed a greater discrepancy between them. The commentary on XV, 12-13 as given in Comm MM is different from that, which is exhibited in Comm Ch 112
Comm MM.

XV, 13, 1 *Sutra* चह जोमे जीवनि दमपेयम् [च] :

Comm हो याभी जीवनि । मेवम् जीवन् विभागा
दद्यान्व । दमपेयम् विभागे दद्यान्व । दमपेयम्
चाभिपद्यमेवम् च निरूप्यम् ।

and it was not before Professor Peterson's important discoveries made in the Royal Library at Alwar, that I heard of other copies of this book. Whether they will become accessible to me, I cannot say, but hope for the sake of those, who wish to study this Śrauta Sūtra and stand in need of a guide through the great difficulties, with which its study is beset, that they will at least become procurable for copying and provide me with better readings for the edition of extracts which I propose to give of this if not excellent yet almost indispensable commentary

---

ADHYAYA I

- 1, 7 A B D F G (orig) Th H, and Comm प्राचीनापचीनी, C (orig) प्राचीनाचीनी, Bs (somewhat defective in the beginning, the missing passage being replaced by sec h) प्राचीनी, corr in प्राचीनाचीनी, corr again in प्राचीनापचीनी.
- 1, 12 H F उपचार
- 1, 18 C प्राहन्वानि
- 1, 15 all MSS आशीर्नन्वाच, which is probably a mistake arising from a mere phonetic spelling Comm आशीन उपविष्ट । न्यायशब्द उक्त * । बाहुभ्य ननुवास्यायोक्तम् । तदुपविष्टेन कर्तव्यम् Narayana's Paddhati आशीन उपविष्ट आशेदविहितं कृपात् of Comm on 1, 8, 3 आशीनन्यायता ।
- 1, 30 all MSS with exception of O D वञ्जार्त्तन्यायता Comm चमित्यकीभनमाचष्टे । छार आनन । एक आन मन्त्रादि आर्षम् etc Narayana's Paddhati वञ्जार् उदात्तानुदात्तस्वरितशचयानां चयमेकीकृत्य शब्दानामुच्चारणं कर्तव्यम् ।
- 2, 4 A B C H आश्चर्यकारी०, F आश्चर्यकारी०, D G (orig) आश्चर्यकारी०
- 2, 5 A B C F H आश्चर्यकारी०, D G (orig) आश्चर्यकारी०
- 2, 29 A चार्त्तपद्धिर्क, all other MSS including Paddh and Comm चार्त्तपद्धिर्क See Panini 4, 3, 69
- 3, 1 A चनन
- 3, 1 all MSS दृष्टेति as to the form, one passage of the Meghaduta (21a of Stenzler's edition) may be compared, where दृष्ट्वा is explained by Mallinatha as third sg fut pass (Whitney Sanscrit grammar, §947)
- 3, 6 1 (orig) पश्येन instead of दृष्टेन
- 3, 11 C Bs and 14 Bs पुरोक्षम्, all other MSS, as usually in this Sutra, पुरोक्षम्

* 1, 1, 13 न्यायशब्दो भवेपद्याक । आचारपद्योयो वा ।

- 4, 5 A D H (orig) Bs જમી અપયે—all MSS પ્રમાણ આપના, this is a remarkable shortening of a before another vowel than અ, that this reading must not be given up, may be seen from Sankh'yana Śrūta Sūtra 7, 14, 9 પ્રમાણ આજ and 7, 6, 6 અવત્ત ઉત્ત (see critical notes) The shortening of a long a of the Nom Sing of nouns in ઋ before other vowels than અ has perhaps been a peculiarity of some Sakhas
- 5, 11 Γ om the whole passage from જ મૂનિ until ॥ 3 પ્રાદેરેન
- 6, 2 A Th હદાયાનોમ્યાયા, all other MSS orig મ્યાય
- 6, 3 A B (orig) C અચેનાપ્રોપ્રો—all MSS અધ્યયું—all MSS રેનિ instead of રનિ
- 6, 14 all MSS હોષ વેનુ
- 6, 16 all MSS with exception of B C અધ્યયૌ
- 7, 6 all MSS દેવા આચ્ચયા, see Āst Śr S 1, 5, 24
- 10, 5 all MSS અમુદિલ્લનામિ
- 12, 1 B F H (sec h) હવિરજુવન્તા
- 12, 5 C H (sec h) Comm Bs મનેયમપદ્મત
- 14, 3 B C H (orig) દિવસુચિયોરોમહતો
- 16, 7 A (orig) Bs H (orig) પ્રધાનં
- 16, 9 અપલક્ષ્યતે A C
- 17, 2 Bs અનુપૂર્વેષ
- 17, 9 Bs પરોષત્
- 17, 19 D G (sec h) Bs નિષોદન

ADHYĀYA II

- 1, 9 C H (orig) ડાસ્યમી•
- 2, 13 all mss આચ્ચમાના ઉત્ત
- 3, 26 D G (orig) Bs Th Comm Bs આદિનાપ્રિયતે
- 4, 4 C D G (orig) Bs Th મયિ જામ
- 5, 10 all MSS અપ્પા અદ્યપતે
- 6, 7 D G (third h) Th અપામિ

- 7, 7 all MSS दमा
 8, 8 A C Bs अग्निदासखाया
 8, 9 A E (orig) अक्षुपावेद्य
 8, 13 only Bs Th correctly अनुचिह्नद्विष
 10, 2 all MSS excepting B सधाम, see Benfey, Vollständige Grammatik, § 80, Whitney, § 194
 11, 1 (beginning of 12) A B C G (sec h 9) Bs H मापमानेति
 12, 1 B D G Bs Th नद् instead of नद्
 — B G Comm Ch Paddh अक्षरमुपसृज्य A Th (orig) H *रामुप-
 पसृज्य, see Sankh Sr S 2, 8, 14, 2, 9, 6, 4, 12, 10
 17, 6 B (orig) वदत H वद न, altered, as it seems, in वद न,
 Bs G (by alter but struck out again) वदत
 — Bs द्वि instead of ध्वि

ADHYĀYA III

- 3, 1 all MSS अभ्युद्वष्टि (see Sankh Brahm 4, 2 अयातो
 ऋदिताया । 4, 3 अयातो ऋद्वष्टाया । and 4, 4 अयातो दायापयययय)
 4, 8 H अक्षिप्राये
 7, 4 all MSS excepting C Bs अपाधि ददती
 8, 12 Bs अभ्युद्वष्टिना
 11, 4 A दाक्षैषमासायनानि B C H दक्षैषैषमासायनानि G (sec h)
 दाक्षैषैषमासायनानि The correct reading is exhibited by
 D G (orig) Bs Th
 12 2 A B D G (by alteration) Bs वैश्वयो, O G (orig) Th
 H वैश्वयो
 12, 14 G (orig) Bs H (sec h) दक्षैषैषमासाय
 14 2 C H (orig) omit वैश्वयोययय
 14, 8 B G (orig) Bs (orig) H (sec h) अशीन प्रवयसि
 15, 4 all MSS ह्वा दैय which sometimes may be read as दैय
 16, 14 C निष्ठाय
 D (by alter) Bs Th (orig) पूर्वद्वि, which in Bs Th is
 altered into पूर्वद्वि D द्वि

16, 24 all MSS आश्रमाया उपलब्ध

17, 1 C G H अथा विष्टा

D G (orig) तन्वामैर्यन्तेति । Other and partly better readings will be found Atharva Veda 7, 8, Taitt Samh.

1, 7, 12, 2, Maitr Samh 1, 10, ॥

18, 14 all MSS न गुनासीरादिम, corrected according to Taitt Brahmin 2, 4, 5, 7

all MSS गर्भो घन

विद्य, although exhibited by all MSS is, as the metre shows, a mere gloss

18, 15 B अतुभि

18, 17 A B अन्वला

19, 3 B C D G (orig) Bs Th अत्यमितमथा

all MSS याच (or या च) अत्यमूहिरे । which I have altered in
स्या चम (See Maitr Samh 1, 4, 3, page 51 of Dr
von Schroder's edition)

20, 2 C H (orig) भीता instead of भीषा

A (by correct) Bs (by correct) Th (orig) H अद्यपयावधाम्

20, 4 all MSS अक्षाम्

20, 20 C D अमन

ADHYĀYA IV

॥ 7 A G (orig) Bs H (orig) Comm Bs and Ch आनुपूर्व्यं of
1, 17, 2, 3, 7, 7

4, 5 D अथावतजम B (orig) C Bs (on the marg) अथावनेतिम

5, 1 all MSS भृषाद्य

5, 11 C inserts वा before अथावनेति

6, 9 A B D omit the sign of Pluti

॥ 10 ॥ D (orig) G (orig) आर्षं

7, 3 D G (orig) Bs (by alter) H (orig) विष्टतन्वामुपलब्धप्रचमन

7, 17 A D G (by alter) Bs H अविनरेमन

10, 1 A अद्यतमसद्व्याहङ्ग-अद्वयाहङ्गभ्यां B Th अद्वयाहङ्ग अद्वयाहङ्गभ्यां C अद्वयाहङ्ग-अद्वयाहङ्गभ्यां D G (orig) Bs अद्वयाहङ्ग-अद्वयाहङ्गभ्यां.

B (orig) G Th नारीहत्या

D Bs औष्ठानां A B C G Th H औष्ठानां cf Taatt Samh 3, 4, 5, 10 इन्द्रो औष्ठानामधिपतिः ।

11, 1 B G (sec h) H आयावयति

12, 9 all MSS excepting D Bs वशीयाम्

12, 10 all MSS (only Th had orig ल्या) प्रस्थाप्यते, see Taatt Brahm 2, 4, 1, 2 Āpastamba S'r S 4, 11, 5 On the change between च। अ। ल्य see Dr von Schroder's remarks in Monatsberichte der Kgl Preussischen Academie der Wiss 1879, page 6 (688) .

all MSS उच्छेद्य instead of उच्छेदि

14, 2 C G (sec h p) Bs (orig) Th अदिप्रेषाम्

3 C Bs (orig) उर्वेदयोनि

4 C G (orig) Th (orig) क्षामनचानि

6 C दक्षिणप्रपद्य वा। Bs (orig) दक्षिणप्रपद्यवचे वा

11 C उन्नये instead of अन्नये

12 all MSS निषाद्य, Sat Brahm 12, 5, 2, 7 निषाद्य cf Petersburger Worterbuch s v पन् + नि

15 C D कवीण्यौ

— D G insert द्वाभ्याम् before अग्न्या

26 all MSS यावत्, we should expect यावत्

31 II उपच्छेदये

36 D G (orig) अघौ समेष क्षात्राय क्षात्रा Bs (orig) अघौ समेष क्षात्रा। Asv Grihya S 4, 3, 27

15, 1 A C D Bs अनवेत्तमाथा Th अनवेत्तमाथाः II (orig) G (orig) अनवेत्तमाथा cf ZDMG 36, 451, note 5

Comm ग्रहणो निमित्तयन्

4 C omits आदित्यम् before उपल्लाय

6 C D G (orig) Bs (orig) नवरात्रि वा अक्षय्यादुत्थानि

7 A (orig) C D G (sec h) नायाचानि च

9 C D G (orig) Bs (orig) पन्नायद्वानाम् "

10 this sūtra is omitted in both MSS. of the commentary.

21. 22. Instead of भवन्ति पुदयाहतिं छन्दोर्वास्तुचै. is written in G भवन्त्युषोस्तुचै, the words पुदयाहतिं छन्दा being added on the margin. This is no omission of the copyist. We read still in D (a manuscript nearly related to G, although not copied from it) छन्दा त्पूर्वा and may conclude from this neglect of altering the Sandhirules, that the omission of पुदयाहतिं छन्दा is old and previous to the existence of both manuscripts.

16, ॥ B लोचिनं.

B (orig.) C G (orig.) om प्राप्तीवं.

all MSS. excepting C उत्तरलोमं.

3 A D D G Bs (by alt.) Th पञ्चमं.

all MSS. excepting A B वादयेन instead of वादयेन.

B only D reads प्रीयतां; cf. Taitt. Brāhm. 3, 7, 14, 5.

6 C G (by alter.) Bs (orig.) संनीय

8 D G पुष्टं.

17, 12 C D G Bs पङ्क्तिः

18, 1 all MSS. with exception of D G Bs पञ्चे, which I ought to have written;

all MSS. समर्थनीयं; for a better and more intelligible reading (संराधनी) see Mantra-Brāhm. 1, 5, ॥ Āśv. S'r. S. 8, 14, 4.

5 A C G H संदृष्ट ॥ (orig.) संविद्य D सद्दृष्ट्य Bs संदृष्ट

A (orig.) Bs (orig.) Th तस्मै ते देवि भवाय

10 C G (orig.) Bs H संनीय.

19, 3 A C G (orig.) Bs H संनीय

20, 1 A B D G (third h.) Bs Th दुरापोरा ऽग्नि H दुराग्नोरो ऽग्नि.

all MSS. excepting C H (sec. h.) सम्याचो.

21, ८८ ऽग्नि ऽग्नि ऽग्नि ऽग्नि

18 Bs. (orig.) omits वा before सम्यवदत्तं.

ADHYĀYA V.

- 1, 10 all MSS कश्चिद्.
 2, G A B C D H विने G B_a (orig) Th विन्ये—A B C Comm.
 राट्टेत्.
 all MSS. भुम नेह see Atharvaveda 4, 1, 2, नेह = नदिह.
 9, 7 कश्चि, although left out in C and not to be found Atharva-
 veda 7, 14, 1, Taitt. Samh. 1, 2, 6a; Mantr Samh.
 1, 2, 5 seems nevertheless to be an old addition, as
 may be seen from what Professor Roth says in the
 preface to his edition of the Nirukta, page XLV.
 10, E for other and partly better readings see Atharvaveda,
 7, 73, 12.
 10 see Atharvaveda, 7, 73, E
 18 C Th H च जेता, see Atharvaveda, 7, 73, 5.
 21 see Atharvaveda, 7, 73, 4
 23 H G (third h) B_a (see h) जावाहनप C • जत च
 see Atharvaveda, 7, 73, 3
 32 see Taitt Samh 1, 6, 12, 2
 13, 3 B (by alter) Th (by alter) B_a वाहवह, see Mantr. Samh ,
 1, 2, 9
 16, 7 C D G Th B_a (see h) नवपाजय

ΑΡΙΣΤΑΥΑ ΓΕ

- 1, 2 A B G (sec. h) Th (sec li) आद्यान
23 B (orig) D G H (orig) अनिरंभम.
3, 8 B D G Th वषादद्विष
E अद्यानः, all other MSS अद्यान instead of अद्यानः
11 A B (sec h) C G (sec h) Th (sec h) आद्यानमोः, 11
Sankh Sr 9 20 7 (Sankh Brahmi 11, 8. अद्यान
हेतुतोऽर्थि इतिवृत्तः, आद्योऽर्थो वृत्तः किञ्च इतिवृत्तः इति
(अद्यानमोः 11, 8)

- 6, 16 B G (orig.) Bs Th H साद्वप्राननुवाकः
 17 B C समानान्तः।
 20 Bs उपोद्य
 7, 8 B Bs omit the sign of Pluti.
 8, 1 A B C D उपोद्य।
 6 all MSS. तनूपाः ; see Taitt. Samh. 3, 2, 7c.
 7 D Th H चोद्म.
 9, 4 B (orig.) C D एकयूपेकादग्निषु।
 13 C समानदेवता।
 15 A G (sec. h) च instead of वा।
 16 B D •पूर्वेषु।
 A II (sec. h.) O G (sec. h.) Th (orig.) जुहति।
 17 G वा [i] सावा ; see Áśv. S'r. S. 3, 1, 14.
 10, 12 all MSS with exception of Bs (orig.) एकादग्निमानां।
 12, 7 from पञ्चमान to 8 समुद्यो ऽधि left out in C.
 12 II (orig) D G (orig) प्रपद्यमानाः
 20 all MSS. चंदादि, Taitt. Samh. 1, 3, 8F चंदादि।
 13, 4 D G (orig) उपविशन्ति
 7 A B (orig.) Bs (orig.) H (orig) उतरेव।

ADHYĀYA VII.

- 3, 1 C चनभिधानं
 5, 1 C वायु D Bs (orig.) वायूः।
 3 C मचयति।
 22 C Bs नारायणी
 6, 6 A II (sec. h) D G Th प्रतिहोतौपवहन् B (orig) C Bs (orig.)
 H (orig) प्रतिहोपवह उत. As व is sometimes written for
 उ and उ for व* and as a nom sing. is required by

* ४१, ५६, ७ मद्भीमि उदकायो (Bs) instead of मद्भीमिदु । ६, ६, ६७
 उपवहमान वत (D Th) instead of उपवहमान उत । 14, 61, 8 यामान उपव
 (G) instead of यामानवव ।

the corresponding प्रतिष्ठा I prefer the reading of B C Bs H, which is in accordance with the solitary form प्रमाद्य Sankh Sr S 1, 4, 5 and 7, 14, 9

6, 7 C inserts उपहन before इति

9, 1 all MSS पदेविद्येयीया A •सिया, see Taitt Samh 5, 6, 8, 6

3 some MSS omit the sign of Pluti behind आनवेदे

4 Th अर्थे instead of अर्थे

10, 11 In two Prayoga manuscripts in Professor Hang's collection (Munich, Royal Bavarian Court and State Library, Sanskrit, Nos 85 and 145) is written वाया राजाना instead of वायवे राजानेषु, see Vajasaneyi-Samhita 32, 72

13 C D G (orig) मन्दिहे

14 G (orig) Bs (sec h) Th मनुजये D मनुजये वे I mention this reading, because it is one of the few proofs for the relationship between G, Th and D

15 Prayoga 85 and 115 (see to 10, 11) वाचनद्वेदी वाचाग्नि

14, 9 D Th ओ २ न

A G Th H (orig) प्रमाद्य आद्य D प्रमाद्य आद्य B C Bs प्रमाद्य

12 G Comm Bs यथाचवर्न

13, 1 A (orig) G (by alter) Bs H (by alter) इत्याद्यायनवतीना

9 all MSS आद्यायिनवतिप्रधति

16 D G (orig) Th तिने जुधइति

17 H उद्यजवे

18, 2 from मोर्दोच to अजीव । मर्दाने omitted in C

19, 8 Th द्वाद्यादेश

21, 7 A D Bs Th (orig) परिनिमयप्रालते

24, 2-3 all MSS प्रमाद्य उदित्वा

25, 5 C G (orig) Bs H (orig) अकुभि

10 G Th H (orig) यथापप्रियथा

26, 8 C om पुनपदानां

27, 24 Th om अति

ADHYAYA VIII

§ 5 C અમુનિ

3, 4 none of the MSS shows સમદન્ see Atharvaveda 7, 14,

4 Āsv Sr S 5, 16, 2

7 Bs પાદનિ*

6 અન્તરન્ is an adverb like અન્તર્વદિ. અન્તર્જાનુ. અન્તર્યામિ (Lat
Sr S 7, 8, 5) and others

5, 5 A (orig) B D G (on the marg) Bs Th ઉક્તિ instead of ઉક્તા

7 A B D Bs યથેત.

6, 1 B G (orig) Th H (orig) યજ્ઞાયજિર્થ

5 B G Ih H (orig) યજ્ઞાયજિર્યસ

17 G Th omitt (orig) યજ્ઞાયજિર્થ

8, 6 all MSS મધ્વોપસ્ય, Comm Ch મધ્વોપસ્ય

C આદ્યતે instead of આદ્યતે

A (marg addition) ઉપસ્યત્યોપસ્યત્યોપસ્યત્યા

11 all MSS આપુરસ્યા

9, 1 G (third h) Bs તસ્ય મધ્વોપસ્યત્યોપસ્યત્યોપસ્યત્યા ૧૧

4 A (marg addition) ઉપસ્યત્યોપસ્યત્યોપસ્યત્યા

10, 1 Atharvaveda, 7, 67, Taitt Ār 1, 30 The verse seems
to be incomplete

Th (orig) Comm Ch મધ્વોપસ્ય

C (orig) આતિપસ્યત્યોપસ્યત્યોપસ્યત્યા instead of મધ્વોપસ્યત્યા, but this is cor-
rected on the marg in મધ્વોપસ્યત્યા The reading મધ્વોપસ્યત્યા is
shown only by a marginal correction in C, Vaitana
Sūtra 23, 15, Āpastamba Sr S 14 18, Aśv Sr S
C, 12, 12

11, 13 all MSS અમન better in the reading of the Mantra
Brahmana 1 7 5 અમન

all MSS and Mantra brahm અ 1 I should expect અ

13, 5 A B C G (third h) અમનપાસ્યો

13 12 A D Bs H અર્દાન C અર્દાન cf Taitt Ār 1, 9, 2, 5 8, 2

A (orig) B C D G (orig) Bs H અર્દાન S it Br hm

14 2 2, 22

16, 1 ■ गदा पदा.

3 C द्दोयोपोयो G orig and, (as it seems, originally) Th.
द्दोयोपो

17, 1 Prayoga Haug 85 and 145 भूरिदानां instead of भूरिजानां.

3 G (orig) Bs (on the marg) अभिभूरसि instead of अभिभूरसि.

20, 1 Prayoga Haug 85 and 145 अरधन् instead of अनचन् both
times

22, 1 C inserts च behind ज्योतिषा

Prayoga Haug 45 and 145 यज्ञाय instead of यज्ञियाय

24, 1 D आ नञ्च instead of आ यञ्च

A D G जुगालुम् G (sec h) जुगो जुगम् O जुगोन्जुम् B Bs Th
जुगालुम् Prayoga Haug 85 and 145 जुगो अजुम्

3 B (orig) विष्टि instead of विष्टि Th द्या instead of ध्या

25, 1 C G Th वेनवेरयन

C G (orig) Th (?) डा instead of द्वाद्

ADHYĀYA IX

5, 2 see Atharvaveda 2, 5.

A B (sec h) स्त्रीर्षा

3 D E (orig) omit the sign of Pluti

6, 6 all MSS द्द्वे Taitt Brahm 3, 7, 9, 5 गवे

G (orig) जुगो

all MSS न संयन

14 A (marg add) C E G Bs (orig and third h) विदुमनिविनि

D shows a blank instead of •धमि•

7, 2 all MSS, excepting B, प्रथममाधेलयति । B प्रथममाधेलयति

9, 5 दन् is added afterwards in ■ Bs

20, 1 E प्रजाज्जती

7 A (orig) B (sec h) L (sec h) G (sec h) Bs (sec. h)

आवादेवतीवदत्य see S'ul h S₁ S 6, 3, 11

23, 4 D पुत्रो मृना ज्ञान्पुत्रं प्राजापत्यान् विदो मोरच इति पञ्च•

24, 7 B (orig) C D I आग्नेयेन्द्र

C D E (orig.) G च रयत्.

All MSS. कल्पन्ते वेभ्यो यज०.

20, 2 all MSS येषां वा अपहतपात्रानमेवं I ought to have written
अपहतपात्रानं देवं according to Asv. S'r. S. 8, 13, 14.

अपि वै च गृह्यपति. instead of अप वै च गृह्यपति. all MSS., except-
ing G (third h.) and B (orig.) where the whole passage
is left out and added afterwards on the margin.

21, 10 A (orig.) and, as it seems, originally E अभिषाय.

ADHYĀYA XI.

2, 13 E (sec. h.) G यज्ञायज्ञियस्य.

All MSS., excepting B, यज्ञस्य instead of यज्ञस्य.

11, 10 E G (sec. h.) Bs (orig) omit च.

11 C D G (sec. h.) Bs पुनर्वसो १ इति.

12, 1 B (by alter.) C D E वृक्षतोऽलोचिषाः.

13, 21 B D G (orig.) Bs (sec. h., but struck out again) वृक्षतो.

14, 4 D G (orig.) Bs (sec. h., but struck out again) वृक्षतो.

8 A E उदत्य.

15 all MSS., excepting B, उपसंयस्य.

15, 11 B अग्नयं.

12 Bs अग्नयं.

13 B C अग्नयं.

ADHYĀYA XII.

2, 23 A B C (by alter.) Bs (on the marg.) सावित्रादियमिति.

26 C (orig.) अर्धामेवाह०.

3, 4 A B C (sec. h.) G Bs (sec. h.) अग्नयामि.

21 A G (sec. h.) एतद्विद्वत्तिष्ठत्येव

- 6, 6 all MSS , with except of D G and, as it seems, of sec h
in Bs प्रथमा लृहान् In G प्रथमान् लृहान् is altered in प्रथमा
लृहान्
13 B C अन्ध्र
7, 2 S Bs (orig) उक्तयानि
5 D वसति instead of वस्तु
8, 5 इति was originally omitted in D and is blotted out in O
S च orig om in Bs
9, 2 A C (orig) D E G (orig) चाद्याच In Bs च is added on
the margin, but blotted out again
3 A C (orig) D G Bs उत्तमान B C (on the marg) E G
(third h , but struck out again) उत्तमान
17 A जटिय instead of जनिष This is also the reading of
a second hand on the marg of Bs
11, III all MSS , with exception of Bs, उपगवक्ष
13, 1 A B C Bs वैराज म्लूङ्क
G B C Bs (orig) विद्वत्प्रत्यये A D G विद्वत् प्र०
14, १ 1 C like all other MSS कोरन, but च (instead of क) on
the marg E कोचन
१ S all MSS रव हवाद्य
१ 4 D दवा
A L Bs (sec h) अमेतका G अमालका
१ 5 A B D E G (sec h) Bs भी
All MSS जीदीरीबोनीरहार As in this and many
other cases the readings of the S nkhayana MSS
agree with those used by Roth and Whitney in their
edition of the Atharva Veda Samhitā I have often
adopted the corrections proposed by the editors of
this work
15, १ 1 all MSS नष्टे It ought to be निष्टे(नि वे)
१ 2 C D चरा जनन G (orig) चराजन on the marg न Sec h
चरन Bs चरा चरन — C चर्तेनि
१ 3 Atharvaveda 20 127, 12 A प्रजा बभूविष
All MSS प्राजा नि बीदिनि

v. 4 Ath. V. 20, 127, 13 all MSS. नेमा.

v. 5 all MSS. विरूपः Ath. V. 20, 128, 12 वरुचं.

16, v. 1 A V 20, 128, 13 all MSS. अकरोरवि (D रविः). Only H has the correct reading.

v. 2 A V 20, 128, 15 all MSS. इष्टं.

A D सुवजं; all other MSS. सुवजं.

v. 3 A V 20, 135 13 B C (sec. h.) D इरामद.

G उद चेवति.

v. 4 A V 20, 135, 11 all MSS. इयं.

All MSS. मद् instead of वद्.

v. 5 A V 20, 135, 12. C E (orig.) G (orig.) पीलु जवारणा.

All MSS. वडा.

17, v. 1 A V 20, 127, 7.

All MSS. सुनोता.

v. 2 A V 20, 127, 8 B (orig.) C D E G Bs परिच्छिन्नः.

All MSS. अकरोमम.

All MSS. आसुमम्.

All MSS. कूलापगुह्यम्.

v. 3 A V 20, 127, 9 all MSS. मन्तं B मन्तं.

D परिच्छिन्नं.

v. 4 A V 20, 127, 10 all MSS. पथो विच्छं.

H C (third h.) G (sec. L.) पथनि D अथेति C (orig.) E G पथनि. Only A has पथनि.

Sūtra 3 B G पथम् प्रसाधो.

18, 1-9 A V 20, 129.

2-3 all MSS. चरिच्छिका resp. चरिच्छिके; only G चरिच्छिका resp. चै.

8 C प्रदाक्य; on the marg. न (instead of क) D उदामदः.

10-18 A V 20, 132, 2-12.

11 12 अकरोरवि.

12 all MSS. कदाम; G (sec. h.) नदाम.

19-20 A V 20, 131, 10-11.

19 all MSS. पील.

19, 1-2 a b A V 20, 135, 6-7.

2 c d 3 A V 20, 135, 9 10

All MSS, with exception of B, रामः प्रत्यम्भीदीहि

D ददति पदरं

4 A V 20, 135, 8

All MSS with exception of B G चेत्ता

All MSS चविह, the correct reading would be जविह

B विपति instead of विमति

20, 2, v 1 5 A V 20 128, 1 3 3 4 5

v 3 D अप्रययत्, all other MSS अप्रययत्

v 4 all MSS परिस्वुजिहो or *जिहो

All MSS अह

D घुमुतः G (first h) घुमुत, all other MSS घुमुत

All MSS पराददि

21, 2 A V 20 128, 6ff

v 1 2 all MSS चमिह

v 5 A E Bs मदिषी सनद्या B C मदिष्यनद्या D मदिष्यनद्या

G seems to have read मदिषी सनद्या above which is written चव but चव struck out Since सनद्या is opposite to सनद्या in v 6 (just like चनाय to सनाय and चयामी to सुयामी) this reading is preferable to that of the Atharvaveda edition

All MSS च सुधियन् instead of चासुधियन्

2 G Bs प्रवजिह

22, v 1 6 A V 20 133

v 4 D तिहन्त वाच all other MSS तिहन्तेवाच This is another of the few cases in which the readings of the Sāṅkhīyana Śrauta Sūtra MSS are preferable to those of the A V The correctness of एव is proved by the following verse

v 5 B सुदणकायौ

v 6 D धमद् all other MSS धम

v 7 is missing in B D Bs In A C G written on the margin

23, A V 20, 134

third h in *नप्रियं

13 B G (orig.) Bs (orig.) अपीनप्रीयस्य.

15 D G (sec. h.) चरस्वतीमनियन्ति.

21 C पुष्यो.

All MSS. दत्ता.

29, 31 A चापेदन्तम्.

ADHYAYA XIV.

2, 21 A C D G (sec. h.) अदिनिं वाच्यग्याधेयं.

3, 18 O (on the marg.) D G पयो च A पय्य च.

7, 1 C (orig.) वदयप्रधासां समाहरत् altered in *प्रधासं समाहरत्.

8, 1 C (orig.) साकमेधां समाहरत् altered in *मेधं समाहरत्.

7 D दृष्टं.

10, 16 A B Bs त्रैलिनी, which I ought to have written.

17 C (orig.) पर्यधि.

11, 10 all MSS., excepting O, *वसन्तिदोः

12, 10 D उगतिनायै.

11 O अन्ननामचा २ इति.

18, 8 O (sec. h.) D Bs (sec. h.) सीवामण्यादयानि O (orig.) सीवान-
ण्यादयानि.

14, 1 all MSS. वसन्तिदा.

16, 7 B अविना instead of वा. Comm. Ch. मसयित्वा instead of वा.

17 B (?) G (sec. h.) Bs Comm. Ch. अपय्यहू तेन O अपय्यहू तेन.

The same sacrifice is mentioned Aśv. Ś'r. S 9, 5, 11.

18 all MSS., excepting D, भुवं ते.

22, 3 C D G धामचिह्नवः.

4 C (orig.) G (third h.) श्रेमाजुरो G (sec. h.) *जरो.

A C G (sec. h.) चुरमपिभीर्षण्दो C *ण्दो No. MS has
चुरपि

II A II G (sec. h.) दृष्टयाद्यतो.

7 G दृष्ट.

22, 15 A B G Bs वैभीदको C (orig.) D वैभीतको.

18 A II G (sec. h.) मयनये G (orig.) विषनये.

- 19 A B ग्रन्थस्य G (orig) ग्रन्थस्य C ग्रन्थस्य
 20 A C उपोत्पद्य (the original reading of C seems to have been •पद्य) G (orig) Bs उपोत्पद्य
 21 II (sec h) D G ईश्वरेय
 All MSS श्री द्वादश
 25 च omitted in C D
 27, 1 II C Comm Ch परिद्वे
 All MSS उग्रनक्षत्र (cf 27, 18 उग्रनक्षत्र)
 28, 8 9 the words from •मन्त्रधन to परिद्वे are om in II and Bs, but added on the margin
 29, 1 II Bs (on the marg) यन्मो instead of यन्मो
 A C D Bs कुलायन G कुलायन
 3 all MSS, excepting G (third h), यद्यप्ये
 31, 1 A B D Bs व्यह्न लोम
 B D वनिष्ठ कुलोन्नय
 5 II G Bs Comm Ch व्यह्नभिन्नाचारे
 32, 9 B Bs कुल विग्रह मन्त्रधन The omitted word is added in both MSS on the margin
 33, 4 Bs (orig) G (sec h) इष्टानि
 34 in C originally placed behind 36
 35, 2 A B D G (third h) Bs (orig and third h) इत्येवमवस्थाभिन्नाचारे
 36, 2 C G (orig) om इति
 37, 1 D इन्द्राभिन्ना च
 38, 1 C D G अभिद्विभाष्यवत्
 40, 1 A B G (orig) Bs Comm Ch मन्त्रधनानि श्री सुरा भविष्यत्पुत्र
 C D G (sec h) Comm M M omit the words between मन्त्रधन and उप
 C (orig) G (sec and third h) सादृश्य
 16 Comm Ch and M M दीक्षणीय
 42, 18 A B C Bs अग्रिमो
 19 A B (sec h) C Bs उपद्यो
 20 A B (not quite legible) C G (sec h) Bs अग्रिमो
 43 44 The words from वनिष्ठ to उपद्य• are omitted in Bs

from सजिन to अथश्रुतना in B, but added in both MSS, on the margin

48, 1 A (?) B (orig) G (orig) सवेजित

50, 1 A D G अथश्रुतना B (orig) अथश्रुतना C अथश्रुतना Bs अथश्रुतना Bs अथश्रुतना See Kaush Brāhm Up 3, 1

A C G (orig) Bs Comm Ch एव परिश्रुतयति

50, 1 all MSS अथवेव गच्छति

51, 1 G पाप्मा (altered by several hands) C (?) Comm Ch (orig) पाप्मा

56, 13 G तिव च इत्येक०.

57, 20 B C D G इत्ये

60, 1 D G प्रजापतिकामा

61, 1 Comm Ch मौनमा

5 B C G (sec h) Bs (orig) इदानी A D G (orig) Bs (th h) इदानी

62 2 Comm Ch मोनेन instead of मो जेन

72, 1 C D G (orig) आध्याना G (third h) आध्याना (sec h) आध्याना? Comm Ch (once) आध्याना

C D Comm Ch औद्याना B (orig) G (orig) Bs (orig) C (sec h) औद्याना

3 B C G Bs (orig) विदुधन्वा

73, 3 all MSS •मुचतरं सपुरोडाशोऽनिष्टुः । Paddhati सपुरोडाशं एकस्मिन्पुरोडाशं एकी निष्टुः । Comm सपुरोडाशं एकं प्रथमं । अथनरं सपुरोडाशो द्वितीयः । निष्टुसप्ततृतीयः । See Paṇcavinca Brāhm 20, 7

A निष्टुसप्त० B C D G (sec h) Bs (sec h, the original reading is illegible) निष्टुसप्त० G (orig) निष्टुसप्त० I think the correct reading is सपुरोडाशमथपुरोडाशोऽनिष्टुसप्त० (•पुरोडाशो निष्टुः)

D G (orig) Comm Ch औदनिष्टु

75, 2 H G (orig) आयु instead of आयु

77, 2 B C G (by alter) Comm Ch अष्टविंशति □ (orig) अष्टविंशति

78, २ C G अष्टविंशति

- 80, 1 D मरुतैस्तोमा निमिषा द्वाचिनिष्कामा
84, 3 A *इष्टा

ADHYĀYA XV.

- 1, 16 A B C (by alter) G Bs चतुरस्रो
24 D G (sec h) ब्रह्मसाम्यासम्बन्धो
26 II Bs (orig) परिष्ठाप्यो Comm Ch परिष्ठाप्यो Paddhati.
(Manuscript of the Deccan College Library) परिष्ठाप्यो
च om in B
23 D Bs (orig) अक्षरेण
30 A B G Bs Paddhati छकासो वा
31 all MSS सप्तदशस्रोतो
3, 1 A B D (?) G Bs मधुनासो
3 all MSS प्रगाथा ऊर्ध्वे
11 all MSS उपर्यस्य
4, 9 G (orig) अनुपूय
5, 13 A G (orig) Bs वनां यामी.
7, 8 all MSS अनु (B and Bs orig अनु.
8, 13 G (by alter) *अनुपूय
21 G (sec h) अनुपूय
10, 6 C निष्ठाप्रवृत्तिर्था
11, 1 C D परिष्ठाप्योति II (orig) परिष्ठाप्यो G पयोमोति (!)
1 A B Bs (?) वल्लो ज्योत्स्नो
12, 1 C D परिष्ठाप्योति G पयोमोति (!)
13, 6 B (orig) *मदलतोये बुधस्यनिष्ठे च, the last two words are
struck out G (orig) *मदलतोय तच्चामिनिष्ठो बुधस्यनिष्ठे च, the
words from तच्च to च are struck out
14, 1 C D G (different h) om इति after चत्वारश्च
G (orig) Bs (on the marg) पूज्ये परम्य
8 A G (orig) जोनिवाहस्पृश
13 A B Bs Comm Ch (twice) चतोरोर्ध्वं G प्रतोरोर्ध्वं, instead
of प्र there was originally प written by the same hand

and on the same line. This is again written on the margin.—C D श्रुतीश्या; श्रुताद् is, according to the *Sabdakalpadruma* (see *Petersburger Worterbuch*), shown by the *Amarakośa*. Loiseleur and Colebrooke write श्रुताद्.

10, 8. 11 G इतिना.

10 D Comm. M M (by alter.) विद्योनेन.

A B Bs हृद्युक्त आभिप्रतारण (on the marg. of Bs. दि) D हृद्युक्त
अभिप्रतारण C हृद्युक्त आभिप्रतारण altered in हृद्युक्तो अभिप्रतारण
G हृद्युक्तो अभिप्रतारण altered in हृद्युक्ता अभि.

17, v. 11 C (sec. h) पिता पृथेय जातस्य.

v. 4 B C Bs (orig.) आत्मा हि यज्ञः. See Max Muller's *History of Ancient Sanscrit Lit.*¹ pag. 574 note.

A Bs अतिता अवी.

All MSS. च इरावती

v. 5 all MSS. लोको वदावदी

v. 6 all MSS., excepting Bs, पश्यो विवादाः Bs, Comm. (पश्यो
विवाहरहिताः!), Streiter, Bohtlingk पश्यो विवादाः.

v. 8 all MSS. आभूतिरेवाभूतिर्बीजं this is to be resolved in
आभूतिरेवा आभूतिर्बीजं (she is ābhūti-procreation; the germ
is ābhūti; it is hidden in her.)

v. 10 all MSS. येनाक्रमन्ते पुत्रियो वे विशोकाः.

All MSS. नक्षाने मानयेपि विद्युन चरन्ति. I think that either
अ or वे is superfluous.

18, line 2 A (orig) Bs (first and third h.) उवाच च वदथं राजानं.
line 18 all MSS. except G (sec. h.), प्राप्नोत्यथ ला.

line 19 all MSS. च च संनाद प्रापनं This is to be altered to
प्राप न, as Professor Bohtlingk has already observed.

19, verse 1 G चपदरो B निपदुरो.

A G चन instead of जन.

verse 2 all MSS. चरन्ति; it is a regular subjunctive.

verse 4 all MSS. मरते स्य (D मरन्ति).

verse 5 B (sec. h.) C D ॥ नयमाचं B यमाचं altered to ययमाचं.

verse G A ॥ अपजिम्बन्.

C G पचमाशं This is in G corrected to पच्यमाण and again to मच्यमाण, B Bs and Dr Streiter मच्यमाण I think that Dr Streiter is right in maintaining that these words पच मच्यमाण have originally been a mere gloss. They are not found in the version of the Aitareya Brahmana

C चरय उदयाय Cf Bohtlingk, Sanskritchrestomathie

20, line 1 B C D Bs (orig) omit च behind तस्य

line 5 all MSS दत्ता

line 7 D G (sec h) वेन instead of चनेन

21, line 3 and 6 B C G (orig) Bs (orig, on the marg ता) मतं दत्ता

22, line 8 Streiter रुद्धयस (5), Aufrecht (Ait Brāhm) रुद्धयसस

A B रुद्धयसस C D Bs रुद्धयस नु G रुद्धयसस

All MSS, with the exception of D, here and further on उत्तुष्टानि

line 10 A H G Bs insert नु behind विद्या

line 18 B D C (by alter) कर्तुंकायां A C (orig ?) G (orig) Bs and Streiter कर्तुंकाया

24, line 4 न वै विक्रया० all MSS I propose to write instead न वै विक्रया०, न and न्न are sometimes confounded (instead of ननवैकस्याः वक्ष्यानभिगच्छे A Bs C ननवै० at the end of 22. Instead of शापदस्य (24 line 9) D G शापदस्य

line 9 A Bs and Streiter वक्षस्य B C D G वक्षिष्य

line 15 A B Bs च वक्ष्यातक

line 15 A (orig) and Streiter कुर्वादेनमनो परं This is also likely to have been the original, but now illegible reading of Bs On the margin is written instead •सतो which is corrected back again to •नतो Comm कुर्वादेनमातक नतो परं

line 16 A Bs मापमा ग्रीदान्यायाद् B मापमाच्यौदान्यायाद् CG मापमा ग्रीदान्यायाद् (G sec h च्यौदा०) D मापमाच्यौदान्यायाद् See Bohtlingk's note on this passage, Sanskritchrestomathie, page 352

25, line 2 A (orig) B राजपुत्र

All MSS. स वै यथा नो ज्ञपय We should expect ज्ञपया
Cf. Ait. Bráhma.

line 7 D G (orig.) स्यात्तव.

B (sec. h.) O D G जेहाः B (orig.) जेहाः.

C D प्रजाः स्यान्.

line 10 instead of सोदादाय मे त्रियै, for which Böhtlingk
writes सोदादाय मम त्रियै, I propose मे सोदादाय मे त्रियै.

A B C G मृयात्सोदादाय.

26, line 2 B (orig.) C G (third h.) स्या चक्षे A D G Bs स्याक्षे.

The best reading is given in the *Aitareya Bráhma* : स

line 4 C D G पुष्पाः A B Bs पुष्पाः.

line 10 all MSS., excepting D, वयां ससौत्यथ.

27, verse 1 A B Bs G (sec. h.) चक्षते माः.

verse 2 A B C G पुरस्ता.

C D गच्छिमा.

A C D G सर्वे राध्यास्तु B राध्यास्तु. The orig. read.
Bs is not quite legible.

A C D Bs एव वक्षद्विवाचनः II तदि वाचकः G तद्विवाचिनः G
(third h.) तद्विवाचकः I prefer to read with Streiter
एव यः सद्विवाचनः.

verse 3 B C D G Bs (orig.) तमन्वितः.

verse 4 A B (only indicated by sec. h.) C (only indicated)

D G (sec. h., but struck out again) Bs (sec. h.) युष्मादिदाय

All MSS. चोदेता. I propose चोदेता.

C D G Bs (sec. h.) याम् च.

verse 5 B D जेहे जेहे C जेहे जेहे.

C D G गच्छिमा (three times).

line 11 all MSS. परमर्तमाय.

line 15 A B संप्रमुच्यते C G Bs (?) संप्रमुच्यते D and Streiter
संप्रमुच्यते I prefer the active form which is shown by the
*Aitareya Bráhma*na.

line 15 राजाविजिती Comm. विजयाचमर्थः Náráyana on Áśv.
S'r. S. 9, 3, 13 यः परवर्त्तं हृदेन (युदे न ?) विजितवान्. Sáryana
(Aufrecht, *Aitareya Bráhm* p. 387) यदि विजयोदेतः स्यान्.

line 15 B D G (third h.) अथ यजमानः instead of अथयजमानः.

ADHYAYA XVI

- 1, 2 Comm Ch પ્રદર્શીય
  - 6 C G (by alter) પ્રતિમુદ્ધતે
  - 14 B (by alter) C પરિવર્તિ
  - 16 C D G સ્વચ્છપદોત્તર્યા
  - 23 C D G (sec h) Bs અધર્મો ૧
- 2, 16 all MSS except 11 (prima manus) છુલેરો
  - 25 Asv Sr S પરિવર્તિ instead of પદ્યત
- 3, 3 C G (orig) ઉપસાધાનો
  - 7 B (orig) ગોતમસા
  - 14 A (orig) B C (orig) Bs (orig) કિપુદ્ધ A (on the marg)
C (on the marg) D G Bs (on the margin, but corrected
back again) કિપુદ્ધ
- 3, 18 all MSS આદ્ય
  - 11 A ઉત્તમે ચોતરણા પ્રદુવન (સિ and ૨ by alter) B C ઉત્તમે
ચોતરણા પ્રદુવન D ઉત્તમે ચોતરણાપ્રદુવન 11 ઉત્તમ (sec h •રે)
આતરણા (sec h •મણા) પ્રદુવન Bs ઉત્તમે આતરણા પ્રદુવન
(sec h •રણા : but struck out again)
C મિત્ત રૂતિ ચ સુદ્ધમ
- 3, 28 G (orig) Bs (orig as it seems) પર્યંચાન 11 G (sec h) Bs
(sec h) પર્યંચાન A પર્યંચાન C D પર્યંચાન
38 ઉપનિષાતચક્ષિ all MSS
36 all MSS મુદ Tatt Samh 7, 4, 19 g Vaj Samh 23, 21
C D G Bs (on the marg) અર્વાચનમસ્તિ
- 4 2 B મધ્ય રજતિ C D મધ્ય રજતુ G (orig) Bs (orig) મધ્યમેજતુ
A G Bs C પુનર્નિ (ધિ) રેતિ B (orig) પુનર્નિવ B (sec h) D પુનર્નિવ
4 B C D પદરિષો
A (orig) 11 (sec h) આયા instead of ગારા
C D G પાલામલી Bs illegible Comm Ch (orig) once
પારામલી and once પાલામલી
- 5 Comm Ch અનુચર્યું
  - 6 A G (sec h) વિવસ્થાન B (orig) વચ્ચત (alt to ધીવચત) C
વેચત D G (orig) વચ્ચત Comm Ch વચ્ચત The orig
read of Bs is illegible

A G Bs Comm. Ch. चोत्तर.

A G (orig.) D Bs (by alter.) माधं.

B C D G Comm. Ch. वज्र.

6, 1 v. 1 all MSS. पदेष्टिष्टः Comm. Ch. पदे लिष्टं See Vaitūna
Sūtra 37, 1. Kātyāyana S'r. S. 20, 7, 11. Āśv.
10, 9, 2. Lāt. S'r. S. 9, 10, 9.

v. 3 B वल्लहामधि D (= Lāt. S'r. S. 9, 10, 11) •वलिहामधि.

v. 4 II (sec h 9) D G (third h) भवत्युपरो.

II D वृद्धन्ति

7, 4 C D G वात्स्या.

• 9-10 C G अयवच्छाभिर्, resp अयव्याभिर् the other MSS. •वच्छाभिर्
Comm अयवच्छानि. अयवद्विताभिः.

8, 5 C निविदेत्.

5. 16 Comm. Ch. वचनार्जिकानि.

16 B निविदो.

9, 1 C G वरिमा वजं.

10 C D G (third h.) यजते.

13 A B G (by alter.) कौमलो C D G (orig.) कौपलो.

14 C G (sec. h.) गहन.

A आविद्येत.

22 B (orig.) Comm. Ch. and M M पुनरेभ्यश्चात्रक्षणात्; all
other MSS. पुनरेभ्यश्च वक्षणात् Cf. Lāt. S'r. S. 9, 10, 10, 11,
1 Āśv. S'r. S. 10, 10, 10.

10, 3 C G (fourth h.) उपजनस्याथा•.

9 A D Bs (third h. on the marg) Comm. M M अपिपातयति
B C G Bs अपिपाचयति; Comm Ch. om. त or य and adds
य on the marg.

14 D G पारिष्टविष्टैर्.

11, 5 B (orig.) C (orig.) भावये D भावये G (sec. h.) भावयये.

8 C G (orig.) Bs (orig.) वेददत्ते II G (th. h.) वेददत्ते A B Bs
(sec. h.) Comm. Ch. वेददत्तो.

11 C G (sec. h.) वृद्धू G (orig.) वृद्धू•.

A B II G (th. h.) तपिष्ठः प्रलोके A तपिष्ठलोके.

17 Bs प्रायोदिः.

- 20 A II (by alter) Bs (by alter) दग्ध
 A Bs पादमे
 26 A II (on the margin) G (fourth h) Bs प्रथम क्षाल प्रथमे
 A B (by alter) G Bs (by alter) मानसिन्धि B (orig) मानसि
 C मानसिन्धि D G (sec h) Bs (orig) Comm Ch मानसि
 12, 8 A प्रथम (alt to मे) B G Bs प्रथम C प्रथम (which seems to be
 alt to *म) D Comm M M प्रथमे Comm Ch once म once मे
 9 A (on the marg) G (on the marg, but corrected back
 in हि*) मनीष
 14 C (third h on the marg) G (orig) पुद्गल instead of
 पद्गल
 17 all MSS आक्षय
 10 B (by alter) C D G अभिषे 20 Comm Ch अक्षयम्
 14, 3 G Comm Ch माहात्म्ये A B C D Bs माहात्म्ये
 4 A B G Bs (by alter) माहात्म्ये C D Bs (orig) माहात्म्ये
 5 A G Bs (by alter) माहात्म्ये B C D Bs (orig) माहात्म्ये
 15, 11 C सहस्र G सप्रथम, alt to सहस्र K t Sr 6 21 2, 6
 Sat Brahm 13, 7, 1, 9
 12 B G Bs (orig) विद्वत्तल्लिखिते
 20 A C G Bs सप्तमि Cf S nkh Sr S 16 9, 22
 16, 3 B Bs (orig) Comm Ch दिदाय
 D उपमया G (third h) Bs (orig) Comm Ch (orig)
 उपमया B (sec h) Bs Comm Ch उपम
 17, 4 A G (sec h) अभिषि
 8 C D अक्षयम् B अक्षयम्, altered to अक्षय G अक्षयम्, altered
 to अक्षयम्
 18, 2 C D G Bs एव सर्वत्र A B एव सर्वत्र
 B all MSS (except those of the comm) प्रथमे
 10 A B C G (third h) अक्षय 1 sec h) G (orig) D Bs
 अक्षय C D G (third h) अक्षय
 11 all MSS विजयनामप्रमाणिकाया (Comm Ch विजयनाम्)
 12 B (orig) C D G Bs (2) अक्षय
 13 B (orig) Bs Comm Ch विद्वत्तल्लिखिते A B (by alter) C D G
 विद्वत्तल्लि

- 14 A B (by alter) सुनित्याधैः B (orig.) सुनित्याधैः C D G Bs
सुनित्याधैः (C धै.) Bs (th. h.) Comm. Ch सुनित्याधैः.
- 15 D G (orig.) Bs (by alter.) सर्वोपसं. 21 All MSS निपिड.
- 21, 9 C D G अनिराधं.
- 20 C G (th. h.) द्वितीये ऽप्युक्तरोति.
- 31 A (orig) B Bs (by alter.) द्वितीयस्य C D G Bs (orig.)
द्वितीयस्य.
- 22, 9 A B (by alter.) उपपराध.
- 10 A C D G प्रतिष्ठासम्.
- 12 A B G (orig.) Bs (orig.) Comm. Ch. धायेका (धायेका).
- 23 C G (sec. h.) Bs (orig) याचयिमा
- 23, 8 C D G (orig) अयेवाधेयपुं. A अयेवा राधेयपुं.
- 11 D G द्वयं.
- 12 D G (orig.) द्वयो.
- 24, 2 A (orig.) B Bs (orig.) पादौ वै पयः । वै is omitted in C D G.
- 10 A (orig.) D G (orig.) वधिगे.
- 11 B (orig.) D G (orig.) सर्वोपसं.
- 14 C D G Bs वदस्य
- 15 D पद्याभिः C G पद्यमाभिः.
- 26, 1 A Bs (orig.) Comm. Ch. प्रवक्तु C G Bs (sec. h., but
altered again) प्रवक्तु D प्रवक्तु B प्रवक्तु alt. to प्रवक्तु.
- 29, 3 B C G नव वा अति.
- 6 A D Comm. Ch निदुष्टानां C निदुष्टानां G निदुष्टानां B
निदुष्टानां । It is cancelled in B with yellow colour
and न्ना is altered to न्ना The orig. read. of Bs is not
quite legible
- 11 C Comm. Ch दाध A D G Bs प्रापन्.
- A B Bs कोपयस्य C D G कोपयस्य Cf 16, 9, 13.
- 29, 7 C D G पद्यमाया अन्दाज
- 11 B निदुष्टातो भूय G (sec. h.) भू (th. h.), 11. MSS. निदुष्टातो.
- All MSS. ex cpt D and Comm Ch. अन्वेतम्.
- 30, 6 A B C G पद्यो वा.

ADHYĀYA XVII

- 1, 2 Ch कतिपय आदेन
 5 B विन्देत्
 9 B Ch K चद्वे
 16 B Ch पर पुरुषे K पर पदवे
 18 K तद्य तदुपकल्पयेत्
 2, 4 all MSS दिवाद्यान एतावद्
 3, 12 B अवघाटिका K उपघाटिका
 4, 1 Ch K (orig) दुन्दुभोन
 B Ch (orig) सदनमान
 B K उपकल्पयन्ति
 2 B Ch (orig) सदनमान
 5, 5 B K आख्याय Ch आख्याय
 6, 1 all MSS (with the except of Ch sec h) बयसक्तनीत्यपकस्य
 यन्ति The commentary considers this the correct form
 It says बयस्य सक्तस्य बयस्यस्यतिथ्य बयस्यस्यति [ ] अर्था इदं विभावा
 एकवद्वयनीत्येकवद्वय । च नपुंसकनिधि (Pan 2, 4, 17) नपुंसकमाद्भुता ।
 बयस्यस्यतिथि Ch (sec h) बयस्यस्यति इति
 4 Panini 2 4, 25
 7, 11 B K बहिर्वदि
 Ch चद मद प्रद्वय B K चद प्रद्वय
 K शकुपदि दधति
 13 Ch मुक्ताष्टाशौच B K •भृश•
 9, 6 Ch संख्येत् B संख्येत् h संख्य I propose संख्येत्
 10, 5 B Ch (orig) K (orig) उत्तरा । It has been alt to लि in
 Ch and K. Comm उत्तरा भूतिता—उत्तरानि निक्षिपन्ति क्षितितार
 6 B तद्विशालान (or व)
 10 B सप्तशत
 15 B Ch (sec h) अभिनिर्दोष K अभिनिर्दिष्ट which seems to
 have been altered by sec h to •दोषं Ch अभिनिर्दोष
 16 B K उपानयति
 11, 3 वाच om in Ch.

- 14 A B (by alter) सुनिय्याधै B (orig) सुनिर्याधै: C D G Bs
सुनिर्याधै (C चे) Bs (th h) Comm Ch सुनिय्याधै:
- 15 D G (orig) Bs (by alter) सर्वोत्पद्य 21 All MSS निविद्यः
- 21, 9 C D G अनिराध
20 C G (th h) द्वितीये ऽद्वयकरोति
31 A (orig) B Bs (by alter) द्वितीयस्य C D G Bs (orig)
द्वितीयस्य
- 22, 9 A B (by alter) उपपराक
10 A C D G प्रविदासन्
12 A B G (orig) Bs (orig) Comm Ch पाथीका (पाथ्येका)
20 C G (see h) Bs (orig) पाथ्यसिना
- 23, 8 C D G (orig) अद्यैवाधेयस्युः A अद्यैवा राधेयस्युः
11 D G दधय
12 D G (orig) दधयै
- 24, 2 A (orig) B Bs (orig) पादो वै यत्त । वै is omitted in C D G
10 A (orig) D G (orig) अविद्यै
11 B (orig) D G (orig) अविद्यै
14 C D G Bs दधय
15 D दधयिः C G दधयामिः
- 26 1 A Bs (orig) Comm Ch प्रवन्द C G Bs (see h, but
altered a_nam) प्रवन्द D प्रवन्दे B प्रवन्द alt to प्रवन्द
- 29, 3 B C G मय वा अग्निः
6 A B Comm Ch निरुत्तानां C निरुत्तानां G निरुत्तानां B
निरुत्तानां । छ in cancell 1 in B with yellow colour
and मय is altered to वा The orig read of Bs is not
quite legible
- B C Comm Ch प्राय A D G Bs प्रायन्
A B Bs कोमलस्य C D G कोमलस्य Cf 16, 9, 13
- 29, 7 C D G मयकाया अयाम
8 B विद्याया मय C (see h) म (th h) मय All MSS f
All MSS except D and Comm Ch मयैवेत्य
29 6 A B C G मयकाया

ADHYĀYA XVII

- 1, 2 Ch कतिपय आदेश
 5 B विन्देत्
 9 B Ch K चक्षुः
 16 B Ch परपुत्रे K चरपुत्रे
 18 K तत्र तदुपलब्धयेत्
 2, 4 all MSS द्विधापाम एतावद्
 8, 12 B अवधारिका K उपधारिका
 4, 1 Ch K (orig) दुन्दुभीत
 B Ch (orig) सदनान
 B K उपलब्धयन्ति
 2 B Ch (orig) सदनान
 5, 5 B K आशयाय Ch आशय
 6, 1 all MSS (with the except of Ch sec h) वयससतीत्यकल-
 पन्ति The commentary considers this the correct form
 It says वयस वसतिथ्य वयससतिथ्य वयससति [१] सर्वो दण्डो विभावा
 एवमवसतीत्यवसाव । स मपुत्रमिति (PJa 2, 4, 17) मपुत्रमनादृशः ।
 वयससतीति Ch (sec h) वयससती इति
 4 Jains 2, 4, 25
 7, 11 B K चरिर्चरि
 Ch चरमदा प्रहृत्य B K चर प्रहृत्य
 B प्रहृत्यरि इति
 13 Ch प्रहृत्यरि B K भगव
 9, 6 Ch ममकेन B ममके K ममके I propose ममके
 10, 5 B Ch (orig) K (orig) चक्षुरा ल has been alt to लि in
 Ch and K. Comm चक्षुरी भूषिता—चक्षुरि विधायि चक्षुरि
 6 B लक्ष्मणाया (or च)
 10 B चक्षुरा
 15 B Ch (sec h) अभिनिवीर्त्त K अभिनिविष्ट which seems to
 have been altered by sec h to वीर्त्त Ch अभिनिवीर्त्त
 16 B K उपलब्धयन्ति
 11, 3 आश om in Ch.

- 12, 1 B सर्वान्निमुष सद्यो Oh सर्वान्निमुष सद्यो K सर्वान्निमुष सद्यो
 4 H उचरन् Ch उ चरन् K उचरन्
 5 Ch om यदि before एव
 All MSS विनाश
 13, 5 B अश्रियाय
 9 B K अश्रितेन
 14 3 B तूष्णीं मसत् K तूष्णीं मसत् B Ch K अश्रियाय
 B अविद्वत्तल K अविद्वत्तल
 4 Ch (orig) प्रमूयात्
 11 भूति orig om in Ch
 14 Oh वना वाच
 15, 1 Ch युद्धति
 4 B मदीकर्मणः
 B (orig) Ch वाचय K वाचय
 10 Oh दध्य दिति
 11 B K देवा देवादिति
 16 9 this Sutra is orig om in Ch
 17, 1 B Ch करिष्यमी
 9 B K यथेन
 12 मरुमति in Ch alt to मरुमति

ADHYĀYA XVIII

- 1, 2 B विने राष्ट्रं त्यजे
 B उपांश पञ्चो [5] प्रमुचन K उपांश पञ्च प्रमुचन
 14 K पदानि करानि नदस्य
 2, 1 Ch मसति B K मसति
 3 2 A V 6, 33 — v 1 all MSS वन v 2 K एवित B (orig) K
 वन v 3 K पुं B Ch पुं — B एति — B Ch सदम
 8, 11 B (orig) ह दोषो प्रमायो (K •यो)
 9 1 K •एदती मसति
 B D समस्य Ch समस्य K समस्य
 10, 9 9 B वना वा ने K वना ने

- 10, 12 च after समोपस om in Ch
 15, 5 B K सुप्रसीते
 16, 2 B K मद्यानुष्टुभं
 18 4 न om in Ch before इति
 20, 5 Ch K प्रपुन्य
 B B Ch K मद्यानतिक
 21, 7 B प्रत्यक्ष
 9 B K अध्यायं Ch अध्याये
 11 cf Kit Sr B 13, 2, 19, which Sātra contains nearly
 all the same mistakes
 23, 10 K ता अध्यायेना
 24, 3 B B निभाषणं चर्चयन्तु
 4 Ch चर्चयन्ति
 6 K उत्तराय च This reading is said by the comm to be
 अपुन्य
 9 B Ch K परया अष्टौ
 14 B K आदधत रतन्
 19 Ch (orig) नपाये Cl उपवेद्य
 25 B K •प्रधाना इतिहमे
 26 B समोपस
 28 A उद्वाराविधे Ch उद्वाराविधे B उद्वाराविधे
 29 B Ch K प्रष्टाममोपम
 35 This Sutra seems to be a later addition
-

I

INDEX OF WORDS *

अ

अग्नौ V, 8, 3

अम I, 6, 3, (cf वेद्यम)

अमान्वसयो IV, 15, 13

अकार I, 2, 14, VI, 1, 15

अट्यमाण XI, 14, 2

अच X, 21, 12

अचर I, 2, 6, X, 5, 10 11, XII, 13, 1 5, 16, 2, 24, 5

(cf अष्टाक्षर । अष्टादशाक्षर । एकादशाक्षर । चतुरक्षर । चतुर्वि-
 शत्यक्षरादि । दशाक्षर । द्वादशाक्षर । नवाक्षर । पञ्चदशाक्षर ।
 पञ्चाक्षर । विंशत्यक्षर । षट्त्रिंशदक्षर । षोडशाक्षर । सन्ध्यक्षर)

अक्षरपङ्क्ति VII, 26, 4, 27, 24, VIII, 6, 11, 7, 15, XIV, 57,
 10

अक्षरवेराज XIV, 25, 5, 26, 5, 28, 12, 30, 2

अक्षवेला X, 21, 14

अक्षा \VIII, 4, 1, 5, 1,

अक्षि (अक्षीणि) IV, 16 6

* This index contains all words of the text exclusive of those occurring
 in Mantras: Praśna, Yajur & the \ vds etc

अचिति XIV, 81, 2.

अचितिकाम XIV, 81, 2.

अगद XV, 22 (page 193, 8).

अगृहीत्वा XIII, 11, 8.

अग्रायी IV, 19, 5.

अग्नि (fire) II, 11, 1 10; 15, 6, III, 4, 1; 14, 8; 19, 21; 21, 11; IV, 2, 1, 5, 9; 6, 13; 14, 36; 15, 5 22 23; 16, 2. 8. 13; 17, 4 13 (पूर्व); 18, 8 (पश्चिम); 19, 4 (पश्चिम); V, 14, 13 15 VIII, 15, 10; XIII, 29, 23. 29; XIV, 18, 4; XVI, 16, 1; XVII, 12, 0; XVIII, 24, 26. 27

(God of fire) II, 2, 16; V, 1, 6; IX, 28, 17; XIII, 27, 7; XIV, 29, 5, 40, 1, 51, 1; XV, 22 (page 192, 13 ff); 23 (p 193, 15); XVI, 1, 12. अग्निमन्त् III, 4, 1, अनीकवन्त्

III, 15, 3; XIV, 8, 3; अप्सुमन्त् III, 4, 7; इन्दुमन्त् II, 5, 15; कथ्यवाहन III, 16, 3. 10; IV, 4, 1; काम III, 4, 10; IX,

23, 3; XIII, 29, 20; XVI, 10, 4-8, चक्षुमन्त् IX, 22,

2. 5; चक्षुवन्त् IX, 22, 2. 5; मृदुपति I, 15, 3; IX, 26, 2; जन-

दन्त् III, 19, 15, ज्योतिषमन्त् III, 19, 10; तपस्वन्त् III, 19, 15,

दाय III, 2, 2; XVI, 10, 4-8; पयिष्ठन्त् III, 3, 2; 4, 2; XVI,

10, 4-8; पवमान II, 2, 3; 3, 10; 5, 14; XIV, 2, 14. 17;

पावक II, 2, 7; 3, 10; XIV, 2, 14. 18; पावस्वन्त् III, 19, 15,

युद्धिमन्त् II, 5, 13; ब्रह्मन्त् IX, 22, 2. 4; भगिन्त् II, 4, 6;

रेतस्वन्त् II, 5, 16, वासन्तिक गायत्रि विष्टन्त् राधन्तर IX, 27, 1;

विविचि III, 4, 4; वीति III, 4, 3; वैशानर (see वैशानर);
 व्रतपति II, 1, 6; व्रतभृत् III, 4, 12; वृचि II, 2, 7; 3, 10;
 III, 4, 6; XIV, 2, 14, 19; संवर्ग III, 4, 5; स्विष्टकृत् (see
 स्विष्टकृत्)

अग्निचित् IX, 28, 18.

अग्निचित्या VIII, 15, 10.

अग्निप्रणयन V, 12, 1. 5.

अग्निप्रणयनादि VI, 1, 21.

अग्निप्रणयनीय III, 14, 13.

अग्निमन्त् (1.) III, 4, 1. 2. अग्निमती (अचौ) XIV, 29, 8.

अग्निमन्यनीय III, 13, 15, 17; V, 7, 5; 15, 4; XIV, 51, 12.

अग्निशब्द II, 5, 10, 20; XIV, 51, 8.

अग्निष्टुत् XIV, 4, 6; 57, 20; XVI, 15, 3; 29, 15.

अग्निष्टोम VII, 21, 7; IX, 1, 1; X, 2, 1, XI, 2, 1; 10, 1, 11, 5;
 13, 1; 15, 1; XIII, 14, 7; 16, 5; 23, 6; XIV, 2, 7, 8;
 8, 2; 12, 4; 40, 5; 41, 5, 42, 18; 57, 19; XV, 1, 7; 4, 8;
 5, 1; 11, 7, 12, 4, 16, 5, 9; XVI, 20, 13; 21, 7; 26, 5;
 29, 3, 17; 30, 12, XVII, 7, 5, XVIII, 23, 17. Cf. ज्योतिष्

अग्निष्टोमसंख्य XIII, 21, 9.

अग्निष्टोमशामन् X, 12, 2; 13, 20, XI, 14, 35; 15, 14; XIV,
 33, 6; 57, 5; 61, 7; XV, 3, 3; 6, 4, XVI, 14, 13; XVIII,

अग्निष्टोमस्तोम XV, 6, 6 7.

अग्निष्ठ II, 16, 2; VI, 9, 6; XVI, 3, 4; 12, 5.

अग्निध्वान्त III, 16, 2.

अग्निहोत्र (1.) II, 6, 1; III, 12, 15, 16; IV, 5, 11; VIII, 13, 6;

XIII, 24, 2. (2) अग्निहोत्रौ (Comm. अग्निहोत्र मंत्रको, द्वौ
हविर्द्युज्जमोमौ) XIV, 3, 15.

अग्निहोत्रपात्र IV, 14, 34.

अग्निहोत्रव्याली II, 10, 5

अग्निहोत्रहवनी IV, 14, 21.

अग्निहोत्रहविस् II, 7, 9.

अग्निहोत्री II, 8, 1; 12, 16; III, 20, 1.

अग्नीध्र I, 6, 3; XIII, 24, 11.

अग्नीवरुणौ VIII, 1, 6.

अग्नीषोमौ V, 14, 1, 7.

अग्नीषोमप्रणयन V, 6, 9.

अग्नीषोमीय I, 3, 12, 14; 8, 10; II, 3, 5; III, 8, 8; 9, 3;
V, 15, 1; VI, 1, 1, 24; IX, 26, 1; XIV, 40, 20; XV, 1, 10;
XVI, 3, 5; 12, 6.

अग्नीषोमीयसंवनीयौ VI, 1, 21.

अग्न्याधेय II, 1, 1; III, 19, 17; IV, 6, 15; XIV, 2, 1; 2, 16,
21, 22.

अग्न्यायतन XVIII, 24, 27.

अग्न्युक्त्य IX, 23, 1.

अग्न्युपस्थान II, 14, 6.

अग्र

अग्रेण (Praep. c. acc) III, 16, 17; IV, 6, 4; V, 6, 4. 7;
8, 8; VI, 2, 1; 12, 2; VII, 6, 1; 14, 11; 15, 2; VIII, 12,
10; X, 21, 6. 14; XVI, 3, 19; XVII, 11, 2; 12, 4; 15, 2.

अग्रेणोत्तरेण VI, 13, 3 XVII, 7, 11.

अग्रे XIV, 62, 2; XVII, 3, 8.

(Cf. उदीचीनाय । एवमय । दक्षिणाय । प्रज्ञाताय । प्राचीनाय ।)

अग्रतः III, 19, 9.

अग्रता in प्रागग्रता IV, 6, 8

अग्रहण in नामधेयाग्रहण X, 1, 17.

अग्राहन् IV, 15, 7.

अग्र I, 16, 4; XV, 1, 28. (Cf. यथाग्रम्)

अग्रार II, 8, 8. 14, 9, 6; 12, 9; IV, 12, 10; V, 9, 10.

अग्रिर XII, 19, 5.

अग्रिरः XIV, 40, 1, XV, 24 (page 194, 3.), XVI, 11, 29.

अग्रिरमामयन XIII, 22, 1.

अग्रिरस्त्वन् IV, 4 1, (यम).

अग्राह I, 10, 5; VIII, 4, 5; XVI, 24, 11.

अङ्गुली in पादाङ्गुली IV, 15, 20

अङ्गुष्ठ IV, 7, 7; 21, 8, XVI, 24, II.

अङ्गुष्ठपर्वन् XIV, 16, 3.

अव्

+आ अव्य II, 9; 3; IV, 3, 6 7; XVII, 11, 4.

अव्यवाक VI, 12, 14, 20, 13, 2; VII, 6, 1, 8, 9; 7, 1, 4;
13, 1; 14, 1; 17, 10, 13, 24, 1; VIII, 2, 10, IX, 4, 1;
10, 1; 14, 1, 18, 1; 19, 1, XII, 1, 5, 2, 8, 22; 5, 1; 6,
11 14 17, 7, 7; 26, 2, XIII, 10, 10, 14, 1; 24, 9; XIV,
3, 10, 59, 10 19, 55, 2, XV, 3, 4, 11, 17, 19, 7, 5; XVI,
21, 29.

अव्यवाकस्तुत XIV, 52, 3.

अव्यवाकीया VII, 7, 4.

अज II, 8, 22; IX, 23, 4 5; XIV, 13, 1; XV, 15, 2, XVI,
3, 13; 12, 12; XVII, 7, 8; अजा IV, 14, 13.

अजातपुत्र II, 12, 11.

अजानान II, 5, 1.

अजिन XV, 17, (page 183, 12); XVIII, 24, 7.

अजिर in अनाजिरौ XIV, 22, 4.

अजीगर्त XV, 19, (p 191 13.)

अज्ञायमान III, 21, 6.

अज्ञ अनक्ति I, 10, 1; IV, 16, 6; अज्यमान V, 9, 8; 15,

+ अभि अरु IV, 15, 5; 16, 3; अन्य IV, 15, 22.

अञ्जन I, 10, 2; IV, 16, 6.

अञ्जलि I, 14, 20; 15, 10; II, 10, 5. 6; XVI, 1, 2.

(Cf. उदकाञ्जलि IV, 15, 4.)

अक्ष सव XV, 23 (p. 193, 10).

अणु XVII, 1, 8.

अतम् VII, 6, 7; 16, 9; 25, 12; VIII, 1, 9; IX, 1

X, 19, 1; 20, 1; XII, 16, 2; 17, 3; 20, 1; 21, 1. 3; 24, 1;

XIV, 12, 1; XV, 16, 4; 22 (p. 192, 18. 20; 193, 5. 6);

XVI, 19, 1; XVII, 1, 1; 9, 1; 10, 1; 17, 15; XVIII, 22, 1; 23, 1. 6. 9. 11; 24, 34.

अत ऊर्ध्वम् V, 6, 9; X, 2, 10; XV, 16, 1.

अतिघात X, 2, 6; 3, 10; 4, 12; XVIII, 21, 10.

अतिच्छन्दः VII, 27, 13; XV, 2, 1. 2; XVIII, 23, 9.

अतितारिन् fem. •रिणी XV, 17 (p. 188, 11).

अतिथि II, 3, 25; III, 8, 10.

अतिपत्ति in नियतातिपत्ति III, 4, 2.

अतिप्रैष X, 1, 11; XIII, 20, 13; XVIII, 24, 10.

(Cf. अयंयज्ञीयातिप्रैष XIII, 24, 18).

अतिप्रैषान्त VIII, 15, 6.

अतिरात्र IX, 1, 10; X, 1, 5; XIII, 5, 19; 13, 1; 15, 2;

16, 3; 17, 1; 19, 7. 16; 23, 5; 24, 6; 27, 7; 29, 2. 23. 25.

32; XIV, 5, 8; 8, 2; 13, 11; 42, 20; 71, 1; XV, 5, 1;

16, 5; XVI, 8, 21. 22; 9, 2. 14; 15, 13. 14; 21, 9; 23, 21
24, 3. 9 11; 30, 12; XVIII, 24, 1.

(Cf. गो)

अतिराचभाव XVI, 20, 5.

अतिरिक्तोक्त्य VII, 14, 5; X, 13, 25; XV, 8, 4; 6, 5; 8, 6.

अतिशंसन in सोमातिशंसन

अतुल्य V, 19, 4.

अत्र II, 13, 3; VII, 7, 8. 12; VIII, 10, 1; X, 21, 18; XIV,
13, 14; XVI, 9, 23; 15, 19; XVII, 12, 6; 13, 7; XVIII,
14, 9; 23, 13; 24, 15. 33.

अवि I, 7. 8; XIV, 65, 1; XVI, 23, 8.

अथ II, 2, 1; 13, 1; V, 10, 20; VI, 4, 2. 4 6. 8. 10. 12;
5, 1. 3. 5 7. 9. 11. 13; 6, 1. 3. 5. 7. 9. 11. 13; VII, 8, 1;
VIII, 16, 2; 17, 2; 21, 2; 24, 2, 25, 2; X, 14, 3. 5; 15, 8.
5; 16, 8 5, 17, 3. 5; 18, 3. 5, XI, 14, 20; XII, 7, 3, 8, 1;
13, 6; 27, 4. 5; XIII, 13, 1; 16, 1, 18, 1; 28, 2. 8; 29, 17;
XIV, 2, 21, 12, 1; 13, 9; 38, 5; XV, 1, 5; 5, 1; 7, 6. 8;
14, 1. 4; 15, 1, 16, 8; 17 (p 188, 16); 18 (p. 189, 9 ff.);
21 (p. 192, 9); 22 (p 192, 10 ff.); 23 (p. 193, 10 ff.); 24
(p. 193, 16), 26 (p 195, 7. 11); XVI, 1, 6. 11. 13. 17. 25;
8, 25. 27, 10, 4 11, 12, 20; 13, 2. 3; 18, 18 ff; 19, 1; 20,
1; 21, 1; 23, 1. 8; 24, 11; 26, 1. 4; 27, 1; 28, 1; 29, 1. 13;
30, 1; XVII, 1, 1 15, 2, 1; 3, 1; 4, 7. 8; 5, 1; 6, 1. 5;
7, 1. 6, 9, 1; 10, 1 4 10, 11, 1, 12, 6; 13, 7. 11; 14, 4
5. 6. 13; 15, 1 9 ff; 16, 1 ff; 17, 2. 8; XVIII, 1, 3. 23;
2, 1. 7; 3, 3; 4, 2 ff, 5, 2 ff; 6, 1. 5; 7, 1. 9 21; 8, 7;
9, 1. 3; 10, 1 4 10, 11, 1 4, 13, 1. 11; 14, 1. 3. 6. 7;
15, 1; 16, 1, 17, 1, 18, 1; 19, 1; 20, 1 ff. 21, 12; 22, 1;
23, 1, 24, 1. 7. 28 34 अथापि XVII, 1, 5. अथो XIV, 40,
24; XV, 1, 12; XVI, 23, 3, XVIII, 20, 6.

अथर्ववेद XVI, 2, 9.

अथवापि XIV, 10, 19.

अद् आदत्, आदन् VI, 1, 5.

आदयित्वा III, 12, 16.

आदिति II, 2, 12; 3, 13; 5, 28; III, 1, 5; 17, 11; V, 1, 1;
IX, 24, 5; 27, 1; XIV, 2, 21; XVI, 10, 11 16.

अदीक्षित III, 11, 14; IX, 22, 1; XVI, 20, 7.

अदीक्षितायन III, 8, 1.

अदीन XVI, 10, 16.

अदृग्गमान IV, 15, 9

अद्यश्चैन (fem. आ) XVI, 22, 25.

अदादगाहम् XIV, 22, 21.

अधरारणि XVI, 16, 1.

अधरौष्ठ I, 10, 2.

अधस् III, 13, 30; X, 21, 12 (c. acc)

अधस्तात् XVII, 10, 14.

अधःश्रव्या IV, 15, 6.

अधिकरण I, 1, 8.

अधिज्यधन्वन् XIV, 22, 20.

अधिदैवतम् XVI, 20, 2; 21, 2; 23, 4; 24, 2, 25, 2; 26, 2;
27, 2, 28, 2, 29, 2, 30, 2.

अधिप XVI, 1, 11.

अधिपत्रण XIV, 22, 17.

अधिपवणफलके XIV, 22, 18.

अधिण्य VI, 13, 7.

अधिसर्पण XVII, 13, 12.

अधीवास XVI, 3, 25. 34; 13, 8.

अधोबिलागृत IV, 3, 7 (comm. खालीबिलादध आगृतय ।

आडीपदर्थे । ईषच्छृत इत्यर्थः । अधोबिल आगृतयेत्यधोबिला-
गृतः । अपूर्णखालीको मन्दस्त्रितयेत्यर्थः)

अध्यर्ध VI, 7, 10; IX, 20, 82, XVI, 29, 3.

अथात्मन् XVI, 20, 2; 21, 2; 23, 4; 24, 2; 25, 2; 26, 2, 27,
2; 28, 2; 29, 2; 30, 2.

अभिष्ट (1.) V, 16, 10; 17, 9; XV, 1, 25, XVI, 12, 19; 22, 5.
(2). XVI, 3, 22.

अध्वन् III, 4, 9.

अध्वर्यु I, 6, 3; III, 8, 25; 14, 18; V, 4, 1, 14, 5; 15, 7; VI,
7, 8. 10, 9, 16, VII, 5, 1; 6, 4; 7, 3, 8, 7; 9, 7, 14, 9;
X, 7, 9. 10, 21, 10; XIII, 1, 1. 3, 5, 7, 12, 9, 14, 1, 24,
7; 29, 2; XV, 21 (p 192, 3); XVI, 1, 6 23. 25, 4, 4. 8;
9, 20, 13, 2. 12. 17, 18, 19; XVII, 4, 1 5, 11, 1. 3 (voc.

अध्वर्य उप नु रम). 4, XVIII, 21, 9 (voc. अध्वर्य उपहव-
मिष्टा)

अन्

+ अभि अन्य XVII, 15, 13; 16, 6. 8; 17, 2.

+ अव अनिति I, 12, 3.

(Cf. अनवानन्त् । अनवानम्)

+ अन्वव अनिति II, 9, 8; VI, 8, 2.

+ अभ्यव अनिति XVII, 15, 13; 16, 6 8; 17, 2.

+ अनुप्र अनिति II, 9, 7; VI, 8, 1.

अनञ्चद्

अनञ्चान् II, 5, 27; IV, 16, 9; XIV, 57, 17.

अनञ्चुहः IV, 16, 8.

अनतिनवन्त् XIII, 6, 1.

अनधिगच्छन्त् I, 17, 5-18.

अनधिगम्यमान XIII, 6, 3.

अननुवपद्भुते X, 1, 11; XVIII, 21, 5.

अननुसृत्य XVII, 18, 12

अनन्त XIV, 82, 2; 83, 2; 84, 2.

अनन्तराम XIV, 82, 2; 83, 2; 84, 2;

अनन्तर III, 19, 7, IV, 15, 8; VI, 6, 17 (ऊन्दोऽनन्तरेण); VII, 14, 6, 7, XII, 4, 1, 5, 1, 10, 2; 26, 2; XVI, 25, 4; 28, 3.

अनन्त्य XV, 11, 4

अनपटुत्त XIII, 4, 1.

अनपिधान VII, 3, 1.

अनपिषोमपीथ XIV, 62, 2.

अनपेत II, 14, 8.

अनभिधान VI, 1, 3.

अनमत् IV, 15, 8. (Comm नमनेनाप्रवेक्षयन्तः)

अनर्थलुप्त II, 14, 6.

अनवजिघत् XVI, 3, 19.

अनवरार्थी (P) XVI, 20, 14. (अनवरार्थः)

अनवसर्जन VII, 4, 17.

अनवानन्त VII, 7, 7; X, 7, 13.

अनवानम् III, 6, 23; V, 9, 4; 11, 1; 20, 1; VII, 2, 11; 8, 2;
9, 4; 15, 2; 16, 5, XI, 14, 14.

अनवेक्षण VII, 8, 1.

अनवेक्षमाण IV, 15, 1.

अनयन in सांख्यनयन III, 13, 30.

अनस्तमित II, 17, 7.

अनहर्जात XIV, 51, 1.

अनहर्जातता XIV, 51, 1.

अनागत III, 2, 1

अनादिष्ट 1, 1, 17.

अनादिष्टयाद्यापुरोनुवाक्य I, 17, 9.

अनादिष्ट I, 16, 14; XIV, 1, 3; XV, 21, 15.

अनाप्त XVI, 10, 1.

अनावर्तयन् XVI, 1, 16.

अनावद् III, 8, 20.

अनादृत्ति III, 20, 17.

अनादित II, 16, 3.

अनादिताग्रि IV, 5, 13; XVIII, 24, 28.

अनाह्वय IX, 25, 1.

अनिगद V, 19, 23; VIII, 12, 14.

अनिज्या III, 21, 11.

अनिरुक्त XIII, 16, 5.

अनिर्दिष्ट VIII, 15, 14.

अनिर्वचन X, 1, 16

अनिर्घत्त III, 19, 7.

अनिष्ट IV, 9, 7.

अनिष्टुषव XIV, 78, 3. (see critical notes I)

अनिष्ट्या II, 3, 26, IX, 28, 9.

अनीकवन्त III, 15, 3; XIV, 8, 3. .

अनु (postpos. c. acc.) XIV, 2, 17 18. 19. 21; 10, 4; 13, 4.
5. 9; XVI, 7, 4; XVII, 14, 9.—अनू XV, 7, 8.

अनुक्री XIV, 42, 6.

अनुचर X, 3, 13; 4, 13; 5, 7. 22; 6, 17; 8, 18; XVII, 9,
8.—VII, 19, 9. अनुचरी XVI, 4, 6. (Cf. प्रतिपदनुचरी)

अनुचरप्रभृति XI, 12, 12; 15, 7; XV, 2, 22; 8, 5; XVI, 14, 9;
21, 32.

अनुदर्क VI, 12, 5.

"अनुदेय" V, 1, 10

अनुद्वृत्त III, 19, 9.

अनुपदिष्ट XIII, 1, 2

अनुपस्थान II, 13, 9

अनुपस्थाय III, 31, 7.

अनुपहत VII, 6, 8.

अनुपकाशमान VII, 6, 7.

अनुपाकृत XIII, 2, 1.

अनुपूर्वम् XIV, 55, 3; 68, 2, XV, 4, 9; 8, 13. 21, X

अनुप्रवृत्त see वृ + अनुप्र.

अनुमति अनुमतये IV, 20, 6, IX, 27, 1; XVI,

अनुमत्यै IX, 28, 2, अनुमत्या XVI, 10, 14.

अनुमन्त्रण VII, 2, 15.

अनुयाज I, 1, 10, 12, 13; II, 5, 20. 24; III, 13, 25; 17, 7;

IV, 9, 5; V, 19, 24, VIII, 11, 12; IX, 1, 11; XV, 1, 29.

(Cf. प्रयाजानुयाजाः)

अनुयाजप्रभृति XIV, 10, 21. .

अनुयाजयाज्या I, 13, 4.

अनुयाजादि I, 14, 24; VIII, 7, 21.

अनुयाजान्त VIII, 11, 10.

अनुरूप VII, 14, 2. 3. 6. 7; 21, 8; X, 6, 14; 8, 21; XI, 2, 13; 3, 2; 11, 15 17. 19; 12, 1; 13, 22. 28; XII, 2, 1. 9. 24; 4, 1. 9. 23; 5, 1; 9, 8. 16; 10, 2. 11; 11, 4; 12, 14; 26, 21; XIII, 12, 2. 4; 20, 12; XV, 7, 10; 8, 12; XVIII, 4, 4; 5, 4; 23, 7. 10. (Cf. सूक्तानुरूप । शोचियानुरूपौ)

अनुरूपत्व VII, 25, 17.

अनुवचन V, 14, 23; 16, 8. (Cf. अन्तानुवचनयोः VI, 1, 25.)

अनुवषट्कार I, 1, 41; III, 8, 24; VII, 8, 4; 16, 7; VIII, 8, 4, 15, 3. 5; XVII, 17, 11.

अनुवषट्क करोति V, 10, 19; X, 21, 8; छत्त VIII, 15, 13; छत्य V, 10, 22. (Cf. अननुवषट्कते)

अनुवाक V, 9, 27; XVI, 2, 6.

अनुशंसन in योन्यनुशंसन VII, 21, 6.

अनुशिशु XV, 4, 12.

अनुष्टुप्कन्दम् XIV, 33, 18. 19.

अनुष्टुप्कृत्यौ VII, 27, 30.

अनुष्टुप् VII, 27, 10; IX, 6, 19; X, 6, 11; 12, 6. 8. 14; XIV 33, 17; XV, 2, 6; XVIII, 10, 2.

अनुषवनम् VII, 1, 3 7; XIII, 5, 10. 11. 12; XV, 4, 11.

अनुस्तरण XVI, 8, 14; 12, 19; अनुस्तरणी IV, 14, 18; XIV, 22, 17.

अनुस्तोम in चंदशानुस्तोमौ XIV, 22, 4.

अनुस्वार I, 2, 11.

अनुचीनगर्भ XIV, 39, 7.

अनूच XVII, 2, 8.

अनूबन्ध XV, 4, 12; अनूबन्ध्या V, 14, 2; VIII, 10, 1; 12, 5. 9 10; IX, 27, 4; XIII, 3, 5; XIV, 2, 15 21; 3, 19; 5, 7; 6, 3; 7, 5; 8, 6; 18, 2. 9; 40, 22; XVIII, 24, 18. 24

'न्याये' = न्यायाः)

अनूद V, 19, 4.

अन्त I, 2, 22; 12, 4; III, 1, 9; X, 8, 17. 19; XV, 26 (p. 195, 5); XVII, 1, 14, 10, 10.

(Cf. अतिप्रैवान्त। अनुधाजान्त। आञ्जभागान्त। आद्यन्तयोः। इलान्त। ऐन्द्रागान्त। पद्मीमंयाजान्त। पर्यग्निकरणान्त। पौष्णान्त। प्रैधान्त। मकारान्त। मन्तान्त। मरणान्त। पाञ्चान्त। वषान्त। वेद्यन्तसंमित। शंखन्त। पोस्तग्नन्त। स्विष्ट-
रुदन्त। हविरन्त। हारियोजगान्त। हृदयगूत्तान्त। होमान्त।

अन्तक in मृद्वन्तकौ XIV, 22, 4

अन्ततस् VII, 8, 11, XIV, 40, 14, 41, 11, XVI, 10, 16, 16, 2

अन्तता in पद्मीमंयाजान्तता X, 1, 15.

अन्तर अन्तरा II, 6, 13; c. acc. XVI, 1, 8. अन्तरेण (c. acc.)
 1, 25; 4, 1; 15, 14; 16, 3; II, 12, 6; III, 4, 2; 13, 26; IV
 14, 11; 16, 3; V, 6, 2. 3; 13, 2; 14, 2; 18, 4; 20, 3; V
 9, 7; 13, 7; VII, 10, 3; IX, 1, 11; X, 5, 12; XII, 2, 9;
 1. 2; 11, 17; XIII, 15, 3. 12; XV, 2, 15; 13, 6; XVII,
 11; XVIII, 24, 26. (Cf. अनन्तर । एकान्तर)

अन्तराल XIV, 6, 6.

अन्तरालमत III, 13, 30.

अन्तरिक्ष VI, 8, 6.

अन्तरिक्षलोक XIV, 18, 1; XVI, 8, 20; 21, 14.

अन्तरिक्ष I, 12, 3.

अन्तर्याम VI, 6, 21; 8, 2.

अन्तर्वेदि (adv.) I, 12, 8.

अन्तःपरिधि (adv.) XIII, 12, 7.

अन्तःमलम् (adv.) VII, 19, 7; VIII, 3, 6.

अन्तःसदः XVII, 4, 3.

अनय VII, 15, 18, 19, 20; XII, 2, 3; 3, 2; XVI, 20, 5.—XV,
 11, 4.

अन्याः XV, 26 (p. 195, 5).

अन्य XIV, 2, 11; 27, 1, XV, 1, 4. 5. 35 37; 17 (p. 188, 14)

अन्यथा XV, 5, 1.

अत्राद्य XIV, 8, 1; 25, 1. 4; 28, 1. 5. 8. 9; 66, 1; 76, 2; 77, 2; 79, 2; 80, 2; XV, 1, 10; XVI, 29, 30.

अत्राद्यकाम XIV, 5, 1; 8, 1; 25, 1; 27, 11; 28, 1; 39, 1; 66, 1; 76, 2; 77, 2; 79, 2; 80, 2; XV, 1, 2. 11.

अन्य I, 1, 27; 2, 6. 12; 3, 10; 16, 20; 17, 1; II, 7, 8; 17, 6; III, 14, 21; 15, 24; 18, 12; 19, 12. 17; 20, 8. 12. 13. 20; IV, 1, 8; 15, 23, 20, 5; V, 1, 10; VI, 1, 14; 9, 14; VII, 17, 14; 18, 5; VIII, 2, 12; IX, 20, 14; X, 8, 22; 12, 5; XI, 3, 3; 4, 14; 5, 8; XII, 3, 16, 10, 2; XIII, 2, 1. 7; 3, 3; 6, 1; 22, 6; XIV, 10, 18; XVI, 7, 4; 9, 22; 22, 19; 29, 7; XVII, 1, 15. 18. अन्योऽन्यम् XVI, 21, 21; अन्योऽन्यस्मिन् VII, 4, 13; XIV, 42, 18. 19. 20.

अन्यतम V, 1, 10.

अन्यतर VI, 1, 14; XIV, 30, 1.

अन्यत्र I, 1, 18; 4, 12; III, 11, 9, 18; IV, 9, 6; VI, 1, 1; 26. VII, 25, 12; XI, 14, 24; XII, 10, 2; XIII, 19, 1; XVI, 1, 15; 10, 9.

अन्यथा IV, 6, 12; XIV, 41, 2; 42, 2.

अन्यत्रम् XI, 15, 11. 13; XII, 6, 13.

अन्वय IV, 16, 6. (Cf. अन्वयान्वययोः IV, 15, 13)

अन्यत्तम् III, 18, 17.

अन्यच्च (c. acc.) IX, 26, 1; 28, 1; XV, 26 (p. 195, 10).

अन्यथ I, 16, 2.

अप्रणव XVI, 3, 20.

अप्रणवन्त् X, 13, 26; XVI, 3, 23; XVIII, 1, 2.

अप्रतिपाद्यक XVI, 2, 29.

अप्रतिनिधि I, 8, 14.

अप्रतिभा X, 12, 5.

अप्रतिरथ VIII, 15, 10.

अप्रत्तदैवत III, 20, 12.

अप्रदक्षिणम् XVII, 14, 15.

अप्रधान XIII, 24, 14.

अप्रवर्ग्य V, 9, 1; 12, 1; XIV, 5, 2.

अप्रसर्ग III, 21, 8. 9.

अप्रसारित I, 10, 5.

अप्रसृत XIV, 7, 1.

अप्रुत I, 1, 43.

अप्रसृष्ट XVI, 2, 11.

अप्रसुमन्त् (1.) III, 4, 7. (2.) VIII, 11, 1.

अप्रह्वार्य XVI, 1, 15; 10, 9.

अप्राह्मण I, 4, 17; XVI, 9, 22.

अभक्षयिता VIII, 5, 2.

अभाव in शेषाभाव III, 20, 8.

अभि (postp.) XIV, 33, 7.

अभिवरणीय XIV, 22, 4.

अभिजित् XI, 10, 1; XII, 6, 7; 27, 4; XIII, 17, 3; 21, 6;
XIV, 42, 5; XVI, 9, 8; 23, 23; 24, 17. 20; 25, 4; 26, 5.
8; 27, 3. 6, 28, 3. (Cf. विश्वजिदभिजितौ)

अभिजिग्रभति XIII, 17, 3.

अभिजिद्विद्यजितौ XIII, 16, 2; 29, 23; XVI, 20, 18; 25, 3,
26, 3; 28, 3; 29, 16.

अभितष्टीय XII, 6, 1; XIII, 24, 18.

अभितस् (c. acc.) XIII, 18, 2; 23, 5; XVI, 18, 13; XVII,
2, 5; 4, 2. 3; 15, 4.

अभिधान in अनभिधान VI, 1, 3.

अभिनिधन XIII, 5, 14.

अभिनिवीर्य (Comm. अभिनिषङ्ग) XVII, 10, 15.

अभिनिश्चित XII, 13, 5.

अभिषकाल I, 16, 5.

अभिषव IX, 21, 8; X, 9, 5. 15; XI, 4, 1; 9, 9; XII,
XIII, 16, 2, 3; 17, 2. 3; 18, 5; 19, 7. 9. 14. 16, 2
5. 8. 11; XVI, 23, 6, 29, 3. (Cf. दृष्ट्याभिसवौ)

अभिषवस्तोम XIII, 21, 22; 22, 2.

अभिषवापन XIII, 19, 20.

अभिभृति XIV, 38, 1. 5. 7. (Cf. विबुधभिभृति)

अभिमर्शन in उरोऽभिमर्शन X, 21, 5

अभिमर्शनी in उरोऽभिमर्शनी VII, 5, 15

अभिमेयिनी XVI, 13, 10.

अभिव्याहार (Cf. आदित्याभिव्याहारे । इन्द्राभिव्याहारे ।
इन्द्रावरुणाभिव्याहारे । कल्याणाभिव्याहारे । वैश्वदेवाभिव्याहारे ।
सूर्याभिव्याहारे)

अभिषेक XV, 16, 7. /

अभिषेचमौषदश्चपेयाभ्याम् XV, 12, 13.

अभीक्ष्णम् I, 17, 7.

अभीवर्त XII, 9, 8. 17; XIII, 5, 14, XIV, 22, 8.

अभ्यपम् VIII, 7, 20; XIV, 40, 17.

अभ्यञ्जनं III, 8, 12.

अभ्यवहरण IV, 21, 18.

अभ्यावृत्ति III, 2, 9; 3, 9.

अभ्यास XIII, 27, 5.

अभ्युदितेष्टि III, 2, 1.

अभ्युद्गृष्टेष्टि III, 3, 1.

अमथ्यमान III, 18, 13.

अमा कुर्वीत XVI, 22, 19; कार्य XVI, 22, 20; करटे XVI,
22, 28.

अमानुष XV, 21 (p. 102, 10).

अमावास्या I, 3, 4. 6. 8. 15; 8, 2; II, 1, 7; 5, 6; III, 1, 5;
8, 2. 18; 9, 6; 10, 5; IV, 3, 1; XIII, 19, 3. 4; 29, 10;
XV, 12, 3.

अमावास्यावकार I, 16, 13; II, 2, 8; 3, 13; 5, 29; III, 1, 2;
2, 6; 3, 6; 11, 12; VIII, 12, 13.

अमुतम् I, 4, 15

अमुष्टिकत I, 10, 5.

अमृतत्व XV, 17 (168, 6.)

अयजमान XV, 27 (196, 4.)

अययासमाज्ञातम् VII, 25, 2.

अयन

अङ्गिरमामयन XIII, 22, 1.

अदीक्षितायन III, 8, 1.

अभिषेकायन XIII, 19, 20.

आदित्यानामयन XIII, 21, 1.

उत्सर्गिणामयन XIII, 20, 1.

उदगयन VI, 1, 18.

कौण्डपायिनामयन XIII, 24, 1.

गवामयन XIII, 19, 1. 17; 24, 19.

तुरायण III, 11, 15.

रार्णपूर्णमासायन III, 11, 4.

दृतिवातवतोरयन XIII, 23, 1. :

मित्रावरुणयोरयन XIII, 29, 22.

मुन्ययन III, 11, 10

संसदामयन XIII, 16, 5; 20, 15 .

स्वस्त्ययन IV, 17, 1, XVI, 1, 14, 10, 15.

अयम् I, 3, 5 etc.

अयंयज्ञीयातिप्रैष XIII, 24, 18.

अयास्य XV, 21 (p. 192, 3)

अयुज IV, 15, 8; XIV, 16, 4.

अयुत XIV, 15, 7, 81, 2, 82, 2, XV, 11, 4, 16, 10, 17, 18, XVI, 80, 9.

अरणि II, 17, 3, 8, III, 19, 14 15; 21, 10; IV, 14, 81. (Cf.

अधरारणि । उत्तरारणि)

अरण्य IV, 15, 8; XV, 18 (p. 190, 3 ff.) , 19 (p. 190, 10 ff.) ; 20 (191, 19); XVI, 16, 1.

अरद्भि (Cf. एकविंशत्यरद्भि । पञ्चविंशत्यरद्भि । सप्तदशरद्भि)

अरद्भिमात्र XVII, 1, 11, 2, 8.

अरवमाण IV, 17, 11.

अराति XVII, 3, 16.

अरुक्षु XIV, 50, 1.

अर्थ (1.) IV, 21, 1. (2.) IV, 21, 1 25.

अर्जुन XIII, 6, 3.

अर्ति XIII, 3, 1.

अर्थ 1, 16, 3, V, 19, 2, IX, 1, 5. (cf. उद्धार्यः । एकाधार्यः ।

चतुरधार्यः । अरार्यः । ह्यार्यः । पञ्चारार्यः । परार्यः । पदर्यः ।

पयार्यम् । पनहार्यः । मन्तारार्यः । मन्तारार्यः ।

अर्थभेद VI, 1, 5

अर्थलुप्त XIV, 10, 18.

अर्थलोप III, 19, 2.

अर्थविकार VI, 1, 3.

अर्थमयोग 1, 17, 1.

अर्थ (cf. उत्तमार्थः । उत्तमार्थः । दणितार्थः । अर्थार्थः । पूर्वार्थः)

अर्थपद्यसङ्ग XIII, 1-5

अर्थमात्र XIV, 2, 13, 77, 2; XV, 5, 11.

अर्थमात्रशोभ XIV, 77, 1.

अर्थसं 1, 1, 23, 25, V, 19, 16; VI, 3, 10; VII, 9, 1; 25, 13;
IX, 29, 23, XIII, 1, 5; XVIII, 1, 21; 14, 7; 19, 10.

अर्थसंज्ञा 1, 1, 20

अर्बुद (1.) XVI, 2, 13 (2.) VII, 15, 4-6. 9. 10. 17. 18 (3.) XV,
11, 4.

अर्यमन् XIII, 29, 26.

अर्वक्ष् I, 4, 15.

अलक्ष्मी XIV, 51, 1.

अलम् see छ.

अल्प XV, 27 (p. 196, 5).

अल्पक XIII, 12, 8.

अव अवति XV, 19 (191, 11).

अशकाणानामनुवाक V, 9, 27.

अवघटरिका (or रवघटरिका ?) XVII, 3, 12.

अवच्छेद XVI, 20, 4.

अवट XVII, 5, 8. (Cf. प्रेक्षावटौ)

अवदान IV, 18, 9; XIII, 2, 8; 3, 2.

अवदावद XV, 17 (p. 188, 13).

अवनयन VII, 3, 1; 1, 16. 17.

अवपाक XVI, 15, 10.

अवमृथ III, 14, 19; 15, 23; VIII, 9, 10; XIII, 29, 21. 30,
XIV, 6, 6; XV, 13, 2. 13; 23 (p. 193, 13), XVI, 6, 4;
XVIII, 24, 12. 16.

अवमृथकर्म XV, 13, 14; XVIII, 24, 13.

अवराधं in दमगवावराधं II, 16, 1.

अवमर्जन in अनवमर्जन VII, 1, 17.

अवदक्षत II, 9, 3

अवमवि IV, 3, 7.

अवमान I, 1, 22, XII, 11, 11, 19, 7; 23, 6.

अवाचीनपाणि IV, 1, 2

अवालागहिमस (Pior) XIV, 61, 2 G; XVI, 22, 2

अवालागहिमो बीमाः XIV, 61, 1 G.

अवालागदेम I, 6, 6

अविक IX, 25, 4

अविकार III, 20, 11

अविद्वत् II, 7, 14, 10, 4, XIV, 27, 16

अविजितिम् XV, 27 (p 120, 4)

अविद्यमान III, 19, 14; 20, 9

अविद्वत् XVI, 15, 1

अविद्वत्सिद्धे VIII, 14, 2

अविद्याम् X, 12, 1

अविद्वत् XIII, 6, 12; XVII, 14, 3

अवेदः in अनवेदः VII, 3, 1 &c; पण्डितावेदः V, 17, 12

अवेदि IX, 25, 16

अवैदेशी XIII, 24, 11 (Comm. अप्रधानस्य वशमनया व्यवस्यया नयेत् । कथा । उच्यते । अवैदेश्या । विदेशे भवं वैदेश्यम् । न विद्यते वैदेश्यमस्यां व्यवस्यायामिति सा व्यवस्या अवैदेशी)

अव्यक्तं XVI, 20, 3.

अव्यवस्य (v. l. अव्यवस्य) XVI, 7, 9 (Comm. अव्यवहिताभिः)

अव्यावर्तमान VI 13, 11.

अव्रत्य III, 4, 11.

1. अश् अश्रुते XIV, 33, 9. 12. 15. 10; XV, 12, 5; अश्रु-
वामहै XIV, 12, 11; अश्रुत XIV, 33, 8. 11. 14. 18.

+ वि अश्रुते । अश्रुवीय । अश्रुत XVI, 1, 1.

+ सम् अश्रुवामहै XVI, 1, 9.

2. अश् अश्राति III, 8, 15; अश्रीयात् II, 3, 26; अश्रीयाताम्
IV, 1, 2; अश्रासुम् VI, 1, 5; अश्रित्वा XIV, 27, 1..

+ प्र अश्राति IV, 18, 3; VII, 7, 3; अश्रन्ति III, 16, 25;
अश्रीयात् IV, 5, 5. 8; अश्र I, 12, 5. 6; II, 9, 14; IV, 5,
5. 8; 7, 8; 21, 14; VIII, 9, 9.

अशक्य XIII, 14, 1.

अशन in हविरुच्छिष्टाशन III, 8, 13.

अशनायापरीत XV, 19 (p. 191, 13.)

अश्रीति XVIII, 7, 1. 2; 8, 1; 12, 1.

अश्रीतिशते (दे) XVI, 8, 10.

अथ I, C, 8

अथ IV, 15, 5, 16, 7

अथ III, 1, 12

अथ II 1, 1, III 18 8, IV, 6 15, VII 21, 9, IX, 21 4,
XIV, 10 15, II, 10, XVI, 1, 11 13 16, 3, II 17 15
25 27, 16, 3; 18, 10 11, 22, 4, अथ VIII, 27, 21 (Cf.
अथ I. अथ II. अथ III)

अथ XVI 18, 17

अथ XVII, 22, 3

अथ XVIII 21, 5

अथ XIX 1, 1, 2 31, 4, 7 11 21, 10 1, 14, 10

अथ XX, 37, 20, 1, 2 40 13, XXI, 5, 1, 15, 1

अथ XXII, 50, 10

अथ XXIII 22 5

अथ XXIV 7, 1, 22, 1; XXV, 22 19, 4; अथ XXVI 191,
(1)

अथ (12) XXVII 11, 21

अथ XXVIII, 2 (1 19, 1)

अथ XXIX 1, 7, XXX 27 11, XXXI 21, 16, XXXII, 2, 2; 31, 2;
32 2, XXXIII, 2, 2, 2, XXXIV, 1, 6; 7, 4, 13, 9, 14, 3
अथ XXXV 19, 2 2, 1, 1

अष्टम X, 10, 1; XV, 12, 0; XVI, 2, 22; 11, 22; 27, 6; 29,

17; अष्टमी X, 1, 1; XV, 12, 6; XVII, 12, 4.

अष्टमनवमौ V, 20, 3; XVI, 15, 12.

अष्टरात्र XVI, 27, 1. 7.

अष्टविध XVI, 27, 1. 2. 7.

अष्टाकपाल XIII, 29, 29; XIV, 2, 17; XVI, 1, 11.

अष्टाक्षर VII, 26, 10; 27, 16. 26; IX, 5, 13; XIV, 2, 2; XVI,
27, 2.

अष्टाचत्वारिंशस्तोम X, 11, 1.

अष्टादश XIV, 41, 3.

अष्टादशाक्षर X, 8, 11.

अष्टादशाह XIII, 24, 6.

अष्टापदी XIII, 8, 5.

अष्टाविंशतिम् XIII, 25, 5.

अष्टौवन्त् IV, 14, 32; 15, 10.

1. अश् असि XV, 22 (p. 192, 13. 17); 24 (p. 193, 21); अस्ति I, 1, 40. 44; 12, 11; III, 2, 9; 3, 9; 10, 7; 10, 7; 20, 12. 13; 21, 10; IV, 4, 7; 14, 2; VII, 26, 6; XV, 17 (p. 189, 2). 19 (p. 190, 7); XVI, 15, 1. असि XV, 26 (195 10); स्या (= स्य आ ?) XV, 26 (195, 2); सन्ति V, 10, 5; स्याम् XV, 25 (p. 194, 17), स्यान् I, 17, 13; II, 3, 23; III, 21, 2; IV, 1, 3; 3, 7; 8, 5; VII, 26, 6; XI, 12, 1; XII,

7, 3; 13, 5. 6; XIII, 20, 9; XIV, 29, 2; 51, 1; 62, 2;
 XV, 25, 27; XVI, 22, 21; ff; स्युस् XIV, 84, 3; XVII, 4,
 4. 7; XVIII, 24, 31; अमानि X, 21, 9; अन्तु XV, 18 (189,
 9); सन्तु XV, 25; सती XVI, 11, 17; आस XIV, 27, 1;
 40, 1; XV, 16, 12; 17 (p. 18 7, 22). 18 (189, 10). 21 (193,
 19); XVI, 29, 9; आसुस् XIV, 62, 2; XV, 20 (p. 191, 15).
 26 (p. 195, 3); आसीत् XVI, 10, 1.

2. अम्

+ व्यति आसम् XV, 1, 8.

+ अप अस्य V, 13, 3.

+ अभि अस्त्यन्ति VII, 26, 12; IX, 18, 2.

+ उप अस्त्यन्ति VIII, 2, 13.

+ नि अस्त्यते I, 15, 14.

+ उपनि अस्य IV, 5, 2.

+ निष् अस्त्य I, 6, 6.

+ परि अस्त्यन्ति XVIII, 24, 23; अस्य II, 9, 14.

+ परा अस्य XIII, 29, 2.

+ विपरि अस्त्येत् XII, 11, 9; XVI, 7, 12; 21, 22.

अस्त्येयः XIII, 1, 5

अस्त्य XII, 1, 6; XIV, 52, 8.

आसम् XI, 4, 3; XVI, 10, 12.

+ प्र अस्यति XVII, 10, 13; अस्यन्ति III, 16, 26.

+ प्रति अस्यति II, 7, 12.

+ सम् अस्तेन् VII, 26, 6

अस्य VI, 3, 10; XVIII, 14, 5.

अस्त IV, 2, 6; V, 10, 18. 21 (cf. समस्तोपस्थान-
प्रभृति).

+ उपसन् IV, 12, 10.

असंयुज्य I, 1, 14.

असंवत्सरदीक्षित XVI, 20, 10.

असंवत्सरभृतोऽस्य XVI, 20, 11.

असंवर्तमान XVI, 1, 8.

असंविदान III, 6, 1.

असंसृजन्त् II, 9, 4.

असंस्थित VI, 18, 3.

असंस्पर्शन VII, 5, 10.

असंखादन्त् IV, 7, 8.

असंतत III, 16, 9.

असंतन्वन्त् VII, 15, 2.

असंधावमान IV, 15, 3.

असंधेय XV, 24 (p. 194, 9. 10).

असंनयन्त् I, 3, 15. 18.

असंप्रकीर्ण XVIII, 24, 26.

असंप्रेषित VII, 15, 2; X, 1, 11; XVI, 17, 4.

असंमित XIII, 11, 6.

असर्वशृङ XII, 7, 3.

असि XV, 21 (p. 193, 9)

असित (धात्वन्) XVI, 2, 19.

असिबहु XIV, 22, 10.

असुर (plur) XIV, 27, 1; 23, 1; 2 1, 1;

50, 1; XVI, 2, 20. (Cf. देवासुर . .

असुरविद्या XVI, 2, 21.

असु VI, 1, 6.

असौ XVI, 21, 15; XVIII, 21, 2; असावसौ 1, 14, 17 etc.

असौघज VII, 8, 4

अस्तमय XI, 13, 2. (Cf. पर्यस्तमयम्)

अस्तमिते I, 3, 5.

अस्तुत XIII, 10, 4.

अस्तु XVII, 5, 3.

अस्मि IV, 15, 8; XIII, 11, 1. 8.

अस्मिन्कुम्भ XIII, 11, 9.

असृज् VI, 1, 6.

असृजोनौ XI, 13, 21. 33; 14, 6.

आ

आ (1) (praep = abl) I, 12, 7, 15, 15, II, 6, 12, 7, 7, 13,
 7, 14, 5, 17, 5, III, 1, 9, IV, 4, 13, 10, 2, 12, 1, 15,
 6, 19, 7, 21, 22, V, 6, 9, 14, 2, 19, 16, VI, 6, 21, VII,
 8, 1, 4, 17, 6, 7, VIII, 12, 9, 15, 1. 2 4 5 6, IX, 23,
 13, X, 21, 10, XI, 14, 21, XII, 14, 9, XVI, 14, 1, 18,
 17, XVII, 13, 12, 17, 3 11, XVIII, 24, 23 (2) आ or
 आम् XVII, 15, 9 in आ वेला

आश्व XVI, 12, 20

आकार I, 2, 1

आकाश IV, 8, 6, XIII, 5, 22, XVII, 13, 8

आकृति in पुरुषाकृति IV, 15, 22

आक्रमण in बर्हिराक्रमण 1, 4, 1

आखण XVII, 5, 5, 15, 4

आख्या I, 16, 2

आख्याद XV, 27 (p 196, 7)

आख्यान XV, 27 (p 195, 22)

आगन्तु V, 20, 3, XIII, 16, 11

आगम IX, 1, 8 (Cf एकागम । त्रयोद्भागम)

आगस्त्य IX, 20, 11 13

आगार III यज्ञागार V, 14, 1, XVIII, 21, 14

आग्नादैष्णव II, 4, 2, IX, 24, 2, XV, 16, 1, ०वी V, 3, 1,
VI, 1, 22, XIV, 6, 6 (Cf आग्नेयाम्नादैष्णव)

आग्निमारुत VIII, 6, 1, 7, 11 20, 14, 6, IX, 1, 5 11, X,
2, 9, 3, 15, 4, 15, 5, 24, 6 19, 8, 15, 9, 17, 11, 9, XI,
6, 8, 7, 12, 8, 7, 9, 8, XVIII, 23, 1 (Cf वैश्वदेवाग्नि-
मारुत)

आग्निमारुतस्तक XVIII, 23, 15

आग्निवारुणी II, 5, 30

आग्निष्टोमिक XVI, 20, 12

आग्नीध्र (1) III, 8, 25, VII, 4, 10 11, 17, 11, VIII, 2, 11,
X, 1, 19, XIII, 14, 1 (2) VI, 12, 11, XIII, 29, 4, XIV,
22, 11, XVII, 5, 5 8, 6, 4, 11, 4

आग्नीध्रीय III, 21, 1, V, 10, 35, 14, 4 13, 15, 10, 19, 1,
VI, 2, 1, 3, 8, 12, 13, 13, 9, VIII, 8, 9 10, 9, 9, 12,
10, XIII, 3, 4, XVII, 7, 11, 11, 4

आग्नेष्ट III, 12, 3

आग्नेय 1, 3, 11, 8, 4, II, 3, 2 8, III, 8, 9 18, 9, 2 5, 10,
4, 13, 8, IV, 20, 6, VI, 3, 11, 9 1, 10, 1, IX, 20, 18,
23, 8 12, XIII, 29, 29, XIV, 51, 4, 57, 13, XV, 1, 21,
3, 16, XVI, 1, 11, 9 27 आग्नेयी II, 3, 9 14, VIII, 13,
2, XIV, 6 6

आग्नेयाग्नावैष्णवौ III, 11, 7

आग्नेयैन्द्र III 11, 11, IX, 21, 7

आययण II, 3, 36, XIV, 5, 2

आययणदेवता III, 13, 17

आयहायणी III, 15, 3

आङ्गिरस XV, 21 (p 193, 21), 25 (p 191 15), XVI, 2, 12

आङ्गिरसामयन XIII 23, 3

आचमनप्रवृत्ति 1, 1, 8

आचमनीय IV, 21, 5 25

आचार्य III, 16, 21, IV, 21, 1

आजि XVII 3, 3

आजीगर्ति XVI, 11, 2

आज्य (1) II, 3, 10, 7, 9 11 12, III, 20, 14 20, IV, 8, 1, 18, 10, V, 5, 2, 8, 2, IX, 27, 6, XIII, 3, 2, XIV, 22, 16, (cf पृषदाज्य) (2) (अन्त) VII, 5, 20, 9, 1 3, 10, 1, VIII, 14, 2, X, 2, 2, 3, 2, 4, 2, 5, 2, 6, 2, 8, 1, 9, 2, 10, 2, 11, 2, 13, 1, XI, 2, 2, 4, 2, 7, 1, 8, 1, 9, 1, 10, 2, 11, 7, 13, 11 18, 15, 2, XII, 9, 2, XIV, 3, 3, 52, 4, 61, 3, XV, 1, 32, 6, 2 5, 11, 3, 13, 3, XVI, 7, 13, 11, 1 2 3, 21, 5 17, XVII, 8, 1

आज्यप्रउगयो VII, 5, 21

आज्यभाग I, 8, 1, 16, 3, II, 2, 13 5, 12 22; III, 7, 3, 13,
 21, 15, 8, 16, 24, IV, 20, 6, V, 5, 5, 18, 5, VIII, 11,
 12 (Cf सददाज्यभाग)

आज्यभागप्रसूति III, 15, 13, VIII, 12, 12

आज्यभागान्त I, 14, 32

आज्यलेप VII, 5, 10

आज्यस्थाली XVII, 11, 4

आज्याहुति IV, 17, 13, 18, 7, 20, 6

आज्येय IX, 25, 1

आतान in एकाहानान XVII, 9, 4 XVIII, 22, 3

आतिष्कन्दस IX, 27, 1, X, 8, 2

आतिथ्या V, 10 1, IX, 24, 6

आतिथ्यापर्यन्त XV, 13, 2

आत्मन् (1) II, 12, 11, 17, 8, IV, 8, 3, XIV, 32, 1, XV, 1
 (188, 11) 19 (190, 22), 20 (191, 16), XVI, 15, 1, 16,
 1, 29, 7, XVII, 10 1 2 3 4, आत्मन् (= आत्मनि) XIV,
 28, 8 9, XV, 6, 6 7 (2) XV, 7, 6 7 8 (Comm ततो
 मुख्य स्तोत्रिय) XVII, 14, 3 (3) XVIII, 1, 3 11 23 (Comm
 आत्मशब्देन सकल परिधानीयान्त शस्तमुपलक्ष्य)

आचेय X 4 4 XVI, 18 18

आदापनादि in सुगादानादि I, 14, 22 7

आदि VII, 15, 1, VIII, 1, 2, XII, 13, 5 (Cf अग्निप्रणय-
नादि । अनुयाजादि । कर्मादि । चतुर्विंशत्यक्षरादि । पञ्चदशश्लो-
कादि । प्रुतादि । मनोतादि । रौद्रादि । शस्तादि । सुगादाप-
नादि । स्वरादि)

आदितम् IX, 21, 3, XIV, 56, 10, XVI, 20, 4.

आदित्य (1) XVI, 2, 7, आदित्याः IX, 21, 2, XIV, 83, 14,
40, 1,—II, 7, 13, III, 17, 6, IV, 12, 10, 13, 1, 15, 4,
V, 2, 3, VI, 13, 2, XI, 13, 2, XVII, 1, 4, 13, 7 (2) II,
3, 4 11 17, XIV, 2, 15 21, XV, 11, 13 (3) (Rajñakratu)
XIV, 36, 1, (4) XII, 19, 5

आदित्यानामयन XIII, 22, 6, 23, 2

आदित्यग्रह VIII, 1, 2, XIV, 56, 1

आदित्यग्रहसावित्रग्रहो VII, 3, 4

आदित्यवन्त् VI, 9, 13

आदित्यव्रत XII, 9, 12

आदित्याभिव्याहार XIV, 36, 2

आदित्योपस्थान VI, 13, 13

आदिप्रदिष्ट VI, 1, 2०

आदित्यञ्जन I, 1, 19

आदिष्टदक्षिण I, 12, 11

आदिष्ट III, 7, 8 (Cf अनादिष्ट)

आदेशन in देवतादेशन I, 2 19

आद्य XII, 9, 2 (Cf ऐन्द्रवायवाद्य)

आद्यन्तयो VI, 1, 18

आधान in समिदाधान II, 15, 3 and समिदाधानमन्त्र I, 2, 23

आधिकारिक III, 19, 8

आधिपत्य XV 11, 1, 12, 1, XVI 15, 1

आधेय in पुनराधेय VIII, 18, 4

आनङ्ग IV, 16, 2, XVII, 3, 5

आनन्त्य XVI, 15 1

आनीकवत XIV, 10 16

आनुपूर्व्य आनुपूर्व्यम् VII 27, 30, आनुपूर्व्येण IV 2, 7, आनुपूर्व्ये
XIII 1 3 (Cf षोढनानुपूर्व्ये । देवतानुपूर्व्यम् । दीक्षणानु-
पूर्व्येण । प्रवरानुपूर्व्येण)

आनुष्ठाजप्रसव IV, 7 3

आनुष्टुभ VI 4 2, 5 3, 6 3, IX, 20, 9 27, 1, X 5 3 10
14, XI, 12 8 XIV 10 3 XV, 10 4, XVIII, 18 1

आनोमद्वीय X 13 18 XI, 15 9 XV, 3 1, XVIII, 22, 8

आप आप्नोत XIV 2 9, 9 10, 26 4 12, 13, XVI, 1, 1, 1,
3, 8, 8, 20 25, 10 1, 19, 2, 20 2 19, 21 2, 22 30,
23 4 26, 24, 2 21, 25 3 26, 2 7 11, 27 2 7; 28, 2
5 29 2 18, 30, 2 13, आप्नयाम XIV, 28, 1 XVI, 1, 1,

आप्रवानि XIV, 33, 21, 34, 3, XVI, 2, 35, 8, + 15 24,
 15, 16, आप्नेत् XIV, 8, 1, 17, 1, 18, 1, 19, 1, 20, 1,
 21, 1, 25, 1, 26, 1, 28, 1, 33, 1, 34, 1, 35, 1, 36, 1,
 37, 1, 58, 1, 59, 1, 63, 2, 64, 1, 66, 1, 67, 1, XV, 9,
 2, XVI, 1, 1, 10, 1, आप XV, 1, 12, आप्तु XV, 1, 12,
 आपु. XIV, 14, 1, 69, 2, 75, 2, 76, 2, 77, 2, 78, 2, 79,
 2, 80, 2, 81, 2, 82, 2, 83, 2, 84, 2, आप XV, 5, 18 (cf
 अनाप्त); ईप्सेत् XIV, 62, 2, ईप्सन्त XIV, 17, 1, 18, 1, 19, 1
 + प्र आप्नेति XV, 16, 7, 18 (189, 21), XVI, 29, 11, आप्नेत्
 XV, 18 (189, 21), आप्तुयात् III, 8, 14, आप XV, 18 (189,
 22), XVI, 29, 6, आपत् XV, 18 (190, 1), आप XIII, 29,
 20

+ सन् आप XV, 14, 18

+ विभम् आप IV, 14, 2

आपूर्वमाणपच XIII, 29, 7

आपोरेवती VI, 3, 11, IX, 20, 7

आपोहिष्ठीया (plur) IV, 11, 6, 21, 5, VIII, 6, 7, 7, 12 20,
 XIV, 57, 7

आप्ति (आष्टी only) XIV, 2, 11 13, 4, 5, 11, 7, 1, 5, 41
 5, 12 5, XV, 1, 6, 5, 12 12, 16, 19, 12, XVI, 1, 5, 7,
 11 16 14, 3 5, 21, 16

आप्तोर्याम आप्तोर्याम XV, 5, 13, XVI, 15, 7, आप्तोर्यामे XV,
11, 14

आप्तोर्यामन् आप्तोर्यामाणम् XV, 5, 1

आप्तोवाजपेय (७) XV, 3, 16

आप्य XIV, 72, 1

आप्यायनप्रभृति V, 8, 6

आप्यायनी VII 5, 17

आप्यायितवती VII, 15, 4

आप्यायितवतीप्रभृति VII, 15, 9 (see critical note

आप्नी V, 16, 5, 18, 3, XIII, 3, 21 XVI, 12, 10

आप्नीसूक्त XI, 13, 7

आभिप्रतारिष XV, 16, 10

आभिप्लविक X, 9, 9 XI, 4 2, 7, 5, XII, 27, 2 6, XI

15, 5 6, 17, 1, 19, 13, XVI, 8, 26, 23, 23, 24, 13

17, 26, 8 27, 3

आभीक XIII, 5, 14

आभीगव XIII, 5, 14

आभूति XV, 17 (p 188, 19)

आमावास्व I, 3, 2, III, 2, 1 8, 3, 1 8, 8, 16, 11, 2, XI

29, 7

आयतन. or अन्यायतन XVIII, 24, 27, प्राणायतन IV, 14, 1

यथायतनम् XVII, 12, 8

आषाढी II, 5, 6; III, 14, 1.

आम् आस्ते VI, 13, 1; XIV, 11, 6; XV, 19 (p. 190, 12); XVII
13, 12; 17, 3; आसते X, 21, 10; XVI, 2, 2. 5. 8. 11. 14
17. 20. 23. 26. 29; आमौरन् XIII, 14, 1; 20, 14; आसी
III, 14, 9. 11; IV, 8, 7; V, 14, 8; X, 21, 6; XV, 19 (190
12); 27 (190, 1); आसित्वा II, 7, 7; IV, 4, 13.

+ अधि आस्ते IV, 21, 2.

+ उप आसते XVIII, 24, 28.

आमह साद्योगि XVI, 11, 17.

आमन II, 7, 16; IV, 6, 4; XV, 27 (p. 190, 7.) (Of
यथासगम्)

आमन्दौ XVII, 2, 6; 14, 6.

आमविष्ट (मविष्ट) XV, 14, 1. 7, XVI, 1, 17. 19.

आमाद VI, 12, 11.

आमीगन्याय I, 1, 15.

आसुर XV, 15, 11.

आसुव VI, 12, 7; XVI, 3, 18; 12, 17.

आश्वत्था XII, 24, 1.

आश्वनीय I, 6, 11; 15, 17, II, 6, 2 12; 7, 8. 14. 16, 3, --
12. 6. 8. 9; 13, 2; 14, 1; 15, 2; 17, 5; III, 12, 17; 14
6; 17, 2, R 2 6; 8, 3; 12,

1 7 10, 13, 3, 11 10, V, 2, 3, 4, 4, 6, 7, 8 3, 9, 1,
14, 16, VI, 8, 3, 12, 3, VIII, 8, 9 11, 9, 2, 11, 15;
XIII 29, 2, XVI, 16 1, 18, 13

आहार्य VII, 27 29

आहाव VII, 9, 1, 10, 4 8, 19, 6 21, 21, 8, VIII, 3, 5, 7,
6, IX, 6, 17, 20, 26, X, 13 24 (Cf चतुराहाव)

आहावप्रवृत्ति VIII 15, 2

आहिताग्नि II, 3, 26, XIII, 14 1, XVIII, 24 27 (Cf
अनाहिताग्नि)

आहीनिकी IX, 19, 1

आहुति II, 9, 7, V, 4 2, 14 14, VI 7, 2, VIII 1, 7,
XIII, 12, 18 (Cf आज्याहुति । प्रवृत्ताहुति । मातराहुति ।
प्रायश्चित्ताहुति । सर्वाहुति । सायमाहुति)

आहार XVI, 9 11

१

इ

इ ए अय

एति XIII, 29 29, XIV, 12 2, XVII, 11, 1

यन्ति XIII, 29, 7 9 11, XV, 13, 13, XVI, 18, 18, 23,
19, XVIII, 24, 12 अयानि XIV, 2, 16, 13 3, एहि XV,
24 (19) 22) अयन् (not औ+आयन्) XIV, 40, 1, एय्यामः
XIV, 40, 1, अयन्तीनाम् XVI, 22, 21, (cf ययेतम्)

11; 14, 1 13; 22; XVI, 1, 12; 3, 23; 6, 3; 13, 11. 18;
 XVII, 10, 4. 12. 16; 11, 4; 13, 3; 16, 2. 4; XVIII, 1,
 14. 20. 21; 5, 10; 7, 9. 20; 16, 2; 20, 8; 23, 6. 9. 11;
 उत्तरेण I, 15, 17; II, 7, 15; 8, 22; 9, 16; 14, 4; III,
 7, 1; V, 9, 3. 4; 14, 4. 5. 12. 15; 15, 10; 19, 1; VI,
 8, 3; 12, 13; 13, 3 5. 8. VII, 6, 1; 14, 10; VIII, 8, 9;
 9, 2; X, 21, 13; XVII, 5, 5; 7, 11; 10, 11; 11, 4; 12, 4.

(Cf. एकोत्तर । अतुरुत्तर)

उत्तरतम् I, 1, 12; II, 9, 10; 12, 5; IV, 17, 6; 19, 9; V,
 14, 19; VIII, 5, 3; XVII, 1, 5; 7, 12; XVIII, 24, 27.

उत्तरत.पश्चात् VII, 3, 8.

उत्तरतोलोमन् XVII, 5, 9.

उत्तरलोम (v. l. ०मन्) IV, 16, 2

उत्तरवेदि XIV, 40, 7; XVII, 13, 6.

उत्तरारणि III, 19, 14; XVI, 16, 1.

उत्तरार्ध IV, 21, 11; XVII, 4, 4.

उत्तरार्धपूर्वार्ध XIII, 12, 9.

उत्तरोत्तरावन्त XIV, 12, 11.

उत्तरोत्तरिता XIV, 12, 10.

उत्तरोत्तरिन् IX, 20, 2; 30, 12. 13.

उत्तरेला I, 10, 4; 12, 5.

उत्तरोष्ठ 1, 10, 2

उत्तान II, 9, 13, IV, 9, 5, 14, 12 (Of दक्षिणोत्तान।
मथ्योत्तान)

उत्पत्तिरूप VI, 1 3

उत्थान XIII, 29, 17

उत्थापिनौ XVI, 13, 13

उत्सन्नचक्षुः XIV, 17, 2

उत्सर्ग III, 16, 19, 18, 19

उत्सर्गिणामयन XIII, 20 1

उत्सर्जण IV, 7, 18

उदक IV, 15, 3 8, XV, 13, 15, XVI, 18 19

उदकचर XVI, 2, 23

उदकशेष IV, 5, 3

उदकाञ्जलि IV, 15, 4

उदकार्थ V, 6, 9

उदक्पाद IV, 17, 11

उदगय I, 6 8, II 8 22

उदगयन VI, 1, 18

उदग्रीव IV, 16 2

उदङ्मुख IV, 21, 2

उदङ् II, 8, 8, 9, 11, III, 19, 3, IV, 4, 12, 17.

13, 2 9, VII, 14, 11, VIII, 13, 1, X, 21, 16, XV, 26;
 XVI, 1, 7, XVII, 1, 8, 10, 5, 15, 7, उदीची II, 9, 6,
 IV, 11, 6, VI, 3, 4, VIII, 9, 5, XVI, 9, 21, उदक् I, 6,
 12, II, 8, 12.

उद्धारा II, 6, 12

उदपाच IV, 15, 5.

उदय VI, 6, 20, IX, 20, 19, XVI, 18, 17 (Of उपोदयम्
 पृष्ठोदय)

उदयनतम् XVII, 1, 4

उदयनीय XVIII, 21, 1 2, उदयनीया VIII, 12, 1, XIV,
 39, 6, XVIII, 21, 17. (Of प्रायणीयोदयनीयौ)

उदर IV, 11, 27, XV, 18 22.

उदरव्याधित XIV, 27, 2.

उदकं IV, 12 6, VI, 8, 13, 12, 4 (Of अनुदकं)

उदवमानीया VIII, 13, 1, IX, 28, 18, XIV, 6, 6, XV, 16,
 2, XVIII 21, 27.

उदीचीनमीन XVII, 5, 9

VII, 10, 1 6 14.

10, 10, 20, 11

VII, 1, 3, 8 15 18

XV, 21 (p 192, 3) XVI,

६, २, ९, २१, १२ २१, १३, २ १८, २१, ३, XVII, २,
६ ८

उद्देश I, १, ११

उद्भरण III, १९ ९ १०

उद्भूतदृष्टयन्त्र XI, ११, ८ २२

उद्भिद् XIV ११ १

उद्भिदलभिदो XIII, २१, १०, XIV, ११, १०

उदन्तु XIV, १९, ३

उद्वासन in मद्गोपाचोद्वासन V, १२, २

उद्गीयमानसुक्त VII, ४ १, १७ ३, VIII, २ १

उन्नेष्ट XIII १४ १ २१, ११

उप praep e acc XVII, १७, १२

उपनिषिका IV, ७, ७ २१, ८

उपजन LX १, ७ XVI, १०, ३

उपतापिनी XIV २२ ११

उपदेश I ३ ८

उपद्रुत XII १३ ,

उपनहन in सोमोपनहन VII, १३, २

उपपादम in यथोपपादम् VII १७, १८ (Cf पद् + उप)

उपदेश V, १८, ९ "

उपदि II, ९, १४

एकादशिन् IV, 10, 3; एकादशिनी XIV, 10, 15

एकान्तर XVI, 13, 18.

एकान्नपञ्चाशद्रात्र XIII, 17, 3.

एकारौकारौ I, 2, 7.

एकाह IV, 14, 2; IX, 1, 1; XI, 1, 12; 5, 3; 6, 1 7; 7, 6;

10, 11; 15, 9; XIII, 19, 3; 21, 16; XIV, 1, 1; XV, 1,

30; 2, 31; 12, 3; XVI, 8, 0. 17.

एकाहभूत XII, 2, 26; 6, 19. (Cf. एकाहीभू)

एकाद्यातान XVII, 9, 4; XVIII, 22, 3.

एकाद्यार्थे XIII, 15, 1.

एकाहीभू भवन्तु XIII, 21, 17.

एकैक I, 17, 7; II, 6, 10; III, 16, 8; IV, 21, 5. 11; V, 9, 1;

11, 1; VII, 16, 5; VIII, 7, 8; X, 5, 12; 6, 11; 7, 8. XII,

9, 1; 23, 8; XIII, 20, 5, 23, 2. 1; 24, 1. 5; 28, 5. 6. 7.

8; XV, 4, 9; 9, 5, 11, 10; XVI, 13, 5.

एकोत्तर IV, 10, 2; XIII, 14, 9, XVI, 19, 1; 30, 12.

एत एष I, 12, 10. ff.

एतन्नप्रलाप XII, 17, 3.

एतावत् XVII, 2, 5.

एतावत्त्व XIII, 1, 3.

एन एने XI, 14, 1 etc.

एनस् XV, 24 (p 194, 8), 27 (p 196, 4 5)

एव II, 5, 26 13, 3 8, 15, 1 7, III, 2, 3, IV, 5, 18, 12,
9 ff

एवविदस् X, 14 ff, XIV, 7, 1

एवविध XIV 2 15, 3, 19, 5, 7, 6, 3, 7, 5, 8, 6, 9, 3, 18, 2

एवलोम XIV 28, 11

एवम II 7 17 17, 5, IV, 4, 3, 10, 2, 15, 21, V, 1, 4, VII,
15, 9 10 VIII, 1, 1, X, 9 9 10 11, XIV, 2, 16, 3, 1,
12, 2, 29, 1, 32, 1, 50, 1, 51, 1, XVI, 18, 2, 22, 17, 23,
6, 29 8 11 18, XVII, 7, 12, 15, 6, XVIII, 1, 19 21.

एवमप IV, 16, 2

एवदेवत VI, 10, 13

एवयामदत् XI, 15, 10, XII, 6, 14, 8, 10, 9, 7, 12, 14,
10

ऐ

ऐकस्वर्थ I, 1, 31

ऐकादशिन VI, 9, 3 4, 10, 12, XVII, 7, 7

आ३ दहारीभू भवत I, 2, 4

ऐकाशिक XI, 10, 6 7, 13, 7, XII, 4, 1, 5, 1 24, 6, 19, 8
2, 11, 13 17, 27, 5, XIV, 1, 3, 3, 14 8, 7, XV, 1,
38, 2, 30, 7, 1 9, 8, 1 2, XVI, 7, 13 14 15 16, 8, 5

श्रौण्ह VI, 4, 8; 5, 9; 6, 9; IX, 5, 9. 10. 11. 12; 20, 17
X, 4, 4; 12, 12; XI, 6, 1; श्रौण्हि XVIII, 12, 1.

क

क (1.) कलै XIV, 8, 1; कलै XIV, 9, 1; किमु XV, 17 (p. 188, 12); किमुत XVI, 7, 7, ये के च XVI, 15, 8; यत्किं च XVI, 20, 2; 21, 2; 23, 4; 24, 2; 25, 2; 26, 2; 27, 2; 28, 2; 29, 2; 30, 2; न-कयन XIV, 22, 21. 22; XVI, 3, 37; न किं चन XV, 19 (p. 191, 11); कश्चिन्न-अन्यतम V, 1, 10; किं चिद् I, 17, 13; XIII, 6, 2; XVIII, 24, 19; कां चिद् XVI, 2, 21, किं च XV, 17 (188, 12); किं सिद् XV, 17 (188, 4) (2) देवता IX, 27, 1; XV, 2, 10.

ककुप्कारम् IX, 20, 6; XVIII, 4, 3 4; 5, 3. 4.

ककुम् VII, 23, 8 5. 7. 14. 16; 27, 1. 20.

ककीवन्त् (श्रीश्रिज) XVI, 11, 5.

कण्ठ IV, 11, 21.

कण्ठ I, 7, 3.

कण्ठगयन्तर X, 9, 14; XIII, 16. 5.

कतिपय XVII, 6, 6.

कतिपयाद् XVII, 1, 2.

कथम् XIV, 27, 1, 28, 1

कद्रथ II, 5, 27

कदन्न XI, 11, 10, 12, 2, XII, 4, 1, 5, 1, 6, 1 10, XIII,
24, 18, XV 2 9, XVI, 21, 25 28 30

कनिष्ठ XIV, 72, 1, XV, 20 (p 191, 18)

कनिष्ठपूर्व IV, 15, 4

कनिष्ठकुलीन XIV, 31, 1

कनीयस् XV 22 (p 193, 7), 26 (195, 4 7)

कपल XVIII, 7, 8 20

कपाल IV 14, 25 (Cf अष्टाकपाल । एकादशकपाल । दशकपाल ।
द्वादशकपाल । पञ्चकपाल)

कम् कामयेत VII, 15, 15, XIII, 3, 4, XVIII, 2, 6, अकाम-
येत XV, 11, 1, 12, 1, XVI, 1, 1, कामयमान XIV, 81, 1,
अचीकमेताम । अचीकमन्त VI, 1, 5

कथाशुभीय X, 11, 12, XI, 2 4, 11, 9, XIII, 5, 15, XV,
2, 9, 7, 1

कथाशुभीयतदिदासीये XIV, 39, 9, 84, 5, XVI, 21, 31, 23,
18

करण in इतिकरण I, 2, 25

करछ XVIII, 24, 3

कर्ण IV, 11, 23

कर्ण VII, 4, 13

कर्मन् I, 1, 25, 2, 26, II, 9, 15, III, 16, 20 22, 21, 12;
IV, 14, 1, 15, 6; VI, 11, 11, XII, 1, 2, XIV, 10, 2,
10, 17, XV, 24 (p 194, 5), XVIII, 21, 8 (Cf अवस्थ-
कर्मन् । देवकर्मन् । परिधिकर्मन् । पशुकर्मन् । महिष्कर्मन् ।
ब्रह्मकर्मन् । यथाकर्म । सर्वकर्मन् । होतृकर्मन्)

कर्मवृत्त I, 2, 21

कर्मविपर्यय V, 10, 13, 13, 9

कर्मप्रसव IV, 16, 7

कर्मसंयोग I, 1, 24

कर्मादि IV, 6, 7.

कलत्र XIII, 12, 1, XVII, 4, 8, 17, 9.

कलशवती VII, 15, 8.

कला XVI, 22, 16 18 (Cf षोडशकल)

कलापि in गोधूमकलापि XIV, 41, 8 and यवकलापि XIV, 40, 9.

कलि XV, 19 (p 190, 17)

कल्पविप्रतिषेध XIII, 14, 5

कल्याणभिव्याहार XVII, 1, 18

कवच in कांस्यकवच XIV, 34, 2 and खाद्वकवच XIV, 33, 20.

कवचिन् XVI, 1, 16

कवच VI, 1, 6

कवि XV, 24 (p 193, 21)

कवोष्ण IV, 14 15

कव्यवाहन III, 16, 3 10, IV, 4, 1

कव्यप (1) VI, 1, 6 (2) XVI, 16, 4

कांस्य IV, 16, 3 9, 21, 8

कांस्यकवच XIV, 34, 2

काकुभ VII, 20, 5, XVIII, 13, 9

काचीवत IX, 20, 11 12, XVI, 11, 4

काङ्क्ष काङ्क्षति I, 1, 23, काङ्क्षित VI, 9, 10, IX, 20, 19

काण्डवौषा XVIII, 3, 12 11

काण्ड (वस्त्र) XVI, 11, 20

काद्रुयैय XVI, 2, 13

कानीत (पृथुश्रव) XVI, 11, 23

काम (1) V, 21, 14, XIV, 9, 12, 41, 5, 42, 5, XV, 1, 12, 6, 6

7, XVI, 1, 1, 7, 14 16, 14, 3 5, XVIII, 24, 29 30 (2)

अग्नि काम III, 4, 10, IX, 23, 3, XIII, 29, 20, XVI, 10,

4-8 (Cf अनन्तकाम । अन्नाद्यकाम । अपचितिकाम । आयु-

ष्काम । गर्भकामा । तेजस्काम । लिषिकाम । पशुकाम ।

+ अव क्रौय XVI, 10, 9, 18, 18

+ निम् XV, 20 (p 191, 16 20), XVI, 22, 19

कुग् + अभ्या अक्रोशन् XLV, 50, 1, 51, 1

कैलिन (v 1 कौलिन) XIV, 10, 16

क्षत्र XV, 16, 8 11.

क्षत्रभृत् IX, 22, 2

क्षत्रवन् IX, 22, 2

क्षत्रमयहीद XVI, 1, 16

•क्षत्रसव• XIV, 73, 8

क्षत्रिय II, 1, 2, XIV, 29, 2, 33, 12, XV, 16, 7, 18 (p 189, 21), XVI, 10, 9, 17, 2 (Cf ब्रह्मण्यक्षत्रिययो)

क्षर् + प्र क्षरन्तीषु VII, 15, 11

क्षल् + प्र क्षान्य II, 9, 14, IV, 17, 13, XVII, 7, 11

क्षामवन् III, 1, 13

क्षिप्रम् XIV, 14, 1.

क्षिप्रमन्त्रि XII, 13, 5

क्षीर in मक्षीर IV, 15, 8

क्षीरोदन XIV, 16, 1

क्षुरवपिणीर्षच्छिदो XIV, 22, 4 (See critical notes !)

क्षुब्धतापसित् XIII, 25, 6

क्षेत्र in कुरुक्षेत्र XV, 6, 11

खण्ड XVI, 18, 18

खन खनन्ति XIII, 29, 6, XVII, 5, 8, खानयेत XVII, 10, 2 4,

खात IV, 15, 8

+ नि खनन्ति IV, 15, 8, खाय IV, 15, 8, 17, 5

खर V, 9, 4

खल in गोधूमखल XIV, 41, 7 and यवखल XIV, 40, 7.

खलति XVI 18, 18, XVII, 6, 1

खाङ्गकवच XIV, 33, 20

खाद् खादयन्ति XIV, 2, 11 (Cf अमखादन्)

खादिर XVI, 3, 2, 12 3

खा + आ ख्यापयन्ते XV, 27 (p 196, 8), ख्यापयेत XV, 27 (p 196, 5)

+ व्या ख्यास्याम् I, 1, 1, 16, 11 22, IX 1, 2, 20, 4,

ख्यात I, 16, 1, III, 11, 1, V, 12, 5, VI, 1, 1, VIII, 12, 1, IX, 1, 1, X, 18, 24, XI, 1, 1, XIV, 3, 15, 10, 15

+ सम ख्यायमान XVIII, 21, 1, ख्याय XIII, 1, 7

+ परिसम् ख्यातुम् I, 17, 8

गण in षड्गण I, 1, 18 22 24 and पञ्चगण VI, 11, 10

गतश्री II, 6, 5

गार्हपत्याहवनीयौ II, 12, 6.

गार्हपत्योत्सुक III, 19, 14

गाह् + अभिप्र गाह् XVI, 18, 19.

गुण in द्विगुण XVII, 2, 3 and द्विगुण XVII, 2, 9.

गुणलोप III, 20, 13.

गृह् + आ गृथ् XIII, 13, 2

गृह् गृह्णाति III, 17, 8, IV, 3, 6, गृह्णाति XVIII, 24,

गृहीत्वात् XXII, 12, 8, जघाह XV, 16 (p 190, 4), ३

भीत्। अगभीषु (विकार) VI, 1, 5, गृह्णमाण VII, 15, ५,

गृहीत III, 20, 20. V, 3, 8, VII, 15, 17, गृहीत्वा IV, 7,

7, XVII, 11, 1. (Cf अगृहीत्वा)

+ अगृह्णात् XV, 27 (p 195, 13)

+ अव गृह्ण X, 16, 8

+ अयव आह्न XVIII, 9, 6

+ नि गृह्णान XV, 20 (p 191, 17)

+ प्र गृह्ण I, 6, 10, 15, 11, VII, 5, 1 2 5

+ परि गृह्ण XIV, 23, 8 9, XV, 6, 6 7, XVII, 16, 9

+ प्रति गृह्णाति IV, 21, 7, VII, 18, 1, XVI, 18, 9,

गृह्ण IV, 7, 5 15, 21, 3 4 8, V, 15, 9, VII, 3, 1—
3, 1, 4, 6, 1.

+ वि X, 8, 11, 13, 2 8

गृह XV, 17 (p 188, 1)

गृहदाह III, 4, 13

गृहपति (1) IV, 9, 7, VII, 8, 8, X, 7, 9 10, 20, 1, XIII,
24, 13, 29, 19, XVIII, 24, 28 (2) (अग्नि) I, 15, 3, IX,
26, 11

गृहपतिवदन X, 20, 1

गृहपतिषष्ठदश XIII, 14, 1

गृहमेध III, 15, 7

गृहमेधिन् XVI, 2, 2

गृहमेधीय XIV, 10, 16

गृहीद in चक्षुष्यगृहीद XVI, 1, 16

गृ + ऋणु गृणाति X, 18, 28, XVI, 1, 24,

+ प्रत्या गृणाति XVII, 4, 6, गृणीतात् XVII, 14, 3,

+ प्रति गृणाति XII, 11, 10, 13, 4, 17, 2, 19, 6, 23,
5, 26, 11, XV, 27 (p 196, 2) :

गै गायति V, 12, 3, XVI, 17, 4; गायत XVI, 2, 30,

गौयते XVI, 8, 28, 9, 6 9 12 15; जगौ XV, 26 (p
195 8)

+ सम् गायत XVI, 1, 25

गो (1) II, 11, 6, 12, 3, III, 18, 9, IV, 14, 13, 17, 1 21

22 23 25, V, 10, 1 8, VII, 17, 17, 18, 3, IX, 23, 4,
47

XIII, 6, 4. 7; 29, 16. 27; XIV, 22, 16. 17; 39, 3; XV,
3, 12; 20 (p. 191, 17); 24; XVI, 22, 18. 19. (2.) IX, 23,
5. (3.) (name of a Soma sacrifice) XI, 4, 6; XIII, 19,
16; 22, 5; 29, 8 25; XIV, 22, 2; XVI, 9, 3; 22, 14;
28, 4 (गौक्षक्य.)

गोश्चायुषी XIII, 15, 4; 17, 2. 3; 21, 12; 29, 23; XVI,
20, 18.

गोतम XIV, 61, 1; 63, 2; XV, 1, 8; XVI, 3, 7.

गोधूमकक्षापि XIV, 41, 8.

गोच in सगोच XIV, 16, 8.

गोधूमखल XIV, 41, 7.

गोधूमचपाक्ष XV, 1, 16.

गोधूमोर्वरा XIV, 41, 6.

गोमय IV, 15, 5; XVIII, 24, 27.

गोमिथुनौ III, 14, 17.

गोमृग XVI, 8, 13; 12, 12.

गोसंस्तव XIV, 11, 9.

गोश्व XIV, 11, 10, 15, 1. 6.

गौर XVI, 3, 14; 12, 13.

ग्रह VII, 4, 15; 15, 5. 17; VIII, 5, 2; IX, 6, 21; X, 14,
5; 15, 5; 16, 5; 17, 5; 18, 5; XIII, 11, 2. 7; 12, 8;

XIV, 57, 16, XVII, 11, 1; XVIII, 21, 8 (Cf आदित्यग्रह ।

मधुग्रह । मरुत्वतीयग्रह । पोलश्रियग्रह । सावित्रग्रह)

ग्रहण in नामग्रहण VI, 1, 24 and प्रतीकग्रहण I, 17, 1.

ग्रहान्तरवृत्त्य XI, 2, 14

ग्रहिण्यु in फलग्रहिण्यु XVII, 1, 18

ग्राम XV, 18, 10, 20.

ग्रामणी II, 6, 5 (Cf. सूतग्रामणीनाम्)

ग्रामणीसव XIV, 22, 3.

ग्राम्य III, 4, 4.

ग्रावघोष VII, 15, 2.

ग्रावन् IV, 14, 26, XIII, 12, 3.

ग्रावस्तुत् VII, 15, 2, X, 13, 5, XIII, 14, 1, 24, 10

ग्रीवा IV, 15, 12 (Cf उदग्ग्रीव । उदीचीनग्रीव । प्राग्ग्रीव ।

प्राचीनग्रीव)

ग्रीष्म II, 1, 2, XVI, 9, 28.

ग्रीव XVIII, 8, 1

ग्रीष्म IX, 27, 1

घ

घर्म V, 9, 25, 10, 17 18 30 (Cf दधिधर्म),

घष् घम् । घञ्त् अघद् । अघन् । अघसत् । अघसन् (vikara's)

VI, 1, 5, जनु. XIV, 7, 1.

घाटरी XVII, 3, 15, 16.

घाटकर्करी XVII, 3, 12.

घृ + अभि घार्य IV, 3, 7, 17, 13, 18, 5.

घृत IV, 14, 35; XIV, 57, 1; XV, 1, 35.

घृक्षलोमौघ XV, 1, 33.

घोर XVI, 2, 12.

घोष XVII, 14, 12; 17, 7. (Cf. यावघोष)

घोषकृत् XVII, 14, 12; 17, 7.

घोषा (सपुत्रा) VI, 6, 12.

घ्रा जिघ्रेत् VII, 8, 12.

+ अव जिघ्रन्त् in अनवजियन्त् XVI, 3, 19; घाय I, 13, 2;

III, 16, 26; IV, 5, 4, घापयन्ति XVI, 3, 18; घात

XVI, 12, 17.

च I, 1, 3 etc.

चक्र VII, 15, 2. (Cf. रथचक्र)

चकीवन्त् III, 4, 2; XIII, 29, 3.

चच् + आ चष्टे XV, 27 (p. 196, 1); XVI, 1, 32; 2, 31;

चचते I, 1, 21, 16, 3; II, 5, 20; III, 11, 10, 15; IV,

17, 2; VII, 10, 3, 20, 5, 25, 3; 27, 4; X, 6, 13; XI, 2,

1; XII, 2, 3; 3, 2. 15; XIII, 5, 1; 16, 5, 17, 3; 25, 6, 26, 4; XVI, 22, 2; 23, 22; 28, 4; 30, 8; XVII, 3, 15;

चचीत XVI, 2, 24. 27, चचाण X, 13, 28, XVI, 1, 24.

. + प्रत्या चष्टे V, 1, 10.

चक्षुर्विषय II, 14, 10.

चक्षुष् IV, 7, 12; VI, 1, 6; VIII, 4, 6; X, 21, 11 (विसृज)

चक्षुर् II, 2, 16; 5, 20; III, 13, 19; IV, 2, 7; 11, 6; 15, 17, 21, 19; V, 1, 2; 6, 3; VI, 4, 7; 5, 6. 12; 6, 2; X, 8, 5; 10, 5. 7; 11, 8, XI, 4, 5; XII, 16, 2; 21, 3; 27, 2; XIII, 12, 9; 19, 7. 16; 21, 11; 25, 1. 2. 3; 28, 5; XIV, 5, 8; 6, 6, 14, 1, 26, 3; 52, 3; 56, 9; 57, 9; 61, 2; 83, 2; 84, 2; XV, 4, 9, 8, 21; 23 (p 193, ll. 12); XVI, 1, 2; 11, 12; 23, 6. 14, 28, 2; XVII, 4, 1; XVIII, 6, 2; 7, 12. 14, 8, 8; 12, 4; 15, 3; 18, 4. 8.

चक्षुरक्षर IX, 5, 13, 6, 7 ff; 18, 2.

चक्षुरङ्गल XVII, 10, 4.

चक्षुरञ्ज XV, 1, 16.

चक्षुरक्ष XIII, 19, 5; चक्षुरक्षार्थे XIII, 15, 7.

चक्षुराक्षव VII, 14, 4.

चक्षुरक्षर VII, 27, 30, XVIII, 6, 1.

चक्षुरक्षरक्षोम XIV, 61, 1; XV, 1, 8, XVI, 3, 7.

चक्षुरक्षच XII, 8, 3.

चतुर्दशैत III, 19, 6.

चतुर्थ I, 7, 5; 12, 4; IV, 21, 15; VII, 26, 5, IX, 6, 5, 10
 24, 5; X, 2, 11; 5, 1; 8, 18; XI, 4, 6; 7, 1; 9, 11; 11, 18
 XII, 3, 9; 4, 11; 5, 10; 10, 10; 12, 9; 26, 7; XIV, 7, 1
 8, 1; XV, 19; XVI, 2, 10; 11, 10; 11, 17; 18, 6; 22
 7; 23, 5. 12. 20. 23; 24, 3. 13. 17. 20; XVIII, 1, 18
 चतुर्थी II, 10, 1 ff; IV, 10, 4; 18, 4; VI, 11, 9; VIII
 12, 3; XII, 11, 3; XIV, 51, 13; XVI, 4, 8; 5, 2; 18, 17
 (CE. द्वितीयचतुर्थी । द्वितीयचतुर्थी and द्वितीयचतुर्थी
 प्रथमचतुर्थी । महाप्रतचतुर्थ । स्त्रिष्टकचतुर्थी)

चतुर्थपद्योः XII, 8, 19.

चतुर्थोत्तमौ III, 13, 19.

चतुर्दश XIV, 72, 2; चतुर्दशी IX, 8, 3.

चतुर्दशन् IX, 20, 8; XIV, 51, 9; XVIII, 7, 6; 13, 3.

चतुर्धा XVII, 1, 14; 10, 10.

चतुर्मात्र I, 2, 3. 13.

चतुर्विध (1.) XIV, 33, 2; 42, 3; 61, 7, चतुर्विधौ XVIII, 14,
 1. (2) (Soma-sacrifice) XI, 2, 1; 5, 7; 15, 5; XII, 6, 7;
 27, 1; XIII, 17, 2. 3; 19, 7; XIV, 46, 2; XV, 19, 5;
 XVI, 26, 5.

चतुर्विधमिति II, 3, 18; X, 12, 9; XIV, 2, 12. 13; 42, 10; 77,
 2; XV, 5, 10. 11; चतुर्विधमितिचतुर्विधमितिः XVI, 15, 18.

- चतुर्विंशतिहलम् XVIII,
 चतुर्विंशतिरात्र XIII, 16,
 चतुर्विंशत्यक्षर XIV, 42, 1
 चतुर्विंशत्यक्षरादि VII, 27.
 चतुर्विंशमहाव्रते XVI, 20
 चतुर्विंशस्रोतः X, 9, 1, 11
 चतुर्विधः XVI, 28, 1 4 5
 चतुर्विंशतिः XVI, 28, 8
 चतुर्विंशतिः X, 15, 1
 चतुर्विंशतिरात्रः XII, 2, 1
 चतुर्विंशतिरात्रस्रोतः X, 10,
 चतुर्विंशतिः XVIII, 13, 1. 8
 चतुर्विंशतिः I, 1, 39, XVI, 23, 2
 चतुर्विंशतिः XIV, 51, 3, XV, 12, 4, 16, 9 13 14, XVI, 24,
 8 9 11, 29, 12
 चतुर्विंशतिः VII, 27, 6
 चतुर्विंशतिः XVI, 23, 3.
 चतुर्विंशतिः I, 12, 3, II, 8, 17.
 चतुर्विंशतिः XII, 3, 4
 चतुर्विंशतिः XVI, 23, 1 7. 26

+ प्र ज्ञात XVIII, 24, 16, 17, 18.

+ वि अजिज्ञासिपि (conjecturally) XVI, 29, 8; ज्ञात
XVI, 29, 8.

+ सम् जानीते XV, 26 (p. 193, 9); जानान XV, 25 (p.
194, 20); ज्ञयन्ति IV, 17, 11; ज्ञयमान V, 17, 11;
ज्ञात IV, 14, 14, XVI, 3, 33, 12, 31; 13, 7.

ज्ञाति III, 6, 1.

ज्ञातिनामन् VI, 1, 6

ज्ञानविषय XIII, 5, 1.

ज्यायंस् XV, 26 (p. 195, 3. 4)

ज्युत् ज्योत्य + अय II, 8, 9, 11.

ज्येष्ठ II, 12, 10; IX, 26, 2; XIV, 31, 3; 72, 1; XV, 2, 19;
20 (p. 191, 17), 25 (p. 194, 17.)

ज्येष्ठसोम XIV, 31, 1.

ज्येष्ठामिव्याहरे XIV, 31, 5.

ज्येष्ठ XIV, 31, 1, XV, 26 (p. 195, 2); 27 (p. 193, 19)

ज्योतिष्टोम XIII, 16, 5, XIV, 11, 2.

ज्योतिषन्तु III, 19, 10

(1) XV, 17 (p. 188, 15), ज्योतीषि XVI, 21, 2. (2)

(ज्योतिःसंज्ञको ऽग्निष्टोमः) IX, 21, 7; XI, 13, 2. (Cf.
25; XIV, 22, 1; XVI, 9, 3; 22, 14; 28, 4.

ज्योत्स्न XIII, 19, 6.

तैच् + निच् तष्ट XVI, 3, 11

+ सन् तष्ट XVII, 1, 12.

तद्यन् (द्यु) XVI, 11, 11.

तच्छन्दस् XV, 9, 4.

तत्त XV, 18 (p. 190, 2); 20 (p. 191, 20.)

ततस् IV, 6, 12, XI, 12, 1; XIV, 7, 1; 8, 1; 9, 1; 32, 1; .

40, 12; XV, 17 (p. 188, 9), 24 (p. 194, 8); XVI, 9, 17; .

XVI, 15, 1, XVIII, 14, 8; तत्त ऊर्ध्वम् XVII, 14, 16.

तति VI, 1, 3

तत्प्रकृति XIII, 19, 18.

तत्प्रयाज V, 16, 7.

तच्च I, 3, 7, 16, 8; 17, 7, 9, III, 19, 8; V, 12, 3, 4, 14, 24;

VII, 4, 16, 15, 11, 26, 6; X, 1, 20; XIII, 6, 5, 20, 10;

29, 2; XIV, 6, 7; XV, 2, 16; 3, 1, 13, 7; XVI, 15, 5, 8;

XVII, 15, 8, XVIII, 19, 10, 21, 3.

तथा I, 2, 28, 3, 2, II, 15, 1, IV, 6, 6, 11, 12, 21, 6, 7;

+ प्र ज्ञात, २; VI, 9, 12; VII, 2, 12; 8, 3; 16, 6; IX, 4; X, 6, 11; 8, 23; 12, 10; XIII, २९, 4; XIV, ३२, ८; १९, 6; XV, 7, 10; 15, 11; 18; 20; 24; २६; XVI, 10, 10; 9; XVII, 7, 12; XVIII, 2, 4, 6; तथैव IV, 4, 15; 12, 10 etc.; तथो XIV, 28, 9; XV, 6, 7; 11, 1; 12, 1; XVI, 1, 1; 10, 1; 15, 1.

तथायुक्त XIII, 19, 9, 16.

तद् I, 1, 2, 8 etc. (तस्यै — तस्याः XV, 16, १७; XVII, 2, 7; 8, 6; XVIII, 14, 5; 24, 10).

तदिदानीय XI, 2, 6, XV, 8, 1; XVI, 21, ३१. (Cf. कथाशुभी-
यतदिदानीये)

तद्देवत I, 17, 9, 18, XV, 9, 4.

तद्देवत्य XIII, 2, 7.

तद्रूप XIII, 2, 7.

तन् + वि तत VII, 15, 13, XV, 17 (p. 188, 22).

+ अभिवि तन्वन्ति XVII, 5, 6.

+ सम् तत I, 1, 23, II, 6, 12. (Cf. असं तन्वन् VII, 15, 2)

तनू (१) XIV, 29, 3 (तन्वी) (२) X, 19, 1 (तनू.)

तनूदेवता II, 3, 10, 14.

तनूष्ट X, 8, ३१.

तन्त XV, 21 (p. 193, 22).

तन्त्र III, 20, 15; XIV, 39, 5; XV, 1, 23, 26; 13, 2. (Cf.

पशुतन्त्र । शततन्त्री । समानतन्त्र)

तन्त्रलक्षण I, 16, 6.

तद्भ्य तद्भ्यते XV, 19 (p 191, 6).*

तप् XIV, 24, 3; XV, 24 (p. 194, 5); XVI, 3, 10; तेपे XIV,

12, 2; अतप्यत XVI, 15, 1; तप्ता XIV, 6, 1; 12, 2; 17, 1;

18, 1; 19, 1; 20, 1; 24, 1; 25, 1; 26, 1; 33, 1; 34, 1;

35, 1; 36, 1; 37, 1; 43, 1; 44, 1; 45, 1; 46, 1; 47, 1;

48, 1; 49, 1; 58, 1; 59, 1; 60, 1; 61, 1; 63, 2; 64, 1;

65, 1; 66, 1; 67, 1; 68, 1; 69, 2; 71, 2; 74, 1; 75, 2;

76, 2; 77, 2; 78, 2; 79, 2; 80, 2; 81, 2; 82, 2; 83, 2;

84, 2; XV, 9, 2; XVI, 15, 1.

+ प्रति तपति II, 17, 3; तप्य II, 8, 11, 16; 10, 7; 17, 1.

तपस् XIV, 6, 1, 12, 2; 17, 1; 18, 1; 19, 1; 20, 1; 24, 1;

25, 1; 26, 1; 33, 1; 34, 1; 35, 1; 36, 1; 37, 1; 43, 1;

44, 1; 45, 1; 46, 1; 47, 1; 49, 1; 49, 1; 58, 1; 59, 1;

60, 1; 61, 1; 63, 2; 64, 1; 65, 1; 66, 1; 67, 1; 68, 1;

69, 2; 71, 2; 74, 1; 75, 2; 76, 2; 77, 2; 78, 2; 79, 2;

80, 2; 81, 2; 82, 2; 83, 2; 84, 2; XV, 9, 2, 17 (p 188,

12.); XVI, 1, 9; 15, 1.

तपस्वन्तु III, 19, 15.

तमन II, 7, 7, IV, 4, 13

तमम् XV, 17 (p. 188, 10).

तमुद्युक्षीय X, 11, 13.

तरमपुरोलाश् in चपालमुखनरमपुरोलाशोः XIV, 73, 3.

तरुण in कुशतरुण II, 7, 12.

ताच्छणी II, 3, 14.

तात XV, 24 (p. 194, 5):

तानूनम्र V, 8, 2.

तापयित XIII, 26, 4. (Cf. क्षुभकतापयित मद्यातापयित)

तायमानरूप XIII, 24, 16. 18.

तार्क्ष्य (1.) (वैषम्यत) XVI, 2, 25. (2.) XI, 14, 28; XII, 11, 12.

तार्तीयसवनिकी V, 3, 7.

तार्तीयान्निक XV, 8, 3.

तार्थ XVI, 12, 10 (see critical notes!)

तास्तुष्यान् I, 2, 4.

तावन्त् ८ " " XV, 9, 4; तावद् VII, 6, 8; IX,

20, 11

नीर्थ V, 14, 2; XVII, 7, 11.

नीत्र XIV, 21, 1.

नीत्रसव XIV, 21, 1.

॥ I, 1, 40; 2, 20; 3, 18 etc.

तुल्य in चतुस्र V, 19, 4.

तुरायण III, 11, 15.

तुष् तुयेत् I, 17, 5.

तुपर IX, 23, 5; XV, 1, 22; XVI, 3, 13; 12, 12.

तुष्णींश VII, 9, 1; IX, 25, 1; XVII, 14, 3; 17, 15; XVIII,
1, 3; 21, 1.

तुष्णीम् II, 8, 11; 9, 4; 10, 1; 17, 2. 4; III, 16, 20; IV, 2,
5. 11; 11, 5; 16, 6; 21, 13. 22; VI, 9, 18; VIII, 11, 15.
16; XVII, 14, 16.

तुच I, 4, 8; 12, 8; II, 12, 2; III, 17. 3, 4; IV, 12, 10; V,
14, 11; 18, 12; VII, 10, 3; 11, 1; 19, 8. 9. 19; VIII,
3, 8; IX, 2, 3; 3, 3; 5, 4. 9, 6, 6. 14; X, 3, 5; 4, 14;
5, 8; 6, 14; 8, 16, 9, 16; 10, 7; 11, 8; 12, 8. 12; XI,
3, 2; 6, 5; 7, 4; 8, 3; 9, 3; 10, 4; 12, 6. 8. 13; 13, 13;
XII, 2, 3. 15; 3, 8. 10. 12. 15. 16; 4, 10. 13. 16; 5, 9.
12; 8, 2. 4. 6. 7. 9. 10; 9, 2; 11, 3; 12, 4. 11; 25, 2;
26, 18. 21; XIII, 12, 2. 13; XIV, 3, 3. 5. 6. 7. 8. 12;

XV, 22; XVI, 13, 14; XVII, 14, 1; XVIII, 1, 4, 7; 2, 1, 2, 5; 3, 1; 4, 8; 5, 9; 6, 1, 2, 4, 5; 7, 8, 7, 10, 15, 18, 19; 12, 2, 6, 7; 17, 5, 6, 7; 18, 11; 19, 7, 10; 22, 2; 23, 6, 9, 11. (Cf. प्रउगद्वचानि)

द्वचक्रुप्त XI, 3, 1; XII, 9, 1; XIV, 2, 10; 3, 13, 14; 6, 5; 40, 4; XV, 4, 7; XVII, 8, 11.

द्वचक्रुप्तग्रन्थ XIV, 42, 14.

द्वद् see द्वद्

द्वण I, 6, 6; 15, 14.

द्वणनिरसन IV, 6, 5.

द्वणापचयन II, 15, 4.

द्वतीय I, 7, 4; II, 2, 12; 5, 18; IV, 12, 4; 18, 3; V, 11, 8, 12; VI, 6, 8; VII, 15, 6, 10; 16, 4; 17, 7; 25, 6; 27, 18; VIII, 3, 18; 12, 4; IX, 5, 7; 6, 4, 9; X, 4, 1; 8, 18; 9, 7, 8; 10, 4; XI, 2, 10; 4, 7; 6, 1; 7, 9; 8, 6; 9, 10; 11, 2, 9, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19; 12, 2, 4, 17; 18, 15, 26; 14, 34; XII, 3, 7; 4, 4, 8; 5, 7; 9, 10; 10, 8; 11, 3, 8; 12, 8, 14; 16, 2; 24, 3; 26, 6, 21; XIII, 15, 5; XIV, 8, 5, 9; XV, 19; XVI, 4, 8; 5, 2; 11, 7; 13, 17; 18, 5; 21, 6, 9, 12, 20; 22, 6, 17; 23, 5, 11, 19; 24, 3; XVII, 15, 6; XVIII, 1, 17, 31; 20, 1, 3; 23, 10. (Cf. आदित्यद्वतीयः प्रथमद्वतीयौ)

द्वतीयचतुर्थी X, 12, 15.

द्वतीयपञ्चमयोः XII, 3, 18; 10, 5; 12, 5.

द्वतीयप्रभृति VIII, 7, 8; XII, 27, 3.

द्वतीयसवन VII, 5, 14. 24; 19, 23; VIII, 1, 2; 3, 5; 14, 5.

8; X, 7, 12; XI, 10, 11; 12, 9; 15, 7; XII, 7, 8; 27,

6; XIII, 5, 6. 9; 6, 3; 9, 1; XIV, 27, 9; 28, 6; 33, 13;

XV, 2, 22; 8, 5; 13, 9; XVI, 14, 9; 21, 32; 23, 9. 10.

11. 12. 19. 20; 24, 14. 16; XVIII, 22, 1. (Cf. प्रातःसव-

नद्वतीयसवनानि)

द्वतीयसवनौच XIV, 2, 19; 13, 5.

दृद् (दृङ्) + अत्र दृष्टिः XVII, 17, 5. 6.

+ वि तर्ह्यति XVII, 1, 14.

+ सम् दृष्टुः XVII, 1, 9; दृष्ट IV, 18, 5.

दृ + वि तारयति VII, 1, 4.

तेजस् XIV, 2, 4. 9; 20, 1; 24, 1; 36, 1; 42, 12. 13; 59, 1;

78, 2; XV, 4, 3. 4; 14, 1; 17.

तेजस्काम XIV, 1, 1; 16, 1; 20, 1; 24, 1; 36, 1; 59, 1; 78,

2; XV, 4, 2.

तैष XIII, 19, 3.

त्यज् त्यजेत् II, 16, 3.

चयस्त्रिंश IX, 27, 1; X, 12, 2; XIII, 16, 5; 24, 6; XV, 6,

4; XVI, 23, 12. (Cf. विण्वचयस्त्रिंशे)

त्रयस्त्रिंशत् XV, 4, 10; 5, 2, 3, 4, 5; XVI, 22, 16.

त्रयस्त्रिंशद्वात्र XIII, 17, 1.

त्रयस्त्रिंशस्तोम X, 7, 1.

त्रयस्त्रिंशारम्भण XIII, 16, 4, 5.

त्रयोदश IX, 20, 10 (त्रयोदशं शतम्); त्रयोदशौ IX, 8, 8;
XVIII, 14, 6.

त्रयोदशन् IX, 1, 10; XV, 1, 13; 3, 10.

त्रयोविंशति XVIII, 1, 9.

चि I, 1, 2; 4, 11, 15; 12, 13; II, 1, 9; 5, 10; 10, 3; 12, 8; 14, 5; III, 13, 17; 14, 9; IV, 5, 2; 11, 6; 15, 9, 21; 18, 5; 21, 5, 14; V, 9, 21; 11, 1, 2, 10; 14, 15; 16, 8; VI, 3, 10; 4, 5, 7; 5, 2, 10; 6, 2, 6, 17; 10, 1; 11, 8, 12; VII, 6, 1; 10, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15; 15, 4, 10, 16; 25, 7, 14, 16; VIII, 6, 7, 11, 12, 14; 12, 16; IX, 1, 8; 6, 11, 16; 15, 2; 20, 15, 25; 23, 9; X, 1, 8; 5, 10, 20; 6, 6, 9, 11, 14, 16, 18, 19; 8, 6, 9, 17, 19; 9, 16; 10, 7; 12, 17; XI, 12, 5; 13, 9, 13, 14; XII, 5, 15; 11, 14, 17, 24; 21, 3; 26, 17; XIII, 5, 7; 10, 11; 15, 6; 17, 3; 19, 14, 16; 21, 5; 27, 1, 2, 3; 28, 5; XIV, 4, 5; 12, 6, 7, 8, 9; 40, 19, 42, 8, 9; 51, 11; 56, 7, 8; 57, 10, 11, 12, 13; XV, 1, 13, 8, 2, 18; 12, 13; 20, 24, XVI, 21, 2, 3; 22, 8, 15, 29, 6; XVII, 1, 9; 3, 2; 12, 2, 3; 15, 3;

- XVIII, 1, 3, 8; 7, 5, 15; 8, 3, 16; 10, 6, 7, 9; 15, 4.
 चोस्त्रोन् VIII, 2, 13; X, 5, 12; XII, 8, 4; तिस्रभिस्रिभिः
 XVI, 13, 6.
 चिंशत् IV, 15, 14, 19; XIV, 9, 5; चिंशतं चिंशतम् XIV, 32, 9.
 चिंशत्तमो XVIII, 14, 6.
 चिक X, 12, 4.
 चिककुद् XVI, 29, 12. (Cf. छन्दोमचिककुद् । महाचिककुद्)
 चिकद्रुकोया X, 13, 7.
 चिकैक in एकचिकचिकैक XIV, 12, 7.
 चिगुण XVII, 2, 3.
 चिणव IX, 27, 1; XIII, 16, 5; XIV, 33, 6; XV, 6, 3; XVI,
 23, 11, 12.
 चिणवचयस्त्रिंशे XVI, 15, 12.
 चिणवस्तोम X, 6, 1.
 चिपच्छम् XI, 14, 14
 चिपद् VII, 27, 1.
 चिपुष्पम् XVI, 22, 29.
 चिप्रवृत्ति I, 1, 18.
 चिमाच I, 1, 19.
 चिराच IV, 15, 6; XIII, 5, 20; XIV, 8, 1, XVI, 1, 1; 20,
 17; 21, 1; 22, 30. (Cf. अद्यचिराच । कुमुदविन्दुचिराच ।
 गर्गचिराच । सर्ववेदचिराच)

त्रिर्वचन I, 1, 18.

त्रिविध XVI, 21, 1. 2; 22, 30.

चिहृत् IX, 21, 1; 27, 1; XII, 2, 11; 9, 1; XIII, 16, 5; 22, 2; 29, 32; XIV, 2, 11; 6, 4; 12, 6; 25, 2; 26, 2; 27, 3. 4. 5. 9. 10. 11; 28, 2. 3. 6. 7. 8. 9; 29, 5; XIV, 33, 8; 40, 2; 41, 3; 42, 3; XV, 4, 5; XVI, 23, 5, 9; 24, 3. 5; XVII, 7, 6.

चिहृत्पञ्चदशौ XIII, 21, 1; XIV, 29, 4; *दशौ XV, 8, 2. (Cf. पञ्चदशचिहृतौ)

चिहृत्प्रभृति XIII, 24, 5; 28, 5; XVI, 21, 3.

चिहृत्स्तोम X, 2, 1; XIII, 21, 9; XIV, 51, 2.

चिहृत IX, 20, 13.

चिहृतीर्षन् XIV, 50, 1.

चिहृत्क्रिय XVI, 22, 29.

चिहृतवण XVI, 21, 2.

चिहृत्पुण्डस् XIV, 33, 11. 12.

चिहृत्पुक्त XVIII, 19, 1.

चिहृत्प्रगत्यौ VII, 27, 30; *तौनाम् VII, 26, 4. चिहृत्प्रगत्योः VII, 27, 22.

चिहृत् VII, 27, 11; IX, 6, 1; X, 7, 7; 12, 9; XIV, 11, 5; 33, 10; XVI, 30, 2; XVIII, 16, 3. (Cf. गायत्रीचिहृत्)

त्रिष्टोम XIV, 51, 2; XV, 16, 10; XVI, 22, 8.

त्रिष् I, 4, 6; II, 11, 2. 4; 12, 7; III, 16, 23; IV, 4, 13;
16, 10; 17, 13; 18, 10; V, 17, 10; VII, 10, 9; X, 21, 17;
XIII, 17, 1; 28, 4; 29, 30; XVI, 17, 4. 5; XVII, 14, 15;
15, 4. 13; 16, 6. 8; 17, 2. 15; XVIII, 1, 1. 19; 21, 3;
त्रिस्त्रिष् II, 6, 10; V, 11, 1; VI, 9, 4.

त्रिसंख XIV, 42, 17.

त्रिसांखसर XIII, 28, 4.

त्रि.शस्त XVIII, 1, 10; 20, 7.

त्रिःसमृद्ध XIV, 2, 9.

त्रिद्विष् III, 16, 1; IX, 24, 1.

त्रौष्टु III, 2, 7.

त्रेता XV, 19 (p. 190, 18).

त्रेधम् II, 10, 5.

त्रेधातवी XV, 16, 2.

त्रेपद XIV, 41, 11.

त्रेष्टुम VI, 4, 4; 5, 5; 6, 5; VII, 26, 6; IX, 6, 2; 20, 10;
27, 1; X, 9, 3; 10, 3; 11, 4; XI, 13, 12, XIV, 11, 6;
XV, 10, 2; XVI, 21, 18; 30, 2; XVII, 7, 13, 8, 4, 9, 5.

त्रेष्टुभजागते XVIII, 6, 5.

त्र्यम्बक III, 17, 10, XIV, 10, 21.

अह II, 3, 14; X, 5, 7; 8, 16; 9, 5, 9; 11, 10; XI, 4, 2;
7, 5, 11; 11, 8; 12, 9, 12; XII, 3, 15; 6, 6; XIII, 18, 5;
XIV, 45, 2; XVI, 24, 13; 25, 3; 26, 3; ~~-----~~
13, 6.

तच् VI, 1, 6; XIII, 3, 5; XVI, 15, 10.

तर् तदेरन् XVI, 7, 7.

तद् XIV, 12, 2 etc., (ता XV, 18, 20 etc.).

तद्यु I, 15, 2; XV, 14, 4.

ताद् IX, 27, 1; XIII, 1, 1; XIV, 50, 1.

त्विवि XIV, 34, 1, 3.

त्विविकाम XIV, 34, 1.

त्विविमन्तु XIV, 34, 3.

द

दक्षिण I, 4, 1; 5, 8; 6, 3, 5; 10, 1, 4; II,

3, 7; 12, 1, 2, 10; 13, 2; 14, 6, 18, 23, 2

13, 2, 3, 5; 14, 19; VI, 3, 2; VII, 3,

XIII, 29, 29; XV, 13, 15; XVI, 9, 19; XVII, 10, 4, 11;

11, 4; 13, 2; 15, 2, 10; 16, 1, 3, 7; दक्षिणेन {prep.} V,

15, 9, 10; VI, 18, 5; VII, 3, 2, 3; 11, 10; XVII, 10, 12;

दक्षिणा {adv.} III, 16, 16-17; IV, 1, 2; V, 6, 7; 11, 19;

VI, 13, 10; VII, 15, 2; VIII, 12, 11. दक्षिणा (दाने) II, 3, 18; 4, 10; 5, 27, III, 2, 7; 3, 7; 7, 6; 12, 6, 12, 13, 24; 14, 17, 15, 22; 18, 8; 19, 9; IV, 16, 9; 20, 3; XIII, 5, 21; 6, 4, 7; XIV, 2, 12; 12, 5; 15, 6; 16, 5; 20, 2, 28, 13; 32, 5; 33, 20; 34, 2; 39, 3; 40, 15; 41, 12; 57, 17; 72, 3; XV, 4, 10; 11, 15; 16, 16; XVI, 20, 6; 30, 9. (Cf. आदिष्टदक्षिण । ऋतुदक्षिणा । चातुर्मास्यपण्ड-
दक्षिण । नौतदक्षिण । समानदक्षिण । सर्ववेदमदक्षिण । सद्य-
दक्षिण)

दक्षिणतम II, 8, 1, 14, 9, 11, 13, 12, 9; IV, 4, 3; 14, 10, 13; 16, 10, VI, 8, 4, VIII, 2, 13; XVII, 1, 6; दक्षिणत-
पश्चात् II, 7, 16; VII, 3, 2.

दक्षिणतोऽन्याथ II, 11, 1; IV, 6, 1.

दक्षिणधित्वा VI, 13, 4.

दक्षिणप्राक्श्रवण IV, 14, 6.

दक्षिणाकाल I, 12, 10, VII, 17, 16.

दक्षिणामि III, 17, 3; IV, 2, 4, 7; 4, 2; 13, 3; 14, 10, II, 5, 4, 6.

दक्षिणाय IV, 3, 3.

दक्षिणाच्च see प्राग्दक्षिणाच्च.

दक्षिणान्याय I, 1, 14.

दक्षिणापथ XIII, 14, 6.

दक्षिणापर I, 6, 6; XIII, 11, 2.

दक्षिणाम्रवण IV, 14, 6.

दक्षिणामुखी IV, 14, 13.

दक्षिणार्ध IV, 4, 2; 21, 9; XVII, 4, 4.

दक्षिणार्धापरार्ध XVIII, 21, 19.

दक्षिणाष्टत् V, 14, 21; 15, 9; VI, 3, 8; 13, 11; VII, 7, 3;
14, 10; VIII, 9, 9; XVII, 13, 11.

दक्षिणोत्तरिन् I, 6, 10; XVII, 16, 7.

दक्षिणोत्तान V, 8, 5.

दण्डं V, 16, 4; XVII, 3, 3. 4. 6. (Cf. आर्द्रदण्ड । मध्यदण्ड ।
प्राग्दण्ड)

दण्डसमास XVII, 3, 9.

दण्डिन् XVI, 1, 16.

दण्डोपानहम् (Comm. दण्डश्च उपानहौ च) III, 3, 7.

दधन् दधि II, 7, 9. 10; VIII, 9, 9; XIII, 6, 3; XIV, 40, 11.

दधिघर्म V, 10, 30; VII, 16, 1.

दधिभक्ष IV, 13, 2; VIII, 9, 9.

दन्त XV, 18 (p. 189, 11 ff.)

दर्शन X, 21, 10.

दर्शपूर्णमासौ I, 4, 12; 16, 1; II, 4, 1; III, 8, 5; 12, 13, 14;
XIII, 20, 3; 24, 3; XIV, 5, 1.

दर्शपूर्णमासायन III, 11, 4.

दशकपाल XIV, 13, 7.

दशदग्निं XIII, 23, 7 (Comm. दशकाः स्तोमाः प्रत्यहमस्य मन्ती-
ति । दशदशी ईदृशः संवत्सरः)

दशधा XVII, 3, 6.

दशन् IV, 2, 9; 15, 1. 12; 16, 5; V, 16, 8; VI, 4, 1; XII,
24, 1; XIV, 80, 2, 81, 2; 82, 2; XV, 14, 3. 6. 10; 17;
XVI, 12, 3; XVII, 3, 7; XVIII, 7, 10. 18; 11, 2.

दशपशू XVI, 14, 19.

दशपुत्र्यम् XV, 14, 8.

दशपेयं XV, 13, 2; 14, 5. 11. (Cf. अभिषेचनीयदशपेयौ)

दशम X, 1, 9; 12, 1; XII, 2, 13. 23; 3, 22; 4, 22; 5, 23;
27, 5; XIII, 15, 13; XIV, 71, 1; XV, 17; XVI, 2, 29;
29, 17; XVII, 6, 3. दशमी II, 3, 14; IV, 2, 6; VI, 7, 3;
X, 6, 14; XV, 14, 5. (Cf. द्वितीयदशमयोः)

दशरात्र X, 1, 6; XII, 9, 1; XIII, 17, 1. 2. 3; 18, 5; 19, 10.
19; 21, 8, 24, 6; XIV, 72, 4; XV, 14, 3; XVI. 20 a.
29, 1. 4. 18; 30, 3.

दशरात्रावरार्ध II, 16, 1.

दशविध XVI, 29, 1. 2. 18.

दशमत XI, 13, 6.

दशहोत X, 14, 1. 2.

दशा XV, 13, 15.

दशाक्षर VII, 27, 23; XVI, 29, 2.

दशाह in छन्दोमदशाह XIII, 21, 13.

दस्यु XV, 26 (p 195, 6.)

दह धव्यन्तः XVIII, 24, 15; दग्धा XIII, 11, 1.

+ अभि दग्ध XIII, 6, 7.

+ निष् दहति, अदहत् XIV, 51, 1.

दा दंदाति III, 8, 10; XIV, 9, 4; 32, 9; XV, 3, 12; 16, 17;

XVI, 1, 10; 10, 7; 18, 8; 22, 15; दत्ते III, 16, 27; दद्यात्

III, 20, 3; IV, 5, 6; VII, 17, 17; XIII, 5, 21; 6, 2. 5. 7;

XIV, 16, 8; XVIII, 24, 32; ददामि XV, 20; देहि XV,

24; दत्त XV, 21; अददात् XV, 18; ददौ ददुः XV, 22;

दीयते XVI, 14, 18; 15, 20; देय XVIII, 24, 32; दत्ता

II, 7, 7; VII, 18, 9; XIII, 6, 4; 29, 21; XV, 20.

+ आ दत्ते XVIII, 8, 16; दाय I, 10, 5; VII, 15, 17;

VIII, 5, 2; XV, 18; 20; XVII, 15, 3; दायम् (in

पुनरादायम्) IX, 20, 6; XVIII, 4, 3. 4; 5, 3. 4;

caus दाय I, 6, 16; V 11, 5.

+ प्रत्या दत्ते VII, 25, 14; दाय VII, 25, 6. 13.

+ म दाय IV, 15, 1, VII, 7, 3. प्रत्त in प्रत्तदोष III, 20,

13 and अप्रत्तदेवत III, 20, 12.

दाद्यायणयज्ञ III, 8, 3 6, XIV, 5, 3

दाद्यायणयज्ञिक III, 9, 4

दाक्षिण XIII, 14, 6

दाह III, 2, 2, XVI, 10, 4 7

दाम II, 3, 25 (Of उच्छिष्टदान IV, 21, 16)

दाय XV, 25 (p 194, 18), 27 (p 195, 17).

दार्घ्यपौर्णमासिक V, 18, 7

दार्घ्यद्रुत XIII, 29, 81

दाघ्नतथी XII, 2, 16 22

दाघ्नरात्रिक X, 2, 1

दाघ्न in गृहदाघ्न III, 1, 13

1 दिग् दिष्ट XVIII, 23, 5

+ अनु दिगति IV, 19, 7 (see अनुपदिष्ट)

+ आ दिगति VIII, 1, 6, दिग् IV, 14, 2; दिष्ट V, 11,

8 (Of अनादिष्ट 1, 1, 17, अनादिष्टयाज्यापुरोमुवाक्य

I, 17, 9, आदिष्टदक्षिण I, 12, 11)

+ निम् (5) in अनिदिष्ट VIII, 15, 14

+ उद् दिगति II, 9, 11

+ उप दिगति XVI, 2, 2 5 8 11 14 17 20 23 26 29;

दिष्ट I, 17, 7 (Of अनुपदिष्ट)

+ प्र दिग्नेत XIV 1, 2, दिष्ट XII, 7, 3 (Of आदिप्रदिष्ट

VI, 1, 23)

२ दिग् IV, 11, 3; 14, 6; 17, 3; VI, 2, 3; XIV, 83, 2; 84, 6; XVI, 9, 18; 18, 13; 28, 2; दिशामवेष्टीः IX, 28, 16; दिशां स्तोमाः XIV, 83, 1; 84, 6; दिशां कृतयः XII, 20, 1.

दियन्त XVII, 8, 3.

दीच् दीचते XV, 12, 12; दीचन्ते X, 1, 1; दीचेत XIII, 6, 4; XV, 12, 3; दीचेरन् XIII, 19, 3. 5; दीचयित्वा XIII, 11, 1. (Cf. दीचित)

दीचणानुपूर्व्येण XIII, 14, 3.

दीचणीया V, 3, 1; IX, 24, 1; XIV, 40, 16.

दीचणीयाप्रभृति VIII, 12, 9.

दीक्षा V, 2, 4; 4, 7; X, 1, 2; XIII, 19, 1. 5; 24, 1; 25, 1; 26, 1; 27, 1; 29, 1; XIV, 6, 7; 16, 2. 4, 39, 5; XV, 1, 13; 12, 13; XVI, 20, 9.

दीक्षित XIII, 11, 1; 13, 1; 14, 1; XVI, 20, 7; XVII, 4, 7.
(Cf. अदीक्षित । अश्वत्सरदीक्षित)

दीक्षितवसन XVIII, 24, 4.

दीक्षितव्रत III, 8, 10.

दीच् + आ दीय II, 6, 9.

+ संप्र दीप्त IV, 15, 1.

दीर्घ I, 2, 18; X, 5, 12.

दीर्घायुत XIV, 12, 2. 11.

दुन्दुभि XV, 3, 14; XVII, 4, 1; 14, 10; 17, 5. (Cf. भूमि-
दुन्दुभि)

दुराग XIV, 32, 1.

दुष्ट III, 20, 5. 12. 15; XIII, 3, 2; 12, 9.

दुष्ट दुष्टमान V, 10, 8; दुग्ध III, 12, 16; दोहयेत् II, 8, 3.

दुहिह XV, 17.

दूत XIV, 40, 1.

दूरोदण XI, 14, 13; XII, 11, 12; XV, 3, 10.

दूया IV, 15, 5.

दृ + आद्रियेत XIII, 1, 5.

दृढपर्युष्ट XVII, 10, 9.

दृति XIV, 40, 11.

दृतिवातवतोरधन XIII, 23, 1.

दृष्ट् ददर्श XV, 23 (p. 193, 10); अद्रासुः XV, 24 (p. 194, 2);

दृष्टेत I, 3, 6; fut. द्रष्टा I, 3, 6; दृष्टमान II, 7, 2; VI,
7, 1; X, 21, 11. (Cf. अदृष्टमान IV, 15, 9).

दृष्टदत्तो XIII, 29, 14. 29.

दृष्ट् दृढ XVII, 2, 2.

दृ दीर्घ XIII, 12, 1. 3.

+ परि दद्रे XIV, 27, 1.

द्वितीयचतुर्थयोः X, 5, 14; XII, 26, ३

द्वितीयदशमयोः XII, 24, 4.

द्वितीयप्रभृति X, 1, 11; XII, 27, 2.

द्वितीयसप्तमयोः X, 5, 10.

द्वितीयाचतुर्थ्योः X, 11, 5.

द्विदेवतवृक्षदेवतेषु I, 17, 19. (Cf. एकदेवतद्विदेवतयोः VI, 1, 12).

द्विदेवत्य VI, 1, 15; VII, 2, 1. 11; 3, 1; 4, 4, 17; 8, 12;

XIV, 51, 14.

द्विदेवत्यर्तुयाजाः VII, 3, 4; 17, 12.

द्विदेवत्यशेष VII, 4, 15.

द्विपदा VII, 26, 4; 27, 15; IX, 6, 1; 20, 26; X, 7, 7; 13,

18; XII, 3, 23; 4, 24; 5, 28; 11, 1; XVI, 21, 24;

XVIII, 1, 22; 8, 9; 14, 6; 15, 1. 7.

द्विप्रभृति I, 17, 2.

द्विराच XIII, 5, 19. 20; XIV, 7, 1; XV, 16, 4; XVI, 20,

2. 19.

द्विराचप्रभृति X, 1, 20; XI, 1, 3; XII, 2, 1.

द्विविध XVI, 20, 1. 2. 19.

द्विव्यायाम in परोद्विव्यायाम XVII, 2, 4.

द्विप द्विपन्त XIV, 22, 23, 23, 1; 39, 8. 10; 42, 6; XVII,

3, 17.

+ वि द्विषाण XIII, 5, 1.

द्विपूक्त X, 11, 14; XII, 3, 3.

द्विम् II, 11, 6. 10. 14; 17, 2. 4; IV, 11, 5; 16, 6; XI, 13;
VII, 4, 16; 8, 11; 25, 13; VIII, 3, 18; X, 5, 10

द्विषविम् II, 3, 3.

द्वेय III, 20, 3; XIV, 32, 1.

द्वैपद् II, 12, 2; III, 17, 5; IX, 6, 2. 6. 7.

द्वैप-धन्वधि XIV, 33, 20.

द्वैपराक् XVI, 22, 11.

द्विगुण II, 8, 23.

द्विद्वार्थे XIII, 15, 4.

ध

धन XIV, 46, 1.

धनजित् XIV, 46, 1. (Cf. सर्वजित्पुनर्जितोः)

धनुम् III, 2, 7; XV, 18 (p. 190, 3); XVII, 5, 2; 15, 3.

धन्वधि in द्वैपधन्वधि XIV, 33, 20.

धन्यन् in अधिगन्धन्वन् XIV, 22, 20.

धर्म I, 1, 24, III, 20, 10; IV, 5, 13; VII, 25, 17; XIII, 20,
11; XVI, 2, 23. (Cf.

धर्मन् in पदधर्मन् IX, 27, 6.

धर्मपति IX, 26, 2.

धा दधाति XV, 1, 37; XVI, 8, 5. 16; XVII, 9, 5; XVIII, 9, 5; 22, 8; धत्ते XIV, 28, 9; XV, 6, 7; दधीत II, 1, 7; .
अदधत XIV, 28, 8; XV, 6, 6; धीयते XI, 2, 5.

+ अन्तरू हित in जीवान्तरदिताय IV, 4, 8.

+ अपि धाय IV, 15, 8; X, 21, 10.

+ अभि धीयमान V, 10, 3.

+ अव धाय IV, 5, 5; 15, 8; 18, 5; 19, 7; VIII, 9, 2;
10, 4; XVII, 10, 4.

+ प्रत्यव धाय IV, 9, 3.

+ आ दधते VIII, 8, 11; 11, 15; XVIII, 24, 14; दधीत
(पुनरा) XIV, 15, 23; धीयमान V, 13, 6; धाय IV,
8, 8; 12, 10; 14, 15; V, 6, 1; XIII, 29, 29; (हित
Of. अनादित II, 16, 3).

+ अन्वा दधाति IV, 2, 1.

+ अभ्या दधाति II, 8, 22; 12, 8; XIII, 29, 2; XVII,
10, 6.

+ व्या दधते VIII, 8, 6.

+ उपसमा धाय XIV, 13, 4.

+ उप धाय XVII, 10, 4.

+ नि दधाति II, 9, 13; 10, 7; VII, 3, 2 3; दधति V,

14, 13; XVII, 6, 6, XVIII, 24, 5; धीयते XV, 17
(p 183, 19); धाय I, 6, 8; 14, 20; II, 9, 16; IV,
3, 3; 4, 2, 5; 7, 6; 14, 10, 15, 5, 16, 3; 19, 7;
V, 8, 5, VII, 3, 1; XIII, 11, 2; 29, 2; XVII, 10,
4, 12, 4.

+ उपनि दधाति XVII, 7, 11; दधति XIII, 11, 9; XVII,
7, 12; धाय XVII, 15, 13; 17, 9.

+ प्रतिनि दधात् III, 20, 9; 21, 12; XIII, 3, 2.

+ परि दधाति XI, 2, 13; दधति IX, 20, 27, XII, 2,
27; 6, 18; XVIII, 20, 7; दधात् VI, 9, 9; धाय
V, 6, 7; 9, 26, 10, 33; 13, 10; 14, 20; 15, 4, 5,
17, 10, VI, 6, 15, 7, 10, VII, 9, 6; 10, 15; 11,
4, 12, 4, 13, 4; 15, 17, 29, 25; VIII, 6, 17; IX,
3, 4, 6, 18; 8, 8; 14, 3; 17, 3, X, 13, 22; XIII,
7, 6, XV, 3, 11; XVIII, 20, 8.

+ पुरम् धास्यमान XIV, 29, 2.

+ वि धीयमान I, 1, 4, दित in प्रयत्नविहित III, 19, 8.

+ अनुवि दधीत XIII, 1, 3 c.

+ सम् धाय I, 1, 23; 4, 14, V, 11, 3, 4, IX, 5, 5, 6,
7, 10, 11, 13; 6, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 12; 20, 32;
X, 7, 2, XVIII, 1, 16, 17, 18.

+ ઉપસન્ ધાય I, 4, 7; XVIII, 1, 15; 20, 1. 2. 3. 4.

ધાત્ IX, 28, 2.

ધાના VIII, 8, 6. 11.

ધાન્નન XIV, 22, 12.

ધાયા VII, 20, 5; 21, 8; X, 13, 11; XI, 12, 2; XIV, 54, 2;
XVIII, 4, 5; 5, 5.

ધારા VII, 15, 14. (Cf. ઉદધારા II, 6, 12)

ધાવ્ + ઉપ ધાવાનિ XV, 21 (p. 193, 11); ધાવ XV, 18 (p.
189, 4); 22 (p. 192, 14 ff.); અધાવન્ XIV, 7, 1; 23, 1;
82, 1; 88, 1.

+ સ્ in અસંધાવમાન IV, 15, 3.

ધિણ્ણ V, 14, 4; 15, 10; VI, 2, 1; 12, 1, 13. 15; 18, 3. 4.
7. 8; VII, 7, 3. 5, VIII, 8, 9; 10, 1; 12, 10; X, 1,
13; 13, 26; 21, 6; XVII, 7, 11; 10, 4; 11, 2. 4. (Cf.

અધિણ્ણ। દક્ષિણધિણ્ણ। યથાધિણ્ણમ્)

ધિણ્ણવન્ VI, 18, 8.

ધી XVII, 5, 4

ધૂ ધૂન્નન્ XIII, 14, 6

ધ્ ધાયન્ I, 10, 4 7; XVI, 18, 10; XVII, 15, 12; ધાયન્

III, 13, 17; ઇત Cf. નિત્યઇત.

ઇત્ in નિત્યઇત્ II, 6, 4.

धृति XV, 16, 8. 11.

धेनु II, 4, 10.

धेतुका XIII, 29, 21

धी धायन्ते X, 21, 14; ध्यायात् IV, 8, 4; V, 9, 19; 14, 12;

धायन्त् III, 8, 15; IV, 3, 6; XIII, 12, 10.

+ अभि धाय XVI, 29, 7.

ध्रुवा IV, 11, 1; 14, 20.

ध्रौव V, 8, 2.

ध्रौक्ष II, 16, 1

ध्वंसि XIV, 82, 2.

ध्वंसिस्तोमः XIV, 82, 1.

न

न I, 1, 8. 9. 44; 2, 20, etc ; नो XV, 20 (p 191, 18); XVI,
29, 7; न कयम् XVI, 3, 37; न हि III, 19, 7.

नक्तम् V, 20, 2

नचच II, 1, 8, 5, 5; 7, 2; IV, 17, 8, V, 2, 4; X, 21, 11;
XIV, 78, 2

नचचस्तोम XIV, 78, 2.

नद्य XVIII, 24, 20. (Cf. रोमनछानि IV, 14, 4.)

नद XVIII, 1, 12. 14. 15. 21.

नदी XVI, 18, 18.

नभ्य in श्वेतग्न्य XIV, 22, 18.

नभ्यग्न्य V, 13, 8.

नम् नमत् in अगमत् IV, 15, 3; गत in स्वयंगत XVII, 8, 11.

+ अभिसम् नसेत् I, 17, 20.

नद्या I, 17, 18.

नव II, 8, 26; III, 12, 14, 16; XV, 17 (p. 188, 17); XVII, 4, 8; 6, 5.

नवन् III, 19, 18, 25; V, 9, 20; VI, 7, 2; VI, 9, 3, 6; VII, 11, 4; 13, 4; IX, 20, 12, 21; X, 6, 20; 9, 17; 13, 12; XI, 12, 5; 14, 10, 24; XIII, 28, 6; XIV, 56, 2; 73, 2; XV, 5, 7, 8; XVI, 29, 3; XVIII, 8, 2; 12, 5; 13, 7; 18, 2.

नवम V, 17, 9; X, 11, 1; XVI, 2, 25; 11, 25; 28, 3; 29, 17; नवमौ IX, 8, 3; XVI, 28, 2 (Of. अष्टमनवमौ)

नवरात्र IV, 15, 6; XIII, 17, 3; 18, 2; 19, 10; 21, 5; XVI, 28, 1, 5; XVIII, 24, 5.

नवर्च X, 6, 2; XV, 8, 13; XVIII, 1, 5; 2, 3.

नवविध XVI, 28, 1, 2, 5.

नवावर XVI, 28, 2.

नवाह XIII, 17, 2

नग् नष्ट III, 19, 17; XIII, 2, 7; 3, 2.

नक्ष + उप XIII, 11, 1, 24, 2, 29, 2,

+ सम नक्ष XVII, 15, 3

नाकमद XIV, 73, 2

नामा XV, 19 (p 190 7), XVI, 7, 8 10, XVII, 3, 8

नामादेवत XVI, 7, 8

नामाप्रणव III, 16, 9, VII, 2, 13

नामायूप VI, 9 5

नामात्रपद्धार VII, 2, 14

नामावीर्य XVI, 23, 6 14

नामानेदिष्ट (1) मानव XVI, 11, 29 (2) XVI, 11, 23 (3)
XII, 8, 2, 9, 6

नाभि IV, 7, 14, VI, 1, 6, XVI, 8, 31

नामग्रहण VI, 1, 24

नामधेय VI, 1, 15, VII, 4, 13, IX, 1, 3 (Cf देवनामधेय)

नामधेयाग्रहण X, 1 12

नामन् I, 14, 17, II, 12, 10, III, 17, 8, IV, 4, 2, V, 3, 8,
XV, 18 (p 189, 7), 24 (p 193, 18) (Cf ज्ञानिनामन ।
पुत्रनामन)

नारद XV, 17 (p 183, 2 4) (Cf पर्वतनारदौ)

नारायण (पुरुष) XVI, 13, 1

नारायण VII, 5, 21 22, VIII, 2, 13, XIII, 12, 7 8, XVI,

10, 13; 11, 31. 32; 14, 10. 11; नाराशंसौ V, 10, 7.

नाराशंसवन्त VII, 4, 15.

नार्मेध IX, 4, 1.

नाश in हृदयनाश XIII, 3, 3.

नासिके IV, 7, 11, 14, 22.

निखर्वाद XV, 11, 4.

निगद III, 15, 11; VI, 7, 10; VII, 6, 2; VIII, 11, 7. (Cf.

अनिगद । आयनिगद । स्त्रियृष्टनिगद)

निगम III, 7, 7; V, 18, 7; 19, 5; IX, 27, 3. (Cf. पशुनि-

गम)

निगमस्थान I, 1, 37; 16, 9. 10, III, 16, 12; VI, 9, 14

निगमम्यानवर्जम् XIV, 10, 6.

निष्ठुत् VII, 27, 27.

निज् + अव नेजित् in यथावनेजितम् IV, 4, 5; नेज्य IV, 4, 15.

नितराम् VII, 20, 10; XV, 22 (p. 193, 7).

नित्य III, 8, 5; V, 3, 6; VII, 10, 8; IX, 20, 11; X, 1 14

7, 2; XII, 2, 3; 10, 2; 23, 3; XIII, 10, 6; 14, 0; XIV
57, 6; XVI, 20, 12; XVII, 9, 4; XVIII, 22, 3.

नित्यष्टुत् II, 6, 4; ०ष्टुत् 17, 6.

निधन VIII, 10, 3; X, 21, 12. (Cf. वषट्कारनिधन । सर्वनि-

धन । सर्ववाङ्निधन)

- निधनोपाय V, 12, 4
 निमित्त in यजमाननिमित्त IV, 6, 3.
 निमेष XIV, 81, 2
 निमेषस्तोम XIV, 81, 1
 नियतातिपत्ति III, 4, 2
 नियम I, 16, 18
 नियुत XV, 11, 4
 नियोक्तृ XV, 21
 निरसन in दणनिरसन IV, 6, 5
 निरुक्त XIII, 16, 5 (Cf अनिरुक्त)
 निरुद्धपशुबन्ध VI, 1, 18
 निर्दय XV, 18 (p 189, 9 10 11)
 निर्वचन VI, 1, 23 (Cf अनिर्वचन)
 निर्विच्छेदम् X, 6, 13, XII, 17, 3, 21, 3
 निविद् VII, 19, 15 23, 21, 8, VIII, 3, 16, 7, 1 5 7, IX,
 6, 16, XI, 2, 5; 14, 10 26, XVI, 8, 5 16, XVII, 9, 5,
 XVIII, 9, 5 7, 21, 3, 22, 8.
 निविद्वान् XI, 3, 3, XII, 9, 3, XIV, 16, 9, 21, 2, 22, 5,
 23, 3, 24, 4, 25, 5, 27, 12, 29, 7, 31, 5, 33, 22, 34, 4;
 35, 2, 36, 2, 37, 2, 39, 9, 45, 1, 49, 2, 50, 2, 53, 7,
 57, 16, 58, 2, 59, 2, 60, 2, 71, 3, 81, 5, XV, 10, 6,
 XVI, 20, 15, 21, 31, 23, 18

नीतद्विण V, 1, 10.

1. नु XIV, 2, 22; 9, 1; 27, 1; 28, 1; XV, 17 (188, 12);
18 (p. 189, D etc.); 20 (191, 18); 22 (192, 19 etc.); XVII,
11, 8.

2. नु प्रनैति VII, 10, 7; 25, 6. 18; 26, 8. 8. 9. 11; IX, 5, 6.
8. 11. 13; 6, 8. 5. 8. 10. 11, 13; X, 6, 3; 13, 2; XVIII,
1, 16, 18; 20, 1. 3. 5; नुयात् VI, 8, 10; XVIII, 14, 5;

नवनीय VII, 26, 10; नुत्य VII, 25, 6. 18; X, 8, 11; 13, 8;
XVIII, 9, 7. (Cf. अप्रणुवन्)

नुद् + वि नुदन्ति XIV, 38, 3; नुत्य XIV, 38, 1.

नृ XIV, 43, 1.

नृजित् XIV, 43, 1.

नृजित्प्रभृति XV, 10, 6.

नेद् XIV, 2, 16; 13, 3.

नेदिष्ठ XV, 22 (p. 192, 13).

नेष्टु VI, 12, 19; VII, 4, 9 (Comm. अध्वर्युपुह्य); 17, 9
2, 9; 5, 3; X, 7, 7. 12; XIII, 14, 1; 24, 9.

नैगुह्य (?) XVI, 29, 6.

नैतंधव XIII, 29, 23.

नैर्धन्ती XVI, 13, 5.

नैवार XV, 2, 12.

नौधस VII, 23, 1. 3. 6; XV, 7, 4. (Cf. श्वेतनौधसे)

न्यङ्ग in वरणन्यङ्ग XV, 13, 3 and विष्णुन्यङ्ग XII, 6, 14, 7, 1.

7, 8, 2

न्यस्य नीचा IV, 3, 6, 9, 5

न्यर्बुद XV, 11, 4

•न्यस्तार्त्विज्य• V, 1, 10

नीचा see न्यस्य

न्याय III, 16, 22, VI, 11, 14, XIII, 15, 11, XV, 24 (p 194,

9) (Of अर्धवैन्याय । आमीनन्याय । उच्चैर्न्याय । दक्षिणान्याय ।

प्राङन्याय । सध्यान्याय)

न्यायकृत XIII, 18, 4

न्यायता in सस्त्रारन्यायता I, 1, 30

न्यूङ्ग VII, 5, 19, XII, 24 3 5, 26, 11 (Of वैराजन्यूङ्ग)

नै XVI, 22, 1, 23, 7, 26, 6, न्वा ड XVII, 9, 7, XVIII,
22, 10

प

पक्क XV, 19 (p 191, 5)

पच XVII, 13, 2 3 (Of अपचीयमाणपच । अपरपच ।

आपूर्यमाणपच । मृदुपच)

पचमेव XV, 12 7

पचम् XIII, 29, 11

पक्क VI, 3, 10, VII, 26 3, 27 12 30, IX 3 8, X, 6, 12,

पालागली XVI, 4, 4.

पालाश IV, 16, 3; XVII, 3, 4; पालाशी II, 3, 22; XVII,
3, 2.

पावक (अग्नि) XIV, 2, 14. 18.

पावकवृन्त् (अग्नि) III, 19, 15.

पावमानौ VII, 15, 15.

पाय XV, 22 (p. 193, 7. 8.) (Cf. वरुणपाय)

पाशुक XIV, 10, 2. 5. 23.

पाशुवन्धिकौ IV, 20, 4.

पिङ्गाक्ष XVI, 18, 18.

पिच्छोरा XVII, 3, 12. 13.

पिण्ड IV, 4, 5; 5, 4; VIII, 2, 13. (Cf. मध्यमपिण्ड)

पिण्डपिष्टयज्ञ III, 2, 9; 3, 9; 10, 6; IV, 3, 1; 5, 13.

पितामह IV, 4, 3.

पिष्ट IV, 3, 6; 4, 2. 8; XIV, 7, 1; XV, 17 (p. 188, 7. 9);
20; 26; XVI, 29, 7; पितरः III, 16, 2. 27; XV, 17 (p.
188, 10), XVI, 2, 5. (Cf. जीवपिष्ट)

पिष्टदेवत्य XV, 15, 7.

पिष्टभेद IV, 4, 6.

पिष्टमन्त् (भोम । यम) III, 16, 2. 4. 13; IV, 4, 1.

पिच्य I, 1, 7. 14; III, 16, 1; IV, 6, 2; XIV, 10, 13, 20.

पिच्यन्यपीथा X, 13, 10.

पुंवत् VI, 1, 13.

पुंस् XIV, 39, 4; XVI, 11, 17. (Cf. स्त्रीपुमांसौ)

पुच्छ IV, 16, 8; XVII, 13, 5.

पुट in अथपुट XVI, 17, 11.

पुष्टाः XV, 26 (p. 195, 5).

पुण्य (नक्षत्र) II, 1, 8; IV, 17, 8; V, 2, 4.

पुण्यकृत् XVI, 1, 25.

पुत्र II, 12, 10; IV, 4, 9; XIII, 11, 1; XV, 17, 18; 19;

20; 24; 25; 26; 27; XVI, 1, 16; 29, 8 (Cf. राजपुत्र)

पुत्रकाम IV, 5, 8; XV, 27 (p. 196, 7).

पुत्रता XV, 25 (p. 194, 12. 15. 21).

पुत्रनामन् IV, 12, 10.

पुत्रिन् XV, 17 (p. 188, 22).

पुनर् II, 8, 11; 14, 9; IV, 15, 23, VII, 5, 1; IX, 20, 6;

XIII, 6, 4; XV, 17, 18; 24; XVI, 2, 36; 10, 8

पुनरादायम् IX, 20, 6; XVIII, 4, 3. 4; 5, 3. 4.

पुनराधेय II, 5, 1; VIII, 13, 1, XIV, 4, 1.

पुनराधेयकार, II, 5, 1.

पुनरुत्पूत II, 5, 27.

पुनरुन्नीत VII, 4, 5.

पुनर्वसू (नचन) II, 5, 5.

पुनःसंस्कृत II, 5, 27.

पुनःपद VII, 26, 6. 8. .(Cf. अपुनःपद)

पुरजणिह VII, 27, 3. 21.

पुरण्ड XV, 27 (195, 14).

पुरस्ताब्जप I, 1, 38; VII, 2, 15.

पुरस्तात् I, 2, 2. 18; II, 3, 10; 7, 5; IV, 3, 2. 5; 14, 10;
17, 5; VII, 10, 4; VIII, 7, 6; 15, 7; X, 13, 18; XI, 15,
10; XII, 3, 21; 4, 21; 5, 22; XIII, 19, 5; XIV, 21, 2;
27, 5; XV, 1, 8; 3, 1; 4, 9; 9, 5; 26 (p. 195, 10); XVI,
3, 24; 30, 12; XVII, 1, 2. 4; 14, 1. 2; XVIII, 1, 22; 7,
16; 19, 10.

पुरस्तात्कर्मन् XVI, 15, 2.

पुरस्तात्तचण I, 17, 16.

पुरा (c. abl.) II, 6, 2; III, 8, 20; V, 10, 27; VI, 6, 20; X
18, 26; XI, 13, 2.

पुराण IV, 15, 8; XVI, 1, 23; 2, 27; XVII, 6, 2.

पुराणवेद XVI, 2, 27.

पुरीष X, 6, 18.

पुरुष (1.) IX, 23, 4; XV, 19 (p. 190, 17); 20 (p. 192, 1); XVI,
9, 22; 11, 32; 12, 10 12. 17. 20; 14, 11. 16; 15, 5. (2.)
XVI, 13, 1 (hymn). (Cf. किंपुरुष । त्रिपुरुषम् । परःपुरुष ।

प्रतिपुरुषम् । सहपुरुष)

पुरुषमेध XVI, 10, 1.

पुरुषरूप XV, 18 (p. 190, 5); 19 (p. 190, 10 etc.).

पुरुषविध XVI, 14, 8. 14.

पुरुषाकृति IV, 15, 22.

पुरोधा XVI, 29, 6. 11.

पुरोधाकाम XVI, 29, 10.

पुरोधास्मान् see धा + पुरष्

पुरोनुवाक्या I, 1, 32; 8, 4. 6; 9, 1; 17, 16; III, 15, 2; 16,
8; V, 18, 9; 19, 6. 9. 14. 18. 21; VI, 11, 12; VII, 1, 2.
6; 2, 2. 5. 8. 11. 13; 17, 1; 19, 2, VIII, 1, 4; 2, 1; 3,
2; 8, 1; 12, 7; IX, 20, 30; 23, 9. 11. 12; 25, 2; X, 7, 8.
5. 6; XI, 13, 9; XIII, 4, 2; XIV, 56, 1. 5; XV, 15, 8;
XVI, 7, 1. (Cf. याज्यापुरोनुवाक्याः । सपुरोनुवाक्य)

पुरोनुवाक्यालक्षण I, 17, 14.

पुरोनुवाक्यावत् III, 7, 7.

पुरोत्तु VII, 9, 2, 10, 3

पुरोलाभ I, 3, 11, II, 3, 10, IV, 9, 2, V, 19, 3 6; VI, 11,

12; VII, 1, 1; 6, 1; 7, 3; 16, 9; VIII, 1, 9; 2, 13; XIII, 2, 8; XIV, 2, 17. 18. 19. 20; 3, 1; XIV, 13, 4. 5. 8; 40, 20; XVI, 1, 11. (Cf. पशुपुरोलाभ)

पुरोलाभेला V, 3, 7.

पुरोहित I, 4, 17; XIV, 23, 1; 27, 1; 32, 1; 38, 1; XVI, 11, 14.

पुरोहितप्रवर I, 4, 17.

पुष्य in श्वेतपुष्य XIII, 6, 3.

पुष्यिन् (fem. नौ) XV, 19 (p. 190, 23).

पू + पुपुवुः XIV, 62, 3; पूत XV, 12, 5. (Cf. पवमान)

पूतीक XIII, 6, 3.

पूर्णकुम्भा XVII, 14, 13; 17, 8.

पूर्णदर्वी (acc. पूर्णदर्व्यम्) III, 15, 14.

पूर्णपात्र IV, 11, 3.

पूर्णाङ्गति VIII, 13, 1; XVIII, 24, 27.

पूर्व I, 2, 16; 10, 2; 15, 3; II, 3, 9; 4, 1; 5, 12. 20. 24; 9, 4. 7. 12; III, 10, 3; 11, 2; 13, 3; 15, 4; 16, 8; 19, 12; IV, 17, 13; V, 9, 4, 11, 3; 14, 5. 21; 15, 9. 10; VI, 3, 8; 9, 9. 17, 11, 12; 13, 2. 4; VII, 3, 3; 5, 19; 7, 4; 15, 2; 2, 2; 25, 3. 4. 7, 27, 5, VIII, 5, 2; 11, 15; IX, 3, 4, 8, 3, X, 5, 10; 9, 9, 11, 3; 13, 10. 26; XI, 2, 5;

4, 2; 7, 3. 11; 9, 13; 10, 4. 9. 10; 12, 5; 14, 28; XII,
 5, 24; 11, 11. 17; 12, 4; 13, 2; 19, 7; 23, 6; 26, 1. 4.
 18. 21; XIII, 5, 2. 18; 12, 2; 15, 6; 16, 3; 21, 2; 22,
 3; 29, 11; XIV, 3, 9; 7, 3; 25, 2; 26, 2; 32, 5; 33, 2;
 40, 1; XV, 1, 5; 3, 16; 7, 1. 6. 7; 8, 1. 2. 12; 14, 13;
 28 (p. 198, 12); XVI, 8, 5. 16; 9, 2; 13, 12; XVII, 4, 2
 (पूर्वस्यै=पूर्वस्याः); 7, 11; 9, 5; 10, 4; 11, 4; XVIII, 1, 14;
 7, 8; 16, 2; 20, 8 (Cf. अपूर्व । कनिष्ठपूर्व).

पूर्वकारिन् XIII, 1, 1.

पूर्वपाद XV, 13, 15.

पूर्वप्रकान्त XIV, 40, 24.

पूर्वमारिणी IV, 15, 23.

पूर्वार्ध IV, 21, 8; XVII, 13, 1. (Cf. उत्तरार्धपूर्वार्ध)

पूर्वाह III, 15, 3; V, 9, 22; 10, 19; 11, 1. 10; XIV, 32,
 2; 40, 16.

पूर्वेद्युश्च III, 8, 7; 8, 16; 18, 20; IV, 1, 2; VI, 9, 9; XIV,
 10, 2.

पूषन् XV, 14, 4; XVI, 1, 14; 3, 29; पूषन् पचिहत् III,
 9; XVI, 1, 13.

पृश् पृश्चन्ति XIV, 22, 19.

पृथनाञ् XIV, 44, 1.

पुतनाजित् XIV, 44, 1.

पुयक् XVIII, 24, 27.

पुयक् पुयक्तः I, 17, 8. (Cf. कर्मपुयक् । देशपुयक् । मन्त्रपुयक् ।
रथनापुयक्)

पुयिवी VI, 8, 7; IX, 28, 5; XV, 17 (p. 188, 8).

पुयुश्वस् (कानीत) XVI, 11, 23.

पुञ्जि XV, 1, 21.

पुपती in श्येनीपुपतीभ्याम् XV, 14, 13.

पुपदाज्य IV, 14, 35.

पुपदाज्यावेक्षण V, 17, 12.

पुषध्र (सेध्य मातरिन्दन) XVI, 11, 26.

पुष्ट (1.) IV, 14, 14 (पुष्टतः) XVI, 18, 12; (2.) VII, 20, 1. 25,
9; X, 12, 4; XI, 4, 3; 11, 2; XIII, 1, 4; XIV, 12, 3; 22,
6; 32, 7; 33, 4; 40, 8; 61, 5; XV, 4, 6; 5, 8; 6, 8;
7, 2; XVI, 8, 1; 14, 7; XVI, 21, 10; 23, 16; XVII, 7, 4.
(Cf. असर्वपुष्टः । परोक्षपुष्टः । दृष्टपुष्टः । दृष्टद्रव्यन्तरपुष्टः । रथ-
न्तरपुष्टः । रैवतपुष्टः । वीराजपुष्टः । वैरूपपुष्टः । शाकरपुष्टः ।
सर्वपुष्टः । सर्वपुष्टाहविः । स्वरपुष्टः)

पुष्टधमनीय XIII, 14, 7. 8; XVIII, 24, 29 (all MSS. पुष्ट्य०).

पुष्ट्य X, 1, 7; XII, 6, 3; XIII, 15, 3. 12; 16, 4; 17, 2; 18,
2; 19, 14. 16. 20; 21, 5. 8; XIV, 8, 8; 70, 2; XVI, 14,
17; 24, 14; 25, 6; 29, 15. (Cf. मध्येष्ट्यः । यथाष्ट्यम्)

पृष्ठ्यचतुर्थ XIII, 19, 9

पृष्ठ्यपञ्चम XIII, 19, 7.

पृष्ठ्यविकार XI, 4, 1

पृष्ठ्यस्तोम XIII, 16, 5, 23, II 4, 24, 5, 28, 5, XIV, 38, 2.

5, XVI, 22, 8

पृष्ठ्याभिध्वौ XII, 27, 5, XIII, 19, 12

पृष्ठ्यारम्भण XIII, 19, 11, 22, 3

पृष्ठ्याहानि XIV, 68, 2

पृष्ठ्योदय XIII, 22, 4

पू पूर्ण I, 8, 5, II, 9, 16, पूरयन्ति XIII, 15, 11, पूर्येत XIII,
1, 7, पूरयित्वा IV, 14, 35 (Of पूर्ण०)

+ आ in आपूर्यमाणपक्ष XIII, 29, 7

पेय XV, 1, 3 4

पैङ्ग IV, 2, 12, XI, 11, 5, 14, 19, XV, 3, 1, XVII, 7, 13,
10, II

पैजवन XVI, 11, 14

पैतामह XV, 24 (p 193, 21)

पैतुद्रवा (=० वौ) XVI, 3, 3, 12, 4

पैत्री VIII, 6, 12, 7, 16, XIV, 57, 11

पोह VI, 12, 18, VII 4, 8, 17, 8, VIII, 2, 8, XIII, 14, 1,
24, 7 (Comm मङ्गलपुराण)

पौण्डरीक XVI, 30, 8.

पौनराधेयिकी VIII, 13, 5.

पौरुमील्ल XII, 9, 17.

पौरुषसेधिक XVI, 15, 2. 4.

पौरुषी XIII, 29, 21.

पौर्णमास I, 3, 1. 14; III, 8, 7; 10, 3; 13, 29; 17, 13; 18, 13;

पौर्णमासी I, 3, 3. 5. 8; 8, 1; II, 1, 7; III, 1, 1; 8, 1. 9;

9, 3; 11, 3; 13, 1. 8; 15, 3; 18, 18; XIII, 19, 5; 20,

2; 29, 8.

पौर्णमासीविकार I, 16, 12; II, 2, 4; 4, 9; III, 1, 6; 11, 8;

V, 3, 2; 7, 2; VIII, 11, 2; 13, 3; IX, 22, 3.

पौर्णमास्य XIII, 29, 9.

पौष्ण VI, 10, 4. (Cf. सारस्वतपौष्णौ III, 13, 8.)

पौष्णान्त III, 14, 3; 18, 2.

पै + आ षाययति IV, 11, 1; षाययन्ति V, 8, 3; VII, 5, 16 19;

षायित in भक्षिताषायित VII, 7, 3.

प्र XIV, 7, 1. (प्र ह वा संप्रसुच्यते ।)

प्रलग VII, 10, 3; VIII, 14, 2; X, 2, 3; 3, 4; 4, 4; 5, 3; 6,

5; 8, 2; 9, 3; 10, 3; 11, 4; 13, 3; XI, 2, 3; 6, 1; 7, 2;

8, 2; 9, 2; 10, 3; 11, 8, 13, 12; 15, 4; XIV, 3, 4; XV,

1, 34. 36; XVI, 7, 15. 16; 14, 4. 5; 21, 18; XVII, 8, 4.

(Cf. श्राज्यप्रलगयोः)

प्रउगहचानि X, ३, ५; ४, ५; ५, ४; ६, ६; ८, ३; ९, ४; १०, ४; ११, ५; XI, ६, २; XIV, ५२, ५.

प्रकरण in चोदनाप्रकरण I, १७, १.

प्रकृति I, २, ६. १२. १५. १६. १७; १६, १. २; VI, १, १. २, IX, १, १. ३; XI, १, १; ३, ३; १३, ४; XIV, १, १; XV, ११, १५. (Cf. तत्प्रकृति)

प्रक्रम XIII, २९, २.

प्रगाथ VI, ९, ७; VII, ११, १; १४, ७; १९, १०. ११; २०, ३. ६; २१, २. ७. ८; २३, ३; २४, २; २५, ३. १७; २६, १६; VIII, ६, ५; IX, ८, २; २०, ६. २४; X, ८, ७; ४, ७. ९; १२, ११; १३, १०. ११. १५; XI, ११, १०; १२, ८; १३, २७; १५, ६; XII, ३, २२; ४, १. ७. १९ (प्रगाथा—०थौ) २२; ५, १. ४. ६. ८. २१; ६, १०. १२; ७, ५; ८, २; ९, ८. १५; १०, ७; ११, १९; XIII, ८, २; XIV, ५३, ५; ५४, १. ३; ५५, १. ३; ५७, ५; XV, ३, ३; XVI, २१, २४; XVIII, ४, ६; ५, ६; ८, ७. १७; १०, ५. १२ (प्रगाथा—०थौ) १३; १३, ९. (Cf. षट्-प्रगाथ । सप्रगाथ । सामप्रगाथ)

प्रगाथस्य VII, २५, ९.

प्रगृह्य I, २, ७.

प्रगृह्यमन्त्र VII, ५, १.

प्रधास in वरुणप्रधासः III, ११, १.

प्रश्रुति in अश्रुति XVI, २२, १३. २२.

प्रक्षृष्टि VI, 7, 8; XVI, 4, 8; 5, 2; 6, 2; 13, 17. 18;

प्रक्षृष्ट XV, 17 (p. 188, 2); प्रष्ट XV, 17 (p. 188, 5); प्रष्टा V,
1, 10.

प्रजा XIV, 7, 1; 8, 1; 9, 1; 21, 1; XV, 25 (p. 19-

(p. 195, 5); XVI, 23, 6. 14.

प्रजाकाम I, 7, 8; 15, 8; XIV, 22, 25.

प्रजात XVI, 22, 26.

प्रजाता (—प्रजातवती) III, 4, 14.

प्रजातिकाम IV, 13, 1; XIII, 28, 4; XIV, 6, 1; 60, 1; 65, 1;
68, 1.

प्रजापति XIII, 28, 5; 29, 32; XIV, 6, 1; 7, 1; 8, 1; 9, 1; 17,
1; 18, 1; 19, 1; 68, 1; 74, 1; XV, 1, 14. 17; 2, 8. 7. 10.
13. 20. 24; 5, 1; 6, 6; 22; XVI, 1, 1; 7, 4; 10, 1; 22, 1.

प्रजावन्तु XV, 27 (p. 195, 12.)

प्रजाताय XVII, 1, 13.

प्रणयन in अग्निप्रणयन V, 12, 1. 5; अग्नीषोमप्रणयन V, 6, 9;
प्रणीताप्रणयन IV, 14, 24.

प्रणव I, 1, 21. 32. 33. 36; 4, 14; V, 11, 4; VI, 7, 7; VII, 6,
2; 19, 24; XII, 11, 11; 19, 7; 23, 6. (Cf. अप्रणव । नाना-
प्रणव । सप्रणव)

प्रणवनीय VII, 26, 10.

प्रणीताः I, 4, 1; XVIII, 24, 27.

प्रणीताकाल IV, 7, 1.

प्रणीताप्रणयन IV, 14, 24.

प्रति (praep) XIII, 29, 21; XV, 16, 11.

प्रतिकामिन् VII, 6, 9.

प्रतिगर VII, 19, 16; VIII, 3, 12; 6, 15; X, 5, 14; XII,
3; XV, 27 (p. 195, 2.)

प्रतिगरिह XV, 27 (p. 196, 7.)

प्रतिघोषिणी IV, 19, 8.

प्रतिदिशम् III, 21, 7.

प्रतिदुष्ट XIII, 6, 3.

प्रतिनिधि III, 19, 2; 20, 10. (Cf. अप्रतिनिधि)

प्रतिगुह्य X, 5, 14.

प्रतिपक्षमारोहणीयाः VI, 6, 17 (एतस्य साक्षस्य सूचोक्तस्य द
च्छन्दांसि तेषामपरित्यागेन प्रतिच्छन्दस्य । प्रतिपक्षमारोह
यानां साद्यन्तानामित्यर्थः.)

प्रतिपद् III, 20, 6, IX, 20, 6. 7. 28; X, 3, 11; 5, 6. 21; 6,
8; 8, 5. 10; 13, 7; XI, 13, 10, 13, 5; XIV, 51, 7; XVII,
9, 2.

प्रतिपदनुचरौ (•राः) VIII, 3, 8; 7, 10; X, 3, 6; 4, 6; 9, 5.
15; 13, 17; XIV, 53, 4; 56, 6; XVIII, 22, 2.

प्रतिपुरुषम् XVII, 4, 7.

प्रतिप्रस्थाह XIII, 14, 1; 24, 11.

प्रतिभक्षित VII, 4, 15.

प्रतिभा in अप्रतिभा X, 12, 5.

प्रतिशिष्य XII, 7, 4.

प्रतिषेध IX, 1, 4.

प्रतिष्ठा XIV, 9, 1; XV, 1, 39; 2, 31; 16, 14; XVI, 8, 6.
17; 10, 16; 20, 2; 22, 18. 24.

प्रतिष्ठाकाम XIV, 9, 1; 11, 1; 51, 3; 74, 1; XV, 10, 2; XVI,
22, 11.

प्रतिष्ठिति XV, 1, 40; 2, 32; 16, 15; XVI, 8, 7. 18.

प्रतिद्वर्द्ध XIII, 14, 1; 24, 8. (Cf. प्रस्रोताप्रतिद्वर्तारौ)

प्रतिहार XVII, 17, 12. (Cf. प्रतीहार)

प्रतिह्रास in सुत्यप्रतिह्रास XVI, 20, 9.

प्रतीक in सुब्रह्मण्याप्रतीक X, 21, 17.

प्रतीकग्रहण I, 17, 1.

प्रतीपम् XIII, 29, 11.

प्रतीराधाः XII, 21, 3.

प्रतीहार VII, 10, 2. (Cf. प्रतिहार)

प्रत्तदोष III, 20, 13.

प्रत्यक्शिरस् IV, 17, 11.

प्रत्यच V, 10, 29; प्रत्यचम् XV, 10, 5.

प्रत्यचद्वयः XVIII, 8, 2. 6; 9, 1; 10, 1. 4; 11, 1.

प्रत्यचविहित III, 19, 8.

प्रत्यदण्ड II, 9, 14.

प्रत्यच् II, 7, 13; 9, 10; IV, 3, 7; 9, 5; V, 13, 3; VI, 3, 3

12, 13; XVI, 9, 20; XVIII, 21, 7 (प्रत्यक्)

प्रत्यभिसेधन XVI, 4, 6.

प्रत्यय in विवृत्तिप्रत्यय XII, 13, 6.

प्रत्यवरोहण XVI, 17, 8.

प्रत्यवरोहणीय XIV, 11, 1.

प्रत्यान्नाय XIV, 51, 6.

प्रत्यूहन IV, 15, 6.

प्रत्येकम् XV, 5, 6; XVII, 4, 8.

प्रत्येकस् IV, 16, 10. 11.

प्रथम I, 1, 18. 25; 7, 1; 17, 7; II, 2, 16; 3, 1; 5, 13;

11, 2; III, 8, 26; 14, 9. 14; IV, 2, 3; V, 11, 12; 13, 11;

VI, 6, 8; VII, 4, 14; 9, 4; 10, 9; 15, 9. 13; 16, 2; 19,

16. 21; 25, 6; 26, 12; 27, 21, VIII, 7, 1; IX, 5, 5.

10; 6, 2. 7; 7, 1. 2; 19, 2; 20, 6. 12; X, 1, 5; 2, 1; 5,

7; 6, 3; 9, 5. 6. 15; 11, 10; 13, 2; XI, 4, 2. 4. 14; 9,

13; 11, 2. 8. 9. 12. 16; 12, 2. 4. 9. 14; 13, 13. 14; 14, 30;

प्रलाप in एतत्प्रलाप XII, 17, 3.

प्रवण in दक्षिणप्राक्प्रवण । दक्षिणाप्रवण । प्रागुदक्प्रवण । प्राचीन-
प्रवण)

प्रवदन IV, 21, 22; XVII, 17, 8.

प्रवर in पुरोहितप्रवरेण I, 4, 17.

प्रवरानुपूर्व्येण VI, 9, 16.

प्रवर्ग्य V, 10, 35; XIV, 40, 18. (Cf. अप्रवर्ग्य । सप्रवर्ग्य)

प्रवर्ग्यवन्त VII, 16, 1.

प्रवर्तन in हविर्धानप्रवर्तन V, 13, 1.

प्रवल्ह XVI, 26, 4. (Cf. मनुप्रवल्ह)

प्रवल्हिकाः XII, 21, 8.

प्रवाक in सोमप्रवाक XIV, 40, 13; 41, 10.

प्रवृताङ्गतौ VI, 9, 16; IX, 19, 4.

प्रवृत्त XVI, 18, 8. ■

प्रवृत्ति III, 19, 7.

प्रशास्तृ (nom. प्रशास्त before आह) VII, 14, 9.

प्रशुक्लीय X, 13, 18.

प्रसिष्ट XII, 13, 5.

प्रसर्ग III, 21, 7. (Cf. अप्रसर्ग)

प्रमलवि XVII, 14, 16; 15, 4.

प्रमलविष्ट XVII, 2, 9

प्रसव VI, 8, 8; XIII, 19, 6; XV, 22 (p 192, 15); XVI, 1,

20. (Cf. आनुयाजप्रसव । सत्यप्रसव । स्तोत्रप्रसव)

प्रसवप्रभृति VIII, 15, 5.

प्रसविद्य XV, 14, 1. 7; XVI, 1, 17. 18.

प्रस्फुल्ल XVI, 11, 26.

प्रस्तर V, 8, 5; 10, 36.

प्रस्तौक (सार्ज्य) XVI, 11, 11.

प्रस्तोताप्रतिहर्तारौ XVII, 14, 6.

प्रस्तोद V, 12, 3; XIII, 14, 1; 24, 10; XVII, 14, 4; 15, 9.

प्रस्थिताः VII, 5, 11. 19; 17, 15; VIII, 2, 13; X, 7, 7; XIV,
52, 2; 53, 2; 56, 4.

प्रस्तवण XIII, 29, 20.

प्रहस्तक XVIII, 1, 8; 5, 9. 11.

प्रहाण VI, 16, 4.

प्रङ्ग XVII, 5, 5.

प्राक् ४०० प्राङ्

प्राकार XVI, 18, 11.

प्राहत VII, 21, 7, IX, 1, 3; XIV, 22, 6, XV, 1, 8; XVI
23, 21; 26, 5, 29, 17; प्राहती I, 17, 20.

प्राक्गिरि IV, 17, 11. *

प्रागपता IV, 6, 8.

प्रागद्दीय IV, 2, 11.

प्रागाथिक V, 10, 26.

प्रागुदक्प्रवण V, 2, 2.

प्रागुदच् II, 9, 14; IV, 15, 1; 17, 3; 19, 7.

प्राग्ग्रीव IV, 16, 2.

प्राग्दक्षिणाच् (०णाची) IV, 14, 9.

प्राग्दण्ड II, 9, 14; IV, 7, 6.

प्राङ्न्याय I, 4, 13.

प्राङ्मुख IV, 21, 2.

प्राचीनग्रीव XVII, 5, 9.

प्राचीनप्रवण V, 2, 1.

प्राचीनाद्य XVII, 10, 14.

प्राचीनापवीतिन् I, 1, 7; III, 16, 11.

प्राजक्षित VI, 12, 26.

प्राजापत्य IX, 23, 1 6. 7. 9; XIII, 5, 7; 12, 9; 20, 8; XIV, 3, 19; XV, 1, 22; 2, 2. 6. 23; XVI, 3, 13; 7, 4; 12, 12; XVII, 7, 8 10.

प्राच् I, 6, 10; III, 13, 30; IV, 3, 7; 9, 5; 11, 6; 12, 7. 9; 17, 4; VI, 3, 1 5, VIII, 9, 5; X, 21, 16; XVI, 9, 18; XVII, 1, 8; 5, 5; 7, 11; 10, 5; 11, 2. 4; 12, 4; 13, 12; 15, 7, 16, 5. 9; XVIII, 21, 6; प्राक् (adv. and praep. c.

abl.) IV, 1, 2; V, 3, 7, 8; X, 1, 14; 13, 15; XI, 12, 8;
XII, 9, 8; XV, 2, 16, 13, 7; XVII, 1, 10.

प्राण II, 17, 1, IV, 7, 10, 11, 6; VI, 1, 6; XV, 17 (p. 188,
14); XVI, 26, 2.

प्राणभक्ष V, 10, 28; VIII, 8, 6; 9, 4; XVI, 17, 9.

प्राणसंमर्शन IV, 21, 20; VIII, 9, 8.

प्राणायतन IV, 14, 16.

प्राणिन् VII, 18, 7, XV, 17 (p. 188, 9); XVI, 15, 8.

प्रातर II, 6, 1, 8, 11; 7, 14; 8, 5, 21; 9, 2, 11; 13, 1, 9;
III, 15, 14, V, 11, 15; XVII, 6, 6; XVIII, 24, 1.

प्रातरनुवाक VI, 2, 1; 3, 9; 6, 16; VIII, 15, 3; IX, 20, 3; X,
1, 20; 12, 14, XI, 18, 3, 5; XIII, 5, 2; XIV, 51, 7;
XVII, 7, 1.

प्रातरनुवाकप्रभृति VI, 1, 25; XIV, 51, 4.

प्रातरनुवाकवेला XVI, 18, 16.

प्रातराहुति XVI, 1, 10.

प्रातःसाव VII, 4, 2.

प्रातःसवन VI, 11, 17; 13, 12; VII, 5, 12, 17, 22; 7, 7; 9, 1;
17, 14; 26, 15, VIII, 2, 12; 8, 8; 14, 1; X, 7, 7; XI, 10,
6, 13, 17; XII, 1, 2; 8, 11, XIII, 5, 4, 7; 6, 3; 7, 1;
XIV, 3, 5, 27, 3; 28, 2; 33, 7; XV, 6, 8; XVI, 23, 9,
10, 11, 12; XVII, 7, 13; 8, 13, 14; 10, 2.

प्रातःसवनद्वितीयसवनानि X, 11, 10. .

प्रातःसवनिक VII, 19, 7; VIII, 3, 6.

प्रातःसवनीय XIV, 2, 17; 13, 4.

प्रातिपद VII, 19, 8.

प्रादुष्करण II, 6, 4.

प्रादेश I, 5, 8; 6, 3; XVII, 15, 10. 11. 12; 16, 7.

प्रादेशमात्र XVII, 2, 7; 4, 7; 10, 13; 15, 12; *माचौ II, 8, 22.

प्रायेण VII, 25, 2; 27, 16; प्राये VII, 26, 6.

प्रायणीय X, 1, 12; XI, 1, 5; XIII, 15, 12; 19, 7; 29, 2;

XVIII, 24, 2; प्रायणीया V, 4, 7; VIII, 12, 1.

प्रायणीयोदयनीथौ X, 1, 18; XII, 6, 1.

प्रायणीयेष्टि V, 4, 7 (see प्रायणीय)

प्रायश्चित्त II, 7, 6; III, 19, 1. 6. 7. 8; 21, 1. 12; V, 17, 12.

प्रायश्चित्ताहुति III, 19, 3; VIII, 8, 10.

प्राशन IV, 7, 19.

प्राशित्र IV, 7, 4. 7; 21, 6.

प्राशिवहरण IV, 14, 23.

प्रामाद XVI, 18, 13.

प्रास्तरण XVI, 11, 25.

प्रिय IV, 21, 1.

प्री प्रीणाति XV, 5, 6; XVI, 1, 12; 7, 4. 11; अप्रीणात् XIV,
7, 1; प्रीत XIV, 7, 1.

प्रीति XVI, ३, १७; १०, ६; १३, १६.

प्रेक्ष XVII, १३, १३; १७, ४; XVIII, २१, ५.

प्रेक्षफलक XVII, १, २; १०, १०; १५, १०. ११. १२. १३; १६, ७;
XVIII, २१, ७.

प्रेक्षमिथ XVII, ७, ११; XVIII, २४, १४.

प्रेक्षसूणा XVII, १०, ११. १२. १६; ११, ४.

प्रेक्षवटौ XVII, १०, २. ४

प्रेष I, १, ३६, V, १६, १; १८, ८ १०, १९, ७. १०. १५. १०. २२; २०,
५; VII, १, ३. ७; २, ३. ६. ९. ११; ४, २; १७, ४; १९, ३; VIII,
१, ५; २, ४; ३, ३; ८, २; IX, २०, ३१; XV, १५, ९; XVI, ७,
२. (Of चतुर्प्रेष । सप्रेष । सूक्तवाकप्रेष)

प्रेषान्त VII, ८, ६.

प्रोक्षण IV, २०, ४.

प्रज्ञा XIII, २९, ३०.

ज्ञात XIII, २९, २०.

ज्ञायोगि XVI, ११, १७.

सु सुत I, १, १९. ४२; सावयेत् I, २, १; (see अमुत)

+ आ सुय IV, १४, ५.

सुतादि I, २, २.

सुति I, २, ३.

फ

फल II, 3, 26.

फलक XVII, 1, 9; 10, 4. (Cf. अधिपवणफलक । मेह्णफलक)

फलघटिण्यु XVII, 1, 18.

फलीकृत IV, 3, 7.

फलीकरण XIII, 3, 5.

फलेयधि XV, 19 (p 190, 22.)

फल्गुनीप्रस्थिति II, 1, 9.

फालीकरण XIII, 8, 5.

फाल्गुन XIII, 10, 4.

फाल्गुनी III, 8, 1, 18, 1; XV, 12, 8, 12.

फाल्गुनीप्रयोग III, 14, 1; 15, 1.

व

वण्ड XVI, 18, 18.

वण्डखलती XVII, 6, 1.

वत XV, 5, 18.

वन्ध् वधन्ति XVII, 3, 8; 10, 11, 12; वधन्तु VI, 1, 16; वहु ~~III~~
असिवहु.

+ प्र वध्य III, 19, 9.

वन्ध in पशुवन्ध

वर XI, 14, 26.

वर्चिराक्रमण I, 4, 1.

वर्चिपद् III, 16, 2, 6, IV, 9, 2.

वर्चिम् I, 14, 20, 15, 15, III, 16, 18; V, 8, 2; VI, 1, 6;
XIV, 22, 13.

वस XIV, 58, 1, 64, 1.

वसकाम XIV, 58, 1; 64, 1.

वस्त XV, 12, 3.

वर्चिर्वेदि XVII, 5, 8; 7, 11, 12.

वर्चिष्कर्मन् VII, 7, 4; 17, 18.

वर्चिष्यवमान V, 10, 35; VI, 8, 3, 10, 14, IX, 21, 1, XIV, 31,
2; 61, 2, XV, 11, 2.

वर्चिम् XVII, 10, 1.

वर्चिःसदम् XVII, 1, 2.

वज्र VI, 1, 20, IX, 22, 6; XVI, 3, 28.

वज्रकाम X, 21, 15

वज्रदस्यु XV, 10 (p. 195, 6).

वज्रदेवत III, 6, 1. (Cf. विदेवतवज्रदेवतेषु)

वज्ररूप XIII, 4, 1.

वज्रल XV, 17 (p. 188, 10); XVII, 6, 5 (adv.)

वज्रवत् VI, 1, 12, IX, 23, 13.

वज्रविद् III, 19, 9.

वज्रसंवत्सर XIII, 27, 5.

वाणवन्त XIV, 22, 11.

वाध् + सम् वाध्य XVII, 10, 13. 16; XVIII, 21, 3.

वाधक XIV, 22, 14.

वार्षित VI, 4, 6; 5, 7; 6, 7; VII, 25, 4. 12; IX, 5, 0. 10.

12. 13; 20, 6; 27, 1; X, 0, 5; XII, 0, 1; XIV, 15, 4;

XVI, 7, 15. 16; XVIII, 5, 6; 8, 1.

वार्षंतरायन्तरं I, 2, 18.

वार्षिस्त्य VI, 10, 5; XV, 2, 12; XVI, 9, 31. (Cf. वैश्वदेव-
वार्षिस्त्यौ)

वाङ्ग I, 0, 5; IV, 12, 10; 15, 13; 16, 7. (Cf. ऊर्ध्ववाङ्ग ।
द्वारवाङ्ग)

वाङ्गमात्र XVII, 1, 10.

वाङ्गतम् XIV, 13, 4.

वाङ्गतोलोमन् XVII, 3, 5.

वाङ्मथ्य I, 1, 15.

विल V, 9, 8. (Cf. अधोविल्लागृत । पञ्चविन)

वीज XV, 17 (p. 183, 19.)

वृष II, 9, 6. (Cf. उलूखनवृष)

वृषु (तचन्) XVI, 11, 11.

वृषी XVII, 1, 7; 6, 6; 11, 6; 17, 1.

हृदय VII, 15, 11.

हृदयो VII, 25, 3. 4. 6. 7. 13. 14; 27, 7; XII, 9, 10; XIV, 15, 3; XVI, 28, 2. (Cf. अनुद्युम्बृहत्यौ । उष्णिग्बृहत्यौ । मय्यचहृत्यः)

हृदयीक XI, 12, 1.

हृदयीकारम् XII, 6, 1.

हृदयीमहत् IX, 20, 29; XVIII, 21, 1.

हृदयपृष्ठ VII, 14, 1; 20, 9; 21, 3; 23, 2; X, 8, 1; 9, 1; 11, 1; XI, 2, 1; 10, 1. 9; 18, 1; 15, 1. 3. 8; XII, 6, 7; 27, 4; XIV, 8, 9; 13, 12. 13; 38, 8.

हृदयामन् XIII, 29, 8.

हृदयन्तरे VII, 21, 6; 25, 8; XI, 11, 4; XIII, 5, 13. (Cf. उद्भूतहृदयन्तर)

हृदयन्तरपृष्ठ X, 8, 21; 11, 14; XI, 11, 13; 12, 9; XIV, 84, 3; XVI, 30, 6.

हृदन् हृत् (Suman) VII, 20, 2. 4. 7. 21, 2; XI, 4, 8; 11, 2. 11; 12, 2; 13, 21. 32; 14, 5; 15, 6; XIV, 23, 7; XV, 7, 2; XVI, 21, 12. 15; XVIII, 5, 4. (Cf. हृदयन्तरे । हृदयपृष्ठ । हृदयामन् । हृदयन्तरपृष्ठ.)

हृदस्यति IX, 27, 1; 28, 17; XIV, 23, 1; 32, 1; 38, 1; XV, 1, 10; 14, 4; वाचस्यति IX, 26, 2.

दृष्ट्यतिमन्त् VI, 7, 10; 9, 13.

दृष्ट्यतिसव XIII, 21, 6; XV, 2, 15; 4, 1. 3.

दैव XV, 1, 16; XVI, 3, 2; 12, 3.

ब्रह्मकर्मन् IV, 6, 1; VIII, 15, 15.

ब्रह्मक्षत्रे XIV, 29, 8.

ब्रह्मर्ष्य III, 13, 30. (Cf. अब्रह्मर्ष्य XVI, 1, 5; 10, 9.)

ब्रह्मचारिन् XVI, 2, 26.

ब्रह्मण्यन्त् IX, 22, 2. 4.

ब्रह्मन् (1.) m. III, 8, 25; 21, 1; IV, 6, 15; 7, 18; VI, 8, 4;

18, 5; VII, 14, 10; VIII, 15, 3; XIII, 5, 10; 14, 1; 24, 8;

XIV, 16, 8; XV, 4, 12; 17; 31; XVI, 4, 2, 5, 2; 9, 19;

18, 2. 15. 18; 17, 1; 18, 1; 21, 5 (ब्राह्मणाच्छंसिन्); 22, 29,

*(2.) n. XIV, 2, 6. 8. 9; 27, 4. 5. 10. 11; 28, 3. 7. 8. 9;

XVI, 15, 1.

ब्रह्मबन्धु XVI, 29, 8.

ब्रह्मभाग I, 12, 9; IV, 7, 19.

ब्रह्मवद्य XVI, 4, 7; 13, 16.

ब्रह्मवर्चस XIV, 2, 4. 9; 42, 12. 13; 61, 1; 63, 2; XV, 4, 3.

ब्रह्मवर्चसकाम II, 10, 3; V, 2, 3, XIV, 2, 1; 42, 7, 51,

61, 1; 63, 2, XV, 4, 2.

ब्रह्मसदन VI, 12, 22.

• ब्रह्मसव • XIV, 73, 3.

ब्रह्मसामन् XIV, 22, 7; XV, 1, 21.

ब्राह्मण II, 1, 1, 3, 4; 6, 5; III, 19, 9; 20, 5; IV, 5, 6; 16, 7; 21, 16; XIII, 29, 27; XIV, 29, 2; 33, 9; XV, 14, 9; 15, 14; 16, 6, 11; 19 (p. 190, 14 ff.); 20 (p. 191, 22); XVI, 10, 9. (Cf. अत्राह्मण)

ब्राह्मणवचिययोः I, 1, 3.

ब्राह्मणस्य VII, 19, 11; 25, 11; 26, 2; X, 3, 7; 4, 7. (Cf. सत्राह्मणस्य)

ब्राह्मणार्हसिन् VI, 12, 17; VII, 4, 7 (Comm. ब्रह्मपुरुष;) 12, 1; 17, 7; 23, 1; VIII, 2, 7; IX, 3, 1; 9, 1; 13, 1; 17, 1; XII, 1, 4; 2, 7, 17; 4, 1; 6, 10, 13, 16; 7, 6; 9, 8; 12, 2; XIII, 10, 9; 12, 1, 3; 14, 1; 21, 10; XIV, 3, 9; 52, 9, 12; XV, 7, 4; 11, 3, 9, 16; XVI, 21, 27.

ब्रुवते VI, 1, 8, ब्रूयाः XV, 25 (p. 194, 20); ब्रूयात् VIII, 11, 8; ब्रूयुः III, 17, 1; ब्रूहि XV, 18 (p. 189, 4); अब्रुवन् XIV, 8, 1; 9, 1; XV, 17 (p. 189, 21).

+ अब्रु ब्रूते XV, 16, 6; ब्रूयात् VIII, 11, 8; X, 1, 20; XI, 13, 6; XVII, 7, 2; ब्रुवन् V, 2, 3, IX, 21, 9.

+ प्र ब्रूहि XV, 17 (p. 189, 4) ब्रूतात् XVII, 14, 1.

वामम् II, 3, 22; IV, 15, 4; 16, 9; VII, 18, 3; XV, 3, 13;

17 (p. 188, 14); XVI, 3, 25.

वासिष्ठ XI, 13, 7; XVI, 11, 13.

वासुक XVII, 9, 5.

वास्तोप्यतीय II, 16, 1.

विंगति IV, 15, 15. 20; XIV, 61, 6; XVII, 8, 6; 9, 3; 10, 4.

विंगतिपद XII, 17, 3.

विंगतिपशु XVI, 15, 17.

विंगतिरात्र XIII, 16, 2.

विंगतिशत XI, 13, 6; XIV, 9, 8. 9.

विंगत्यक्षर IX, 6, 1.

विकर्ण XII, 9, 11. 15.

विकर्तन IV, 10, 7.

विकर्ष XII, 1, 7.

विकल्प V, 9, 2; VII, 7, 6; 10, 8; VIII, 1, 1.

विकल्पभुत I, 16, 11.

विकार I, 15, 6, 16, 11; II, 11, 8; 8, 8. 16. 22; III, 10, 7;
IV, 6, 8, 7. 11, 21, 7; VI, 1, 1; IX, 1, 2; 20, 1; X, 2,
7; 3, 11, 1. 11, 5, 21, 6, 18, 8, 11, 9, 16, 10, 7, 11,
8; 13, 18, XI, 1, 2; XII, 3, 1; 8, 5; 10, 1; XIII, 10,
10; XIV, 1, 1; XVI, 1, 6; 17, 8. (Cf. अभावाद्याविकार।

अर्थविकार। देवताविकार। इष्टविकार। पौर्णमासीविकार।

शब्दविकारः स्तोमविकारः)

विक्रिध XVI, 18, 18.

विज्ञाम IV, 12, 10.

विधन XIV, 30, 8.

विचतुर XVIII, 23, 12.

विचिन्वती IV, 19, 8.

विततवृत्त XVII, 5, 1.

वित्त IV, 16, 10.

1. विद् वेद (1. and 3rd sg) XIV, 13, 2; 32, 1; 51, 1, XVI, 23, 6; 29, 11; 30, 13; वेत्य XVI, 29, 7; विद्यसि XV, 27, (p. 195, 17); विदुः XV, 17 (p. 189, 2); विद्यात् XVII, 5, 4; विदंस् X, 14, 8; 15, 8, etc. in एवंविदंस्; 19, 2; 20, 2; वेदयेत IV, 21, 25.

2. विद् विन्दति XV, 19 (p. 191, 5 ff.); विन्दते XV, 17 (p. 188, 4. 6.); विविद्. XV, 21 (p. 192, 4. 7); विद्यते I, 2, 20; VI, 1, 4, 13, 13; XI, 1, 5; विद्येत XVII, 1, 5. 18; 5, 4; विद्यमान III, 20, 7. (Cf. अविद्यमान)

विदूर I, 1, 25.

विद्या XV, 27 (p. 195, 17.) (Cf. असुर० । रत्न० । सर्प०)

विधा XIV, 41, 1, 42, 1. (Cf. एवंविध । एकविध । द्विविध etc.)

पुरुषविध)

विध्यपराध III, 19, 1.

विनशन XIII, 29, 1.

वितुत्ति XIV, 38, 1. 2. 4.

वितुत्त्यभिभूती XIV, 8, 12; 38, 1; XV, 11, 10.

विप् वेपमान XIII, 2, 2.

विपर्यय IV, 6, 3.

विपर्यास V, 11, 9. 14; VIII, 13, 2; XIII, 1, 9. (Cf. कर्म-

विपर्यास । अस् + विपरि)

विष्टु XIV, 72, 3.

विप्रतिषेध in अविप्रतिषेध । कल्पविप्रतिषेध

विप्रयोग VII, 26, 6.

विप्रुष्ट VIII, 15, 7.

विभक्ति II, 5, 20.

विभव I, 16, 5; V, 19, 2.

विभुमन्तु VI, 9, 13.

विमथिह XIII, 3, 4.

विमार्जन in मुखविमार्जन IV, 21, 21, VIII, 9, 8.

विमृध् III, 1, 1

वियत VII, 19, 23, VIII, 7, 19.

विराज् II, 2, 15, III, 12, 11; 13, 23; V, 3, 5; VII, 27, 5

(पूर्वा). 6 (उत्तरा), IX, 20, 33; XIV, 25, 1. 3. 4 (यज्ञक्रतु),

26, 3; 27, 7. 8, 28, 5, XV, 1, 35; XVI, 29, 2. 13. (Cf.

विष्टुर्ध्विराजो)

विराट्स्वराज् XIV, 30, 1.

विवाचन (?) XV, 27 (p 195, 15).

विवाह XV, 17 (p. 188, 14).

विविचि III, 4, 4.

विविध XIV, 28, 11.

विदुत्तिप्रत्यय XII, 13, 6.

विदधि in सृगविदधि VII, 19, 20.

1. विञ् + उप विञ्ति V, 9, 27; 11, 21. 21, VI, 7, 10; 13, 4, XVII, 11, 2; विञ्तः V, 19, 1; विञ्न्ति IV, 16, 2; VII, 11, 12; विञ्तेत् III, 20, 2; XVI, 22, 23; विष्ट XIII, 2, 5; विष्ट I, 5, 8, 6, 9; II, 11, 5; IV, 6, 9; 13, 1; V, 10, 16; 11, 6; 15, 10, VI, 8, 4; VII, 6, 1; 7, 3; VIII, 11, 15; IX, 25, 1; X, 1, 13, 7, 10; 19, 26; XVI, 17, 4; XVII, 11, 4, 13, 12; XVIII, 21, 19; + उपोप (उप उप) V, 9, 4; VIII, 5, 3; 9, 2.

+ समुप X, 21, 14.

+ प्र विञ्ति XV, 17 (p. 188, 16); XVII, 13, 11.

+ सम् XVI, 1, 7.

2. विञ् XIV, 33, 15, XV, 16, 17; XVI, 2, 2 5 8. 11. 14. 17. 20 23 26 29. 33.

विवाह XV, 21 (p 192, 7).

विगाख (f. विगाखी) XVII, 1, 15; 10, 6.

विगाखयूप XVI, 9, 25; 14, 19; 15, 17.

विशोक XV, 17 (p. 188, 22).

विश्व XIV, 42, 16. (Cf. विश्वे देवाः)

विश्वकर्मन् XVI, 16, 2.

विश्वजिह्विन् XII, 8, 1. 5; 9, 5.

विश्वजित् X, 8, 23; XI, 15, 1. 10; XII, 2, 12. 23; 6, 7. 8;

27, 4; XIII, 13, 1; 17, 1. 3; 19, 11; 21, 7; XIV, 8, 9;

13, 13; 38, 8; 42, 16; XV, 6, 8; 7, 9; XVI, 9, 11; 15,

13. 14; 23, 24; 24, 18. 20; 25, 5; 26, 5. 9; 27, 1. 6; 28,

3; 29, 17; 30, 7. (Cf. अभिजिह्विजितौ)

विश्वजिद्भिजितौ XIII, 29, 25; XV, 11, 12.

विश्वदेव्यावन् VI, 9, 13.

विश्वष्टज् XIII, 28, 8; XIV, 72, 1.

विश्वामित्र XV, 21 (p. 192, 3); 24 (p. 193, 16 ff.); 26 (p. 195, 11).

विश्वे देवाः IX, 27, 1, 28, 17, XIV, 33, 18; 60, 1; 70, 1;
XV, 22 (p. 192, 20 ff.)

विषमर्च VII, 19, 17.

विषय XIII, 6, 1. (Cf. चतुर्विषय)

विशुवन् XI, 13, 1; XII, 6, 7, 9, 8. 12 17, 11, 12, 27, 1;

XIII, 16, 4; 17, 3; 23, 3. 8; 25, 5, XV, 2, 26. 27; 3,
10; XVI, 26, 5; XVII, 8, 6.

विष्णु I, 7, 6; 14, 10; IX, 28, 8; त्रिपिबिष्ट II, 2, 2, XV,
14, 4.

विष्णुक्रम IV, 11, 6.

विष्णुन्यङ्ग XII, 6, 14, 7, 1. 7; 8, 2; XIV, 71, 4.

विष्णुपत्नी IX, 27, 1.

विष्वच् XIV, 88, 2. 3.

विष्वस्तिसंघर VI, 18, 7; VII, 7, 4.

विमर्गे II, 14, 9; IV, 7, 2. 3.

विमर्जन II, 18, 7.

विमर्जनीय I, 2, 9.

विमृष्टवाच् XVII, 17, 3.

विध्वय IV, 2, 7. 18; XIII, 5, 17.

विहार III, 4, 2.

वी see ये

वीणा XVII, 3, 1 9, 14, 8 (Cf काण्डवीणा)

वीणागणगिन् XVI, 1, 25.

वीति (अग्नि) III, 4, 4.

वीर V, 9, 19, XV, 27 (p. 195, 16); XVI, 23, 1.

वीरकाम V, 9, 19.

वीरवन्त XV, 27 (p. 195, 13. 14)

वृ वृणीते V, 1, 1; अवृणीयाः XV, 24 (p. 194, 5); वृत V, 1, 10

+ प्र वृत I, 6, 2.

वृक्क IV, 14, 14.

वृक्ष XVII, 1, 18.

वृत् वर्तते III, 8, 5; वर्तन्ते XIV, 40, 17; वृत्त III, 4, 2.

+ अस्तु वर्तयति III, 16, 12.

+ अप in अनपवृत्त XIII, 4, 1.

+ आ वर्तते III, 20, 15; VI, 9, 4; 11, 16; वर्तते XIII

19, 12; वर्तत XV, 1, 25; वर्तन्त V, 10, 26; वृत्त VI

7, 3; XI, 14, 37; XII, 2, 25; XIII, 16, 4; 17, 3

18, 3; 23, 4; XIV, 38, 2. 5 (Cf. आवृत्तस्तोम; वृत्य

IV, 13, 1; वर्तयन्त see अनावर्तयन्त.

+ अन्वा वृत्य I, 6, 5; IV, 13, 10; VI, 7, 10.

+ अभ्या वर्तते VII, 4, 16; वर्तम् XV, 11, 5.

+ पर्या II, 9, 14; IV, 4, 12; VI, 7, 10.

+ प्रतिपर्या IV, 4, 14.

+ व्या वर्तत I, 1, 8; cf. अव्यावर्तमान VI, 13, 11.

+ नि वर्तन्त XIII, 24, 17; वर्तयति IX, 1, 3.

+ परि वर्तमान XVII, 15, 4.

+ प्र वर्तमान V, 13, 2; वृत्त III, 2, 1; 3, 1; XIII, 3, 1;

XVI, 18, 8.

+ सम् in असंवर्तमान.

यत्ति in पञ्चालपदयत्ति XII, 13, 6.

यत्रहन् III, 3, 2.

यद्गुह्य (आभिप्रतारिण) XV, 16, 10

यद्ध् वर्धयेयुः IV, 15, 7; अवीरुधत । अवीरुधन्त (विकार) VI, 1, 5.

+ वि वर्धते XIII, 14, 10; वर्धेरन् V, 11, 13; वर्धयेयुः XVI,
20, 9.

यध्वन्त् I, 8, 2, 16, 8; V, 18, 6.

यन्त in पलाशयन्त IV, 15, 9.

यप् + अव दृष्ट XIII, 12, 10.

यपण IV, 15, 16

यषाकपि XII, 6, 18; 7, 1. 6, 8, 2; 13, 1; 24, 3; 26, 10.

यष्टि XIV, 35, 1.

यष्टिकाम XIV, 35, 1.

यष्टिण XV, 1, 21.

ये + उप ऊत XIV, 22, 20 in उपोतपक्ष्य

+ प्र वयन्ति XVII, 3, 7.

+ संप्र वयेत् XVI, 7, 15, 14, 4.

+ वि वयन्ति XVII, 2, 9.

वैणुयवी v 1, see वैणुयवी

वेतसशाखा XVII, 3, 10.

11, 4 13, 11; 22, 7; शंसम् XVIII, 16, 2. (Cf. गायत्रीशंसम् । जगतौशंसम् । निविच्छंसम् । पङ्क्तिशंसम्) Cf. शस्य.

+ अति शंसन्ति XII, 2, 10; शंसेत् XIII, 7, 8; 8, 8; 9, 8; 10, 2; 12, 5.

+ अतु शंसति IX, 25, 1; शंसेत् VII, 21, 6; X, 9, 14; XVIII, 23, 13.

+ सम् शंसति X, 13, 10, 15; XI, 12, 8; शंसेत् XVI, 7, 13, 14, 2; शस्येत् XVII, 9, 6 (1; the form is probably incorrect; we should expect शंसेत् शंसयेत् or शस्य); शस्य XI, 3, 13.

+ उपसम् शंसति XVII, 8, 2; शस्य XI, 14, 15; XII, 11, 13; XV, 3, 11.

शक् शकुयात् VII, 6, 8.

शकट IV, 14, 33; V, 6, 1, 4.

शकल VIII, 8, 11. (Cf. हिरण्यशकल)

शक्य I, 17, 8.

शत IV, 15, 13, 18; VI, 6, 18; VII, 17, 17; IX, 20, 10; X, 12, 14; XI, 13, 6; XIII, 29, 16; XIV, 80, 2; XV, 3, 12; 11, 2; 14, 9, 16, 19; 17; 20, 21; 24 (शता nom. plur. p. 194, 6); 27; XVI, 1, 16; 4, 5; 22, 15. (Cf. चिष्टुप्-क्षत । दशशत । विंशतिशत । सप्तविंशतिशत)

શતતત્ત્વી XVII, ૩, ૧. ૭.

શતમાન II, ૩, ૨૨.

શતરાત્ર XIII, ૧૮, ૪.

શતવલ XIV, ૩૨, ૬. ૭.

શતસંવત્સર XIII, ૨૮, ૭.

શતાન્વ (મહત્ત્વ) XIV, ૨૮, ૧૩; ૨

શંતાતીયા: XVI, ૧૩, ૬.

શંતોદેવીયા: IV, ૧૧, ૬; ૨૧, ૧૭; VIII, ૭, ૭.

શપર XV, ૨૬ (p. ૧૭૬, ૭).

શબ્દ I, ૧, ૩૦; III, ૨૦, ૧૧. (Cf. અગ્નિશબ્દ । રુદ્રશબ્દ । સ્વા-
શબ્દ)

શબ્દવિકાર VI, ૧, ૩. ૬

શન્ + સન્ શમયેમહિ અગમયન્ XIV, ૨૭, ૧.

શમીમય IV, ૧૬, ૩.

શમ્યા IV, ૧૦, ૩; XIII, ૨૭, ૨.

શમ્યાપરામ XIII, ૨૭, ૨૭.

શમ્યા in અધઃશમ્યા IV, ૧૬, ૬.

શરણ XV, ૧૭ (p. ૧૮૮, ૧૪).

શરદ્ II, ૧, ૪; XIV, ૬૨, ૩; XV, ૧, ૧; XVI, ૭, ૩૦.

શરભ XVI, ૩, ૧૪; ૧૨, ૧૩.

શરમય XIV, ૨૨, ૧૩.

शराव in मप्तदशशराव XV, 2, 12.

शरीर IV, 15, 8. 9.

शरेयीका XVII, 3, 11.

शर्व IV, 19, 1; शर्वाणी IV, 19, 5.

शल VI, 1, 6.

शललीपिशङ्ग XVI, 28, 4.

शवचमू XIV, 22, 10.

शवनभ्य XIV, 22, 18.

शब् + वि शसिष्यामि । शसिष्यान्ति XV, 21 (p. 192, 8; 10);

शिशामिषत् XV, 23 (p. 194, 11).

शस्त्र VII, 9, 1; 10, 1; 25, 1; VIII, 7, 19; IX, 1, 8; 20, 5;

XI, 3, 1; XII, 2, 8; 3, 17; 9, 1; 27, 1; XIII, 20, 6;

XIV, 2, 10; 3, 2. 13; 4, 6; 6, 4; 8, 7. 9; 13, 14; 19,

2; 22, 24. 26; 38, 8; 40, 4; 70, 2; 72, 4; XV, 4, 7, 5,

3. 6; 9, 3; XVI, 8, 26; 23, 15; 24, 12; 29, 12; XVII,

8, 12; XVIII, 23, 5. 8. 12. (Cf. अन्तःशस्त्रम् । ऐकाक्षिक-

शस्त्र । त्वचकृत्तशस्त्र । दिष्टशस्त्र)

शस्त्रयाज्याः VII, 9, 7.

शस्त्रादौ VII, 19, 6, VIII, 3, 5.

शस्त्रातुवचनयोः VI, 1, 25.

शा see शो

ग्रस्य in परिमितग्रस्य VII, 21, 7.

शाक्त्य XIII, 28, 6.

शाकर IX, 27, 1.

शाकरगर्भ XV, 7, 3.

शाकरवृष्ट X, 6, 1.

शाखा in पलायशाखा IV, 14, 7; 17, 5 9; X, 21, 7; and in
वेतमशाख XVII, 8, 10.

शानिच VI, 12, 9; XIII, 3, 5.

शारद IX, 27, 1.

शाला V, 6, 1, 9, 4, 14, 5; 20, 8; VII, 14, 11; X, 21, 10;
XVII, 13, 8. * (Cf. पत्नीशाल)

शालामुखीय V, 14, 6, VI, 12, 25; X, 7, 10.

शाम् + आ शास्ते IV, 3, 7.

शाम XV, 25 (p. 194, 11).

शामद्वस्त XV, 24 (p. 194, 2).

शिखर XIV, 22, 9

शिविविष्ट (विष्णु) III, 2, 2; XV, 14, 4.

शिरम् IV, 14, 25, 15, 11; VII, 5, 4. (Cf. प्रत्यक्शिरम् ।
प्राक्शिरम्)

शिन्य XII, 3, 15, 9, 4 5. (Cf. प्रतिशिन्य । विश्वजिष्मिन्)

शिशिर II, 1, 5; XVI, 9, 32.

शिश्र IV, 15, 17.

शिष् शिष्ट IX, 5, 13; शिष्टा VIII, 3, 16.

+ उद् in उच्छिष्टदान IV, 21, 16; हविश्छिष्टाघ्न III, 8,
13.

+ परि शिष्यते XV, 27 (p. 196, 6); XVI, 22, 18; शिष्ट
IX, 5, 8; X, 8, 14; XVII, 14, 4; 15, 9; 17, 5;
XVIII, 10, 2. 6; 20, 5; शिष्य V, 9, 25; VII, 10,
22; IX, 6, 16; X, 8, 14; XI, 14, 12; XII, 11, 12;
XIII, 3, 22; XV, 8, 30; XVIII, 20, 6.

शी शेते III, 13, 30; XV, 19 (p. 190, 13); शेरते XV, 19 (p.
191, 1); शयीत XVI, 1, 8; शयान XV, 19 (p. 190, 17).

+ उप शेरते XIV, 22, 10. 12.

शीर्षच्छिद् in शुरवपिशीर्षच्छिदौ XIV, 22, 4.

शीर्षण XVII, 2, 8; 14, 1; XVIII, 2, 1.

शीर्षन् XVII, 10, 7.

शुक्रस्तोम XIV, 20, 1.

शुक्ल XVI, 18, 18.

शुचि III, 4, 6, XIV, 2, 14. 19.

शुद्ध I, 1, 19; VII, 15, 18.

शुद्धपच II, 1, 8; IV, 17, 3; V, 2, 4, X, 1, 1.

शुनक I, 7, 8.

शुनःपुच्छ XV, 20 (p. 191, 15).

शुनःशेष XV, 20 (p. 191, 15) ff; XVI, 11, 2.

शुनासीर्य III, 18, 1. 8. 17. 20.

शुनासीरीय XIV, 9, 1. 2. 7; XV, 12, 10. (Cf. माहेन्द्रशुना-
सीरीयो)

शुनोलाङ्गुल XV, 20 (p. 191, 15).

शुश्रुवम् II, 6, 5.

शुष्क I, 6, 6 (Cf. अशुष्क)

शुष्कमृत्तारोय XVII, 7, 13.

शुद्ध II, 8, 8, XIV, 33, 19; XV, 21 (p. 191, 2).

शुद्धायौ XVII, 6, 1.

शूर्प IV, 3, 2. 5.

शूर्पशकटे IV, 11, 33.

शूल in हृदयशूल VIII, 12, 11; हृदयशूलान्त VI,
XIV, 10, 8, XVIII, 21, 25.

शूलगव IV, 17, 2

शृत XIII, 6, 3.

शेष III, 20, 7, IV, 2, 8; VII, 3, 1; 4, 17; 12, 2; 13, 2;
IX, 7, 3, 10, 2, 14, 2, 15, 2; 17, 2. (Cf. अशेष । उदकशेष ।

ऐन्द्रवायवशेष । दिदेवत्यशेष । पचशेष । वेदशेष । सुक्रशेष)

शेषभूत VI, 1, 8.

शेषवन्त III, 20, 15.

शेषाभाव III, 20, 8.

शैशिर IX, 27, 1.

शो + नि ज्ञान XV, 21 (p. 192, 9).

शोभन XVI, 2, 8. 11.

शौद्र XV, 21 (p. 194, 23).

शौनक (इन्द्रोत) XVI, 7, 7; 8, 27.

शौनकयज्ञ III, 10, 7.

शौनःशेष XV, 27 (p. 195, 22; 196, 5); XVI, 11, 1.

शशु XV, 17 (p. 188, 12). (Cf. केशशशुषि)

शशान XV, 1, 22; XVI, 3, 31.

शशानाका-दृष्टि III, 12, 1.

शशाना (1.) XIV, 33, 20. (2.) शशानानस XVI, 11, 8 (3.) XVI, 11, 7.

शशेन (1.) VI, 1, 6. (2.) XIV, 22, 4

शशेनाजिरौ XIV, 22, 4.

शशेनौषधीभ्याम् XV, 14, 13

शैत VII, 23, 2. 4. 7, XV, 7, 4

शैतनौषधे XII, 9, 17.

शशन् शशन्ति XVII, 15, 7; XVIII, 21, 5.

अद्वा in यथाश्रद्धम् XIV, 12, 5.

अप् see आ.

अपण in मतअपण VI, 12, 27

अपणी in वपाअपणौ IV, 18, 6.

अम् आन्त XV, 19 (p. 190, 1).

अम XV, 19 (p. 191, 1).

अमण XV, 19 (191, 6) cf. critical notes

अवणा III, 14, 2.

आ अपयति IV, 18, 8; अपयित्वा III, 12, 17; IV, 3, 7; 17,
18, XIII, 3, 5. (Cf. अधोविस्तारः)

अि + अधि अयति II, 7, 10; 8, 6.

+ अपा अयति XVII, 10, 16. (v. l. उपा)

+ उद् अयन्ति XIV, 10, 10; श्रीयमाण V, 15, 3; अित
VI, 9, 9.

+ उपनि अित V, 13, 5.

+ परि श्रीयमाण V, 13, 7; अित III, 16, 16; अित्य
XVIII, 24, 19.

1. श्री श्रीणीयान् XIII, 6, 3.

2. श्री XIV, 25, 4, XV, 10 (p. 190, 7; 191, 11); 25 (191,
20), XVI, 29, 7; 30, 13.

शु श्रुणोतेन XV, 26 (p. 193, 1); श्रुत्वा XV, 18 (p. 190, 4);
66

श्रुतम् XV, 19 (p. 190, 7); श्रुतवत् II, 6, 5; श्रूयते I, 16, 7;
VII, 8, 6; श्रूयमाण IX, 1, 3; श्रुत XV, 24 (p. 198, 21);
श्रुत्वा VII, 15, 2; VIII, 15, 6.

+ प्रति शृणोति V, 1, 10; X, 13, 27; XVI, 1, 23; 18, 2.

श्रुतकाम XV, 10, 4.

श्रुतसेन XVI, 9, 4.

श्रेयम् XV, 20 (p. 191, 22).

श्रेष्ठ XV, 25 (p. 194, 17).

श्रेष्ठ्य XV, 11, 1; 12, 1; 27 (p. 195, 19); XVI, 15, 1.

श्रोणि in वेदिश्रोणि XIII, 11, 2.

श्रोणिदेय IV, 12, 1.

श्रोत्र IV, 7, 13; VI, 1, 6.

श्रोत्रिय V, 9, 2; XV, 14, 8; XVI, 2, 29. (Cf. उभयतः श्रोत्र-
चिय)

श्वशुर IV, 21, 1.

श्वस् I, 3, 6; XIV, 40, 1.

श्वसन IV, 19, 8.

श्वस्तोत्रिय XII, 2, 1. 6; 9, 8; XIII, 24, 18.

श्वापद II, 6, 13.

श्वेत III, 18, 8.

श्वेतकेतु XVI, 29, 7.

श्वेतसुष्य XIII, 6, 8.

श्वेताश्व XIV, 20, 2; 34, 2.

य

यकार I, 2, 14

यट्चत्वारिंशत् XII, 2, 22

यट्त्रिंशत् VI, 6, 2; XIII, 29, 2; XVIII, 12, 7.

यट्त्रिंशत्संवत्सर XIII, 28, 6.

यट्त्रिंशत्सहस्र XIV, 15, 6

यट्त्रिंशत्सोम XIV, 15, 2

यट्त्रिंशद्वर XIV, 15, 8.

यट्पद VII, 10, 6; 26, 8.

यट्प्रगाथ XII, 9, 9

यलर्च XVIII, 23, 7 (and Comm. on IV, 2, 8)

यलद् X, 1, 7, XI, 1, 1; XIII, 16, 5; XVI, 28, 3; 29, 10.

यलहायै XIII, 15, 9.

यल्लव XII, 2, 18.

यस्रोष्ट X, 17, 1. 2.

यस्त्राच XVI, 25, 1. 7.

यद्विंशति VI, 1, 10, 1, 1.

यद्विध XVI, 25, 1. 2. 7.

यपमाश्व XV, 12, 9.

षष्ठ I, 4, 16; II, 3, 20; 11, 2; III, 13, 26; IV, 15, 16; 19, 7; 21, 1; VII, 19, 15; 27, 13, 26; XII, 6, 12; 12, 2; 21, 1; XIII, 7, 5; 15, 9; XIV, 38, 2. 5; 52, 13; 56, 10; XV, 5, 9; XVI, 9, 27; 25, 2; XVII, 4, 4; XVIII, 8, 5. 15; 10, 6. 11; 13, 2; 15, 5; 17, 3; 18, 9; 23, 7.

षष्टिशतानि (त्रौणि) IV, 15, 9. 21; VI, 6, 17; XIII, 10, 11.

षष्ठ X, 7, 1; 13, 17; XI, 2, 9; 6, 6; 9, 1. 9; 14, 32; 15, 7; XII, 2, 21; 3, 13; 4, 17; 5, 16; 6, 7; 7, 2; 9, 5; 10, 2; 11, 1. 15; 12, 11; 25, 2; 26, 9. 19; XIII, 21, 5; XV, 2, 22. 23; 8, 5; 19 (p. 191, 7); XVI, 2, 16; 11, 16; 14, 0. 10; 15, 6; 21, 32; 24, 14; 25, 5; षष्ठी VII, 15, 9. (Cf. चतुर्थषष्ठयोः)

षष्ठाङ्गिक XII, 7, 3; XV, 8, 4.

षष्ठीप्रभृति VII, 15, 9.

षोडश XV, 12, 14; XVI, 21, 5.

षोडशकल XV, 12, 15; XVI, 14, 16.

षोडशन् XIV, 61, 5.

षोडशाक्षर X, 8, 11; 13, 8.

षोडशियह IX, 5, 1.

षोडशिन् VIII, 7, 4, IX, 1, 9. 10; XIV, 42, 5; XV, 3, 4; 5, 1.

घोलशिप्रभृति VIII, 3, 7; 5, 1.

घोलयन्त X, 2, 11; XVI, 14, 15.

घ

संघाज in पञ्चीसंघाज VIII, 9, 10, पञ्चीसंयोजान्त V, 20, 8.

संयोग I, 1, 5. (Cf. अद्यसंयोग। कर्मसंयोग)

संवत्सर II, 2, 2; III, 8, 4; XIII, 11, 8; 23, 7; 26, 1. 2. 3;.

27, 1; 28, 1. 5; 29, 27. 28. 29. 32; XIV, 2, 13; 9, 11. 12;

XV, 1, 8; 5, 11. 12. 18; 19 (p. 190, 3); 19 (p. 190, 10 ff.);

XVI, 1, 4. 5. 15. 17; 9, 26; 10, 9. 11; 26, 4; XVIII, 24,

33; 26, 4. (Cf. असंवत्सर०। द्वादशसंवत्सर। वज्रसंवत्सर।

शतसंवत्सर। षट्त्रिंशत्संवत्सर। सहस्रसंवत्सर। स्वस्तिमंवत्सर)

संवत्सरप्रयोग III, 11, 16.

संवत्सरसप्त XIII, 19, 18.

संवत्सरसंमित XIII, 17, 8.

संवर्ग III, 4, 5.

संख्याय in अरत्संख्याय II, 5, 27.

संमदामयज XIII, 16, 5, 20, 15.

संमर्ग II, 6, 2.

संमव XIII, 5, 1.

संस्पृष्टमिष्टिभिः XV, 14, 2.

संस्तव in गोसंस्तव XIV, 11, 9.

संस्था VII, 21, 4; XIII, 1, 4; 5, 18. 21; XIV, 2, 22; 13, 10;

XV, 5, 9; 22 (p. 193, 9), (Cf. अग्निष्टोमसंस्थ । विसंस्थ)

संस्थान V, 14, 2; VIII, 12, 9.

संस्थाविराजत XVI, 20, 4.

संस्पर्शन in अस्पर्शन VII, 5, 10.

संखन्दिन् XVI, 18, 10.

संस्वारन्यायता I, 1, 80.

संक्षार्य XI, 9, 2; XIII, 27, 6.

सकाश II, 14, 5.

सकृत् II, 17, 2, 4; IV, 3, 7; 4, 2; 5, 10; 11, 5; 16, 6; 21,

13; VI, 1, 16; VII, 2, 15; 10, 9; XV, 24 (p. 191, 8);

XVIII, 21, 1.

सक्षौर IV, 15, 8.

सखि XV, 17 (p. 188, 15); 19 (p. 190, 8).

सगृहपतिक XVII, 17, 1.

सगोच XIV, 16, 8

सगृह XVIII, 21, 6

सकम्पविराजत XIV, 11, 2.

संस्तति I, 7, 3.

संस्था XIII, 15, 11.

संख्यान्याय VI, 1, 11.

संघात XIII, 24, 16. (Cf. अहःसंघात X, 1, 20; XII, 2, XVI, 20, 3).

संघोषिणी IV, 19, 8.

सज्जीय XIII, 5, 16; XVI, 23, 17; XVIII, 19, 4.

सज्जप IX, 25, 1.

संशयन IV, 15, 6.

संशर II, 7, 15; XVII, 7, 12. (Cf. विसंस्मितसंशर)

सञ्ज् + आ सञ्जयति XVII, 1, 2, 3.

संजनन XVIII, 21, 23.

सतोद्भूतौ VII, 25, 3, 15; 27, 8, 19.

सत्तम XVI, 22, 27, 28.

सत्त XI, 1, 4; XIII, 13, 1; 14, 1. (Cf. सुनिसत्त । रानिसत्त ।

संवत्सरसत्त । मर्यसत्त)

सत्तधर्म XI, 1, 6.

सत्ताहीन VII, 15, 18; XI, 1, 1.

सत्तिन् XVIII, 24, 31.

सत्य IX, 26, 2; XVI, 1, 20.

सत्यप्रभव IX, 26, 2, XV, 14, 4; XVI, 1, 17, 20.

सत्यवदन II, 3, 24; III, 13, 30.

सत्यवत III, 8, 11.

सत्राज XIV, 45, 1.

सत्राजित् XIV, 45, 1.

सद् सत्र V, 11, 10; VIII, 2, 13; सादयित्वा VIII, 7, 21; साद्य-
मान III, 11, 11; V, 9, 4. 9; 10, 25.

+ आ सन्न III, 13, 15; IV, 8, 2. 3; V, 7, 5; 8, 2.

+ उद् सन्न XVII, 6, 2.

+ उप सौदन्त् V, 10, 7; सादयति II, 9, 6; साद्य II, 8,
22; 9, 3; सादम् II, 8, 12.

+ सम् साद्यमान V, 10, 32; साद्य IV, 3, 2.

सदन in ब्रह्मसदन VI, 12, 22, होष्टसदन I, 6, 6; V, 10, 16.

सदण XIV, 27, 6; 28, 4.

सदस् V, 14, 2. 12; 15, 10; VI, 12, 1. 12. 24; 13, 2. 5; VII,
6, 1; 7, 3; VIII, 5, 2; X, 13, 26; 21, 10; XIII, 29, 8;
XIV, 22, 9. 23; XVI, 4, 7; 13, 16; XVII, 4, 4; 12, 4.

(Cf. अन्तःसदः । सहिःसदः)

सदा III, 11, 9. 13; XII, 3, 5; 1, 3; 5, 3, 26, 5.

सदोहविधानानि XVII, 6, 3.

सद्यम् II, 2, 2

सद्विदाज्यभाग III, 12, 4

सदन्त् II, 2, 13; III, 13, 21.

सन् ससान XVI, 11, 5 8 ff.

सनि XVI, 11, 5 8 11 20 23 26. 29.

सनिव्याध XVI, 18, 14

सतत I, 1, 23, II, 6, 12

सतान XII, 24, 5

सतानार्थ I, 1, 25, VI, 9, 10.

सदंशानुसोमौ XIV, 22, 4

सदेह in सोदनासदेह VI, 1, 7.

संधान I, 1, 42, VI, 1, 15

सन्धि XVII, 4, 2 8 (cf सिप्रसन्धि)

सन्धिवेला II, 14, 0

सन्धिवामन् IX, 21, 2

सन्ध्यार I, 2, 4

सनाह XV, 18 (p 180, 21 22, 190, 1)

सनिकर्ष in देशकालसनिकर्ष XIII, 24, 13

सनिपात I, 16, 17

सनिपातन I, 2, 26, XIII, 5, 1.

सनिपातप्रधानत्व III, 20, 17

सनिवपनीया IX, 22, 6

सपत्न XVII, 5 7, 15, 5

सपत्न्या IV, 17, 5, XVII, 3, 10

सपुत्रा (घोषा) VI, 6, 12

सपुरोनुवाक्य I, 1, 22; 2, 19; XIII, 24, 18.

सप्तचवीणाम् XVI, 26, 6.

सप्तचत्वारिंशत् XII, 2, 16.

सप्तचिंशद्वात्र XIII, 17, 2.

सप्तदश IX, 21, 5; 27, 1; XIV, 12, 8; 23, 2; 26, 2; 31, 2;
XV, 1, 13. 14. 17. 31; 2, 13; 3, 15; XVI, 23, 5. 9. 10.
11; 24, 3. 8; XVII, 7, 6; सप्तदशी XVIII, 14, 3. (Cf.
गृह्यपतिसप्तदशाः)

सप्तदशन् II, 8, 17; XIII, 19, 1; XIV, 33, 4; XV, 1, 19. 22;
3, 12. 13. 14. 17.

सप्तन् IV, 2, 9; VI, 4, 5. 11; 9, 6; VII, 27, 13; IX, 16, 2;
X, 2, 10; XII, 2, 21; XIV, 52, 2; 53, 2; 56, 4; XV,
3, 15; XVI, 26, 2; XVII, 14, 4; 15, 9; XVIII, 8, 12.

सप्तदशशराव XV, 2, 12.

सप्तदशस्तोत्र X, 4, 1; XI, 11, 1; XIV, 24, 2.

सप्तदशारद्वि XV, 1, 16.

सप्तदशैकविंशे XV, 6, 2.

सप्तपद VII, 26, 11; XVIII, 16, 2.

सप्तम X. 9. 1; XV. 19 (p. 191, 12); XVI. 2. 1. , , , ,
26, 8; 27, 3. 6; सप्तमी XVIII, 23, 10. (Cf. द्वितीय
मयोः। महाप्रतसप्तम)

सप्तरात्र XVI, २६, १. ६. ११. (Cf. जनकसप्तरात्र)

सप्तविंशति XIV, ७८, २.

सप्तविंशतिशतानि XIV, ७९, २; XVI, ८, ११.

सप्तविध XVI, २६, १. २. ११.

सप्तशोढ X, १८, १.

सप्ताहार्ये XIII, १५, १०.

सप्तगाथ XII, ६, ९. *

सप्तणव V, ९, ४; ११, १; VII, १६, ५; २६, ५.

सप्ततोद् XIV, ७२, ८.

सप्तवर्ग्ये V, १०, ३६; १२, २.

सप्तैष I, २, २०; V, १६, २.

सप्ताह्मणस्तथ X, ५, ७; ९, ५.

सभासद् XVI, ९, १७ .

सम I, १, ३५; १७, १२; IX, २०, १; समया II, ६

समर्च VII, १९, १८.

समवत्तधानी IV, १४, २७.

समवाय in स्त्रिएलसमवाय V, १९, ३.

समसृक्त XVIII, ९, ६.

समस्तोपस्थानप्रभृति VI, १३, १२.

समान I, ३, १०; II, १३, ७; III, ९, ७; १३, २८; १४, २१; १५, १

१८, १२; IV, ६, ५; १२, ६; १९, ६; V, १४, २३; VI, ८, १

सर्वहरि XI, 14, 10.

सर्वाग्नेय XIV, 4, 6.

सर्वायुत्व XIV, 12, 2.

सर्वाज्जति III, 19, 4.

सर्वल XV, 10, 3.

सर्वैष्टि III, 20, 16.

सर्वायधि XVI, 18, 15.

सर्वप IV, 15, 5.

सलिल (1.) XVIII, 22, 7; (2.) XV, 11, 1.

सलोकता XIV, 62, 2.

सव VII, 15, 9. 10. 11; XV, 12, 5. (Cf. अनिष्टुसव। ओदन-
सव। ओषधिसव। उन्नसव। गोसव। ग्रामणीसव। तीव्रसव।
दृढस्थितिसव। ब्रह्मसव। भूमिसव। वनस्थितिसव। सूतसव।
स्थपतिसव)

सवन VI, 13, 6; VII, 14, 12; 15, 1; 17, 12; 19, 6; XIV,
1, 2; 33, 10; 51, 1; XVI, 24, 14; XVII, 9, 1; XVIII,
21, 13. (Cf. अनुसवनम्। द्वितीयसवन। प्रातःसवन। माध्य-
न्दिन। यथासवनम्)

सवनदेवता VI, 9, 13.

सवनीय V, 3, 8, 20, 6, VI, 9, 1, 11, 13; VII, 1, 1; 16, 9
(पुरोस्ताग) VIII, 1, 9, X, 12, 6, XI, 13, 8; XIII, 20, 9;

XIV, 2, 14. 20; 6, 2; 7, 3; 8, 3, 9, 2; 13, 1. 8; 51, 13;
62, 3; XV, 1, 23; XVII, 7, 7. (Cf. अग्नीषोमीयसवनीयौ।

द्वितीयसवनीय। प्रातःसवनीय)

सवनीयकाल XIV, 40, 21.

सविद्व Y, 5, 1; VIII, 12, 4; IX, 27, 1; XV, 14, 7; 22 (p.
192, 15 ff.); सत्यप्रसव IX, 26, 2; प्रसविद्व आसविद्व सत्यप्रसव
XV, 14, 4. 7; XVI, 1, 17. 18. 19. 20.

सव्य I, 6, 3; IV, 3, 6; 9, 5; 12, 2; 14, 19. 24. 30; 21, 8;
VII, 5, 16; XIII, 11, 4.

सव्याष्टु IV, 12, 10; 13, 1; 15, 1; V, 14, 21. 24; VI, 8, 4,
8; VIII, 9, 2.

सव्योत्तम Y, 8, 5.

सष्ट (1.) II, 5, 24; IV, 6, 14; 13, 4; XVI, 1, 7 (2.) XIII, 11,
1; XV, 13, 1; XVI, 7, 9.

सहनम XVII, 4, 1. 2. 3.

सहपुद्व XVI, 14, 18.

सहभूमि XVI, 15, 20.

सहस्र III, 7, 6; X, 12, 6; XIII, 27, 7; 29, 17. 32; XIV, 23,
13; 39, 3; 80, 2; 81, 2; XV, 11, 3. 8; 16, 19; 27 (p. 196,
6); XVI, 8, 8. 12. 13; 10, 9; 18, 18. (Cf. अससहस्र। परि-
सहस्र। दृष्टीसहस्र। षट्त्रिंशत्सहस्र)

सायम् I, 4, 12.

सायम् II, 6, 1; 7, 13; 8, 4, 20; 9, 1, 10; III, 15, 7; VIII,
13, 6; XIV, 32, 3.

सायमाहुति XVI, 1, 7.

सायंप्रातर् II, 8, 6; 13, 8; III, 12, 15, 16; IV, 3, 11.

सायुज्य XIV, 62, 2.

सारल XVI, 12, 5.

सारस्वत VI, 10, 2; 11, 8; X, 1, 18; XI, 7, 5; XIII, 29, 1;
XVII, 8, 10; सारस्वती VII, 10, 8; XIV, 18, 1; XV, 1, 21;
15, 3.

सारस्वतपौष्णौ III, 13, 8.

सार्ज्य (प्रक्षोक) XVI, 11, 11.

सार्पराज्ञौ X, 13, 26; XIII, 11, 2, 5.

सार्वकामिकौ III, 4, 10.

सार्वयज्ञिक I, 2, 29.

सार्वसेनियश्च III, 10, 1; 11, 1.

सालाहकाः XIV, 50, 1.

सावित्र VI, 10, 10; VIII, 3, 9; XI, 5, 8; 9, 6; 14, 30; XIV,
13, 5; 56, 7; XVI, 10, 12; XVIII, 22, 4. (Cf. सौम्यसावित्रौ)

सावित्रयज्ञ VIII, 1, 8; XIV, 56, 5. (Cf. आदित्ययज्ञसावित्रयज्ञौ
-VII, 3, 4).

भावित्रद्यावाष्टयित्रीयौ III, 13, 22, XI, 2, 7, 7, 8; 8, 6.

भावित्रवाम्देवत्यौ VI, 11, 15

भाव्य XI, 14, 25 27. (Cf. सहस्रभाव्य)

भाहल VI, 6, 16.

बिध् + अभि बिध्वन्ति XV, 13, 4, बिध्यते XV, 2, 16; 18, 7;

बिक्त XV, 27 (p. 196, 1), XVI, 18, 1.

+ आ बिध्यमान V, 10, 11.

+ उद् बिध्य II, 9, 14.

+ नि बिध्वन्ति IV, 4, 2.

+ परि बिध्वन् I, 15, 11.

बिध् + निष् वेधन्ति XVI, 18, 20 (Cf. नि.बिद्धपापन्)

बिनीवाद्यौ in राकाबिनीवाद्यौ I, 15, 3, IX, 28, 2.

बीर III, 18, 10.

बीद् + अभि बीव्यन्ति XVII, 3, 5, 5, 9.

+ उद् व्यूत in पुनरव्यूत II, 5, 27.

1. सु सुवन्ति XIII, 25, 3; 26, 8; 27, 3

+ अभि सुवन्ति VII, 15, 1; सुनुयात् XIII, 6, 1, सुत
XIV, 16, 5; सुव्य XIII, 6, 8, 11, 2, XV, 23 (p.
193, 11).

2 सु + आ सुवै XVI, 1, 19

+ प्र औति IV, 6, 17; 7, 17, सुवै XVI, 1, 19. (Cf. अप्रसृत)

सूर्य XIV, 20, 1; 24, 1; 34, 1; 59, 1; सूर्या IX, 28, 5.

सूर्यस्तु XIV, 59, 1; XVI, 15, 3.

सूर्याभियाहार XIV, 24, 5; 34, 4; 59, 1.

स + आ ससार XV, 24 (p. 193, 16).

+ उप ससार XV, 18 (p. 189, 6); 22 (p. 192, 12 ff.);

सरियन्त् VI, 8, 9.

+ प्र सत XVI, 1, 2. (Cf. अपसारित I, 10, 4).

सृज् असृजत XIV, 7, 1; सृजे XV, 5, 1; असृष्टाः XIV, 8, 1;
9, 1; सृष्ट XIV, 7, 1; XVII, 2, 9 (in प्रसलविष्ट); सृष्टा
XV, 5, 1.

+ अतु see अनतुसृज्य

+ अव सृज्य I, 6, 4.

+ उत् सृजति X, 8, 16; 11, 11; XI, 10, 10; XVIII, 1,

3, 21; 10, 12; 12, 3; सृजन्ति IX, 27, 5; XIII, 29,

16 (or अयुद्?); XVI, 1, 15; 10, 9; सृजेत् III, 6, 8;

21, 11; सृजेरन् XIII, 20, 2, 5; सृजन्त् XVI, 23, 13;

सृजमान XIII, 20, 8, 15; सृज्यते I, 15, 18; II, 15,

7; III, 14, 14, V, 10, 34; 13, 11; 20, 7; VII, 15,

17; XVIII, 14, 8; सृजेते V, 18, 12; सृज्यन्ते XIV,

22, 24; XVII, 17, 9; सृज्यामि सृज्यावः सृज्यामः XV,

22 (p. 192, 19 ff.); सृज्य V, 9, 24, VI, 6, 15.

+ उप सृजन्ति II, 8, 1; सृज्यमान V, 10, 4. सृष्ट I, 17, 5.

6; III, 20, 1; XVIII, 1, 12.

+ वि सृजते II, 12, 12; सृजन्ते X, 21, 11. 17; सृज्य IV, 12, 10.

+ सम् सृजेते XIV, 29, 3; असृजताम् XIV, 29, 6; सृष्ट III, 4, 8 in मिथसंसृष्ट.

सृप् सर्पन्ति VI, 12, 1; X, 21, 12; सर्पन्त VIII, 15, 8.

+ अधि सर्पतः XVII, 14, 6; सर्पन्ति XVII, 17, 4.

+ समधि सृष्य XVII, 16, 5.

+ अस्तु सर्पति VIII, 15, 8.

+ निम् सर्पन्ति VI, 13, 6; VII, 14, 10; VIII, 8, 8. (Cf. यथानिःसृप्तम्).

+ प्र सर्पन्ति VI, 12, 1; 13, 2. 12; VIII, 1, 1; 8, 8; सर्पेयुः XV, 14, 6; सर्पाणि XV, 14, 7; सृप्त VII, 7, 4; सृष्य VII, 1, 1; 14, 12.

+ संप्र सर्पन्ति XVII, 7, 11.

+ सम् सर्पन्त I, 6, 12.

सेना in रुद्रसेना IV, 19, 7.

सेलग XVI, 2, 17

सेपुधन्वन् XIV, 72, 3.

सी + अव स्यति I, 1, 23, V, 11, 3; VI, 7, 7; IX, 5, 5. 7. 10.

12; 6, 2. 4. 7. 9. 12; XV, 14, 1; XVIII, 1, 15. 17;
 20, 2. 4; स्वेत् III, 19, 13; VI, 3, 10; XVIII, 14,
 5; स्यन् VII, 9, 2; साय I, 4, 19. 20. 21; 6, 14; 13,
 3; 14, 2. 3. 4. 5; VII, 9, 2; 10, 7; 25, 6. 13; 26,
 3. 8. 9. 11; IX, 6, 2. 4. 7. 9. 11. 13; X, 8, 11; 13,
 2. 8; XII, 24, 5.

+ अथर्व साय III, 19, 12.

+ उदव साय VIII, 13, 1.

+ व्यव स्यन् I, 4, 22.

सोक्त्य VIII, 3, 5.

सोपाङ्गुयाज III, 9, 3.

सोम (1.) II, 1, 6; III, 14, 19; 18, 19; 21, 1. 4; V, 1, 1; 6,
 1; VII, 4, 13; 5, 10; VIII, 7, 21; 9, 2; XIII, 6, 1; 7,
 1; XIII, 12, 9; 13, 1; XIV, 3, 1; 13, 14; XV, 13, 1;
 14, 9. (2.) I, 15, 2; V, 5, 1; 6, 1; पितृमन् III, 16, 2. 4.
 13; IV, 4, 1; वनस्पति IX, 26, 2; राजन् XV, 14, 4; वैष्णव
 XVI, 2, 10. (Cf. सुरासोम).

सोमचमस XIV, 16, 5.

सोमपौथ XIV, 62, 2. (Cf. अनपिसोमपौथ).

सोमप्रवाक् XIV, 40, 13; 41, 10.

सोमयाज्या VII, 3, 4.

सोमवन्त् III, 16, 2. 5.

सोमविक्रयिन् XIII, 6, 2.

सोमापौष्ण VI, 11, 2.

सोमाहार XIII, 6, 2.

सोमेष्टि XIV, 5, 2.

सोमोपनहन VII, 15, 2.

सौचामण XIV, 8, 10; 12, 1. 2; सौचामणी XIV, 13, 3. 9;

XV, 15, 1.

सौभर IX, 3, 1.

सौमिक V, 20, 6, XIV, 10, 22

सौम्य III, 12, 6; IV, 20, 6, VI, 10, 3; VIII, 1, 5; XIV, 57,

2; सौम्यौ III, 12, 1.

सौम्यसावित्री III, 18, 7.

सौयवधि XV, 19 (p 191, 13) ff.

सौर्य III, 18, 3. 7; IX, 20, 20; XI, 13, 8. 9; XIV, 3, 17;

सौरौ XIV, 9, 3; 32, 2.

सौवर्ण XIV, 32, 5.

सौषार्द XV, 25 (p. 194, 20).

सौहित्य III, 8, 14

स्कन्द स्कन् III, 20, 4.

स्तन V, 10, 5.

सु सुवते VI, 8, 3; VII, 10, 1; XIII, 10, 4; 11, 2; 12, 1.
 3; XVIII, 2, 3. 5; सुवीरन् XVIII, 2, 2; 23, 7; सुहि
 XV, 22 (p. 192, 19 ff.); सुयाव XV, 22 (p. 192, 20 ff.); 26;
 सोय्यमाण IX, 5, 1; 19, 4; सूयमान XV, 22 (p. 193, 2)
 सुत V, 10, 35; VI, 8, 10. 14; VII, 16, 1; VIII, 1, 9; X,
 13, 26. (Cf. यथासुतं)

+ अभि सौति V, 9, 4; VII, 15, 2; 16, 2. 5; सुयात् VII,
 15, 18; सुत्य V, 9, 25; 10, 23. 32; VII, 15, 4. 8.

+ परि सुवनीय XVII, 7, 6; सुत IX, 25, 1.

सुत् Cf. अग्निद्युत्। इन्द्रसुत्। वैश्वदेवसुत्। सूर्यसुत्

सु सुणाति III, 14, 18; VIII, 12, 9. 10; सुणुते XIV, 22, 22;
 सौत्वा I, 15, 15.

+ उप सुणन्ति XVI, 3, 25; 12, 20; XVII, 6, 5; सौर्य
 IV, 16, 2; 18, 5.

+ परि सौर्य IV, 3, 7.

सोक V, 18, 1.

सोक्य X, 12, 16; XV, 1, 25.

सोच VI, 8, 8; VIII, 1, 1; XIII, 11, 6. 9; XIV, 2, 2; 4, 3;
 12, 6; 32, 9, 12, 8; XV, 5, 2. 6, 11, 4; XVII, 14, 5;
 17, 3.

सोचप्रसव VIII, 15, 4.

स्तोत्रवन्त VII, 10, 2.

स्तोत्रिय VII, 14, 1. 2; 21, 8; 26, 1; IX, 5, 2; 6, 17. 10; X,

6, 11; XI, 2, 13; 3, 2; 11, 14; 12, 1; 13, 21. 24. 28;

XII, 1, 3; 2, 5. 23 24; 4, 9. 23; 9, 8. 16; 10, 11; 12, 14;

XIII, 1, 4; 20, 5. 12; XIV, 26, 3; 42, 10; XV, 7, 9;

XVII, 14, 4; 15, 9; 17, 5; XVIII, 1, 4; 1, 3; 5, 3; 21, 3;

23, 6. 9. 11 (Cf. उक्त्यस्तोत्रियः। यथास्तोत्रियम्। नःस्तोत्रियः।

समानस्तोत्रियः। सरस्वस्तोत्रियः)

स्तोत्रियत्व VII, 25, 17.

स्तोत्रियानुरूपौ (०पाः) VII, 11, 1. 2; 12, 1; 13, 1; 14, 6;

20, 3; 22, 2; 23, 3; 24, 2; 26, 12. 16; VIII, 6, 5; 7, 11;

IX, 2, 2; 3, 2; 4, 1; 7, 1; 11, 1; 15, 1; 19, 2; X, 4, 0;

5, 9; 8, 7. 21; 13, 11. 20. 21; XI, 13, 27; 14, 35; 15, 6.

13; XII, 3, 16. 22; 4, 4. 7. 12. 15. 19. 22; 5, 4. 6. 8. 11.

14. 18; 6, 9; 9, 13. 15; 10, 3. 7. 9; 11, 16; 12, 1. 7. 12;

25, 3; 26, 1. 6. 20, XIII, 7, 2; 8, 2; 9, 2; 10, 5; XIV,

3, 5; 52, 7, 54, 1; 55, 1; 57, 5; XV, 3, 3. 5; 8, 7; 9, 3;

XVI, 21, 24; XVIII, 23, 4.

स्तोत्र IX, 21, 7; XII, 2, 10, XIII, 7, 3; 8, 3; 9, 3; 10, 2.

4; 12, 5, 20, 4, XIV, 29, 4; 31, 3; 39, 2. 5; 40, 2; 41, 1;

42, 1; 72, 2; XV, 1, 31; 1, 5; 5, 7; 6, 5; XVI, 21, 3; 23,

6 13 14, 25, 2, XVII, 7, 3 (Cf. अग्निष्टोम । अग्निष्टोमस्तोम ।
 अभिमवस्तोम । अर्धमासस्तोम । अवान्तरदिशां स्तोम । अष्टाचत्वारिंश-
 स्तोम । अक्षोरात्रस्तोम । आतृत्तस्तोम । इन्द्रस्तोम । उशनस्तोम ।
 ऋतुस्तोम । ऋषिस्तोम । एकविंशस्तोम । एकादशस्तोम । एवंस्तोम ।
 चतुदत्तरस्तोम । चतुर्विंशस्तोम । चतुश्चत्वारिंशस्तोम । चतुष्टोम ।
 छन्दोदृष्टस्तोम । ज्येष्ठस्तोम । ज्योतिष्टोम । त्रयस्त्रिंशस्तोम । विण्व० ।
 त्रिष्टुत्० । त्रिष्टोम । दिशां स्तोम । ध्वसि० । नक्षत्र० । निमेष० । पञ्च-
 दश० । पञ्चविंश० । पृष्ठ्य० । मास० । सुहृत्त० । यथास्तोमम् । यम० ।
 वाच० । प्रात्य० । शुक्ल० । षट्त्रिंश० । सप्तदश० । सर्वस्तोम)

स्तोमविकार XIII, 1, 4

स्तोमातिशंसन XV, 11, 5

स्त्री IV, 16, 6, XIV, 39, 3, XVI, 11, 17

स्त्रीपुमांसौ XVII, 6, 1

स्त्रीवत्स II, 8, 7.

स्यण्डिल IV, 7, 6

स्यपतिसव XIV, 22, 2

स्यविर XVI, 2, 5

स्या तिष्ठति III, 16, 17, V, 15, 7, XV, 19 (p 190, 12);

तिष्ठामहे XV, 26 (p 195, 9), तिष्ठष्व XV, 26 (p 195, 2),

तिष्ठन्त II, 7, 13, V, 6, 2 7, 13, 2 4 11, 14, 19, 16, 4,

VI, 2, 1, 12, 2, VII, 15, 2, VIII, 11, 1, XV, 19 (p 190

- 12), XVI, 3, 20, XVII, 1, 3 8, 4, 6, 12, 4, 13 7,
 तस्यिरे XV, 27 (p 195, 19), अस्यात् XV, 25 (p 194, 12),
 स्यत्वा III, 14, 14, V, 13, II, स्यापयेत् XVII, 10, 17
 + अधि तिष्ठति IV, 21, 2, तस्यिरे XV, 27 (p 195, 21)
 + अत्र स्यात् III, 13, 16, स्यात् V, 6, 4
 + यव तिष्ठते I, 1, 5, तिष्ठन्ते I, 3, 8
 + आ तिष्ठति XVII, 15, 3
 + उपा तस्यौ XV, 18 (p 190, 3)
 + उद् तिष्ठेत् XIII, 13, 1, तिष्ठन्त IV, 16, 7, V, 10, 9,
 XV, 19 (p 191, 11), स्यित XV, 19 (p 190, 18),
 -\ स्यात् V, 9 27, XIII, 14, 7, 20, 14, XIV, 57, 19,
 XV, 11, 7 14, 12, स्यात् III, 20, 2
 + उपोद् स्यात् I, 6, 8, VI, 7, 10
 + उप तिष्ठते II, 7, 13, 12, 6, IV, 19, 9, VI, 2, 3, XVI,
 12, 21, 13, 2, XVII, 12, 6, 13, 7 9, तिष्ठन्ते XV,
 15 6, तिष्ठेत् IX, 5, 1, XVII, 13, 6, स्यात् I, 15, 16,
 III, 17 2 6, 21, 8, IV, 12, 10, 13, 1, 15, 1, V, 9,
 27 VI 12, 1, 13, 2, VIII, 12, 11, (Cf अनुपस्यद्),
 स्यापयामास XV, 23 (p 193, 15), स्यात् IV, 17, 6
 + प्र see प्रस्यता
 + प्रति तिष्ठति XV, 1, 4, XVI, 22, 13, अतिष्ठताम् XIV,

42, 18; अतिष्ठत XIV, 9, 1; 74, 1; स्थापयति XVII,
16, 5; स्थापयन्ति XVI, 10, 16.

+ सम् तिष्ठते X, 21, 18; XIV, 2, 21; 10, 8; 13, 0; XV,
18, 10; XVI, 8, 19; 15, 19; XVIII, 23, 17; 24, 25. 33;
तिष्ठन्ते XIV, 18, 14; तिष्ठन्ती XVI, 22, 23; स्थित
III, 1, 1. 5; 3, 8; 13, 29; 17, 13; V, 8, 6; VI, 18,
6; VII, 10, 1; VIII, 10, 1; 13, 6; IX, 28, 18;
XIV, 10, 17; XV, 4, 12; XVI, 18, 13; XVII, 6, 3;
10, 2; XVIII, 24, 8. 19. 26; स्थापयति V, 20, 8;
स्थापयन्ति IX, 27, 5. 6; XVIII, 24, 24; स्थापयेयुः
XIII, 5, 2; स्थापयन्तु XIII, 5, 18; स्थाप्यः XI, 13, 2;
XIII, 8, 1; स्थाप्य III, 17, 10; V, 10, 36; 11, 15;
VIII, 9, 10; IX, 10, 4; 27, 4; X, 13, 26.

+ अभिसम् (or सम्) तिष्ठते XIV, 33, 7.

+ विसम् in विसंस्थितचर VI, 13, 7; VII, 7, 4.

स्थान I, 1, 16. 19; 4, 3; III, 16, 15; IV, 2, 7; V, 3, 7; IX,
1, 11; X, 12, 8. 16. 17; 13, 6; XI, 14, 27; XII, 4, 1. 20;
5, 1; 6, 4. 11; XIII, 15, 12. 13; 19, 20; 21, 6; XIV, 3,
12; 40, 22; 52, 3. (Cf. अभीवर्त । आवापस्थान ।
ओष्ठ्य० । तालु० । निगम० । निगमस्थानवर्जम् । यथास्थान ।
यथास्थानम्)

स्याली IV, 3, 2. 5. (Cf. अग्निहोत्रस्याली)

स्यालीपाक III, 12, 17; IV, 18, 8. 10; 20, 6.

स्यिति XVII, 10, 2.

स्यूणा XVII, 5, 5. (Cf. प्रेङ्गस्यूणा)

स्वा क्षाति XV, 13, 14; स्वान्ति XVIII, 24, 21; स्वापयन्ति XVI,
18, 10.

स्वातक IV, 21, 1.

स्यर्ध् अत्यर्धन्त XIV, 10, 1.

स्यून् स्यूयन्ति IV, 15, 3.

+ उप स्यूयति VII, 18, 1; VIII, 4, 5; XVII, 16, 7;

" स्यूयन् V, 8, 3, स्यूय I, 6, 7; 10, 3; 14, 21; 15, 18;

II, 8, 14; 9, 6; 12, 2. 4 9; IV, 12, 10; V, 6, 8;

8, 1. 3. 5; 9, 27; 10, 34; 18, 12; VI, 11, 17; VII,

5, 7, VIII, 5, 6; 12, 11.

+ सम् स्यूय III, 19, 15; XVII, 16, 1; स्यूयति VII, 4, 4.

स्तर IV, 3, 2. 3; 4, 2; 14, 8. 29.

स IV, 15, 7, VII, 21, 6; XV, 22; XVI, 7, 7.

सन्द + आ सन्देत XVI, 18, 19.

सन्द्या XVII, 2, 9.

सु सवन्ती XIII, 5, 22; XV, 15, 6.

+ सम् सत XIV २२ १०

सुगादापन V, 11, 5.

सुगादापनादि I, 14, 22.

सुच् I, 6, 16; II, 8, 16. 19. 22; 9, 5. 6. 16; 10, 5. 7; IV, 9,
5; V, 11, 5.

सुति VII, 6, 1; XVII, 12, 4.

सुव II, 8, 10. 16. 18; IV, 9, 7; 11, 22; 16, 8; VI, 3, 8;
XVII, 11, 4; 12, 4.

सैकपर्ण VI, 1, 6.

सह V, 15, 10; 16, 7; VI, 13, 4. 8; VII, 7, 3. 4. 5; X, 1, 13;
13, 26; XIV, 24, 3; XV, 1, 15. 18; 2, 4. 8. 11. 14. 21. 25.
29; XVI, 3, 10; 9, 22; 11, 33; 12, 1
XVII, 10, 4.

सकर्मन् VII, 7, 4.

सकाल V, 11, 13; XV, 1, 30.

सतवस् (सतवह्यः) III, 13, 9.

सधाशब्द III, 16, 15.

सनय (भावयत्य) XVI, 11, 5.

सयंहेम IV, 5, 12.

सयंहेमिन् II, 3, 23.

सयंनत XVII, 3, 11.

सयम् I, 10. 5; X, 7, 9.

स्वयंभू स्वयंभु XVI, 15, 1.

स्वयोनि XI, 13, 32, 14, 5. 23. (Cf. अस्वयोनि)

स्वर XIV, 19, 1; 47, 1.

स्वर XIII, 1, 8.

स्वरपृष्ठ XI, 11, 3. 14; 12, 10.

स्वयोनि XI, 12, 7. 11.

स्वरमामन् X, 9, 5. 11; XI, 11, 1.

8; XIII, 16, 4; 17, 3; XIV, 19.

स्वरान् XIV, 26, 1. (Cf. विराट्स्वराज्)

स्वरादि VI, 1, 15.

स्वर्ग (1.) XIV, 40, 1; 69, 2; 71, 2; 75, 2; XV, 9, 2; (2)
(Sacrifice) XIV, 87, 1.

स्वर्गकाम XIV, 87, 1; 40, 1, 69, 2; 71, 2; 75, 2; XV, 9, 2;
10, 1.

स्वर्जित् XIV, 8, 13; 47, 1. 2.

स्वर्जिदिन्द्रवज्रयोः XV, 11, 13.

स्वस्त्य XV, 17 (p. 189, 3).

स्वस्ति (यय्य) V, 5, 1; VIII, 12, 3; XVI, 10, 11. 15.

स्वस्तिस्वस्तर XVI, 1, 9.

स्वस्त्ययन IV, 17, 1; XVI, 1, 14, 10, 15.

स्वादुक्किलीयाः VIII, 6, 14; 7, 18; XIV, 57, 13.

स्वाध्याय X, 12, 5.

स्वार in सर्वस्वार XV, 10, 1.

स्वाराज्य XIV, 26, 1. 4; 30, 1; XV, 11, 1; 12, 1; XVI, 15, 1;

स्वाराज्यकाम XIV, 26, 1.

स्वाहा IV, 4, 1; 18, 1; 19, 1. 5. 8; XVI, 18, 19. etc.

स्वाहाकार I, 2, 22; III, 12, 17.

स्त्रिद् XV, 17 (p. 188, 4).

स्त्रिष्टुक्चतुर्थी III, 12, 17.

स्त्रिष्टुक्त् I, 9, 1; 16, 3; II, 2, 6. 11. 15. 18; 3, 11; III, 1,

4. 7; 7, 5; 12, 11; 13, 28; 15, 10; 16, 3; IV, 7, 3; 19,

1; 20, 5. 6; V, 3, 5; 5, 6; 7, 4; 19, 9; VII, 1, 6; 16, 2;

VIII, 2, 2; 12, 2; 13, 4; XIV, 10, 5; XV, 2, 16; 13, 7.

स्त्रिष्टुक्त्वमवाच V, 19, 8.

स्त्रिष्टुक्दन्त VIII, 11, 11.

स्त्रिष्टुक्दिक्ष III, 20, 13; XV, 2, 17; 13, 1

स्त्रिष्टुक्निगद I, 16, 10.

XIII, 14, 8; XIV, 1, 1; 7, 1; 12, 2; 13, 11; 14, 1; 22,
21. 22; 24, 1; 25, 1; 26, 1; 27, 1; 28, 1; 33, 1; 34, 1;
35, 1; 36, 1; 37, 1; 40, 1; 59, 1; 60, 1; 61, 1 etc.; XV,
1, 10. 12; 5, 1; 7, 6; 9, 2; 12, 5; 17; 18; 20; 21; 22;

23, 21, XVI, 7, 4, 8 27, 9, 11, 14 17, 13, 2, 16 2 3;
 20, 12, 23, 6 14, 29, 6 7 8, XVII, 13, 8, ઉ હ XV, 16,
 10 11, XVIII, 2, 5 5, હ વૈ XIV, 40, 1, 57, 20, XV, 16,
 17, હ છ IV, 15, 7, VII, 31, 6, XV, 22 (p 193, 7. 8),
 XVI, 7, 7

હયા in મૂળહયા XVI, 18, 19

હમ અહનત્ XIV, 50, 1, હન XV, 10 (p 191, 1), •હન• III,
 8, 12 (cf અહન IV, 15, 4, 16, 9)

+ અપ હન્યામ્ XIV, 27, 1, અહન XIV, 27, 1 5 8 11,
 હત્ય XIV, 28 1, ઝિઘાધમાન XIV, 22, 23, 27, 1,
 30, 8 10

+ આ હન્તિ XVII, 14, 11, પ્રન્તિ XVII, 5, 10, 14, 10 ,

+ અપા પ્રાન XIII, 11, 4 (મતપથયા• ઉપા)

+ ઉદ્ in ઉદ્ભૂતાલોચિત XVIII, 24 27

+ ઉપ હન XIII, 29, 18, હત્ય IV, 21, 8, XVII, 11, 1

+ નિષ in અનિર્દેત

+ પરિ પ્રન્તિ XVI 18, 14

+ સમ પ્રન્તિ XVII, 2, 6, હત્ય XVII, 2, 9

હનન in સહનન XVII, 4, 1 2 3

હન્ત XV, 18 (p 190, 2), 20 (p 191, 16), 21 (p 192, 10),
 XVI, 15, 1

स्वाध्याय X, 12, 5.

स्वार in सर्वस्वार XV, 10, 1.

स्वाराज्य XIV, 26, 1. 4; 30, 1; XV, 11, 1; 12, 1; XVI, 15, 1;

स्वाराज्यकाम XIV, 26, 1.

स्वाहा IV, 4, 1; 18, 1; 19, 1. 5. 8; XVI, 18, 19. etc.

स्वाहाकार I, 2, 22; III, 12, 17.

स्विद् XV, 17 (p. 188, 4).

स्विष्टकचतुर्थी III, 12, 17.

स्विष्टकृत् I, 9, 1; 16, 3; II, 2, 6. 11. 15. 18; 3, 11; III, 1,

4. 7; 7, 5; 12, 11; 13, 23; 15, 10; 16, 3; IV, 7, 3; 19,

1; 20, 5. 6; V, 3, 5; 5, 6; 7, 4; 19, 9; VII, 1, 6; 16, 2;

VIII, 2, 2; 12, 2; 13, 4; XIV, 10, 5; XV, 2, 16; 13, 7.

स्विष्टकृतमवाय V, 19, 3.

स्विष्टकृदन्त VIII, 11, 11.

स्विष्टकृदिल III, 20, 13; XV, 2, 17; 13, 8.

स्विष्टकृन्विगद I, 16, 10.

४ XIII, 14, 8; XIV, 1, 1; 12, 2; 13, 11; 14, 1; 22,
21. 22; 24, 1; 25, 1; 26, 1; 27, 1; 28, 1; 33, 1; 34, 1;
35, 1; 36, 1; 37, 1; 40, 1; 59, 1; 60, 1; 61, 1 etc.; XV,
1, 10. 12; 5, 1; 7, 6; 9, 2; 12, 5; 17; 18; 20; 21; 22;

23; 24; XVI, 7, 4; 8, 27; 9, 11; 14, 17; 13, 2; 16, 2, 3;
 20, 12; 23, 6, 14; 29, 6, 7, 8; XVII, 13, 8; उ ह XV, 16,
 10, 11; XVIII, 2, 3, 5; ह वै XIV, 40, 1; 57, 20; XV, 16,
 17; ह स IV, 15, 7; VII, 31, 6; XV, 22 (p. 193, 7, 8);
 XVI, 7, 7.

इत्या in भूणइत्या XVI, 18, 19.

इन् अइनत् XIV, 50, 1; इत XV, 19 (p. 191, 1); •इत० III,
 8, 12. (Of. अइत IV, 15, 4; 16, 9).

+ अप इत्याम् XIV, 27, 1; अइत XIV, 27, 1, 5, 8, 11;
 इत्य XIV, 28, 1; जिघांसमान XIV, 22, 23; 27, 1;
 89, 8, 10.

+ आ इन्ति XVII, 14, 11; भ्रन्ति XVII, 5, 10; 14, 10.;

+ अपा भ्रान XIII, 11, 4. (भ्रतपयत्रा० उप०)

+ उद् in उद्धृतावोचित XVIII, 24, 27.

+ उप इत XIII, 29, 18; इत्य IV, 21, 8; XVII, 11, 4.

+ निष् in अनिर्हत

+ परि भ्रन्ति XVI, 18, 14.

+ मम् भ्रन्ति XVII, 2, 6; इत्य XVII, 2, 9.

इनन in सइनन XVII, 4, 1, 2, 3.

इन्त XV, 18 (p. 190, 2); 20 (p. 191, 16); 21 (p. 192, 10);
 XVI, 15, 1.

घो । मित्रायस्वघो । मैत्रायस्व । मास्व- मास्वत)	वैश्वानर । वैश्वानरीय मर्षे । मर्षास्वी
वसु	भ्रातृभ्याः
वाच् (cf वाग्देवत्य । सावित्रवाग्देवत्य)	श्रुतासीर्यं, श्रुतासीरीय (माहेन्द्रश्रुतासी- रीय)
वाचस्पति	सविष्ट (सावित्र । सावित्रपद । आदित्य सावित्रपद । सावित्रयावाश्रयिणीय । सावित्रवाग्देवत्य । सोमसावित्र)
वाज in वाजवन्त	सरस्वन् । सरस्वती (सारस्वत । सारस्वत- पौष्ण)
वाजिन	साथ
वापु (रेन्द्रवापववापय । वापवेन्द्रवापव)	सिन्धोवासी (राक्षासिन्धोवासी)
वक्त्र in वान्वक्त्र । वक्त्रवन्	सूर्य (सूर्य । सौर्य)
विभु in विभुमन्त	सोम (अग्नीषोमी । सोमापौष्ण । सोम
विश्वकर्मेन् in विश्वकर्मेव	
विश्वे देवाः (वैश्वदेव)	
विष्णु (वैष्णव । आग्निवैष्णव । आग्नेयाग्नि- वैष्णव । इन्द्राविष्णू रेन्द्रावैष्णव ।	
विष्णुपत्नी	

III.

PROPER NAMES MENTIONED IN INDEX I.

अङ्गिरस (अङ्गिरसम् । आङ्गिरस ।	मायिन
अजीमर्त (आजीमर्ति)	मातृमद
अवि (आवि)	मोक्त
अम्बा	मनक (मन्तराज)
अयास	मनमेजय पारिधित
अरवि see आरव	मनदग्नि
अर्जुन काश्यप	मरु (मार्कण्डे)
अश्व (अश्व)	मरु
अष्टक	मार्कण्डे
अश्विन धाम्पन	मार्कण्डे विपश्यन
आभिप्रतारिष see अष्टक	मिरिन्दिर (पारमेश्वर)
आरव	मरुती (name of a river)
आर्यमानस म्नावाच	देवराज
आविष्टित see मरुत	मुक्ताव मायन
आर्यु अश्विनि	धाम्पन see अश्विन
इन्द्रोत्तम शौनक	माभानेदिह मानव
उपश्विन	मारु
अश्वभ पाशुपत	मार्कण्डे
अश्वीवन्, अश्विनि (अश्वीवन्)	मैत्रेय (?)
अश्व (अश्व; cf अश्वरथम्)	मैत्रेय (name of a local)
कानीत इन्द्रव	मोक्ष
कारपचव (name of a locality)	पराज (—पदरति)
काश्यपदेव	पर आकाश
कुल (कुलसेव, कुलवाजसेव)	पारिधित (मनमेजय, पारिधितोय)
कुमिष	पारमेश्वरी
कुमुदविन्दु (विद्याव)	पुष्पा
कोषपादिम्	इन्द्रव कानीत
कोरीनक । कोरीनकि	इन्द्रव मेध मानरिषम्
कोषव	मैत्रेय
दम् (धिराव)	पञ्चव see पुष्पा

<i>Pratīka</i>	<i>Saṅkhyāna</i>	<i>Rigveda</i>
अग्निं शुचिप्रतप्तम्	II, 2, 10	VIII, 44, 21
अग्निनाग्निं समिधये	II, 2, 11, III, 5, 1, 13, 17	I, 12, 6
अग्निना रयिम्	III, 7, 3, 15, 8	I, 1, 3
अग्निं न मन्ये	III, 17, 5, VI, 4, 13, X, 6, 2, [XVI, 7, 13]	V, 6, 13, resp 1 10
अग्निं दूतम्	XIV, 52, 2	I, 12 17.
अग्निं दूतं दृषौमहे	I, 4, 9, VI, 4, 1, X, 3, 2	I, 12, 1, resp 1-12
अग्निं न मा मथितम्	XIV, 58, 6	VIII, 19, 6
अग्निं नरः	X, 5, 2, 12, 8, 13, 20, XI, 15, 3, XIV, 54, 5	VII, 1, 1-25, resp 13, 1-6, 1
अग्निं नरो दीधितिभिः रणा	XVII, 8, 2	VII, 1
अग्निमग्निं वो अग्नियुम्	XIV, 55, 1	VIII, 60, 17-18
अग्निमग्निं द्रवौमभि	II, 2, 11, III, 5, 1	I, 12, 2
अग्निमोषो पुरोहितम्	VI, 4, 1, XIV, 52, 1	I, 1
अग्निं मन्ये पितरम्	XI, 13, 5, XIV, 51, 7.	X, 7, 3 5
अग्निं हि	XI, 7, 10, 9, 11, 12, 14	X, 65
अग्निदम्ये	X, 11, 11	VIII, 27-32 (पद्य अज्ञानि)
अग्निर्न शुष्कं वनमिन्द्र रेति	XIV, 29, 8	VI, 18, 10 A (of मनु रुद्रि)
अग्निमता	VII, 19, 12	III, 20, 1
अग्निर्मथे	I, 8, 1 II 5, 16, XIV, 52, 10	VIII, 44, 16, resp 16 21
अग्निर्हेवादि	I, 8, 1, XIV, 52, 5 0	VI, 16, 34 resp 34 36, resp 34 39
अग्निर्दोता मृदपति	I 15, 1 IX, 20, 7, 26, 3, X, 6, 19	VI, 15, 13, resp 13. 15

<i>Pratīka</i>	<i>Saṅkhyāna</i>	<i>Rigveda</i>
અગ્નિર્દેતા ઓ અધરે	V, 16, 8	IV, 15, 1 3
અગ્નિર્દેતા પુરોહિત	VI, 4, 1, X, 11, 9	III, 11
અગ્નિધાતા	III, 16, 7.	λ, 15, 11
અગ્નોયોતા વિજ્ઞતમ્	V, 19 8	I, 93, 12
અગ્નોષામા ય અહતિમ્	V, 19, 14	I, 93, 3
અગ્નોષામા યઃ અથ	V, 19, 6	I, 93, 2
અગ્નોષામાભિમમ્	I, 8, 6, V, 18, 9	I, 93, 1
અગ્નોષામા અઽદૃશ	I, 8, 10	I, 93, 9
અગ્નોયોતા અવિષ	V, 19, 16.	I, 93, 7
અગ્ને પિથ જિજ્ઞાસા ચીમ- તિન્દ્ર	XIV, 29, 8	III, 35, 9 D (Cf. તિષ્ઠા જરો)
અગ્ને કદા તે આનુવક	VI, 4, 3	IV, 7, 2—G
અગ્ને અરિતર્	λIV, 55, 1	λIII, 60, 19 20
અગ્ને જુવસ	λ, 14, 14	I, 144, 7
અગ્ને જુવસ ઓ અવિ	VII, 1, 6, XIV, 51, 13	III, 29, 1, resp 1 4 ■
અગ્ને તમથ	II, 5, 18, λ, 13, 1	IV, 10, 1—4, resp 1—8
અગ્ને તથ ગચી વથ	XVIII, 23, 6	X, 140, 1—C
અગ્ને દત્તૌધે સવને	λIII, 2, 2	III, 28, 5.
અગ્ને ભ વ	II, 12, 2, III, 17, 5, λII, 11, 2	V, 24, 1. 2 3 4
અગ્ને ભ પારથ	V, 5, 2	I, 189, 2
અગ્ને દા	III, 2, 4	III, 24, 5
અગ્ને દિવ	λIV, 52, 4	III, 25, 1.
અગ્ને દુર્જેન	II 2, 17, IX, 22, 5	III, 24, 3.
અગ્ને ઇતર્રતાય	XIV, 52, 5 13	λIII, 44, resp 25—vv
અગ્ને નય	IV, 2, 9, (16, 5), V, 5 2, VI, 10, 1	I, 189, 1, resp 1, resp 1—3.
અગ્ને પત્ની	VII, 4, 9	I, 22, 9
અગ્ને પવસ	II, 2, 5	IX 66, 21
અગ્ને પાવક	II, 2 9	V, 26, 1
અગ્ને ભવ મુષમિથા	λII, 11, 4	VII, 17, 1
અગ્ને મરદ્ધિ [મુષમદ્ધિ]	VIII, 6, 17	V, 60, 8.

Pratīka.

Sāṅkhāyana.

Rigveda.

अग्ने शुल	VI, 4, 1.	IV, 9.
अग्ने यदय विगो अध्वरस्य	I, 9, 2.	VI, 15, 14.
अग्नेर्वैयं प्रथमस्याग्नानाम्	XV, 22 (p. 192, 14).	I, 24, 2.
अग्नेर्वैयं	IV, 14, 17.	X, 16, 7.
अग्ने विदसद्	VI, 4, 7; XIV, 55, 3; XV, 3, 3.	I, 44, 1—12; rep. 1. 2; resp. 1, 2.
अग्ने विश्वेभिः सनीक	III, 14, 12.	VI, 15, 16.
अग्ने विश्वेभिरग्निभिः	II, 3, 11; IX, 24, 9; XIV, 52, 9.	III, 24, 4.
अग्ने गर्ध	III, 1, 4.	V, 28, 3.
अग्ने स संपत्	XIV, 53, 7.	VI, 3.
अग्ने सुतस्य	XIV, 52, 5.	V, 51, 1—3.
अग्ने पिब	VII, 2, 4; XI, 8, 3.	IV, 46, 1.
अग्ने दधन्	VI, 4, 5.	X, 1—7*
अद्विरसः	III, 16, 5; VIII, 6, 12.	X, 14, 6.
अद्विरोभिः	VIII, 6, 13	X, 14, 5.
अग्ने न. गौरगोविदम्	X, 13, 16; XIV, 55, 2	VIII, 71, 10—12, resp. 10—13.
अग्ने न इन्द्रम्	XII, 12, 6.	X, 43, 1—3.
अग्नेर्धेयः	III, 20, 4; IV, 11, 6; VIII, 9, 5	VII, 36, 9.
अग्ने वो अग्निमवसे	VII, 6, 1, X, 12, 16.	V, 25, 1—3.
अजातमेमम्	IX, 14, 3.	V, 34, 1—3.
अज्जानि माम्.	V, 15, 2.	III, 8, 1.
अज्जानि यम्	V, 9, 8.	V, 43, 7.
अतदिन्द्रः यः	XI, 8, 3.	VIII, 92, 10—12.
अति द्रव	IV, 14, 15.	X, 11, 10—11.
अति विद्याः	IX, 28, 7.	X, 97, 10.
अतो देवा अश्नु नः	XIII, 7, 5.	I, 22, 16—21.
अन्ना पूष्णः प्रथमो मायो रति.	XVI, 3, 30.	I, 162, 4 C.

<i>Pratīka.</i>	<i>Saṅkhayana</i>	<i>Rigveda</i>
अदशे	VI, 1 7	VIII, 103, 1—4
अद्या नो देव सजित	VIII, 3, 8, XVIII, 23, 11	V, 82, 4—6
अथा होम्	IX, 4, 2	VIII, 93, 7—12
अधि दपो	V, 9, 12, 13, 6	I, 83, 3
अधि वृद्	XVI, 11, 12.	VI 45, 31—33
अधुघत्	V, 10, 9	VIII, 72, 10
अध्वर्यव्यहवास	III, 18, 5	V, 43 3
अध्वर्यवो भरतेन्द्राय	IX, 7, 5; XII, 4, 8	II, 14, 1, resp 1—11
अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोमम्	XVIII, 19, 5	II, 14
अध्वर्यो ब्राह्मण	XII, 9, 11	VIII, 4, 11 12
अध्वर्यो वीर प्र महे सुता- माश्	XIV, 3, 8 9 10 11.	VI, 44, 13—15, 10 —12, 16—18, 19 . ff
अमर्षाय हवभम	XII, 12, 8.	I, 190
अमर्या ज्ञात	X, 4, 14	I, 162, 5—7.
अमागम	IX, 27, 2	V, 82, 6
अनुसमा वे	XI, 2, 5	I, 165, 9.
अन्तर्ध्व जिघासत	XVIII, 11, 2	X 102, 11
अन्तय प्रागा	V, 14, 18	VIII, 49, 3
अप तम्	X, 5, 4	VI, 51, 13
अप न शीघ्रपदम्	IV, 2, 9, (16, 5)	I, 97, 1—7
अप प्राच	XII, 3, 5, 13, 1	X, 131, 1 resp 1—7
अप सप्त	X, 10, 4	VII, 71, 1—
अपा पूर्वेषाम्	IX, 11 18	X, 96, 13
अपादित उदु नश्चिवतम्	XI, 11, 12	VI, 38
अपादु मित्राग्रस	XVIII, 7, 11	VIII, 93, 4—
अपाप्यस्य	IX, 11, 4	II, 19, 1.
अपूर्वो	X, 10, 6	VI, 32
अपूर्वो पुरतमानि	XII, 5, 5	VI, 32
अपेत वीत	IV, 14 7	X, 14, 9
अधु मे सोम	VIII, 11, 3	I, 23, 20
अप्समे	III, 5, 5, VIII, 11, 3, XIV, 57, 7	VIII, 43, 9, resp —11

*Pratika.**Sāṅkhāyana.**Rigveda.*

अबुभ्रमु त्वे	XI, 9, 7.	X, 35.
अवाधि जारः	XIV, 56, 11.	VII, 9, 1.
अभि तदेव	XII, 5, 3; 6, 1; XIII, 21, 18.	III, 38, 1—3 resp. 1—10.
अभि त्वं मेपम्	IX, 7, 4, X, 9, 13; XI, 14, 9.	I, 51.
अभि त्वा गीतना गिरा	VI, 4, 1.	I, 78.
अभि त्वा देव	X, 4, 13; 11, 8.	I, 21, 3—5.
अभि त्वा देव सवितः	III, 13, 17; V, 10, 3; VII, 15, 3; XV, 22, (p. 192, 16	I, 24, 3; resp. 3; resp. 3; resp. 3— 5
अभि त्वा पूर्वपीतये	VII, 20, 3.	VIII, 3, 7. 8.
अभि त्वा हृषभा	IX, 13, 1.	VIII, 45, 22—24.
अभि त्वा शूर	VII, 20, 3	VII, 32, 22 23.
अभि प्र गोपतिम्	IX, 13, 1; XVIII, 7, 15.	VIII, 69, 1—6.
अभि प्रवक्त	X, 12, 15; XIV, 57, 1. 2.	IV, 59, 8 9.
अभि प्र वाः	VII, 23, 4; XII, 9, 11.	VIII, 49, 1. 2.
अमी वतशवा भर	XV, 11, 8, 11.	VII, 32, 21—27.
अभुः	VIII, 3, 2. 9.	IV, 54, 1; resp. 1— 8
अभुः	X, 6, 16; XI, 14, 27; XII, 9, 15.	VI, 31.
अमेव नः	VIII, 2, 9.	II, 36, 3.
अम्यः	VI, 7, 10; XIV, 51, 11.	I, 23, 16—18.
अयं यज्ञः	X, 1, 10 (cf. XIII, 24, 18).	I, 177, 1.
अयं वां सधुस्तमः	VI, 6, 8; IX, 20, 16.	I, 17, 1. 3. 5; resp. 1—8.
अये वां मिवावदवा	VII, 2, 5, X, 3, 5; XII, 1, 3	II, 11, 4; resp. 1— 15; resp. 1—6

<i>Pratīka</i>	<i>Saṅkhayana</i>	<i>Rigveda</i>
अरं वेन	V 9, 17, VIII 3, 15, XV, 3, 9	X, 123, 1—5 7 8, resp 1, resp 1—5
अय घोम	V, 10 4	VII, 29 1—3
अय सामयमू सुत	X, 4, 5	V, 51, 4 (?)
अय व वेन	λ, 6, 9	VIII, 76, 4—6
अय जायत	X, 8, 1	I, 128
अय जायत समुधो धरी मधि	XVIII, 23, 11	I, 123, 1—6
अय त इन्द्र घोम	IX, 11, 1	VIII, 17, 11—13
अय वे अस्तु वरेत	λVIII, 11, 3	III, 44
अय वे सामने जने	IV, 11, 1	VIII, 64 10—12
अय ते घोमि	II, 11, 2, 17, 3	III, 29, 10
अय देवाय	X, 9, 16	I, 20, 1—3
अयमग्नि ववचिद	II, 11, 2	VIII, 75, 4
अयमग्नि सुवीर्यस्य	VI, 4, 7.	III, 16
अयमिह	II, 11, 2	IV, 7, 1
अय मिवाय	X, 8, 3	I, 136, 4—6
अया वाजम्	VI, 6, 15, XII, 5, 23, 12, 14	} VI, 17, 15
अया वाजं देवसिन्धु उनेम	λVIII, 15, 6	
अरा इवेत्	VI, 10, 8	V, 68, 5
अकपयम्	V, 9, 25	IV, 83, 11
अर्धेनाद्या	II, 2, 18, III, 10, 4, VI, 4, 1, IV, 22, 5, 27, 2, λ, 9, 17, λIV, 62, 11	} V, 13, 1, re., 1—6
अर्धेनी म ववच	λ, 11, 5	
अर्धेपयम	XI 11, 12	VI, 37
अर्धेवचि	VII, 17, 8	I, 104 9
अर्धेविमधि	V 9 13	II 33, 10
अव ने वेत्	VI, 10, 11 VIII, 11, 5	I, 24 14
अव इव	XII, 25 2	VIII, 96, 19—15
अव यत्त इतकतो	λII, 5, 12	λ, 131, 4—6

<i>Pratīka</i>	<i>Saṅkhyāna</i>	<i>Rigveda</i>
आ ते अग्र इधोमहि	XII, 10, 11	V, 6, 4.
आ ते अग्र ऋचा	XII, 10, 11	V, 6 5—7
आ ते मित	IV, 20, 2, VI, 11, 10, VIII, 6, 3	II, 33, 1—15, resp 1—6 resp 1
आ ते वासो मनो धमत	IX, 23, 12, XII, 11, 16	VIII, 11, 7, resp 7—9
आ ते शुषो हवभ	VI, 10, 7.	VI, 19, 9
आत्मन्वत्	V, 10, 8	IX 74, 4
आ त्वमन्वा महि	IX, 16, 1	VIII, 82, 4—6
आ ता गिर	X, 5, 4	VIII, 95, 1—3
आ ता गिरा रघोरिव	XVIII, 18, 13	VIII, 95, 1—9
आ ता जुष	X, 7, 3	I, 134 1
आ ता रथ ययानये	VI, 19, 8, XV, 2, 5, XVII, 9, 2	VIII, 68, 1—3
आ ता वचन्तु वरव	VI, 4, 1, IX, 5, 4, XI, 7, 4	I, 16, 1—9, resp 1—3
आ ता विमन्वाग्ध	IX, 19, 3	I, 5, 7—9
आ ता विमन्निन्दव	IX, 19, 3, XVIII, 7, 12	VIII, 92, 22—24, resp 22—33
आ ता वदवम्	XII, 9, 11	VIII, 1, 24—25
आ त्वा नि वीदन्	IX, 16, 1	I, 5, 1—3
आदक्षित प्रथम दधिरै वघ	XVIII, 6, 5	I, 83, 4—6
आ दग्भि	V, 10, 8	VIII, 72, 8.
आदह सधाम्	IX, 17, 2	I, 6, 4—10
आदित्यानामवसा	VIII 1, 4	VI, 51, 1
आदित्याषा अदिति	VIII, 1, 6	VII, 51, 2
आ देवानाम्	III 3, 3.	X, 2, 3
आ देवो यातु	VI, 10, 10	VI, 15, 1.
आ देवा यातु भविता सु- रम	X, 5, 23, XVI, 1, 21	VI, 45, 1—4, resp 1
आ देवा	VI, 10, 5	VI, 97, 2
आ ध्रुव	IX, 6, 1	VI, 34, 4
आ ध्रुवै	X, 13, 13, XII, 3, 23, XVIII, 15, 9	VII, 34, 4

<i>Pratika</i>	<i>Sankhyana.</i>	<i>Rigveda</i>
आ धेतव	VI, 7, 7	V, 43, 1 *
आ न इन्द्रो दूरात्	X, 2, 5	IV, 20
आ न इन्द्रो दूरादा न आसात्	XII, 3, 9	IV, 20
आ न स्तुत उप वाजेभि- रुनी	XII, 3, 13,	IV, 20
आ नक्षे गन्तु मत्सर	XVIII 18, 4	I, 175, 2—5.
आ नृनमयिनार्णवि	V, 10 11	VIII, 9, 7
आ नो अग्ने छपेहुना	III 16 24	I, 79, 9
आ नो गन्तम्	VII, 11 3, XII, 2, 15	V, 71
आ नो गान्तम्	XI 8, 3	VIII, 5 10—12
आ नो दिवो वृद्धन धवै- मादा	VI, 10, 2	V, 43, 11
आ नो देव	X 0, 4	VII, 30, 1—3
आ मा देव सदिता वाय- माय	VI, 10, 10.	VI, 50, 8
आ मा वधि	XII 2, 14	X, 35, 10
आ नो भद्रा	VIII 3, 16, X, 13, 18, XI, 15, 9, XV, 3, 1, XVIII, 22, 8	I, 89, 1—8 10, resp 1—10
आ नो भर इक्षिण	VII, 15, 3	VIII, 81, 6
आ ना निवावदथा	VII, 11, 2, XI, 8, 3, XII 1, 3	III, 62, 16—18, resp 16
आ नो निवावदथा†	VIII, 12 7	VII 65, 4
आ नो यज्ञ दिविद्युश्मम्	I, 6 6, XIV, 57, 6	VIII, 101, 11 10
आ नो वायो	X, 6 6, XIV, 57, 5	VIII, 40, 25, resp 25—26
आ नो विद्याभिरुतिभि	V, 9, 21, VI, 6, 4, X, 5, 4	VIII, 8, 1—3, resp 1—23
आ नो विद्याभिरुतिभि सओषा	VI, 10, 7.	VII, 24, 4

* According to the Commentary

† Comm. अयन्नदिति। अयन्नमपि विदुषासात्

*Pratīka**Sāṅkhya**Rigveda.*

आ नो विद्यासु ह्य	X, 6, 6, XVIII, 10, 9	VIII, 90, 1—3 ; resp 1—6.
आ नो विश्वे सजोपसा	XII, 6, 12, XVIII, 10, 12	VIII, 54, 3 4
आपूर्णा अस्य	VII, 17, 11	III, 32, 16
आपो अश्वाम	IV, 15, 4	X, 17, 10.
आपो न देवी	VI, 7, 6	I, 83, 2.
आपो रवती	VI, 3, 11, IX, 20, 7	X, 80, 12
आपो हि हा	IV, 11, 6, 15, 3, VIII, 6, 7, 7, 12. 20, IX, 28, 6, XIV, 57, 7	X, 9, 1—3, resp 1—9, resp 1
आ यायस	I, 15, 4 *	I, 91, 16
आ यायस समेतु ते	VII, 5, 17, 15, 4	I, 91, 16, resp 16—18
आ प्र इव परावत	XVIII, 13, 7	VIII, 82, 1—7
आ भाति	V, 9, 23, VI, 6, 6, XV, 8, 14	V, 76, 1—5, resp V, 76 77
आ सन्नेरिन्द्र	XII 9, 11	III, 45, 1 2.
आ सन्नेरिन्द्र हरिभि	IX, 6, 0, XVIII, 11, ■	III, 45, 1—3, resp 1—5
आमासु पक्ष्मैरप	XVIII, 11, 2	VIII, 89, 7
आ निजे वरुणे	X, 4, 5	V, 72, 1—3
आ मे हवम्	VI, 6, 2, XV, 8, 13.	VIII, 85
आ य हस्ते न सादिनम्	III, 18, 17	VI, 16, 40
आय गौ	X, 13 21 27, XIII, 11, 2 5	X, 189, 1—3
आ यज्ञै	XI, 11, 7.	V, 17, 1—4
आ यज्ञ पत्नी	X, 7, 7	VII, 34, 20
आ यत्यतनि	IX, 6, 15	VIII, 69, 10
आ याविन्द्राऽर्विसे	X 2 4	IV, 21

* Comm आ यायस समेतु ते पुरोनुवाक्या—आ यायस सदिभमेत्येषा न भवति । गायत्रीरचितत्वात् । अथ प्राथम्याच्च । एवमपि सति प्राक्काले सकलपादपाठः । अनेनैव क्रमेण तव तिष्ठो मा भवदिति । ननु आप्यायितवतीनामिति तयोक्ते कथं सदेव । आपोहिष्टीयाभिरितिकदाश्चोत । सामाण्यायने तु सोम विश्वेभिर्यज्ञभिरिति लिङ्गात् सुतरामागच्छोत । नष्वात्सकलपादपाठः ।

<i>Pratīka</i>	<i>Saṅkha-jana</i>	<i>Rigveda.</i>
आ यादि छत्रवाम	XII, 4, 13	VIII, 63, 4—6
आ यादि वनसा सह	X, 9, 10, XVIII, 15, 3	X, 172.
आ यादि सुवम	VII, 13, I, 2, XII, 1, 4	VIII, 17, 1—13 resp 1—3
आ याद्यद्रिभि	X, 4, 5	V, 40, 1—3
आ याद्यद्रिभि सुतम्	XVIII, 13, 6	V, 40, 1—3
आ याद्यवोऽ	XI, 4, 9	III, 43
आ याद्यवोऽनुप वन्तुरेष्टा	XVIII, 19, 6	III, 43
आ यद्वाऽ	X, 6, 20, XI, 6, 8.	V, 57
आ य इन्द्र जिर्वि यथा	XVIII, 13, 5.	I, 30, 1—5.
आ या रय	X, 7, 4, 8, 3	I, 135, 4, resp. 4—6
आ वा रयो रोदसी यद्वा- धाम	VI, 6 6	VII, 60—74
आ वा राजानो	IX, 2, 5, XII, 10, 5	VII, 84; resp 1—3
आ वा वादिष्ठ	XI, 6, 2	VIII, 26, 4—6 .
आ वा सद्यन्	X, 6, 6, XI, 6, 2	IV, 40, 3—5
आ वा धिय	X, 7, 3	I, 135, 5
आ वानुपद्यन्	V, 18, 8	II, 41, 21
आ वा मितावदया	VIII, 12, 7	I, 163, 7.
आ वायो भूय	X, 10, 4, 11, 5.	VII, 92, 1, resp 1. 3 ■
आ विशदेवम्	IX, 26, 3, X, 3, 13, XVI, 1, 21	V, 82, 7, resp 7— ■
आ विश्वारा	X, 11, 5	VII, 70, 1—3
आ इवदया	VI, 10, 9	VI, 60, 3
आ इन्द्र पुङ्गवो	XVIII, 8, 13.	VIII, 61, 3—6
आ वेधम्	VI, 10, 5	V, 43, 12.
आ वो राजानम्	XIV, 57, 3	IV, 3, 1
आ वो वदन्तु	VIII, 2, 8	I, 85, ■
आ इमे	X, 11, ■	VIII, 18, 16—19
आ शुभा	X, 12, 8	VII, 68, 1—3.
आग्नि मिशान	VIII, 15 10	X, 103
आनुतकवे	XII, 26, 6	I, 10, 9—11

<i>Pratika</i>	<i>Sanhaya</i>	<i>Rigveda</i>
आदिनावद्यायत्या	VI, 6, 2	I, 30, 17—19
आ स एतु य इवदा	XVI, 11, 24	VIII, 46, 21 ff
आ सत्यो यातु	X, 11, 7, XI, 14, 11, XII, 3, 13	IV, 16
आ सत्यो यातु मघवो ऋ- जीवी	XVIII, 19, 8	IV, 16
आ सुने सिद्धत प्रियम्	V, 10, 11.	VIII, 72, 13 , 1
आह पिबन्	III, 16, 6	X, 15, 3
इच्छन्ति ता	XII, 5, 22	III, 30
इलामग्र	V, 19, 9.	III, 1, 23
इलायास्ता	III, 14, 11	III, 29, 4
इत्या हि सीमे	X, 6, 9, XII, 5, 11.	I, 80, 1—10, resp 1 —3
इत्या हि सीम इन्द्र	XVIII, 6, 4	I, 80, 1—3.
इद वषो सुतम	IX, 14, 1	} VIII, 2, 1—3
इद वषो सुतमन्	VII, 19, 9, XVII, 9, 3	
इद विष्णु	I, 8, 8, XV, 8, 11 12	I, 22, 17, resp 16— 21
इद ह्यग्नोजसो	IX, 15, 1, XVIII, 7, 15	III, 51, 10—12
इद न एक पर ऊ न एकम्	XVIII, 1, 8	X, 56, 1
इद वे पात्र सनवितमिन्द्र	IX, 14, 3	X 112, 6
इद वे सीम्य मधु	VII, 4, 3	VIII, 65, 8
इद त्वयाजम्	IX, 10, 4	VI, 14, 16
इदमाय	I, 12, 8, V, 18, 12	I, 23, 22—24
इदमित्या	X, 8, 14, XII, 8, 2, 9, 6	X, 61.
इन्द्र इत्योमपा	X, 3 6	VIII, 2, 4—6
इन्द्र इत्योमपा एक	XVIII, 7, 4	VIII, 2, 1—27.
इन्द्र इमे	X, 11, 11	VIII, 93, 34
इन्द्र ऋभुभिर्वाजवह्नि	VIII, 2, 6, XIV, 3, 12	III, 60, 11, resp 5— 7
इन्द्र वरु मराधने	IX, 26, 3	I, 7, 5
इन्द्र वरुणा	IX, 18, 1	VIII, 13, 16—18

<i>Pratika</i>	<i>Sankhyana</i>	<i>Regveda</i>
इन्द्र विद्या	XI, 11, 13, XII, 26, 1	I, 11, 1-8, resp 1 -3
इन्द्र विद्या अवीष्टधन	XVIII, 18, 3	I, 11, 1-8
इन्द्र उवाच इन्द्रावे	XVIII, 6, 2, 12, 3	VIII, 12, 22, resp 22-24
इन्द्र वो विद्यात	I, 8, 14, IX, 27, 2 (Comm)	1, 7, 10
इन्द्र क्षत्र	XII, 4, 31, XIV, 24, 4, 33, 22	X, 89
इन्द्र किल	XI, 14 3	X, 111, 3
इन्द्र पूभिर्दु	VII, 23, 6	III, 31
इन्द्र उनीषु वीनेषु	IX, 18, 1, XVIII, 12, 1	VIII, 19, 1-3, resp. 1-83.
इन्द्र क्रतुम	IX, 20, 24, XII, 9, 16	VII, 32, 26 27.
इन्द्र क्रतुविदम	VII, 13, 4	III, 40, 2
इन्द्र क्षत्रम	III 1, 3, VI, 10, 7	X, 180, 3
इन्द्र व्येष्टम	XII, 9, 16	VI, 46, 5 6
इन्द्र तुभ्यमिन्द्रक्षत्रम	XI, 12, 5	VI, 44, 10-19
इन्द्र विधातु	X, 4, 10	VI, 46, 9 10
इन्द्र विधातु शरणम	VI, 13, 3	VI, 46, 0
इन्द्र त्वा इवमस	VII, 4, 7, 12, 3, IX, 9, 2	III, 40, 1; resp 1- 9
इन्द्र उवाच	XI, 9, 9	X, 100
इन्द्र मर	VI, 10, 7, X, 11, 5	VII, 27, 1, resp 1- 3
इन्द्र नेदीय पदिदि	VII, 19, 10, XII, 6, 12 etc	VIII, 53, 5 0
इन्द्र विव तुम उनी मदाय	XI, 10, 7	VI, 40
इन्द्र मयल	VII, 19, 2, X, 5, 8	III 51, 7, resp 7- 9
इन्द्र मयल इव पादि वी मम्	XIV, 3, 6	III, 51, 7-9
इन्द्रमिन्द्राचिम	VII 14 1, XII, 1, 4 XVIII, 2, 2	1, 7, 1-3

<i>Pratīka</i>	<i>Saṅkhyāna</i>	<i>Rigveda</i>
इन्द्रमिन्द्राधिबो बृहद्	IX, 10, 1, XIII, 7, 6	I, 7, 1—3, resp 1— 10
इन्द्रमिन्द्रवतामये	X, 5, 18	VIII, 3, 5 6
इन्द्रमीशानमोजसा	XII, 26, 1	I, 11, 8 6 7
इन्द्र वाजेधु	IX, 10, 2	I, 7, 4—10
इन्द्रवायू इमे	VII, 2, 2, 10, 10	I, 2, 4, resp 4—6.
इन्द्रय वायवेवा सुतानाम	X, 4, 5	V, 51, 6 7
इन्द्रय वायवेवा सोमानाम्	X, 5, 4	IV, 47, 2—4
इन्द्रय सोमस	VIII, 2, 7	IV, 50, 10
इन्द्र वाम सोमपते	X, 3, 8, XIV, 33, 23	III, 32
इन्द्र सोममिर्ग पिब	XII, 5, 9	X, 24, 1—3
इन्द्र वामं पिब ऋतुना	VII, 8, 5	VII, 15, 1 ff
इन्द्रय नु वीर्याणि	VII, 20, 8, X, 13, 14, XVIII, 19, 2 *	I, 32
इन्द्रा कौ वा वरुणा	XII, 11, 22	IV, 41
इन्द्राग्नी अयवा	I, 8, 11, XII, 2, 8	VII, 91, 7, resp 7— 9
इन्द्राग्नी वा गत सुतम्	VII, 13, 1. 2 4, XII, 1, 5	III, 12, 1—10, resp. 1—3
इन्द्राग्नी दुव सु न	XVIII, 16, 1	VIII, 40
इन्द्राग्नी सुवानिमे	XII, 1, 5	VI, 60, 7—9
इन्द्रा नु पूरया	VI, 11, 1	VI, 57
इन्द्रावृणा प्रियतर्क्येति	XVI, 3, 32	I, 162, 2D
इन्द्राय महने सुतम्	IX, 10, 1, XVIII, 6, 2	VIII, 92, 10—21
इन्द्राय वाम गायत	IX, 5, 9, XII, 12, 12, XVIII, 13, 10	VIII, 93, 1—3, resp 1—12
इन्द्राय सोमा अदिवो वि- दामा	VII, 17, 10	III, 36, 2
इन्द्राय वि द्यौ	X, 7, 11, XII, 3, 12	I, 131, 1, resp 1— 3
इन्द्रा याति विश्वभामा	VII 10, III	I, 3, 1—6
इन्द्रायिन्द्रो महन्ते	VII, 15, 16	IX, 61, 22—24

<i>Pratīka</i>	<i>Sāṃkhāyana</i>	<i>Reguli</i>
इन्द्रावस्था मधुमत्तमस्य	IX, 2, 6	VI, 68, 11
इन्द्रावस्था युवमध्वराय	XII, 10, 8 12, 11, 15	} VII, 82
इन्द्रावस्था युवमध्वराय च	IX, 2, 4, XIV, 35, 2	
इन्द्रावस्था सुतपो	VIII, 2, 6	VI, 68, 10.
इन्द्राविष्णु पिबन्तम्	VIII, 2, 10	VI, 69, 7
इन्द्राविष्णु भद्रपत्नी मदा- नाम्	IX, 4, 7.	VI, 69, 3
इन्द्रो अग्ना	VII, 14, 1	} VII, 91, 4—6
इन्द्रो अग्ना ममी वृक्षश्च	XII, 1, 6	
इन्द्रो अ हि	XII, 1, 4, XVIII, 2, 2	
इन्द्रो हि मत्सि	IX, 14, 1 2	I, 9
इन्द्रो रथोचः	IX, 6, 11, XII, 1, 4, XVIII, 2, 2	I, 81, 13—15
इन्द्रो मदाय	X, 6, 16, XII, 4, 12, XII, 7, 6*	I, 81, 1—9, resp 1 —3, resp I, 81, 1—9, 82, 1—5
इन्द्रो रथाय	X, 11, 6, XI, 4, 8	V, 31
इन्द्रो राजा	VI, 10, 7	VII, 27, 3
इत्तं यज्ञम्	III, 12, 5	I, 91, 10
इत्तं यम	VIII, 6, 13	X, 11, 1
इत्तं स्वात्मम्	IV, 2, 10, VIII, 2, 11, X, 8, 15.	I, 94, 1—16, resp 1.
इत्तं जीवेभ्य	IV, 16, 5.	X, 19, 1
इत्तं नु मायिजम्	X, 5, 8	VIII, 76, 1—3
इत्तं नो यज्ञम्	V, 19, 1, X, 12, 15, XV, 1, 26	III, 21
इत्तमिन्द्र सुतं पिब	XI, 11, 19, XII, 26, 7 8	I, 84, 4, 5, resp 4— 6.
इत्तम् च	X, 6, 2 20	VI, 15, 1—9.
इत्तमप्य वेो अतिदिमप्यर्चुषम्	XIV, 57, 9	VI, 15, 1—4
इत्तं मन्त्रे विद्याय	VI, 3 2	III, 51

<i>Pratika</i>	<i>Sankhayana.</i>	<i>Rigveda</i>
इम मे वदथ	III, 14, 5, IX, 26, 3 (Comm)	I, 25, 19
इमा अग्निं प्र योनुम-	XII, 11, 20	VIII, 6, 7-9.
इमा उ त्वा	XI, 5, 1	} VI, 21.
इमा उ त्वा पुरतमस्य	X, 10, 5, XIV, 21, 4, 60, 2, 71, 3.	
इमा उ त्वा पुरतमस्य का- शर्व्वेय वीर वद्या वदन्ते	XIV, 50, 2	
इमा उ त्वा पुरुवक्षी	XI, 11, 11	VIII, 3, 3 4
इमा उ वा दिविद्वय	VI, 6, 8, X, 6, 6	VII, 74, 1-6 resp 1-8.
इमा उ वा भ्रमथ	XII, 11, 24	III, 62, 1-3
इमा कुक्कामा	II, 4, 4, VI, 10, 2	VII, 95, 5
इमा मारी	IV, 16, 6	X, 18, 7.
इमानि वा भागधेयानि	XII, 11, 17	VIII, 59, 1-5
इमा नु कम्	X, 10, 7, XII, 12, 14	} X, 157.
इमा नु कं भुवना वीरधाम	XVIII, 15, 2	
इमां ते धियम्	IX, 17, 3, X, 10, 6	I, 102, 1-10
इमां धियं शिचमायस्य	V, 6, 3, VI, 10, 11.	VIII, 42, 3
इमाम् वु	VII, 21, 5	III, 36.
इमां मे अग्ने समिधम्	V, 11, 2 10	II, 6, 1-3
इमा वद्वाय	IV, 20, 2	I, 114
इमा वद्वाय धिरधन्वने	IV, 20, 2	V II, 46
इमे विप्रस्य	VI, 4, 1	VIII, 43
इमी अग्ने	II, 2, 15	VII, 1, 18.
इयं या नोऽप्यर्क्षिणी	XVIII, 11, 2	V III, 101, 13
इयं वामस्य	III, 12, 7	VII, 94, 1
इय वामस्य मन्मथ	V II, 13, 4, XII, 1, II	VII, 94, 1-9, resp 1-3
इय मे मयधी	XIV, 56, 6	VIII, 74, 7-9
इयमददान्	λ, 5, 4, 6, 6, 8, 3	VI, 61, 1-3
इह वृशारम्	I, 15, 4	I, 13, 10
इहेन्द्राग्नी उप अये	VII, 13, 3, λII, 2, 18	I, 21, 1-5, resp 1 -6

<i>Pratīka</i>	<i>Saṅkhyāna</i>	<i>R̥gveda</i>
ହୃଦେ ବ.	III, 13, 14	VII, 59, 11
ହୃଦେ ବ	X, 2, 7.	III, 60
ହୃଦାଫ ପାତ	VIII, 2, 3	IV, 35
ହୃଦିଷ୍ଠା ଦି	VI, 4, 9	VIII, 23
ହୃଦେ ଧରା	IX, 23, 12	III, 1, 16
ହୃଦେଶ	I, 4, 8	III, 27, 13—15.
ହୃଦେ ଦାଦାଦିଷିନୀ	V, 9, 24, VI, 6, 12	I, 112
ଭୟା ଜୟ	XI, 7, 7	VII, 20
ଭୟାହାର	VII, 4, 10	VIII, 43, 11
ଭବିଷ୍ୟତ ବ୍ୟାପାର	XV, 23 (p 103, 11 12)	I, 23, 5 5—8
ଭବିଷ୍ୟତ ବ୍ୟାପାର	V, 15, 3	III, 8, 3
ଭବିଷ୍ୟତା	IV, 15, 8	X, 18, 12
ଭବିଷ୍ୟତ	IV, 15, 8	X, 18, 11
ଭାଗ୍ୟା ଧନ	I, 15, 4	V, 46, 8
ଭାଗ୍ୟା ଧନ	II, 2, 14, IX, 37, 2 (Comm)	VIII, 67, 10
ଭାଗ୍ୟା ଧନ	XVI, 13, 4	X 137
ଭାଗ୍ୟା ଧନ	X, 4 5, 8, 4, XI 6, 2	VI, 61, 10—12
ଭାଗ୍ୟା ଧନ	XI, 6, 2	VIII, 25, 10—12
ଭାଗ୍ୟା ଧନ	III, 7, 5	III, 13, 6
ଭାଗ୍ୟା ଧନ	VIII, 6, 8	I, 136, 5
ଭାଗ୍ୟା ଧନ	III, 13, 17	I, 74, 8
ଭାଗ୍ୟା ଧନ	X, 7, 12	X, 64, 10
ଭାଗ୍ୟା ଧନ	III, 8, 19	I, 153, 4
ଭାଗ୍ୟା ଧନ	X, 3, 5, 6, 7	VI, 61, 7—9
ଭାଗ୍ୟା ଧନ	X, 10, 4, XVII, 8, 10	VII, 95, 4—6
ଭାଗ୍ୟା ଧନ	VII, 16, 2 3 4, X, 13, 6	X, 179, 1 2 3, resp 1
ଭାଗ୍ୟା ଧନ	X 13, 6	VIII, 76, 10
ଭାଗ୍ୟା ଧନ	XII 1, 4, XVIII, 2, 2, 7, 15	VIII, 76, 10—12
ଭାଗ୍ୟା ଧନ	IV, 16, 7, V, 10, 9, 14, 9, X, 3, 7	I, 40, 1 2, resp. 1

Pratika

Sankhayana

Rigveda

अरं न	VI, 10, 7, IX, 6, 1; 26, 3, XI, 14, 18, XII, 5, 2	} VI, 47, 8
उर मो लोकमनु नेवि वि हान	XVIII, 4, 1.	
उरोर इन्द्र राधस	XVIII, 18, 7	V, 39, 1 ■
उरो मदात्	III, 5, 5.	III, 1, 11.
उर्वीं इष्वी	III, 12, 9	I, 185, 7.
उरमा यत्तदस्यैरयानम्	XIV, 27, 13	V, 29, ■ A (Cf अदेना)
उरमास्वा	III, 16, 23	X, 16, 12
उरामु व ण	VII, 22, 6	IV, 20, 4
उरस पूषी	XV, 3, 2	III, 55
उरसश्चिवम्	VI, 5, 10	I, 92, 13—15
उवासानक्ता	XI, 9, 10, 12, 17	X, 36
उवी भद्रेभि	VI, 5, 4	I, 49
ऊर्ध्वं ऊ वृ ष	V, 15, 3	I, 36, 13
ऊर्ध्वं ऊ वृ षो अध्वरस्य	XIV, 56, 2 3	IV, 6, 1—9 10 11
होतर्		
ऊर्ध्वो अग्नि	X, 11, 5	VII, 39, 1—3
ऊर्ध्वो न	V, 15, 3	I, 36, 14
ऊजुनीषी वस्री	VII, 23, 9	V, 40, 4
ऊजुनीनी	X, 9 16	I, 90, 1—5
ऊजुनीती न	XII, 2, 14	I, 90, 1
ऊतस्य हि श्रवध (पाद)	XIV, 16, 10	IV, 23, 8 (Cf कथा महात्)
ऊतुर्जनिवी	IX, 4, 3, XI, 14, 10 22, XII, 26, 12	II, 13, 1—13, resp 1—9
ऊतेन यौ	III, 8, 19, IX, 27, 2	I, 23, ■
ऊधगित्या	X 6, 6	VIII, 101, 1 2
ऊधुर्विन्धा	X 6, 18	IV, 34
एतमु ता दम क्षिप	VII, 15, 7*	IX, 15, 8
एत शजन्ति मर्थम्	VII 15, 7	IX, 15, 7

* Comment तुल्यप्रतीकवि प्राथम्येन व्यवस्था It remains doubtful, whether the verses have been arranged in the Sankhayana Sakha in the same order as in the Sakala Sakha

Sāṅkhyaṇa

Ragveda

एता उ त्वा.	VI, 5, 12	I, 92, 1—4
एतायाम	XI 8, 5	} I, 83
एतायामो गच्छन् इन्द्रम्	XIV, 11, 8	
एति प्र चोता	VI, 4, 11, XI, 4, 13, XIV, 56, 5	I, 144, 1—7, resp 1 2.
एवेनाग्रे प्रच्छया	I, 15, 17	I 31, 18
एतो न्विन्द्र स्रवाम	XII, 25, 7	VIII, 24, 19*—21
एतु मध्यो मद्विन्दरम्	XII, 25, 6	VIII, 24, 16—18
एता न	VI, 4, 7	VII, 16
एता सो अग्निम्	XIV, 54, 3	VII, 16, 1 2
एन्द्र सो अग्नि	XII, 25, 6	VIII, 98, 4—6
एन्द्र वादि हरिभि	IX, 28, 13, XI, 14, 25, XV III, 18, 10	VIII, 34, 1, resp 1 —15
एन्द्र यादुष	X, 8, 9	I, 130
एन्द्र यामविम्	I, 8, 12, IX, 12, 2.	I, 8, 1, resp 1—10
एवाग्निर्गोतर्मभि	XIV, 57, 15	I, 77, 5
एवा त्वाभिन्द्र वसिष्ठ	VII, 22, 5	IV, 19
एवा न इन्द्रो मयवा	VIII, 6 17	IV, 17, 20
एवा विने	VIII, 3, 15, IX, 27, 2	IV, 50, 6
एवा वन्दस	V, 14, 20, VI, 10, 11	VIII, 42, 2
एवा अग्नि नीरयु	X, 6, 14, XII, 12, 1	VIII, 92, 28, resp 28—30
एवा अग्नि रुद्रता	XII, 12, 1	I, 8 8—10
एवेदेव प्रविङ्गुमि	XVIII, 7, 5	VIII, 2, 31—30
एव प्र पूर्वी	XI, 14, 16	I, 56
एवी उवा	VI, 6, 2, XV, 8, 13	I, 46 1—15, resp 1 —9
एदि सोमो अग्नि सर	XVIII, 18, 2	I, 10, 4—12
एद्यु व प्रवाणि	II, 5, 15, IX, 2, 2	VI, 16, 16, resp 16 —21
रेभिरग्रे	XI, 7, 4, XIV, 52, 5	I, 14, 1—3
रेभिरग्रे सरयम्	VIII 5, 1	III, 6, 9
आमामयपेणीधत	VII 10, 14; X, 9, 16	I, 3 7—9

* Comm उभियु प्राज्ञावाच्यसि इति जुवे । प्रायस्याथ वैद्यमनस.

Pratīka

Sāṅkhya

Rigveda

ओ पू णो अग्ने	X, 8, 3	I, 139, 7—9
ओर्विभृगुवद्	XIV, 51, 11	VIII, 102, 4
क रं वेद	XI, 11, 19, XII, 4, 4	VIII, 33, 7, resp 7 —9
क रं व्यक्ता	X, 5, 24	VII, 56
क उ यवत्	VI, 6, 6	IV, 43 44
क उ यवत्कतमो यज्ञिया- नाम्	XVII, 8, 7.	IV, 43
कतरा पूर्वा	X, 8, 14.	I, 185
कथा वे अग्ने शुचयन्त	XIV, 57, 12	I, 147, 1—3
कथा दीवामाम्	XI, 4, 10, 15, 8	X, 64
कथा महाम्	XII, 3, 7	IV, 23*
कथा महामहधन्वस्य द्यौः	XIV, 16, 9, XVII, 8, 8	IV, 23
कथा राधान	XII, 2, 14	I, 41, 7.
कदा चन क्षरीरसि	II, 12, 7	VIII, 51, 7
कदा भुवर्ग्यस्ययाणि	XII, 5, 18	VI, 35
कदा वसेः स्थावम्	XII, 4, 10	X, 105, 1—3
कदित्या	XI, 12, 18	I, 121
कदू न्वस्य	XI, 11, 11, XII, 5, 1, XVI, 21, 28	VIII, 66, 9 10
कद भूम कधप्रिय	X, 10, 11	I 38
कद्रुदाय	III, 5, 6, IV, 20, 2.	I, 43
क वे दाना असत्तन	XV, 8, 9	VIII, 64, 9—11.
क मथ	XI, 11, 11, XII, 4, 1, XVI 21, 25	VIII, 3, 13 14
कष्टद्वर	VII, 24, 2	X, 101, 12
कथा वे अग्ने अक्षिर	XIV, 52, 7	VIII, 84, 4—6
कथा त्व न कत्या	VII, 22 2	VIII, 93, 19—21.
कथा नक्षिन्	VII, 22, 2.	IV 31, 1—3
कथा नो अग्ने विवस्	III, 5, 3.	VII, 8, 3

Pratika

Sankhajana

Rigveda

कथा शुभा	X, 9, 12, 11, 13, XI, 2, 4, 11, 9, 13, 20, XIII, 5, 15, XIV, 39, 9, 84, 5, XV, 2, 9, 7, 1, XVI, 21, 31, 23, 18	I, 165
कथा शुभा चवत्स समीक्षा	XV, 2, 9	
कल चर	VI, 5, 2	I, 30, 20—22.
कलमिन्द्र	VII, 22, 3, XVI, 21, 23	VII, 32, 14 15
कले जानि	XIV, 52 5 7	I, 75, 3—5
कल्य नून कनमस्यारता नाम्	XV, 22 (p 192, 12)	I, 24, 1.
का राधस्	V, 0, 20, IX, 20, 12	I, 120, 1—0
कायेभिरदाभ्या	XII, 2, 5 15	VII, 66 17—19
का सुदुति	XII, 3, 11	IV, 24
किमु नेष्ट	X, 8, 14	} I, 161
किमु नेष्ट कि यविष्ठो न	XVIII, 22, 6	
आजगम		
कुविरुज	III, 5, 4	VIII, 75, 11
कुविद्व	IX, 23, 11, X, 10, 4	VII, 91, 1, resp 1
कुविद्व ममवा ये दधास	XVII, 8, 5 6	VII, 91, 1—3, 4—0
कुविद्व यवनम्	XIII, 3, 4	X, 131, 2
कुच युन	X, 5, 20.	X, 22 4
कुपुष पाज	V, 9, 11	IV, 4, 1—5
कुप्या रजानि ययुन	III, 5, 10	VIII, 43, 6
के हा मर	XVI, 11, 9	V, 61
को मु वा मिवावदथो	X, 6, 18	V, 41
को यक्षता वयव को व-	XVII, 8, 9	IV, 55
कना		
कीले व	III, 15, 15	I, 37.

Pratika

Sāṅkhyaṇa.

Rigveda

क स्य वीरः	X, 10, 5; XI, 8, 1; 11, 9; [XII, 13, 5]; XV, 8, 18.	V, 30, 1—12.
चेनस्य पतिना	XV, 8, 15	IV, 57, 1—3
गणाना त्वा	V, 9, 18, 14, 19	II, 23, 1—10, resp. = 1.
गन्धर्व इत्या	V, 10, 25	IX, 83, 4.
गन्धर्वानो	III, 7, 3, 15, 8	I, 91, 12.
गर्भे नु सन्	XII, 8, 11	IV, 27.
गायत्राम	X, 11, 6; XI, 11, 9	I, 172
गायन्ति त्वा	XI, 11, 12; XII, 20, 22	I, 10, 1—12, resp. 1—6
गायन्ति त्वा गायन्तिः	XVIII, 6, 2	I, 10, 1—3.
गावो यवम्	XVI, 13, 17.	X, 27, 8—11.
गौर्भिर्विप्र	VI, 10, 9.	VII, 93, 4
गौर्भिर्वैधे द्यपर्भ चर्वेदीनाम् (Pada)	XIV, 23, 4.	VI, 18, 1 D (Of तनु दृष्टि)
गृथाना जमदग्निना	VII, 2, 7.	III, 62, 18
गृधमेधास त्वा गत	III, 15, 9	VII, 59, 10
गोमदद्यात्	VI, 10, 8	V, 57, 7.
गोमदुप	VI, 6, 2	II, 41, 7 8.
गोर्भा अग्ने	IV, 12, 10	IV, 2, 5—7.
गोरसीमेन्	V, 10, 6	I, 164, 29.
पाषाणेष	VI, 6, 6	II, 39
घृतं निमिषे	VIII, 4, 1	II, 3, 11
घृतवती भवमानाम्	X, 4, 14, XIV, 3, 12	VI, 70, 1—3.
घृतेन द्यावापृथिवी	XI, 6, 5	VI, 70, 4—6.
चतुस्त्रिम्	XVI, 3, 24.	I, 162, 18
चर्षणीघृतम्	IX, 2, 3	III, 51, 1—3.
चित्र इच्छिगोः	XI, 8, 7.	X, 115.
चित्रं देवानाम्	IX, 20, 22, XI, 13, 9 24, XII, 11, 13	I, 115
जमदग्नि गोपाः	VI, 4, 11, XI, 7, 12	V, 11

<i>Pratika</i>	<i>Sāṅkhya</i>	<i>Rigveda</i>
जनिष्ठा उपः	VII, 19, 15, XI, 13, 20	X, 73, 1—6; resp 1—11
जनिष्ठा उप धदसे तुराप	XIV, 31, 5, 49, 2	X, 73
कनीयमाः	II, 1, 5, VI, 11, 8	VII, 96, 1, resp 1—6.
करमाणः	XV, 8, 7	X, 118, 5—7.
करावोध	XV, 8, 7	I, 27, 10—12
जातो जायते	V, 15, 3	III, 8, 5
जायेदसम्	X, 1, 11	III, 63, 4
कुपस्य सप्रयस्यसम्	V, 18, 1, VI, 4, 1, X, 12, 15 (except. 3 4), XIV, 50, 12, XV, 1, 25	I, 75
कृषो दसूमा	III, 1, 4	V, 4, 5
कृषेयी यज्ञम्	XII, 2, 21.	VIII, 39, 1—10
न युञ्जामा	VI, 6, 6	I, 183, 184
न हो दक्षम्	VII, 23, 3, XII, 9, 11	VIII, 83, 1 2
न हो दक्षान्नीयसम्	XVIII, 10, 8	VII, 97, 6
न भयाव.	IX, 21, 8.	V, 14, 3
न हि दक्षन् ईक्षते	II, 2, 6	I, 111.
नक्षत्रयम्	VIII, 3, 11	VIII, 63, 7 *
न क्षेपित्या	V, 10, 26	I, 36, 7, 8
न क्षेपित्या नक्षत्रिणा	XVIII, 8, 4	VII, 60, 16.
नक्षत्रा	III, 17, 6, IV, 17, 1, 15, 4, X, 21, 11	
नक्षत्रे	X, 8, 19, XI, 5, 4, XVI, 20, 16.	I, 110
नक्षत्रिदम्	X, 11, 7	I, 103
नक्षत्रा दामि	III, 14, 5, VI, 10, 11	I, 21, 11.
नक्षत्रा दामि	XII, 9, 11	
नक्षत्रा दामि क्षुरीरेषु	VII, 23, 3, XVIII, 8, 11	VIII, 3, 9 10.

<i>Pratīka</i>	<i>Saṅkhāyana</i>	<i>Agreda</i>
तत्त्ववितुर्बरेणम्	II, 10, 2, 12, 7, V, 5, 2, X, 6, 17, 9 —16	III, 62, 10, resp 10 —12.
तत्त्ववितुर्द्वितीयमे	VIII, 3, 8, XVIII, 22, 2	V, 82, 1—3
तत्त्व वा त्रिचावदवा	VIII, 12, 7	V, 62, 2.
तद्वय वाच	I, 6, 18, XIV, 56, 14	X, 53, 4.
तद्वत्त्व मित्रावदवा	VIII, 8, 10	V, 47, 7.
तद्वत्त्व नवम्	IX, 13, 3	II, 17
तद्वत्त्वानीकम्	XIII, 29, 13	II, 35, 11.
तद्वत्त्व पञ्चम	IX, 17, 3	I, 103, 6
तदिदानीय	XI, 2, 6, XIV, 39, 9, 84 5, XV, 8, 1, XVI, 31, 31, 23, 18	} X, 120
तदिदानीय भुवनेषु ज्येष्ठम्	XV, 2, 18, XVIII, 1, 4	
तदिन्द्राव वा भर	XII, 25, 3	VIII, 24, 23—27
तदु प्रथमतस्तम्	V, 10, 8	I, 62, 6
तद्वत्त्व	X, 3, 14	} IV, 53
तद्वत्त्व वितुर्बरेणम् नवम्	XVIII 22, 4	
तद्वो माय	XV, 8, 10	VI, 45, 22—24
त तमिदु	X, 4, 6	VIII, 63, 7—9
तन्म, तन्म	I, 15, 15, II, 6, 13, VIII, 6, 16	X, 53, 6
त ते मदम्	XII, 12, 7	VIII, 15, 4—6
त त्वा यजेमि	X 5, 6	VIII, 63, 10—12
त देवा नुप्रे	XIV, 57, 8	II, 2, 3
तत्त्वसुरीपम्	I, 15 4 *	} III, 1, 9
तत्त्वसुरीपमथ शेषधियम्	XIII 4 2	

* Comm तत्त्वसुरीपमथ शेषधियम् धाव्येति । ननु तत्त्वसुरीपमङ्गनमिति प्रथमा । कप्पादतिमङ्गले । उच्यते । विष्णु आत्मा कर्तव्या । न च वा विष्णु । यच्च पुनर्वितुर्वपि पुरातनधाण्यामेव विनिवाहमिच्छते तच्च सकलपादशात रुद्रेन्दुदाधारः । तद्यथा । पित्राङ्गस्य एतरेव यथाधातुसुरीपमथ शेषधियम् देवस्यैव सविता विद्यन्त्य इति

<i>Pratika</i>	<i>Sankhayana</i>	<i>Rigveda</i>
तपोऽग्ने	V, 9, 10	III, 18, 2
तमस्य दावाशशिषी	X, 10, 5, XII, 26, 13	X, 113
तमस्य राजा	V 14 17	I, 156, 4
तमिन्द्र जीववीमि	XII, 4, 9 23	V III, 97, 13
तमिन्द्र जीववीमि सघवान्	XVIII, 4, 8, 5, 9	V III, 97, 13—15.
मुपम्	II	
तमिन्द्र वाजपातसि	X, 6, 16, XII, 1, 4	VIII, 93, 7—9
तमीच्छिष्य	XII 1, 5	VI, 60, 10—12
तमु द्रुधि	V II, 20, 9, X, 9, 13 11, 13, XI, 10 10, 14, 8, XIV, 29, 7, 57, 10	} VI, 18
तमु द्रुधि यो अभिभृत्योजा	XIV, 23, 3, 19, 2	
तमु खीताः	V, 11, 7	I, 150, 3
तमापधी	XIV, 61, 10	X, 91, 6
तं प्रमथा	X, 13, 22, XI, 12, 13, XV, 3, 10 11	V, 44, 1—13.
तं मर्जयन्	III, 13, 17	VIII, 81 8
तमभि प्र गायत	XII, 12, 7 12, XVIII, 12, 4	V III, 15, 1—3, resp 1—12
तयोरिबुतवन्	V, 13, 5	I, 22, 14
तरयिरित्थिवापति	V II, 24 2.	} V II, 32, 20 21
तरयिरिदु	XII, 5, 6.	
तरयिर्विषदरंत	III, 19 2.	I, 50, 4.
तराभिर्व	V II, 24, 2	} V III, 60, 1 2
तराभि	XII, 5, 6	
तव वापयत छवि	III, 19, 5	} VIII, 26, 21
तव वायो	XI, 8, 3	
तवार्य क्षेम	V II, 17, 9	III, 35, 8
तवेदिन्द्रावमाणा	XV III, 11, 2	V III, 78, 10
तस्याः समुद्रा अभि विस्- रति	XVIII 22, 7	I, 164, 42

पुरातनव्याख्या रतिः । अग्नीषोमीयप्रकृतिसम्बन्धं ज्ञातुं तुल्यप्रतीकानां प्रादुर्भावः तदनु-
रोपमद्वयमितिमा भूदिति एकस्यादपाठः । एवं वैश्वामित्रेण यज्ञो यानयामन्
वाग्धो द्रष्टव्यः ।

ता अथ स्रद्धोदरः	XVIII, 1, 23, 2, 7; 3, 3 etc.	VIII, 69, 8.
ता वा विद्युः	XI, 6, 2	VIII, 25, 1—3.
ता वा धेनुम्	X, 7, 7.	I, 137, 3.
ता सु ते कौतिम्	X, 10, 6	X, 54
ता नः यज्ञम्	XII, 1, 3	V, 68, 3—5
ता नो राक्षन्	X, 7, 7	VII, 34, 22
ता योधिष्ठम्	VI, 10, 9	VI, 60, 2.
ता हि यज्ञाः	XII, 1, 5	VII, 94, 5—7.
ता ऊरे ययोरिदम्	XII, 1, 5.	VI, 60, 4—6
तिष्ठा सु कम्	VIII, 8, 1	III, 53, 2.
तिष्ठा हरी	IX, 15, 4, X, 11, 6; XI, 6, 3, XIV, 29, 7, 57, 16	III, 35, 1, resp. 11.
तीव्रस्याभिवयसः	XIV, 21, 3	X, 160
तीव्राः घोमास आ गहि	X, 3, 5	I, 23, 1.
तुभ्यं चिन्वाम	X, 7, 8.	II, 36, 37.
तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम	IX, 23, 12	VIII, 43, 18.
तुभ्येदमिन्द्र परि निष्ये मधु	XVIII, 17, 2.	X, 167, 1.
तुभ्ये दिवा	X, 5, 19	VII, 23, 7—9.
तुविद्युः	X, 13, 9, XV, 2, 1 *	VIII, 68, 2 3.
द्वितीये धामा सवने	VIII, 2, 1	III, 52, 6
तेने अग्ने	VI, 1, 3	VI, 16, 27.
ते नः सक्तु रुज	XII, 2, 14.	VIII, 83, 2.
ते नो रत्नानि	X, 11, 8.	I, 20, 7 8.
ते भद्रेन	X, 9, 4.	VII, 90, 5—7.
ते ह्याम ये अग्रये	II, 2, 6	IV, 8, 5.
ते हि श्वाशयिनी	λ, 3, 14	} I, 160
ते हि श्वाशयिनी विच- संभवा	λ λ, 22, 5.	

* Comm. साधुन्दिने मयने सप्तमसोपमस्य विष्णुकोषानिष्पत्त्या प्रतिपद्वर्षा
तुविद्युः तुविष्णवे इत्यत्र । इत्येव प्रतिपद्वर्ष ।

<i>Pratika</i>	<i>Sankhayana</i>	<i>Rigveda</i>
सृजो न भौम	III, 1, 3.	X, 180, 2
सृजन्ति त्वा दम विष	VII, 15, 7	IX, 8, 4
सृजामो वारे पवमानो अव्यये	X, 13, 5	IX, 107, 22—24
सृत्यो पदम्	IV, 15, 2	X, 18, 2 3
सैमसरो	IV, 15, 1, XVI, 12, 19	X, 16, 1—10, resp 1—14
सो ष त्वा वाद्यतयन	XVI, 21, 24, XVIII, 8, 9	VII, 32, 1 2 4 5
सो षु दो अक्षद्	X, 7, 7	I, 139, 8
य आनयत्परावत्	XVIII, 7, 18	VI, 45, 1—30
य इन्द्र वीर्यप्रजम्	XVIII, 12, 8	VIII, 12, 1—21, 23 —31
य इमा विद्या ज्ञातानि	V, 5, 2, XVI, 1, 21	V, 82, 9
य इमा विद्या भुवनानि	VI, 11, 9	X, 81, 1—3 5—7
य उप दम	V, 11, 7	VI, 16, 80.
य अते विद्	XIII, 12, III	VIII, 1, 12—14
य एक इक्ष्व	XI, 14, 6, XII, 4, 11	} VI, 22
य एक इक्ष्वस्यर्षदीनाम्	XIV, 50, 2, XVIII, 4, 7, 5, 7	
य एक इक्ष्वस्यते	XVIII, 13, 6	I, 84, 7—9
य अोजित	XII, 5, 7	VI, 33
य दन्ति	XII, 2, 14	I, 41, 1
य द्वे सूर्ये सभेजम्	XIV, 36, 2	V, 40, II
य पूषा	V, 11, 7	I, 156, 2
य प्रायत	III, 14, 7, IX, 27, 2 (Comm)	X, 121, 3
य सप्तो सृता अक्ष	XVIII, 8, 15	VIII, 66, 3—8
य मित्रवान्वभो या सती नाम्	XIV, 23, 4	VI, 17, 2 B (Cf पित्रा सोमस)
य सचाक्ष विप्रसृजि	XI, 13, 31, XVIII, 8, 8	VI, 46, III 4, resp 3 —10
यचिदि त्व सृष्टेष्टे	XV, 23 (p 193, 10)	I, 28, 5—8
यचिदि सत्य	XII, 5 12	I, 29, 1—3
यचिदि सत्य सोमपा	XV, 22 (p 193, 1)	I, 29. 30, 1—15

<i>Pratīka.</i>	<i>Sākhāyana</i>	<i>Rigveda.</i>
यजस्र षोण	XIV, 55, 4	VI, 11 12, 13.
यजामह इन्द्रम्	XII, 3, 8	X, 23, 1—3
यज्वायया अपृथ्वे	XI, 11, 14, XVIII, 18, 12	VIII, 89, 5—7; resp. 5, 6
यजस्र ना	X, 3, 14	X, 92.
यजस्र हि यत् अग्निज.	XII, 1, 5	VIII, 38, 1—3
यज्ञा यज्ञा वे अयमे	VII, 25, 10, VIII, 6, 5	VI, 48, 1—3
यज्ञे दिवा	XII, 12, 10	VII, 97.
यज्ञेन यजाम्	V, 15, 5	I, 164, 50
यज्ञेन यज्ञेन	VI, 1, 11, XI, 2, 11, XIV, 56, 15, XVI, 20, 16	II, 2, 1—13; resp 1.
यत् इन्द्र भयामहे	VI, 13, 3, XII, 5, 20	VIII, 61, 13, resp 13—16
यत्किं चेहं यजस्र	IX, 26, 3 (Comm)	VII, 83, 5
यत्ने यमम्	XVI, 13, 14	X, 59, 1—3
यत्वाञ्जमया	X, 6, 8	VIII, 63, 7—9.
यद्योम आ तु ने	XII, 2, 19	VII, 94, 10, 11
यद्या भी अदिहि अरन्	IX, 27, 2 (Comm)	I, 47, 2
यद्या पुनम्	XVI, 13, 14	X, 60, 8—10
यद्या अ इन्द्रवक्	I, 15, 5, VIII, 8, 9.	IV, 12, 6.
यद्याराणि	IV, 16, 6	X, 19, 5, 6
यद्या षोण	XIV, 54, 4	VI, 1
यद्वज्रम्	XVI, 3, 20	I, 163, 1—11
यद्वय अय इन्द्रवक्	XV, 8, 9, XVIII, 7, 13	VIII, 97, 4—6; resp. 4—15
यद्वय सूर उदिनि	XI, 9, 3, XII, 1, 3.	VII, 60, 4—6
यद्वय आ यराग्नि	VI, 6, 4	V, 73, 74
यद्वयाय वाय	XVI, 3, 26	I, 162, 16 A B (two Paddas)
यदिन्द्र विष	XII, 26, 20	V, 39, 1—3
यदिन्द्र विष मेवमा	XI, 14, 15, XVIII, 18, 4	V, 39, 1, 2, resp. 1 —1
यदिन्द्र वि यमक	XVI, 26, 20	V, 35, 2—4.

<i>Pratīka</i>	<i>Saṅkhyāna</i>	<i>Śiṅgreda</i>
यदिन्द्र नाड्यौष्वा	X, 6 15	VI, 16, 7 8
यदिन्द्र प्राग्पागुदक	XII, 4, 7, XVI, 21, 30; XVIII, 8, 12	VIII, 4, 1 2, resp 1—14
यदिन्द्र यावत्	X, 1, 9	VII, 32, 18 19
यदिन्द्राह यथा त्वम्	XVIII, 13, 5	VIII, 14 1—15
यदीष्टेष्टेभिराहुत	XII, 11, 19	VIII, 19, 23 24
यदाह	XI, 13, 22.	} VIII, 70, 5 0
यदाह रन्द्र	X, 4, 9	
यह प्राची	XII, 24, 2,	X, 155, 4
यहविष्टम्	VIII, 12, 5	V, 92, 9
यहविष्टम्	III, 15, 10, V, 5, 6, XI, 10, 2, XIV, 3, 3	V, 25, 7, resp 7—9
यहान्दनी	IX, 28, 6 (Comm)	VIII, 100, 10
यहानान	VII 20, 5	X, 74, 6
यहो नपम्	II, 4, 8	X, 2, 4
य ते पुषाव	X, 5, 11 13	VII, 22, 1 B
य त्वं रयम्	X, 8, 6	I, 129
य त्वसन्ने	IV, 15, 8	X, 16, 13 14
य देवासीः वय	VI, 10, 11	X 85, 14
यह रन्द्र	XII, 3, 6	IV, 22
यमिन्द्र इधिषे	XI, 12, 4	VIII, 97, 2 3
यमे इव	V, 13, 5	X 13, 2
यधिकेत	X, 5, 4	V, 63, 1—3
यहयह	XII, 12, 2, XV, 4, 9	IV, 50, 1—6, resp 1—4
यसिष्ठाष्ट	~~XII, 14~~	VII, 19
यसे द्रष्टा स्तुन्दति	VIII, 15 7	X, 17, 12
यसे मन्यो	XIV, 22, 5	X, 83
यह रय	IX, 13, 4	X, 112, 2
यसे वाधिष्ठ	XI, 11, 12 XVIII, 18, 6	V, 35, 1—7
यसे स्तन	V, 10, 5	I, 164, 49
यस्ता स्वय	V 7 4	IV 4 10
यस्ता च्छदा	IV, 2, 9, (16 5)	V, 4, 10

Pratīka

Sankhāyana

Rigveda

यस्य ब्रते	III, 13, 4	V, 83, ॥
यस्य मन्त्रे	IA, 16, 2	I, 5, 4—10
या इन्द्र भुज	XI, 11, 15	VIII, 97, 1
या इन्द्र भुज आभर	XV III, 8, 1 2	VIII 97, 1—9
या ओषधी पूर्यो	IX, 28, 7	λ, 97, 1
या त कति	X, 3, 9, XI, 10, 8, XVIII, 19, 3	VI, 25
या ते धामानि द्विवि	III, 12, 5, VI, 10, 3	I, 91, 4
या ते धामानि परमादि	III, 15, 10	V, 81, 5
या ते धामानि त्रिविषा	V, 5, 2, 6, 6, VI, 10, 8	I, 91 19
यात्वा नर	VI, 9, 7	III, 8 6—11
या व शर्मै	VI, 10, 8	I, 83, 12
यावत्तर	X, 10, 4	VII, 91, 4—6
या सुधाऊ	I, 15, 4	II, 32, 7
यास्ते पूरुष	VI, 10, 4	VI, 58, 3
यास्ते राज	I 15, 4	II, 32, 5
युष्मा हि देवज्ञतमान	X, 4 2	VIII, 75
युष्मा हि इत्यन्तान	XVIII, 8, 11	VIII, 3, 17—20
युजामो हरिता रथे	XV III, 11, 2	VI, 47, 19
युञ्जते मन	X, 2, 7	V, 81
युञ्जते मन उत युञ्जते धिय	VII, 15, 3	V, 81, 1
युञ्जति ब्रह्म	IX, 17, 1, XII, 1, 4	I, 0, 1—3
युञ्जस्य ते	X, 5 20, XII, 3, 7	} III, 46
युञ्जस्य ते इवभक्ष्य खराज	XVIII, 19, 6	
युजन्ति मे	VIII, 8, 3	I, 82, 6
युव वस्त्राणि	V III, 12, 8	I, 132
युव छुरामस्	XV, 15, 8	X, 131, 4
युर्व तमिन्द्रापर्यता	X, 21, 14	I, 132, 6
युव दक्षम्	XII, 2, 14	I, 15, 6
युवमेतानि	I, 8, 10, V, 18, 11	I, 93, 5
युवा कामेभि	X, 7, 6, 8, 3	I, 139, ॥ 4, resp 3
		—5
युधाना पितरा	X, 10, 7	I, 20, 4—6

<i>Pratīka.</i>	<i>Saṅkhāyana</i>	<i>Rigveda</i>
युवा नरा पयसाभाष	XII, 11, 17	VII, 83, 1—5
युवा युवासा	V, 15, 1	III, 8, 4
युवो रजाधि	VI, 6, 6	I, 180 181
युवोष पू रयम्	VI, 6 10	VIII, 26, 1—5
युवोर्यदि	XII, 8, 7	X, 61, 25—27
यूप वि हा	X, 5, 4	VI, 51, 15 10
यूय माव	IX, 28, 8	VI, 28, 6
यूयमक्षान	III, 14, 6, VI, 10, 8	V, 53, 10
ये के च उमा	VI, 10, 6	VI, 52, 15
ये चेह	III, 16, 7	X, 15, 13
ये ताडनु	III, 16, 10	X, 15, 9
ये वे पन्था	VI, 10, 10	I, 35, 11
ये निमति	X, 11, 8	VIII, 28, 1—3 5
ये स्वाधिपत्ये	VII, 19, 25	III, 47, 4
ये न पूर्व	III, 16, 5, VIII, 6, 12 7, 16	X, 15, 8
येभ्यो माता	VIII, 3, 15	X, 63, 3.
ये यज्ञेन	X, 8, 14, XII, 8, 8, XVI, 11, 30	X, 62
ये अग्नि देववीतये	III, 5, 2	I, 12, 9
ये अदधाज्जोनिषि व्योति- रन्त	XVIII, 1, 8	X, 54, 6
ये अद्रिभिदु	IX, 3, 3, XII, 12, 4, 25, 2	VI, 73, 1—3
येगेयेति	IX, 17, 1	I, 30, 7—9
ये जात	X, 4, 11, 11, 13, XI, 9, 5, XII, 6, 16, XIII, 5, 16, XVI, 23 17 XVIII 19, 4 (सज्जीय)	II, 12
ये न इदमिदम्	IX, 3, 2	VIII, 21, 9 10
ये न इन्द्राभित	XII, 4, 13	X, 133, 4—6
ये नः सनत्य	V, 9, 10	II, 30, 9
येनिष्ठ इन्द्र सद्ने अकारि	XVIII, 19, 9	VII, 24

<i>Pratika</i>	<i>Sankhyana</i>	<i>Rigveda</i>
घो गो सदन*	III, 15, 6	VII, 59, 8 *
घो सत्यं	VI, 4, 5	IV, 2 3 4
घो रयिर्वो रयितम	X, 6, 14, XVIII, 19, 9	VI, 41, 1—3, resp. 1—6
घो राजा	XII, 5, 8, 9, 11	VIII, 70, 1 2
घो राजा चर्षवीनाम्	XVIII, 10, 7	VIII, 70, 1—6
घो नापा विवाच	XII, 4, 10	X, 23, 5—7
घो वा परिक्रमा†	VI, 6, 12	X, 39 40 41
घो वा वनाय	IX, 28, 6	X, 30, 7
घो व्यतीम	IX, 6, 16	} VIII, 69, 13—15
घो व्यतीरपावदम्	XVIII, 19, 10	
रघेन वृद्धाजया	XI, 9, 3	IV, 46, 5—7
रघवय	XII, 10, 10	VII, 67
राक्षसवम्	I, 15, 4, VIII, 6, 10	II, 82, 4 5
राघो	VI, 11, 6	X, 127, 1—6.
राघो व्यस्यत्	IX, 29, 10	X, 127, 1
राघव्याम	XII, 4, 21	VII, 92, 3
राघे वृ	IX, 23, 11	VII, 90, 3
रिमादय	XII, 2, 14	VI, 51, 4—6
रिक्तीने	X, 8, 7	I, 30, 13—15
रिवा रघवम	X, 8, 7	VIII, 2, 13—15
रिचोविहम्	IX, 24, 15	VIII, 101, 10
रिचदेव	X, 13, 13, XVIII, 15, 6	VIII, 29, 4.
रिजहते रजमया	V, 19, 20	X, 70, 10
रिने न गो गो व्यधावि वा अन	XVIII, 1, 6	X, 29
रिनेव रिमरिहम्	V, 6, 3	V, 63, 2
रिमोति रि रुमन	X, 7, 11	I, 133, 7.
रिपुम्	X, 6, 19	VI, 66.
रिवा व वा	XI, 11, 17, XII, 4, 4	VIII, 83, 1, resp 1 —3

* Accord ag to the Comm. VII, 52, 8.

† घोवा वृद्धा

Pratīka

Saṅkhyāna

Rigveda

वयं च ब्रह्मा सुतायना	XVIII, 10, 3	VIII, 33, 1—15
वयं ते अयं	IX, 23, 12	III, 14, 5
वयम् ब्रह्मा ऋतवते	I, 15, 4	VI, 15, 19.
वयम् ब्रह्मा तदिदं	IX, 9, 1	VIII, 2, 16—18.
वयम् ब्रह्मा दिवा सुते	IX, 9, 1	VIII, 64, 6—8
वयम् ब्रह्मा परस्परते	III, 5, 7.	VI, 53, 1
वयम् ब्रह्मा परस्परं	IX, 3, 2, XVIII, 13,	VIII, 21, 1 2; resp.
	II	1—16
वयमेतन्निदा अ	XII 5, 4	VIII, 66, 7—9
वयमेतन्निदा अ	XIV, 27, 13	VI, 20, 11 B (Cf चौ-
		नं प इन्द्र)
वयं ते विष्णो	I, 8, 8	VII, 97, 7
वयं न विष्णमवयम्	X, 8, 20, XIV, 57,	X, 122
	4.	
वयं ब्रह्मा	VI, 6, 6	I, 159, 1—3
वयं ब्रह्मा	III, 15, 19	X, 81, 7
वयं ब्रह्मा	III, 8, 23	VII, 38, II
वयं ब्रह्मा	XVI, 13, 4	X, 186
वयं ब्रह्मा	III, 5, 11	V, 57, 4
वयं ब्रह्मा	VI, 10, 10, IX, 27,	VI, 71, 6
	2 (Comm)	
वयं ब्रह्मा	VII, 2, 2, 10, 9, XI,	I, 2, 1, resp 1—3
	9, 3	
वयं ब्रह्मा	X, 4, 5	V, 51, II
वयं ब्रह्मा	X, 4, 5, XI, 6, 2	VIII, 26, 23 21,
		resp 23—25
वयं ब्रह्मा	X, 3, 5	II, 41, 1 2
वयं ब्रह्मा	X, 5, 4.	IV, 47, 1
वयं ब्रह्मा	III, 3, 4	III, 37, 1.
वयं ब्रह्मा	IX, 9, 3	III, 37, 1—10
वयं ब्रह्मा	VII, 2, 10	VIII, 5, 11.
वयं ब्रह्मा	II, 16, 2	VII, 54, 1
वयं ब्रह्मा	II, 16, 2	VII, 54, 3
वयं ब्रह्मा	III, 19, 11	V, 3, 9
वयं ब्रह्मा	XII, 5, 15	I, 131, 4—6

<i>Pratika</i>	<i>Sankhayana</i>	<i>Rigveda</i>
विभु ददायम्	XIII, 12, 1, XIV, 32, 4	X, 55, 5—7
विधातु वृद्धत्	XI, 13, 28	X, 170, 1—3
विद्योविद्यो व	XIV, 53, 4, XVI, 14, 2 (Comm)	VIII, 74, 1—3, resp 1—15,
विद्योविद्यो देः अनिष्टिम्	XV II, 8, 1	VIII, 74
विद्यजिते	IX, 15, 3, X, 11, 7, XI, 14, 13	II, 21, 1—5
विद्यजिते धनजिते स्वजिते	XVIII, 17, 3	II, 21
विद्या वृत्तना	XII, 4, 9 23	VIII, 97, 10—12, resp 10
विद्या वृत्तना अभिधुतम्	XVIII, 1, 9	VIII, 97, 10—12
विद्यामरस्य व	X, 3, 6	VIII, 98, 4—6
विद्यामि देव सविता	XVI, 1, 21	V, 82, 6
विद्या कपाणि प्रति	V, 13, 7	V, 81, 2
विद्याया वा सुमनस	XI, 13, 29	X, 87, 7—9
विद्ये चक्षु मरुतो विद्य कर्तो	VI, 10 6	X, 35, 13
विद्ये त रज्जु वीर्यम्	XVIII, 8, 3	VIII, 62, 7—9
विद्ये देवा अन्ताह	X, 10, 7, XI, 8, 3	VI, 52, 10—12
विद्य देवा शालान	I, 6, 13	X, 62, 1 *
विद्य देवा शृणुत	VI, 10 6	} VI, 52, 13
विद्ये देवा. शृणुतेनम्	VIII, 3, 19	
विद्ये देवा नम शृणुतु व	XVIII, 1, 2	VI, 52, 14
विद्या		
विद्ये देवाय	II, 3 8, IX, 27, 2 (Comm)	VI, 52, 7
विद्ये देवाय वा नम	X, 11, 8, XI, 9, 3	VI 52, 7—9
विद्येभि सोमं नम	VII, 10, 16	I, 14 10
विद्येभिरप्ते अग्निभि	II, 3, 11, IX, 24, 9	I, 26, 10
विद्येभु दि वा	X, 7, 7	I 131, 2
विद्यो देवस्य	X, 3, 11	V, 50, 1—3
विद्यो ह्यन्यो अरिरे जगाम	XVIII, 4 7 5, 7	X, 23
विद्यो अर्सेदि पश्यात	XIII, 7, 6	I, 22, 19

<i>Pratika</i>	<i>Sankhyana</i>	<i>Regveda</i>
विष्णोर्मं कम्	V, 7, 3, VI, 11, 5, VIII, 6, 16, IX, 4, 4, XII, 26, 3 14	I, 151, 1, resp 1—6
वि श्रुयो मजे	XI, 13, 28	X, 138, 3—5
वि वि सोतो	XII, 6, 13, 7, 1 6, 8, 2, 18, 1, 24, 8, 26, 10	X, 86
विहि शीवा	X, 5, 4	IV, 48, 1 2
हवस्य त्वा श्रुषयादौषमाणा	XIII, 12, 3 4	VIII, 90, 7—12
हवसिन्द्र	X, 7, 7, 8, 3	I, 139, 11
हवा नद रन्दे	IX, 9, 5, XIV, 60, 2	VI 24, 1, resp 1— 10
हव्यो श्रुषाय	X, 3, 15	I, 64
वेत्या हि वेध	III, 8, 3	VI, 16, 3
वेदिपदे	VI, 4, 11, XI, 14, 36	I, 140, 1—7, resp 1—13
वैश्वामर मनसा	XIV, 2, 12	III, 26, 1—3
वैश्वामराय विषयाम्	X, 4, 15	III, 2
वैश्वामराय वृषपाजसे	VIII, 6, 2	} III, 3
वैश्वामराय वृषपाजसे विष	XVIII, 23, 2	
मसा मधाम्	XII, 3, 6	III, 49
मशू वु मचीपते	XII, 4, 19, XVI, 21, 29	VIII, 50, 5—6
मन ते	III, 14, 20	I, 24, 0
मन दासे वल्लुधे	XVIII, 14, 5	VIII, 46, 32
मनमध निरिन्दिरे	XVIII, 11, 21	VIII, 6, 46—49
मतेना न	VII, 2, 4 XI, 8, 3	IV, 46, 2, resp 2—4
म न रन्द्राग्नी	XI, 9, 12	} VII, 35
म न रन्द्राग्नी भवतामवाभि	XVI 13, 6 *	
म नो देव सविता चाय भाय	XV, 8, 19	VII, 35, 10

अं नो देवो (अनोदेवोषा)	IV, 11, 6, 21, 19, VIII, 9, 7	X, 9, 4—7
अ नो भव चक्षसा	XI, 14, 4	X, 37, 10
अ नो भव हृदे	VII, 5, 15	VIII, 48, 4
अं नो भवन्तु वाजिनः	III, 8, 23	VII, 38, 7
अश्वदिन्द्र	XV, 22 (p 193, 3 ff)	I, 30, 16 17—19 20 —22
आकमना आकौ चक्षसा सुपर्णे	XVIII, 1, 7	X, 53, 6—8
आस ह्या भवाँ अशि	XVIII, 19, 14	X, 152
आसहृष्टिः	XII, 5, 16	III, 31
शिवस्तुष्ट	IX, 27, 7	V, 5, 9
शुक्र ते	III, 13, 13, V, 9, 13, VI, 10, 4	VI, 58, 1
शुक्रश्वा	X, 3, 5	II, 41, 3
शुचि नः	III, 12, 7, VI, 10, 9	VII, 93, 1
शुचिस्तुष्ट	IX, 24, 8	III, 62, 5
शुची नः	VI, 10, 8	VII, 56, 12
शुन ऊनेन	III, 18, 10	III 30, 22
शुन नः पासा	III, 18, 4	IV, 67, 8
शुनश्चिच्छेप निरित्त वृष्ट डात्	XV, 23 (p 193 15)	V, 2, 7
शुभाशीराविनाम्	III, 18, 4	IV, 67, 5
श्वेनो अ योनिम्	V, 14, 19	IX, 71, 6
वायन्म एव सुदैम्	XI, 13, 21, XII, 4, 19, XVI, 21, 29	VIII, 99, 3 4
विधे कम्	III, 5, 11	I, 68, 3
अधी एव निरहृष्टा	XII, 26, 6	VIII, 93 4—6
कुधी एवमिन्द्र	X 5, 8	II, 11
कुटो वा दश	XII, 10 10, 11, 23	VI 68.
आ न्वो	XII, 13, 5	X, 56, 4 (Pada) *
अ न्वो नो योनिम्	VI 10, 5	VII, 97, 4

<i>Pratika</i>	<i>Sankhayana</i>	<i>Rigveda</i>
सं यत्तु इव	V, 10, 4	IX, 105, 2
सं वा कर्मणः	VI, 11, 3, IX, 4, 6, XII, 26, 5	VI, 69, 1—6, resp. 1—8, resp 1—3
सं सीदस्व	V, 9, 9	I, 36, 9
सखाय आ शिषामहि	X, 13, 12, XI, 6, 2, XVIII, 12, 5	VIII, 24, 1—9, resp 1—3 resp 1— 27
सखाय	XII, 25, 7	VIII, 24, 1—3 *
सखाय स न सखायम्	XI, 9, 1	V, 7, 1—9
सखायस्वा	VI 4, 7	III, 9, 1—8
सखे दिव्यो	IX, 28, 12	VIII, 100, 12
सखे सखायम्	V, 10, 24	IV, 1, 3
स वा नो इव सविता	XVI, 1, 21	VII, 46, 8
सचायो	XII, 5, 9	X, 105, 4—6
स जातेभि	XVIII, 9, 7	III, 31, 11
सज्विन्नेभिर्देवेभि	X, 4, 5	V, 51, 8—10
सजोषा इन्द्र सगण	VII, 19, 4	III, 47, 2
स च ते जगम्	XI, 11, 12, XII, 5, 10	VI, 84
स च ते जगम्, गिर इन्द्र पूर्वी	XVIII, 6, 5	VI, 84, 1—3
सजानाना	V, 10 7	I, 72, 5
सत्या सत्येभि	IX, 28, 9	VII, 75, 7
स त्व नो अग्ने जवम	II, 5, 31, VIII, 8, 10, 11, 6, XV, 23 (p 193, 13)	IV, 1, 6
स त्व नो देव	XI, 8 3	VIII, 26, 25
सदस्यस्तिमद्भुतम्	VI, 13, 3	I, 18, 6
सद्यो च	XII, 3 9	} III, 48
सद्यो च जात	VII, 22, 4	
स न पावक	IX, 3, 3	I, 12, 13
सना च सोम	IV, 15, 3	IX, 4
स ते पर्यामि	I, 16, 4, VII, 5, 18	I, 91, 18
स पूष	X, 8 5	VIII, 63, 1—3

<i>Pratīka.</i>	<i>Sāṅkhāyana</i>	<i>Rigveda.</i>
सप्तम्या कविदधः	XVIII, 18, 11	VIII, 63, 4—6
सप्तम्याः	VI, 7, 5	II, 35, 8
समानमेतदुदकम्	XVIII, 22, 7	I, 164, 51
समिदमग्निं समिधा गिरा मृते	XIV, 3, 12	VI, 16, 7—9
समिदमिदम्	VI, 4, 7, IX, 20, 15	X, 150, 1—3
समिदस्य ययमावाः पुर- स्तात्	V, 15, 8	III, 8, 2
समिदो अग्न आकृत	I, 4, 13	V, 29, 5
समिदो अग्निर्दिवि	XIV, 50, 13	V, 28, 1—3.
समिदो अग्न मनुष	V, 16, 6	X, 110
समिधामिदम्	VI, 4, 1	VIII, 44
समिधमानो अग्निरे	I, 1, 10	III, 27, 4
समिन्ना ह.	IV, 11, 6	V, 42, 4
समी वस्यम्	V, 10, 4	IX, 104, 3
समुद्रावुर्गिः	XI, 13, 11	IV, 58
स यो हवा	X, 8, 6, 11, 12	I, 100, 1—19; resp 1—15
सरस्वती देवयन्ता	VI, 30, 2	X, 17, 7.
सरस्वत्यभि न	VI, 10, 2	VI, 61, 14
स वारधे	II, 4, 5, VI, 11, 6	VII, 95, 3
सविता यन्ते.	VI, 10, 10, X, 13, 14 15 (वैरज्यसूरीय), XVIII, 19, 2	X, 149, 1, resp 1—5
ससस्य घट्	VI, 4, 5	IV, 7, 7—11.
स सुवभा स सक्तता	VI, 10, 5	IV, 50, 5
स सूर्ये पर्येक वरावि	XIV, 24, 6	X, 89, 3 A. (Cf 1 सुवा)
सददानम्	III, 3, 4	III, 30, 8
सद वामेन	VI, 5, 8	I, 43
सदवशीर्षा	XVI 13, 1 (पुष्य ना- रायण)	X, 90
सदस्या ते शता	III, 2, 5.	IV, 32 18.
स हि श्यो न साधनम्	VII, 27, 14	I, 127, 6.
स हि श्यवि	VI, 10, 5	VII, 97 7

<i>Pratīka</i>	<i>Sāṅkhya</i>	<i>Rigveda</i>
शान्तपना	III, 15, 6	VII, 59, 9
शिवीवालि	I, 15, 4	II, 32, II
श्रीद शीत	III, 14, 12	III, 29, II
शुकभेष्य सुवध	III, 12, 8	IV, 2, 17
शुकिशुकम्	IX, 28, 11	X, 85, 20
शुगव्य न	XVI, 3, 19	I, 162, 22
शुत रश्मि निमिच्छ	XI, 5, 2	VI, 23
शुमासो मधुमगमा	XII, 25, 2	IX, 101, 4—6
शुचामाणम्	V, 5, 2, VI, 3, 8	X, 63, 10
शुरुपल्लवम्	VIII, 3, 13, IX, 8, 2, XII, 4, 15	I, 4, 1, resp 1—10, resp 1—6
शुपुसा	X, 7, 5	I, 137, 1 2
शुसह्य वा वपम्	III, 17, 2	I, 82, 3 *
शुष्यवसान्	III, 20, 1, V, 10, 33	I, 164, 40
शुष्याद्य वधवो निरनह	XVI, 3, 13 (Pad 1)	I, 163, 2D
शुर्येण वयनवधकार	XIV, 24, 5 (Pad 1)	VI, 21, 3 D (Cf रमा व मा)
शैतानीकेन	III, 15, 4	II, 9, 6
शो अग्निर्षो वध	XII, 10, 11	V, 6, 2
शोम गौर्भि	I, 8, 2	I, 91, 11
शोम घाले	II, 2, 13, V, 6, 8	I, 91, 9, resp 9—12
शोमस्य मा	XIV, 51, II	III, 1, 1—11
शोमस्य मा तवधम्	X, 11, 2	III, 1
शोमस्य निवावदया	XII, 2, 14	III, 72, 17
शोमान् शरणम्	II, 12, 5	I, 18, 1—3
शोमापूयता	VI, 11, 2	II, 40
शोमो जिगाति	V, 14, 15	III, 62, 18—15.
शोमो घेनुम्	III, 16, 4, VI, 10, 3	I, 91, 20
शौर्यं वधि	X, 7, 4, 8, 8	I, 135, 1, resp 1—3
शौर्यं वधिपि	II, 3, 8, VI, 10, 6, IX, 27, 2 (Comm)	VI, 52, 17†
शुषे मरा	VI, 6, 6	VI, 62 63

* Comm पङ्क्ति प्रायस्यात्

† Comm on II 3 8 भारद्वाज्यो ।

*Pratīka**Sāṅkhāyana**Rigveda*

सुहिसुहि	XVI, 11, 18	VIII, 1, 30-34 (सूक्त).
सोचमिन्द्राय गायत	XV, 8, 10.	VIII, 45, 21-23
स्योना इषिवि	IX, 28, 13	I, 22, 15
सद्यो इषय	V, 9, 14	IX, 73
सदस्य दया	IX, 23, 5	III, 54, 22
सरन्ति वा	XI, 12, 4	VIII, 33, 2 3
सर्भानोरथ यत्	XIV, 36, 2	V, 40, 0
ससि नः पथाद्य	V, 5, 2	X, 63, 15
ससि नो निनीताश्च	X, 8, 17, XII, 8, 9.	V, 51, 11-13
	XIV, 8, 12	
ससिरिषि	V, 5, 2	X, 63, 16
सादुष्किञ्च	VIII, 6, 14, 7, 18,	VI, 47, 1-3
	XIV, 57, 13	
सादोरित्वा	IX, 5, 4; XII, 5, 11.	I, 84, 10-12
सादोरित्वा विदूषतः	XVIII, 17, 5	I, 84, 10-12
संसः शसिपद	XI, 14, 13 14; XII,	IV, 40, 5
	11, 12; XV, 3, 10.	
ससैरिव ससिभिः	IX, 26, 3 (Comm)	X, 67, 3
सङ्गजीपिन् विष्णुना व-	XIV, 71, 4	VI, 20, 2 D (Of
चानः		सौने)
सये नरः	VI, 10, 8	V, 57, 8
सयो न विद्वान्	X, 2, 7.	V, 46, 1-G or 8
सविर्हविषः	V, 10, 27	IX, 83, 8
सविभ्यान्तम्	X, 6, 19,	X, 83
सयवाहयिः	IX, 28, 3	V, 4, 2.
सिंहस्थमौ	V, 10, 2	I, 164, 27
सिरण्यनर्गः	III, 14, 7, IX, 23,	X, 121, 1, resp 1-
	9, 27, 2 (Comm),	6
	XIII, 12, 11	
सिरण्यपाचिभूतये	III, 13, 12, X, 10, 7	I, 22, 5, resp 5-8
सिरण्यपाचिभू	X, 5, 23	I, 22, 5-7
उवे वः सुद्योत्तानम्	X, 5, 24, XIV, 57, 10	II, 4, 1-9, resp 1-3
द्योताञ्जनिष्ठ	VI, 4, 3, XI, 7, 1	II, 5.
द्योता देवः	V, 14, 11.	III, 27, 7-9
द्योतारं दिव्यरयम्	V, 7, 4	X, 1, 5.

આ નો યાદિ તપસા દીણદુ	III, 19, 16
આ ય્યાયતાં પ્રવા	IV, 11, 1
આ યાદિન્મુન્ન યસવા	V, 10, 32
આ યાદિ તપસા અર્ધિયા	III, 19, 16
દદં રાધો મુદ્દત્તુ	XII, 19, 3
દદ જિતિ પ્રજનન	IV, 13, 1.
દદ જના ઉપ મુન	XII, 14
દન્દ્ર ઉક્તેભિર્ભન્દિષ્ટ	VII, 10, 13
દન્દ્ર કાવનમુલુધનુ	XII, 15, 2
દન્દ્ર જઠરં નથ	IX, 5, 2
દન્દ્ર જવલ પ્ર મહ	IX, 5, 2
દન્દ્રમન્વારમામહે	I, 6, 3
દન્દ્રય ન યુનાલીરી	III, 18, 14
દન્દ્રય સમાહવદયથ	IX, 6, 21
દન્દ્રલુરાપાલિલી	IX, 5, 2
દન્દ્રાય યુનાલીરાય	III, 18, 15
દન્દ્રાનાસ્ત્રા	II, 11, 3
દન્દ્રમા યુલુધી જલ	I, 17, 19
દય પિતે રાદ્દેતિ	V, 9, 6 (XVIII, 1, 2)
દજ નાવ પ્ર જાયધ	XII, 15, 3
દદેત્ય પ્રાગપામ	XII, 23
દલીપ સદસદલિયા અપિ	VIII, 11, 15
ડત ક્ષેત આયુપના	XII, 19, 4
ડત્તકપ્પીરવ મુદ	XVI, 3, 36
ડદદ્યાદેયલિતિ	III, 20, 2
ડદુમિપમાય ડદર	II, 6, 6
ડપ દ્રવ પયસા	V, 10, 10
ડપ પ્રધે મધુમતિ	XVIII, 15, 5
ડપાવરોજ જાતવેદઃ	II, 17, 8
ડપેષ્ઠિવેન અપુપા (two Pads)	VIII, 11, 14
ડમા કલી યુવાના	VIII, 10, 1
ડવ વિષ્ણા વિ ક્રમસ	VIII, 4 3 (X, 13, 19)
ડદ્દા યસ્ય પ્રવાલિય	XII, 14, 3
ડધ્ધામેમામુદ્દયતામુ	XVI, 4, 2 6
ડદાવાન દિશામર	III, 3, 5 (X, 10, 8)
ડદયા અ દમભિય	VIII, 3, 10 (IX, 23, 11)

एता अथा आ इत्येते	XII, 18, 1 ff
एष द्वाय मामहे	XII, 14, 3
एष ब्रह्मा य अन्विष	IX, 6, 6 (XVIII, 15, 4)
एषा ते अग्ने अमृतं	I, 12, 12
क सिद्धेकाकी अरति	XVI, 5, 3
कतरत आ इराणि	XII, 17, 1
काव्यधोराजादेव ।	VII, 10, 11
किं सिद्धयुषम	XVI, 5, 1
कुष्ठमद इत्यत	IX, 23, 3
कुष्ठदेवामामस्तस्य	IX, 23, 3
केचन पुंस्य आ विवेश	XVI, 6, 3
कृतवन्त कुलायिन	I, 15, 13
[नन्वित्तुवेदेय	II, 10, 2]
मनो वा अमे	V, 10, 18
अपस्मिन्मन्त्र	XIII, 12, 13
त इवायु मघवन्	XII, 16, 1
त हि राक्षसि	XVIII, 16, 6
त्यनग्रे प्रतश्चत्	III, 5, 9
अमिन् कपोताय	XII, 16, 6
अमिन् अर्षे रिषा	XII, 16, 4
आमिन् अस्मदे (two Padas)	IX, 6, 6
महा कपादि इधती	III, 7, 4
इमन्वा देव अमिता	VIII, 3, 4
दिवि इहो अरोचन् .	X, 11, 9
देवाय ध्वं	VII, 10, 12
धाता इहातु दाम्यवे	IX, 23, 3
धाता प्रजाया उत	IX, 23, 3
धात्रीधात्री	VIII, 12, 11
धीही वा ये अमय	XV, 3, 7
मिष्टा कपोतैः	XII, 23, 3
पक्षन्ता पुंस्य आ विवेश	XVI, 6, 4
परिचिह्नं अमम्	XII, 17, 1
परिहृता	XII, 21, 5 (XVI, 13, 10)
परितु अत्युत्तम	IV, 16, 6
अविनेष्य पञ्चीहि माम्	XV, 15, 6
अमर्षमिन्द्रियम्	VIII, 10, 1.

आ नो याचि तपसा-दीषद्	III, 19, 16
आ पायतां भूवा	IV, 11, 1.
आ यस्मिन्मृगं वसवा	V, 10, 32
आ याचि तपसा-अर्चिषा	III, 19, 16.
इदं राधो बृहस्पत्य	XII, 19, ॥
इदं हवि प्रजनन	IV, 13, 1.
इदं जना उप युत	XII, 14
इन्द्र उष्येभिर्भन्दिष्ठ	VII, 10, 13
इन्द्र कारमबूधुधत्	XII, 15, ॥
इन्द्र जठरं मथ	IX, 5, 2
इन्द्र जपस्य प्र वच	IX, 5, 2
इन्द्रमन्वारभामवे	I, 6, 3
इन्द्रस्य म. शुनाचीरो	III, 18, 14
इन्द्रस्य सखाऽनवयस्य	IX, 5, 21
इन्द्रसुरापाप्तिषी	IX, 5, 2
इन्द्राय शुनाचीराय	III, 18, 15
इन्धामारत्वा	II, 11, 3
इममा शृणुभी हवं	I, 17, 10
इयं पित्रे राट्टेति	V, 9, 6 (XVIII, 1, 2)
इह गाव प्र जायन्ते	XII, 15, 3
इहेत्य प्रागपाग	XII, 23
इहोप सहसद्विषी अपि	VIII, 11, 15
उत वेत आशुपन्ना	XII, 19, 4
उत्सकथ्योरव मुदं	XVI, 3, 36
उवसादेयदिति	III, 20, ॥
उदुभ्रियमाय उदर	II, 6, 6
उप द्वय पयसा	V, 10, 10
उप प्रचे मधुमति	XVIII, 15, 5.
उपावरोह जातवेदः	II, 17, 8
उपेक्षितेन अशुपा (two Pada's)	VIII, 11, 14
उभा कवी युवाना	VIII, 10, 1
उव विष्णो वि क्रमस्य	VIII, 4, 3 (X, 13, 19)
उद्या यद्य प्रवादिष	XII, 14, 2
उध्मेमासुह्ययताम्	XVI, 4, 2 6
अतावान दीक्षामर	III, 3, 5 (X, 10, 8)
रक्षया च दमभिष	VIII, 3, 10 (IX, 23, 11)

एता अद्या आ श्रवणे	XII, 18, 1 ff
एष इषाथ मामहे	XII, 14, 3
एष जङ्गा यन्मन्त्रिण	IX, 6, 6 (XVIII, 15, 4)
एषा ते चाग्ने समित्	I, 12, 12
क' सिद्धेकाकी चरति	XVI, 5, 3
कनरत्न आ चराणि	XII, 17, 1
काव्ययोराजानेव ।	VII, 10, 11
कि स्तितुयेयम्	XVI, 5, 1
कुक्षमश्च सुहृत्	IX, 28, 3
कुक्षुर्देवानाममृतस्य	IX, 28, 3
केचन पुत्रश्च आ विवेज	XVI, 6, 3
कृतवन्त कुलादिन	I, 15, 13
[तत्त्वमित्युर्वरेण्य	II, 10, 2]
तप्ती वां शर्म	V, 10, 18
तदस्त्रिमन्त्राव	XIII, 12, 13
तद्व्याचु मयवन	XII, 16, 1
तद्दि राधसि	XVIII, 15, 5
तनये प्रतभत्	III, 5, 9
तन्मिन्द्र कपोताय	XII, 16, 5
तन्मिन्द्र शर्म रिषा	XII, 16, 4
तानिच्छस्यस्यते (two Padas)	IX, 6, 6
तद्वा कृपायि दधती	III, 7, 4
इन्मा देव उविता	VIII, 3, 4
दिवि इहो अरोचत -	X, 11, 9
हेवायध्वं	VII, 10, 12
धाता ददातु दाम्यवे	IX, 28, 3
धाता प्रजाया उत	IX, 28, 3
धातोधातो	VIII, 12, 11
धीमो वा ये धमय	XV, 3, 7
निगृह्य कर्णकौ	XII, 22, 3
पञ्चस्रज पुत्रश्च आ विवेज	XVI, 6, 4
परिचिन्त' चेनम्	XII, 17, 1
परिहृता	XII, 21, 5 (XVI, 13, 10)
परितु सत्यरश्म	IV, 16, 5
पवित्रेण पुनोदि माय	XV, 15, 6
पनर्माभिर्बिन्दियम्	VIII, 10, 1.

पृच्छामि त्वा चित्तये	XVI, 6, 1.
प्र रेभ धियं भरस	XII, 14, 5
प्र रेभाषी मनीषा	XII, 14, 4
प्र व इन्द्राय हवदन्तमाय	XVIII, 15, 5 (XII, 20, 9)
प्रष्टिं धावन्त	XII, 16, 1
प्र हव्यानि घृतवन्ति	III, 18, 15
ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात्	V, 9, 5 (XV, 3, 6; XVIII, 1, 2)
ब्रह्म स्वयंभवं	XVI, 5, 2
भद्रादभि चेषः प्रेक्षि	V, 9, 2
मयि त्वदिन्द्रियम्	VII, 16, 8
मयीदमिन्द्र इन्द्रियम्	IV, 9, 1
मदतस्तेपसंहर	III, 5, 11
मदान्ग्री छकवाकुं	XII, 24, 5
मदान्ग्री मदान्ग्री	XII, 24, 4
मदान्ग्रीप द्रुते	XII, 24, 6
मदान्ग्रीकूलखं	XII, 24, 7
मदान्ग्री भद्र	XII, 24, 8
मदीमूयु	II, 2, 14 (V, 5, 2, IX, 27, 2 Comm)
माता च ते पिता	XVI, 4, 1
मातुष्टे किरणौ	XII, 22, 2
मेमा इन्द्र गावो	XII, 15, 4
य आत्ताच.	XII, 21, 2
यं वा देवा अकल्पयन्	IV, 10, 1
यः सुभेय विदयाः	XII, 20, 2
यज्ञस्य दीक्षी वितत	XIII, 12, 13
यज्ञो बभूव स आ बभूव	IV, 12, 10 (X, 13, 23, XV, 3, 11)
यत्पुमान्पुमस्त	IV, 17, 12
यदद्य होलवूर्ये	I, 6, 2
यदस्या अंशभेद्या	XII, 24, 2 (XVI, 4, 3)
यदा अश्वेन पससा	XII, 24, 8
यदिदमिति चैतिहं	XVII, 12, 4
यदिन्द्रादो दामराज्ञे	XII, 15, 5
यदुधियास्त्राकृतम्	V, 10, 21
यदेवाधो ललामगुं	XII, 24, 2 (XVI, 4, 6)
यदरिषो यवमसि	XVI, 4, 4 6
यददस्य पदपसा	XII, 20, 2

यनन्युन यथाधिक	XII, 22, 7
यश्चे रैन प्र धावनि	III, 8, 27
यमचिना नमुचो	XV, 15, 13
यमादित्या अशुमा	V, 8, 4
यथोरिद [विद्य] भुवन	III, 18, 14
यथोराजसा स्तभिता	III, 20, 4 (IV, 11, 6, VIII, 6, 16, 9, 5)
यथ पणिरभुजिष्यो	XII, 20, 4
यस्याञ्जाना न परे	IX, 5 1
यस्याहोवा नि बीदसि	III, 20, 2.
यस्य कौरावेपिष्ठा (अवागिष्ठा । अपला-	
धिष्ठा । अयद । यज्जहा)	XIII, 2, 3 ff
यस्य पीत्वा मद इन्द्रो	VI, 7, 10
यस्य व्रत पश्यो	VI, 11, 8
यस्येह सर्व	IV, 18, 2.
यस्येदमीज आदज	XVIII, 3, 2
या तिरथो नि पद्यते	IV, 18, 1
यावतामहमीषी	IV, 18, 5
यावत्ये वनघत	IV, 20, 1
यियस्यत इव ते मनो (two pada's)	XVI, 4, 0 (Cf XII, 23, 5)
ये च देवा अयजन्त	XII, 20, 5
ये ते रावि वचस्यो	IX 23, 10
येन क्षियावकुचत	VIII, 11, 13
ये अपादि प्रमिमुञ्जाना	IV, 4, 2
यो जाम्या अग्रययन्	XII, 20, 3.
योऽनाज्ञात	XII, 21, 2 (XVI, 13, 10)
यो नो कूरे हेष्टि	IV, 12, 10
राज्ञो विद्वजमीनस्य	XII, 17, 1
यथाय रैभ	XII, 15, 1
याचामह देवी	VII, 10, 15
याचो राजन्यजामहे	XVII, 12, 4
यायुरधेया यज्ञथो	VII, 10, 9
यावाता च मचिषी	XII, 21, 6
विततो किरणो	XII, 23, 1
वि सत्यविच धिषया	V 9, 10 (VII, 15, 13)
विश्रुतयो यथा पथ	IX, 6, 6

विद्यतोदावन	XVIII, 15, 5 (XII, 26, 9)
विद्यस्य देवौ मृगयस्य	IX, 20, 16
विद्या आशा दक्षिणत	VIII, 15, 11.
विद्यान्देवान्देवामहे	VII, 10, 14
यौमे देवा अकसत	XII, 23, 4
हया पावक दौदिधि	X, 10, 8
विद्यानरो अङ्गिरसां	X, 9, 17
विद्यानरो अजीजनत्	X, 10, 8
विद्यानरो न आ ममत्	X, 9, 17.
विद्यानरो न कतये	II 5, 3, (IX, 27, 2 Comm X, 9, 17)
मतानि भिभ्रदुमतया	III, 5, 9
महेन पौव आहने	XII, 18, 19
मृत्पायां मृत्पायां	XII, 22, 5
मृष्टिद्याध्वर्यु	I 6, 3
म वरुसा मयसा	IV, 11, 8
म नो ददातु न रयि	XVIII, 3, 2
ममप्रिवलुभिर्ना अद्यात्	III 6, 2
ममापो अङ्गिरस्यत (two Pada's)	VIII 9, 2
ममिदो अग्निरसिना	V, 10, 8
ममिदो अग्निदेवसा	V, 10, 8
मनुद्र व' म दिपोमि	IV, 11, 6 (VIII, 9, 6)
म विन्द प्रति पाकूपत्	X, 11 9
म सुप्रयोनी	XVIII, 15, 5
म सूर्य जगयन	XVIII 5, 1
मावीर्हि देव मयमाय	V, 14, 8
मुप्रपाणा म देमना	XII, 21, 4
मुभू सूर्यभू	XVI 7, 1.
मुप रक्षाको सरति	XVI, 5, 4
सौषं नदिरानुमग	I, 17 19
साहासत मृचि	V, 10, 23
दिरण्यवर्तनौ नरा	VII, 10 10
ऊताऊतस्य हम्पत	XIII, 12, 7

(B) GĀTHĀ'S SLOKA'S, ETC

अद्भुतस्वा मासहस्त XV, 24 (p 194 2)	ने सम्यक्षो वैद्यामिव XV, 27 (p 195, 18)
अधीयते देवराजः XV, 27 (p 195, 20)	देवाद्यैताम्ययः XV, 17 (p 188, 20)
अध्वर्यावः XV 17 (p 188 14)	आना आनाथ XV 19 (p 190 7)
आहिरसो जगन्ना XV, 24 (p 193, 21)	आपवस्य बोद्धो ऽस्तीति XV, 17 (p 189, 2)
आविर्भवो वा वाजः XVI 17, 6	न ना मर्त्यं कश्चन XVI, 10 8
आसन्धीवति धाम्नाः XVI 9 1	पतिर्जापं प्रविशति XV, 17 (p 188, 16)
आले भगः X 19 (p 190, 12)	पारिजिता यजमानाः XVI, 9, 7
आहारस्य परस्त्रादो XVI 9, 13	पुरुरवादीरवन्तः XV, 27 (p 193, 14)
अथमस्मिन्नुत्पद्यति XV, 17 (p 188, 0 7)	पृथिव्यो चरतः X 1, 19 (p 190, 22)
अथमे ऽथेन यजति XVI 9 10	भौम एव सौमयसि X 1, 25 (p 191, 11)
एव पन्था विततः XV, 17 (p 188, 22)	मधुच्छन्दाः प्रयोतनः XV, 26 (p 195, 1)
एव च कुशिका वीरः XV, 27 (p 195, 10)	मदत परिवेष्टारः XVI, 0, 16
कलि श्याम पुच्छाः XV, 19 (p 190, 17)	य सहायायकं कुर्यात् XV, 24 (p 191, 8)
किं नु मलः XV 17 (p 188 12)	य न पिता यजावीते XV, 20 (p 193 0)
चरन्ते मधु विन्दति चरन्तः XV, 19 (p 191 6)	यन्मिथुन पुनः XV, 17 (p 188, 3)
चरन्ते मधु विन्दत्यपविन्दन्तः XV, 19 (p 191 10)	यावन्ता पृथिव्यां भोगाः XV, 17 (p 188, 8)
क्षीरो मे ह पुत्रावाः X 1, 25 (p 191, 17)	अक्षयवेष्ट वितरोः XV, 17 (p 188, 10)
मच्छाया जाया भवति X 1, 17 (p 188, 18)	सज्जानानेषु वै मूयाः XV, 23 (p 191, 20)
मदं ना नातः मपति X 1 24 (p 191, 5)	य वै यथा नो ज्ञपयाः X 1, 25 (p 191, 14)
मे वै पुत्रा पद्ममलः X 1, 27 (p 195, 12)	

VIII.

(A) YAJUS, NIGADA'S, ETC. .

अंशारिरसि VI, 12, 20.

अग्न्यायः स्वर्गे लोकम् XII, 9, 7.

अग्न्यायः स्वर्गः IV, 12, 7.

अग्न्यायः स्वर्गः VI, 13, 1.

अग्न्यायः कथवाहनाय स्वाहा IV, 4, 1.

अग्न्यायः स्वा मर्त्या वरुणो ददातु VII, 18, 1.

अग्न्यायः देवेभ्यो धुत्व II, 8, 4.

अग्न्यायः स्वाहापदे स्वाहा VI, 3, 8.

अग्निमावह सोममावह I, 5, 2, V, 11, 4

अग्निरग्नीषोमो नमपनुदन्तु IV, 9, 5

अग्निर्ह्यतिर्ह्यतिरग्निः II, 9, 1, VII, 9, 2

अग्निर्देवेभ्यः । अग्निर्मन्त्रिभ्यः VII, 9, 3.

अग्निर्ह्यति । अग्निना (पञ्चदीप्त) X, 10, 4

अग्निर्ह्यति वेतु I, 6, 14

अग्ने मृदपते मृदपतिरहं IV, 12, 10.

अग्ने प्रथिया अधिपते IV, 10, 1; 18, 3

अग्ने मर्त्या असि I, 1, 11.

अग्नेरग्नीषोमयोदज्जितिम् IV, 9, 5.

अग्ने वचमिन् वचंस्त्री मम् X, 2, 6

अग्ने वायो वियुन् IV 8, 4

अग्ने व्रतपते व्रतमचारिणम् IV, 12, 10

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि IV, 8, 3

अग्नेष्टा अचुपावेत् II, 8, 9

अग्नेष्टास्तेन प्राप्तामि IV, 7, 8

अग्नेऽस्त्रेकपाद् VI, 12, 25

अग्ने पितरो मादयधम् IV, 4, 11. 9, 2. VIII, 2, 13

अग्नये पितुं मे पादि (अजुगुपः) II, 14, 3, resp 15, 4

अदधेन ना अचुपा IV, 8, 1.

अध्वनो अधिपतिरसि VI, 13, 2

अध्वर्यो येर्पा वा अग्नादीं प्रजापतेस्तन् (तनूवदन) X, 19, 2.

अनाष्टमस्यनाष्टयम् V, 8, 2

अनुपदस्यमग्न्यायम् IV, 8, 6

अनेनायमध्वेन नेध्वेन XVI, 18, 11

अन्तरिक्षे विष्णुर्धर्मस्त IV, 12, 4.

अन्नमन्नम् II, 14, 5

अन्नदास्यन्नपतिः VI, 12, 27.

अपदता अचुपाः IV, 4, 2

अपामं मे पादि VI, 8, 2

अपिजो ऽसि दुवस्तान् VI, 12, 6

असु धूतस्य देव सोम VIII, 8, 6; 9 1.

अभयं वो II 14, 1

अभयं वे—ममसा सोपतिष्ठे—II, 13,

2.—वाचा सोपतिष्ठे—13, 4,—

प्रायेण सोपतिष्ठे—13, 5,—कामेन

सोप—13, 6

अदीमदस्य पितरः IV, 4, 14, 0, 3

अध्व स्वाध्वो वो भर्तृण्य II, 11, 6

अथ वै सत्त्वमस्मादथं वे योनिः IV, 14, 36

अर्हो ऽसि वसवस्तथा माधयेत् XVII, 16, 1

अशालग्रिष्टो प्रिया धामानि I, 9, 2

अवध्वरसि दुवस्तान् VI 12, 19

अशनायापिपावे मिषा वै II 9, 6

(Cf II, 8, 7, III 18 22 विकारः)

अमृतो मा मद्रमय VI, 8, 0
 अभावमनेनित्य I, 1, 2
 अभावेनमे I, 1, 5
 अन्धानधित प्राजनि दिवं देवांस्तुतीषं
 III, 20, 4
 अग्निना अमरिते VI, 3, 0
 अग्रां म उदीया VI, 3, 4 (कथोया
 VI 3, 5. इतिचग्रां 3, उदीया
 7, प्रतीया 3, प्रायां 1)
 अग्निं प्रतिष्ठापे मा नित्य I, 5, 0
 अदिरमि बुध VI, 12, 26
 आनन्दपान II, 0, 8
 आवायिष्य प्रतिवायिष्य IV, 10, 8
 आकाशतश्चैतन्यो जलजमममि VIII,
 0 1
 आदित्याम्ना आश्वमेज XVII, 16, 3
 आदित्य मत्ता वदवराजाम IV 21, 10
 आपुरस्ता मा प्रजया यद्यभि VIII, 8,
 11
 आश्वी मि I, 15, 16
 आपुर्दा अग्ने मि II, 11, 3
 आपुर्दाय अश्वी मा शान VI, 8, 0
 आपुर्दायवत् XVII, 12, 1
 आवय देवान I, 5, 1 ff
 इदं दावाइदिवी भद्रमभूत् I, 11, 2
 इदमदमवैवरीत I 6, 0
 इदमर्ध मा वन्द्याये XIII 11, 6
 इन्द्रिन्द्रमवाभात् VIII, 12, 10
 इन्द्रं वसुमन्मवाय VI, 0, 13
 इन्द्रा मा उदरे IV 7, 11
 इन्द्रा मि विद्योजा XVI 14, 4
 इन्द्रोऽमिषजमो V, 3, 10
 इत्त पद्यदिन रवि II 12, 3
 इत्त मि आताभि I, 12, 5

इतो अग्ने I, 7, 1
 इतोपक्रतापक्रतेना I, 12, 1
 इत्त च नीतं च I, 11, 10
 इत्त पुष्टि पुष्टिपति II, 10 1.
 इत्त वत्त पुष्टवत्त VII, 5, 1
 इत्त वत्त भवदत्त VII, 5, 5
 इत्त वत्तकिंददत्त VII, 0, 2
 उपक्रतं वृद्धत्—उपक्रतं वामदेव I 11
 उपक्रता देवा अग्रा भोमम VI, 8, 14
 उपक्रतो ज्यं यजमानो V, 3, 7
 उपक्रतो देवानयिनी VII, 5, 0
 उपक्रतो मिवावदवो VII, 5, 3
 उपक्रतो वापुर्दिन्द्रवायू VII, 5, 1
 उभाववायय V, 17, 10
 उमिषमि अदिरमि VI, 12, 19 (cf.
 उमिषमोय VII, 0 1)
 उवापानमत्ता अग्ने III, 13, 20
 उर्ध्वं वदवो IV, 5, 3
 अत मत्ताय II, 7, 14
 अतं मत्ताय XIV, 10, 0 4
 अतथामाभि अर्द्धेति VI, 12, 21.
 अतं मा मत्तेन II, 0, 10
 अमरो मे देवा IV, 1, 0
 अमरा वारो VI, 12, 13
 अम वायावाजा I, 0, 12
 वद्या राय प्रेरे भवाय V, 8, 5
 वहि मे आवामारोह II, 17, 1
 वेत्त वत्त पुष्टवत्त VII, 3, 1
 वेत्त वत्त भवदत्त VII, 3 3
 वेन्देमाइन्द्रमार्ते I, 0, 5, IV, 12, 10
 वीज मत्त I, 1, 39
 वीजमे अन्दिषाय अमराभि VII, 5,
 III XVIII, 21, 0
 वीषयो वीषामि II 0, 12

कं प्रपद्ये I, 4, 5
 कथा ऽसि चयच्छदनं VI, 12, ॥
 कामाय त्वा I, 15, 12
 काम्या एत II, 12, 4
 छत्त्र वेदमस्तनम् XIII, 12, 10
 को ऽदात्कक्षा अदात् IV, 7, 15, VII,
 18, 7
 गवे स्नादा वाचे स्नादा XVII, 12, 3
 घर्मस्त्राग्ने वीहि V, 10, 19
 चक्षुष्या अग्नि IV, 7, 12, VIII, 4, 6
 चिति धुक चित्तमाच्यम् (दमदोष्ट) X,
 11, 4
 चित्रावधौ स्नाति ते II, 11, 4
 जुषाणः सोम I, 8, 3
 जुषाणा अग्ने I, 7, 6
 जुषाणानि सहांसि सवनानि VI, 3, 8
 जुषाणावधौधौ I, 8, 7
 जुषारो अग्नि I, 8, 3
 जुष्टो वाधो भूषासम् VI, 9, 17
 तमो ऽसि तनुरग्नि II, 12, 10
 तनूनपादग्ने I, 7, 2
 तस्मा इन्द्राय देवता औष्ट्राय X, 16, 2
 तास्रध्वर्यवाधावेन्द्राय सोमम् VI, 7, 10
 तिषा देवीरग्ने III, 13, 20
 तुषो ऽसि विश्ववेदा VI, 12, 17.
 षणान्यसु IV, 21, 21
 तीक्ष्णे त्वा प्रह्ववर्धमाय VII, 5, 12
 तेजो ऽसि छटिरग्नि VIII, 21, ॥
 तेजो ऽसि श्रुतमग्नि IV, 8, 2
 ते देवा अकामयन्त X, 13, 2 (नम्रहो
 तरि)
 ते ह्यवा र्वाभ्याहता X, 13, 2 (चतुर्वै
 तरि)
 त्व प्रह्वानि XVI 19 2 7
 दधिपर्मस्त्राग्ने वीहि VII 16 7
 दशाय ते प्रतिदर्माय IV, 18, 7.

दिक्षु विष्णुर्व्यक्रस्त IV, 12, 5.
 दिव देवास्तृतीयम् III, 20, 4.
 दिवमयं यजमान XVI, 17, 10.
 दिवस्तृष्टमग्नि VI, 6, 12
 दिवि विष्णुर्व्यक्रस्त IV, 12, 2
 दिवे स्नाहान्तरिचाय स्नादा XVII, 12,
 2.
 दुरो अग्ने आच्यस्य III, 18, 30
 दुर्मिवियास्तु सन्तु VIII, 12, 11.
 देव अहिर्वैशुवने I, 13, 1 (Cf II, 5,
 19)
 देवं अहिर्वैरितीनाम् V, 20, 4
 देव सवितरेतं ते यज्ञम् IV, 7, 17.
 देव सवितरेतं त्वा I, 6, 2
 देव सोम सुत्वांसुहचमशीय V, 8, 3
 देवस्य त्वा सविषु प्रचरे IV, 7, 5 (Cf.
 21, 7)
 देवा देवा सोतारा III, 18, 27
 देवानो अमिदग्नि VIII, 11, 15.
 देवो कर्जाऊतो III, 13, 27
 देवो उषासानन्ता III, 13, 27.
 देवो जोष्टी III, 13, 27
 देवोर्दारा III, 13, 27.
 देवोस्त्रिषु III, 13, 27
 देवेदो मन्त्रिषु I, 4, 10—22
 देवो अग्नि स्त्रिष्टुत् I, 13 8
 देवो नरागस I, 13, 2 (II, 5, 10)
 देवो वनस्पति V, 20, 4
 देवो ऽसि नरागस VII, 5, 22—24,
 XVIII, 21, 12
 देवस्तनुरग्नि II, 12, 9
 देवा सोतारा III, 13 20
 धाना सोमानाग्ने वीहि VIII, 8, 4
 ध्रुवा अमदस्तनस्य सोमो IX, 8, 3
 नम उप I, 11, 20
 नमस्ते शायवाय XVII, 13, 1

- नमस्ते वृद्धते XVIII 13 3
 नमस्ते वृद्धाप्त्रोपाय XVIII 13 6
 नमस्त रत्नमराय XVIII 13 2
 नमस्ते वामदेव्याय XVIII 13, 4
 नमो हरेभ्य II 8 13
 नमो पावाप्रदिवीभ्याम् I 6, 11
 नमो वा पितरः IV 6 1
 नमो वरदायाभिहितः VIII 10 4
 नरामो वर I 7 3
 नर्पे प्रजां न पाहि (चक्रवर्त) II 14
 - 15 6
 निरस्त परावृत्ता I 6 6
 नि वा कामयो जिह्वनाम् VII 6, 3
 निवृत्तम् वा I II, 4, 4
 निर्वृत्तोऽपि परमान VI, 12, 7
 निर्वृत्तिं नो वृद्ध्याम् IV, 8, 3
 निररुत्ता यमराजान् IV, 21, 0
 पिता मातरिणां VII, 9, 1
 पित्र्यं प्रीत्याम् II, 9, 13
 प्रदिवी वीता (चतुर्विध) I, 15, 4
 प्रदिवी विष्णुर्देवता IV, 12, 4
 प्रदिव्य स्वा नामो IV, 7, 6
 प्रजापतये वा नमो वरदाय वराय VII
 18, 6
 प्रजापतये स्वाहा XIII, 12, 8
 प्रजापतिरकामयत (चतुर्वर्तिरि) X,
 14, 2
 प्रजापतिर्वादीवृत्त XVII, 10, 7
 प्रजापतेर्भागेऽपि IV, 9, 4
 प्रजापे वा पुष्टे VII, 6, 13
 प्रत्यक्षि नभसान् VI, 12, 8
 प्रत्यक्षा नामा खल्ला VII, 1, 6
 प्राच्या दिशा भव (दक्षिणया दिशा—
 प्रतीच्या दिशा—etc) IV, 11, 4
 प्राय दीक्षामपेति V 4, 6
 प्राण्या वरि IV 7, 11
 प्राय मे पाहि VI, 8, 1 (cf IV, 7,
 11, 9, 2)
 प्रविष्टो I 7, 6
 प्रवृद्धयन्तरे न वर IV, 3, 8
 प्रवृत्तये वा नमो वरदाय वराय VII,
 14, 3
 प्रवृत्तिर्गच्छा न वरं पातु IV, 9, 0
 प्रवृत्तिस्तथा प्राय मे पाहि IV, 9, 2
 प्रमे मे वीर्य IV, 1, 10
 प्रविष्ठा उवा VII 9, 6
 प्रवृत्तिभिर्गच्छ VII, 23, 2 (Ath V
 20, 115, 1 ff)
 प्रवृत्ता III, 21, 3
 प्र II, 7, 7
 प्र प्रवृत्त VI, 2, 2
 प्र स्वाहा III, 21, 2
 प्रमत्ति भविष्यदपि VIII, 21, 3
 प्रमत्ता नमोनाम् IV, 14, 1
 प्रपदे भवपत IV, 20, 1
 प्रपदे I, 1, 13
 प्रपदे वा II, 13, 2 IV, 12, 10
 X 1, 15 XIV, 10, 7
 प्रपदा वा स्वाहा III 12, 8 21, 6
 VI, 3, 8 VIII, 8, 10
 प्रमत्तानिना न वरं I, 11, 2
 प्रमो दीक्षामपेति V, 4, 4
 प्रमो न भवता दीक्षनाम् V, 4, 1
 प्रसिद्धोऽपि VI, 1, 11
 प्रवृद्धि वशीऽपि XVIII, 20, 11
 प्रवृद्धिर्वीता (नमोऽपि) V, 18, 4
 प्रापो भोवधोर्विनी VIII 12 11
 प्रियता वा वरदा IV, 7, 4
 प्रियामवृत्त स्वा प्रमत्तो V, 15 8
 प्रमत्त प्रमत्ति II 6 12
 प्रमाय वा नमो वरदाय वराय VII
 18 4

यमायाङ्गिरस्ते—स्वाहा IV, 4, 1
 यमिन् प्रजय ॥ III, 21, 3
 या यज्ञस्य सम्पदस्य II 9, 9
 [अध्वर्यो येषां वा अन्नादी प्रजापतेस्तन्व
 (तनूवदन) V, 19, 2
 यद्राय त्वा जुष्टम् IV, 17, 7 8 9
 यद्राय त्वा मद्या वयसो ददातु VII, 18,
 2
 यद्रास्त्वा वैष्टुमेन ॥ II 16, 2
 यद्रास्त्वन्मन्त्राजान् IV, 21, 11
 यद्रा ऽसि शुमेव XVI, 18, 6
 यूपमनु रूप ॥ III, 16, 3
 राक्षोभ्यां राक्ष ॥ III, 25, 8
 ययाधस त्वा ययीधा VII, 1, 4
 ययसो ऽसि धर्मेपति ॥ I, 18, 6
 ययवस्वामिराजान् IV, 21, 8
 यङ्गिरसि वयवादन ॥ I, 12, 16
 यान्पुर्विंशायु ॥ II, 12, 6
 यामैतु यामुर्वेत्तु V, 21, 16
 याच दीक्षामुर्वेति V, 4, 6
 याच न जिन्व ॥ II, 10, 15
 यावत्सतिना ते ऊतस्य I, 10, 2
 यावत्सते ऽष्टिद्रया वाचा X, 16, 6
 यावत्सते वाचो वीर्येण X, 15, 6
 यावत्सते विधेनामन ॥ I, 18, 6
 यावत्सते वृद्धिदनामन X, 14, 6
 याजस्याह मविहृ सवे ॥ I, 17, 1 2
 3 8
 याजिमम्राग्रे वीचि III, 8, 24
 याजिनो देवा ववि III, 8, 22
 याजो ऽसि याजिनमभि III, 8, 27
 विभुरसि प्रवाहय ॥ I, 12, 11
 विराजा दीवो ऽसि IV, 21, 3
 विधे जा देवा आनुष्टुभेन ॥ II, 16 4
 विधे जा देवा प्रजापतिराजान् IV, 21,
 12

विधे देवा अनु मा प्रमपेत् VI, 13, 3
 विधे देवास्तयस्त्रिंश IV, 10, 3
 वष्टिरसि पाप्मानम् II, 7, 18, IV,
 8, 3
 वेद ते पितरम् IV, 18, 11
 वेदो ऽसि I, 16, 12
 वीपत् I, 1. 39, etc
 वीषोऽग्नौ IV, 18, 10
 वस्य यज्ञस्ये पाचि (अजुगुण) II, 14,
 4, 15, 2
 वसन् दिमा IV, 12, 10
 वान्निरसि IV, 7, 9
 विश्वविवम् IV, 17, 18
 वृन्मुरसि मार्जातीय VI, 12, 21.
 वृन्मुरस्युपसय VI, 12, 22
 वृन्मो ऽसि पत्ता VI, 8, 10
 वीचपा वसि IV, 7, 13
 व वृत्ता वान्निन्द्राग्नौ X 1, 18
 वाचो ऽसि प्रचता VI, 12, 10
 वयसर्वो I, 6 4
 व यज्ञवतिराग्नौ IV, 13, 3
 व देवतीर्जयतीभि VII, 9, 2
 व वाक् प्राचेन XVII, 17, 1
 ववेनायोपवेनाय ॥ III, 5, 4 5 0
 वदितसि विश्ववृत्तौ II, 12, 1
 वसाभि पत्ता ॥ I, 8, 12
 वज्रदेवेण II, 8, 20 21
 वत्स वृताय II, 7, 13
 व वीतिपाभुम IV, 12, 8
 वत्स वृतेन II, 6, 11
 वत्सनावधायम् II, 12, 12
 वदसि मर्के भुषा IV, 11, 3
 व जपेष्टे वृत्तस्य वयंता II, 11, 5
 व जा वृत्ताभि II 10 0.
 व देवो देवा दधान् ॥ II 15, 11
 व भद्रमर्धेन ॥ II 1, 12

समस्त प्रजया IV, 12, 9.
 समस्त शेषधीनाम् II, 8, 10.
 समिध समिध I 7, 1
 समुद्रो ऽसि विश्वस्य VI, 12, 24
 समुद्रो ऽसि विश्वभरा VI, 12, 10
 सवालसि समानो VI, 12, 3
 सवालसि सरासि VI, 12, 3
 स ब्रह्म ब्राह्मणम् XVII, 15, 12
 स नरान् मरत्या XVII, 15, 10
 स मा कामेन IV 12, 10
 सवितासि सत्यप्रवक्ता XVI, 18, 3
 सुपर्णो ऽसि राजा VI, 8, 11
 सुभूतकृत II 8, 8
 सुःसाय व II 8, 15
 सुभूतानामासि वेद XVII, 13, 10
 सुनिविद्या न चाप XVII, 12, 11
 सूर्यं धाजस्मिन् धाजस्यो X, 4, 12
 सूर्यसे सप्त X, 17, 4
 सूर्याय देवस्यो भुक्त II, 8, 5
 सूर्यो ज्ञाति II, 9, 2
 सो ऽक्रामयनाज्ञाद् (चरुतोतरि) X, 17, 2
 सोम राजान सन्ममसम् III, 8, 15
 सोम सोमस्य पिबतु X, 17, 1
 सोमस्याग्रे वीदि VII, 3, 4, VIII, 8, 5
 सोमाय पिबन्ते आसः IV, 4, 1
 सप्तभूरसि वेद IV, 12, 10
 स I, 1, 39
 सा सावा III, 21, 5.
 सावाग्नि सावा सोम I, 7, 6
 सवित्रो वीदि VII, 1, 8
 सन सविर्मधु V, 10, 81
 सते त्वा भर्षितं भक्षयामि VII, 4, 15

(B) NIVIDS

अग्निर्जलवेदा VIII, 24	अभवो देवा VIII, 20, 1.
[अग्निर्देवेष्ट VII, 9, 8*]	द्यावापृथिवी VIII, 19, 1.
अग्निर्विश्वानर VIII 22	मदवो देवा VIII, 23, 1.
अस्य मदं जलमिन्द्र VIII, 25	विश्वे देवा VIII, 21
इन्द्रो देव VIII, 17	अविता देव VIII, 18
इन्द्रो मदब्राम VIII, 16, 1	

INDEX IX.

PRAISA'S, ATIPRAISA'S, ETC

अथये मध्यमाभाय III, 13, 16	अग्निर्देवो जीना स्वमानव V, 1, 6.
अथये सप्तम्यभाय I 4, 4	अग्नीष सोममथ यज VIII, 5, 1
अग्निमथ जीतारम् (छन्दसाकप्रैव)† V,	अग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाम्याम् V, 14.
20, ॥	7

- This is a Paramecium but in its form like a Nivoid

+ Comm द्वियजमानके अष्टषोतामिसौ यजमानौ पचन्तौ यत्नौ पचन्तौ पुरीषार्थं ब्रह्मन्नाग्नौषोमाभ्यां वायु । वज्रयजमानके । अग्निमय होतारमहर्षतेमे यजमाना ॥८॥

अध्यात्मनुरास LX, 24, 1
 अच्चावाक वदस्व VII, 6, 1.
 अजैदृग्* (उपप्रेष) V, 16, 9
 अध्वर्थ उप नु रम XVII, 11, 3
 अध्वर्थवेदीरपा VI, 7, 8.
 अध्वर्यो घोसावो VII, 19, 6, VIII,
 3, 5, XVII, 17, 14 (cf
 घोसावो)
 अभिगो शनौध्वम् V, 17, 10
 अप इष्य चीत VI, 7, 1
 अयासप्रौढ, अयास VII, 4, 11
 अर्थम् IV, 21, 4
 असा उपकृत्य VII, 4, 13
 असावेतते IV, 15, 4
 असा रत्नं संश्रजतात् (अभिगु) V, 17,
 8
 आचमनीयम् IV, 21, 5
 आदित्येभ्य VIII, 1, 3
 आदित्या मे दैवो उहाता V, 1, 3
 आ वेला XVII, 15, 9
 इन्द्राय मन्त्रते VII, 10, 1
 इह मद एव मध्वन् (अतिप्रेष) X, 1,
 11
 इह मदोऽ मद मधोर्मदस्य—मोदैव XII,
 20, 11
 उच्यता VII, 9, 7.
 उच्छ्रीयमाथाय V, 15, 3
 उतेव नमः VI 7, 9
 [अभि] उत्पद्यत IV, 21, 24
 उदीचीनान (अभिगु) V, 17 II
 उन्नीयमानाय † II, 7, 2, उन्नीयमानेभ्य
 VII, 1, 1
 उपप्रेष्य चीत V, 16, II

उपप्रेष्यमथ ब्राह्मण दृष्टते ऽच्चावाको वा
 —त चीतरपकृत्यस्य VII, 6, 4—
 उपकृत्यस्य VII, 4, 13, 6, 4;
 VIII, 5, 5
 कथमगोद पार्थिव धननात् V, 17, 7,
 XV, 1, 26
 एकधास्य लक्षमाद्यतात् (अभिगु) V,
 17, 4.
 एवाह जरितरीया मोदैव (प्रतिवर)
 XII, 19, 6
 एषा XVII, 17, 10
 ओषा (resp ओषा) मोदैव X, 5, 16;
 17, XII, 11, 10, 17, 2, 19,
 6, 23, 5, 24, 6, 26, 11 (=अथ
 मदेव)
 ओ चीतस्य चीत X, 13, 28, XVI,
 1, 24
 ओम् IV, 6, 17, VII, 18, 6, XV,
 27 (p 190, 2, 3), etc
 ओं कुर्वत IV, 21, 24
 घर्मस्य यज V, 10, 17
 घृतस्य यज VIII, 4, 1, 3
 अम्भसा मे दैवो V, 1, 3
 चित्तिभ्य प्रचीयमानाभ्य IX, 24, 9
 तथा (प्रतिवर) XV, 27 (p 190, 2 8)
 दधिघर्मस्य यज VII, 16 4
 देव नहिं सुदेव देवै † V, 20, 1
 देवाय मन्त्रिणे VIII, 3, 1
 देवेभ्य प्रानर्थोक्त्य VI, 3, 9
 देव्या मन्त्रितार उत च मनुष्याः (अभिगु)
 V, 25, 2
 दादगृहलक्षणीमसे प्रत्यागृहीताम्
 XVI, 11, 3

* अचमनदाजम् ।

† Comm देव नहिं सुदेव देवे आदित्येवमादिभिरेकादमभिर्यजेत्यनौमेधे ऽनयान
 प्रेषति मेवावचष्ट परिभाषतइत्यम् ।

धाना सोमनामिन्द्र VIII, 8, 2
 नेटपपङ्कयस VIII, 5, 5
 पनी विषसुमाना XII, 23, 5 (प्रति-
 गर) *
 परिवीयमाणाय V, 15, 4
 पर्युपये V, 16, 8
 पुरादेरेन पुण्ड्रङ्गी राजभि चत्वार्यन
 XVI 1, 25
 प्रजापतिर्मे देव V, 1, 8
 सो प्रतिष्ठ IV, 7, 17
 प्रमात्त प्रतुष्टि VII, 14, 9 (cf VI, 8, 5)
 प्राक्षा कृति भरत (अभिनु) V, 17, 2,
 XV, 1 26
 बुद्धदन्ति VII, 15, 11.
 मध्यम XVI 18, 1
 मध्यम प्रस्थास्यामि IV, 7, 16
 मध्यम सोमनाम प्रमात्त VI, 8, 5
 मदेय मदेयो सोमा मोदेन XII, 13, 4
 ममेताये अभिष V, 10, 13
 मधुपर्कः IV, 21, 6
 मानुष I, 0, 1
 पञ्चमान सोमरन्ध्रयो ओद्भूतम् पीतनेष्ट-
 दतोपवृत्तारिदेवधन्म (उपपन्न) VII,
 6, 3
 पूषायाश्चमानाय V, 15, 2.
 शेषजामह I, 1, 36 ff
 से क्षामहे III, 16, 15
 सचित्तो वर्मे V, 9, 25
 शनिष्ठुमस्य मा राविष्ट (अभिनु) V, 17,
 0
 शपुर्मे देव V, 1, 7
 वि क्रिमयमाही सोमा मोदेन (प्रतिगर)
 XII, 21, 6†
 वै शमराय IX, 25, 2.

वौषट् I, 1, 36-39, etc.
 शस्योर्वादि I, 14, 21
 शोषावो (शंभाव) VII, 9, 1, cf
 अध्वर्यो शोषावो
 श्वेदमस्य वध (अभिनु) V, 17, 5
 शान्तं चनि VII, 16, 3
 शक्तिमतिरस्य वङ्गय (अभिनु) V, 17, 6
 शत्रुत्तु सोमिवास्तु परि. XVII, 14, 4
 समुपहृता आ VIII, 9, 3
 समिध प्रेष V, 10, 4
 सो चरेत VII, 14, 9.
 शौद (अन्धरात) VII, 6, 1.
 क्षत्ता प्रेष V, 20, 5.
 क्षत्ता ब्रूहि I, 14, 1
 सोमाय पदुक्षमावाय V, 8, 1.
 सोमस्य यज VIII, 4, 2
 सो मृत VI, 8, 7.
 सोमेया V, 18, 1
 सोमयता मस्तावामेवा VII, 10, 2.
 क्षधा नम III, 16, 15
 क्षादरक्षतिभ्य V, 18, 2
 सविधानां प्रवर्त्यमानाभ्याम् V, 13, 2
 से मवाह रदं मधु XVII, 14, 14 (?)
 शीतमिष्टिहि V, 9, 4
 शीतरेतयज VII, 8, 7.
 शीतवेदस VII, 16, 2
 शीता यजत् प्रजापतिम् XVI, 7, 2
 शीता यजदग्निं सभिधा V, 10, 4 अग्निं
 क्षादायस्य V, 18, 2, अग्निं सिद्ध-
 तम् V, 19, 22, अग्निं पुरोलायस्य
 V, 19, 10, पुरोलायानाम् VII, 1,
 7; अग्नीषोमी V, 18, 10; 19, 7.
 15, अघिना VII, 2, 9, XV, 15,
 9, आदित्यान् VIII, 1, 5; इन्द्र

* Cf Vait Sutra 32 27.

† Cf Vait-sutra, 32, 22

हरिर्वा (etc.) VII, 1, 3; इन्द्रं
 होवात् VII, 8, 2; इन्द्रं तृतीयस्य
 सवनस्य VIII, 2, 4; इन्द्रं प्रातः
 प्रातःसावस्य VII, 4, 2; इन्द्रं मधु-
 न्नम् VII, 19, 3, इन्द्रं माध्यन्दिनस्य
 सवनस्य VII, 17, 4, इन्द्रं वा-
 VII, 2, 3; इन्द्रं सवितारम् VIII,
 3, 3; मिवावरुणौ VII, 2, 6;
 वनस्यनिम् V, 19, 19; वायुम् VII,
 2, 3.
 होता विष्टी XII, 23, ■ (प्रतिगर)*
 होषि होतः X, 18, 27; XVI, 1, 23.

* Vait-Sūtra 32, 27.

THE END OF VOLUME I

चोम् ।

सस्त्रिताया पौर्णमास्यामिन्द्रायेष्टिर्विमृष्टे ।१। अमावास्याविकार
।२। इन्द्र च च मृगो न भीम ।३। जुष्टो दमूना अग्ने गर्धति
स्त्रिष्टुत ।४। अदितये ऽमावास्याया सस्त्रितायाम् ।५। पौर्णमा-
सीविकार ।६। ये वैमृष्टस्य ते स्त्रिष्टुत ।७। यावज्जीव च ।८। प्रयोग
आन्तात् ।९। ॥१॥

अनागते पर्वण्यमावास्ये प्रवृत्ते ऽभ्युदितेष्टि ।१। अग्नये दाच
इन्द्राय प्रदाचे विष्णवे शिपिविष्टायेति ।२। निरुप्ते जानस्तानेव
विभजेत् ।३। अग्ने दा दा नो अग्ने रुहत ।४। सदस्या ते शता त्व
भर ।५। अमावास्याविकार ।६। धनुष्य चौषु दक्षिणा ।७। काले
चामावास्यम् ।८। माभ्यावृत्ति पिण्डपितृयज्ञस्यास्ति ।९। ॥२॥

अतीते पर्वण्यमावास्ये प्रवृत्ते ऽभ्युदितेष्टि ।१। अग्नये पथिहृत
इन्द्राय वृषभे वैश्वानराय ।२। वेत्या हि वेध आ देवानाम् ।३।
वार्चहत्याय सहदानुम् ।४।

स्यतावान वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्यतिम् ।

अजस्र भानुमीमहे^५ ॥

नाभि यज्ञानाम् ।^६ । अमावास्याविकार ।^७ । दण्डोपानह दक्षिणा
।^८ । सस्त्रितायां चामावास्यम् ।^९ । माभ्यावृत्ति पिण्डपितृयज्ञ-
स्यास्ति ।^{१०} । ॥३॥

अग्नये ऽग्निमते ऽग्नावग्नावभ्युदृते ।१। पथिहृते ऽन्तरेण विहार

જરિર્વા (etc) VII, 1, 3, इन्द्र	VII, 2, 3, देवं सवितारम् VIII,
હોવાત્ VII, 8, 2, इन्द्र तृतीयस्य	3, 3, मित्रावरुणौ VII, 2, 6,
સવનસ્ય VIII, 2, 4, इन्द्रं प्रातः	वनस्पतिम् V, 19, 19, वायुम् VII,
પ્રાત સવસ્ય VII, 4, 2, इन्द्रं मयल	2, 3
ન્નમ્ VII, 19, 3, इन्द्र माष्यन्दिनस्य	જોતા વિદ્વી XII, 23, 5 (प्रतिग्र)*
સવનસ્ય VII, 17, 4, इन्द्रवायू	જોયિ જોન X, 13, 27, XVI, 1, 23

* Last Sutra 32, 27

THE END OF VOLUME I

ओम् ।

संस्थितायां पौर्णमास्यामिन्द्रायेष्टिविंशधे ।१। अमावास्याविकारः
 ।१। इन्द्रं चवं मृगो न भीमः ।२। जुष्टो दग्ना अग्ने शर्धति
 स्त्रिष्टुतः ।३। अदितये ऽमावास्यायां संस्थितायाम् ।५। पौर्णमा-
 सीविकारः ।६। ये वैमृधस्य ते स्त्रिष्टुतः ।७। यावज्जीवं च ।८। प्रयोग
 आन्तात् ।९। ॥१॥

अनागते पर्वण्यमावास्ये प्रवृत्ते ऽभ्युदितेष्टिः ।१। अग्नये दा च
 इन्द्राय प्रदाचे विष्णवे शिपिविष्टायेति ।२। निरुप्ते जामंस्तानेव
 विभजेत् ।३। अग्ने दा दा नो अग्ने वृहतः ।४। षडसा ते शता त्व
 भर ।५। अमावास्याविकारः ।६। धनुय चीषु दक्षिणा ।७। काले
 षामावास्यम् ।८। नाभ्यावृत्तिः पिण्डपिष्टयज्ञस्यास्ति ।९। ॥२॥

अतीते पर्वण्यमावास्ये प्रवृत्ते ऽभ्युदयेष्टिः ।१। अग्नये पथिहृत
 इन्द्राय वृषभे वैश्वानराय ।२। वेत्या हि वेध आ देवानाम् ।३।
 वार्षहत्याय सहदगुम् ।४।

स्यतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्यनिम् ।*

अजस्रं भानुमीमहे^५ ॥

नाभिं यज्ञानाम् ।^६ । अमावास्याविकारः ।^७ । दण्डोपानधं दक्षिणा
 ।^८ । संस्थितायां षामावास्यम् ।^९ । नाभ्यावृत्तिः पिण्डपिष्टयज्ञ-
 स्यास्ति ।^{१०} । ॥३॥

अग्नये ऽग्निमते ऽग्नावग्नावभ्युदृते ।१। पथिहृते ऽन्तरेण विशारं

चक्रीवति वृत्ते नियतातिपत्तौ च । १। वीतये मिथःसंसृष्टेषु । २।
 विविचये साम्येण । ३। संवर्गाय प्रदाद्येन । ५। श्रुचये क्रथेण । ६।
 अशुमते वैशुतेन । ७। व्याधिस्राये रुद्राय । ८। अध्वानं गमिष्यन् पूष्णे
 पथिहते । ९। सार्वकामिक्यग्रथे कामाय । १०। व्रतपतये व्रत्यवेलां
 प्रोष्याव्रत्यं वा चरित्वा । ११। व्रतभृते ऽश्रु कृत्वा । १२। गृहदाहे
 चामवते । १३। मरुद्भ्यो यमौ प्रजातायाम् । १४। ॥ ४ ॥

अग्निमग्निं हवीमभिरग्निनाग्निः समिध्यते । १। अग्न आ याहि वीतये
 यो अग्निं देववीतये । २। कया नो अग्ने वि वसस्त्वामग्ने मातुषीः । ३।
 कुवित्सु नो मा नो अस्मिन्महाधने । ४। अप्स्रग्न उरौ महान् । ५।
 कंदुद्रायाग्राम ते । ६। वयमु त्वा पयस्यते पयस्यथः । ७।

अग्निः परेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्य ।

समालेको वि राजति ॥

अग्राम तम् । ८।

त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिरग्ने देवां इहा वह ।

उप यज्ञं हविष्य नैः ॥

व्रतानि मिश्रद्रतपा अदाभ्यो भवा नो दूतो अजरः सुवीरः ।

दधद्रत्नानि संमृत्सीको अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेदः ॥ १०। ॥ ९।

रुष्णा रजांसि पत्सुतस्त्रे वसूनि पुर्वणीक ह्येतः । ११।

मरुतस्त्रेपसंदृश आ यात यमाविव ।

श्रुभ्रा धिरण्वखादयः १२ ॥

वातत्वियो मरुतः अग्ने कमिति वा । १३।

शातयो ऽमंविदाना मष्टदेवतामिष्टिं मिर्वपेरन् । १४।

सूक्तगीपमन्वाह । ७। उत्तमयोपश्रयमनुमन्त्रयते । ८। पूर्वेषु रुक्षितेष्व-
परिवीथमाणेषु पूर्वथा परिदध्यात् । ९। संतामार्थो वार्धर्चमैव काहेत्
। १०। समानजातीया अनुसमियात् । ११। यथोत्तमे तथोद्देम
। १२। पशुदेवतामावाह्य वनस्पतिं च । १३। इन्द्रं वसुमन्तमावहेन्द्रं
रुद्रवन्तमावहेन्द्रमादित्यवन्तमृभुमन्तं विभुमन्तं वाजवन्तं रुद्रस्पति-
मन्तं विद्यदेव्यावन्तमावहेति श्वनदेवताः । १४। नान्येषु निगम-
स्थानेषु^{१५} निगच्छन्ति । १४। सूक्तवाके वा । १५। अर्धयू संवृष्ट
प्रवरानुपूर्व्येण प्रवृताऋतौ नुहोति । १६। जुष्टो वाचो भूयासं जुष्टो
वाचस्पतेर्देवि वाग्यते वाचो मधुमन्तमं तस्मिन्ने अघ धात्स्वाहा
शरस्वत्या इति पूर्वाम् । १७। तूष्णीमुत्तराम् । १८। ॥ ८॥

अग्ने नयेति तिस्रो भुवो यज्ञस्य प्र वः शुक्राय प्र कारव
इत्यामेयस्य । १। आ नो दिवो रुहतः पर्वतादा शरस्वतीं देवयन्तः
शरस्वत्यभि नः पावीरवी कन्या प्र सोदधेमा जुहाना इति
शरस्वतस्य । २। तं सोम प्र चिकित्समिमा ओषधीः सोमो धेनुं
या ते धामानि दिव्यवान्हं युस्तु या ते धामानि हविषेति सोम्यस्य
। ३। पूषेमा आगाः प्रपथे पथां पथस्यः शुक्रं ते यास्ते पूषणूपा
सुवन्धुरिति सौम्यस्य । ४। आ दैव्या वेधमं रुद्रस्पतिः वनजपत्तु हि
शुचिः स शुष्टुभा स शकता स आ नो योनिमिति वार्हस्पत्यस्य
। ५। विद्ये अघ मरुतो विद्य ऊती धं देवामो ऽथ विद्ये देवा
शृणुत ये के च ज्या ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमाः स्त्रीर्षे वरि-
षीति वैशदेवस्य । ६। इन्द्रं नर इन्द्रो रावेन्द्र सप्तमुखं न आ नो
विद्याभिष्टतिभिः सजोया आ ते शुष्यो रुधम इत्यैन्द्रस्य । ७। गोम-

दद्यावद्धये नरः शुची वो ऽरा इवेद्या वः शर्म यूयमस्मानिति मारु-
तस्य । ८। उभा वामा वृचदणा ता योधिष्टं शुचिं नु गौर्भिर्विप्रः प्र
चर्षणिभ्य इत्यैन्द्राग्रस्य । ९। आ नो देवः सविता त्रायमाण आ देवो
द्यातु सविता यन्त्रैर्वाममद्य ये ते पन्था अस्मभ्यं तद्विव इति सावि-
त्रस्य । १०। अस्तभाद् द्यां तत्त्वा याम्यव ते देस एवा वन्दस्वेमां
धियं शिञ्जमाणस्योदुत्तमं वरुणेति वारुणस्य । ११। इत्यैकादशिनो-
नाम् । १२। ये चैवंदेवताः पञ्चवः । १३। ॥ १० ॥

इन्द्रा तु पूषणेत्यैन्द्रापौष्णस्य । १। सोमापूषणिति सोमापौष्णस्य
। २। सं वां कर्मणेत्यैन्द्रावैष्णवस्य । ३। नासत्याभ्यामित्याग्निनस्य । ४।
विष्णोर्नु कमिति वैष्णवस्य । ५। रचीति रात्र्याः । ६। भूरिं द्वे इति
द्यावापृथिवीयस्य । ७। जनीयन्त इति तिस्रः स वावृधे दिव्यं सुपर्ण
यस्य व्रतं पञ्चवो यन्ति सर्वे यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपः ।

यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तं सरस्वन्तमवसे ऊवेम ॥

इति सारस्वतः । ८। य इमा विद्या भुवनानीति वैश्वकर्मणस्य चतुर्यौ
परिहाय्य । ९। आ ते पितरिति रौद्रस्य । १०। अहं हृद्रेभिरिति
वाग्देवत्यस्य । ११। तिस्रस्तिस्रः पूर्वाः पुरोनुवाक्या वपायाः पुरो-
लाग्रस्य पयोस्तिस्रस्तिस्र उत्तरा याज्याः । १२। नैके पशुपुरोलाग्रं
सवनীয়स्य । १३। कर्म तु न्यायः । १४। सावित्रवाग्देवत्यौ चोपांसु । १५।
अवर्तते पशुगणे मनोता । १६। परिव्ययणीयादि वपान्तं प्रातःसवने
पशुकर्म कृत्वा निव्रज्य तथैवोपस्पृश्य चालाले । १७। ॥ ११ ॥

धिष्ण्यानुपस्थाय सदः प्रमर्षन्ति । ११। अग्रेण हविर्धाने तिष्ठन्त-
न्तंमोचमाणाः । १२। मसान्मि कृगामो रौद्रेणानीकेन पाहि मा अग्ने

पृथिवी होता १ घौरध्वर्युः १ लष्टाग्नीन् १ मित्र उपवक्ता १ इति होतारः । १० । अथ ग्रहः । ११ । वाचस्पते वाचो वीर्येण मंगृततमेनायच्छमे १२ यज्ञपतये वसु वार्यमासंस्करसे १३ वाचस्पतिः भोमं पिवतु १४ अजनदिन्द्रमिन्द्रियाय स्वाहा । १५ । इत्युपांगु । १६ । तेनेन्द्रं घौरमजनयत्त एनानसुरानभ्यभवत्प्रजापतिः १७ स येषां वा एवंविद्वान्होता भवति १८ आ वै तस्य होतुर्वीरो जायते १९ आ तेषां यजमानानां वीरा जायन्ते २० अभि वे स होता द्विपत्नं भ्रातृपत्नं भवति २१ अभि ते यजमाना द्विपतो भ्रातृपत्यान् भगन्ति येषामेवंविद्वान्होता भवती २२ त्ति । २३ । ॥ १५ ॥

अध्वर्यो १ इति पञ्चहोतरि वदियन् । १ । तस्मा इन्द्राय देवता श्रेष्ठाय श्रेष्ठाय नातिष्ठन्त १ स एतं पञ्चहोतारं यज्ञप्रतु-मपग्न्यातुर्मास्थानि । २ । इत्युक्तापोपांगु । ३ । अग्निर्होता १ अग्नि-नावध्वर्युः १ रुद्रोऽग्नीन् १ वृहस्पतिरुपवक्ता १ इति होतारः । ४ । अथ ग्रहः । ५ । वाचस्पते ऽकिद्रया वाचाकिद्रया जुष्टा ११ दिवि देवा वृधन्वोभामैरयस्य । १२ । इत्युपांगु । १३ । ततो वा इन्द्राय देवता श्रेष्ठाय श्रेष्ठाय नातिष्ठन्त ११ स येषां वा एवंविद्वान्होता भवति १५ तिष्ठन्ते वै तस्मै होत्रे स्वाः श्रेष्ठाय १६ तिष्ठन्ते तेभ्यो यजमानेभ्यः स्वाः श्रेष्ठाय येषामेवंविद्वान्होता भवती १७ त्ति । १८ । ॥ १६ ॥

अध्वर्यो १ इति षड्होतरि वदियन् । १ । ओ ऽकामयता-यादः स्यामस्रपतिरिति १ स एतं षड्होतारं यज्ञप्रतुमपग्न्यातु-यन्धम् । २ । इत्युक्तापोपांगु । ३ । सूर्यन्ते चक्षुः १ वायुः प्राणः १ अन्नश्चिमात्मा १ यज्ञो गावाणि १ घोः श्वम् १ पृथिवी शरी-

रम्^{१०} इति होतारः ।^{११} अथ यद्दः^{१२} सोमः सोमस्य पिवतु
शुकः शुकस्य पिवतु^{१३} आतास्त इन्द्र सोमा वातापे हवनश्रुतः ।
।^{१४} इत्युपांशु^{१५} । ततो वै सो ऽन्नादो ऽन्नपतिरासीत्^{१६} स
येषां वा एवंविदान्होता भवति^{१७} अन्नादो वै स होतान्नप-
तिर्भवति^{१८} अन्नादास्ते यजमाना अन्नपतयो भवन्ति येषामेवंवि-
दान्होता भवती^{१९}ति ।^{२०} ॥ १ ७ ॥

अध्वर्यो^१ इति सप्तहोतरि वदियन् । १ । ते देवा अकाम-
यन्त कृप्राः कृप्रेषु लोकेषु म्यामेति^२ । त एतं सप्तहोतारं यजकृतु-
मपग्नसौम्यमध्वरम् ।^३ इत्युक्तायोपांशु ।^४ महाहविर्होता^५ सत्य-
हविरध्वर्युः^६ अचित्तपाजा अग्रीत्^७ अचित्तमना उपवक्ता^८ अना-
ध्व्यद्याप्रतिध्व्यद्याभिगरौ^९ अयास्य उद्गाता^{१०} इति होतारः ।^{११} अथ
यद्दः^{१२} । वाचस्यते विधेनामन्विधेम ते नाम^{१३} विधेस्त्वमस्माकं
नाम^{१४} मा देवानां तन्नुग्नेदि मा मनुष्याणाम्^{१५} सज्जुर्दिपा
पृथिव्योपद्भतः सोमस्य पिव स्वाहा ।^{१६} इत्युपांशु ।^{१७} ततो
वै तेभ्यो ऽकल्पत^{१८} । ते देवाः कृप्राः कृप्रेषु लोकेष्वामन्^{१९} अथ्यच
कृप्राः कृप्रेषु^{२०} । स येषां वा एवंविदान्होता भवति^{२१} कल्पते वै
तर्गो होचे योगक्षेमः^{२२} कल्पते तेभ्यो यजमानेभ्यो योग-
क्षेमः^{२३} अभि वै स होता स्वर्गं लोकमश्रुते प्रत्यग्निंलोके प्रति-
तिष्ठति^{२४} अभि ते यजमानाः स्वर्गं लोकमश्रुते प्रत्यग्निंलोके
प्रतितिष्ठन्ति येषामेवंविदान्होता भवती^{२५}ति ।^{२६} ॥ १ ८ ॥

तनूरतो वदति । १ । अध्वर्यो येषां वा अघ्नादीं प्रजापते
स्वर्गं विदान्होता भगव्ययादो वै स होता भगव्ययादामो यज-

THE
ŚĀNKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA

TOGETHER

WITH THE COMMENTARY

OF

VARADATTASUTA ĀNARTĪYA

EDITED BY

ALFRED HILLEBRANDT, PH. D.

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF BRISLAW

VOL II

THE COMMENTARY OF VARADATTASUTA ĀNARTĪYA

PUBLISHED FOR THE BIBLIOTHECA INDICA

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS

1891

PREFACE.

The edition of the Commentary on the Sankhyana Sruta Sutra is based upon the three Manuscripts which I have already described on page viii and 240 of the first volume. Besides the Kaustika Brahmana the author quotes numerous works on different branches of Sanskrit-literature. I subjoin a list of his principal authorities —

Aitareyinah I 4 1,	Panini I 2 2 etc
Açvalayana III 15 21, 19 2	Pratīkhyā I 2 6
Rigvidāna III 10 3,	Mānū III 10 2 etc
Kaṭhaka II 1 7	Mahābhārata I 15 14
Kātyāyana I 3 16 4 1 8	Mīmāṃsaka IV 14 18
11 12 4 11 7 32 etc	Māitrayaṇya IV 5 11
Kaunṭapayānīya II 13 1	Yajñavalkya I 17, 10.
Āśhīlīyārīcīṣa IV 5 4	Vaijayaṇya III 18 19
Chāṇḍogya VI 1 17	Ātārīya Brāhmaṇa
Jaimini I 5 3 16 2 III 19	Ākālā (thoma) I 2 23
10	Sankhyana Ghyā Sūtra
Taittiriya I 9 2 14 9 etc	Çāṇaka I 17 11
Nirukta V 1 1 11 9	Sūryasīma I 2 15

A passage from our commentary (V, 8 3) is quoted in the Commentary on the Kātyāyana Sruta Sutra VIII 2, 6 (p 182)

I have added to the text a selection of various readings though there are very few real discrepancies between the single manuscripts and most of them scarcely worth mentioning. But they might help the reader in some cases to choose a wording independent of my own opinion and, in others, to determine the value of the manuscripts. I have chosen the first three letters of the alphabet to mark the three MSS, the letter A being the representative of the Alwar MS, the letter B of Professor Thibaut's, the letter C of that of the Royal Library of Berlin.

A HILLEBRANDT.

BRUSSEL

ERRATA.

page	1	note	1	read	चाव ^० ; note 1 add A
,	11	line	13	"	चादेग ^० instead of च च
,	8	"	21	"	जेम्रीयं
,	11	"	15	"	कश्वासी
,	19	"	13	"	यथा प्रतिपाद्यम्
,	22	"	15	"	प्रायेण न instead of न प्रायेण च
,	63	"	14	"	यद्यन्यः " यद्यन्य
,	68	"	9	"	उपरि लक्षणे
"	80	"	10	"	भवति
,	110	"	11	"	यथाप्रिमन्त्रं
"	111	"	6	"	धनुर्देविता
"	117	"	15	"	रदिरिवा ^०
"	120	"	1	"	प्रतिपूर्वा यु ^०
"	117	"	19	"	*शेकहन्ति
"	216	"	3	"	इति कार्यान्तरे
"	281	"	20	"	*शके धीरा
"	290	"	11	"	वित्त
,	301	"	1 and 302	1 5	—1 le (*)

I beg the reader to cancel note 1 on pp 75 77 note 2 on p 10, and the latter C on p 6, note 1, p 23, note 2.

The verse मन्त्रयोग is to be inserted in Index VI on p. 623 of the first volume

शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्यम् ।

ओम् ।

१

पुरुषस्य बुद्धिपूर्वकारिणो ऽभ्युदयं निःश्रेयसमुपादिस्ति तच्च विमिश्रक्रियामाध्यम् । सा च वैदिकी^१ क्रिया भान्वा का चित् । कुत एतत् । प्रमाणत्वाद्देदस्य । कथं वेदस्य प्रामाण्यम् । अपौरुषेयत्वात् । अर्थप्रत्यायकत्वात्^२ । बाधकप्रत्ययाभावात् । तत्रभवत्वाच्च कस्यस्य प्रामाण्यम् । न च कस्यः परिनिष्पन्नप्रयोगरूपकस्योपदेशको घन्यः । पदार्थरूपोपदेशमात्रप्रयोजनो^३ वैदिक एवायमर्थ इत्यभ्युदय-निःश्रेयसार्थिभिरादत्तंयः सकलपुरुषार्थमिद्वये । तथैतदादिसूचम् ।

१. पुरुषस्याभिमतकस्तदायी^४ जगदुत्पत्तिबीजं यज्ञः । यद्यपि च द्रव्यदेवतात्यागात्मा तथाप्यत्र भाजो विवक्षितः । इदमत्र प्रधान-मेतान्यङ्गानि इयमितिकर्तव्यता । एवं माध्यमाधनरूपेण मयांदया श्रुतिमिद्वया प्रपयिष्यामः । गुरावात्मनि च षष्ठवचनं ग्रिष्टैः कथ्यते । तत्र^५ चोदयन्ति यज्ञमिति द्वितीया न प्राप्नोति । अथयत्रपठ्या

१ A सर्वैरिषी । २ C = प्रत्ययः । ३ A अर्थप्रो । ४ पुरुषार्थस्या । ५ A यत्र ।

तु भवितव्यम् । अकृत्स्नत्वात् । तदयुक्तम् । कुतः । श्रुतेः । स एष सर्वकामस्य यज्ञः । स एष स्वर्गकामस्य यज्ञ इति । तस्माददोषः । यज्ञमित्येकवचनं जात्यपेक्षम् । अधिकारसूत्रमेतत् । प्रतिज्ञा च शिष्यबुद्धिसमाधानार्था ।

२. यज्ञमिति द्वितीयान्तं प्रकृतमिह प्रथमया विपरिणम्यते । तदर्थः स इति निर्देशः । स यज्ञस्तयाणां वर्णानां भवतीति वाक्य-
शेषः । अथवा सञ्चब्दः साधुवाची पूर्वपदम् । चयाणामित्युत्तर-
पदम् । तेनैतदुक्तं भवति । शोभनानां चयाणां वर्णानां यज्ञे ऽधि-
कारः । तदेवमङ्गहीनाश्रोत्रियषष्ट्यश्वजं अधिकारः सिद्धो भवति ।
किं पुनः कारणं अर्थिनः समर्थाश्च शूद्राः प्रतिलोमाश्च नाधिक्रि-
यन्ते । उच्यते । श्रुतिदर्शनात् । अयज्ञियान्वा एतद्यज्ञेन प्रसृजति
शूद्रांस्त्वदिति शतपथे ।

३. ब्राह्मणस्य चत्रियस्य ब्राह्मणचत्रियौ । तयोर्यः शूद्रां जातः^१
पुत्रस्तस्यावर्णत्वान्न प्राप्नोति । वैश्यस्य च यः करण्यमुत्पद्यते तस्य च
न प्राप्नोति । तदर्थं वचनम् ।

४. संयोगः संबन्धः इदमस्येति विशेषनिर्देशः । तमकृत्वा यद्वि-
धीयते तत्साधारणं भवति । [ये तत्र प्रकृताः] । परिभाषासूत्रमेत-
द्यायप्राप्तम् । अचोदाहरणम् । दर्शपूर्णमासौ चयाणां वर्णानाम् ।
अन्वाहार्ययतुर्णमृत्विजाम् ।

५. संयोगो ऽसाधारणेन व्यपदेशः । तेन हेतुना संयुव्या-

युध्यमानं व्यवतिष्ठते । व्यवस्थितविषयं भवति । आर्थश्चात्र^१ संयोगोऽभिप्रेतो न शाब्दः^२ । तथा । पुरोधाकामयज्ञो ब्राह्मणस्य । सो-
माङ्गमग्निचयनं दीक्षासंयोगात् ।

६. विग्रिष्टसंनिवेशः शरीरस्य सूचो यज्ञोपवीती ग्रिष्टप्रसिद्धः ।
तथा च मनुः ।

उद्धृते दक्षिणे पाणानुपवीत्युच्यते बुधः ।

अथे प्राचीनापवीती निवीती कण्ठसंज्ञने ॥ (१, ६३)

ईदृशो यज्ञोपवीती देवार्थानि कर्माणि हविःप्रक्षेपप्रभृतीनि
तदङ्गानि चेत्यंभृतः करोति । कुतः । उपवीतं देवानामुपययते
देवक्षत्रमेव तत्कुरुत इति वचनात् ।

७. प्राचीनापवीती^३ कृतापसव्य इत्यर्थः । पिष्टपाणिमानि
पिष्ट्याणि । पिष्टपिष्टयश्च आहूयदीनि । तानि प्राचीनापवीती
कुर्यात् । कर्मप्रवृत्तमनुवर्तते^४ । तेनोदीरतामिति ग्रंथे न प्राची-
नापवीती^५ । कर्तृधर्मश्चायं । प्राङ्न्यायनीत्यत्र कर्मधर्मः । तेन
सर्वसाधनानां दक्षिणाचारता । अतो योगभेदेनोक्तम् ।

८. येनाधिकरणेन शोचादिना संयुज्येत संयुज्येत तेनाचमन-
प्रभृति । नान्यथा । तेन च संयुक्तः प्रवृत्तकर्मान् व्यावर्तते । व्याव-
र्तनं भ्रमणं तच्च कुर्यात् । तथा च कात्यायनः । विवृत्याद्यस्य वेतर-
पावृत्तिः ।

१ C चये- । २ A शाब्द- । ३ A om. च here and further on. ४ A
ins. देवार्थेति कर्मार्थेति विवर्त्येति कर्मार्थेति C in marg. ५ C इति चेन्न सदन
in marg. अथवा प्राचीनापवीती B इति चेन्न संवत्सरापवीतापवीती सदन

८. यज्ञ यज्ञान्तरेण । विच्छिन्दति ह वा एतद्यज्ञमिति श्रुत्य-
न्तरात् । अथवा तदधिकरणं हौत्रादि पदार्थान्तरेण न व्यवेयात् ।
न च व्यवदध्यात् । चशब्दाद्गार्हपत्याहवनीयौ च ।

१०. यज्ञोपवीत्यादिका आवृतां लक्षणा । आवृच्छब्देन कर्मा-
ण्यभिधीयन्ते । लक्षणा प्रायोवृत्तिरित्यर्थः । केषांचिल्लक्षणोद्देशः
इति सूत्रच्छेदः । तेषामण्ययमेवार्थः ।

११. इत्यावृतामिति वर्तते । उद्दिश्यते पथते । आन्वाय इत्येको
ऽर्थः । य उद्देशः पाठक्रमो ब्राह्मणे सूत्रे वा तेनैव क्रमेणावृतः
कर्तव्याः । न तु कतृनां पाठक्रमेणानुष्ठानं सर्वस्वारपराकयोर्मध्ये
पाठात् ।

१२. यज्ञाधिकारो ऽनुवर्तते । यज्ञे सर्वत्र अवचने उत्तरत
उपाचारः । उपाचारो ऽनुष्ठानम् । उत्तरतउपाचारो वै यज्ञ इति
श्रुतेः । कचिद्वचने ऽपि स्वस्य धिष्यस्व पश्चादुपविशेत् । समीपे
उप आङ्प्रयोगात् न दूरे ।

१३. गागित्यप्ययं दिक्शब्दः । न्यायशब्दो धर्मपर्यायः । आ-
चारपर्यायो वा । यत्र देवार्थानि कर्माणि तत्र प्रागेव । कर्मणि
प्राची दिग्ङ्गीकर्तव्या ।

१४. पितृणाममूनि पितरो वा देवता येषां तानि दक्षिणा-
चारेण कर्तव्यानि ।

१५. आसीन उपविष्टः । न्यायशब्द उक्तः । बाहृच्यं बहृचा-
घ्रायोक्तम् । तदुपविष्टेन कर्तव्यम् ।

१६. तिष्ठन्वाहाग्निमन्यनीया इत्येवमादिषु वचनेषु विक्रप्पो

मा भूदिति सूत्रारम्भः परिभाषाणामनित्यताज्ञापनार्थम् । तेन^१
तथा च शाखान्तरीयो होत्रासमासः^२ ।

१७. यदनादिष्टकर्तृकं बाहृच्यं तद्धोता कुर्यात् । चकारो बा-
हृच्यास्तु कर्षणार्थः । वचनविरोधाभ्यां मैत्रावरुणादयो ऽपि कुर्युः ।
सप्त होतार ऋतुगो यजन्तीति होत्रशब्दप्रयोगात् ।

१८. प्रभृतिशब्द आदिवचनः । त्रिसङ्ख्यामारम्भे ये षष्ठ्यणा
श्चक्षुस्सुदायास्तेषां प्रथमायामुत्तमायां च चित्प्रतिः प्रत्येकं^३ कर्तव्या ।
किं सर्वत्र । नेत्युच्यते । अन्यत्र जपेभ्यः । जपान्वर्जयितेत्यर्थः । चिप्र-
भृतिष्विति गणविशेषणं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति । कचिद्धि^४ को ऽपि
गणो ऽस्ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अवर्तते पशुगणे मनो-
तेति पशुद्वये ऽपि मनोताया आवृत्तिः सिद्धा भवति ।

१९. अत्र ओकार आदेशो विधीयते । स च देशत्वात्स्थानमपे-
क्षते । तदुच्यते । स्मराणामृचि संनिविष्टानां यो ऽन्त्यः स्वरस्तदादेः
स्थाने विधीयते । तत्र कदाचिद्गन्ते स्वरः केवलो भवति । कदा-
चित्स्यञ्जनः । स सौमयरूपो ऽपि च्छन्दोमानमित्युच्यते । तस्य
यदादौ स्यञ्जनं तत्तदङ्गमेव । तस्मात्परमोकारस्य स्थानम् । अत-
स्तस्मिनावति । स च शृङ्गः अष्टक इत्यर्थः । अष्टान्दात्कचिदुत्तमा-
दृगचरात् । तत्रोदाहरणम् । उपांशुवाजो^५ भवति । भवतं दाशुपे
मयः । ओमिति । तच्च वक्ष्यमाणेन सूत्रेण । उत्तमस्य च्छन्दोमान-

स्योदाहरणम् । जिञ्चतोमिति । केचित्तु चकारसृग्गणार्थमित्येवं
व्याचक्षते ।

२०. य ओकारः पूर्वसूचे स्थानी विहितः स मकारान्तो भवति ।
ओमिति ।

२१. तं शृङ्गं मकारान्तं च^१ प्रणव इत्याचक्षते याजिकाः ।
प्रणवप्रयोजनं सप्रणवो द्वितीयस्तुर्यस्येति । केचित्तु उत्तमस्य च
अन्दोमानस्येत्यत आरभ्य तं प्रणव इत्याचक्षत इत्येवमन्तमेकं सूत्रं
प्रणवसंज्ञार्थं वर्णयन्ति । तदप्युपपद्यत एव ।

२२. अवसानं विरामः । तस्मिन्नावसाने मकारान्तं प्रणवं
कुर्यात् सर्वेषु ऋग्गणेषु । तद्यथा । स्त्रेषु क्षत्र्येषु वाजिनोम् । सर्व-
ग्रहणात्क्षत्रिमगणेष्वपि । तद्यथा । उग्रन्तस्त्रेत्येकां सामिधेनीं वि-
रमूच्य । अत्रापि सर्वग्रहणाद्गणधर्मलक्षणः शृङ्गः प्रणवः सिद्धो भवति ।
सपुरोनुवाक्येऽपि वज्रप्रौढिसमासः । तेन सहेति तुल्ययोग इति
वोपसर्जनस्येति च सहशब्दस्य सभावः^२ । तेनैतदुक्तं भवति । पुरो-
नुवाक्यासु चाप्यं मकारान्तः । ततः ग्रंथोर्वाके न भवति । ननु
पुरोनुवाक्यासु चेति च वक्तव्यं सुखावबोधार्थम् । सत्यम् । किंतु
अप्राधान्यार्थं च । तस्मात्पुरोनुवाक्यानामन्यो गणधर्मो न भवति ।
अतस्तु षष्ठे ऽहनि ऐश्वरायवस्य चतुर्णां गणत्वे ऽपि सत्यपि प्रथमो-
त्तमयोस्त्रिवचनं न भवति । मकारान्तस्तु प्रणवः प्रत्युचं भवति ।

२३. तेनेति व्यवहितः शृङ्गः परिगृह्यते । तेन शृङ्गेनोत्तरस्या
अचः पादमर्धर्धं वा यथावचनं संधायावस्यति प्रयोक्ता । तत्संतत-

मित्याचक्षते । छडा हि तस्यैव संज्ञेत्यर्थः । संततमितीति करणः प्रदर्शनार्थः । तेन सहितं चेति । तथा च श्रुतिः । शुद्ध एव प्रणवः स्याच्छस्तासुवचनयोर्मध्य इति च साह कौषीतकिस्तथा सहितं भवतीति ।

२४. योऽथं पूर्वं उक्तो धर्मस्त्रिप्रभृतिष्वित्येवमादिषु स सर्वेषा-
मृग्गणानां व्यवहितानामपि ग्रोसावो इत्यनेन भवति^१ । ये कर्म-
संयोगेन चोद्यन्ते । हविर्धानप्रवर्तनादयश्च । न तु जपानामक्रिया-
संयोगात् ।

२५. विदूरेष्वन्तर्हितेषु च अपिशब्दादनन्तर्हितेषु च कर्मस्त्रि-
ष्वन्तर्हिभिः क्रियमाणेषु गणमध्ये ऽन्तरेण प्रथमाष्टकं परिधानीयां
चोत्तमाष्टकं संतानार्थः कर्ता अर्धर्चन करणभूतेनाकाङ्क्षति । तत्क-
र्माभ्यर्ख्यादिभिः क्रियमाणं प्रतीक्षत इत्यर्थः । तद्यथा । जातायास्तु-
ब्रूहीति । विदूरे उदाहरणम् । तद्यथा । समानजातीयास्तुसमये^२
ऽञ्जनीयायास्तृतीये वचने प्रथमे धूये अर्धर्चावसानं^३ कृत्वा तत एव
इतरेषु धूपेषु अर्धर्वमर्धर्वमञ्जनीयाया उक्त्वा ततो यदूर्ध्वंस्तिष्ठा
द्रविणेह धत्ताद्यदा चयो मातुरस्या उपस्यो^४ उच्छ्रयस्व वनस्यते
समिद्धस्य अथमाणः पुरस्तात् जातो जायत ऊर्ध्वं ऊ दु ष ऊर्ध्वो नः
पाद्मं हसो नि केतुना विशं समन्त्रिणं दह । यदूर्ध्वंस्तिष्ठा इत्येवमादि
प्रतियूपमुच्चार्यं ।

१ C om. भवति । २ A समानजातीयाया अनु- C अजातीया अनु- । ३ B
अथच उपस्यते ।

२६. अर्धर्चाविमानन्याया अर्धर्चन्याया एवंधार्मिका इत्यर्थः ।
याः कृत्रिमा रात्रिपर्यायस्तोत्रियानुरूपाद्यास्तदर्थः सूत्रारम्भः । तत्र
ह्यभ्यासमात्रा चोदना । नावसानचोदना^१ । ननु यद्येवमर्थं सूत्रं
कथं दृहतीं शस्त्रोत्तमं पादं प्रत्यादायोत्तरस्थाः प्रथमेनावसायेति ।
न दोषः । उदाहरणप्रपञ्चार्थत्वादस्येति । चकारः पूर्वेण सच ससु-
क्ष्यार्थः ।

२७. अर्धर्चन्यायाद्यदन्यत्तदपनाद्भवति । त्रौषि पदानि समस्य
पङ्क्तीनामवस्येदित्यर्थं विधिः कथं नाम प्रातरनुवाक एव भवेदेव-
मर्थं सूत्रम् । ननु च क्व चान्यत्र प्राप्नोति । उच्यते । अस्य सूत्रकारस्य
श्रीलिखेण^२ । आद्ये हि दृष्टो यो धर्मः स सर्वत्र प्राप्नोति इति^३ ।
तद्यथा । तृणनिरसने अप उपस्पृशेत्युक्तान्यचोपस्पृशेत्याह नामग्रहणं
करोति ।

२८. उच्चैरुच्चारणन्यायः । को ऽसौ । ऋग्वेदः । चकारो ऽन्यत्र
जपेभ्य इत्यस्यानुकर्षणार्थः । अत एतदुक्तं भवति । यज्ञे जपवर्ज-
मृग्वेद उच्चैर्भवतीति^४ । अतश्च ऋग्वेदविहितं यजुरुहप्रवरनाम-
धेयादि सर्वमुच्चैर्भवतीति ।

२९. उपांशु गार्हपत्ये पत्नीसंघाजैश्चरन्तीत्यत्र विकल्पो न
भवति । भावप्रत्ययनिर्देशाच्छ्रुतिविहितं लक्षणं द्रष्टव्यम् । यथैवैवं
मिथः संश्लेषीरन्निति ।

३०. समित्येकीभावमाचष्टे । स्वारः स्थानम् । एकं स्थानं

^१ A. ०. पानं । ^२ B. श्रीलिखेण. O in marg. श्रीलिखे । ^३ B. om. इति । ^४ B. उच्चैर्भवतीति ।

मन्द्रादि कार्यम् । शब्दानां ध्वनीनामित्यर्थः । न्यायनेतिवचनात्प्रयोक्तुः स्वशक्तयेवम् । चशब्दो ऽन्यत्र जपेभ्य इत्यस्यानुकर्षणार्थः ।

२१. यज्ञ इत्यनुवर्तते । ऐकस्वर्यमेकश्रुतिप्रयोगः कार्यः । भाव-
प्रत्ययनिर्देशो लक्षणान्तरप्रापणार्थः । तेनाजपन्यूहसामस्विति सिद्धं
भवति । चकारः शब्दानामित्यस्यानुकर्षणार्थः । धृथयोगकरणात्
पूर्वसूत्रे यो विधिः स विकल्पेन भवतीति विज्ञायते ।

२२. तरामितौषदर्थे । प्रणवादीनामुच्चैरेव विधानात् ।

२३. पुनःप्रणववचनादेतन्नभ्यते । प्रैष्यवहिते च । शस्त्रान्ती-
याच्च प्रणवादुच्चैस्तरां याज्या भवति ।

२४. याज्याया उच्चैस्तरां वषट्कारः कर्तव्यः ।

२५. याज्यया वा समो वषट्कारः । उच्चैस्तरां वेति विकल्पः ।

२६. प्रणवादयः प्रसिद्धाः । संप्रैष्यपहणं साहचर्यार्थम् । यत्र
संप्रैष्य उच्चैस्तत्र प्रणवादयो ऽपि । अतो न पत्नीसंयागादिषु । तत्र
सर्वोपांशुत्वमेव विधानात् । उपांशुहवियांगसोदनास्वित्यर्थः ।

२७ उपांशुहविःस्विति वर्तते । उपांशुहविःषु देवतानाम-
धेयं वक्ष्यमाणेष्ववाहनादिपूपांशु भवति । देवतानामवचनाच्च हवि-
र्नाम । नामवचनाच्चाख्यातमजुपतेति शब्दः । धेयवचनं प्रत्यक्षाभि-
धानार्थम् । ततो न मेघपतिः । चशब्दादृगादौ च ।

२८. भूर्भुव इत्ययं मन्त्रः प्राग्याज्यायाः प्रयोक्तव्यो जपधर्मेण ।

२९. पुरस्ताज्जपानन्तरं ये यजामहे । याज्यान्ते वौषट् । तत
ओजः सहः सह ओजः स्वरिति उपरिष्ठात् । इतीति नियमार्थम् ।

ततो याज्यावज्जले ऽपि न गणधर्मः । चतुष्टयग्रहणं परस्परानपे-
क्षार्थम्^१ । ततो येयजामहप्रतिषेधे सत्यपि पुरस्ताज्जपस्याप्रति-
षेधः^२ । सर्वास्विति यदि नोच्येत ततो ये यजामह इत्यात्मनेपद-
वज्जवचनं वज्जयजमानके कर्मणि सत्तादौ व्यवतिष्ठेत । सर्वग्रहणान्तु^३
सर्वत्र भवति ।

४०. चीनमुद्याजान्यजतीत्युक्त्वा इत्यनुयाजयाज्या इति वक्ष्यति ।
तेषु येयजामहो न भवतीति ।

४१. वाजिनस्याग्रे वीहीत्यनुवपद्धारः । सोमस्याग्रे वीहीत्यनु-
वपद्धार इति वक्ष्यति । तत्र येयजामहो नास्ति । नमु च^४ अनु-
वपद्धारस्य याज्यासंज्ञैव नास्ति । सत्यम् । येयजामहप्रतिषेधाद्याज्या-
संज्ञापि^५ भविष्यति ।

४२. वक्ष्यति । चतुर्माची यागिकी भुतिरिति । अतस्तेन
भुतेन चतुर्मात्रेण याज्यान्तेन । वपद्धारस्य वीघदशब्दस्येत्यर्थः ।
संधाममववच्छेदः कार्यः । इत्यंभूतेन याज्यान्तेन संधानं विदधता
भुतो ऽपि विहित एव । स्वरस्थायं भुतः । तद्धर्मत्वात् । व्यञ्जनानां
च सन्ध्यन्तरविधानाद्याज्यान्ते ।

४३. अभुतेन^६ वा याज्यान्तेन वपद्धारस्य संधानं कार्यम् ।
पूर्वेण सह एकयोगे क्रियमाणे पक्षे व्याकरणसिद्धा त्रिमात्रा भुतिः
स्यात् । तच्चिरत्त्यर्थं पृथक्कूत्रकरणम् ।

४४. तत्सुतसंधानम्^७ । उपांशुयाजे उपांशुयाजमाचके । न

केवलमग्रीषोमीयवैष्णवयोः किं तर्हि सर्वत्र तनूदेवतादावपि भुतसंधानं नास्ति । ननु च उपांशुयाज इतीयमग्रीषोमीयवैष्णवयोः संज्ञा । तत्रैव भुतसंधानप्रतिषेधः प्राप्नोतीति । सत्यम् । अस्तीतिवचनात्सर्व-
लोपांशुयजने प्रतिषेधः ।

२.

१. आवाह्यते ऽग्नेनेत्यावाहनः । को ऽसौ । आकारः । तमा-
कारं ज्ञावयेत् । चतुर्मात्रं कुर्यादित्यर्थः । ननु आवहादिं ज्ञावयेदिति
वक्तव्यम् । सत्यम् । किं तु यस्मिन्कर्मणि या यद्युमभिप्रेतास्ता
एवावाहयितव्यास्तदभिप्रायमेवमुक्तम् । अत आवह देवान्यजमाना-
येत्यत्र आवहादिः भुतो न भवति । आह । किमर्थं ज्ञावयेदिति
ण्यन्तनिर्देशः । उच्यते । अग्निं होवायावह^१ । अत्र भुतेन सह
आकारौभूतस्य^२ समानाचरे सखान इति^३ दीर्घ एव प्राप्नोति ।
य मा भूत् । भुत एव यथा स्यादिति ण्यन्तनिर्देशः ।

२. यो ऽयं चतुष्टये निर्दिष्ट एकारान्तो घेयजामहे एष भुतादिः
कार्यः । न च व्यञ्जनस्य भुतिः । असामर्थ्यात् । अनुस्वारं मकार
इति च याज्यान्तस्य वर्णान्तरोपदेशात् । तथा च । ऊदकालो ऽज्
ह्रस्वदीर्घभुतः । अचक्षेति (पा० १.२. १७. १८) । वैयाकरणाः ।
ह्रस्वो दीर्घः भुत इति कालतो नियमा अचीति शिचाः । पुरस्ता-
त्पूर्वस्मिन्देष्टे । याज्यानामिति षष्ठीनिर्देशादुपांशुयाजे ऽपि प्राण-
संधानं भवत्येव । तथा चाश्वत्थानस्य सूचम् । प्राणसंततः प्रणवः

पुरोनुवाक्यायास्तथागूर्वषद्वाराविति । आगूःशब्दस्य तेषां येयजामहे प्रसिद्धः ।

२. यज्ञे भवा याज्ञिकी । कासौ मुनिः । मुनेन याज्यान्तेनेत्येव-
माद्या । सा चतुर्मात्रा कार्या । या पुनराध्यायपाठे खनिगदीक्षा
सा व्याकरणलक्षणेन त्रिमात्रा । तस्या यज्ञे ऽपि प्रयुज्यमानाया न
चतुर्मात्रता । किं कारणम् । यज्ञं व्याख्यास्याम इति यज्ञाधिकारे
याज्ञिकीति वचनात् । अतः अध्वर्यवैपीरपाद् इति त्रिमात्रैव ।
अधः खिदासीद् इति वाचःसोमे प्रयुज्यमाना त्रिमात्रैव । याज्ञिक्ये
च^१ या केवला न पाठे । यज्ञे च तस्यास्तुर्मात्रता नियम्यते ।

४. याज्यान्त इति वक्ष्यमाणमिदं संवध्यते । सामर्थ्यात् ।
याज्यान्ते वर्तमानानां सन्ध्यचराणां एकारादीनां चतुर्णां मध्ये ये
हे तास्तव्ये सन्ध्यचरे एकारस्य ऐकारस्य ते प्रत्येकं आकारस्य भुत
इकारस्य मात्रिकः अनेन रूपेण भवतः । अभूततद्भाव इति चिः
(पा० ५. ४. ५०) । अबोदाहरणम् । लृष्टारं सोमयौतयाद् इवौ-
षट् । ऐकारस्योदाहरणम् । आदिदसूनि प्र च वाचासाद् इवौषट् ।

५. ओष्ठः^२ स्थानं ययोस्ते ओष्ठस्थाने सन्ध्यचरे ओकारस्य
औकारस्य । तत्र ओकार आद् उ ईदृशं रूपमापद्यते । एवमौकारः ।
समु देष्टी दधातु नाद् उ वौषट् । ननु ओकार आमन्त्रितजः
प्रगृह्य इत्येवमादिना लक्षणेन सर्व एव प्रगृह्यो याज्यान्ते तस्य किं
लक्षणेन । सत्यम् । किं तु बाष्कलानामप्रगृह्यस्तदर्थं वचनम् ।

६. सुतापेचमन्यत्वम् । सुतादन्यानि याज्यान्तस्यामुतपचे प्रकृत्या भवन्ति । प्रथमया प्रकृत्या यथास्वभावमित्यर्थः । अचराणीति वचनात् प्रातिशाख्यगतमपि विकारं नापद्यन्ते । तद्यथा । मल्लित्यु-
कारः स्रवते सर्वचाप्यपदान्तभाक् । सुता याहीत्यतो ऽन्येषु पदेष्व-
च्छेति विग्रहे^१ । इमा हरौ बहवस्तान् नो अच्छ वौषट् । एवं
प्रयोगः । एवं मचुशब्दो ऽप्युदाहार्यः । आदिकारीभावस्यामुतपचे
न भवति ।

७. प्रकृत्येति वर्तते । एकारस्य ओकारस्य प्रगृह्यौ सन्तौ प्रकृत्या
भवतः । सुतपचे ऽपीति सूचारम्भः ।

८. सन्ध्यचराणां तालुस्थाने इत्यारम्भे यदुक्तं तद्याज्यान्ते भव-
ति । वक्ष्यमाणं च । मध्ये ऽधिकारात् ।

९. यः प्रातिशाख्ये रेफीति संज्ञित ऊक्षा रेफी पञ्चमो
नामिपूर्व इत्येवमादिना प्रकरणेन^१ स याज्यान्ते वषट्कारेण सह
सन्धौ रेफमापद्यते । उदाहरणम् । अग्निं क्षन्ता वामस्य देव भूरे
वौषट् ।

१०. विशर्जनीय इति वर्तते । अरिफितो विशर्जनीयो
याज्यान्ते लुप्यते । अदर्शनमस्य भवतीत्यर्थः । उदाहरणम् । युक्त-
प्रावा जायते देवकामा^२वौषट् ।

११. याज्यान्त इति वर्तते । याज्यान्ते वर्तमानो मकारी
वषट्कारेण सह सन्धौ अनुस्वारमापद्यते । अनुस्वारः प्रातिशाख्ये
प्रसिद्धः । अस्मोदाहरणम् । जिह्वामग्रे स्रुपे हव्यवाहा^३वौषट् ।

तुशब्दो नियमार्थः । यचापि प्रैषे देवतादेशनं नास्ति यथा धामा सोमानामिन्द्रेति तचापि चाव्यायामादेशनं न भवति ।

२१. परिभाषेयं द्रव्यनियमार्था । वक्ष्यति । ब्रह्मा जुहोति प्रवृताज्जती जुहोति इत्येवमादौ सर्पिर्घृतं विलीनं जानीयात् । इतिकरणात् प्रत्ययान्तरेणायुक्ते । तद्यथा । विप्रुषां होमः । सुसमिद्धे जुज्युरित्येवमादौ सर्वत्र ।

२२. येषां होममन्त्राणामाघ्राय एवान्ते स्वाहाकारो न पठितस्तेषां^१ अन्ते कर्तव्यः ।

२३. समिध आधीयन्ते ह्वयन्ते येमन्तैस्ते समिदाधानमन्त्राः । तेषामप्यन्ते स्वाहाकारः प्रयोक्तव्यः । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । अतः आकलहोमे^२ उदकाञ्जलींस्त्रीनसु जुहोतीति^३ न स्वाहाकारः ।

२४. कर्म प्रधानं मन्त्रो गुणभूतः । तस्य^४ गुणस्य भेदादश्रुतो ऽपि गुणो साहचर्यादनुमीयते । सूचानारम्भे एकार्यानां इदमाप इत्येवमादीनां विकल्पः स्यात् । गानार्थानामुद्भिद्यमाणान्मृताज्जतिमित्येकस्यामेव क्रियायां मन्त्रसमुच्चयः स्यात् । स मा भूदिति सूचानारम्भः ।

२५. कं प्रपद्ये तं प्रपद्य इत्येवमादौ मन्त्रे भिन्नवाक्ये ऽपि सूत्रमन्त्राद्येत्येकः इतिकरणेः, इष्ट्ये, अन्त्यान्तश्चाप्यन्तार्थः^५ । चकार, यमुच्चयार्थः । अतश्च केषां चित्स्वाहाकारः । केषां चित्रमस्कारः । केषां चिदसिग्रब्दः^६ ।

१ B तेषामप्यन्ते स्वाहाकारः प्रयोक्तव्यः । २ B inserta तथा C in marg. ३ A ns. आदौ । ४ B तस्य । ५ B आपक । ६ B भि ।

२६. करणशब्दोऽत्राधिपूर्वो द्रष्टव्यः । अतोऽधिकरणेषु होतृ-
चमसेऽवनयतौत्येवमादिषु ऊते त्वा भक्षितमिति मन्त्वान्तेनावनय-
नकर्मणः संनिपातनम् । मन्त्वस्थान्तः कर्मण आदिः । एवमतुष्टानम् ।
अधिकरणेष्विति वचनादाध्यायनोपस्थानपर्युत्तणादिष्वनियमोऽधि-
करणाभावात् । संनिपातनमिति । यत्रैकच निपातनं संभाव्यते
तत्र । न तु क्रियमाणानुवादिषु । भिन्नदेशावस्थानात्कर्त्तव्यः ।

२७. परिभाषेयमवधिनियमार्था । यदा संप्रेषितोऽध्वेषणापूर्व^१
चोदितस्तदा होतृमैत्रावरुणादिः पठेत् । यदैवाध्वर्युराहानुब्रूहि
यजेत्यथैव ते कुर्वन्ति य अथा कुर्वन्तीति शतपथे ।

२८. संप्रेषित एव ।

२९. इतिकरणोऽत्र परिसमाख्यर्थः । यदनुक्रान्तमेतत्सर्वथशेषो
भवतीत्यर्थः । ननु असंयुज्यविधानास्मिद्धम् । सत्यम् । किंतु गृह्या-
रण्यकश्चविधानोक्ते न प्राप्नोति । तदर्थ^२ वचनम् ।

३.

उक्ताः परिभाषाः । श्रुतिक्रमेणेदानीं अग्न्याधेयपुनराधेयान्नि-
होचहोमानां क्रमः । तत्राग्न्याधेयपुनराधेययोः कंपपद्यादेरङ्गजात-
स्यापठितत्वादग्न्याधेयपूर्वत्वाच्चाग्निहोचहोमस्य क्रमं भित्त्वा तृतीया-
ध्यायपरिपठितौ दर्शपूर्णमासौ श्रुतिक्रमेणैवाह ।

१. वक्ष्यति पक्षीयजमानौ त्रत्यमश्रीयातामित्यादि । तत्पूर्वद्युः
 कृत्वा ततः पौर्णमासेन हविषा यजते यजमानः । हविषेति जात्य-
 पेक्षमेकवचनम् । यदनेन हविषाशास्त इति दर्शनात् । यद्दर्शपूर्ण-
 मासयोरुपवसति न ह वा अत्रतस्य देवा हविरश्रन्तीति श्रुतेः ।
 यद्यपि श्रुतावाधानकर्म पूर्वमुक्तं तथापि पौर्णमासं प्रथमायै तन्मं
 भवत्यामावास्यां द्वितीयाया इत्यनेन दर्शपूर्णमासयोः प्राथम्यं दर्श-
 तम्^१ । अतः सूत्रकारेण दर्शपूर्णमासौ प्रथमं सूचितौ ।

२. उपोष्य यजत इत्यर्थः । द्वयोरपि दर्शपूर्णमासयोरेक
 एवोपवासो मा भूदिति पृथक्सूत्रम् ।

३. हे एवेति नियमार्थं आरम्भः । अतो ऽनयोरेव पूर्वोत्तर-
 योरुपदेशो न ज्योतिषामयनोक्तयोः । चातुर्मासेषु चादौक्षितायन-
 दाक्षायण्याजिनस्तिथिचयं प्राप्नोति । सांनाय्यस्य हि^२ ब्रह्मकाल-
 वात् । तत्र हि संस्थितायां पौर्णमासमिति (३.१३.२८)
 वचनात्तत्रापि^३ कथं नाम हे एव पौर्णमास्यौ स्यातामिति
 नियमः । अतस्तत्र पूर्वस्यामैन्द्रश्च दोहः पयस्या दोहश्च । अन्यथा
 भमाप्ते वैश्वदेवे स्यात्^४ ।

४. हे एव वक्ष्यमाणे ।

५. यां तिथिगुपवमतो ऽस्ममयसमौपे पूर्णचन्द्रमा उदियात् ।
 उत्सर्पेत् । यां शोपवमतो ऽस्ममितमात्र आदित्ये चन्द्रमा उत्सर्पेत् ।
 ते पौर्णमास्यौ वेदितव्ये । कैश्चित्सूत्रकारैः तिथिचयं पौर्णमासौ-

मञ्जकमुद्दिष्टम् । ज्योतिषामयने च सवादादय^१ खचणोद्देशे कृत
श्रुतिलिङ्गात् । पर्यस्तमद्यमस्तमित इति आदित्यविशेषणम् । कुत ।
लोकप्रसिद्धे । पूर्ण इति चन्द्रमसो विशेषणमन्यस्यायभिचारात् ।

६ य अनन्तरे आगामिन्यहोरात्रे न द्रष्टा इति । एव
स्यान्मत केनचित्प्रमाणेन । भविष्यदनद्यतने । यदि चन्द्रो न भविता ।
यस्मिन्वाहनि वर्तमाने इदर्शनं चन्द्रमसं सभाव्यते ते अमावास्या
इत्युच्यते ।

७ तत्र तस्मिन् पूर्णमासौदये अमावास्यादये च इज्याया
कर्तव्याया कालं प्रति यथाकामी स्वेच्छया कर्ता स्यात् । ननु च
पौर्णमासौदयोपदेशात् अमावास्यादयोपदेशाद्यजत इति वचनात्कर्तुं
थांगकाल^१ प्रति स्वेच्छा सिद्धैव । किं सूचारम्नेण । उच्यते ।
अनारभ्यमाणे सूत्रे पचान्तेपचान्ते^२ द्वे इष्टी प्राप्तुं कालस्योप-
स्थितत्वाद्यथाप्रतिमासम् ।

८ वक्ष्यति व्याख्यातौ दर्शपूर्णमासो प्रकृतिरिष्टिपशुबन्धाना
मिति । तत्र न ज्ञायते के दर्शधमा के पौर्णमासधर्मा इति ।
आवाहनादयस्य शब्दा साधारण्येन पठिता । तेषां चार्धमाज्जान
मन्त्राणां प्रकृताविति तथापठितानां प्रयोगः प्राप्नोति । तद्विवे-
कार्थमिदमारभ्यते । हविर्घृहणमिहानुवर्तते । क प्रकृत हविषा
यजत इति । तत्र द्वितीयैकवचनान्तं इह प्रथमावक्तव्येन विपरि-
णम्यते । वक्ष्यति । उभयत्राग्रेय पुरोलाशो ऽग्नीषोमीय उपाशुयाजो
वैष्णवो वाग्नीषोमीयश्च पुरोलाश पौर्णमासे हविष्येन्द्राग्रे

ऽसंनयतो द्वितीयो ऽमावास्यायामेवमाद्युपदेशाद्भवीषि व्यवतिष्ठन्ते ।
सिद्धमेवैतदुत्तरार्थं त्वच्यते^१ ।

८. हविःसंयुक्ताश्च ये देवताशब्दा अग्नीषोमीयप्रभृतयस्ते चावा-
हनादिषु यथोपदेशं भेदेन प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । इति पौर्णमास्यामित्येव-
मादेः सूत्रद्वयस्यापरो ध्याख्यामार्गः । एतत्पौर्णमास्यामेतदमावास्यायाम्
ईदृशादुपदेशाद्भवतिष्ठन्ते । असंकरेण भवन्तीत्यर्थः । ननूपदेशात्प्राप्तैव
व्यवस्था । सत्यं । उच्यते । शाब्देनैव संयोगेन व्यवस्था भवति । नार्थेन ।
उक्ता चार्थेनापि व्यवस्था । सेह नेष्यते । शाब्देनैव व्यवस्था नियस्यते ।
यदि पुनरार्थेनैव व्यवस्था स्यात् ततो वत्सापाकरणसंयोगात्सामान्यापच
एव त्रयाश्रमं प्रसज्येत । राकासिनीवास्थोस्तु राका पौर्णमास्यां स्यात्
सिनीवाली अमावास्यायां यथासंख्ययोगात्^२ । अतस्तस्मा भूदिति
सूचारम्भः । श्रुतौ च संयोगः पठितः । स च व्यवस्थाहेतुर्भवति ।
तत्संयुक्ताश्च शब्दाः । तदिति सर्वनाम्ना पौर्णमास्यमावास्थयोर्निर्देशः ।
पूर्वसूत्रेण शाब्दे संयोगे प्राप्ते वचनं प्राकरणिकसंयोगप्रापणार्थम् ।
पौर्णमास्यमावास्याप्रकरणसंयुक्ताः कंप्रपद्यादयो दर्शपूर्णमासयोरेव
व्यवतिष्ठेरन् ननु सर्वार्था अनारभ्यवादा इति हत्वा तत्र^३ को
दोषः स्यात् । उच्यते । अप्राकृता भवेयुः । अतश्च प्रतिषेधो ऽर्थ
(८.१.४.) इत्येवमादिभिर्न निवर्तेरन् ।

१०. असंयुज्य विधीयमानं साधारणमिति प्राप्ते असंदेहार्थं
वचनम् । पूर्वयोर्यागयोस्तदपवादो मा भूदिति ।

१ A ननुत्तरार्थं उत्तरस्थले उच्यते B C (by alt) नरार्थे । २ C याया-
A यथापयोगात् । ३ A om. तत्र ।

११. उभयोः पौर्णमास्यमावास्याकर्मणोराग्रेयो ऽग्निदेवताकः पुरोलाशो भवति । उभयवेत्यधिकारार्थम् । पुरोलाशग्रहणं होतुर्नोपयुज्यत इति चेत् । उच्यते । उपयुज्यते । यत्राग्रेयः पुरोलाशस्तत्राग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्येति चाज्यापुरोनुवाक्यायुगलम् । यत्र पुनराग्रेयमाज्यं तत्र प्रायणीयादृष्टम् ।

१२. उभयवेति वर्तते । अग्नीषोमीयदेवताक उपांशुयाजसंज्ञो यागो भवति । उपांशुधर्मकः । श्रुत्युपदिष्टस्यापि आज्यहविषो ऽनुपदेशो मत्याग्रेने आज्यभक्षणस्याप्रतिषेधार्थः ।

१३. उभयवेति वर्तते । वागब्दो विकल्पार्थः । विष्णुदेवत्यो वा उपांशुयाजो भवति । विष्णुरुपांशु घट्यो ऽजामित्वायेति शाखात्तरात् ।

१४. अग्नीषोमदेवत्यः पुरोलाशः पौर्णमासे हविषि भवति । हविःशब्देन कर्म लक्ष्यते । अतश्च पौर्णमासे कर्मणि भवतीत्यर्थः । चशब्द उक्तेन सह समुच्चयार्थः । ततस्तृतीयत्वं सिद्धं भवति । पौर्णमासग्रहणमुभयत्र मा भूत् । हविषीति वचनं पुरोलाशस्य पौर्णमासीविकारप्रापणार्थम् । ततश्च ऐन्द्रे पुरोलाशे पौर्णमासीविकारसिद्धिः ।

१५. ऐन्द्राग्रः पुरोलाशः असंनयतः सांनाय्यमकुर्वतः । सांनाय्यमिति संस्तुते दधिपयसी उच्येते । तद्वितीयममावास्यायां हविर्विकल्पेन भवति । असोमयाजिनो ऽपीत्येतस्मादेव वचनात् ज्ञायते । यस्मिन्पचे एतन्न तस्मिन्नेन्द्राग्रो द्वितीयः । द्वितीय इति त्रयोदशा-

मावास्यायामाहुतयो ह्ययन्त इति चरकाणां श्रुतिरुपांशुयाज-
प्रतिषेधार्था । तत्पक्षेण^१ सूचितम् ।

१६. इन्द्रदेवत्यं सांनाय्यं संनयतः सांनाय्येन यागं कुर्वतो
द्वितीयं हविर्भवति । तदाहुर्नाशोमयाजी संनयेत्तदु समेव नये-
दिति श्रुतपथे । सोमयाजी संनयेत्कामादितर इति कात्यायनस्य ।

१७. महेन्द्रो देवता अस्मेति माहेन्द्रं सांनाय्यम् । वाशब्दो
विकल्पार्थः । सर्वत्रात्र हविरुपदेशो येन च द्रव्येण यक्ष्यमाणः
स्यादिति (४.१.३) तज्जातीयाग्रनप्रतिषेधार्थः ।

१८. अमावास्यायामिति वर्तते । विष्णुदेवत्यमुपांशुयाजं
क्षुर्यात् । कः । असंनयन् असांनाय्ययाजी । अथ यदसंनयन् पुरो-
क्षाग्रवन्तरेणोपांशुयाज्यस्य यजतीति श्रुतत्वात् । तुशब्दो ऽत्र
व्यवस्थितविकल्पार्थः । तेनामावास्यायां सांनाय्ययाजिनो ऽग्नीषोमौ ।
असांनाय्ययाजिनो विष्णुरिति । एवमेतानि प्रधामान्युक्तानि ।
केषांचिच्छाखिनां प्राक्सोमयागादेकपुरोडाशा पौर्णमासी । तत्रा-
युपांशुयाजो ऽस्त्येव । तच्च सूत्रकाराः प्रायेण च^२ सूत्रयन्ति ।
उत्सन्नानुष्ठानत्वात् । उत्सन्नानुष्ठानं च न कर्तव्यम् । महाव्रते लिङ्ग-
दर्शनात् । तदेतत्पुराणमुत्सन्नं न कार्यमिति ।

४.

१. आमन्त्रित आहूतो होता हौत्रस्य कर्मणः कर्ता । अन्तरेण
मथेन । उत्करं वेद्येकदेशं विद्वतीयं प्रणीताश्वमसादिस्था आपः ।

उत्करं प्रणीताश्चेति द्वितीया अन्तरान्तरेण युक्त इति । दक्षिणेन प्रपदेन दक्षिणपादाग्रतलेन बर्हिषः स्तौर्णस्याक्रमणं कुर्यादिति वाक्यशेषः । होद्वयहणं यजमाननिवृत्त्यर्थमिति चेत् । न^१ । यजमानस्य चीष्णार्धयाष्णभिव्याहृत्येति व्यपदेशात् जायते अन्यो व्याहर्तति । अतो होद्वयहणमामन्त्रितविशेषणम्^२ । तेन होतैवामन्त्रितः । अतो ब्रह्मादीनामनामन्त्रितानामथयमेव सञ्चरः । तथा च कात्यायनः । प्रणीतोत्कराविष्टिम्बित्यविशेषेणाह ।

१. स्तौर्णया वेदेर्योऽन्तः पद्याद्वर्ती तेन संमिता तुभ्या पाष्णिः पादस्य पश्चिमो भागः कार्यः । ननु बर्हिराक्रमणमधिष्ठतं किं वेदिग्रहणेन । उच्यते । यत्रापि बर्हिराक्रमणप्रतिषेधस्तत्राप्येवमेव स्थानं यथा स्यादिति ।

२. सथं पादं पश्चात्कृत्वा चगम्दतस्तत्रैव दक्षिणेन स्थानमृजु-कायावस्थानं^३ कुर्यात् । आसीनन्यायताया अपवादः । स वै तिष्ठन्वाहेति श्रतपथे ।

३. अग्नये समिध्यमानायेत्यादिना निगदेन संप्रेषितः किं कुर्यादित्याकाङ्क्षित आह ।

४. कं प्रपद्य इत्येवमादिकं मन्त्रं जपित्वा ततो वक्ष्यमाणं करोति । दौर्घपाठः शाखान्तरीयत्वात् । अथ यत्पुरस्तात्सामिधेनीनां जपति स्वस्थयनमेव तत्कुरुत इति श्रुतेः । मन्त्रस्य वेदं

१ A om न । २ II C insert यजमाननिवृत्त्यर्थमिति after *पदम् । ३ A दक्षिणेन स्थानेन अजु० ।

तात्पर्यं स्वस्ययनार्थतैव । अतो विहृतिषु नोहः । संप्रैषादिवचनं
परिभाषितत्वात् । तेन यत्रापि हौचस्थानावृत्तिरुक्ता तत्रापि संप्रैष-
वशादस्यानुवचनस्यावृत्तिर्यथा स्यादेवमर्थं संप्रैषवचनम् । जपो ऽपि
संप्रैषितस्यैव^१ यथा स्यादेवमर्थं च ।

६. चिः सामिको हिंकारः कर्तव्यः । नासामा यज्ञो ऽस्तीति
ज्ञापये । मकारहकारयोर्मध्ये ऽनुस्वार इति हिंकारलक्षणं
ब्रह्मदीगानाम् ।

७. हिंकारं परस्यरेणसंहितं चिह्नार्थं ततः प्र वो वाजा
अभिधव इत्येतां प्राणमात्रसंहितां संदध्यात् । न तु^२ सांहितिकेन
लक्षणेन । कुत एतत् । उपशब्दप्रयोगात् । मध्यमया वाचा । मध्यमेन
स्थानेन । हिंकारो ऽपि मध्यमेनैव स्थानेन । कुतः । जपित्वेति^३ पूर्वत्र
विशेषवचनात् । सामिधेन्यद्गत्वाच्च हिंकारस्य । हिंक्षत्य सामिधे-
नीरन्वाहेति । त्रिहिंकारोतीति श्रुतत्वात् । सामिधेन्य इति संज्ञा
श्रुतिसिद्धेवेति न कृता ।

८. अग्न आ याहि वीतय इति द्वचः । ईलेन्यो नमस्य इति
द्वचः । एवमेतौ द्वचौ । ननु अग्न आ याहि वीतय इत्येका ।
ईलेन्यो नमस्य इति द्वौ द्वचौ । एवं कस्मान्न भवति । उच्यते ।
यद्येवमभिप्रेतं स्यात् अग्न आ याहि वीतय ईलेन्य इति षडित्येवं
ब्रूयात् । एकादश सामिधेनीरन्वाहेति च श्रुतेः ।

९. एकाग्रहणं द्वचाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । ननु यद्येवमभिप्रेतं
स्यात्पूर्वेषु सह समासं कुर्यात् । उच्यते । न वा एतं दृषण्वन्तं

तदमन्वाहेति शतपथे । पूर्वस्तृचो दृष्टवानय तु तदिलक्षण इति
समाधौ नाशङ्कोते ।

१० उत्तरविवचार्यमेकेत्युक्तम् । आवापस्यामार्थं च ।

११ यद्ययं मन्त्रद्वयं मामिधेन्य कर्तव्या तद्यतं च समिध-
मानो अध्वर इत्येतास्तिष्ठो ऽमुवक्तव्या ।

१२ मन्त्रद्वयमनारभ्याधीतम् । तयोस्तुन्यपक्षयोर्विकल्पे प्राप्ते
मन्त्रद्वयमेव प्रतिषिध्यते । तस्मान्नद्वयं च मामिधेनौना दर्शपूर्ण-
मासादीक्षितायनवर्जं प्रतीयात् । मायनाभ्यामिति समामो^१
वर्जनक्रियया सह योगात् । यत्पुनः परिभाषितं मन्त्रद्वयं च
सामिधेनौनामिष्टिपक्षयन्नेष्वितितसोदकानारभ्यवादयो^२ मन्त्रयो-
रनारभ्यवादविहितं विवक्षितं मन्त्रद्वयं नियम्यते । यत्पुनरयनेषु
पाञ्चदश पद्यते तन्मुन्ययनतुरायणयोर्विकल्पार्थम् । आपयणे
त्ययनमज्ञा न भवति । इति दर्शपूर्णमासायनानीति वचनात् ।

१३ ता वै गायत्री भवन्तीति स्मृतौ । विशिष्टास्त
ग्राह्यान्तर एवमेव यथोक्ता जुता ।

१४ आ जुहोता दुवस्यतेत्यस्मात्तृतीये वषणे च प्रणवस्तेनाग्ने
महो^३ अग्निं ब्राह्मणं भारतेति मदध्यात् । उत्तमाग्ने इतीये वषणे
प्रणवेन निगदमुपसदधातीति श्रुतत्वात् । मामिधेन्य आप्रेष्य न
पाग्निराहवनीय इभममिधमद्वारेण स्रूयते । त स्मा ममिद्विरग्निर

१. ममिधेन्य A ममिधेन्य B C । २. C । मन्त्र. पाञ्चदशपाञ्चदश । 1011111
of मन्त्र । ३. C सच here and elsewhere

इति विशेषलिङ्गात् । इत उत्तरेण चानुवचनशेषेण^१ स एव
सूयते । इयं वा इदं सर्वं कृन्दसूतं चाच्छन्दसूतं च तेन सर्वेषामिं
स्तवानीति श्रुतेः (कौ० ब्र० ३.२) ।

१५. अग्ने महर्षि^२ अग्निं ब्राह्मणं भारतेति निगदखण्डस्य
प्रणवेन संधानवचनाच्चार्यैः सह संधानम् । अमुतः परस्तादित्यर्थः ।
अर्वाक्षि अवरोहेणेत्यर्थः^३ । यजमानस्य न होतुः । चीणि नाभ्यधि-
कामि । आर्वेयाणि ष्वपिनामानि । ते च ष्वप्यो ये यस्य यज-
मानस्य पूर्वं मन्त्रदृष्टो यावन्तो वा प्रतिगोचं स्मर्यन्ते । तदभि-
धायिनः शब्दा अण्प्रत्यययुक्ता^४ आमन्त्रितविभक्तिपुक्ताश्च उच्चा-
रणीयाः । कुत एतत् । मानवेति प्रदर्शनात् । तद्यथा । वासिष्ठ-
शाल्लपाराशर्येत्यादि । यद्यप्येतरेयिणामेकार्क्यस्याभ्यासेन चिमंख्या-
पूरणमुक्तमभ्यधिकसंख्यानां^५ च समासेन तथापि यथा स्मर्यमाणान्ये-
वोच्चारयितव्यानि । स्मरणस्य दृढत्वात् । ततश्चासंहितानि असमस्तानि
च वक्तव्यानि । वासिष्ठादिभिः शब्दैरग्निरिवामग्न्यते । तथा हि
वाक्यमंगोगः । यद्येवं कथं न ह वा अनार्येयस्य देवा हविरन्नस्तीति
(कौ० ब्र० ३.१) । नैष दोषः । यजमानस्य हि वासिष्ठत्वादग्नि-
र्वासिष्ठ इत्युच्यते । तेनोत्पादितत्वात् ।

१६. दिगोचः क्रीतः स्वयमुपनीतादिः^६ । तद्यथा । श्रुतः प्रेप

१ AC in marg. विशेषेण । १ C महर्षि । १ A ० रोहचने(?) यस्य च देवेभ्य
इत्यनेन संधानम् । अचेतं पञ्चदशपरं निगदसुपसंधानोति श्रुतेः । अतमाच्चार्येत्यर्थः ।
यजमानः । ४ अण्प्रत्ययः । A अपत्यप्रत्ययः BC । ५ B ० च । AC ० छा ।
६ Hom क्रोन P. उपनीताभिदिः H उपनीतादिः ।

आजीगतिः । हविमस्तु देवरातो वैश्वामित्रः । तुशब्दो वाशब्द-
स्थार्थः । तथा च मनुः ।

गोचरिक्थे जनयितुर्न हरेद्दक्षिणः कश्चित् ।

गोचरिक्थानुगः पिण्डो व्यपैतिददतः स्वधा ॥ (८. १४९)

१७. अत्राष्टाणस्य यजमानस्य यो होतयेवं मा विज्ञायीति ।
यजमानाधिकारोऽनुवर्तते । हविषादेर्यजमानस्य पुरोहितप्रवर-
कीर्तनेनाग्निं स्तुयात् । प्रवरग्रहणादाग्नीसूक्तं स्तार्थ्येषु भवति ।

१८. मानव एवं वा सर्वेषां यजमानानां ब्रूयात् ।

१८. देवेभ्य इत्येवमादिकं हताहवग इत्येवमन्तं निगदखण्डमुक्त्वा
विरमेत् । तस्य सप्त पदानि समस्यावष्टेदिति (कौ० ब्र० ३. ९)
श्रुतेः । देवेभ्य इत्यग्नेः स्वाभाविको गुणः । तेन पिश्यायामनूहः ।

२०. अथ चत्वारोति श्रुतेः । (कौ० ब्र० २. २)

२१. अथ चत्वारोति श्रुतत्वात् । चमसो देवपानो देवास्त्रं
परिभूरसीति स्वाभाविकौ गुणौ । अतो न पिश्यायामनूहः ।

२२. विशब्दो मानावाची । माना विरमन् प्रतिवाक्यं
देवता आवाहयति । अथ यज्ञवसाहं देवता आवाहयतीति श्रुतेः ।
आवाहयतीति छान्तनिर्देशाद्देवता इति च द्वितीयानिर्देशादध्यक्षमाण-
मन्त्रवाक्यार्थ उपवर्णितः । अतश्च योऽयं पूर्वप्रकाश आहवनीयो
ऽग्निः स एवाध्येयते । तत आहवनीयद्विले ऊहः सिद्धः ।

५.

१. देवानिति पित्र्यायामनूहः सामान्यवचनात् । तत्राकारस्य श्रुतिः प्राप्नोति चेत् । न । देवशब्देनात्र यागाभावात् ।

२. यत्रान्यभागयोरभावस्तत्र कथं नाम नैतौ शब्दावुच्येतामिति संज्ञाकरणम् । अग्न इत्येतदामन्वितमावाद्यानां प्रथमस्य पदस्य^१ भवतीति सवनीय आग्नेये श्रुतिपाठो ज्ञापकम् । अथावाहन आवह देवान्यजमानायाग्निमग्न आवह वनस्यतिमावहेति तत्राज्य-
भागयोरभावे ऽयामन्वितप्रयोगात्^२ ।

३. अत्र ये पौर्णमासीदेवतावाचिनः शब्दास्ते पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्याः । नामावास्यायाम् । ये ऽमावास्यादेवतावाचिनः शब्दास्ते ऽमावास्यायां प्रयोक्तव्याः । न पौर्णमास्याम् । अर्थाभिधानेन मन्त्रा उपकुर्वन्ति नान्येति । तथा चोक्तम् । यथार्थं वा श्रेष्ठभूत-
संस्कारादिति जैमिनिना । अनेनाप्युक्तमेव । इति पौर्णमास्यामि-
त्यमावास्यायामित्युपदेशाद्वतिष्ठन्ते तत्संयुक्ताश्च शब्दा इति ।

४. देवां आज्यर्षा^३ इत्यत्र नकारलोपः^४ । नकार आकारोपधः पदान्तो ऽपि खरोदयो लुप्यत (प्रातिशा ४, २६) इत्यादौ लक्षणस्य प्रदर्शितत्वात्^५ । यत्र वेशदेवं हविस्तत्र विश्वान्देवां आव-
हेत्येतत्सिद्धं भवति । पृथदान्यपानिति पशौ प्राप्नोतीति चेत् । न ।
यस्य देवानामाज्यपानां प्रिया धामानीति प्रिये ज्ञापकादनूहः ।

१ A om पदस्य । २ B आत्मनिमाग्निशब्दप्रदेशमात् । ३ C देव आज्यप ।
४ B om नकारलोपः । ५ A inserts प्रयोज्याज्यपानाकारं ज्ञापकत्वाभावे स्य
प्रतिषेधः । C loc. कृते ।

५. अथ यदग्निं होचायावाहयति स्विष्टकृतं तदावाहयतीति
श्रुतेः । पित्र्यायां कथ्यवाहनविशिष्टे ऽग्नी । अग्निं कथ्यवाहनं
होचायावहेत्यूहः ।

६. ननु अचाकारस्य भुतिर्न प्राप्नोति । स्वस्य महिषो
यागाभावात् । उच्यते । यदेव वाचाप्याह वाचा यजति तेनो ह्येवास्य
सो महिमेष्टो (कौ० प्र० ३. ३) भवतीति यागानुपहवादात् भुतो
भवति ।

७. शब्दस्वरूपप्रदर्शनार्थं इतिकरणः । तेनाचाप्याकारस्य भुति-
र्नास्ति । समः प्रमत्तवचनम् । वरुणप्रधासे आहवनीयौ दौ भवतः ।
तत्र यद्यध्वर्युरग्निभ्यां समिध्यमानाभ्यामिति संग्रह्यति ततः संग्रहव-
द्भादूहः । स उच्यते । अग्नी महान्तौ सो ब्राह्मणौ भारतौ । सोदना-
संदेहत्वात्पुवरनाश्वामनूहः । देवेद्वौ मन्विद्वाष्टपिष्टुतौ विप्रानुमदितौ
कविमसौ ब्रह्मर्षितौ हताहवनी । प्रण्यौ यज्ञानां रय्यावध्वराणा-
मनूतौ होतारौ तूर्णौ हव्यवाहौ । आस्याचे जुह्वौ देवानां समसौ
देवपानावरौ इवाग्नी नेमी देवान्युवां परि भुवौ स्यः । आवहतं
देवान्यजमानाय अग्निमग्नी आवहतं सोममावहतं अग्निमावहतं
सोममावहतं सवितारमावहतं सरस्वतीमावहतं पूषणमावहतं
इन्द्राग्नी आवहतं वरुणमावहतं मरुत आवहतं क्रमावहतं देवां
आज्यर्षा आवहतं अग्निं होचायावहतं स्वं महिमाममावहतं आ प
वहतं जातवेदसौ सुयज्ञा स यजतम् ।

८. उपविशेति वचनमुद्देशात्पुनर्विज्ञेयार्थम् । दक्षिणेन प्रादे-

शेनेति उभाभ्यां मा भूत् । ननु एकवचनमत्रास्ति किं दक्षिणेनेति वचनेन । सत्यम् । अस्ति जातावर्षेकवचनम् । अत उभाभ्यामेवेत्या-
ग्रङ्क्षेत् । भूमिमन्वारभ्येति वचनाद्वहिरपनीयेति गम्यते ।

८. अस्यै प्रतिष्ठाया मा क्षिप्ति इत्येवमादिर्मन्त्रः । अस्मिन्मन्त्रे
पञ्चदशेन वज्रेणेति सामिधेनीसङ्ख्याभिप्रायो विकल्पः । अतः सप्त-
दशे सप्तदशेन । उपसत्सु नवकेन । एवं यावती सङ्ख्या तावतिथेन
वज्रेणेति ब्रूयात् ।

६.

१. अमुकशर्मा होता मानुष इत्येवमध्युणोक्तः । अस्मिन्नव-
धाविदमाह ।

२. मानुष इत्येवमन्त्रेण मन्त्रेण प्रवृतः देव सवितरित्येव-
मादिकं मन्त्रं जपति^१ किमर्थं मानुष इत्युक्तः प्रवृतो जपित्वेत्यु-
भयम् । उच्यते । प्रवृत इति वदन् प्रवरणनिमित्तत्वं जपस्य दर्शयति ।
पशौ च यज्ञमानस्यापि प्रवरणमस्ति । सोमे च मैत्रावरुणादीनाम् ।
तेषामप्ययं मन्त्रो मा भूदिति विशेषवचनं मानुष इत्युक्त इति ।

३. उपोत्पाद्य तस्मिन्नेव प्रदेशे अध्वर्योर्दक्षिणमंसं दक्षिणेन
प्रादेगेन अम्भारभ्य स्पृष्ट्वा मध्येन च वामहस्तप्रादेगेन आग्नीध्रस्य
दक्षिणमंसमेवं युगपदम्भारभ्य इन्द्रमम्भारभामह इत्येवमादिकं
मन्त्रं जपति ।

४. यण्मोर्वोरित्येवमादिकं मन्त्रं अवसृज्य विमुच्यामौ जपति ।

प्राप्तमेवैतत् । साहचर्यार्थमुच्यते । किमुक्तं भवति । अध्वर्युं संवृण्य तिष्ठति (५.१५.६) इत्युक्ते^१ वण्णोर्वीरिति जपित्वा तिष्ठति ।

५. ऐन्द्रीमावृतमित्येवमादिना मन्त्रेणावर्तते^२ । दक्षिणं बाहु-
मन्विति बाहुवचनान्तचैव स्थित आवर्तते ।

६. आवर्तनादनन्तरं होतृपदनाच्छुष्कं दणमादाय उभयतो
मूलातोऽयतस्य च्छित्त्वा ततो निरस्ताः परावसुरित्येवमादिना
मन्त्रेण निरस्येत् । दक्षिणपरं दिगन्तरात्प्रति । मनु च्छेदनक्रियया
निरसनमन्त्रस्य किमर्थं व्यवधानं सूचितम् । उच्यते । समानं
होवा दणनिरसनमित्यत्र तदन्तर्भूतयोस्तृणादानच्छेदनक्रिययो-
पहणं यथा स्यादिति । अङ्गुष्ठोपक्रमिष्ठिकाभ्यां होतृपदमात्तृणमिति
सूचान्तरम् ।

७. दणनिरसनमन्त्र आभिवारिकस्तदुच्चारणे गृह्यवचनाद-
पामुपसर्गनं भिद्वम् । तदुच्यते । पित्र्यायां मन्त्रोत्सर्गेऽपि यथा
स्यात् । अय्यहणं च वपङ्गुष्ठोपसर्गनम् । उत्तरौष्ठ उत्तरमुप-
सृष्टेत्येवमादौ यथा स्यात् ।

८. होतृपदनमिति प्रकृतं दणमिति च । होतृपदनेऽङ्गुष्कं
दणं भिदध्यात् । अङ्गुष्काङ्गुष्कविशेषणं शास्त्रान्तरात् । स्वशास्त्रायां
तु गृह्यत्वप्रकरणे । अथ यदङ्गुष्ठपदनात्तृण निरस्यति प्रोधयत्येव-
मन्तत् इति (कौ० ब० ६.१३) अविशेषेण^३ प्रोधनयुतेः ।

९. होतृपदनाधिकारोऽनुवर्तते । होतृपदन उपविष्टेत् ।

७.

१. ममिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्वित्यनया य इज्यते
 स प्रथमः प्रयाजः । आग्नेयाः प्रयाजाः । सौचीकश्चात्राग्निः । प्रया-
 जान्मे अनुयाजानांश्च केवलानिति लिङ्गात् । अतस्व नाहवनीयः ।
 तेनाहवनीयविकारे ऽप्यचाग्निपदस्थानूहः । ननु होतृविशिष्टोऽग्निः
 स्त्रिएकत् । कथमेतत् ज्ञायते । अथ यदग्निं होत्रायावाहयति
 स्त्रिएकतं तदावाहयति तथा नाचाग्निं होत्रादित्याह पशवो वै
 प्रयाजा रुद्रः स्त्रिएकदिति श्रुतेः (कौ० ब्रा० ३. ३. ४) । अयं च
 सौचीको होतृविशिष्टः । होत्रादहं वरुण विभ्यदायमिति लिङ्गात् ।
 ततः पित्र्यायां कव्यवाहनेत्यूहः प्राप्नोति । उच्यते । अन्य एव
 कव्यवाहनो ऽग्निर्न सौचीकः । कथं ज्ञायते । मन्त्रवर्णात् । यो
 अग्निः क्रत्यात्प्रविवेश वो गृहमिमं पश्यन्नितरं जातवेदसम् । तं
 हरामि पितृयज्ञाय देवमिति तस्माद्व्यपदेशादन्यः कव्यवाहनः ।
 अतः पित्र्यायामनूहः । प्रथममहणस्य प्रयोजनमुच्यते । इति प्रया-
 जयाज्या (१, ७, ६) इत्यचेतिकरणः प्रकारार्थः । एवंप्रकाराः
 प्रयाजयाज्या इति । किमेवं मिथ्यति । उच्यते । केषांचिदध्वर्यूणां
 मिचविन्दा द्वाप्रयाजा । तत्र त्रष्टा अनियतस्थानः । तस्य प्राथम्यं
 मा भूदिति प्रथमवचनम् ।

२. तमूनपादग्न आज्यस्य वेत्तनया^१ द्वितीयः प्रयाजः । द्वितीय
 इत्यस्मिन् वमिष्ठादीनामयं चोत्तरस्य विकल्पेन ।

३. नरागंमो अग्न आज्यस्य वेत्तनया याज्यया द्वितीयः प्रयाजो

भवति । वसिष्ठादौनाम् । अत्रापि द्वितीय इत्यनुच्यमाने पूर्वेण सह विकल्पः स्यात् । वसिष्ठशुनकानां नराशंसो ऽचीणां चैक इति कोट्यायनवचनात् । अचीणां नराशंसो विकल्पः । तैः सह समासो वध्यन्वानां विकल्पार्थः । कण्वानां तनूनपाश्वराशसाबुभौ पद्येते । तच्च पद्ये समुच्चयः । पद्य ऽन्यतरेण प्रयोगः । तथैव संहतीनामपि यथा स्यादेवमर्थः समासः । राजन्यानामसमासात्पूर्वेषां समासे तुल्यधर्मता सिद्धा । अतस्तु धर्मोक्तो ऽर्थः ।

४. इतो अग्न आज्यस्य व्यन्वित्येतया याज्यया द्वितीयः प्रयाजो भवति । येषां तनूनपाश्वराशसाबुभावात्प्राप्तौ तेषामुभयोर्मिन्नाभिन्नयोः पाठसामान्यात् प्रयोग आगच्छते^१ । तस्मिष्टत्वर्यं द्वितीयवचनम् ।

५. बर्हिर्ग्न आज्यस्य वेतित्यमया याज्यया चतुर्थः प्रयाजो भवति । चतुर्थ इति संव्यवहाराय संज्ञा । वक्ष्यति । चतुर्थोत्तमावन्तरेण चत्वार (१.१६.१८.) इति । तत्रास्य ग्रहणं यथा स्यात् ।

६. स्वाहाग्निमित्येवमादिकथा याज्यया उत्तमः प्रयाजः । अथवा ॥ देवतापदानां चोद्गोपदेशात् । अग्नेर्होतुः स्वस्य च महिम्नो निगमप्रतिषेधार्थं^२ व्यवहृत्प्रतिषेधार्थं च दण्डकपाठः । आवाहनदृष्टत्वात्प्राप्नोति^३ । अग्नयस्य प्रकृतिरित्याख्येति वचनात् (१.१६.२) । इति प्रयाजयाज्याः । इतिशब्दः प्रकारे । ततो

१ A B C आगच्छते । २ १ निवद ॥ निवद-८ निवदम् । ३ ॥ आवाहने प्राप्तिः ।

मित्रविन्दायां त्वष्टा अग्न आज्यस्य वेतु इति नवमो दशमो वा
 शाखान्तरात् । स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा अग्न आज्यस्य
 ध्वन्विति द्वेक आहुः । अस्य^१ प्रतिषेधार्थं इति प्रयाजयान्धा इति
 नियमवचनम् ।

८.

१. अग्निर्दृत्राणि जह्वनत् त्वं सोमासि सत्पतिरित्येतावाज्यभागौ
 पौर्णमास्यां भवतः । अथ यत्पौर्णमास्यां वार्चस्त्रावाज्यभागौ भवत
 (कौ० ब्रा० २.५.) इति श्रुतेः । अग्नौद्देशेनाव्यभागसंज्ञा । ततः श्रूय-
 माणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्मिद्भ्ये प्रकृतिं निवर्तयतीति (८.१.३)
 सदन्तावाज्यभागौ इत्येवमाद्युच्यमाने अक्षरेव निवृत्तिर्भवति ।
 यद्यपि सामान्यान्नियम (१.१६.१८) इति सिध्यति तथाप्येवं
 सति प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । वार्चस्त्रावितीयमनुगता संज्ञा । ततः
 सार्वकामिक्यां केषांचिदेव तावन्यावाज्यभागौ^२ भवतः । पाप्मो-
 पघाते सति कामो लभ्यते । अभिचारे च । तच्च हन्नेरर्थवत्त्वात् ।
 शूद्रार्थायामिष्टौ च । तच्चापि पाप्मा वै दृष्टो यो भूतेर्वारयित्वा
 तिष्ठति कल्याणात्कर्मणः साधोरिति श्रुतेः^३ ।

अभिग्रस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा ।

निर्वपेत पुरोस्तामं वायव्यं पशुमेव च ॥

इत्येवमादौ श्रुत्यर्थं वार्चस्त्रौ भवतः । अन्वर्थमंज्ञाविज्ञानात् ।

१ B inserts इति after आहुः Cf. कौ० ब्रा० २.५ । २ A = चिदेतावाज्यभागौ ।
 ३ शतपथम् ११ १ ५ ० ।

२. अग्निः प्रदनेन मन्त्रना मोम गौर्मिद्धा वयमित्येतावमावा-
स्यायाम् । आमावास्ये कर्मणि । वृधन्वन्ताविति संयवहारार्थं
मंज्ञा । अन्वर्थमंज्ञा च । तत चयिण एते एव । पुरोनुवाक्यपहणं
च न^१ कृतं याज्यामंनिधिमिद्धेः ।

३. आग्नेयशौम्ययोर्यथासह्येन ।

४. अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदित्याग्नेयस्य पुरोलागस्य पुरोनु-
वाक्या । अग्नेरिति शोक्तं पुरोलागस्यैवैतौ यथा स्थाताम् । ततो
हविर्यज्ञशोभेषु पुरोलागानामेवैते भवतः । पशुषु तु विपर्यामः
कर्तव्यो यातव्यामत्वदोषात् ।

५. भुवो यज्ञस्य रजसस्य नेता एषा याज्या । आग्नेयस्येति वर्तते ।

६. अग्नीषोमाविमं सु मे एषा उपांशुयाजस्य पुरोनुवाक्या
भवति । यथा पूर्वच तद्धितेन निर्देगस्तथेह^१ न कृत उपांशुयाज-
चोदनायामेव भावार्पम् ।

७. उपांशुयाजस्य जुषाणावित्येवमादिका याज्या ।

८. इदं विष्णुर्वि चक्रसे पुरोनुवाक्या । वषट् ते विष्णवाम
आ हृषोमीति याज्या । वैष्णवस्योपांशुयाजस्य । तद्धितनिर्देगो
नियमार्य इत्युक्तम् । अत्र पुरोनुवाक्या याज्येति शोक्तम् । पूर्वच
दिहृक्तं पारिभाषिकमिति न्यायः सिद्धः । अतः प्रतीकग्रहणं
याज्यापुरोनुवाक्यानामिति (१.१७.१) अविगेषे अत्यपि पूर्वां
पुरोनुवाक्या ततो याज्या ।

८. वैष्णवस्येति वर्तते । जुषाणो वा निगदो वैष्णवस्य याज्या-

त्वेन भवति । कथमेतत् ज्ञायते याज्यात्वेन भवतीति । नन्वय
विकल्पः पूर्वेण याज्यानुवाक्यायुगलेन युक्तः । -नेत्युच्यते । एक-
त्वान्निगदस्य याज्यात्वेन च दृष्टत्वात् याज्यात्वमध्वर्युसीयते । जुषाणो
विष्णुराज्यस्य हविषो धेत्वित्येवं प्रयोगः सामर्थ्यात् ।

१०. अग्नीषोमा सवेदसा पुरोनुवाक्या । युवमेतानि दिवि
रोचनानीति याज्या । कस्य । अग्नीषोमीयस्य पुरोलाशस्य । पुरो-
लाशस्तद्धितवाच्यस्तस्य चोक्तं प्रयोजनम् ।

११. इन्द्राग्नी अवसा गतं पुरोनुवाक्या । प्र चर्षणिभ्यः घृतना
हवेपु याज्या । तद्धितनिर्देशः पुरोलाशाभिधायी उक्तप्रयोजनः ।

१२. एन्द्र सानसिं रयिं पुरोनुवाक्या । प्र ससाक्षिषे पुरुहूत
शत्रून् याज्या । इति सानाय्यस्य । सानाय्यस्येति वचनं नियमार्थम् ।
अतो नान्यस्यैन्द्रस्य^१ हविषः ।

१३. मह्यं इन्द्रो य ओजसा मह्यं इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा
इत्येते याज्यानुवाक्ये माहेन्द्रस्य सानाय्यस्य ।

१४. इन्द्रं वो विश्वतस्सरि पुरोनुवाक्या । मादयस्व हरि-
भिर्यं त इन्द्रेति याज्या । एते याज्यानुवाक्ये इन्द्रस्य न माहेन्द्रस्य ।
किंविशिष्टस्येन्द्रस्य । अप्रतिनिधेः । कौदृशः प्रतिनिधिः कौदृशो
वाप्रतिनिधिः । उच्यते । य. कस्यचित् स्थाने सादृश्येन भवति स
प्रतिनिधिरित्युच्यते । तद्यथा । अथमेवामावास्यायामिन्द्रस्यन्द्रमसः
प्रतिनिधिः । कथमेतत् ज्ञायते । इन्द्रस्यन्द्रप्रतिनिधिरिति

श्रुत्यर्थवादात् । अथ यदमावास्यायामिष्टं यजत्येतज्ज्योतिर्वा
 अमावास्या न ह्यत्र चन्द्रो दृश्यत (कौ० ब्र० २. ६) इति । किमेतेन
 सूत्रेण सिद्धम् । चरुः सांनार्यालाभे मायंदोहस्थाने वा पुरोलाश
 इत्येवमादौ एन्द्र सांनमिं रयिं प्र मसाहिष इति याज्यापुरोनु-
 वाक्ये सिद्धे भवतः । कथं नामाप्नुतः । सांनार्यास्येति नियमात् ।
 अतो प्रतिनिधेरिति देवताविशेषणत्वादेन्द्रं पञ्चगरावमोदनं निर्व-
 पेत्पुरोलाशं चेति भेदेनाप्युपपातात्तत्प्रतिनिधिः प्रायश्चित्तं^१ वेति ।
 यथास्तु तथास्तु । एन्द्र सांनमिं प्र मसाहिष इत्येते^२ भवतः ।
 ननु दृष्टचन्द्रार्था प्रतिनिधिकार्याभावात् नैते प्राप्नुतः । उच्यते ।
 सांनार्यास्येति वचनाद्भविष्यत इति । अमावास्यायतिरेकेणैन्द्रस्य हविषः
 सांनार्यावर्जितस्य इष्टं वा विद्यतो मादयस्य हरिभिरित्येते
 याज्यानुवाक्ये भवतः । मन्त्रविषये तु यः कात्यायनपठित ऐन्द्रः
 पञ्चगराव ओदनो वा^३ तस्यामावास्यायामपीष्टं वा विद्यतो
 मादयस्य हरिभिरिति^४ । तच्च हि प्रत्यासंभवात् । ऐन्द्रं पञ्च-
 गरावमोदनं निर्वपेत्पुरोलाशं वा यद्योदनीयन्ति यद्यपूपीयन्तीति
 श्रुतेः (कात्या० १९. २. १९) । यदि यजमाना बुभुक्षया ओदन-
 मिच्छन्ति यदि पुरोलाशमिच्छन्ति तत ऐन्द्रः पञ्चगराव ओदनो
 वा^५ । अतो ऽसौ न चन्द्रप्रतिनिधिः ।

१ कात्या० १९. २. १—६. १ Balle H. २ Barmar पुरोलाशो वा ।
 ३ B. ॥ एते । ४ B adds पुरोलाशो वा ।

६.

१. पिप्रौहि देवां उगन्ती यविष्ठ एषा स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या भवति । पुरोनुवाक्याग्रहणं निगदव्यपेतत्वादृचः संदेहव्युदासार्थम् ।

२. अत्र प्रयोगः । ये यजामहे ऽग्निं स्विष्टकृतमिति । किं कारणम् । अथ यदग्निं स्विष्टकृतमन्ततो यजतीति श्रुतेः । प्रैषे च तथा वृष्टम् । होता यचदग्निं स्विष्टकृतमिति । तथा च मंप्रैषः । अयालग्निरिति पदद्वयस्यार्थः दृष्टवानग्निर्वक्ष्यमाणा देवताः स्विष्टकृतदभिधानं चेतत् । कुतः । एष ह वै देवेभ्यो हविः प्रयच्छतीति श्रुतेः । अतश्च स्विष्टकृतदिकार ऊहः । तद्यथा पित्र्यायाम् । ये स्वधामहे ऽग्निं कव्यवाहनमयालग्निः कव्यवाहन इति । अवमाननियमार्था दण्डकपाठः । तद्वैके देवतां पूर्वा कुर्वन्मयाङ्गारादिति । तद्व्युदासार्थश्च दण्डकपाठः । अनुयाजवदप्रयाजमुदयनीयं तैत्तिरीयाणाम्^१ । अतश्च तेषामुदयनीये प्रयाजा न सन्ति । अनुयाजान्तु विद्यन्ते । तत्र भविव्यत्स्वण्यनुयाजेषु अयाङ् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानीत्येवमेव प्रयोगः । अयानिति सुडम्बन्दसि कालत्रये ऽपि विधानात् । अग्नेः कव्यवाहनस्य होतुः प्रिया धामानीति पित्र्यायामृहः । जातवेदा इति गुणपदं वरुणस्यापि तुल्यम् । अतश्चावभृथे ऽणूहः । ये यजामहे ऽग्नीवरुणावयाष्टामग्नीवरुणावग्नेः प्रिया धामान्ययाष्टां सोमस्य प्रिया धामान्ययाष्टां रूणस्य प्रिया धामान्ययाष्टां देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि

यत्ततामग्नीवरुणयोर्द्वौत्रोः प्रिया धामानि यत्ततां स्वं मद्भिमान-
मायजतामेज्या इषः छणुतां तावध्वरौ जातवेदमौ जुषेतां
हविरित्यूहः । अग्ने यदद्य विप्रो अध्वरस्य होतः एषा सह निग-
देन याज्या ।

३. वषट्कृत्येति क्क्षाप्रत्ययो ऽङ्गार्थतां स्त्रिष्टुततो ज्ञापयितुम् ।
अतो ऽन्यथापि यत्रयच्च स्त्रिष्टुतदर्थवादस्तत्रतच्च वषट्कृत्योपस्यर्गमम-
पाम् । अप उपसृष्टेत्यन्वयदृष्टत्वात् । अथ यदप उपसृष्टति
शान्तिर्वै भेषजमापः शान्तिरेवैषा भेषजमन्ततो यज्ञे क्रियत (कौ०
ब्र० ३. ६.) इति श्रुतेः ।

१०.

१. इलोपङ्गानं करिष्यतः । भाविनीलोपङ्गान इत्यर्थः । पाणे-
र्दक्षिणस्य या प्रदेशिनी अहुष्ठादनन्तराहुस्तिस्रस्तां प्रदेशिन्याम-
नक्ति स्रक्षयत्यध्वर्युः^१ ।

२. उत्तमे च पर्वणि मध्यमे च । तस्या एव प्रदेशिन्या
हे स्थाने अध्वर्युणाभ्यक्ते । तयोर्यत्पूर्वं तदाचक्षतिना ते ऊतस्य प्रात्रा-
मीये प्राणयेत्यनेन^२ मन्त्रेणाध्वरौष्ठे निलिम्बेत् । यद्वितीयमञ्जनं
तन्मनस्यतिना ते ऊतस्य प्रात्राम्यूर्ज उदानायेत्युत्तरौष्ठे निलिम्बेत् ।
आध्वर्यवस्याहुलिपर्वान्नस्योपदेशो निराकाङ्क्षार्थः ।

२. अपामुपसर्जनं कृत्वा ततो ऽन्यत् । आखान्तर एवमेव विहितत्वात् ।

४. दक्षिणेन हस्तेन उत्तरेलां धारयन् । इलामुपकृत्यत इति संवन्धः । उत्तरेलाग्रहणं शास्त्रसंख्यवहारार्थम् । उत्तरेलां प्राग्द्येवमादिपूपस्थितं द्रष्टव्यम् ।

५. धारयन्निलामुपकृत्यत इति संवन्धः । अमंकुचिताङ्गुलिना दक्षिणेन पाणिना उत्तरेलां धारयति । सव्येनेलापात्रीम् । सव्येन होतृवमभं च पात्रीं च संयच्छतीति सोमे दर्शनात् ।

६. क्रमार्थं वचनम् । हस्तेन चत्वार्यवदानान्यध्वर्युर्ददाति । पञ्चमं होता स्वयं गृह्णीयात् ।

७. जपितेलामुपकृत्यत इति संवन्धः । स्वयमित्यप्यत्रोपयुज्यते । आत्मनो मुखमंमितां हृदयमंमितां वा । न यजमानस्य । धारयन् किं करोतीत्यत आह ।

११.

१. उपहृतं दृष्टदित्येवमादिकं जपं जपितेलामुपकृत्यते । जपितेति वचनादुपांशुप्रयोगः । अनेकस्वयं च ।

१२.

१. इमोपहृतेत्येवमादिस्तस्मिन्पहृतं इत्येवमन्तो निगद इमोपहृतमंमंमोपहृतं इत्यादि ।

२. अनन्तरमितां जिघ्रेत् ।

३. अन्तरिसं इलामथे इलोपकानमंजकस्य निगदस्य^१ मथे चतुरवानिति उच्छमिति । तच्च मैत्रावरुणीति प्रथम उच्छासो निराकाङ्क्षात्^२ । वर्धानिति द्वितीय उच्छासः । पुचे इति तृतीयः । अन्ते चतुर्थः ।

४. यदा इलामथे चतुरवाननं तदा ब्रह्म देवकृतमुपहृतमिति द्वितीयः । यज्ञपतिशब्दस्यानेकयजमानके ऽप्यनूहो देवताभिधानमिति संदेहात् । उपहृताविमौ यजमानौ दियजमानके । उपहृता इमे यजमाना इति वज्रयजमानके । सर्वस्वार (१५. १०. १) उत्तरस्यां देवयज्यायामित्यस्यानुत्सर्गः^३ । अस्थियज्ञे तु दीवणीद्या-पुरुषसंस्काराशीर्वर्जमिति कात्यायनवचनात्सर्वाग्निषामभावः (२५. १४. ४३) । अपरे पुनः *क्रतुवैगुण्यभयात्मयोगमिच्छन्ति ।

५. इलासौत्येवमादिना मन्त्रेणोत्तरेणां संप्राग्न्य भवत्यित्यर्थः । क्रमार्थः क्लामत्ययः ।

६. इतरा या पात्र्यामस्ति तां यजमानपक्षमा च्यत्विजः प्रात्रन्ति । यजमानो ब्रह्मा होताध्वर्युराग्नीध्रयेति वाजिने पठिताः । पक्षैव । न मैत्रावरुणः प्रतिप्रस्थाता वा । प्राग्नेत्यनुवर्तमाने पुनर्वचन सन्त्यप्रति-पेधार्यम् ।

७. भवणानन्तरं तावदाग्यमो होतुर्यावन्मार्जनं न^४ कृतम् । ब्रह्मयजमानयोस्त्वन्यत एव वाग्यमः सिद्धः ।

१ B om निगदस्य । २ A ins ब्रह्म देवकृतमुपहृत इति द्वितीय and alters द्वितीय । तृतीय to द्वितीय । चतुर्थं resp । ३ A -स्यात्सर्गः । ४ C चतु० । ५ B C (orig) om न ।

८. इदमाप प्र वहतेत्यादिना त्वेन यथास्त्रायपठितेनोपांशु-
प्रयोगेण मार्जयन्त इक्षामचयितारः । इक्षाम्भृतान्मार्जनस्य । मार्जनं
मूर्धन्यवसेको गृह्योक्तत्वात् । अङ्गिषु मार्जनं शान्तिर्वै भेषजमाप
इति सिद्धात्^१ । अन्तर्वेद्यवस्थिते पवित्राभ्यां संयुक्ते पात्रे । पवित्र-
वतीति मतुप्निर्देशाद्गुणभूते पवित्रे । अतस्तदभावे ऽपि पत्नी-
संयाजनेषु मार्जनम् ।

९. कृते मार्जने पवित्रप्रतिपत्त्यनन्तरमध्वर्योभागपरिहरणं^२ स्वश्रु-
तिविहितम् । तदस्माकमवधिलेनोपदिष्टम् । यजमानभागस्याप्यत्र
परिहरणमस्येव । न तु प्रोषिते । ब्रह्मणस्तु सर्वदा भवतीति सर्वत्र
निर्दिष्टम्^३ । एतस्मिन्नवधावन्वाहार्यसंज्ञकमोदनं दक्षिणामिपक्षमाह-
रन्ति । बद्धवचनमविवक्षितम् । अवधिलेनोद्दिश्यमानत्वात् ।

१०. यास्वपौष्टियु भागपरिहरणं अन्वाहार्यहरणं च नास्ति
तास्वयेष एव दक्षिणाकालः । सर्वासामिष्टीनामिति वचनात् । न तु
पशौ सत्यपि भागपरिहरणे ।

११. आदिष्टदक्षिणास्वन्वाहार्यौ न भवति । आदिष्टदक्षिणा
आद्ययणमित्रविन्दाप्रभृतयः ।

१२. एषा त इत्येवमादिना मन्त्रेण समिधमाग्नीध्रप्रक्षितां
होतानुमन्त्रयते । अनैकस्वर्थमुपांशु च प्रयोगः । अथ यत्समिधमनु-
मन्त्रयत इक्षाम् वा एषैकातिशिष्टा भवति । तस्मादेनामनुस्रौतीति
(कौ० ब्र० ३. ७) श्रुतेः । यदीष्टानुवचने ऊहस्ततो ऽवापि ।

१ A C (arc h) वचनात् instead of सिद्धात् । २ A C om परि । ३ B
वच भवतीति जि० C has सर्वदा in margin ।

स उच्यते । एते वामग्नौ समिधौ ताभ्या वर्धेथा चा च यायेथाम् ।
अनुमग्व्येति क्वाप्रत्ययो ऽनुयाजान्नप्रज्ञापनार्थः ।

१३ चीननुयाजसज्जकान्वक्ष्यमाणान्यजति याज्याधर्मेण पठति ।
त्रिपक्षेण कर्मत्रयप्रदर्शनार्थम्^१ । अनुयाजानिति शास्त्रसव्यवहारार्थम् ।

१३.

१ अथ प्रथमो ऽनुयाज ।

२ अथ द्वितीय ।

३ विरम्येत्यर्थः ।

४ इति एता एव^२ सर्वत्र । ततः पितृव्यावभृथयोरनूहः । न च
तनूनपाद्याजिनो विकार इतीतिकरणस्य^३ नियमार्थत्वात् ।

१४.

१ अध्वर्युणा सूक्ता ब्रूहीत्येवमन्तेन निगदेन संप्रेषितो वक्ष्य-
माणः सूक्तवाकमाहेति वाक्यशेषः । ननु संप्रेषितो ऽन्वाहेति परि-
भाषितमेव । सत्यम् । निमित्तार्थस्तु संप्रैषपाठः । सामिधेनीसंप्रैषवत् ।
वक्ष्यति । अप्रत्तदैवते दुष्टे नावृत्तिरस्ति ह्येवम् । तथा नावृत्तिः
प्रत्तदोषे ऽस्ति । अत्र ह्येवावृत्तिप्रतिषेधे ऽपि^२ संप्रैष आवृत्तेर्निमित्तः
भवति । ततः संप्रैषवशादावृत्तिर्भवति ।

२ अग्रे तु सूक्तवागमीत्येवमन्तः निगदखण्डमुक्त्वा विरमेत् ।

२. यजमान द्यावापृथिवी स्तामित्येवमन्तं निगदखण्डमुक्त्वा
विरम्य ततो ऽनन्तरम् ।

४. अभयंकृतावित्येवमन्तं निगदखण्डमुक्त्वा विरम्य ततो ऽनन्त-
रम् ।

५. तयोराविदौत्येवमन्तं निगदखण्डमुक्त्वा विरम्य ततो ऽनन्त-
रम् ।

६. अवचने ऽप्यवसानं वाक्यपरिसमाप्तेः । एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

७. हविरजुपतेति हविःशब्दः प्रायेण प्रधानवाची दृष्टः । तदा-
शङ्कया उदर्कस्यापि पाठः । अग्निरिदमिति च केषांचित् । तन्निवृत्त्यर्थं
च दण्डकपाठः । स्वस्य च महिम्नः प्रतिषेधार्थम् ।

८. प्रधानहविर्निगमनम् । उक्तं दण्डकपाठप्रयोजनम् ।

९. अक्रातामित्यन्यत्रापि । द्विदेवस्य एवमेव यथा स्यादिति
सकलपाठः । ननु कौटुशो ऽन्यथा प्राप्नोति । उच्यते । अक्राता-
मिति । किं कारणम् । ऊहस्याच्छान्दसस्मरणत्वात् । अक्रातामिति
तु च्छान्दसम् ।

१०. यथेष्टं व्यवस्था ।

११. पूर्ववद्विचारः ।

१२. यथेष्टं व्यवस्था ।

१३. यथेष्टं व्यवस्था ।

१४. अत्रापि अक्रतेत्येवमेव ब्रह्मदेवते नियमो^१ यथा स्यात् ।
अक्रपतेति लाचणिको मा भूदिति सानुषङ्गः पाठः ।

१५. स्विष्टकृच्चिगमममेतत् । अतश्च पित्यायामूहः । अग्निः
कव्यवाहनो होत्रेण हविरनुषतावीरुधत महो ज्यायो ऽकृतेति ।

१६. अवाप्यवसानं क्वचिधामधेययहणात् ।

१७. असौअसौ इति एवं प्रथमया विभक्त्या युक्ते नामनी
यजमानस्य । न होतुः । अभिव्याहृत्य । अभौतिवचनाप्रोपनाम-
केन । विस्वष्टं निरवकाशम् । तथा च श्रुतिः । उच्चैर्गृहीयाद्य-
द्यथाचार्यः स्यात् इति । नामनी इति आखान्तरात् । असाव-
साविति वीष्टानिर्देशः प्रथमानिर्देशस्य समासप्रतिषेधार्थं पृथगव-
सानार्थं च । ननु कतमे द्वे नामनी । उच्चैर्गृहीयादिति वचनादुप-
नामकस्याप्राप्तिरेव । गुह्यनाम्नोऽपि । तदस्य पिता माता च विद्या-
नामिति नियमादिहाप्राप्तिः । नामकरणे पूर्वं तु दैवतं सर्वचेति
तुगब्दप्रयोगात् । सर्वचेति वचनादिह नचचदेवताश्रयं पूर्वं व्याव-
हारिकमुत्तरम् ।

१८. अभिव्याहृत्येति क्वाप्रत्ययदर्शनात् द्वितीयेन नाम्ना
उत्तरां देवयज्यामित्येवमादेर्निगदखण्डस्य मन्धानम् । अथ यज्ञ-
शिषो वदतीति वचनात्पञ्चाशिषः पठित्वावसानम् ।

१९. अवसानमत्र वाक्यपरिसमाप्तेः । अत्र सूक्तवाक्ते ऽग्नि-
शब्दो होतृशब्दरहितः । ततश्चाहवनीय उच्यत इति शङ्का ।
संप्रेषे तु दैव्या होतारा इति दर्शनात्स्विष्टकृतो ऽभिधानमिति
शङ्का । एवमर्थं चोदनासंदेहः । तस्मादेयामग्निपदानां विकारे-
व्यप्यनूहः ।

२०. एनमित्यस्य पदस्य स्थाने न इति वा प्रक्षिपेत् ।

२१. इष्टं च वीतं चेत्यारभ्य नमो देवेभ्य इत्यवस्येत् । ननु संज्ञाकरणं विना कथमस्य शास्त्रे संव्यवहारः । खिष्टकृन्निगदे सूक्त-
वाके च (१.१६.१०.) अन्यत्र चाग्नीषोमीयात्मसूक्तवाके नाम-
पद्वणं (६.१.२४.) इत्यादिषु । उच्यते । संप्रैषीच्चारणसामर्थ्याद्यथा
सामिधेनीनाम् । सूक्तवाकमन्त्राणामूह उच्यते । द्वियजमानके ।
ओमन्वती वामस्मिन्यज्ञे यजमानौ द्यावापृथिवी स्ताम् । वज्र-
यजमानके । ओमन्वती वो ऽस्मिन्यज्ञे यजमाना द्यावापृथिवी स्ताम् ।
अस्मान्मधदिति अधिधातुर्दिवादौ स्वादौ च पथते । ततश्चोदना-
संदेहादनूहः । द्वियजमानके । आशासते इमौ यजमानौ । वज्र-
यजमानके । आशासत इमे यजमानाः । स्वयमपि सत्तादिषु यज-
मानस्य हौत्रं कुर्वतो ऽहं यजमान इति न भवति । स्वरिमान्यज-
मानानिति भक्षामते दर्शनात् । द्वियजमानके । अग्निगर्मप्रजापति-
गर्माणौ । देवदत्तयज्ञदत्तावुत्तरां^१ देवयज्यामाशासते भूयो हविष्क-
रणमाशासते आयुराशासते सुप्रजास्त्वमाशासते दिव्यं धामाशा-
सते । यदनेन हविषाशासते तदश्वास्तां तदृध्यास्तां तदाभ्यां देवा
रामन्तां तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनुतां वयमग्नेः परि मानुषाः । अथ
वज्रयजमानके । अग्निगर्मप्रजापतिगर्ममोमगर्माणो देवदत्तयज्ञदत्त-
विष्णुमित्रा^२ उत्तरां देवयज्यामाशासते भूयो हविष्करणमाशासत
आयुराशासते सुप्रजास्त्वमाशासते दिव्यं धामाशासते । यदनेन

हविषाश्रमते तदग्रासुस्तदृध्यासुस्तदेभ्यो देवा रासन्तां तदग्निर्देवो
देवेभ्यो वतुतां वयमग्नेः परि मानुषाः ।

२२. स्तौर्णं वहिषि अञ्जलिमुभयहस्तसंयोगं निधायावस्थाप्य
अपति नम उपेत्यन्तं मन्त्रम् । अथ वहिषि प्राञ्जमञ्जलिं निधाय
अपति नम उपेत्येतीति श्रुतेः ।

२३. ग्रंथोर्ग्रहौत्येवमन्तेन निगदशब्देन स्मृतिपितो ऽध्ययुणा होता
तत्संयोरारब्धौमह इत्येतान्मृचमुक्लोपसृष्टेत् । परिभाषिते ऽपि सप्तै-
धवशात्कथं नाम होवावृत्तिः स्यात्^१ । ग्रंथोर्वाक इति शास्त्रमन्त्रव-
हाराय संज्ञाकरणम् । पुरा ग्रंथोर्वाकात् ग्रन्थन्ता वेत्येवमाद्यर्थम् ।
उक्लोपसृष्टेति क्लामत्ययः ग्रंथोर्वाकस्योपसर्गनमङ्गमित्येतस्य शाप-
नार्थम् ।

२४. अग्निर्होता वेत्विद्यादि श्रुगादापनम् । तत आरभ्य
मन्द्रया वाचा तावद्यावदुत्तम आज्यभाग इष्टः । अयानामयं नियमो
न भवत्यप्राप्तत्वात् । अग्निमन्त्रेण एवमाकाशादीनामनियमः प्राक्
श्रुगादापनात् ।

२५. प्रधानयागादारभ्य परं मध्यमया मध्यमेन म्यानेन ।

२६. अनुयाजैश्च आरभ्य उत्तमया वाचा उत्तमेन म्यानेन ।
अनुयाजप्रभवद्यानुयाजाद्गत्वा दुधैः ।

१५.

१. उपांशु मृदुना शब्देन पत्नीसंयाजसंज्ञकैर्यागैश्चरन्ति पत्न्या-
ग्रीध्राध्वर्यवः । होतुरपि तद्देशगमनं तथैव च क्रियेत्येवमर्थमिद-
मुक्तम् ।

२. सोमाद्याद्यतसो देवता यजति । ते वै चत्वारो भव-
न्तीति श्रुतेः ।

३. राका च मिनीवाली च राकामिनीवाल्मी दे देवते ।
उभयपदार्थप्रधामत्वाद्बुद्धस्य । प्रजाकामस्येति प्रजोत्पत्तिमिच्छतो
यजमानस्य । ननु षष्ठीनिर्देशः किमर्थम् । उच्यते । यजतीति
पूर्वसूत्रे परस्मैपदनिर्देशाद्भोतुर्यंजमानार्थं प्रजामिच्छत इत्या-
शङ्क्येताध्वर्युं मृतमिच्छन्निति यथा । पूर्वं गृहपतेरिति राका-
मिनीवाल्मीयोयांगक्रमात् पाठक्रमश्च सर्वत्र विवक्षित इत्येतज्ज्ञायते ।
गृहपतिरित्येकदेशनिर्देश उपलक्षणत्वात् ।

४. यजतीत्युक्तम् । कथमित्याकाङ्क्षिते याव्यानुवाक्याः प्रती-
कपक्षणेन पठति । तास्यैता ऋषो द्वादश यथां यागानां प्रत्येकं
यथासङ्गो न द्वेदे भवतः । सोमस्य याव्यापुरोनुवाक्यायुगलम् । आ
यायस्व समेतु ते पुरोनुवाक्या सं ते यथांश्चि ससु यन्नु वाजा इति
याज्या । आ यायस्व मदिन्तमेत्येषा न भवति । गायत्रीरक्षित-
त्वात् । अप्राथम्याच्च । एवमपि सति यावस्तोत्रे सकलपादपाठः ।
अनेनैव क्रमेण तत्र तिस्रो मा भूवन्निति । ननु आप्यायितवती-
नामिति तत्रोक्तेः कथं संदेहः । आपोहिष्ठीयाभिरिति वदाशङ्क्येत ।

सोमाप्यायने तु सोम विधेभिर्गंडुभिरिति लिङ्गात् सुतरामा-
 शङ्कते । तस्मात्सकलपादपाठः । त्वष्टुर्याज्यानुवाक्यायुगलम् । इह
 त्वष्टारमपियं पुरोनुवाक्या । तन्नसुरीपमध पोषयिन्नु याज्या ।
 ननु तन्नसुरीपमहुतमिति प्रथमा । कस्मादतिक्रम्यते । उच्यते ।
 त्रिष्टुप् याज्या कर्तव्या । न च सा त्रिष्टुप् । यच्च पुनस्त्रिष्टुवपि
 पुरोनुवाक्यात्वेन विनियोज्यमिष्यते तच्च सकलपादपाठः संदेहव्यु-
 दासार्थः । तद्यथा । पित्रङ्गरूपः सुभरो वयोधाः तन्नसुरीपमध
 पोषयिन्नु देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूप इति पुरोनुवाक्या इति ।
 अग्नीषोमीयप्रकृतित्वात् त्वाङ्गस्य तुल्यप्रतीकत्वात् प्रायस्याच्च । तन्न-
 सुरीपमहुतमिति मा भूदिति सकलपादपाठः । एवं वैश्वामिचीणां
 पशौ यातयामन्वे वासिष्ठी^१ प्रयुज्यते । देवानां पत्नीनां याज्यापुरो-
 नुवाक्यायुगलम् । देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः पुरोनुवाक्या । उत
 शा यन्तु देवपत्नीरिति याज्या । यदि देवानां पत्नी राकामहं
 सिनीवासीति ह्रस्वा इत्युच्येत ततः पाठक्रमनियमः^२ एवाङ्गीकृतः
 स्यात् । ततो देविकाहविःषु विपर्यासो न स्यात् । अत्येकं प्रतीक-
 यद्वणाद्यव^३ यातयामदोष^४ उत्प्रेक्ष्यते तत्र^५ विपर्यासः सिद्धो भवति ।
 राकाया याज्यानुवाक्यायुगलम् । राकामहं सुहवां सुष्टुती ऊवे
 पुरोनुवाक्या । यास्ते राके सुमतयः सुपेज्ज इति याज्या ।
 सिनीवान्धा याज्यानुवाक्यायुगलम् । सिनीवालि पृथुष्टुते पुरोनु-

१ B inds धात्रि । २ C om नियम । ३ A यवयव । ४ A •याभल
 दाष । ५ A तववच ।

वाक्या । या सुवाङ्मः खड्गुरिरिति याज्या । अग्नेर्गृहपतेर्याज्यानु-
वाक्यायुगलम् । अग्निर्होता गृहपतिः स राजा पुरोनुवाक्या ।
वयसु त्वा गृहपते जनानामिति याज्या । वयसु त्वा गृहपत इत्यत्र
इतिकरणो नियमार्थः । अत्रैवैता भवन्ति । अन्यथा^१ प्रथमोपदिष्ट-
त्वात् सर्वत्र प्राप्नुयुः ।

५. यथा ह त्यद्वसवो गौर्यं चित् । एतामेव षट्चंजपित्वा नान्य-
त्किञ्चित् तत इत्तामुपहृत्यते । इत्तोपहृत्येत्येवमादिना निगदेन ।
अथ यदृचं जपति स्वस्त्ययनमेव तत् कुरुत इत्यर्थवादान्तरादर्शना-
देवैतावानेव जपो नोपहृतं दृष्टदिति ।

६. अत्र पक्षीसंयाजेलायां उपहृतो ऽयं यजमान इत्यस्य स्थाने
उपहृतेयं यजमानौति वा विकारो भवति । ननु यजमानशब्दो
ऽकारान्तस्ततो यजमाना एव प्राप्नोति । तद्यथा । पचमाना ब्राह्म-
णौति । सत्यम् । पुंयोगादाख्यायामिति (पा० ४. १. ४८)
वचनाद्यजमानौति भवति । तत ईकारं पठन् सूचकार एतज्ज्ञाप-
यति यजमानप्रयुक्तो याग इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।
सन्नेषु मृते यजमाने न परिसमाप्तिः पक्षी जीवतीति ज्ञत्वा ।
अतश्च नेदिष्ठिना सहेतरे यजमानाः परिसमापयन्ति । मृतमर्द्ध-
कायास्तु तदन्तकर्म । ननु ये च यजपतिं वर्धनित्यत्र कथं । उच्यते ।
विभाषा सपूर्वस्येति (पा० ४, १, २ ४) । ईकारस्य पचे विधानादेवमपि
साधुः प्रयोगः । यथा यामस्य पतिर्ब्राह्मणौति (पा० ४. १. ६३) ।
द्विपक्षीके । उपहृते इमे यजमानौ । वज्रपक्षीके । उपहृता इमा

यजमान्यः । ननु प्रकृतावूहो न प्राप्नोति । उत्तरस्थां ततावूहन-
वचनात् । सत्यम् । किं तु प्रकृतौ यथार्थानां^१ स नियमः । अथ-
यार्थानां^२ तु प्रकृतौ विवृतौ च सर्वत्रोद्घः कर्तव्यः । विकारग्रहणाच्च ।
अथमेधे दर्शपूर्णमासादिभिः संस्कृताद्यतस्यो जाया उपकृप्ता भवन्ति ।
तत्र संस्कारत्वादूहः । पक्षीः संनद्येति च शाखान्तरे ग्रैधपाठात्^३ ।

७. येयमनन्तरेणा एतदन्ताः पक्षीसंयाजाः । पक्षीसंयाजा
इत्यधिकारे पुनः पक्षीसंयाजा इति वचनं नियमार्थम् । तेन
दृष्टौनामिलान्तव्य उक्ते पूर्वा इत्या प्रत्येतया । उत्सृजन्तः कर्माणि
पन्तीति जापकम् ।

८. शंघोर्वाकः शंघुस्तदन्ताः पक्षीसंयाजा वा भवन्ति । अस्मि-
न्नपि पक्षे इत्या कर्तव्यैव । कुत एतत् । पूर्वविधानादित्यायाः ।

९. प्र त्वा सुक्ष्मि वरुणस्य पाशादित्येवमादिना मन्त्रेण
पक्षीसंनहनं योक्तं नान्यत् । पक्षीसंयाजप्रकरणात्^४ । तद्विमुचति ।
वेदं विमुच्य पूर्वतरम् । ननु क्रियामन्त्रयोर्मध्ये वेदं विमुच्येति
किमर्थम् । उच्यते । माहचयार्थम् । अतश्च यत्र वेदविमोकप्रति-
षेधस्तत्र योक्तविमोकप्रतिषेधोऽपि भवति । तद्यथा । दौघणीया-
प्रमृत्त्यानूवन्धायाः संस्थाप्य वेदे पक्षीं (८. १२. ८) वाचयती-
त्येवमादिषु योक्तविमोकप्रतिषेधः सिद्धो भवति ।

१०. अस्मिन्निहभयहन्तमनिवेशः । तस्मिन्निहपक्षौ पक्षीमके योक्तं
वेदं च विमुक्तं कृत्वा वक्ष्यमाणं करोति । पक्ष्याः संनिधानाभावे

१ A प्रकृतौ यथार्थानां समवेतार्थानां तु स नियमः । २ A यथार्थानां । C
(acc. li) adds यथार्थानां । ३ C ग्रैधपाठान् । ४ A • याजा इति करणान् ।

अनालम्बुकले वा तद्देशे । तदा च न मन्त्रः^१ । कुत एतत् । अग्नि-
होत्रहोमे अञ्जलौ च पत्न्याः सं त्वा सृजामि प्रजया धनेनेत्यञ्ज-
लाविति (२. १०. ५) यन्नात् । पत्न्यनेकत्वे ऽप्येकस्याः^२ परार्थ-
त्वात् । संभवे सति एवंपाणि क्रत्वर्थानि ज्येष्ठा पत्नीति^३ । कुतः ।
सवर्णासु विधौ धर्म्यं ज्येष्ठया न विनेतरा इति^४ स्मरणात् ।

११. अङ्गिः परिषिञ्चन्निति वचनात्सर्वत्र परिषेको ऽनिर्दिष्ट-
द्रव्यको ऽङ्गिः कर्तव्यः । अन्वयदृष्टं सर्वत्र भवतीति । वेदयोक्ते इति
यदि नोच्येत वेदस्यैव केवलस्य स्यात् । अगन्तरत्वात् । जपतीति
वचनादुपांशुप्रयोगः । अनेकस्वर्यं च ।

१२. एवमन्तं मन्त्र वेदयोक्ते परिषिञ्चञ्जपेत् ।

१३. द्रवन्तं कुलायिममित्येवमादिकं मन्त्रं वेदे अञ्जलौ
स्थिते ऽपनीय योक्तां होता पत्नी वाचयति । भाषयतीत्यर्थः । शक्नौ
सत्यामर्धर्चमर्धर्चं भाषयेत् । अर्धर्चन्यायाश्चर्च इति वचनात् । अशक्नौ
तु ययाकयंचित् । वाचनस्य प्राधान्यात् ।

१४. सा पत्नी दृष्टानि वेदादुक्तस्य अन्तरेण मध्य ऊह न्यस्यत
इति । प्रक्षिपतीत्यर्थः । उपसर्गादस्यत्यूहोरित्यात्मनेपदम्^५ । न्यस्यत
इति । कर्चमिप्रायेण क्रियाफलार्थं वा । ततश्चानेका अपि कुर्युः ।

१५. तन्तुं तन्वच्चजसो भानुमन्विहि इत्यनेन मन्त्रेण गार्ह-
पत्यादुत्तरतः । आ वहिषः स्तौत्वां यावद्वहिराहवनीयान्तं स्तौरे
तावत् । उत्तरेण गार्हपत्यमित्यसति पत्नीदेशादेव प्राप्नुयात् ।

१६. आपृणो ऽसीत्येवमादिना मन्त्रेण वेदशेषं वेदस्यावशिष्टं यत्तदुपतिष्ठते । वेदाधिकारे ऽपि पुनर्वेदवचनमास्तरिद्विकल्पे ऽपि होतृरूपस्यानार्यम् । कथं वास्तरिद्विकल्पः । उच्यते । तमा वेदे-
रास्तृणातीति श्रतपथे पठ्या आस्तरिद्वत्विधानात् ।

१७. एतेनाग्ने ब्रह्मणा वासुधस्र अयाङ् यज्ञं जातवेदा आभ्या-
मृग्भ्यमाहवनीयमुपस्थाप्य । उपस्थानं नाम भक्तिनष्टेण मनसाभि-
लपितार्यसिद्धये देवतोपधावनं तम् कृत्वा ततः ।

१८. प्रथमे उपस्थगमे उपस्थस्य । द्रव्यमुक्तं आपः ता उपस्थस्य ।
ननु अनन्तर आहवनीयो ऽधिकृतस्तमुपस्थसृष्टेत्कस्मान्न^१ भवति ।
उच्यते । वेदशेषमुपस्थाप्येति प्रकृते पुनराहवनीयमुपस्थाप्येति वच-
नात् । अथ यद्य उपस्थश्रुति शान्तिर्वै भेषजमापः शान्तिरेवैषा
भेषजमन्ततो यज्ञे क्रियत इति श्रुतेः । उत्सृज्यते होता । यवाद्या-
दिव्यमावृतो^२ भवतीत्यर्थः ।

१६.

१. व्याख्यातावङ्गप्रधानदारेणोक्तौ दर्शपूर्णमासौ । व्याख्यातव्या-
न्यपि दर्शपूर्णमासयोरङ्गानि सन्ति । तद्यथा । प्रथमप्रयोगेऽन्वा-
रग्नणीया । अनुनिर्वाणः पिण्डपितृयज्ञस्य केषांचित् । तेषामपि
विकृतावतिदेशः प्राप्नोति । तन्निवृत्त्यर्थं व्याख्यातवचनम् । दर्शपूर्ण-

मासाविति च व्याख्यातयोः संज्ञाकरणं शास्त्रसंश्लेषवहारार्थम् ।
 वक्ष्यति । पूर्वा दर्शपूर्णमासाभ्यामन्वारम्भणीयेष्टिरित्येवमादिषु अन-
 योरुपस्थानं यथा स्यात्^१ । न च कौण्डपायिनामयनौययोर्ध्वहण-
 मनयोरेव धर्माद्यानात् । दर्शशब्देनामावास्तमुच्यते । तस्य पूर्व-
 निपातः समासे ऽस्यात्तरत्वात् । अनुष्ठाने तु पौर्णमासं प्रथमम् ।
 कुत एतत् । यद्यपरपक्षे भङ्गं नौयाच्चास्य यज्ञविकर्षः स्यादिति^२
 ज्ञापकात् । प्रकृतिराद्या प्रकृतिर्मूलं^३ योनिरित्यनर्थान्तरम् । केषां
 प्रकृतिः । इष्टिपशुबन्धानां इष्टीनां पशुबन्धानां च इष्टिरिति
 प्रयाजानुयाजाद्यङ्गकक्षापसहितं यागकर्माच्यते । पशुबन्धशब्देनापि
 श्रौतः पशुयागः । अतश्च न शाखापशूनां दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिः ।
 अपरे तु वर्णयन्ति । व्याख्यातवचनं श्रियबुद्धिसमाधानार्थम् ।
 अतश्च याः काचिदिष्टयस्तासां प्रथमप्रयोगे दर्शपूर्णमासाङ्गत्वादन्वा-
 रम्भणीयेत्या भवति । न च पिण्डपिष्टयज्ञो दर्शस्याङ्गम् । व्याधा-
 न्तरमेतद्व्याख्यातम् ।

१. व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाहस्यैकाद्यानां (८.१.१)
 चेत्यग्निष्टोमः स्वधर्मैर्द्वादशाहमन्वेति । व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः
 सद्वाहीनानामिति द्वादशाहः स्वधर्मैरहीनमन्वेति । अग्निष्टोमस्य
 चोदकपरंपरयान्वेति । तचाग्निष्टोमस्यापि प्रकृतित्वं यथा स्यादिति
 सूत्रारम्भः । किं मिद्धमिति चेत् । श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्य-
 ग्निन्द्रये प्रकृतिं (८. १. १) निवर्तयतीत्याग्निष्टोमिरुपस्थाप्यहीने
 निवृत्तिः मिद्धा भवति । अत्रोदाहरणम् । संघातौ तु निविद्धाने

इति (१६. २०. १५.) श्रूयमाणे जनिष्ठावधौयेन्द्रस्य नु वीर्याणी-
त्येतयोर्निवृत्तिः सिद्धा भवति । कस्य पुनरन्वयो येनैवमुच्यते ।
अन्वयस्य प्रकृतिरित्याख्येति । फलस्य नाश्वयः । कर्मनिबन्धनत्वात् ।
तथा तावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यस्य नियमस्य विवृतिष्व-
न्वयः । दर्शपूर्णमासकर्मनिबन्धनत्वात् । यत्र दर्शपूर्णमासौ तत्रायं
नियमो न च विवृतिषु दर्शपूर्णमासौ । किं तर्हि तद्वर्मता । तथा
च जैमिनिः । कर्मणस्त्वप्रकृतित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्थानश्वय-
साहन्धनत्वादिति ।

२. येषं प्रकृतिरुक्ता दर्शपूर्णमासाख्या । अस्यामेव तावच्चिन्त्यते ।
किं प्रधानं कानि चाङ्गानीति । किमेतया चिन्तया प्रयोजनम् ।
प्रधानविनाशे आवृत्तिः । अङ्गविनाशे चानावृत्तिः । प्रकृतौ चैत-
च्चिन्त्यमानं विवृत्यर्थमपि भवतीत्ययमवसरः । अन्तरेणाव्यभागौ
स्त्रिष्टुतं च यदिष्यते तत्प्रधानमिति संवन्धः । यस्यायं प्रदेशः
स्त्रिष्टुतदाव्यभागयोरन्तरावर्ती तन्मावाप इत्याचचते । जैमिनिप्रभृतयः
सूचकाराः । अनया संज्ञया व्यवहरन्ति । अस्य तु प्रयोजनं ।
अनिर्दिष्टस्थानमस्मिन् देशे ओष्यत इति । तेन संज्ञानमिति च
जपेरन् (२. ६. २) । अग्रे वायो विद्युदित्येवमादि (४. २. ४)
प्रधानानन्तरं प्राक् स्त्रिष्टुततो भवति ।

४. यानि सामिधेयतुल्यवचनादीनि आव्यभागान्तानि यानि च
स्त्रिष्टुतप्रभृतीनि परतक्षानि^१ तदङ्गानि । तदिति सर्वनाम्ना

आवापिकं^१ प्रधानं निर्दिश्यते । तस्य इतराण्यङ्गानि । उक्तमङ्ग-
चिन्ताप्रयोजनम् ।

५. तेषामङ्गानामभिन्नकाले प्रधानप्रयोजने विभवः शक्तिरस्ति ।
शक्नुवन्ति हि सकृन्नान्युपकर्तुमित्यर्थः । तद्यथा । पौर्णमासे प्रधान-
वज्रत्वे ऽपि कालाभेदात्सकृदङ्गानि । तुरायणे च कालभेदात्पृथक् ।

६. यः सकृत्कृतं^२ बहूनामुपकरोति तत्तन्ममित्युच्यते । अतश्च
लक्षणसूत्रमेतत् । तेन दौर्लभ्यादि सकृदहर्गणे ।

७. यच्च तद्धितेन वा चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा देवताभिः
संयुक्तः शब्दः श्रूयते । किंविशिष्टाभिर्देवताभिः । उच्चावचाभिर्वङ्गी-
भिरन्पाभिर्षा । तच्च सर्वत्र प्रदानं^३ प्रत्येतव्यम् । प्रदानं याग इष्टिरि-
त्येको ऽर्थः । प्रधानप्रचेपस्य^४ चेयं संज्ञा । प्रदानमावर्तते । तस्य प्रदानं
स्त्रिष्टकदिलं चेति (१५.२.१७) शास्त्रसंन्यवहारार्थम् । ननु उच्चाव-
चाभिरिति न वक्तव्यम् । पचान्तरस्यासंभवात् । उच्यते । प्रदानाभि-
प्रायमेतत् । तद्यथा । मित्रविन्दायां वङ्गीनामेकं प्रदानम् । पशुदेवता-
याश्चैकस्या एव प्रदानद्वयं^५ च । तस्मात्प्रदानविशेषणमुच्चावचाभि-
रिति । ननु पञ्चविलक्षरः पञ्चपशुर्विशाखयूप इति देवतासंयोगा-
भावात् प्रदानं न प्राप्नोति । उच्यते । समाप्ते श्वेनोषधतीभ्यामिति
समाप्तिवचनाद्भविष्यति । विशाखयूपे च यूपवचनात् । यथा लोके
किशोरेण सह वडवेत्युक्ते धेनुर्वडवेत्यनुक्तमपि ज्ञायते श्रूयत इति

१ A आवापादिकम् C (sec h) आग्नेयादिकम् । २ B ins च । ३ B
(orig) प्रधा० । ४ B =चेपतस्य C =चेपस्य, न over the hue. ५ B चप
instead of द्वय ।

वचनाच्छाखान्तरश्रुतस्यापि देवतासंयोगस्य परिग्रहः पञ्चविंशस्य च
देवतासंयोगः श्रुतपथश्रुतौ^१ । महर्त्विग्भ्यो निर्वपतीति न प्रदान-
मृत्विगुद्देशेन^२ विहितत्वात् । कुतः । श्रुतपथे तमेते चत्वार षड्विजः
प्राश्नन्तीति प्राश्ननवचनात् । तथा तेभ्यो ऽध्वर्युश्चातुष्पाशं बद्धौदनं
निर्वपतीति च ।

८. तत्र तस्मिन्प्रदानस्य नामाह्वये श्रवणे चो विकारो भवति
न उच्यते । याथा देवता विहृतौ चोदिता तद्देवते याज्यापुरोतु-
षाव्ये एव भवतो नान्ये । एकमपि वैहृतं प्रधानं बद्धनां प्राकृतानां
निवृत्तिं करोति । प्रधानत्वसामान्यात् ।

९. इदं चान्यत् । निगमस्थानेषु वक्ष्यमाणेषु देवतादेशनयूह-
नादियु^३ च सा देवता या यत्र चोदिता । न पर्यायेणात्मैकल-
रूपेण वा नैवकवत् । अतश्च येनैवाभिधानेन चोदिता तेनैवोप-
लक्ष्यते । प्रकाशत इत्यर्थः ।

१०. निगमस्थानशब्दव्युत्पत्तिरादरार्था । ॥ चादरः प्रायश्चि-
त्तविशेषार्थः । ततश्चावाहनादीनामन्यथाकरणेन मन्त्रानुजपमात्रं
प्रायश्चित्तम् । अपि च । यस्मादिव्यमाना एव निगच्छन्ति तस्मा-
द्विगमस्थानानीतिवचनात्स्त्रिष्टुक्छागाभावे अग्निं होत्रायावहत्येत-
त्पदं न भवति । कुतः मदेहः । होतृत्वकार्ययोगादग्नेर्होतुः । आ-
वाहनादीनि वर्जयित्वान्यवानिज्यमानस्यापि शब्दोच्चारणमस्यैव ।
तद्यथा । अग्निर्होता वेत्वाग्निर्होत्रमित्यादौ । वनस्पतिप्रैषे च । यचा-
ग्नेर्होतुः प्रिया धामानि । सूक्तावाकप्रैषे च । अग्निमद्य होतारम-

आवापिकं^१ प्रधानं निर्दिश्यते । तस्य इतराण्यङ्गानि । उक्तमङ्ग-
चिन्ताप्रयोजनम् ।

५. तेषामङ्गानामभिन्नकाले प्रधानप्रयोजने विभवः शक्तिरस्ति ।
शक्नुवन्ति हि सकृन्नान्युपकर्तुमित्यर्थः । तद्यथा । पौर्णमासे प्रधान-
वृद्धौ ऽपि कालाभेदात्सकृदङ्गानि । तुरायणे च कालभेदात्पृथक् ।

६. यसकृत्कृतं^२ बह्वनामुपकरोति तत्तन्त्रमित्युच्यते । अतश्च
लक्षणसूत्रमेतत् । तेन दीक्षणीयादि सकृदहर्गणे ।

७. यत्र तद्धितेन वा चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा देवताभिः
संयुक्तः शब्दः श्रूयते । किंविशिष्टाभिर्देवताभिः । उच्चावचाभिर्वक्त्रौ-
भिरन्ताभिर्मां । तत्र सर्वत्र प्रदानं^३ प्रत्येतथ्यम् । प्रदानं याग इष्टिरि-
त्येको ऽर्थः । प्रधानप्रत्येपस्य^४ चेत्यं संज्ञा । प्रदानमावर्तते । तस्य प्रदानं
स्विष्टकृदिसं चेति (१५.२.१७) शास्त्रसंन्यवहारार्थम् । ननु उच्चाव-
चाभिरिति न वक्तव्यम् । पदान्तरस्यासंभवात् । उच्यते । प्रदानाभि-
प्रायमेतत् । तद्यथा । मित्रविन्दायां वक्त्रौनामेकं प्रदानम् । पशुदेवता-
याश्चैकस्या एव प्रदानद्वयं^५ च । तस्मात्प्रदानविशेषणमुच्चावचाभि-
रिति । ननु पञ्चविलयकः पञ्चपशुर्विशाखयूप इति देवतासंयोगा-
भावात् प्रदानं न प्राप्नोति । उच्यते । समाप्ते श्वेनोपपत्तीभ्यामिति
समाप्तिवचनाद्भविष्यति । विशाखयूपे च यूपवचनात् । यथा लोके
किशोरेण सह वडवेत्युक्ते धेनुर्वडवेत्यनुक्तमपि ज्ञायते श्रूयत इति

१ A आवापादिकम् G (see h) आघोयादिकम् । १ C ins. च । २ B (orig.) प्रधानं । ३ B = सेपनस्य C = सेपस्य, स over the line. ४ B चय instead of द्वय ।

वचनाच्छाखान्तरश्रुतस्यापि देवतासंयोगस्य परिग्रहः पञ्चविलस्य च देवतासंयोगः श्रतपथश्रुतौ^१ । महर्त्विग्भ्यो निर्वपतीति न प्रदान-
मृत्विगुद्देशेन^२ विहितत्वात् । कुतः । श्रतपथे तमेते चत्वार ष्टविजः
प्राश्नन्तीति प्राश्ननवचनात् । तथा तेभ्यो ऽध्वर्युथातुष्पाग्नं वक्त्रौदनं
निर्वपतीति च ।

८. तत्र तस्मिन्प्रदानस्य नानारूपे श्रवणे यो विकारो भवति
न उच्यते । याया देवता विहृतौ चोदिता नहेवते याज्यापुरोनु-
वाक्ये एव भवतो नान्ये । एकमपि वैहृतं प्रधानं बहूनां प्राकृतानां
निवृत्तिं करोति । प्रधानत्वसामान्यात् ।

९. इदं चान्यत् । निगमस्थानेषु वक्ष्यमाणेषु देवतादेशनयूह-
नादिषु^३ च सा देवता या यत्र चोदिता । न पर्यायेणात्मैकत्व-
रूपेण वा नैवकवत् । अतश्च येनैवाभिधानेन चोदिता तेनैवोप-
लक्ष्यते । प्रकाशयत इत्यर्थः ।

१०. निगमस्थानशब्दश्रुत्युत्तिरादरार्था । ॥ चादरः प्रायश्चित्त-
विशेषार्थः । ततश्चावाहनादीनामन्यथाकरणेन मन्त्राणुजपमात्रं
प्रायश्चित्तम् । अपि च । यस्मादिव्यमाना एव निगच्छन्ति तस्मा-
न्निगमस्थानानौतिवचनास्तिष्ठकदागाभावे अग्निं होत्रायावहत्येत-
दं न भवति । कुतः संदेहः । होतृत्वकार्ययोगादग्नेर्होतुः । आ-
वाहनादीनि वर्जयित्वा न्यत्रानिज्यमानस्यापि शब्दोच्चारणमस्येव ।
यथा । अग्निर्होता वेत्तग्निर्होत्रमित्यादौ । वनस्पतिप्रैषे च । यत्रा-
होतुः प्रिया धामानि । सूक्तवाक्प्रैषे च । अग्निमद्य होतारम-

१ B ० पठे नत । २ १ उपदेशेन B ० लिख्यदेशेन । ३ १ B देशेन ।

वृणीतेति । उत्तमे प्रयाज इत्यत्र उत्तमशब्दो यदि न क्रियेत ततः प्रयाज इत्यमाना निगच्छन्तीति त्वष्टृवनस्यत्योः प्रयाजेस्त्रिज्यादर्शनात् तयोरेव निगमनानि स्युः । खिष्टरुचिगद इति निगदवचनं संज्ञार्थम् । देवतावचनं चोदितदेवतार्थम् । ततो भ्रान्त्यावाहितस्येज्यमानस्यापि न निगमाः । ननु पर्यग्निरुतस्य त्वाष्ट्रस्येज्यमानाभावाच्चिगमाभावः प्राप्नोति । तथा तत्रैव वनस्यतेः खिष्टरुदितं भवत्येव । उच्यते । पर्यग्निरुतमुत्सृजन्ति (८. २७. ५) इति सिद्धे न संस्थापयन्तीति वचनं सर्वधर्मप्रापणार्थम् । ततो भवत्येवावाहनम् । तथा देवतादेशनादिष्वपि निगमस्थानसंज्ञा । हेत्वारम्भात् । अत उपांशुहविःषु तेषामप्युपांशुता भवति । न च त्वाष्ट्रे दृष्टत्वादप्येषां कपिञ्जलादीनां पर्यग्निरुतानां त्वाष्ट्रधर्माः अनुक्रामन्त्येव विकाराभ्याख्यास्याम इत्युत्तरसूत्रे यस्मात् ।

११. अन्यमनुमरन्तो विकारानुक्तेभ्यो विकारेभ्यो ये अन्यथा भवन्ति ताव्याख्यास्यामः । असंमोहेन प्रदर्शयिष्यामः । ये चोक्तास्ते च सन्ति याद्यानुक्रमिष्याम इति चशब्दः । तद्देवते याज्यापुरोतवाक्ये इत्युक्तम् । अनुक्रामन्तो ऽन्यथा वदिष्यामः । तद्यथा । एन्द्रयाहि हरिभिः मखे विष्णो वितरं वि कमस्तेत्यत्र न विकल्पः । इज्यमाना देवता निगच्छन्तीत्युक्तम् । तदन्यथायनुक्रामन्तो वर्णयिष्यामः । यथा । इन्द्रं वसुमन्तमावहेत्यादौ । अनिरुक्तेषु पर्यायेणापि देवतानामेत्येवमादिश्रुतेर्वचनादन्यथा वक्ष्यामः ।

१२. वक्ष्यति । अग्नये पवमानायेष्टिः पौर्णमासीविकारः । तत्र

वार्चमावाज्यभागौ प्रतीयाज्जानीयादित्यर्थः^१ । सामिधेनौखिष्टस्र-
तिपेधार्था इयं परिभाषा । अन्यथा चोदितेन सह विकल्पः स्यात् ।
ननु वार्चमौ वृधन्वन्ताविति सर्वत्र वक्तव्यं किं पौर्णमासीविकारो
ऽमावास्याविकार इति वचनेन । उभयमंज्ञार्थम् । किं कृतं भवति ।
पौर्णमासं प्रथमायै मन्त्रं भवतीत्यस्याथयमेवार्थ इति ज्ञापितं भवति ।

१३. प्रतीयादिति वाक्यशेषः ।

१४. पौर्णमासीविकार इत्युक्ते वार्चमौ । अमावास्याविकारे
वृधन्वन्तौ इति वचनात्^२ अनुक्ते न किञ्चिन्नाप्नोतीति तदर्थं वचनम् ।
विकल्पभूतौ विकल्पेन भवत इत्यर्थः ।

१५. देवतया हेतुभूतया प्रतीयात् । कथम् । यथाग्निर्देवतात्मेन
श्रूयते ऽग्नीषोमौ वा तथ वार्चमौ । यजेद् इन्द्राग्नी वा तथ वृधन्वन्तौ ।

१६. इयमपि हेतावेव पञ्चमी । हविषा वा हेतुभूतेन हविषा
वा लिङ्गेन प्रतीयात् । कथम् । औषधद्रव्यं पौर्णमासे^३ । सांनार्यद्र-
व्यममावास्यायाम् ।

१७. प्रतीयादिति वर्तते । यत्र हेतुमंनिपातः । तद्यथा ।
ऐन्द्रेमेकादशकपालं पुरोस्तामं निर्वपेदग्नेयं पय इति । तत्र हविषो
वलीयस्त्वम् । तत्र ऐन्द्रे पुरोस्तामे वार्चमौ । आग्नेये पयमि
वृधन्वन्तौ ।

१८. सर्वार्था इयं परिभाषा । आज्यभागार्थायाम् विकल्पस्या-
नवकामः स्यात् । अवोदाहरणानि । विराजौ (१. १२. २३)

१ Cms - वाच्यः । मेधा देवताशब्दादिष्वपि निबन्धस्याभावात् । १ B निय-
माद् instead of वचनाद् । २ B पौर्णमास्य resp आमावास्याम् ।

स्विष्टकृत इत्युक्तेरुक्तसामान्यादृगेव^१ नियम्यते । न निगदः । अतो निगदानिवृत्तिः । कयाशुभीयेन जनिष्ठाउघीयस्य निवृत्तिः । सूक्तेन सूक्तस्यैव सामान्यात् । बद्धदेवतस्य प्रकृत्यभिसंनमने^२ तत्र ऐन्द्राग्रं याज्यानुवाक्यायुगलम् । इन्द्राग्री वै सर्वे देवा इत्यर्थवदसामान्यात् । अन्याय इति चेत् । उच्यते । अमत्यां गतौ येन केनचित्सामान्येन व्यवस्था युक्ता ।

१८. तदन्यत्र सायनाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्र (१.४.१२) वस्तुवृत्तेनोक्तं न शब्दतः । तदिहानूद्यत एवामंदेहार्थम् । उत्तरसूत्रार्थं च । चशब्द इष्टिपशुबन्धाधिकारानुकर्षणार्थः ।

२०. अविकल्पायै सूत्रम् । इष्टिपशुबन्धेष्वेव वचनादन्यत्^३ । सोमे तु सत्यपि वचने दौक्षणीयादिषु विकल्पो भवति । तथा च शतपथे । तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपसत्सु तु यावदादिष्टं क्षुर्यादिति यद्वाच विकल्पः । नासाधर्मातिदेश इति न्यायाच्चातुर्मास्यसोमेषु । पिब्यायामेकैव सामिधेनौ । अतश्च मित्रविन्दायां पञ्चदशैव सामिधेन्यः । ग्राखान्तरे तु सहस्रं सामिधेनीनामाप्नातम् । तेन सह विकल्पो न भवति । ननु विष्टजिति^४ केषांश्चिदेकविंशतिः सामिधेन्यः ग्राखान्तरे । तथा इष्टकापशो शतपथे । तस्यैकविंशतिः सामिधेन्यस्तेषां चतुर्विंशतिः सामिधेन्य इति तत्र कथम् । उच्यते । अस्माकं तत्र विष्टेपाभावात्सप्तदश्येन सह विकल्पः ।

१ A •न्युक्ते श्रुक्ता• II •न्युक्ते लक्षणा• । २ A प्राकृता• C प्राकृतार्थसंनमन-
मैन्द्राग्रं या• । ३ A C (in marg) ins. इष्टिपशुबन्धेष्विति वचनात् । ४ A ins
विष्टजिति ।

२१. काम्यासु कामसंबन्धेन चोदितासु । तद्यथा । सार्वकामि-
कग्रये कामांय इत्येवमाद्यासु स्त्रीलिङ्गनिर्दिष्टासु उपांशुष्वविष्टं
कार्यम् । यज्ञायर्वणं वै काम्या दृष्टवस्ता उपांशु कर्तव्या इति श्रुतेः ।
लिङ्गदर्शनाच्च । अग्रे सर्वे वै काम्या विभक्तियु तस्मादुपांशु भवन्तीति
स्वश्रुतौ (२. ५) ।

२२. अकाम्यास्तपि दौघणीयाद्यासु तथा अनिर्दिष्टेष्वपि च
तद्यथा सौर्यस्योपांशु प्राजापत्यस्योपांशु इत्यादिषु । अन्यमनुसरन्तो
व्याख्यास्यामः । अविकल्पार्थो ऽयं योगः । देवत उच्चैरुपांशुतायां
(१२. १. २) चेतुक्ते ऽपि स्वमतपरिग्रहार्थं वचनम् ।

१७.

१. हविषां विधानप्रक्रमे^१ प्रतीकयज्ञमृगादिग्रहणं याज्यापु-
रोनुवाक्यानां प्रत्येतज्यम् । एतासांमृचां प्रतीकानि विभक्त्य इति
श्रुतौ प्रयोगदर्शनात् । एतदुक्तं भवति । यागसोदनाप्रक्रमे^२ यत्प्रती-
कग्रहणं तद्याज्यापुरोनुवाक्यानां प्रतीक्यात् । यद्यन्यः प्रयोजनान्तर-
संबन्धो नास्ति । अत्रोदाहरणानि । सोमं त्वष्टारं देवानां पत्नीरग्निं
मृहपतिमिति यजतीति प्रकृत्याह । आ यायस्व सं ते पयांसौह
त्वष्टारं तं मरुतुरीपमित्यादि । तथाम्रये ऽग्निमत इति प्रकृत्या^३-
ग्निमग्निं हवीमभिरित्यादि । तथा प्रायणीयेष्टिः । पथां स्वस्ति-
मग्निं सोममित्याद्यनुक्रम्य स्वस्ति नः पथासु स्वस्तिरिह्ये नथाम्रे

सं पारयेत्यादि । न चेदन्योऽयं संयोग इति कस्मात् । उच्यते ।
 आग्नेयो वा द्योः पूर्वाङ्गेन तनूदेवताः पुरस्तात्पुरोन्माग्न्याग्निं
 पवमानं पावकं च शूचिं शोपरिष्ठादिशेभिरग्ने अग्निभिरग्ने
 विश्वेभिरग्निभिरिति (१. १. ८. १०) स्विष्टकृदर्थेन संयोगान्नधान-
 स्येते न भवतः । अग्ने जुषस्वेत्याहुतौ हयमानायाम् । उपप्रियमित्याह-
 वनीये हयमानायामिति भेदे चान्ये । अग्नेषोमप्रणयनसंयोगात् ।

१. द्विप्रभृतिषु यजतिषु देवतालिङ्गरहितेभ्यपि चोदगानुपूर्व्येण
 याव्यापुरोमुवाक्ये भवतः । तद्यथा । दूतं यो विश्ववेदममिति
 द्विदेवत्यानामिति (१. ४. ५. १४) चोदगाग्रहणे अमति यागा-
 नुपूर्व्येण स्यात् । को दोष इति चेत् । उच्यते । पशुपुरोन्मागे
 ऽक्रियमाणे ये एव पशुपुरोन्मागश्च प्राप्ते ते एव प्राप्नुतः पशोः ।
 तस्मा भूदिति चोदगाग्रहणम् ।

२. ॥ केवलं चोदगानुपूर्व्येण व्यवस्था किं तर्हि दैवतेन प्राधा-
 न्यस्तुतिभाजा शब्देन । चोदितदेवतापर्यायेणापीत्यर्थः ।

४. लिङ्गमुच्यते । लिङ्गेनात्यन्तमहचरितं यदुच्चार्यमाणं लिङ्गिनं
 प्रत्याययति । यथा । धूमकेतुः पुरुषान्द्र इत्यग्नेः । तेन लिङ्गेन ।
 न केवलं पूर्वैरेव कारणैर्यवस्था ।

५. उपसर्जनमुपसर्गा गुण इत्यर्थः । अतएव मगुणासु देवतासु
 चोदितासु अनधिगच्छन् अप्राप्नुवन् तद्विज्ञे मगुणे देवतालिङ्गे दैवतेन
 देवताशब्देन केवलेन तुल्येत् । आत्मानस्तुष्टिं कुर्यात् । नष्टे तु

न कुर्यात् । यच्च सूत्रकारेण याज्यापुरोनुवाक्ये नोक्ते तच्चैव कुर्यात् । तद्यथा । विश्वेभ्यो देवेभ्यो धार्मिकेभ्यो जागतेभ्य सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्य इत्यादौ ।

६ उपसृष्टा सगुणा एव निगमस्थानेषु भवन्ति । तद्यथा । अग्निं तपस्वन्तं जमदन्तं पावकवन्तमावहेति ।

७ अभौह्य पुन पुनर्या वाचिदेवता तस्यैतस्यै देवतायै हवि द्योयते । एकस्मिन्नेव कर्मणि । तद्यथा । आग्नेयं कृष्णपीवमासभेत सौम्यं बभ्रुम् । आग्नेयं कृष्णपीवमिति चरकाणाम् । तच्च प्रथम-
स्याग्नेयस्याग्ने नयेति षट् । द्वितीयस्या ते वत्सो मनो यमदित्य-
ग्ने कामाथ षट् उक्तं । ननु सगुणा एता । उच्यते । निर्गुणस्य
चोदितस्य गुणो भवन्नपि न द्रव्यति । यथा प्र तत्ते अद्य शिपिवि-
ष्टेति । देवतायै हविद्योयत इति देवतावचनात्काये प्राजापत्या
प्राजापत्य इतरे । को वे प्राजापतिरित्यर्थवादात् । तथा प्राजापतिर्वै
क इति च । हविद्योयते तचेति वचनाद्यस्मिन्नेव हविषि पूर्वमुपदेश
श्रौपधमाज्य वा तच्च व्यवस्था । प्रथमोपदिष्टे प्रथमचोदनायामुप-
दिष्टे इत्यर्थः । याज्यानुवाक्ये इति । ननु याज्यैव केवला । यात-
यामत्वदोषाग्रह्या ते इति वचनादिपर्यासेनापि ते एव । वर्षोयसौ
(१ १० ११) तु याज्येति तच्च तुग्रन्दाच्चियम् । सर्वत्र प्रती-
यात् । सर्वत्रैव जानीयात् ।

८ इदं चान्यदुच्यते । इष्टयो वज्रप्रकारा शाखान्तरेषु काम-
विशेषसमुक्ता पश्यन्ते । तास्य पृथक्कृतं मानालेन न शक्या विगण-
यितुं तत्तस्यान्यानपि धर्मान्ययोक्ताननुतिष्ठेत् । तद्यथा । स यदि

दृष्टिकामः स्याद्यदीष्टा वा यजेत दर्शपूर्णमासयोर्वैवं ब्रूयाद्दृष्टिकामो वा अस्मीति तचोक्ता अध्वर्युं ब्रूयात्पुरोवातं च विद्युतं च मनसा ध्यायेति अभ्राणि मनसा ध्यायेत्याग्नीध्रं स्तनयिषुं च वर्षं च मनसा ध्यायेति होतारं सर्वाण्येतानि मनसा ध्यायेति ब्रह्माणमित्येवमादयो धर्माः शाखान्तरीया याद्या इत्येवमर्थः सूत्रारम्भः ।

८. तत्र तेव्वपि शाखान्तरेषु या अग्नादिष्टयाज्यापुरोनुवाक्या देवताः तामु गायत्रीचिष्टुभौ । गायत्री पुरोनुवाक्या चिष्टुज्याज्या इत्येतया व्यवस्थया । तद्देवते या देवता चोदिता । न तु भक्तिमात्रेण । यथा । आग्नेयी गायत्रीति । परीच्छेत् । सर्वतोऽपिच्छेत् ।

१०. गायत्रीचिष्टुभोरलाभे षष्णिहं दृष्टतीं च परिहाय अन्यानि प्राकृतानि विरालष्टमानि च्छन्दांसि पश्यीतव्यानि । कुतः^१ । विरालष्टमानि च वा एतं च्छन्दांसि गोपायन्ति योऽसौ तपति तां ते संपदं मोहयन्ति ये ऽतिच्छन्दोभिर्यजन्तीत्यपरेण दर्शनात् । नोष्णिहा वषट्कुयांस दृष्टत्या वषट्कुयांसिदिति चरकाणाम्^२ । अभावे ऽन्यथापि शुनासीराविमामिति यद्वात् ।

११. पुरोनुवाक्यातो याज्या वर्षीयसी गुरुतरा कर्तव्या । तुशब्दो नियमार्थः । तेन यत्र विपर्यासेन लघीयसी तत्र न विपर्यसेत् यद्यपि अभीक्ष्णचोदना^३ ये ते इति परियद्वात् । तथा च महिम्नो याज्यापुरोनुवाक्याविपर्यासे^४ सूचकारेणैव कृतो यत्रः

१ B om the words from अलाभे to कुतः C orig from विराल* to कुतः ।

२ B कुयांसि च कारणम् । C कुयांसि च । विरालष्टमानि च्छन्दांसि पश्यीतव्यानि । कुतः कारणम् । ३ B अभीक्ष्णचोदनाया यो न इति परियद्वात् C अभीक्ष्णदेवतासु । ४ C om. याज्यापुरोनुवाक्या ।

उत्तरस्य महिम्नो याज्यापुरोनुवाक्ये विपर्ययेदिति (१६.७.१२) ।
विष्कन्दसो न विपर्यासो भवति । चिष्टुपूजगत्योश्च चिष्टुप् वर्षी-
यसी । श्रौतकवचनात् गुर्वचराणां गुरुवृत्तिं सर्वं गुर्वचरं चैष्टुभमेव
विद्यादिति (३.१८.३३) ।

१२. पूर्वोक्ताभावे सति सप्ते वा । तुल्यप्रमाणे कल्पयितव्ये ।

१३. यच्च यथोर्याज्यापुरोनुवाक्ययोरेतेषां वक्ष्यमाणानां
लक्षणानां किञ्चिद्भवेत् । पुरोनुवाक्यालक्षणान्यप्यसंभवे याज्यायां
याज्याणि । याज्यालक्षणान्यपि पुरोनुवाक्यायाम् । कथं नाम
स्युरित्येवमर्थं सूत्रारम्भः । किञ्चित्स्यादिति वचनात् ऊवे ऋयामि
आऊवामहे पिव पाहि अपाः एवमादि । न तु यथापठितान्येष
याज्याणि ।

१४. ऊवे ऋवामहे शुधागद्येदं बर्हिर्निषीद देवतानामेति
पुरोनुवाक्यालक्षणानि । ऊवे ऋवामहे एते एव कर्तव्यवचने । नान्ये
लक्षणत्वेन ग्रहीतव्ये ददामि ब्रवीमीति । कुतः । किञ्चिदचनात्सिद्धे
तुल्यार्थयोः पाठात् । आगहीति शोपसर्गमतः पुनःपाठः । निषीदेति
शोपसर्गमेकं लक्षणम् । देवतानामेति । नामधेयमिति शोक्तं पर्या-
यान्तरस्यापि ग्रहणार्थम् । न चेष्टय इतीत्यधिकारे ऽपि सति
लक्षणानीति वचनात्पाशुकान्यथेतानि लक्षणानि ।

१५. अद्वि पिवेत्येतेषां न स्वरूपेण ग्रहणम् । किं तर्हि उप-
लक्षणमात्रेण । कुतः । लक्षणाधिकारे पुनर्लक्षणानीति वचनात् ।
अतश्च कचिद्भातुव्यत्ययो भवति । न चैतदल्लक्षणिकं नैगमेषु तत्रतत्र
ग्रहणात् । तथा च श्रुतिः । आऊतीवृधमित्यभिरूपा (८.८) । जुधस्र

प्रतिहर्षेत्यभिरूपा । देव याज्येत्यभिरूपा । हविष्मती हविषः । वंछि-
ष्ठमिति बज्रस्य देव हि पुरोलाशः । प्र वाहवा सिद्धं जीवसे न
(कौ० ब्र० १८. १६) इति हविषो वाहवेति तद्धविषो ऽङ्गानां रूपं
इत्येवमादीन्याह । किमेवं सिद्धमिति चेत् । उच्यते । गायत्रः सर्वस्वार
इति प्राप्तानां स्थाने तमिद्भ्युक्ता गायत्र्यः कर्तव्याः । तत्र केन-
चित्सामान्येन सिद्धं सिद्धं भवति ।

१६. पूर्वस्मिन् प्रदेशे लक्षणं यस्याः स्यात् सा पुरोनुवाक्या
समृद्धलक्षणा ।

१७. उपरिलक्षणं यस्याः सा उपरिष्टालक्षणा । द्वितीये ऽर्ध्वे
१वा पादे लक्षणं यस्याः सा याज्या समृद्धा । प्रदेशविशेषस्योक्तस्या-
भावे अनियम इति^१ पृथक्भूचारम्भात् ।

१८. अनधिगच्छन्नलभमानस्तद्देवते । तदिति सर्वनाम्ना चोदि-
तायाः परामर्शः । सा देवता अनयोरिति अतद्गुणसंविज्ञानो^२
बज्रमौहिः । तेनैतत्सिद्धं भवति । ऋगन्तरस्त्रेणापि देवतापदेनोपल-
क्षिते ऋद्धे । यथाभितष्टीयभूतांशादिषु । अधिगमानधिगमौ च
बह्वृचशाखाविषयौ । तथा दैवते दर्शनात् । तत्र दाशतयीप्रधानैव
देवताचिन्ता^३ । यतः नम्राभ्यां यजेत् । नम्राभ्यां नमनश्रौलाभ्यां
पुनःपुनःप्रयोगे ऽप्यथातयामाभ्यामित्यर्थः । यजेदिति वचनादिष्टि-
पशुसोमेषु सर्वत्र ।

१८. इतिशब्द एवशब्दस्यार्थः । ऊहेदेव । न विकल्पं कुर्यात् ।

अनु विकारो न विद्यत इत्यनेन ऊहेद्यथार्थं प्रापयेदित्यर्थः ।
 द्विदेवतवज्रदेवतेषु हविःषु । अनयोर्ध्वोर्गुण्विषदस्याभावात्कदाचि-
 दाहवनीयो हविर्वचनार्थमभ्यर्थ्यत इति संदेहः स्यात्तदर्थं द्विदेवत-
 वज्रदेवतेष्विति वचन । अहेलता मनसेत्यनयोर्वा अनूद्यार्थम् । मनसा
 देवानां वाचा पार्थिवानामिति श्लोकप्रसिद्धेः ॥ आगृणुतं आगृणुत ॥
 वां गीर्भिः । वो गीर्भिः ॥ निषीदतं नः । निषीदत नः ॥ गच्छतं ।
 गच्छत ॥ जुषेथां । जुषध्वं ॥ वीतं । वीत ॥

९०. १८ चानादिष्टयाज्यापुरोतुवाक्यास्तु पचान्तरम् । प्राक्त-
 तीर्थाज्यापुरोतुवाक्याः स्वधर्मेणानुवृत्तं होता तां विहतिषोदितानां
 देवतां प्रणमेत् । कथम् आत्मनोऽभिमुखीकृत्य यदि विज्ञानमयौ
 प्रहृतिमभिलिख्य नानात्वधिकैकतैः^१ संकल्प्य मनसा ध्यायेत् । तथा
 च श्रुतिः । यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वयद्वरि-
 यन्निति । द्विरभ्यासोऽध्यायपरिचमाप्तौ श्रिष्टाचारस्तदाचरणं चायु-
 यमिति ॥

इति शाङ्खायनसूत्रपूर्वार्धभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१.

१. उक्तमेतद्वाख्यातौ दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिरिष्टिपशुबन्धाना-
मिति न च दर्शपूर्णमासादिकाः क्रिया गार्हपत्याहवनीयान्वाहा-
र्यपचनादिभ्यो विनापि सिध्यन्ति । आधानादिगुणविशिष्टाश्च
गार्हपत्याद्याख्यां लभन्ते । मान्येनोपायेमाह्वताः । तदर्थमुच्यते ।
वसन्ते ब्राह्मणस्याग्न्याधेयमिति । वसन्त षट्सुसस्मिन् षट्तौ ब्राह्मणस्य
यजमानस्याग्न्याधेयाख्यं कर्म भवति । कुत एतत् । ब्राह्मणो वसन्त
आदधीतेति श्रुत्यन्तरात् । खशाखायामथग्न्युत्पत्तिशेषत्वेन तनू-
देवताभ्य इष्टय उक्ताः । अस्मिन्ने लोके उभये देवमतुष्या आसु-
रित्युपक्रम्य एता वा अग्नेस्तन्वस्तददेता देवता यजत्यचाग्निः साङ्गः
सतनूः प्रीतो भवतीति ।

२. समानं पूर्वण ।

३. कृतथाख्यानम् ।

४. वैश्वस्यायं विकल्पोऽनन्तरत्वात् ।

५. शिशिर षट्सुः सर्ववर्णानां वसन्तादिभिर्विकल्पत इति
वाक्यशेषः । एवमेव शाखान्तरे श्रुतत्वात् ।

६. वसन्तादिष्वपि अनियमः सोमेन यज्यमाणस्य । तथा च
श्रुतिः । सोमेन यज्यमाण आदधानो गर्तुं पृच्छेन्न गच्छन् ।

७. उक्तेषु षट्सुखेवानयोस्तिथ्योराधानं कुर्यात् । तन्नामावास्या-

धाने पूर्वस्यामुपवासाद्युपक्रम उत्तरस्यामग्न्युत्पत्तिरिष्टयश्च । कुतः ।
 प्रतपयश्रुतेः । पौर्णमास्याधाने तु चतुर्दश्यामुपवासाद्युपक्रमः पौर्ण-
 मास्यामग्न्युत्पत्तिरिष्टयश्च । शोभते ऽन्वारम्भाणीया पौर्णमासं च ।
 कुतः । काठके दर्शनात् । तत्र पश्यते । आधानं चेत्यौर्णमास्या पूर्वां
 तनूदेवताभ्य उपवसेदुत्तरामन्वारम्भाणीयायै पर्वणे चेति ।

८. उक्तेष्वेवर्तुषु पूर्वेषु सह विकल्पार्थो वाग्न्यब्दः । श्रद्धपचे
 श्रुतपचे पुण्ये नचचे पुण्यादौ आदधीत ।

९. कामसंयुक्तानि यथाश्रुतानि याज्ञाणीति शेषः । तद्यथा ।
 मज्जैव प्रजया पशुभिर्भवति य एवंविदाबोहिष्यामाधत्ते । अग्र्यं
 ह गच्छति य एवंविदान्मृगशीर्षं आधत्ते । पूर्वयोरादधीत पुरस्ता-
 त्कातुर्हैवास्मै भवति । उत्तरयोरादधीत शःश्रेयसं हैवास्मा उत्तरा-
 वद्भवति । हस्ते अग्नौ आदधीत य इच्छेत्तु मेदीयेति । चकारो
 विकल्पानुकर्षणार्थः ।

२.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः । किमर्थमेतत् । उच्यते । पूर्व-
 कालैः सह समुच्चयो मा विज्ञायीति । अथशब्दस्तर्हि अनर्थको
 ऽनन्तरमेव कालवचनात् । सत्यम् । इष्टिकास्ता इत्यस्य पूर्वपदेन
 सहानन्तर्यार्थनार्थवान् भवति^१ । तथाहिताग्नित्वे सत्यपि इष्टिकरण-
 पचे ऽङ्गीकृते यावदिष्टयो न कृतास्तावदन्त्याः क्रिया यागहोमरूपा

न भवन्ति । अदितिं वा अन्वग्याधेयं संतिष्ठत इति (१ ४. २. ११) लिङ्गात् ।

२. वाशब्दः प्रत्येकमभिसंवध्यते । सद्यस्तस्मिन्नेवाहनि । द्वाद-
शाहे द्वादशादान्ते । सप्तमीनिर्देशात् । एवं मासादयो द्रष्टव्याः ।
क्षुतः । शाखान्तरश्रवणात् ।

३. एतास्ता दृष्टय उच्यन्ते यासां काला उक्ताः । अग्नये पव-
मानगुणयेष्टिः कर्तव्या । एवमेव श्रुतत्वात् ।

४. वार्चन्नावान्यभागावित्यर्थः । सिद्धमेवैतत् । पुरोस्ताश्व-
विद्धादग्नेयत्वाच्च । तथाप्युच्यते । अन्या एव द्वितीयत्वे दृधन्वन्तौ
मा भूताम् । आभावाद्यं द्वितीयाया इति श्रुतेः ।

५. अग्न आर्युंषि पवसे पुरोनुवाक्या । अग्ने पवस्व स्वपा
यान्या ।

६. तं हि शश्वन्त ईक्षते अनुवाक्या । ते स्याम ये अग्नये
यान्या । एते स्त्रिष्टुक्तौ । ईक्षितवत्यौ हव्यवाङ्मत्यौ प्रथमाद्यै संयान्ये
इति श्रुतेः । श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्मिन्द्रव्ये प्रकृतिं निव-
र्तयतीति प्राकृतयोर्निवृत्तिः । निगदस्य चानिवृत्तिः । अतुल्यत्वात् ।
गृहमेधीयायां च निगदप्रतिषेधात् ।

७. अग्नये पावकगुणयैकं हविः । अग्नये शुचिगुणाय द्विती-
यम् । एषा द्वितीया दृष्टिः स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । पावकशुची
गुणौ । द्वौ ह्यग्नी यजतीति श्रुतेः । अग्नये च पावकाय शुचये
चेति नोक्तम् । 'शुचिरेवाग्निरहितस्य यागो मा विज्ञायीति । एता

वा अग्नेस्तत्त्वस्तद्यदेता देवता यजतीति संदेहः स्यात् । अन्यथा सह समानतन्त्रीपदेभ्यो एतदीयं तन्त्रं दिक्षुशब्दात् ।

८. वृधन्वन्तावाज्यभागौ ।

९. अग्ने पावक रोचिषा पुरोनुवाक्या । न नः पावक दीदिवो याज्या प्रथमस्य हविषः ।

१०. अग्निः शुचिमततम इति पुरोनुवाक्या । उदग्ने शुचय-
स्ताव याज्या द्वितीयस्य हविषः । ता वै गायत्र्यो भवन्ति । अभि-
रूपा भवन्तीति लिङ्गात् ।

११. अग्निमग्निं हवीमभिः पुरोनुवाक्या । अग्निनाग्निः समि-
धते याज्या । ह्यग्नी द्वितीयाया इति श्रुतेः ।

१२. इष्टियद्वणमनुवर्तते । अदितये द्वितीया इष्टिर्भवति ।
द्वितीयाद्वितीयायद्वणमिष्टिवयेणायमेक आधानकल्प इत्यस्यार्थस्य
प्रतिपादनार्थम् ।

१३. तमग्ने सप्रथा असि सोम घासे मयोभुव इत्येतावाज्य-
भागौ । सदन्तौ नाम वेदितयौ । संज्ञाकरणं शास्त्रसंयवहारार्थम् ।

१४. उत त्वेषा ऋक् प्रधानस्य पुरोनुवाक्या ।

१५. महीमूष्मादिका प्रधानस्य याज्या ।

१६. प्रेङ्क्षो अग्ने दीदिहि पुरो नः खिष्टकृतः पुरोनु-
वाक्या । इमो अग्ने वीततमानि हव्येति याज्या । सप्तदशसामि-
धेनोका द्वितीयेत्यारभ्य सर्वस्य एवमेव श्रुतत्वात् । अयमाधानकल्पः
स्वशाखायामुक्तः । वक्ष्यमाणान्तु शाखान्तरात् । ननु सदद्विराजोः
संज्ञाकरणं विनापि शास्त्रसंयवहारसिद्धिः । यथा वैराजमाज्यं

दृतस्तोमीयं वेति । तथापि मंजा कृता । कथं नाम सार्वकामिक्यां
भृतिकामस्य सदनौ स्याताम् । दौष्टन्नाद्यश्रीकामस्य विराजाविति
दृष्टसंप्रदायः ।

१७. चतस्र इष्टयः कार्या इति श्रुत्यन्तरम् । तन्मत्तानु-
सारिणो ऽग्नये प्रथमां कुर्युः । ननु देवतोपदेशो न कर्तव्यो याज्या-
नुवाक्यालिङ्गसिद्धेर्यजुर्देवतावत् । उच्यते । इदमेवोदाहरणमङ्गीकृत्य
ब्रूमः । अग्ने धुन्वेन जागृवे । एवमादिगुणस्युक्तो ऽग्निः प्रतीयते ।
ननु याज्यायां गुणाभावादसंदेहः । उच्यते । नावशं याज्यानुवाक्ययो-
रुभयोरपि गुणा दृश्यन्ते । यथा शुनासीरीये । तस्मादक्तया देव-
तेति । अग्नये प्रथमा । अग्नये पवमानाय द्वितीया । द्वितीयात्वे
पौर्णमासीविकार इत्युक्तत्वात्पौर्णमासावाव्यभागौ । अग्नये च पाव-
कायाग्नये च शुचये तृतीया यथोक्ता । अदितये चतुर्थी यथोक्तैव ।

१८. अग्ने धुन्वेन जागृवे पुरोनुवाक्या । उप त्वं जुहो मम
याज्या ।

१९. अर्चन्तस्त्वा हवामहे पुरोनुवाक्या । अग्निं स्तोमेन
बोधय याज्या । स्त्रिष्टुत एते भवतः । ता वै गायत्र्यो भवन्तीति ।
अभिरूपा भवन्तीति लिङ्गात् ।

३.

१. कल्पान्तरमासां चतसृणामिष्टीनाम् । प्रथमा च द्वितीया
च समानतन्त्रे भवतः । अग्निरग्निश्च पवमानः । तच्च पवमानाश्रयं
तन्त्रमित्युक्तम् । इष्टिवचनात् । तत्संयाज्यारूपमिति च श्रुते । अतश्चास्यां

पौर्णमासावाज्यभागौ । यथोक्ता याज्यानुवाक्या । तं हि ग्रथन्त ईलते ते स्याम ये अग्रय इति स्विष्टकृतः ।

१. समानतन्त्रे भवतः । तत्राग्नेयौ प्रथमा । ततः पवमान-
पावकशुचयस्तन्त्रं तत्र भूयसां साधर्म्यमिति न्यायेन (१२.१४.
५) पावकशुच्याश्चयं तन्त्रम् । तेनामावास्याविकारः । उक्ताः प्रधा-
नयाज्यानुवाक्याः । अग्निमग्निं हवीमभिरग्निनाग्निः समिध्यत इति
स्विष्टकृतः । ततो ऽदितये द्वितीया ।

२. अपरः कल्पः । पूर्वोक्तान्येव पञ्च हवीषि दिशः कृत्वा ।
अग्निश्च शुद्धः । अग्निश्च पवमानः । ईदृशी प्रथमा । तत्र पवमान-
संवन्धि तन्त्र । तदुक्तमिष्टिवचनात् । अतः पौर्णमासीविकारः ।
तं हि ग्रथन्तस्ते स्यामेति संघाज्ये । अग्रये च पावकायाग्रये च
शुचये द्वितीया यथोक्ता ।

४. द्विद्विविध इति पञ्चभिर्न संभाव्यते । तदर्थमाह । अदिति-
देवत्यस्य हविष ऐन्द्राग्नौ द्वितीयो भवति । ब्राह्मणस्य यजमानस्य ।
अथादितिप्राधान्यात्सप्तदश सामिधेन्यः सदन्तावाज्यभागौ विराजौ
संघाज्ये । अदितेः उत त्वामदिते महि महीम् षु मातरमिति ।
ऐन्द्राग्न्येन्द्राग्नौ अवमा प्र वर्षणिभ्य इति ।

५. द्वितीयो ब्राह्मणस्य । अवाथग्नौषोमा सवेदसा युवमेता-
नीति विशेषः ।

६. आदित्यस्य द्वितीय ऐन्द्रः । राजन्यस्य चत्रियस्येत्यर्थः ।
याज्यानुवाक्ये इन्द्र वो विश्वतो मादयस्व हरिभिरिति ।

७. आदित्यस्य द्वितीयो वैश्वदेवः । वैश्वस्य यजमानस्य ।

८. विश्वे देवास आगत पुरोनुवाक्या । स्त्रीर्णे नर्हिषि समि-
धाने याज्या । भारद्वाज्यौ । यत्तु ता वै गायव्यो भवन्तीति श्रुति-
वचनं तन्नूदेवताविषयं तत्प्रकरणात् । द्वितीय इत्यप्रधानवचनात्पू-
र्वोक्तास्तु अदितिप्रधानतन्त्रम् ।

९. अनन्तरं कल्पद्वयमुच्यते । तत्रैकस्मिन्कल्पे आग्नेयौ षडङ्गा
प्रथमा । अदितये द्वितीया । अयं प्रथमः कल्पः । अपरस्मिन्कल्पे
तन्नूदेवतासहित आग्नेयः पूर्वस्था । द्वितीया तदितय एव । अयं
द्वितीयः कल्पः । कुत एतत् । आग्नेयौति तद्वितनिर्देशात् । द्वयो-
रिति द्वयोः कल्पयोः । अनन्तरे द्वितीयावचनात् (२. ४. १२)
पूर्वोक्त्युत्तरस्थां सत्यामर्थमिद्धमेव । तथाप्युच्यते । अग्नेये प्रथमामिति
यदुक्तं अस्यां तस्य प्रापणार्थं । तेनाग्ने युन्नेनोप त्वा जुहो ऽर्चन्तस्त्राग्निं
सोमेनेति स्विष्टकृत इति सिद्धं भवति ।

१०. अयमपरः कल्पः । पुरोक्षाग्रस्याग्नेयस्य पुरस्ताद्यागात्
आज्येन तन्नूदेवताः । आज्येनेति वचनम् । एता एव तन्नूदेवतासंज्ञा
या आज्येनेज्यन्ते । पुरस्तात्पुरोक्षाग्रस्येति आज्यभागानन्तरम् ।
अग्निं पवमानं यजति । तस्य पूर्वोपदिष्टे याज्यानुवाक्ये । ततो ऽग्निं
यजति । तस्याग्ने युन्नेनोप त्वा जुहोः । यद्यप्यग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञ-
स्येति प्रथमोपदिष्टे तथापि ते न भवतः । कुतः । दशम्यविकृता-
ग्नेयौति ज्ञापकात् । आधानिकीनामेवातिदेशो भवति । पुरोक्षा-
ग्रथागानन्तरं पावकशुची द्विदशब्दात् ।

११. यस्मिन्पक्षे आज्येन तन्नूदेवता इज्यन्ते तस्मिन्पक्षे स्विष्ट-
कृतो याज्यानुवाक्ये भवतः ।

१९. उभयोरेषि कल्पयोः । द्वितीयेति वचनात् ।

१९. दृधन्वन्तावाव्यभागावित्यर्थः । आभावाद्यं द्वितीयाया इति प्राप्त एव वचनमन्येषामदितिधर्माणां प्रापणार्थम् । तेन सप्त-
दश सामिधेन्यो विराजौ संयाज्ये इति एतद्भवति । अन्यथा तृती-
यात् एवेते धर्माः स्युस्तच्च दृष्टत्वात् । न द्वितीयात् इति ।

१४. तच्छ एतास्ताच्छ इष्टयः । तच्चा त्रैवर्णिक एवानया-
दृष्ट्या जीवन् हृद्या वा एवमुच्यते । तस्य शाखान्तरे विशिष्टकालमा-
धानमुक्तम् । तस्येता इष्टयः शाखान्तर एवोक्तास्तस्मिन्नेन सूत्रकारो
व्यवहरति । अतस्तु नान्यस्येता भवन्ति । तनूदेवताभिरिति तनू-
देवतासंज्ञकेर्हविर्भिरेकहविष इष्टयस्यहं कर्तव्याः । एकस्मिन्नहनि
अग्नये पवमानाय ययोक्ता । द्वितीये ऽहनि अग्नये पावकाय । अमा-
षास्याविकारो ऽग्ने पावक स नः पावकाग्निमग्निं हवीमभिरग्निनाग्निः
समिधत इति स्विष्टकृतः । तृतीये ऽहनि अग्नये शुचये । तस्या
अथमावास्याविकारो ऽग्निः शुचिप्रततम उदग्ने शुचयो अग्निमग्निं
हवीमभिरग्निनाग्निः समिधत इति स्विष्टकृतः । एवमेतास्त्रि-
ष्टयस्त्रिभिरहोभिः कुर्यात् । वैष्णवद्वितीयाभिरपरं व्यहं एवमेव
व्याप्नुयात् । वैष्णवो द्वितीयो यासां ता वैष्णवद्वितीयाः । काः
पुनस्ताः । तनूदेवताः । कुतः । प्रकृतत्वात् । वैष्णवस्य द्वितीयात्वेन
गुणभावेन निर्देशात्तनूदेवताधीनानि तन्त्राणि । इदं विष्णुर्वषट् ते
विष्णविति वैष्णवस्य याज्यानुवाक्ये । आदित्यद्वितीयाभिरपरम् ।
तनूदेवताभिरिति वर्तते । वैष्णवद्वितीयाभिरिति च । आदित्यं
द्वितीयं हविरासां वैष्णवद्वितीयानां तनूदेवतानाम् । आदित्यद्विती-

यास्तनूदेवता इति ममासार्थः । अतस्तत्प्रधानत्वात्तदधीनानि तन्त्राणि ।
 एवं नवभिरहोभिर्नवैता दृष्टयः । दशम्यविहताग्नेयौ । दशमे ऽहनि
 अविहता न तनूदेवतासंष्टका आग्नेयेवेष्टिः । अविहतेत्यसति आच्येन
 तनूदेवताः स्युः । अतश्च तनूदेवतावर्जं तद्धर्मप्राप्तिः । तेन विश्वेभि-
 रग्ने अग्निभिरग्ने विश्वेभिरग्निभिरिति स्विष्टकृतः । अग्ने धुवेनोप त्वा
 जुह इति प्रधानस्य ।

१५. सर्वांस्त्राधानेष्टिषु उपांशुहविष्टा । हविःशब्देन प्रधानं
 लक्ष्यते । उपांशुत्वं प्रधानदेवतायागस्येत्यर्थः । सर्वशब्दो ऽनन्तरा-
 णामेव सा भूत् ।

१६. सर्वासु चशब्दात् ।

१७. सर्वग्रहणमतुवर्तमानमपीह न संबध्यते । विभक्तिभेदात् ।
 न चायं देवताधर्मो भावप्रत्ययेनानिर्देशात्^१ । अतश्च व्यामिश्रायां
 न साप्तदशम् ।

१८. सर्वांस्त्रिष्टिषु प्रतिविभज्य दीयन्ते । तन्त्रान्तरदर्शनात् ।
 चतुर्विंशतिं दद्यादिति श्रुतपथे । गवामेषा संख्या न्यायसिद्धा ।

१९. दक्षिणा इति प्रकृतम् । द्वादश दद्याद्वादश वेमासाः
 संवत्सरः संवत्सरस्त्रेवाद्या इति श्रुतेः । यजमानो दद्यात् । नर्विकृ ।
 आजौविकास्मरणदार्त्विज्यस्य ।

२०. वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वयोरपि योगयोर्द्रष्टव्यः ।

२१. दक्षिणेति वर्तते । असमामनिर्देशः क्रमार्थः ।

२२. सुवर्णशतमानं प्रसिद्धम् । रथो युक्तः सामर्थ्यात् । वासो

वस्त्रम् । अजग्वागः पुत्तिङ्गात् । यद्यस्याजः स्वादग्रीध एवेनं प्रात-
र्दद्यादिति शतपथे । चग्रब्दः सर्वास्त्रित्यनुकर्षणार्थः । अतः प्रतीष्टि
प्रतिविभज्य दानम् ।

२३. आहितेष्वग्निष्वनन्तरं द्वादशरात्रं स्वयं यजमानो ऽग्नि-
होत्रं जुहुयात् । एतस्मादेव द्वादशरात्रमियमादेतद्भावसौयमे । अन्यत्र
अग्निरग्निहोत्रहोता । पक्षे यजमानः । अचियवैग्ययोस्तु स्वयंहोमः
पक्षे ऽपि न प्राप्तः । तयोरप्यत्र द्वादशरात्रमविशेषेणोच्यते । कुत
एतत् । शतपथश्रुतेः । ते होचुः । को न इदं होस्यतीति । ब्राह्मण
एवेति दृष्टप्रतिवचनम् ।

२४. द्वादशरात्रमेव चग्रब्दात् ।

न नमंयुक्तं त्वनृतं दिनस्ति न स्त्रीषु राज्ञश्च विवाहकाले ।
प्राणायामे सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याङ्गरपातकानि ॥

(महाभारत १. १. ४, १५)

इत्येवंविषयमयनृतमेव्यहःसु प्रतिषिध्यते । यच्च वाच्ये

शूद्रविद्वच्चविप्राणां यजतोक्तौ भवेदधः ।

तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्यादिभिष्यते ॥ (मनु ८. १०४)

एवमाद्यथनेन श्रौतेन बाध्यते । कर्माङ्गत्वादवश्यम् ।

२५. द्वादशरात्रमेव । वज्रभ्यो ऽपि वज्रवचनात् । सत्योपरोधे-
नापि । कर्माङ्गत्वात् सत्यवदनं चातिथिभ्यश्च दानमिति धाव-
ज्जीवं केचिदिच्छन्ति ।

२६. आहिताग्निगृहणाग्नागपीष्टिभ्य एते व्रते । व्रतगृहण-
मग्नये व्रतपतये इत्यस्याः प्रापणार्थम् । अनिद्धा निरुद्धपशूना ।
तस्यैव नित्यत्वात् । मांसमर्थप्राप्तम् । न त्वग्नीषोमीयादिषु । तत्र
विशेषवचनात् । ओषधीनामारण्येनानिद्धा आरक्ष्यानाम् । ग्राम्येण
ग्राम्याणाम् । ओषधः फलपाकान्ता इति प्रसिद्धम् ।

४.

१. दर्शपूर्णमासारम्भ इति श्रुतत्वात् । सोमाधाने ऽपि निरुक्ते
सोमे दर्शपूर्णमासारम्भ एव । दर्शगृहणं वसिष्ठयज्ञयाजिनस्तदारम्भे
ऽपि यथा स्यात् । अन्वारम्भणीयेत्यारम्भमनुभवति । तेन सक्तप्र-
योगः सिद्धो भवति ।

२. आग्रावैष्णव एकादशकपालः । सरस्वत्यै चतुः । सरस्वते
द्वादशकपालः । एवमेव ग्राखान्तरे श्रुतत्वात् ।

३. पुरोनुवाक्या ।

४. याज्या ।

५. पावका नः सरस्वती पुरोनुवाक्या । इमा जुह्वाना युष्मदा
नमोभिः याज्या ।

६. जनीयन्तो न्ययवः पुरोनुवाक्या । स वातृधे नर्या योष-
णासु याज्या ।

७. पूर्वैः सह समुच्चयार्थश्चशब्दः । अन्वारम्भणीयामेके ग्राखिनः
पञ्चदशविधं कुर्वन्ति । त्रीणि पूर्वोक्तानि । अग्नये भग्निने चतुर्थम् ।
अग्नये व्रतपतये पञ्चमम् । एक इति विकल्पार्थम् ।

८. त्वमग्ने वीरवद्ययः पुरोनुवाक्या । त्वं भगो न आ हि
रवमिषे ध्याव्या ।

९. त्वमग्ने प्रतपा अग्नि पुरोनुवाक्या । यदो वयं प्र मिनाम
प्रतानीति ध्याव्या ।

१०. उभयधाविशेषात् ।

११. उभयचैव चशब्दान् ।

५.

१. कामेभ्यो हितं काम्यम् । पुनराधेयमिति शास्त्रसंख्य-
कार्थम् । वक्ष्यति । पञ्चकपाली यौनराधेयिकौष्टिः । याः पुन-
राधेये ता हविष (८. १३. ४. ५) इति । अजानानस्य कामान्
कुर्वतो ऽपि काम्यानि । यस्यासंपत्तिः स एवमुच्यते ।

२. उदासनमिहाम्युत्सर्गः^१ । स च पुनराधेयार्थ एव^२ प्रकरणात् ।

३. पुरोनुवाक्या ।

४. पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्या ध्याव्या । अग्नेर्वैशानर-
गुणस्य । आग्नेयस्याग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्य ।

५. वर्षाणां मध्ये पुनराधेयस्य सोदासनस्य कालः ।

६. मध्यायर्ष एव । चशब्दात्सर्वचानिमित्ते^३ । न वचवचनात्पुन-
र्वस्त्रोः ।

७. अयं वा कालः । या आषाढा उत्तरा अनन्तरेत्यर्थः ।

तदेन तस्मिन्काले पूर्वपक्षे पुनर्वसुभ्यां संपद्यते यैवैषाषाक्षा उपरि-
ष्टादमावास्था भवति तस्यां पुनरादधीतेति (कौ० ब्र० २. ३) श्रुतेः ।

८. मध्यन्दिनो मध्याह्नः । मध्यन्दिनश्च कालः अन्यैः सह
समुच्चीयते चशब्दात् कालवचनाच्च स्वतन्त्रो ऽपि ।

९. पञ्चकपालः पुरोलाभो भवतीति श्रुतेः । श्रुत्यनुकरणं
तदुक्तयान्यानुवाक्याव्यवस्थार्थं च । चशब्दादन्यथाप्यस्मिन्पदपङ्क्तयः ।

१०. पञ्चकपाल एव चशब्दात् ।

११. त्रिषु मध्यमेषु वक्ष्यमाणेषु । चशब्दाद्वराग्रंसे समुच्चीय-
माने श्रुत्यन्तर उभयोः प्रयोगदर्शनात् । अग्निशब्दाच्च वेत्तु यन्त्विति
शब्दौ विज्ञतौ नाभ्यधिकौ । एतस्माच्च नियमादमीन्यजेत्यपि
संग्रहे ऽन्यवानूहः ।

१२. तनूनपादम् ऽग्निमिति प्रयोगो मा भूदिति वचनम् ।
तनूनपादिति प्रदर्शनार्थमतो नराग्रंसेयाजिनो नराग्रंशो ऽग्निमिति
भवति । कुतः । विभक्तिभिः प्रयाजानुयाजान्यजतीति (कौ० ब्र०
२. ४) विशेषश्रुतेः ।

१३. वार्षग्नस्त्वेव स्थित इति श्रुतिवचनात् ।

१४. पूर्वं आज्यभाग इति वर्तते । अग्निं सोमेन बोधयेति वाग्नये
बुधिमते पूर्वं कुर्यादिति हैक आह्वरिति (कौ० ब्र० २. ४) श्रुतेः ।

१५. अग्न आर्युंषि पवस इत्युत्तरस्य पुरोनुवाक्येति श्रुतेः ।
अथ यद्यग्नये पवमानाय धियेरन्नग्नये पवमानायानुब्रूहीति ब्रूयात्सो
ऽन्वाहाम् आर्युंषि पवस इत्यादि (२. २. २. २२) शतपथश्रुतेः ।

१६. उत्तर आज्यभाग इति वर्तते । इन्दुमद्गुणायामग्नये वा ।

उत्तर आन्वभाग इति शाखान्तरात् । अथ यद्यग्र्यं इन्दुमते ध्रिये-
रन्नग्र्यं इन्दुमते इतुमूहीति ब्रूयात्सो ऽन्वाहेष्टू पु भवाणीति (२.
२. ४. २३) शतपथश्रुतेः ।

१०. अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदयं वा उत्तर आन्वभागः शाखा-
न्तरात् ।

१८. यथाचोदितं तथैव यजति चतुर्थ्यन्तेन । तद्यथा । जुषाणो
ऽग्निः पवमानो जुषाणो ऽग्निरिन्दुमान् इत्यादि । तथा चैव शत-
पथश्रुतिः । यथाचोदितवचनं नियमार्थम् । ततः सार्वकामिक्याम-
चोदितत्वात्सददादिर्न याज्ययोः^१ ।

१८. अग्ने तमघेति पुरोत्तुवाक्या । एभिर्नो अर्केरिति याज्या ।
अथा अग्ने पुरोत्तुवाक्या खिष्टकृतः । आभिष्टे अथ याज्या । हविष
इत्युक्तं ध्ववहितत्वाच्चोदभागकरणस्य । यदपह्ण्यो याज्यापुरोत्तु-
वाक्याः । यतिषक्ता भवन्तीति (कौ० ब्र० २. ५) श्रुतेः ।

२०. अनुयाजयोरयं विकारः । अग्ने स्तोमं मनमहे ऽग्रा
यो मर्त्यो दुव इति श्रुतिप्रदर्शितत्वात् ।

२१. यो ऽधमग्निशब्दः यदसु स्थानेषु तं विभक्तिसंज्ञयाचक्षते
याज्ञिकाः । एतासांमृचां प्रतीकानि विभक्तय इति (कौ० ब्र०
२. ४) श्रुतेः ।

२२. ता हविरन्तपचे ऽप्युपांशु । ता इत्यतिरेकात् । आगन्तु
भवतीति हेतोरविशेषात् । चशब्द उत्तराभ्यां सह समुच्चयार्थः ।

२३. चशब्दात्पूर्वस्य बुद्धिमान् यदि । आगन्तुत्वाविशेषात् ।

२४. त्रयमु हैक उपांशु कुर्वन्ति विभक्तीरुत्तरमाव्यभागं हविरिति (कौ० ब्र० २.५) श्रुतेः ।

२५. सर्वं वा कर्म सह पूर्वाभ्यामनुयाजाभ्यामुपांशु भवति । सा सर्वैव सप्तमिधेनीकोपांशु भवत्या पूर्वाभ्यामनुयाजाभ्यामिति (कौ० ब्र० २.५) श्रुतेः ।

२६. अयं वा पचः । हविरन्तमुपांशु भवति । श्रुत्यन्तरात् ।

२७. केवलमुपांशु भवति । ग्राखान्तरादेव ।

२८. संव्यायः षटः प्रावारो वा । स कौटुम्भः । जरत् जीर्णत्वाच्च पुनरुत्थूतः । सूच्या वा^१ संहतः^२ । कद्रयः चिष्कृतः संस्कृतोऽपि क्षुयन्नः । अगह्वान् बलीवर्दः तृतीयः । हिरण्यं वा तृतीयमेषा दक्षिणा ।

२९. द्वितीयेति सिद्धे सति वचनं पुनराधेयसोमे ऽन्वायातनप्रतिषेधार्थम् ।

३०. अमावास्यावाव्यभागौ । शिष्टं प्राकृतं तन्मम् ।

३१. वागब्दो विकल्पार्थः । अमावास्याविकार इति वर्तते ।

३२. स त्वं नो अग्ने ऽवमो भवोतीति पुरोनुवाक्या । त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् याव्या । इतिकरणादस्यां संस्थितायामग्निहोचहोमो न तु पञ्चकपालेष्ट्यां । कुतः संदेहः । श्रुताविदं त्वेव प्रत्यचं पुनराधेयस्य रूपमित्युपक्रम्य तस्यां संस्थितायां यजमानो ऽग्निहोचं जुहोति संस्थिते ह्यग्न्याधेये ऽग्निहोचं ह्रयत इति संदेहः स्यात् । अथ याज्ञिकमीमांसकानां विप्रतिपत्तिर्दक्षिणायाम् । उभ-

यीर्दक्षिणा ददाति या अन्याधेये श्रुता याश्च पुनराधेये ताः समुच्चिताः पुनराधेये दीयन्त इति याज्ञिकाः । तथा च कात्यायनः । अन्याधेयिकीयेष्वङ्गुतेरित्याह (४.११.१३) । मीमांसकास्तु वदन्ति । नाकृताधानः पुनराधेयाधिकारी । तेनाधाने दक्षिणा यास्योदितास्ता दत्ताः पुनराधेये च पौनराधेयिकीर्ददाति । स एवमुभयीर्ददाति । अत्र निर्णयः । अन्यस्याः शाखाया उपसभ्य कात्यायनेनोक्तम् । अन्यशाखान्तरीयं मीमांसकैर्विचारितम् । दादश्वराजं स्वयं होमी स्यादित्यादि समानमाधानेन । तथा च कात्यायनः । अन्याधेयवदन्यदित्याह (४.११.१४.) ।

६.

१. अग्निहोत्रमिति वक्ष्यमाणस्य दर्विहोमकर्मणो नामधेयम् । तदाहिताग्निर्यावज्जीवं सायंप्रातरभ्यस्तं कुर्यात् । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति शाखान्तरश्रुतेः । इहापि सायं च प्रातरेति द्विव्यकार-करणादयमेवार्थः प्रतीयते । जुहोतिग्रहणं जुहोतिधर्मप्रापणार्थम् । जुहोतिरामेचनाधिक उपविष्टहोमः स्वाहाकारप्रदानः । सायमारम्भश्चायं प्रातरपवर्गः । तथा हि संप्रदर्शनाच्छतपथे । तस्येति कर्तव्यतोच्यते ।

२. अस्तमयमंनिधौ हि प्रायेण छायाः संसृज्यन्ते । तस्मात्कालात्पुरा गार्हपत्यादग्नेराहवनीयं पृथक्करोति ।

३. प्रातस्तनं होमं कर्तुमुद्यतः प्रभान्यां रात्र्यां गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरेत् ।

४. प्रादुःशब्दः प्रकाशनवचनः । प्रकाशीकरणं कुर्युः सर्वेषा-
मग्नीनां नित्यधृतो यजमानाः । अस्मिन्नेवोद्धरणकाले । नित्यधृत
इति यद्धवचनं सर्वप्रकारार्थं ततश्च सोमे ऽप्यस्मिन्नेव काले ऽग्नीनां
प्रकाशनम् । तथा च चरकाणां । दौक्षित वाचं यच्छ । पत्नि वाचं
यच्छ । आग्नीध्रान्नीध्रज्वालयेति त्रैषः ।

५. गतश्रियः प्राप्तश्रियो वक्ष्यमाणाः । श्रुश्रुवाग्नाह्वयः श्रुत-
संपन्नः । घामणीघामस्वामी । राजन्यश्च राजनि साधुः । चक्षियो
वा । एते नित्यधृतो भवन्ति ।

६. उद्धरणमन्त्रो ऽयं लिङ्गात् ।

७. अनेन मन्त्रेण भूमौ अग्निं स्थापयेत् । मन्त्रलिङ्गात् ।
प्राञ्चं प्रणयेत् । तस्मात्प्राञ्चमग्निं प्रणयतीति दर्शनात् । वैश्वकुलादित्त-
वतो वा (आश्व० श्रौ० २. २. १) धाष्ट्रादा त्वर्णीं गार्हपत्यादिद्वितीये
दक्षिणतो दक्षिणाग्निं स्थापयेत् । शाखान्तरश्रवणात् । अस्माकं तु
समानयोनिकावाहवनीयदक्षिणाग्नी । अरण्यियोनिगार्हपत्यः । तस्मा-
दितरौ । अथ यदरण्योरग्नीन्समारोहयत इति लिङ्गदर्शनात् ।

८. अङ्गा यदेन इत्यत्र राव्या यदेन इति विकारः । प्रातर्हो-
मार्थं उद्धरणे ।

९. प्रदक्षिणमग्नेः समन्तात्पाणिना सोदकेन चिः प्रमार्ष्टि तत्स-
मूहनमित्याचक्षत इति गृह्योक्तेन विधानेन परिसमूह्य होय्यन् होमं
करिष्यन्नित्यर्थः । अतो न ऊत्वा परिसमूहनं पर्युक्षणवत् । होमक्रमे-
णैव परिसमूहनपर्युक्षणे होय्यन्निति वचनात् ।

१०. अतं त्वा सत्येन इत्येवमादिना मन्त्रेण चिस्त्रिर्विधानि-

दैर्घ्यान्मन्त्रावृत्तिः । एकैकमग्निं पर्युच्य धारां नयेदिति वाक्यपरि-
समाप्तिः । ऊत्वा चैवमेव पर्युच्य । साधवार्यमिद्वैवोक्तम् ।

११. प्रातर्होमे सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामीति पर्युचणम् ।

१२. यज्ञस्य संततिरसीत्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यादार-
भ्याविच्छिन्नामुदकधारां आहवनीयात् अभिप्रायाहवनीयं धारां
नयेत् । एवमेव शाखान्तरयवणात् ।

१३. होमकाल एवैतन्प्रायश्चित्तं प्रकरणात् । यदि प्राग्धारा-
दानादग्नीनामन्तरा आपदो यायात् ततस्तन्तुं तन्वम् रजसो भानुम-
न्विहीत्येवमादिना मन्त्रेण धारां दद्यात् । ययो ह वाय पश्यो
ऽमेधा दुर्वराह एडकः स्येति शतपथे (१२.४.१.४) विशेषश्रवणादे-
तेष्वेवान्तरा गच्छन्तु प्रायश्चित्तम् ।

७.

१. प्रथमाक्षमिते ऽक्षमितमात्रे इत्यर्थः । सायनक्षमिते पुरा
तमसक्षमिष्काले जुहुयादिति (कौ० ब्र० २.८) श्रुतेः ।

२. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । यद्वर्जमेकदिनचषोद्धेदकाले जुहु-
यात् । एवमपि शाखान्तरात् ।

३. प्रातस्तमो होमकालः । उपोदयमुदयसमीपे विगताया-
मुपशि । प्रातः सुरोदयादपहते तमसि तस्मिन्काले जुहुयादिति
(कौ० ब्र० २.८) श्रुतेः ।

४. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । प्रथम इति वर्तते । प्रथमोदित
आदित्ये जुहुयादेवमपि शाखान्तरे श्रुतत्वात् ।

५. पुरस्ताद्यो ऽभिहितः कालः प्रथमास्तमिते प्रातरुपोदयं व्युषिते तत्रैव मनः कुर्यात् । इतरौ तु कालौ पश्चादभिहितौ । दृश्यमाने वा नक्षत्रे उदिते वेति तौ मनस्यपि नारोपयेत् । ननु प्रतिषिद्धयोः किमर्थमुपदेशः । ज्ञापनार्थः । यत्र स्वश्रुतिरस्ति तत्र शाखान्तरं विद्यमानमपि नादर्तव्यम् । तुशब्दो नियमार्थः । ततः कौण्डपायिनामयने ऽप्ययमेव कालः । अपरे त्वादिविकल्पार्थमेतत्सूत्रं व्याचक्षते ।

६. अत एव प्रथमास्तमितानुदितयोर्हीतव्यं येन तस्यापराधे प्रायश्चित्तं श्रुत्यन्तरे पथ्यते । इतरथा हि उदिते ऽपि विधानादपराधाभावात्प्रायश्चित्तविधामनर्थकं स्यात् । आदिसंकल्पितस्येति व्याख्यानन्तरम् ।

७. यदि संज्ञातं हविरादित्यो ऽभ्युदियात्ततस्तदाहवनीयहोमार्थमुन्नीयानुच्छसंज्ञावदासीत यावत्तमनमुच्छासामिकाङ्क्षा । ततः समिदाधानानन्तरं यथाप्राप्तमाहुतिदयं जुत्वा प्राग्या यज्ञस्येत्येतस्माज्जपाद्वरं दत्त्वा गौर्मांस्त्रणस्य वर इति । ततो भूरिति पूर्वस्या अहुतेरनुमन्त्रणं परकश्रुतेः । स्वयंहोमौ पूर्ववर्तिजे अन्यस्मै ब्राह्मणाय वा दद्यात् । प्रोषिते ऽपि च दानमन्याहार्यवत् । कौण्डपायनीये सत्तत्वाददानम् । अहुताभ्युदित एवैतत्प्रायश्चित्तम् । नेतरच । तथा श्रवणात् । निवृत्ते चाहवनीये होमे ऽभ्युदये सर्वप्रायश्चित्तम् । विशेषप्रायश्चित्तावचनात्^१ । अनुद्धृताभ्यस्तमये च नैतत् । अभ्युदितमिति हविषो निर्देशात् ।

८. अथवा अज्जलैव तदभ्युदितं हविः उदुह्य अपनीय पूर्वमुद्धृत-
माहवनीयं अन्यं प्रणीय विना मन्त्रेण । प्रणीयेति शब्दान्तरेण ।
निर्देशात् । जुहुयादिति होममात्रोपदेशाच्च परिसमूहनादिः ।
होमार्थस्यैवेतत् । न साधारणस्य । विरोधात् ।

९. पयो ऽग्निहोत्रीचीरम् । न सौक्तिकम् । यवागूः पाकविशेषो
विरलद्रवा । वा च ग्रीहियवयोरन्यतरद्रव्यका । दधि गव्यं अग्नौ-
होत्र्या अपि । तथैवाव्यम् । इति नित्यानि कामसंयोगं विनाग्नि-
होत्रहोत्र्योपि । पयसा जुहुयादेव ह वै सर्वाणामोपधीनां रसो
यत्पयो सर्वैरेव तद्रूपैरग्नौग्रीणातीति (कौ० ब० २. १) श्रुतेः । तद्
वा आज्यर्यदग्नयस्यैव जुहुयादिति च ।

१०. दध्नी नाधिश्रयणमुदग्निरुदेषु समिधमादौषावज्योतनमर्पा
प्रत्यागयनं पुनरवज्योतनं च भवति ।

११. आज्ये ऽग्निहोत्रहोमार्थत्वेनादित्सिते नापः प्रत्यागयति ।
श्रुत्यन्तरात् । ततो ऽधिश्रयणमवज्योतनं पुनरवज्योतनं च भवति ।
यानि पुनर्होमद्रव्याणि शाखान्तरेषु श्रुतामि । तद्वयथा । तण्डुलैर्यस-
कामो मसिमाभिश्चरसोदग्नेनास्त्राद्यकामो ऽह्निर्दृष्टिकामः सोमेन
यज्ञकामसैलेन वर्षस्काम इति वचनामि^१ । तेषां च तत एव यथा-
श्रुताः संस्काराः कार्याः ।

१२. अयमपरो विशेषः^२ । आज्यस्योदासितस्य सतः क्षुद्रतरुणे
गृह्योक्तलक्षणे द्रव्यणीमाज्ये प्रत्यस्य तत्स्ययोरेव पवित्रयोहययेत् ।

इदं धारादानं प्रायश्चित्तप्रसक्तानुप्रसक्तम्^१। इदानीं धारादाना-
दनन्तरं यत्कर्तव्यं तदुच्यते ।

१३. अन्वाहार्यपचन इति दक्षिणाग्नेः संज्ञा । तस्मादुत्तरतः
पश्चात्स्थितः प्रत्यङ्मुखो यजमानस्तिष्ठन्नृजुकायावस्य आदित्यमुपति-
ष्ठते । क्षुत्वा अनुकूलयति । सत्यं च्छताय त्वेत्येवमादिना मन्त्रेण ।
सायं सायंतने होमकर्मणि । अक्षमितयेद्गार्हपत्यमुपतिष्ठेतेति ह्रन्दो-
गानाम् । तमप्येतस्मिन्नेव देशे स्थितः अनेनैव मन्त्रेण । पूर्वाह्ने षेदु-
दवसानीया समाप्यते तत्र संस्थितायां सायमग्निहोत्रं जुहोतीति
वचनात् । तत्रादित्योपस्थानं प्राङ्मुखः कुर्यात् । उपस्थानस्य तथा
न्यायात् ।

१४. प्रातर्होमे यजमान आहवनीयं समीपे स्थितोपतिष्ठते ।
श्चत सत्याय त्वेत्येतेन मन्त्रेण ।

१५. उत्तरेण देशेनान्वाहार्यपचनं यजमानस्य संस्मरः । प्रवेश-
निष्क्रामौ । यजमानवचनाच्च केवलमग्निहोत्रे ।

१६. दक्षिणदेशस्य पश्चादाहवनीयादवधेरासनं यजमानस्य
सर्वत्र । तस्माद्दक्षिणवेद्यन्तमधिस्पृशन्नासीतेति शतपथे ।

१७. दक्षिणतःपश्चाद्गार्हपत्यादित्यर्थः ।

१८. वृष्टिरसीत्येवमादिना मन्त्रेणाप आचामति मन्त्रलि-
ङ्गात् ।

१९. यजमान एव चशब्दात् ।

८.

१. दक्षिणतो वितानस्यग्निहोत्रीमग्निहोचहोमार्थां धेनुमुप-
सृजन्ति सवत्सां कुर्वन्ति । ये तत्र परिचारकाः । बद्धवचनमविव-
क्षितम् । तेन द्वौ वाप्येको ऽपि वा । अग्निहोत्रीति संज्ञा व्यवहारस्य ।

२. उपसृष्टारो यजमान ऋत्विक् चण्डात् । एते ऽग्निहोत्र-
ग्नीनां चान्तरेण न संचरेरन् ।

३. शूद्रेणाग्निहोत्रीं न दोहयेत् । न चोपसर्जयेत् । स्वयमुप-
सर्जनदोहनेन विरुध्यते ष्यन्तत्वात् ।

४. अग्नये देवेभ्यो धुक्षेत्येतत्सायं जपति । होमयिता । सायं-
संयोगेन विधानाच्च मध्यन्दिने ।

५. सूर्याय देवेभ्यो धुक्षेतीमं मन्त्रं प्रातर्जपेत् । सा या पूर्वा-
ज्जतिसे देवा इत्यनया कल्पनया देवेभ्यो धुक्षेति । दक्षिणात्याज-
त्यभिप्रायं वा ।

६. अगनायापिपासे इत्यादिकं मन्त्रं सायंप्रातर्जपेत् । सायंप्रा-
तरित्युच्यते । प्रायेणागनायापिपासे अहन्त्येव पीडाकरे इति कस्य-
चिदाग्रहा । सा मा विज्ञायीति ।

७. अग्निहोत्र्या अन्वाहार्यपचनेन वीरेणेति एवं स्त्रीवत्सायां
गवि जपेत् ।

८. उदीच इत्यनुच्यमाने प्राक्षां निरुहणं स्यात् । एषा हि
तस्य दिक् प्रजातेति श्रुतेः । अनधिश्रयणीये ऽपि होमद्रव्ये निरुह-
णमवज्योतनार्थम् । घन्तानद्वाराङ्करोतीत्यविशेषश्रुतेः (कौ० ब०
२. १) । उदग्रिच्छेद्वधिश्रयणम् । उत्तरत उपाधार इति परि-

भाषितत्वात् । गार्हपत्येन वीरेणेति विकार इति नियमार्थः । तत
कौण्डपायिनीये^१ न प्राजक्षितेन वीरेणेति । ननु स गार्हपत्यो ऽत
इति वचनाच्छास्त्रामुखीय एव श्रयणं प्राप्नोति । नेति ब्रूमः ।
मांसमग्निहोत्रं जुहुतीति नाम्ना धर्मातिदेशात्प्राजक्षित एव गार्ह-
पत्यः । शास्त्रामुखीय एव च होमो^२ वचनात् । ^३तदितराश्वनी-
यमुपकल्पते, यदुत्तरवेदावग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रुतपथे ।

८. यदधिश्रितं तद्गार्हपत्य उत्तरतो निरुद्धेऽश्वज्जारेषु समिध-
मादीष्यामेद्वा चक्षुषावेच इत्यनेन मन्त्रेणावज्योतयेत् । अथ यदधि-
श्रित्यावज्योतयतीति श्रुतत्वात् ।

१०. समाय श्रौयधीनां रसेनेत्यनेन मन्त्रेण सुवेणायः प्रत्या-
नीय । अथ यदपः प्रत्यानयतीति स्वश्रुतिः (२. १) । सुवेण
मन्त्रश्च शाखान्तरात् ।

११ प्रतितथापः त्वष्णीं पुनरवज्योतय । अथ यत्पुनरवज्यो-
तयत्यप एव तच्छ्रूयतीति (२. १) श्रुतेः । प्रतितथेति त्वष्णी-
मिति शाखान्तरात् ।

१२. चिरित्युपसादनावृत्तिः । उपसादमिति णमुल् । उप-
साधोपसाद्येत्यर्थः । उदगिति दिङ्प्रियमः । चिरुपसादमुदगधोमीय-
मुदाशयतीति (२. १) श्रुतेः ।

१३. एवमुपसादयद्युदाशयेत् । अनुष्किन्दन्निव हरेदिति
(२. १) श्रुतेः ।

१४. नमो देवेभ्य इत्यनेन मन्त्रेण गार्हपत्यस्य ये दक्षिणतो

ऽङ्गारास्तानुपसृशेत् । अथोपवेष्टेण दक्षिणतो ऽङ्गारानुपसृशति नमो देवेभ्य इति श्रुतेः ।

१५. सुभ्रताय व इति अनेन मन्त्रेण ये उदीचो ऽङ्गारास्तानुपसृशेत् । प्रतिपादयेदित्यर्थः । तथा प्रत्यूहेद्यथा सुप्रत्यूहा भवन्ति । तथा चैव श्रुतत्वात् ।

१६. गार्हपत्ये संस्कारा इति तन्मान्तरे परिभाषितत्वात् । गार्हपत्ये सुवं प्रतिपद्य सुवं चाग्नेन क्रमेण प्रत्येकं द्विद्यकारकरणात् । उन्नयति स्यात्तः । स्यान्त्याः सुवेष्टोद्धृत्य क्षुचि उन्नयति । अग्नयापिपासीयेन मन्त्रेण क्षुषा सुवेष्ट वीरिणेत्येतावान्विकारः ।

१७. चतुरावृत्तं वा पञ्चावृत्तं वा विकल्पः । चतुस्त्रयेचतुष्टयं वा इदं सर्वमस्यैव सर्वस्यास्यै पञ्चकृत उन्नयेत्पाङ्क्तो वै यज्ञो यज्ञस्यैवाध्या इति (२. १) श्रुतेः ।

१८. उन्नीयमाने प्रतिक्षुवं मन्त्रावृत्तिः शाखान्तरात् । मन्त्रो ऽपि शाखान्तरादेव ।

१९. उन्नीते सर्वस्मिन् प्रतिक्षुवम् । सुवं सुक्पुष्करं संसृशेत् । सुवं स्यान्त्यां सुक्ता शाखान्तरात् ।

२०. सजूर्देवेभ्य इत्यादिकं मन्त्रं धायं जपेत् । समुपसर्गन-मन्त्रो^१मा विज्ञायीति जपतीत्युक्तम् ।

२१. प्रातरयं जपः । कौण्डपायनीये^२ मथन्दिने ऽपि शाखान्तराद्भोमः । तत्र तत एव यथोक्तम् ।

६. ऊतयोराऊत्योरुत्तरत उत्तरे देशे प्रतीचीं प्रत्यगभिमुखीं
सुचं सायंतने होमकर्मणि द्विरुपशोधयति हस्तेन । तामुत्तरतः
सायमुपमाष्टिं प्रतीचीमिति (२. २) श्रुतेः ।

१०. उपमाष्टीति वर्तते । पुष्करस्य दक्षिणं प्रदेशं लेखान्त
उपमाष्टि^१ ।

११. सुग्रेषु सुगधारणार्थेषु पूर्वमुपमार्जनं निलिम्बोदोपधीः
प्रीणामीति ध्यायन् । यत्पूर्वमुपमाष्टिं तत्कूर्चं निलिम्बतीति (२. २)
श्रुतेः । उत्तरत उपाचार इति परिभाषणादग्रेषु ।

१२. यदुत्तरं तदेवं प्रतिपादयेत् । सहैव तेन पाणिमुत्तानं
दक्षिणेन कूर्चं निदध्यात्^२ । पितृग्रीणामीति मन्त्रं मनसा ध्यायन् ।
प्राचीनापवीती अथ उपसृजेत् । यद्वितीयं तदक्षिणेन कूर्चमुत्तानं
पाणिं निदधाति पितृहस्तेन प्रीणातीति (२. २) श्रुतेः ।

१३. द्विः प्रदेशिन्या प्राग्धेत्यारभ्य प्रागुदीचीमुद्दिशतीति
सूचच्छेदः । तथापि तु स्वबन्तानि खण्ड्य उच्यन्ते । प्रदेशिन्यङ्गु-
ष्ठानन्तरा । तथा ऊतग्रिष्टं द्विः प्राग्धोपबन्दिमच्छब्दवदित्यर्थः ।
अथ यद्विः प्रदेशिन्या प्राश्नातीति (२. २) श्रुतेः ।

१४. सुचमुदङ् पर्यावृत्य श्रुत्यन्तरात् ।

१५. तथा सुचा प्राग्दण्डया भक्षयित्वा शाखान्तरात् ।

१६. तां प्रत्यग्दण्डां पर्यस्य परिचिष्य ।

१ B केषां नव उप० C केषां न उप० । २ Paddhati कुशसूत्रे उत्तानं पाणिं
कुर्वन् पितृन् प्रीणामीति निलिम्बत्युत्तरमुपमार्जनम् ।

१७. जिह्वा नितरामास्त्राद्य । अथ यत् सुचं निर्लेढि सर्पदे-
वजनांस्तेन प्रीणातीति (२.१) श्रुतेः ।

१८. तामेव सुचं प्रचास्य । अथ यत् सुचं मार्जयते रक्षोदेव-
जनांस्तेन प्रीणातीति (२.२) श्रुतेः ।

१९. अनन्तरमाचम्य ।

२०. प्रागुदक्षिता अप आसिध्य तथैव सुचा प्रकृतत्वात् ।
अथ यत्प्रागुदीचौरप उस्मिद्यतीति (२.१) श्रुतेः ।

२१. तां सुचं प्रागुदक्षितामुद्यमयति । अथ यत्प्रागुदीचीं
सुचमुद्दिशतीति (२.१) श्रुतेः । सुचा भक्षयति सुचं निर्लेढीति
हस्ते संपादयेत् । हस्तस्य सुक्ष्मपक्षिदर्शनान्माहतेषु । तदाहुः । कथ-
मस्यैते पुरोनुवाक्यवन्तो धाव्यवन्तो वषट्कृते सुचा ऊता भवन्तीति ।
एतेषां वै सप्तपदानां माहूतानां धानि धीणि प्रथमानि पदानि
सा चिपदा गायत्री पुरोनुवाक्याय धानि चत्वार्युत्तमानि सा
चतुष्पदा त्रिष्टुप्चाव्येदमेव कपुच्छसमयं दण्ड इति (प्रतपयत्र.
८. १. १. १६) अभिमयेन^१ हस्तं दर्शयति । तस्माद्धस्तेन प्राग्रनं
हस्तस्य^२ निर्लेहन । शिष्टाचारस्य एवमेव ।

२२. एकस्मिन् होम एकहोमः । यदुक्तं तदेकहोमे ऽपि कर्म
भवति । परिसमूहनपर्युत्तरे होमप्रयुक्ताग्रह्या न प्राप्नुतः । तदा-
ग्रह्यानिवृत्त्यर्थं वचनम् । अतश्च यत्पूर्वमुक्तं यच्च वक्ष्यमाणं तत्सर्वमेक-
होमे ऽपि भवति । आहवनीय एव जुहुयादिति द्वैक आहुतरिति
(२.२) वचनात् ।

२२. ततः सर्वेषु न केवलमाहवनीये गार्हपत्यदक्षिणाग्न्यो-
रपि । तुशब्दः स्वमतप्रकटनार्थः । सर्वेषु त्वेव जुहुयात् । पूर्णमुद-
कस्य सुचमुत्तरेण गार्हपत्यमदूरेण निधायावखाय ।

१०.

१. इह पुष्टिमित्यादिभिः समन्त्रिकास्तिष्ठः । एका तम-
न्त्रिका इति गार्हपत्ये ।

२. पूर्णां सुचमिति सुगृहणात्सुवेष्टेता आहुतयः । तृष्णी-
मिति वचनादसंज्ञजनुत्तरतः । चतुर्थीति वचनं पुष्टिपतिर्दधातु
जनयत्विति मन्त्रान्तो मा विश्वायीति । गार्हपत्यपक्षं यावन्तो
गार्हपत्यास्तावत्सु कुण्डपायनीये होमः । समिधमाधाय होमः ।
आहुतिसत्त्वमिधि वसतीति श्रुत्यन्तरदर्शनात् । अन्वाहार्यपचन-
पक्षं गार्हपत्यवत् । तत्सवितुर्वरेण्यमित्यृक्संदेहनिरासाधं चतुर्थी-
पक्षम् ।

३. भूर्भुवः स्वरित्येता महाव्याहुतयः प्रसिद्धाः । ताभिः प्रति-
मन्त्रं तिष्ठ आहुतयः । तिष्ठ इति वचनाच्च पूर्वाभिः सह समुच्चयः ।
ब्रह्मवर्षसकामस्य कलध्वन्धेन पचान्तरम् ।

४. अग्नये ऽन्वादायाश्चपतये स्वाहेत्येवेव चतुर्थी । न तु व्याह-
त्युपहिता ।

५. याः सुचि स्थापिता आपस्तास्त्रेधा करोति । कथम् ।
अग्निहोचस्थास्यां भागः । तथा गार्हपत्यस्य पश्चाद्भागः । अञ्जलौ च

पत्न्यासृतीयो भागः । यद्यप्यनासृता पत्नी बह्वो वा पत्न्यस्तथापि
वैधमेव । आरम्भसामर्थ्यात् ।

६. अनासृताभ्युक्त्या पत्न्यामासनप्रदेशे तृष्णीमपो निचिपेत् ।
अञ्जलौ मन्त्रवचनात् । एकवचनं च विवक्षितम् । ततः पत्नीमञ्जले
ऽपि एकैवाञ्जलिं प्रतीक्षेत् ।

७. सुचैवापस्विषु स्थानेषु कृत्वा तां प्रतिपद्य गार्हपत्ये ततो
निदधाति स्थापयति ।

११.

१. दक्षिणतः स्थितस्य न्यायवचनादुदङ्मुखस्य प्राङ्मुखस्य वा
यथासम्भवम् ।

२. उपप्रयन्तो अध्वरम् । अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य श्रुति-
मस्यतिः । उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्वै । अयं ते योनिर्ध्वजियः ।
अयमिह प्रथमो ऽधापि धाव्यभिः । अस्य प्रक्षामनु धुतम् । एतासां
प्रक्षामित्युच्यते किमर्थम् । केषां चिच्छाखिनामन्यः क्रमः । तद्बुदा-
सायं । तदेतत्समाहार्यं यद्वचम् । तस्य चिः प्रथमां चिरुत्तमामिति ।
तस्योपवर्ती प्रथमा प्रवव्युत्तमेति । तथा स वै चिः प्रथमां जपति
चिरुत्तमामिति (प्रतपयन्न० २. २. ४. १७) च । अतश्च जपित्वेति
सूत्रशेषः ।

३. आयुर्दा इत्येवमादिकं मन्त्रं जपित्वा ततः ।

४ चिवावसो खस्ति ते पारमगौय इमं मन्त्रं चिर्जपति ।

५ सं त्वमित्यादिकं मन्त्रमुपविश्य जपेत् । अथासीनः सं त्वमग्रे सूर्यस्य वर्चसागथा इति (श्रतपथब्र० २. ३. ४. १७) ।

६. अग्नं स्य इत्येवमादिना मन्त्रेण अग्निहोत्रीं गामभ्येति प्रकरणत् । अथ गामभ्येत्यग्न्याग्नौ वो भचीय मधु स्य महो वो भचीयेति श्रतपथश्रुतेः (२. ३. ४. २५) ।

१२.

१. संहितासि विश्वदृष्यूर्जा माविश गौपत्येनेत्यनेन मन्त्रेण अग्निहोत्रा स्रस्ताटमुपसृजेत् ।

२. उप त्वाग्ने दिवेदिवे इति वृचेमाग्ने त्वं नो अन्तम इति द्विपदेन वृचेन गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति वाक्यशेषः । स गार्हपत्यमुपतिष्ठत उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसीति श्रतपथश्रुतेः (२. ३. ४. २८) । अथ द्विपदा अग्ने त्वं न इत्यादि ।

३. इल एहीत्यादिना मन्त्रेणाग्निहोत्रीं गामभ्येति प्रकरणात् ।

४. काम्या एतेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निहोत्रीवत्सस्य स्रस्ताटमुपसृजेत् ।

५. सोमानं स्वरणमित्यनेन वृचेनोत्तरतः स्थितः प्राङ्मुखो ऽन्वाहार्यपचनमुपतिष्ठते । अथान्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ् तिष्ठन्नग्निमीचमाणो जपतीति श्रतपथश्रुतेः ।

६. अन्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ स्थितौ महि चीणामवो
ऽस्त्विति सूक्तं जपित्वा तत आहवनीयमुपतिष्ठते ।

७. तत्सवितुर्वरेण्यमित्यस्याः श्रुतिः । अथ सावित्री । कदा च न
स्तरीरमीति वालखिल्यासु । अस्याः श्रुतिः । अथैन्द्री । परि ते
दूलभो रथः । अस्याः श्रुतिः । अथाग्नेयी । तथा चिरेतां जपतीति
• अतपथयुतयः^१ । एवं यजमानेनाहवनीयोपस्थाने कृते अनन्तरमार्ति-
न्यम् ।

८. सर्वेषु त्वेव जुहुयादिति स्त्रयुतौ (कौ० ब्रा० १. ३) प्रयत्ना-
द्यमेव पक्षः सूचकारस्याभीष्ट इति आपनार्थसुशब्दः । महाश्राद्ध-
तिभिक्षिष्टभिर्मन्त्रैः प्रत्येकम् । तिस्रस्तिस्रः समिधो ऽभ्यादधाति
थो जुह्वन्वति । यजमानो ऽन्यो वा । य पुनरेकहवी एकहवन-
साधुकारौ स आहवनीय एवाभ्यादध्यात् । यजमानो ऽन्यो वा ।

९. वाचं विष्टजत इति सूत्रागतः । याजमानमेतन्मन्त्रार्थसाम-
र्थ्यात् । दैवस्तनुरसीत्यादिना मन्त्रेण आहवनीयस्य दक्षिणतो
ऽङ्गारमुपसृजेत्^१ ।

१०. ततो ऽसि तनुरसीत्येवमादिना मन्त्रेण सुवीर्येणेत्येव-
मन्त्रेण आहवनीय एव प्रार्थ्यते । मानुष इत्यारभ्य पुचग्रहणान्तो^१
मन्त्रः । यावत्पुचमावर्तते पक्षे । आमन्त्रितान्तेनाभिव्याहरणमसा-
वित्यस्य स्थाने पुचनामग्रहणम् । वाक्यार्थसामर्थ्यात् । जन्मना

१ अतपथय० १ १ १०. Kat Sr S IV 12, 10 (Comm) Kat Paddh
pag 396, 19 Sankh Paddh fol 20 तत्सवितुर्वरेण्यं कदा च न स्तरीरमि परि ते
दूलभ इति चि विभिराहवनीयमुपस्थाप । १ B ०रात् । १ A नामघट् ।

ज्यैष्ठ्यम् । सुमह्यह्णादर्गनात् । दौर्धितस्यापि नामयहणमविशेष-
श्रुतेः । जीवतां नामयहणं भवतीति वचनात् ।

१.१. आत्मनो गृह्यीयादविद्यमानपुत्रः वचनसामर्थ्यात् । अपुत्र
इति वक्तव्ये ऽजातग्रहणं पुंस्त्वविज्ञानार्थम् । पुत्राधिकारे पुनःपुत्र-
ग्रहणात्त चेवजादीनां । न दुहितुः । न शूद्रस्य । वयाणां वर्णा-
नामित्यधिकारात् ।

१२. सत्येनावधयमित्यनेन मन्त्रेणाचम्य यजमानो वाचं विसृ-
जते । अथ यदप आचम्य व्रतं विसृजते ऽस्येव तद्रुतं दधाति । ता
अस्य व्रतं गोपायन्त्या पुनर्होमादिति (कौ० ब्र० २. ४) श्रुतेः ।

१३.

१. पूर्वमसंयुज्य विहितत्वान्मध्यन्दिने ऽपि भवति कुण्डपाय-
नीये । अनुपस्थानं वा प्रातरिति (२. १२. ८) प्रतिषेधो ऽयश-
श्चादिशेषाधिकारादस्यैव भवति । न तु यत्पूर्वमुक्तमृत सत्याय
वेति ।

२. याजमानमधिकृतं । भूर्भुवः स्वरित्येवमादिना मन्त्रेणाहव-
नीयमुपतिष्ठते ।

३. दक्षिणतःपश्चादाहवनीयादासनमित्युक्तं । तत्रोर्ध्वं आहव-
नीयोपस्थानं कृत्वा तस्मिन्नेव देशे स्थित इतरावग्री उपतिष्ठते ।
अन्याथमप्येतच्छाखान्तरीयादचनात्कर्तव्यम् । एकदीचे चोपस्थान-
मिति (५. ४. २) । तत्राप्येवमेवेच्छन्ति ।

४. अभयं त इत्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

५. अभयं त इत्येवमादिना मन्त्रेणान्वाहार्यपचनमुपतिष्ठते ।
अन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः ।

६. उपतिष्ठत इति वाक्यशेषः । तन्त्रेणोपस्थानम् । वृद्धवच-
नात् । तत्रैव स्थितः । तुल्यत्वाद्देशस्य ।

७. समानं तुल्यं सायंतनेन यज्ञार्त्विज्यं पक्षं याजमानम् ।
महाव्याहृतिभिस्त्रिस्तस्त्रिस्तः समिधो ऽभ्यादधातीत्यत आरभ्य
धावद्भूतं विष्टजत इति । किमन्यदास्ते येनैवमाह । एतत् ज्ञापयति ।
सायमपि अतर्विसर्जनादनन्तरं पर्युचणं भवति यजमानस्य । इतरस्य
समिदाधानात् ।

८. अनेन अथ प्रातरित्यादिना (९. १३. १) पक्षे सायमपि
याजमानं भवति । पक्षे सायं वाक्सुमेण । एवकारकरणाद्यस्मिन्नपि
पक्षे प्रातरनुपस्थानं तस्मिन्नपि पक्षे प्रातस्तनं याजमानं वाक्सुमेण सह
सायंहोमे विकस्यत एव । किं च कारणम् । न स्यात् । धनियो-
गमिष्टस्यान्यतरापाद्ये इतरस्थाप्यपाद्य इति न्यायात् ।

९. एतस्मिन्नपि पक्षे समानं समिदाधतीति समानवचनाद्भव-
त्येव ।

१४.

१. याजमानप्रसङ्गेन प्रवासप्रारम्भे याजमानमुच्यते । प्रवत्यक्ष-
ग्रीन्विहत्याप्रसक्तान्^१ गार्हपत्यस्य पश्चात्प्राप्नुवःस्थितः सर्वानीचते ।
अभयं वो ऽभयं नो अस्त्रित्यनेन मन्त्रेण । एतावानेव मन्त्रः । न

कामेन व उपतिष्ठ इत्याद्यनुपङ्गः^१ । तचोपस्थानमिहेक्षणमिति विशेषात् ।

२. नर्येत्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते । कुत एतत् । उपतिष्ठत इति श्रुतेः । अथ यत्प्रवक्ष्यंश्च ओपिवांश्चाग्नौनुपतिष्ठत इति विशेषात् । शतपथे च । स गार्हपत्यमुपतिष्ठते नर्यं प्रजां नै पाहीति ।

३. अथर्येत्येवमादिना मन्त्रेणान्वाहार्यपचनमुपतिष्ठते । उत्तरेण स्थितः । तमिति यत्नादागत्याप्येवमेव । अर्थाद्दक्षिणेवमाणः^१ ।

४. शस्तेत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठते । दक्षिणाग्निमुत्तरेण गत्वा । ननु धायमेव संचरः सर्वदा प्राप्तः । उच्यते । व्यवेतो ऽग्नींश्रवसतीत्यविशेषात्कदा चिदितरयोरप्युत्तरेण^१ धायात् । तन्निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

५. अन्नमेतावता मन्त्रेण चौणि पदान्यभ्युद्धृत्य । त्रिः पादविहरणं समन्त्रकं हृत्वेत्यर्था वीष्णोपदेशात् ।

६. प्रज्वलितानामुपस्थानम् । यावत्प्रज्वलितास्तावद्वाग्यमनमित्येतदुभयमनेन सूत्रेणोक्तम् ।

७. अग्निशब्देनाग्निहोत्रहोमो लक्ष्यते । उपस्थानशब्देन च याजमानम् । अतश्चैतदुक्तं भवति । अग्निहोत्रहोमीययाजमानस्थानर्थलुप्तं संभवदर्धं प्रवसन् जपेद्यजमानः । अत्र श्लोकः ।

१ Com उपतिष्ठ, 4 Com आदि । १ Paddhati अथर्यं पितृ म इत्यादिना अन्वाहार्यपचनम् । तमन्वाहार्यपचनमुत्तरेण गत्वा शंखं पश्यन् इत्यादिना । १ C (orig) अन्तरण ।

याजमानं जपेत्सर्वं न लभ्य स्य न संचिता^१ ।

नेले न काम्यातो दैवः प्रोषितो यचनात्तरः ॥

८. याजमानस्य ह्यं क्रत्वर्थाक्रत्वर्थयोरनुष्ठानार्थम् । तत्र क्रत्वर्थं प्रातिनिधिकः कुर्यात्पुरुषार्थं यजमानः । यज्ञब्दोऽनर्थलुप्तमित्यस्या-
नुकर्षणार्थः । अग्न्यन्वाधानपिण्डपितृयज्ञौ तु प्रातिजिधिकः कुर्यात् ।
ब्रह्मत्वेन यजमानस्य पाठव्यवधानात् । पर्वणीति वचनात् । येष्वेव
संवत्सरसन्धिषु नित्यानि यजमानेन प्रत्यक्षेणोपक्रान्तानि तेष्वेव
प्रोषितो याजमानं कुर्यात् । तद्यथा । पञ्चसन्ध्योर्दक्षिणपूर्वमासी । ऋतुमुखेषु
चातुर्मासानि । अयनाद्यन्तयोर्निरूढपञ्चवत्सः । तथा च मनुः ।

अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते शुनिग्रोः सदा ।

दर्शनं चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥ (४. १५)

सप्तान्ते नवसंख्येया तथर्लक्षे दिवोऽध्वरैः ।

पशुना ह्ययनान्ते च समान्ते शौमिकैर्मखैः ॥ (४. १६)

यस्य धावज्जीविकः प्रथोगः तस्य याजमानं प्रोषितोऽपि
कुर्यात् । तथैव प्रक्रमात् । कथं कुर्यात् । जपेन प्रपादयेत् । तदु-
च्यते । दृष्टिरसि पाप्मानम् । अग्ने वायो अनुपदक्षम् । मयीदमि-
न्द्रम् । आ प्यायतां भुवा । सद्गन्धि सन्म इत्यादौ । सं ज्योतिषा-
भूमेत्युत्पृज्यते । तथा भर्तुवः स्वः सं मेति । तथैव अग्ने व्रतपते धो
नो दूरे द्वेष्टीति च । द्यौकौ चाच ।

दृष्टिरग्नेऽनुपदक्षं मय्याप्यायनमेव च ।

१ C (in marg): अन्तः स्थासो व । संचितासि । इत्त संचि । काम्या एत
मयि व । दैवस्य न संचि ।

जप्याः पञ्च क्रमेण प्राक् पूर्णपाचाभिमर्शनात् ॥

अग्निसंबद्धसुत्सृज्य जप्यमूर्ध्वमश्रेयतः ।

अग्ने व्रतपते जप्यं पाहि मां च विकल्पतः ॥

६. अनपेतमनपगतं कारणं हेतुर्याजमानस्य । तत्प्रयुक्तत्वात्कर्मणः । अतश्च प्रोषितो ऽपि ध्यानेन संपादयेत् । प्रक्रान्ते चेद्यजमान आगच्छेत्पूर्वं जपित्वा श्रेष्ठं कुर्यादिति तैत्तिरीयाणाम् । नैमित्तिकमपि क्षामवत्यादि प्रातिनिधिकेन कारितं प्रोषितो यदि जानीयात् । ततस्तत्रापि याजमानं कुर्यात् ।

१०. सन्धिवेलयोरग्निहोत्रवेलयोरित्यर्थः । द्विवचननिर्देशात् । वागब्धो ऽग्न्युपस्थानस्यामर्थलुप्तं प्रवसन् जपेदित्यनेन सह विकल्पार्थः । एवमर्थमेवैतस्य सूत्रस्यारम्भः । पर्वणीति सिद्धे ऽपि सति । आचम्य वाग्यतो भूत्वा यावद्धोमकालः । पुनराचम्य ततो महाव्याहृतिभिर्विसर्गः ।

११. अग्न्यागारस्य दर्शनगोचरे वाग्यमनं कुर्यात् । प्रोव्याचक्षुपस्थायाप्रसर्गे तेन चैवोत्सृज्यत (२.१५.७) इति वाग्यमः ।

१५.

१. अभयं वो ऽभयं नो अस्त्विति उत्तरतो वितानस्य स्थितः । तथैवेति प्राप्ते चकार उपस्थानस्य प्रकारान्तरमपि चास्तीति प्रज्ञापनार्थः । तथा च श्रुतपथे । स वै खलु दृष्णीमेवोपतिष्ठेतेति ।

२. उपतिष्ठते पश्चादाचवनीयस्य प्राक्षुषः स्थितः । मृतनष्टेष्वपि पशुषु मन्त्रो भाविनौमाग्निपमङ्गीकृत्य ।

६. विद्यमानानां दृष्टानामपचयनं उपविश्य कर्तव्यम् । तत्
उत्थाय समिदाधानम् । एतत्सर्वस्वग्निषु कार्यम् । अथोपविश्य दृष्टा-
न्युपलुम्पतीति वाजिश्रुतेः ।

४. उपतिष्ठत इति वाक्यशेषः ।

५. उपतिष्ठत इति शेषः । अभियुक्तादिपाठो ऽग्रे पुरीष्याय-
थाग्ने गृहपते नर्येति मा विज्ञायीति ।

६. व्यवायं कुर्वन्प्रवसति । आहवनीयमपरेणोदङ्मुखस्तेन वैश्वो-
त्सृज्यत इति समानम् । अनुपग्रान्तेषु च प्रतिनिवृत्तस्य^१ त एवाग्नयो
ऽग्नीनिति वचनात् । प्रवासार्थत्वादुद्धरणस्य । प्रवासे ऽनिवृत्ते ऽन-
पवृत्तकर्माणो न सौकिकाः ।

७. तेनैव मार्गेण तेनैव च न्यायेन प्रतिदिशमण्यपस्याय प्रोषित
उत्सृज्यते । वाग्यमादिनियमानुच्यते ।

१६.

१. वास्तोष्पतीयं हविः कर्तव्यम् । भ्रौक्षे प्रवासे । कुतः । प्रव-
त्सञ्चित्यधिकारात् । स एव भुवः प्रवासो यच्च पुनर्गृहं नागन्तव्यम् ।
इतरस्तुभुवः यत्र प्रोय्यावन्निति भवति । तेनैतदुक्तं भवति । याया-
वरप्रतिपत्तौ वास्तोष्पतियोगो भवति । न केवलं गृहजिष्कामतः
किं तर्हि अन्येष्वपि संप्रयातेषु । संप्रवृत्तेषु प्रयाणकेचित्पर्यः । किन्ते-
कैकमण्यहरवस्थाय यानि^२ संप्रयातानि । नेत्युच्यते । दग्धराचादूर्ध्व-

भवरे अर्धं दशरात्रः^१ सर्वस्तोक इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम् ।
यत्र दशरात्रमुपित्वा अजेत्तत्र वास्तोष्यति यजेदिति ।

१. अग्नयो यत्र तिष्ठन्ति तदनो ऽग्निष्ठम् (आप. ६.१८.७) ।
तस्य दक्षिणे अनडुहि युक्ते । दक्षिणे युक्तो भवति सव्यस्य योक्तं
पर्याहतमिति चरकाणाम् । ननु एवं सति अनोयायिनामेवैतत्कर्म ।
नेत्युच्यते । प्रयाणप्रयुक्तत्वात्स्कन्धवाहिनामपि भवति । उपोक्ष्य
चीवरम् । आरोप्य वित्तमित्यर्थः । अग्निष्ठस्या^१ एवाग्नयः समाख्या-
भात् । वास्तोष्यते प्रति जानीह्यस्मानिति पुरोनुवाक्यान् नूच्य वास्तो-
ष्यते अग्नया संसदात् इति यजति । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्घा-
र्थम् । परिसङ्घा च प्रकृतिं निवर्तयतीति । प्राप्तस्य कंप्रपद्यादेर्नि-
वृत्तिः । प्रत्याशनाम्यन्वाधानयोरनिवृत्तिः ।

३. ऊते हविष्यनावर्जितं^१ त्यजेत् । यज्ञपात्रं^२ चीवरं चेति
चशब्दः । तथा च शाखान्तरम् । यायावरप्रतिपत्तौ गृहपतिरि-
त्यागममधिकृत्य ।

न हीनमन्वावर्तयेद्रुद्राय हि तद्दीयते ।

यद्हीनमन्वाहरेत्तद्रुद्रभूतमन्वाहरेद्युरिति ॥

१ A अर्धं दशरात्रेः स० B अर्धो C अर्धद० Paddhati : वास्तोष्यतीयं कर्म
यायावरप्रतिपत्तौ भवति । न केवलं गृहपतिर्ह्यस्मान्ति यजमानस्य किं तर्हि दशरा-
त्रादूर्ध्वं प्रष्टव्यं मानुषेषु सती ऽग्नौ यज्यं कर्म । १ B अग्निषु स्या A om एवं ।
२ B अस्त्ववर्जितं C० यज्ञपात्रं Paddhati : ऊते च अनारहितं त्यजेत् । यज्ञपात्राणि
गृहपते नित्यहोमेषु तेषां चतुर्दश चतुर्दशीनां सक्तुमुत्तरे दक्षिः एका समित्यष्ट
द्विती अर्धमासायां च स्यते । एवं मार्चपत्ये च दक्षिणाग्नौ च जुहुयात् । ३ A अग्निपा० ।

१७.

१. समारोह्यमाणो यजमानः । याजमानमेतत् । आत्मनेपद-
प्रयोगात् । गार्हपत्ये ऽग्नौ हस्तौ प्रतितप्य प्राणान् ब्रह्मत्वोक्तेन क्रमेण
संमृशेत् । एहि मे प्राणानारोहेत्यनेन मन्त्रेण ।

२. सकृत्संमर्शनं प्राणानां मन्त्रेण कृत्वा पुनः पाणौ प्रतितप्य^१
त्वृणौ प्राणसंमर्शनम् । सकृदेवमेवापरम् । ततः पाणौ प्रतितप्य
पूर्ववन्मन्त्रेण प्राणसंमर्शनम् । पुनस्त्वृणौ पूर्ववद्विः । न तु प्राणगता
वीक्षा मन्त्रे षड्वचनात् ।

३. अयं ते योनिर्हृत्विष इत्यनेन मन्त्रेणारणौ^२ प्रतितपति ।
सूर्यमधरारणिं तत उत्तरारणिम् । अरण्यतुप्रहरणे तथा दृष्टत्वात् ।
अस्मिन्पक्षे^३ ऽरण्योरेवारोपणमतो न प्राणान्संमृशेत् ।

४. पूर्ववद्वास्या । तत्र संमर्शनमिह प्रतितपनम् । एतावान्नि-
शेषः ।

५. उद्धृत्याहवनीयं यथा गार्हपत्याग्राणेष्वरण्योर्वा । एवमाहव-
नीयादपि ।

६. नित्यधृतादाहवनीयादन्यस्मिन्नरण्यभाण्डे समारोपः । पृथ-
गरण्यवग्रीप्समारोहयत इति यावन्तो धार्यन्ते विज्ञायन्ते महार-
ण्योभिस्तावतीभिर्हि संकर्षे ।^४ संकर्षो हि नाम मीमांसा^५दादग्राधा-

१ C (manara) पुनः । २ A मन्त्रेण वारणौ । ३ C अन्त्यस्मिन् । ४ A ताव-
तीभिः सदन्तीभिर्हि संकर्षो नाम । ५ C oza हि नाम, act II adds नाम ।

यादूर्ध्वमस्ति । आहवनीयवचनाद्विष्णाग्निर्नित्यधृतो ऽपि समारो-
यते । तयोरेवारण्योः । अथ यदरण्योरग्नीन्समारोहयत इति
(कौ० ब्र. २. ६) श्रुतेः ।

७. अनस्तमिते आदित्ये यथाग्नि मन्यनं भवति । चण्डाद-
नुदिते च । एकयोनिषमाहूतानां सक्तमन्यनं कृत्वाहवनीयद्विष्णा-
ग्न्योरुद्धरणम् । आरण्यके दर्शनात् । भवित्वाग्नीन्विद्धत्येति । तथैव
चानयनं नित्यधृतो नित्यधृतत्वात् ।

८. उपावरोहेत्येवमादिना मन्त्रेणात्मनः सकाशादरण्योरुपाव-
रोह्य । कथम् । नाधिकया प्राणमरण्योर्मन्त्रान्तेन निश्चिय ततो
मन्यनं कुर्यात् । दुरोण इति लिङ्गाङ्गुह एव स्थितस्य यः समारो-
पस्तत्रैवैतद्भवतीति^१ नाशङ्का कर्तव्या । भार्या यचाग्नयो ऽपि वेति
गृह्यवचनान्तदपि गृहमेव । प्रवत्स्यन्निति चाचामुवर्तते । तेन
साग्निकः प्रवत्स्यन्समारोहयमाणो ऽन्यत्रापि च^२ यच्च समारोपश्चोद्यते
तत्रैवं कुर्यात् । मन्यनाधिकारे मन्यनग्रहणं लौकिके मन्यनप्रति-
षेधार्थम् । कथं विद्यमाने ऽग्नौ^३ मन्यनं प्राप्नोतीति चेत् । उच्यते ।
लौकिके चेति लौकिके काष्ठे न संस्कृतयोररण्योरुपावरोहणमि-
त्येव^४ कस्य चिदाशङ्का स्यात् ।

९. पक्षान्तरमेतत् । लौकिके वाग्नावुपावरोह्य तत उद्धरणं
कृत्वा ततो होमः । ततः पविंसमाग्नि होमे लौकिक एव^५ प्राणेश्वर-

ष्टोर्वा समारोपयितव्यः । दिग्भ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ ग्निष्ठा-
चारस्तदाचरणं चायुज्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये द्वितीया
ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनकसूत्रस्य धर्मं ग्निष्यक्षितेष्टया ।
वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तोऽयो ऽकरोन्नवम्^१ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

—+—

१०

१. संस्थितायां समाप्तायां पौर्णमास्यां पौर्णमासे कर्मणि ।
कुतः । कालस्थामंस्थानात् । इन्द्राय विष्टुणाय । इष्टिग्रहणं
वाक्यसाकल्यर्थं गुणस्येष्टिशब्दव्यवधानात् । केवलाय चेन्द्राय केचित् ।
अनुनिर्वायया वै देवा इत्यारभ्य एवमेव विधानात् । ननु अन्वा-
रम्भाणीयाप्रकरण एवैतद्विधानं संबद्धतरम् । सत्यम् । नित्यत्वात् ।
वैलक्षण्यादिह विधानम् ।

२. वृधन्वन्तावाज्यभागौ ।

३. इन्द्रं चक्षमभि वाममोजः प्रधानस्य पुरोनुवाक्या । मृगो
न भौमः कुचरो गिरिष्ठा याज्या ।

४. जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोणे पुरोनुवाक्या । अग्ने शर्धं मक्षते
सौभगाय याज्या खिष्टकृतः ।

५. अमावासे कर्मणि परिसमाप्ते अनन्तरमदितय इष्टिं
कुर्यात् ।

६. पौर्णमासावाज्यभागवित्यर्थः ।

७. ये वैष्टुधस्य खिष्टकृतो याज्यानुवाक्ये जुष्टो दमूना अग्ने
शर्धंति ते अत्रापि भवतः । ये ते इति यत्राद्यदि वैष्टुधस्य क्रिया
ततोऽस्यापीत्यनेन विकल्पमुभयोः प्रदर्शयति । स चादिविकल्पः
ग्राह्यान्तरात् ।

८. एते दृष्टौ प्रक्रम्य यावज्जीवं कर्तव्ये । दर्शपूर्णमासयोरपि यावज्जीवमेव क्रिया संस्थितायामिति वचनसामर्थ्यात् । चमन्दाच्छा-
खान्तरोक्तस्य चिंशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पञ्चदश दाचा-
यण्याजौति कालः सिद्धो भवति ।

९. अतीतायां फलेष्वायामवाप्ते वा फले प्रयोग आ अन्ता-
त्परिसमापयितव्यः ।

२.

१. अनागते अनुपस्थिते पर्वणि पचसन्धौ यथोक्तम् । यो न
द्रष्टेति यदृश्यं न दृश्येतेत्यस्मिन्भ्रान्त्या । आमावासे कर्मणि प्रक्रान्ते
अभ्युदिता नाम दृष्टिः कर्तव्या । तस्मिन्नेवाग्न्यन्वाधानं दृष्टिमासं^१
न प्रायश्चित्तान्तरमिष्टिवचनात् । संज्ञाकरणं सहकारिसंप्रत्ययार्थम् ।

२. सगुणानि जीणि हवींषि यथोक्तानि श्रुतौ । इतिकरणो
नियमार्थः । समस्ता एव यष्टव्याः । अतश्च यथेकस्या अपि घागे
निवृत्ते ऽभ्युदयविज्ञानं छात् न देवतापनयः । सामस्याभावात् ।

३. निवृत्ते कृते हविर्घण्डणे जानन्नभ्युदितं चन्द्रमसं तानेव ये
दृष्टीतास्ताण्डुलीभूतान्निभजेत् । आध्वर्यवमपि सदेतदुच्यते^१ । आवा-
हने ऽपि कृते ऽदेवतापनयप्रापनार्थम् । तानेवेत्यतिरेकादर्शनाय-
घाजिनो ऽपि विभागः ।

४. अग्ने दा दाग्रूपे रयिं पुरोनुवाक्या । दा नो अग्ने दृहतो
दाः सहस्रिणो याव्याग्नेर्दातुः ।

५. सदृशा ते श्रुता वयं पुरोनुवाक्या । आ त्व भर माकिरेत-
त्परि धात् याज्या इन्द्रस्य प्रदातुः । किमिन्ने विष्णो परिचक्ष्यं भृत्युरो-
नुवाक्या । वषट् ते विष्णविति याज्या । विष्णोः शिपिविष्टस्य ।

६. वृधन्वन्तावाज्यभागावित्यर्थः । कर्मन्तरमेतत् । नामावास्थ-
मतश्च सप्तदश चासिधेयः ।

७. धेनुर्दक्षिणा । किंविशिष्टम् । चीयु । चिमझ्याका इयवो
यस्य तदेवमुच्यते । चग्रन्दादन्वाहार्यस्य ।

८. यथाविहिते काले चामावास्थं भवति । यद्येवं नोच्येत
दोषनिर्घातार्थत्वात् प्रायश्चित्तानां न स्यादामावास्थम् । चग्रन्दात्कृते
ऽप्यामावास्थे पुनःक्रिया । कालो हि नित्यानां करणे निमित्तम् ।
लोकमप्युदाहरन्ति ।

एवं हि कर्माणि कृतान्यकाले कार्याणि नित्यानि पुनः स्वकाले ।
कालो हि तेषां करणे निमित्तं यतः श्रुतौ यज्ञपथादपायः ।
तथा च शाखान्तरम् । अनस्तमिते चेदग्निहोचं जुहुयाद्ब्रुव इत्युप-
स्थाय पुनरस्तमिते जुहुयात् । अब्रुष्टायां चेत्पुनर्ब्रुष्टायामिति ।
यानि तु विशेषवचनानि तत्र वचनसामर्थ्यात् । किमन्यत् । उच्यते ।
तद्यथा । उदवसानौथान्ते ऽग्निहोचहोमः । सुमूर्षोश्च प्रातराहुति-
रामावास्थं च । तथा च ।

चतुर्दश गृहीतानि सकृदुच्यते हविः ।

एका समित्सहहोमो ऽर्धमासाय कल्पते । वचनान्तराण्येतानि ।
अतश्च यथाश्रुतस्य कालस्य स्वविषयेष्वपवादत्वेन^१ वर्तन्ते । कस्यां

चिदध्वर्युशाखायां अभ्युदिते पिष्टविभागः । कस्यां चित्पचे पुरोस्ताग्रो
दधिपयोभ्यां मिश्रयित्वा । कचिदिभागसंभवात् प्रार्थयित्तं समाय
पुनःक्रिया । अक् चेत्कास्तादाभावात् पौर्णमासं वा प्रवर्ततामे नय
आ देवानामिति संयान्ये कुर्यादिति तैत्तिरीयाणाम् । असंनयतश्च
विभाग इत्येवमादि शाखान्तरौयमभिप्रेत्य काले^१ चामावात्यमिति ।
चगब्द आचार्येणोक्तः ।

८. अभ्यावृत्तिः अभ्यावर्तनं पुनःक्रियेत्यर्थः । सा पिण्डपिष्टय-
ज्ञस्य नास्ति । कुत एतत् । परिगणितानामेव पदार्थानां शाखान्तरे
ऽनुवादात् । यत आह । स यद्यगृहीतं हविरभ्युदियात् प्रज्ञातेमेव
तदेयैव व्रतचर्या यत्पूर्वेद्युर्दुग्धं दधि हविरातश्चनं तत्कुर्वन्ति । प्रति-
प्रसृजन्ति वत्सांस्तान् पुनरपाकुर्वन्ति तानपराह्णे पर्णेशाखयापाकरो-
तीति व्रतपथे ११.१.४.१) ।

३.

१. श्वी न द्रष्टेति यदहश्च न दृश्येत ते अमावासे इत्येतस्मि-
न्नतीते पर्वणि यद्यामावासं प्रकान्तं भ्रान्त्या ततो ऽभ्युद्गृष्टा भाने-
ष्टिर्भवति ।

२. अग्नये पचिष्ठते प्रथमं हविः द्वितीयमिन्द्राय वृत्रघ्ने तृती-
यमग्नये वैश्वानराय । एवमेव श्रुतत्वात् ।

३. वेत्या हि वेधो अध्वनः अग्नेः पथिष्ठतः पुरोनुवाक्या ।
आ देवानामपि पन्थामगन्तेति याज्या ।

४. वार्चहत्याय श्रवसे इन्द्रस्य वृचघ्नः पुरोनुवाक्या । सहदारुं
पुरुहृतं क्षियन्तमिति याज्या ।

५. वैश्वानरस्य पुरोनुवाक्या ।

६. नाभिं यज्ञानां सदनं रयौणामिति याज्या ।

७. अग्निः प्रज्ञेन सोम गौभिरिति ।

८. दण्डश्च उपानहौ च दक्षिणा । पूर्वं एवाग्निग्रहणे^१ ऽभ्युद्गृष्टा
प्रायश्चित्तत्वात् । सर्वाणि चास्यामङ्गानीष्टिवचनात् ।

९. अभ्युद्गृष्टायां समाप्तायां तस्मिन्नेवाह्न्यामावास्यां भवति ।
सायंदोहो ह्यस्तनो विद्यत एव । चग्रन्दात् । पूर्वमपि कदा चिदामा-
वास्यम् । तथा च ग्रतपथे । स आमावास्येन विधिनैवेद्वायेष्टिमनु-
निर्वपति तदहर्वैव श्रो वेति ॥

१०. अतश्च कुण्डपायिनामयने सकृत्क्रिया । अमावास्यायां च
आह्ने^१ अन्यार्ययोरप्यग्नौकरणपिण्डदानयोरनभ्यावृत्तिः एतस्मादेव
यज्ञात् । एकस्मिन्नहनि न आहूदयं समानधर्मकं भवति । पिण्ड-
दानावृत्तिप्रतिषेधादिति वृद्धसंप्रदायः ।

४.

१. अग्नये किंविशिष्टाय । अग्निमते । एतदुक्तं भवति । अग्नि-
रग्निमानच देवता । तस्मै इष्टिं कुर्यात् । यदि पूर्वाद्गृह्यते ऽग्नौ

सत्यन्यो ऽग्निरभ्युद्ध्ययते । ननु कार्यं नियमो भूमावेवाग्निरुद्धर्तव्य इति । उच्यते । अग्निं पृथिव्यामिति लिङ्गात् । ननु विध्यपराधे प्रायश्चित्तमिति तस्मिन्नेव प्रकरणे एता इष्टयः कस्मादोच्यन्ते । धर्मभेदादिति ब्रूमः । तत्र हि कर्तव्यकालाभावे तस्मैतस्मै देवतायै पूर्णाहुतिं जुहुयात् । याज्यापुरोनुवाक्ये वा अनुद्रुत्य जुहुयात् । याज्यां वा केवलामनुद्रुत्येति पचषथं तस्मिन्प्रकरणे विहितानाम् । इह तु पचे यथोक्ता इष्टयः । पचे सर्वप्रायश्चित्तमिति । कुतः । धवस्यैषा श्रुतेः ।

२. अग्नये पचिष्ठते ऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदिति श्रतपचे । यदि विहितानग्नीनन्तरेण प्रकटं यायास्त्रिपतकाक्षानां वा दर्मपूर्णमासादीनामतिपत्तिः स्यात् ।

३. मिथः परस्परतः संसृष्टेस्वग्नियु । अनपटत्तकर्मसु । दयो-
रपि संसृष्टयोर्बहुवचनस्याविवक्षितत्वात् । अग्नये वीतये इष्टिः कर्तव्या ।

४. इष्टिरे वाग्नये विविषये । याम्येण सह संसर्गे । लौकि-
केनेत्यर्थः ।

५. अरष्टे प्रकर्षेण प्रदहन् ग्राममप्यागतः प्रदाय्य इत्युच्यते ।
तेन सह संसर्गे अग्नये संवर्गाय इष्टिः कार्या ।

६. अग्नये शुचय इष्टिं कुर्यात् । क्रत्येण प्रवाग्निना संसर्गे ।

७. अग्नये ऽप्सुमत इष्टिं कुर्यात् । यदि वैद्युतेनाग्नयः संसृज्ये-
रन् ।

८. व्याधिप्राप्त्यर्थं खजनविषयम् । तस्मिन् सति रुद्राय इष्टिं

कुर्यात् । अग्नये इति नानुवर्तते । अग्नये कामायेति ज्ञापकात् ।

८. महत्यध्वन्यध्वप्रसिद्धिर्लोके^१ । तदुपक्रमे पूष्णे पथिकृत इष्टिं कुर्यात् ।

१०. सर्वकामप्रयोजना सार्वकामिकी इष्टिः । अग्नये कामाय कर्तव्या । प्रतिकामं प्रयोगो न्यायात् ।

११. अग्नये व्रतपतय इष्टिः कर्तव्या । कस्मिन्निमित्ते । प्रत्य-
वेलायां^२ प्रत्यमहः सकलं प्रवासेन व्याप्य^३ । अत्रत्यं वा मैथुनमांस-
भोजनादि चरित्वा ।

१२. अग्नये व्रतभृत इष्टिं कुर्यात् । प्रत्यवेलाभिमिति संबध्यते ।
आर्त्ययुकरणं विप्रिष्टं तन्त्रान्तरे ।

१३. अग्नये चामवत इष्टिं कुर्यात् । गृहदाहे निमित्ते ।

१४. मरुद्ग इष्टिं कुर्यात् । यमौ प्रजातायाम् । गृद्रायामपि
तुल्यत्वात् भवति । गृह्योक्तं कर्म । यमौ प्रजातायामिति लिङ्ग-
सङ्ख्योरविवक्षा ।^४

५.

१. अग्निमग्निं हवीमभिरग्रेरग्निमतः पुरोनुवाक्या । अग्निमाग्नि
समिधयते याज्या । अग्नेः पथिकृतो वेत्या हि वेध आ देवानाम् ।

२. अग्न आ याहि वीतये अग्नेर्वीते. पुरोनुवाक्या । यो
अग्निं देववीतये याज्या ।

१ A. •ध्वप्रसिद्धिर्लोके B. •ध्वप्रसिद्धिर्लोके. १ B om १ O (in marg)
श्रीच. २ The Comm on Sūtra 14 is om in A.

३. कया नो अग्ने वि वसः सुवृत्तिं अग्नेर्विविचेः पुरोनुवाक्या ।
त्वामग्ने मानुषीरौलते विग्रः याज्या ।

४. क्षुवित्सु नो गविष्टये अग्नेः संवर्गस्य पुरोनुवाक्या । मा नो
अस्त्रिन्महाधने परा वर्गारिष्टदिति याज्या । अग्निः शुचिमततमः
उदग्नेः शुचयः इत्यग्नेः शुचेः ।

५. अश्वग्ने सधिष्टव अग्नेरशुमतः पुरोनुवाक्या । उरौ महौ
अग्निवाधे ववर्ध याज्या ।

६. कद्रुद्राय प्रचेतसे रुद्रस्य पुरोनुवाक्या । अश्वाम ते सुमतिं
देवयज्यया याज्या ।

७. वयसु त्वा पयस्यते पूषः पथिहृतः पुरोनुवाक्या । पयस्ययः
परिपतिं वचस्या याज्या ।

८. अग्निः परोषु धामस्त्रित्येवमादिका राजत्यन्ताग्नेः कामस्य
पुरोनुवाक्या । अश्वाम तं काममग्ने तवोती याज्या । त्वमग्ने व्रतपा
थज्ञो वयमग्नेर्व्रतपतेः ।

९. अग्नेर्व्रतभृतः पुरोनुवाक्या ।

१० याज्या ।

११. कृष्णा रजांसि पशुतः अग्नेः वामवतः पुरोनुवाक्या । त्वे
वसूनि पुर्वणीक होतः याज्या ।

१२. मरुतां पुरोनुवाक्या ।

१३. वातन्विषो मरुतस्त्वेषनिर्णिजः मरुतां याज्या । त्रिये कं
वो अधि तनूपु वागौरिति वा । अथ व्यवस्थितविकल्पं वृद्धयाग्नि-
का व्याचक्षते । द्वयोः मरूपयोर्जनने वातन्विषः । अमरूपयोर्बहु-

जनने वा^१ श्रिये कं वः । उक्तानां चतुर्दशानामिष्टीनां सप्तदश
सामिधेन्यः पौर्णमासावाज्यभागौ नित्यः स्विष्टकृत् ।

६.

१. ज्ञातयः सपिण्डाः सनाभयो ऽपि वा । असंविदानाः कार्येषु
भिन्नमतयः संमतिं कृत्वा । ब्रह्मदेवतासंज्ञकामिष्टिमेकां निर्वपेरन् ।
यजेरन्नित्यर्थः । संन्युष्याग्नीनाहिताग्नयः । अनाहिताग्नयस्वितरानु-
पासते । द्वयोस्वापीष्टिरुपपातात् । आश्वलायनके उच्यते । संज्ञा-
न्यामग्निर्वसुमान्सोमो रुद्रवानिन्द्रो मरुत्वान्वरुण आदित्यवानिति ।
तथैवास्माकमपि । मन्त्रलिङ्गात् । अग्निहोत्रायणिनः पूर्णाहुतिरर्थ-
स्तोत्रे प्रतिनिधिरिति वचनात् । यदि ज्ञातीनां के चिद्दर्शपूर्णमास-
याजिनः के चिदग्निहोत्रायणिनस्ततः सर्वेषां पूर्णाहुतिरविरोधात्^२

२. पुरोनुवाक्या ।

३. याज्या । एकं प्रदानमेकत्वाद्याज्यानुवाक्यायुगलस्य । आव-
हस्त्राहाश्रयाटञ्जोपणशब्दाः^३ सकृत्प्रदानवत् । प्रदानं च । मुख्यया
वृत्त्या यज्ञशब्दः । यज्ञाभिप्रायेण चावहस्त्राहादयः । कुत एतत् ।
यज्ञतपयश्रुतेः । तमुत्तमे प्रधाजे स्त्राहाकारेणैव सर्वं यज्ञं समस्थाप-
यन्निति । एकप्रदानानामेकेनैव कृतार्थत्वात्सकृदावाहनशब्दः । ननु च
किं कारणमग्निं वसुमन्तं सोमं रुद्रवन्तमिन्द्रं मरुत्वन्तं वरुणमादित्य-
वन्तमावहेत्येवं भवति न^४ भिन्नविभक्तिका देवता उच्चार्यन्ते ।
उच्यते । होता यच्चदश्विना सरस्वतीमिन्द्रं सुचामाणमिति दर्श-

नात् । सूत्रकारेण च होता यच्चदश्विना सरस्वतीमिन्द्रं सुशामाण-
मिति प्रेष इत्येतस्यैवार्थस्य द्योतनार्थं गुरुनिर्देशः कृतः ।

४. संज्ञानमुशना वददित्येतत्सूक्तं जपेरन् । ज्ञातय एव नर्त्ति-
जयब्दात् । सूक्तं जपेरन् । सिद्धेन परिभाषार्था बाधितत्वात् ।
प्राक् स्विष्टकृतो जपेरन् प्रधामसंनिधानात् ।

७.

१. विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः । मिषकामस्य भवत्यन्वर्थ-
संज्ञाकरणात् ।

२. शाखान्तरयुतेः ।

३. अग्निना रयिमग्रवत् आग्नेयः । गयस्कानो अमौवहेति
सौम्यः ।

४. पुरोनुवाक्या ।

५. याज्या ।

६. नूनो राख सहस्रवस्त्रिष्टकतः पुरोनुवाक्या । खत नो
प्रह्वन्नविषः याज्या ।

७. गवां न्यायसिद्धे ।

८. एकप्रदानत्वाद्वैदेवतावन्निगमाः । पुरोनुवाक्यायां यः क्रमो
देवतापदानां तेन क्रमेणावाचनादिषु देवताप्रकाशनम् । तद्यथा
अग्निं सोमं वरुणं मित्रमिन्द्रं बृहस्पतिं सवितारं पूषणं सरस्वतीं।
तष्टारमावहेति । यः सहस्रौ गोभिरवसा रूपाणि समनक्तु यज्ञै-
रिति 'निगमेषु देवताग्रहणात् ।

८. येयजामहानन्तरं य आदेशस्तत्र देवतानुपूर्व्यं याज्यावत्कुर्यात् । तद्यथा । ये यजामहे त्वष्टारं सरस्वतीं पूषणं सवितारं वृहस्पतिमिन्द्रं मित्रं वरुणं सोमं अग्निम् ।

१०. देवतादेशन एवायं विकल्पः श्रुत्यन्तरात् ।

८.

१. फाल्गुने मासे भवा फाल्गुनी पौर्णमासी । नतु फाल्गुनीयेति प्राप्नोति वृद्धाच्छ (पा० ४. ९. ११४) इति । नैष दोषः । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति । प्रयोगः प्रारम्भः । न सकृत्करणम् । अदौचितायनानां सर्वेषां^१ पश्चात्सेव ।

२. फाल्गुनमास एव या अमावास्या । न तु वर्षासु^२ फाल्गुनीभिर्युक्ता । कुतः । सुखं वा एतत्संवत्सरस्येति (कौ० ब्र० ५. १) प्रकरणात् ।

३. इयन्तं कालं दाक्षायणसंज्ञकस्थानुष्ठानम् ।

४. सर्वेषामदौचितायनानां संवत्सरसंवत्सरं वा क्रिया । यावज्जीवं वा । दर्शपूर्णमासायनत्वात् । काम्यत्वे संवत्सरमेव^३ ।

५. अदौचितायनानि काम्यान्वयि प्रयुञ्जानस्य दर्शपूर्णमासौ न वर्तते । न क्रियेते इत्यर्थः । नित्ययोः प्रतिषेधः । कौण्डपायनीयौ तु भवत एव ।

६. विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः ।

^१ B ins न । ^२ B ins या after वर्षासु । ^३ A काम्याय B काम्यने C काम्याय ।

७. पौर्णमास्यां भवानि पौर्णमासानि हवींषि । आग्नेयः पुरो-
लागः अग्नीषोमीय उपांशुयाजः अग्नीषोमीयः पुरोलागः । एता-
नि पूर्वस्थां पौर्णमास्यां भवन्ति ।

८. पुरोलागः । केवल एव वाग्नीषोमीयः पूर्वधुर्भवति ।

९. उत्तरस्थां पौर्णमास्यां आग्नेयः पुरोलागः । ऐन्द्रं च
सांनाय्यं भवति । ऐन्द्रं चेत्येवं नपुंसकनिर्देशात् । सांनाय्ये सिद्धे
सांनाय्यवचनममावास्याविकारार्थम् । पौर्णमास्यामित्यतिरेकः^१ पि-
ण्डपितृयज्ञनिवृत्त्यर्थः ।

१०. अपरपक्षं कृष्णपक्षं मकलं^२ दौक्षितव्रतौ भवति । तानि
च दौक्षितव्रतान्याध्वर्यवादेव गमयितव्यानि । यथा वषाश्वपक्षौ
शूलगवे । अग्निहोत्रहोमो न प्रतिषिध्यते । पुरुषसंस्कारप्रकरणात्^३ ।
तथा चातिथिभ्यो ददातीत्युक्तम् ।

११. पूर्वं वेति विकल्पः । अपराधे व्रातपतौ व्रतपक्षणात्^४ ।

१२. अभ्यञ्जनं शरीराभ्यङ्गः । तस्मादहवर्षादाविकल्पाप्युपभोग-
प्रतिषेधः । अतस्याविके कर्णामये शयनप्रतिषेधो ऽपि । हतमन्येन
परिहितं तन्न वस्ते न परिधत्त इत्यर्थः । पन्पूलितं रजकधौतम् ।
आच्छादनार्थो ऽपि वस्तिरनेकार्थत्वाद्वात्तनामुपभोगार्थो द्रष्टव्यः ।

१३. हविस्त्रिष्टमग्निहोत्रहोमाद्यवशिष्टमग्नौ यात् केवलम् ।
दौक्षितव्रतपक्षे ऽपि । चजियवैश्यावपि वचनात् । इत्याभक्षवत् ।

१४. तथाश्रीयाद्यथा सुदृप्तता न भवति ।

१५. सोमं राजानमित्येवमादिकं मन्त्रं मनसानुद्रुत्य तमे-
वार्थं ध्यायन्नश्राति नावश्रेययति ।

१६. पूर्वस्याममावास्यायामामावास्यानि हवींषि भवन्ति शा-
खान्तरात् ।

१७. स्वश्रुतेः । अमावास्याविकार उभयच ।।

१८. आग्नेयो मैत्रावरुणौ च पयस्या । वशाब्दादाग्नेयेन समा-
नतन्त्रा श्रुता । श्रुतावियमेवैकेति संदेहः स्यात् । अमावास्यावचन-
मच पिण्डपिष्टयज्ञार्थम् । अमावास्याविकारार्थं पयस्यावचनम् ।

१९. ऋतेन धातृतादृधौ पयस्यायाः पुरोतुवाक्या । उत वा
वित्तु मद्यास्त्रन्धः याज्या ।

२०. तर्ह्ययोरिति ग्रंथोर्वाकः छतसंज्ञकः । तस्मात्पुरा ऊर्ध्वं
वा अनन्तरमनावाद्या अनावाहितान्वाजिनो यजति । इज्यमाना
देवता निगच्छन्तीत्यङ्गभावेनापीज्यमानानां^१ निगमने प्राप्ते तदप-
वाद उच्यते । तथा षोडशमनुक्रामन्तस्तस्य विकाराग्न्याख्यास्याम
इति ।

२१. यागक्रमः ग्रामान्तरेष्वन्यथापि भवति^२ । निगमस्तत्तमे
पदे प्रयाजसूक्तवाक्योः । परिमद्धार्यमेतत्सूचम् । अतद्यान्यच प्रति-
षेधः । आज्यपा जुषाणा इत्यस्यानुयाजार्थत्वादनन्तरं वाजिपदे
सूक्तवाके च विष्टुत्पदानन्तरम् । स्वशाखायामग्निमेव क्रमे

वाजियागात् । तत एवं प्रयोगः । स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा
स्वाहा वाजिनो अग्न आज्यसेति । वाजिनो अग्न इति धन्विः ।
समिद्धो अग्न इति दृष्टत्वात् । यथार्थं च सूक्तवाक इति । यदि
प्राक् सूक्तवाकादाजिनः प्रचारस्ततः प्रकृतिवचनियमः । सूक्तवाके
कुपिपदं कारितानं न भवति । देवा इति तु भवति श्रुत्यन्तर-
धामर्थात् । ऊर्ध्वं तु सूक्तवाकादाजिनप्रचरणम् ।

२२. श्रुत्यन्तराद्यथापठितमेव प्रयोक्तव्यम् ।

२३. शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु वाजिनस्य पुरोतुशक्या ।
वाजेवाजे ऽवत वाजिनो न इति याज्या । ऊर्ध्वजामुर्ध्वजुः ।
अनासनोपविष्ट इत्यर्थः । अनवानमनुच्छसार्धर्चं यजति । ऊर्ध्वजुर-
नवानमिति याज्यायामेव यजतिशब्दातिरेकात् । णमुल्निर्देशा-
द्यानवानाशक्तौ पुनःपुनरावृत्तिः । यावच्छकितमनवानम् । तथा
च षष्ठे ऽहनि श्रुतिः^१ । यद्यथान्यात्पुनःपुनः प्रतीसारमुपशि-
चेतेव । (कौ० ब्र० २३. ५) ।

२४. आसन उपविश्य वाजिनस्त्राग्ने वीहीत्यनुवपद्धारं कुर्यात् ।
अनुवपद्धारसंज्ञा धेयजामहप्रतिषेधार्थम् । वपद्धारमनु क्रियत इत्य-
नुवपद्धारः । अतो न संप्रेषमपेक्षते ।

२५. यजमानादयो वाजिनप्रेषमन्योऽन्यमुपह्वय भक्षयेयुः ।

२६. उभयव यजमानो भक्षयति । अलिजां प्रथमः पक्षि-
मस ।

१४. तथाश्रौयाद्यथा सुदृप्तता न भवति ।

१५. सोमं राजानमित्येवमादिकं मन्त्रं मनसानुद्भूत्य तमे-
वार्थं ध्यायन्नश्रान्ति नावशेषयति ।

१६. पूर्वस्याममावास्यायामामावास्यानि हवींषि भवन्ति शा-
खान्तरात् ।

१७. स्मृत्युतेः । अमावास्याविकार उभयच ।

१८. आग्नेयो मैत्रावरुणौ च पयस्या । चण्डादाग्नेयेन समा-
मतन्त्रा श्रुता । श्रुतावियमेवैकेति संदेहः स्यात् । अमावास्यावचन-
मत्र पिण्डपिष्टयज्ञार्थम् । अमावास्याविकारार्थं पयस्यावचनम् ।

१९. ऋतेन यावतावृधौ पयस्यायाः पुरोमुवाक्या । उत वा
विद्यु मशास्त्रन्धः याज्या ।

२०. तर्ह्ययोरिति श्रयोवाकः कृतमंजकः । तस्मात्पुरा ऊर्ध्वे
वा अनन्तरमनावाह्य अनावाहिताम्बाजिनो यजति । इज्यमाना
देवता निगच्छन्तीत्यङ्गभावेनापीज्यमानानां^१ निगमने प्राप्ते तदप-
वाद उच्यते । तथा चोक्तमनुक्रामनस्तस्य विकारान्याख्यास्याम
इति ।

२१. यागक्रमः शाखान्तरेष्वन्यथापि भवति^२ । निगमस्तत्तमे
पदे प्रयाजसूक्तवाक्योः । परिमद्धार्यमेतत्सूचम् । अतश्चान्यत्र प्रति-
षेधः । आज्यपा जुषाणा इत्यस्यानुयाजार्थत्वादनन्तरं वाजिपदं
सूक्तवाके च स्विष्टकृत्पदानन्तरम् । स्वशाखायामग्निष्वेव क्रमे

वाजियागात् । तत एवं प्रयोगः । स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा
स्वाहा वाजिनो अग्न आज्यस्येति । वाजिनो अग्न इति सन्धिः ।
धमिहो अग्न इति दृष्टत्वात् । यथार्थं च सूक्तवाक इति । यदि
प्राक् सूक्तवाकादाजिनः प्रचारस्ततः प्रकृतिवन्नियमः । सूक्तवाके
जुषिपदं कारितान्तं न भवति । देवा इति तु भवति श्रुत्यन्तर-
सामर्थ्यात् । ऊर्ध्वं तु सूक्तवाकादाजिनप्रचरणम् ।

२२. श्रुत्यन्तराद्यथापठितमेव प्रयोक्तव्यम् ।

२३. अं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु वाजिनस्य पुरोतुवाक्या ।
वाजेवाजे ऽवत वाजिनो न इति याज्या । ऊर्ध्वजानुर्ध्वंजुः ।
अनासनोपविष्ट इत्यर्थः । अनवानमनुच्छस्यार्धर्चं यजति । ऊर्ध्वमुर-
नवानमिति याज्यायामेव यजतिशब्दातिरेकात् । षमुल्निर्देशा-
क्षामवानाशक्तौ पुन पुनरावृत्तिः । यावच्छक्तमनवानम् । तथा
च षष्ठे ऽहनि श्रुतिः^१ । यद्यथवान्यात्पुनःपुनः प्रतीसारमुपशि-
चेत्तेव । (कौ० ब्र० २३. ५) ।

२४. आसन उपविश्य वाजिनमग्रे वीक्षीत्यनुवपद्धारं कुर्यात् ।
अनुवपद्धारसंज्ञा येयजामहप्रतिषेधार्थम् । षपद्धारमतु कियत इत्य-
नुवपद्धारः । अतो न संप्रेषमपेक्षते ।

२५. यजमानादयो वाजिनग्रेयमन्योऽन्यमुपद्ध्य भवयेयुः ।

२६. उभयच यजमानो भवयति । अलिजां प्रथमः पश्चि-
मथ ।

१ C यथा षपं इति कृति। instead of तथा च षष्ठे ऽहनि श्रुतिः ।

२७. यन्ने रेतः प्र धावतीत्यादिर्वाजो मयि धेहीत्यन्तो वाजिन-
भचमन्तः ।

८.

१. विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः ।

२. आग्नेयः पुरोलाशः सरस्वत्ये चक्षः । चक्षब्दाद्विद्विरेक-
तन्त्रा शाखान्तरश्रुतेः । पौर्णमासौविकारो न्यायात् । .

३. अग्नीषोमोयः पुरोलाशः सह उपांशुयाजेन । अग्नीषो-
मोय एवोपांशुयाजः साहचर्यात् । सांनाय्यं चैन्द्रं नपुंसकनिर्देशात्
सांनाय्ये सिद्धे अमावास्याविकारार्थं सांनाय्यवचनम् ।

४. अपरपचं दौक्षितव्रत इत्यादौनि व्रतानि । चेति सिद्धे
दाचायण्याञ्जिकानीति वचनात् ज्ञायते अदौक्षितायनेषु पूर्वस्य
प्रकृतिवं नास्ति ।

५. द्विद्विरेवेष्टिः शाखान्तरात् ।

६. ऐन्द्राग्रस्य मैत्रावरुण्य पयस्यथा सहैकतन्त्रता चक्षब्दात् ।
पयस्यापहणममावास्याविकारार्थम् ।

७. ममान तुल्य वाजिन दाचायण्याञ्जिकेन सह । कुतः
तच्चैवेतिकर्तव्यताविशिष्टस्य दृष्टानात् ।

१०.

१. भार्वसेनियजेति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयं तत्र यद-
क्त्यं तदुच्यते ।

२. उभयानि दार्शपौर्णमासिकानि । कुत एतत् । पौर्णमा-
सानि पूर्वाण्येति वचनात् । उभयानीति वचनात् उभयविध
उपांशुयाज एकस्थामेवेष्टौ ।

३. अथवहितानि वचनात् ।

४. अर्चन्तस्त्रा हवामहे पुरोनुवाक्या । अस्माकमग्ने अध्वरं जुष-
स्व याज्या । उत्तरस्याग्नेयस्येति वचनादसिष्ठयज्ञे ऽप्युत्तरस्यैव (३.
११.१.) ।

५. दर्शप्रतिषेधो ऽयं श्रुत्यन्तरात् ।

६. श्रुत्यन्तरवचनात् । तुग्रब्दाज्जीवपितृकजीवान्तर्हितयोस्तथैव
विकल्पः ।

७. श्रौतकयज्ञसाकंप्रस्थाययोर्होत्रं दर्शपूर्णमासाश्च विक्रियते ।
दर्शपूर्णमासवदित्यर्थः । ततः सहानुनिर्वाण्याभ्यां कर्म । अन्येषु त्वदौ-
चितायनेषु मानुनिर्वाण्ये कृत्स्नोपदेशात् । ननु सार्वसेनियज्ञो ऽनन्त-
रस्तदौया धर्मा अत्र कस्मात्साग्रह्यन्ते । उच्यते । नादौचितायनेषु
परस्परतः प्रकृतिविकारभावो ऽस्ति । कुतः । प्रतानि च दाक्षायण-
याज्ञिकानीति प्रतानि चेति सिद्धे दाक्षायण्याज्ञिकानीति इत्मा-
दधे वचनात् । काम्ययोस्तु श्रौतकयज्ञसाकंप्रस्थाययोः फलभेदादा-
ध्वर्यवे च कर्मविशेषाधानाद्भेदोऽपि विकारो ऽस्त्येव ।

११.

१. सार्वसेनयज्ञे यद् व्याख्यातं तदसिष्ठयज्ञे ऽपि भवतीत्यर्थः ।
किं च तत् । उभयानि हवींशेकस्थामिष्टौ । ननु सार्वसेनियज्ञ-

दिति कस्मान्नोक्तम् । उच्यते । अर्मावास्यायां प्रयोगप्रतिषेधार्थ-
मर्मावास्याविकारार्थं च ।

२. तुशब्दाद्यथाप्राप्तानामेष प्रयोगः^१ ।

३. अयं च वसिष्ठयज्ञे विशेषः ।

४. इत्येतानि यान्युक्तानि दाचायणयज्ञप्रभृतीनि तानि दर्श-
पूर्णमासायनानि । ततश्च दर्शपूर्णमासतुल्यानि । यत्पुनः फल त्रयते
गुणान्तश्च प्रधानात् । यथा दध्नेन्द्रियकाम जुहुयादिति ।

५. चकारो ऽन्नाध्याहर्तव्यः । तथा च श्रुतिः । अथो ययं काम-
मच्छंस्तमेतैरयनैरापुरिति । फलमंकल्पकतो विशेषः । संवत्सरप्रयो-
गस्य ।

६. उभयोरपि पक्षयोः ।

७. मुन्ययनमित्याचक्षते इति वाक्यच्छेदः । क्रमेण तु व्याख्या ।
आग्नेय आग्नावैष्णवश्च ।

८. सर्वकामत्वात् । कदाचिदन्नकामस्य स्यात्तच्च सद्धन्तौ प्राशु-
तस्तौ मा भूतामिति वचनम् ।

९. आग्नेयाग्नवैष्णव्या दृष्ट्या । अहरहर्द्वयजते पवांणि वर्जयित्वा ।
पवांणि पक्षमन्ध्यर्त्तयनसंवत्सराख्यानि । तेषु यथावचनं दर्शपूर्णमा-
सातुर्मास्यनिहृदपशुसोमाः । ततो ऽन्यत्राग्नेयाग्नवैष्णवीष्टिर्भवति ।
संस्यतदर्शपूर्णमासस्य सर्वपर्वस्वपि यागः । सदाग्रहणात् ।

१०. केचिन्मुन्ययनमित्याचक्षते । केचिन्मुनिमद्येष्टिम् । तथा
च संयवहारो मुनिमव्येष्टेति ।

११. आग्नेयैन्द्रो पुरोलाशो वैश्वदेवश्चरुः ।

१२. नियमार्थं वचनम् ।

१३. उक्तार्थम् ।

१४. प्रतिपूर्वोक्तचिराबन्धने । कृष्णाजिनमात्मन्यामजत इत्यर्थः ।

अदीक्षितः अकृतपावनः । दीक्षाप्रतिषेधादन्येषां कृष्णविषाणादीनां दीक्षारूपाणां प्राप्तिर्भवति ।

१५. श्रुतिवचनादुक्तम् ।

१६. मुख्यमतुरायणे संवत्सरप्रयोगे भवतः । चमन्दात् श्रुत्यन्तरोक्ताश्च धर्माः । यदुक्तं संवत्सरं संवत्सरं वा सर्वेषां न प्रयुज्जानस्य नित्यौ दर्शपूर्णमासौ वर्तन्ते इति यस्मादेव तत् । षड्यष्ट्यं तु न कृतम् । शाखान्तरे द्यावापृथिव्योरयनमस्ति । तथा संकमयज्ञ इत्येवमादीनामदीक्षितायनधर्मप्राप्त्यर्थम् ।

१२.

१. सौमदेवत्यो नवग्रामाकयागः । वर्षास्त्रागते ग्रामाकस्य इति (४.१२) श्रुतेः । तद्धितनिर्देशात् इष्टिवचने मिद्रे वैणुयस्या अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तथा चाश्वलायन आययणं प्रौहिश्यामाकयवानामित्याह ।

२. सौम्येव । वैणुयवा वंशफलानि ।

३. ऐन्द्राग्रः पुरोलाशः स्वश्रुतेः । आग्नेन्द्रो वा शाखान्तरात् ।

वैश्वदेवश्चरुर्द्यावापृथिवीय एककपालः स्वश्रुतेः ।

४. सौमी इतरा च सददाज्यभागे भवतः । तथैव श्रुतत्वात् ।

५. इमं घञमिदं वचः सौम्यस्य पुरोनुवाक्या । या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां याज्या । इतीति वचनात् सोमेष्ट्याख्ये हविर्यज्ञसोमे । वषायामेते एव विपर्यस्येते इति ।

६. मधुपर्को दधि मधु च मिश्रम् । सौम्यस्येति ब्रुवन्नेतज्ज्ञापयति । नैन्द्राग्नादीनां मधुपर्को न सौम्यस्य वत्सः । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । विराजौ स्त्रिष्टुत उभयत्र ।

७. इयं वामस्य मन्त्रन ऐन्द्राग्नस्य पुरोनुवाक्या । शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्य याज्या ।

८. आ घा ये अग्निमिन्धते आग्नेन्द्रस्य पुरोनुवाक्या । सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तः याज्या ।

९. मही द्यौः पृथिवी च नो द्यावापृथिवीयस्य पुरोनुवाक्या । उर्वी पृथ्वी बङ्गले दूरेऽन्ते याज्या । वैश्वदेवस्य पूर्वापदिष्टे विद्ये देवासः स्तीर्णे वर्धिषीति ।

१०. वैश्वदेवद्यावापृथिवीयौ यागा उपांशु भवतः । चशब्दात्प्राजापत्यस्य वैष्णव्याम् । तां हैक आग्नेयों वा वारुणीं वा प्राजापत्यां वा कुर्वन्तीति श्रुतेः (कौ० ब्रा० ४. १३) । असूचणं चकारेणैव स्रम् ।

११. सर्वांगयणेष्वसंयोगविधानात् ।

१२. प्रथमगर्भजः प्रथमज उच्यते ।

१३. तन्मशब्देनाचाङ्गान्युच्यन्ते । दर्शपूर्णमाशशब्देन चाग्नेयादीनि । तचाग्नेयादीनां यान्यङ्गानि तान्येवाच भवन्ति । नाभ्यधिकानोत्येतस्मान्यम् । एतदिकन्पेनोच्यते । पूर्वमाग्नेयादीनि तत

ऐन्द्राग्रादीनि । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति । सहार्थं द्वितीया । अपि वा पौर्णमासे वामावासे वा हवीष्यनुवर्तयेदिति (कौ० ब्रा० ॥ १४) श्रुते । दक्षिणान्वाहार्य एव तद्यद्येतस्यै म्वाद्यादिति श्रुते । अन्यत्र तु समानतन्त्रवचने दक्षिणाया अग्रहणम् । कुत । वैष्णुयव्यामेतत्तन्त्रमेया देवतैया दक्षिणेति तन्त्रदक्षिणयोर्भेदेन ग्रहणात् ।

१४. वाग्रन्दो विकल्पार्थः । नवाना ग्रीहीणा यवाना च यथाकालं पौर्णमास वा द्वाशं वा कुर्यात् । आग्नेयादीनि ग्रीहिय-वद्रथकाणि नवे कुर्यादित्यर्थः ।

१५ अथ वा पक्षः । अग्निहोत्रं यवाग्वा सायप्रातर्जुङ्गयात् । एवमेव प्राप्ते सायप्रातर्वचनं परिमह्यार्थम् । तेन समानतन्त्रा वा दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यन्यतरन्त्रं ग्रहणम् । दर्शपूर्णमासौ वा नवाना-मित्यत्र च ।

१६ अग्निहोत्री धेतुं ता नवान्ग्रीहीन्यवान्वा आदयित्वा । तस्या सकृत्तर्पिताया दुग्धेन सायप्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् । तस्या इत्येतत् श्रुत्यनुकरणं कुर्वता सूत्रकारेण श्रुत्यन्तरोक्ता विधय सूचिता । तथा च । कुण्डपायिनामयने बन्दोगार्ता हवीष्यस्याध्व-र्युर्जुङ्गयात् । कात्यायनस्याह (४ ६ १०) । दर्शपूर्णमासाग्नौजानो दक्षिणाग्निपक्वं चानुप्याग्नं ब्राह्मणान्मोजयेत् किञ्चिद्द्यात् । अग्नि-होत्रायणिनो नवैः सायप्रातरग्निहोत्रहोमः । तदाग्निताया वा पयसा । दीक्षितव्रतं च उपमत्सु रौहिणो कुर्वति । सुत्यासु सव-नीयानिति (४ ६ ११—१५) श्रुत्यन्तराणि ।

१७ एतच्चान्वाविशेषेण पदान्तरम् । स्वयकर्तृकमेव गार्हपत्ये

नाहवनीये तच्छापिणो ऽपि । स्थासौपाकं तद्विधिना । आग्रयण-
 देवताभ्य इति वचनात् सौम्यस्यापीति वृद्धमंप्रदायः । आहवनीये
 जुहुयादित्याहवनीयउचनं प्रकृतत्वात् गार्हपत्ये मा भूत् । स्विष्टकृ-
 त्तुर्ग्री इति मति संभवे चतुर्थोभ्यः । स्वाहाकारेणेति । आग्रयण-
 देवताशब्देन स्वाहाकारान्तेन जुहुयात् । प्रतिश्रुतहोमधर्मप्राप्ति-
 र्जुहोत्युपदेशात् । शरोः पाकयज्ञत्वादरे दक्षिणा । सर्वत्र स्थासौ-
 पाकादिषु कर्मस्त्रिति वृद्धमंप्रदायः ।

१३.

१. श्रुतिपाठक्रमेण चातुर्मास्यान्याह । फासुगुणे मामे भवा फा-
 सगुनी पौर्णमासी । श्रुतौ नक्षत्रयोग औचित्यानुवादः । तस्यां
 चातुर्मास्यप्रारम्भो भवति । चातुर्मास्यानीति वक्ष्यमाणस्य वैश्वदेवादेः
 पर्वचतुष्टयस्य नामधेयम् । सौमिकानामपि फासुगुन्यामेव सत्या ।
 पुरस्ताद्दीक्षोपमदः कृत्वा । कुत एतत् । नामधेयसामर्थ्यात् ।

२. चातुर्मास्यप्रयोगः । शाखान्तरात् ।

३. चातुर्मास्यान्यारस्यमानो वैश्वानरीयपाजंन्यया यजेतेति
 श्ररकाणाम् । आरस्यमान इति तन्मित्रेवाहनि इति भविष्यद्वच-
 नम् । तस्माच्च चतुर्दश्यामग्निग्रहणम् । इष्टिग्रहणात्पृथक्क्रन्ता एक-
 ग्निम्पर्वणि^१ ।

४. एतावानं वैश्वानरं नाभिं यज्जानामिति वैश्वानरस्य । पर्ज-

न्याय प्र गायत धार्जन्यस्य पुरोनुवाक्या । यस्य व्रते पृथिवी नक्ष-
मौति याज्या ।^१

५. उत्तरस्यां पौर्णमास्यां वैश्वदेवाख्यं पर्वं भवति । संज्ञाकरणं
शास्त्रसम्यक्वहारार्थम् । प्रधानानि तावदाह ।

६. हविर्विशेषः शाखान्तरात् ।

७. सौम्यो ऽपि चरकाणामुपांशु । तदभिप्रायः समासः ।

८. चरुसामान्यात्ममासः ।

९. हविर्विशेषः शाखान्तरात् ।

१०. पयस्या स्त्रीलिङ्गाश्रुतेः ।

११. एककपालः श्रुतेः । चयब्दो ऽष्टानां समुच्चयार्थः ।

१२. आग्नेयसौम्ययोः पूर्वोपदिष्टा एव । क्षिरपानिभूतये
सवितुः पुरोनुवाक्या । उदीरय कवितमं कवीनामिति याज्या ।
सारस्वतस्य पूर्वोपदिष्टे एव ।

१३. पूषन्तव व्रते वय पौष्णस्य पुरोनुवाक्या । ऋक्ं ते अन्यद्यजतं
ते अन्यद्याज्या ।

१४. इहेव व. स्वतवसः भरतां स्वतवसां पुरोनुवाक्या । प्र
चिचमर्कं गृणते तुराय याज्या । वैश्वदेवद्यावापृथिवीययोः पूर्वोप-
दिष्टाः ।

१५. अग्निमन्थनीया इत्यधिकारः । ता आसन्नेषु हविषु
भवन्ति । अवधिद्यायम् । तेनोर्ध्वमपि मतपक्षणात् । कुत एतत् ।
क्षिराभादनधर्मा ऽभिमर्शेन तत्सर्वहं च मतपक्षणम् । ग्राहतानां

धर्माणां यद्यभ्यधिकमाह तत्र प्रायशः सूत्रकारस्यशब्दं प्रयुक्ते ।

१६. आहेति वाक्यशेषः । संप्रेषितवचनं तद्वशाद् भेष आहृत्यर्थम् ।

१७. अभि ता देव सवितरीशानम्^१ ।

१८. मही द्यौः पृथिवी च नः ।

१९. त्वामग्ने पुष्करादधीत्येतास्त्रिस्तः । पूर्वं च हे । न विकल्पो मन्यनस्त्रिङ्माशङ्कया ।

२०. जातायानुब्रूहीत्युक्तः । उत ब्रुवन्तु जन्तव इत्याह ।

२१. यदा हस्तेन धार्यते । संप्रेषो ऽपि केषांचिदस्ति । तद्योतनार्था धार्यमाणायेति चतुर्थी ।

२२. आद्यं हस्ते न खादिनमित्यस्या एवोत्तरे षष्ठौ प्र देवं देववीतये आ जातं जातवेदसीत्येते प्रह्वियमाणायासुब्रूहीत्युक्त आह ।

२३. एतामाह ।

२४. एतामाह ।

२५. तं मर्जयन्त सुकृतं एतामाह ।

२६. इतीति वचनात् कचिदिक्रियन्ते । अग्निमन्यनीया इति शास्त्रमन्यवहाराद्यं मंज्ञा ।

२७. अयं चापरः प्रकृतितो विशेषः । तथा च श्रुतिः । अयं यस्मिन् प्रयाजा नवानुयाजा इति ।

२८. चतुर्थं लना उत्तममकृत्वा अन्तरेण चत्वारो भवन्ति ।

२८. अयमेकः ।

२९. आगन्तूनां द्वितीयः ।

३०. आगन्तूनां तृतीयः ।

३१. आगन्तूनां चतुर्थः । एते चत्वार एवमेव शाखान्तरे पठिताः ।

३२. त्वमग्ने सप्रथाः सोम यास्त इति ।

३३. सावित्रश्चावाष्टयिवीथौ धागावुपांशु भवतः । चमब्दा-
वैश्वदेवौ पयस्त्रा । शतपथश्रुतेः ।

३४. प्रेह्यो अग्न इमो अग्न इति । तथैव श्रुतत्वात् ।

३५. एवमेव श्रुतत्वात् ।

३६. श्रुतत्वात् ।

३७. प्रथमं च द्वितीयं चान्तरेण षट् कुर्यात् । तुमब्दो निय-
मार्थः । क्वचित्पश्चादन्वासेन द्वादशसङ्ख्यापूरणम् । तच्चाप्येते पलेव ।

३८. षष्ठां प्रथमः ।

३९. षष्ठां द्वितीयः ।

४०. षष्ठां तृतीयः ।

४१. षष्ठां चतुर्थः ।

४२. षष्ठां पञ्चमः ।

४३. षष्ठां षष्ठः । शाखान्तरे एवमेव पठितत्वात् ।

४४. समानं तुष्टं दाद्यायण्याजिकेन वाजिनम् । तच्च धर्म-
विधानात् ।

४५. समानायां वैश्वदेविक्यामिष्टौ पौर्णमासं कुर्यात् । अथ
यत्परस्तात्पौर्णमासेन यजत इति श्रुतेः । अथनयाजिनो यथाप्राप्तम् ।

अत्र संस्थितायां पौर्णमासमिति वचनं ज्ञापकम् । प्रक्रान्तकर्मव्यवाये ऽपि नित्यानां कालो न बाध्यत इति ।

४७. प्रागुत्सर्गादेतान्यन्तरालेषु व्रतानि कुर्यात् । व्रतवचनाद्भेदे व्रातपत्नी भवति । मांसम्यार्थप्राप्तस्थानग्रनम् । ब्रह्मचर्यं च मैथुन-
निवृत्तिः । अयं पुत्रवतः प्रथमः कल्पः । प्राक्शिरा अधः श्रोते ।
अधःशयनं तैत्तिरीयाणामुक्तम् । उपस्तीर्णमनुपस्तीर्णं वा यत्र वातो
मान्तरा याथात् काष्ठामने वा अधःशयनमिति । आसनमप्यध एव ।
क्षुतः । तस्मादु काममेवोपरि शयीतेति श्रुतौ मत्यां मांसोपर्यासने
चेच्छन्निति (१६.१.२८) कात्यायनेनासनशयनयोः साहचर्यसूच-
नात् । अतु काले वा जायामुपेयादिति अपुत्रस्य वा जायामरच-
णार्थं वासुकल्पः । जायाग्रहणं समामजातीयार्थं विज्ञार्थं च । सत्य-
वदनं येषामाधाने दादशराचमेवेति पक्षस्तेषामिह कर्माङ्गत्वेनो-
च्यते । येषां तु तत्र यावज्जीवमिति पक्षस्तेषां सत्यं हैवास्योदितं
'भवतीति विदुषो ऽपि प्रतिषेधार्थम् ।

१४.

१. वरुणप्रधासा इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । ते
वरुणप्रधासा आषाढ्यां भवन्ति । फाल्गुनीप्रयोगस्य यजमानस्य ।
आषाढीगुणावृत्त्या प्रतिपदत्राभिधीयते । ननु चातुर्मासानौति
ममास्यानात्कासमिद्धिः । नेत्युच्यते । अधिकमामिके ज्यैष्ठ्यां वरुण-
प्रधासाः प्राप्नुवन्ति । तन्निवृत्त्यर्थं वचनम् । आषाढद्वये तु प्रथम

एवाषाढे । प्रथमं वा नियम्येति न्यायात् । न-च पुनर्दितीये ।
उपचारो ऽविज्ञात एवेति श्रुतेः । एवमितरयोरपि ।

२. चैत्रीप्रयोगस्य यजमानस्य श्रवणायाम् । प्रतिपद्येव । शाखा-
न्तरश्रुतेः ।

३. वैश्वदेवे भवानि हवींषि पौष्णपञ्चमानि भवन्ति तथैव
श्रुतेः । वैश्वदेविकानीति वचनात्तद्धर्मकाणि । ततः सावित्रस्योपा-
श्रुता ।

४. अथ यदैन्द्राग्नौ द्वादशकपाल इत्येवमादिश्रुतेः (कौ० प्र० ५. ४) ।

५. चोदनाप्रकरणे हविषां प्रतीकपद्वणं थाव्यापुरोनुवाक्याना-
मिति परिभाषितत्वाद्याव्यापुरोनुवाक्या उच्यन्ते । तत्र पौष्णान्ता-
ग्नमैन्द्राग्नस्य च पूर्वोपदिष्टा एव । इमं ने वरुणं शुधी हवं पुरो-
नुवाक्या वारुण्याः । तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः थाव्या । यस्या-
वचनाद्यत्र यस्याया वरुण इष्यते तथैते थाव्यानुवाक्ये । तेन
सौचामणे वारुणस्योदुत्तमं वरुणाव ने हेस इति ।

६. महतो यद्व वो वक्षं मास्त्या पुरोनुवाक्या । धूमस्मा-
न्नयत वस्यो अश्च थाव्या ।

७. हिरण्यगर्भः समवर्ततापे पुरोनुवाक्या काथस्य । यः प्राणतो
निमिषतो मर्हत्वा थाव्या । इतिकरणो नियमार्थः । ततः पशु-
मस्तु मास्ते पग्नौ विपर्यास इति वृहस्पतिप्रदायः ।

८. तत्रयुक्तमनुवचनमित्यभिप्रायः । आहवनीयपद्वणं तस्यो-
त्तरतो ऽवस्थानार्थम् । पञ्चमीनिर्देशादेकदेशप्रणयने^१ प्रणयनीयाः ।

८. प्र देवं देव्या धियेति प्रवृत्तं त्वं प्रह्रियमाणायाम्वाहेति
(कौ०ब्र०८.२) श्रुतेः । आसां तिसृणामासीनः प्रथमामाह । आ-
सीनवचनादिस्त्रायास्वेत्यादेरनुवचनशेषस्थानियमः ।

१०. उत्तरे द्वे प्रणीयमानमनुसंयन्ननुब्रूयात् ।

११. इस्त्रायास्त्रा पदे वयं एतां साद्यमानयोरिधयोरनुब्रूयात् ।

१२. अग्ने विश्वेभिः स्वनौक देवैः सीदं होतः स्व उ लोके
चिकित्वां नि होता होत्वषदने विदान इति सन्नवतीभिः सन्नम-
धुस्तौतीति (कौ०ब्र०८.२) श्रुतेः । त्वं दूतस्त्वमु नः परस्त्रा इति
दूतवत्या परिदधातीति श्रुतिवचनात् न त्वं दूतो अमर्त्य इति ।
नि होतेति द्वे इति नोक्तम् । शाखान्तरे पाठक्रमान्यत्वात् ।

१३. गायत्रः सर्वस्वार इत्युच्यमाने ऽयेता एव । कुतः । इति-
शब्दात् । अग्निप्रणयनीया इति संज्ञा शास्त्रसंयवधारार्थम् ।

१४. अयं च प्रणयनीयाधर्मश्चशब्दात् । यस्मिन्प्रदेशे आसीनेन
प्रथमानूक्ता तत्र स्थितोत्पृण्यते वाग्यमात् । परिधाय दक्षिणं बाह्व-
मन्वावृत्त्य वाचंयमो ययेतं प्रत्येत्येति न सूचितं परिभाषितत्वात् ।

१५. अत्र द्वे वेदौ । दक्षिणा चोत्तरा चेति । तेनानियमे
प्राप्ते नियम उच्यते । उत्तरस्यां वेदौ होत्वकर्मति होत्ववचनाद्ब्रह्म-
यजमानयोर्दक्षिणस्याम् । कर्मवचनात्समासनिर्देशाच्च पशुमात्सु मैत्रा-
वरुणस्यादि ।

१६. श्रुत्वात्मशूरपि ।

१७. गौश्व गर्भयक्ष्णममर्था । अनङ्गांश्च सेचनममर्थः । एतौ
दक्षिणा ।

१८. न प्रतिप्रस्थातुरप्राधान्यात् । न चोभौ^१ । मियुनार्थत्वा-
दात् । अत एव विमोचनवाचने अयेतस्य ।

१९. वारुण्याः पयस्याया यो निष्काषः शेषस्तेन यागद्रव्येणा-
वभृथमवेति यथा सोमे । तच्च श्रुतौ^१ धर्माज्ञानात् । ननु हविरूप-
देशः किमर्थमुच्यते । घोदनाप्रकरणे हविषां प्रतीकपहणं याज्या-
पुरोमुवाक्याभामिति परिभाषया उहं हि राजा अतं त इति
याज्यानुवाक्ये यथा स्याताम् । वारुण्या इति वचनं निष्कप्तयागशेष-
प्रज्ञापनार्थम् । अतो निष्काषविनाशे आज्येनावभृथो न तु वाजि-
नवन्निष्काषोत्पादनम् । यथा सोम इति वचनाद्विष्णानिवृत्तिः ।

२०. उहं हि राजा वरुण्यकार पुरोमुवाक्या । अतं ते
राजन्भिषजः सहस्रं याज्या । अथ यदसु वरुणं यजतीति (कौ० ब्र०
५. ४) श्रुतेः । अथ पङ्क्तिः । यजमानो धिष्ण्यान्वमीक्षत इति
धिष्ण्याभावात् भवति । अन्विगीक्षणं तु सोम एव । कुतः । अचानूव-
न्ध्यायां वेति सूत्रे अचग्रन्दाद्वर्षद्वृतवरुणप्रघासयोः प्रतिषेधः । उहं
हि राजेति यजमानो जपत्येव । सोमाभावात् सामनिधनम् । असु
पादावधानं यजमानस्य अन्विजां चाख्येव । कुतः । अवधाय वारु-
णीष्टिरिति ख्यादेशात् । सर्वा चेष्टिरक्षेव । सह प्रायश्चित्तेरिति
वचनात् । प्रधानयाज्यानुवाक्ये उक्ते एव । श्रेयं यथासूत्रं सौमिकेन
पौर्णमासीविकार इत्यारभ्याहवनीये समिधावाद्धाति देवानां
समिदसीति पूर्वां दृष्णीमुत्तरां दृष्णीं पञ्ची मार्गपत्य इति यावत्

(८. ११. २. १७) । इति मृदुधियां सुखप्रतिपत्त्यर्थमुक्तम् ।
प्रकृतमुच्यते ।

२१. अग्निमन्यनीयास्वेत्येवमाद्यत्र तुल्यं वैश्वदेवेन ।

१५.

१. साकमेधा इति कर्मणो नामधेयम् । तत्प्रयोगः कार्त्तिक्या
भवति फासगुनीप्रयोगस्य यजमानस्य ।

२. आयहायणी मार्गशीर्षी पौर्णमासी । तस्यां साकमेधा-
स्वेचीप्रयोगस्य यजमानस्य ।

३. अग्नये ऽनीकवहुणयेष्टिः । सद्यःकास्त्रा पूर्वस्यां पौर्णमा-
स्याम् । पूर्वधुर्माहाहविष्या इत्यर्थः । पूर्वाह्न इति शौरमानाभि-
प्रायेण ।

४. अग्नेरनीकवतः पुरोनुवाक्या ।

५. सैनानीकेन सुविद्बो अस्मे याव्या । पौर्णमासावाज्यभागौ
नित्यः स्विष्टकृदविशेषात् ।

६. मरुद्भ्यः सांतपनगुणेभ्यो मध्यन्दिने चरुर्भवति । अध यन्मध्य-
न्दिने मरुतः सांतपनान्यजतीति (कौ० ब्र० ५. ५.) श्रुतेः ।

७. सांतपना इदं हविर्मरुतां सांतपनानां पुरोनुवाक्या । यो नो
मरुतो अभि दुर्धणायुर्याव्या । यो नो मरुतो वृकताति मर्त्य इति
न भवति जगतीत्वात् । आमावास्यावाज्यभागौ देवतातः ।

८. सायं रात्रौ मरुद्भ्यो गृहमेधविशिष्टेभ्यश्चरुर्भवति । सायं
दिनान्तमिति यदुच्यते तदिह न भवत्यर्थवादमन्त्रलिङ्गदर्शनात् ।

सांतपनीयायां तृत्कर्षेदग्निहोत्रमित्यस्मिन्नपि विचारे अस्मिन् एव
गृहमेधीया प्रतीयते । ननु कथं सांतपनीयायामसमाप्तायां अन्त-
राग्निहोत्रं ह्यते । उच्यते । पौर्णमासस्यैवोत्कर्षः श्रुतेः । पूर्वपक्षे
साकमेधैरिष्टं भवतीति च हेतुदर्शनादग्निहोत्रं यथाकालमेव । ततो
गृहमेधीया ।

८. अग्निना रथिमश्रवदाग्नेयः । गयस्कानो अभौवहा सौम्यः ।
नियमार्यं वचनम् ।

१०. गृहमेधास आ गत मरुतां पुरोनुवाक्या गृहमेधानां ।
प्र बुध्या व ईरते महांसि याज्या । केषां चिच्छाखिनां मरुतो
गृहमेधिनो ऽत्र देवतात्वेन । तत्पक्षे देवतादेशनम् । ये यजामहे
मरुतो गृहमेधिनः प्र बुध्या वः । अस्तपक्षे ॥ ये यजामहे मरुतो
गृहमेधाग्र बुध्या वः ।

११. त्वां चिचञ्चवस्त्रमं स्त्रिष्टकतः पुरोनुवाक्या । यदाहिष्ठं
तदग्रे याज्या ।

१२. स्त्रिष्टकन्निगदस्य प्रतिषेधः । प्रकृतत्वात् ।

१३. कंप्रपद्यादि पञ्चदशेन वज्रेण पाप्मानं भ्रातृव्यमववाध
इति षष्ठदशेन वेति यावत्सर्वं प्रतिषिध्यते सामिधेन्यङ्गार्थवादात् ।

१४. आन्यभागादियागक्रिया इत्तामार्जनाम्ना या इत्ता अस्या
इत्यायाः । इत्यावचनादियमेवेत्या न प्रयाजाः । किमत इति चेत् ।
मानुष इत्युक्तस्य देव सवितरित्यारभ्य^१ प्राक् सुगादायनात्कर्तव्य-

तोक्ता भवन्ति । यद्यध्वर्युर्मानुष इति न ब्रूयादैन्द्रीमावृतमावर्त
इत्यादि प्राक् सुगादापनात्कार्यम् ।

१५. तस्य गृहमेधीयस्य चरोर्निष्कापं स्थालीविलग्नद्रव्यकं
प्रातः पूर्णदर्व्याख्यं ऊत्ता । ऊते वाऊते वाग्निहोत्रे । कुतः । शत-
पथात् । अथ प्रातर्ऊते वाग्निहोत्रे ऽऊते वेति । तस्य निष्कापमिति
ब्रुवन् पराङ्गतां दर्शयति । ततो ब्रह्मणो ॥ मन्त्रेणोपवेशनम् । नतु
पूर्णदर्वं ऊत्वेष्टिमिति भिन्नकर्तव्ये कथं क्वाप्रत्ययः । उच्यते । पूर्ण-
दर्वः केषां चित् यजतिरपि भवति । तथा चाश्वत्थायनः । पूर्णदर्वं
चेदाश्रावयेयुरिति । अथ याज्यानुवाक्ये ।

पूर्णां दर्विं परा पत स्रपूर्णां पुनरा पत ।

वक्षेव विक्रीणावहा इयमूर्जं शतक्रतो (मै० स० १. १०. १) ॥

पुरोनुवाक्या ।

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे ।

अपामित्यव संभर को अम्बाददते ददत् (आश्व० १. १८. १२) ॥

इति याज्या । यथाश्रावितमादेशनम् । मरुद्भ्यः क्रीलिभ्य इष्टिं
कुर्यात् । इष्टिवचनमतिरिक्तं केषां चिच्छाखिनामन्यदपि हविर-
स्तीति ज्ञापयति ।

१६. क्रीलं वः शर्धां मारुतं मरुतां क्रीलिनां पुरोनुवाक्या ।
पर्वतस्थिन्महि वृद्धो विभाय याज्या । पौर्णमासावाज्यभागौ नित्यः
स्विष्टकृदविश्रेयात् ।

१७. इत उत्तरं यदुच्यते तस्मिन्हाहविव्येव भवतीति वेदित-
यम् । अतो ऽन्याषामिष्टीनां दक्षिणा प्रकृतिवद्भवति ।

१८. ऐन्द्राग्रान्तानि वारुणप्रघासिकानि षड् हवींषि भवन्ति ।
वारुणप्रघासिकानीति वदंस्तद्वर्माग्राप्तान्दर्शयति । अतश्चावश्यः
प्राप्तः प्रतिषिध्यते ।

१९. माहेन्द्रस्य वैश्वकर्मणस्य एककपालः ।

२०. यत्नां माहेन्द्रस्य च पूर्वापदिष्टाः । विश्वकर्मणो वाचस्पतिं
विश्वकर्माणमूतये पुरोमुवाक्या । या ते धामानि परमाणि यावमा
याज्या । कश्चिदध्वर्युवशादैश्वकर्मणं हविः पशुस्य वैश्वकर्मण एकस्मि-
न्कर्मणि स्थातां । तच्च वपायां विपर्यासार्थं हतिकरणः ।

२१. वैश्वकर्मणो घाग उपांशु भवति ग्राह्यान्तरात् ।

२२. समानमन्यद्वरुणप्रघासैरिति वचनात् दधोः प्रणयने प्रां
वचनम् । किं चान्यम् ।

२३. ऋषभो वृषभ इत्येकार्थः । अनङ्गान् सेक्ता दक्षिणा ।
अथ यद्वृषभं ददातीति (कौ० ब्र० ५. ५.) श्रुतेः ।

२४. वाकमेधेषु न वाजिनयागो भवति । नावश्यः । वाजि-
नप्रतिषेधं कुर्वन्नेतच्छापयति । पयस्यार्थां सत्यामपि धृयक्चोदनया
वाजिन भवति । अतश्च पूर्वकारिवशात्सोमे क्रियमाणमप्यस्माकम-
चोदितमिति कृत्वाविवाक्यं ऽनुष्टुप्संपदि न संख्येयम् ।

२५. वरुणप्रघासधर्मातिदेशो ऽयम् । अतश्च सददाज्यभागादि
सर्वं भवति । ननु समानमन्यदैश्वदेवेनेत्युच्यमाने ऽवश्यप्रतिषेधो ऽपि
न कर्तव्यः । उच्यते । समानानि षट् संचराणीति (कौ० ब्र० ५. ५.)
श्रुत्वात् । यथाश्रुति सूचकरणं न्याय्यतरम् ।

१६.

१. तस्मिन्नेवाहन्यपराहे । कुतः । श्रुतेः । अथ यदपराहे पिब-
यज्ञेन (कौ० ब्र० ६. १) चरन्तीत्यथशब्दस्थानन्तर्यवाचित्वात् । पिब्ये-
ति संज्ञा । त्रिहविर्वक्ष्यमाणैर्हविर्भिः । ननु वक्ष्यमाणत्वादेव सिद्धे
त्रिहविरिति किमर्थम् । उच्यते । केषां चिद्यमो ऽप्यत्र चतुर्थः ।
तस्य चातुर्मास्यदेवतासंख्या मा भूत् । इष्टिवचनान्नाशमेध एतदे-
वत्याः पशवः । तथा च कात्यायनः पिबन्न्यम्बकपुनरुक्तवर्जमित्याह
(२०. ७. १२.) । पुरुषमेधे तु भवन्ति । असंभवात्संख्यायाः ।

२. यथोद्दिष्टा देवताः ।

३. अयं च प्रकृतेर्विकारः । यानि स्त्रिष्टुक्दाचिकान्यग्निपदानि
तानि कथ्यवाहनविशिष्टानि भवन्ति । तद्यथा । अग्निं कथ्यवाहनं
होवायावह । अग्निः, कथ्यवाहनो होता वेत्वग्निः कथ्यवाहनो होत्रं
वेतु । यो अग्निं कथ्यवाहनं होतारमवृथाः । यद्यप्यध्वर्युर्वरणं न
करोति तथाप्यावाहने कृतत्वात् । ये यजामहे ऽग्निं कथ्यवाहन-
मथालग्निः कथ्यवाहनः । यत्तदग्नेः कथ्यवाहनस्य होतुः प्रिया
धामानि । अग्निः कथ्यवाहनो होत्रेण हविरजुपतेति ।

४. त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा । सोमो धेतुं सोमो अर्वन्त-
माशुं सोमस्य पिबमतः पुरोनुवाक्ये । त्वं सोम पिबभिः संविदामो
याज्या । पिबमत इति सिद्धे सोमस्येति वचनं नियमार्थम् । ततः
पुरुषमेध एतद्देवत्ये पशौ यातयामदोषात्सौम्यस्य चरोदन्ये कथ्य-
यितये ।

५. उदीरतामवर उत्परासः । अङ्घ्रिरसो नः पितरो नवम्वाः
पितृणां सोमवतां पुरोनुवाक्ये । ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासः
याज्या ।

६. उपहृताः पितरः सोम्यासः । आहं पितृन्सुविद्वान् अविस्मि
पितृणां बर्हिषदां पुरोनुवाक्ये । बर्हिषदः पितर ऊत्यवाक्
याज्या ।

७. अव सृज पुनरग्रे पितृभ्यः । ये चेह पितरो ये च नेह
पितृणामग्निव्यात्तानां पुरोनुवाक्ये । अग्निव्यात्ताः पितर एह गच्छत
याज्या । देवतावचनं नियमार्थम् । ततः पशूनामप्येवंदेवताना-
मेता एव ।

८. य एते ह्यथा उक्तास्तेषां प्रतिदेवतमेकैका याज्या भवति ।
एवमुक्ते न ज्ञायते कतमा सेति । तदर्थमाह । देदे पूर्वे पुरोनु-
वाक्ये । स देदे पुरोनुवाक्ये अम्वाहेति श्रुतपथे । अथ यत्तिसस्तिह
एकैकस्य हविषो भवन्ति । तथाह्यत्येवैनाग्रयमया द्वितीयया
गमयति प्रैव तृतीयया चक्ष्णीतीति (कौ० ब्र० ५. ७) श्रुतेः ।

९. ते पुरोनुवाक्ये नानाप्रणवमंयुक्ते । न च प्रणवेन संतते
भवतः ।

१०. ये तादृपुर्देवता जेहमानाः अग्नेः कथ्यवाहनस्य पुरोनु-
वाक्या । तमग्न ईक्षितो जातवेदेऽ याज्या । कथ्यवाहनस्येत्येताव-
तापि सिद्धे स्तिष्ठकृत्यदनिरासार्थमग्रे कथ्यवाहनस्येति वचनम् ।
अतश्च ये यजामहे ऽग्निं कथ्यवाहनमथालिति प्रयोगः ।

११. सर्वस्य कर्मणः प्राचीनापवौतिले प्राप्ते वचनं श्रुत्यन्तरात् ।

पितृन् सोमवतः पितृन् बर्हिषदः पितृन्मित्रात्तानृग्निं कव्यवाहन-
मेता देवताः प्राचीनापवीती यजति ।

१२. येषुयेषु स्थानेषु^१ देवताभिधानं तेषुतेषु प्राचीनापवीती
न केवलं याग एव । अनुवर्तयतीति वचनादावह्यशब्दमाहवनीयाभि-
धायिनमपि प्राचीनापवीती । ननु सोमे पितृमतीज्यमाने ब्रूह्म-
मन्त्रे अपनुदत्विति किं यज्ञोपवीतिना वक्तव्यमुत प्राचीनापवीति-
नेति । उच्यते । प्राचीनापवीतिना । कुतः । भूयसा साधर्म्यात् ।

१३. न कचित्पितृमतः सोमस्य प्राचीनापवीतित्वमित्यर्थः ।

१४. सर्वमेव यज्ञोपवीती कुर्यादिति जातृकणं आचार्यो
मेने ।

१५. संप्रैषेष्वाश्रावितादियु स्वधाशब्दे ऽध्वर्यादिभिः क्रियमाणे
ये यजामह इत्यस्य स्थाने तद्धर्मकमेव ये स्वधामह इति ब्रूयात् ।
वपट्कारस्य स्थाने स्वधा नम इति ।

१६. अन्वाहार्यपचनाद्विषे देशे अदूरत एव परिवृते^२ पित्र्यया
चरन्ति । होतुः प्रदेशविज्ञानार्थमिदमुक्तम् ।

१७. माहाहविषी^३ वेदिमयेण गत्वा पैटयज्ञियसंचरेण प्रविश्य
दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठति । ननु कथं ज्ञायते माहाहविषी वेदिमिति ।
उच्यते । तदीयस्यान्वाहार्यपचनस्य प्रकृतत्वात् । पराङ्मुखस्य च
क्रियास्वन्यायात् । अयेण वेदि गत्वेत्येतत् कथं लभ्यते । गत्वेति
वाक्यशेषाद्याहारात् । सूत्रकारेण तु वाक्यशेषो न पठितो ऽस्मिन्
कर्मण्ययमेव सचरो^४ न गमनमाचमित्यभिप्रायेण । तिष्ठतीति होतुर-

नुवादो ऽधिकारार्थः । पूर्वोक्तस्य सचर सर्वेषाम् । अथ यदुदस्य
परेत्याथ यत्राञ्च उपनिष्क्रम्येति वज्रवचन श्रुते ।

१८ प्राकृतं वर्चिराक्रमणं न करोति । अध्वर्युवशादुपांशु-
चरणं चगम्यात् ।

१९ प्राकृतानां अपानासुत्सर्गं शास्त्रान्तरात् ।

२० येषु कर्मसु करणमन्त्रप्रयोगो जपवदुपांशु भवति तेषु
मन्त्राणासुत्सर्गः । कर्माणि तु कर्तव्यानि । तद्यथा । भूमिसमर्पणा-
ध्वर्युसमर्पणवर्हियञ्जलिनिधानानि ।

२१ वक्ष्यति । उपसदा चरन्तीति । तत्राप्ययं धर्मः । आचार्य-
ग्रहणं विकल्पार्थम् ।

२२ पित्र्याध्यामविकल्पार्थं^१ वचनम् । प्रकरणात्कर्तव्यान्येव
जपमन्त्राणि कर्माणि । अनुत्सर्ग इत्येष न्यायः । एतद्युक्ततरमित्यर्थः ।

२३ उग्रन्तस्तानि धीमहीत्येका मामिधेनी त्रिरुक्त्वाप्ययमुत्सृज्य
देवेभ्य इत्यादि ब्रूयात् ।

२४ वर्चिवर्जिताग्रयाजानिद्वा तत आ गो अग्ने त्व सोममित्ये-
तावाज्यभागौ । जीवनवन्ताविति सञ्ज्ञा आयुष्कामस्य सार्वकामिक्यार्था ।

२५ इला नेति सिद्धे उपहृयेति वचनमोष्ठाञ्जनप्रयोगार्थम् ।
प्राश्रन्तीति लिङ्गात्सदेहो मा भूत् ।

२६ भागानवघ्रायोज्ज्वन्ति । उत्तरेलाध्यामयेवमेव । भाग-
लाविशेषात् । वज्रवचनं पूर्वकारिवशात् कदाचिद्वचनमपीति
निश्चयार्थम् ।

२७. अनन्तरमध्वर्युर्यजमानो वा पितृभ्य उदकादि ददाति ।
तस्मिन्दत्ते मार्जनम् । तथैव श्रुतत्वात् ।

१७.

१. यत्र सर्वो दक्षिणाग्निः प्रणीयते तत्र दैवरक्ताः किंशुकाः ।
भागशस्त्रेदया विष्टेत्येवमादिकं मन्त्रं जपन्त उत्तरेणावाहार्थपक्षं
गत्वा । कथम् । माहाहविषीं वेदिमयेण ततः सव्येनावृत्त्यापरेण
गार्हपत्यं यजमानसंचरेण प्राङ्गत्वाहवनीयमुपतिष्ठन्ते ।

२. सुमंदृशं त्वा वयं पक्लिः प्रायस्यात् । अक्षमीमदन्त
उपोषु शृणुही गिरः । एताभिराहवनीयमुपस्थाय । आहवनीयश्चान्न
महाहविषः । यत्पुनराहवनीयप्रेक्षणं प्रायश्चित्तहोमश्च तत्परिश्रितस्त्रे
ऽग्नौ । कुतः । दक्षिणाग्निराहवनीयवदिति कात्यायनवचनात् ।

३. मनो न्वा ऊवामह इत्यादिना हवेन दक्षिणाग्निमुपतिष्ठन्ते ।
उपस्थानाभावः सर्वप्रणयने । समाप्ते पुनरानीतो ऽग्नौ दक्षिणाग्नि-
र्भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । तावदसावाहवनीय एव ।

४. आ त एतु मनः पुनरित्यस्याः स्थाने आ म एतु मनः पुन-
रिति ब्रूयुः ।

५. अग्निं तं मन्ये यो वसुरित्यादिना हवेन । अग्ने त्वं नो
अन्तम इति च द्वैपदेन हवेन गार्हपत्यमुपतिष्ठन्त इति वाक्यशेषः ।

६. तच्चतुर्देवहितं शुक्रमुधरदित्येतयादित्यमुपतिष्ठन्ते । अयं
यथाश्च उपनिष्कम्यादित्यमुपतिष्ठन्त इति (कौ० ब्र० ४.७) श्रुतेः ।

७. देवं वर्धिरिति वर्जयित्वा अनुयाजौ यजेत् । अथ यत्प्रया-
जानुयाजेभ्यो वर्धिशन्ता उत्सृजन्तीति (कौ = ब्र० ५.७) श्रुतेः ।

८. नामनी यजमानस्याभिव्याहृत्येति चोदकप्राप्तस्य प्रतिषेधः ।
अथ यत्सूक्तवाके यजमानस्य नाम न गृह्णातीति (५.७) श्रुतेः ।

९. शब्दन्तेष्वेयमिष्टिर्भवति । अथ यत्पक्षीसंधाजैर्न चरन्तीति
श्रुतेः ।

१०. जुहोतिममुदायस्यस्वका इति । ताभ्यंस्नाय्य ततो मैत्र्यरुः
अथ यदुदञ्च पर्येत्यग्निमकैश्चरन्तीति श्रुतेः । ब्रह्मत्वार्थं उपदेशः ।
पाकयज्ञो ऽयम् । मैत्र्यरुरिति हविष्यपदेशादयमेधे नैतद्देवत्यः पशुः ।

११. वागब्धो विकल्पार्थः । अदितये वा चरुर्भवति । अथ
यदन्त इष्टेष्टा यजत इति श्रुतेः ।

१२. मित्रस्य चर्पणीधृतो मित्रस्य पुरोनुवाक्या । महर्षि
आदित्यो नमसोपसङ्गो याव्या । ननु अदित्या अयेते कक्षाभ
भवतः । वेत्तस्यनिर्देशान् । एकत्र तद्धितः एकत्र चतुर्थी ।

१३. सञ्चितायां चरुहविरिष्यां पौर्णमासं पर्वं भवत्येवमेव
श्रुतत्वात् ।

१८.

१. शुनासीर्यमिति चतुर्थस्य चातुर्मास्यपर्वणो नामधेयम् । तत्र
विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः ।

२. पौष्णपर्यन्तानि वैश्वदेविकानि वैश्वदेवधर्मकाणि हवींषि
भवन्ति ।

३. शुनासीर्यः पुरोलाशः । वायव्यं पयः । पयोवदनं याज्या-
पुरोनुवाक्ययोर्नियमार्थम् । सौर्य एककपालः ।

४. शुनासीराविमां वाचं जुषेथां शुनासीरीयस्य पुरोनुवाक्या ।
शूनं नः फाला विरूपन्तु भूमिं याज्या ।

५. तव वायव्यतस्तते वायोः पयोहविषि पुरोनुवाक्या । अध्व-
र्यवश्चक्रवांसो मधूनि याज्या^१ ।

६. तरणिर्विश्वदर्शतः सौर्यस्य पुरोनुवाक्या । दिवो रुक्म
उरुचक्षा उदेतु याज्या । इतिकरणान्नैते वपायाः ।

७. सौर्यो याग उपांशु कर्तव्यः ।

८. शुक्रो ऽथो दक्षिण भवति । अथ यच्छेता दक्षिणेति श्रुतेः ।

९. श्वेत एव । यद्यथं श्वेत न विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यादिति
शतपथे ।

१०. आयोगो धुगं वलीवर्दाभ्यां महितमुच्यते । ते आयोगा
द्वादश यस्मिन् सौरे तद्द्वादशायोगम् । सौरं हलमुच्यते । सा वा
दक्षिणा भवति । दिवांशब्दान् चतुर्विंशतिरपि गावः श्वेताः ।^१

११. समानमन्यदैश्वदेवेनेति प्राप्तं प्रतिषिध्यते ।

१२. अग्निमन्यनादि ।

१३. अमथ्यमाने त्वग्रौ प्राप्तमपि वैश्वदेविकं तन्त्रं न भवति ।
किं तु पौर्णमासं भवति । कुतः । न मन्यन्त्यग्निं पशु प्रयाजा
भवन्ति च योऽनुयाजा इति शतपथे । स्वश्रुतिस्तु यद्यु न मथ्यते
पौर्णमासमेव तन्त्रं भवति । ननु एवं श्रूयमाणे पाचदशं प्राप्नोति ।

नेत्युच्यते। एवं श्रुतायामेवोदवसानायायां पौर्णमासीविकारवचना-
त्ताप्तदशं यथा तददिहापि। अध्वर्युवशात्तु सहापि मन्यनेन पौर्णमा-
समेतत्तन्त्रम्। दक्षिणा तु चोदकप्राप्तापि विशेषश्रुतया बाध्यत एव।

१४. अध्वर्युवशात्पक्षे शुनासीराविद्भवन्तौ तयोरियं पुरोनु-
वाक्या।

१५. याज्या।

१६ इन्द्राय वा शुनासीराय कात्यायने। तस्मिन्स्य शुना-
सीरस्येयं पुरोनुवाक्या।

१७. याज्या।

१८. शुनं ऊवेम मघवानमिन्द्र इन्द्रस्य शुनस्य पक्षे हविः।
केषां चिदध्वर्यूणां तदग्नादिपमिन्द्रस्य शुनस्य पुरोनुवाक्या। अथा-
द्यन्तो गद्यन्तो वाजयन्तो याज्या।

१९. साकन्नेधास्यं पर्व परिसमाय तस्मिन्नेव विहारे शुना-
सीये पर्व कार्यम्। ननु अन्वच्छब्दात्तस्मिन्नेव क्षण इत्येतत्सिध्यति
न तु तस्मिन्नेव विहार इति। उच्यते। सिद्धं वैजवापकादचनात्प्राक्
पौर्णमासात्सिद्धो अधिकार इति। तच्च पश्यते। प्राक् पौर्णमासात्
शुनासीर्यम्। अतस्तस्मिन्नेव विहार इति सिद्धम्। पशुमासु यूपो
ऽपि स एवाविशेषात्।

२०. वाशब्दो विकल्पर्यः। शुनासीर्यस्य माष्यां वा करणम्।
पौर्णमासीयहणान्मुखासुखयोरनियमः।

२१. सोमेनाग्निष्टोमेन। उत्सर्गो व्रतोऽभ्युपनिषत्। अयं तावत्प्र-
थमः कल्पः। तदभावे पशुना इष्ट्या वा। तुल्यो विकल्पः। एव-

मेवाश्वलायनवचनात् । ननु कथमेतत् ज्ञायते । अग्निष्टोमेनेति । प्रत्यवरोहणीयः सौमिकानामुत्सर्गः । तत्र संकल्पविकृतस्योपदेशात् । ऐकाहिकमनादेश इति वचनात् । अग्निष्टोमेनाग्नेयेन पशुनाग्नेय्ये-
त्येति शाखान्तरात् ।

२२. सांवत्सरिकाणि चातुर्मास्यान्युक्तानि स्वश्रुतिपाठकमे-
णैव । पञ्चवर्षप्रयोगाणि शाखान्तरौयाणि । तेषु वैश्वदेवात्पूर्वद्युः
शुनासीर्यमपरेद्युर्वैश्वदेवं भवति । आरप्स्यमानसंयोगाद्वैश्वानरीय-
पार्जन्या^१ आदावेवान्तत एवोत्सर्गः ।

१९.

१. विधिः कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपादक शब्दः । तत्प्रतिपादितस्य
कर्मणो अपराधे भेषे प्रायश्चित्तं भवति । अथ यत्प्रायश्चित्तप्रतिनि-
धीन् कुर्वन्ति यदाहुतीर्जुहुतीति शुनासीर्यादनन्तरं श्रुतत्वात्
तेनैव क्रमेण सूचितम् । सूत्रेण सूचमेतत्पूर्वकार्यं कृत्वापि करणार्थम् ।
ब्रह्मणा यानि होतव्यानि तान्येवाचोच्यन्ते । अन्यत्र तु यथाधिकारं
कर्तव्यवस्था । ततश्चाग्निहोवहोमे तत्कर्तव्यं । शूलगवपठितानि
अनेकपशुर्थानि^२ । त्रयोदशाध्यायविहितानि होतुरेवेति वृद्ध-
संप्रदायः । स्वश्रुतौ ब्रह्मणस्तत्र होमवचनात् ।

२. प्रायश्चित्तं प्राकृतमेव । तच्चेष्टिपशुभोमदर्विहोमानां विध्य-
पराधजं नैमित्तिकमङ्गम् । तस्य यथाचोदितस्यामंभत्रो ऽर्थजोपः

१ C आरिचमा० । २ C has शाखापशुर्थानि instead । ३ A C (see b)
० राधे जाते निमि० ।

कर्तृद्रव्यकालाभावलक्षणस्तत्र प्रतिनिधिर्भवति । आनुकल्पिको विधि-
र्भवतीत्यर्थः । तद्यथा । सर्वप्रायश्चित्तं सर्वैः प्रत्यक्षविहितैः सह विक-
स्येनापि भवति । तुल्यत्वात् । न चायं^१ द्रव्य एव नियमः प्रतिनि-
धिरिति^२ । कुतः । उप प्रतिनिधीनां धर्म इत्यविशेषवचनात् ।
अतस्याभावविकल्पाः प्रतिनिधिग्रन्थेनेहोच्यन्ते । तद्यथा^३ । प्रायश्चि-
त्तेष्टीनां स्थाने तस्यै तस्यै देवतायै पूर्णाहुतिं जुहुयादित्याश्रयायनस्य ।
द्याव्यापुरोनुवाक्याभ्यामृग्भ्यामिति चरकाणाम् । तथा च स्मृतिः ।

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यन्ते ।

कृपानां यशुमोमानां मिष्कृत्यर्चममंभवे ॥ (मनु १९. २०.)

३. अमद्युज्यविधानात्सिद्धे^४ मंजार्थे वचनम् । सर्वप्रायश्चित्तमंशे
आहुतौ इत्यभिप्रायः । महाव्याहृतिमर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तरमि-
त्येवमाद्यर्चमदोषेष्वपि मंजाकरणम् । आहुतौ इति सिद्धमिद्धे
वचनं परिमहनादर्थम् । आहुतौ एव केवले । नान्यदाचाराचारादुप-
कारकमङ्गम् । परिमहनादि तु मंनिपत्योपकारकं भवत्येव । ननु
काम्या^५ विशेषः । उच्यते । गार्घ्याणां कर्मणां कालातिक्रमादिभ्यः^६
प्रतिश्रुतस्तन्वाद्वाङ्मि^७ । अन्तमन्त्रेषु^८ तु गार्घ्येषु श्रौतेषु वा होममाचमम् ।
परतन्त्रोत्पत्तयो जुहोतिमात्रा इति कात्यायनवचनन्यायात् । ननु
श्रौतविध्युपदिष्टो गार्घ्यं मंभवन् भवति^९ । गार्घ्यं च परिमहनादि
श्रौते इत्येतत्कथं लभ्यते । न्यायसूत्रप्रणयनादृद्धमंप्रटयायाच । तत
श्रुतिविधानारण्यकयोरप्येतत्समानम् ।

१ B न चायं । २ B नियमा A नियमः । ३ G m चपिवा । ४ B विशेष-
यमानात् । ५ C ननु कस्य विषयः । ६ A चेषप्रति B C चेष । प्रतिश्रुतम् ।
७ B चतस्रः । ८ A om मंभवन् ।

४. आहवनीयो ऽग्निराधारः सर्वाहुतीनां न केवलं प्रायश्चित्ताहुतीनामेवेति सर्वग्रहणम् । परिभाषासूत्रमेतत् । एवं चेत् प्रथमाध्यायादौ सूत्रमेतद्युज्यते । नेति ब्रूमः । सार्वयज्ञिकमिति तत्र वचनादाहिताग्नेराहवनीय एव पाकयज्ञाहुतयो मा भूवन्नितीह सूचितम् । आहवनीय इति प्रथमानिर्देशाद्यो यत्राहवनीयः स्थानापत्या वचनेन वा तत्संबन्धा एव प्रायश्चित्ताहुतयो ऽपि कर्तव्या इत्येतत् सिद्धं भवति ।

५. चशब्दः सर्वग्रहणानुकर्षणार्थः । सर्वाहुतीनां होमपात्रं जुह्वर्भवति । ननु पाकयज्ञेषु कथम् । उच्यते । को ऽत्र विशेषः । स्मार्तां जुहोतयः पाकयज्ञा उच्यन्ते । तेन सर्वाहुतीनामित्युच्यमानं जुहोतिसामान्यान्तचापि भवत्येव । यत्र स्वमिविशेषस्य पात्रविशेषस्य वा स्मरणमस्ति तत्र तदेव भवति । तद्यथा ।

कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालादृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥

इति याज्ञवल्क्ये (१, ६७) । तथा च गृह्ये । सुवः पाचमाव्याहुतिषु । ननु कथं ज्ञायते आज्याहुतिष्विति । उच्यते । आज्ये हविषि सव्ये पाणौ ये कुशास्तान् दक्षिणेनाग्ने भंग्वा मूले सव्येन तेषामग्नं सुवे समनक्ति मध्यमाव्यष्टास्यां मूलं चेति सुवस्याव्याहुतिषु दर्शनात् । अथ चेत् स्यात्सोपाकेषु सुच्यं मध्यं सुवे मूलमाव्यष्टास्यामिति विशेषदर्शनादाव्याहुतिषु सुवः पाचमित्यवगम्यते । ननु पूर्णाहुतिहोमो ऽग्निहोत्रहोमो ऽपि वा स्यात्सोपाकमेवेत्यापयणचरुः शूलगवश्च पाकयज्ञधर्मकाम्नेषु वे सुवेणाव्याहुतीरिति नियमात्

प्रायश्चित्तानि पार्षणवत् सुवेण प्राप्नुवन्ति । सत्यम् । तदपवादार्थ-
मेव सूत्रमारब्धम् । इह सूत्रपठितानां जुह्वस्य पार्षमिति । परि-
धिकर्मणि तु पाकयज्ञधर्मके प्राप्तस्य सुवस्य वारणेन सुवेणेति
पुनर्ग्रहणात्प्रायश्चित्तहोमे ऽपि जुह्वर्न भवति । पिण्डपितृयज्ञे
जुह्वरेव दर्शाङ्गत्वात् । एतेनैव धर्मेणनाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञ
इत्येतावन्माषातिदेशादनाहिताग्नेः प्रायश्चित्ताङ्गतिषु सुव एव
पाचं धर्मवचनात् । पूर्णाङ्गतिषु सर्वत्र सुवा पूर्णया चतुर्दशीत-
माज्येनोपायेन संपाद्य जुहुयात् । कुत एतत् । तन्नाम्नरे
दर्शनात् ।

१. चतुर्दशीतमाज्यं प्रायश्चित्तेषु जुहा होतव्यमित्ययं नियमः ।
कुतः । श्रुतेः । प्रायश्चित्तवचनमधिकारार्थम् ।

७. अन्नभरमव्यवहितं दोषादपराधात्प्रायश्चित्तम् । कुतः ।
यस्मादनिर्हतदोषेण सद्योत्तरस्य संबन्धो नास्ति । 'कमकोपपरिहारार्थो
होतुः । दोषवचनाद्व्यवहितविज्ञातस्यापि दोषनिर्घातो युक्तः । अतश्च
ग्रह्यानुवचने समाप्य प्रवृत्तस्य चाङ्गकर्मणो ऽन्ते प्रायश्चित्तहोमः ।
प्रवृत्तिनिषेधात् ।

८. दोषविशेषे मन्त्रविशेषेणैव शाखादिहितं स्वशाखायामन्यत्र
चास्ति । तत्र तस्मिन्नुभे कुर्यात् । के उभे । किं शाखान्तरीयं च स्वशा-
खोत्थितं च । नेत्युच्यते । सर्वप्रायश्चित्तम् चाधिकारिकं च । विशेषा-
धिकारविहितमाधिकारिकम् । तत्त्वत्वा नतः सर्वप्रायश्चित्तम् । सूत्रे

तु सर्वप्रायश्चित्तस्य पूर्वपाठादसंभवे सर्वप्रायश्चित्तेनापि दोषोपघातः ।
द्विचशब्दाद्धोमप्रायश्चित्त एव समुच्चयो नेतरस्मिन् ।

८. यस्य प्रमादादुद्धरणार्हं आहवनीये अनुद्धृते आदित्यो
ऽभ्यस्तमियात् सो ऽन्येन याज्ञिकेन ब्राह्मणेन श्रोत्रियपुत्रेणोद्धरण
कारयेत् । तस्य च कुर्वतः सुवर्णं दर्भप्रबद्धमगतो नयेयुस्त्वैवर्णिकाः
परिचारकाः । रजतमभ्युदिते । अन्यत्पूर्ववत् । उद्धरणकर्त्रे वरो देयः ।
शास्त्रान्तरात् ।

१०. यद्यग्निहोत्रहोमार्थमुद्धृत आहवनीयो ऽनुगच्छेत् ततो
गार्हपत्यादुद्धरणं मन्त्रेण कृत्वा तस्मिन्नेवोद्धरणे तत्काल एवाग्नये
ज्योतिष्मते इष्टिं कुर्यात् । शास्त्रान्तरयुतेः । यस्याहवनीय उद्धृतो
ऽग्निहोत्र उपयायात्सो ऽग्नये ज्योतिष्मते ऽष्टाकपाल निर्वपेदिति ।
ननु पौर्णमास्याममावास्यायां वा क्रियमाणयां ज्योतिष्मत्यां चोदको
ऽनुग्रहकृतो भवति । किमर्थं निमित्तादनन्तरं क्रियते । उच्यते ।
मत्त्यमेव यदि इयमग्न्युत्पत्त्यर्था न स्यात् । अग्न्युत्पत्त्यर्था तु ज्योति-
ष्मती । तस्मात्तस्मिन्नेव काले कर्तव्येति । प्रामद्विके तु दर्शपूर्ण-
मासार्थं उद्धृते उद्धरणकाले ऽप्यनुगते ज्योतिष्मती न कर्तव्या । कुतः ।
प्रामद्विके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वादिति न्यायात् । नित्यधृते
ऽप्यनुगते न ज्योतिष्मती । पुरुषार्थत्वान्नित्यधारणस्य । तथा
जैमिनिः । धारणे च परार्थत्वादित्याह ।

११. उदग्रे शुचयस्तवाग्नेर्व्यातिष्मतः पुरोनुवाक्या । वि ज्योतिषा
रक्षता भात्यग्निर्वाक्या ।

११. अभ्यस्तमिते ऽभ्युदिने च प्रकरणात् । गार्हपत्ये ऽनुगते पूर्वमुद्धृतमाहवनीयं गार्हपत्यत्वेनाध्यवसाय दक्षिणाग्निमथ्यतो नीत्वा आहवनीयं विना मन्त्रेणान्यं प्रणीयाग्निहोत्रं जुहुयात् । होमः प्राप्त एवानूयते प्रायश्चित्तहोमप्रतिषेधार्थम् । होमार्थमेव गार्हपत्याध्यवसानम् । ततः परिसमाप्ते होमे ऽन्यस्य मन्थनम् । जुहुयादिति वचनादिद्वयै विहारे नैतद्भवति । तत्र मन्थनं कृत्वा सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा गार्हपत्यस्य स्थापनं कार्यम् । अथ यदि गार्हपत्यो ऽनुगच्छेदरणी वाव स गच्छत्यरणिभ्यां हि स आहृतो भवतीति श्रुतपयश्रुतेः ।

१२. अयमपरः पयः । आहवनीयं समारोहोत्तरतः स्थित्वा निर्मथ्य गार्हपत्यमाहवनीयं प्रणीय दक्षिणाग्निं च विधत्त तत्र होममध्यवसेत् । परिसमापयेदित्यर्थः । कथं चामौ परिसमापितौ भवति । यदि मायं तर्हि प्रातस्तनो ऽपि होमस्तत्रैव क्रियते । प्रातश्चेन्निमित्तं प्रातस्तन एव केवलो होमः । परिसमाप्ते प्रातस्तने होमे ततः समारोयाग्नीनरण्योर्निर्मथ्य चिरन्तनेभ्यो ऽग्निस्थानेभ्यो भस्मोद्धरणं कृत्वापल्लित्य गार्हपत्यमुपस्थापयेत् । तथा च श्रुतपयः । इत्यमेव कुर्यादरण्योरग्नीं समारोहोदङ्मुदवसाय निर्मथ्य जुहुदधेत्तथाह न कां चन परिचक्षां करोति नवावसान उ अस्याभितोरात्रं कृतं भवति (श्रुतपयत्र० १२. ४. २. १०.) ।

१४. उभयोर्गार्हपत्याहवनीययोरभ्यस्तमितयोरभ्युदितयोवां-

न्यतरस्मिन् सन्ध्याकाले गार्हपत्योल्मुकमधरारणि कृत्वा उत्तरारण्यां
मन्यनं कुर्यात् । एवमेव शाखान्तरे श्रुतत्वात् ।

१५. अथ चेद्गार्हपत्योल्मुकं मन्यनयोग्यं न विद्यते ततो ऽरणी
गार्हपत्यभस्मना संस्पृश्य गार्हपत्यं मथित्वा विहृत्याग्नये तपस्वते जन-
द्वते पावकवत्गुणयेष्टिं कृत्वा ततो होमः ।

१६. पुरोनुवाक्या ।

१७. इति धाव्या । पुनरेतच्छ्रुत्यन्तरम् । यस्योभावमुगता-
वादित्यो ऽभिनिश्चोचेदभ्युदियाद्वा^१ पुनराधानमेव तत्र प्रायश्चित्ति-
रिति वचनसामर्थ्यात्तेन सह विकल्पः । वक्ष्यमाणसूचोक्तो वा
तस्यापि विषय इति ।

१८. इत्येवंप्रकार एवाम्यभावे सायमभ्यस्तमितयोरनुगतयो-
स्तदवस्थयोः प्रातरभ्युदितयोः प्रायश्चित्तमुच्यते । किं तत् । अग्न्या-
धेयेनोत्पादयेत् । अनन्तरमेव । न वसन्ताद्यपेचेत् । तथा अभ्यस्त-
मितयोरिति निमित्तान्तरम् । प्रातर्होमकाले ऽनुगतयोरभ्युदित-
योस्तदवस्थयोरेवाभ्यस्तमितयोरग्न्याधेयमेव तत्र प्रायश्चित्तम् । तथा
अनुगमादन्येन कारणेन नष्टयोर्दस्युभिरदर्शनं नौतयोरनुपलभ्यमा-
नयोर्महता वा भयेन पुनराधानाप्राप्तयोरग्न्याधेयमेव प्रायश्चित्तम् ।
के चिदध्याहारेण सूत्रावयवं वर्णयन्ति । अन्येन वा कारणेनोत्पन्न-
योर्नष्टयोरिति^१ कारणशब्दमध्याहारं कृत्वा । अरणी एक कारण
प्रसिद्धमेव । अन्यत्कारणमुपावरोहणमन्यः । उपावरोह जातवेद
इति । तत्र लौकिके ग्रावुपावरोहणे कृते प्राक् समारोपादनुगत-

योरग्न्याधेयमेव प्रायश्चित्तम् । दिवचनमचाविवक्षितम् । अन्यभाव-
मात्रं विवक्षितमिति ।

२०.

१. उपसृष्टा सवत्सीकृता यद्यग्निहोत्री धेतुरा दोहनिष्यन्ते-
वाग्येत ततः सूयवसाङ्गवती हि भूया इत्यग्नेन मन्त्रेण घाममुष्टिं
तस्यै दद्यात् । तदाऽर्ज्यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वाग्येत किं तत्र
कर्म का प्रायश्चित्तिरिति सन्त्वमाच्छिद्य घामयेदेतदेव तत्र कर्मेति
श्रुतपथे ।

२. यद्युपसृष्टैवोपविशेत्तत आर्द्रदण्डप्रहारेणोत्थापयेत् । यस्मा-
द्धीपेत्येवमादिना मौलुप इत्येवमग्नेन मन्त्रेण उत्थाप्य च । उद-
स्यादेव्यदितिरित्येवमादिना वरुणाय चेत्येवमग्नेन मन्त्रेण तामेवातु-
मन्त्रयेत् ।

३. अथवा येयमुपविष्टा तामुत्थाप्यादुग्धां देव्याय ब्राह्मणाय
दद्यात् । अर्थादनृत्तिने । अतिक् तु नैव देव्यो ऽनाचारात् । तथा
च जैमिनिः । देव्यो वा चोदनादित्याह ।

४. हविरेव संस्कृतं होमार्थं द्रव्यम् । तस्मिन् भूमौ पतित इदं
प्रायश्चित्तम् । अच्चायं वो मरुतः श्लोक एतु एतयर्चा । तथा
ययोरोजमेत्यादिना पूर्वहतावित्यग्नेन अद्विरूपनिनीयाप्रायेत्यर्थः ।
ततो ऽस्त्रानधितेत्यादिना अद्वित्यग्नेन स्तुतमनुमन्त्रयेत ।

५. यद् ब्राह्मणो भोव्याभोज्यनिन्दकः साधुकारौ न भवयेदेत-

दुष्टस्य लक्षणम् । अनेन दुष्टमध्यवस्येन्नान्येन । लक्षणग्रहणात्केशिकी-
टावपन्नस्य हविषो न मृत्प्रचेपेण शुद्धिः ।

६. तस्य दुष्टस्य प्रतिपत्तिसव्यपेक्षस्थासु प्रचेप इत्यर्थः ।

७. दुष्टादन्यस्मिन्नदुष्टे श्रेष्ठे विद्यमाने प्रयोजनममर्थं तेन समा-
पनं कार्यम् ।

८. यत्र तु मध्यादवद्यति पूर्वार्धादवद्यतीत्यादिवचनं तत्र मध्य-
पूर्वार्धादिर्नाशदोषापहारे श्रेष्ठस्य निष्प्रयोजनत्वादभाव एव । अतस्त-
वान्यदुत्पादयेन्मध्यपूर्वार्धाद्यर्थत्वात्संस्काराणाम् ।

९. प्रकान्तश्रुतद्रव्यापहारे तज्जातीयामंभवे यद्रूपतो रसतश्च
भामान्यतमं तत्कार्यजमं च मन्येत तत्प्रतिनिदध्यात् । कुतः । याग-
चोदनयैव द्रव्यस्य प्राप्तत्वाच्चियममात्रं ग्रीष्मादिश्रुतयः । न च निय-
मातुरोधेन प्रधानकर्मणो हानिर्युक्ता तस्मात्प्रतिनिधिनापि प्रकान्तं
परिसमापयितव्यम् ।

१०. वाचनिकानामपि प्रतिनिधीनां एष एव धर्मा यः पूर्व-
सूत्रोक्तस्ततो नेदिष्ठिनो यजमानधर्माः । तथाच कात्यायनः । स
तद्धर्मकर्मयोगादिति ।

११. अयं चापरः प्रतिनिधिधर्मः । अविकारः अनूहः शब्दा-
नाम् । श्रुतद्रव्याभिधायिनां शब्देनाभिधानं न प्रतिनिधिद्रव्याभि-
धायिनाम् । तद्यथा । क्वागाभावे सेष उपादीयमाने होता यच्चद-
ग्रीषोमौ क्वागस्येत्येव ब्रूयात् । नन्वेवमनंभिधानाग्रन्थप्रयोगानर्थक्यं
स्यात् । उच्यते । तद्धि प्रतिनिधिद्रव्यं श्रुतद्रव्यबुद्धौ उपादीयते ।

न द्रव्यान्तरबुद्ध्या । ऊह्य कियमाणो द्रव्यान्तरबुद्धिं जनयेत्तस्माद-
विकारः शब्दानाम् ।

१२. अप्रतदेवतं यावदेवतामुद्दिश्य न प्रक्षिप्तं तादृशे दुष्टे
होचस्थानावृत्तिः । किं कारणम् । असंख्यगितत्वात् । प्रोक्षणादेस्तु
संस्कारस्यावृत्तिर्भवति । मांनिपातिकत्वात् । अत उच्यते । अन्यद्भविः
संज्ञात्य प्रयच्छेदेवताया इति ।

१३. प्रक्षिप्तावदानशेष यदि दुष्टं स्यात्ततस्तस्मिन्प्रतदोषे मति
क्षविरन्तरस्थानावृत्तिः । अनुत्पादनमित्यर्थः । प्रधानार्थं हि हवि-
रुत्पाद्यते न गुणार्थमतः शेषभाजां स्विष्टकृदादीनां लोपो भवति ।

१४. यत्परं कार्यमारोपकारकं न प्रतिपत्तिकर्म तदाव्येन
कर्तव्यम् । तद्यथा निष्काषहोम उच्यते । 'पयसाग्निहोचावृता प्रव-
र्ग्यशेषहोम इत्येवमादीन्युदाहरणानि । यत्पुनः पुरुषार्थं यथा
हविरुच्छिष्टाग्नौ हविःशेषभव इति तच्च प्रतिनिधिर्युक्तः । समाग्निः
श्रेयसीति ह स्माह कौषीतकिरिति (८. ८) श्रुतेः ।

१५. चोदिताभ्यो वा अन्यास्तासु देवतास्विष्टासु अक्षतास्ता
दुष्टद्रव्येष्टासु अपरिसमाप्ते तन्ने प्रदानमावर्तते । पुरोमुवाक्या
प्रेषो याज्या च । प्रदीयते अनेनेति प्रदानम् ।

१६. अशेषे तन्ने सकला दक्षिरावर्तते दुष्टादुष्टसमुदाये ऽप्या-
वृत्तिः श्रुतत्वात् ।

१ A पयसा अग्निहोचावृताप्रवर्ग्य C पयसा यज्ञो ऽग्निहोचावृताप्रवर्ग्यशेष, sec li
del यज्ञो B पयसायज्ञोग्निहोचावृता ।

१७. यो यस्थोपकरोति स तस्य गुण उच्यते । यथा उद्धरणमन्त्रो ऽग्नेः । अवद्योतनादयश्च संस्कारा हविषः । तत्र प्रमादादुद्धरणमन्त्रस्य लोपे उद्धरणस्यावृत्तिर्न भवति । अवद्योतनादीनां च प्रमादादकरणे ऽन्यस्य हविषः पुनःक्रिया न भवति । कुतः । संनिपातप्रधानत्वात् । संनिपतन्ति यस्मिन्गुणाः स संनिपातस्य प्रधानत्वादनावृत्तिः । प्रधानवशवर्तिनो हि गुणाः । न गुणवशवर्ति प्रधानम् । ननु सर्व एव धर्माः प्रकरणात्प्रधानात्पूर्वप्रयुक्तास्ततश्चावद्योतनादयस्तादर्थ्येन कस्माच्च क्रियन्ते । उच्यते । संनिपत्य हि ते प्रधानस्थोपकुर्वन्ति । नान्यथेति ।

१८. यच्च मन्त्रेणाहुतिरुक्ता यथा प्रजापत इति चतुर्थीति सा प्रमादात्प्रजापतये स्वाहेति हुता प्रजापते न त्वदिति मन्त्रो न प्रयुक्तः । क्वचिद्वदानं याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां विना प्रक्तम् । तत्र पश्चान्मन्त्रः प्रयोक्तव्यो न प्रयोक्तव्य इति संदेह आह । मन्त्रं नानुजपेत् । कुतः । अभिधानसंस्कारद्वारेण स्मारयन्त उक्ता मन्त्रा उपकुर्वन्ति । अतिक्रान्तस्य स कालस्तस्मान्नानुजपेत् ।

१९. अनुजपेन्मन्त्रमित्येवं जाद्वकर्ष्य आचार्यो मन्यते । आचार्यग्रहणं विकल्पार्थम् । उभयथा श्रुतेः । प्रयोगनियमाददृष्टम् ।

२०. चोदिताभ्यो या अन्यास्ताभ्यो हविर्ग्रहणे कृते ऽन्यासु वा आवाहितासु न ग्रहणं, नावाहनं चाद्वौकुर्यात् । किं तर्हि चोदिताभ्यः प्रयच्छेत् । कुतः । चोदितायाः^१ प्राधान्यात् । यास्वावाहिता हविर्ग्रहणे वा भान्या संकीर्तितास्ता आग्नेन यजेत् । श्रुत्यन्तरात् ।

२१.

१. इष्टयो दर्शपूर्णमासाद्याः । पशुवन्धा अग्नीषोमीयप्रभृतयः ।
 यजुर्वचनं पशुवन्धानामनेकप्रकारत्वात् । सोमे चेति जातावेकवचनं ।
 एतेषु प्रायश्चित्तं ब्रह्मा जुहोति । कुतः । एतेष्वेव ब्रह्मणो वरणं
 लिङ्गात् । तदाहुः किंविदं किञ्चन्दसं ब्रह्माणं वृणीतेत्यध्वर्युमित्येके
 स परिक्रमाणां चेषज्ञो भवतीति । इन्दोगमित्येके तथा हास्य
 चिभिर्वैदैर्हविर्पञ्चाः संस्क्रियन्त इति । प्रायश्चित्तं ब्रह्मा जुहोतीत्येत-
 दपि श्रुतेरेव । यदै यज्ञस्य स्खलितं वोस्वणं वा भवति ब्रह्मण एव
 तन्माहुस्तस्य घ्न्या विद्यया भिषज्यतीति (कौ० ब्र० ६. ११. १९) ।

२. इष्टिपशुवन्धेषु सोमे चेत्यनुवर्तते । अम्वेदविहिते कर्मणि
 यदि विध्यपराधो भवेद्ब्रह्म स्वाहेत्येतावता मन्त्रेण गार्हपत्ये जुहु-
 यात् । अथ यद्युच्यस्वणं स्वाक्षतुर्गृहीतमाव्य गृहीत्वा गार्हपत्ये
 प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयाद्ब्रह्म स्वाहेति (६. १२) श्रुतेः ।

३. यदि यजुर्वेदविहितकर्मसंबन्धौ विध्यपराधः स्यात्ततो भुवः
 स्वाहेत्येतावता मन्त्रेण प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयादन्वाहार्यपचने ऽग्नौ ।

४. सोमे तु वितत आध्वर्यवे भेष आग्नीधीये जुहुयात् । अथ
 यदि यजुश्चुस्वणं स्वाक्षतुर्गृहीतमाव्य गृहीत्वा न्वाहार्यपचने प्राय-
 श्चित्ताहुतिं जुहुयात् हविर्पञ्च आग्नीधीये शौम्ने ऽध्वरे भुवः स्वाहेति
 (कौ० ब्र० ६. १२) श्रुतेः । प्रागाग्नीध्रोत्यत्तेर्दक्षिणाग्नौ । आहवनीय
 इत्यपरे ।

५. सामवेदविहिते कर्मणि चेद्विध्यपराधः स्यात्ततः स्वाहेत्ये-
 तावता मन्त्रेणाहवनीये जुहुयात् । आहवनीयग्रहणं पूर्वयोराम्न-

हानिवृत्त्यर्थम् । अथ यदि सास्युत्खणं स्याच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृही-
त्वाहवनीये प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयात्सः स्वाहेति श्रुतेः ।

६. यच्च वेदविशेषत्वेन दोषो न विज्ञायते । यथा । यज्ञोप-
वीतिना कर्तव्यं बहुशिश्वेन कर्तव्यमिति तस्यापराधे भूर्भुवः सः
स्वाहेत्येतावता मन्त्रेणाहवनीय एव जुहुयात् । आहवनीयं सर्वा-
हुतीनामिति परिभाषितत्वात् । अथ यद्यविज्ञातमुत्खणं स्याच्चतुर्गृ-
हीतमाज्यं गृहीत्वाहवनीय एव प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयाद्भूर्भुवः सः
स्वाहेति श्रुतेः ।

७. उपस्थानामंभवे प्रतिनिधिरयम् । प्रायश्चित्तप्रतिनिधोः
प्रकरणात् । यदि कथं चित्प्रवक्ष्यन्नग्नौ न समीचत इत्येवमादिकं विधि-
मकृत्वा प्रवासो भवति ततोऽनुपस्थाय प्रसर्गेऽग्निभिः सह वियोगे
प्रवासे इत्यर्थः । प्रतिदिग्मुपस्थानम् । यस्यां दिग्गग्निहोवगृहं
तत्प्रत्यभिमुखः कुर्यात् ।

८. अग्नौनुपस्थायाप्रसर्गे यथा प्रोप्यायचित्युक्तं तथैव कुर्यात् ।
प्रतिदिग्मुपस्थायाप्रसर्गे प्रतिदिग्मेव कुर्यात् । तत इह सूत्रा-
रम्भानुपस्थायनमभिदाधाने न भवतोऽर्थसोपात् ।

९. समारोह्यमाण इत्यादिना समारोह्याप्रवासे मति न नौ-
क्तिक उपावरोद्धोपस्थानम् । किं तर्हि मन्वनं हत्वोपस्थानं कुर्या-
दिति वाच्यगेयः ।

१०. अनुपस्थाय प्रसर्गे । यथा गार्हपत्यस्ययोराहवनीयदक्षि-
णाग्नेरुपस्थानं तथारथ्योरपि प्राप्तं प्रतिपिध्यते ।

११. अहोमेन कारणेन अनिज्यया वा निमित्तभूतया शक्ति-

हौनो ऽपि कर्मभ्यो ऽग्नौचोत्सृजेत् । कर्मार्या अग्नयस्तदयक्तौ निः-
प्रयोजनं धारणमिति हत्वा कस्य चिदुत्सृष्ट्या स्वात्तन्निवृत्त्यर्थं
वचनम् ।

१२. अनुत्सृजन् किं कुर्यादित्याकाङ्क्षित आह । यदाक्रिया-
ममर्थस्तदा कालातिक्रमनिमित्तं प्रायश्चित्तं हत्वा । तुशब्दाच्छा-
खान्तराज्जातमपि । ततो ऽतीतानि कर्माणि प्रतिनिदध्यात् ।
प्रतिनिधिश्च शाखान्तरे विहितः । तद्यथा^१ ।

चतुर्दश चतुर्गृहीतानि सक्तुश्चयते हविः ।

एका समित्सकृद्धोमो ऽर्धमासाय कल्पते ॥

तस्यायमेव विषयः । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ श्रिष्टा-
चारस्तदाचरणं चायुध्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये तृतीयो

ऽध्यायः समाप्तः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः^१ ।

—*—

१०

उक्तानि प्राक्शौभिकानि कर्माणि । तेष्वेव याजमान वक्तव्यम् ।
तदुच्यते ।

१. व्रत्यमिति वक्ष्यमाणनियमवद्भोजनाद्युच्यते^१ । तत्पक्षीयज-
मानौ चरतः । तयोर्हि याजमानमिति न्यायसिद्धत्वात् । तत्र
भोजनस्य कालनियमं तावदाह ।

२. वत्सापाकरणमिति गोमिनां प्रसिद्धः कालोऽपराहः ।
ततः प्राग्वक्ष्यमाणमश्रीयाताम् । किं पुनस्तद्व्रत्यमित्याकाङ्क्षित
आह ।

३. उक्तेभ्यो यदन्यत्तद्व्रत्यम् । मांसादीन्यव्रत्यानि । तस्मादेतेषां
यथाविषयमुपभोगवर्जनम् । अन्यथाकरणेऽव्रत्यं वा चरित्वेति व्रात-
पतीष्टिः । येन च द्रव्येण यक्ष्यमाणः स्यादिति प्राधान्येन यद्याग-
साधनं तज्जानीयात् । यदन्यत्तद्व्रत्यं तदश्रीयात् । यक्ष्यमाण इति
च भविष्यत्कालनिर्देशप्राधागात्पूर्वधुर्व्रत्यचरणम् ।

२.

१. अन्यन्वाधानमिति नाद्या कर्म शाखान्तरे प्रसिद्धम् । तदुच्यते । यजमानाधिकारो जुवर्तते । न यत्न्या. सामर्थ्यात् । अग्नीन्विद्यत्य प्रादुप्त्य वा नित्यधारौ तानन्वादधाति समिधः । कथमेतत् ज्ञायते समिध इति । आदधातिशब्दात् । कौतत्कर्म । उच्यते । इष्टिपशुबन्धेषु । कः पुनरष्टिपशुबन्धाङ्गस्य कर्मणः कालः । उच्यते । पूर्वेषुः । पूर्वस्मिन्नहनीत्यर्थो ऽर्थादिभक्तिर्विपरिणम्यते । इष्टिपशुबन्धेषु पूर्वेषुरिति । उपदिष्टः कर्ता होमद्रव्यं कालश्च । विधिमिदानीमुपदिशति ।

१. आहवनीये ऽग्नौ महाव्याहृत्योत्तमया स्वरित्येतया समिधमादधात् । समिदाधानमन्त्राणां चेत्यन्ते स्म्राहाकारः । महाव्याहृत्यो विशिष्टक्रमा. सार्थवादाः यन्माः समस्ता उक्ताः । तत. सूचकारस्य व्यवहारः ।

२. गार्हपत्ये ऽग्नौ प्रथमया महाव्याहृत्या समिधमादधाद्गुरित्येतया ।

४. मध्यमया महाव्याहृत्या भुव इत्येतया दक्षिणाग्नौ समिधमादधात् ।

५. देवे विश्वयग्निषु चशब्दात्समुज्जिताः^१ प्रत्येकं मन्त्रवत्या सह त्वष्णीमादधात् ।

६. पूर्वोक्ताः समिधो नव । दशमीं समिधमाहवनीय आद-

१ A om चङ् । २ A •शब्दात्समिधमा प्र• B •शब्दात्समुज्जिता C •शब्दात्समुचितशब्दा प्र•, in marg व्युत्पत्तिना ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः^१ ।

—*—

१०

उक्तानि प्राक्शौभिकानि कर्माणि । तेष्वेव याजमानं वक्तव्यम् ।
तदुच्यते ।

१. व्रत्यमिति वक्ष्यमाणनियमवद्भोजनाद्युच्यते^१ । तत्पत्नीयज-
मानो धरतः । तयोर्हि याजमानमिति न्यायसिद्धत्वात् । तत्र
भोजनस्य कालनियमं तावदाह ।

२. वत्सापाकरणमिति गोमिनां प्रसिद्धः कास्तोऽपराहः ।
ततः प्राग्वक्ष्यमाणमश्रीयाताम् । किं पुनस्तद्भृत्यमित्याकाङ्क्षित
आह ।

३. उक्तेभ्यो यदन्यत्तद्भृत्यम् । मांसादीन्यप्रत्यानि । तस्मादेतेषां
यथाविषयमुपभोगवर्जनम् । अन्यथाकरणेऽव्रत्यं वा धरित्वेति व्रात-
पतीष्टिः । येन च द्रव्येण यक्ष्यमाणः स्यादिति प्राधान्येन यद्याग-
माधनं तज्जानीयात् । यदन्यत्तद्भृत्यं तदश्रीयात् । यक्ष्यमाण इति
च भविष्यत्कालनिर्देशाद्यागात्पूर्वचुर्ग्रत्यचरणम् ।

२.

१. अन्वन्वाधानमिति भाष्या कर्म शाखान्तरे प्रसिद्धम् । तदुच्यते । यजमानाधिकारोऽनुवर्तते । न धव्या. सामर्थ्यात् । अग्नीन्विद्यत्य प्रादुष्कृत्य वा नित्यधारौ तानन्वादधाति समिधः । कथमेतत् ज्ञायते समिध इति । आदधातिशब्दात् । कृतकर्म । उच्यते । इष्टिपशुबन्धेषु । कः पुनरस्येष्टिपशुबन्धाङ्गस्य कर्मणः^१ काशः । उच्यते । पूर्वधुः । पूर्वस्मिन्नहनीत्यर्थोऽथाद्विभक्तिर्विपरिणम्यते । इष्टिपशुबन्धेभ्यः पूर्वधुरिति । उपदिष्टः कर्ता होमद्रव्यं काशश्च । विधिमिदानीमुपदिशति ।

२. आहवनीयेऽग्नौ महाव्याहृत्योत्तमया स्वरित्येतया समिधमादध्यात् । समिदाधानमन्त्राणां चेत्यन्ते स्वाहाकारः । महाव्याहृतयो विशिष्टकमाः भार्यवादाः चन्ताः समस्ता उक्ताः । ततः सूचकारस्य ष्वहारः ।

३. गार्हपत्येऽग्नौ प्रथमया महाव्याहृत्या समिधमादध्यादूरित्येतया ।

४. मध्यमया महाव्याहृत्या भुव इत्येतया दक्षिणाग्नौ समिधमादध्यात् ।

५. देवे विष्वण्विषु चशब्दात्समुच्चिताः^१ प्रत्येकं मन्त्रवत्या सह त्वष्णीमादध्यात् ।

६. पूर्वाक्ताः समिधो नत्र । दशमीं समिधमाहवनीय आद-

१ A om चह । २ A = शब्दात्समुच्चिता प्र B = शब्दात्समुच्चिता C = शब्दात्समुच्चिता प्र =, in marg समिधित्वा ।

ध्यात् । समस्ताभिर्महाव्याहृतिभिर्भुवःस्वरिति । एतत्पैङ्गमग्न्य-
न्वाधानम् ।

७. पचान्तरमेतदग्न्यन्वाधानस्य । महाव्याहृतीनां मन्त्राणां
स्थाने तेनैवाग्निक्रमेण सतस्र ऋचो विहव्यस्य ऋपेरेकदेशभृताः ।
आध्यायक्रमेण प्रथमा प्रयोक्तव्या समिदाधानमन्त्रत्वेन । तद्यथा ।
ममाग्ने वर्चा विहवेयु अस्वित्यनयाहवनीये समिदाधानम् । तत-
स्त्रुणीं दे । मम देवा विहवे सन्तु सर्व इत्यादिकया गार्हपत्ये ।
ततस्त्रुणीं दे । मयि देवा द्रविणमा यजन्तामित्येतया दक्षिणामौ ।
ततस्त्रुणी दे । मय्यं यजन्तु मम यानि हव्येत्यादिकया दशमी-
माहवनीये ।

८. यो विहव्यस्य ग्रेपो देवीः पलुर्वीरु नः कृणोतेत्येवमादिकः
पलुर्वः सह खैलिकया विहव्यस्येत्यृषिनिर्देशात् तेन ग्रेषेणाग्नीना-
मुपस्थानं प्रकरणात् । एतत्कौपीतकमग्न्यन्वाधानम् । अपरः कक्षो
ऽग्न्यन्वाधानस्य उच्यते ।

९. अप नः गोशुचदधमित्येताः सप्त । अग्ने नय सुपथा राये
अस्मानित्येका । यस्ता हृदा कौरिणा मन्यमान इत्येका । त्वं नो
अग्ने अधरादुदक्तादित्येका । एवमेता दश । एताभिर्वा दशभिरा-
हवनीयादिषु पूर्वाक्तेन क्रमेण समन्विकास्तिष्ठस्तिष्ठः समिध
आधाय दशम्याहवनीय आदध्यात् ।

१०. 'प्राग्नये वाचमीरयेति पञ्चकं सूक्तम् । इमं स्तोममर्हते
जातवेदस इति षोडशकम् । आभ्यां सूक्ताभ्यामुपस्थानमग्नीनाम् ।
आरुणमेतदग्न्यन्वाधानम् ।

११. पूर्वोक्तेनैव क्रमेण दद्यापि ममिधस्त्रुणीमादध्यादित्येत-
न्नागहोयमग्न्यन्वाधानम् । आचार्यग्रहणं विकल्पार्थम् ।

१२. यत्पूर्वमुक्तं महाव्यादितिभिरग्न्यन्वाधानं तत्पैङ्गं मतम् ।
आचार्यग्रहणं कौत्थ्यार्थम् ।

१३. विह्वयेन यदुक्तमग्न्यन्वाधानं तत्कौषीतकं मतम् । आ-
चार्यग्रहणं पूजार्थम् ।

१४. अप न शोऽनुचदधमित्येवमादिकमग्न्यन्वाधानमारूपं
मतम् । तदेतदनेकविकल्पमग्न्यन्वाधानं शास्त्रान्तरादाचार्यणोपसं-
द्धतम् ।

६.

१. पिण्डपितृयज्ञ इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयं शा

२. [अथ पिण्डप्रदानप्राधान्यदर्शनार्थं च । कालमिदानीमाह । अपराह
ऽभावास्याया कर्तव्य इति वाक्यशेषः । कथमित्याकाङ्क्षित आह ।

२. स्वसचरेण पात्राणि नयेत् । यद्योद्दिष्टान्यविरोधात् ।

३. गार्हपत्यस्याग्नेः पद्यादक्षिणायोषु दर्भेषु^१ स्फुटं प्राञ्चं निदध्यात् ।

कुत एतत् प्राञ्चमिति । दक्षिणायोषु कुशेष्विति न्यायप्राप्तस्त एव-
वचनात् ।

४. तस्यैव स्फुटस्योपरिष्टात्पात्राधारांश्चौहीहीनिदध्यात् ।

५. तस्यैव स्फुटस्य पुरस्तादक्षिणामुखे शूर्पं स्थालीं निदध्यात् ।

६. आच्य सव्यं जानु भूमौ निपात्य । नौचा मुष्टिना अधो-

मुखहस्तमुष्टिनेत्यर्थः । म्रौहीन् गृह्णाति । सकृद्विशेषावचनात् । पितृ-
न्मनस्सनुस्मरन्^१ । क गृह्णाति । स्याख्यां शूर्पस्यायां । संनिधानात् ।
स जघनेन गार्हपत्यं प्राचीनापवीती^२ भूत्वा दक्षिणामौन एवं
गृह्णातीति च श्रुतपथे । कियत्परिमाणान्^३ गृह्णातीत्यत आह ।

७. नीचा मुष्टिना सकृदपि गृह्णन् आर्येनोपायेन तथा गृह्णी-
यात् यथा स चरुर्भवति । न यवागूः । कुत एतत् । स इति वच-
नात् । किंविशिष्टश्चरुः । अधोविलाश्रुतः । स्यालीविलादध आश्रु-
तश्च । आङ्गीपदर्थे । ईषच्छृत इत्यर्थः । अधोविल आश्रुतश्चेत्यधो-
विलाश्रुतः । अपूर्णस्यालीको^४ मन्दस्त्रिन्नश्चेत्यर्थः^५ । एवमवस्थो यथा
भवति तथा म्रौहीन् गृह्णीयात् ।

८. पत्र्या एकवारं कण्डितानित्यर्थः^६ । ईदृशांस्तण्डुलान् ।

९. पूर्वाक्कलचणं चरुम् ।

१०. असंस्कृतेन घृतेन चरुमभिघार्थं । कुत एतत् असंस्कृते-
नेति । अदेवत्वात्^७ ।

११. तं चरुं प्रतीच्यां दिव्युदामयेत् ।

१२. अवमवि अग्रदक्षिणमित्यर्थः । परिममुच्च^८ गृह्णोक्तेन
विधिना । प्रकृतत्वादक्षिणाग्निं परिस्त्रीयानियतापैर्दर्भैः । सर्वतः
पर्युक्ष्य^९ । क्रियाचयमप्येतदग्रदक्षिणं कुर्यात् । यावदुक्तं चान् कर्म-
प्रकृतिविकाराभावात् ।

१ A B मनसा स्मरन् । २ A om प । ३ A II कियत्परिमाणान् ४ •परि-
माणम् । ५ A U (sec. h.) •स्यालीपाको । ६ A मन्दपक्षये • II मन्दश्रुतये •
७ A ॥ (orig.) अदितानि • B अदितः । ८ A B अप्रदेवत्वात् । ९ C (sec. b
पक्षये ।

१३. दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा ।

१४. यज्ञोपवीतौ विशिष्टविन्यासशरीरस्थसूत्रादिः^१ । प्राङ्मुख आसीनो मेचणेन दर्व्याकारेण प्रादेशमात्रेण प्राङ्मुखेन यज्ञियेन वक्ष्यमाणा आहुतीर्जुहोति । इह यज्ञोपवीतीति प्राङ्मासीन इति वचनात्सर्वं प्राचीनापवीती^२ दक्षिणामुखः कुर्यात् । पत्न्या सकृत्फली-
कृतानित्यारभ्य जुहोतीत्यन्तं सूत्रम् । तथापि क्वाप्रत्ययान्तानि खण्डग्रो व्याख्यायन्ते । यैवान् होममन्त्रानिदानीमाह ॥

४.

१. स्वाहाकाराक्षैस्त्रिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं मेचणेनाहुष्टपर्वमाच-
मवदाय तिस्र आहुतीर्जुहोति ।

२. इत्यारभ्यावाचीनपाणिनेति सूत्रान्तः । खण्डग्रस्तु व्याख्या-
यन्ते क्त्वान्तानि प्रतिपत्तिसाधवार्यम् । होमान्ते मेचणमतुप्रहरेत् ।
अग्नौ मेचणमभ्यादधाति तत्त्रिष्टुप्प्राजगमिति शतपथश्रुतेः
(२.४.२.) । आहुत्यङ्गत्वादनुशब्दाच्च यज्ञोपवीतीत्येव ।

३. दक्षिणाग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि स्थेमोद्धन्यादपहता इत्येव-
मादिना मन्त्रेण वेदिषद् इत्येवमन्त्रेण । विसर्जनीयान्तो मन्त्रः ।
आध्वर्यवे तथा दृष्टत्वात् । दक्षिणासंक्षं सकृदनुमार्जनम् । दक्षिणा-
न्यायानि पित्र्याणीति परिभाषितत्वात् । अथ दक्षिणेनान्वाहार्य-
पचनं सकृदुत्तिष्ठति तदेदिभाजगमिति शतपथश्रुतेः ।

४. तदनुष्टुप्सुदकेनोपमिक्षेत् ।

५. ये रूपाणीत्यादिना मन्त्रेण दक्षिणाग्न्युत्सुकं साग्नि उन्मृ-
ष्टस्य दक्षिणार्धे निदध्यात् । कुत एतत् दक्षिणाग्न्युत्सुकमिति ।
प्रकृतत्वात् । साग्नीति^१ मन्त्रवर्णात् । अथ परस्तादुत्सुकं निदधाति
स निदधाति ये रूपाणीति शतपथश्रुतेः (२. ४. ९. १४) ।

६. तस्मिन्नुन्मृष्टे कुशाग्निदध्यात् । किंविशिष्टान् । मूले सक्त-
च्छिन्नान् । अथ सक्तदाच्छिन्नान्युपमूलं दिनानि भवन्तीति शतपथे ।
दिनानि च्छिन्नानि ।

७. असाविति सर्वनाम्नः स्थाने । पिबन्नामामन्त्रितमुच्चार्य
अवनेनिष्ठ ये च त्वामचान् । अनेन मन्त्रेण कुशेष्वाधारेव्यपो
निषिञ्चेत् । अवाचीनपाणिना अवाचीनहस्तेन^१ पिबतीर्येन इत्यर्थः ।

८. एवमवस्थेनैव हस्तेन दक्षिणतः पूर्वस्मादवनेजनप्रदेशात्पिता-
महस्यामन्त्रितनामोद्देशः । पूर्वकेण मन्त्रेणावनेजनं कुर्यात् ।

९. एवं दक्षिणत इति वर्तते । प्रपितामहस्यामन्त्रितनामोद्देशः
पूर्ववत् ।

१०. अयमपि पिबन्नामोद्देशपूर्वको ऽवनेजनवत् । एतत्त इत्ये-
तावता भिन्नः । तथापि संदेहव्युदामार्थः सकलः पठितः । अनेन
मन्त्रेण कुतशोपपिण्डान्^१ यथावनेजितमिति वचनात्तेनैव क्रमन्या-
सेन निदध्यात् ।

११. उभौ पिण्डौ निदध्यादेकस्मिन् स्थाने । पिबन्मेदे पिब-
दिते । पुत्रिकापुत्रादिविषयं च पिबदित्वम् । तथा मनुजोक्तम् ।

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरन् ।

स एव दद्यात्तत्पिण्डं पित्रे मातामहाय च ॥ इति

(८. १३५) एवं द्विगोचरे पितामहप्रपितामहस्थानयोरपि दौदौ पिण्डौ निदध्यात् । अत्रनेजनमध्येवं तादर्थ्यात् ।

१२. जीवपितृकस्यैतत्कर्म न भवति । प्रेतेश्यो ददातीति तन्वान्तरदर्शनात् वाक्यशेषाच्च । अथो परामु वै परावतं पितरो गता इति ।

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि

मैषां तु गादपरो अर्यमेतम् ।

शतं जीवन्तु शरदः पुरुषौर्-

अन्तर्गृह्युं दधतां पर्वतेन ॥

इति जीवेभ्यश्चैवैतां पितृभाष्य मर्यादां करोत्यसंभेदाय । तस्माद् दूतजीवाश्च पितरश्च न दृग्गन्त इति सिद्धात् ।

१३. जीवतान्तरहितो जीवान्तरहितः । को ऽथौ । पितामहादिः पित्रादौ जीवति^१ । तस्मा अपि पिण्डदाम न भवति । श्रुतः । न जीवन्तमतिददातीति श्रुतेः ।

१४. जीवपितृकस्य पदान्तरम् । येभ्यः पिता पिण्डान्ददाति तेभ्यः पुत्रो ऽपि दद्यात् । तथा च श्रुत्यन्तरम् । पितापुत्रौ घेदाहिताग्नी स्यातां येभ्यः पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्रो ददातीति ।

१५. न जीवपितुरस्तीत्यस्यैतत्पदान्तरम् । होमानां वा पिण्डपितृयज्ञ^२ भवति ।

१६. अत्र पितर इत्यादिकं मन्त्रं जपेत् । अत्र जपत्यत्र पितरो मादयध्वं यथाभागं पितर आवृषायध्वमिति । यथाभागमश्रौतेत्येवैतदाहेति श्रुतपथश्रुतेः । मन्त्रवर्णाच्चानुदेशोऽप्यवगम्यते ।

१७. अमीन एव पर्यावृत्योदङ्मुखो भवेत् । अथ पराङ्पर्यावर्तते तिर इव वै पितरो मनुष्येभ्य इति श्रुतेः (श० २.४.२.२१.) ।

१८. आ तमनात् को ऽर्थः । आ उच्छ्वासाभिकाक्षणात् । एवं चिरामित्वा ततः ।

१९. पिण्डाभिमुखो भूत्वा अमीमदन्त पितर इत्येवमादिकं मन्त्रं जपेत् । स वा आ तमितोरासीतेत्यु द्वैक आङ्गरेतावान् आसुरिति स वै मुहूर्तमेवासित्वाथोपपत्य जपत्यमीमदन्त पितरो यथाभागमवीवृषतेति श्रुतपथश्रुतेः (२.४.२.१७) ।

२०. यथापूर्वमवनेजमं कृतं तेनैव प्रकारेणावनेज्यानन्तरम् ।

५.

१. नमो वः पितरो जीवायेत्यादिना दत्तेत्यन्तेन मन्त्रेण पितृभ्यो नमस्कुप्यान्तिपिण्डेषु पितृन्मनसारोपयन् ।

२. एतद् इत्यादिना मन्त्रेण चयाणामपि पिण्डानामेकं सूचमुपरि क्षिपेत् । कार्पासमविशेषात् । तथा द्वितीयम् । तथा तृतीयम् । ग्रामान्तररोपदेशात् ।

३. कर्जमित्येवमादिना पितृनित्येवमन्त्रेण मन्त्रेणावनेजनोदकग्रेषु पिण्डमन्निधौ निनयेत् ।

४. पिण्डान्यथान्युपानेवावजिघ्रेत् । शाखान्तरश्रवणात् । यत्पुनः
 श्रुतपथमथावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डानित्यवधायावजिघ्रतीत्येतस्य
 प्रतिपादकम् । तेन महास्य विरोधः । इत्येवं सर्वशाखाप्रत्ययत्वे ऽपि
 प्रतिशाखं व्यवस्थयेव^१ याजिका अनुष्ठानमिच्छन्ति । शाखानानात्वा-
 न्यथानुपपत्तेः । इतरथा सर्व एवोपदेशः सापेक्षः^२ स्यादिति । विकल्प-
 पक्षे ऽपि स्वशाखोक्तविधिः पक्षे ऽपि भवत्येवेति न दोषः । तथा च ।

ऊनो वायधिको वापि यः स्वशाखोत्पिनो विधिः ।

तेन संतनुयाद्यज्ञं न कुर्यात्पारतन्त्रिकमिति (गोभिलपरिशि०

५. ८९.) ।

५. पिण्डानित्येतदधिकृतम् । निर्वाणप्रदेशादादाय पिण्डान् पक्षे
 ऽवधाय प्राप्नोष्यात् । प्राशनविधानादवधानमर्थप्राप्तमुच्यते । कर्म-
 समाप्तौ प्राशनं यथा स्यादिति ।

६. अथवा तान्पिण्डान् ब्राह्मणाय दद्यात् ।

७. अमु वा पिण्डान् क्षिपेत् ।

८. पुत्रार्थिनो यज्ञो मध्यमपिण्डमग्नौ यादाधत्तेत्येवमादिना
 अमदित्येवमन्तेन मन्त्रेण ।

९. पिण्डानवप्रायानन्तरमुल्लुकं दक्षिणाग्नौ कुशात् ।

१०. सहदाच्छिन्नान् कुशान् दक्षिणाग्नावेवानुप्रहरेत् । अयं
 क्रमः शाखान्तरान् । श्रुतपथश्रुत्यानुक्रमान्यत्वं अग्नौ सहदाच्छिन्ना-
 नभ्यादधाति पुनरुल्लुकं विसृजतीति तथापि यथासूत्रमेव कर्त-
 यमित्यत्राभिहित एव न्यायः ।

१ A प्रतिशाखावस्थयेव B दनस्थयेव C प्रतिशाख व्यवस्थेयः । २ A सापेक्षः ।
 ३ A inserts यद्यपि ।

११. पिण्डपितृयज्ञोऽपराधेऽमावास्यायामित्यमावास्याधिका-
रमुपजीवन्नाह । अथामावास्यायां यवाग्वैवाग्निहोत्रं जुहुयात् । सायं-
प्रातर्होमद्रव्यनियमार्थं वचनम् । एवमेव शाखान्तरे श्रुतत्वात् । ननु
संनयतोऽयं नियमो यवाग्वैवाग्निहोत्रहोमः संनयतस्मां रात्रिमिति
(का० ४. २. १७.) श्रुतिश्च श्रातपथौ सायंदोहप्रकरण एवाह ।
अथ यवाग्वैवैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति (१. ७. १. १०.) ।
सत्यम् । अस्ति त्वन्याश्रुतिरविशेषेणामावास्यां^१ प्रकृत्य मैवायणी-
यानाम्^२ । यवागूमग्निहोत्रं जुहोतीति । मैवाचार्येण सूचिता ।

१२. पर्वाणि पक्षर्तयनमंवत्सरसन्धयः । पर्वणीति जात्यपेक्षमे-
कवचनम् । तच्चौपवसथ्यप्रयुक्तो^३ यजमानेन स्वयंहोमः कर्तव्यः । तथा
चौपवसथ्यप्रयुक्तां^४ स्वयंहोमस्येकच श्रातपथौ श्रुतिर्दर्शयति । स
यदि ग्राम्या ओषधौरश्राति पुरोडाशस्य मेधमश्राति यद्यारणा
ओषधौरश्राति बर्हिषो मेधमश्राति यदि वानस्पत्यमश्रातीभ्यस्य
मेधमश्राति यदि पथः पिवति सांताप्यस्य चाव्यस्य च मेधमश्राति
यद्यपः पिवति प्रणीतानां मेधमश्राति यदि नाश्राति पिबदेवत्यो
भवति । तदाहुः । किमशनमिति स्वयं हैवैता रात्रिमग्निहोत्रं
जुहुयात्स यदुत्वा प्राश्राति तेनापिबदेवत्यो भवत्याहुतिर्वा एषा
स यदेवैतामात्मन्याहुतिं जुहोति तेनो एतेषां मेधानां नाश्रातीति ।
ननु यद्येवं अग्निहोत्रायणिनः^५ पौर्णमास्यमावास्यायोः स्वयंहोमो न
प्राप्नोति । सत्यम् । अविशेषेणैव श्रुतिरन्यत्रास्ति । तथा भविष्यति ।

१ C ० वास्य । २ A C (by marg add) मैवायणीयानां । ३ A तच्चौ-
पवसथ्यः । ४ A चौपवसथ्यः । ५ बीर्वा A ।

तद्यथा । एते ह वै रात्रौ सर्वा रात्रयः समवयन्ति या आपूर्यमाण-
पक्षस्य रात्रयस्ताः सर्वाः पौर्णमासीं समवयन्ति या अपवीयमाण-
पक्षस्य रात्रयस्ताः सर्वा अमावास्यां समवयन्ति स यो ह्येवं विद्वान्
स्वयमुपवस्ये जुहोति सर्वदा ह्येवास्य स्वयं कृतं भवतीति श्रुतपथे ।
नन्ववाप्युपवस्य इति श्रुतिः । नेत्युच्यते । पौर्णमास्यामावास्यायोर्नि-
गमनमात्रमेतत् । स्वयंहोमस्य पर्वणीति चशब्दादन्यच्च यदत्र शाखा-
न्तरोक्तम् । किं च तत् । स्वयंहोमाग्रक्रौ उपासीनो उपसर्पणा-
शक्तावासनमधः^१ ।

१३. एतेनैव धर्मेणेत्येवकारकरणाच्च गार्हपत्ये । ततश्च दक्षि-
णतः दृष्टव्यते । अनाहिताग्नेः कृतावसथस्येत्यर्थः । पिण्डपितृयज्ञो
भवतीति वाक्यशेषः । तथा च श्रुत्यन्तरम् । अथनाहिताग्निना
कार्यः ।

१४. पिण्डपितृयज्ञ इति वर्तते । विनापि दर्शान्नतया पिण्ड-
पितृयज्ञो ऽवश्यं कर्तव्यः । तथा चानुषङ्गदर्शनम् । तदाहर्धर्मसंवत्स-
राय संवत्सरसदो दीचने कथमेवां पिण्डपितृयज्ञो ऽनन्तरितो
भवतीत्यौपासनैरिति (१२.३.५.५) श्रुतपथे ।

६.

१. अग्नीनन्वादधातीष्टिपशवन्धेषु (४.१.१) पूर्वदुर्हित्येतस्मा-
त्सूत्रादिष्टिपशवन्धेष्वित्यधिकारो ऽनुवर्तते । अग्निहोवं यवाम्बैव
मायंप्रातरिति सायंप्रातर्ध्वजस्यैतन्नयोजनम् । कथं नाम प्रातरग्नि-

होत्रे ऊते शाखान्तरीयं ब्रह्मवरणं स्यात् । दृतस्य च ब्रह्मत्वमुप-
दिश्यते । तच्च दक्षिणतो न्यायम् । कर्मणः क्रियमाणस्य दक्षिणतः
स्थितेन ब्रह्मत्वमुच्छीयमानं न्यायवद्भवति । कुतः । सामर्थ्यात् ।
अथवा न्यायशब्दः प्राये वर्तते । दक्षिणतो न्यायं ब्रह्मकर्म वाङ्मय-
मेव । तथा च श्रुतिदर्शनानि । तेन दक्षिणतो ब्रह्मासीत्तस्य
दक्षिणतो वर्षीयानुदीचीनप्रवणो यज्ञः संतस्य इति । शतपथे च ।
ते होचुः । को नो दक्षिणत आसिष्यते । तथाभये ज्ञाप्ता
उत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम इति (४. ६. ६. १) । अतश्च सोमे ऽप्ययं
न्यायस्तुल्यत्वात् ।

अभियुक्तैरैरन्यैरुक्ता ये ब्रह्ममंचराः ।

न्यायतो वचनाच्चापि श्लोककैस्तान्निषोधत ॥ १ ॥

अनेदाहवनौयं तु पूर्वेषामपरेण वा ।

दृष्टिपथोरयं प्रोक्तः संचरो वरणात्सदा ॥ २ ॥

दर्शं च पौर्णमासे च वरणात्माङ् न विद्यते ।

न चैवोत्सर्जनादूर्ध्वं ब्रह्मकर्म पशौ तथा ॥ ३ ॥

न साक्ष्यं पुरुषार्थेषु यज्ञमित्यधिकारतः ।

मातः सन्ध्यावाग्यमने^१ शयने न प्रबोधने^२ ॥ ४ ॥

न विष्णुक्रमवात्सप्रे न कण्डूयनमेदने ।

ममिद्धनीवाहृतौ^३ नैव सन्धप्रवाचने^४ ॥ ५ ॥

भस्मोदापे तथारुह्ये प्रतिपत्तिक्रियासु च ।

१ O *समने न । २ C (orig.) प्रबोधयेत् । ३ C (orig.) समिदितौषा* ।
४ C (orig.) सन्धप्रवाचने ।

अग्निहोत्रे श्रुतो ब्रह्मा कुण्डपाथ्ये ऽपि तत्तथा ॥६॥
 कर्मणः किममाणस्य प्राय आसनसंवरौ ।
 दक्षिणान्वायतः सूत्रे अग्नीनां चाथवायतः ॥७॥
 ऊते क्षिरश्ववद्धोमे अनुगच्छति दक्षिणः ।
 परीत्यानः क्रये वृत्त आ निधानान्तया प्रजेत् ॥८॥
 प्रवर्ग्याभिष्टवे पश्चाद्दक्षिणाग्नेरदङ्मुखः ।
 आसिता चासुमंधाने याथात्मादक्षिणेन तम् ॥९॥
 आसीतोदङ्मुखो नित्यं वेद्यंसाद्दक्षिणादग्निः ।
 वेदिमानप्रभृत्यान्तात्सति साक्ष्यस्य संभवे ॥१०॥
 अग्निप्रणयन साध्यावन्यत्र च यथोदितम् ।
 प्रवर्ग्यात्सादने त्वेति दक्षिणेनाविरोधतः ॥११॥
 आग्नीध्रे यदि घर्मः साद्दक्षिणेनाग्निमाधनम् ।
 खरत्पाथोत्तरेणेत्य आस्रवादिष संवरः ॥१२॥
 अनुव्रज्य ततो घर्मं गत्वा तीर्थेन चाधनम् ।
 यज्ञसंवर एव सात्प्रत्यगुगमनमिच्छतः ॥१३॥
 अध्वर दक्षिणेनैव शालाग्नीनपरेण तु ।
 मध्यन्दिने चेदाग्नीध्रे घर्मस्तुवैव संवरः ॥१४॥
 प्रविश्य दक्षिणेनैव तत्रैवास्त उदङ्मुखः ।
 यज्ञसंवरमास्यायानुयायात्सदसः पुनः ॥१५॥
 तेनैव ग्रीष्ममागत्य प्राग्धोमात्तत्र चाधनम् ।
 प्राप्ते तेनैव निःसर्पेद्भूमौत्सादनकर्मणि ॥१६॥
 परिस्पन्दमनुव्रज्य प्रत्येषाच्च यथागतम् ।

आग्नीध्रीये धिष्ण्यकारे सदस्यपि सकृत्क्रिया ॥ १८ ॥

स्वस्थान एव संस्कारो मार्जालीये ऽथ तच्चये ।

एष एव विधिर्दृष्टस्तत्त्वत्वाद्देशभेदयोः ॥ १९ ॥

कृतो यद्यपि वेद्यर्थे व्यवधानात्पुनःक्रिया ।

अग्नेः सोमस्य नयने अग्नीधः ग्ररणे पुनः ॥ २० ॥

स्वासने चासनं कृत्वा पशोरादौ पुनःक्रिया ।

आद्वतसेद्वर्हिस्तर्त्तुं यो ऽपि तत्रात्र वा यदि ॥ २१ ॥

ततः पशुपुरोलाग्न्यपणे सनिधानतः ।

कुर्यात्पश्चिमरात्रे च आलायामेव चासनम् ॥ २२ ॥

आज्यग्रहण आग्नीध्रे स्वदेशे च पुनस्ततः ।

कार्यो निवापः सोमस्य हविर्धाने तथास्तवे ॥ २३ ॥

सदः प्रविश्य कर्तव्यः सर्वत्रैव प्रसर्पणे ।

होमे साध्यं सदा कुर्याद्वाकृचस्याविरोधतः ॥ २४ ॥

मानसादौ च कर्तव्यो रथश्चक्रे दणं विना ।

दद्यादौ सर्वहोमादौ पश्चादौ च प्रकीर्तितः ॥ २५ ॥

८. समानं होत्रा दणमिरसनं तथोपवेशनमित्यतिदिष्टस्यात्र
दणस्य प्राग्यता विकारः ।

९. दृहस्यतिर्ब्रह्मेत्येवमादिकर्मोकारान्तं मन्त्रमुपविश्य जपेत् ।
अथोपविश्य जपति दृहस्यतिर्ब्रह्मेति श्रुतेः ।

१०. सर्वाणि कर्माणि क्रियमाणानि ब्रह्मणा द्रष्टव्यानि ।
चकारः पूर्वेण सह समुच्चयार्थः ।

११. मन्त्रवत्सु कर्मसु क्रियमाणेषु ब्रह्मा वाग्यमनं कुर्यात् ।

तस्माद्यावदुच्यते यजुषा साम्ना कुर्वन्स्वर्णौ तावद्ब्रह्मासीतेति श्रुतेः ।

१२. ऋत्विजामयं नियमः । बह्वल्युक्तेन वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात् । सर्वेषां वेति च दर्शनात् । सर्वासु गतिषु समन्त्रिकासु । मन्त्रवत्स्विति प्रकृतत्वात् । येन प्रकारेण व्रजन्ति । यथा-आनुपूर्व्यां देशान्तरमृत्विजो गच्छन्ति । ततो देशादन्येन प्रकारेण समागतव्यम् । यथा मैत्रावरुणप्रभृतयः सद्ः प्रविष्टा अच्चावाक-प्रभृतयो निःसर्पन्ति । एवमन्यास्तपि गतिषु द्रष्टव्यम् । सर्वशब्दा-सर्वासु समन्त्रिकासु । समन्त्रिकासु चेत्यपरे । कुतः । अयं प्रत्युक्त-गमननियमः शाखान्तरात् ।

१३. अग्निप्रणयनं विशिष्टधर्मकमुक्तमेव । तस्मिन् क्रियमाणे ब्रह्मानुसमियात् ।

१४. स यदा इध्मः संभारेषु प्रतिष्ठाप्यते तदा ब्रह्मणो ऽप्युपवेशनम् ।

१५. प्रत्यङ्गदक्षिणान्याधेये ब्रह्मणो अग्नी भवति । तत्रापि सङ्क्षेपेनोपवेशनमित्यनेन संबन्धेनेदमायातम् ।

१६. सर्वेषां वाग्याधेयिकानामृत्विजामश्चो भवति ।

१७. कर्मानुज्ञापनार्थमामन्त्रितो ब्रह्मन्त्रिति संवृद्धान्तेन^१ संबोधित ओमिति श्रुतमुक्ता^२ यथाकर्म प्रसीति । यद्यत्पृष्टस्त-देवानुजानाति ।

७.

१. प्रणीताप्रणयनकाले ब्रह्मणो वाग्यमनं भवति । कालवचना-
दसत्यपि प्रणयने भवति । प्राक् पात्रासादनात्प्रकृतित्वत् ।

२. हविष्कृदेहीत्युच्यमाने वाग्विमर्गो ब्रह्मणः । प्रणीतासु
प्रणीयमानासु वाचं यच्छत्या हविष्कृत उद्गादनादिति श्रुतेः ।
पशौ हविष्कृतो ऽभावात्प्रणीताप्रणयने वाचं यत्नावधेरभावादनन्त-
रमेव विस्मृजेत् । मनु पशुपुरोलाग्रे हविष्कृदस्ति । सो ऽवधिर्भवि-
ष्यति । सत्यम् । पथ्यर्थात्प्रणीतामंयोगेन वाग्यमनं कृतम् । न च तत्र
हविष्कृदस्ति । अत एवोक्तं संयोगाद्भवतिष्ठत इति ।

३. इष्टे च स्विष्टकृति ब्रह्मणो वाग्यमनम् । किमवधिकम् ।
उच्यते । अनुयाजप्रसवेन वाग्विमर्गः । वक्ष्यति । ओं प्रतिष्ठेति
प्रसौतीति सो ऽनुयाजप्रसवः । इष्टे च स्विष्टकृत्यानुयाजानां प्रसवा-
दिति श्रुतेः । वाग्यमावधिनियमः ।

४. प्राग्निचाख्यमवदानमध्वर्युणा पात्रस्यमाद्यतं मित्रस्य त्वेत्या-
दिना मन्त्रेण ब्रह्मा प्रतीचते ।

५. प्रतीचणादनन्तरं देवस्य त्वेत्यादिना मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति ।
तदङ्गसिना प्रतिगृह्णातीत्याश्वलायनसूत्रम्^१ ।

६. प्रतिगृह्णा ततः पृथिव्यास्त्वेत्येवमादिना मन्त्रेण प्राग्दण्डं
भूमौ स्थापयेदपोह्य दर्भान् । तद्गृह्णा दृष्टानीति (६.१४) श्रुतेः ।

७. निधानादनन्तरमुपकनिष्ठिकयाहुष्टेन च प्राग्निचं गृह्णीयान्न
पाचम् ।

८. तत आदाय पाचादग्नेष्टास्येन प्राश्नामीत्यनेन मन्त्रेण प्राश्नीयादसंचूर्णयन् । दन्तैरनुपस्पृशन्नित्यर्थः ।

९. प्राश्निचं प्राश्नाचामेष्टान्तिरसीत्यनेन मन्त्रेण ।

१०. आचमनादनन्तरं वक्ष्यमाणान्प्राणान्वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः संमृ-
जति । ननु उभयं यदि सर्वमेव वक्ष्यमाणं को ऽस्य सूत्रस्यार्थः ।
उच्यते । प्राणसंमर्शनसंज्ञाकरणम् । अतो वचयचोच्यते समानं
प्राणसंमर्शनमिति तत्रतच्चैतदुपस्थापितं भवति ।

११. प्राणपा असीत्येवमादिना मन्त्रेण युगपत्प्रासिकाविवर-
प्रदेशं मुखविवरप्रदेशं च सलोमकं दक्षिणेन पाणिना संमृशेत् ।

१२. चक्षुष्या इत्येवमादिना मन्त्रेण चक्षुषी युगपत्संमृशेत् ।

१३. ओक्षपा असीत्येवमादिना मन्त्रेण ओक्षे संमृशेत् ।

प्रतियोचं मन्त्रावृत्तिः । युगपत्संमर्शनाश्रुतेः ।

१४. इन्द्रस्येत्येवमादिना मन्त्रेण नाभिमभिमृशेत् ।

१५. को ऽदात्कस्मा अदादित्येवमादिना मन्त्रेणान्वाहार्यं
ब्रह्मा प्रतिमृच्छीयात् । उपस्पृशतीतरदिति वचनादुपस्पृशन् ।

१६. ब्रह्मा प्रकृत एव अध्वर्युणा ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति प्रथो-
दितः किं कुर्यादित्यत आह ।

१७. देव सवितरित्येवमादिकं मन्त्रं जपित्वा ततः उत्तमया
वाचा ओं प्रतिष्ठेति प्रसूयात् । ओकारो ऽत्र श्रुतः । अचोहः । तेन
यज्ञपती इति दियजमानके । तेन यज्ञपतीनिति वज्रयजमानके ।
तथा बृहस्पतिर्ब्रह्माति तस्मिन्नापि मन्त्रे । स यज्ञपती इति दिय-
जमानके । स यज्ञपतीनिति वज्रयजमानके ।

१८. प्रणीतासु विमुक्तास्त्रिभिर्वधौ ब्रह्मण उत्सर्जनमव्यावर्त-
नादीनां^१ नियमानाम् । कचिल्कर्मान्तरेऽन्यस्मिन्प्रणयनमन्यस्मिन्वि-
मोकः । यथा सांतपनीयाप्रणीतानां दर्विहोमान्ते विमोकः । यथा
च महाहविःप्रणीतानां त्र्यम्बकान्ते । यथा चामिचित्यायामहरन्ते
विमोकः । अन्तरोपसदौ चिनोतीति श्रुतेः । एवमादियु ब्रह्मण
आ विमोकादनुत्सर्गः ।

१९. ब्रह्मभाग इति समाख्यात आध्वर्यवे । ब्रह्मभागे
यजमानभाग इति । तस्य प्रणीतासु विमुक्तासु ब्रह्मणा प्राशनं
कार्यम् ।

८.

१. इष्टिपशुवन्धाधिकारोऽनुवर्तते । अदध्नेनेत्येवमादिना
मन्त्रेणाज्यमवेक्षते पत्नी । कुतः । शाखान्तरात्^१ । शाखान्तर एव
चावेक्षयितुरूपदेशान्तप्रयुक्तमवेक्षणम्^२ । अतश्च यूपारूपादियु ॥
भवत्यवेक्षणम् । अग्नेर्जिह्वासीत्ययमौपमिकस्य आज्यस्य गुणस्तेन
विकारेष्वनूहः । आत्मार्यो लिङ्गात् । अतो मुख्यः कुर्यात्पराया-
नीत्ययं न्यायो न भवति ।

२. आज्यमवेक्षत इत्यनुवर्तते । तेजोऽसीत्येवमादिना मन्त्रे-

१ A C (see li) अभ्यावर्तना० । २ om in A । ३ A adds यमस्मृतेन
यूपारूपादिभ्यो इति कात्यायनः ।

णाज्यमवेक्षते यजमानः । वेशासादनमध्वर्युकर्तृकं । तस्मिन्निवृत्ते ।
अतो न यूपोक्त्यादिषु । परार्थः । आशीर्षागाभावात् । इत
उत्तरं यजमानाधिकारः ।

१. वाचं यच्छतीति सूचान्तः । खण्डग्रस्तृथ्यन्ते । क्रमवर्तिता-
दाचः । भुवा असदक्षित्येवमादिना मन्त्रेषामभिमृष्टेद्वींषि सहाज्यै-
र्बहुवचनात् । आसन्नानि । आसादनप्रमेणेत्यर्थः । अत्र न्यायविदः
प्राथेकं मन्त्रादृष्टिमिच्छन्ति । तेषामसमवेतार्थत्वाप्रकृतौ विकारेष्व-
मूहः । याज्ञिकास्तु सप्तदुष्टारितेनैव सर्वेषामभिमर्शनमिच्छन्ति ।
तेषां समवेतार्थत्वादिकारेषु यथार्थमूहः । भुवा असदभुवाण्यसद-
क्षित्यर्थः । यदा त्वेकं तदा भुवमसदत् । यदा द्वे तदा भुवे अस-
दताम् । ता विष्णो पाहि तानि विष्णो पाहीत्यर्थः । तत एक-
द्विविधे तद्विष्णो पाहि । द्विद्विविधे ते विष्णो पाहि^१ । यज्ञपति-
शब्दो यजमानवचनस्तस्य विकारेषु यथार्थमूहः । यज्ञपतौ द्वियज-
मानके । यज्ञपतींश्चयजमानके । दैशकालयोस्तु भेदे^२ पृथगभिम-
र्शनम् । तद्यथा । बह्वर्णप्रधासेषु दक्षिणीत्तरयोर्विहारयोर्द्वैशभेदात् ।
पश्चादाज्यानां वपायाः पुरोलाशस्याङ्गानां च पृथक्पृथक्कालभेदात् ।
पशुङ्गाभिमर्शने यद्यपि बह्वन्यङ्गानि तथाप्येकप्रदानत्वादेकवचनम् ।
कुतः । तयोर्नानैव हविषी अपचिलेति दर्शनात् । सौचामर्शां
सुरापहाणामभिमर्शनं पुरोलाशविकारत्वात् । पयोपहाभिमर्शनं
सान्नाय्यविकारत्वात् । अवष्टथहविषो नाभिमर्शनमासादनाभावात् ।

१ C (orig) om from द्विद्विविधे to पाहि and adds (in marg) यज्ञो
द्विद्वित्याके । यज्ञान् बह्वले । २ C तुल्यभेदे ।

परार्थो ऽयम् । कुतः । अत्र हि यजमानो हविःपालनाय विष्णुम-
धीच्छति ।

४. हविरभिमर्शनादनन्तरं यजमान आत्मानमुपसृष्टेत्पाहि
मामित्येवमादिना मन्त्रेण । हृदयदेशस्थाभिमर्शनमात्मायतनप्र-
सिद्धेः । भिन्नकाले हविरभिमर्शने सर्वान्तस्थानन्तरमात्मोपसर्गनं
प्रकृतिवत् । आत्मार्यो ऽयम् ।

५. आत्मोपसर्गनादनन्तरं वृष्टिरसीत्येवमादिना मन्त्रेणावा-
नेत् । एतावानेव मन्त्रो मा विज्ञायीति सकृत्पाठः । प्रत्यागा-
शीर्षांगादात्मार्यः ।

६. आश्वमनादनन्तरमग्रे व्रतपत इत्येवमादिना मन्त्रेणाश्व-
नीये समिधमाधाय वाग्यमनं कुर्यात् । अत्र हि यजमानेनाश्व-
नीयो ऽधीष्यते^१ । हे भगवन्नग्रे व्रतपते दुःश्रकमप्येतद्भूतं त्वत्प्रसादा-
दहं चरिष्यामि । तच्च मे शक्तिरपरिहोणा भवतु । तच्च मे यथा-
भिलषितफलवंपत्त्या समृध्यताम् । यत इदमनृतान्मानुषात्सत्यं देव-
त्वमश्नुषेमि । मनुष्येभ्यो देवतामुपेमीत्यर्थः । ततश्च सत्यानृतयो-
रिष्टान्यार्यत्वात्सत्यपि सत्यवादित्वे व्रतत्वेनाभ्युपगते चातुर्मास्यादि-
ष्वपि प्रयोक्तव्य एवायं मन्त्रः । वरुणप्रधासेव्याश्वनीयदित्वे ऽन्यतर-
स्मिन्समिदाधानमुपेमीत्यभ्युपगतत्वात् । अवमृष्ये त्वभाव एवैवमादे-
र्यथा सोम इति वचनात् । सांतपनीया चेत् पूर्वकारिवशात् समि-
ष्टयजुरन्ता ततस्तत्राविमुक्तत्वान्न गृहमेधीयायां व्रतयदणम् । सोमा-

नस्तन्त्रे न व्रतग्रहणं कृतत्वात् । तथा च कात्यायनः । अन्यन्ना-
धानव्रतोपायनारण्यभोजनदानब्रह्मवरणानि दीक्षणीयाग्रमृति प्रागु-
दवधानीयाथा न भवन्ति^१ सोमे कृतत्वादिति । पित्र्यायां न व्रत-
ग्रहणं महाहविषो ऽन्तर्भावात् । आत्मार्थं व्रतग्रहणं वाग्यमद्य ।
पुरुषार्थत्वात् । आचमनव्रतग्रहणयोः साहचर्यम् । नेधो भूत्वा
व्रतमुपाधानीति व्रतपथे श्रुतत्वात् ।

७. अग्ने वायवित्येवमादिकं मन्त्रं जपन्मन्त्रार्थं मनसा ध्यायेत् ।
हे अग्न्यादयो देवा वो पुष्पाकं सलोकतामहं प्राप्नुयामिति । अकामो
ऽप्युपदेशमार्थ्यात् । प्रधानयागानन्तरमयं जपो ऽनिर्दिष्टस्थानत्वात् ।
आत्मार्थं आशीर्थागात् ।

८. यत्कामो वा यजमानः प्रधाने भवेत्तं कामं ध्यायेत्सलो-
कर्ता व इत्यस्य पदद्वयस्य स्थाने । तद्यथा । कारीर्याम् । अग्ने वायो
विद्युच्चन्द्रमो वृष्टिमशीयेति ।

९. अनुपदस्यमित्येवमादिकं मन्त्रं उपस्राकाशं समुद्रं वा
मनसा ध्यायेत् । अस्यार्थं उच्यते । अनुपदस्यं न उपदस्यतीत्यनुप-
दस्यम् । अनुपव्यथार्थमित्यर्थः । किं तत् । अन्नाद्यम् । आप्नवानीति
प्राप्नुयामहमित्यर्थः । उपदेशमार्थ्यात् कामान्तरेष्वपि । निष्कामो
ऽपि यथोक्तं ध्यायेत् । आत्मार्थं आशीर्थागात् ।

६०

१. मयीदमित्येवमादिकं मन्त्रं यजमानो जपेदुपहृतो ऽयं यजमान इत्येवमादाविलोपकानशेषे पथमाने । ननु इलायामुपहृत्यमानायामित्युक्ते कुतो ऽयं विगेषः । उच्यते । गतपथात् । अथ यथाग्निघमाशास्ते तज्जपति मयीदमिन्द्र इत्यादि । आत्मार्थं आग्नीर्योगात् ।

१. ब्रह्म पिबस्वेत्यादिको राध्यासमित्यन्तः प्रथमो मन्त्रः । अथ पितर इत्यादिक आरुपायध्वमित्यन्तो द्वितीयः । आभ्यां मन्त्राभ्यां पुरोलाशमभिमृशेद्वर्षिषदमध्वर्युणा कृतं सन्तम् । द्वितीयो मन्त्रः प्राचीनापवीतिना प्रयोक्तव्यः^१ । पिब्यत्वात् । आत्मार्थः पूर्व आग्नीर्योगात् । अत्र केचिदध्वर्यवश्चतुर्धाकृतस्य पुरोलाशस्य व्यादेशं कारयन्ति । इदं ब्रह्मणः । इदं होतुः । इदमध्वर्युः । इदमाग्नीध्र-
स्येति । अस्य चावधी^२ राध्यासमित्येवमन्त्रेण यजुषाभिमर्शने कृते । एतदपि याजमानं शाखान्तरात् ।

२. कृत्वाभिमर्शनं ततः पात्र्यामवधाय पुरोलाशममौमदन्तेत्येवमादिकं मन्त्रं प्राचीनापवीती जपेत् ।

४. प्रजापतेर्भागो ऽसीत्येवमादिना मन्त्रेणान्वाहार्थं ददद्यजमानो ऽभिमृशेत् । दक्षिणामभिमृशेत्यवचनान्नान्यस्यां दक्षिणायामे-
कतः^३ । अन्तेन्दः^४ । द्विष्यत्वात्^५ । अचित्तिरसि मा नः चेष्टाः^६ । अज्जपय-
मानके । अचित्तिरसि मा नः चेष्टाः । अस्य कर्मण एषा दक्षिणेति याज्ञिकप्रसिद्धा सर्वत्र वक्तव्यम् । परार्थः ।

५. अन्तुयाजेऽखिष्टेऽखित्यनेमोभयं प्रतिपाद्यते । सत्यन्तुयाजयागे
 व्यूहनिष्ठेषु चान्तुयाजेऽखिति व्यूहति प्रेरयतीत्यर्थः । सुची वक्ष्य-
 माणे । ननु तस्मादेव सिद्धम् । सत्यम् । अधिकानां प्रतिषेधार्थ-
 सेतम् । कथं व्यूहति । अग्नेरग्नीषोमयोरित्यादिना मन्त्रेण जुहं
 प्राचीं गमयति दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन । अग्नेरग्नीषोमावित्यादिना
 मन्त्रेणोपधृतं प्रतीचीं गमयति न्युक्तेन सत्येन हस्तेन । आत्मार्थं
 आग्नीषीमागात् । ततोऽनेकयजमानके सर्वं सह कुर्युः । अथर्वो
 चान्वारभेयुर्मन्त्रं ब्रुवाणाः ।

६. याया प्रधानदेवता^१ तांतासुपस्तस्य व्यूहनं कार्यम् । प्राप्त-
 नेवेतददौचितायनार्थममावाख्यार्थं बोध्यते ।

७. पूर्वं गृहपतेरिति यः पत्नीसंयाजेवृक्तः सोऽवावधित्वेन
 गृह्यते । तस्मिन्निष्ठे गार्हपत्ये सुवेण जुहुयादेवमेव प्राखान्तरे
 युतत्वात् । प्राग्गृहपतेरिति नोक्तम् । यथैव गृहपतिपागस्तथै-
 वैता आहुतयो यथा स्युरिति । आहुतिधर्मा होमद्रव्यं च परि-
 भाषासिद्धम् । मन्त्रानिदानीमाह ।

१०.

१. प्रथमा द्वितीयेषु पराक्रमध्वं^१ द्वितीयास्तृतीयेषु पराक्रमध्वं
 तृतीयाश्चतुर्थेषु पराक्रमध्वं चतुर्थाः पञ्चमेषु पराक्रमध्वं पञ्चमाः

१ A C (sec. h) यथाप्रधान । १ B adds नक्षत्र यथायामभिपते इन्द्र षोडशमा-
 सभिपते प्रजापते प्रजानामभिपते देवा देवेभ्य पराक्रामध्वम् ।

यष्टेषु पराक्रमध्वं षष्ठाः सप्तमेषु पराक्रमध्वं सप्तमा अष्टमेषु परा-
क्रमध्वं अष्टमा नवमेषु पराक्रमध्वं नवमा दशमेषु पराक्रमध्वं
दशमा एकादशेषु पराक्रमध्वम् । ईदृशस्य शाखान्तरे पठितस्य
प्रयोक्तव्यस्य संक्षेपमाह ।

१. एवं सङ्ख्यातुपूर्वेण प्रत्यादायोत्तरं प्रथमया विपरिणम्य ततः
सप्तम्यन्तेन संदधदेकोत्तरमेकोच्चयेनेत्यर्थः । आ एकादशभ्यो यावद्द-
शमा एकादशेषु पराक्रमध्वम् । ततः ।

२. अग्ने इष्टिव्या इत्यारभ्य स्वाहाकारान्तो मन्त्रः । अयमि-
त्यस्य स्थाने यत्कामो यजमानस्तं ब्रूयात् । यद्यथा । स्वर्गप्राप्तिर्मे
समृध्यताम् । स्वर्गो मे कामः समृध्यतामित्यपरे ।

४. प्रजापते न लदेतान्यन्य इत्यनया चतुर्थीं होतव्या । सङ्ख्या-
वचनं नियमार्थम् । अनेकयजमानके ऽपि न प्रतियजमान^१ होम ।
ऊहस्तुच्यते । अयं नौ कामः द्वियजमानके । अयं नः काम इति
धृज्यजमानके ।

११.१

१ आ प्यायतामित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानः समिष्टय-
जुर्होमसंनिधौ सुचमाञ्जेनाप्याययेत् परार्थः^१ ।

१ A न । १ A adds दित्वा । आप्यायता • इभ्य स्वर्याया • न यज्यज ता
तामाहुति प्रति । देवयद्भ्यो देवान्हातुमिच्छद्भ्य पर्याग्नेन हवेनेय भुवा आ प्यायताम् ।
पुनःपुन पर्यताम् । स्वर्याया स्वरूपव्या उपाया गारूपधारिणा ऊध पय पूर्णस्तनमधात
इव आप्यायता । किं च । अदित्या वदिरूपाया इष्टिव्या उत्तरे वर्तमाना भुवा
उपधारा महाधारा पुन पुन सिध्यमानाभिराग्यधाराभिरुपेता अत एव । ७ C भुवाम्
instead of सुचम् In marg सुच हवेन पूरयित्वा भुवाभिधा सुच वर्धयति ।

२. अध्वर्युकर्त्तव्यः समिष्टयजुरित्याख्यो होमः । तत्र यजमानः पाचमन्वारभते । सामर्थ्यात्परार्थः ।

३. सदसि सन्म इत्येवमादिना मन्त्रेण पूर्णपाचमध्वर्युसमर्पित-
मभिमृश्य यास्तवापस्ताभिर्दिशो व्युदुचति । वक्ष्यमाणकैर्मन्त्रैस्ता
अभिषिञ्चतीत्यर्थः । आत्मार्थं आशीर्वाद्यात् ।

४. वक्ष्यति । सहासकमन्त्रेण द्विर्दिच्छन्शीमिति । अतश्च
प्राचेत्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीं दिशं व्युदुचति । मन्त्रलिङ्गात् ।
मन्त्रेणैकवारममन्त्रकं दिः ।

५. अपसव्यं कृत्वा पूर्ववदक्षिणां दिशं व्युदुचति । दक्षिणयेत्येव-
मादिना मन्त्रेण ।

६. प्रतीचेत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतीचीं दिशं व्युदुचति । यज्ञो-
पवीती पूर्ववत् ।

७. उदौचेत्येवमादिना मन्त्रेणोदीचीं दिशं व्युदुचति पूर्ववत् ।

८. ऊर्ध्वयेत्येवमादिना मन्त्रेणोर्ध्वां दिशं व्युदुचति । मन्त्र-
लिङ्गात् । इतिकरणो मन्त्रान्तप्रदर्शनार्थः । अर्थभेदान्नु प्रतिदिशं
यथोक्तो मन्त्रभेदः ।

९. उक्तार्थमेतत् । पूर्णपाचाभिर्मर्गनमाशीर्वाद्यादात्मार्थम् ।
दिशां व्युदुचणमपि तत्संयोगात् ।

१०. विष्णुकृमान् क्रमत इत्येवमन्तं सूत्रम् । व्यवन्तानि खण्डशो
व्याख्यायन्ते । क्रमार्थंश्चायं प्रत्ययः । आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्येव-
माद्याभित्तिर्ह्यभिर्युदुचणशेषा अपो ऽभिमृश्य ।

११. अच्छायं वो मरुतः लोक एतु । ययोरोगषा स्तुमिता

रजांमौत्याभ्यां मन्त्राभ्यां ता अपः प्राचीर्निनीयोदीचीर्वेति दिग्वि-
कल्पः ।

१२. समुद्रं व इत्येवमादिना मन्त्रेण प्रकृता अपो ऽभिमन्त्र-
येतानुपसृग्नेत्^१ । अभिमन्त्रणं तदभिमुखेन भक्त्या मन्त्रोच्चारणम् ।

१३. शं नो देवीरभिष्टय इत्येवमाद्याभित्यतसृग्भिस्तरो ऽभि-
मृग्नेत् ।

१४. समिन्द्र णो मनसा नेपि गोभिः संवर्धसेत्याभ्यां मन्त्राभ्यां
प्राणानुपसृग्नेत् । ब्रह्मलोकेन क्रमेण ।

१५. अमु न इत्येवमादिना मन्त्रेण मुखमण्डलं पाणिना
विशोधयति ततः ।

१२.

१६. विष्णुकर्माख्यं क्रमणं करोतीत्यर्थः । क पुनस्तत्करोतीत्यत
आह ।

१. वेदेर्द्यौ दक्षिणश्रोणिदेशो दक्षिणापरः कोणः । तस्मादा-
रभ्य क्रमते तावद्यावदाहवनीयः ।

२. स्थानाद्विष्णं पादं गमनाभिमुखमुद्यम्य वेदेस्त्रिभागमात्रे
स्थापयेत् । दिवि विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण । तस्मादध्वनौ
हीनतरं सव्यं स्थापयेत् ।

३. अन्तरिक्षे विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण द्वितीयं क्रमणं
कुर्यात् ।

४ पृथिव्यामित्येवमादिना मन्त्रेण द्वितीय क्रमण कुर्यात् ।

५ दिक्षु विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण तिर्यक्पाद निदधाति ।
न तु कामति परस्मैपदोपदेशात् ।

६ तमहमित्येवमादिक^१ उदको वाक्यशेष । समानस्तुल्य ।
सर्वेषु मन्त्रेषु प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

७ अग्नौ सूरित्येवमादिना मन्त्रेण प्राची दिग्गमीचते ।

८ ईक्षत इत्यनुवर्तते । स ज्योतिषाभूमेत्यनेन मन्त्रेणाहव-
नीयमीचते । वरुणप्रधासेव्याहवनीयौ द्वौ । तयोर्दयोरपीक्षणम-
विशेषात् । ऊहस्य न भवति । ज्योतिःशब्दस्य दौष्टिवाचकत्वात् ।

९ ईक्षत इति वर्तते । समहमित्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीमेव
दिग्गमीचते । एवकाराच्च पूर्वेण सह विकल्पः ।

१० जपतीति सूत्रच्छेदः । ज्यवन्तानि तु खण्डग्री व्याख्या-
यन्ते । एव च निर्देशः क्रमार्थः । सूर्यभूरित्येवमादिना मन्त्रेणा-
दित्यमुपतिष्ठते । दर्शनगोचरं गत्वा । क्षुत एतत् । अथाग्नेदेत्येव-
मादिना अन्येन महाप्रते विशेषात् ।

११ ऐश्वरीमावृतमित्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिण बाहुमा-
वर्तमानमन्वाहृत्य । होहवदिति नोक्तम् । तत्रावर्तनमात्रमत्र तु
भ्रमणमिति विशेषात्^१ ।

१२ सव्याहृत्या एतत् गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति शेषः । कथ-
मुपतिष्ठते दृष्ट्वा मन्त्रेण वेत्यत आह ।

१३ अग्ने गृहपत इत्येवमादिको मन्त्रो गार्हपत्योपस्थाने ।

अमुयादित्यस्य स्थाने पञ्चम्यन्तं पुत्रनाम गृहीयात् । प्रत्येकम् ।
 सर्वेषां तु पुत्राणाम् । नामानौति वज्रवचनात् । नामघट्टणप्रयोग
 उच्यते । अस्यूरि नो गार्हपत्यानि सन्तु शतं हिमा मह्यं देवदत्तात् ।
 अस्यूरि० मह्यं यज्ञदत्तात् । एवं यथापुत्रमस्यूर्यादेरावृत्तिः सामर्थ्यात् ।

१४. भृभुव इत्यादिना मन्त्रेणास्य प्रकृतस्य गार्हपत्यस्याङ्गार-
 मुपस्पृशेत् ।

१५. यज्ञो यभ्रवेत्येवमादिकं मन्त्रं स्वदेशे स्थितो जपेत् ।

१६. यथा प्राम्भृतघट्टणात् ।

१७. अग्ने व्रतपत इत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीये समिधमा-
 दध्यात् ।

१८. विष्टष्टवागनन्तरं कुर्यात् ।

१३.

१९. यो नो दूर इत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयस्य सक्तानि
 विक्षामाणि दृणकाष्ठादौनि दग्धशेषाणि तस्मिन्नाहवनीये प्रक्षिपेत् ।

२०. गोमां अग्ने ऽविमां अग्नी यज्ञ इत्येवमादिकं द्रवं यज-
 मानदेश्च आसीनो जपति ।

१. प्रजातिकाम इति सूत्रान्तः । ल्यबन्तानि तु खण्डग्रो व्याख्या-
 यन्ते । उदयं तमसस्यरि । तच्चतुर्देवहितं शुक्रमुचरत् । मंदृगस्त
 इत्येवमादिकं यज्ञः । एतैस्त्रिभिर्मन्त्रैरादित्यमुपस्थाय ।

२. यथा पूर्वमुक्तं दक्षिणं वाङ्मन्वावृत्त्येति ।

३. मयावृद्धलोपविश्व ततः ।

४. इदं हविरित्येवमादिना मन्त्रेण पयोभक्षं कुर्यात् । प्रजा-
तिकामः प्रसूतिकाम इत्यर्थः ।

५. संभ्रतिर्द्विस्तामिच्छन् संभुभूयचित्युच्यते । दधिकाव्णो
अकारिषमित्यनेन मन्त्रेण दधिभक्षं कुर्यात् । वाग्रदात्समुच्चय-
प्रतिषेधः ।

६. सं यज्ञपतिराशिषा । अनेन मन्त्रेण यः समाख्यातो
यजमानभाग इति तं प्राश्नाति ।

७. प्रवसति सति यजमाने समिष्टयजुषा सहाध्वर्युर्जुहुयात् ।
न प्रातिमिधिकः^१ । पत्नी वा भक्षयेत् । एवमर्था होमोपदेशः ।

१४.

१. यजमानाधिकारोऽनुवर्तते । अग्निहोत्रद्वयपूर्णमासचतु-
र्मास्यादीनि कर्माणि सुमूर्षोर्यजमानस्य यथाचोदितकालानपेक्षया^२
जीवतो यजमानस्य ग्रीष्मं प्रधानकरणमात्रेणापि संक्षाय्यानि ।

२. यद्यपि प्रक्रान्तापरिसमाप्ते^३ कर्मणि यजमानो म्रियते
तथापि तदन्तं तत्कर्म । नास्ति तस्य समापनम् । समापयितुर-
भावात् ।

३. एवमाद्याः क्रिया नैरन्तर्येण ह्यलोपोहण्यग्निभिः । ताः
क्रियाः क्रमेणोच्यन्ते । यानि यत्र प्रक्रान्ते कर्मणि हवींषि
संभवन्ति तानि तत्र योऽयं आहवनीयो मुख्यस्तत्कार्यं वा वर्तते
तत्र प्रचेष्टव्यानि ।

४. संहार्य वापयित्वेत्यर्थः । रोमनखानीति रोमशब्दः केश-
शत्रोरप्युपलक्षणार्थः । प्रेतग्रहणं पत्न्या अपि पूर्वमारिष्याः
क्रियार्थम् ।

५. आप्नृत्य^१ प्रेतमनुलेपनपुण्यादिभिरलंकृत्य । एतद्गृहे कृत्वा
अन्यद्वक्ष्यमाणदेशे कर्तव्यम् । कः पुनः स देश इत्यत आह ।

६. किं कुर्यादित्यत आह ।

७. इत उत्तरं प्राचीनावीतिना कर्तव्यम् । कुत एतत् ।
आचारार्थवादमन्त्रलिङ्गेभ्यः । अपेत वीत वि च सर्पतात इत्या-
दिना पूर्वाक्तं देशं पलाशशाखया विमृज्य ।

८. स्फोनेन करणभूतेन उन्मृज्य उद्धृत्येत्यर्थः । अभ्युक्ष्य ।
अङ्घ्रिपसिच्येत्यर्थः । कृत्वैवं देशसंस्कारं ततः ।

९. प्राग्दक्षिणाभिमुखीं प्राग्दक्षिणायैः काष्ठैश्चितिं^१ कृत्वा ।

१०. तस्या एव काष्ठचितेः पुरस्तादाहवनीयं निदध्यात् ।
पश्चाद् गार्हपत्यं दक्षिणतो दक्षिणाग्निम् । गृह एवोद्धरणं कृत्वा
शकटेन नीयन्ते । अग्नयो यजमानस्य शाखान्तरात्^१ ।

११. काष्ठचितिमारोपयितुं गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं चान्तरेण
यजमानशरीरं नयेत् । ननु प्राप्त एव न्यायतो यजमानस्य संचरः ।
उच्यते । प्रवासे मृतस्याहृतस्य यवेतो ऽग्नीन् प्रवमति तेन चैवोत्सृज्यत
इत्याहवनीयं दक्षिणाग्निं चान्तरेणाहरणाश्रया स्यात् तन्निवृत्त्यर्थं
यवनम् ।

१ A O आश्रयः । २ Com काष्ठैः । ३ A om the words from गृह to
शाखान्तरात् ।

१२ काष्ठचित्तो उत्तान शब निपात्य तत ।

१३ दक्षिणतस्थिते पश्चाद्वा गा चानुस्तरणीमजां वा । अनुस्तरणीति तस्या सजा । वक्ष्यति । अनुस्तरण्या गोश्वर्माधिपवणमिति । अजां कागी रोहिणीमेव । अनयोरन्यतरा दक्षिणामुखी प्रोभ्य प्रकर्षेण गले गाढ बद्धेत्यर्थः । ननु उभ कुम्भपूरणे क्षर्यते । सत्यम् । अनेकार्या हि धातव इत्यदोषः । प्रयोगश्च सदृश्यते । दासा यदी सुसमुत्थमवाधुरिति । ननु च्छान्दसप्रयोगदर्शनात्तत्रैवाय साधु कथं सूत्रकारेण प्रयुक्तः । उच्यते । वेदार्यथाख्योन्मुखाना माय दोषः ।

१४ तस्या अनुस्तरण्या जीवण्या मज्जमाया वा दृक्कावूरु-
मलमावूरुभ्यामुद्धरेत् । पृष्ठत पृष्ठेनेत्यर्थः ।

१५ तौ दृक्कौ दक्षिणामावीपदुष्णौ कृत्वा तत अति द्रव
भारमेधौ श्वानाविति दाभ्यामृग्भ्यां हस्तयो प्रेतस्य निदध्यात् ।
अनाहिताग्नेरौपासने ऽन्वाहार्यविकारत्वात्^१ । पिण्डपिष्टयज्ञवदिति
सर्वमेतद्भवतीति दृद्धमप्रदाय ।

१६ प्राणायतनानि^२ मुख नामिके चक्षुषी कर्णी^३ तेत्येकैक
क्षिरण्यप्रकल निदध्यात् ।

१७ अग्नेर्वर्म परि गोभिर्ययस्तेत्यनया चक्षुः अनुस्तरणीवपया
शयस्य मुखमण्डलं प्रच्छाद्य तत ।

१८ दक्षिणे हस्ते ऽपाण्याग्नेय्यभिमुखानिकायाणि प्रेतपादौ
चेति देवयुव जुह्वमाग्नेय्यां सादयतीति श्रेय^४ । जुह्वादीनामनेकत्व-

१ B O (n marg) पूर्वाह्निकारम्भात् । २ B om प्राणायतनानि । ३ O
1 as only दक्षिण हस्ते अङ्गं सादयतीति n marg आह्वयार्थः । ४ दृष्टुं corrected
A १२४ ।

संभवे सर्वेषां यथास्थानं प्रतिपत्तिरविशेषात् । सत्तेषु सत्तिष्ठां साधार-
णान्यन्यानि पात्राणि भवन्ति । तेषां सत्त्वान्त उत्सर्गः । तादर्थ्यात्^१ ।
अतश्च सत्तिष्ठो मृतस्य खैरेव पात्रैर्दाहः । अपि वान्यानि पात्राणि
साधारणानि कुर्वीरन्निति मौमांसकाः । संस्थितदर्शपूर्णमासस्य
हृतप्रयोजनान्यपि धारयेद्दाहाय । अनाहिताग्न्यग्निहोत्राद्यणिनोः
स्याल्लोपाकपूर्णाङ्गितिसुचौ जुह्वविकारत्वात् । एतेन वृषदाज्येन च
पूरयित्वा सादयेच्छ्रुत्यन्तरात् । आनुलोम्येन च न्यायात् ।

१८. सव्ये पाणौ श्वस्योपमृतं कुर्यात् पूर्ववत् ।

१९. भुवां एतेन वृषदाज्येन च पूरयित्वा प्राग्दक्षिणाधीनेवो-
रसि^२ सादयेत् ।

२०. तथैव पूर्णमनुलोमां च कण्ठे स्थापयेत् ।

२१. अग्निहोत्रसुवमैष्टिकं च वपाया उपरि नासिकयोः
प्रदेशे स्थापयेत् । ननु नासिकयोरित्युक्ते वपाया उपरीति कथं
गम्यते । वपाया मुखं प्रच्छाद्येति पूर्वविधानात् । एवं च सत्यन्येष्वपि
प्रदेशेषु वस्त्रान्तरिक्षेतेषु सादनं युज्यत^३ एव ।

२२. प्राग्निचक्षुरणपात्रं दक्षिणे कर्णे निदध्यात् ।

२३. प्रणीताप्रणयनं सव्ये कर्णे निदध्यात् ।

२४. पुरोस्ताम्रकपास्तानि शिरसि स्थापयेत् ।

२५. इत्सु^४ थावाण इति केचित्पठन्ति । स च पाठः सम्यग-
सम्यगिति श्रुतितो निर्णयः ।

१ B om तेषां to तादर्थ्यात् । २ C (in marg) आग्नेयपात्र । ३ U (sec. h.)
प्रयुज्यत । ४ C दम्भः in marg. छ ।

२७. समवत्तधानौमिलापात्रीमुदरे कुर्यात् ।

२८. निदध्यात् । पात्र्यावित्यविवक्षितं वचनम् ।

२९. पूर्ववत् ।

३०. क्रत्वर्थस्य कृष्णाजिनस्य प्रतिपत्तिर्न पुरुषार्थस्य ।

३१. उपस्य उत्सङ्गः । तस्मिन्नरणी निदध्यात् । अत्रापि द्विवचनमविवक्षितम् ।

३२. ऊर्वोर्दयोरण्युलूखलं निदध्यात् । अष्टौवतोर्मुषस्तम् । अष्टौवच्छब्देन^१ शुष्कसङ्गे उच्यते ।

३३. शूर्पं च शकटं च शूर्पमकटे । ते पादयोर्निदध्यात् ।

३४. पादतो ऽग्निहोत्रपात्राणि उपवेपस्यास्त्रीकूर्पादीनि । अनाक्षिताग्नेः^२ पार्वणपितृयज्ञपात्राणि । विकारैकत्वात् ।

३५. जुह्वादीनि सर्वाण्युरीष्टत्योक्तं^३ तानीति । एतेन शृपदा-
ज्येन चासंस्कृतेनाप्रदेयत्वात् । सर्वाणि पूरयित्वा पात्राणीतराणि
च । तानीति वचनात् ।

३६. अयं वै सत्त्वमित्येवमादिकया यद्वदया उपोहन्ति ।
प्रापयन्त्यग्निभिराहवनीयगार्हपत्यदक्षिणान्याख्यैर्यजमानगरीरम् ।
पुत्रादयो यथाधिकारम्^४ । अथौ स्वाहेत्यसावित्यस्य स्थाने प्रेतना-
मग्रहणं प्रथमान्तं सामर्थ्यात् ।

१ A inserts here अष्टौवतो जालतो इति पञ्चमाहणे यदिजानमिति मन्त्रभाष्ये ।
अष्टौवद्व्यां ब्राम्ह्याभित्तरमे कथम्यामिति मन्त्रभाष्ये च । १ B ०.६. सर्वेदं पित्रं
पितृ । २ C सर्वेदं पुरोहन्त्य The reading of II I have not noted ३ B
यथाधिकारम् ।

संभवे सर्वेषां यथास्थानं प्रतिपत्तिरविशेषात् । सत्तेषु सत्तिष्णं साधार-
णान्यन्यानि पात्राणि भवन्ति । तेषां सत्तान्त उत्सर्गः । तादर्थ्यात्^१ ।
अतश्च सत्तिष्णो मृतस्य स्त्रैरेव पात्रैर्दाहः । अपि वान्यानि पात्राणि
साधारणानि कुर्वीरन्निति भीमांसकाः । संस्थितदर्शपूर्णमासस्य
कृतप्रयोजनान्यपि धारयेद्दाहाय । अनाहिताम्यग्निहोत्रायणिनोः
स्थालीपाकपूर्णाङ्गितिसुप्तौ जुह्वविकारत्वात् । एतेन पृषदान्येन च
पूरयित्वा सादयेच्छ्रुत्यन्तरात् । आनुलोम्येन च न्यायात् ।

१८. सव्ये पाणौ श्रवस्योपभृतं कुर्यात् पूर्ववत् ।

२०. ध्रुवां एतेन पृषदान्येन च पूरयित्वा प्राग्दक्षिणाचीमेवो-
रसि^२ सादयेत् ।

२१. तथैव पूर्णामनुलोमां च कण्ठे स्थापयेत् ।

२२. अग्निहोत्रसुवमैष्टिकं च वषाया उपरि नासिकयोः
प्रदेशे स्थापयेत् । ननु नासिकयोरित्युक्ते वषाया उपरौति कथं
गम्यते । वषाया मुखं प्रच्छाद्येति पूर्वविधानात् । एवं च सत्यन्येऽपि
प्रदेशेषु वस्तान्तर्हितेषु सादनं युज्यत^३ एव ।

२३. प्राग्निचक्षुरणपात्रं दक्षिणे कर्णे निदध्यात् ।

२४. प्रणीताप्रणयनं सव्ये कर्णे निदध्यात् ।

२५. पुरोलाशकपालानि शिरसि स्थापयेत् ।

२६. इत्यु^४ यावाण इति केचित्पठन्ति । स च पाठः सम्यग-
सम्यगिति श्रुतितो निर्णयः ।

१ B om तेषां तादर्थ्यात् । २ C (in marg) आग्नेयपात्रम् । ३ O (sec. L.)
प्रयुज्यत । ४ C दम्भः in marg. ५ ।

२७. समवत्तधानौमितापाचौमुदरे कुर्यात् ।

२८. निदध्यात् । पात्रावित्यविवक्षितं वचनम् ।

२९. पूर्ववत् ।

३०. क्रतुर्थस्य क्षण्याजिनस्य प्रतिपत्तिर्न पुरुषार्थस्य ।

३१. उपस्य उत्सङ्गः । तस्मिन्नरणी निदध्यात् । अत्रापि द्विवचनमविवक्षितम् ।

३२. ऊर्वोर्दयोरप्यसूखलं निदध्यात् । अष्टौवतोर्मुंसलम् । अष्टौवच्छब्देन शूष्कमङ्गे उच्यते ।

३३. शूर्पं च शकटं च शूर्पशकटे । ते पादयोर्निदध्यात् ।

३४. पादतो ऽग्निहोत्रपात्राणि उपवेधस्याक्षौकूचादीनि । अनाहिताग्नेः पार्वणपितृयज्ञपात्राणि । विकारैकत्वात् ।

३५. जुह्वादीनि सर्वाण्युरोहत्योक्तं तानीति । इतेन वृषदा-
ज्येन चासंस्कृतेनाप्रदेयत्वात् । सर्वाणि पूरयित्वा पात्राणीतराणि
च । तानीति वचनात् ।

३६. अयं वै सत्वमित्येवमादिकया षट्पदया उपोहन्ति ।
प्रापयन्त्यग्निभिराहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्न्याख्यैर्यजमानग्रतोरन् ।
पुत्रादयो यथाधिकारम् । अष्टौ स्वाहेत्यष्टावित्यस्य स्थाने प्रेतना-
मराहणं प्रथमान्तं सामर्थ्यात् ।

१ A inserts here अष्टौवतो जातनी इति पञ्चमाहके यद्विज्ञानमिति मन्त्रभाष्ये ।
अष्टौवद्व्यां शान्ताभित्यहमे चक्षत्राभिति मन्त्रभाष्ये च । १ B अग्नेः पूर्वेषु पितृ-
पितृ । २ C सर्वाणि पुरोहन्त्य The reading of B I have not noted B
यथाधिकारम् ।

१५.

१. नैनमग्ने वि दहो माभि शोच इत्येवमाद्या दश अपिता
मव्यावृतः सव्यं वाजमन्वावृत्यानवेक्षमाणाः^१ पृष्ठतो ऽनिमीलयन्तः
शीघ्रं प्रक्रामन्ति । प्रागुदङ्मुखाः ।

२. मृत्योः पदं योपयन्तो यदैतेति द्वाभ्यामृग्भ्यामनुमन्त्रयते
प्रक्रामतः पुरोहितो ऽन्यो वा ।

३. आपो हि छा मयोभुव इत्येतत्सूक्तम् । सना च सोम
जेषि चेति सूक्तम् । आभ्यां सूक्ताभ्यामुदकं संस्पृशन्ति । खान्ती-
त्यर्थः । कथं खान्ति । शिरांस्तुदके नमनेनाप्रवेशयन्तः असंधाव-
मानाः परस्परमङ्गान्यननुघर्षयन्त इत्यर्थः ।

४. प्रत्यायन्तीति सूचच्छेदः । ल्यबन्तानि तु खण्डा उच्यन्ते ।
असाविति नामगाहं सपिण्डा उदकाञ्जलिमेकं दधुः ।

५. उदकादुत्क्रामन्ति । आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्त्वित्येव-
मादिना मन्त्रेण ।

६. अहतमधौतं नवं वासः परिधायानन्तरम् ।

७. तच्चतुर्देवहितं शुक्रमुच्चरदित्येवमादिना मन्त्रेणादित्यमु-
पस्थाप्य ततः ।

८. कनिष्ठो ऽग्रत इतरे तमनु । एवं प्रत्यागच्छन्ति गृहान् ।
सपिण्डा वज्रवचननिर्देशात् ।

९. एकस्मिन्नुदपात्रे दूवांकाण्डानि यथा धान्यत्वेन प्रसिद्धाः ।
मर्षपा ओपधिनिशेषाः । एतत्तयं निचिष्यार्द्रं अग्न्युक्ते गोमये

निधाय ततः अश्वान्वती रीयते संरमध्वमित्येवमादिना मन्त्रेणाभ्य-
क्तमश्वानमग्निं च यच्च पूर्वोक्तमुदपात्रमेतत्त्रयमपि संस्पृशन्ति
सपिण्डाः ।

१०. अधःशय्या भूमौ शयनम् । आसनमप्यध एव । अन्यत्र
साहचर्यदर्शनात् । हविष्यमक्षारालवणं तद्गन्धता । भावप्रत्ययनिर्देशो
लिङ्गसङ्ख्यायोरविवक्षार्थः । ततश्च सर्वे सपिण्डास्तत्स्त्रियश्च ब्रतानि
कुर्युः । प्रत्यूहनमकरणं नित्यानां कर्मणां सन्ध्योपासनादीनां
दृष्टार्थानां च यथाप्राप्तानां च छपिनिकर्तृमादीनाम् । किमवि-
शेषेण । नेत्युच्यते । वेतानवर्जम् । वेतानं चेताश्चिकर्म । तस्याप्रति-
बन्धः^१ । कियन्तं कालमेतानि ब्रतानि । उच्यते । एकरात्रमेकमहो-
रात्रमित्यर्थः । चिरात्रं वा । एवमेव श्वरात्रं वेति विकल्पः ।
आ वा संचयनाद्ब्रतानि । अस्त्रिसंचयनं वक्ष्यति । अपरपक्षे संचि-
त्येत्यादिषु । आ वा तस्माद्ब्रतानि भवन्ति । स्मृतिषिद्धस्य वचन-
मन्यथाकरणे प्रातपत्यर्थम् ।

११. अघग्रन्थेनात्र मरणमुच्यते । येत्यहःसु सपिण्डमरणं संवृत्तं
तान्यघातानि । कतमानि पुनस्तानि । मरणादारभ्येकरात्रादीनि ।
यानि ब्रतैर्याप्रान्युक्तानि तानि न वर्धयेयुर्नाभ्यधिकानि कुर्युः ।
कर्मानधिकारव्रतैर्न व्याप्नुयुरित्यर्थः । एतदनेनोच्यते^१ । यद्यपर-
पक्षो ऽन्तर्नवाहं^२ भवति तत आ वा संचयनादित्ययं पक्षो ऽङ्गी-

१ C तस्य प्रतिषेधः । १ AC (orig.) अनेनोच्यते BC (sec h) अन्येनोच्यते ।
२ B ज्ञेयं क मवाच C orig ज्ञेयं वाह ।

कर्तव्यः । अथ चेदूर्ध्वं नवाहान्नादर्तव्यः । वर्णत्रयस्थाप्येतदसंयोग-
विधानात् । इति ह स्माह कौषीतकिरिति स्वपचदृढीकरणार्थं
श्रुतिप्रदर्शनम् ।

१२. अरण्ये निखनन्तीति सूत्रच्छेदः । अपरपक्षः कृष्णपक्ष-
स्मिन् या अयुजो विषमसङ्ख्याका रात्रयो मरणादारभ्यैकचिपक्ष-
सप्तसु संचयनमस्यां संगोपनं पूर्वं पलाशपुटे तन्मत्तान्तरदर्शनात् ।

१३. यं त्वमग्ने समदह इत्येताभ्यामृग्भ्यामुदक्तेन क्षीरमिश्रेण-
क्षीनि निर्वाप्यास्यां तापमुपग्रमयेत्यर्थः । विगततापानामपि निर्वा-
पणमविशेषात् ।

१४. शरीरग्रन्थेनावासीन्युच्यन्ते । तान्यनन्तरं पुराणे घटे
प्रक्षिपेत् ।

१५. उक्ते स्तधामि इतिवीं तत्परौत्यनेन मन्त्रेण तं घटं
मृक्षोष्टेनापिदध्यात् ।

१६. उच्छृक्षस्व इतिवि मा निवाधया इत्यनेन मन्त्रे खाते
सुहंगयामित्यर्थः । तस्यां निखाय प्रवेश्य ततः ।

१७. उच्छृक्षमाना इतिवीं सु तिष्ठत्वित्यनेन मन्त्रेण परिमिते
ऽवदध्यात् । परिमितं चित्यकं कुलकं अग्नानमित्येको ऽर्थः । तच्च
परिमितदारं क्रियते । तत्रास्थिकुम्भं सुरङ्गायां^१ प्रवेश्यावस्थापयेत् ।

१८. यदेतत्संचयनं निखननोपलक्षितमेतदरण्ये कुर्वन्ति ।

१९. अग्निभिः संस्कुर्वन्तीति सूत्रान्तः । उपलभ्यमानानि
शरीराण्येवापत्य यथोक्ता क्रिया । शरीरेष्वदृश्यमानेषु पुरुषास्त्रि-

समानमङ्गाकैः पलाशवृन्तैः प्रतिनिधिकरणम् । तदुच्यते । चीणि
पट्टिशतानि पलाशवृन्तानि विन्यस्तव्यानीति वाक्यशेषः । कथमि-
त्याकाङ्क्षित आह ।

२०. वक्ष्यति । पुरुषाक्षतिं ह्येति । तस्मा आहूतेः शिरसि
कर्तव्ये चत्वारिंशत्पलाशवृन्तानि निदध्यात् ।

२१. घौवायां कर्तव्यायां द्वा यथाप्रदेशं निदध्यात् ।

२२. बाह्वोः कर्तव्ययोः शतं निदध्यात् । किं विंशतिघोर्बाह्वोः ।
अंसान्सयोः । एकोऽसमन्तोऽभकलकवचनः । अपरौऽसतिर्धातुरमु-
शब्दपूर्वा गत्यर्थः । तेनैतदुक्तं भवति । अंसानुगतयोः अंसमहित-
योरिति यावत्^१ ।

२३. उरःस्थले कल्पयितव्ये चिंशत्पलाशवृन्तानि निदध्यात् ।

२४. जठरमुदरं तस्मिन् कल्पयितव्ये यथाप्रदेशं विंशतिपलाश-
वृन्तानि निवेशयेत् । पलाशवृन्तानि सौकिनेन शब्देन पलाशवि-
टकान्युच्यन्ते ।

२५. घृषणप्रदेशे षट् पलाशवृन्तानि अवस्थापयेत् ।

२६. चत्वारि पलाशवृन्तानि शिथ्रे कल्पयेत् ।

२७. ऊर्वाः कर्तव्ययोः शतं पलाशवृन्तानि निवेशयेत् ।

२८. द्वयोरपि जानुजङ्घाघ्रीवस्त्रमुदाययोः चिंशत्पलाशवृ-
न्तानि निदध्यात् ।

२९. पादयोरङ्गुलीषु च सर्वासु यथाप्रदेशं विंशतिपलाश-
वृन्तानि निवेशयेत् ।

३०. अविकलाङ्गे यजमाने प्रमौत एवं त्रीणि षष्टिशतानि ।
विकलाङ्गे ऽपि सङ्ख्याहानिराकृतेः प्रतिनिधित्वात् ।

३१. उक्तया पलाशवृन्तरचनया पुरुषाकृतिं कृत्वा तत ऊर्ण-
सूत्रैः स्थूलास्थूलमध्यमैः स्नायुवत्परिवेष्ट्य क्रमेण यवचूर्णैर्मांसवद-
स्थिभिन्नैः प्रलिप्य सर्पिषाभ्यज्यानन्तरमग्निभिर्दाहादिसंस्कारेण
संस्कुर्वन्ति पुत्रादयः । एवमेव शाखान्तरविहितत्वात् । जीवतः
कर्माणीत्युक्तम् । यदा पुनर्जीवत एव पत्नी म्रियेत ततो यजमा-
नेन किं कर्तव्यमित्यत आह ।

३२. अस्मिन्वाक्ये नियोगत्रयमुपेक्षते । पूर्वमारिण्या अग्नि-
संस्कारो ऽन्यानयनमाधानं^१ च । तच्च पूर्वमारिण्या अग्निसंस्कारा-
याथाकाम्यं वचनात् । अन्यानयनमर्याच्छिन्नं पुनराधानं तु विधीयत
इति । संतापनेन वेति । संतापजैरित्यर्थः । संतापजैरितिकर्तव्यता^२
यजमानदाहविषया शतपथे पथते । द्वाप्यविरोधात्सैव द्रष्टव्या ।
इत्यमेव कुर्यान्तिष्ठ एव स्थालीरेष्ट्वै ब्रूयात्तासु गोमयानि च
शुम्बलानि चावधाय नाना त्रिष्वग्निषु प्रवृज्यात् । ते ये ततः
संतापादग्नयो जायेरंस्तैरेनं दहेयुरिति^३ (१२. ५. २. ३) । इत-
रेषां परित्यागः कृतार्थत्वात् ।

१६.

१. परिधिकर्मेति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । परिधि-

१ A पुनराधानं च । २ A C संतापजैरितिकृतम् • II not quite legible. ३ B दाहयेत् ।

मङ्गलं भ्रान्तिरनिष्टान्तर्धानमित्येको ऽर्थः । तदर्थं कर्म परिधिकर्म ।
तद्वृत्तापवर्गे कर्तव्यम् । अतान्युक्तान्यधःश्रयादीनि । तदन्ते प्रेतकर्म
कृत्वा प्रत्येनसा सपरिवारेण गृह्ये ऽग्नौ कर्तव्यम् । प्रत्येना मृतस्य
प्रत्यनन्तरो रिक्त्यभागुच्यते । कथं कर्तव्यमित्यत आह ।

१. अतद्वान् बलीवर्दः । तदीयं चर्म रोहितं वर्णतः । तत्प-
द्यादग्नेरुदग्नीवं प्राग्गीवं वोपरिलोम चोपस्त्रीयं तस्मिन्निव्यभाजः
सर्व एवोपविशन्ति । दर्भेषु चोदगेषु प्रागेषु^१ वा ।

२. जुहोतीति सूत्रान्तः । ये चर्मण्युपविष्टास्तांयाग्निं^२ चान्तरे-
णाग्मानं कृताभ्यक्तं स्यापयित्वेदमभ्यत् प्रतिशुतहोमविधेरभ्यधिकम् ।

३. श्रम्या रथाङ्गत्वेन प्रसिद्धास्ताः परिधिवदावस्यस्य पथाह-
चिणत उत्तरतश्च कृत्वावस्थाप्येत्यर्थः ।

४. कृत्वेति वर्तते । शमीमयमनियतसङ्ख्याकमिन्धनार्थं पास्ताभं
वेधं च तूष्णीं प्रोक्षितमग्नौ प्रक्षिपेत् ।

५. वरणविकारेण कंसविकारेण वा सुवेण वक्ष्यमाणा आज्या-
ङ्गतीर्जुहोति ।

६. दक्षिणं पादं तिर्यङ्गमितरस्य जङ्घाया अधो न्यस्येतरं
चैवमेवेतरस्य एवमाभीनं कृतोपस्य उपस्यकृत् उच्यते । इत्यभूत
श्रुतिक् जुहोति । किं सान्यत् । समन्वारभ्येषु यानि कर्माणि
प्रत्येनसा सहोपदिष्टानि तेष्वन्वारभ्येषु । संग्रह्यात् कृतोपस्येष्वन्वार-
भ्येष्विति लभ्यते । कतमे पुनस्ते आहुतिमन्त्रा इत्याकाक्षित आह ।

८. इमं जीयेभ्यः परिधिं दधामि इत्येवमादिकाम् । याजु-

वेदिका^१ परैतु मृत्युरित्येवमादिकां द्वितीयाम् । अप नः शोशुच-
दधमिति सप्ताग्रे नय यस्त्वा हृदा त्वं नो अग्न अधरादित्येता^२
आरुणे ऽग्न्यन्वाधान उक्तास्ता इहानिदिष्टा याश्चारुणे दशान्वा-
धान इति ।

८. त्वष्णीमित्येवमन्तं सूत्रम् । खण्डग्रस्त व्याख्या क्रियते ।

द्वादश ऊला प्राक् खिष्टततो वक्ष्यमाणमित्येवमर्थं सङ्ख्यावचनम् ।

१०. यथाहान्यनुपूर्वं भवन्तीत्याभ्यामृग्भ्यां दक्षिणमंघमनु
चर्मोपविष्टानीक्षते ।

११. अङ्गनं चैकमुदादि हतेन संमृश्य^३ ततः ।

१२. दर्भशलाकाभिः स्त्रीणामविधवानां चर्मण्युपविष्टानाम-
चीष्णनक्ति दक्षिणं पूर्वं सव्यमुत्तरमिसा नारीरविधवाः सुपत्नीरि-
त्यनेन मन्त्रेण ।

१३. प्रतिस्त्रियमेवं कुर्यात् ।

१४. उत्तिष्ठ ब्राह्मणस्यत इत्याभ्यामृग्भ्यां हावको ऽनुमन्त्रयते ।
प्रत्येनः प्रभृतीनुत्तिष्ठतो ब्राह्मणस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्यान् । एवं
त सति तैर्ब्राह्मणस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्योत्थातव्यमिति गम्यते ।

१५. अनडुहो वा सुच्छमन्वारभ्यानुत्तिष्ठतो ऽनुमन्त्रयते ।

१६. अनङ्गान् शकटवाहः । नवं वस्त्रम् । कांस्यस्य सुवो यदि
हतः स एव देयः ।

१ B om याजुर्वेदिका । २ B अधरादिति वा दशभिरित्येता आरुणे ।

३ B संमृश्य ।

१७. दक्षिणतो ऽग्नेर्वस्त्रहिरण्यादिवित्तमवस्थाप्य^१ प्रत्येनाः
पेदकणापाकरणममर्थः त्रिः प्रदक्षिणं धनं करोति ।

१८. यदेतत्परिधिकर्माक्रमेतप्रत्येनसि सति भवति ।

१७.

१. गार्ह्यकर्मप्रसङ्गेनायं^२ शूलगवाख्यः काम्यः शास्त्रापशुहो-
च्यते । श्रुत्यन्तरोक्तत्वात् । स्वशास्त्रायामप्यथ यत्स्वेरग्निभिर्यजमानं
मन्यापयन्तीत्यस्यानन्तरं (कौ० ब्रा० ६. १०) प्रजापतिः प्रजातिका-
मस्तपो ऽतप्यतेत्युपक्रम्य भवशर्वादीनां नाखां शूलगवदपाहोममन्त्र-
द्वयानामर्थवाददर्शनादिहैव सूचकारेणोक्तः । तच्च रुद्रं गवा यजत
इत्यनेन श्रुत्यनुकरणेन रुद्राय गोद्रव्यको यागो विधीयते । स्वस्य-
यनायानर्थोपश्रमनाद्येत्यर्थः ।

२. प्रसिद्धा ह्यस्य शास्त्रान्तरेष्वप्येषा संज्ञा । रौद्राय भूरिशः
शृणादयो रोगाः । या ते दिष्टुदवसृष्टा दिवस्परीत्येवमादिभि-
र्मन्त्रलिङ्गैस्तत्रतत्र दृश्यन्ते । तन्निवारणार्थं चैतत्कर्म भवतीत्येतदपि
संज्ञया ज्ञापितं भवति । इतिकर्तव्यतामिदानीमाह ।

३. गृद्धपक्षे शुक्रपक्ष इत्यर्थः । उपोष्येति पूर्वेषुर्वतं यथोक्तं
हत्वा । पुण्ये मवचे पुण्यादौ । प्रागुदीर्घा दिग्नि एतत्कर्म
भवति ।

४. क्रमेणैवमादीन्युदाषान् हत्वा नियुनक्ति मन्यनमावमप्य-

स्याग्नेररणिष्ठां समारोपपूर्वकम् । वैश्वकुलादाहृतस्यापि वचनात् ।
प्राञ्चं प्रणीय न प्रागुदञ्चम् । एकदेशस्य प्रणयनमुत्तरत्र पश्चिमे
ऽग्नौ पूर्वं ऽग्राविति (१४) कार्यदर्शनात् ।

५. प्रणीतस्याग्नेः पुरस्तात्स्पर्शां पलाशशाखां निखनेत् ।

६. तस्याः शाखाया उत्तरतः पशुं यथाचोदितमुपस्त्रापयेत् ।

पशुवचनात्कोचिच्छागमयीच्छन्ति ।

७. उपाकरणमाध्वर्यवं तस्यायं मन्त्रो सिद्धात् ।

८. पूर्ववत् ।

९. रुद्राय त्वा जुष्टं नियुनज्जीत्यनेन मन्त्रेण पशुं नियुनक्ति
पलाशशाखायाम् ।

१०. पर्यग्निकृतमाध्वर्यवेण पर्यग्निकरणेन तमेवोदञ्चं नयन्ति ।

वङ्गवचनमविवक्षितं शाखान्तरे शमितुः पशुनयनोपदेशात् ।

११. यं नयन्ति तं पशुं भञ्जयन्ति । प्राक्शिरसं प्राच्यां
दिशि शिरः कृत्वा । उदीच्यां पादान् । प्रतीच्यां वा दिशि शिरः
कृत्वोदीच्यामेव पादानिति । एवंस्थितं भञ्जयन्ति । अत्रापि वङ्ग-
वचनमविवक्षितम् । शाखान्तरे शमितुरेकत्वात् । प्रयोजकत्वेन वा
विवक्षा । अरवमाणमवाश्रमानमित्यर्थः ।

१२. यत्पशुरित्येवमादिना मन्त्रेण रवमाणे सति पशौ जुहु-
यात् । प्रायश्चित्ताहुतिरेषा । ततश्च ब्रह्मा चतुर्ह्वीतं जुह्वा जुहु-
यात् । कुत एतत् जुहेति । शाखापशोः सूत्रे उपदेशात् ।

१३. आग्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रच्छेदः । वपोद्धरणं नाभि-
प्रदेशात्कृत्वा । तथैव वपाग्रपशोः प्रोर्णवनं कृत्वा ततः प्रचान्य ।

१४. यो ऽसौ प्रणीतस्तस्मिन् वपां अपयित्वा ततः ।

१५. वपामभिघार्य प्रचरयित्वेत्यर्थः^१ । उदास्योपस्तीर्णायां पात्रां निधाय ।

१६. पूर्वमग्निं त्रिवंशिवमित्यनेन मन्त्रेण^२ चिः पर्युक्ष्या-
नन्तरम् ।

१७. वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः ।

१८.

१. क्षुवेण जुहोति । क्षुवः पाचमिति गृह्ये^३ तद्धर्मकारणं परिभाषितत्वात् । या तिरथीत्येवमादिना मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन ।

२. यस्तेदमित्येवमादिना मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन द्वितीया-
माज्याहुतिं जुहोति । इवामह इति मन्त्रान्तसंदेहयुदासार्थं द्विती-
यावचनम् ।

३. अग्ने इयिष्या अधिपते वायो ऽन्तरिक्षस्याधिपत इत्येव-
मादिना मन्त्रेण द्वितीयामाहुतिं जुहोति । द्वितीयाग्रहणं यादृशेन
मन्त्रेण याजमाने द्वितीया तादृशेनात्रापि यथा स्यात् ।

४. प्रजापत इत्येवमादिना मन्त्रेण चतुर्थीमाज्याहुतिं जुहोति ।
चतुर्थीग्रहणात्प्रायश्चित्तमप्यन्तरा न होतव्यमिति ।

५. अनुमहरति पलाशनीति सूत्रान्तः । त्रीणि पलाशपक्षाणि
मध्यमानि संवृत्तानि^४ संवृत्तं संसीव्यौत्तराधर्षणं मौक्यात् । आग्ने-
नोपस्तीर्य गृह्ये दृष्टत्वात् ।

१ C अपयित्वेत्यर्थः । २ O adds स्वाहाकारान्तेन । ३ A B गृह्ये । ४ O
संवृत्तानि A om

६. उपस्तीर्णे वषामवधाय ततो ऽभिघारणमस्या आज्येन कुर्यात् ।

७. यावतामहमित्येवमादिना मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन वषां
कृत्वा ततः ।

८. आहुत्यनन्तरं पलाशपर्णानि^१ तस्मिन्नेवाग्नौ प्रविपेत् ।

९. वषाश्रपण्यौ चानुप्रहरेदाध्वर्यवोक्तलक्षणे । तथैवानुप्रहरेद्यथा
तेषामुक्तम् ।

१०. दर्शाय त इत्यनेन मन्त्रेण वषाश्रपण्यनुप्रहरणादनन्तर-
मुत्तरामान्याहुतिं कृत्वा तथैव पर्युचति । यथा पूर्वमुक्तं शिवंशिव-
मिति त्रिः पर्युचति । आज्यग्रहणमसंदेहार्थम् । उत्तराग्रहणमन्येष्वपि
शाखापट्टपु भावार्थम् ।

११. स्यालीपाकग्रहणं तद्धर्मप्राप्त्यर्थम् । पश्चिमाग्निग्रहणं पूर्वं
ऽप्रावधिकृतत्वान्मा भूत् ।

१२. तस्यैवाग्रेऽत्तरतो ऽवदानानि श्रपयेत् । मांसमिति नोक्तम् ।
अयं नामावदानधर्मो आध्वर्यवोक्ता भवेयुरिति ।

१३. यो ऽग्नौ स्यालीपाकः श्रुतः तं च दूपं च । दूपशब्देन
वमोष्यते । मांसमङ्गेभ्यो ऽवखण्ड्याव्यं^२ च मंथृतं पाठक्रमेण पाञ्चा-
न्तरे^३ भमस्य जुह्वा म्यालीपाकधर्मवत्पूर्वं ऽग्नौ ग्रंथोःग्रंथोरिति
मन्त्रेण^४ त्रिः पर्युचणं कृत्वा जुहोति । कुत एतत् पूर्वं ऽप्राविति ।
अग्नौ पश्चिम इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

१८.

१. स्नाहाकारान्नैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाङ्गतयः। स्नालीपाक-
धर्मेण जुहुयात्।

२. ग्रंथोःग्रंथोरिति चिः पर्युच्येत्यर्थः।

३. तान्येवावदानानि स्नालीपाकादीनि। न तु जाघनीमेव
केवसाम्। न च संनीतावशिष्टं संनीयेति वचनात्।

४. जुहोतीति शेषः।

५. अत्रापि जुहोतिधर्मैव। स्नाहाकारान्नैः पञ्चभिर्मन्त्रैः
पञ्चैवावदानधर्मविशिष्टा^१ आहुतीर्जुहोति।

६. ग्रंथोःग्रंथोरित्यङ्गते ङ्गते चाविशेषात्^२।

७. अनुदिशतीति सूत्रान्तः^३। पश्चिमादग्नेरारभ्य द्यावद्विक-
र्तनप्रदेशस्तावन्नागुदौष्यभिमुखानि^४ षट् पलाशपद्माणि मध्यमानि
निदध्यात्।

८. तेषु पर्णेषु लोहितमिश्रमूवधमवदध्यात्।

९. तदूवधं लोहितमिश्रं रुद्रसेनाभ्योऽनुदिशेत्। अनुदेश
इदमस्तेदमस्तेत्यवधार्य समर्पणम्।

१०. षडेता रुद्रसेनाः। षडेव पर्णानि निहितानि। तत्र
यथासह्यमनुदेशो युज्यते। आघोषिष्य इति स्त्रीलिङ्गमन्त्रित-
वज्रवचनान्तः साकाक्षः। तथा प्रतिघोषिष्यः। एवं संघोषिष्यः।
तथा विविन्वत्यः। एवं शसनाः। षष्ठसु निराकाक्षो भन्तः। तदीयो

१ A Om धर्मे. २ C Om षड्वे. ३ MSS om अनु. ४ C (in
marg) च instead of अ।

वाक्यशेषः सर्वेष्वनुवक्तव्यसुख्ययोगित्वात् । अतस्त्वेवं प्रयोगः । आघो-
षिष्य एष वो भागस्तं जुषध्वं स्वाहा । एवंमितरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

११. रुद्रं मन्त्रवर्णात् । यजमानश्च यश्च प्रकृतो^१ ऽनुपदेशकः ।

२०.

१. भूपत इत्येवमादिना मन्त्रेण नम इत्येवमन्त्रेण कर्तव्यज-
मानौ प्राङ्मुखौ रुद्रमुपतिष्ठेते । अमंयुक्तं प्रधानस्येति न्यायान्^१ ।

२. कद्रुद्राय प्रचेतसे । इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने । आ ते
पितर्महतां सुन्नमेतु । इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः । एतानि
सूक्तानि रुद्रस्यैवोपस्थाने विनियोक्तव्यानि । सूक्तानौति वचनात्
यद्यपि प्रथमे सूक्ते तिस्रः सौम्यसुखापि भक्तस्यैव विनियोगः ।

३. श्रेष्ठस्य गवादेर्दानम् । प्राक् सव्ये पाणौ ये कुशास्तान्दक्षिणे-
नाग्रे संगृह्येत्येवमादिकर्मणः (१.६.१३) । न त्वन्या आज्याहुतयो
गृह्योक्ताः परिसंख्यातत्वात्^२ । कुशानुप्रहरणं^३ समिदाधानं च पूर्वं
ऽग्नौ । तच्चाहुतिभूयस्त्वात् । अपरे^४ कुशानुप्रहरणमन्यतरस्मिन्नि-
च्छन्ति^५ । समिदाधानं त्वभयच । पर्युक्षणं नेच्छन्ति । कृतत्वात् ।
न्याय्यमेव^६ तु नित्यं पर्युक्षणम् । अतुल्यत्वादितरस्य । अत्र पद्धतिः ।

पूर्वेद्युरूपोय्य प्रातरावमय्यं ऊत्वा । तमरण्योः समारोण्यायं ते
योनिरिति यथोक्तम् । ततः प्रागुदीचीं दिशं गत्वा दोर्ध्वतुरसे
उपलिप्ते पथार्धे ऽग्निं मथित्वा । ततो खेखाकरणाभ्युक्षणाग्निप्रणयन-

१ II प्रकृतौ । २ B वचनात् । ३ B •नत्वात् । ४ O कुशानुप्रहरणम् । ५ O
अन्यतरमग्निम् । ६ A न्याय्यमेव ।

परिसमुद्हनानि । ततस्तस्मात्प्रणयनम् । तस्याप्येवैवेनिकर्तव्यता । अथैव
दक्षिणतो ब्रह्मयजमानावुत्तरतः प्रणीताः । अथैव स्तरणं पवित्रक्वे-
दनमभ्युक्षणं ताभ्यां पर्युक्षणमाज्यस्याख्यादानमधिश्रवणं पश्चिमे ऽग्नौ ।
उदामनमुत्पवनं प्रोक्षणमेतद्ब्रह्मोक्तं कृत्वा तत आज्यस्य बर्हिष्यासा-
दनम् । पूर्वस्याग्नेः पुरस्तात्पश्चात्पश्चानिखननं । पश्चोरेकहरेनो-
पस्यर्गनमुपाकरणम् । प्रोक्षणं प्रोक्षणावशिष्टाभिरङ्घ्रिः । द्विगुणरश्मया
द्विध्यामया कौश्या पात्रं कृत्वान्तराष्ट्रमभिदक्षिणं बद्धा नियोजनं
यथासूचम् । तत उल्लुकेन त्रिः प्रदक्षिणं पर्यग्निकरणम् । पश्चोरा-
लम्भस्तस्य च ततो यथासूचम् । पर्युक्षणान्ते सव्येन कुशानादाय
दक्षिणेन मूले शुबं विष्णोर्हस्तो ऽसीति । ततो या तिरथीत्यादि
यथासूचम् । अवदानानामाध्वर्यवः क्रमः अपणं च । दक्षिणादानं
माक् कुशप्रतिपत्तेः ।

४. अमन्तिकाः पाशुबन्धिका आवृत उपाकरणप्रोक्षणपर्यग्नि-
करणरूपा अतिदिग्गन्ते । यत्रासामुपदेशस्ततो यक्षीतयाः । आ-
ध्वर्यवे ॥ सः ।

५. यद्यपि श्रौते पशौ यूष्यवृत्तविशेषाः^१ प्रमाणविशेषाश्च^२ अभ्य-
ञ्जनाष्टाश्रिनिधमाश्च सन्ति तथापि शाखापशुषु पश्चात्पश्चात्तैव ।
इति देवतायै वपामिति । इतिकरणस्तद्धर्मप्रापणार्थः । देवतावचनं
यावतामहमौश इत्यस्य^३ निवृत्त्यर्थम् । देवतायै हविः स्त्रियृक्ते
चेति वचनान् वमस्यतियागवपापशुपुरोडाशनिवृत्तिरपि^४ । ननु केन

१ A यूषे instead of यूष । २ B चक्षे C चक्षे instead of चक्ष । ३ A
om वपापशु B om वपा C has वपापशुपुरोडाशमौजिम् ।

वनस्पतियागपशुपुरोलाशयोः शाखापशुप्राप्तिः । उच्यते । श्रौता
अपि शाखापशवो^१ ऽवकीर्णभिगस्तादीनां लौकिके ऽग्नौ भवन्ति ।
तच्चास्ति प्राप्तिः^२ । ननु भूमौ पशुपुरोलाशप्रपणं^३ कात्यायनेनोक्त-
भवकीर्णपशोः । सत्यम् । मनुष्या द्वक्तम् । (११.११८) ।

अवकीर्णं तु काणेन गर्दभेन चतुष्पये ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत नैर्घृतं मिश्रि ॥ इति ॥

ननु^४ पाकयज्ञविधानेन पशुपुरोलाशवनस्पत्योः कुतः प्राप्ति-
रिति । उच्यते । कात्यायनीये प्रत्यक्षा श्रुतिः । मानवे तातु-
मानिकीति । सत्यमेव । तथापि वनस्पतेः प्रतिषेधार्थमेतद्वचनम् ।
देवतायै क्षविः स्विष्टकृते चेति । गार्ह्यं तु मानया परिसङ्ख्याया
निवार्यते । अप्रकृतत्वान्नस्य । संनिपत्योपकारकमपि शूलगवोक्त-
मन्येषां पशूनां न प्रतिषिध्यते । कुतः । आरादुपकारकाणां परि-
सङ्ख्यानात् । अतो ऽन्येऽपि पशुपु यथाप्राप्तं कर्म स्तिष्यते ।
तच्चाप्यपशुवर्जं पूर्वोद्युत्पवामः आबसथ्यसमारोपो सन्धनं प्रणयनं
परिसमूहनं ब्रह्मयजमानयोरुपवेशनं प्रणीताप्रणयनं स्तरणं पविच-
क्षेदनं आभ्यक्ष्यान्वादानं पश्चिमे ऽग्नावधिश्रयणमुद्गसनमुत्पवनं प्रोक्षणं
शाखानिष्यननं उत्तरतस्तस्याः पशोरुपस्थापनं ह्येनोपसर्गनं अमुष्मे
त्वां जुष्टमुपाकरोम्यमुष्मे त्वा जुष्टं प्रोक्षाम्यमुष्मे त्वा जुष्टं नियुन-
ज्जीति यथादेवतं पलाशशाखायां नियोजनं पर्यग्निकरणं उदग्रयनं
संज्ञपनं पुरस्ताच्चाभेर्वपोत्खेदनं वपाथ्यपण्योः प्रक्ष्मादनं प्रचामनं

पूर्वं ऽग्नौ अयणं अभिधारणं उद्दासनं ततो विष्णोर्हस्तो ऽसीति
 कुशस्तुवयोरादानं आघारौ महाव्याहृतिहोमः ततस्त्रिषु पलाश-
 पर्णेषु संहस्तेषूपस्तरणं^१ वपावधानं अभिधारणं ततो ऽमुष्मै स्वाहेति
 देवतामुद्दिग्य होमस्ततः पलाशास्तुप्रहरणं वपाअपण्योद्य ततः पश्चिमे
 ऽग्नौ स्वास्तीपाकअयणं उत्तरतो ऽवदानअयणं स्वास्तीपाकयूपमांसा-
 न्यादीनां संनयनं ततः सुषावदानधर्मणामुष्मै स्वाहेति देवतास्तु-
 दिग्य होमस्ततः स्त्रिष्टुक्ततो महाव्याहृतयः ततः सर्वप्रायश्चित्तं ततः
 प्राजापत्यान्तं ऊत्वा ततो दक्षिणादानं ततः सव्ये पाणौ ये कुशा
 इत्यादि अग्नेर्वांसो ऽसीति ततः^२ पर्युचणमिति ।

६. ये पश्याः स्वास्तीपाका येषां वा पशुना सह विकल्पः
 घघाष्टकायां गोपशुरजपशुः स्वास्तीपाको^३ वेति (श्रु० ३.१४.३)
 तेषामाग्नेयः सौम्यस्वाव्यभागौ । प्राप्तयोरेवाव्यभागयोः पुनर्वचनं
 शाखापशुधु प्रतिषेधार्थम् । देवतायै वपामिति चरोरुपरि या त्वगिव
 सा वपाकारसामान्येन^४ वपोच्यते । तां देवतायै जुहुयात् । देवतायै
 हविः स्त्रिष्टुक्ते चेति परिसंख्यानात् स्थानापत्तेः प्राप्तानां पशु-
 धर्माणां प्रतिषेधार्थं । आज्याहुतिस्यैवंप्रकारेणैव स्वास्तीपाकेषु स्त्रिष्टु-
 क्तदनन्तरं पाठक्रमादनुमतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण स्तुवः पाचमिति
 गार्ह्येषु वचनात् स्तुवेण ह्येतया ।

१ A कीर्तितम् । २ B ins समिदाधानं । ३ D अज स्वा० । ४ A वा
 वपाकासामान्येन वपोच्यते ।

२१.

१. शाखापशुनुकल्पसंबन्धेनेदमुच्यते । अतो यद्यथाचार्याया-
 ग्रेय इत्येवमादयः शाखापशवो गृह्योक्तास्तथापि तेषामिह पाठा-
 द्वैकल्पिकमनुष्ठानम् । मधुपर्कसु ^१नियमतस्त्रैवर्षिकानामाचार्या-
 दीनां परिसंवत्सराद्गृह्यमागतानामवश्यं कर्तव्यः । तेनेह्यभिधीयते ।
 चत्विजो घृणीत इत्यनेनापि वक्ष्यमाणेन चादृशस्तादृशो वास्य
 संबन्धो नास्ति^२ । तेनेहोपदिश्यते । आचार्यादयश्चत्वारः प्रसिद्धाः ।
 स्वातकस्यान् समावृत्तमाचो गृह्यते । प्रियश्च दुहितुः परिणयनार्थ-
 मागतो वरः । एते ऽर्घ्या भवन्ति । अर्घ्यं इति विशिष्टेति कर्त-
 व्यताको मान्य इत्युच्यते । प्रियशब्दो विशेषणं मा विज्ञायीति
 षड्यक्षणम् ।

२. अहं वर्षेत्येवमादिना मन्त्रेणाचार्यादिरर्घ्यं उदङ्मुखः प्राङ्-
 मुखो वा विष्टरमधिष्ठायास्ते तं^३ वाधितिष्ठति । वक्ष्यति । कूर्चः
 पाद्यमर्थमाचमनीयं मधुपर्कौ गौरिति वेदयेतेति । अतश्चार्घ्यप्रदाया
 पूर्वमावेदितो ऽध्यामनाधिष्ठानयोर्विकल्पः । विष्टरं कूर्चं वोपादाय ।

३. अर्घ्यदायावेदितं पाद्यं प्रतिगृह्णाति । विराजो दोह
 इत्येवमादिना मन्त्रेण पादप्रक्षालनार्थमुदकं प्रतिगृह्णीयात् ।

४. अर्घ्यमित्युक्तो ऽर्घ्यदायानन्तरमपः प्रतिगृह्णीयात् ।

५. आचमनीयमिति प्रचोदितो ऽर्घ्यदायानन्तरमापो हि ष्ठा
 मयोभुव इत्येवमाद्याभिहितसृभिः प्रत्येकं चिरगृह्णामेत् ।

६. मधुपर्क इत्युक्तो ऽर्घदात्रा पाचसंपुट^१ सद्धि मधु यथा प्राग्विच^२ ब्रह्मा ईचते तथेक्ष्णं कुर्यात् । कथं च तत् । मित्रस्य त्वा चतुषा प्रतीच इत्यनेन मन्त्रेण । ततो ऽनन्तरम् ।

७. तथैव प्रतिगृह्णाति यथा ब्रह्मा । कथं च तत् । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्वाङ्मयां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि । तत्रैतावान्मन्त्रो ऽथ ॥ यशसे ब्रह्मवर्चसायेति मन्त्रोपजनः ।

८. तत्पात्रं कांस्यमकांस्यं वा^३ कांस्यग्रन्थेनोच्यते । तत्रप्रतिगृह्ण सव्ये पाणौ निधाय तस्मान्मधुपर्कं गृहीत्वाङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकाया चाङ्गुल्या पूर्वार्धादुपहत्य पूर्वार्धं कांस्याख्यस्य पात्रस्य निक्षिपेत् । वसवस्वेत्येवमादिना मन्त्रेणैकवारं द्वौ वारावमन्त्रकम् ।

९. पितरस्वेत्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणार्धादुपहत्य दक्षिणार्धं निक्षिपति । अमन्त्रकं द्विः । कांस्यस्वेत्येतदनुवर्तत एव ।

१०. आदित्यास्वेत्येवमादिना मन्त्रेण निक्षिप्यनमादानं च पूर्ववत् । पयार्धं इति विशेषः ।

११. रुद्रास्वेत्येवमादिना मन्त्रेणोत्तरार्धं निक्षिपेत् पूर्ववत् ।

१२. पावमघ्यान्मधुपर्कमङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामादाय विधे त्वा देवा इत्येवमादिना मन्त्रेणोर्ध्वं क्षिपेत्सहस्रमन्त्रेण दिस्त्रिणौम् ।

१३. उक्कार्यमेतत् ।

१४. तं मधुपर्कं महाव्याहृतिभिर्मन्त्रैस्त्रिभिरनुवर्तते । स्वरिति प्रत्येकं प्राप्नीयात् ।

१५. महाव्याहृतिभिस्त्रिभिरित्यनुवर्तते । अमस्ताभिस्त्रि-

भिर्महावाहतिभिश्चतुर्थं पिबेत् । प्राशनत्रयस्य पश्चान्मधुपर्कशेषस्य
कियतो ऽपि पानं कृत्वा ततः ।

१६. मधुपर्कोच्छिष्टं ब्राह्मणाय प्रदद्यात् । लिङ्गमत्राविवक्षितम् ।

१७. सर्वे वा मधुपर्कं पिबेत् ।

१८. अशु वा प्रक्षिपेदिति शेषप्रतिपत्तिपक्षत्रयम् ।

१९. ग्रं गो देवीरभिष्टथ इत्यादिकाभिस्तत्सृभिर्हन्मिरः-
स्यलमभिमृशेत् ।

२०. समानं तुल्यमित्यर्थः । ब्रह्मत्वविहितेन वा याजमान-
विहितेन वा प्राणसंमर्गनमत्रिशेषात् । अत एव च समानसुरोऽभि-
मर्गनादौति नोक्तम् । साहचर्यायाजमानेनैव नियमो मा भूत् ।

२१. समानं चग्रन्दायाजमानविहितेन । अन्यथासंभवात् ।

२२. अनन्तरमर्घदाया गौरित्येव वक्तव्यम् । यद्यपि गौकाग-
स्याल्लोपाकानां विकल्पितानामन्यतमस्योपादानं कृतं तथापि गौर्गौ-
रित्येवं वक्तव्यम् । अतः प्रागेतस्माद्गोप्रवदनात्तूष्णीमर्थं आसीत् ।

२३. इयं गौस्त्वदर्थमस्माभिर्हन्त्येत्यनेनाभिप्रायेण गौरित्यर्थं
इममर्थं बोधितः ।

२४. अर्थः प्रतिब्रूयात् । ओं कुरुतेति । यथाभिलषितं
संपादयतेत्यर्थः । ओमित्येतस्य मुतिरभ्यादानार्थत्वात् ।

२५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामित्येवमादिकामृचं
जपित्वा ततः ओमुत्सृजत दृष्टान्यत्तु एवं वा ब्रूयात् ।

२६. कूर्सादीनि यथाकालमर्घप्रदो^१ वेदयेत् । चिस्तिर्वेद-
येतेति तन्वान्तरात् ।

दिरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ श्रिष्टाचारस्तदाचरणं चायु-
यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये चतुर्थी
ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनकसूत्रस्य समं शिष्यद्वितेष्वप्या ।
वरदत्तमुक्तो भाष्यमानर्तीयो ऽकरोन्नवम्^१ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१.

‘उक्तानि प्रागैष्टिकानि कर्माणि’ सौमिकानि कर्माणि ।
सोमस्यावसरः । तदर्थमाह ।

१. श्रुताध्ययनग्रहणधारणश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानवन्तो ब्राह्मणा
षडय इहोच्यन्ते । कुतः । को न षडिर्भविष्यतीति त एतान्-
शानानपग्रमिति निरुक्तदर्शनात् । शतपथश्रुतेषु । यो वै ज्ञातो
ऽनूचानः स षडिरिति । तेषां पुत्रा आर्षयास्तान्यूनस्तद्वर्णाननूषा-
नानध्ययनव्याख्यानवमानृत्विजो यश्नक्तो वृणीते । यश्नयापाराया-
भिप्रसादयतीत्यर्थः । सोमेन वक्ष्यमाणः । सोमेन वक्ष्य इत्यभि-
प्रवृत्तः^१ । (आश्व० गृ० १.२३.१) ।

२. चतुरो महर्त्विजो वृणीते । सर्वान् वा सदस्यसप्तदशान् ।
उभयं प्राखान्तरात् ।

३. चन्द्रमा मे दैवो ब्रह्मा एतदुपांशु । त्वं मानुष एतदुच्चै-
र्भूयात् । एवं ब्रह्माणं वृणीते मन्त्रलिङ्गात् ।

४. एवं सर्वान् वक्ष्यमाणानृत्विङ्नामान्तं मन्त्रमुपांशुक्ता शेष-
मुच्चैरिति ।

१ B ins षड । १ B C add सौमिकानि कर्माणि, C has ऐष्टिकानि कर्माणि
in marg. २ C = आश्व० in marg instead of प्र ।

५. उद्गातारं वृणीते मन्त्रवर्णात् । नो देव इति द्वियजमानके ।
नो देव इति वज्रयजमानके^१ । एवं सर्वेषु वरणमन्त्रेषु पूर्वेषु
चोत्तरेषु च ।

६. अनेन मन्त्रेण होतारं वृणीते मन्त्रवर्णादित्युक्तम् ।

७. वायुर्मे इत्येवमादिना मन्त्रेणाध्वर्युं वृणीते ।

८. प्रजापतिर्मे इत्येवमादिना मन्त्रेण सदस्यसंज्ञकं वृणीते ।
प्रजापतिर्नो देव इति द्वियजमानके । नो देव इति वज्रयजमानके ।
अथमुपद्रष्टा^२ भवति । सर्पस्तु न शून्यं सदस्क्रुर्यादिति ह्न्दोगानाम् ।

९. अतवो म इत्येवमादिना मन्त्रेण होत्राग्निसिनो वृणीते ।
होषका होत्राग्निसिन उच्यन्ते ।

१०. भर्गं म इत्येवमादिकं मन्त्रं वृत्तं अलित्वा जपित्वागन्तारं
जपात्पृच्छति यदि पूर्वं न ज्ञातो यो ऽयं यज्ञः कर्तव्यः । किमय-
महौन उत नेति । कश्चिच्छब्दः किंशब्दश्चार्थः । अनुदेशः स
उच्यते यः हत्वान्यस्मै जीवते मृताय वा अनुदिशते । यथा
कात्यायनेनोक्तम् । उखा चेद्विध्वन्म्रियेत सोपकरणमाहिताग्न्यावृता
दग्ध्वा नेदिष्यद्भिं शित्वा तमस्मा अनुदिशेदित्येक इति^३ । न्यस्ता-
र्लिङ्गसु न्यस्तं धरित्यक्तमार्लिङ्गं घस्मिन्नन्येन केनचिद्यजमानस्य
दोषेण । नीतासु दक्षिणासु यः शेषः स नीतदक्षिणो यज्ञशेषः ।
एवं दृष्टादृष्टदोषपरिहारार्थम् । यद्येतेषामन्यतमो न भवन्ति ततः
प्रतिशृणोति । इतरथा प्रत्याचष्टे । प्रतिश्रवः क्रियाभ्युपगमः ।
प्रत्यागख्यानं तद्विपर्ययः ।

२.

१. ऋत्विग्वरणादनन्तरं देवयजनजोषणम् । महर्त्विजो यज-
मानश्च प्राक्प्रवणं देवयजनं जोषयेरन् । आखान्तरात् ।

२. पूर्वोत्तरयोर्दिशोर्यदनन्तराखं तदवनतं देवयजनं यज्ञका-
मस्य कुर्यात् ।

३. यस्मिन्देवयजने स्थितो होता सामिधेन्याद्यनुब्रुवन्नाहवनीय-
मादित्यमपश्च नदीतडागादिष्ववस्थिताः पश्येत्तद्ब्रह्मवर्चसकामस्य
देवयजनं भवति ।

४. शुद्धपक्षे दौचाप्रकमः । पुष्ये नक्षत्रे पुष्यादौ समापनं च
शोमस्य ।

३.

१. अपराह्णे दौचणीयासंज्ञका अग्राविष्णुदेवताका इष्टिर्भवति ।
संज्ञाकरणं चिह्नविश्व^१ दौचणीयेत्येवमाद्यर्थम् ।

२. नियमार्थं वचनम् । पूर्वकारिवशाद्भुविरन्तरे ऽपि ।

३. पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति श्रुतेः ।

४. इष्टिर्विशेष्यते । उपांशुहविरियमिष्टिर्यत्रापि बह्वनि
हवींषि भवन्ति ।

५. प्रेङ्खो अग्न इमो अग्न इति विराजौ खिष्टकृतो याज्यानु-
वाक्यो भवतः आखान्तरात्^२ ।

६. नित्ये वा स्त्रिएकतो याज्यानुवाक्ये भवतः । विराजौ स्त्रिएकतो वेति सूत्रे कर्तव्ये विराण्णित्ययोस्तुभ्यताप्रज्ञापनार्थं सूत्रभेदः । अतश्च यत्र यातयामत्वदोष आशङ्क्यते तत्राविनियुक्तयोः क्रिया सिद्धा भवति । .

७. उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहृतो भूयसि हविष्करण इदं मे देवा हविर्जुषन्ताम् । एता इक्षायां तिस्र आश्रिषः । एतासां स्थाने ऽस्य यज्ञस्यागुर उदृचमशीय इत्येतानि^१ षट् पदानि भवन्ति । उपहृतो ऽयं यजमान इत्यस्य प्राकृतस्यैव पाठः सन्धर्थः । इति-करणश्च त्रिस्रष्टार्थः । इक्षायास्तुक्तो विधेयः । सूक्तावाके उच्यते । उत्तरां देवयज्यां भूयो हविष्करणमायुः सुप्रजास्त्वं दिव्यं धामेति पञ्चाश्रिषो नामग्रहणस्थानन्तराः । तासां स्थाने ऽस्य यज्ञस्यागुर उदृचमशीयेति षट् पदानि भवन्ति । तच्च^२ वक्ष्यमाणसूत्राभिप्रायेण यजमाननामग्रहणमुत्सृज्य तस्मात्पूर्वं पदत्रयं गृहीत्वा सूत्रकारेण प्रयोगः प्रदर्शितः । आश्रास्त इति चावसानार्थं पठन्ति । एवं व्यवस्थितमिक्षायां सूक्तावाके च कुर्यात् । प्राक्कार्तीयसवनिक्याः पुरोलाशेलायाः । द्वितीयसवने भवा तार्त्तीयसवनिकी । पुरोलाशेला सवनीयपुरोलाशसंयन्विनी इक्षा । प्राक् तस्या आगुर उदृचमशीये-त्येवमादि यथोक्तं कर्तव्यम् ।

८. वक्ष्यत्याग्नेयः सवनीय इत्यादि । प्राक्स्मात् चे सूक्तावा-
कास्तेषु षोडशप्राप्तं यजमाननामग्रहणं प्रतिषिध्यते ।

९. इयं दीक्षणीया इष्टिः पत्नीसयाजान्ता भवति । तपेव

श्रुतत्वात् । आहवनीयोपस्थानमप्रतिपिद्वमासीत्तदप्यनेन प्रतिषिध्यते ।
चशब्दादयमपि दौक्षणीयाधर्मो न केवलं पौर्णमासीविकारादयः ।

४.

१. दौक्षणीयानन्तरं नवनीताक्तं कृताञ्जनं निर्वृत्तवापनवाचनं
त्यक्ताहुलिं यजमानं शालां प्रवेष्ट्याध्वर्युरौद्वभणानि जुहोति ।
तमध्वर्युमन्वारभ्य मनो म इत्यादिकैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चेवाङ्गती-
रनुमन्त्रयेत् । याजमानमेतन्न दौचम् ।

२. एतैरेव पञ्चभिर्मन्त्रैः ।

३. एकदौक्षे च यज्ञे वक्ष्यमाणमुपस्थानमौद्वभणानन्तरं कुर्यात् ।
एतदपि याजमानं चशब्दात् ।

४. मनो दौक्षामित्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठत इति
वाक्यशेषः ।

५. वाचं दौक्षामित्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

६. प्राणमित्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते ।

७. बहवो दौक्षासंख्याविकल्पाः शाखान्तरेषु । तदभिप्रायेणो-
क्तम् । अपरिमिता दौक्षा इति । दौक्षाधर्मयुक्तान्यहानिदौ क्षा
इति उच्यन्ते । तासां दौक्षाणामपवर्गं परिसमाप्तावित्यर्थः । 'प्राय-
णीयसंज्ञका इष्टिर्भवति । इष्टियहणं विस्पष्टार्थम् ।

५.

१. यजतीति वाक्यशेषः । हविरूपदेयो याज्यानुवाक्यानियमार्थः ।

२. चोदनानुपूर्व्येण याज्यानुवाक्यायुगलान्याह । पथ्यायाः स्वस्तेः पुरोनुवाक्या स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु । याज्या स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा ।

३. आग्नेयस्य पुरोनुवाक्याग्ने नय सुपथा राये अस्मान् । याज्या अग्ने त्वं पारया नथो अस्मान् ।

४. सोमस्य पुरोनुवाक्या त्वं सोम प्र चिक्षितो मनौषा । याज्या धा ते धामानि हविषा यजन्ति ।

५. सवितुः पुरोनुवाक्या तत्सवितुर्वरेण्यं । याज्या व इमा विश्वा जातानि ।

६. अदितेः पुरोनुवाक्या शुचामाणं प्रचिवीं घामनेहसम् । याज्या महीम् पु मातरं सुप्रतानाम् ।

७. इयं प्रायणीया पञ्चदशसामिधेनीका भवति ।

८. अस्या एवापरो धर्म उपांशुहविदम् ।

९. चोदकप्राप्तयोः प्रतिषेधः शाखान्तरान् ।

१०. त्वां चित्रयवस्तम स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या । यदाश्चिष्ठं तदग्नय याज्या ।

११. ग्रन्थन्ता प्रायणीयेति श्रुतेः । एतावन्तो वैशेषिकाः प्रायणीयाधर्मा नान्य इति चशब्दः । अतश्च ये ऽस्मिन् प्रकरणे उक्ताः प्रायणीयाधर्मास्त एवोदयनीयायामतिदिशन्ते । नान्ये आग्निधामनिर्वचनमित्येवमादयः ।

६.

१. प्रायणीयानन्तरं सोमकयः । ततः परिवहनम् । तत्र होतुः संप्रेषितस्थानुवचनम् । तदेतस्मिन्नवधौ भवति । राजानमिति सोमस्य पर्यायोऽन्यस्मिन्नप्रदेशे संव्यवहाराय ।

२. शकटचक्रयोश्चलतोः प्रतिरुद्धे वर्तनी उच्येते । तयोरन्तरेण तिष्ठन् भद्रादमि श्रेय इत्यादिकामनुब्रूयात् ।

३. इमां धियं शिचमाणस्य देव वनेषु व्यन्तरिचं ततान सोमयास्ते मयोभुव इति चतस्रः । एताः षडप्यन्तरेण वर्तनी अनुसंयन्तुब्रूयात् ।

४. ग्रास्तां पूर्वेणाध्वर्यवः शकटमवस्थाप्य प्रपादयन्ति प्रवेष्टयन्ति ग्रास्तायां सोमम् । दग्धपेये तु ब्रह्मागारं ययन्ति । तत्रापि कथं नाम होतान्वियादित्याध्वर्यवस्य ग्रास्तामयेणेत्यादेरुपदेशः ।

५. येनाध्वर्यादयो प्रजेयुर्यथाहवनीयं पूर्वेण वापरेण वा तेनानुममियाद्धोता ।

६. या ते धामानि हविषा यजन्तीति गृहीतसोमान्प्रपद्यमानाननुप्रपद्य ततः ।

७. येन प्रजेयुस्तेनानुममियादिति यद्यपरेणाप्याहवनीयं गतस्तथापि प्रत्येत्यागेणाहवनीयं दक्षिणामुखः स्थित आगन्देव षट्भिर्वर्धतु धयमिति परिदध्यात् ।

८. उपसृग्याप उत्सृज्यते वाग्धमादेः ।

८. उपसर्जनैरधिश्यति मदन्तीसेत्यातिथ्यायां । मदन्त्य आ-
ध्वर्यवोक्ता^१ मदन्त्याख्या आपः । ताभिर्ददकार्य उदकप्रयोजनमुप-
स्पर्शनादि कुर्यादत ऊर्ध्वमाग्नीधोमप्रणयनात् ।

७.

१. सोमपरिवहनादनन्तरमातिथ्यानामेष्टिर्भवति^२ । वैष्णवी
विष्णुदेवत्यमक्षां हविः कर्तव्यम् । संज्ञाकरणं शास्त्रसंन्यवहारार्थम् ।

२. वार्चन्नावाव्यभागावित्युक्तं भवति ।

३. प्रधानयाव्यानुवाक्ये । विष्णोर्तुं कं वीर्याणि प्र वोचमिति
पुरोनुवाक्या । प्र तदिष्णुः स्रवते वीर्येणेति याव्या ।

४. होतारं चिधरयमध्वरस्य यस्त्वा स्रवः सहिरण्यो अग्न इति
मंधाज्ये इति श्रुतेः ।

५. अग्निसम्यगौथानुवचनमामन्त्रे हविष्यमिष्टु^३ इत्यभिप्रायः ।
एवं प्रतग्रहणाभावानुवृत्तिर्यजमानस्य प्रदर्शिता भवति । तथा च
कात्यायनः । अग्न्यन्वाधानव्रतोपायनारण्यभोजनदानव्रद्धवरणानि
दीक्षणीयाप्रभृति प्रागुदवमानोपायाः सोमे कृतत्वादित्यत आह ।

६. इयमिष्टिरेवंधर्मिका भवति ।

७. एवमेव श्रुतेः ।

१ B om. मदन्त्याख्या । १ C (in marg) *मदन्त्या* instead of *मदन्ता*
२ □ (in marg) ३ instead of ४ ।

८.

१. आतिथ्यानन्तरं सर्वे यजमानका षट्विजो मदन्तीरूप-
स्पृश्य वक्ष्यमाणं तानूनघ्रावमर्गनं कुर्युः । सर्वावचने हेतौव केवलः
स्यात्परिभाषितत्वादिति ।

१. अनाष्टमत्येवमादिना मन्त्रेण तानूनघ्रावमाज्यमृत्विजो
यजमानस्य समवसृशन्ति । तदाज्यं च विश्रेयते । सहिरण्यं भुवाया
आगतं पाचौस्यं बर्हिषि स्थापितं भत् । सहिरण्यमिति हिरण्य-
स्याप्राधान्यात् पठे केवलमपि । भ्रौवमाज्यमिति पूर्वकारिवशात्
सर्वेषामाज्यघट्टणमिति ज्ञापनार्थम् । बर्हिष्यासन्नमिति निराधार-
ग्रह्यया पाचौस्यमित्युक्तम् ।

२. तानूनघ्रावमर्गनादनन्तरं मदन्तीरूपस्पृश्यायेणाहवनीयं
परीत्य अंशुतुपस्पृशन्तास्त्रिपर्वाणः सोमोऽगवस्तानुपस्पृशन्तो राजानं
सोमं स्रग्नेन मन्त्रेण चाप्याययन्ते । यजमानयष्टा सोदमद्भ्योद्भावा-
भीभाध्वर्यवः । अंशुरंशुष्ट इत्येवमादिना मन्त्रेण । अत्र मन्त्रे
सुत्यापदस्य विहृतौ सुत्यादिने सुत्यावज्जने च साधारणे सोमे
वचनोद्घः^१ । सुत्ये उदृचं सुत्या उदृचमिति ।

३. सोमाप्यायनं कृत्वा सत्रैव स्थिता उरोऽभिमर्गनं कुर्वन्ति
यमादित्या इत्येवमादिना मन्त्रेण ।

५.^१ उपस्पृशेति गृह्यसिद्धस्य वचनं निरुद्धाद्भाष्यार्थम् । सोमा-
प्याययितार उरोऽभिमर्गनं कृत्वा मदन्तीरूपस्पृश्य प्रत्येत्य निष्कृवते ।

१ A B (see h) *नस्य नोद्घः । १ A om. the comm. on 5 6 and the
beginning of 9, 1.

यज्ञं परिभूय दक्षिणतः सोमाप्यायनाय गतास्तदुरितं^१ नमस्कारेणापनयन्तीत्यर्थः । कथं तदित्यत्र आह । दक्षिणोत्तानान्पाणीन् । दक्षिणा उत्ताना इतरे तदिपरीतास्तानेवं विन्यस्य तादृशाग्रस्तरे कृत्वा निऋवते पौर्वोद्धिके निऋवने^२ । सव्योत्तानानपराद्धे । आपराद्धिके निऋवने^३ । एष्टा राय इत्येवमादिना मन्त्रेण ।

६. आप्यायनसुरोऽभिमर्शनं प्रस्तरे निऋवनमित्येवमाधुपसधुपसदि^४ प्रतीष्टि परिधमाप्यनन्तरं कर्तव्यम् । आतिथ्यानन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण प्रवर्ग्या वक्तव्यो यतो ऽतस्तमाह ।

६.

१. प्रवर्ग्य इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । तद्रहितः प्रथमप्रयोगो भवति । तत्र प्रथमयज्ञे प्रवृज्यादिति (कौ० ८. ३) श्रुतेः ।

२. अधिगतमकलवेदार्यस्यानूचानस्य प्रथमयज्ञे ऽपि विकल्पतः प्रयोगो भवति । कामं तु यो ऽनूचानः श्रीचियः स्यात्तस्य प्रवृज्यादिति श्रुतेः ।

३. प्रवर्ग्यप्रचार इति वाक्यशेषः । सूचारभ्यो शेतुस्तत्र पश्चादुपवेशनं कथं नाम स्यादिति ।

४. अभिष्टौतीति सूत्रच्छेदः । क्लानिर्देशः क्रमार्यः । महावीरमाचाणि प्रवर्ग्यापयोगीनि । तेषु साक्ष्यमानेषु पूर्वेण द्वारेण पत्नीशालां प्रविशेत् । न्यायप्राप्तमप्येतदुच्यते । यदा मध्यन्दिने प्रवर्ग्य-

८.

१. आतिथ्यानन्तरं सर्वे सयजमानका ऋत्विजो मदन्तीरूप-
स्पृश वक्ष्यमाणं तानूनघ्रावमर्शनं कुर्युः। सर्वावचने हेतैव केवलः
स्यात्परिभाषितत्वादिति।

२. अनाष्टमित्येवमादिना मन्त्रेण तानूनघ्राख्यमाज्यमृत्विजो
यजमानस्य समवमृशन्ति। तदाज्यं च विग्रेथ्यते। सहिरण्यं ध्रुवाया
आगतं पाचौस्थं बर्हिषि स्थापितं भत्। सहिरण्यमिति हिरण्य-
स्याप्राधान्यात् पचे केवलमपि। ध्रौवमाज्यमिति पूर्वकारिवशात्
सर्वेषामाज्यप्रहणमिति ज्ञापनार्थम्। बर्हिष्यामन्नमिति निराधार-
शङ्कया पाचौस्थमित्युक्तम्।

३. तानूनघ्रावमर्शनादनन्तरं मदन्तीरूपस्पृश्याद्येणाहवनीयं
परीत्य अंशुनपस्पृशन्तस्त्रिपर्वाणः सोमांशवस्तानुपस्पृशन्तो राजानं
सोमं स्पर्शनेन मन्त्रेण चाप्याययन्ते। यजमानपृष्ठा होत्रमृद्धोद्वाचा-
ग्रीध्राध्वर्यवः। अंशुरंशु इत्येवमादिना मन्त्रेण। अत्र मन्त्रे
सुत्यापदस्य विहृतौ सुत्यादित्वे सुत्यावङ्गत्वे च साधारणे सोमे
वचनोद्देशः^१। सुत्ये उदृचं सुत्या उदृचमिति।

४. सोमाप्यायनं कृत्वा तत्रैव स्थिता उरोऽभिमर्शनं कुर्वन्ति
यमादित्या इत्येवमादिना मन्त्रेण।

५.^१ उपस्पृश्येति गृह्णामिद्वयस्य वचनं निष्क्रवाद्भार्यम्। सोमा-
प्याययितार उरोऽभिमर्शनं कृत्वा मदन्तीरूपस्पृश प्रत्येत्य निष्क्रुवते।

१ A B (see h) *नस्य नोद्देशः। १ A om the comm. on 5 B and the
beginning of 9, 1

यज्ञं परिभूय यद्विष्णतः सोमाप्यायनाय गताभ्युदुरितं^१ नमस्कारेणापनयन्तीत्यर्थः । कथं तदित्यत आह । दक्षिणोत्तानान्याणीन् । दक्षिणा उत्ताना इतरे तद्विपरीतास्तानेवं विन्यस्य तादृशाग्रस्तरे हत्वा निऋवते पौर्वाह्निके निऋवने^२ । सव्योत्तानानपराह्णे । आपराह्निके निऋवने^३ । एष्टा राय इत्येवमादिना मन्त्रेण ।

६. आप्यायनमुरोऽभिमर्गनं प्रस्तरे निऋवणमित्येवमाद्युपसद्युपसदि^४ प्रतीष्टि परिसमाप्यनन्तरं कर्तव्यम् । आतिथ्यानन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण प्रवर्ग्या वक्तव्यो यतो ऽतस्तमाह ।

६.

१. प्रवर्ग्य इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । तद्विहितः प्रथमप्रयोगो भवति । तत्र प्रथमयज्ञे प्रवृज्यादिति (कौ० ८. ३) श्रुतेः ।

२. अधिगतसकलवेदार्यस्थानूचानस्य प्रथमयज्ञे ऽपि विकल्पतः प्रयोगो भवति । कामं तु यो ऽनूचानः श्रोत्रियः स्वात्तस्य प्रवृज्यादिति श्रुतेः ।

३. प्रवर्ग्यप्रचार इति वाक्यशेषः । सूचारश्चो होतुस्तत्र पद्यादुपवेशनं कथं नाम स्यादिति ।

४. अभिष्टौतीति सूत्रच्छेदः । त्वानिर्देशः क्रमार्थः । महावीरपात्राणि प्रवर्ग्यापयोगीनि । तेषु साद्यमानेषु पूर्वेण द्वारेण पत्नी-शालां प्रविशेत् । न्यायप्राप्तमप्येतदुच्यते । यदा मध्यन्दिने प्रवर्ग्य-

१ C (in m.m.g.) पत्नी । २ A B निऋवने । ३ B इत्येतदुप ।

घरणमाग्नीध्रीये भवति तदा तस्मिन् प्रवेशो दक्षिणेन द्वारेण
व्यवायात् ।

५. आहवनीयखरपात्राणामुत्तरत इति नोक्तम् । कश्चित्सर्व-
यामसंभवात् । तद्यथा । आग्नीध्रीये नाहवनीयो नापि द्वौ खरौ ।
यथासंभवं संचर आहवनीयासमासाक्षयते^१ ।

६. प्रवर्गप्रचारप्रदेशस्य पश्चात्संनिधावुपविशेत् ।

७. अध्वर्युणा ।

८. अर्धर्धं संदधदेकैकां मकारान्तप्रणवावसानयुक्तामभिष्टौति ।

९. एकशतसहस्राको ऽयमृगणस्तस्येयं प्रथमा ।

१०. शाखान्तरीयत्वात्सकलपाठः ।

११. विकल्पितान्तस्य शाखान्तर आखानात्^२ । ब्रह्मा जज्ञानं
प्रथमं सुरस्तादिति प्रतीकयहणात् सावित्रीः प्रथमा अभिष्टौतीति
च श्रुतेः (कौ० ८. ३) ।

१२. अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्येतां महावीरमुळे
ऽव्यमाने ऽभिष्टुयात् । स यच्चैतां होताच्चाह्वान्जन्ति यं प्रथयन्तो न
विप्रा इति तदेतं प्रचरणीयं महावीरमाज्येन समनक्तीति शतपथ-
श्रुतेः (१४. १. ३. १३) । अध्वर्युश्रुतिवशात्^३ पूर्वमभ्यञ्जनादारभ्यम् ।

१३. सं मौदस्त महान्^४ अमीति खरस्ययोर्मुञ्जप्रज्वलयोरुपरि
महावीरे साद्यमाने ऽभिष्टुयात् ।

१४. भवा नो अग्रे सुमना उपेतौ तपो व्यग्रे अन्तरा^५

१ A आहवनीयादीनामसमाप्तान्ते, C (see h) यम over याम and म over म ।

२ B (in margin) दशमान् । ३ C om श्रुति । ४ C मह । ५ C अन्तर ।

अभिचान् यो नः अनुत्यो अभिदासदग्ने । एतास्त्रिस्तो ऽङ्गारेषूपोद्घ-
मानेखभिष्टुयात् ।

१५. कृणुष्व पाजः प्रसितिं नष्ट्यौमित्येवमाद्याः पञ्चाभिष्टुयात् ।

१६. परि त्वा गिर्वणो गिरः । अधि द्वयोरदधा उक्थं
वचः । एते अभिष्टुयात् । ऐन्द्रायभिरूपे अभिष्टौतीति (८. ४)
श्रुतेः ।

१७. शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् । अर्हन्विमर्षि मायकानि
धत्वेति । पौष्णीं च रौद्रीं चाभिरूपे अभिष्टौतीति श्रुतेः ।

१८. पतङ्गमक्रमसुरस्य मायया दधं सूक्तम् । सक्ते द्रुपस्य
धमतः समस्वरक्षिति नवकं सूक्तम् । एते अभिष्टौति ।

१९. पवित्रं ते विततं ब्रह्मण्यते द्वे सचौ^१ ।

२०. वि यत्पवित्रमित्यगदिका कल्पजामभिष्टौति । सा द्वादश
पावमान्य इति (८. ५) श्रुतेः ।

२१. अयं वेनस्योदयत्पृन्निगभां इत्येतदष्टकं सूक्तमभिष्टौति^२ ।
नाके सुपर्णमुप यत्पतन्नामित्येतां वर्जयित्वा^३ ।

२२. गणानां त्वा गणपतिं हवामह इत्येकोनविंशतिकं सूक्तम् ।

२३. दृष्टददेम विदधे सुवीरा इति एतद्वनरमातं पठन्
वीरकामायै पथ्ये यथाभिजयितं वीरं पुत्रं ध्यायात् ।

२४. का राधद्भोचाशिना वामिति एता मन्त्राभिष्टुयात् ।

२५. आ नो विद्याभिरुतिभिरित्येतामित्यो ऽभिष्टुयात् ।

१ C adds ना द्वादश पावमान्य इति इति. २ C om अभिष्टौति । ३ C इत्ये-
तामष्ट्याभिष्टुयात् ।

२६. प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वमिति पञ्चर्चं सूक्तं पौवांश्चिके प्रवर्ग्यप्रचारे ऽभिष्टुयात् ।

२७. आ भात्यग्निरुपसामनीकमिति पञ्चर्चमेवापराह्निके प्रवर्ग्यप्रचारे ऽभिष्टुयात् ।

२८. ईले द्वावाष्टथिवी पूर्वचित्तय इत्येतत्पञ्चविंशतिकं सूक्तं सर्वमुत्तमेन खरेणाभिष्टुयात् । उत्सृज्य मध्यमां वाचम्^१ ।

२९. अग्रस्वतीमित्येतां पठित्वा धुभिरक्तुभिरित्येतां परिग्निय्याध्वर्युणा रुचितो धर्म इत्युक्ते ऽरुरुषदुपसः पृश्निरग्निय इत्येतामभिष्टुयात् । क्कानिर्देशः क्रमार्थः ।

३०. ईलेद्यावीयस्योत्तमयानुवचनं परिसमाप्य । अत्रापि परिधायेति क्रमार्थो निर्देशः ।

३१. अनुवचनान्ते मदन्तीरुपसृशोत्याय ततो ऽवकाशानामनुवाक्तेनाध्वर्यवोक्तेन महावीरमुपस्याय मदन्तीरुपसृशोपविशति^१ ।

१०.

१. त्रयस्त्रिंशदुत्तरा अभिरूपा दोहनूया अभिष्टौतीति श्रुतत्वात् । दोहनूयाद्यवसर इदानीम् । तत्र यदा गामाङ्गयत्यध्वर्युर्दोहाय तदा उप ऋये सुदुघां धेनुमेतामित्येतामभिष्टुयात् ।

२. क्षिण्वती वसुपत्नी वसूनामित्यागच्छन्त्यां गवि ।

३. गवीत्यनुवर्तते । अभि त्वा देव भक्तिरित्येतामनुष्टुयात् । अभिधीयमानायां वध्यमानायामित्यर्थः ।

४. समी वत्सं न मादभिः सं वत्स इव मादभिरिति हे ।
अप्येते अभिष्टुयात् उपसृज्यमानायां गवि । सवत्सौक्रियमाणाया-
मित्यर्थः ।

५. यस्ते स्तनः प्रग्रयो यो मयोभूरित्येतामभिष्टुयात् । वत्से
स्तनं गृह्णति सति ।

६. गौरमौमेदनु वत्सं मिपन्तमित्येतामभिष्टुयात् स्तनादुमुच्य
यत्से नौघमाने ।

७. नमसेदुप सौदत संजानाना उप सौदन्नभिस्तु इत्येते
दोग्धर्युपसौदत्यभिष्टुयात् ।

८. दोहेन गासुप शिवा सखायन् । दुहन्ति. सग्नैकाम् । आ
दशभिर्विवस्वतः । आत्मन्वन्नभो दुह्यते हतं पयः । समिद्धो अग्निर-
ग्निनेति कल्पजा । समिद्धो अग्निरुपपन्न रयिर्दिव इति कल्पजेव ।
तदु प्रयत्नतममस्य कर्म । एताः सप्ताभिष्टुयादुह्यमानायां गवि ।

९. अधुचत्पिषुषीमिपम् । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते । एते अभिष्टु-
यादुत्तिष्ठति सति दोग्धरि ।

१०. उप इव पयसेत्यादिकां कल्पजामाह्रियमाणयोः पयमो-
रभिष्टुयात् । ननु कतमे एते द्वे पयमी । उच्यते । येनैव क्रमेण-
ध्वर्युर्गां दोग्धि तेनैव क्रमेण प्रतिप्रस्थाता अजां मयूत्से यज्ञा
दोग्धि । अतो गव्यं आज च द्वे पयमी ।

११. केषां चिद्ध्वर्युजामानीय पयमी गरम्य एव महावीरे
आसेकक्रिया । तत्राभिष्यमानयोः पयमोर्यथासंग्यमा सुते मिश्रत
श्रियमित्येकस्मिन्ना नूनमग्निनोर्हविरित्यपरस्मिन्नाभिष्टुयात् ।

१२. उदु स्य देवः सविता हिरण्येत्युद्यम्यमाने खरान्महावीरे ।

१३. वाजसनेयके पयश्चाहरणादनन्तरं खरान्महावीरमुद्य-
म्योपयमन्यामाधायासेकः । तचासेकोद्यमनकर्मणोर्विपर्यासे यथा-
कर्माभिष्टुयात् ।

१४. अनन्तरं यागार्यमध्वर्यादय^१ आहवनीयं व्रजन्ति तेषु
प्रवृत्तव्रजनेषु^२ प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्येतामभिष्टुयात् ।

१५. नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तमित्येतामृचमनुसंयन्नभिष्टुयात् ।
काननुसंयन्निति चेत् । तेषु प्रव्रजत्सु पूर्वाक्ता ।

१६. यच्च तस्य संभवः । कच्च तस्य संभवः । सौत्ये ऽहनि प्रवर्ग्यं
क्रियमाणे सदसि सोऽपदनमस्ति । तच्चाग्नीध्रीयाद्यजतिदेशमनुगत्य
प्रत्येत्योत्तरेणाग्नीध्रीयं गत्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्य सोऽपदन
उपविश्य वक्ष्यमाणं कर्म करोति । अन्यचासनमाचमम् । आसीनन्याय-
मिति परिभाषितत्वात् ।

१७. अध्वर्युणा संप्रेषितः ।

१८. उभा यिवतमश्विना गायत्री । तप्तो वां घर्म इत्यादिका
कल्पजा त्रिष्टुप् । आभ्यासेकीकृत्य मध्ये ऽनवस्यन् वषट्कुर्यात् । दाभ्यां
यजेत् त्रिष्टुप्वतीभ्यां पूर्वाङ्ग इति (८. ७) श्रुतेः ।

१९. घर्मस्याग्ने वीहीत्यनेनानुवषट्करोतीति पूर्वाङ्गे पौर्वाङ्गिके
प्रवर्ग्यचरण इत्यर्थः ।

२०. यावदुक्तमेव । नाभ्यधिकं मामिधेन्याद्यपीत्यथशब्दस्यार्थः ।

१ A पदादिप्रायो पयसेर्होमायैम्, B (in marg) आभिचमानयो पयसे ।
२ A प्रव्रजत्सु ।

२१ अस्य पिवतमग्निना गायत्री । यदुखियास्त्राज्जतमित्येव-
मादिका जगती कन्यजा । जगद्वतीभ्यानपराष्ट इति श्रुते ।

२२ यथा पूर्वाङ्गे ।

२३ स्वाहाहृत इत्येवमाद्युभयत्र असयुज्यविधानात् ।

२४ सखे सखायमभ्या वदत्वित्येतामागच्छति सत्यभिष्टुयात् ।
उत्तरपूर्वाङ्गे गत्वाध्वर्युरागच्छति । सो ऽस्याभिष्टुवावधि ।

२५ साद्यमाने इति महावीर खरे सादयत्यध्वर्युस्तस्मिन्नवधौ
गन्धर्व इत्या पदमस्य रक्षतीत्येतामभिष्टुयात् ।

२६ आवर्तन महावीरपाचस्य न्युज्जताकरणम् । तत्कुर्वति
सत्यध्वर्यो त चेमित्या नमस्विन इत्येतामभिष्टुयात् । प्रागायम-
ष्टम मण्डल तचभवा प्रागायिका ।

२७ तत्राध्वर्युणामग्निहोत्रावृता होमस्त पुरा हविर्हविष्मो
महि सप्त दैव्यमित्येतामभिष्टुयात् ।

२८ ऊतग्रेषस्य प्राणभक्षो ऽवप्राणमाचमित्यर्थः ।

२९ शाखान्तरादुभयोस्तानेव समुपह्वयेति ।

३० एवमेव द्रष्टव्यम् ।

३१ ऊत हविरित्येवमादिको भक्षमन्त्रः । ययोरेव भक्ष-
स्तयोरेवाय भक्षमन्त्रः । न केवलस्य यजमानस्यानन्तरत्वात् ।

३२ आ यस्मिन् सप्त वासवा इत्येवमादिकां कन्यजामभिष्टु-
यात् । ससाद्यमानेषु अध्वर्युणा महावीरपात्रेषु ।

३३ सूर्यवसाह्मगवती हि भूया इत्याग्नौर्वत्या परिदधातीति
(८ ७) श्रुते ।

२४. मदन्तीरुपसृश्य वाग्यमादुत्सृज्यते । शान्तिकरणं शुक्रिय-
मृषं (वा = २६. १) वाचमित्यादिकमध्वर्युवशादाद्यन्तयोर्भवत्येव ।

२५. सुत्ये प्रवर्ग्या वा भवत्यहन्त्यहनि आवत्सुत्यम् । आग्नी-
ध्रीये प्रवर्जनम् । होमस्त्वाहवनीय एव । सुते वह्निष्यवमाने पौवां-
हिकः प्रचारः । माध्यन्दिने पवमाने आपराहिकः । एवमेव श्रुत-
त्वात् । पूर्वकारिवशात् क्रिया ।

२६. आतिथ्यानन्तरं तानूनग्नसोमाप्यायनोरोभिर्मर्शनप्रस्तरेनि-
ऋवनं तत्कालोपसदा चरन्ति । प्रवर्ग्यरहिते यज्ञे । प्रवर्ग्यवति तु
प्रवर्ग्यं संस्थाप्य ।

११.

१. उपसत्स्वरूपमिदानीमुच्यते । उपसद्याय मौन्हुप इत्येता-
स्तिस्रः सामिधेनौराह पूर्वाह्नि । पौवांस्तिस्र्यामुपसदीत्यर्थः । कथं
पुनराह । अर्धर्चं संदधदनुच्छसन्नेकैकां सप्रणवां सकारान्तप्रणवाव-
सानां द्विरुक्त्वा तृतीयेन वचनेनोत्तरां संधायावसेत् ।

२. सामिधेनौराहेति संबध्यते । इमां मे अग्ने समिधमित्यो-
तास्तिस्रः आपराह्निक्यामुपसदि ।

३. अनवानमेकैकां सप्रणवां द्विरुक्त्वा तृतीयेन पूर्वस्था वचनेन
शुद्धप्रणवान्तेनोत्तरां संधायावस्थति द्वे अनुच्छसन्पठतीत्यर्थः ।

४. तृतीयायामृतीये वचने यः प्रणवस्तेनाग्निमावह होममावह
विष्णुमावहेति संदध्यात् । यथापठितमेवैतन्नाभ्यधिकं^१ परिसंस्था-

नात् । प्रणवेन संधानोपदेशात् अग्ने मह्यं असीत्येवमादेरावह
देवान्यजमानायेत्येवमन्तस्य चाभावः । तिस्र एव देवता व्यवसृज्या-
वाहयेत् ।

५. सुगादापनेनाग्निर्हतेत्यादिना सकलेन सुचावादाय । आ-
दायेति निर्देशः क्रमार्थः ।

६. तस्मादु तचोपांशु चरेयुरिति श्रुतेः (८.१) ।

७. अग्निर्हृषाणि जह्नत् अग्नेः पुरोनुवाक्या । य उप इव
ग्रयहेति याज्या ।

८. त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूः सोमस्य पुरोनुवाक्या । अपाह्वं
युक्तु इतनास पमिमिति याज्या ।

९. यः पूर्याय वेधसे नवीयसे विष्णोः पुरोनुवाक्या । तमु
स्रोतारः पूर्यं यथा विदेति याज्या ।

१०. यावदादिष्टं यावदुक्तमित्यर्थः । माकृतस्य स्त्रिष्टहदादेर्नि-
वृत्त्यर्थं वचनम् ।

११. अग्रेयं उप इवेति पुरोनुवाक्या । अग्निर्हृषाणीति याज्या ।
सोमस्यापाह्वं युत्सिति पुरोनुवाक्या । त्वं सोम क्रतुभिरिति याज्या ।
विष्णोस्तमु स्रोतारः पूर्यमिति पुरोनुवाक्या । यः पूर्यायेति
याज्या । एवमापराह्निके उपसञ्चरणे विपर्यासः । एवमियमिष्टिदये-
नैकोपसङ्गच्छते । इतरे अथैवमेव द्रष्टव्ये ।

१२. इमां मे अग्ने समिधमित्येतास्मिन्ः मामिधेनीर्दितीये
ऽहनि पौर्वाह्निक उपसञ्चरणे ऽनुमूयात् ।

१२. द्वितीय एवाहन्यपराहे उपसद्याय मौल्युष इत्येतास्त्रिः
सामिधेनीरनुब्रूयात् । शेषं ह्यस्तनवत् ।

१४. येनैव प्रकारेण प्रथमे ऽहन्युपसत्तेनैव तृतीये ऽप्यहनि
कर्तव्या । एवमेतास्त्रिः उपसदः स्वश्रुतौ । श्रुत्यन्तरे तु ज्योति-
ष्टोम एव द्वादशाध्यान्वातास्तत्र किमयमेव त्रिको दण्डकलितवत्
चतुरावर्तत उत^१ स्वस्थानवृद्ध्या द्वादशसंख्यापूरणमिति संशय
आह ।

१५. या प्रथमे ऽहनि सा चतुरहं क्रियते । या द्वितीये
साप्येवमेव चतुरहम् । या तृतीये सा चतुरहमिति । एवमेताः
स्वकालाः स्वस्थानस्था^२ एव विवर्धेरन्नेवं क्रमो न बाधितो भवति ।
तुशब्दः संशयव्युदासार्थः ।

१६. प्रत्यहं वा विपयांसं कुर्यात् । यद्युपसदो-विवर्धेरन् एव-
मपि श्रुतत्वात् । केचित्तु श्रुतिमन्यार्थां मन्यमानाः पूर्वपक्षमेतदि-
च्छन्ति । सिद्धान्तसूत्रं^३ तु पूर्वम् ।

१७. शोभाविन्यां सुत्यायां यदहस्तदुपसद्यशब्दवाच्यम् ।
तस्मिन्प्रातरुमे पौर्वाहिकमुपसच्चरणमापराह्निकं च समाप्य । ततो
ऽन्यत्कर्म ।

१२.

१. अग्निप्रणयनं चातुर्मास्येषूक्तं तदिहोपवसथे ऽहनि भवति ।
प्रवर्ग्यरहिते यज्ञे ।

२. 'उपवसथे प्रातः सप्रवर्ग्यं यज्ञे प्रवर्ग्यापसदौ समस्य^१ महा-
वीरपाचोदासनं भवति ।

३. तत्र महावीरपाचोदासने प्रस्रोता सामगानं करोति ।
किं ततः ।

४. तत्र तस्मिन्प्रस्रोतः सामगाने होतुरपि निधनोपायः ।
सामनिधनोपगमनं पठनं होतुरपि भवति । होत्ववचनं ब्रह्मादि-
निवृत्त्यर्थम् । तत्र प्रस्रोता साम गायति तत्र होतुर्निधनोपाय इति
सूत्रद्वयकरणं सौत्ये ऽहनि प्रवर्ग्यपक्षे तत्रैव प्रवर्ग्यात्सादनं तत्रापि
होतुर्निधनोपाय इति ज्ञापनार्थम् ।

५. ननु भ्रष्टावसरत्वाद्प्रवर्ग्यं^२ च विधामास प्राप्नोति । उच्यते ।
श्रुतावविशेषेण व्याख्यातम् । ब्रह्म वा अग्निस्तद्यदुपवसथे ऽग्निं प्रणय-
न्तीति । तत्प्रवर्ग्यात्सादनादूर्ध्वमुपवसथे यथा स्यादिति सूत्रारम्भः ।
येषामपि सौत्ये ऽहनि महावीरपाचोदासनं तेषामप्युपवसथ एवाग्नि-
प्रणयनम् । व्याख्यातवचनात् ।

१३.

१. श्रुतिश्रमेणाग्निप्रणयनादनन्तरं 'हविर्धानप्रवर्तनमाह' । हवि-
र्धानप्रवर्तनमिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । तदर्थं सामन्वितो
आहूतो होता यत्करोति तदुच्यते ।

२. हविः सोमाख्यं धीयते ऽवम्याप्यत इति । हविर्धाने शकटे

१ C (in marg) त्रयो न वाधितो भवति । १ A U (acc b) यथाय । १ U

(in marg) उपवर्ग्ये । ३ C om श्रुति० माह ।

उच्येते । ते प्राची शालामयेणाध्वर्युणावस्थापिते तयोर्दक्षिणस्योत्तरं
वर्त्मान्तरस्य च दक्षिणमन्तरेण तिष्ठन् होता हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्य-
मानाभ्यामनुब्रूहीति संप्रेषितः । किं करोतीत्यत आह ।

३. अपेतो जन्यमित्येवमादिना मन्त्रेण लोष्टं प्रक्षिपेत् । कथम् ।
दक्षिणपादाग्रतलेन प्रतीचीं दिशं प्रति ।

४. प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति तिष्ठन्ननुब्रूयात् । आसीन्नन्यायप्रति-
षेधार्थं पुनस्तिष्ठद्वचनम् ।

५. धावा नः पृथिवी इमं तयोरिदृतवत्पथः । यस्मे इव यत-
माने यदैतम् । एतामिहो दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं वर्त्मान्पसं-
सग्नो ऽनुसंयन् अनुब्रूयात् । स प्राच्यं दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं
वर्त्मान्पनिश्रयेतेति (६.४) श्रुतेः ।

६. अधि दयोरदधा उक्थ्यं वच इत्येतामनुब्रूयात् हृदिपि
कीलादाबुपरि दीयमाने^१ ।

७. विद्या रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविरित्येतामनुब्रूयात् । परि-
श्रौयमाणयोः रज्जुभिर्वध्यमानयोर्हविर्धानयोः ।

८. नाभिर्यग्निरफलके तन्नभ्यम् । तत्स्थयोर्हविर्धानयोरा वासु-
पम्यमद्रुहेत्येतामनुब्रूयात् । यदैने नभस्यो कुर्पुरथा वासुपम्यमद्रु-
हेति (६. ४) श्रुतेः ।

९. केचिदध्वर्यवो नभ्यस्यकर्म पूर्वं कुर्वन्ति । ततो मध्यमस्य
हृदिपि आरोपणम् । तत्र कर्मविपर्यासे ऽध्वर्युवशाद्यथाकर्म । आ
वासुपम्यं पूर्वाधि दयोरित्युत्तरा ।

१०. परि त्वा गिर्वणो गिर इत्येतया परिधाय परिममा-
प्यानुवचनं ततो ऽन्यत्कर्म ।

११. यत्र स्थितेनानुवचनस्य प्रथमोक्ता तत्र स्थित्वा उत्सृज्यते
व्यायवारयमनध्वमणादिनियमात् । यत्र तिष्ठन्निक्षिपेत्पुनरादपरेण
स्थानविधानमतो नास्तीनन्यायः ।

१४.

१. युतिक्रमेणाग्नीषोमप्रणयनं वक्तव्यम् । तस्य तावदवधि-
माह । मितेषु मिष्यादिनेषु । यज्ञागारेषु सदोहविधानाग्नीध्रेषु
अग्नीषोमौ प्रणयन्ति । तत्राग्निमाग्नीध्रीयं प्रणयन्ति । सोमं हवि-
र्धानम् । ततः किमित्यत आह ।

२. तत्प्रभृतीत्यग्नीषोमप्रणयनप्रभृतीत्यर्थः । आनूबन्ध्यायाः संस्था-
नात् । वक्ष्यति । मेचावरुणी च वज्रानूबन्ध्येति । आ तदीयव्यापार-
परिसमाप्तेः । अन्तरेण मध्ये चालासोत्करी तीर्थं प्रवेग इत्यर्थः ।

३. कर्म कृषादिति वाक्यशेषः ।

४. उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्यं आग्नीध्रगणस्यमग्निं सदस्योत्तरेण
गत्वा ततः ।

५. अध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता चाध्वर्यू । तावुत्तरेण यज्ञपात्राणि
चान्तःपात्यदेशस्थानि^१ तानि चोत्तरेण गत्वा । द्रुव्या दारा शालां
प्रविश्य । अयं यज्ञमंचरः सुचान्तरे प्रसिद्धः । तत्प्रतिपत्त्यर्थमववायो-
दाहरणप्रपञ्चार्थं शोक्तम् ।

६. शालामुखे भवः शालामुखीयो ऽग्निस्तस्य पद्यादुपविश्य
मंप्रेषमपेक्षत इति शेषः ।

७. इति कार्यान्तरे । तेन^१ कदाचिदध्वर्युवगादग्नये प्रह्रिय-
माणयानुब्रूहि सोमाय प्रह्रियमाणयेति वेति ।

८. एतामेवामौनः शेषमनुवचनस्य तिष्ठन् ।

९. उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति लिङ्गादुत्तिष्ठत्सु ।

१०. प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्येतां प्रमज्जत्सु लिङ्गादेव ।

११. होता देवो अमर्त्य इत्ययं द्रवः । उप त्वाग्ने दिवेदिव
इति द्रवः । एतौ द्रवावनुमंयन्ननुब्रूयात् लिङ्गाध्यायाच्च ।

१२. होता देवो अमर्त्य इत्यस्य द्रवस्य द्रतीयायामृचि
भूतानां गर्भमा दध इति यः पादस्तं ब्रुवन् गर्भकामायै पत्न्यै
गर्भमियं लभतामिति ध्यायादुत्तरेण सदो ऽनुसंयन् । उदरं वै
सद इति सामान्यात्^१ ।

१३. आग्नीध्रीयजरणे ऽध्वर्यवो ऽग्निं निदधति स्थापयन्तीत्यर्थः ।
अतःप्रभृत्याग्नीध्रिये प्रायश्चित्तमाध्वर्यवं यथा स्थादिति सूचारम्भः ।

१४. अग्ने जुषस्व प्रति हव्यं तद्वच इत्येतामाग्नीध्रीय आहुतौ
हव्यमानायामनुब्रूयात् । तां मंप्रत्येतामनुब्रूयात् । अग्ने जुषस्व प्रति
हव्यं तद्वच इति तस्या एवैषा याज्येत्यर्थवादादाहुतिपक्षणाच्च तदा-
वृत्तावावृत्तिः । (कौ० ब्र० ८. ५)

१५. उत्तरेणाग्नीध्रीयमग्निं अनुसंयन् । सोमो जिगाति गातु-
विदित्येतास्त्रिस्तो ऽनुब्रूयात् ।

१६. उप प्रियं पनिग्रतमित्याहवनीये ह्यमानायामाहुताव-
नुब्रूयात् । अस्त्रामप्याहुतिरेव^१ प्रयोजिका । अर्थवादात् ।

१७. तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिनेति हविर्धानं प्रपाद्यमाने
सोमे ऽनुब्रूयात् । प्रजं च विष्णुः सखिवां अपोर्णुत इत्येतद् भुवन्
गोचपदं गृहीयादिति दृष्टवार्त्ता ।

१८. अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासीत्यनुभुवन्ननुप्रपद्य ततो
ऽन्यत्कुर्यात् ।

१९. दक्षिणे ऽनसि ह्यष्टाजिममास्तीर्य तस्मिन् सोमं निदधा-
तीत्याध्वर्यवे निवृत्ते ऋनो न योनिं भदनं धिया कृतम् । गणानां
त्वा गणपतिं हवामहे । अस्तध्माद् शामसुरो विश्ववेदा इत्येता
उत्तरतो दक्षिणस्थानसो दक्षिणमुखस्तिष्ठन्ननुब्रूयात् ।

२०. एवा वन्दस्व वरुणं दृहन्तमित्यागीर्वत्या परिदधातीति
(८.६) श्रुतेः ।

२१. मय्यादृष्टविधानयोर्धदागारं तस्य पूर्वस्थां दारि । प्रवे-
गनिष्काग्राविरोधेन बहिरुपविशतीति । विनापि कर्मणोपदेशन-
विधिरयम् ।

२२. यद्यपरया दाराध्वर्युभिः सोमः प्रपाद्यते ततस्तेनैव होता-
सुममियास ब्रह्मयजमानौ होदवचनात् ।

२३. प्रपाद्यमाने ऽनुप्रपद्येत्येवमाद्यपरयापि दारा प्रपाद्यमाने
पूर्वणैव तुल्यम् ।

२४. दक्षिणेन बाहुना आहतो दक्षिणादृत् । तादृगो ऽपरया

द्वारा निष्क्रम्य ततः सव्यावृत्सनुत्तरेण हविर्धाने हविर्धानशकटोप-
लक्षितमागारमुत्तरेण गत्वा तत्रैव पूर्वस्थानेव द्वार्युपविशति ।

१५.

१. अग्नीषोमदेवताकेन पशुना शोभाविनि सौत्ये यजते ।
य एवासौ सोमस्योपवसथे ऽग्नीषोमीयस्तमेव तेनाप्नोतीति लिङ्गात् ।
नन्वन्यत्रोपवसथशब्देन पौर्णमास्यमावासे उच्येते । सत्यम् । प्रधान-
यागात्पूर्वमहस्तत्राप्युपवसथशब्दवाच्यम् । अत्रापि तत्समानमेव ।
ननूपवसथशब्दो ऽतिरिच्यते । प्रकृतत्वात् । सत्यम् । अग्नीषोमीयस्यै-
वाय कालनियमो यथा स्यात् । मान्येषां तत्प्रकृतीनाम् । तथा च
निरुद्धेनायनाद्यन्तयोर्यजत इतीव्यार्थेऽप्यग्नीषोमीयधर्मा मान्येषु ।

२ यूपायज्यमानायानुब्रूहीत्युक्तं अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त
इत्यन्वाह ।

३ उच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीत्युक्तं उच्छ्रयस्व वनस्पते । समिद्धस्य
अयमाणं पुरस्ताज्जातो जायते सुदिनत्वे अह्नाम् । ऊर्ध्वं ऊ पु ष
ऊतये । ऊर्ध्वो न पाह्यहसो नि केतुना । इत्येता अनुब्रूयात् ।

४. परिवीयमाणायानुब्रूहीत्युक्तं शुवा सुवासाः परिवीत
आगादिति परिधाय परिसमायानुवचनम् । यूपायज्यमानायेत्येव-
मादिसंप्रैषग्रहणं प्रयोजकार्थम् । अतस्तदगादुपगमे ऽपि यूप-
धर्मप्राप्तिः ।

५. अञ्जुकायावग्यो ऽग्निमन्यनीया अन्वाह । तिष्ठन्निति वच-
नाच्च पश्चादेदे । अन्वाहेति वचनात् सति मन्यने । मन्यनमन्वित्यर्थः ।

६. यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इत्येतया परिदध्यान्तं मर्जयन्तेति सकृदुक्ता । एतया न्वच च चातुर्मास्येषु चाथ यत्र पशुरास्रभ्यते तदेतां पराचीमनूच्य यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति विष्टुभा परिदधातीति (८. २) श्रुतेः ।

७. अथैव तिष्ठन्सामिधेनौरन्वाह^१ । मनोतासूक्तादमन्तरं श्रुता-
बुक्तात्वात् । स एव क्रमो मा भूदिति वचनम् । मन्वाहुतिचपणार्थ-
त्वादिभ्यस्य श्रुतिक्रमाच्च तथैवेधाधानमनुवचनं च युक्तम् । उच्यते ।
नेभ्यस्य^२ हविःचपणार्थतैव^३ सङ्ग्रानियमात् । मनोतासाप्तद्वयार्थवा-
दमन्त्रेणार्थवादा^४र्थ^५ । तच्च श्रुतिः ।

८. पशुशब्दः प्रधानावदानवचनम् । अतः प्रधानावदानदेवता-
भावाच्च अव्यवहितं वनस्पतिभावाद्ध्येत् । एवमेव श्रुतत्वात् ।

९. प्रकृतिवद्ध्ययुमाग्रीभं च संमृग्य पणसोर्वीरित्येवमादिकं
मन्त्रं जपित्वा तिष्ठति ।

१०. मिचावरुणयोरित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो मिचा-
वरुणाय दण्डं समर्पयति ।

११. मिचावरुणयोरित्येवमादिना मन्त्रेण यथार्थम् । यादृशं
प्रतिपक्षणार्थस्तादृशं विपरिणम्य दक्षिणपूर्वार्धं^१ होतुस्तिष्ठन् प्रति-
गृहीयात् ।

१२. दण्डं प्रतिगृह्य मैचावरुणो दक्षिणादृक्षिणेन होतारं
गत्यागतः स्थितः पूर्वां होतुः प्रतिपद्यते ।

१ C om अथैव न्वच । २ A C (sec. h) चाहुति instead of हविः । ३ A
११ । ४ B न्वचमाथे ।

१५. उत्तरेण हविर्धाने इति हविर्धानागारमुत्तरेण दक्षिणे-
माग्नीध्रीयं धिष्यमदूरे गत्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्य स्वस्य धिष्यस्य
पश्चादुपविष्य मैत्रावरुणः होता तु^१ होत्वपदाने एवमनेन क्रमेण
संचरप्रवेशनोपवेशनानि कृत्वा एकादश वक्ष्यमाणकान् प्रयाजान्यजति ।
कथमित्यत आह ।

१६.

१. प्रेषा होता यच्चदग्निमित्येवमादयः पाशुकाः । होता
यच्चदिष्टं हरिवानित्येवमादयश्च सौमिकाः प्रसिद्धाः । ते सर्व
एव मैत्रावरुणस्य भवन्तीति लाघवार्थं परिभाषणम् ।

२. संप्रैषे च प्रदाने पुरोनुवाक्या मैत्रावरुणस्य भवन्ति ।
चकारः पूर्वेष सह समुच्चयार्थः ।

३. प्रयाजाधिकारादूर्ध्वम् उत्सृज्यते मैत्रावरुण इति यावत् ।
यथा प्रेषा मैत्रावरुणस्य तथानुवचनान्यपि । पर्यग्निकरणादीनि
तस्यैव भवन्ति ।

४. प्रैषानुवाक्यानुवचनानि ग्रहाणः कुवक इव तिष्ठन्दण्डाव-
ष्टम्भस्यो मैत्रावरुणो ऽनुब्रूयात् ।

५. समिधः प्रेथ्येति विशिष्टेन संप्रैषेण संप्रैषितो होता यच्च-
दग्निं समिधा सुपमिधा समिद्धमित्येवमादिना प्रैषसूक्तेनोभयवता
तनूनपान्नराशंसान्यतरप्रयोगेण प्रत्येकमुत्तरेषु^२ प्रेथ्यप्रेथेत्युक्तो मैत्रा-
वरुणः प्रेथति । प्रैषानाहेत्यर्थः ।

६. दाशतयीषु दशैवाग्रीसूक्तानि । तेषां सामान्यविनियोगार्थमेतत्सूत्रम् । तेन घृतं मिमिक्षे देव त्वष्टर्यद्वा चारु त्वमानसित्येतयोर्विशेषविनियोगे सति प्रयाजत उद्धारः । एतयोः स्थाने अन्यार्थे कर्तव्ये । यातयामलदोषपरिहारायेति दृढसंप्रदायः ।

७. यदार्प्यो यजमानस्तदार्प्यं चाग्निं भवन्ति । तद्यथा । वैश्वामित्रस्य यजमानस्य समित्समित् । वासिष्ठस्य जुषस्त न इति ।

८. अथवा समिद्धो अथ मनुष्य दुरोण इत्येताः सर्वेपां भवन्ति । येषामपि समानार्प्यमाग्रीसूक्तमस्ति । अत्राङ्गणस्य तु समिद्धो अद्येत्येतदेव भवति । न पुरोहितार्प्यम् । प्रवरमाचस्य तदीयस्य वचनात् ।

९. यस्तु नारागंशयाजी^१ संभवत्सार्प्यं नारागंशस्तस्य सैव कार्या समिद्धो अथ मनुष्य इत्यधामंभवात्नारागंश्याः । अचोदाहरणम् । आच्यस्य समिद्धो अद्येति वैकल्पिके प्रयोगे नारागंशः सुपूदतीति भवति । येषां स्था न विद्यते तेषां वासिष्ठी । निरुक्ते तथा दृष्टत्वात् ।

१०. दशभिः प्रयाजैश्चरित्वा पर्यग्नयेऽनुभूहीत्येवं मंत्रेणितोऽग्निर्होता नो अन्धर इत्याद्यास्तिस्रश्चक्षोऽन्वाह मैत्रावरुणः परिभाषितत्वात् ।

११. उप प्रेष्य होतृं दद्याद्देवेभ्य इत्याध्वर्युणा मंत्रेणितो मैत्रावरुणोऽजेदग्निमनदाजमित्येवमादिकमुपप्रेषसंभक्तं प्रेषमाह ।

१२. उक्ते मैत्रावरुणेनोपप्रेषे दैव्याः अमितार इत्यादिक-

मग्निगुमंजं प्रैषं होतानुजूयात् । उक्तवचनादग्निगोरावृत्तावुपप्रैष-
सावृत्तिः ।

१७.

१. मेधपतिशब्दस्योद्विकारो वक्ष्यत एव ।

२. 'अस्मा इति पुल्लिङ्गैकवचनम् । 'आभ्यामिति द्विवचनम् ।

'एभ्य इति बहुवचनम् । तत एवं पशुद्विले पशुवज्रले च वच-
नोदः । एकस्मिन्स्त्रीपशौ प्राच्या अग्निं भरत । द्वयोः प्राभ्यामग्निं
भरत । वज्रपु प्राभ्यो अग्निं भरत । पुल्लिङ्गपशुद्विले अन्वेनौ माता
मन्यतामिति । वज्रले अन्वेनाम्नाता मन्यतामिति । स्त्रियाम् ।
अन्वेनां माता । द्विले अन्वेने माता । वज्रले अन्वेना माता । मन्यता-
मित्यस्यानूहो ज्ञातिनामभिः समानाधिकरणत्वात् ।

३. पुरुषे एकस्मिन्नालम्बमाने उदीचीनां अस्त्र पदो निधत्तात् ।
पुरुषपशुद्विले^१ उदीचीनां एनयोः पदो निधत्तात् । पुरुषवज्रले
उदीचीनां एषां पदो निधत्तात् । स्त्रिया एकले उदीचीनां अस्याः
पदो निधत्तात् । स्त्रीपशुद्विले उदीचीनां एनयोः पदो निधत्तात् ।
वज्रले उदीचीनां आसां पदो निधत्तात् । ननु चास्त्रेति प्रथमा-
देशस्तेन द्विवचने अनयोरिति प्राप्नोति । नेत्युच्यते । अस्मा अग्निं
भरतेति प्रथमकथनादन्वेनमिति च प्रकृतत्वात् । चरकाणां^२ चानु-
दात्तपाठादन्वादेशो ऽस्यशब्दः । पृथिवीं शरीरमिति पथ्येकले ।
शरीरे शरीराणीति द्विवङ्गोः ।

४. एकधैकधेति वक्ष्यतेव । अखेति पूर्ववद्ब्रूहो विकारेषु । पुराशब्दो ऽय्यम् । तस्य द्विवचनवज्ज्वचनयोर्विशेषाभावात् वीक्षया द्वित्ववज्ज्वलप्रदर्शनमन्यथानभिधानात् । पिश्र अवयवे पिश्र च्छेदने वा धातुः । अतो निरवयवां वपासुत्खिदतादच्छिन्दन्त इति वेति । अपिश्रस इत्येकवचने प्राप्ते ऽपिश्रस इति वज्ज्वचनं तेनायथार्थनियमादनूद्यम्^१ । वपासुत्खिदतात् । वपे उत्खिदतात् । वपा उत्खिदतात् । यथावचनं विकारेषु । अन्तरित्यय्यम् । तस्य वीक्ष-
दैव द्वित्ववज्ज्वलयोरभिधानम्^२ ।

५. अखेति प्रदर्शितम् । द्वित्वे वक्षसी वज्ज्वले वतामि । प्रा-
खेति प्रकृष्टेन प्राखेनेति^३ केषां चिन्मतिः । अपरेषां प्रशस्तौ बाह्व
इति । ततश्चोदनासंदेहादनूहः । बाह्वनिति बाह्ववज्ज्वले । दोषा-
णीति वज्ज्वचनं तद्वज्ज्वले । कश्यपेवांमानश्चिद्राः शौण्डीः कवयोह-
न्स्तेकपर्णाष्टौवतः । पश्यनेकत्वे वज्ज्वचनान्वेतानि । ननु च्छान्दम
आकारः सर्वासां विभक्त्रीनामविशेषेण स्मर्यते । किं तथोहेन ।
उच्यते । शक्तादिप्रतिषेधो ज्ञापकम् । भवत्येव रूपानामूह इति ।

६. पद्विंशतिशब्दस्त्रीपरिष्ठादिचारः करिष्यते । अखेति हत-
विचारम् । अनुष्ठेत्प्रत्ययं निश्चयेनेत्यर्थः । गाचंगाचमिति वीक्षयै-
वाभिहितत्वादविचारः । अखेति पूर्ववत् । अनूनमित्यस्याविकारः ।
प्रकृतावनूहितत्वात् ।

१ C (orig) •नियमत्वाद्ब्रूहो alt to नियममादनूद्यम् । २ A •धातु, C •धातान् ।

३ A प्राखेनेति ।

७. ऊवध्यगोहमिति वक्ष्यति । पार्थिवमित्यस्येहानूहः । ऊव-
ध्यविशेषणत्वात् ।

८. अस्मेति विकारेषु यथासमास्रातमिति वक्ष्यति ।

९. वनिष्टु सूक्ष्मान्द्रम् । पश्वनेकत्वे तस्योहः । अस्मेति पूर्व-
वदूहम् । मा राविष्ट मा क्षिप्सीष्टेत्यर्थः । ततश्च पशुद्वित्वे वनिष्टु
एनयोर्मां राविष्ट । वङ्गत्वे वनिष्टुनेपां मा राविष्ट । स्त्रियाम् ।
अस्या एनयोः आसामिति यथोक्तम् । वनिष्टुमनिधानादुरुक्तेण
वपाभिधानमिति मीमांसकाः । तस्मादपाभिधानं । सर्ववङ्गत्वादुरु-
करोतीत्युरुक्कम् । हविरभिप्रायं नपुंसकम् । अत ऊहः । उरुक्के
उरुकाणीति यथावचनम् । मेषुष्माकमपि पुत्रे वा पौत्रे वा रविता
हेत्तेत्यर्थः । रवच्छिद्यादित्यर्थः । हे शमितारो युष्माकमपि कल्या-
णमन्त्रेत्यभिप्रायः । न्यूने ऽप्यभिगौ नवैवोच्छ्वासाः । तदधिकारे मत्य-
भिगुवचनात् । नवहत्तो ऽभिगाववानिति (१०.४) श्रुतेः । हृदयनाशे
ऽन्यमास्रभेदेति वपानिवृत्तौ पुरा नाभ्या अपिशसो वपासुत्खिद-
तादुरुकं मन्यमाना इत्युद्धरेत् । प्राप्ता अग्निं भरतोवध्यगोहमस्त्रा
रक्षः संजृतादिति च हतत्वात् । तत्र पष्ठ उच्छ्वासे मध्ये ऽवसानम् ।
मृतेन संस्थापने सर्वमभिगुं ब्रूयात् । अनन्तरायसु तर्हि यजूंषि जपे-
दिति श्रुतपथे (१.१.२.८) पात्र्यां हविर्घहणे आनोयजुषां दर्शनात् ।

१०. अभिगो शमीध्वमित्यादिना विः परिधाय तत उभाव-
पापद्येत्युपांशु जपेत् ।

११. नेदस्य संज्ञयमानस्याध्यक्षा असामेति श्रुतपथे (३.८.१.
१५) सर्वेषामविशेषात्संज्ञयमानस्येक्षणाप्रतिषेधः ।

१२. पृथदाज्यावेक्षणमेव न सर्वप्रायश्चित्तमपि । प्रायश्चित्त-
वचनात् ।

१२. यां कांचिद्विष्णवीमित्यविशेषात् । प्रथमं वा नियम्येति
न्यायादिदं विष्णुर्वि शक्यम इति ।

१८.

१. सोमेभ्यो ऽनुमूहीति संप्रेषितो मैत्रावरुणौ जुषस्य संप्रयस्त-
ममित्येकां इमं नो यजममृतेषु धेहीति पञ्चकं सूक्तमन्वाह ।

२. स्वाहाकृतिभ्यः प्रेय्येति संप्रेषितो होता यच्चदग्निं स्वाहाज्य-
क्षेति प्रेय्येति ।

३. आग्नीषां विनिधुक्कानामविनियुक्तोत्तमा याज्या ।

४. प्रसिद्ध उत्तमः प्रयाजः । तं वर्षां चान्तरेण होतृमैत्रावरु-
णयोर्वाग्यमनं भवति । न स्वाहाकृतीयं वर्षां चान्तरेण वाचं
विष्टजेतेति (१०.५) श्रुतेः ।

५. तौ न पशौ न सोमे करोतीति वचनात् । धवनीये^१
चावाहनश्रुतेरचावाहन आवह देवान्यजमानायाग्निमग्न आवह वन-
स्पतिमावहेति दर्शनात् ।

६. यदि यजति ततो ऽग्निः प्रयेन भोम गीर्भिरित्येवेति ।
श्रुत्यन्तरादयं विकल्पः ।

७. ये दार्शपौर्णमासिका निगमा आवाहनादयन्तेष्व्याज्यभाग-
देवते अग्नीषांमौ निगच्छत । यथायथं निगमान् लभेते इत्यर्थः ।

निर्वपति तेषां स्विष्टकृद्भूयस्त्वादिति युक्तं तत् । त्रीणां^१ तत्र प्राधान्यात् भूयस्त्वात्^२ न्यायस्य परिपुष्टत्वादिति^३ हेतुर्थः ।

४. प्रयोगः कर्तव्य इति वाक्यशेषः । अन्वायातानि हवींषि अतुल्यानि । अतस्तेषामतुल्यानामनूहेन प्रयोगः कार्यः । कस्यायमूह-
प्रतिषेधः । हविरभिधानस्येति ब्रूमः । यद्ययमूहप्रतिषेधो न स्यात्
ततश्चत्पुरोलाशानामन्वायातने ऽग्निमद्य होतारमवृणीतायं यज-
मानः पचन् पक्नोः पचंश्चत्पुरोलाशमिति प्राप्नुयात् । न चेत्थ्यते ।
तदर्थं प्रतिषेधः क्रियते ।

५. नेति प्रतिषेधस्य सन्नीत्यनेन अह संबन्धः । निगमा निगदाः ।
आवृत्त्यपेक्षं वज्रवचनम् । स्विष्टकृन्निगदस्य चायं प्रतिषेधः । केषाम् ।
पशुतन्त्रे चोद्यमानानाम् । यदि पुनः कथं सिद्धिश्चावृत्तिर्भवति
हवीषो नाशदोषापहारनिमित्ता ततः स्विष्टकृन्निगदो भवत्येव ।
कुतः । पशुतन्त्रे चोद्यमानानामिति विशेषणात् ।

६. अग्नीषोमा यो अद्य वामिति^४ पशुपुरोलाशस्य पुरोनु-
वाक्या भवति ।

७. होता यत्तदग्नीषोमौ पुरोलाशस्य इत्येवमादिकः त्रैषो
भवति । पुरोलाशयो. पुरोलाशानां जुपतां जुपन्तामिति यथा-
प्राप्तो विकारेषूहः ।

८. अग्नीषोमा पिष्टतमर्वतो न इति पशुपुरोलाशस्य याज्या ।

[A कान्यायनानां चातुर्मास्यदेवतानां तेषां । १ C प्राधान्यभू. B O • कान्याय.]

२ C ins तथ । ३ C om पश्य ।

८. इलामग्ने पुरुदंशं सनिं गोरिति पशुपुरोलाशस्त्रिष्टुतः
पुरोनुवाक्या भवति ।

१०. होता यवदग्निं पुरोलाशस्येत्येवमादिकः पशुपुरोलाशस्य
स्त्रिष्टुतः^१ प्रैषो भवति ।

११. अग्निं सुदीतिं सदृशं गृणन्त इति याज्या ।

१२. संमार्जनान्तामिहां निर्वर्त्य पशुना चरन्ति । क्रमार्थं
• सूचम् ।

१३. मनोतापै हविषो ऽवदीयमानस्थानुमूचीत्युक्तत्वं क्षप्ते
प्रथमो मनोतेत्येतन्मनोतासूक्तमन्वाह । मनोतेति संव्यवहारार्थं
संज्ञाकरणम् ।

१४. अग्नीषोमा य आहुतिमित्येषा पशोः पुरोनुवाक्या ।
प्रधानपशवदानानामित्यर्थः ।

१५. होता यवदग्नीषोमौ ह्यगस्येत्येवमादिकः प्रैषो भवति
देवतान्यत्वे प्रातिपदिकोहः । एकत्वत्रुत्वयोर्वचनोहः । ह्यगस्येति
द्वित्वत्रुत्वयोर्वचनोहः । स्त्रिया लिङ्गोहः । मेषादिषु प्रातिपदि-
कोहः । पुनस्तान्य ऊहविकारो वक्ष्यते ।

१६. अग्नीषोमा हविषः प्रथितस्येत्यस्या याज्याया अर्धर्चं
तावद्विरमेधावदमाहोम ।

१७. ऊते वसाहोमे अस्या एव याज्याया उत्तरार्धर्चान्ते
वषट्करोति प्रधानछेपाय ।

१८ देवेभ्यो वनस्यते हवीषीत्येवमादिका वनस्यते पुरोतु-
वाक्या ।

१९ होता यच्चद्वनस्यतिमित्येवमादिक प्रैष । अत्र छाग-
स्येति यथाविकारमूहम् । छागयोश्छागानामिति । तत्रैतौ पशु-
द्वित्वे तत्रैतान्पशुबहुत्वे । स्त्रिया तत्रैतामिति एकत्वे तत्रैते इति
द्वित्वे तत्रैता इति बहुत्वे । रभौचास वक्ष्यति ।

२०. वनस्यते रश्मनया नियूयेत्येवमादिका यान्या भवति ।

२१ पिप्रौहि देवां उग्रतो यविष्ठेति स्त्रिष्टुत पुरोतुवाक्या
कार्या । प्रकृतिसिद्धस्याप्युपदेशो नियमार्थः । ततो वार्हस्पत्यमैचा-
वरुणोर्विराजो ।

२२ छागस्येति विकारेषूक्त ऊह ।

२३ ये यजामहे ऽग्ने यदस्येति याज्या । निगदप्रतिषेध
शाखान्तरात् ।

२४. इलामुपङ्गास्यमानस्येत्यत आरभ्य मार्जनपर्यन्त कर्म कृत्वा
तत एकादशानुयाजान्वजति ।

२०.

१ देव बर्हिं सुदेव देवै स्यादित्येवमादिभिरेकादशभिर्य-
जेत्यनैर्मध्ये ऽनवान् प्रैष्यति मैचावरुण परिभाषितत्वात् । वसु
वार्याणि यजमानाभ्या वसु वार्याणि यजमानेभ्यो यथाविकारमूह ।

१. प्रथमद्वितीयौ तु पलन्तरेणेत्येवं भवसु यथाक्रमेण प्राप्ते-
ष्वह^१ ।

२. अष्टमनवमौ देवो नराग्रंशो देवो अग्निरित्येतावनतरेण-
गन्तु वक्ष्यमाणौ भवतः । आगन्तुवचनानिरेकादिष्टकापग्नौ द्वाद-
शानुयाजके अत्रैवागन्तुप्रवेपः^२ ।

४. देवो वनस्पतिरिति नवमः । देवं यद्विर्वारितौनामिति
दशमः ।

५. सूक्ता मेष्ट्येति नंप्रेषितो ऽग्निमद्येत्यादिकं सूक्तवाक्यैपमाद्य ।
द्वियजमानके । अग्निमद्य होतारमवृणीतामिमौ यजमानौ पचन्तौ
पक्नौः पचन्तौ पुरोस्ताग्रं वध्रन्तावग्नीषोमाभ्यां छागम् । वज्रयज-
मानके । अग्निमद्य होतारमवृणतेमे यजमानाः पचन्तः पक्नौः
पचन्तः पुरोस्ताग्रं वध्रन्तो ऽग्नीषोमाभ्यां छागम् । पुरोस्ताग्रदित्व-
वज्रत्वयोः । पुरोस्ताग्रौ पुरोस्ताग्रान् । देवतापदमूह्यं यथादेवतम् ।
छागदित्ववज्रत्वयोः । छागौ छागान् । स्त्रियां छागां छागे छागाः ।
सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदग्नीषोमाभ्यां छागेन । देवतापद-
मूह्यं यथादेवतम् । छागदित्ववज्रत्वयोः । छागाभ्यां छागैः । स्त्रियां
छागया छागाभ्यां छागाभिः । अधत्तां तं मेदस्तः^३ । एकदेवत्ये ।
अधत्तं मेदस्तः । वज्रदेवत्ये । अचंस्तं मेदस्तः^४ । पशुदित्ववज्रत्वयोस्तौ
मेदस्तः तान्मेदस्तः^५ । प्रति पचतायभीष्टामित्यत्र पचतेत्योकारान्तं^६

१ C प्रीक्षेष्टाद्य । २ B अष्टमनवमौ । ३ B ins प्रति पचतायभीष्टामवीष्टेतां
पुरोस्ताग्रेण । ४ A ins अधत्तं मे अधत्तं म इति वा । ५ A ins ते मेदस्तः ।
६ B •त्याका• ।

वाजसनेयिनां । प्रत्यगभीष्टां पचतो यजमानस्येत्यर्थः । अपि वा
मेदसश्च पशोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्यादिति चोदनाभेदेष्टात्पचते-
त्यनूद्यम् । अपभीष्टामित्युपरिष्ठादध्यति^१ । अवीरुधेतामिति च ।
पशुपुरोस्ताग्नेदित्ववङ्त्वयोः । पुरोस्ताग्नाभ्यां पुरोस्ताग्नेः । त्वामद्य
हव्ये अर्पय हवीणां नपादित्यग्निप्रार्थनत्वादनूद्यानि^२ । अष्टणीतायं
यजमान इत्यूहेन । प्रदर्शित ऊहः पूर्वच । ता या देवा देव दा-
नान्यदुरित्ययथार्थत्वादनूद्यम् । तान्यस्मै । द्वियजमानके तान्याभ्यां ।
वङ्त्वयजमानके तान्येभ्यः ।

६. प्रसङ्गेनोक्तं यन्त्रलाघवाय । अग्निमद्य होतारमष्टणीतायं
सुन्वन्त्यजमान इत्येवमादिकं सौमिकाख्यं सवनीयपशौ ब्रूयात् ।
अत्रापि द्वियजमानके । अग्निमद्य होतारमष्टणीतामिमौ सुन्वन्तौ
यजमानौ पचन्तौ पक्नोः पचन्तौ पुरोस्ताग्ने वध्नन्तौ । यथादेवतं ।
ह्यगौ ह्यगान् । इन्द्राय सोमं सुन्वन्तौ भृज्जन्तौ हरिभ्यां धानाः ।
वङ्त्वयजमानके । अग्निमद्य होतारमष्टणतेमे सुन्वन्तो यजमानाः
पचन्तः पक्नोः पचन्तः पुरोस्ताग्नाम् वध्नन्तः । यथादेवतं । ह्यगौ
ह्यगान् । इन्द्राय सोमं सुन्वन्तो भृज्जन्तो हरिभ्यां धानाः । अवी-
रुधेतामिति द्विवचनं सवनीयदेवतां पशुपुरोस्ताग्नेदेवतां चाभि-
प्रेत्य । कुत एतत् । ऐतरेयश्रुतेः । सवनीयस्य चेत्पशुपुरोस्ताग्नें
कुर्युरवीरुधेतां पुरोस्ताग्नेरित्येवं ब्रूयात् । सवनीयेरेवेन्द्रो वर्धते
पशुपुरोस्ताग्नेन पशुदेवतेति ।

७. होवा शंयोर्वाक उक्ते यथाप्रपन्नं धेनैव मार्गेण प्रविष्टस्ते-

नैवोपनिष्क्रम्योत्सृज्यते । चत्वार्यध्वमणवाग्यमादिभ्यः । उत्सृज्यते^१ मैत्रा-
वरुणः । नाच हृदयशूलोपस्थानापेक्षा ।

८. ग्रास्तामिति पक्षीग्रास्तोपलक्षणम् । तां ह्येता गत्वा पक्षी-
मंयाजान्तमग्नीपोमीयमस्तमिते समापयति । ग्रास्तायहणं सदस्येवा-
वस्थितस्य पक्षीमंयाजा मा भूवन् । होद्वयहणमुत्सृज्यते मैत्रावरुणः
ग्रास्तां गतेति संदेहव्युदासार्थम् ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ त्रिष्टाचारस्तदाचरणं चायुथ्य-
मिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये पञ्चमो-
ऽध्यायः समाप्तः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

—o—o—o—

१.

१. अग्नीषोमीयेणोपवसथे पशूना यज्ञत इत्यत आरभ्य यः पथर्थतथा कर्मकलाप उक्तः १स एवान्येषां पशूनां प्रकृतिर्द्रष्टव्यः । कुतः । प्राथम्यादङ्गसाकल्याच्च । ऊहयोगं मन्त्रजातं प्रायेण दर्शपूर्णमासयोरग्नीषोमीये २ पश्चात्प्राप्तं यतो ऽतो ३ विकृतिपूहचिन्ता प्रसूयते ।

२. ऋषीणामिदमार्थम् । किं पुनस्तत् । आम्नानमध्ययनं मन्त्राणाम् । १अभिधायकमभिधायकं वा बोधितव्यं प्रकृतौ । कुतः । अपूर्वत्वाप्रकृतेः । तेन दृढवतीमध्वर्यो सुचमित्येकवचनं द्वयोः सुचोरादापने ऽनभिधायकमपि २ सत् यथाम्नातं भवति । आर्यमाम्नातं मन्त्राणां प्रकृताविति यद्वादेवैदिक ऊहः । अतो ऽस्य विनाग्रे सर्वप्रायश्चित्तम् ।

३. यथार्थमिति योयो ऽर्थसं तमभिधातुम् । उत्तरस्यां ततावित्युत्तरस्यामिज्यायां विकृतावित्यर्थः । अर्थस्य विकारो १ ऽर्थविकारः । स च क चिद्रूपान्यत्वेन क चिन्निद्रूपान्यत्वेन क चित्सङ्ख्यान्यत्वेन क चिद्वचनान्यत्वेन क चित् प्राकृतद्रव्याभावेन । तस्यार्थविकारस्योत्पत्तिरूपेणानभिधानात् २ । उत्पत्तिः प्रकृतिः । तद्रूपेण वैकृतस्यार्थ-

१ C अथान्ये० । २ B इतो । ३ B C अधिकम् । ४ C om. न ।

५ यथार्थमिति यो ऽर्थविकारः च च छ० । ६ C om. न ।

स्थानभिधानात् । शब्दविकारमनार्थं वैकृतार्थाभिधायकं क्रियमाण-
मूहं ब्रुवते याजिकाः । रुढा हि तस्येयं मञ्जेत्यर्थः । तदन्वाख्यानं
शास्त्रसंयवहारार्थम् । ऊहेद्देवतवज्रदेवतेषु । यथार्थमूह इत्येव-
मादिषु द्रष्टव्यम्^१ ।

४. अथाधत्तं यजमानाय शंयोरिति द्वियजमानकवज्रयज-
मानकेषु यजमानस्य विकारे प्राप्ते वचनादृच्छनभिधाने^२ ऽपि विकारो
न विद्यते । द्यूयते^३ वा एतदृक्षो ऽवरं यदूहति । तस्मादृचं नोहे-
दिति श्रुत्यन्तरे प्रतिषेधात् ।

५. अत्रावह देवान्यजमानायेति प्रकृतौ । द्वियजमानके विकारे
यजमानाभ्याम् । वज्रयजमानके यजमानेभ्य इति । ननु यथार्थशु-
त्तरस्यां तताविति सचणारम्भाद्धर्षिरादिभिः प्रतिषेधाच्च विनाप्यु-
दाहरणेन सिद्धमेव । सत्यम् । प्रयोगनियमार्थस्त्वारम्भः । अतः
अकर्त्तृभिप्राये ऽप्यनुदेशे कृत्वा चिन्तया क्रियायां यजमानशब्द एव
प्रयोक्तव्यो न प्रयोगान्तरमिति वक्ष्यमाणस्य शब्दविकारस्य संक्षेपतः
प्रयोजनमुच्यते^४ । प्रयोगनियमार्थमाचार्येण सूचं कृतम् । अतो ऽयं
यथापठितः कर्तव्यो ऽन्यच्च साचणिकः ।

६. आशासाना मेधपतिभ्यां मेधमिति प्रकृतावग्रीयोमाभिप्रायं
द्विवचनम् । एकदेवत्ये पशौ मेधपतये । वज्रदेवत्ये मेधपतिभ्यः ।
प्रयोगनियमार्थं वचनम् । एतेन स्त्रीपशौ मेधापतिरिति^५ न

१ B adds अतु द्रष्टव्यम् । cf Comm. on I, 15, II १ C अधिधाने । २ A
यूयति, B C द्रुयते । ३ A also श्रुत्यन्तर एवमेव चाकृत (आपान् ?) । ४ C
मेधप० ।

भवति । यज्ञाभिधाने तु मेधशब्दे विवक्षिते देवतायाश्च स्त्रीत्वे सति मेधपत्न्या इति प्रयोगसंदेहो ना भूदिति । .

७. मेधपतिभ्यां मेधमित्यत्र मेधमित्येतत्पशुपदम् । तत्पशु-
दित्वे मेधौ । वज्रत्वे मेधानित्येवं प्रयोक्तव्यम्^१ । अनारम्भाद्यज्ञाभि-
धानमिति गम्येत प्रकरणात् । ततो ऽनूहः स्यात्तस्मात्सूचारम्भः ।
स्त्रीपशौ मेधाम् । द्वयोर्मेधे । वज्रसु मेधाः । के चिन्मेधशब्दं जाति-
वचनं मन्यन्ते । तेषां स्त्रीपशौ मेधौ मेधौ मेधोरिति । एवं ह्यग-
लेयिनां सूत्र एवोह^२ ईदृशः पठितः ।

८. आत्तामधेत्यस्य विकारः । एकदेवत्ये आददद्य । वज्रदेवत्ये
आदन्नधेति । प्रयोगनियमाय सूत्रम् । श्रुत्यन्तरात् । भूते अन-
द्यतने लङ् स्यात् । ततश्चाघमदघसन्निति प्राप्नुयात् । ननु आत्ता-
मधेति प्रकृतौ लुङ् प्रयोगादाददादधिति युक्तमेव । उच्यते ।
ह्यान्दसः प्राकृतः प्रयोगः । ऊहेन तु साधणिकेन भवितव्यम् । स
मा भूदिति सूचारम्भः^३ ।

९. घस्तां नूनमित्यस्य विकारः । एकदेवत्ये घस्तु नूनम् ।
वज्रदेवत्ये घसन्तु नूनमिति । प्रयोगनियमः श्रुत्यन्तरात् । साध-
णिकं अन्तु नूनमिति । तन्न कर्तव्यम् । ह्यान्दसमपि सूत्रोक्तं कर्त-
व्यम् । सूचारम्भसामर्थ्यात् ।

१०. अघत्तां तमित्यस्य विकारः । एकदेवत्ये अघसत्तं मेदस्तः ।
वज्रदेवत्ये अघसत्तं मेदस्तः । अघसतामिति न्याय्यं दिवचनम् ।
अघत्तामिति ह्यान्दसम् । मन्त्रे घसङ्गरेति (पा० २.४.८०)

लेलुक्तं कृत्वा अधत्तामिति तु सकारस्य तकारोत्पत्तिः । अदृष्टो
वर्णव्यत्ययस्तस्यान्ताच्चणिकत्वात् । एकवचनवज्जवचनयोः सकारस्य
अवर्णं युक्तम् । अधसदघसन्निति ।

११. अधत् एकदेवत्ये । अचन् वज्जदेवत्ये । रूपद्वयमेतच्छा-
न्दसं अधत्तामिति प्राकृतस्य वर्णव्यत्ययस्य छान्दसत्वसामान्यात् ।
श्रुत्यन्तरादा प्रयोगनियममङ्गीकृत्याचार्येणोपदिष्टम् ।

१२. उपाव सूचद्वभौयांममिति^१ पशुविशेषणम् । तस्य पशु-
द्वित्वे रभौयांसाविव कृत्वी । वज्जत्वे रभौयस इव कृत्वी । उपमानस्य
संप्रत्यर्थं वोपमार्थं वोभयथा दर्शनात् । यच्च पक्षेणप्यार्यचोदनातुपहः
स्यात्स पक्षो व्यायानिति ऊह एव न स्यात् । इष्यते च श्रुत्यन्तर-
पाठात् । तदर्थः सूचारम्भः । स्त्रीपश्चावपि केचिदिच्छन्ति । रभौ-
यसौमिव रभौयस्याविव रभौयसौरिवेति ।

१३. अधभौष्टामिति देवतावचनम् । अपभौष्टित्येकदेवत्ये ।
अपभौष्टुरिति वज्जदेवत्ये । इकारप्रतिषेधार्थं सूचम् । अपक्षोर्भन्क्-
न्दसौति प्रकृतौ इकारस्य भत्वं छान्दसं विकृतावपि वचनान्तादृश-
मेव भवति ।

१४. अवौष्टधेतामिति देवताभिधायकम् । एकदेवत्ये अवौ-
ष्टधत् । वज्जदेवत्ये अवौष्टधन्त । हेतुकर्तृसंभवादणिजन्तादेव सिचः
स्थाने चङ् कृतो व्यत्ययेन । लाचणिकं तु अवर्धिष्ट अवर्धिषतेति ।
तन्मा भूदिति सूचारम्भः ।

१५. तदश्लादिति सूक्तवाके यजमानस्याग्नीर्वचनम् । तद्वज्ज-

यजमानके अग्नासुरिति भवति । प्रदर्शनार्थमेतत् । तेन द्वियज-
मानके अग्नास्तामिति सिद्धं भवति । आग्निपां सूक्तवाके परिगण-
नादनाग्नौ रथमेतत्पदमिति । व्यत्ययेन च शुभ्रवर्णः^१ श्लोप इति
मन्यमानः कश्चिदश्रुयातामश्रुयुरिति द्विवचनवङ्गवचने कुर्यात् ।
तन्निवारणार्थं सूचम् ।

१६. तद्व्याप्तसूक्तवाक एव । तस्य पूर्वोक्त एव न्यायः । च्छधा-
स्तामिति द्वियजमानके ।

१७. यद्यदचौकमनेति यजमानाभिधायि । तस्य द्वियजमानके
यद्यदचौकमनेताम् । वङ्गयजमानके^२ यद्यदचौकमनेति । अचकमेतां
द्विवचनमचकमनेति वङ्गवचनं लाघणिकम् । तत्सूचारमसामर्थ्यात्
याथ्यते ।

१८. इतीतिप्रकारे^३ अनेन प्रकारेण यजमानाभ्यां यजमानेभ्य
इत्यादिकः शब्दविकारः कर्तव्यः । वक्ष्यति । सप्तदशग्रीयोनीया
इति । तत्र होता यद्यदग्रीयोमौ ऋगस्यऋगस्येति वीप्सया चाभि-
धानं प्राप्नोति । प्रकृतानां सप्तदशानां । वङ्गवचनेन वा ऋगानामिति ।
तत्र वङ्गवचनेनैवाभिधानं कार्यम् । कुतः । यजमानाभ्यां यज-
मानेभ्य इति दर्शनात् । एवं च सति प्रातिपदिकोपपत्तौ परस्मै-
पदमात्मनेपदं च कालपुरुषा उत्पत्तिवद्भवन्ति । न विक्रियन्ते
ऽर्थभेदात् । तेषु विक्रियमाणेष्वन्य एवार्थः संपद्यते । शब्दविकार
इति । यः शब्दो विकर्तुं शक्यते स एव विकर्तव्यो नाव्ययम् ।

१ O (orig.) वाक् in marg. चनो., A वयुः. २ C om. वङ्गयजमानके ।
३ C प्रकरणे ।

तद्वीक्ष्यैवानेकार्थाभिधायक भवति । तत पुरापुरा नाभ्या ।
अन्तरन्तरेवेत्यादि मिद्ध भवति ।

१८ कृणीत वरिं । सूर्यं चचुर्गमयतात् । दिश ओचम् ।
वात प्राणम् । अन्तरिचमसुम् । एकधास्य लच । पुरा नाभ्या ।
अन्तरेवोष्माणम् । माता मन्यतामित्येवमादीनि ज्ञातिनामानि ।
श्वेनमस्य वच । शला दोषणी । कश्यपेवासा । कवया सेकपर्णेति
पदद्वयम् । ऊवध्यगोह पार्थिवम् । अस्त्रा रच ससृजतादित्येतानि
सूत्रपठितानि विकारे ऽप्यनूद्धानि । यथासमाध्यातम् । प्रकृतिवदि-
कारेषु भवन्ति । नेति वक्तव्ये यथासमाध्यातवचनमधिकारार्थम् ।

१० चोदनाशब्देनावाभिधेयमुच्यते । न तु क्रियाप्रवर्तक वच-
नम् । तच्च प्रकाशस्य संदेहे यथाग्ने त्व सूक्तवागपि तदस्मै देवा
रामन्तामित्येवमादौ अग्निपदे आहवनीये होल्यगुणविशिष्टे वा
विकृतिष्वपि यथासमाध्यात कर्तव्यम् ।

११ श्रेयशब्द एकदेशवाची । भूतशब्द उपमाध्याम् । श्रेयभू-
तानि श्रेयस्तुल्यानि शाकाद्यस्य मन्त्रस्य निराकांचीकरणानि । अपू-
र्वाणि पूर्वमन्त्रमथे अपठितानि तानि यथासमाध्यात भवन्ति ।
यच्च न समाध्यातानि तच्च न भवन्तीत्यर्थः । तत उपहृतौ वायु-
रिन्द्रवायू सह प्राणेन सह वर्चसा तयोरहमुपहृत सह प्राणेन
सह वर्चसेत्येवमन्तो मन्त्रो न भवत्यामीत्यप्याहारः ।

१२ आय इत उत्तरो वक्ष्यमाणको अन्यः । तच्च निगदा
यजुर्विंशेपा । ते च यथासमाध्यात भवन्ति । अशब्दाभिविदयः ।

प्रेषासूक्ष्मन्ते प्रतीकग्रहणात् । य एते प्रेषास्य निगदास्येति च व्यप-
देशात् । आयग्रहणादग्रे मह्यं अग्निं ब्राह्मणं भारतेत्येवमादी-
नामूहः ।

२३. एकधास्य त्वचमाध्यतादित्यत्रैकधाशब्दस्थानेकपशौ वीष्णा ।
अथयत्वादयद्वमिद्धे सूचारम्भः इति समासेन वेत्यस्यापि विकल्पो
यथा स्यादिति । तेन द्विधा चिधेत्येवमाद्यपि सिद्धं भवति ।

२४. यद्विंशतिरस्य वङ्क्ष्य इत्यत्र यद्विंशतिशब्दस्थानेकपशौ
वीष्णा ।

२५. अनन्तरसूत्रदयोक्तृमितिकरणेन परामृश्यते । तदा भवति ।
समासेन वा प्रयोगः सङ्ख्यासंकलनेनेत्यर्थः^१ । तद्यथा । द्विपशौ
द्वापश्चाग्रदेनयोर्वङ्क्ष्यः । यत्नश्रीतिग्रते^२ इत्येकादशिन्याम्^३ ।

२६. वङ्क्षीसङ्ख्यासंकल्पनस्य प्रयोगः । एष गोभनतरः पक्षो
ऽभिप्रेत आचार्यस्य । तदर्थं न्यायवचनम् ।

२७. एकदेवतद्विदेवतयोश्चाभिधेययोः शब्दान्तरयोः शब्दान्त-
रेण परामृश्यमानयोर्बहुवचनं कार्यम् । तद्यथा । निरुल्लपशुबन्धे
ब्यूहनमिन्द्राग्नी वनस्पतिसप्तपतुदन्विति । नन्वेतदुदाहरणं प्रकृतिव-
सिद्धम् । उच्यते । मन्त्रगते ऽभिधाने क्व चिदन्यथापि दर्शनात् संदेहः
स्यादिति । तद्यथा । उपहृतौ वायुरिन्द्रवायू इति प्रकम्य तयोरह-
मुपहृत इति द्विवचनेनैव^४ परामर्शस्तदेवं संदेहो ना भूदिति
सूचम् ।

१ A ॥ सकल्पने । २ B ॥ ने श्वे A ॥ वि द्व श्वे । ३ A ॥ १०८ कैमिनिमतम् ।
४ B om द्वि ।

२८. समानजातीययोः पुंस्त्रियोः सह वक्तव्ययोः^१ पुंवत्प्रयोगः कार्यः । तद्यथा । मेषश्च भेषी च भेषौ ।

२९. अपिशब्दो विकल्पार्थः । तरशब्द ईषदर्च्ये । अन्यतरस्यां शब्दप्रवृत्तौ मिथुनेषु^२ पुंवद्भावैकगेषौ न भवतः । इन्द्रेन्द्राण्याविति यथा पितरावित्यत्र भिक्षायामपीति^३ समासविकल्पार्थं सूचम् ।

३०. करत एवाग्नीषोमावित्यत्रायमेवशब्दो देवतानामधेयेन सहकारान्तः संधीयमानो दृष्टः । वानस्पत्यमैत्रावरुणादिप्रैषेषु मकारान्तः । तस्य विकृतिषु व्यवस्था क्रियते । देवतानामधेयस्य स्त्रादेर्द्वि-
देवत्यस्य चत्सधाम एवंशब्देन करतशब्दपूर्वेण तत्सुप्रमकारेण कार्यम् । ततः सामर्थ्यादकारेण सन्धिर्भवति । तद्यथा । करत एवाग्नीषोमौ । करत एवाग्निनौ । करत एवेन्द्राग्नी । करत एवेन्द्रवायू इति । स्त्रादेरिति वचनादिह न भवति । करत एवं मित्रावरुणा । द्विदे-
वत्यस्येति वचनादिह न भवति । करदेवमग्निरिति ।

३१. पशुवज्रत्वे ऽपि सति यः सूक्तवाक्प्रैषे वध्रश्चब्दो ऽग्नौ सहदेव भवति । न प्रतिपशु आवर्तते ।

३२. सूपम्या अद्य देवो वनस्पतिरभवदित्येतत्पशुभेदे ऽपि सहज्जवति । ध्यास्यातो ऽग्नीषोमीयः प्रकृतिः पशूनामिति सर्वविधानां पशूनां प्रकृतिमभिधाय तत्प्रसङ्गेनोभयविधानाह ।

३३. रौक्ष्यादादित्योदगयनस्यादावन्ते च तयोरेवाङ्गोरैन्द्राग्नौ निरुह्यपशुवन्धः कार्यः । कुतः । श्रुत्यन्तरात् । निरुह्यो नित्य इत्यर्थः ।

१ B om सह वक्तव्ययोः । २ A C (sec h) पि instead of षु । ३ A C (sec h) भिक्षयोःपीति ।

३८. सोदकप्राप्तमपि^१ सदेतदेव उच्यते । दौघणीयाधर्मप्राप-
णार्थम् । एवमेव शाखान्तरश्रवणात् । ततो ऽपराद्धे पौर्णमासी-
विकारः पञ्चदशसामिधेनीकोपांशुहविर्विराजौ स्विष्टकृतो नित्ये
वेत्येते विधयः सिद्धा भवन्ति । कृत्स्ना चेयमिष्टिश्चशब्दात् ।

३९. प्रकृतादग्नीषोमीयादन्यस्मिन्पशौ सूक्तवाके नामग्रहणं
यजमानस्य कार्यम् । चशब्दाभिर्वचनं चाशियामिति । प्राक्तातीर्थ-
सवनिक्या इत्येवमाद्युक्ते ऽपि अन्यत्र चाग्नीषोमीयादित्युच्यते । तेन
विशेषवचनात्सामान्यस्य बाधो ना भूदिति ।

४०. वक्ष्यमाणमतुवचनं प्रातरनुवाकः । तत्प्रभृति धान्यादि-
प्रदिष्टानि आदिं (चक्षुः) गृहीत्वा विनियुक्तानि तानि शस्त्रानुवच-
नयोः सूक्तानि सकलानि वेदितव्यानि । इह परिभाषा सूक्तवङ्ग-
त्वप्रदेशप्रसङ्गात्^१ ।

४१. शस्त्रानुवचनेभ्यो ऽन्यत्रादिप्रदेशे ऽप्येक

२.

१. ऊर्ध्वमर्धरात्रात्तद्वाराचम् । तस्मिन् प्रातरनुवाकार्थं होता-
मन्त्रितो ऽपेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं तिष्ठन् प्रपदः अथपद्मां स्थितः
प्राग्दिगुपस्थानादेवमवस्थो जपति ।

२. भूः प्रपद्य इत्येवमादिकं पितृभ्यः प्रतिममस्कारेभ्यो वो
ऽपि नम इत्येवमन्तं मन्त्रं प्रपदो जपति । नमः पितृभ्य इति
प्राचीनोपवीतौ ।

३. वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः यथारूपं च मन्त्रसिद्धिभ्यो देवताः ।

३.

१. अस्यां मे प्राच्यां दिशीत्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीम् ।
तदभिमुखोऽन्यदिक्स्थेऽपि चन्द्रमस्युपतिष्ठते ।

२. अस्यां मे दक्षिणस्यां दिशीत्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणां
यथारूपमुपतिष्ठते । दक्षिणामिति नियमार्यम् । मैर्हत्यां मृत्युरिति
संदेहः स्यात् ।

३. अस्यां मे मघीच्यां दिशीत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतीचीं
यथारूपमुपतिष्ठते ।

४. उदीच्यनुवादः सव्यावृद्धिधानार्थः ।

५. उपतिष्ठत इति सर्वचानुवर्तते । दिग्नुवादः प्राडित्यस्य
विधानार्थः ।

६. अग्निमे अन्तरिक्ष इत्येवमादिना अन्तरिक्षमुपतिष्ठते ।
प्राडिन्वाधिकारान्^१ ।

७. उपतिष्ठत इति वाक्यग्रेसोऽनुवर्तत एव ।

८. गृहद्रव्यन्तरे न इत्यत आरभ्य सुत्रामाणं पृथिवीं क्षामगेह-
समित्येतयर्चां सृष्ट्वाऽपिवा । अगन्तरं किं करोति ।

९. जपानन्तरं दक्षिणेन याङ्गनाट्यङ्गाम्नीभीषेऽग्नौ भृभुवः
स्वरित्येवमादिकैर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्नैः पलाङ्गतीः शुबेण ऊत्ता ततः
मव्यावृद्धविधानयोः पूर्वस्यां दार्युपविशेत् ।

१०. देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो ऽनुब्रूहीत्युक्तो हिंकारमपि मध्यमेन स्थानेन कृत्वा प्रातरनुवाकाख्यमनुवचनमाह ।

११. प्रातरनुवाके याः पङ्क्तयस्तासामयं धर्मः । औन्पादान्धं धायावस्थेत् द्वाभ्यां पादाभ्यां प्रणुयात् ।

१२. अनूचेत्येतदित ऊर्ध्वमनुवर्तते । धावप्रतिप्रियतममिति । आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्र इत्येतामापोरेवतीमंशिता^१ चिरनूच्य तत आग्नेयं क्रतुमन्वाह । अयोषस्यमिति प्रागत आग्नेयः क्रतुरुच्यते । अथानुष्टुभमिति प्रागतो गायत्रमुच्यते । अनयोः संज्ञाकरणं वाङ्मयार्थं शास्त्रसंयवहारार्थं च ।

४.

१. नवर्चं सूक्तम् ।

२. नवर्चं सूक्तम् ।

३. द्वादशर्चं सूक्तम् ।

४. अयं न त्वा वारवन्तमित्येता षष्ठो दश ।

५. पञ्चकं सूक्तम् ।

६. पञ्चर्चं सूक्तम् ।

७. नवर्चं सूक्तम् ।

८. दूतं वो विश्ववेदमम् । अष्टकं सूक्तम् ।

९. अग्ने मृल मर्हा अग्नि । अष्टकं सूक्तम् ।

१०. अर्चन्तस्ता हवामहे । षड्दं सूक्तम् ।

११. अग्निं स्तोमेन बोधय । षट्सं सूक्तम् ।
 १२. उपसदाय मील्लुषे । पञ्चदशर्चं सूक्तम् ।
 १३. इमे विप्रस्य वेधसः । चयस्विंशत्यृचं सूक्तम् ।
 १४. समिधाग्निं दुवस्यतेति । चिंशदृचं सूक्तम् ।
 १५. अग्निं क्षिन्वन्तु नो धियः । पञ्चकं सूक्तम् ।
 १६. प्राग्रये वाचमीरय । पञ्चकं सूक्तम् ।
 १७. त्वमग्ने यज्ञानामित्यत आरभ्य षड्विंशतिर्चयः ।
 १८. अयशब्दः क्रमनियमार्यः । संज्ञाकरणं बाहुल्यार्थम् ।

संयवहारार्थं च ।

१९. ते ते अग्ने लोताः शाखान्तरे सूक्तादिस्ततः^१ सूक्तप्रति-
 वेधार्थमेकेत्युक्तम् ।

२०. होताजनिष्ट चेतनः । अष्टकं सूक्तम् ।
 २१. त्वं हि चैतवद्यज्ञ इत्येता षष्ठो नव ।
 २२. अग्ने कदा त आनुषगित्येवमाद्याः पञ्च ।
 २३. क्रमार्थो ऽयशब्दः । संयवहारार्थं संज्ञा । बाहुल्यार्थं

छन्दोवचनम् ।

२४. सप्तस्य यदियुता सप्तिषुधन्वित्येता षष्ठः पञ्च ।
 २५. यो मर्त्येष्वमृत ष्वतावा । षीष्येतानि सूक्तानि । एक-
 पञ्चाशदृचः ।

२६. प्र वो देवं चित्सहसानमग्निमित्यादीनि पञ्च सूक्तानि ।
 चिंशदृचः ।

२७. अग्ने वृहस्पसामूर्ध्वो अस्यात् । एवमादीनि सप्त सूक्तानि । एकोनपञ्चाशदृचः ।

२८. अगन्म महा नमसा यविष्ठं चिकं सूक्तम् ।

२९. उक्तार्थम् ।

३०. एना वो अग्निं नमसा दादगर्घं सूक्तम् ।

३१. प्र वो यङ्गं पुरुष्णां विंशत्यृचं सूक्तम् ।

३२. अग्ने विवस्वदुपस एता ऋचो दादग ।

३३. सखायस्त्वा वावृमहे । एता ऋचो ऽष्टौ ।

३४. अदर्शिं गातुर्वित्तमः । एता ऋचश्चतस्रः ।

३५. समिद्धस्त्रिंशमिथ्यसे । एतास्त्रिंश ऋचः ।

३६. अयमग्निः सुवीर्यस्येति षड्गं सूक्तम् ।

३७. उक्तो ऽर्थः पूर्वच ।

३८. सूक्तं नवकम् ।

३९. ईक्षिष्या हि प्रतीत्यं सूक्तं विंशदृचम् ।

४०. पुरु त्वा दाश्यान्वोचे । सूक्तं दशम् ।

४१. पूर्ववदुक्तो ऽर्थः ।

४२. वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युते । एताः सप्त ऋचः ।

४३. एति प्र होता व्रतमस्य माययेति सूक्तं सप्तर्चम् ।

४४. यज्ञेन वर्धत जातवेदसं चयोदगर्घं सूक्तम् ।

४५. जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविः । षड्गं सूक्तम् ।

४६. याख्यातमेतत् ।

४७. अग्निं तं मन्ये यो वसुः सूक्तं दशकम् ।

५.

१. कृतं वक्ष्यामीति शेषः । अनुवचनैकदेशस्य वक्ष्यमाणस्य संज्ञा प्रागाश्विनात् ।

२. अथशब्दः क्रमार्थो ऽनुवर्तते । गायत्रिमिति संज्ञा चान्वयार्थः ।

३. कल उषः कधमिय इति तिस्रश्च एताः ।

४. प्रति या सूक्ती जनी सप्तकं सूक्तम् ।

५. क्रमार्थो ऽथशब्दः । संज्ञार्थं चानुष्टुभमिति ।

६. उषो भद्रेभिरा गहि सूक्तं चतुष्कम् ।

७. उषस्यमिति वर्तते ।

८. उपो रुक्चे ध्रुवतिर्न योषेत्यादीनि चत्वारि सूक्तानि ।

ऊनविंशतिरेताः ।

९. उक्तार्थः ।

१०. प्रत्यु अदर्शीति सूक्तं यद्वम् ।

११. सह वामेन न उषः । योस्यर्चं सूक्तम् ।

१२. कृतव्याख्यानम् ।

१३. उषस्तच्चिचमा भरेति तिस्रश्च एतः ।

१४. उक्तार्थम् ।

१५. एता उ त्या उषसः केतुमकतेति चतस्रश्च एतः ।

१६. कृतव्याख्यानम् ।

१७. महे नो अघ बोधयेति द्वावर्चं सूक्तम् ।

६०.

१. क्रतुमन्वाहेति वाक्यशेषः ।

२. वक्ष्यमाणम् ।

३. अग्निना यज्वरीरिष इत्येवमाद्यास्तिस्र ऋचः ।

४. प्रातर्युजा वि बोधयेत्येताश्चतस्र ऋचः ।

५. अग्निनावशावत्या एतास्तिस्र ऋचः ।

६. एषो उषा अपूर्या पञ्चदशकं सूक्तम् ।

७. गोमदू पु नासत्या एते द्वे ऋचौ ।

८. दूरादिहेव यत्सती एता ऋचः षट्त्रिंशत्

९. उदौराथामृतायते अष्टादशकं सूक्तम् ।

१०. आ मे हवं नासत्या नवकं सूक्तम् ।

११. कृतव्याख्यानम् ।

१२. षयोविंशत्यृचं सूक्तम् ।

१३. यदद्य स्यः परावतीत्येते सूक्ते दशके । अनूच्येत्येतदनु-
वर्तत एव ।

१४. कृतव्याख्यानम् ।

१५. आ भात्यग्निरुपशामनौकमिति द्वे सूक्ते पञ्चके ।

१६. नासत्याभ्यां बर्हिःरिव प्र वृञ्जे एतानि चीणि सूक्तानि ।

एकपष्टिरेताः ।

१७. वसू रुद्रा पुरुमन्तू वृधन्ता तिस्र ऋचः ।

१८. युवो रजांसि सुयमासो अथा इति द्वे सूक्ते । जन-
विंशतिर्षष्टः ।

१८. तं युञ्ज्वाथा मनसो यो जवीयानिति दे सूक्ते दादग्र षष्ठः^१ ।

२०. द्यावाणैव तदिदं जरेये अष्टकं सूक्तम् ।

२१. धेनुः प्रत्नस्य कामान्दुहाना नवकं सूक्तम् ।

२२. क उ अवत्कतमो यज्ञियानां दे सूक्ते सप्तके ।

२४. सुषे नरा दिवो अस्य प्रसन्तेति दे सूक्ते । अनूच्येति वर्तते ।

परिहाय परित्यजेत्यर्थः । सं वां प्रतेत्येतां^२ प्रकरीमुक्त्वा अन्यां विंशतिमाह ।

२४. आ वामित्येवमादीनि पञ्च सूक्तान्यनूच्य एकविंशदित्ता षष्ठः ।

२५. उक्तार्थमेतत् ।

२६. इमा उ वां दिविष्टय इति पङ्क्तं सूक्तम् ।

२७. अयं वां मधुमत्तम इत्यस्य सूक्तस्य प्रथमतोवक्तव्या । ततस्तृतीया । ततः पञ्चमीत्येवं तिस्रः ।

२८. उक्तार्थम् ।

२८. युवोर् धू रयं जवे एताः पञ्च ।

२०. व्याख्यातम् ।

२१. त्रिचिन्नो अद्या भवतं मवेदसा दादग्रं सूक्तम् ।

२२. ईले द्यावापृथिवी पूर्वचित्तये पञ्चविंशकं सूक्तम् ।

२२. यो वां परिज्मा सहदधिना रय इति दे सूक्ते चतुर्दशके । घोषा । समानसु त्वत्पुष्टतमुक्त्वमिति त्वचं^३ तत्पुचः । एवं मपुत्रायां घोषायामेकविंशत् ।

२४. उक्तार्थम् ।

२५. प्रति प्रियतमं रथं भवकं सूक्तम् । सह त्रिर्वचनेनैकादश । इति एतदेव प्रातरनुवाकानुवचनम् । आद्यन्तयोस्त्रिर्वचनेन वृद्धिः^१ ।

२६. उक्तृज्य वाचं मध्यमाम् । उत्तमेन स्थानेन^२ प्रति प्रियतममित्यस्योत्तमया परिदध्यात् । अभूदुपा रुग्रत्पशुरित्याशीर्वत्या परिदधातीति (११. ६) श्रुतेः । तस्यां वाचमुत्सृजतीति च ।

२७. परिधानानन्तरमया वाजं देवहितं सनेमेत्येतां द्विपदां जपति ।

२८. इति प्राग्द्विपदायाः षष्ठसपरिमाणः^३ प्रातरनुवाकः । मंशाकरणं संव्यवहारार्थम् ।

२९. वाग्नब्दः पदान्तरपरिग्रहार्थः । विनापि कामसयोगम् । एतस्य साहसस्य सूचोक्तस्य यानि च्छन्दांसि तेषामपरित्यागेन प्रतिच्छन्दस्य । प्रतिपत्समारोहणीयानां आद्यन्तानामित्यर्थः । षष्ठ्यधिकानि षोडश^४ शतान्यनुब्रूयात् । तानि च वृद्धेः कल्पितान्युच्यन्ते । तत्र के चिद्द्वौ श्लोकौ पठन्ति । ताविमौ ।

आद्यन्तयोः प्रतिच्छन्दः सूक्तमृगवापि बोधयम् ।

पञ्च सप्तेति^५ यत्तद्वशाद्वादशानुष्टुभान्तमु ॥ १ ॥

अग्निमीलेय ईन्निध्व नासत्याभ्यां पुरस्य यत् ।

अग्निना द्वादशोपस्य एवं षष्टिगतत्रयम् ॥

१. U. ०. ११. ६. इति । २. C. ०. ११. ६. स्थानेन । ३. C. ०. ११. ६. षष्ठसपरिमाणः । ४. C. ०. ११. ६. षष्ट्यधिकानि । ५. A. तद्वशाद् C. मृगवाद् or मृगवाद् ॥ मृगवाद् ।

अन्ये तु दण्डकं पठन्ति । सो ऽप्युच्यते । आपो रेवतीस्त्रिर्व-
चनमुपप्रयन्तो नवाग्निमीले नव तसु त्वा पाथ्यो वृषेति चयोदश
होताजनिष्टेत्यष्टौ अग्ने कदा त आनुषगिति दश यो मर्त्येष्विति
विंशतिरगन्म महेति तिस्रः एता वो अग्निं दादशावमग्निः सुवीर्यं-
स्येति षट् त्वामग्ने मनीषिण इति नवेलिष्वेति चिंशत्पुरु तेति त्वं
वेदिषद् इति सप्त जनस्य गोपा इति षलग्निं तं मन्य इति दश
कम्ता उष इति तिस्रः प्रति या सप्तोषो भद्रेभिश्चतुष्कमुपो रुरुष
इत्येकोनविंशतिः प्रत्यु अदर्थायतीति षट् सह वामेन घोलगोपस्त-
श्चिचमिति तिस्रः एता उ त्या इति चतस्रो महे नो अघेति
दशाग्निना यज्वरौरिष इति तिस्रः प्रातर्युजेति चतस्रः आग्निना-
वधावत्येति तिस्रः आ मे एवं नवा नो विश्वाभिरिति चयोविंशतिः
कूडो देवाविति दशा भातौति दश नामत्याभ्यामिति पञ्चविंश-
तिरतारिस्तेत्येकादश याभिः कलमित्येका युवोरु धू रथमिति पञ्च
त्रिंशन्नो अघेति द्वादश समानसु त्वं त्वं प्रति प्रियतममिति
नवोत्तमा चिरेवं षष्टिश्च बीषि च शतानि ।

४०. वाशब्दो विकल्पार्थः । ऊर्ध्वं शतान्न शतमेवेत्यभिप्रायः ।
यायाकामौ यजमानः श्रुत्युक्तानां सङ्ख्यानामन्यतमामङ्गीकुयात् ।

४१. सर्वेषु पत्रेषु पाङ्क्तानि सूक्तानि^१ नोद्धरेत् । विंशोत्तर-
शतः प्रातरनुवाक उच्यते । आपो रेवतीः चयथा हि वस इति
तिस्रः उपप्रयन्तो अध्वरमिति नवाग्निमीले पुरोहितमिति तिस्रः
स हि यो मानुषा युगेति चतस्रः नेते अग्ने त्वोता इत्येका

षट्तावानं विचेतसमिति चतस्रः ससस्र यद्वियुता सस्मिन्नूधन्नित्येका
 म मङ्गा विश्वा दुरितानि साङ्गानिति दे एना वो अग्निं नमसेति
 तिस्रः म त्वं नो रायः शिश्रीहीति चतस्रस्त्वामग्ने मनोपिण इति
 तिस्रः स चन्द्रो विप्र मर्त्य इत्येका वेदिपदे प्रियधामाय सुद्युत
 इति तिस्रस्त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमित्येका अग्निं तं मन्ये यो
 वसुरिति दश कस्त उप इति दे आ द्यां तनोषि रश्मिभिरित्येका
 उपो भद्रेभिरा गहीत्येका युष्मन्तो हि रश्मिभिरित्येका उपो
 रुचे युवतिर्न योषेत्येका अद्यावतीर्गोमतीर्न उषास इत्येका प्रत्यु
 अदर्श्यायतीत्येका सं नो राया दृहता विश्वपेग्नेत्येका उपसृष्टि-
 चमा भरेति तिभ्यः एता उ त्या उषसः केतुमकतेत्येका अधि पेग्नांसि
 वपते नृत्वरिवेत्येका महे नो अद्य बोधयेति दशाग्निना यज्वरीरिष
 इत्येका युञ्जाथां रासभं रथ इति तिस्रः आ नो विश्वाभिहृतिभि-
 रित्येका कं द्याथः कं ह गच्छ इत्यष्टौ आ भात्यग्निरूपमामनौक-
 मिति नव अहेम यज्ञं पयामुराणा इति तिस्रः दमा उ वां
 दिविष्टय इति दे याभिः कण्वमभिष्टिभिरित्येका युवोरू पू रथं ऊव
 इत्येका जुङ्गराणा चिदग्निनेत्येका निश्चिन्नो अद्या भवतं न वेदसेति
 दे अध्वर्युं वा मधुपाणिं सुहस्यमित्येका प्रति प्रियतमं रथमित्येका दश
 एतद्विंशतिशतम् ।

त्यजेदनुष्टुभः सप्तशताद्वैविंशकाद्बुधः ।

चिष्टुभौ^१ दे जगत्येका एवं दशशतं भवेत् ॥

सप्तविंशतिशतान्यनुब्रूयादित्यत्रापि दृष्टसंप्रदायो स्तिष्ठते ।
अर्चन्तस्तेत्यतः प्रमृति शतमये दृष्टनूनपञ्चाशत् प्र वो यक्मिति
विंशतिरेति प्र होतेति सप्ता नो घातं दिवस्परौति विंशतिर्गा-
वाणेवेत्यूनपष्टिरीले द्वावाष्टयिवौ पूर्वचिन्तय इति पञ्चविंशतिरेत-
स्मिन् सदृसादुद्धृते सप्तविंशतिशतानि भवन्ति ।

४२. पुरोदयादध्वर्यव उपांशुनाक्षो ग्रहस्य होमकालं संभा-
वयिष्यन्तीति मन्यमानः सङ्ख्यादिनियममुत्सृज्यापि परिदध्यात् ।

४३. उदिते ऽन्तर्यामिण्यहोम आध्वर्यवः । आ तस्य परि-
समाप्तेर्वाग्यमनं हेतुः ।

७.

१. अप इव्य होतरित्येवमुक्तो ऽध्वर्युणा होता प्र देवचेत्ये-
तत्सूक्तं पञ्चदशकं द्वादशीं परिहाय वक्ष्यमाणेन क्रमेणानुब्रूयात् ।

२. प्र देवचेत्यतस्तिर्वचनमणयित्वा^१ नवानूच्य ततो ऽध्वर्युणा^२
आहुतावप्सु ह्रयमानायामेकादशीमनुब्रूयात् ।

३. आनीयमानास्वप्सु दशमीमनुब्रूयात् । अप इव्य होतरि-
त्युक्त इति संप्रैषवचनादस्त्विति गम्यते ।

४. प्रति यदापो अदृश्यमायतीरिति दृग्गमानासु अप्सु तदा-
धारेषु सामर्थ्यात् ।

५. मैत्रावरुणचमसस्य वसतीवरीणां च संपर्कं क्रियमाणे समन्या
यन्त्युप यन्त्यन्या इत्येतामनुब्रूयात् ।

१७. अध्वर्यू संवृण्य षण्मोर्वोरिति जपित्वा प्रचारानुपूर्व्येण^१

वक्ष्यमाणके प्रवृत्ताहुत्याख्ये आहुती जुहोति^१ ।

१८. जुष्टो वाच इत्यादिना सरस्वत्या इत्येवमन्तेन मन्त्रेण
पूर्वाहुतिं जुहोति । यदा मुख्यः कुर्यात्परार्थानौति मुख्यो द्वियज-
मानके जुहोति । वज्रयजमानके वा । तदा यथार्थमूहः । स उच्यते ।
जुष्टौ वाचो भूयास्त जुष्टौ वाचस्यतेरिति द्वियजमानके । जुष्टा वाचो
भूयास्त जुष्टा वाचस्यतेरिति वज्रयजमानके । नान्ते स्वाहाकारः
कृतत्वात् पुरस्तात्स्वाहाकारेणेति च श्रुतौ मन्त्रविशेषणात् ।

१९. उत्तरामाहुतिममग्निकां जुहुयात् ।

१०.

१. अग्ने नय सुपथा राये अस्मानित्याग्नेयस्य पशोर्वपायाः
पुरोनुवाक्या । अग्ने त्वं पारथा नयो अस्मानिति पशुपुरोलाशस्य
पुरोनुवाक्या । अग्ने त्वमस्यद्युयोध्यमीवा इति पशोः पुरोनुवाक्या ।
एवमेतास्त्रिस्तः । वक्ष्यति । तिस्रस्त्रिस्तः पूर्वा पुरोनुवाक्या वपायाः
पुरोलाशस्य पशोरिति । तत्र तावत्पुरोनुवाक्या उक्ताः । भुवो यज्ञस्य
रजमश्चनेतेति वपाया याज्या । प्र च. शुक्राय भानवे भरध्वमिति
पशुपुरोलाशस्य याज्या । प्र कारवो मनमा वक्ष्यमाना इति पशो-
र्थाज्या । वक्ष्यति । तिस्रस्त्रिस्त उत्तरा याज्या इति । एवं सर्वेषु
षट्केषु योज्यम् ।

^१ Com अध्वर्यू- पूर्वेण । १ A C (see b, and also in the text of the
Śātra अहुति ।

२. आ नो दिवो दहतः पर्वतादा । सरस्वतीं देवयन्तो
हवन्ते । सरस्वत्यभि नो जैषि वस्यः । पावीरवी कन्या चित्रापुः ।
प्र सोदसा धायसा सस्य एषा । इमा जुहाना युग्मदा नमोभिः ।
इत्ययं षड्ङ्कः सारस्वतस्य ।

३. त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा । त्वमिमा ओषधीः सोम
विन्धाः । सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुम् । या ते धामानि दिवि
या पृथिव्याम् । अवाहं युत्सु पृतनासु पशुम् । या ते धामानि
हविषा यजन्ति । एता षट् सौम्यस्य ।

४. पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः । प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा ।
पथस्यथः परिपतिं वचसा । शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् । यास्ते
पूषन्नावो अन्तः समुद्रे । पूषा सुबन्धुर्दिव आ पृथिव्याः । इति
षट्कं पौष्णस्य ।

५. आ दैव्या वृणीमहे स्वांसि । आ वेधसं नीलपृष्ठं दहन्तम् ।
दहस्यतिः समजयदसुनि । स हि शुचिः शतपवः स शुन्धुः । स
सुयुभा स च्छग्वता गणेन । स आ नो योनिं सदतु प्रेष्ठः । इत्येताः
षड् बार्हस्पत्यस्य ।

६. विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊती । यं देवासो ज्वथ वाजमातौ
यं त्रायध्वे यं पिथ्यात्यंहः विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे । ये के च
ज्मा महिनो अहिमायाः । ते हि यज्ञेषु यज्ञियाम ज्माः सधस्यं
विश्वे । स्त्रीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्रौ सूक्तेन मङ्गा । एताः षड्
वैश्वदेवस्य ।

७. इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते । इन्द्रो राजा जगतश्चर्षणीनाम् ।

इन्द्र चत्रमभि वाममोजः । उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वान् । आ नो विश्वाभिर्हृतिभिः सजोषाः । आ ते शुभ्रो वृषभ एतु पश्वा-
दिति षडैन्द्रस्य ।

८. गोमदस्यावद्रथवत्सुवीरम् । ह्ये नरो मरुतो मृक्षता नः ।
शुची वो हव्या मरुतः शुचीनाम् । अरा इवेदचरमा अहेव । या
वः शर्म शशमानाय सन्ति । यूयमस्माञ्जयत वसो अश्वा । एता
षड्भिरास्यतस्य ।

९. उभा वामिन्द्राग्नी आऊवधे । आ वृषहणा वृषहभिः शुभ्रैः ।
ता षोधिष्टमभि गा इन्द्र नूनम् । शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्य ।
गौर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः । प्र चर्षणिभ्यः वृतनाहवेयु । एता
षडैन्द्राग्रस्य ।

१०. आ नो देवः सविता आयमाणः । आ देवो यातु सविता
सुरजः । सविता यन्मैः पृथिवीमरम्भात् । वाममद्य सवितर्वामसु श्वः ।
ये ते पन्थाः सवितः पूर्यासः । अस्मभ्यं तद्विवो अज्ञाः पृथिव्याः ।
एता षट् सवित्रस्य ।

११. अस्तभाद् शामसुरो दिशवेदाः । तत्त्वा यामि ब्रह्मणा
वन्दमानः । अत्र ते हेलो वरुण नमोभिः । एवा वन्दस्व वरुणं
वृहन्तम् । इमां धियं शिचमाणस्य देव । उदुत्तमं वरुण पाग्रमस्मात् ।
एताः पञ्चरूपस्य ।

१२. एता षट्चो याज्यानुवाक्या ऐकादशिनानां भवन्ति ।

१३. न केवलमैकादशिनानामेवैते षट्काः किं तर्हि अन्धेषा-
मप्येवंदेवतानां पशूनाम् । नेष्टिष्वेवदेवतास्त्रपि । पशव इति वचनात् ।

११.

१. इन्द्रा नु पूषणा वयमित्याद्या ऐन्द्रापौष्णस्य पशोः षड् भवन्ति ।

२. सोमा पूषणा जनना रथौष्णमित्येताः षट् सोमापौष्णस्य पशोः ।

३. सं वां कर्मणा समिषा क्षिप्रमीत्येताः पक्षेन्द्रावेष्यवस्य पशोः ।

४. नासत्याभ्यां पर्हिंरिव प्र वृद्धे । धलेता आश्विनस्य पशो-
र्भवन्ति ।

५. विष्णोर्भुं कं वीर्याणि प्र वोचम् । एताः षड्विष्णवस्य पशोः ।

६. राक्षी व्यखदायती । एताः षड्वाद्या भवन्ति । राक्षिदेवत्यस्य
पशोः ।

७. भूरिं द्वे अचरन्ती चरन्तम् । एताः षड् चावाष्टधिवीर्यस्य
पशोः ।

८. जनौधन्तो न्ययव इत्येतास्त्रिभ्यः । स वावृधे नवीं योषणासु ।
दिभ्यं सुपर्णं वायसं वृहन्तं । यस्य व्रतमिति च पष्ठौ खैलिका ।
एताः षट् सरस्वतः । सरस्वानाम् देवताविशेषस्तस्य ।

९. य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदित्येताः षट् चतुर्थी^१ परि-
हास्य वैश्वकर्मणस्य पशोर्भवन्ति ।

१०. आ ते पितर्मरुतां सुचमेतु । एताः षड् रौद्रस्य
पशोः ।

११. अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामीति वाग्देवत्यस्य पशोरेताः
षड् भवन्ति ।

१२. उक्तानां षड्दानामयं विनियोगः । सूत्रोक्तेन क्रमेण प्रति-

पदं तिस्रस्त्रिंशः पूर्वाः पुरोनुवाक्याः कर्तव्याः । एका वपायाः । एका पशुपुरोलागस्य । एका पशोः । एवमेव तिस्रस्त्रिंश उत्तरा याज्याः ।

१३. भवनीयस्य पशोः के चित्पशुपुरोलागं न कुर्वन्ति तुभ्य-
त्वादुपालम्यस्यापि ।

१४. करणं पशुपुरोलागस्येत्येष एव न्यायः । कुतः । सोमार्थैः
भवनीयहविर्भिः पशुर्घस्य निवृत्तिरन्याथ्येति ।

१५. सावित्रस्य वाग्देवत्यस्योपांशु भवतः । न केवलं प्रदेशान्त-
रोक्तौ सौर्यप्राजापत्यौ ।

१६. पशुगणे प्रतिपशु मनोतासूक्तमावर्तते कालभेदात् ।

१७. प्रातरनुवाकादि प्रातःभवनम् । तस्मिन्प्रातःभवने परि-
व्ययणीयादि वपान्तं पाशुत्वं कर्म कृत्वा^१ यथाप्रपन्नमुपनिष्कन्धाग्नी-
धोमीयवदुपसृष्टं चात्वाले^२ । प्राप्तस्थानुवादः क्रमार्थः ।

१२.

१. वक्ष्यमाणेन विधिना धिष्यन्त्वक्ष्यमाणानुपम्याय सदः
प्रविशन्ति । होता मैत्रावरुणो ऽच्छावाको यावस्तत् ब्रह्मा ब्राह्म-
णाच्छंभौ पोताग्नीध्रः सदस्यो यजमानश्च । युगपच्छाखान्तराद्ब्रह्म-
वचनाच्च । स्वशाखायां तु ते नमसिता होतारमतिस्तृजन्त इति
होतैवोपस्थाता ।

२. अग्रेण हविर्धानि तिष्ठन्तो नोपस्थेयसमीपं गत्वा तंतमीच-
माणा अन्यदिङ्मुखान् अपि । न केवलं प्राङ्मुखान् उदङ्मुखान् वा ।

२. सम्राजसीत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठन्ते ।

४. उदकोऽनुषङ्ग इत्येको ऽर्घः । रौद्रादिर्मन्त्रगेष उत्तरेष्वप्यनुषङ्गयः । तांसदः प्रक्षय्यन्मस्यति नमो नम इति (१२. १) श्रुतेः ।

५. अननुषङ्गो वा शाखान्तरात् ।

६. अपिजो ऽसि इवस्त्रानित्यनेन मन्त्रेणोपतिष्ठन्ते । धोऽग्निराहवनीये मयित्वानुप्रहतः ।

७. परिषद्यो ऽसि पवमान इत्यनेन मन्त्रेणासावमुपतिष्ठन्ते । आसाव उच्यते यत्र बहिष्यवमानेन च्छन्दोगाः सुवते ।

८. प्रतक्षासि नभस्त्रानित्यनेन मन्त्रेण चात्वालमुपतिष्ठन्ते ।

९. कथो ऽसि इवसूदन इत्यनेन मन्त्रेण पशुऋषणमुपतिष्ठन्ते ।

१०. समुद्यो ऽसि विश्वभरा इत्यनेन मन्त्रेण उत्करमुपतिष्ठन्ते ।

११. दक्षिणावृतो भूत्वा विभूरसि प्रवाहण इत्यनेन मन्त्रेणाग्नीध्रमुपतिष्ठन्ते ।

१२. सदस्याग्नीध्रं च प्रविशन्तो यथाकालं तयोरेवोपरि द्वारसूणाविशाखस्थं बलीकाद्यभिमृशन्ति दिवस्पृष्टमसीत्येवमादिना मन्त्रेण ।

१३. अतस्य द्वारावित्येवमादिना मन्त्रेणोभाभ्यां हस्ताभ्यां दार्यौ संमृश्य प्रविशेयुः ।

१४. आग्नीध्रीयं प्रविश्योत्तरेणाग्निं गच्छन्ति । ये सदः^१ प्रविष्टाः सन्तः प्रत्यक्षो धिषण्यानतिक्रामन्ति । के पुनस्ते । यजमानपावस्तुसदस्त्ववर्जिताः । येषां संचरं वक्ष्यति अयेणोत्तरेण सर्वान् धिषण्यागच्छन्तीत्येवमादिना मन्त्रेण ।

१५. मल्लिषुचो ऽसीत्येवमादिना मन्त्रेणासादमच्छावाकस्योप-
तिष्ठन्ते । तं च वक्ष्यति । अच्छावाकः सीदेत्युक्तो ऽप्येण सद् उत्तरेण
स्रुतिमुपविशेति ।

१६. वज्रिरसीत्यादिना मन्त्रेण होत्रधिष्यमुपतिष्ठन्ते । धि-
ष्यमवहणं सदोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम्^१ ।

१७. धिष्याधिकारो ऽनुवर्तते । याचो ऽसि इत्यादिना
मन्त्रेण मैत्रावरुणधिष्यमुपतिष्ठन्ते ।

१८. तुथो ऽसीत्यादिना मन्त्रेण ब्राह्मणाच्छंसिनो धिष्य-
मुपतिष्ठन्ते ।

१९. उग्निगसीत्यादिना मन्त्रेण पोत्रधिष्यमुपतिष्ठन्ते ।

२०. अवसुरसीत्यादिना मन्त्रेण नेष्टृधिष्यमुपतिष्ठन्ते ।

२१. अंशारिरसि यभारिरित्येवमादिना मन्त्रेणाच्छावाक-
धिष्यमुपतिष्ठन्ते ।

२२. इन्द्रधुरसि मार्जालीय इत्यनेन मन्त्रेण मार्जालीयमुप-
तिष्ठन्ते । तच्चैव स्थिता अवेक्ष्येत्यारम्भात् ।

२३. इन्द्रधुरस्युपमद्य इत्यनेन मन्त्रेण ब्रह्मसदनमुपतिष्ठन्ते ।
अवेक्ष्यैव । तच्चैव स्थिताः ।

२४. षतधामासि खर्व्योतिरित्यनेन मन्त्रेणौदुम्बरौम् । अवे-
क्ष्योपतिष्ठन्ते । तच्चैव स्थिताः ।

२५. समुद्रो ऽसि विश्वव्यचा इत्यनेन मन्त्रेण सद् उपतिष्ठन्ते ।
तच्चैव स्थिताः । अन्तर्बहिश्चासुवीक्ष्य ।

२६. अजो ऽस्येकपादित्यनेन मन्त्रेण^१ शास्त्रामुखीयमुपतिष्ठन्ते ।
पत्नीशालासंनिधिस्थाः ।

२७. अहिरसि बुध्य इत्यनेन मन्त्रेण प्राजहितमुपतिष्ठन्ते ।
प्राजहितश्चिरंतनो गार्हपत्यः ।

२८. अन्नदास्यन्नपतिरित्यनेन मन्त्रेण व्रतश्रपणमुपतिष्ठन्ते ।
व्रतश्रपणो दक्षिणाग्निः । सत्तेषु तेषां चिन्तानागार्हपत्यव्रतश्रपणाः ।
तेषां यथास्वमुपस्थानमूहो वा । अहयः स्व बुध्याः । अन्नदाः स्थाप-
पतय इति ।

१३.

१. अग्नयः सगरा इत्येयमादिना मन्त्रेण सर्वान् धिषण्यामुप-
तिष्ठन्ते । सदसः पुरस्तात्तिष्ठन्तः । तत्र हि बहवो दृश्यन्ते । भूयसां
साधर्म्यात् ।

२. अध्वन इत्यादिना पथि स्तादित्येवमन्त्रेण मन्त्रेणादित्य-
मुपस्थाधानन्तरम् ।

३. मैत्रावरुणपूर्वा उदश्च इति येषामपेक्षोत्तरेण सर्वांन्धिषण्या-
न्गच्छन्तीति संवर उक्तस्ते निर्दिश्यन्ते । अतश्च मैत्रावरुणप्रभृतयो
धिषण्यवन्त इत्युक्तं भवति । अष्टावाकं परिहाण्येति वदता^२ याव-
स्तुतः प्रवेशः साधितो भवति । पूर्वया दारा सद इति वचनादा
ग्रीध्रः स्वमागारं दक्षिण्या दारा संमृग्य पूर्ववत्सदः प्रविशेत्^१ ।

१ B मन्त्रेण शास्त्र तन्निधिस्थाः । २ B पूर्वपातिवदता C (in marg) वदताम् ।

३ B om सदः ।

४. सदः प्रसर्पन्तीति वर्तते । विश्वे देवा अन्तु मा प्रसर्पत इति मन्त्रः । प्रतीकगृहीतास्य तिस्रश्चक्षो जपन्तः सदः प्रसर्पन्ति ।

५. अश्वावाकधिष्यं यावदग्रेण ततस्तान्सर्वानुत्तरेण । एवं गच्छतां दक्षिणधिष्योदक्षिणधिष्यः पूर्वा गच्छेत् ।

६. गत्वा स्वधिष्यप्रदेशं दक्षिणधिष्योदक्षिणधिष्यः स्वस्वस्वस्य धिष्यस्य पश्चादुपविशेत् ।

७. द्वितीयं सदोपहसं सदःप्रवेशधर्मप्रापणार्थम् । श्रिष्टं निगदव्याख्यातम् ।

८. एते ये प्रविष्टास्ते चासमाप्ते सवने पश्चिमेन द्वारेण निःसरन्ति^१ श्रुत्यन्तरवचनात् ।

९. अविद्यमानधिष्ययानामन्तरेण होत्रधिष्यं मैत्रावरुणधिष्यं चासमाप्ते सवने संचरो भवति । प्राग्गतिषु ब्रह्मणोऽपरया द्वारा प्रविष्टत्वात् । प्रत्यग्गतिस्वितरेषां पूर्वया द्वारा प्रविष्टत्वात् ।

१०. सदस्यन्यत्र वा ये धिष्यवन्तस्तेषां स्वं धिष्यमुत्तरेणाम्नीध्रस्य प्राग्गतिपूतरेण स्वं धिष्यं प्रत्यग्गतिस्वपरेण ।

११. यद्यधिहताः स्वकार्येणोदक्षो गच्छेयुः पश्चार्धेनाग्नीध्रीयस्य गच्छेयुः । स्वहृथोदग्यच्छतामेष विमंस्थितसंचरः ।

१२. दक्षिणा चेद् व्रजेयुर्मार्जास्त्रीयस्य पश्चार्धेन वा व्रजेयुः ।

१३. येनैव मार्गेण गतास्तेनैवाव्यावर्तमानाः प्रत्यायन्ति । अग्न्यादविलम्बितम् ।

१४. ऊर्ध्वं प्रातःसवनाद्यन्नसर्पणमुच्यते तच्च समस्तोपस्थानप्रभृ-
तिनाग्नयः सगरा इत्यादिना ययोक्तेन मन्त्रकर्मकलापेन^१ प्रसर्पन्ति ।

१५. यदाध्वर्युराह प्रशास्तः प्रसुहीत्यो सर्पतेति प्रशास्त आहेति
संप्रैषवगात्संमन्नेषु च्छन्दो (०) गेषु सृष्ट्वा योलग्निसमुपयन्तीति च श्रुति-
दर्शनात् प्राप्तस्य समस्तोपस्थानप्रभृतेरादित्योपस्थानं रात्रिपर्यायाद्वि-
नयोः प्रतिविध्यते । अन्यच्च दैवान्प्रातुपादा प्रतिवल्गात् । कालोत्कर्षे
सत्यस्तमिते ऽप्यादित्योपस्थानं प्राप्स्यर्धम् । तच्च हि प्राण उपस्थेयो
यदध्वं^२ प्राणो ऽध्यात्ममित्यर्थवादात् ।

द्विरभ्यासौ ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायु-
ष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये षष्ठो

ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनकसूत्रस्य समं ग्रिथ्यहितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तौघो ऽकरोन्नवम्^१ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

१०.

१. श्रुतिक्रमेण सदःप्रसर्पणानुवादनन्तरं सवनीयपुरोस्ताग्रप्रचार-
माह । प्रसृप्येति प्रसर्पणानुवादः परिभाषासूचैर्व्यवहितत्वात् । प्रातः-
सवनसवनीयाङ्गार्थः प्रसर्पणस्यानुवाद इति दृढसंप्रदायः । अथ हवि-
ष्यङ्गत्वात् चरन्ति पशवो वै हविष्यङ्गिः पशूनामेवाप्यै तानि वै पशु
हवींषि भवन्ति दधि धानाः सक्तवः पुरोस्ताग्रः पयस्येति (१३.१) श्रुतेः ।
एवंरूपेष्वपि हविःषु पुरोस्तागैरित्युक्तं पौर्णमासीविकारार्थम् । सव-
नीयसंज्ञाकरणं शास्त्रसंन्यवहारार्थम् ।

२. धानावन्तं करमिणमिति पुरोनुवाक्या भवति । वैशा-
मिचौरनुसवनमित्यादिश्रुतेः (१८. १) ।

३. होता यत्तदिन्द्रं हरिर्वा इत्यादिकोऽनुसवनं सवनीयपुरो-
स्ताग्रानां प्रेषः । अनुसवनमिति प्रसङ्गमुपजीवता लाघवार्थमिहैवोक्तं ।
नैत्तिरीयाणामितरयोरपि सवनयोः पयस्यास्ति । तदुपलक्षणप्रति-
षेधार्थं यथासमाध्यातवचनम् ।

४. सवनीयहविःप्रैषस्य यथासवनमभिदधन्नयोगं करोति । वक्ष्य-
त्युत्सर्गिणामयने (१३. १०) यद्देवतो वा सवनीयः स्यात् तच्च
पशुतन्त्रे हवींश्चत्वायातयन्तीति । तच्च सवनपदानां सविशेषणाना-
मुत्सर्गः कथं नाम स्यात् । सवनाभावादित्येवमर्थं सूत्रम् ।

५. तादृग्नेनैवानुसवनं यथासवनाभिधायिना प्रैषेण यजति ।
किमविशेषेण । नेत्युच्यते । उद्धृत्य होतायचमित्येवंशब्दमुद्धृत्य
होतर्यजशब्दं च । इन्द्रमित्यस्य देवतादेशनस्योद्धारः । सप्रैषे तु न
विद्यत इति परिभाषितत्वात् (१. २. १०) । उद्धृत्यादेशपदमिति
(५. ४. ४) चायत्तायनस्यासंदिग्धमादेशपदमेतत् ।

६. सवनीयहविःस्त्रिष्टुक्तो वैश्यामिचौरसुसवनमित्याद्यविशेषश्रुतेः ।

७. होता यचदग्निं पुरोस्ताग्रानामित्येवमादिकः सर्वेषु सवनेषु
हविष्यङ्गत्वां स्त्रिष्टुक्तपैषो भजति ।

८. अनुसवनमेव चशब्दात् । समानमन्यत्वात्ःसवनेनेति सिद्धे
ऽनुसवनवचनं^१ नियमार्थम् । ततो यथापि पञ्चपुरोस्ताग्रस्य सवनीयानां
च समानः स्त्रिष्टुक्तत्रायेष एव प्रैषो याज्या च^२ । अवचने तु न
स्यात् । पुरोस्ताग्रस्त्रिष्टुक्तसमवाये ऽपि इति (५. १८. २) चत्वात् ।

२.

१. ऐन्द्रवायवस मैत्रावरुणस्य द्वौ यहयागौ^१ आग्निं य तृतीय
इत्येते द्विदेवत्यसंज्ञा अनेनैव क्रमेण सवनीयपुरोस्ताग्रानन्तरं भवन्ति ।

२. माधुच्छन्दस्यावभिरूपे द्विदेवत्यानां प्रथमस्य पुरोनुवाक्ये
अन्वाहेति (१८. २) श्रुतेः ।

३. होता यचदायुमपेगाः । होता यचदिन्द्रवायू अर्हन्तेत्येव-
मादिकौ प्रैषौ ।

^१ C om नुवचनं । ^२ C एव । प्रैषो याज्यावचने हि स्यात् । पुरोस्ता- । ^३ C हो
यहो याज्यावचनं ।

४. अयं पिवा मधूनाम् । अतेना नो अभिष्टिभिः । एते याज्ये भवतः । श्रुत्यन्तरात् ।

५. गार्त्समदीं च मैधातिथीं चोत्तरयोरभिरूपे अस्याहेति श्रुतेः (२८. २) ।

६. होता यच्चन्मिवावरुणेत्येवमादिकः प्रैषो (०) भवति ।

७. श्रुत्यन्तरात् ।

८. प्रातर्युजा वि बोधयेत्याश्विनस्य पुरोतुवाक्या । मैधातिथीं चेति श्रुतेः ।

९. होता यच्चदश्विना नासत्येत्येवमादिकः प्रैषो भवति ।

१०. वावृधामा शुभस्यती इति याज्या । श्रुत्यन्तरात् ।

११. द्विदेवत्यानामयं वैशेषिको धर्मः ।

१२. तस्मादनवानं यजतीति (१३. ५) श्रुतेः ।

१३. इतरयोरसंभवात् ऐन्द्रवायवग्रहणं नियमार्थम् । तेनोत्तरयोः षष्ठे ऽप्यहनि न द्वौद्वौ प्रणवौ । ऐन्द्रवायवस्य च द्वावेव न चत्वारः ।

१४. ऐन्द्रवायवस्यैव नानावषट्कारे एव । अतश्च षष्ठे ऽहन्यैन्द्रवायवस्य द्वौ वषट्कारौ पारुक्केष्योस्तद्यदाभिस्तदहर्नं वषट्कुर्वन्तीति श्रुतिज्ञापकम् । इतरयोरप्येकैको वषट्कारः । एतदेव ज्ञापकम् ।

१५. वषट्कारद्विले ऽपि सति पुरस्ताज्जपो येयजामहोजःसहः सहदेव ।

३.

१. ऐतु वसुः पुरुवसुरित्यनेन मन्त्रेण ऐन्द्रवायवमध्वर्युहस्ताङ्ग-
हीत्वापोर्णुत्य^१ दक्षिणमूर्खं तस्मिन्निदधात् । निहितानां चाच्छादन-
मवेक्षणं च न कुर्यादा प्रतिभचितस्य श्रेष्ठस्य निनयनात्^२ ।

२. ऐतु वसुर्विदद्वसुरित्यनेन मन्त्रेण मैत्रावरुणं प्रतिगृह्य तं
दक्षिणेनैन्द्रवायवं गीत्वा तस्य दक्षिणतः पद्यान्निदधाति^३ ।

३. ऐतु वसुः संयद्वसुरित्यनेन मन्त्रेणाश्विनं प्रतिगृह्य तं
दक्षिणेन पूर्वान्नैन्द्रवायवमैत्रावरुणौ गीत्वा तयोरेवोत्तरतः पद्यान्निद-
धाति । संलग्नान्निदधात् । अभिधानतः^४ द्वाभित इति (१३.५)
श्रुतेः । तानवगृह्यास्ते नेत्रवर्तन्ता इति श्रुतेः । स्वयं धारयेत् ।
अप्रवर्तनपरत्वादन्यो ऽपि वा धारयेत् ।

४. याः सोमद्रव्यसंबन्धेन याज्या विधीयन्ते तासु सर्वासु सोम-
स्याग्ने वीक्षीत्यनुवपद्धारसंज्ञको मन्त्रो याज्यात्वेन भवति । अन्वयसंज्ञा
चेयं वपद्धारमनुभवतीति । न संप्रैषमपेक्षत इत्यर्थः । यत्राप्युक्त्यमा
यज सोमामामिति संप्रैषस्तत्रापि सोमस्याग्ने वीक्षीत्येकवचनमेव ।
सर्वग्रहणात् । दिदेवत्यादीन्परिहाय । नामुवपद्धारोतीति श्रुतेः^५ ।

५. अग्नीत्पात्नीवतस्त्रोपांश्च यज । माचा^६ द्व याचीरिति
नैत्तिरीयाणां संप्रैषः । तत्र प्रतिषेधो ऽन्यत्र विकल्पः ।

१ A C प्रीर्णुत्य । २ II प्रतिभचितस्यावगमात् । ३ B his ग्रहीत्वा तयोरे
दक्षिणपरे प्रदेशे कुर्यादने निदधाति instead C has ऐतु निदधाति in marg.
in the text: स्पष्टमेतत् । ४ B C अभिधानतः । ५ A C तपनश्च श्रुतेः । ६ B
C माचा नू A माच तु ।

४.

१. उच्यमानेभ्यश्चमसेभ्य इत्युक्त उच्यमानसूक्तमा त्वा वहन्तु
हरय इत्येतत् । ता वै नवान्वाह नव न्वा अच चमसानुन्नयन्तीति
(१८. २) श्रुतेः । षष्ठु हैके प्रातःसवन उच्यमानेभ्यो ऽन्वाङ्गि-
त्ययं पक्षो नेष्टः सूक्तवचनात् । संग्रहपाठः क्रमार्थः ।

२. होता यद्यदिहं प्रातः प्रातःसावस्येत्येवमादिकं प्रैषं मैत्रा-
वरुणो ऽन्वाह । पूर्वं चानुवचनम्^१ । परिभाषितत्वात् ।

३. इदं ते सोम्यं भध्विति प्रस्थितानां याज्येति (१३. ६)
श्रुतेः ।

४. नृचक्षमित्येवमादिना मन्त्रेण होदक्षमसंज्ञकं चमसं होता
प्रतीचते ।

५. वधोधसमित्येवमादिना मन्त्रेण प्रकृतं होदक्षमसं प्रति-
गृह्णीयात् ।

६. प्रकृतं होदक्षमसमुरः संस्पर्शयेद्विदेवत्यांशोरुस्याम् ।

७. पूर्वमुच्यमानसूक्तेनानूच्यमानेन ये चमसा उच्येतास्ते सर्व
एष वषट्कारेण ऊताः । ततश्चत्वारः सदः प्रवेगिताः । होदब्रह्मोद्गाह-
यमानचमसाः । शिष्टानां पुनरुच्यमानां वक्ष्यमाण होत्रकसंज्ञका
यजन्ति ।

८. मित्रं वयं हवामह इत्येतया मैत्रावरुणो यजति ।

९. इन्द्र त्वा उपभमित्येतया ब्रह्मपुरुषो ब्राह्मणाच्छंसी होत्रको
यजति ।

१०. ब्रह्मपुरुष एव होचकः पोता मरुतो यस्य हि स्य इत्येतया यजति ।

११. नेष्टाध्वर्युपुरुषो होचकः । सो ऽग्रे पत्नीरित्येतया यजति ।

१२. उचान्नाद्य वयान्नायेत्येतयाग्नीध्रो ब्रह्मपुरुषो होचको यजति ।

१३. अयालग्नीदित्येतस्मिन्ध्वर्युणोक्ते ऽयालित्याग्नीध्रो ब्रूयात् । ननु कथमेतज् ज्ञायते ऽध्वर्युणोक्त इति । उच्यते । उत्तररूपे होह-वचनात् ।

१४. स भद्रमित्यादिकं सवनधर्मेणाह होता ।

१५. सोमभक्षपरिभाषेयम् । अनारभ्य किञ्चिदुच्यते । उत्तिष्ठय सोमपात्रं प्राग्भक्षणात् । भक्षयिष्यन्त इति भविष्यत्प्रयोगात् । पात्रिकैर्नामधेयेर्न लौकिकैः । असावित्यामन्त्रितकर्तृनामधेयप्रयोगेणोपहृत्य-स्वेत्यनेन सह सामर्थ्यात् । कर्तारं च त्विजो यजमानस्यान्योऽन्यस्मिन् कर्मव्यतिहारेणोपहृतमनुशामिष्मन्ते । प्रार्थयन्त इत्यर्थः । साधारणेषु सोमेष्वयं न्यायो युज्यते । कदा चिद्वृत्तरं पास्यामीति । असाधारणेषु च । नानुपहृतेन सोमः पातव्य इति श्रुतेः ।

१६. होमाभिषवकारिणः पूर्वा वषट्कर्ता भक्षयदचनात् । तस्मिंश्च सति तदिपरौतस्य न्यायस्थानवतारात् ।

१७. द्विदेवत्या ऐन्द्रतायवमैत्रावरुणाग्निनाः नाराग्रसवन्तश्च यहाः । आज्यप्रउगमरुत्वतीयनिष्कैवत्यैशदेवेषु । एतेषां प्रतिभक्षितमध्वर्युणैकदेवग्रेषां होहचमसे ऽवनयेत् । ऊते ला भक्षितमित्येवमादिना मन्त्रेण ।

१८. अत्र श्रुत्यन्तरोक्तं द्विरैन्द्रवायवश्रेयस्यावनयनम् । मन्त्रश्च द्रिश्यते ।

१९. अवसर्जनं विमोकः । स न कर्तव्यो द्विदेवत्यानाम् । यावत्स्वस्वस्वस्व श्रेयस्यावनयनं न कृतमिति । उक्ता सोमभक्षपरिभाषा । इदानीमवसरप्राप्तो द्विदेवत्यमश्न उच्यते ।

५.

१. इह वसुरित्यादिना मन्त्रेणैन्द्रवायवग्रहमध्वर्यवे दत्तानन्तरमुपहृतौ वायुरित्यादिना भक्षयित्वा तमेवैन्द्रवायवं प्रपक्षणमन्त्रेण पुनः प्रगृह्य भक्षमन्त्रेण पुनर्भक्षयति । ऊरौ न निदधाति । नाध्वर्युर्मुञ्चति^१ न^२ होता परिस्रज्ज्ञानात् ।

२. अध्वर्यव इति वर्तते । इह वसुरित्यादिना-मन्त्रेण । मैत्रावरुणं ग्रहमध्वर्यवे प्रगृह्यानन्तरम् ।

३. उपहृतौ मित्रावरुणावित्यनेन मन्त्रेण मैत्रावरुणं ग्रहं भक्षयति ।

४. आश्विनं ग्रहं तमूरोरादाय शिरः प्रदक्षिणं पर्याणीय श्वेत्स्य तेनैव मार्गेण प्रत्यानीयावेक्षते । सर्वतः परिहारमाश्विनस्य भक्षयतीति (१२. ६) श्रुतेः । श्वेक्षणं तु शाखान्तरात् ।

५. इहाध्वर्यवे प्रयच्छति । न पूर्वम् । आश्विनवचनात् ।

६. उपहृतौ देवावित्येवमादिना मन्त्रेणाश्विनं भक्षयित्वानन्तर-

मुपसृग्य^१ । द्विदेवत्यमवपद्भुतिरत्रोच्यते । अध्वर्यं उपकथ्यस्वेत्युप-
हवमिद्धा तेनोपहृत उपहृतो वायुरित्यादिना भवयेत् । तत
उरोऽभिमर्शनमपामुपसृग्नं च^२ । एवं यथोक्तमैन्द्रवायवं मैत्रावरुण-
माश्विनं च । अध्वर्यं उपहवस्तस्य होमाभिषवकारित्वात्^३ । वपद्भार-
निमित्तो हि भवो दिर्हि तस्य वपद्भरोतीत्यैन्द्रवायवे हेत्वारम्भात्^४ ।

७. उपसृग्योष्ठनिलिम्पनादिना इलामुपकथ्यते । इलाङ्गमुप-
सृग्नम् । तेनेतरयोरपि भवनयोर्भवति । द्विदेवत्यानां प्रथमो भवो
ऽयेलाय होद्वचमस इति (११.६) श्रुतेः । ^५उपसृग्नं शाखान्तरात् ।

८. चमसाध्वर्यवक्ष्यमसामित्वासमौपमुत्तिष्ठपन्ति ।

९. होता सथेन होद्वचमसं पाषीं च संयच्छतीति (७) श्रुतेः ।

१०. सर्वत्राज्यलोपेन सोमसंस्पर्शा वर्जनीयो न केवलमच ।

११. इलामुपकथ्यत इति प्रकृतम् । तामुपकथ्य अभवयित्वेत्यर्थः ।
इलायाश्चार्थं नियमः । तत उत्तरेलां प्राश्नात्येव प्रकृतिवत् । उप-
ह्वेलामवप्रायावस्यति प्राश्नात्युत्तरेलामथाप आचम्य होद्वचमसं
भवयतीति श्रुतेः । एवमुत्तरेलाभवाचमनानन्तरं प्रस्थितसंज्ञका-
न्भवनमुखीयाहोचादिभिर्वपद्भुतान्भवयन्ति^६ होचादयः । प्रातःसवने
प्रस्थितभवे वृद्धसंप्रदाय उच्यते । होता^७ तावदध्वर्यं उपकथ्यस्व प्रति-
प्रस्थातरूपकथ्यस्वेत्युपहवमिद्धा ताम्भामुपहृतस्तोजसे त्वं ब्रह्मवर्चसाय
भवयामीति भवयत्ययं शुक्रनिमित्तो भवः । भवयित्वा शं नो भवे-

१ A ins अथ A II om अनोच्यते B om भव । १ A ins. सर्वेव । १ C
•कारितत्वात् । ४ A ऐन्द्रवायवे हेत्वारम्भात् II •यासववयोव हे । ५ II अमुप-
alt to अनपः । ६ A C (orig) •सवनीयान्होचा- । ७ C होता वचनाद्
अध्वर्ये ।

त्यनयोरो ऽभिमृश्य तत उपसृशेत् । ततो ऽध्वर्युणा भचिते होता
 प्रतिप्रस्थातरूपङ्गयस्वेत्युपहवमिद्धा तेनोपहृत पूर्ववद्भक्षोरोऽभिमर्श-
 नोपसर्शनानि कुर्यात् । अयं मन्थिनिमित्तो भक्षः । ततः प्रतिप्र-
 स्थावा भचिते होता पुनरध्वर्युं पृष्ट्वा ताभ्यामुपहृत उन्नीयमान-
 वयद्वारनिमित्तं भक्षयत्युरोऽभिमर्शनादि च करोति । ततः^१ पुन-
 र्द्वावचमसे समाख्यानिमित्तभचार्यमध्वर्यं उपङ्गयस्व प्रतिप्रस्थातरूप-
 ङ्गयस्वेत्युपहवमिद्धा ताभ्यामुपहृतो भचादि पूर्ववत् कुर्यात् । तत
 आप्यायनं यथोक्तम् । अथ ब्रह्मचमसम् । ब्रह्मनुपङ्गयस्वेति तेनोपहृतः
 पूर्ववद्भक्षणादि सर्वं कुर्यादाप्यायनवर्जम् । तत उद्गावचमसम् । उद्गातार
 उपङ्गयस्वमिति उपहवमिद्धा तैरुपहृतः पूर्ववद्भक्षणादि कुर्यात् । सर्व-
 माप्यायनवर्जम्^२ । न त्सोद्गावर्जं भक्षणप्रसिद्धेः । अथ यजमानचम-
 सम् । यजमानोपङ्गयस्व सुन्वनुपङ्गयस्वेति वोपहवमिद्धा तेनोपहृतः
 पूर्ववद्भक्षणादि कुर्यात् । अथ मैत्रावरुणचमसम् । प्रशास्तरूपङ्गयस्व
 अध्वर्यं उपङ्गयस्वेत्युपहवमिद्धा ताभ्यामुपहृतः पूर्ववद्भक्षणादि कुर्यात् ।
 ततो ब्राह्मणाच्छंसिनश्चमसम् । ब्रह्मनुपङ्गयस्वाध्वर्यं उपङ्गयस्वेत्युपहव-
 मिद्धा ताभ्यामुपहृतः पूर्ववद्भक्षणादि कुर्यात् । ततः पोटवचमसम् । पो-
 तरूपङ्गयस्वाध्वर्यं उपङ्गयस्वेत्युपहवमिद्धा ताभ्यामुपहृतः पूर्ववद्भक्षणादि
 कुर्यात् । ततो नेष्टृचमसम् । नेष्टरूपङ्गयस्वाध्वर्यं उपङ्गयस्वेत्युपहवमिद्धा
 ताभ्यामुपहृतः पूर्ववद्भक्षणादि कुर्यात् । तत आग्नीध्रचमसम् । अग्नी-

१ A दोहचमसे B C om the passage beginning with होता पुनरध्वर्युं
 ending with तत पुनः C दोहचमसे वयद्वारमभाष्या (वयद्वार in marg) ।

२ in marg यद्योक्तम् ।

दुपङ्गयस्त्राध्वर्य उपङ्गयस्त्रेत्युपहवमिद्धा ताभ्यामुपहृतः पूर्ववद्गच्छादि
 कुर्यात् । एवं होतुर्भक्षः । अथ ब्रह्मोद्गाता यजमानस्य होतरुपङ्गयस्त्रे-
 त्युपहवमिद्धा तेनोपहृता यथाचमसं होद्ववद्गच्छादि कुर्युराधायये-
 युय । अथ मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसो पोता नेष्टाग्नीध्रस्य होतरुप-
 ङ्गयस्त्राध्वर्य 'उपङ्गयस्त्रेत्युपहवमिद्धा ताभ्यामुपहृताः' स्वंस्वं चमसं
 होद्ववद्गच्छयेयुः । पुनस्य समास्यानिमित्तं^१ होतरुपङ्गयस्त्राध्वर्य उप-
 ङ्गयस्त्रेत्युपहवमिद्धा ताभ्यामुपहृताः स्वंस्वं चमसं होद्ववत्^२ भक्षितं
 भक्षयेयुराधाययेयुश्च । इति प्रक्षितभक्ष उक्तः । अथ प्रक्षतमुच्यते ।

१२. तेजसे त्रेत्यादिभक्षमन्त्रः प्रातःसवने^३ श्रौत्सर्गिकः ।

१३. ओजसे त्रेत्यादिमन्त्रो माध्यन्दिने सवने^४ श्रौत्सर्गिक एव ।

१४. व्यवस्थितः प्रतिसवनमुत्सर्गः । वचनात्मकरणं भित्वा ।

१५. ग्रं नो भव इदं आ पीत इन्दो इत्यनयोरो ऽभिष्टुगेत्
 सोमं भक्षयित्वा । भक्षयित्वेतिरेकात्सर्वत्र दिदेवत्यादिष्वपि ।

१६. एतावदाधायनं न सोमासेक इति ज्ञापनार्थं 'यथा-
 प्रातःसोपदेगसूचनम् ।

१७. आ धायस्त्रेत्यादिका ऋगाध्यायनी । ततो न द्रव्यान्तरम् ।
 अनया मय्यहस्तास्थितस्य चमसस्य दक्षिणेन स्पर्शनम् । प्रातःसवनव्रच-
 नात्प्रातःसवन एवानया । भोत्तरयोः सवनयोः । अन्यथा विकल्प-
 समुच्चयौ^५ स्याताम् ।

१ होतरुपङ्गयस C in marg । २ B तेज । ३ B O (orig) om होत-
 रपङ्गयस । ४ According to C (marg), A has इष्टा नेत्राध्वर्युषा भ० ।
 ५ C om तेजसे० इने । ६ C om ओजसे० इने । ७ C in marg आया
 instead of यथा । ८ C (see h) ins. वा ।

१८. सं ते पयांसि समु यन्तु वाजा इतीयमायायनी उत्तरयोः
सवनयोः ।

१९. क्षोद्वज्रक्षोद्गादयजमानमैत्रावरुणनाक्ष्त्राणां संपोदने द्रष्टा-
वाकाम्रीध्रचमसाः सवनमुखीयाः प्रस्थिताः । तान्भक्षितप्रतिभक्षिता-
न्नाराशंसार्थमायाययन्ति^१ ।

२०. आप्यायनप्रसङ्गमुपजीवन्नन्यत्रायाह । आज्यग्रस्ते घृहभक्षा-
नन्तरं ये चममास्ते नाराशंसाख्या वक्ष्यन्ते । तान्भक्षितप्रतिभक्षिता-
नायाययन्ति महत्त्वतीये च^२ ।

२१. आज्यादिषु यथोद्दिष्टेषु ये वषट्कारेण चमसा हविर्धानस्या
एव कम्प्यन्ते यदुक्तं कात्यायनेन नाराशंसानां च कम्पनमिति ते
नाराशंससंज्ञाः । संव्यवहारार्थं^३ संज्ञाकरणं । नाराशंसानां सन्ना-
नामुपवाते नाराशंस इति च ।

२२. देवो ऽसीत्येवमादिना नाराशंसानां प्रातःसवने भक्षमन्त्रः ।
प्रातःसवनवचनमुत्तरयोरविकल्पार्थम् । नाराशंसवचनं सहापि घृह-
श्रेयेणायमेव नाराशंसानां भक्षमन्त्र इति नियमार्थम् ।

२३. तस्य त ऊर्वै. पितृभिरित्यर्थसंबन्धादेव प्राप्नोति । विकार-
वचनमग्निष्टुति विकारान्तरप्रतिषेधार्थम् ।

२४. तस्य ते काथै. पितृभिरिति द्वतीयसवने प्रयोगः ।

१ A C नाराशंसादनार्थं । २ A om. the Comm on this Sūtra.

३ C वे नाराशंसा । संज्ञाकरणं नाराशंसानां ।

६-

१. अकारान्तस्याथच्छावाकशब्दस्य सीदेतिशब्देन सह संवन्धे सकारस्य द्वित्वं ह्यन्वयसम् । शाखान्तर एवमेव प्रैषपाठात् । अथ वा । अच्छावाकः एतावत्सूत्रमधिकारार्थम् । अनन्तरं कर्म कुर्वन्नप्रसूतो ऽथच्छावाकः उच्यते यदि सीदेत्यविशेषेण शाखान्तरे प्रैषः । वाज-
सनेयिनां प्रैषो नास्ति । तथाप्यासनमासीनन्यायं शङ्क्यमिति परि-
भाषितत्वात् ।

२. अथेण सदसो वहिः उत्तरेण^१ अदूरेण सुतिं शालामुखी-
द्यादारभ्य उत्तरवेदेर्दारपरंपरया यो मार्गः सुतिशब्देन स उच्यते
तमुत्तरेणोपविश । किमनन्तरमित्यत आह ।

३. पुरोक्षाग्रखण्डमध्वर्युणा दत्तं गृहीत्वा ततः ।

४. क्रमार्थं संप्रैषवचनम् । केवां चिदभ्यधिको ऽपि संप्रैषः ।

५. अच्छा वो अग्निमवस इत्येवमाद्या अचो ऽच्छावाकस्तिष्ठो
ऽन्वाह ।

६. तिसृणां यो ऽग्नौ प्रणवसूतीये वचने तेन संततं वक्ष्यमाणं
निगदमाह ।

७. अयं निगदः । एतस्मिन्नच्छावाकेनोक्ते ।

८. सर्वार्यो ऽयं^२ मध्ये ऽध्वर्युवचनात् द्वितीय उपहवमयमित्या-
दिस्तं होतरूपकयस्वेति होचर्यः ।

१ A III (see b.) कुर्वन्नप्र. B C (orig.) कुर्वन् प्र. । २ A उत्तरेण मुनरे
अदूरेण B उत्तरेण सुतिं C उत्तरेण । उत्तरे अदू. (orig. अदूरेण) । ३ A अग्न-
सानेत्यादि मध्ये ऽध्व. ।

८. अयं तावत्प्रथमः कल्पः । यदा होता नोपह्वयते तदेतर उपह्वयेरनुत्तरस्माद्यज्ञात् ।

१०. नायं निगदः । पूर्वस्य निगदवचनात् । ततो नैकस्वर्ग्यं नोच्चैर्द्वं । अयं सुन्वन्यजमानो अग्रभीदित्यस्य विंकारेयूहः । य उप-
ह्वास्यमानो भवति स प्रत्येतेत्येवमादिकं मन्त्रं गाव उपह्वता इत्येव-
मन्त्रं जपित्वा तत उत्तोपह्वत इत्यैकस्वर्ग्येण ब्रूयात् ।

११. यः पुनरनुपह्वास्यमानो भवति स उत नो गाव उपह्वता इत्यातो जपेत् । अभिविधौ चायमाह् द्रष्टव्यः । उत्तोपह्वत इति न^१ ब्रूयादित्यर्थः । उपह्वास्यमान उच्यते । उपह्वं दातुमिच्छन् । तद्विपरौतो ऽनुपह्वास्यमानः । न चायमुपह्वः प्रायश्चित्तार्थो यथा कात्यायनेनोक्तः । शास्त्रासनास्त्रप्तौ सन्निवेशयोर्वैद्यां सुत्यास्त्र-
प्रायश्चित्तमपराध इतरेतरस्मिन्वोपह्वमिच्छेरन्मन्थामेकदौर्धीति (७. ५. ११) । न च क्रियाविशेषणार्थो यथा नानुपह्वतेन सोमः पातव्यः । तत्रोपह्वतः । इत्युपह्ववच्छन्दोगानां । अतो ऽयं यथोक्तमेवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति कृत्वा कर्तव्यः ।

१२. उत्तोपह्वत इति नोक्तो ऽच्छावाको यजमानत्वेनापि सत्तेषु स्थितो ऽच्छावाकवचनात्^१ । निवर्तध्वं मातु गातेत्येतस्य सूक्तस्य । सूक्तवचनान्तत आरभ्य वेदशेषस्य यावच्छ्रुयात् प्राक् संप्रैषान्ताव-
दनुद्रवेत् । यावतीरिति (१२. ८) श्रुतेः । प्रक्रान्ताया चक्षः समा-
पनम् । अनुद्रवेदिति वचनाच्च गणधर्मा नैकस्वर्ग्यम् ।

१३. होता वान्यतमो वा यजमानादीनां अरोचमानमच्छा-
वाकं प्रत्युपहृत्य निवर्तध्वमिति यथोक्तं कुर्यात् ।

७.

१. उच्चीयमानायानुब्रूहीत्येवमध्वर्युणा संप्रेषितः प्रत्यस्मै पिपी-
षत इत्येतत्सूक्तमन्वाह चतुर्ध्वम् । स्वयमच्छावाकः सप्तमीमिति
पचान्तरयुतेः । सूक्तवचनं स्वाभिप्रेतविधिर्यम् । अच्छावाकवचनं
मैत्रावरुणनिवृत्त्यर्थम् ।

२. प्रातर्यावभिरा गतमित्येन्द्राम्ना यजतीति (२८.७) युतेः ।

३. पूर्वप्रसृतस्याच्छावाकीयां कुर्वतः समाख्याभक्तो न प्राप्नोति ।
तदर्थं भक्षितवचनम् । अप्रक्षितत्वादायायनं न प्राप्नोति । तदर्थं-
माप्यायितवचनम् । अध्वर्यवे प्रदायेति नाराग्रंससादनार्थम् । तथा
च कात्यायनः । होद्वचनमवसर्वमित्याह । दक्षिणारुदित्यादि नि-
धमार्थम् । सदोवचनं दिवस्पृष्टमित्यादिक्रियार्थम् । स्वस्य धिष्यस्य
पथादुपविश्य निर्गत्य पुरोलाग्रं प्राप्नोति । उच्छिष्टदोषपरिहारार्थं
निर्गमनम् ।

४. पूर्वप्रसृता मैत्रावरुणादयः । तेषामन्यतमो यदि श्रुत्यन्त-
रीयाद्भोवासमासवचनादच्छावाकीयां कुर्यात् ततः स्वेन विषक्षित-
संचरेण सदसो निष्क्रम्याच्छावाकस्य वहिष्कर्माच्छावाकस्त्रीदेत्युक्तो
ऽप्येष सद इत्यादिकं कृत्वा स्वकर्म कुरुते । पुरोलाग्रप्राशनं कुरुत
इत्ययं क्रमः । के चित्पूर्वग्रहणाद्यो ऽच्छावाकात्पूर्वः प्रसृतः करोति ।

८. अयं तावत्प्रथमः कल्पः । यदा होता नोपहृत्यते तदेतत्
उपहृत्येरेनुत्तरस्माद्यज्ञात् ।

१०. नायं निगदः । पूर्वस्य निगदवचनात् । ततो नैकस्वर्यं
नोच्चेद्वं । अयं सुन्वन्यजमानो अयभीदित्यस्य विङ्कारेषूहः । य उप-
ह्नास्यमानो भवति स प्रत्येतेत्येवमादिकं मन्त्रं गाव उपहृता इत्येव-
मन्त्रं जपित्वा तत उत्तोपहृत इत्यैकस्वर्येण ब्रूयात् ।

११. यः पुनरनुपह्नास्यमानो भवति स उत नो गाव उपहृता
इत्यातो जपेत् । अभिविधौ चायमाह् द्रष्टव्यः । उत्तोपहृत इति
न^१ ब्रूयादित्यर्थः । उपह्नास्यमान उच्यते । उपह्वं दातुमिच्छन् ।
तद्विपरितोऽनुपह्नास्यमानः । न चायमुपह्वः प्रायश्चित्तार्थो यथा
कात्यायनेनोक्तः । शालासनास्त्रप्रौ सन्धिवेत्तयोर्वेद्यां सुत्यास्त्र-
प्रायश्चित्तमपराध इतरेतरस्मिन्वोपह्वमिच्छेरन्यन्त्यामेकदीचीति
(७. ५. १२) । न च क्रियाविशेषणार्थो यथा नानुपहृतेन सोमः
पातव्यः । तत्रोपहृतः । इत्युपह्वच्छन्दोगानां । अतोऽयं यथोक्तमेवं
क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति कृत्वा कर्तव्यः ।

१२. उत्तोपहृत इति नोक्तो ऽच्छावाको यजमानत्वेनापि
सत्तेषु स्थितो ऽच्छावाकवचनात्^२ । निवर्तध्वं मानु गातेत्येतस्य सूक्तस्य ।
सूक्तवचनान्तत आरभ्य वेदशेषस्य यावच्छ्रुयात् प्राक् संप्रैषात्ताव-
दनुद्रवेत् । यावतीरिति (१२. ८) श्रुतेः । प्रक्रान्ताया षष्ठः समा-
पनम् । अनुद्रवेदिति वचनाच्च गणधर्मो नैकस्वर्यम् ।

१२. होता वान्यतमो वा यजमानादीनां अरोचमानमच्छा-
वाकं प्रत्युपहृत्य निवर्तध्वमिति यथोक्तं कुर्यात् ।

७.

१. उच्यीयमानायानुब्रूहीत्येवमध्वर्युणा संप्रेषितः प्रत्यस्मै पिपी-
षत इत्येतत्सूक्तमन्वाह चतुर्वचनम् । स्वयमच्छावाकः सप्तमीमिति
पदान्तरश्रुतेः । सूक्तवचनं स्वाभिप्रेतसिद्ध्यर्थम् । अच्छावाकवचनं
मैत्रावरुणनिवृत्त्यर्थम् ।

२. प्रातर्यावभिरा गतमित्येन्द्रान्या यजतीति (२८. ७) श्रुतेः ।

३. पूर्वप्रसृतस्याच्छावाकीयां कुर्वतः समाख्यामघो न प्राप्नोति ।
तदर्थं भक्षितवचनम् । अप्रस्थितत्वादाप्यायनं न प्राप्नोति । तदर्थ-
माप्यायितवचनम् । अध्वर्यवे प्रदायेति नारायणसमादन्वार्थम् । तथा
च कात्यायनः । होष्टवमसवत्सर्वमित्याह । दक्षिणावृद्धित्यादि नि-
धमार्थम् । सदोवचनं दिवस्पृष्टमित्यादिक्रियार्थम् । स्वस्य धिष्यस्व
पश्चादुपविश्य निर्गत्य पुरोलाशं प्राप्नोति । उच्छिष्टदोषपरिहारार्थं
निर्गमनम् ।

४. पूर्वप्रसृता मैत्रावरुणादयः । तेषामन्यतमो यदि श्रुत्यन्त-
रौयाद्धोषासमासवचनादच्छावाकीयां कुर्यात् ततः स्वेन विषङ्गित-
संचरेण सदसो निष्क्रम्याच्छावाकस्य वहिष्कर्माच्छावाकस्त्रीदेत्युक्तो
ऽप्येव सद इत्यादिकं कृत्वा स्वकर्म कुरुते । पुरोलाशप्राशनं कुरुत
इत्ययं क्रमः । केचित्पूर्वप्रसृताद्यो ऽच्छावाकात्पूर्वः 'प्रसृतः करोति ।

इतरस्तु यावत्सुदप्रसृप्तः । अपूर्वत्वात् । सो ऽच्छावाकसंचरेणैव प्रति-
 पद्यते । अच्छावाकीयावचनात्सकलाम् । न वहिष्कर्ममात्रम् । पूर्व-
 प्रसृप्तो ऽपि न यजमानो न सदस्यो विमंस्थितसंचरेणेत्यारम्भात् ।
 प्रत्यगगमने हि स^१ विमंस्थितसंचरो न तु प्रागगमने । सकृद्विष्ण्योप-
 स्थानम् । अच्छावाकस्य वहिःकर्ममिति नियमात् । प्रसङ्गेनान्यत्रापि
 होत्रासमासे ये विज्ञेयास्त उच्यन्ते । होत्रासमासशब्दश्च तन्त्रान्तरे
 प्रसिद्धः । एकस्य कर्तुरनेकाविंशत्यक्रियायोगे । तच्च संचराणां सकृ-
 त्क्रिया । गन्तव्यस्य प्रधानत्वात् । इलाभचणमाश्रीप्ते । दधिभक्षणं
 दधराजे । शाखान्तरोक्तं मध्वशनं दतस्य वा । तथा ष्वत्विग्भक्षं
 कारयेदिति पशुभक्षणम् । मध्वत्विग्भ्यो निर्वपतीत्योदनभक्षणम् ।
 एतानि भक्षणानि सकृत्तन्त्रलक्षणात् । 'सकृत्सधुपर्को गुणभूतत्वात् ।
 सकृद्विद्यमाणप्रश्नः । तथा तानूगमम् । सकृदुपसर्गनानि । सकृत्संज्ञ-
 यमानपञ्चीक्षणप्रायश्चित्तम् । सकृद्विष्ण्योपस्थानाद्युपवेशनान्तं । भेदे-
 नान्यान्युपस्थानानि । अथा विष्टेति च गच्छन् जपो भेदेन । स्वा-
 श्रयत्वात् । धिष्ण्योपस्थानादि तु पराश्रयं सर्पणगुणभूतत्वात् ।
 तान्सदः प्रसृष्यन्नमस्यतौति श्रुतेः । सर्पणं सकृत्प्रवेशगुणभूतत्वात्^२ ।
 प्रत्युपह्वनस्याभेदस्तथा^३ श्रुतेः । धानाव्यादानं भेदेन । धिष्येक्षणं^४
 सकृन्निःसर्पणाद्भत्वात् । निधनोपायः सकृत्कालासंभवात् । सकृदप्यु-
 पादावधानम् । पृच्छामि तेत्यादिको ऽयमेधे यजमानप्रश्नो भेदेना-
 पूर्वार्थत्वात् । सर्वोषधहोमे होत्रासमास एव नास्ति । परिकर्मा-

१ A B सः स्यादिति । १ O (in marg) त्वं च । २ A □ भावात्
 instead of भुजत्वात् । ३ B भेदः ।

रोहणन्यायात्^१ । प्रायश्च एतदेव न्यायप्रदर्शनार्थं वा प्रपञ्चः ।
प्रकृतमिदानीमुच्यते । स्वकर्म कुरुते इति वचनं नापरया द्वारा
प्रविश्य स्वस्थ^२ धिष्यस्व पश्चादास्त इत्यर्थः । ततश्चमधमध्वर्यवे
प्रदाय पुरोस्तामं प्राप्य पूर्वया द्वारा प्रविश्य स्वकर्म कुर्यात् ।

५. होता स्व एव धिष्ये स्थितो ऽच्छावाकौद्यां करोति ।
नाच्छावाकौये । तुभ्यश्चेन्नान्यस्यापि होचकस्य होदधिष्य एव
प्राप्तिर्दृढीकृता ।

६. होद्विकाराणां च मैत्रावरुणप्रभृतीनां । होचकाणां या
थाज्यास्ताः स्वधिष्य एव स्थितो होता कुर्यात् । गत्वा वा तदीयं
धिष्यन् । व्यपेक्षु वा होचकेषु प्राप्तिः शाखान्तरीयादचनात् ।
प्रेषानुवचनशस्तादीनि स्वधिष्य एव । थाज्यावचनात् ।

७. अधिकारो ऽयम् ।

८. अथ प्रातःसवने प्रस्थितयागे होचका होता चानवानन्तो
अनुष्णन्तो ऽर्धर्चेषु यजन्ति । तथा च श्रुतेः । चिप्रं दिवेभ्यो हविः
प्रदास्याम इति हेत्वर्थवादात्^१ । अर्धर्चशो वेत्यर्धर्चशः प्राप्तौ । न
तु घटे ऽहनि विकल्पो ऽनवानवचनात्तच्च ।

९. कर्तार इत्यनुवर्तते । अचेति च । यज्ञकर्तारो ऽत्र प्रतयन्ति ।
प्रतं कुर्वन्ति भुञ्जन्त इत्यर्थः । प्रतयन्तीति क्रियाभिधानात्सार्वका-
मिकमिति गम्यते ।

१ B परिक्रमो C (in marg) अ instead of परि. २ C om स्वस्थ ।

२ A C (in marg) ins अर्धर्चेषो वा । एतद्देव्यसा पयै यदधेधेम इति हेमये-
वादात् ।

यजतीन्द्र सोममित्याधायक्रमेण । प्रशास्तर्यजेति मैत्रावरुणो ब्रह्मन्
यजेति ब्राह्मणाच्छंभौ ।

७. अध्वर्यू यजतमिति प्रैषान्ते होतरेतद्यजेत्यध्वर्युराह । एव-
मुक्तो होता क्रमप्राप्तां तदीयां याज्यामाह ।

८. गृहपते यजेत्येतप्रैषान्ते यजमान आह होतरेतद्यजेति ।
ततो होता यजति ।

९. तयोः संवन्धिन्यौ क्रमप्राप्तावित्यर्थः ।

१०. येषामध्वर्यूणामसर्वङ्गतास्तेः सह क्रियायामेवं भवति ।
तत्र यो यस्य होमकारी स तस्मिन्नुपहवमिद्धा सावनेन भक्षमन्त्रेणा-
वजिप्रत्योष्ठौ वा निलिम्पति ।

११. अन्ते^१ ऽध्वर्यौ प्रतिप्रस्थातारि वोपहवमिद्धा सावनेन
मन्त्रेण यथोक्तं भक्षणम् । पुनः^२ प्रतिप्रस्थातर्वोपहवमिद्धा । एवं
द्विरन्ततो होता । अध्वर्युगृहपत्योर्भक्षो मा भूदिति सूचारम्भः ।
वाजिभिः सह क्रियायां पूर्वेषां दृष्टानामभक्षणमेव । सर्वङ्गतत्वात् ।

१२. एवो नियोगे^३ । इवशब्दः संप्रत्यर्थे ऽनर्थः । अत्र चतु-
ष्टयाजेषु भक्षयितृभिरोष्ठलेपनं^४ वा कर्तव्यमवघ्राणं वा । न पातयः
सोमः । द्विदेवत्येष्वप्येवमेव । तचोक्ते होतुरेव केवलस्य स्यात् ।
अथतुंयाजैश्चरन्तीत्यथग्रन्थस्यास्य चेतिकरणस्यैतत्प्रयोजनम् । कथं
नामेतरयोः सवनयोः सर्वमेतत्प्रतिषिध्यतेहोदसंबन्धस्य केवलस्य प्रति-
षेधो मा भूदिति ।

१ C om अन्ते । २ A ms अध्वर्युं गृह्णा । ३ A C रयानि । II एवो ।

४ B लिम्पनं ।

६.

१. आज्यमिति वक्ष्यमाणस्य शस्त्रस्य नामधेयम् । तच्छंसि-
न्यता मातरिश्वेत्येवमादिकं मन्त्रं जपित्वा ततः श्रोत्रावीक्ष्य-
द्वावसंज्ञकः सुतान्तः । आयनिगदस्यायं प्रतिष्वनं यथा पठितस्तेन
प्रतिप्रस्थाषादिष्वपि प्रतिगृण्यतु न विक्रियते । शस्त्रादाविति वच-
नात्सर्वत्र शस्त्रादावयमौत्सर्गिकः । प्रातःस्वनवचनं प्रातःस्वनिको
ऽयमित्यस्य प्रतिपादनार्थम् । तेनाह्वय तेन तेन यो यत्राहावाख्य-
स्तेन तेन प्रतिगर्तितारमाह्वय तत उपांशु तूष्णीं शंसाख्यमग्नि-
ज्योतिरित्यादिकं शंसेत् ।

२. नियमतो ऽवसानार्थमिह सर्वत्रावसानवचनं । नायमाय-
निगदः^१ । प्रथमे पुरोदशामृगवचनात् । ततश्च विक्रियति यथार्थमूहः ।
एवमेतं तूष्णींशंसं शस्त्रा ततः पुरोदशमगन्तरां पच्छो ऽवस्यन् शंसेत् ।

३. अग्निर्देवेह इत्यादिकां पुरोदशं प्रणवान्तां^२ यथापठितं
शंसेत् । विकारेष्वनायनिगदत्वादियमूहितव्या ।

४. प्रणवेन प्र वो देवाद्येत्याज्यसूक्तं संदध्यात् । सूक्तविष्टृद्वावपि
प्रथमस्य सूक्तस्यार्थं धर्मसंख्येत्यतिरेकात् ।

५. मरुत्वतीयं नाम माध्यन्दिने स्वने प्रथमं शस्त्रम् । तथा
वैश्वदेवं तृतीयस्वने । तयोश्च शस्त्रयोः । न केवलमाज्यस्य प्रथमस्य
सूक्तस्य प्रथममर्धं पच्छो ऽनवानं शंसेत् ।

६. अतावा यस्य रौदसीत्येवमादिकमुत्तमावर्जं सूक्तश्रेष्ठं शस्त्रा
तत आह्वय आहावमुक्तेत्यर्थः । उत्तमया परिधाय शस्त्रं परिममा-

येत्यर्थः । उक्त्यवीर्यसंज्ञकं तदङ्गं मन्त्रो जपति भा विभा इत्येव-
मादिकम् । ननु सूक्तशेषं शस्वेत्यतिरिच्यते । घृत्यम् । आवापेषु
सति समवे सकलसूक्तस्य प्रक्षेप इत्येतत् ज्ञापयितुं सूक्तशेषं शस्वेति
वचनम् । तथा च श्रुतिहेत्यर्थवादः कश्चित् । तदु ह साह कौषी-
तकिः शंसेदेव सूक्तस्याव्यवच्छेदायेति ।

७. शस्त्वयान्यासमपि निमित्तमुक्त्या इत्यध्वर्युराह सर्वासु शस्त्व-
यान्यासु । न केवलमत्रैव ।

८. अग्न इन्द्रश्च दाशपो दुरोण इति यजति । तथा अवणात् ।

१०.

१. यदाज्ये शस्ते समाप्ते स्तवते छन्दोगास्तस्यैवानुशंसनमेतदि-
त्येतदर्थः सूक्तारम्भः । ननु सर्वत्र वाचनिकमाज्यम् । को ऽस्य विषयः ।
उच्यते । वाचःस्तोत्रे कचित्काव्यनिकेषु शस्तेषु^१ । अन्येषां शस्त्राणां
पूर्वं स्तोत्रमनन्तरं^२ शस्त्रमस्य त्वन्तरं स्तोत्रम्^३ । पवमानस्तोत्राणि^४
प्रउगमस्तृतीयवैश्वदेवानामेव^५ श्रुतत्वात् ।

२. परिभाषासूत्रमेतदिह क्रियते । प्रउगस्य व्यवहितस्तोत्रस्या-
प्याज्यस्तोत्रेण साममन्ततिर्यया^६ स्यात् । स्तोत्रवतां शस्त्राणाम् । न तु
सौचामणीशस्त्रप्रमृतीनां शाखान्तरदृष्टानां अस्तोत्रवतामयं धर्मः ।
एषेति प्राह स्तोत्रकारी । तस्यायमर्थः । एषोत्तमा षट्कं शंसतु

१ □ (in marg) शिबदं instead of तदङ्गं । २ C om. शस्तेषु । ३ C (orig.)
पूर्वमनन्तरं स्तोत्रम् ; in marg स्तोत्र and शस्त्र । ४ C om. स्तोत्रम् । ५ B Bins.
तु । ६ B एवमेव । ७ C om. साम ।

भवानिति । उत्तमात्प्रतीहारादूर्ध्वमिति । प्रतीहारः सामभक्तिविशेषः ।
स उत्तमत्वेन विग्रेयते । तस्मादूर्ध्वमाह्वय प्रतिगरितारं ततः शंसन्ति ।
आह्वयेति वचनादाह्वावो न शस्तम् । तेन तन्मोहे न प्रायश्चित्तम् ।

३. प्रउगे वक्ष्यमाणे या अन्तरेण माधुच्छन्दसांस्तृचान्वायवा
याहि दग्धेति वक्ष्यमाणकानृचो व्यवयन्ति व्यवदधतीत्यर्थः । ताः
पुरोरुच इत्याचक्षते । प्रसिद्धा हि तासामियं संज्ञेत्यर्थः । प्रउग-
ग्रहणं संज्ञार्थम् । ततश्च शास्त्रे संव्यवहारसिद्धिज्ञानाच्च धर्मः ।
माधुच्छन्दसानिति प्रउगस्य संज्ञार्थं पूर्वश्रमयोजनम् । अचो व्यवय-
न्तीति पुरोरुचामृग्वचनं विकारेष्वनूहार्थम् । पुरोरुग्वचनमृक्शब्दायां
नामग्रहणार्थं^१ न केवलं संज्ञार्थमेव । श्रुतिप्रसिद्धत्वात्तस्याः ।

४. तासां पुरोरुचां पुरस्तात्प्रत्येकमाहवः । संग्रस्य पुरोरुचा
सूतां पुरोरुचे पुरोरुच एवाह्वयत इति (१४. ४) श्रुतेः ।

५. परिधानीयायाश्च पुरस्तादाहवः कार्यः ।

६. विश्वान्देवान्त्वामह इत्येषा वैश्वदेवी पुरोरुक् । षट्पदा
एव जागते सर्वेलेऽपि । सा षट्पदा भवतीति नियमश्रुतेः ।

७. तस्यां षट्पदायां द्वाभ्यां पादाभ्यामवसाय ततो ऽनन्तराभ्यां
पुनरवसाय पुनश्च द्वाभ्यां प्रश्नौति । नाच गायत्रीशंसनमवसानोप-
देशात् । विनाशे आवसानादावृत्तिः । तस्यै द्वे द्वे पदे अवसाहं
शंसतीति (५) श्रुतेः ।

८. सारस्वत्यां पुरोरुचि वाचःस्तोत्रेऽपि विकल्पः । शसेन्द्र वा
शंसेत् । अशंसनमेवाभीष्टं तेन गुरुसूत्रं कृतम् । तथा च श्रुतिः ।

अथ हेके सारस्वतीं पुरोरुचं शंसति न तथा कुर्यात् । आद्यावस्तु नित्यः । तदङ्गत्वादिकल्पे प्राप्ते वचनम् । एवं च सति नितरां परिधानीयां शंसेदिति (७. १०. १०) निष्कौवले । तत्राद्याव-
स्थापि तादङ्गात्तद्धर्मता । अङ्गप्रधानयोः संस्कारन्यायता युक्ता । ननु
प्रतिवचनमाद्यावः प्राप्नोति । नेत्युच्यते । तन्मं भवत्यभिन्नकालत्वात् ।
एवं च सङ्ग्रोपपत्तिः । योलगाद्यावं वैश्वदेवं शंसत्येकविंशत्याद्याव-
माग्निमासतं शंसतीति ।

८. आहूय वायुरपेणा इत्यादिकां वायव्यां पुरोरुचं सङ्गच्छस्वा
ततो वायवा याहि दग्धेत्येतासां तिष्ठणां चिः प्रथमां शंसेत् ।
वायवा याहि दग्धेत्येतास्त्रिः शंसेत्तासां च प्रथमां चिरिति
वाक्यभेदे ऽपि सूत्रेषु न दोषः ।

१०. आहूय हिरण्यवर्तनौ इत्येवमादिकामैश्रवायवीं पुरो-
रुचं शस्त्वा तत इन्द्रवायू इमे सुता इत्येतास्त्रिः शंसेत् ।

११. आहूय कायथो राजानेत्येवमादिकां पुरोरुचं शस्त्वा
ततो मिचं ऊवे पूतदधमित्येतास्त्रिः शंसेत् ।

१२. आहूय दैव्यावध्वर्यू इत्येवमादिकां पुरोरुचं शस्त्वा ततो
ऽग्निना यज्वरीरिष इत्येतास्त्रिः शंसेत् ।

१३. आहूयेन्द्र उक्थेभिरित्यादिकां पुरोरुचं शस्त्वा तत
इन्द्रा याहि चित्रभानो इति त्रिः शंसेत् ।

१४. आहूय विश्वान्देवानित्येवमादिकां पुरोरुचं पट्पदां शस्त्वा
तत ओमासथर्षणीधृत इत्येतास्त्रिः शंसेत् ।

१५. आह्वय वाचामहमित्येवमादिकां पुरोरूचं पत्ने शस्त्रा ततः
 पावका नः सरस्वतीति तिसृणामुत्तमया परिधायानन्तरमुक्त्यवीर्यं
 वाचं मे जिन्वेत्येवमादिकं अपति । वाचं मे जिन्वेत्येतैः सप्तभिर्वाक्यैः
 सप्तैव वायव्यादिष्वक्षदेवता आश्रित्यः प्रार्थ्यन्ते । तत्र सरस्वतश्चामावे
 ऽपि दशममहादौ^१ सप्तैवाग्नीर्वाक्यानि कथं माम् स्युरित्येवमर्थ-
 मुक्त्यवीर्यपहणम् । अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्समुदायाद्गमित्यर्थः ।

१६. विश्वेभिः सोम्यं मध्वित्युक्तं शस्त्रा यजतीति (५) श्रुतेः ।

११.

१. परिभाषेयम् । स्तोत्रियानुरूपा उच्यमानास्तृचाः प्रत्येतव्याः ।
 किमविशेषेण । नेत्याह । प्रगाथान्परिहाण प्रगाथान्वर्जयित्वेत्यर्थः ।

२. आ नो मिवावरुणेति स्तोत्रियः । आ नो गन्तं रिगाद-
 येत्यनुरूपः । वैश्वामित्रौ मेवावरुणस्य चाष्टावाकस्य च स्तोत्रियौ
 भवत इति श्रुतेः ।

३. प्र वो मिवाय गायतेति पञ्चर्चमुक्त्यमुत्तमम् । उच्यमुखवच-
 नादावःस्तोमे ऽस्योर्ध्वमावापः । अहर्गणे तु मेवम् । होचक्षाणां प्रातः-
 सवने कर्मेति कर्मवचनातिरेकान्^१ श्रुतेय ।

४. ॥ मित्रयोर्वरुणयोरित्येतासां नवानामनुवादेन विधिः ।
 उत्तमया परिधाय समाप्य शस्त्रम् उप नः सुतमा गतमिति
 एतया यजति ।

१२.

१. आ याहि सुपुमा हि त इति स्तोत्रियः । आ नो याहि परावत इत्यनुरूपः । ब्राह्मणाच्छंसिन ष्टत्विग्विग्रेयस्य ।

२. वास्तोष्यते भुवेत्येव प्रगाथो वार्हतो ह्येव इति तं परिहाय ग्रेयः सूक्तस्य अथसु त्वा विचर्यण इत्यादिकं सप्तकमुक्त्यमुखं भवति ।

३. इन्द्र त्वा वृषभं वयमिति नवर्चमेतत्सूक्तं ग्रंथेत् ।

४. उद्देदभि श्रुतामघमिति तिसृणामनुवादसरूपो विधिः । तासामुत्तमया परिधाय समाप्य ग्रस्तम् । तत उक्त्यग्रा यज सोमानामिति संप्रेषित इन्द्र क्रतुविदं सुतमिति यजति ।

१३.

१. क्रमेण पूर्वः स्तोत्रिय उत्तरोऽनुरूपः । आवन्तः स्तोत्रियानुरूपास्तयाणामपि होत्रकाणाम् । तथैव श्रुतत्वात् । वैश्वामित्रौ मैत्रावरुणाश्चावाक्योः । एवमेव श्रुतत्वात् ।

२. इह एवोक्त्यमुखं नवर्चत्वात् सूक्तस्य ।

३. अनन्तरमेताः ग्रस्तव्याः ।

४. वासिष्ठौ नवर्चौ पर्यासाविति श्रुतेः । इयं वामस्य मन्त्रेण इत्येतासां नवानामुत्तमया परिधायेद्वाग्री आ गते सुतमिति यजति । पूर्ववदुक्त्यग्रा यज सोमानामिति संप्रेषितः ।

१४.

१. वक्ष्यति । रथन्तरं पृष्ठं निष्कैवल्यस्य दृष्टेति । तत्र रथन्तरे क्रियमाणे रथन्तरपृष्ठो यज्ञः । दृष्टति क्रियमाणे दृष्टपृष्ठता स्यात् । अतश्च रथन्तरपृष्ठपक्षे पूर्वोक्त एव शस्त्रन्यासः^१ । दृष्टपृष्ठपक्षे त्वय-मुच्यते । मैत्रावरुणादीनां चयाणां प्रकृतत्वाद्यथाशब्देन सम्बन्धः । मित्रं ययं इवामह इति मैत्रावरुणस्य श्लोचियः । इन्द्रमिन्द्राग्निनो दृष्टदिति ब्राह्मणाच्छंसिनः । इन्द्रे यज्ञा नमो दृष्टदित्यच्छावाकस्य । दृष्टपृष्ठेति यज्ञविशेषणम् । अर्थः प्रकृतिं निवर्तयतीति पूर्वेषां निवृत्तिः ।

२. राथन्तरमिति तद्धितसंबन्धात् पूर्वा रथन्तरपृष्ठपक्षे शस्त्र-रचनेति सिद्धम् ।

३. अनुरूपं राथन्तरमच्छावाक उच्यमुखं क्षुरते । राथन्तर-मुत्तृजेत्^२ । स वा एषो ऽग्निष्टोम आन्वयप्रभृत्याग्निमास्तान्तो यच्छस्त्रं जीषि यद्विग्रतानृतृचां सम्यचन्त इति (१.६.८) श्रुतेः । इन्द्रे अग्नेति च पर्यायमथे धुनःप्रसन्नं विनियुक्तस्यापि श्लोचियत्वे । वाशिष्ठौ भवर्चा पर्यायाविति श्रुतेः ।

४. होचका मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकाः स्वग्रस्तेषु सर्वेषु चतुराहावा भवन्तीत्ययमुत्सर्गः ।

५. वक्ष्यति । आग्निनादूर्ध्वमतिरिक्तोक्त्यानि । ऊर्ध्वे योसग्निनो ऽतिरिक्तोक्त्यमित्यादौ । तेवमतिरिक्तोक्त्येषु होना चतुराहावो भवन्ति । चतुराहावग्रन्थकारेणानुह्यन्ते ।

६. अन्यपदार्थगतो ऽथाहावशब्दो ऽधिक्रियते दृष्टतो ऽधिकार-
प्रवृत्तेः^१ । स्तोत्रियानुरूपाभ्यां प्रत्येकमाहावः । चतुराहावा होचका
इति वचनात् । आहावस्थाननियमार्थं सूत्रम् ।

७. अनुरूपादनन्तरो यः प्रगाथः प्रकृतो तस्मादूर्ध्वं पञ्चममा-
हावस्थानं^२ होक्त्रकाणां माध्यन्दिने सवने भवति ।

८. उक्त्यमुखादूर्ध्वं पञ्चममाहावस्थानं सर्वेषां होतुश्च होचकाणां
च रात्रौ । रात्रिपर्यायेष्वित्यर्थः ।

९. अन्यत्रापि^३ सवनान्ते ऽन्यत्र वा यदाध्वर्युरेवमाह प्रगास्तः
प्रसृष्टोति तदा मैत्रावरुण ओं सर्पतेति ब्रूयात् ।

१०. प्रसृताः सन्तो दक्षिणावृत्तो दक्षिणेन शरीरभागेन परि-
वृता इत्यर्थः । अपरया सदोदारा निःसर्पन्ति । नानियमेन ।
कथं तर्हि । उत्तरेणौदुम्बरीसंज्ञां स्मृत्याम् । तामेव दक्षिणेन ब्रह्मा
निःसर्पेत् । ननु स्तंस्त्रं धिष्यमुत्तरेण संवरतामुत्तरेणौदुम्बरीं सर्पणं
कृतं भवति । किं वचनेन । उच्यते । यजमानसदस्यमैत्रावरुणप्राव-
स्तुदर्थम् । यथा न शून्यं सदो भवति तथा सदस्यः प्रसर्पेत् । सर्पन्तु
न शून्यं सदः कुर्यादिति तस्य ह्यन्दोग्ये वचनात् । आग्नीध्रस्तु^४
स्वस्मादगारादक्षिणया द्वारा । तथा संभवात् ।

११. यथार्थमृत्विजो मूत्रपुरीषादिकरणाय सर्पन्ति ।

१२. माध्यन्दिनाय सवनायेति तादर्थ्यं चतुर्थी । ततश्च सम-
स्तोपस्थानप्रभृतिना प्रसर्पणमूर्ध्वं प्रातःसवनादित्येतत्सिद्धं भवति ।

१ B अथो ऽधिकारः •क्रियते इति O प्रवृत्तिः A •प्रवृत्तिः । २ A. ms.
सर्वेषाम् । ३ C (by alt.) अत्रापि । ४ B C नस्माः ।

अपरयैव द्वारा प्रसर्पयुः । यथानिःसृप्तमिति वचनात् । यथासन-
मुपविशन्तीत्ययमतुवादो दक्षिणधिष्यो इत्यस्य निषेधार्थः ।

१५.

१. आदौ माध्यन्दिनस्य सवनस्य राजानमभिपुण्यन्त्यध्वर्यवः ।
यावन्मुक्तमावध्यर्धमेतत्सूचम् । ननु राजानमभिपुण्यन्तीत्येतावदाश्रयम्
अन्यत्कर्मप्रकरणाभ्यां सिद्धम् । उच्यते । माध्यन्दिनस्य सवनस्याघ-
मादिरित्येतदपि^१ प्रतिपादयितव्यमेव । कथं नाम । यानि माध्य-
न्दिनादावुपदिशन्ते प्रेङ्गवदृष्टमनादीनि तानि प्रागभिपवात्किये-
रन्निति^२ ।

२. पावस्तुदृन्निग्विशेषः । स पूर्वया द्वारा हविर्धानग्ररणं प्रवि-
श्योत्तरस्य हविर्धानग्रकटस्य दक्षिणं पादमग्रेण दक्षिणाभिमुख-
स्तिष्ठन्सोमोपनहनेन वाससा मुखमुत्तमाङ्गं परिवेष्ट्य घाव्णां सोम-
मभिपुण्यतां शब्दं श्रुत्वा संप्रेषनिरपेक्षः प्रणमेनासंदधत्^३ प्रत्यर्धर्च-
मुच्छसन्नवानं^४ वा वक्ष्यमाणमनुवचनं पठति ।

३. प्रतीकोक्ताः पञ्चेता अथो ऽभिष्टौति । शाखान्तरश्रुतेः ।

४. आ प्यायस्य समेतु ते । आ प्यायस्य मदिन्तम । मं ते पर्यासि
समु यन्तु वाजा इत्याण्यायितवत्यः । एतासां तिसृणां प्रथमामभि-
ष्टुत्य ततः प्रैते वदन्तु प्र वयं वदामेत्यर्बुदार्यस्य सूक्तस्य दे अभिष्टौति ।
देवा वा अर्बुदेन च पावमानौभिय घाव्णो ऽभिष्टुत्याभुवन्नमृतत्वमिति
श्रुतेः^५ । अर्बुदपक्ष्णं व्यवहारार्थम् ।

१ C (in marg) सो (instead of छा) in सवनस्याघ- । २ C न शिरेरम् ।

३ C प्रथमेन वासंदधतव (sec h.) न् । ४ Com प्रति । ५ C ऽभिष्टुत्येति श्रुतेः ।

५. द्वितीयामाषायितवतीनामा ष्यायस्व मदिन्तसेत्येतामा-
षायितवतीमभिष्टुत्यार्बुदस्य द्वे । एते वदन्यविद्वन्ना मध्वित्येता-
मभिष्टुत्य ततः सुपर्णा वाचमक्रतोप चवीत्येतामभिष्टुयात् ।

६. तृतीयामाषायितवतीनां सं ते पयांसीत्येतामभिष्टुत्य ततो
ऽर्बुदस्यैका उया इव प्रवहन्तः समाययुरित्येतामभिष्टुयात् ।

७. तुल्यप्रतीकत्वे प्राथम्येन व्यवस्था । मृष्टवतीरिति संज्ञा ।
कथं नामाधवनक्रियाकाले श्युः ।

८. अत्रापि पूर्ववत्संज्ञाकरणप्रयोजनम् ।

९. आ ष्यायस्व समेतु ग इत्येतन्नमृति कलशवत्यन्त एवं
विद्वतः पूर्ववदामाषायितवत्यर्बुदस्यस्यो द्वितीयो ऽपि सवः । अपि-
शब्दात् प्रथमो ऽपि कलशवत्यन्तः सवसंज्ञ एव । इयांसु विशेषः ।
षष्ठीप्रभृतयः पञ्चार्बुदस्य पूर्ववदिद्वर्तव्याः ।

१०. 'आषायितवतीप्रभृत्येकादशीप्रभृतयस्त्रिस्रो ऽर्बुदस्य वि-
द्वर्तव्याः । तत्र यथासंभवमेकैकां विद्वरेदयमपि तृतीयः सवः ।
संज्ञाकरणं शास्त्रसंब्यवहारार्थम् ।

११. यस्मिन्सवे ऽभिषोतारो वृहद्वृहद्वं कुर्युर्वृहद्वदन्ति मदिरेण
मन्दिनेति तत्रोत्कर्षेत् । अथ यत्र वृहद्वृहद्विति वृहद्वदन्ति मदि-
रेण मन्दिनेति तत्रेति (२८. १) श्रुतेः ।

१२. प्रथमे सवे षष्ठीमपकर्षेत् ।

१३. पवित्रमूर्णामयं सोमगलनार्थमुद्गातारो वितन्वन्ति । तस्मि-
न्वितते सति पवित्रं ते वितनं ब्रह्मणस्पत इति द्वे अभिष्टुयात् ।

१४. वितत एव पवित्रे वि यत्पवित्रं धिषणा अतस्वतेत्येका पठितया ।

१५. प्रास्य धारा अक्षरन्प्र धारा अस्य शुग्निणः । प्र ते धारा अस्यत इति प्राथम्यात् । एतास्त्रिषु धाराषु पठेत् । धारास्त्रिति बहुवचनमविवक्षितम् । कालोपलक्षणत्वात् ।

१६. पावमानौनां मध्ये याः कामयेत ता अभिष्टुयात् । धारा-
ग्रहेषु गृह्यमाणेष्वध्वर्युभिः । अवचने प्रथमा एव स्युः । प्रथमं वा
नियम्येति न्यायदर्शनात् । तुल्ये ऽपि पावमानौले मौम्य एव स्युः
प्रकरणात् । न तु गृह्यत्याद्याः । विनियुक्तत्वात् । सूत्रकारानुप्रस्था-
नादनुष्ठुभो^१ युक्ताः । तथा हि दग्धमे ऽहनि गृजानो वारे पव-
मानो अव्यय इति यावत्ततो याथाकाम्यमित्येतदुपपन्नं भवति ।
तथा च तत्तत्त्वाभि नो वाजघातमनित्येता अनुष्ठुभः प्राथम्या-
त्प्रकृतौ प्रसिद्धाः ।

१७. याथाकाम्यनिरुत्तर्य यमेर्बन्धनार्थस्य प्रयोगः ।

१८. उत्तमे ग्रहे गृहीत इति कालविधिः । अर्बुदस्योत्तमया
परिधायेति नियमः । आदायोष्णीपमुत्सृज्यत इत्युष्णीषादानविधिः ।
वाग्यमादिनियमकर्मण्योत्सर्गः^२ ।

१९. प्रत्यहमुष्णीषादानांपवादः । अन्य एवाहन्युष्णीषमा-
दद्यात्तुप्रव्दात्^३ ।

१ C (in marg) सूत्रकारानुप्रस्थाद् । १ A =नियमात् । ३ I beg to state that the words from सप्ताहो to ऽहनि constitute one Sutra and the words from अर्बुद another. I have in the edition of the text erroneously taken them together

१०. प्रैते वदन्तु प्र वयं वदामेत्यर्बुदः । तथैवार्धानुक्रमणी-
दर्शनात्काद्रवेयो ऽर्बुदः प्रैत इति । तमर्बुदं शुद्धमविद्यतं वाभिष्टु-
यात् । पूर्वोक्तेन विद्यारेण सह विकल्पः । स च यदाध्वर्यवो नित्या-
भासेचनं पूर्वं कुर्वन्ति चिन्त्यपि सवनेषु तदाप्यायितवत्यः पूर्वं ततो
ऽर्बुदः सकलस्ततो मृष्टवत्यः कलशवत्य इति । देवा वा अर्बुदेन च
पावमानीभिश्चेत्यविशेषश्रवणात् ।

१६.

१. माध्यन्दिनः प्रवमानः कन्दोगानां प्रसिद्धः । तेन सवने
कृते दधिघर्माख्येन हविषा चरन्ति अध्वर्यवः यदि प्रवर्ग्यवान्यज्ञः ।

२. होतर्वदस्व यत्ते वाद्यमित्यध्वर्युणा संप्रेषित उत्तिष्ठताव-
पग्नतेत्येतामभिष्टौति ।

३. आतं हविरित्येवमध्वर्युणोक्ते द्वितीयां सूक्तस्य आतं हवि-
रो ध्विन्द्र पाहीत्येताम् । अभिष्टौतीत्यनुपज्यते । प्रथमामभिष्टौति
द्वितीयां सूक्तस्येति सूक्तग्रहणातिरेकात्प्रथमाग्रहणातिरेकाच्च सर्व-
स्वारादिष्वेता एव नियमतो भवन्ति ।

४. दधिघर्मस्य यजेत्येवमध्वर्युणोक्तसृतीयया आतं मन्य ऊध-
नीत्येतया यजति ।

५. अगवानमर्धचान्ते ऽनुच्छसन्नेकैकां सप्रणवामिति प्रत्यृचं
प्रणवेनावस्यस्यभिष्टौति ।

६. मध्ये ऽमवस्यन्नेव ।

७. तथा यजतीत्यस्थानन्तरमनुवपङ्कारस्य वचनमायनिगद-
प्रतिषेधम् ।

८. वपङ्कारानुवपङ्काराभ्यां ऊतस्य दधिघर्मद्रव्यशेषस्य मयि
त्यदिन्द्रियं दृढदित्यादिको भवमन्त्रः ।

९. सवनीयपशोर्वपान्तं प्रातःसवने छतम् । अयेदानीं पशुपुरो-
क्षाग्नेन स्निष्टकृदित्येन^१ चरित्वा अनन्तरं पुरोक्षाग्नेः सवनीयेर्दधि-
धानादिभिश्चरन्ति ।

१७.

१. माध्यन्दिनस्य सवनस्य धाना इति सवनीयपुरोक्षाग्नानां
पुरोनुवाक्या । प्रैष उक्तो याज्या च^१ ।

२. माध्यन्दिने सवने जातवेद इत्येषा सवनीयहविःस्निष्टकृतः
पुरोनुवाक्या भवति । उक्ता याज्या प्रातःसवने प्रैषद्य ।

३. असावि देवं गोच्छजीकमन्थ इत्येवमादिकमुन्नीयमानसूक्तं
भवति । नामधेयं प्राकृतनिवृत्त्यर्थम् । वासिष्ठीर्मध्यन्दिन उन्नीय-
मानेभ्यो ऽवाह ता वै दद्यान्वाहेति (१८. २) श्रुतेः ।

४. होता यजदित्त्रं माध्यन्दिनस्य सवनस्येत्येवमादिकः प्रैषो
भवति । सुन्वतो यजमानस्येत्यनयोः पदयोर्विहृतौ यथार्थमूहः ।
दिद्यजमानके सुन्वतोर्यजमानयोः । यज्यजमानके सुन्वतां यज-
मानानामिति ।

५. पिवा सोममभि यमुय तर्दं इति होता यजति ।

६. पिवा सोममित्यस्यैव सूक्तस्य द्वितीया मैत्रावरुणस्य याज्या भवति ।

७. अस्यैव सूक्तस्य ।

८. अवाङ्देहि सोमकामं लाञ्छरिति पोता यजति ।

९. तवायं सोमस्त्वमेहवाङ्गिति नेष्टुः प्रस्थितयाज्या भवति ।

१०. इन्द्राय सोमा इत्येवमादिका ऋषावाकस्य प्रस्थितयाज्या ।

११. आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहेत्याग्नीध्रस्य प्रस्थितयाज्या ।

१२. प्रातःसवनापेक्षमुत्तरत्वम् ।

१३. उत्तरयोः सवनयोरित्येतत्प्रकृतमेव ।

१४. होतृचमसप्रतीक्षणं च भद्रमकथो नः सोमं पाथयिष्यती-
त्येवमादिकं यदिह नोक्तं तत्समानं तुल्यं प्रातःसवनेन द्रष्टव्यम् ।

१५. क्रमार्थो ऽनुवादः ।

१६. अस्मिन्काले प्रस्थितभचानन्तरं दक्षिणा दातव्या । सूत्रा-
रम्भप्रयोजनं दृष्टव्यमिदमेव चिन्त्यपि सवनेष्वेव दक्षिणाकालः ।

१७. द्वादश अधिका यस्मिञ्छते तत् द्वादशं शतम् । गवामिति
न्यायप्राप्तस्य श्लोयस्य सूत्रणं सुखप्रतिपत्त्यर्थम् ।

१८. वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेतेति नित्यत्वात् आवश्यकर्तव्य-
तायामसम्भवे ॥ द्वादशशतस्य ययोपपादं यथासम्भवमेकविंशति-
प्रभृति चेति विकल्पः ।

१८.

१. अग्नये त्वेत्येवमादिना मन्त्रेण हिरण्यं प्रतिगृह्णाति । ननु गोदानाधिकारे हिरण्यं प्रतिगृह्णातीति किमर्थमुच्यते । अभयुज्य विधीयमानं साधारणमिति कथं नाम स्यात् । इदमेव मा भूदिति ननु दाता च गोपात्तो^१ नापि प्रतिगृहीतारः । आह । न्यायादन्यापरेभ्यश्च वचनेभ्य एव सिद्धम् । यजमानो दाता प्रतिगृहीतारश्चर्त्विज इति । प्रतिविभज्य दानम् । पत्नी च ददाति विशिष्टेन क्रमेणेत्येतच्छाखान्तरात् ।

२. रुद्राय त्वेत्येवमादिना मन्त्रेण गाः प्रतिगृह्णाति । होता च कुर्यादनादिष्टमित्येतच्च नाश्रीयते । गवाधिकारे हिरण्यप्रतिगृह-मन्त्रपाठात् ।

३. इहसतय इत्येवमादिना मन्त्रेण वासः प्रतिगृह्णाति ।

४. यमाय त्वेत्येवमादिना मन्त्रेणैकगर्भं प्रतिगृह्णाति । एकगर्भमित्यथोऽयतरो गर्दभ इति प्रसिद्धः ।

५. अन्यन्नन्यौदनतिलमाषादिकं प्रजापतय इत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति ।

६. ओमित्यनेन वा मन्त्रेण सर्वं प्रतिगृह्णाति । वा पूर्वैरग्नये त्वेत्येवमादिकैर्मन्त्रैः^२ ।

७. को ऽदादित्येवमादिकेन मन्त्रेणानुमन्त्रयते यत्प्राणि^३ ।

८. को ऽदादित्येवमादिना मन्त्रेणोपस्पृशेदितरदप्राणि ।

८. अस्मद्राता इत्येवमादिकं मन्त्रं यजमानो जपति । पत्नी चाविशेषाद्विष्णुं दत्त्वा । दातारमित्यस्य विकारे ऽप्यनूहः स्वात्मनिर्देशात् ।

१६.

१. इन्द्राय मरुत्वते ऽनुमूहीत्यध्वर्युणा संप्रेषितो मरुत्वतीय-
यज्ञयागार्थम्^१ । तस्य कथं प्रदानं भवतीत्यत आह ।

२. इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोममिति पुरोमुवाक्या भवति ।

३. होता यद्यदिन्द्रं मरुत्वन्तमित्यादिकः प्रैषो भवति ।

४. सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिरित्यनया यजति । एवमयं संप्रेषप्रदानः ।

५. केषांचिदध्वर्युणामथ यद्दान्तरस्यानुहोमो ऽस्ति । तच्छेष-
भवनित्यर्थं तमिति निर्देशः । भवयित्वेति क्लाप्रत्ययः क्रमार्थः ।
मरुत्वतीयमिति संज्ञानिर्देशः^२ शास्त्रसंयवहारार्थः ।

६. अध्वर्यो ग्रींसावो^३ इत्येवमाहावः शास्त्रप्रारम्भे सर्वत्र
प्रायश्चित्तार्थेष्वपि शास्त्रेषु माध्यन्दिने भवने ।

७. प्रातःभवने भवः प्रातःभवनिकः^४ ग्रींसावो^३ इति य उक्तः
स माध्यन्दिने भवने शास्त्रमध्ये भवति ।

८. आ वा इयं यज्येत इत्येवमादिकं दत्तं शास्त्रादयः । प्राति-
पदमिति शास्त्रप्रारम्भणमित्यर्थः । संज्ञाकरणं शास्त्रसंयवहारार्थम् ।

१ B यज्ञार्थं । २ C मरुत्वमिति संज्ञार्थं निर्देशः । ३ B सर्वे प्रा । ४ C om.
प्रातः भवनिकः ।

८. अतुचरमिति संज्ञाकरणं शास्त्रसंयवहारार्थम् ।

१०. इन्द्रनिहवं प्रगाथमिति संज्ञानिर्देशः स्वशास्त्रोपयोगी ।

११. आह्वणस्यत्यमिति संज्ञाकरणमुक्तार्थम् ।

१२. अग्निर्वेता भग इव चित्तीनामित्येकां ग्रस्ताह्वय । एका-
वचनं हृषनिवृत्त्यर्थं एकपातिनीसंज्ञार्थं चोत्तरयोरपि ।

१३. त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूरित्येताम् ।

१४. पिबन्त्यपो मरुतः सुदानव इति ।

१५. जनिष्ठा उपः सहस्रे तुरापेत्यस्य सूक्तस्य पञ्चमं ग्रस्ताह्वय
निविदं ग्रंथेत् । षट् ग्रस्तेत्यनुवाद आशयविधानार्थः । निविदं
वक्ष्यति । प्रथमा निविन्मरुत्वतीयस्येति ।

१६. अस्मिन्सूक्ते मदान्मदा मोदैवेति प्रथमः प्रतिगरो भवति ।
तस्य प्रथमायामभ्वयुः सहस्रमदप्रत्यागृणतीति (१६. ३) श्रुतेः ।
होदप्रत्ययः प्रतिगर इति कथितः ।

१७. वियमर्चानां सूक्तानामेकयाभ्यधिका^१ अर्धां, ग्रस्ता
निविदं दध्यात् ।

१८. समसहस्रगका अर्धो येषां सूक्तानां तानि समर्चानि । तेषां
मध्ये निविदं दध्यात् ।

१९. द्रव्यानां निविद्भानानामेकां ग्रस्ता निविदं दध्यात् ।

२०. यदा सूक्तविरुद्धिः पञ्च सूक्तानि मरुत्वतीधे ग्रस्तान्
इत्येवमादिका भवति तदान्ये सूक्ते निविदं दध्यात् यथोक्तेन प्रकारेण ।

२१. तुग्रष्टः सूक्तविरुद्धावित्यस्यानुकर्षणार्थः ।

२२. तृतीयसवने यानि सूक्तानि निविद्धानानि तेषामुत्तमाः
परिशिष्य निविदो दद्यात् । एकैकां^१ सूक्तस्यसूक्तस्योत्तमामित्यर्थः ।

२३. वियतं विलम्बितं पच्छः पदंपदमवसण्ड्यानेन^१ धर्मेण
निविदः ग्रंसति ।

२४. उक्तमे निवित्पदे प्रणवः कार्यः ।

२५. अष्टौ सूत्राणि परिभाषारूपाण्युक्तानि । अयेदानीं क्रम-
प्राप्तमुच्यते । जनिष्ठाउग्रौयस्य पक्षां यः श्रेयस्तमुत्तमावर्जं शस्त्वा तत
आङ्गयोत्तमया परिधाय परिसमाप्य शस्त्रम् ।

२६. उक्त्यवौर्ध्वं रूपमनुरूपमित्येवमादिकं जपित्वा ये लाङ्घि-
हृत्ये मघवज्जवर्धञ्जिति जपति ।

२०.

१. रयन्तरमिति साम्बो नामधेयम् । तन्निष्कैवत्यस्य शस्त्रस्य
स्तोत्रं भवति । आरम्भप्रयोजनं योन्यनुग्रंसनम् ।

२. दृष्ट्वा पृष्ठं निष्कैवत्यस्य स्तोत्रं भवति ।

३. अभि त्वा शूर मोनुमः । अभि त्वा पूर्वपीतय इति स्तोत्रि-
ष्यानुरूपौ यथासङ्गेन । प्रथमः स्तोत्रियो द्वितीयो ऽनुरूप इति ।
रयन्तरस्तेत्यनुग्रंसनसंबन्धेन पठौ ।

४. स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथाविति वर्तते । प्रगाथप्रहणं सर्वत्र
धर्मविशेषप्रतिपादनार्थम् ।

५. यदावान् पुरतमं पुराणालिति धाव्या । अश्वयोगविहित-
त्वादुभयच । धाव्येति संज्ञा शास्त्रसंबन्धवहारार्था ।

६. दृष्ट प्रगाथयत्तुं हृत्तार्थम् ।

७. उभयं दृष्टवच्च न इति दृष्टत्वे दृष्टत्वाच्चः प्रगाथो भवति ।

८. दृष्टस्य तु वीर्याणि प्र वीर्यामित्येतत्सूक्तं रथान्तरपृष्ठे
सति भवति ।

९. तसु दृष्टि यो अभिभूत्योज्ञा इति दृष्टपृष्ठे सति सूक्तं भवति ।

१०. नीचैस्तरामित्यर्थः ।

११. सूक्तस्याष्टादशः अस्तेन्द्रो देवः सोमं पिबतित्यादिका
निविद्भवति । द्वितीया निष्केवक्ष्येति वचनात् । तस्याश्च निविदो
ऽन्तरमावापपाठे सप्ताक्षणीत्येवमादिकं तदिह अपत्नेन बोधितम् ।

१२. पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्यादिकया विराजा यजति ।

२१.

१. उभे दृष्टद्वयान्तरे सामनी यस्तु स उभययामा सोमः । स
एव केनचित्प्रत्ययादिना विशेषेण रथान्तरपृष्ठो दृष्टपृष्ठो वाभिधीयते ।
तत्र तावद्द्वयान्तरपृष्ठे यो विशेषः स लभ्यते ।

२. यः सूक्तात्पूर्वः प्रगाथ उक्तः पिबा मुनस्य रक्षिन् इत्ये-
वादिष्टमपनीय तस्मिन्नेव स्थाने दृष्टतो योनिं ग्रंथति । अस्मिन्
इवामह इति यदधूतं साम गीयते । सा तस्य मासो योनिर्गिरिद्वये ।

1 B C अपिमेन चेदि C (in many) अपिमेन चेदि. * C (in many)
चेदि instead of यदधूतं and गीयं यथा instead of गीयते ।

१. ऋचिप्रदेशविशेषे दृष्टति गीयमाने दृष्टपृष्ठः सोम इत्युच्यते । तत्र दृष्टपृष्ठे यः सूक्तात्पूर्वः प्रगाथ उभयं शृण्वच्च न इत्येवमादिकस्तमुद्धृत्याभि त्वा शूर नोनुम इत्येवमादिकां रथन्तरस्थ योनिं शंसति ।

४. यदेतद्योन्यनुशंसनमुक्तमेतदुत्तरासु संस्थासु । प्राकृतामग्निष्टोमसंस्थां मुक्त्वा । अन्यासु सामप्रगाथादूर्ध्वं भवति । सामप्रगाथो नोत्सृज्यत इत्यर्थः ।

५. यदेतदुक्तं सामप्रगाथमुद्धृत्यानुद्धृत्य वा रथन्तरादेः शंसनमेतद्योन्यनुशंसनमित्याचक्षते याजिकाः ।

६. दृष्टद्रव्यन्तरयोरेव योनिमनुशंसन्नन्यत्रेत्येवमाह कौषीतकिः । कौषीतकिरुपहणं विकल्पार्थम् । इति च स्मार्हेत्यतिरिक्तवचनादयमेवामौष्टः पञ्चः सूत्रकारस्य इति ज्ञायते । तथा च श्रुतिः यत्रतु क्व चैते सामनी इत्यारभ्याम्रातैव ।

७. परिमितं ग्रस्यमस्मिन्प्राकृते ऽग्निष्टोमे । सो ऽयमेवंरूपः । प्रगाथे ग्रस्यमाने योन्यां चातिरिच्यते । तस्मात्प्रगाथमुद्धरति । परिमितग्रस्यता श्रौता । स वा एषो ऽग्निष्टोम आज्यप्रभृत्याग्निमारुतान्तो यच्छसं त्रीणि पष्टिशतान्यूचां संपद्यत इति (कौ० ब्र० १६. ८) । सा न शक्यते बाधितुम् । तस्मात्प्रगाथमुद्धरति ।

८. तादर्थ्याय चतुर्थ्या निर्देशादाहावेन सहावृत्तिर्नाग्निं सिद्धा भवति ।

९. प्रकरणान्निष्केवल्यनिविदि गृह्णायां होत्रे वरो देयः । स चान्यः श्रेष्ठः । वरो वा । गौरित्यर्थः ।

२२.

१. वामदेवाख्यं साम मैवावरुणग्रस्तस्य स्तोत्रं भवति ।

२. कथा नक्षिच आ भुवदिति स्तोत्रियः । कथा तं न
कथ्येत्यनुरूपः ।

३. कस्तमिन्द्र त्वावसुमिति साम्नः प्रगाथो भवति ।

४. सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इत्येतत्सूक्तं सामप्रगाथादन-
न्तरमाह्वय शिषेत् ।

५. द्वितीयमेतत्सूक्तं मैवावरुणस्य ।

६. उग्रन्तु पु णः सुमना उपाके चाज्यामेतां करोति ।

२३.

१. नौधसमिति साम । तद्वाह्मणाच्छंसिनः ग्रस्तस्य रथन्तरपृष्ठे
सोमे घति स्तोत्रं भवति ।

२. वृहत्पृष्ठे सोमे श्वेतं साम ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रं भवति ।
तत्संबन्धेन ग्रस्तव्यवहारार्थं छान्दोग्यमण्युक्तम् ।

३. तं वो दसमृतीयहम् । तत्ता यामि सुवीर्यमित्येतौ प्रगाथौ
स्तोत्रियानुरूपौ प्रथयनधर्मविशिष्टौ नौधसस्य साधो भवतः ।

४. अग्नि प्र वः सुराधसम् । प्र सु श्रुतं सुराधसमित्येतौ
स्तोत्रियानुरूपौ प्रथयनधर्मविशिष्टौ श्वेतस्य साधो भवतः ।

५. उभयोः श्वेतनौधसयोरसंयोगविधानात् ।

६. इन्द्रः पूर्भिदातिरद्वासमर्कैरित्येतत्सूक्तं नौधसे सारथि मति
भवति ।

७. अमावि सोमः पुरुद्धत तुभ्यमित्येतत्सूक्तं श्येते माम्नि सति भवति ।

८. उदु मद्वाणैरत अवस्येत्येतत्सूक्तं समानम् । सामान्तरेष्वपि वचनादृते नोद्धर्तव्यमित्यभिप्रायः^१ ।

९. ऋजीपी वज्री वृषभक्षरापालित्येतया यजति ।

२४.

१. कालेयाण्यं सामाच्छावाकगन्तस्य स्तोत्रं भवति । तस्मिन्मति शस्त्रमुच्यते ।

२. तरोभिर्वा विददसम् । तरणिरित्थिपासतीति स्तोत्रिया-
सुहृदौ प्रपयनधर्मविशिष्टौ ।

३. उदिन्वस्येत्येवमादिको हवः सामप्रगायः कार्यः ।

४. भूय इदावृधे वीर्यायेत्येतत्सूक्तं श्येत् ।

५. इमाम् पु प्रभृतिं सातये धा इत्येतत् द्वितीयं सूक्तं श्येत् ।

६. पिवा वर्धस्व तव धा सुताम इत्येतया यजति ।

२५.

१. इत उत्तरं यदक्ष्यामस्तच्छस्त्रेषु भवतीति वेदितव्यम् ।

२. प्रायेण बाहुन्येन श्रययासमाश्नातं यदृग्जातं भवति तदुच्यते ।

३. दृष्टती षट्चिंशदचरा सा पूर्वाम्नायक्रमेण । ककुब्वाध्याय-
क्रमेण पूर्वस्या मध्यमेन दादशाचरेणाष्टाविंशत्यचरा । सतोदृत्यु-
त्तरा । सतोदृष्टती चत्वारिंशदचरा । यस्याः प्रथमतस्तृतीयौ दादशा-
चरौ द्वितीयचतुर्थावष्टाचरौ सा चेदृष्टत्याः ककुभो वाध्यायक्रमे-
णोत्तरा तमेवंप्रकारं दृष्टं प्रगाथ इत्याचचते याज्ञिका नान्यम् ।

४. वार्हतः प्रगाथ इत्युच्यते । दृष्ट्यां पूर्वस्यां सत्याम् । पुरस्ता-
द्दृष्ट्यादिविकाररूपायामपि सतोदृष्ट्यामुत्तरस्यामिति स्थितम् ।

५. ककुभः प्रगाथो भवति ककुभि पूर्वस्यां सतोदृष्ट्यां
उत्तरस्यां विपर्ययतादिविस्तृतायामपि ।

६. दृष्टती सकर्त्ता ग्रन्था तस्या एवोत्तमं पादं प्रत्यादाय पुनः
ग्रन्थेत्यर्थः ।

७. उत्तरस्या अचः प्रथमेन पादेन सह संधानं कृत्वावसाय ।

८. उत्तरस्या इति वर्तते । उत्तरस्या द्वितीयेन पादेन प्रथवं
कृत्वा ।

९. तं द्वितीयं पादं प्रत्यादाय द्वितीयेनावसाय ।

१०. द्वितीयस्या उत्तमेन प्रणीति ।

११. द्वे तिस्रः करोतीति^१ याज्ञिस्त उक्तास्ता एवं भवन्ति ।
दृष्टती पूर्वा भवति । सोपपदा निरूपपदा वा^२ । उत्तरे ककुभौ
भवतः । एवं तिस्रो भवन्ति ।

१२. उक्तः प्रथममधर्मः । एष दृष्टद्रव्यन्तरयोः प्रगाथस्ययोरनु-
ग्रहने भवति ।

षट्पदानां पादद्वयेनावसानं कृत्वा पुनस्तथैव ततो द्वाभ्यां प्रणौति
उभे यदिन्द्र रोदसी इत्यादि^१ ।

८. अपुनःपदानां षट्पदानामयं शस्यधर्मः । द्वाभ्यामवसानमेकेन
प्रणवः । पुनरप्येवमेव । अचोदाहरणम् । अवितामि सुन्वतो वृक्त-
वर्हिष इति ।

१०. यासु षट्पदास्तेषां पादरौ तृतीयषष्ठौ भवतस्तुत्रायं शस्यधर्मः ।
ततस्तव स्त्रादिष्टा तच्छम्योरा वृणोमहे इत्यर्धचंशः ।

११. सप्तपदानामयं शस्यधर्मः । एकेनावसानं ततो द्वाभ्यां प्रणवः ।
पुनर्द्वाभ्यामवसानं ततो द्वाभ्यां प्रणवः । अष्टपदानामर्धचंशः शस्यम् ।
विशेषानुपदिष्टात् ।

१२. रात्रिपर्यायान्वक्ष्यति । प्रथममध्यमोत्तमभेदेन । तत्र
गायत्राणां स्तोत्रियानुरूपाणां ग्रंथितारः प्रथमान्यादानभ्यस्यन्ति ।

१३. मध्यमेषु रात्रिपर्यायेषु गायत्राणां स्तोत्रियानुरूपाणां
मध्यमान्यादानभ्यस्येयुः ।

१४. गायत्राणां स्तोत्रियानुरूपाणामुत्तमान्यादानभ्यस्येयुः । अथ
प्राथम्ये पद्याधेयवित्येवमुपक्रम्य श्रुतौ (१७. ८) सर्वमभिहितम् ।

१५. वाग्रब्द उक्तेन सह विकल्पार्थः । अर्धचंशो वा प्रातःसवनं
ग्रंसेत् । विहृतच्छन्दस्कमपि ।

१६. दत्तरयोरपि सवनयोः प्रगाथवर्जितान्स्तोत्रियानुरूपान्वा-
र्धचंशः ग्रंसेत् ।

२७.

१. मस्तेष्वित्यधिकारोऽनुवर्तते । इमेऽत्र त्रिन्विंश मन्त्राः
द्रष्टव्याः । न च्छन्दोविधित्युक्ता विभक्ताः सन्ति ।

२. ३.१ उष्णिगपि त्रिपदा इमेऽत्र । दुर्यन्तमिति ।

४. प्रकारचयस्यापि तुच्छताप्रतिपादकं द्रष्टव्यम् । अक्षरवैराजो-
पामभेद इति ।

५. त्रिपदैव । एकादशाक्षरैः पदैरिति च्छन्दोविधिः । ततो
यद्यपि द्वात्रिंशत्पादा इति च्छन्दोविधिः कृते इव त्रिपि-
पातस्याद्वैरित्युपदेशो पक्षः भवति । अक्षरवैराजोपदेशो पक्षः इत्यम् ।
अक्षरवैराजोपदेशोऽर्धचमः । च्छन्दोविधिः ।

६. उत्तरा या विराट् न च्छन्दोविधिः ।

७. चतुष्पदेति वर्तते ।

८. चतुष्पदैव ।

९. चतुष्पदैव ।

१०. चतुष्पदैव । तेन च्छन्दोविधिः तत्र यादिवेति शक्यते ।
चतुष्पदैवातुष्टुप् । न च्छन्दोविधिः । यद्यपि च्छन्दोविधित्या-
मुदाहरणोपदेशे ।

११. चतुष्पदैव ।

१२. पक्षेः पञ्च पादा भवन्ति ।

१३. पञ्चाक्षराणि वा त्रिचन्दसां पादा भवन्ति । एवंरूपाणा-

मेव षष्ठे ऽहनि याज्याप्रतिषेधो लक्षणविधानात् । प्रायिकं च लक्षण-
मन्यत्र श्रुतिवचनात् ।

१४. आम्नायसिद्धत्वादस्या अष्टपदावचनमन्यासामष्टपदानां
संभवे सति सप्तपदावच्छेदम् । अन्यैस्त्रिभिः प्रणवः ।

१५. स्तोत्रियानुरूपत्वे ऽपि पञ्चःशस्यार्थं वचनम् । द्विदिपदा
च्छेदः समामनन्तीति षष्ठ्यर्थे ऽपि स्तोत्रियानुरूपयोर्द्वयः पादद्वय-
रूपमनुशंसनमन्यत्रापि^१ ।

१६. त्रिपदा गायत्रीत्येवमादिषु द्वौ द्विपदायां इत्येवमन्तेषु
च्छन्दःसु ये पादास्ते ऽष्टाचराः प्रायेण भवन्तीत्ययमुत्सर्गः । प्रायेणेतिवच-
नाद्यच्छन्दस्काः पादा बहवो भवन्ति तदीयमेव ग्रन्थं व्यवतिष्ठत इति ।

१७. जगत्याः प्रायेण द्वादशाचराः पादा भवन्ति । द्वादशाचर-
वाङ्मन्ये^२ जगतीवत्पञ्चःशस्यं यथा स्यादिति सूचारम्भः ।

१८. उष्णिग्वृहत्यासृतीयौ द्वौ पादौ द्वादशाचरौ भवतः ।
त्रेधा अष्टाचरा उत्सर्गात् ।

१९. द्वादशाचराधिकारो ऽशुवर्तते । चतुष्पदा सतोद्वहतीत्यु-
क्तम् । तस्याः प्रथमद्वितीयौ द्वादशाचरौ भवतः । त्रेधावष्टाचरावुत्सर्गात् ।

२०. ककुभिपदोक्ता । तस्या मध्यमः पादो द्वादशाचरः । इत-
रावष्टाचरावुत्सर्गात् ।

२१. पुरउष्णिगपि त्रिपदोक्ता । तस्याः प्रथमः पादो द्वादशाचरः ।

२२. त्रिष्टुविराजोरेकादशाचराः प्रायेण पादा भवन्ति । पूर्वा
विरालेवोपादीयते^३ ।

२२. चतुष्पदोत्तरा विरालित्युक्तम् । तस्या^१ उत्तरस्या विराजो दशाचराः पादा भवन्ति ।

२४. तामुत्तरां विराजं याजिका अक्षरपङ्क्तिरित्यथाचक्षते । अथक्षरविराजम् ।

२५. पदपङ्क्तिर्नाम गायत्रीविकारः । या पञ्चभिः पादैः पञ्चाक्षरैर्भवति^२ । इन्द्र जुषस्व म वहेत्यस्य स्तोत्रियस्य प्रत्युचं नवनवाक्षराणि वाचःस्तोत्रे ऽपि परिहाराणां त्वेवमर्थः किञ्च सूचारम् । त्रिष्टुप्विराजोरिष्टं तौ^३ ताः पञ्चविंशत्यक्षरा इति ।

२६. न केवलं द्वादशाक्षरा जगत्याः पादाश्चत्वारः^४ । क्वचित् पल्लव्याक्षरा भवन्ति । सर्वस्यास्य छन्दोविधित्यामुपदिष्टस्योपदेशः ग्रन्थितुरसंमोहार्थः संक्षेपेणोपदिष्टः ।

२७. गायत्र्यादौ छन्दोकेन द्वाभ्यां वोनके तच्छन्दस्त्वेव निष्ठ-
दास्या षष्ठमवति ।

२८. एकेन द्वाभ्यां वाचराभ्यामतिरिक्ते तच्छन्दस्त्वेव भुरिक्-
संज्ञा भवति । ग्रन्थाविकारार्थे^५ वचनम् ।

२९. संपाद्यं यच्छन्दः श्रुतिवचनात् । यथा । तन्नानाछन्द-
स्यानां सहस्रं सहस्रं दृश्यः संपद्यन्त इति । यथा सहस्रं च पञ्चदश
चानुष्टुभः स्युस्तथैतदहः संपादयेदित्येवमादि । संपाद्यस्य छन्दसद्य-
तुर्थभागेनाहार्यस्य संपाद्यादितरस्य षष्ठः संमिताः समानमह्रया
मिताः । तस्याहार्यस्य चतुर्थभागेन संपद्या भवन्ति । तद्यथा ।

१ Com. चतुष्पद नस्या । २ A ms. before इन्द्र पङ्क्तिर्भवति । ३ This passage seems doubtful. C reads विराजोरिष्ट । ४ Com. चत्वारः । ५ B विकारः ।

वनस्पतिः स्विष्टकृदित्थामार्जनं चेत्येतत्पशुकर्म^१ कृत्वातः पुरोलागैः
मवनीयैश्चरन्ति । इत्ययं पदार्थक्रमः । अथ स्तुते पवमाने पशुना
चरन्तीत्येवमादि प्रदर्शितं श्रुतौ ।

२.

१. द्वितीये धानाः सवने पुरुष्टुतेति मवनीयपुरोक्षागानां
पुरोनुवाक्या भवति । होता यच्चदिन्द्रं हरिवामित्येवमादि यथा-
समान्नातं यथासवनं वितारयति । तेनैव यजतीत्युक्तम् ।

२. अग्रे द्वितीये सवने हि कानिय इति स्विष्टकृतः पुरोनु-
वाक्या भवति । प्रैषो यान्या च पूर्वोक्ता ।

३. इक्षोषं घातं शवसो नपात इत्युन्नीयमानसूक्तं भवति ।
वामदेव्यासृतीयसवनं उन्नीयमानेभ्यो ऽम्बाहेति श्रुतेः ।

४. होता यच्चदिन्द्रं द्वितीयस्य सवनस्य चभुमतो विभुमतो
वाजवत इत्येवमादिकः प्रैषो भवति ।

५. इन्द्रं चभुभिर्वाजवद्भिः समुचितमित्येतया होता यजति ।

६. इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतमित्येतया मैत्रावरुणो यजति ।

७. इन्द्रस्य सोमं पिबतं वृहस्पत इत्येतया ब्राह्मणाच्छंसी यजति ।

८. आ वो वदन्तु सप्तयो रघुय्यद इत्येतया पोता यजति ।

९. अमेव नः सुहवा आ हि गन्तनेत्येतया नेष्टा यजति ।

१०. इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अखेत्येतयाच्छावाको यजति ।

११. इमं सोममर्हते जातवेदस इत्येतयाग्नीध्रो यजति ।
अन्धस्तथो मदत्यः पीतवत्यो जगत्यो याज्या इत्येतासु श्रुत्युक्तं
यथासंभवं लिङ्गम् ।

१२. अयास्तग्नीदित्येवमादि यदिष्ट नोक्तं तत्प्रातःसवनेन
समानं द्रष्टव्यम् ।

१३. वक्ष्यमाणस्यावध्यर्थानुवादः ।

१४. पुरोलाशस्य परिवापमिश्रस्येति । परिवापः मारस्ततं^१
दधि । तेन मिश्रस्य पुरोलाशस्य र्षींस्त्रीन्पिण्डानच पितर इत्येव-
मादिना मन्त्रेण । प्रतिपिण्डं मन्त्रमावर्तयन्ते । नाराशंसानां सघ्नानां
चमसानां यथाचमसं चमसिनो दक्षिणत उपाश्रन्ति । औपासना-
स्तृतीयसदम उपाश्रन्ति पितृनेव तत्प्रीणन्तीति (१६.१) श्रुतेः ।

३.

१. देवाय सवित्रे अनुमूहीत्यध्वर्युणोक्तः ।

२. यदर्घं प्रेषितस्तस्याभूद्देवः सविता वन्द्यो नु न इति पुरो-
नुवाक्या भवति ।

३. होता यत्तद्देवं सवितारं परामिवां साविषदित्येवमादिकः
प्रीषो भवति । अस्मै सुन्वते यजमानाय तस्य विकारेयु यथार्थमूहः ।

४. दग्धना देव इत्येवमादिकया यजति । चिष्टुभं साविषपदस्य
पुरोनुवाक्यामनूय जगत्या यजतीति (१६.२) श्रुतत्वात् ।

५. साविचयहानन्तरं वैश्वदेवं शस्त्रं वक्तव्यम् । तत्प्रसङ्गेनाह्राव-
माह । अध्वर्यो गोशोमावो २ इत्ययमाह्रावः शस्त्रादौ तृतीयसवने ।
वैश्वदेवाग्निसाहस्योरित्यभिप्रायो ऽग्निष्टोमे शस्त्रान्तरस्यामभवात् ।
सन्ति च संस्थान्तरेषु उक्त्याख्यानि शस्त्राणि तृतीयसवन एव ।
तेषामप्याह्रावो ऽयमिष्यते तदर्थं सोक्त्य इत्याह ।

६. तृतीयसवने ऽन्तःशस्त्रं प्रातःसवनिक आह्रावः । पूर्वसूत्रो-
क्तेषु शस्त्रेषु शोमावो इत्यर्थं भवति ।

७. तृतीयसवने प्रातःसवनिकः शस्त्राधिकारस्यानुवर्तते । न
चान्तःशस्त्रमिति^१ । षोडशप्रभृतौ च तृतीयसवने 'शस्त्रादावन्तर-
विशेषेण प्रातःसवनिक आह्रावो भवति ।

८. तत्सवितुर्हृणीमहे ऽद्या नो देव सवितरित्येतौ तृचौ प्रति-
पदतुचराख्यौ वैश्वदेवाख्यस्य शस्त्रस्य भवतः । वैश्वदेवाधिकारो एतस्य
यजेत्युक्त इति यावत् ।

९. अश्वदेवः सविता वन्द्यो नु न इति साविचं सूक्तं सनिवित्कं
शसेत् । साविचं शंसतीति (१६.१) श्रुतत्वात् ।

१०. एकया चेत्येवमादिकां शंसति । वाचयां शंसतीति श्रुत-
त्वात् । श्रुत्युक्ता चास्याः शास्त्रसंख्यवहारार्था वाचयेति संज्ञा द्रष्टव्या ।

११. प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधेत्येतद्द्यावापृथिवीयाख्यं
सूक्तं सनिवित्कं शसेत् । द्यावापृथिवीयं शंसतीति श्रुतत्वात् ।

१२. अस्मिन्सूक्ते मदशब्दवानध्वर्युणा प्रतिगरः कार्यः । तस्मिन्-
ध्वर्युर्मदप्रत्यागृह्णातीति श्रुतेः । श्रुत्यनुकरणार्थं च सूत्रमसम्प्रोहाय ।

१२. सूरूपक्षद्रुमूतय इत्येतां शंसेत् । एकापहणं सूक्तनिवृ-
त्त्यर्थम् । एकेति प्रथमानिर्देशः संज्ञाभिप्रायेण । सूरूपक्षद्रुमित्ये-
वास्याः शास्त्रसंख्यद्वारार्था संज्ञा भवति ।

१४. तच्चक्षयं सुसृतं विद्वन्नापय इत्येतस्मूक्तमार्भवाण्यं समि-
वित्कं शंसेत् । मार्भवं शंसतीति श्रुतत्वात् ।

१५. अयं वेनद्योदयत्पृन्निगर्भा इत्येका । येभ्यो माता मधु-
मत्पिबते यय इत्येका । एवा पिबे विश्वदेवाय वृष्ण इत्येका ।
एता एकपातिन्यो नाम शंसेत् । अप वै नामादित्यां सार्हस्यत्या-
मिति शंसतीति (१६.३) श्रुतत्वात् ।

१६. आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इत्यस्य वैश्वदेवाण्यस्य
सूक्तस्योत्तमे दे षष्ठौ गिद्धा निविदं दध्यात् । आनोभद्रीयस्य
धर्मविधानसंमन्थानुवादेन शंसनविधिः । वैश्वदेवं शंसतीति श्रुत-
त्वात् । अवध्यर्षो निविदनुवाद उक्तमाः परिशिष्य दतीयसवन
इति प्राप्ते ।

१७. आ नो भद्रा इत्येतस्य सूक्तस्योत्तमा वैश्वदेवस्य शस्यस्य
परिधानीया भवति । तस्या धर्मविशेष उच्यते ।

१८. पश्यो दिःशंसनमर्धर्षशप्ततीर्थं कार्दम् । तस्य दिः पश्यः
परिधानीयां शंसत्यर्धर्षशप्ततीर्थमिति श्रुतत्वात् ।

१९. 'उक्त्यवीयं भूतममोत्येवमादिकं जपित्वा विषे देवाः
गृणुतेमं हवं म इत्येतया यजति । योसगाहावं वैश्वदेवं शंस-

तीति प्रक्षत्य तत्सप्तदशविधं भवत्येकादश देवतासुतसो निविद
उक्थवीर्यं यान्तेति (१६.४) श्रुतत्वात् ।

४.

१. दृतस्य यजेत्यध्वर्युणोक्तः दृतं मिमिचे दृतमस्य योनिरि-
त्येतयोपांशु यजति ।

२. सौम्यस्य यजेत्यध्वर्युणोक्तस्यं सोम पिबभिः संविदान इत्ये-
तया यजति ।

३. परौज्यार्थम् ।

४. उरु विष्णुवित्यादिकयोपांशु यजति । यागप्रथे यथा-
संख्यमग्निः सोमो विष्णुरिति देवताः श्रुतिमन्त्रसिद्धाभ्याम् ।

५. परौज्या सौम्यसोभयत उपांशुविशिष्टो दृतयागाख्य
आख्यद्रव्यको यागः । एषोऽन्यतरतो^१ वा कर्तव्य उभयतो वेति ।

६. सौम्यं चरुं^२ यागावशेषमाख्यमिश्रं सदो नयन्त्यध्वर्यवस्तं
होतावेक्ष्य तत्र यत्सर्पिस्तदङ्गुलिभ्यामुपस्पृशेत् । शाखान्तरात् ।
स्वशाखायां तु हरन्त्येतं सौम्यं सदस्तं होता प्रतिग्रहोपनिधत्ते
ऽथास्य सर्पिस्थात्मानं पर्यवेक्ष्याङ्गुलिभ्यां सर्पिरुपस्पृशतीति (१६.५)
श्रुतिदृष्टैः प्रतिग्रहोपनिधानात्मावेक्षणैः सह विकल्पः ।

७. यत्तदङ्गुलिभ्यां सर्पिरुपस्पृष्टं तेन चक्षुषी विमार्ष्टि ।

१ A च श्रुत्यन्तरत एकतो या कतया, C यागः च श्रुत्यन्तरत एकतो in marg.
२ B धामविशेषः ।

चक्षुष्पा इत्येवमादिना मन्त्रेण संस्कारो ऽपि सन् वचनाद्भोतुर्भवति न यजमानस्य । तमुद्गाढभ्यः प्रयच्छतीति वैकल्पिकत्वाच्च सूचितम् । तथा च कात्यायनः । आग्न्यभाषिच्योद्गाढे सौम्यं प्रयच्छतीत्याह ।

५.

१. अग्नीत्याद्वीवतस्य यजेत्यभ्यर्च्युणा संप्रेषित आग्नीध्र ऐभि-
रग्ने मरयं पाह्वावाडित्येतयोपांशु यजति । अथ पाद्वीवतस्येण
चरणीत्युपक्रम्य पाद्वीवतस्य श्रुतौ (१६.३) सर्वमाप्नातम् ।

२. वषट्कृते आग्नीध्रो ऋतुगेषमभक्षयित्वा ग्रहपाचमादाय
पूर्वया दारा सदः प्रपद्य वक्ष्यमाणकं करोतीति वाक्यगेषः ।

३. नेष्टा अलिकस्य समीपे उत्तरत उपविश ।

४. उपस्थे वा नेष्टुरूपविशेत् । अग्नीन्नेष्टुरूपस्यमासीदेति
संप्रेषितत्वात् ।

५. नेष्टुरूपकृष्यस्य इत्युपकृष्य नेष्टारं ततः ।

६. तं पाद्वीवतं ग्रहं भक्षयित्वापसृज्य तत उरोऽभिमर्शनादि
कुर्यात् ।

७. यजेतमिति यथागतं प्रत्येत्य प्रत्यागच्छेत्पूर्वधैव दारा ।

६.

१. शोचवदेतच्छस्त्रमाग्निमाहताख्यमित्यस्याचंस्य आपनार्चमे-
तसूचम् ।

२. वैश्वानराय पृथुपाजसे विष इत्येतस्मिन् वैश्वानरौपाख्यं

सनिवित्कमाग्निमारुतस्य शस्त्रस्य प्रथमं भवति । वैश्वानरीयं शंस-
तीति (१६.७) श्रुतेः ।

२. आ ते पितर्मरुतां सुश्वमेत्वित्येका । रौद्रीं शंसतीति श्रुतत्वात् ।

४. प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्णिन इति मारुताख्यं सनिवित्कं
सूक्तं शंसेत् । मारुतं शंसतीति श्रुतत्वात् ।

५. यज्ञा यज्ञा वो अग्नय इति स्तोत्रियः । देवो वो द्रवि-
णोदा इत्यनुरूपः । एतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ यज्ञायज्ञीयस्य
भवतः । अथ यज्ञायज्ञीयस्य स्तोत्रियानुरूपौ तौ वै मध्ये भिया
एव शंसतीति श्रुतेः ।

६. प्र तथर्षीं मथर्षीं धीतिमग्नय इति जातवेदसीयाख्यं
सनिवित्कं सूक्तं भवति । जातवेदसीयं शंसतीति श्रुतत्वात् ।

७. आपो हि एा मथोभुव इत्येतास्त्रिस्तः शंसति ।

८. तिस्र इति प्रकृतं पूर्वसूत्रे तत्संदेहनिवृत्त्यर्थमेकाग्रहणम् ।

९. देवानां पक्षीरुग्रतीरवन्तु न इत्येते द्वे भवतः ।

१०. राकामहं सुहवां सुष्टुतौ ऊव इत्येते द्वे भवतः ।

११. अविदद्दृचं मित्रो नवीयानित्येतास्त्रिस्तो ऽक्षरपङ्क्तिमंज्ञाः
शंसेत् ।

१२. उदीरतामवर उत्परास इत्येताः पैचीमंज्ञिकास्त्रिस्त
शंसेत् ।

१३. इमं यम प्रक्षरमा हि सीदेत्येका । मातली कथैर्यमो
अङ्गिरोभिरित्येका । अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिरित्येका ।
एतास्त्रिस्तः शंसेत् । मंज्ञाकरणं शास्त्रसंख्यवहारार्थम् ।

१४. स्वादुष्किलीयं मधुमं प्रतायमित्येतास्त्रिषुः स्वादुष्किलीयाः शंसेत् । संज्ञाकरणमापोहिष्ठीयानां देवानां पद्मीनां राकायाद्याचरपङ्क्तीनां पैत्रीणां यामीनां स्वादुष्किलीयानां चेत्येवमाचर्यम् ।

१५. शाखान्तरात् ।

१६. ययोरोजसा स्कमिता रजांशौत्येवमादिकां शंसेत् । वेष्णुवारुणौ शंसतीति श्रुतत्वात् । विष्णोर्भुं कं वीर्याणि प्र वोचमित्येका । तनुं तन्वजजसो भानुमन्विहीत्येका । वैष्णवीं चाग्नेयीं च शंसतीति (१६. ८) श्रुतत्वात् । एकपातिन्य इति शास्त्रसंख्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् ।

१७. एवा न इन्द्रो मघवा विरप्सौत्येतया परिदध्यात् । ऐन्द्रा परिदधातीति श्रुतेः । विशेषस्तु शाखान्तरात् ।

१८. उक्थवीर्याख्यं तेजो ऽसि धृष्टिरसीत्येवमादिकमग्निर्जातवेदा इत्यस्या निविदो ऽन्तरमाग्रातं तज्जपिता पाठक्रमात् ।

१९. अग्ने मरुद्भिः शुभयद्विर्चकभिरित्येतया यजति । उक्तानि मरुत्वतीयनिष्केवज्यैश्च देवाग्निमारुताख्यानि शस्त्राणि तेष्वन्यदपि किं चिदुक्तम् । तदर्थमाह ।

१ A सग्राह्याम्, B C शाखान्तरात् । C (10 marg.) ना अथ पूर्वमन्तरा-
यजामेति अनुवात् ।

७.

१. आयनिगदप्रतिषेधार्थं निविदां पाठ उत्तरच कृतस्तत्र
या प्रथमा निविदा मरुत्वतीयस्य भवतीन्द्रो मरुत्वान्सोमस्य पिव-
त्वित्येवमादिका ।

२. द्वितीया निष्केवत्यस्य भवतीन्द्रो देव इत्येवमादिका ।

३. तृतीयाप्रसृतयो निविदो वैश्वदेवाग्निमारुतयोः सप्त । तत्र
षतस्रो वैश्वदेवे तिस्र आग्निमारुते ।

४. उत्तमा निविद्योलग्निनो भवत्यस्य मदे जरितरिन्द्र इत्ये-
वमादिका ।

५. धावन्ति यस्मिञ्क्षेत्रे सूक्तानि तावत्य एव तत्र निविदः ।
एकादश देवतास्यतस्रो निविद इति वैश्वदेवे दर्शनात् सूक्तदेवता-
संयोगाच्च ।

६. वैश्वदेवाग्निमारुतयोरिति वर्तते । वैश्वदेवाग्निमारुतयोः
प्रतिसूक्तं पुरस्तादाहावः ।

७. निविदोनिविदस्य पुरस्तादाहावः ।

८. पुरस्तात्पुरस्तादाहावः । अभ्यधिकाया अपि विकृतिष्वेकै-
कस्या इति यन्नात् ।

९. सकृच्चतुर्थो निर्देशात् ।

१०. प्रत्येकमाहावः । षोडशाहावं वैश्वदेवं ग्रंथतीति (१६.४)
श्रुतेः ।

११. प्रत्येकमाहावः । संख्यानियमात् ।

१२. अग्निमासुत एवाधिकारात् । ततो न शस्त्वान्तरे वाचःस्तोमे ऽपि ।

१३. अग्निमासुताधिकारात् । ततो न वैश्वदेवे हयो न विद्वानिति शंसनप्रसङ्गेन ।

१४. पुरस्तादाहावः । अग्निमासुत एवाधिकारात् ।

१५. पूर्ववद्वाख्या ।

१६. तस्मादेना अन्ये शस्ते शंसतीति (१६.७) श्रुतिदर्शनात् । वाचःस्तोमे ऽपि । नान्यत्र शंसनमासाम् । तस्मादाग्निमासुत एव शंसनमाहावश्च ।

१७. पूर्ववद्वाख्या ।

१८. अग्निमासुत एव पुरस्तादाहावः प्रकृतत्वात् । अन्यत्र शंसने सत्यप्याहावो न भवति ।

१९. वियतं विसृजितं शंसनं वैश्वदेवस्य भवति । तस्मादेन-
दारतं शंभेद्रमन्ते क्षाग्निमप्यश्व इति श्रुतेः ।

२०. अभ्ययं द्रुतमाग्निमासुतस्य शम्वं भवति आपोहिष्ठीया-
वर्जम् । एवमेव श्रुतेः । तस्मादेनदभ्ययं शंभेदित्याग्निमासुतं प्रकृत्य
(कौ० ब्र० १६.७) तस्मादेनदारतं शंभेदित्यापोहिष्ठीयाः प्रकृत्य ।

२१. अश्व सोमान्सादयित्ववध्यर्थमुच्यते । अनुयाजादि
शंखन्तं पशुकर्म हवित्यस्याश्व सोमभादनेन भव संयन्धो ऽस्तीति
ज्ञापनार्थम् । ततो वाजपेथे शस्तेभ्य ऊर्ध्वं हारियोजनप्राजापत्य-
प्रचारवनस्पतिस्त्रिष्टुहृदिस्त्राश्वसोमभादमं ततो ऽनुयाजादि ।

८.

१. हारियोजनेन चरन्तीत्युक्तम् । तस्य हारियोजनस्य तिष्ठा
सु कं मघवन्मा परा गा इति पुरोनुवाक्या भवति ।

२. धानाः सोमानामिन्द्राद्भि च पिष चेत्येवमादिकः प्रेषो
भवति । अस्मिन्सुन्वति यजमान इत्यत्र द्वियजमानके वज्रयज-
मानके च विकारे यथार्थमूहो भवति । अनयोः सुन्वतोर्यजमा-
नयोः । एषु सुन्वत्सु यजमानेषु । तस्मै किमरास्याः^१ ताभ्यां किम-
रास्यास्तेभ्यः किमरास्याः । यद्यदचीकमेतां यद्यदचीकमन्त ।

३. युनज्जि ते ब्रह्मणा केशिना हरी इति याज्या भवति ।
त्रिष्टुभं हारियोजनस्य पुरोनुवाक्यामनूच्य जगत्या यजतीति
श्रुतत्वात् ।

४. धानाः सोमानामित्येवमादिको ऽनुवेषङ्कारो भवति ।

५. ननु धानाः सोमानामग्ने वीहीति वातुवषद्धारं इति वक्त-
व्यम् । ततः पक्षे सामान्यप्राप्तो भवति^२ । सत्यम् । सोपपदेषु^३
मोमेसु सर्वत्रैवं भवतीति प्रदर्शनार्थम् । ततश्च सुरापक्षेसु सुरा-
सोमानामग्ने वीहीत्यनुवषद्धारः । सोमस्याग्न इति वेति सिद्धं
भवति ।

६. अषु धूतस्तेत्येवमादिना मन्त्रेण प्राणभक्षान्मचयित्वा । सर्व
एवर्त्तिजः शाखान्तरात् । होतृधिष्यस्यादेव द्रोणकलशादुद्गृह्य

१ Om in A. C in marg १ B भविष्यति । उच्यते । C प्राप्तो । सत्य in
marg २ O (by marg. alt) सोमपदेसु ।

प्राणभवः । तान्^१ स्वपद्वर्चं हरतीत्यन्यत्र स्वासनस्थस्यैव वपद्वर्तुर्भव-
हरणम्^२ । इह तु भवं हरेदिच्छन्निति कात्यायनवचनादिकल्पः ।
प्राणभवादनन्तरं सर्व एव धाना व्याददते^३ ।

७. तासां भृयिष्ठा धानानामाददीतेति श्रुतेः ।

८. येन दारेण सदः प्रातःसवने प्रसर्पन्ति तेनेह निःसर्पन्ति ।
पूर्वणेति मोक्तम् । पश्चिमेन प्रातःसवने ब्रह्मणः प्रवेगात् ।

९. यथा ह त्यदसवो गौर्यं चिदित्येवमादिकथत्वां सर्व
एवलिङ्गो धिष्यन्समीक्ष्यग्नीध्रीयं धिष्यन्मुत्तरेणाहवनीयमाग-
च्छन्ति ।

१०. भूर्भुवः स्वः स्वाहा स त्वं नो अग्ने ऽवमो भवोती । त्वं
नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् । तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने । इत्येतैर्मन्त्रै-
रग्नीध्रीये चतस्र आहुतीस्तुर्गृहीतवतीः सर्वं अलिङ्गो जुहति ।
अनिमित्त एव । प्रायश्चित्ताहुतीरिति वचनास्तुर्गृहीत-
मिद्धिः ।

११. आपुरस्ता मेत्येवमादिब्रूय मन्त्रेणाहवनीयस्य भग्नान्त-
प्रदेशे भग्नान्वेव । न बहिः । धोनिर्वै^४ पशूनामाहवनीय इति
दर्शनात् । धामा न्युष्य मन्त्रान्तेन भग्नान्ते धामाः प्रक्षिप्य ततः
पञ्चपञ्च यूपशक्यमाहवनीय एवाद्धते । वष्ट्रमापोर्मन्त्रैः ।

१ A अहः । तान्मृगं न, C तान्मृगं न, D अहः । २ B
अहः, A C अहः । ३ अहः । ४ धोनिर्वै, A C अहः ।

६.

१. एतैरस्यन्तैर्मन्त्रैस्तिष्ठन्तः शकलाञ्जुहति ।

२. शकलाधानादनन्तरं सव्यं वाङ्मन्त्रावृत्योत्तरेणाहवनीयमपु
षोमान्मन्त्रान्यथास्वं चमसान् पश्चादुपोपविश्य दर्भपवित्रैर्वक्ष्यमाणेन
मन्त्रेण चेष्टयन्ते चालयन्तीत्यर्थः ।

३. समाप इत्येवमादिना मन्त्रेण दर्भपिञ्जलैश्चमसस्यद्रव्यचेष्टनं
कुर्वन्ति ।

४. चेष्टयितार उच्चैर्मन्त्रमाङ्गरकर्मकरणत्वात् ।

५. अपु धूतस्येत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतिचमसं प्राणभवान्
भवयन्ति ।

६. 'अच्छायं वो भरतः श्लोक एतु । ययोरोजसा स्तुमिता
रजांसीत्याभ्यां मन्त्राभ्यां प्रतिचमसमापो यास्ताः प्राचीर्निनयेयुः ।
उदीचीर्वा ।

७. समुद्रं वः प्र हिणोमीत्येवमादिना मन्त्रेण ता एवाभि-
मन्त्रयेयुः ।

८. प्रं नो देवैरभिष्टय इत्येवमाद्याभिष्टयसृभिस्तरो ऽभि-
ष्टय ।

९. उक्तार्थमेतदर्घकर्मणि । ननु निनयनप्रभृति मुखविमार्ज-
नान्तं पूर्ववदिति स्नाघवार्यं वक्तव्यम् । उच्यते । यजमानस्यैव
केवलस्य मा भूदिति पुनरुक्तम् ।

१०. दक्षिणावृत ऋत्विज आग्नीधीयममीपमागत्य दधिभक्षणं

कुर्युः । यथा दधिभक्षमित्यनेन दधिकावृणो अकारिषमिति मन्त्रसिद्धिः ।

११. श्रौत्ये ऽहनि सावनस्य पशोः शाखान्तरे प्रविभागेन कर्म षोडशतम् । वपया प्रातःसवने चरन्ति पुरोस्ताग्नेन माध्यन्दिने ऽङ्गैस्तृतीयसवन इति । तत्राप्येकत्र मनोतादीसान्तम् । अपरत्रानुधाजादि शृङ्खन्तम् । इह तृतीयसवने पत्नीमंधाजान्मंस्थाप्य जतेषु नवसु समिष्टयजुःष्वस्मिन्नवसरे ऽवभृथाख्यं कर्म कर्तुमपो ऽभ्यवैति ।

१०.

१. पुनर्मानैस्त्रिद्विधमित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो धिष्ण्यां-
शेत्समीक्षते तस्याचावसरः ।

२. ऋत्विजो धानूबन्धायां संम्यितायां यंजमानः समीक्षेतोभा
कवी युवाना सत्येत्येवमादिना मन्त्रेण । वागब्दो धिष्यत्समीक्षणेन
मह विकल्पार्थः ।

३. उहं हि राजा वरुणश्चकारेत्येवमादिकं मन्त्रमनुमंयन्नपति ।

४. मर्वे कर्तारो ऽवभृथमाघो निधनमुत्सारयेयुः ।

५. नमो वरुणायेत्येवमादिना मन्त्रेणाशु यजमानः पादमव-
दध्यात् ।

११.

१. अश्ववभृथेन चरन्तीति श्रुतेरर्यवादादपु वारुणीष्टिर्भवति ।
२. वार्चघ्नावाज्यभागौ भवत इति श्रुतत्वात् ।
३. अश्वमे सधिष्टवेत्याग्नेयः । अप्सु मे सोमो अन्नवीदिति
मौम्यः । अप्सुमन्तौ हेके कुर्वन्तीति (१८.१०) श्रुतत्वात् । अप्सु मे
सोमो अन्नवीदिति परापि सती गायत्री परिगृह्यते प्रायोवचनात् ।
४. सर्वमवभृथकर्म तिष्ठत्करोति । शाखान्तरात् ।
५. उदुत्तमं वरुण पाशमश्नात् । अत्र ते हेतो वरुण नमो-
भिरिति प्रधानस्य याज्यानुवाक्ये ।
६. स त्वं नो अग्ने ऽवमो भवोती । त्वं नो अग्ने वरुणस्य
विद्वानिति स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये स्थानान्तरे कुर्यात् । अग्नी-
वरुणावादिशतीति वचनात् । प्राकृतस्याग्निं स्विष्टकृतमित्यस्य
निवृत्तिः ।
७. स्विष्टकृन्निगदम् । प्रकरणात् ।
८. स्विष्टकृन्निगदमेव वेति विकल्पार्थः ।
९. बर्हिःसंज्ञकवर्जितान् प्रयाजानुयाजान्यजति ।
१०. वारुणीष्टिरेतावतौ भवति ।
११. स्विष्टकृन्ना वेद्यमिष्टिर्भवति. शाखान्तरात् ।
१२. पडाकृतिपक्षे प्रयाजचतुष्टयं । वरुणः१ अग्नीवरुणौ वेता-

वद्भवति । अथ याः पद्मा अष्टौ वा वषट्कृतय इति (१८. १०) श्रुतत्वात् । पञ्चमं सूचितम् ।

१२. येन स्त्रियावित्येवमादिना मन्त्रेण होतात्मानमभ्युचते । होत्वचनं यजमाननिवृत्त्यर्थम् ।

१४. उपेक्षिवेत्येवमादिकं मन्त्रं यजमान आगच्छन्नपति ।

१५. इहो सहस्रदक्षिण इत्येवमादिना मन्त्रेण यजमानः स्वासन उपविशति ।

१६. आहवनीये यजमानः स्वासनोपवेशनात् ऊर्ध्वं समिधावादधाति । देवानां समिदसीत्यनेन मन्त्रेण पूर्वाममन्त्रिका-मुत्तराम् ।

१७. द्विरेवादधाति^१ । पूर्वामुत्तरामिति प्रकृतत्वात् ।

१२.

१. प्रायणीयया उदयनीया तुल्येत्यर्थः ।

२. याः प्रायणीयायां पुरोमुवाक्यास्ता उदयनीयायां याज्याः करोति या याज्यास्ताः पुरोमुवाक्या इति (७-८) श्रुतेः ।

३. अयं सोदयनीयायां विशेषः ।

४. अग्निं प्रथममुदयनीये यजत्यथ भोममथ सवितारमथ पथ्या स्वस्तिमयादितिमिति श्रुतौ धागक्रमनियमात् ।

५. उदयनीयायां अनन्तरं मित्रावरुणदेवताका वशा बन्ध्या^१
गौरनूबन्ध्याख्या कर्तव्या ।

६. पयस्या वा मैत्रावरुणी भवति । न गौरेवानूबन्ध्येति ।
एवं तु यदि पशुरनूबन्ध्या भवति यद्यु वै पयस्येति (१८. १२)
श्रुतत्वात् ।

७. आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिमिति वपायाः । तत्सु वां
मित्रावरुणा महिलमिति पुरोस्ताशस्य । आ नो मित्रावरुणा
हव्यजुष्टिमिति हविषः । अप्रथमापि त्रिष्टुप्प्राच्यात् ।

८. युवं वस्त्राणि पौवसा वसाथे इति वपायै चान्तेति श्रुतेः ।
यद्वह्निं नातिविधे सुदानू इति पुरोस्ताशस्येति श्रुतेः । प्र बाहवा
मिसृतं जीवसे न इति हविष इति (१८. १२) श्रुतेः ।

९. दौक्षणीयात् आरभ्य यावदनूबन्ध्यासमाप्तिः तावद्दर्शपूर्ण-
मासविकारेषु कर्मसु न वेदे पत्नीं वाचयति न च वेदं स्तृणाति ।

१०. स्तरणप्रदेशविशेषार्थः सूचारम्भः ।

११. मापो मौपधौरित्येवमादिना मन्त्रेण हृदयशूलोपशानं
कुर्यात् । हिंसिष्टं शुचौ स्य इति द्वयोः सतोः । हिंसिष्ट शुचः
स्य इति वज्रपु । तं वां शुचावृच्छताम् । तं वः शुचं वृच्छन्तु ।
एवं यथार्थमूहः ।

१२. सुमित्रिध्या न इत्येवमादिना मन्त्रेणैव उपस्पृश्य ततः ।

१३. दुर्मित्रिया इत्येवमादिना मन्त्रेण ता अपो दक्षिणा
चिपन्ति पशुकर्तारः ।

१४. वाग्नात्सकलाङ्गकलापा वा ।

१५. वृधन्वन्तावाज्यभागावित्यर्थः ।

१६. स्त्रिष्टुक्त्रिगदरहितेलान्ता कर्तव्या ।

१३.

१. देवयजनप्रदेशादुदवस्थानं कृत्वा तस्मिन्प्रदेशे वैष्णव्यर्चा
न हृष्यीं गृह्येति कर्तव्यतया पूर्णाहुतिं केवलां जत्वोदवसानीया-
त्ययेन यजति ।

२. उदवसानीयाया आग्नेयीष्टिः सद्यःकाला भवति ।

३. वार्चप्रावाज्यभागावित्यर्थः ।

४. धाः पुनराधेये प्रधानहविषः स्त्रिष्टुक्तस्य याज्यानुवाक्या
उक्ता अग्ने तमयेति व्यतिषक्ता इहापि तास्तथैव भवन्ति ।

५. पञ्चकपाले क्रियमाणे पुनराधेयिकीष्टिर्भवति ।

६. समाप्तायामुदवसानीयायां मायंतनहोमविधिना यजमानो
ऽग्निहोत्रं जुहोति । मस्थितायामिति वचनादनन्तरमेव । अथ
यदेवैषोदवसानीयेष्टिः सतिष्ठते ऽथ मायमाहुतिं जुहोति काल
एव प्रातराहुतिमिति प्रतपथे श्रुतत्वात् ।

१४.

१. उक्तानि मवनानि । धर्मविशेषाः केचिद्योक्तानि उच्यन्ते ।
मन्त्र्या वाचा मन्त्रेण स्वरेण प्रातःमवनं प्रयुञ्जीत ।

२. आज्यादुद्येक्षरां प्रवगं प्रयुञ्जीत ।

३. मध्यमया वाचा कण्ठस्थेन मारुतेन माध्यन्दितं घवनं प्रयुञ्जीत ।

४. ईषदर्थे तरप्शब्दः । स्वस्थानादप्रच्यवन्नृचैस्तरां मरुत्वती-
यान्निष्केवल्यं प्रयुञ्जीत ।

५. तारस्थानप्रयोगेण ।

६. उच्चैस्तरामग्निमारुतमित्यर्थः ।

७. कल्पान्तरमेतत् । नात्रोच्चैस्तरां निष्केवल्यमिति विशेषः ।

८. सर्वमेवाविशेषात् ।

९. तृतीयसवनमेवानन्तर्यात् ।

१५.

१. यस्मै प्रयोजनाय कश्चित्प्रेष्यति स तस्यापवर्गाद्वाग्यमनं करोति ।

२. वाचं यच्छतीति वर्तते । शस्त्रादौ य आहावस्तप्रभृत्या-
नुवषट्कारार्च्छंसितुर्वाग्यमनम् ।

३. प्रातरनुवाके ऽनुच्यमाने ब्रह्मा वाग्यतो भवति ।

४. चमसभवादनन्तरमा स्तोत्रप्रसवाद्वाग्यमनम् ।

५. प्रसवप्रभृति च यावदनुवषट्कारस्तावद्वाग्यमनम् ।

६. इह मद एव मध्वन्नित्येवमादिको ऽतिप्रैषस्तदन्नं भुंत्वा
ब्रह्मणो वाग्यमनः । आग्नीध्रेणाप्युक्ते आ वसतीवरीणां परिहरणात् ।
प्रायणीये वा यथासमाश्वातमिति तद्यदतिप्रैषः स्थातत आ पत्नी-
संयानेभ्यो वाग्यमनं वसतीवरीणां परिहृतत्वात् ।

७. यस्ते द्रष्टाः स्कन्दन्ति यस्ते शंशुः द्रष्टाश्चस्कन्द प्रथर्मा अनु
धूनित्याभ्यामृग्भ्यामृचमृचं विप्रुषां संवन्धी होमः । या एवाभ्यात्र
विप्रुषः स्कन्दन्ति ता एवैतदाहवनीये स्वाहाकरोतीति श्रुतेः । न
चैतत् सोमस्कन्दनप्रायश्चित्तं^१ नित्यत्वादस्य पुरस्तात्पवमानानामिति
प्रतिपवमानम् ।

८. समन्वारभ्यान्सर्पतस्तथैव ब्रह्मानुसर्पति ।

८. अन्वारभ्यो ऽनुसर्पति । न च होमं करोति । इत्यग्नौग-
करणात् ।

१०. चानुलुष्टमुत्तरच नानुवर्तत इति न्यायाद् ब्रह्मेत्येतदनु-
वर्तते । अग्निचित्यायामिष्टकास्यले षदग्निप्रणयनं तस्मिन्मग्नौ प्रणी-
यमाने ब्रह्मा जपत्यप्रतिरघाख्यमाशुः शिशान इति सूक्तम् ।

११. होमार्थं नौयमानं महावीरमतुल्यम् ब्रह्मा जपति
विद्या आशा इत्येवमादिकं मन्त्रम् ।

१२. अग्निना घर्मं पातं हार्दाममहर्दिवा इत्येवमादिकं मन्त्रं
वषट्कृते महावीरद्रव्ये ह्रियमाने ब्रह्मा जपति ।

१३. अपातामित्येवमादिकं मन्त्रं ब्रह्मानुवषट्कृते जपति ।
प्रधानशेषो ऽयं जपो ऽनुवषट्कृते कालः ।

१४. दक्षिणतोऽन्यायं ब्रह्मकर्मैत्येवमादि यदिहानिर्दिष्टं तत्स-
मानं तुल्यमिहापि द्रष्टव्यं ब्रह्मकर्म । अतिक्रमाधारणं यत्कर्म
धिष्ण्योपस्थानरचनाधारणादिकं तदपि ब्रह्मणो भवत्येवाविशेषात् ।

चतुर्थे ऽध्याये ब्रह्मत्वं विधाय सोमे चेति नोक्तम् । यजमानप्रकरणे
 ऽवान्तरप्रकरणेन ब्रह्मत्वविधानात् । सोमे चेत्युच्यमाने याजमानमपि
 चतुर्थंविहितं सोमे स्यात् । तच्चिरुच्यर्थं तच्च सोमे चेति नोक्तम् ।
 प्राप्ते ऽपि को दोषः स्यात् । सोमानां प्राग्घोमाद्गुवा असदन्वित्य-
 भिमर्शनमग्ने वायो विद्युदित्येवमादिकमभिधानमनुपदस्येत्यादि-
 माकाशादिध्यानं^१ निष्केवल्यग्रस्वहोमान्ते च स्यात्^२ । तत्प्रधानत्वा-
 त्सोमस्य ।

१५. निर्दिष्टानिर्दिष्टमेतत्सोमे ब्रह्मकर्म । नान्यत् । तत्स्वयो-
 दशाध्यायविहितमनष्टमे^३ निर्दिष्टं महावीरभिन्नानुमन्त्रणादि ब्रह्मणो
 न भवतीति । सोमे ब्रह्मकर्मेति परिसङ्ख्यानात् ।

निविदामनन्तरं पाठः "पदच्छेदविज्ञानार्थं ऐतरेधिपाठव्युदा-
 सार्थश्च । उक्त्यवीर्याणां च न स्वस्थाने पाठः ।

अनुष्ठुष्टस्तु यः कश्चित्कल्पे ऽयं ब्राह्मणे ऽपि वा ।

मन्त्रः पद्यो ऽयं गद्यो वा वामदेवं निबोधत ॥ इति ।

वामदेवार्थता मा भूत् । निविदां तु मध्ये पाठादुक्त्यवीर्याणा-
 मपि विश्वामित्रं चर्षिर्भवति । तन्नाध्यपठितत्वात् । निवित्पुरोरुचः
 प्रैषा विश्वामित्रस्य सर्वश इति । प्रयोगकाले च चर्षेरभिधानं श्रुत्य-
 स्तरदर्शनात् ।

१ ॥ •दिक्साकाशा• । २ B Com च स्यात् । ३ B अक्षत्रमे ।

४ ॥ पादः ।

१६.

श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमदित्येवमन्ता मरुत्वतीये निविदिंशत्य-
वसाना । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवत्वित्यस्य यथार्थमूहो यजमान-
दित्ववज्जल्योः ।

१७.

निष्केवस्त्रस्येयं निवित्सह पूर्वेः पञ्चभिः प्रेमां देवो देवहृति-
मवतु देव्या धियोत्याद्यैरुनविंशत्यवसाना ।

१८.

सावित्री निविदिष्यं सह पूर्वेः पञ्चभिः विंशत्यवसाना ।

१९.

द्यावापृथिवीयेयं निविद्ययोदशावसाना । ऊहः प्रेमं सुन्वन्तं
यजमानमिति यजमानदित्ववज्जल्योः ।

२०.

आर्मवीयेयं निवित्सप्तदशावसाना । अस्यां प्रेमं सुन्वन्तं यज-
मानमिति यथार्थमूहो विकारेषु ।

२१.

वैश्वदेवीयं निवित्सह पूर्वेः पञ्चभिर्नविंशदवसाना ।

२२.

वैश्वानरीया इयं निवित्सह पूर्वैः पञ्चभिः पञ्चदशावसाना ।

२३.

मरुत्वतीयं निवित्पूर्वैः पञ्चभिः सह चतुर्दशावसाना ।

२४.

जातवेदसीयं निवित्पूर्वैः पञ्चभिः सह षोडशावसाना अस्यां निविदि समेद्धारमित्येतत्पदं यजमानाभिधायि तस्य विलक्षितपु यथार्थमूहः ।

२५.

१. षोडशिन इयं निवित्पूर्वैः पञ्चभिः सह षोडशावसाना सर्वासु निवित्सवसाने प्रणव. शुद्धः ।

२. नाक इत्येकारान्तं शाखान्तरदृष्टत्वात् ।

द्विरभ्यामो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

शाङ्खायनकसूत्रस्य समं शिष्यहितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तीयो ऽकरोन्नवम् ॥

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये ऽष्टमो

ऽध्यायः समाप्तः ।

THE
ŚĀNKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA

TOGETHER
WITH THE COMMENTARY

OF
VARADATTASUTA ĀNARTĪYA

EDITED BY
ALFRED HILLEBRANDT, PH. D
PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF BRISLAU

VOL. III
Adh IX—XVI

THE COMMENTARY OF VARADATTASUTA ĀNARTĪYA
NEW SERIES NOS 827, 833 853, 892.

PUBLISHED FOR THE BIBLIOTHECA INDICA

CALCUTTA
PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGALE,
57, PARK STREET
1897

BAPTIST MISSION PRESS

PREFACE, VOLUME III

It is with a certain degree of hesitation that I lay this volume before the public on account of its many deficiencies owing partly to the unsatisfactory state of my manuscripts. Besides the materials described in page 241 of the first volume, I had, through the kindness of the late Dr Rost, access to the manuscript belonging to the India Office (Eggeling Catalogue No 261, marked in the present edition with the letter D), but it proved to be of little value and not worthy of careful collation. For it generally agrees with C, and is apparently derived from the same archætype, as will be seen from the selection of various readings, mostly intended to show the close relation of the two manuscripts. Much more trustworthy and even better than C is the manuscript belonging to His Highness the Maharaja of Alwar, most kindly transmitted to me through His Excellency the Under Secretary of State for India (A). It consists altogether of 506 leaves and contains all eighteen Adhyayas. Though quite modern it is a very good copy and has, in many cases, rendered me valuable service. I only regret, that I have not been able once more to revise the various readings taken from it, after the original.

Notwithstanding all the labour this work has cost me, I feel that I have fallen short of my own intention to present the text in a most satisfactory condition. Though many difficult passages have been made the object of repeated and careful reflection I have found it impossible without further materials to offer it in a more satisfactory form. On the other hand, I think that a Commentary like that of Anartya is not edited for its own sake, but for the aid which it affords to a proper understanding of the main work. In this respect, I trust my edition will meet all reasonable demands.

A H

BRECLAY,

MOONHAN STRASSE, 14

ADDITIONS AND CORRECTIONS

Page 9 line 12 read १० १११ १ instead of ० १ ११

29	11	१	१
33	19	•ग्ग•	•ग्ग•
34	1	अथ निवेध इति चारि•	
38	11	ग्राह्यम्	
15	21	•नद्यांनर	
49 note 1		over the 1:0 instead of in marg	
54 line 13		•यावत्तदा	
56	14	बुल्लम्	
	18	कुले	
	note 1	•दम	
57		विद्यानरीष	
71	4	O (orig)	
74	1	O बिलर•	
75	1	insert the Visarga	
95 line 17		read १० १	
107	7	उह•	
142	12	अनुविभा	
145 note 1		G अन्वय (?)	
149	4	यरी•	
150	2	•अन्यूनमाने	
151	1	११ ६। instead of १ G	
165	2	कुर्वीष (P)	
172	4	•दया•	
175 line 6		•विना दय•	
190 note 1		use t C •गा•	
192	6	read •भयास्तव	
199	1	•तिष्ठ• instead of •वि•	

Page 204 line 6 read पयः instead of पयः*

" 208 note 4 " C चमरूपकुण्ड०

" 210 " 1 " CD परिमंख्यापरिम०

" 214 line 7 " *घात्रमित्ये०

" 220 note 5 " यभा०

" 223 " 2 " *पुरोडागा

" 234 " 1 " *द्रयंतरं

" 236 " 2 dele (?)

" 248 " 2 read युक्तं instead of यक्तं

" 253 " 1 insert after कथं instead of उपगतवन्तः किमर्थं -

" 254 " 1 after A the sign , , '

" 273 " 3 read om in CD

" 274 " 1 " खर्जि०

" 282 line 18 " ३

" 283 note 1 " C गन्धर्वि०

" 288 " 3 " *द्वितवेत्त०

" 289 " 3 " धनुष्य०

" 301 line 16 " धंशके

" 309 " 6 dele ९

" 310 " 13 read चैषपत्या and cancel note 1

" 325 note 1 " पिष्टयामो

" 328 line D " रोचिवो ररथाद् ग्राम०

" " note 8 " *बुरो

" 335 line 9 " मयद्दु०

" 358 line 3 " एतद्देदुम

" 360 " 11 " उराह

* On pages 26, 131, 156, 314, 319, note 1, should be cancelled on page 113, notes 1 and 2, and on page 161, note 6. In note page 68, omit the first three words, also the remark with regard to C in note 3, page 202, and note 1, in page 205.

अथ नवमोऽध्यायः ।

१०.

व्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।

एवं तद्वासर्यमा सुञ्जसूनुरकम्पयत् ॥

१. यो ऽयं व्याख्यात च्छलिम्बरणप्रभृत्युदवसानोपापर्यन्त एषो ऽग्निष्टोमसंज्ञः । स वा एषो ऽग्निष्टोम इत्येवमादियुतेः । प्रथमसोम-
स्त्रायम् । यो ह वा एतेनानिद्वेत्येवमाद्यर्थवाददर्शनात् । प्रकृतिः ।
चतुःसंख्यो ऽपि । द्वादशाद्वयेति द्वादशसुत्यः ऋतुर्द्वादशाहवाच्यः ।
तस्य चायं प्रकृतिः । एकमुत्था एकाहाः । विषुवदादयः । एतेषां
चायं प्रकृतिः । प्रकृताववगतायां विहृतिषु सुखमवगमो भवतीति
प्रकृतिकथनम् ।

२. तस्यैत्यग्निष्टोमः पराभृष्यते । तस्याग्निष्टोमस्य प्रकृतिरूपेण
व्यवस्थितस्य^१ यो विकार उक्त्यादिसंज्ञाविशेषस्तं व्याख्यास्याम इति
प्रतिज्ञाचार्यस्य श्रिय्यहितार्था । प्रकृतिसंबन्धेनेदं तावत्सर्वप्रकृति-
विहृत्यर्थमाह ।

३. प्रकृतौ भवं प्राकृतम् । किं पुनस्तत् । पदार्थविशेषाभिधा-
यकं नाम । तद्यथा । पञ्च प्रयाजान्यजति भूमिधः समिधो अग्न
आज्यस्य स्थित्विति प्रथम इत्येवमादि तदेतत्पञ्चवाराभ्यस्तस्य विशिष्ट-

याज्यासंयुक्तस्य यजेर्नामधेयम् । एतद्विहितमन्यस्मिन्द्रव्ये श्रूयमाणम-
न्यसङ्ख्याविशिष्टे चैष्टिककर्तृकास्तभिन्नमपि पश्चादेकादश प्रयाजान्य-
जतीति श्रूयमाणं निवर्तयति । न प्राकृतेन सह विकल्पते नापि
समुच्चोयत इत्यभिप्रायः ।

४. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते । प्राकृतस्य वस्तुनो विहितौ
प्रतिषेधः श्रूयमाणः प्रकृतिं निवर्तयति । अत्रापि विकल्पग्रहानिवृ-
त्त्यर्थमिदमुक्तम् । उदाहरणम् । उत्सर्गो जपानां न निगदमाहे-
त्येवमादि ।

५. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते । प्राकृतो ऽर्घो विहितौ श्रूय-
माणो विहितौ भवादर्थान्निवर्तते । तद्यथा । चतुस्त्रिंशदिति पुर-
स्तादङ्गीणामित्यनेन (१६. २. २४) वङ्गीणां सङ्ख्यार्थकतत्वात् पञ्चि-
श्रतिरस्य वङ्ग्यस्ता अनुष्ठयोऽष्ट्यावयतादित्येवं निवर्तते ।

६. प्रकृतिं निवर्तयतीत्यनुवर्तते । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्या ।
तद्यथा । वास्तोष्यते प्रतिजानीहीत्यनूच्य वास्तोष्यते अग्नयेति यज-
तीत्येतावदेव भवति । शिष्टं प्रकृतं धर्मजातं निवर्तयति ।

७. उपजनः प्राकृतस्याभ्यधिकता । सा च प्रकृतिं निवर्तयतीति ।
वाग्रब्दस्यग्रब्दस्यार्थः । तस्योदाहरणम् । पञ्चपञ्च सूक्तानि निष्के-
वल्यमरुतौययोः ग्रसन्त इति । पञ्चसूची इयं विकल्पसमुच्चय-
संदेह्युदासार्थोक्ता । इदानीं तस्य विकारं व्याख्यास्याम इत्ये-
तस्यानन्तरं यदुक्तं तदुच्यते ।

८. आग्निमारुतादूर्ध्वं अक्षचयस्यागमादुक्त्याख्यः क्रतुर्भवति ।

९. एकस्य अक्षस्यागमादुक्त्याख्यग्रस्तेभ्य ऊर्ध्वं षोडशी भवति ।

१०. त्रयोदशानां शस्त्राणां षोडशिनः ऊर्ध्वमागमादतिरा-
चाख्यः क्रतुर्भवति ।

११. यान्येतान्युक्त्यशस्त्रादीन्युक्तानि एतेषामन्तरेणाग्निमारुत-
मनुयाजांश्च स्थानं भवति । ननु उक्तमेवैतदाग्निमारुतादूर्ध्वमित्येव-
मादिभिः सूत्रैः । सत्यम् । एतत्क्रमनिधमो मा भृदित्येवमर्थमेत-
त्सूत्रम् । तेनात्यग्निष्टोमे आग्निमारुतादूर्ध्वं षोडशिघृहे स्मृते शस्त्रं
शाखान्तरात् । उक्त्यशस्त्रेभ्यो ऽप्यूर्ध्वं नावश्यं षोडशिचरणम् । अ-
कृत्वापि षोडशिनं त्रयोदशागमादतिराचो भवत्येव ।

२.

१. उक्त्यशस्त्राण्युच्यन्ते । तत्र साकमद्याख्यं स्तोत्रं नैचावरुणस्य ।
तस्मिन्सति थच्छस्त्रं भवति तदाह ।

२. एष्टू पु ब्रवाणि ते । अयं दृषः स्तोत्रियो भवति । अग-
न्तरो ऽनुरूपः ।

३. चर्वणीधृतं मघवानमुक्त्यमिति दृषः । अस्तभाध्वामसुरो
विश्ववेदा इत्ययं च दृषः ।

४. सूक्तमेतत् ।

५. आ वां राजानावध्वरे धृष्ट्यामिति सूक्तम् ।

६. ऐन्द्रावरुणी नैचावरुणस्येति श्रुतत्वात् ।

३.

१. सौभरं स्तोत्रं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति । तस्मिन्सति ।

२. वयसु त्वामिति स्तोत्रियः । यो न द्रदमिदं पुरेत्यनुरूपः ।
एतौ^१ प्रगाथौ । उत्तमं ककुभः प्रत्यादत्ते सतोदहत्या (७. ९५.
१५) द्वितीयमिति ।

३. प्र मंदिषाय दहते दहद्रथ इति द्रवः । यो अद्रिमि-
त्प्रथमजा च्छतावेति च द्रवः ।

४. अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यमिति सूक्तमुद्धृत्य उत्तमां शंसेत् ।

५. उदप्रुतो न वयो रचमाणा इत्येतत्सूक्तं शस्वा ततः ।

६. या पूर्वस्य सूक्तस्योद्धृता तथा परिदध्यात् । दहस्यतिर्न इति
परिधायेति वक्तव्ये गुरुसूत्रकरणं पर्यासानामुत्तमांस्तृषान्दोचकाः
शंसन्तीत्युक्ते (११. ३. ९) अन्यास्तिष्ठ उत्तमाः इयं तु प्रथमभूता
परिधानीयैव इत्येतदर्थम् ।

४.

१. नार्मिधास्यं स्तोत्रमच्छावाकशस्तस्य भवति ।

२. अधा हीन्द्र गिर्वण इति स्तोत्रियः । परिशिष्टो ऽनुरूपः ।

३. अतुर्जनिचौ तथा अपसरौति सूक्तम् ।

४. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तम् ।

५. प्र वः पान्तमन्वसो धियायत इति सूक्तम् ।

६. सं वां कर्मणा समिधा हिनोमौति सूक्तम् ।

७. ऐन्द्रावैष्णव्यच्छावाकस्येति (१६.११) श्रुतेः । ऐन्द्राग्रा-
न्युक्त्योक्त्यानि भवन्तीत्युक्त्यग्रस्येषु शंसनं सामान्येनोक्तम् । विशेषः
ग्राखान्तरात् ।

५.

१. यजमानः योलग्रियहमुपतिष्ठेतेति सूत्रच्छेदः । योलग्रि-
यहाय स्तोत्रं स्तोत्र्यमाणेषु च्छन्दोगेषु ।

२. यस्माज्जात इत्येवमादिना मन्त्रेण योलग्रियहमुपतिष्ठेत ।

३. इन्द्र जुषस्तेत्येवमादिकं स्तोत्रियं ग्राह्या । इन्द्र जुषस्व प्र
वहा याहि शूर हरिहेत्ययमनुक्तस्य ग्राह्याण्य ग्राह्यातस्य स्तोत्रियस्य
दीर्घपाठः ग्राखान्तरीयत्वात् ।

४. अन्यस्मिन्नपि स्तोत्रिये सति ग्राह्या विभक्त्यन्तरनिर्देशात् ।

५. आ ता वहन्तु हरयः स्वादोरित्या विषूवतः । इत्येतौ
द्वौ विहरेत् । गायत्रं पाङ्क्तं चेति वचनं यथासमाख्यातपक्षे क्रमार्थम् ।

६. प्रथमेन गायत्रेण पादेन आ ता वहन्तु हरय इत्यनेन
प्रथमं पाङ्क्तं पादं स्वादोरित्या विषूवत इत्येतं संधाय अवस्यति ।
पादेन पादमिति वचनं वालखिल्यासु^१ तथाक्रमधर्मार्थम् ।

७. वृषणं सोमपीतये मध्वः पिबन्ति गौर्यः ।

८. तृतीयेन गायत्रेण पादेन इन्द्र ता सूरचवस इत्यनेन या
इन्द्रेण सयावरीरित्येतं संधायावस्यति ।

८. वृष्णा मदन्ति शोभसे वस्त्रोरनु खराव्यमित्येताभ्यां प्रणौति ।
एवमुत्तरास्त्रपि द्रष्टव्यम् । गायत्रीश्च पङ्क्तीश्च विहरतीति श्रुतेः ।

१०. इन्द्राय साम गायतेत्येतमौष्णिहं द्वचं आ मन्द्रैरिन्द्र हरि-
भिरिति वार्हतं च विहरति । उष्णिहश्च वृहतीश्च विहरतीति श्रुतेः ।

११. प्रथमेनौष्णिहेन पादेन इन्द्राय साम गायतेत्यनेन प्रथमं
वार्हतं पादं आ मन्द्रैरिन्द्रं हरिभिरित्येतं संधायावस्यति ।

१२. द्वितीयेनौष्णिहेन विप्राय वृहते वृहदित्यनेन द्वितीयं
वार्हतं पादं याहि मयूररोमभिरित्येतं संधाय प्रणौति ।

१३. अष्टाक्षरमौष्णिहस्य पादस्य धर्मकृते विपश्चित इति ।
अष्टाक्षरं वार्हतस्य मा ता केचिच्च यमन्विमिति । एताभ्यामौ-
ष्णिहवार्हताभ्यामष्टाक्षराभ्यां संदधत् ताभ्यामन्ते ऽवस्यति ।

१४. चतुरक्षरे उभयोरौष्णिहवार्हतयोर्ये अवशिष्टे । पनस्यवे
न पाग्निन इत्येते । ते उभे चतुरक्षरे समस्य एकत्र पादरूपे
कृत्वा उत्तममन्यं वार्हतं पादं अति धन्वेव तां इक्षीत्येतं संधाय
प्रणौति । पनस्यवे न पाग्निनो ऽति धन्वेव तां इक्षीष्ट इति ।
एवमुत्तरास्त्रपि द्रष्टव्यम् ।

६.

१. आ धूर्खंसौ दधाताश्वानिति द्विपदां विंग्रत्यक्षरामुरुं नो
लोकमनु नेपि विद्वानिति चिष्टुभं च विहरति । द्विपदां च
विंग्रत्यक्षरां चिष्टुभं च विहरतीति (कौ० १७.२) श्रुतेः ।

२. प्रथमेन द्वैपदेन पञ्चाक्षरेण आ धूर्ध्वस्मा इति सविकर्षेण प्रथमं चैष्टुभं पादं उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्येतं संधायावस्यति ।

३. द्वितीयेन पञ्चाक्षरेण दधाताभ्यानित्यनेन द्वितीयं चैष्टुभं पादं स्वर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्तीत्येतं संधाय प्रणौति ।

४. तृतीयेन पञ्चाक्षरेण इन्द्रो न वज्रीत्यनेन तृतीयं चैष्टुभं पादं अस्त्वा त इन्द्र स्यविरस्य बाह्व इत्येतं संधायावस्यति ।

५. चतुर्थेन पञ्चाक्षरेण हिरण्यवाङ्गरित्यनेन चतुर्थं चैष्टुभं पादं उप खेयाम ग्ररणा वृहन्तेत्येतं संधाय प्रणौति । छन्दोगद्वयं अक्षर-
यक्ष्णं च सर्वज्ञापूर्धमाणे विकर्षार्थम् ।

६. एष ब्रह्मेत्येवमादिको द्वैपदस्तृचक्षं च प्र ते महे विदये ग्रंथिपं हरी इत्येवमादिकं च जागतं विहरति । द्विपदाश्च षोड-
शाक्षरा जगतीश्च विहरतीति (कौ० १७.२) श्रुतेः ।

७. प्रथमेन द्वैपदेन चतुरक्षरेणैव ब्रह्मेत्यनेन प्रथमं जागतं पादं प्र ते महे विदये ग्रंथिपं हरी इत्येतं संधायावस्यति ।

८. द्वितीयेन चतुरक्षरेण य स्रक्षिय इत्यनेन द्वितीयं जागतं पादं प्र ते वने वधुषो ह्येतं मदमित्येतं संधाय प्रणौति ।

९. तृतीयेन द्वैपदेन चतुरक्षरेणेन्द्रो नामेत्यनेन तृतीयं जागतं पादं एतं न यो हरिभिरारु सेवत इत्येतं संधाय अवस्यति ।

१०. चतुर्थेन द्वैपदेन चतुरक्षरेण श्रुतो गृण इत्यनेन चतुर्थं जागतं पादं न्य विष्णु हरिर्वयं गिर इत्येतं संधाय प्रणौति ।

एवमुत्तरास्त्रपि द्रष्टव्यं । इन्द्र त्वघ्नो यं वृणन्ति हरिभिर्न धेनव
(१०.८.६.२) इत्यवसाय तिरातय इति शब्देन तिकारेण प्रारम्भः ।
त्वामिच्छ सो अस्य वज्रो हरितो य आयस इत्यवसानम् । विक-
र्षेण द्वैपदं चतुरश्रं वसस्यते (८.६.२१) हरिर्निकामो हरिरा-
गभस्योरिति वकारेण आरम्भः ।

११. इन्द्रो दधीच अस्यभिरित्येतासां तिसृणां गायत्रीणां
शस्त्रधर्म उच्यते । द्वाभ्यामवसाय पादाभ्यां । इन्द्रो दधीचो अस्य-
भिर्वृषाण्यप्रतिष्कृत इत्येताभ्यां । ततो द्वाभ्यां प्रणौति । जघान नव-
तीर्नवेच्छस्यस्य यच्छिर इति । द्वाभ्यामवसाय । पर्वतेष्वपश्रितं
तद्विद्वच्छर्यणावतीत्येताभ्याम् । ततः । द्वाभ्यां प्रणौति । अत्राह
गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीचोऽ इति ।

१२. उत्तमेन गायत्रेण पादेन इत्या चन्द्रमसो गृह इत्यनेन
प्रो व्वसौ पुरोरथमित्येतस्याः पादं संधायावस्यति ।

१३. द्वितीयतृतीयाभ्याम् ।

१४. चतुर्थपञ्चमाभ्याम् ।

१५. प्रणौतीति वाक्यशेषः । गायत्रीः शंसति सप्तपदां शंस-
तीति श्रुतेः ।

१६. प्र प्र व इत्येवमादिकं त्वचं शंसति । अथ नित्या अनु-
ष्टुभः शंसतीति (१७.२) श्रुतेः । नित्या इति वचनात् पूर्वाश्र-
तस्यो ऽनुष्टुभः रुचिमा इति ज्ञायते ।

१७. एकाग्रदणं त्वचाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

१८. यो व्यतीरफाण्यदित्येतासां तिसृणामुत्तमां परिशिष्य

अर्भको न कुमारक इत्येतां । ततो ऽस्य मदे जरितरिन्द्र इति^१
निविदं दध्यात् ।

१८. श्लोत्रिये चाद्यावः । चशब्दादतुरूपे च क्रियमाणे । न तु
स्त्रयुत्या^२ । निविदे च परिधानीयायै च ।

१९. ततो ऽर्भको नेति परिशिष्टां शस्त्रा उद्यद्ब्रह्मेत्यनया
परिदध्यात्^३ । उद्यद्ब्रह्मस्य विष्टपमिति परिदधातीति (१७.३) श्रुतेः ।

२०. रोहोभ्यामित्यादिकम् ।

२१. अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति ।

२२. इन्द्र जुषस्वेत्येतस्मिन् श्लोत्रिये क्रियमाणे, शाखान्तरीये
ऽतुरूपे सत्यपि, चत्वारिंशत्संपदानुष्टुभो भवन्ति । तत्र त्वावतः पुरु-
वसो (८.४६.१) अचाह गोरमन्वत (१.८४.१५) प्रो व्यसौ
पुरोरय (७.६.१९) नित्येतान्तिस्त्र उद्धरेदतुरूपाक्षरपरिमाण-
साम्यात् । एतन्मनिरूपसु द्वैके ऽतुरूपं कुर्वन्तीत्याश्रलायनके पठित
एवातुरूपः । क्षत्राखायां तु तस्मादचानुरूपं नाद्रियेतेत्यकरणमेवा-
तुरूपस्य युक्ततरम्^४ ।

२३. विक्रियमाणे श्लोत्रिये शाखान्तरादन्यस्मिन् क्रियमाणे
धथासमास्त्रातमविदत्तं शस्त्रं भवति । तेनेदं चेत्षोडशिशिसाम कुर्यु-
रविदत्तः षोडशी शस्त्रव्य इत्याश्रलायनकम् । अत्र प्रत्यसौ पिपी-

१ C D om the beginning of the avid

२ A adds रतत् प्रनिरूपसु द्वैके ऽतुरूपं कुर्वन्तीत्युपक्रम्य तस्मादचानुरूपं नाद्रि-
येतेति श्रुतेः ।

३ C D om from ततो up to परिदध्यात् ।

४ C in marg युषी च न मे इत्याद्य ।

यत इति स्तोत्रिय इममिन्द्र सुतं पिबेत्यनुरूपः । स्वरमाग्नि दृष्ट-
त्वात् । यद्यनुरूपः क्रियते सर्वमन्यन्तुन्यम् ।

१५. इन्द्रस्य मघाडित्येवमादिना मन्त्रेण यद् भक्षयति ।
शाखान्तरे कचिद्यजमानाय भक्षाद्वरणं सोमस्यांशान्यजमानद्वानेन^१
मन्त्रेण भक्षयति ।

७.

१. पान्तमा वो अन्वस इत्येवमादिकौ^१ दृष्टौ । प्रथमः स्तोत्रिय
उत्तरो ऽनुरूपः । होद्वग्रहणं होचकाणामपि स्तोत्रियानुरूपग्रहण-
निवृत्त्यर्थम्^२ । प्रथमेषु रात्रिपर्यायेष्विति विशेषणं रात्रिपर्यायेषु
त्रिव्येव^३ भेदप्रदर्शनार्थम् । ततश्च सर्पणादयः प्रथममध्यमोत्तमाः
पर्यायाः ।

२. उक्तमेतत् प्रथमेषु रात्रिपर्यायेषु गायत्र्याणां स्तोत्रियानु-
रूपाणां प्रथमान्यादानभ्यस्यन्तीत्येवमादि । तदपवादो ऽयमुच्यते ।
प्रथमस्य रात्रिपर्यायस्य प्रथमं पादं भावेडयति । नाभ्यस्यतीत्यर्थः ।

३. स्तोत्रियानुरूपावशिष्टो यः सूक्तशेषस्तदुक्त्यमुखं भवति ।
उक्त्यमुखमिति संज्ञाकरणं शास्त्रसंश्लेषवह्यारार्थम् ।

४. अभि त्वं मेघं पुरुहूतमृगियमिति सूक्तं शंसति । जागत-
मिति संज्ञायाः शास्त्रे संश्लेषवहारः प्रयोजनम् । उक्त्यमुखानां जगतीनां
च द्वे शंसेयुरिति ।

५. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येतथा यजति ।

१ C in marg. यजमानस्य instead of चं सोमस्यांशान्य । २ C in marg. हो ।

३ A •यद्वग्रा• C •यद्वग्राग्नि• D •यद्वग्राग्नि• । ४ A त्रिव्यपि ।

८.

१. स्तोत्रियानुरूपौ होतुरित्येतस्मात् स्तोत्रियानुरूपाविति वर्तते । प्र व इन्द्राय मादनमिति स्तोत्रियः । प्र कृतान्यृजीषिण इत्यनुरूपो मैत्रावरुणस्य ।

१. सुरुपकमुभूतय इत्येतस्मूक्तमुक्थमुखाख्यं मैत्रावरुणः शंसति ।

१. त्वं सु मेघं महया स्रविदमित्येतस्य सूक्तस्य जागताख्यस्य नवमीं चोत्तमां चोद्धृत्य शंसन्त्वेन परिधाय ऋतुर्दंशीं पूर्वां शस्त्वा चयोदश्या परिधाय पाता सुतमिन्द्रो असु सोमं हन्ता वृचमित्येतया यजति । ननु ऋतुर्दंशीं पूर्वां शस्त्वा चयोदश्या परिधायेत्युक्ते सिद्ध एवोक्तमाया उद्धारः । किं वचनेन । उच्यते । अतुरूपादनन्तराण्येन्द्राणि जागतान्यन्यामीति (१९.१०.२) वचनात्तथाप्यस्य विनियुज्यमानस्य समान^१ उद्धारः कथं नाम स्यादिति वचनम् । इहैव ध्युक्तमशंसनं । त्रिष्टुभिः परिदधतीति वचनात् । नवमीं चोत्तमां चेति द्विचम्रब्दात् नवस्युत्तमे मरुत्वत्यू इन्द्रप्रसादादेवास्य लाभात् । मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः^२ ।

९.

१. पूर्वः स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूपः ।

१. इन्द्र ता वृषभं वयमित्येतत् सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसति ।

१ A समानस्तोत्रियाया उद्धारः । C (ong) D •धुज्यमानस्येति मत्वा ।

२ C •शब्दात् मरुत्वतीये पुनरनुद्धारो नवस्युत्तमे मरुत्वत्यू इह तत्प्रसादादेवास्य (orig इन्द्रप्र०) लाभात् D इन्द्रप्रसादादे० M इन्द्रतत्प्रसादादेवास्य All MSS with the exception of A have मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः immediately after •शब्दात् ।

२. पूर्वेण सह विकल्पः । उत्तमाया उद्धारो गायत्र्याण्युक्त्यमुखाणि
शंसतीति वचनात् ।

४. न्यू पु वाचं प्र महे भरामह इत्येतत्सूक्तं जागताख्यं शंसति ।

५. वृषा मद इन्द्रे श्लोक उक्थेत्येतया यजति ।

१०.

१. इन्द्राय मघने सुतमिति शोचियः । इन्द्रमिन्द्रायिनो
वृहदित्यनु रूपः ।

२. इन्द्रमिन्द्रायिनो वृहदित्येतस्य सूक्तस्य यो ऽनु रूपशेषस्त-
दुक्त्यमुखं भवति ।

३. मा नो अस्मिन् मघवन् इत्स्वंहसीति जागताख्यं सूक्तं
शंसेत् ।

४. इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमित्येतया यजति ।

११.

१. होतृवचनमसंदेहार्थम् । मध्यमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञा-
करणं शास्त्रसंन्यवहारप्रयोजनाय । मध्यमान्मध्यमेषु । मैत्रावरुणाय
ब्राह्मणाच्छंसिने च मध्यमानामिति ।

२. उद्देदभि श्रुतामघमित्येतत्सूक्तमुक्त्यमुखाख्यं शंसेत् । उत्त-
मामुद्भृत्य गायत्रीसंदेहात् । उत्तमामृचमैन्द्रार्भवीं इन्द्र इषे ददातुं
न इत्येतां सूक्तादुद्भृत्य बहिःकृत्वा ।

२. अहं भुवं वसुनः पूर्यत्यतिरित्येतज्जागतं सूक्तं ग्रंसेत् ।

४. अपाय्यस्यान्धसो मदायेत्येतथा यजति ।

१२.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ मैत्रावरुणस्य यथाक्रमेण ।

२. एन्द्र सानसिं रयिमित्येतत्सूक्तमुक्त्यमुखाख्यं ग्रंसेत् ।

३. प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमित्येतत्सूक्तं जागताख्यं ग्रंसेत् ।

४. अस्य मदे पुरु वर्षांसि विदामित्येतथा यजति ।

१३.

१. अभि त्वा वृषभा सुत इति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः ।

अभि प्र गोपतिं गिरेत्यनुरूपः ।

२. आ त्व न इन्द्र मश्रगिति एतत्सूक्तमुक्त्यमुखाख्यं ग्रंसेत् ।

३. तदस्मै नयमद्विरसदर्शतेति जागताख्यं सूक्तं ग्रंसेत् ।

४. यस्ते रथो मनसो जवीयानित्येतथा यजति ।

१४.

१. इदं वसो सुतमन्ध इति स्तोत्रियः । इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इत्यनुरूपो ऽष्वावाकस्य ।

२. इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इत्यस्य सूक्तस्य अनुरूपगोपमुक्त्यमुखाख्यं ग्रंसेत् ।

२. अजातशत्रुमजरा स्खर्वतीत्येतस्य सूक्तस्योत्तमामुद्धृत्याग्नि-
लिङ्गात् त्रिष्टुभं चेति कृत्वा उद्यत्सहः महस आजनिष्टेति परिधाय
ऐन्द्रेषु जागतेष्वजातशत्रुमिति प्रयुज्यमानमेवं भवति परिधायेति
वचनात् । इदं ते पाचं सनवित्तमिन्द्रेत्येतया यजति ।

१५.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ होतुर्भवत उत्तमेषु रात्रिपर्यायेषु
सत्सु । उत्तमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञा शास्त्रसंख्यवहारार्था ।
त्रिष्वपि पर्यायेषु प्रायशो हेतुः स्तोत्रियानुरूपौ न व्यभिचरत इति
स्तोत्रियानुरूपवचनमधिकारार्थम् ।

२. महौ इन्द्रो य ओजसेत्यस्य सूक्तस्यानुरूपप्रोपमुक्यमुखाख्यं
ग्रंथेत् । उत्तमास्तिस्रो दानसंस्तवादुद्विच्यन्ते ।

३. विश्वजिते धनजिते स्खर्जित इत्येतज्जागताख्यं सूक्तं ग्रंथेत् ।

४. तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येतया यजति ।

१६.

१. आ लेता नि पीदतेति स्तोत्रियः । आ त्वशचवा
गह्वीत्यनुरूपः ।

२. यस्य संख्ये न वृण्वत इत्युक्थमुखाख्यं सप्तर्षे ग्रंथेत् ।

३. अहं दां गृणते पूर्यं वसिति जागताख्यं सूक्तं ग्रंथेत् ।

४. प्र घा न्वस्य महतो महानीत्येतया यजति ।

१७.

१. योगेयोगे तवस्तरमिति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः ।
युञ्जन्ति ब्रध्नमरूपमित्यनुरूपः ।

२. युञ्जन्ति ब्रध्नमित्येतस्य सूक्तस्यानुरूपावशेषमुवयमुखाब्
शंसेत् ।

३. इमां ते धियं प्र भरे महो महौमिति जागताख्यस्य
सूक्तस्योत्तमासुद्धृत्य शेषमन्यथापि जागतत्वविनियोगे शंसेत् । उत्तमा
त्रिष्टुप्^१ मित्रादिभ्यो वाच^२ पञ्चः कृता इत्येवानैन्द्रीत्युद्विपते ।

४. तदस्येदं पश्यता भूरि पुष्टमिति त्रिष्टुभा परिधाप ।

५. प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्नमित्येतया यजति ।

१८.

१. इन्द्रः सुतेषु सोमेस्वित्ययं स्तोत्रियो ऽच्छावाकस्य इन्द्रं
वर्धन्तु नो गिर इत्यनुरूपः ।

२. उष्णिहावेतौ स्तोत्रिधानुरूपौ । तयोस्तत्तमानि चतुरस्र-
राण्यभ्यस्यन्ति । तथा क्षानुष्टुभौ राचिरिति च्छन्दसो ऽन्यस्यानूहः^१
कृतो भवति ।

३. उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाशिरमित्येवमादिक-
मुक्थमुखाब्धं सूक्तं^२ शंसेत् ।

१ C D M उत्तमां त्रिष्टुभं । २ A वा D वा वषट्भ्य कृताभ्यः ।

३ C D इन्द्रा च्छन्दसाः M च्छन्दान्यस्य । ४ C D om सूक्तं ।

तेन स्थानेन शंसेत् ।

मानेन स्थानेनेत्यर्थः । एवं वा आश्विनं शंसेत् ।

योगे देशो ऽयम् । ततश्चन्द्रोऽनन्तरेण वेत्यादि यदुक्तं

ब्रध्म तदभिव्योषाश्विने ऽपि भवति ।

युक्ताश्चिनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्य चो विकारसं व्याख्यास्यामः ।

१. इमां ते दानि वमस्य पङ्क्तौ नामवस्येदिति न भवति ।

इमां चाः प्रतिपदश्चन्द्रोऽगैः स्मृतास्मां प्रात-

त्योत्तमासु द्रुत कृतिधत्प्रयोगे प्राप्ते वचनम् । अथ यद्दार्हतीनां

४. तदस्येदं प्रगाथं पुनरादायं ककुप्कारं शंसति पुनरादायं

५. प्रो द्रोऽं तस्यैवैतद्रूपं क्रियत इति युतेः । (१८.१) ।

॥ गृहपतिः स राजेति प्रतिपदाश्विनस्य मन्त्रः ।

द्विजदैवतत्वाच्च समुच्चये प्राप्ते वचनमाप्तेरे-

१. इन्द्रानुवाकवत् प्रतिपत्तमारोहणीयानभरेण चन्द्रो
नु मो प्रोद्हरति । अथ एव ताः । तथा प्रकृतम् ।

२. त्वेन स्थानादेशसंभवात् ।

अभ्यस्य आनुष्टुभाच्छन्दसो द्वे अक्षराद्वहति ।

३. प्रोद्हरतीत्यनुवर्तते । चैवमाश्विनस्य मन्त्रः ।

प्रोद्हरति ।

तानि नित्यानि । अभिव्योषाश्विने^१ ऽपि नोद्धर्तव्यानि नित्यत्वात् ।
तथा युवो रजांसीति सूक्ते तं युञ्जाथामिति सूक्ते । एतानि चत्वार्यागस्त्यानि त्रिष्वपि षष्टिशतेषु नोद्धर्तव्यानि ।

१३. प्रथमं काञ्चीवतं नासत्याभ्यामिति सूक्तं शस्त्वा ततः
का राधङ्गोचाश्विना वामिति नव ग्रंसेत् ।

१४. सुपर्णमादित आरभ्य अ्यधिकं शतं ग्रंसेत् आगस्त्येभ्यः
सूक्तेभ्य ऊर्ध्वं । इमानि वां भागधेयानि सिञ्चत इत्येताः सप्त जगत्यो
वरुणेन्द्रदेवत्यास्य । ततश्च न शस्तव्या आश्विने ।

१५. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । अन्यासां वाश्विनीनां सौपर्णव्यति-
रिक्तानां वा तावन्मात्रं ग्रंसेत् अ्यधिकं शतं यावत्परिमाणं सुपर्णं ।
आश्विनीनामिति वचनात्^१ उद्धृतानामपि प्रक्षेपः । आश्विनीत्वात् ।
चिशतप्रक्षेपं वक्ष्यामः । यावाणेवाष्टौ (१. ३८. १-८) । नासत्या मे
पितरा मन्धुष्ट्वेत्येका (२. ५४. १६) । धेनुः प्रत्नस्य कान्यं दुहा-
नेति नव (२. ५८. १-८) । क ङ अवदिति चतुर्दश (४. ४३.
१-१४) । प्र वामयोषमश्विनेत्येका (४. ४५. ७) । अचिर्यद्वाम-
वरोहन्वबौषमित्येका (५. ७८. ४) । स मे वपुष्दददश्विनोर्यं
इत्येका (६. ४८. ५) । उत त्या मे हवमा जग्म्यातमित्येका
(६. ५०. १०) । सुषे नरा दिवो अस्य प्रयन्तेति विंशतिः
(६. ६९. १-७. १०-२२ । यद्गोदसौ प्र दिवो अस्ति भूमेति
(६. ६९. ८. ८) द्वे उद्धरेत् । प्रति वां रथं नृपती जरथा इति
दश (७. ६७. १-१०) । वृकाय चिज्जममानाय शक्तमित्यष्टा-

विंशतिः (७. ६८. ८-७२. ५) । उभा उ नूनमित्येकादश (१०. १०६. १-११) । एतच्छस्त्रा ततः समारोहणीयं सूक्तं शंसेत् ।

१६. समिद्धश्चित्समिधस इत्येतास्त्रिष उद्धरति । आग्निप्रकृतेः प्रातरनुवाकात् ।

१७. अयं वां मधुमत्तम इति प्रथमा द्वतीया पञ्चमी चेत्युक्तं । तस्यापवादः । एता अष्टौ यथाक्रमं शंसेत् ।

१८. औष्णिहाच्छन्दस एकादश च उद्धरेत् । पञ्चमी-निर्देशात् ।

१९. यथा एकादशौष्णिहादुद्धर्तव्यास्तथाग्रेयात् क्रतोर्जाग-ताच्छन्दसः ।

२०. आग्निप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्योत्तमेन पाङ्क्तेन पादेनाग्रसो-नादित्योदयं प्रतीचते ।

२१. उदित आदित्ये सौर्याणि वक्ष्यमाणानि सूक्तानि शंसेत् ।

२२. उदु त्वं जातवेदसमित्याद्या नवर्चः ।

२३. चित्रं देवानामुदगादनीकमित्येतत्सूक्तम् ।

२४. नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्येतत्सूक्तम् ।

२५. इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्ययं प्रगाथः शस्तव्यः । प्रगाथवचनं सर्वानिन्द्राप्रगाथान्प्रगाथस्यायतन इति (१८. ३) शोदनार्थम् । तेन चतुःशतमैन्द्राः प्रगाथा चमेदप्रसिद्धाः ।

२६. मही द्यौः पृथिवी च न इत्येतास्त्रिषः शंसेत् ।

२७. विश्वस्य देवीमित्येवमादिका दिपदा शस्तव्या विंशत्यचरा । प्रथमः पादो द्वादशाचरो ज्याद्वितीयो ऽष्टाचरः ।

२८. दृष्टस्यते अति यदयो अर्हादित्येतया परिदधात् ।
वार्हस्यत्यया परिदधातीति श्रुतेः ।

२९. दिरेवाश्विनावाङ्मयते प्रतिपदे चैव परिधानीयाये
चेति (१८ ४) श्रुतेः ।

३०. तथा शंसेधया तच्छस्त्रमाश्विनं नानाकन्दस्यमपि संपदा
दृष्टतीनां सहस्रं संपद्यते । यद्यथन्यच्छन्दस्काः स्तोत्रियाङ्कन्दोगानां
तथापि ककुप्कार एव कर्तव्यः सूचारमममर्थ्यात् । अत्र कैश्चि-
दाश्विनपद्धत्यर्थाः सप्त श्लोका उपदिष्टास्ते लिखन्ते ।

ज्ञातं तथाश्विनं प्राज्ञैर्यथा सूचकतोदितम् ।

वृक्षमारभ्यते वक्तुं मन्दधीप्रतिपत्तये ॥१॥

त्वमग्ने ऽग्ने कदागन्त पुन त्वेति जनस्य च ।

युवोरित्यन्तरैस्वकैराभ्यो याः प्रागनन्तराः ॥२॥

दशाधिकाश्चतुर्भिर्द्वे चिंशदभ्यधिका चिभिः ।

एकादश दशैकाग्यास्तिस्रो द्वे च पृथक्पृथक् ॥३॥

आश्विनप्रकृतेरेता यथासङ्गं सुमेधसा ।

ष्टचः प्रातरनुवाकादुद्धतंथा यथाक्रमम् ॥४॥

धेनुः स्तुपे नरेत्या वामतारिमेत्यतः परा ।

यथासङ्गं प्रयोक्तव्या नासत्या मे प्र वामिति ॥५॥

अत्रिर्यदां स मे वपुरुत त्या प्रति वां रथम् ।

हृचो वृकाय भूतांश्च आसासेका यथाक्रमम् ॥६॥

चतस्रो दादश ताभ्य एकादश ततः पराः ।

अग्निं समिद्धः कायं वामिति कार्यं यथोदितम् ॥७॥

२१. इमे सोमासस्तिरोऽश्व्यास इत्येवमादिका प्रैषान्तः^१
पठिता पुरोनुवाक्या कार्या ।

२२. होता यत्तदग्निना सोमानामित्येवमादिकः प्रैषो भवति ।
आप्तोर्यामे ऽप्ययमेव प्रैषो ऽतिरिक्तोक्त्येव्वाहितः^२ ।

२३. उभा पिबतमग्निनेत्येतया प्र घामन्धांसीत्येतामध्यर्धां
संधायोत्तरेणार्धर्चनं षषह्वरोति ।

२४. विराजैव यजेदिति ह स्याद कौषीतकिरिति श्रुतेः ।

२५. अग्निना वायुना युवं सुदधेति त्वेव स्थिताग्निनी चिष्टुप्
तिरोऽश्वयवतीति (१८. ५) श्रुतौ विशेषप्रशंसनादियमेव युक्ततरा ।

२१.

१. चिष्टुत्सङ्ख्याको बहिष्यवमानो भवति । सत्यपि च्छन्दो-
गानां स्तोत्रे^१ गानारूपे स्वमतप्रकाशनार्था षट्सूचीः ।

२. सन्धिषाम अग्निं स्तोत्रं तदपि चिष्टदेव भवति ।

३. आदौ बहिष्यवमानस्तोत्राणि^२ चत्वार्यज्यानि माध्यन्दिनस्य
पवमान इत्येतानि पञ्चदशानि भवन्ति ।

४. रात्रिपर्यायस्तोत्राणि पञ्चदशान्येव । सङ्ख्यासामान्यात् क्रमेण
वचनं सन्धिषामवत् ।

१ C D त्रैषस्त ।

२ C यत्तदिति in marg नूनं instead of य D यत्तदिति ?

३ C D स्तोत्रे स्तोत्रे ।

४ C आदौ बहिष्यवमानस्तोत्रम् । ततोऽनन्तराणि पञ्च स्तोत्राणि । चत्वार्यज्या
ज्यानि etc

५. चत्वारि पृष्ठान्याभंवथ पवर्मानः ।

६. अग्निष्टोमसाम चीष्णक्यानि षोडशी च ।

७. एष ज्योतिष्टोमो नाम चतुःसंख्यो ऽपि भवतीत्यर्थः । ज्योतिष्टोमघोदनायामेतस्य ग्रहणं द्रष्टव्यं । सोमयागस्य प्रधानं । इतराणि दीक्षणीयादीनि तदङ्गानि । सोमयागस्य ज्योतिष्टोम-
शब्दवाच्यत्वात् । एतानि ज्योतींषि चिष्टदादयः स्तोमाः यस्मैते भवन्ति स ज्योतिष्टोमः । सोमपणनाच्चेते भवन्ति । तत्संनिधौ श्रवणात् । ग्रहं गृहीत्वा चमसं सोक्षीय स्तोत्रमुपाकरोतीति ।

८. एत एव स्तोमा ये चिष्टदादयस्यो ऽभिज्ञवत्स्यापि यत्तदस्य भवन्ति । एत एवेति वचनाज्ञायमेव क्रमः । प्रथमोत्तमे अक्षनी ये एवंक्रमेण ।

२२.

१. अग्निरिष्टकाचयः सोमयागाङ्गं द्वितीयादिषु सोमयागेषु । तत्संबन्धेन धर्मविशेषा वक्तव्यास्तदर्थस्तुशब्दः । चेदग्निं चेत्यमाणस्य यदृच्छया यजमानस्य अदीक्षितस्य प्राग्दीक्षणीयाया इत्यर्थः । इष्टिर्वक्ष्यमाणिका भवति ।

२. एतानि त्रीणि हवींषि भवन्ति ।

३. गुणाशङ्कया सदेहो मा भूदिति सूचम् ।

४. ब्रह्मा प्रजावदा भरेति सुरोनुवाक्या । ब्रह्म च ते जात-
वेदो नमश्चेति याज्या । १ किमर्थमग्रये ब्रह्मण्यत इत्युच्यते । द्विप्र-

भृतिषु चोदनानुपूर्व्येणेति सिद्धत्वात् । उच्यते । शाखान्तरेण प्रकृत-
गुणमिष्टिचयं समाधातं कचित्कचिदिष्टिदयं । तस्यार्थस्य प्रति-
पादनार्थमेवमुक्तम् ।

५. अर्चन्तस्त्वा हवामहे अग्नेः सचवतः पुरोनुवाक्या । अस्मा-
कमग्ने अश्वरं जुपस्वेति याज्या । अग्ने द्युम्नेन जागृवे इत्यग्नेः सच-
भृतः पुरोनुवाक्या । खदस्त्र हव्या समिषो दिदौहीति याज्या ।
उत्तरयोरिति सचवत्सचभृतोः पृथगपीष्टिर्ब्रह्मण्यत एवमिष्टिद्वय-
मपि शाखान्तरे ऽस्तीति ज्ञायते । स्वशाखायां तु चिहविष्का
एकैवेष्टिः ।

६. इयमिष्टिः संनिवपनप्रयोजना बहूनां चेत्यमाणानां भवति ।
ते वै दीक्षित्यमाणा अग्नींसंनिवपन्त इत्येवमुपक्रम्य सर्वमाज्ञातं ।
बहूनामिति सन्निषो ऽभिप्रेत्योक्तम् ।

७. एकस्य चिन्ततः संनिवपनाभावात् उखामंभरणप्रयोजना
इयमेवेष्टिर्भवति । उखा विशिष्टाग्निप्रधारणार्थां स्वासीविशिष्टप्रमाणा
आध्वर्यवधर्मसमुदायवती । तस्या इद्वानन्तरं उपकरणानि, संनिवप-
नीत्यत्र ब्रह्मणः साध्यर्थं वचनम् ।

२३.

१. अग्निचित्यायामयं चापरो धर्मविशेषः । आध्वर्यवाधीतेन
क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवति । अथैतेन प्राजापत्येन पशुना
यजन्त इति श्रुतेः ।

२. वायव्यो वा पशुबन्धो भवति शाखान्तरात् ।

३. पशुबन्धो भवतीत्यनुवर्तते । वाग्रब्दो विकल्पार्थः । पूर्वसूत्रा-
दनुवर्तमान एवोच्यते । कथं नाम अग्निभ्यः कामायेत्येतच्छाखान्त-
रोक्तमुपसंगच्छेत ।

४. पुरुषो वैश्यो राजन्यो वा । अजः क्षात्रः । अविर्मेषः ।
गौरश्च । पशुशब्दः^१ पुरुषे ऽपि द्रष्टव्यः । इति पञ्च पशवः । इति
प्रकारप्रदर्शनार्थः । एवंप्रकारा अध्वर्युशाखास्तु बहवो विकल्पाः ।

५. अजो वा एक एव पशुर्भवति । त्वपरो विषाणरहितः ।

६. प्राजापत्ये पशौ केचिद्वायव्यं पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति । यद्देवत्यः
पशुर्भवति तद्देवत्यं पशुपुरोलाशमनुनिर्वपतीति प्राप्ते ।

७. वायवे पशौ एके प्राजापत्यं पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति ।

८. अग्नये वा कामायेति यो ऽयमुक्तस्तस्मिन्नेके वैश्वानरीयं
पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति ।

९. प्राजापत्यस्येति वचनात् सर्वत्र ।

१०. प्राजापत्यस्येति वर्तते ।

११. एकया च दशभिश्च स्तभ्यते । राये तु यं जज्ञत् रोद-
सीमे । कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः । इत्येताः पुरोनुवाक्का वायव्यस्य
वपापुरोलाशपशूना । पौवोअज्ञान् रयिवृधः सुमेधाः । अथाभि-
धांसि दायांसमच्छ । अ वायुमच्छा वृहती मनीषेत्येताः पूर्ववत्
याज्या वायव्यस्य । नियुत्वतो ऽप्येता एव ।

१२. आ ते वत्सो मनो यमत् तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाग्निः परेषु

धामस्त्रित्येता आग्नेयस्य^१ वपापुरोक्षाशपशूनां पुरोनुवाक्याः । वयं ते
अद्य ररिमा हि कामं अश्याम तं काममग्ने तवोती ईले च त्वा
यजमानो हविर्भिरित्येता याज्याः । अग्नेः शुद्धस्याप्येता एवान्या-
संभवात् । आग्नेयस्येति शुद्धस्याप्येवं निर्दिष्टात् ।

१२. यज्वत् यज्वचनेनेति यावत् । पशुनिगमाः मेधमित्येव-
मादयः पञ्चसु पशुषु क्रियमाणेषु वृधिवीं शरीराणीति यावत् ।
प्राप्तमेवैतदुच्यते संदेहव्युदासार्थम् ।

१४. एकवचनान्तेन पशुनिगमा अत ऊर्ध्वं । चतुर्णामसु
कायप्रासनं ततो नृदिष्टकार्यापद्येति (क्ता० १६.१.१८) शरीराणां
विनियोगात्^१ । अग्नेन यज्ञसमाप्तिस्तस्मादेकवदत ऊर्ध्वम् ।

२४.

१. अयं चापरो धर्मविशेषः साग्निचित्ये ।

२. एतानि त्रीणि हवींषि दीक्षणीयायां भवन्ति ।

३. त्वान्नु चविष्यां अव इति पुरोनुवाक्यादित्येभ्यः । धारयन्त
आदित्यासो जगत्स्या इति याज्या । इतरयोः पूर्वोपदिष्टाः ।

४. पञ्चहविषं दीक्षणीयामिष्टिमेके तन्वत इति (१८.४) श्रुतेः ।

५. क्रमार्थं वचनं चतुर्थः पञ्चम इति ।

६. एकहविः पञ्चहविर्वातिथ्या कार्या । अथैतामातिथ्यां पञ्च-
हविषमवेष्टिमेके तन्वत इति श्रुतेः ।

७. आग्नेयैन्द्रौ पुरोलाशौ वैश्वदेववार्हस्पत्यौ चरु वेण्वस्र
मवकपालः ।

८. शुचिमर्कैर्हस्पतिमिति वार्हस्पत्यस्य पुरोनुवाक्या । तं
शग्मासो अरुषासो अद्या इति याज्या । शेषाणां पूर्वोपदिष्टाः ।

९. चितिभ्यः प्रणीयमानाभ्य इत्येवमादिना निगदेन संप्रेषितो
वक्ष्यमाणमनुवचनमाह ।

१०. पुरीय्यासो अग्नयः प्रो त्ये अग्नयो ऽग्निषु विश्वेभिरग्ने
अग्निभिः अग्ने विश्वेभिरग्निभिरित्येता षट्सो ऽनुमुवन् इष्टकाः
प्रणीयमानाः पश्चादनुसमेति । अथैता वक्रग्रीरन्वाह बह्वन् क्षमौन्
प्रणयन्ति ता वै चतस्रो भवन्तीति (१८. ४) श्रुतेः ।

२५.

१. संचिते ऽग्निस्थले परिष्टुते सामभिर्वक्ष्यमाणं कर्म ।

२. प्रजापतिश्चदयसामपरिष्टवादनन्तरं अग्न्युक्थमनुग्रंस इति^१
संप्रेषितो ऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः सूर्यो ज्योति-
र्ज्योतिः सूर्य इत्याज्येयस्त्रुष्णींशंस उक्तः । यद्य त्रुष्णींजपः पिता मात-
रित्येत्यादिस्तेन जयेन महोक्थं शंसति । आहावस्तत्र य उक्तस्तं न
करोति । यत्तत्पहणात्स एव क्रमः परिगृह्यते ।

३. वैश्वानरायानुब्रूहीति संप्रेषितः पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया^२

१ C D om the Praisha

२ A in marg. अवापानं and नाभिं यज्जाना ।

यजति । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ग्रहार्थं । परिसङ्ग्रहा च प्रकृतिं निवर्तयति ।

४. प्रयाजानुयाजान्वा सुक्तां श्रिष्टान्यङ्गानि भवन्ति ।

२६.

१. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः । अग्नीषोमीयस्य पशोः पुरोलाशमनुगतानि देवसूक्त्यो वक्ष्यमाणान्यो देवताभ्यो देवसूक्त्यङ्गि-
काभ्यो हवीषि भवन्ति । काभ्यः पुनस्ताभ्य इत्यत आह ।

२. अग्नये गृहपतये इत्येवमादिभ्यो ऽष्टभ्यः सगुणेभ्यो ऽष्टौ हवीषि भवन्ति । ता वा अष्टौ भवन्तीति (१८. ५) श्रुतेः ।

३. अग्निर्होता गृहपतिः स राजेत्यग्नेर्गृहपतेः पुरोनुवाक्या ।
हव्यवाक्श्रिरजरः पिता न इति याज्या । त्वं च सोम नो वश
इति सोमस्य वनस्पतेः पुरोनुवाक्या । ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीना-
मिति याज्या । आ विश्वदेवं न प्रमिष इति सवितुः सत्यप्रसवस्य
क्रमेण याज्यापुरोनुवाक्ये । यथा नो अदितिः करदिति हृद्रस्य
पशुपतेः पुरोनुवाक्या । उप ते स्तोमान् पशुषा इवाकरमिति याज्या ।
हृहस्पते प्रथमं वाचो अपमिति हृहस्पतेर्वाचस्पतेः पुरोनुवाक्या ।
हंसैरिव सखिभिर्वावदङ्गिरिति याज्या । इन्द्रं वयं महाधन इती-
न्द्रस्य ज्येष्ठस्य पुरोनुवाक्या । उहं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति
याज्या । मिचस्य चर्षणीधृतो महो आदित्य इति मिचस्य सत्यस्य ।
अनधिगच्छंस्तस्मिन्ने दैवतेन तुष्येदिति वचनात् (१. १७. ५) ।

दमं मे वरुण शुधीति वरुणस्य धर्मपतेः पुरोनुवाक्या । यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जन इति याज्या ।

४. देवसूहविर्भ्या ऽनन्तराणि सर्वपृष्ठानि हवीषि वक्ष्यमाणानि भवन्ति ।

२७.

१. अग्नये वामन्तिकाय गायत्राय त्रिष्टुते राधन्नरायेत्येवमादिभ्यः मगुणेभ्यो^१ दश सर्वपृष्ठानि हवीषि । तानि वै दश हवीषि भवन्तीति श्रुतेः ।

२. अर्धन्तस्त्वा हवामहे अग्नेर्वासन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या । इन्द्रस्य पूर्वोपदिष्टे । इन्द्रं वो विश्वतो मादयस्व हरिभिरिति गुणविशिष्टजिज्ञानधिगमात् । विश्वे देवासः स्तौर्णे बर्हिषीति वैश्वदेवस्य पूर्वोपदिष्टे । अतन यावतावृधाविति मित्रावरुणयोः शारदादिगुणयुक्तयोः^२ पुरोनुवाक्या प्र याहवा सिद्धतं जीवसे न इति याज्या । वृहस्पतेर्जुषस्व न इति वृहस्पतेर्हैमन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या । एवापित्रे विश्वदेवाय वृष्ण इति याज्या । अनागसो ऽदितय इति सवितुः त्रैश्विरादिगुणविशिष्टस्य^३ पुरोनुवाक्या वाममद्य सवितर्वा-मसु श्व इति याज्या । अश्वद्य नो अनुमतिरित्येवमादिकानुमतेः पुरोनुवाक्या अन्विदनुमते त्वमित्येवमादिका याज्या । वेश्वानरो न ऊतय इत्यग्नेर्वेश्वानरस्य पुरोनुवाक्या पृष्ठो द्विवीति याज्या । एते

१ C D मगुणयोः ।

२ C D गुणयोः ।

३ C गुणयुक्तविशिष्टस्य । D गुणयुक्तस्य ।

पूर्वापदिष्टे एव । द्विरण्यगर्भं समवर्तताय इति कस्य पुरोनुवाक्या यः
प्राणत इति याज्या । एते अपि पूर्वापदिष्टे एव । उत त्वामदिते
महीत्यदितेर्विष्णुपत्न्याः पुरोनुवाक्या महीम् पु मातरमिति
याज्या । तस्मिद्भानधिगमात् ।

२. यच्च^१ तन्त्रे पशुप्रयुक्तमङ्गजातं तस्मिन्ध्वींषि चोद्यमानानि
प्रधानदेवतासंघन्धेन परतन्त्रोपनिपातीनि निगमानावाहनादौक्त्वा
लभन्ते ।

४. वपान्तमनूबन्ध्यायाः कर्म परिसमाप्य त्वष्टुदेवताकेन पशु-
मोपांशु पत्नीशाले प्रचरन्ति । नाग्निः प्रणीयते । अथ सुन्वन्ति
यावद्धं कामयन्ते । अयानूबन्ध्यस्य वपायां संस्थितायां त्वाष्ट्रेण पशु-
नेत्येवमाद्युपक्रम्य (१८.४) सर्वमाधातम् ।

५. तं त्वाष्ट्रं पशुं त्वाष्ट्रपशुकर्म पर्यग्निकरणान्तं कृत्वा उत्सृजन्ति
न संस्थापयन्ति । पर्यग्निकृतसुत्सृजन्ति न संस्थापयन्तीति श्रुतेः । न
संस्थापयन्ति वपायाः पूर्वं सकलं क्षुर्वन्तीत्यर्थः । तत आवाहनं
भवति । तथा च श्रुतिः । तदाह्वयदेते देवते आवाहयति त्वष्टारं
च वनस्पतिं च काश्येते इष्टे भवत इति प्रयाजेषु वा एते देवते
यजति तवैवाश्येते इष्टे भवत इति (१८.६) ।

६. वाग्रन्तो विकल्पार्थः । पशुधर्मेणा आज्येन । न प्रतिनिधि-
विधिविकारः शब्दानां । न च पशुद्रव्यसंबन्धिनो धर्माः कर्तव्याः ।

७. शिवस्त्वष्टरिह गहीति पुरोनुवाक्या प्रथमभाजं यशसं
वयोधामिति याज्या । त्वाष्ट्रस्य पशोराज्यपत्तेर् भवेत् ।

२८.

१. साग्निचित्य एव प्रकरणात् । अथानूबन्ध्यस्य पशुपुरोलाश-
मन्वच्चि देविकाभ्यो हवींषि निर्वपन्तीति (१६. ७) श्रुतेः ।

२. अनुमत्यादीनि पञ्च हवींषि भवन्ति । तानि वै पञ्च
हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

३. अनुमत्याः पूर्वोपदिष्टे । विभक्तिद्वयस्य विशेषः । १राका-
शिनीवालीभ्यां पूर्वोपदिष्टाः ।

४. देविकाहविर्भ्यां ऽनन्तराणि देवीभ्यो हवींषि भवन्ति ।
चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः । अथ द्वेके देवीभ्यो हवींषि निर्व-
पन्ति । तथा १ तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

५. अद्भ्य इत्येवमादिभ्यो दशभ्यो दश देवीहवींष्युच्यन्ते । तेषां
वक्ष्यमाणिका याज्यानुवाक्याः ।

६. आपो हि द्वा मयोभुव इत्यपां पुरोनुवाक्या । यो वो
वृताभ्यो अरुणोदु लोकमिति याज्या ।

७. या ओषधीः पूर्वा जाता इत्योषधीनां पुरोनुवाक्या ।
अति विश्वाः परि द्वा इति याज्या ।

८. यूयं गावो मेदयथा ह्यग्रं चिदिति गवां पुरोनुवाक्या ।
न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुत इति याज्या ।

९. प्रति या सूनरी जनीत्युषमः पुरोनुवाक्या । मत्या सत्ये-
भिर्महती महद्भिरिति याज्या ।

१०. राक्षी व्यख्यदायतीति राक्षेः पुरोनुवाक्या । ये ते राक्षि
नृचक्षस इत्येवमादिका याज्या ।

११. दे ते चके सूर्य इति सूर्यायाः पुरोनुवाक्या । सुकिं-
शुकं शस्त्रसिं विथरूपमिति याज्या ।

१२. एन्द्र याहि हरिभिरिति दिवः पुरोनुवाक्या । सखे
विष्णो वितरं वि क्रमस्वेति याज्या ।

१३. स्योना प्रथिवि भवेति प्रथिव्याः पुरोनुवाक्या । बलित्या
पर्वतानामिति याज्या ।

१४. देवीं वाचमज्जनयन्त देवा इति वाचः पुरोनुवाक्या ।
यद्वायवदनयविचेतनातीति याज्या ।

१५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति गोः पुरोनुवाक्या ।
वसोविदं वाचमुदौरयन्तीमिति याज्या ।

१६. देवीभ्यो जनतरं दिशामवेष्टीर्भवन्ति । चकारः पूर्वैः
सह समुच्चचार्यः । अथ कैके दिशामवेष्टीः कुर्वन्तीति श्रुतेः तथा
तामि वै पङ्कवींषि भवन्तीति च ।

१७. अग्नय इत्येवमादिभ्यो देवताभ्यः षड्भ्यः पङ्कवींषि ।
तेभ्यः पूर्वोपदिष्टा याज्यापुरोनुवाक्याः ।

१८. अयं चापरः सामिचित्ये विशेषः । संस्थितायामुदवमा-
नीयायामिष्टौ अग्निहोत्रहोमान्ते नैत्रावरुणा पयस्यया यागो
भवति । तथा चानिष्टाग्निचिन्मैयुनं न चरेत् । प्राजापत्यपशुयाना-
दारभ्यायं प्रतिषेधः । तथैव शतपथश्रुतेः । तत्र हि प्राजापत्यपशु-
प्रकरणोक्तं । तदाङ्गर्नैवेन पशुनेहोपरि शयीत न मांसमश्रीयान्न

मिथुनमुपेयात्^१ पूर्वदीक्षा वा एव पशुः अनवकृतं वै तद्यद्दीक्षित
 उपरि शयीत यन्मांसमश्रीयाद्यन्मिथुनमुपेयादिति । न त्वेवेषा
 दीक्षा नैव हि मेखलास्ति न छण्णाजिनमिष्टकां वा एतां कुरुते
 तस्मादु काममेवोपरि शयीतेतदु सर्वमन्नं यदेते पशवस्तदस्याचा-
 समारब्धं भवति तद्यानि कानि चामधुनो ऽग्नानि तेषामस्य सर्वेषां
 कामाशनं यदि लभेत । मिथुनं तु नोपेयात्पुरा नैत्रावरुण्यै पय-
 स्स्याया इति । दिरभ्यासो ऽथायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं
 चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये नवमे
 अध्यायः समाप्तः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

१.

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।

अक्षरं तद्भाष्यार्थं सुञ्जसूत्रुरकल्पयत् ॥

उक्तो ज्योतिष्टोमः सामिचित्यः । इदानीं श्रुतिक्रमेण गवाम-
यनप्रकरणान्नातानि चतुर्विंशतिरहान्यनभ्यावृत्तिरूपाणि वक्तव्यानि ।
तेषां तावदुपदेशलाघवाय सत्ताहीनोभयप्रकृतिरूपं द्वादशाहमाह ।

१. शुद्धपक्षविशिष्टायामष्टम्यां द्वादशाहाय दीक्षन्ते । तिथि-
नियमः शाखान्तरात् । प्रक्रमप्रसवोत्यागान्येवमेव हि शुक्ले संभा-
ध्यन्ते । प्रकृतिवत् ।

२. दीक्षापरिमाणं शाखान्तरात् ।

३. नियमार्थं वचनम् ।

४. सुत्यान्यहानीति सावनमानपरिच्छिन्नान्यहानि द्वादश
भवन्ति ।

५. अतिरात्रसंज्ञं सुत्यानां प्रथममहर्त्तमं च भवतः ।

६. प्रथमोत्तमयोरहोर्मध्ये दशकोऽहर्गणो दशरात्रसंज्ञको
भवति । तस्याप्यवयवशो नामानुच्यन्ते शास्त्रसंख्यद्वाराय ।

७. तस्य दशरात्रस्य यः प्रथमः षडहः स पृथ्व्यसंज्ञो भवति ।

८. षडहानन्तरं त्रयोऽहर्विशेषाच्छन्दोमसंज्ञा भवन्ति ।

९. छन्दोमेभ्योऽनन्तरं दशममहर्भवति । संज्ञा शास्त्रसंख्य-
द्वारया ।

१०. अयं यज्ञो देवया अयंमिधेध इति हा रियोजनस्य याज्या भवति ।

११. अननुवपद्भूत एव हारियोजने ऽभिप्रेषितो मैत्रावरुणः परा याहि मघवन्ना च याहीत्येतां पुरोनुवाक्यामुक्त्वा जायेदस्मं मघवन् सेदु योनिरित्येतां वा । इह मद एव मघवन्निह तेभ्य इत्येवमादिकमतिप्रैषमाह द्वितीयप्रभृतिस्वहःसु ।

१२. प्रायणीयाख्यं प्रथममहरतिरात्रसंख्यं तस्मिन्पत्नीसंयाजान्ते तदहरेवाग्निष्टोमसंख्यमहः प्रारभ्यते । अतः प्रायणीयहारियोजने ऽननुवपद्भूते पुरोनुवाक्यामनूच्यातिप्रैषो विकल्पेन भवति । यदा च प्रयुज्यते तदा यथासमाख्यातं भवति । यःशब्दस्य सुत्याभिप्रायात् ।

१३. आग्नीध्रो ऽतिप्रैषिते खस्य धिष्यस्य पञ्चादुपविशाह यः सुत्या वामित्येवमादिकं मन्त्रम् ।

१४. अयं यज्ञ इत्यादि यदनुक्रान्तं तदेतत् प्रागुत्तमादङ्गो नित्यं भवति ।

१५. प्रागुत्तमादङ्गः पत्नीसंयाजान्तान्यहानि भवन्ति ।

१६. प्रागुत्तमादङ्ग इति वर्तते । इत्यासूक्तवाक्योः प्रागुत्तमादङ्ग आग्निधो न निर्वक्तव्यः ।

१७. यजमाननामधेयस्य सूक्तवाक्ये प्रागुत्तमादङ्गो ऽग्रहणम् । अद्वादशाहविकारेष्वप्यहर्गणेषु नित्यमेतत् प्रागुत्तमादङ्ग इत्यादि यदनुक्रान्तं तद् भवतीत्यस्यार्थस्य प्रकाशनार्थश्चकारः ।

१८. प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोः प्रउगे मारस्वतसूचो नित्यः । नित्यमेतदित्यधिकारात् । माधुच्छन्दसे वेति विकल्पो मा

भूदिति सूचारम्भः । अन्येष्वहःसु वचनप्रामाण्यात् यथोक्तः सारस्वतः ।

१८. माधुच्छन्दसः प्रउग इत्येवमुच्यमाने अदादशाहविकारे-
व्यहःसु वा सारस्वतसूचो भवति ।

२०. अहःसंघातेष्विति दिराचयहणात्सिद्धे संघातयहणं धन्वि-
क्षोचार्थं । तेनायमर्थो भवति । दिराचप्रभृतिषु अतिराचगणेषु
यस्मिन् काले होता आश्विनं शंसेत्तत्समकास्तमेव नैवावरुणः
प्रातरनुवाकमनुभूयादहर्गणेषु अग्नीषोमीयानां तन्ममद्भजातं ऊर्ध्वं
चावभृथाहिभावात् ।

२.

१. चितृत्क्षोमं सर्वमेवाहः । रयन्तरष्टं नियमतः । अग्नि-
ष्टोमसंख्यं । प्रथममिति शास्त्रसंख्यवहारायं नाम द्वाग्राचिकं तस्येद-
मिति । चितृत्क्षोमं रयन्तरष्टमग्निष्टोम इति पूर्वकारिवशादन्य-
थापीति चेत् । सत्यं । तथापि स्तुत्यनुकारेण^१ वचनम् ।

२. व्यूह इति द्वाग्राचस्य विशेषाख्या । समूह इति च । तच्च
व्यूहपक्षे उपप्रथमो अध्वरमित्येतदान्यसूक्तं भवति । ग्राह्यस्याव्य-
सूक्तस्यैव निवृत्तिर्नामधेयात् । प्र वो देवायाग्रय इति समूहपक्ष
आज्यं भवति । तथैव श्रुतत्वात् ।

३. उभयोरपि व्यूहममूहयोः सह सारस्वतेन । प्रउगवचनात् ।

४. आ यानिन्द्रो ऽवस उप न इति महन्ततीयमेतत्सूक्तं भवति ।
ग्राह्यतस्य सूक्तमाचस्यैव निवृत्तिः । तथा श्रुत्युपपत्तारम् ।

५. आ न इन्द्रो दूरादा न आसादित्येतत्सूक्तं निष्केवल्यं भवति ।

६. अध्वर्या उपहवमिद्वाम्ने वर्चस्विन्नित्येवमादिना मन्त्रेणाति-
याह्यं माहेन्द्रमनुज्जतं^१ भक्षयति । यजमानो मन्त्रलिङ्गात् । भक्षणं
यजमानैरिति च कात्यायनस्य ।

७. युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति सावित्रमिति वच-
नात्प्राकृतनिवृत्तिः । इहेह वो मनसा बन्धुता न इत्याभवं । हयो
न विद्वौ अयुजि स्वयं धुरीति वैश्वदेवं । देवानां पत्नीरिति द्वे वा
परिहाप्य । एवमेव श्रुतत्वात् । इति वैश्वदेवे विकार इति वचना-
च्छेषं प्राकृतम् ।

८. अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमित्येषा पञ्चजनीया परिधा-
नीया । सर्वत्र द्वादशाहविकारेभ्यपि^२ कार्या ।

९. विकार इत्यनुवर्तते । प्र शर्धाय मास्ताय स्वभानव इत्ये-
तन्माहृतं प्राकृतस्य निवृत्तिं करोति ।

१०. एतावतो ऽग्निष्टोमसंख्यादूर्ध्वं सप्ताहान्युक्त्यसंख्यानं भवन्ति ।

११. द्वाशरात्रिकं चतुर्थमहः षोडशत्यन्तं कार्यम् । अथोक्त्या-
न्युपेत्य सप्तौ षोडशानमुपयन्तीति चतुर्थ एव श्रुतेः ।

३.

१. पञ्चदशस्तोमं स्तोत्रम् । एवमेवादहर्दहत्पृष्ठविशिष्टं द्वितीय-
मित्येवमाख्यं भवति ।

२. अग्निं दूतं दृणीमह इत्येतदाव्यसूक्तं ब्रूह्मपक्षे भवति ।

२. त्वं हि चैतवद्यश्च इत्येतदाज्यसूक्तं समूह्ये भवति । किंतु यचैतत्सूक्तं प्रयुज्यते तत्र सर्वचोत्तमां मुक्ता प्रयुज्यते ।

४. वक्ष्यमाणः प्रउगो गार्त्तमद् इत्येवंनामा । शास्त्रसंख्यवह-
रार्थं नामकरणम् ।

५. अयं दक्षो वायस्यः ।

६. शुक्रस्याद्य गवाभिर इत्येका । उभा देवेति द्वे । इत्यय-
मैन्द्रवायवस्तुचः ।

७. अयं वां मित्रावरुणेत्येवमादौनि चत्वारि दक्षानि मैत्रा-
वरुणमाश्विनमैन्द्रं वैश्वदेवमिति ।

८. उत स्यां नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरित्येवमादिकः
सारस्वतस्तुचः । इत्येतानि सप्त प्रउगदक्षानि प्राकृतानां निवृत्तिं
कुर्वन्ति नान्यस्य । प्रउगदक्षानीति वचनात् ।

९. विश्वानरस्य वसतिमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् । इन्द्र
इत्सोमपा एक इत्यनुचरो मरुत्वतीयस्य प्रस्वस्य । तथैव श्रुतेः ।

१०. प्राकृतस्य प्राङ्मणस्यत्यस्य निवृत्तिः । तन्नामधेयस्य द्रव्या-
न्तरे श्रुतत्वात् ।

११. इन्द्रधोमं सोमपते पिबेमभित्येतत्सूक्तं मरुत्वतीयं भवति ।
अर्थाप्राकृतनिवृत्तिः ।

१२. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतत्सूक्तं निष्केवज्यं भवति ।
तथैव श्रुतेः ।

१३. इन्द्रौजस्विचित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो ऽतिपाद्यं
भक्षयति । प्रत्यगाग्नीर्यागात् ।

१४. विश्वो देवस्य नेतुरित्येषा वैश्वदेवस्य प्रतिपद्भवति ।

१५. विश्वो देवस्येत्येतस्या उत्तरे । अस्य हि स्वयंशस्तरमित्येते भवतः ।

१६. आ विश्वदेवं सत्पतिमित्यथं वृचो ऽनुचरः ।

१७. तद्देवस्य सवितुर्वीर्यं महदिति सावित्रं । ते हि द्यावा-
पृथिवी विद्यमानुवेति द्यावापृथिवीयं । यज्ञस्य वो रथं विश्वपतिं
विश्वामिति वैश्वदेवम् । इति वैश्वदेवे विकारः । विकारवचना-
दन्यत्प्राकृतम् ।

१८. वृचस्य वृष्णो अहस्य नू. सह इति वैश्वानरीयं । वृष्णे
शर्धांय सुमखाय वेधस इति मारुतं । नू चित्सर्वाजा अमृतो नि
तुन्दत इति जातवेदसीयमित्याग्निमारुते विकारो ऽन्यत् प्राकृतम् ।

४.

१. सप्तदश स्तोमाः सर्वेषु स्तोत्रेष्वस्मिन्नहनि तदिदं सप्तदश-
स्तोममहः । वैरूपपृष्ठमिति वैरूपं नाम निष्केवल्यस्तोत्रस्य साम ।
तृतीयमिति शास्त्रसंख्यवह्नारथं नाम । स्तोमातिशंसनार्थं स्तोम-
सङ्ख्यावचनम् ।

२. त्रिष्यण्डसु गायत्राष्टान्यानि व्यूहपचे । गायत्रप्रातः-
सवनो ह्येष अह इति (१२. २) श्रुतेः ।

३. त्वमग्ने वसूरिहेति समूहपचे आन्धं भवति । अन्यत्रापि
यत्रास्य प्रयोगस्तत्र सर्वत्रोत्तमां परिहाप्य ग्रंथेत् ।

४. श्रौष्टिह आचेय इत्येवंसंज्ञको ऽस्मिन्नहनि प्रउगो वाय-
व्यादिद्वचसप्तको भवति ।

५. वायव्यस्य द्वचस्यैका भवति ।

६. वायो याहि शिवा दिव इत्येते द्वे पूर्वा चैका एवमधौ
वायव्यसृष्टः ।

७. एवमेष ऐन्द्रवायवसृष्टः ।

८. आ मित्रे वरुणे वयमिति नैचावरुणसृष्टः ।

९. श्रौष्टिह आग्निनसृष्टः समाख्यानात् ।

१०. आ याज्ञद्रिभिः सुतमित्यैन्द्रसृष्टः ।

११. सजूर्विंशेभिर्देवेभिरित्येवमादिको वैश्वदेवसृष्टः ।

१२. उत न प्रिया प्रियास्त्रिति सारस्वतसृष्टः । इति प्रवृ-
त्तचानीति वचनात् प्रवृत्तचक्षानामेव निवृत्तिरन्यत्राहृतम् ।

१३. तंतमिद्राधसे मह इति महत्त्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः ।
अथ इन्द्रस्य सोमा इत्यनुचर इति च ।

१४. त्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्ययं ब्राह्मणस्पत्यः स्वधर्मेण प्रगायः ।

१५. ध्ययमा मनुषो देवतातेति सूक्तं महत्त्वतीयं भवति ।

१६. यद् द्याव इन्द्रेति वैरूपस्य स्तोत्रियः प्रागायेन धर्मेण ।
यदिन्द्र यावतस्त्वमित्यनुरूपः प्रागायेन^१ धर्मेणैव । वैरूपस्येतावन्यचा-
णुच्यमानौ प्रत्येतयौ ।

१७. इन्द्र त्रिधातु शरणमिति चिवाष्मामप्रगाय इति श्रुतेः ।

१८. अहं भुवं वसुनः पूर्यस्पतिरित्यैन्द्रसूक्तमिति श्रुतेः । यो

जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतस्मिंस्त्रैष्टुभे निविदं दधातीति च
श्रुतत्वात् । द्वियुक्तं निष्केवज्यं । उपजनस्य प्रकृतिं निवर्तयति । सूक्त-
विवृधावन्ये निविप्रथमे ताक्षाव इत्येतद्यथोक्तं कार्यम् ।

१८. सूर्यं धाजस्त्रित्येवमादिना मन्त्रेणातिग्राह्यभक्तौ यज-
मानकर्त्तव्यः । तत्सवितुर्वृणीमह इति प्रतिपदग्निष्टोमस्य ।

२०. अभि ता देव सवितरित्यभिवाननुचर इति श्रुतेः ।

२१. उदु य देवः सविता क्षिरण्येति साविचंसृचः । एत-
वती भुवनानामभिषियेति द्यावापृथिवीयसृचः । अनयो जातो
अनभौऽरुक्ष्य इत्यार्भवम् । परावतो ये दिधिधन्त आयमिति
वैश्वदेवे विकारः । अन्यप्राकृतम् ।

२२. वैश्वानराय धिषणामृतावृध इति वैश्वानरीयं । धारा-
वरा मरुतो घृण्णोजस इति मारुतम् । त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा
श्चक्षिरिति जातवेदसीयं । तथैव श्रुतत्वात् । इत्याग्निमारुते विकार
इति वाक्यग्रेयः । प्राकृतमन्यद्विकारवचनान् ।

५.

१. एकविंशस्तोममिति समाप्तो ऽहर्वचनः । स्तोमसङ्ख्या सर्वच
स्तोमसङ्गमने क्षोचकाणामुपयज्यते । वैराजश्रुमिति वैराजश्रुतो

२. अग्निं नरो दौधितिभिररण्योरिति समूहे वैराजमाज्य-
मिति (१२. ५) श्रुतेः ।

३. तथैव श्रुतेः । अ उच्यते ।

५. वायव्यस्य प्रथमा ।

६. विहि होवा अवीता इत्येते द्वे । एवं वायव्यसृचः ।

७. इन्द्रस्य वायवित्येवमादिको वायव्यात्परसृच ऐन्द्रवायवो भवति ।

८. यश्चिकेत स सुकतुरिति मैत्रावरुणसृचः ।

९. आ नो विश्वाभिरित्येवमादिसध्वंश्च आश्विनसृचः ।

१०. आ ता गिरो रथौरिवेत्यैन्द्रसृचः ।

११. अप त्वं वृश्निं रिपुमित्येषा वैश्वदेवदृषस्यैका भवति ।

अप त्वं परिपन्थिनमित्येषा न भवति । यूयं हि छेति साहचर्यात् ।

१२. यूयं हि छा सुदानव इत्येते वैश्वदेवस्य द्वे पूर्वोक्ता वैका ।

एवं वैश्वदेवसृचः । एकयानुष्टुभा छन्दिन्यायेनान्या अनुष्टुभः ।

१३. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति मारस्वतसृचो जागतः ।

जगत्प्रातःसवनो ह्येष अह इति (१२. ७) श्रुतेः ।

१४. सामूल्लिके प्रउगे प्र णो देवीति मारस्वतसृचो भवति ।

१५. तं ता यज्ञेभिरीमह इति यज्ञवत्या मरुततीयं प्रतिपद्यत
इति श्रुतेः ।

१६. पार्थिकस्य प्रथमस्य अहस्यानुचराः । इदं वसो सुतमन्धः ।

इन्द्र इत्सोमपा एकः । चय इन्द्रस्य सोमा इति । ये च ब्राह्मणस्यत्याः
प्र नूनं ब्रह्मणस्यतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यते प्रैतु ब्रह्मणस्यतिरिति उत्तर-
स्यापि अहस्य यथासङ्गेनैत एव ।

१७. शुधी हवमिन्द्र मा रिपण्य इति मरुत्वतीयमिति
(२२. ७) श्रुतेः ।

१८. इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोममिति त्वचः । इमं तु मायिनं
ज्व इति च । एतौ त्वचौ पूर्वं च सूक्तम् ।

१९. सूक्तविरुद्धावन्त्ये निवित्रयमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

२०. वैराजस्य पृष्ठस्य पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्येतौ स्तोत्रि-
यातुरूपौ सन्मूङ्क्षौ भवतः । न्यूङ्क्ष इत्योकारो ऽभ्यस्त उच्यते । तद्धर्म-
युक्तं स्तोत्रियातुरूपयोः शंसनम् ।

२१. त्रिपादा एता विराजः । तत्र मध्यमस्य पादस्य
द्वितीये ऽचरे यः खरस्तस्य द्विरोकारः सप्तमे ऽचरे यस्तस्यापि
स्थाने द्विरोकारइत्येवंरूप आनुष्टुभाख्यो न्यूङ्क्षः । तस्योदाह-
रणम् ।

२२. न्यूङ्क्षनीयस्येत्पाद इत्यादि (१२. १. ७) तत्रैव वक्ष्यामः ।

२३. वैराजाख्यं न्यूङ्क्षस्वरूपमुच्यते । इह तावन्मध्यमाख्यस्यैव
पादस्य द्वितीये ऽचरे दादशकल ओकारो ऽभ्यस्तः । तत्र श्रुतत्वात् ।
चिष्कल ओ उच्चार्य तत एकं दीर्घं स्वधर्मेण पुनरप्येवं द्विः इति
वैराजो न्यूङ्क्षः । अस्योदाहरणम् ।

२४. यं तो ओ ओ ओइ ओ ओ ओ ओइ ओ ओ ओ ओइ
सुपाव ह्ययथाद्रिः ।

२५. ओथा ओदैवेति प्रतिगरख^१ पलचरस्य द्वितीयचतुर्थयो-

रचरयोर्दिष्पूर्वं दिरुत्तरमित्यानुष्टुभः प्रतिगरः । अस्त्रोदाहरणम् ।
ओथो३ ओ३ मोदो३ ओ३ एवेति^१ ।

२६. ओथा मोदैवेत्यस्य वैराजन्यूहपच द्वितीये ऽचरे वैराजः^२
प्रतिन्यूहः प्रतिगरो^३ भवति^४ । आनुष्टुभप्रतिगरोदाहरणम्^५ ।

२७. वैराजप्रतिगरोदाहरणम्^६ ।

२८. ओथो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३
मोदैव इति ।

२९. इन्द्रमिद्वेतातय इत्यष्टेन्द्रः सावः प्रगाथः इति श्रुतेः ।

३०. तुभ्येदिमा भवना शूरविश्वेत्येतासां तिसृणां पूर्वयोर्न्यूहः
कर्तव्यः । सोचियासुरूपयोश्चैव न्यूहा उक्त्यमुखीययोश्चेति श्रुतेः ।

३१. कुह श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नयेति सूक्तं । युधस्य ते ह्यभस्य
स्वराज इति सूक्तं । त्वसु धः सचासाहमिति तिस्रः । इत्येतत्सूक्तद्वयं
द्वयं च निष्कैवल्यम् ।

३२. विश्वो देवस्य नेतुरिति । एषा प्रतिपद् द्वितीयादङ्गः
प्रतिपत्तया^७ ।

३३. हिरण्यपाणिमृतय इत्यूतिमाननुचर इति (२९. ८) श्रुतेः ।

३४. आ देवो सविता सुरव इति सावित्रं । प्र सावा यज्ञैः
पृथिवी नमोभिरिति सावापृथिवीयं । प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिय

१ A om from अस्त्रोदाहरण up to २६. २७. २८. २९. ३०. ओथो मोदैवेति ।

२ वैराजन्यूहपच तु ओथा मोदैवेत्येतस्य । ३ C om प्रतिगरो । ४ D om २६ २७.

५ C अस्य instead of आनुष्टुभप्रतिगरः । ६ C D om Sutra and Text

७ D om C in marg

इत्यार्भवं । त्रैष्टुभान्येतानि । त्रिष्टुप् द्वतीयसवन इति श्रुतेः । ॥
 शुक्रैतु देवी मनोपेति वैश्वदेवे विकारौ अन्यप्राकृतम् ।

३५. प्र मघाजो असुरस्य प्रशस्तिमिति वैश्वानरीयम् । क ई
 ष्यक्ता नरः सनीला इति मारुतं । ऊवे वः सुद्योत्मानं सृष्टिर्मिति
 जातवेदसौचं । त्रैष्टुभान्येतानि । त्रिष्टुप् द्वतीयसवन इति श्रुतेः ।
 इत्याग्निमारुते विकार इति शेषः ।

६.

१. पञ्चमसंज्ञकं दाशरात्रिकं पञ्चममहः । विणवस्तोमं । स्तोम-
 सङ्ख्या क्षोत्रकाणां स्तोमातिशंसनप्रयोजनार्था । शक्तयो मघानान्यः ।
 तद्योनिकं पृष्ठं सामेत्याहुः ।

२. इमन् पु वो अतिथिमुपर्वधमिति ब्यूल्हपचे नवर्चमाज्यं
 भवति । जगत्प्रातःसवनो ह्येष अह इति श्रुतेः ।

३. अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति समूल्हपचे आज्यं कार्यम् ।

४. तस्याग्निं तं मन्य इत्येतस्य प्रथमाद्यै शंसमार्चं प्रकृतिवत्पदं
 अवगृह्य पदमवगृह्य अवस्य द्वे अवगृह्य अवस्य एकेन प्रणौति ।
 एवमेतां सविर्वचसां शस्वा ततः ।

५. अर्धर्चगो वा प्रातःसवनमित्यस्य निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

६. श्रुत्यनुकरणार्थं वचनमवृत्ततीनां चोद्धारः पदे ।

७. आ नो यज्ञमिति दे । आ नो वायो महे तन इत्येका ।

इत्ययं वायव्यस्तृचः ।

८. आ वां सहस्रं हरय इत्यैन्द्रवायवस्तृचः । तिस्रोऽपि गायत्र्यः बार्हतास्यस्तु च्चचिन्यायेन ।

९. ष्धगित्या स मर्त्य इत्येते द्वे । प्र मिचाय प्रार्थम्ण इत्येका मैत्रावरुणोऽयं तृचः ।

१०. आश्विनोऽयं तृचः ।

११. तृचोऽयमैन्द्रः ।

१२. देवदेवं वो ऽवसे देवदेवमभिष्टय इत्येवमादिको वैश्वदेवस्तृचः । यस्तु प्राचस्यादाग्रह्यते देवदेवं वो ऽवस इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणीत्ययं न बार्हतो नापि वैश्वदेवः । तत्र केचिदाङ्गिरस्योऽप्येवमादिको बार्हतस्य वैश्वदेवस्य ग्राखान्तरे ऽस्ति । तन्निवृत्त्यर्थं विभेषणम् ।

१३. इयमददाद्रभममृणच्युतमिति सारस्वतस्तृचः । एतान्युक्तानि प्रउगद्वचानि । पुरोरुचस्तु नित्याः ।

१४. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरिति सामूल्हिके प्रउगे सारस्वतस्तृचः ।

१५. यत्पाञ्चजन्यया विभेति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः ।

१६. इत्या हि सोम इन्द्र इति मदत्पांक्रमिति (१३.१) श्रुतेः सूक्तं । अवितासि सुन्वतो वृक्तवर्हिष इति षट्पदा इति श्रुतेः । मरुत्वा इन्द्र वृषभो रणायेति विज्ञातचैष्टुभमिति श्रुतेः । अयं च येन वा इदमिति तिस्रः । एवमेकस्तृचः क्षीणि च पूर्वाणि सूक्तानीति मरुत्वतीयं । सूक्तविद्वद्भावन्त्ये निवित्रायमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

१७. अकर्षो महानामस्य इत्यनर्थन्तरं । ता अरण्ये अनूच्याः । अतो न प्रतीकग्रहणम् ।

१८. नवानां महानाग्नौनां शस्त्रविधिरुच्यते । यथा तिस्रोऽनुष्टुभः शस्यन्ते अर्धर्षंश्च एवमेकैका शस्यते । विभिस्त्रिभिरेकैका भवतीत्यर्थः । ततस्त्रिस्त्रिरुच्यन्ते । षड्गादौ तिस्र आवर्तन्ते । यथातथेति निर्देशात् । महानाग्नौनां योन्यनुग्रंशनेऽपि विनियुज्यमानानामर्थे धर्मः । न निवृत्तिः वैराजन्यसूक्तनिवृत्तिवत् ।

१९. अथमुत्तमाशब्दमृतीये त्वचे वर्तते । तस्या एवंपाया उत्तमाया आम्नायप्रसिद्धाया उत्तमा सा पङ्क्तिरिति । पङ्क्तिधर्मेण शस्यत इत्यर्थः ।

२०. या सा पङ्क्तिरुत्तमा तस्या उत्तमे पादे पञ्च पदानि पुरीषाख्यानि निविच्छंसं शंसेत् । न प्रणवमन्तरा सूर्यादित्यर्थः । तानि चारण्येऽनूच्यानि ।

२१. इत्यस्मा इत्येवमादिका यथोपदिष्टास्त्रयस्तृचा अस्माअस्मा इति दशमी । एवा ह्यसि वीरयुरिति वा दशमी । स एषोऽनु-रूपः । स इत्यतिरेकात्परोवष्टेऽस्य स्तोत्रियत्वेन विनियुज्यमानस्य महानाग्नौस्तोत्रियवत् प्रथमस्तृचस्त्रिरुच्यते । स इति सादृश्यार्थे शब्दनिर्देशात् ।

२२. यदिन्द्र नाजघीष्वेति सान्नः प्रगाथ इति (२३.९) श्रुतेः ।

२३. इन्द्रो मदाय वावृध इति मदत्पातं प्रेदं ब्रह्म वृत्रतूर्य-खाविधेति षट्पदाः । अभूरेको रयिपते रयीणामिति विज्ञात-चैष्टुभं सवनधरणं तमिन्द्रं वाजयामसीति तिस्रः^१ । गायत्रमध्य-

१ C (orig) D नामधेय धर्मः । १ C (orig) D om न ।

१ Om in A ३ C D om तिस्रः ।

न्दिनो ह्येष अह इति श्रुतिवचनादिति (२२. २) निष्केदत्तं ।
सूक्तविद्वद्भावन्त्ये निविप्रथमे लाक्षाव इति यथोक्तम् ।

२४. तत्सवितुर्वरेण्यमिति वैश्यामित्रो ऽमुचर इति श्रुतेः ।

२५. उदु य देवः सविता दमूना इति ध्रुवं भाविचं । मही
द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे इति द्यावापृथिवीयं चतुर्ध्रुवम् । अमुर्विष्वा
घाज इन्द्रो नो अश्नेत्याभवं । को रु वां मित्रावरुणावृतायन्निति
वैश्वदेवं प्र ग्रंतमेति वा श्रुत्यन्तरात् । इति वैश्वदेवे विकारो न्य-
त्याहृतम् ।

२६. हविष्यान्तमजरं सविदीति वैश्वानरोयं । अग्निं दृष्ट्वा
एक एषामिर्वज्रधा समिद्ध इति सैषिकापि मता नोद्धतं वा ।
प्रश्नव्याकरणयोः साहचर्यात् । वपुर्तु तच्चिकिणुपे चिदस्त्विति माह-
तम् । अग्निर्होता गृहपतिः स रावेति जातवेदमीयं । अग्निं दृष्ट्वा
अग्ने यदद्य विप्रो अध्वरस्य होतरिति चयादग्राहरपादः ।

अनुदात्तं तु पादादौ नोवर्जं विद्यते षट्म् ।
इति । होतरित्यनुदात्तं । इत्याग्निमास्ते । विकार इति वाक्य-
शेषः ।

२७. सामूहिके पक्षे मूधानमिद्येतमादौनि सूत्रानि वैश्व-
नरीयमास्तजातवेदसीयानि भवन्ति । तथा च श्रुतावश्च षट्म्
इत्यारभ्य सर्वमास्मातम् ।

७.

१. षष्ठमहर्थाख्यातव्यं । तस्य तावत्सामान्यमेतत् स्वरूपं ।
स्तोमसङ्ख्या होत्रकाणां स्तोमातिशंसनार्था । रैवतपृष्ठमिति स्वमत-
प्रकाशनं । षष्ठमिति संश्ववहारार्थम् ।

२. नित्याभिः प्राकृतौभिर्याज्याभिः पारुष्केषीर्वक्ष्यमाणिकाः
संधाय यजन्ति । होत्रादयः । नित्याः पूर्वा याज्याः कृत्वा पारु-
ष्केषीभिर्यजन्तीति श्रुतेः । पारुष्केषीभिरिति समानेषु प्रतीकेषु
नियमार्थम् ।

३. आ त्वा जुवो रारहाणा अभि प्रय आ वां धियो ववृत्यु-
रध्वरा उपेत्यैन्द्रवायवस्य पुरोनुवाक्ये भवतः । श्रुत्यन्तरात् नित्याभ्यां
सह संधाय । नेदध्युतं यज्ञस्य प्रियं देवानामन्तरयामेति चार्थ-
वादस्य तुल्यत्वात् ।

४. स्कीर्णं वर्धिरूपं नो याहि वीतये आ वां रथो नियुत्वा-
न्वचदवस इति याज्ये नित्ययोरुत्तरे । तद्यदाभिलक्षदहर्णं वषट्कुर्व-
न्तीति (२३. ४) श्रुतेः ।

५. सुपुमा यातमद्रिभिरिति नित्याया उपरि मैत्रावरुण-
ग्रहस्य पुरोनुवाक्या कार्या । उत्तरा याज्या । इम आ यातमिन्द्रव
इत्येषा नित्याया उपरि उत्तरा याज्या ।

६. युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनेत्येषा अश्विनस्य ग्रहस्य
पुरोनुवाक्या नित्याया उपरि । उत्तरा याज्या अरेति दक्षेत्येव-
मादिका ।

७. द्यपश्चिन्न द्यपपाणास इन्द्रव इति होतुः प्राकृताया उपरि ।

तां वां धेनुं न वासरौमिति मैत्रावरुणस्य नित्यान्तरा । विश्वेषु
हि त्वा सवनेषु तुञ्जत इति ब्राह्मणाच्छसिनो नित्यानुक्ता । सो पु
वो अस्मदमितानि पौष्टेति पोतुर्नित्या च पूर्वा । आ यज्ञः पत्नी-
र्गमन्यच्छेति नित्याया उपरि दिपदा । ततस्मा नो राधवातिषाचो
वसूनीति नेष्टुः । यथासह्याभावान्नेष्टुर्वचनं । दिपदा विष्टुप् चेति
च^१ वसुच्यार्थः । अग्निं होतारं मन्ये दास्यन्तमित्याग्नीध्रस्य नित्या
च पूर्वा । दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अङ्गिरा इत्यङ्कावाकस्य नित्याया
उपरि । प्रातःसवने प्रस्थितानामेता याज्याः ।

८. तुभ्यं हिन्नानो वसिष्ठ गा अप इति वसुच्योः सूक्तयो-
रेकैका होत्रादीनामृतुमेषादूर्ध्वं याज्या भवति । नित्यान्पूर्वाङ्गु-
षाजाम् कृत्वा गार्त्समदेयंजनीति (११. ४) श्रुतेः ।

९. होतरेतद्यजेत्यध्वर्युराह गृहपतिश्चेत्यस्यापवादः । सचिय-
वैश्वयोऽपि स्त्रयंकिया स्त्रयमिति वचनात् ।

१०. साग्निचित्ये^१ कर्मणि चित्यस्याग्नेः पश्चादुपविग्याध्वर्यु-
र्यजति । अग्नित्वे उत्तरवेदेः^२ ग्राह्यामुखीयस्याग्नेः पश्चादुपविग्य
गृहपतिर्यजति ।

११. पिवा सोममिन्द्र सुवानमग्निभिः इन्द्राय हि घौरसुरो
अनघत । तया वय मघवन्पूर्व्यं धने । पाहि न इन्द्र सुष्टुत स्त्रिधः ।
मू इत्या ते पूर्वथा च प्रवाच्य । अवर्मह इन्द्र दादृहि शुधी नः ।
वनोति हि सुवन् चय परीणमः । इत्येता माध्यन्दिने सवने होत्रा-
दीनां प्रस्थितयाज्याः । सामो यथासह्येन नित्यानामुपरि ।

१२. न पारुच्छेपीसंधानं । कियांस्तु विकारः । उत माता
बृहद्दिवा गृह्णोतु न इति नित्या अमेव न इति निवर्त्य^१ प्रस्थित-
यान्या भवति ।

१३. अनवानन्तो ऽर्धर्चस्वनवस्यन्तः । चिध्वपि सवनेषु प्रस्थितानां ,
दिदेवत्यर्तुयाजानां च^२ यजन्ति ।

१४. तद्दे खल्वैकाहिकौभिरेव यजेयुरिति (१३. ५) श्रुतेः ।
अस्मिन्नपि पक्षे ऽनवानन्त एव ।

८.

१. अयं जायत मनुष्यो धरीमणीत्याज्यमिति श्रुतेः । पद-
विग्रहणमेकस्मिन्पादे ।

२. वक्ष्यमाणकः । श्रुत्यन्तरे विशेषवचनात् ।

३. स्त्रीर्णं बर्हिरुप मो षाहि वीतय इति वायथ्यसूचः ।

४. आ वां रथो नियुत्वान्वसदवस इत्यैन्द्रवायवसूचः ।

५. अयं मित्राय वरुणाय शतम इति मैत्रावरुणसूचः ।

६. युवां सोमेभिर्देवयन्तो अश्विनेत्याश्विनसूचः ।

७. रुपचिन्द्र रुपपाणाय इन्द्र इत्येका ऐन्द्रस्य द्वचस्य ।

८. अवर्मह इन्द्र दादृहि शुधी न इत्येते द्वे पूर्व्या सहैन्द्र-
सूचः ।

९. ओ पू णो अग्रे गृह्णहि त्वमौलित इति वैश्वदेवसूचः ।

१ A निर्दिष्ट C नित्यां निवर्त्य प्र० D नित्यां निवर्त्य प्र० । १ C D पु
instead of च ।

१०. इयमददाद्रमममृण्युतमिति मारस्वतमृचः । इति प्र-
उगद्वचानि । पुरोक्षचक्षु नित्याः ।

११. उत नः प्रिया प्रियास्विति समूहपत्वे मारस्वतमृचो
भवति ।

१२. स पूर्व्या महानामिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः ।

१३. यं त्वं रयमिन्द्र मेधमातये । स यो ह्येषा हृष्येभिः
समोकाः । मरुतां इन्द्र मौद्ग इति तिस्र इति एतन्मरुत्वतीयं ।
सूक्तविष्टद्वावग्ये निविप्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

१४. देवतीर्नः सधमादे देवा इन्द्रेवतः स्तोतेति देवतस्यान्य-
चापि सत एतौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः ।

१५. मा धिदन्यदि गमतेति माधः प्रगाय इति श्रुतेः ।

१६. एन्द्र याक्ष्मप नः परावतः । प्र घा ग्वस्य महतो महानि ।
उप नो हरिभिः सुतमित्येतास्त्रिभ इति त्रिष्वैवन्त्र्यं । सूक्तविष्टद्वा-
वग्ये निविप्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

१७. अभि त्वं देवं सवितारमोष्योः । कविकतुमित्यति-
च्छन्दमा वैश्वदेवं प्रतिपद्यत इति (१३. ८) श्रुतेः ।

१८. तस्या इत्यन्यचापि गमने मति प्रतिपत्ते वर्तमानाया
एष एव धर्मः । षोडशाक्षरेण प्रतिपत्पदविग्रहणं । सतोऽष्टादशा-
क्षरेण प्रणवः । पुनः पञ्चदशाक्षरेणावसानं । पञ्चदशाक्षरेण प्रणवः ।

१९. अथ हि स्वयश्रन्तरमित्येवमादिके प्रतिपद उक्तरे
भवतः ।

२०. अभिवाननुचर इति श्रुतेः ।

२१. उदु य देवः सविता सवायेति सावित्रमिति श्रुतेः ।

२२. कतरा पूर्वा कतरापरायोरिति द्यावापृथिवीयमिति
(२३. ८) श्रुतेः ।

२३. किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्त्रित्यार्भवमिति श्रुतेः ।

२४. इदमित्या रौद्रं गूर्तवचा इति वैश्वदेवं । तस्य द्वे उत्तमे
परिशिष्य ये यज्ञेन दक्षिण्या समक्ता इत्येतं नाराग्रं समावपतीति
श्रुतेः । परिशिष्टे इदमित्येत्यस्य सूक्तस्य ये मुक्ते तस्मिन्क्रमे ग्रंथ-
तीति वैश्वदेवे विकारोऽन्यप्राकृतम् ।

२५. अहस कृष्णमहरर्जुनं चेति वैश्वानरीयमिति श्रुतेः ।

२६. प्रथम्यवो मरुतो आजदृष्टय इति भारुतमिति श्रुतेः ।

२७. इमं सोममर्हते जातवेदस इति जातवेदसीयमिति
श्रुतेः । इत्याग्निमारुते । विकार इति वाक्यशेषः । विकारवचना-
दन्यप्राकृतम् ।

२८. मध्यमस्यद्वयतुर्थपञ्चमषष्ठान्यहानि । तत्र ये उक्ता निष्के-
वल्लमस्तृतीययोस्तत्तमास्तृषास्तानुत्सृजति समूल्हपचे । व्यूल्हपच एव
गायत्रमध्यन्दिनत्वं युज्यते । अन्यप्रकृतिवत् वैष्टुभं माध्यन्दिनसवन-
मिति ।

२९. व्यूल्हपचे^१ यान्युक्तानि वैश्वदेवानि मध्यमे अहे तानि
शस्त्वा तदन्ते समूल्हपचे^२ स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रः ।
चकारः समुच्चयार्थः । एतास्तिस्रः प्राक् पञ्चजनीयायास्तिष्वप्यहस्तु
साकन्धेन व्यवस्थिताः करोति । यथासह्यं ।

३०. समूह एव क्रियमाणे ऽथमपरो विशेषः । ततं मे अप-
स्तदु तायते पुनरित्येतच्चतुर्थस्याङ्ग आर्भवं भवति । प्र च्छुभ्य दत्ये-
तन्निवर्तते ।

३१. चतुर्थ एवाहनि चण्डात् । चतुर्थे ऽहनि यन्मासतमुक्तं क
ई व्यक्ता इति तस्यान्ते समान्नावित्यर्थः । प्र यन्तु वाजास्तविषौभि-
रग्नय इति तिस्रः करोति शंसतीत्यर्थः । प्र यन्तु वाजास्तविषौभि-
रग्नय इति तिस्रो ऽधिकाः समूहा इति^१ (२९. ८) श्रुतेः ।

३२. चतुर्थस्य समूह इति वर्तते । यत्तु न चित्रमहमं गृणीष
इत्येतच्चतुर्थे ऽहनि समूहे जातवेदसौयं भवति । ऊवे वः सुधो-
त्मानमिति निवर्तते ।

३३. वैयूहिकात्पल्लवात्सामूहिके यो विशेषः स उक्तः ।
परोक्षपृष्ठादिषु तु च्छन्दोगवगेन स्तोत्रियातुरूपान्शामप्रगाथांश्च
क्षुर्यात् । तत्र हि सामपरोक्षे एतेष्वेव स्तोत्रियेषु अन्यानि सामानि
क्रमात् सामपरोक्षे ऽतुरूपेष्वन्यानि तत्रातुरूपे ऽपि वैराजे क्रिय-
माणे न्यूहो भवत्येव । वैराजस्येति सामाश्रयत्वात् । यदि पुनर्वि-
राटसु सामान्तरं भवति ततो न न्यूहः । न हि वैराजं तदयान-
मन्यूहनायेति श्रुतेः । शाकरं तु नान्यास्त्वृचु न शकरीष्वन्यसामेति
समाख्यानात् । वृहद्रथन्तरमितरे । अथ कस्मादन्वष्टं वृहत्क्रियत
इति श्रुतेः । दशमे वाहनि स्वयोनौ रथन्तरं । उपाङ्गापृष्ठ आपर्क्य-
पृष्ठे तनूपृष्ठे ब्रह्मसामानि च्छन्दोवृद्धस्तोमे न्यूहाः स्तोमा इति
च्छन्दोगवार्त्ता ।

२४. उक्तानां पलहानां ये विशेषा उक्तास्तद्व्यतिरिक्तमन्यत्तुन्यं समूह्येन । ततश्च समूह्य एषां प्रकृतिः^१ । उक्त्यमुखीययोस्तु न्यूह्यो भवत्येव होतुः । यस्माच्छन्दोगवगेन स्तोत्रियानुरूपान्नामप्रगाथां-
येति वचनं । श्रुत्यर्थवादशानुष्ठहीतो भवति । अथ कस्माच्चतुर्थे
ऽहनि न्यूह्यतीत्येवमादिकः ।

२५. विश्वजिदपि परोक्षपृष्ठो दृष्टद्रव्यन्तरपृष्ठ उपाक्षपृष्ठ आ-
पक्षपृष्ठस्तनूपृष्ठश्चन्दोरुदत्तोम इत्येतैः प्रकारैर्भवति । तस्यापि तथैव
भवति यथा पलहस्य च्छन्दोगवगेन स्तोत्रियानुरूपक्रिया साम-
प्रगाथक्रिया च । अग्निं नर इत्यग्निष्टोममाश्वः स्तोत्रियानुरूपा-
वित्येतदसंयुज्य विधीयमानत्वात्सर्वत्र साधारणम् । दृष्टद्रव्यन्तरपृष्ठ-
योर्यदि भवति दृष्टद्रव्यचपृष्ठस्तथापि^२ त्वं हि चेतवद्यग इत्येतदाज्यं
भवति । उभयसामापि दृष्टद्रव्यो भवत्येवाथ कस्मादन्वहं दृष्टक्रियत
इति सिद्धात् । तनूपृष्ठस्य सामप्रगाथान्वस्त्वा योनौ परोक्षपृष्ठे ।
न^३ कण्वदृष्टद्रव्यन्तरयोर्योगी । स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रो
ऽन्ते वेश्मदेवानां करोतीत्येतत्समानमन्यत्समूह्येनेति वचनाद्विश्वजि-
त्यपि सर्वेषु^४ भवति । परोक्षपृष्ठे ऽपि न होतुः प्रतिशिल्पक्रिया
होत्रकाणां तत्राधिकारात् ।

६.

१. मध्ये दशरात्र इति प्रकृतम् । तस्य पृष्ठव्यपलह उक्तः ।

२. चन्दोमा वक्तव्याः । तत्र तावच्छान्दोमिकं प्रथममहर्दश-
साकन्येन व्यवस्था ।

रात्रस्य सप्तमं तदुच्यते । चतुर्विंशस्तोमं सर्वमहः । होत्रकाणां
स्तोमातिशंसनार्थं वचनं । दृहत्पृष्ठमिति स्तुत्यभिप्रायः । दृहद्-
यन्तरष्टे ऽपि दशरात्रे युचु दृहदयुचु रयन्तरमेवं प्राप्ते ऽप्यस्य
सप्तमस्याहो दृहत्पृष्ठमेव वचनात् ।

९. प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वमित्याज्यमिति (१६. ८) श्रुतेः ।

१०. वक्ष्यमाणकः ।

४. प्र वीरया शुचयो दद्मिरे षामिति वायव्यमिति ध्रुतेः दक्षम् ।

५. ते सत्येन मनसा दौध्याना इत्येन्द्रवायवस्तृचः ।

६. उदां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकमिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः ।

७. आ गोमता नासत्या रयेनेत्याश्विनम् ।

८. आ नो देव श्रवसा याहि शुभिक्षित्येन्द्रम् ।

९. प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्ति वैशदेवम् ।

१०. प्र सोदसा धायसा सस एषेति सारस्वतम् । इत्येतानि
प्रउगदक्षानि ।

११. ये पार्ष्टिकस्य प्रथमस्य अहस्य प्रतिपदतुचराः सप्ताह्वाण-
स्यत्याश्वीक्रास्ते कन्दोमेषु भवन्ति । खरसामानस्य वक्ष्यन्ते तेषु च
त एव भवन्ति । अमिष्यवे च पलहे आहृत्या^१ त एवं भवन्ति ।
एवमतिदिष्टानां विशेषविनियोग उच्यते ।

१२. पार्ष्टिकाप्रथमादहः प्रथमस्य च्छान्दोमिकस्याहो भवन्ति ।

१३. द्वितीयात्पार्ष्टिकात् द्वितीयस्य च्छान्दोमिकस्याहो भ-
वन्ति ।

१४. तृतीयात्पार्थिकात् प्रतिपदनुचराः सम्राट्प्राणस्यत्यासृती-
यस्य च्छान्दोमिकस्याङ्गो भवन्ति ।

१५. एवमेवेति पाठक्रमेण अहस्य पूर्वस्याभिप्रविकस्य पार्थिकाः
प्रतिपदनुचराः सम्राट्प्राणस्यत्याः प्रथमअहोक्ता भवन्ति ।

१६. आभिप्रविकस्येति वर्तते । येन क्रमेण पूर्वस्याभिप्रविकस्य
अहस्य तेनैव क्रमेणोत्तरस्यापि । ये अहस्य प्रथमस्य प्रतिपदनुचराः
सम्राट्प्राणस्यत्यासो छन्दोमेखेवमादियत्तदोर्निर्देशं कुर्वन्नेकाधिकानां
पक्षे प्राप्तिं दर्शयति ।

१७. इत्थं च्छान्दोमिकेनैव क्रमेण स्वरसाम्नामपि पार्थिक-
प्रथमअहोक्ताः प्रतिपदनुचराः सम्राट्प्राणस्यत्याः । स्वरसामभ्यः श-
स्त्राणौत्यत्र प्राकृतविकल्पार्थमेवमित्यतिरेकवचनं । व्युत्क्रमाद्युपदेशः
छन्दोमानामभिप्रवस्य च वैश्वदेवसाहचर्यार्थः ।

१८. कथा शुभा अवयसः सनीलाः । त्वं सु मेघं महया
स्वविंदमिति वैष्टुभजागते सूक्ते मरुत्वतीयम् एवमेव श्रुतत्वात् ।

१९. तस्य छुहि यो अभिभृत्योजा अभि त्वं मेघं पुरुहन्त-
न्मृगियमिति वैष्टुभजागते सूक्ते उभे अभिवती । तद्रायन्तरं रूपं
देहे सूक्ते निष्केवल्यमरुत्वतीययोः शस्येते इति (२६.६) श्रुतत्वात् ।

२०. यद्यु कण्ठरथन्तरं कुर्युर्नास्य योनिमनुशंसेत् इति श्रुते ।

२१. ये प्रथमयोः प्रथमद्वितीययोरित्यर्थः । अङ्गोः पार्थिकयो-
रेवंनामत्वात् । प्रथमे ऽहनि च्छान्दोमिके प्रथमात्पार्थिकात् ।

द्वितीये द्वितीयात् । द्वितीये प्रथमात् । रायन्तरं शस्तमिति श्रुति-
लिङ्गात् । एवमाभिप्लविके प्रथमे प्रथमात्पार्थिकात् द्वितीये द्विती-
यात् द्वितीये प्रथमादित्यादि ज्ञेयम् ।

१२. तत्सवितुर्वरेण्यमिति साविचं दृचं सूक्तं । प्रेतां यज्ञस्य
शंभुवेति द्यावापृथिवीयं दृचं सूक्तं । अयं देवाय जन्मन इत्यार्भवं
दृचं सूक्तं । दृचग्रहणात् । अङ्गुनीती नो वरुण इति पञ्चर्च वैश्व-
देवं । आ याहि धमसा सहेति दृचं सूक्तं । सूक्तसङ्ख्यावचनादाप्ता-
मास । छन्दोविचितौ च पितृभृतो न तन्तुमिदित्युदाहृतत्वात्
चतुष्पदा । ओमासथर्षणीष्टत इति तिस्रः । इत्येष वैश्वदेवे
विकारः ।

१३. वैश्वानरो न जतय इति कक्ष्या पुनराधेयपठिता ।
वैश्वानरो न आ गमदित्येवमादिके गायत्र्याविष्ट पठिते । एतत्सूचं
वैश्वानरोऽर्थं सूक्तं । प्र यदस्तिष्टुभमिति पञ्चदश नव वेति भार्गव ।
अर्चन्तस्त्वा इवामह इति जातवेदसौचं । इत्याग्निमारुते विकारः ।

१०.

१. दशरात्रस्याष्टममहश्चतुश्चत्वारिंशस्तोमं । स्तोमसङ्ख्या शोच-
काणामेकधा द्वाभ्यां वा स्तोममतिशसतीत्येवप्रयोजना । रायन्तर-
पृष्ठमिति स्वश्रुतिप्रकाशकम् ।

२. अग्नि वो देवमग्निभि सजोषा इत्याज्यमिति श्रुतेः ।

३. वक्ष्यमाणकः ।

४. कुविदङ्ग नमसा ये वृधाम इत्येते प्रथमादतीये द्वे वाय-
व्यस्य द्रवस्य ।

५. आ वायो भूष शुचिपा उप न इत्येका । पूर्वाभ्यां सह
समुच्चयार्थश्चकारः ।

६. धावत्तरस्तत्रो यावदोज इत्यैन्द्रवायवः ।

७. प्रति वां सूर उदिते सूक्तैरिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः ।

८. अप स्वसुरूपसो नग्निर्हीत इत्याश्विनमिति श्रुतेः ।

९. अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुच इत्यैन्द्रमिति श्रुतेः ।

१०. प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नचन्तेति वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

११. उत स्या नः सरस्वती जुषाणेति सारस्वतमिति श्रुतेः
(१६. ११) । इत्येतानि प्रउगदधानि ।

१२. महौ इन्द्रो नृवदा वर्षणिप्रा इति वैष्टुभानां प्रथमं
मरुत्वतीयानामित्येवमारभ्य सर्वमास्त्रातं श्रुतौ । क स्य वीरः को
अपश्यदिन्द्रमित्यत्र सूक्ते भद्रमिदं रुशमा अग्ने अकञ्चिति चतस्रः
सर्वत्रोद्धर्तव्याः । श्रुत्यन्तरात् । मरुसुतेर्देवतासदेहाच्च ।

१३. त्वं महौ इन्द्र तुभ्यं ह वा इति वैष्टुभानां प्रथमं निष्के-
वल्यानामित्येवमनुक्रम्य श्रुतौ सर्वमास्त्रातम् ।

१४. चतुर्ध्वमेतत्सावित्रम् ।

१५. मही द्यौः पृथिवी चन इति द्रव्यं सूक्तं द्यावापृथिवी-
यम् । युवाना पितरा पुनरित्यार्भवम् ।

१६. देवानामिदवो महदिति नवर्च वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

१७. दमा नु कं भुवना मीपधामेति द्विपदा इति श्रुतेः ।

१८. विश्वे देवा ष्यतावृध इत्येतास्मिन् । सूक्तविट्छावक्त्ये निविदस्मिन्प्रथमे तावतावो देवानामिद्वो महदित्यस्मिन् । इति वैश्वदेवे विकारः ।

१९. दे इह पठिते कल्पजे द्वतीया चाप्युपदिष्टाभुदृष्टाया-
मिति वैश्वानरीयम् ।

२०. माहृतमेतच्छ्रुतेः ।

२१. दूत वो विश्ववेदममिति जातवेदमीयम् । इत्याग्निमा-
हते विकारः ।

११.

१. दशराचस्य नवममहर्ष्यमाणं तदष्टाचत्वारिंशत्सोमं ।
होचकाणां सोमातिग्रंथनार्थां सोममद्या । दृष्टपृष्ठमिति स्वश्रुत्य-
भिप्रायः ।

२. अगम्य महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवमं वत्स्य इत्येते
उभे तदाज्यमिति श्रुतेः ।

३. अगम्य महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवमं वत्स्य इत्ये-
तयोर्दत्पूर्वं तदेव केवलमाज्यं भवति । तथा च श्रुतेः ।

४. वत्स्यमाणकः ।

५. आ वायो भूय गुह्यिषा उप न इति पञ्चकस्य सूक्तस्य
प्रथमाद्वतीये दे ष्यसौ उक्तमा सैवं वाचयन्मूषः ।

६. आ वायो भूयेत्यस्येव सूक्तस्य द्वितीयाचतुर्थ्यावृत्तौ । अर्वन्तो न श्रवसो भिद्यमाणा इति च तृतीयेत्येवमैन्द्रवायवमृचः ।

७. दिवि क्षयन्ता रजमः पृथिव्यामिति मैचावरुणमिति श्रुतेः ।

८. आ विश्ववाराश्विना गतं न इत्याश्विनमिति श्रुतेः ।

९. इन्द्रं मरो नेमधिता हवन्त इत्येन्द्रमिति श्रुतेः (२६. १५) ।

१०. ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अथेदिति वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

११. प्र सोदसा धायसा सस एपेति सारस्वतमिति श्रुतेः । इत्येतामि प्रउगद्वचानि ।

१२. अयमा मनुषो देवतातेत्येवमनुक्रम्य पञ्च सूक्तानि मरुत्वतीये शस्यन्ता उत्तमे इन्दोम इति श्रुतेः ।

१३. आ सत्यो यासु मघर्वां चज्जीयीति चैष्टुभानां प्रथमं निष्केवल्लानामित्येवमाद्यनुक्रम्य^१ चलन्ततो निष्केवल्य इति (२६. १६) वचमात् षट्सूक्तं निष्केवल्यम् ।

१४. अभि त्वा देव सवितरिति साविचं त्वचं सूक्तं । प्र वां महि धवी अभीति सावाष्ट्रधिवीयं त्वचं सूक्तम् ।

१५. इन्द्र इवे ददातु न इत्येका । ते नो रत्नानि धत्तनेति द्वे इत्यार्भवमिति श्रुतेः ।

१६. अग्निरुक्थे पुरोहित इत्येवमादीनि पञ्च सूक्तानि । : तृतीयेन सूक्तेन तेषां तृतीयं वा कथ्यप इति सविकल्पेन ।

१७. ये चिंशति चयस्वर इत्येतस्मूक्तमुपीत्तमामुद्धृत्य ।

१८. सूक्तनिवृत्त्यर्थमेकाग्रदणम् ।

१८. आ शर्म पर्वतानामित्येताद्यतसः ।

२०. धभुरेको विपुणः सूत्रो युवेति चैतस्मूक्तं भवति । वाग्रब्धः पूर्वेण सह विकल्पार्थः । मनुप्रवर्धवचनादुभयपक्षेऽपि भारद्वाजसूत्रो भवति । उभयोः पक्षयोस्तुल्यत्वात् । ये चिंशतीत्युपो-
त्तमामुद्धृत्य न हि वो अस्यर्भक इत्येका शर्मिति चतस्रो धभुरेक
इति वा मनुप्रवर्धः । मनोः प्रवर्ध इति वृद्ध उद्यमन इत्यस्य
प्रपूर्वस्यानन्तस्य^१ रूपं । प्रकर्षोद्यतसार इत्यर्थः । यस्माच्चायं सार-
स्तस्माच्च किंचिदुद्धर्तव्यम् । तेन चिद्वद्ग्राह्यपक्षे एकैकामितरेषां
सूक्तानामित्युद्धारवचनान्मनुप्रवर्धपक्षो न भवति ।

२१. विषे देवास आ गतेत्येतद्भारद्वाजं त्वं प्रस्ताव्यं भवति ।
इति वेशदेवे विकारः । अभि त्वा देवेत्यत आरभ्य भारद्वाज-
व्यावधिकः ।

२२. दिवि षष्ठ इत्येवमादिके द्वे कल्पजे । तृतीया च सार्व-
कामिक्यां । इत्येतत्तृचं वैशानरीयम् ।

२३. मरुतो यस्य हि क्षय इति मारुतमिति श्रुतेः ।

२४. अग्निर्होता पुरोहित इति जातवेदसीयमिति श्रुतेः ।

२५. विकार इति वाक्यशेषः । व्यूहपक्षे कन्दोमानां यद्वक्तव्यं
तदुक्तं । समूहपक्ष इदानीमाह ।

१६. 'यूल्हपचे' यानि ग्रहस्य प्रथमस्य प्रातःसवनवृत्तीयसवना-
न्युक्तानि तानि समूल्हपचे कन्दोमानामिति^१दिश्यन्ते । किंचान्यत् ।

१७. यानि च निष्केवल्यमरुत्वतीययोः कन्दोमगतयोर्जाग-
तानि यूल्हे ऽभिहितानि तानि समूल्हपच उत्सृजति । चशब्दात् ।

१८. स यो वृषा वृष्ण्येभिः समोका इत्येताः पञ्चदश कया-
शुभीयादूर्ध्वं भवन्ति ।

१९. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्सूक्तं तमुष्टुह्वीया-
दूर्ध्वं भवति ।

२०. 'वृहद्रथन्तरष्टो दशराचः पार्विको ऽस्ति । तस्मिन्क्रिय-
माणे सर्वे कन्दोममध्यन्दिना होतुर्दिपूक्ता भवन्ति । सर्व इति
वचनात् संघातप्रयुक्ताः नैकैकत्वेन प्रयुज्यमानाः^२ ।

१२.

१. दशममहरिदानीं वक्तव्यं । तदेवंसंज्ञकं न विवक्तव्यमित्य-
विवाक्यं । केचित्तु मन्यन्ते न नामधेयमित्येतत् संख्यहाराभावात्
अविवाक्यमिति गुणविधानमेतत् । नात्र विचारयितव्यमिदं साधु
ज्ञातमिदमसाध्यमिति । चतुर्विंशस्तोमं । स्तोमसंख्या होचकाणां स्तोमा-
तिग्रसनार्था । अत्यग्निष्टोमो ऽविवाक्यं दशममहरिति कात्यायनस्य ।

२. त्रयस्त्रिंशमग्निष्टोमसाभाग्निमारुतस्तोत्रं भवति ।

३. मानसं स्तोत्रं चिकं भवति ।

१ C D om यूल्हपचे । C has यूल्ह in marg १ C चतिदिश्यन्ते ।

२ A inb साध्यन्दिनसवनानि सूक्तद्वयशुक्तानि भवन्ति । C (orig) D •मानात् ।

४. वामदेव्यस्य साधो या योनिस्तस्यां रथन्तरं पृष्ठं । रथ-
न्तरपृष्ठे गीतिर्भवतीत्यर्थः । एवं च सति यः शस्त्रहृतो विशेषः स
उपरिष्ठादक्ष्यते ।

५. यदि चेत्कस्यचिच्छंसतः^१ प्रतिभाषानिः स्यात्ततो ऽन्यो
ऽविनियुक्तस्तदुपदेशार्थं स्वाध्यायवदनुब्रूयात् । नन्दति च वै यज्ञो
विदुषागच्छता^२ यतो ऽसमृद्धं भविष्यत्यर्थं मे तत्समर्थयिष्यतीति ।
यदि कश्चित्प्रमत्त उपहन्याद्यस्तदधीयात् स तं देशं पार्श्वतः स्वाध्या-
यमधीयीतेति (२७. १) श्रुतेः ।

६. उद्धृत्यानुष्टुभं छन्दो यत्प्राकृतमितरेषामनुष्टुप्प्रविर्जितानां
छन्दसामनुष्टुप्संपदं संपाद्य पञ्चदशं सहस्रं कार्यमेकस्मिन्संवर्गौ^३ ।
यथा सहस्रं च पञ्चदशं चानुष्टुभः सुप्तश्चैतद्वहः संपादयेदिति
वचनात् । तत्र तावद्यदेतस्मिन्नहनि शस्यमनुप्रयोजक्यम् तत्ताव-
दुच्यते । आपो रेवतीः चयथा हि वस इति चिरुक्तायां तिस्रः ।
उपप्रयन्तो अश्वरमिति नव । स हि यो मानुषा युगेति चतस्रः ।
अग्निं नरो दौधितिभिररण्योरिति तिस्रः । सप्तस्य यदियुता
सस्मिन्मूधन्निति पञ्च । अग्न्या महेति तिस्रः । एना वो अग्निं
नमसेति प्रगाथाः^४ । अयमग्निः सुवीर्यस्तेति प्रगाथाः^५ । त्वामग्ने
मनीषिण इति द्वयो मध्यमं विना । ईक्षिष्या हि प्रतीव्यमिति
द्वयो दश । पुरु त्वा दाश्वानोच इति च तिस्रः । वेदिपदे प्रिय-

१ A C (orig) D छन्दसः । २ A om the passage from गच्छता to श्रुतेः ।

३ C (sec h) adds सति । ४ C (in marg) यय ।

५ C (in h) ' ' ।

धामाय सुद्युत इति सप्त । जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरिति पट् । अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति दश । कस्त उपः कधप्रिय इति तिस्रः । यावयदेपसं लेति चतस्रः । प्रति य्या सूनरौ जनौति तिस्रः । उपो रुचे युवतिर्न चोपेति षट् । प्रति सोमेभिरुषसं वशिष्ठा इति तिस्रः । प्रत्यु अदर्शायतीति षट् । उपो यदद्य भानुनेति द्वे । उपस्तुच्चिचमा भरेति तिस्रः । एता उ त्या इति चतस्रः । महे नो दश । अश्विना यज्वरौरिष इति तिस्रः । आ ने हवं नव । आ शुभा घातमिति तिस्रः । आ भातीति द्वे । उप त्या वक्त्रौ इति द्वे । इमा उ वां दिविष्टय इति षट् । अयं वां मधुमत्तम इति प्रगाथौ । युवोरू यू रथमिति तिस्रस्त्रिद्विजो अथेति तिस्रः । का स्विदद्य कतमास्त्रिद्विनेति चतस्रः । प्रति प्रियतममिति नव । त्रिरुत्तमया परिधाय एकादश । एष प्रात-रनुवाकः ।

प्रशास्तुः स्तोकीयाः । जुषस्त सप्रयस्तममिति प्रथमा त्रिः । इमं नो यज्ञमित्येका । अभि प्रवन्तेति द्वे । तुभ्यं श्रोतव्यमिगो शचीव इति त्रिर्द्वितीया ।

अच्छावाकस्य । अच्छा नः श्रीरशोचिषमिति तिस्रः । यजमान होतरध्वर्या इत्यादिको निमदः । उच्योयमानाय प्रति श्रुताय वो धृपदिति तिस्रः । अस्माअस्मा इदन्वय इति चतुर्थी । गणधर्मस्तु प्रकृतिवत् ।

आज्यमुच्यते । श्रौं० अग्निर्व्यातिरित्यारभ्य प्रकृतिवत् । सो

अध्वरा करति जातवेदोऽग्ने तमद्य । अयं न सोमैः क्रतुं न भद्रं । इदिस्पृशमृष्याम त ओहोऽग्ने अघा ह्यग्न इत्यादि । शो० शिवा नः सख्या सन्तु भ्रात्रेति । माधुच्छन्दसः प्रउग । विश्वे देवास्ते अस्त्रिध इति परिधानीया ।

मैत्रावरुणस्याज्यं । शो० ता नः शक्तमिति स्तोत्रियः । शो० आ नो मित्रावरुणेत्यनु रूपः । शो० आ नो गन्तं रिग्नादसेत्येका । प्र वो मित्रायेति पञ्च । प्र मित्रयोरित्यष्टौ शस्त्रा शो० ते स्याम देव परिधानीया ।

ब्राह्मणाच्छमिन आज्यम् । शो० युञ्जन्मि ब्रध्नमिति स्तोत्रियः । शो० आ याहि सुपुमा हि त इत्यनु रूपः । उषा मन्दन्तु सोमा इति तु 'च्छन्दोगाः स्तोत्रियं कुर्वन्ति । तत्रायनोवाः अनु रूपः । उदय-नीये परे । सु रूपकनुमृतय इति महाव्रते^१ । तत्रा याहि सुपुमा हि त इति द्वादश । प्रकृतं ब्रूमः । शोसावो आ नो याहि सुता-वत इति दश । इन्द्र त्वा वृषभं वयमिति दे । उद् घेदभि श्रुता-मघं । शोसावो स न इन्द्रः शिवः सखेति परिधानीया । अष्ठा-वाकस्याज्यं । शोसावो ता हि शश्वन्त ईसत इति स्तोत्रियः । शोसावो इन्द्राग्नी आ गतं सुतमित्यनु रूपः । शोसावो तोया वृच-हणा ऊव इति षट् । इहेन्द्राग्नी वष ऋय इति पञ्च । इन्द्राग्नी अवसा गतमिति दे । शोसावो गोमद्भिरण्यवदस्त्रिधिति परिधानीया । समाप्तं प्रातःसवनम् ।

१ D इन्दोमा । C (ong) इन्दो मा सो० ।

२ C D महाव्रते परे । परे s ums to be struck out in C

धामाय सुद्युत इति सप्त । जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरिति
 षट् । अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति दश । कस्त उपः कधप्रिय
 इति तिस्रः । यावयदेपसं लेति चतस्रः । प्रति य्या सूनरी जनोति
 तिस्रः । 'उपो रुरुचे युवतिर्न योपेति षट् । प्रति सोमेभिरुपसं
 वसिष्ठा इति तिस्रः । प्रत्यु अदर्शायतीति षट् । उपो यदद्य
 भातुनेति द्वे । उपस्तच्चिचमा भरेति तिस्रः । एता उ त्या इति
 चतस्रः । महे भो दश । अश्विना यज्वरीरिष इति तिस्रः । आ
 मे हवं नव । आ शुभ्रा यातमिति तिस्रः । आ भातीति द्वे ।
 उप त्या वज्री इति द्वे । इमा उ वां दिविष्टय इति षट् । अयं
 वां मधुमत्तम इति प्रगाथौ । युवोरु पू रयमिति तिस्रस्त्रिचिचो
 अचेति तिस्रः । क खिदद्य कतमास्त्रिनेति चतस्रः । प्रति
 प्रियतममिति नव । त्रिरुत्तमया परिधाय एकादश । एष प्रात-
 रनुवाकः ।

प्रशास्तु' स्रोकोथाः । गुपस्य सप्रथस्तममिति प्रथमा त्रिः । इमं
 नो यज्ञमित्येका । अभि प्रवन्तेति द्वे । तुभ्यं श्रोतन्वध्रिगो शचीव
 इति चिर्दितीया ।

अच्छावाकस्य । अच्छा नः शीरशोचिषमिति तिस्रः । यजमान
 होतरध्वर्या इत्यादिको निगदः । उच्यमानाय प्रति श्रुताय वो
 धृषदिति तिस्रः । अस्माअस्मा इदन्वस इति चतुर्थी । गणधर्मस्तु
 प्रकृतिवत् ।

आन्यमुच्यते । शो० अग्निर्व्यातिरित्यारभ्य प्रकृतिवत् । भो

अध्वरा करति जातवेदोश्च अग्ने तमस्य । अथं न सोमैः कतुं न
भद्रं । हृदिस्पृशमृष्ट्याम त ओहोश्च अधा ह्यम इत्यादि । गो०
शिवा नः सख्या मन्तु भावेति । माधुच्छन्दसः प्रउगः । विश्वे देवाभ्यो
अस्त्रिध इति परिधानीया ।

मैत्रावरुणस्याज्यं । गो० ता नः शक्तमिति श्लोचियः । गो०
आ नो मित्रावरुणेत्यनुरूपः । गो० आ नो गन्तं रिशादसेत्येका ।
प्र वो मित्रायेति पञ्च । प्र मित्रथोरित्यष्टौ शस्त्रा गो० ते भ्याम
देव परिधानीया ।

ब्राह्मणाच्छमिन आज्यम् । गो० युञ्जन्ति ब्रह्ममिति श्लोचियः ।
गो० आ याहि सुपुमा हि त इत्यनुरूपः । उत्था मन्दन्तु सोमा
इति तु 'च्छन्दोगाः श्लोचियं कुर्वन्ति । तत्रायमेवानुरूपः । उदय-
नीये परे । सुरूपकयुमृतय इति महाप्रते^१ । तत्रा याहि सुपुमा
हि त इति द्वादश । प्रकृतं ब्रूमः । गोमावो आ नो याहि सुता-
वत इति दश । इन्द्र त्वा वृषभं वयमिति द्वे । उद् घेदमि शुता-
मघं । गोमावो स न इन्द्रः शिवः मघेति परिधानीया । अष्टा-
वाकस्याज्यं । गोमावो ता हि शशन्त ईमन्त इति श्लोचियः ।
गोमावो इन्द्राग्नी आ गतं भुतमित्यनुरूपः । गोमावो तोमा वृच-
हणा ऊव इति षट् । इन्द्रेन्द्राग्नी उप ऊय इति पञ्च । इन्द्राग्नी
श्रवमा गतमिति द्वे । गोमावो गोमहिरण्यवदस्त्रिध परिधानीया ।
समाप्तं मातःमवनम् ।

१ D बन्दीमा । C (orig) बन्दी आ सो० ।

१ C II अत्राववे परे । परे s ums to be struck out in C

मृजानो वारे पवमानो अथय इत्येता यावस्तुतः । उत्तिष्ठन्नो-
जसा सह आतं हविरिति संमानं ॥ मरुत्वतीयं । अध्वर्या शोसावो
चिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म इत्येका । तुविशुष्मेति द्वे ।
शोसावो इदं वसो सुतमन्व इत्यनुचरः । शोसावो इन्द्र नेदीय
एदिहीति प्रगाथः । शोसावो प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति प्रगाथः ।
शोसावो अग्निर्नेतेत्येका । शोसावो त्वं सोम क्रतुभिरित्येका ।
शोसावो पिबन्त्यप इत्येका । इहदिन्द्राय गायतेति प्रगाथः । तथा
प्र व इन्द्राय इहत इति । शोसावो जनिष्ठा उयः सहस इत्यादि
प्रकृतिवच्छेषं ।

निष्केवल्यम् । अध्वर्या शोसावो कया नखिष आ भुवदिति
स्तोत्रियः । शोसावो कया त्वं न कृत्येत्यनुरूपः । शोसावो यदा-
वानेति धाया । शोसावो पिवा सुतस्य रसिन इति प्रगाथः ।
अभि त्वा सूर नोनुमः । अभि त्वा पूर्वपैतये । सखाय आ
ग्रिपामहीति नव । आ धूर्वस्मै दधातायान् । वज्रमेको विभर्ति
इह आहितं । तिग्ममेको विभर्ति इह आयुधं^१ । शोसावो इन्द्रस्य
सु वीर्याणि प्र वोचमित्यादि प्रकृतिवत् ।

मैषावरुणस्य वृष्टं । अध्वर्या शोसावो मा चिदन्यदि शंसतेति^२
स्तोत्रियः प्रगाथः । मा भेम मा अमिषेत्यनुरूपः । कस्तमिन्द्रेति
षामप्रगाथः । अप प्राच इन्द्रेत्युक्थमुखीया । आ धूर्वस्मै दधाता-
यानिति द्विपदा । सद्यो ह जात इति सूक्तं । एवा त्वामिन्द्र

१ तिग्ममेको विभर्ति इह आयुधम् is struck out in G.

२ O in marg मैषावरुणस्य ।

वज्रिभित्ति सूक्तं । आह्वयोत्तमया परिधानीया । स्तोत्रिये लिखित
 एवाहावः । अनुरूपे शोसावो इति । तथा सामप्रगाथे तस्य चान-
 न्तरं परिधानीयाये चेति । उक्तं मैत्रावरुणस्य पृष्ठम्^१ । ब्राह्मणा-
 ष्वंसिन् उच्यते । अध्वर्या शोसावो तं वो दक्षमिति स्तोत्रियः^२
 प्रगाथः । शोसावो तत्ता धामि सुवीर्यमित्यनुरूपः प्रगाथ एव ।
 शोसावो कं नव्यो अतसीनामिति द्वे । शोसावो ब्रह्मणा त इति
 चोक्त्यमुखीया^३ । इन्दोगवशादेवं । स्वभाखाभिप्रायस्तु । उदु त्वे
 मधुमत्तमा इति स्तोत्रियः । उदिष्वस्य रिच्यत इत्यनुरूपः । यद्वा
 चिकद्रुकेषु महिषो यवाग्निरं तुविम इति स्तोत्रियः । तव त्वं नर्यं
 मृतो ऽप इन्द्र । तमिन्द्रं गोहवीमि । विद्याः इतना इत्यनुरूपः ।
 ततः कदान् । तत उक्त्यमुखीया । ततो रायस्त्वामो वज्रहसमिति
 द्विपदा । तत इन्द्रः पूभिर्दातिरदिति सूक्तं । तत उदु ब्रह्माणीति
 यथोक्त आहावः अस्तमेपथ ।

अष्टावाकस्य पृष्ठम् । अध्वर्या शोसावो तरोभिर्वो विददसु-
 मिति स्तोत्रियः प्रगाथः । शोसावो तरणिरिषिषासतीत्यनुरूपः
 प्रगाथ एव । शोसावो कदू स्वस्वाकृतमिति कदान्^४ प्रगाथः ।
 शोसावो उरं नो लोकमतु नेषि विदानित्येका^५ । अथा वाजं
 देवहितं घनेमेति^६ द्विपदा । भूय इदामृधे वीर्यायेति सूक्तं ।

१ D om the text from परिधानीया up to अन्तरं । २ C D om.
 प्रगाथ । ३ A एका instead of उक्त्यमुखीया । C एका over the line ४ C D
 om कदान् । ५ C D उक्त्यमुखीया instead of एका । C एका over the line
 ६ The MSS differ as to the length of the quoted Pratakas. I have
 not registered these minutiae

अभि तष्टेव दौधया मनीषामित्यस्योत्तमया आहावपूर्वथा परिदधाति ।

वैश्वदेवम् । अध्वर्यो शोसावो अभि त्वं देवं सवितारमोष्णोः कविकृतुमित्येका । अस्य हि स्वयग्रस्तरमिति द्वे । इति वैश्वदेवस्य प्रातिपदिकस्तृचः । शोसावो अभि त्वा देव सवितरित्यनुचरस्तृचः । शोसावो अभूदेवः सविता वन्द्यो तु न इति सनिवित्कं सूक्तं । शोसावो एकया च दग्धभिस्तु स्मभूते । शोसावो प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ष्टतादृधेति सनिवित्कं सूक्तं । शोसावो सुरुपकृन्नुभूतये । शोसावो तत्त्वयं सुहृतं विद्मनापस इति सनिवित्कं सूक्तं । शोसावो अयं वेनद्योदयत्पृथ्निगर्भाः । शोसावो येभ्यो माता मधुमत्पिचते पयः । शोसावो एवा पिचे विश्वदेवाय वृष्णे । शोसावो प्र शूकैतु देवी मनीषेति सूक्तं । आ नो भद्राः कृतवो यन्तु विश्वत इति सूक्तं सनिवित्कं । शोसावो अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति परिधानीया । उक्थवीर्यं याज्या च प्रकृतिवत् । द्वितीया हतयाज्या भवा मित्रो न श्रेय इति ।

आग्निमारुतं । अध्वर्यो शोसावो वैश्वानराय पृथुपाजसे विप इति सनिवित्कं सूक्तं । शोसावो आ ते पितर्मस्तां सुधमेतु^१ । शोसावो प्रत्वचसः प्रतवस इति सनिवित्कं सूक्तं । शोसावो अग्निं नरो दौधितिभिररप्णोरिति स्तोत्रियः । शोसावो प्र ते अग्रयो ऽग्निभ्यो वरं निरित्यनुरूपः । शोसावो ॥ तव्यसीं नव्यसीं धीति-

मग्नय इति सनिवित्कं सूक्तं । शोसावो आपो हि सा मयोभुव
इत्यादि प्रकृतिवच्छेषम् ।

अथ समूह्ये ऽतिरिक्तोक्तम् । अध्वर्यां शोशोवो आर्यं गौः
पृथ्निरक्रमौदिति स्तोत्रियः । शोसावो मही स्यौः पृथिवी च न
इत्यनुरूपः । शोसावो तं प्रक्षया पूर्वया विश्वयेमथेति त्रयोदश ।
शोसावो यज्ञो बभूव स आवभूवेति परिधानीया । प्रजापते न
त्वदेतान्यन्य इति याज्या ॥ इति प्रातरमुवाकौ शतद्वयं पञ्चदशा-
धिकमनुष्टुभां संपक्षं । तत्पूर्वलिखितमेवानुष्टुभां प्रातरमुवाकः पञ्च-
दशे शते इत्यत्र सूचे । अष्टौ शतान्यन्यान्यनुष्टुभां । तत्र गायत्रीणां
शतद्वयं पञ्चाशदधिकं षोडशोष्णिहः । अष्टौ विराजः । चित्रत्वारिं-
शद्रुह्यः । षोडश पङ्क्तयः । शतद्वयमेकषष्टिय चिष्टुभः । अशीति-
र्जगत्यः । द्विपदाः षड्विंशतिः । द्वे शक्यौ । पञ्चष्टय इति ।

अथ गायत्र्यस्तिस्रो ऽपोनग्रीये । एकचत्वारिंशत्पञ्चकर्मणि
वपान्ते द्वे हविष्यंता । द्विदेवत्येऽष्टौ । त्रयोदशोऽष्टौयमानसूक्ते ।
षट् प्रस्थितयाज्याः^१ । प्रति युतायेति पञ्च । प्रातर्यावभिरित्येका ।
द्वादशर्तुयाज्याः । त्रयोविंशतिः प्रउगे मयाज्ये । षड्विंशतिः षड्विंशति-
र्होत्रकाणामाज्येषु । त्रयस्त्रिंशदभिषवे । एका दधिघर्म । पञ्च मरु-
त्वतीये । अष्टौ निष्केवत्ये । षड्वैश्वदेवे । तिस्र आग्निमारुते । द्वे
पद्मीसंयाजेष्विति गायत्र्यः ।

अथोष्णिहः । तिस्रो ऽभिषवे । चतस्रो मरुत्वतीये । नव
निष्केवत्ये इत्युष्णिहः ।

अथ विराजः । आज्यनिष्केवल्ययोर्याज्ये । अग्निष्टोमसामस्य
स्तोत्रियानुरूपयोः षलिति ।

अथ दृढत्यः । नव वहिःकर्मण्यच्छावाकस्य । चतस्रो मरुत्वतीये ।
तिस्रो निष्केवल्ये । नवनव शस्त्रेषु होचकाणामिति दृढत्यः ।

अथ पङ्क्तयः । स्तोकीयासु तिस्रः । एकाच्छावाकस्य वहिः-
कर्मणि । एकैवाभिषवे । द्वे मरुत्वतीये । तिस्रो निष्केवल्ये । एकैका
होचकाणां शस्त्रेषु । तिस्र आग्निमासते इति पङ्क्तयः ।

अथ त्रिष्टुभः । अपोनग्रीये विंशतिः । पशुकर्मणि वपान्ते
त्रयोविंशतिः । सप्ताभिषवे । द्वे दधिघर्मे । चतस्रः पशुपुरोलाग्ने ।
द्वे हविष्यंता । चतुर्दशोन्नीयमानसूक्ते । सप्त प्रस्थितयाज्याः । द्वे
मरुत्वतीयगृहे । शस्त्रे षोडश स्याज्ये । अष्टादश निष्केवल्ये ।
विंशतिर्मेघावरुणस्य शस्त्रे । एकविंशतिर्माद्वणाच्छंसिनः । एकोन-
विंशतिरच्छावाकस्य । द्वे आदित्यगृहे । सप्तदशकं मनोतासूक्तां ।
षट् पशुयागे । त्रयोदशोन्नीयमानसूक्ते । इन्द्राविष्णू पिवतं मध्वो
अस्येति त्रिष्टुप् प्रस्थितयाज्या । सावित्रगृहस्य च पुरोनुवाक्या ।
सूक्तस्य च सावित्रस्याद्योत्तमे । एकया च दशभिद्येति वायव्या ।
अभुर्भराय सं शिशातु सातिमित्यार्भवस्योत्तमा । अयं वेनस्योद्-
धत्पृश्निगर्भाः^१ । एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे^२ । ता नो रासन्वाति-
पाषो वसूनीति चतस्रः । षष्ठी चानोभद्रीयस्य । भद्रं कर्णेभि-
रिति च । विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे । एतं मिमिचे हतमस्य

योनिः^१ । तं सोम पिबभिः संविदानः^२ भवा मिचो न श्रेयो दृता-
सुतिः । ऐभिरग्ने सरथं पाद्मर्वाड् । आ ते पितर्महतां सुममेतु ।
अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्विरग्ने । उत नो ऽर्चिर्बुध्नः शृणोतु । उत ग्रा
थन्तु देवपत्नीः । पैत्र्यस्तिस्रः । स्वादुष्मिस्त्रीयास्तिस्रः^३ । ययोरोजसा
स्कभिता रजांसि । विष्णोर्मुं कं वीर्याणि प्र वोचम् । एवा न इन्द्रो
मघवा विरप्सीति तिस्रः । तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः ।
अतिप्रैपस्य पुरोनुवाक्या । परा याहि मघवन्मा च याहीति पञ्च
पत्नीसंयानेत्विति त्रिष्टुभः ।

अथ जगत्यः । एका अपोनक्षौये । षोडशाभिषवे । पिम्बन्त्यप
इत्येका । दे इविष्मन्त्यां । षट् प्रस्थितयाम्याः । साविष्यहस्य च
याज्या । चतस्रः साविचे सूक्ते । पञ्च धावाष्टयिवीये । चतस्र आर्भवे ।
येभ्यो मातेत्येका । यलामोभद्रीये । वैश्वानराय पृथुपाजस इति
चयौदश । प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्सिन् इति षट् । ५ तथ्यसीं
नयसीं धीतिमग्रय इति सप्त । देवानां पक्षीरित्येका । राका-
महमिति दे । तनुं तन्वन्नित्येका । अग्ने महद्भिः शुभयद्भिरित्येका ।
धुनज्भि ते ब्रह्मणा केभिनेत्येका । पुनय देवानां पक्षीरिति ।

अथ दिपदाः । दे निष्केवली । एकैका होचकाणां शस्त्रेषु ।
एकविंशतिर्वैश्वदेव इति । अयाष्टयः । चिकद्रुकेषु सहिषो यवा-
शिरं त्रुविशुभ इत्येषा चिः । अभि त्वं देवं सवितारमोष्योरित्येषा^४
चिरिति ।

१ C D ins इत्येका ।

२ C D ins इत्येका ।

३ C (orig) D om स्वादुष्मिस्त्रीयास्तिस्रः ।

४ C D इत्येषा चीतिः ।

अथ शक्तयौ । तच्छंयोरा वृणीमह इति शक्ती द्विः प्रयुज्यते ।
एवमेतद्यथोपन्यस्तदृढीकरणाय संपत्त्यर्थैः श्लोकैरनूद्यते ।

शतद्वयं सपञ्चाशमप द्रव्येत्यतः परम् ।

गायत्रमुष्णिहश्चात्र षोडशाष्टौ विराजकाः ॥१॥

वृहत्यो ऽपि भवन्त्यत्र चत्वारिंशत्त्रिभिः सह ।

एकषष्ट्यधिकं विद्धि त्रिष्टुभां च शतद्वयम् ॥२॥

पङ्क्तयः षोडशाश्रौतिर्जगतीनां सुनिश्चिता ।

द्विपदा विंशतिः षट् च द्वे शक्तयौ पक्षष्टयः ॥३॥

उक्ता एवं पृथग्भूताः क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यदा ।

तदानेन प्रकारेणान्यथा वा चयेच्छया ॥४॥

शक्तयौ^१ वृहतीरष्टौर्गायत्रीणां गणे चिपेत् ।

अनुष्टुभस्तथैताः स्युस्त्रिष्टुभेकातिरिच्यते ॥५॥

त्रिष्टुभात्पूर्वसंख्यातादेकपष्टाच्छतद्वयात् ।

अष्टानवतिरन्वेति चतुरचरवर्जिता ॥६॥

चतुरचरहीनानि शतानि चैष्टानुष्टुभाम् ।

संपन्नान्यूनपष्टानि त्रिष्टुप्सपि न संशयः (३ ५

उष्णिहश्च विराजश्च पङ्क्तयश्चेकधा कृताः ।

द्विचत्वारिंशदेताः स्युः श्रुतेरन्या अनुष्टुभः ॥७॥

जगतीनामश्रौतिर्या तदिंशतिशतं भवेत् ।

संपदा षोडश त्रिधा द्विपदोत्था अनुष्टुभः ॥८॥

सप्तग्रीतानि सप्तैव (७८७) पूर्वोक्तानि ह्यनुष्टुभाम् ।

द्वादशाग्ने तमित्यष्टेः^१ संपन्नाः श्रुतिचोदिताः ॥१०॥

^१गायत्र्यादिगणस्त्रिष्टुप्पादस्य द्विपदोत्थितः ।

चतुरचरमादाय पूरयेत्त्रिष्टुभं ततः ॥११॥

ग्रीपैरनुष्टुभं कुर्यादेवमष्टौ गतानि तु ।

षोडशैवातिरिक्तानि^२ अक्षराणीह योजयेत् ॥१२॥

त्रिष्टुभस्य द्विरुक्तेयं^३ द्वादशाक्षरद्वौनिका ।

तुभ्यं श्रुतन्ति तिसृभिरेवं षोडशं योजयेत् ॥१३॥

सहस्रमेतच्छ्रुत्युक्तं^४ पूर्णं पञ्चदशाधिकम् ।

सहस्रातरनुवाकं संपदानुष्टुभानिह ॥१४॥

मिस्त्रामिनोक्ता अत्रैव श्लोका लिख्यन्ते ।

अथान्यानुष्टुबुद्धारः न हि सर्वत्र चोदितः ।

न यथर्थाप्रियाभावे नोद्धारः^५ स्यादनुष्टुभाम् ॥

प्रजाकामवशाद्यागः सिमीवान्याः क्रियेत चेत् ।

नात्र तत्र तु कर्तव्ये स्त्रे खल्वस्या^६ अनुष्टुभौ ॥

उद्धृत्यानुष्टुभं यस्माच्छन्दसां संपदुच्यते ।

गततिरात्र उक्त्यादेस्तस्माच्चानुष्टुभस्यवेत् ॥

उच्छ्रयस्वेति न त्याज्या सप्तानां चोदनारम्भाम् ।

ये वृत्ताम इति त्रिषा त्यक्त्या तदिचारिमम् ॥

१ A चाष्टे । २ C संपन्नाम् । ३ A षोडशैवा । ४ C द्विरुक्ते । D सप्त विज्ञे ।

५ C यथार्थाप्रियाभावे D प्रयुम् । ६ I am not able to make out the meaning of this and several other passages in these verses I have given the text as it is in the MSS ७ D सप्तत्य च ।

देवो ऽग्निस्त्वभिहतिरेषा पृथक्त्वाद्दिगण्यताम् ।
 इति स्यान्नेतरः शुद्धसुख्यप्रत्यायको ह्ययम् ॥
 सर्वां दाशतयौष्वेता उत्तरास्तु सुभेषजः ।
 अनेन व्यपदेशेन ऋक्ष्यस्या अतुल्यता ॥
 चिकद्रुकेष्वभि त्वं च श्रयोर्वाक्ते तथैव च ।
 द्वावतिच्छन्दसां वर्गावतिवर्गोत्तराश्रयात् ॥
 अतुल्या इति चेत्तत्र प्रतिपत्संपदश्रुतेः ।
 सर्वार्थां वेतरच्छन्दो^१ विराजस्तेन न त्यजेत् ॥
 विराजनुष्टुभोरैक्यादुद्वियेरन्विराजो ऽपि ।
 संपत्स्याच्छन्दसामभ सवनौचविशेषणात् ॥
 अतिरिक्तक्रियायां हि संपन्नैवेति^२ चेन्नवेत् ।
 एकस्मिन्निति वारम्भादधिकेषु तनादरः ॥
 एकस्मिन्नित्यसत्येतदाक्यं स्यादविवक्षितम् ।
 इति स्यात्तत्र येनोक्तमनारम्भो भवेद्यस्य ॥
 आज्यभागौ विकल्पेन श्रयोर्वाक्यं च परः ।
 ब्रह्मसामपरान् स्वा च सिनीवासी च राका च ॥
 तथा पशुपुरोभागः स्विष्टकृतश्च यो भवेत् ।
 एकाहेन च विद्यन्ते तायमानस्य रूपाणि ॥
 पूर्वकारिवग्नात्कर्म स्वग्नास्ते यदि कल्पितम् ।
 क्रियेताभ्यधिकं किञ्चिदूनं वापि कदा चन ॥

१ C चेतश्चन्दो D चेतश्चन्दो । २ A संपन्नैरिति C संपन्नैरेति ; over the line
 is D संपन्नैरेति ।

स्रग्नास्रविहितं वा स्यात् पूर्वकारौ न चेत् कुर्यात् ।

संपत् तत्रापि संपाद्या तदारम्भः^१ प्रयोजनम् ॥

अथाख्याप्रीप्रयोगेन क्रतुयाज्या विकल्पने ।

न चेत्तथापि पूर्येत संपत्तत्रावपेदिह ॥

यथाकामी प्रकरणे ज्ञापकं परमेकेति ।

ऊर्ध्वं षोडशमुखीयाया आवापो ऽत्रापि चोदितः ॥

अथबोक्षीयमानेषु सूक्तानां परिमाणतः ।

श्रुतेः संपत्तु संपाद्या श्रुतिदृष्टा क्रिया यदि ॥

अदृष्टं तु यदस्माकं क्रियेताभ्यधिकं रुचितम् ।

संपत्तच न संपाद्या ज्ञापकं पञ्चवो ऽधिकाः ॥

वाजिनं च न संख्येयं तद्व्यस्माकमचोदितम् ।

पयस्यांगमिदं ह्येति स्यादियं कस्य चिन्मतिः ॥

साक्रमेधेषु तत्रापि प्रतिषेधाच्च युज्यते ।

गण्यते चातिरिक्तोक्त्ये समाख्या हितयोस्तथा ॥

अत्यन्तं चैव भेदाव्याख्यं पदा विषमे हिते ।

सोमानिरेकग्रस्तं च वै ताभ्यामुक्तकारणम् ॥

ग्रस्तं कलशभेदे यद्वावभेदे च यद्वेत् ।

संपत्तत्रापि संपाद्या तत्रैतस्मान्नि कारणम् ॥

^१सोमारम्भात्तिदृष्टोमेन संपाद्या भवेत्संपत् ।

कार्यस्तनुष्टुबुद्धारः सूचारम्भात्पुनःपुनः ॥

उक्तादम्भो विप्रैर्यथा न तेषां सान्नि चोदना ।

कुर्युरित्युपदेशाद्धि तस्मात्तेषु न संपत्स्वात् ॥
 अनुष्टुप्संपदमत उच्यमानां निबोधत ।
 द्वे प्रातरनुवाके तु श्रुते पञ्चदशाधिके ॥
 जगत्त्रेकापोनग्रीये त्रिष्टुभां विंशतिसिखः ।
 गायत्र्यो यस्य पीत्वेति न संख्या निगदा गण्याः ॥
 संपदानुष्टुभो क्षेपा एकविंशत्संपादिका ।
 यत्परिचयणीयादि सवनीयान्तमच तु ॥
 अन्यभागावसंख्याय संख्यायैकं पशु^१ तथा ।
 आप्रियस्त्रिष्टुभः संख्य^२ (?) सर्वेषां संपदस्तथा ॥
 प्रजाकामवदाग्रीणां नाराग्रंस्यपि वासिष्ठी ।
 गायत्री वा भवेन्मत्ता संपद्गणा ऋचो ऽच तु^३ ॥
 सतोऽहत्यसिखो ऽच द्वाविंशतिस्य त्रिष्टुभः ।
 तुभं द्योतन्ति वाप्येषा विराटरूपाष्टकोत्तमा ॥
 चत्वारिंशच्च तिस्रस्य गायत्र्यः स्युरनुष्टुभाम् ।
 अष्टावष्टिस्तु^४ संपन्नाः षोडशाक्षरवर्जिताः ॥
 द्विदेवत्यादि चाज्यात् प्रागृतुयाज्या ऋचो^५ ऽच तु ।
 दृहत्यो नव गायत्र्यः चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
 एका सतोऽहत्यच संपदानुष्टुभः पञ्च ।
 चत्वारिंशच्च ताः सार्धं चतुर्भिः स्युरिहाक्षरैः ॥
 संपदानुष्टुभस्याज्ये दश तिस्रस्य निश्चिताः ।

१ C D पशुः । २ C D पश्या । ३ C seems to read मेघो ऽच तु ।

४ D •ष्टिष O द्रिष्टु • ।

५ C D ऋचो ।

सयाज्ये प्रउगे च स्युः संपदा दश सप्त च ॥
 होत्राज्येषु सयाज्येषु षष्टिरध्वर्धया विना ।
 सवने ऽनुष्टुभां संपन्नारिंशच्च पञ्च च ॥
 गतानि पञ्च चत्वार्यचराणि च विंशतिः ।
 प्रावसोचे तु गायत्र्यस्तयस्त्रिंशत्तथोष्णिहः ॥
 तिस्रः सतोदहत्येका जगत्यः षोडशैव तु ।
 त्रिष्टुभः सप्त संपन्ना द्विषष्टिः स्यात्सपादिका ॥
 दधिघर्मादिग्रस्तात् प्राक् स्याच्चेत्यशुपुरोलागः ।
 तत्स्विष्टकृतृष्टयक्ते तु त्रिंशत्सैकाच त्रिष्टुभाम् ॥
 गायत्र्येका च संपन्नाद्यत्वारिंशदनुष्टुभः ।
 अधिका तिस्रभिर्ज्ञेया चचराणि च द्वादश ॥
 एका महत्त्वतीये तु सयाज्ये जगत्यस्तिस्रः ।
 अष्टयः पञ्च गायत्र्यस्तसः ककुभस्तया ॥
 दहत्यः सतोदहत्यस्त्रिष्टुभः षोडशैव तु ।
 चत्वारिंशत्तसस्तस्य संपन्नाः पादवर्जिताः^१ ॥
 निष्केवस्ये सयाज्ये तु गायत्र्यो ऽष्टौ विरालेका ।
 तिस्रः सतोदहत्यो ऽत्र दहत्यस्तिस्र एव च ॥
 त्रिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेया द्विपदे द्वे नवोष्णिहः ।
 चत्वारिंशत्सहाष्टाभिः संपन्नाः स्युरनुष्टुभाम् ॥
 मैत्रावरुणग्रस्ते तु सयाज्ये द्विपदैकिका ।
 एका सतोदहत्यत्र त्रिष्टुभो दश सप्त च ॥

त्रिष्टुभस्त्रिविराट्स्थानान्मुख्यात्स्थानवको^१ नव ।
 दृहत्यः संपदा तु स्याच्चत्वारिंशद्विनोष्णिहः ॥
 ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे नार्हते स्तोत्रिये कृते ।
 एका सतोदृहत्यत्र सयान्ये द्विपदा तथा ॥
 दृहत्यो नव विज्ञेयाः त्रिष्टुभस्यैकविंशतिः ।
 संपदानुष्टुभस्त्रेताश्चत्वारिंशत्सहोष्णिहा ॥
 अच्छावाकस्य त्रिष्टुभः शस्त्र एकात्रविंशतिः ।
 एका सतोदृहत्येका सयान्ये द्विपदा तथा^२ ॥
 दृहत्यो ऽनुष्टुभां त्रिंशत्साष्टा सप्ततुरचरा ।
 सवने ऽनुष्टुभां संपच्छतानि चौणि पञ्च च ॥
 ज्ञेयानि दशभिः सार्धमचराणि च षोडश ।
 स्याच्छस्त्राद्वैश्वदेवात्त्रायदादित्यगहादि तु ॥
 जगत्यो ऽत्र नव ज्ञेयाश्चत्वारिंशच्च त्रिष्टुभः ।
 अभूद्देव इति त्रिष्टुभेवमन्यस्याशुचिपत्ता^३ ॥
 संपदानुष्टुभो ह्येता अष्टाषष्टिः सप्तार्धेन ।
 वैश्वदेवादि संख्याय परीच्या^४ साग्निमारुतम् ॥
 त्रिष्टुभो विंशतिस्तत्र जगत्यैकविंशतिः ।
 षट् गायत्र्यो ऽष्टयस्त्रिस्तो द्विपदायैकविंशतिः ॥
 संपन्नानामशीतिः षट्विंशत्यचरसंयुता ।
 एकत्रिंशज्जगत्यः स्युः सयान्ये त्वाग्निमारुते ॥

१ A मुख्याद्या D • मुख्या स्याकुल्या स्याद्य • ।

२ C नव ।

३ A • चिपत्ता C • चिपत्ता ।

४ C D पराया ।

यास्ते राके सुमतय एषोपजगती स्यता ।
 त्रिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेयास्तिस्रश्चाक्षरपङ्क्तयः ॥
 विराजः षट् च गायत्र्यस्तिस्रः स्युः संपदा तिस्रः ।
 अनुष्टुभां त्रयीतिः स्यादधिकाष्टाभिरक्षरैः ॥
 ग्रंथोर्वाकादि ग्रंथन्तं ग्रंथुः स्युः(?) स्यादिहोत्तरः ।
 सिनीवाली च राका च क्रियेयातां न चेदिह ॥
 गायत्र्यौ द्वे जगत्येका गङ्गायौ द्वे तथैव च ।
 उपचिष्टुप् च विज्ञेयायं यज्ञ इतीयमृक् ॥
 त्रिष्टुभो ऽष्टौ तु संपन्नाः स्युः षोडशभिरक्षरैः ।
 अधिका दशभिः सार्धं सदा ज्ञेया अनुष्टुभः ॥
 सवने ऽनुष्टुभां संपञ्चतान्यर्धद्वतीयानि ।
 द्वे वैशाखापरे ज्ञेये चतुरक्षरवर्जिते ॥
 यास्ते राके जगती वा ज्ञेया त्रिष्टुवपापि वा ।
 एवं संपादिता संपद्युक्ता ब्राह्मणकल्पयोः ॥

७. उपप्रयन्तो नव स हि थो भानुषा युगेति चतस्रः कस्त
 उषः इति तिस्रो यावयदेशसं लेति चतस्रो ऽग्निना यज्वरौरिय
 इति तिस्र आ मे ह्वं नवेति ।

८. अग्नि नरो दीधितिभिररक्षोरिति द्वचमाग्नेये । प्रति यथा
 सूनरो जनीत्युषस्ये । आ शुभ्रा यातमग्निना स्वदेत्याग्निने ।

९. आपो रेवतीः क्षयथा हि वसु इति त्रिः समस्य यद्वि-
 युता सस्मिन्नूधमिति पञ्चागन्म महेति तिस्र उपो रुक्चे षट् प्रति
 स्तोमेभिरिति द्वचं । आ भात्यग्निरुषसामनौकमिति द्वे उप त्या

वक्त्रौ गमतो विशं न इति द्वे इति चतुर्विंशतिं त्रिष्टुभो
ऽनुब्रूयात् ।

१० वेदिपद इति सप्त जनस्य गोपा इति षट् एता उ त्या
इति तिस्रः त्रिंशन्वो अद्येति चतस्रः क खिदध कतमाखश्विनेति
चतस्र इत्येताश्चतुर्विंशतिं जगतीरनुब्रूयात् ।

११. एना वो अग्निं नमसेति त्रयः प्रगाथाः । अयमग्निः
सुवीर्यस्येति त्रयः प्रगाथाः । प्रत्यु अदर्श्यायतीति त्रयः प्रगाथाः ।
उषो यदध भानुनेत्येकः प्रगाथः । इमा उ वां दिविष्टय इति त्रयः
प्रगाथाः । अयं वां मधुमत्तम इति द्वौ प्रगाथौ । एतान्पञ्चदश
प्रगाथाननुब्रूयात् ।

१२. त्वामग्ने मनौषिण इति तिस्रः । अग्ने यजिष्ठो अध्वर
इति तिस्रः । ईक्षिष्व हि प्रतीव्यमिति दश द्वाः पुरु त्वा दात्या-
न्वोच इति तिस्रः । उपस्तच्चित्रमा भरेति तिस्रः । युवोरू पू रथं
ऊव इति तिस्रः । तथा च श्लोकः ।

त्वामग्ने मनौषिण इत्युद्धार्यो मध्यमस्तृषः ।

द्वचोपदेशात् कर्तव्यास्तिस्र उष्णिह आश्विने ॥

१३. सर्वाण्येव भवन्ति । संख्यार्थं वचनं । सह चिर्वचनेनैक-
चिंशत्पङ्क्तयः ।

१४. यः पूर्वमुक्तः प्रातरनुवाको द्वाचिंशतं गायत्र्य इत्येवमादिः
सो ऽनुष्टुभां द्वे गते पञ्चदशाधिके संपद्यते । तत्संपत्त्यर्थाः श्लोकाः ।

द्वाचिंशदेव गायत्र्यः पश्चिराजस्तथैव च ।

भवन्त्यनुष्टुभस्त्रिंशत्संपन्नास्ता यथा श्रुतिः ॥

चतुर्विंशतिं चिष्टुभो जगत्यश्च तथैव चाः^१ ।

अनुष्टुभो ऽपि संपन्ना ऊनसप्ततिरेव ताः ॥

पृथक्कृत्य प्रगाथेभ्यो दृढत्यो दश पञ्च च ।

ताः सप्तदश संपन्नास्तुरचरवर्जिताः ॥

य उक्ताः परिसंख्याय तृचाः पञ्चदशौष्णिहः ।

चिंशस्रश्च च संपन्ना अधिकदादशाचराः ॥

सतोदृढत्यः पञ्चदशैकचिंशश्च यङ्ग्यः ।

प्रति स्या सूतरी तिष्ठो दादशाचरमौष्णिहम् ॥

अनुष्टुभस्तु सपन्नाः षष्टिरेताः समासतः ।

चतुरचरमत्येति तत् चिप्रेत् दृढतोगणे ॥

इति समाप्ता संपत् । ननु सिद्धैवाचैतावत्यनुष्टुपंभत् । उच्यते ।

शापयत्याचार्यो जपानामत्र मोद्गारो न संपत् । तथा च दृढस्रोकाः ।

था मातरनुवाकस्तु संपत् सिद्धैव चोदिता ।

जपास्तेन न संख्येयाः संपदुद्गारघोरिह ॥

यज्जपेन्नोत्तरेणां वै जपमन्त्राणि चोक्तवान् ।

आप्यायनादयस्ते न करणे जपधर्मिणः ॥

अनुद्भवो ऽपि तद्धर्मा प्रायश्चित्तश्रुतिर्यतः ।

वाक्यभेदादनित्यत्वाच्चतुर्यत्वादथापि च ॥

पावभेदो ऽर्बुदः शूलो यत्तत्तद्भवेदिदम् ।

इति स्यात् तत्र सोमार्थं विकल्पतो^१ यतः सृष्टौ ॥

यदय होत्वूर्याद्य दन्द्रमन्वारभामहे ।

इदमाप षचस्तिस्त्रो दधिकाव्णो अकारिषम् ॥

समुद्रं वो नि वर्तध्वं नेतास्त्राज्या अनुष्टुभः ।

जपत्वात्करणत्वाच्च तथानुद्रवणादपि ॥

१५. स्तोकीयानां द्वतौयाचतुर्थ्यावनुष्टुभौ । ते उद्धृत्याभि
प्रवन्त समनेव घोषा इत्येते द्वे प्रयोक्तव्ये ।

१६. अच्छा नः श्रौरशोचिषमित्येतास्तिस्त्रो ऽच्छा वो अग्नि-
मवस इत्येतासां तिसृणां स्थाने ।

१७. प्रति श्रुताय वो धृषदित्येतास्तिस्त्रः । प्रत्यस्मै पिपौषत
इत्येतासां तिसृणामनुष्टुभां स्थाने ।

अस्माअस्मा इदित्येषा गण्योद्धारो ह्यनुष्टुभाम् ।

तेनेतासामिति प्रायः सूक्तमेतद्विचोदितम् ॥

१३.

१. तदेतत्सृष्टं दशमायाक्ते न संपादयेन्नाद्रियेताचैव संपन्न-
मिति (१७. १) श्रुतेः ।

२. चिष्वपि वचनेषु उष्णिगुदेतीति मेनिमहे (१७. १) ।
गायत्री वेति श्रुतावुक्तं । तदिहान्वयाज्यासंबन्धेन पूर्वाचार्याक्तं लि-
ख्यते श्लोकेः ।

अग्निं नरसृचे वीण्या शूभेति द्वचे तथा ।

स्तोत्रिये चानुरूपे च षट्सु चैवाग्निमारुते ॥

एकं चाज्यस्य याव्यायां निष्केवज्यस्य चापरम् ।

राया हिरण्येत्यस्यां पादयोरचरद्वयम् ॥

सुते अध्वर इत्यस्यां चिरुक्तावचरद्वयम् ।
 अभूदेव इत्युभये अधिके द्वे तथाचरे ॥
 अचरे अधिके अन्ये स्थातामचरपङ्क्तिषु ।
 पादयोरधिके चान्ये अया वाजं रथा इव ॥
 आ नो यज्ञाय पादे ऽस्मिन्नेकं चाधिकमचरम् ।
 अतुयाजेषु चत्वार्यचराण्यधिकानि तु ॥
 उष्णिष्ठा कलमेत्येषोदिता तद् अधिकारचरा^१ ।
 अतुयाजेषु^१ चत्वार्या नो यज्ञाय चापरम् ॥
 एतानि नातिरिच्यन्ते ग्राकलानामियं ततः ।
 तेषामेतेन गायत्री उदिता अचराधिका ॥
 तां प्रातरनुवाके वै वचनात्संपदं विदुः ।
 अनुष्टुपपि न त्याज्या या पञ्चम्यच षट्पदा ॥
 श्रुतेर्यस्माच्च विहिता सूचे ऽनुष्टुप् चतुष्पदा ॥

१. सह सारस्वतेनेति कृत्यार्थ आरम्भः ।

४. पूर्वोक्तस्य विकल्पार्थं वचनं । आरम्भसामर्थ्यात् गायत्र्य इति
 वचनमग्निम्पद्ये संपदनुष्टुभामिति ज्ञापनार्थं ।

संपदर्थं च कर्तव्ये गच्छा गाघ पुरोरुचः ।
 प्रकृतौ या श्रुता संख्यामंस्या वा चेह सोदिता ॥
 त्याज्या सारस्वते संख्या गायत्रीणामयं भवेत् ।
 पुरोरुचो ऽपि नैवाच गच्छाः सूत्रमिदं तथा ॥

१ A मध्यधिकारचरा C मेरो—अतुयाजेषु, in marg. न ह्य D उदिता
 कलमेत्येषोदिता तदधिकारधिका । १ C तु instead of नु ।

५. मृजानो वारे पवमानो अयय इत्येवं यावस्तुतः स्तोत्रे यथाकाम्यं । यथाकामत्वेनेत्यर्थः^१ ।

६. उत्तिष्ठताव पश्यतेत्येतस्याः स्थाने उत्तिष्ठन्नोजसा सहेत्येतामभिष्टुयात् ।

७. चिकद्रुकशब्दो यस्यां विद्यते सा चिकद्रुकीया । चिकद्रुकेषु महियो यवाशिरं तुविश्वम् इत्येषा महत्वतीयस्य शस्त्रस्य प्रतिपद् भवति ।

८. चिकद्रुकीयायां चत्वारः षोडशाक्षराः पादाः^२ । तत्रैकेन पादेन षोडशाक्षरावधिमा^३ विग्रहणं । द्वितीयेन प्रणवः तृतीयेनावसानं । चतुर्थेन प्रणव इति शस्यम् ।

९. तुविश्वम् तुविक्तो इत्येते चिकद्रुकीयाया उत्तरे भवतः ।

१०. दृष्टदिन्द्राय गायत प्र व इन्द्राय दृष्टत इत्येतौ जनिष्ठा-उपीयात् सूक्तात् पूर्वा प्रगाथौ पिबन्त्यपीयया संग्रंसति । समित्येकीभावे । एकीभावस्याचाहावेनाव्यवच्छेदः । तत एतदुक्तं भवति । पिबन्त्यपीयायामाहावं कृत्वा ततः सूक्ते करोति । इति महत्व-तृतीयमिति नियमार्यम् । ततः सत्यामसत्यां वा संपदि सर्वत्रैवं भवति । चिष्टदृशरात्रे ऽपि ।

११. निष्केवल्ये ऽयं संग्रंसनक्रमः । वामदेवस्य स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्रा कथा नश्चिच आ भुवत्कथा त्वं न कृत्येत्येतौ धाम्यां च तत

१ A adds इन्द्रायेन्दो मण्वत इत्यन्त चभि ता देवेत्यादिकं प्राञ्जलं शस्त्रा मृजान इत्यादिष्वपि इन्द्रादेवसेदिति भावः । २ G D om पादा । ३ C (ong) D •वधिकविग्रहण, Calt क to ना ।

ऊर्ध्वं धाय्याया रायन्तरं प्रगाथं पिवा सुतस्य रश्मि रत्येतं
स्तोत्रियानुरूपौ च रायन्तरौ ग्रंथेत्^१ ।

१२. रायन्तरादनुरूपादनन्तरम् ।

१३. आ धूर्वस्यै दधातायान् वज्रमेको विभर्ति हस्त आहि-
तमित्येते द्विपदे ग्रंथेत् । चकारः समुच्चयार्थः ।

१४. इन्द्रस्य तु वीर्याणीत्येतत् ।

१५. धाय्यानन्तरौ यः प्रगाथ उक्तस्तथाहावं कृत्वा हैरण्य-
रूपीयादौ करोतीत्यर्थः ।

१६. इति यदेतदुक्तं । एवं नियमतो निष्केवल्यं भवति ।
यदापि स्त्र्योनौ रायन्तरक्रिया तदापि सखाय आ श्रियामहीत्येता
नव भवन्त्येव द्विपदे च । चितृद्गिराचे । तच्च हि संपदसंभवात्^२
अभाव आशङ्क्येत । तत्संपन्नमिति श्रुतेरत्रैव स्यात् ।

१७. अभि त्वं देवमित्येवमादिकौ ।

१८. अयं चापरो विधेयः । एकपातिनीनामुपर्याहावं^३ कृत्वा
पुरस्ताच्चानोभद्रौयात्प्रशुकीयं ग्रंथेत् । एतावाच्चैश्वदेवे विकारः ।
विकारवचनं संसवे विद्वज्जिह्वत्यर्थम् ।

१९. उह विष्णो वि क्रमस्त्र्येतार् एतयाज्यामुद्धृत्य भवा मित्रो
न श्रेयो एतास्तुतिरित्येतया यजति ।

२०. अग्नि नरो दौधितिभिररण्योरित्यग्निष्टोमसाम्न अग्नि-
मास्तुते स्तोत्रियानुरूपौ ।

यज्ञायज्ञीययोनिस्तु विकल्पेनात्र शस्यते ।

संपत्तवान्यथा गण्ठा वृहत्याः^१ संभवे तथा ॥

२१. अतिरिक्तोक्त्यमिदानीमुच्यते । आयं गौः पृथ्विरक्रमौ-
दित्ययं स्तोत्रियः । मही द्यौः पृथिवी चन इत्यनुरूपः ।

२२. तं प्रक्षया पूर्वया विश्वधेमथेत्येता चयोदश शस्त्रा ।

२३. 'यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्यनया परिधाय तेनैव स्वरेण ।

२४. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येतया यजति ।

२५. चतुराहावा होत्रका होता चातिरिक्तोक्त्येध्विति । तत
उक्त्यैर्व्याख्यातस्तैस्तुल्य इत्यर्थः ।

२६. इति यदेतदुक्तमेतत्समूहोऽतिरिक्तोक्त्यं भवति । अति-
रिक्तोक्त्यवचनान्नात्र संपदः कार्याः । उत्तरमप्यतिरिक्तोक्त्यमेवा-
विशेषात् ।

२७. प्राक् पत्नीसंयाजेभ्यः । संस्थिते दशमे ऽहनि पुरा
पत्नीसंयाजेभ्य इति श्रुतेः । संस्थाप्य वा पत्नीसंयाजान् । संस्थितेषु वा
पत्नीसंयाजेभ्य इति श्रुतेः । गार्हपत्ये ऊत्वा सो ऽनिरुक्ते गार्हपत्ये
प्राजापत्ये द्वे आहुतौ जुहोतीति श्रुतेः । अन्वारब्धेऽपि रतिरिति
जुहोतीति कात्यायनस्य । पूर्वया द्वारा षट् प्रपद्य नियमतः स्वस्य
धिष्यस्य एकेकं पद्यादुपविशेत् । ब्रह्मा तु स्वदेगे एव धिष्यवचनात् ।
मानसेन स्तुत इति वचनं स्तोत्रप्रसवे मानसो व्यापार इत्यस्य

१ C (in marg) त instead of त्व । १ This Sutra is in the text edi-
tion erroneously counted as No. 22 It ought to be No. 23 and
the following Sutras numbered accordingly

भावार्थम् । आद्यं गौरित्येतास्तिस्वच्छचः सार्यराज्ञीरित्येवं संज्ञिता । पराङ् अनादृत्या । त्रिवचनरहिता उपांशप्रणवन् । आहेति वाक्यशेषः ।

१८. मानसेन स्तुते गोसावो इत्यनेनैवाध्वर्योरामन्त्रणम् । आहावप्रकरणे^१ शस्तादावित्यतिरिक्तवचनात् ततश्च सार्यराज्ञीशंसनादनन्तरमध्वर्यो इत्यामन्त्रितो ऽध्वर्युर्होचा वा गृहपतिना वा होद् होतरिति प्रतिशृणोति । प्रत्याभाषं सर्वत्र करोति । सर्वत्र ग्रहणाद्यथान्यायं होद् गृहपत इति गृहपतेः ।

१९. ओ होतरित्येकस्मिन्नवधाने^२ तथा होतरित्यपरस्मिन्नेवं वक्ष्यमाणमर्थमाशङ्कान्ते होतरि गृहपतौ वाध्वर्युरनुगृह्णाति । गृहणन्तमर्थविशेषानुत्तरन्तमनुब्रूलयतीत्यर्थः ।

१४.

१. दशहोता नाम यज्ञस्तत्र वदित्यन्नेवमामन्त्रयेत् । न केवलमत्र कर्मणि । दृयगध्येतस्मात्कर्मणः । चरकश्रुतेः । यः प्रज्ञाकामः स्यात्सो ऽरण्यं प्रतिपरेत्य ब्रह्माणं दक्षिणत उपवेश्य दशहोतारं निगदेत् । अयजमानस्यापि श्रौत.शेषाख्यानवचने यद्वत्प्रतिगदयदर्शनादत्र समविच्छेदा इत्यन्ते । तान् पूर्वाचार्यैर्हक्ताननुब्रूम. ।

१. एतावानयमेकान्नत्रिंशदक्षरो विच्छेदः ।

२. एकान्नविंशतिरक्षराण्यथं विच्छेदः ।

४. इतिशब्देनानन्तरं निर्दिश्यते । उक्तेति संकीर्तनविनाश आदृत्यर्थः । अथोपांशित्ययमब्दादनन्तरमुपांशमुद्भवेत् ।

५. अचरो विच्छेदः । अध्वर्यादि वदिष्यन्तमित्युक्त्वादिपलचरं
इत्युपांशु तथातीतमन्यत्सर्वमिहोच्यते^१ ।

६. चतुरचरो विच्छेदः ।

७. अचरो विच्छेदः ।

८. पञ्चाचरो विच्छेदः ।

९. चतुरचरो विच्छेदः ।

१०. पञ्चाचरो विच्छेदः ।

११. षलचरो विच्छेदः ।

१२. षलचरो विच्छेदः ।

१३. चतुरचरो विच्छेदः ।

१४. चतुरचरो विच्छेदः ।

१५. पञ्चाचरो विच्छेदः ।

१६. चतुरचरो विच्छेदः^१ ।

१७. नवाचरो विच्छेदः ।

१८. चतुर्दशाचरो विच्छेदः ।

१९. एकाचरो विच्छेदः ।

२०. पूर्वोक्तमुपांशु तत उच्चैरित्यर्थः ।

२१. त्रयोविंशत्यचराण्यं विच्छेदः ।

२२. त्रयोदशाचरो विच्छेदः ।

२३. चतुर्दशाचरो विच्छेदः ।

१ I propose वदिष्यन्तमित्युक्त्वादिपलचरं G D अनुप्यते । १ G D चतुरचरोः । विच्छेद इति
अपे सर्वत्र संशयते, they omit from here in this chapter the word विच्छेदः ।

२४. षड्विंशत्यक्षराख्यं विच्छेदः^१ ।

२५. पूर्वोक्तमुपसंहृतम् ।

१५.

१. चतुर्दशोत्तरि वक्ष्यमाणे वदित्यन् अक्षरयो^२ इत्यामन्त्रयेत् ।

२. सप्तदशाक्षरः । विकर्षणाष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

३. पञ्चविंशदक्षराख्यं विच्छेदः^३ ।

४. एकविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः^३ ।

५. सूत्रमेतदुक्तार्थम् ।

६. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

७. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

८. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

९. द्व्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१०. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

११. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

१२. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१४. नवाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१५. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१६. यत्पूर्वमुक्तम् ।

१७. चतुर्विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१ C D परिच्छेदः । २ C D •क्षरो विच्छेदः । ३ C D om. from here in this chapter अयं विच्छेदः (with the exception of Sūtra 22)

१८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १९. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २०. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २१. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २२. सप्तविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २३. परिसमाप्तं पूर्वमुक्तम् ।

१६.

१. अनुगारार्थमाशङ्क्य वक्ष्यमाणमुपन्यस्यति । पञ्चहोतरि वदित्यस्यति^१ ।

२. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः^२ ।
 ३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ४. प्राग्व्याख्यातम् ।
 ५. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ६. पक्षक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ७. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ९. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १०. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ११. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १३. प्राग्व्याख्यातम् ।

१४. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१६. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१७. पञ्चविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१८. परिसमाप्तं पूर्वमुक्तम् ।

१७.

१. अध्वर्या३ इत्यनुगरार्यमामग्न्य षड्भूतारि व्याख्यातव्य इत्यर्थः ।
२. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
३. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
४. पूर्ववद्वाख्यानम् ।
५. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
६. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
७. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
८. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
९. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१०. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१३. षोडशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१४. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१५. छतव्याख्यानमेतत् ।
१६. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१०. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १९. सप्तविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः ।
 २०. एतावत्पूर्वोक्तम् ।

१८.

१. सप्तहोतरि विषयभूते वदित्यन्तर्ध्वर्णुमामन्त्रयेत् ।
 २. एकोनविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः^१ ।
 ३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ४. द्वातयाख्यानम् ।
 ५. पञ्चक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ६. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ७. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ८. नवाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ९. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १०. पञ्चक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १४. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१६. सप्तदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १७. पूर्वोक्तं उपांशु ब्रूयात् ।
 १८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १९. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २०. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २१. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २४. त्रयोविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २५. षट्त्रिंशदक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २६. 'प्रागुक्तं यत् ।

१६.

१. वक्ष्यमाणिकास्तन्वः । अतो वदति । प्रजापतेः प्रत्यक्षं तन्वस्ता होता वदेदिति श्रुतेः । अतो वदतीत्यतः शब्द आनन्तर्ये । ततो नान्तरा घागः । अतो ऽन्ये वापि कामं यजेयुरिति श्रुतौ विक्षन्पो^१ न सूत्रितः । उपरिष्टादुपदेशात् ।

२. अध्वर्या इत्येको ऽवच्छेदो द्वितीयः शेषेण । एवमुत्तरास्तपि द्रष्टव्यं । उत्तमा तु व्यवसाना^२ ।

१४. परिसमाप्तास्तन्वः ।

१ Omitted in D and (orig) in C   २ A in^२ इव ।

२ There is no commentary on Sutra 3-13

२०.

१. वक्ष्यति गृहपतिसप्तदशाः सत्तमासीरक्षिति । श्रुत्यन्तरे दीक्षाक्रमविधौ तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षित^१ इति । स गृहपतिः सत्तभूते द्वादशाहे तनूवदनादनन्तरं वदति । असत्तभूते त्रिकणौ एव यजमानः । सो ऽपि गृहपतिरित्युच्यते । गृहपतिवदनं वक्ष्यमाणकम् ।

१. अध्वर्या इत्येको विच्छेदः । येषां वै गृहपतिर्गृहपतिं विद्वान् गृहपतिर्भवतीति द्वितीयो विच्छेदः ।

२. तृतीयो विच्छेदः ।

३. चतुर्थो विच्छेदः ।

४. गृहपतिवदनस्य पञ्चमो विच्छेदः ।

५. षष्ठो विच्छेदः ।

६. सप्तमो विच्छेदः ।

७. अष्टमो विच्छेदः ।

८. समाप्तं गृहपतिवदनम् ।

२१.

१. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति मनसा यजति ।

२. उच्चैस्तरामित्यस्य प्रतिषेधार्थं मनसा वषट्करोतीति वचनम् ।

३. प्रसिद्धम् ।

४. यद्वं गृह्णाति प्राजापत्यं वायुं पृथिव्या पात्रेण ग्रहणमादन-
स्तोत्रोपाकरणहोमभक्षाहरणभक्षणानि मनसेति कात्यायनस्य^२ ।

५. तार्तीयसवनिक एव भक्षमन्त्रः । प्रकरणात् ।

६. श्रौदुम्बरीं यजमाना अन्वारभन्ते । सात्त्विके द्वादशाहे^१ षड्विज इति तस्मिन् अघेण धिष्यान्परीत्यामीनाः । सामर्थ्यात् ।

७. अपरेण धिष्यान् ये नातिक्रामेयुस्ते ऽप्यामीनाः पलाश-
शाखाभिः सृशेयुः ।

८. तेषां सृशतामुत्तमौ हस्तौ होता कुर्यात् ।

९. अनेन कामेन । इति मनसा संकल्पेदित्यर्थः^२ ।

१०. अपिधाय सदसो दारावित्यस्मिन्नवधौ पत्न्यौ ऽपि
शालायामासते । शालायायेति वचनात् । छते वागुपाकरणे वाग्यमनं
नेचसंमौलनं च ।

११. नक्षत्रेषु दृग्गमानेषु सत्सु मार्जालीयदेशे स्थिताः ।
तच्चतुर्दिवहितं शक्रमुच्चरदित्यनयर्चा नक्षत्रेषु विषयभूतेषु यजमाना-
श्चतुर्विहजन्ते । सूर्ये चतुर्विभर्गः शतातिरात्रे नक्षत्रासंभवात् ।
सौर्यत्वादा^३ मन्त्रस्य ।

१२. ते ऽपरया दारा हविर्धानि प्रपद्यन्ते । अथाध्वर्युस्त्तरस्य
हविर्धानस्य कूवरीमभिपद्याह संक्षत्र्यर्धिं गायेति गायति संक्षत्र्यर्धिं
तत्संक्षत्र्यर्धिमाप्नुवन्ति सर्वे साखी निधनमुपयन्तीति (२६.२) श्रुतेः ।
उत्तरस्य हविर्धानस्याधोऽव यजमानाः सर्पन्ति ।

१३. उत्तरेणगारं यजस्यानुसचरन्त इति श्रुतेः ।

१४. युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोधेद्येतामतिच्छन्दसं अपन्तो
ऽधोऽव सर्पन्ति । उत्तरेण वा गच्छन्तो ऽचवेलायां तदुद्देशं

१ C in marg. यजमाना । २ C D have only अनेन कामेन । ३ A छर्यादा ।

इत्यर्थः । ततो ऽप्येह हविर्धाने समुपविश्य । संशब्दादेकप्रदेश
आसीनाः कामान्ध्यायन्ते यत्कामाः सत्तिणः ।

१५. ये वज्रकामाः सत्तिणो ऽनेककामाः पृथक्कामा इत्यर्थः ।
भूर्भुवः स्वरित्येतास्ते व्याचक्षीर्णं तु प्रतीकयहणात् सुप्रजा इत्येव-
मादिकं मन्त्रम्^१ ।

१६. ते यजन्तो यजमानास्ते वा चत्विजः असन्ते । शाखा-
न्तरोपदेशात् । ते प्राञ्च उदञ्च उत्क्रम्य वाचं विह्वयन्ते विसृष्ट-
सुचैराङ्गयन्त इत्यर्थः । कथम् । वागैतु वागुपैतु वागुप मैतु वागिति ।

१७. सुवृक्षणाप्रतीकं सुवृक्षणोमिति^२ चिरुपांशुत्वा वाचं
विसृजन्ते ये पूर्वं वाग्यताः ।

१८. केचिन्मानसमहरन्तरं^३ वदन्ति । केचिदुदयनीयान्ते ।
अपरे दशमाहरं । तदभिप्रायं सूत्रमेतत् । तन्निराकरणायेद-
मारभ्यते ऽनन्तरं सूत्रम् ।

१९. कालवाद एषः । यो ऽयं पुरा पत्नीसंयाजेभ्यः संस्थाप्य
वेति (१०. १३. २७) । यथा दिवि देवनादीनामभिषेचनीयमध्ये
पठितानामपि नाभिषेचनीयाङ्गत्वं । कालमात्रवादो ऽस्मिन्नवधौ ।
पष्ठौहो दीव्यति राजन्यं जिनातीत्येवमादयो ऽभिषेचनीयमध्ये ऽपि
क्रियमाणा राजसूयाङ्गं एवं सन्नोत्थानं दशमे ऽप्यहनि क्रियमाणं
द्वादगाहङ्गमिति । अतो वाग्रब्दः पराभिप्रायनिरुत्तर्यर्थः ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये दशमो ऽध्यायः समाप्तः ।

^१ C D •दिवो मन्त्र । ^२ C D सुवृक्षणाम् । A मानसमहरन्तर (रि ?)
[(orig.) मानसमहरन्तर, alt by marg add. of र to मानसमहरन्तर • D
मानसमहरन्तर ।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

१०.

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।

अक्षरं तदास्यर्मा^१ सुअसूनुकल्पयत् ॥

शाङ्खायनसूत्रोक्त[स्य] एकादशाध्यायस्य भाष्यं लिख्यते^२ । व्याख्यातो ऽग्निष्टोम प्रकृतिर्दादशाहस्यैकाहानां चेति सूचितत्वात् पूर्वकारिवशाच्च दादशाहः सप्तमहीनस्येत्युभयरूपस्यापि दादशाहस्य श्रुत्यन्तरात् धर्मान् विधाय यथाप्राप्ते च होत्रयाजमाने^३ । अथेदानीं स्वश्रुतिक्रमेण चतुर्विंशादीन्यहानि वक्तव्यानि । तेषां च श्रुतौ होत्रमेवोक्तः । न होत्रकाः । पुनश्च पृथक्प्रकरणे होत्रकाणां कर्मविधिः । तेनैव न्यायेन दादशाहशेष परिभाषां शोक्त्वा प्रक्रमते ततो भगवान् सुयज्ञः सूचकारः ।

१. सप्ताहीनानामन्ये ऽपि दादशाहाः सन्येव तदर्थं व्याख्यात इति विशेषणं । न्यायप्राप्तं चैतत् । वज्रनो धर्मजातस्य विधानादथमेव प्रकृतिः सप्ताहीनानां युज्यते ।

२. स्तोत्रियानुरूपौ द्वितीये ऽहनीत्येवमादिकं वचनं । लक्षणं च स्तोत्रिया होत्रकाणां प्रातःसवने समसङ्ख्याकाः । एवमादिको वचनलक्षणो विधिः । सो ऽस्यैव दादशाहस्य विशेषः सकलीकरणत्वेन वेदितव्यः । शाखान्तरीयस्य मध्याश्रयेत् पृतं वेत्येवमादि ।

१ D मश्रु० ।

२ A om from शा० to लिख्यते ।

३ C (sec 1) याज० A C D यज० ।

२. द्विराचप्रभृतयः अक्षीना इत्युच्यन्ते । एकोत्तरास्तु याजन इति प्रतिषेधार्थं पृथग्भिधास्यन्ते ।

४. न तु प्राक् द्वादशाक्षाव्यायः ।

५. उभयतोऽतिराचं सत्तमुपरिष्ठादक्षीनस्येति तन्त्रान्तरम् ।

६. अक्षीनेषु न विद्यन्ते ।

२.

१. चतुर्विंशसोममित्येवमादिः स्वमतपरिग्रहः । चतुर्विंश-
मित्याचक्षत इति संज्ञार्थम् ।

२. होताजगिष्ठ चेतन इत्यष्टर्षमान्वमिति (१६. ८) श्रुतेः ।

३. सह सारस्वतेन हव्येन ।

४. आ त्वा रयं यद्योतय इत्येवमाद्यनुक्रम्य श्रुतत्वात् ।

५. अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्षित्येषा परिधानीया कर्तव्या ।
न स्वक्रमेण किं तर्हि उत्तरा या एकस्य चित्रो विभ्रस्वोज इत्येव-
माद्याः षट् पूर्वाः शस्त्रा यत्रास्मिन् धीयते निवित् । अन्यत्रापि
यत्रयत्रैतस्मिन्निविद्धानं भवति तत्रतत्रायं धर्मः ।

६. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति बृहद्विवो निष्केवत्यमिति
श्रुतेः ।

७. तद्देवस्य ते हि द्यावापृथिवी इति ।

८. द्वितीयादेव पार्थिकात् यज्ञस्य वो वृष्ये शर्धाय ।

९. किमु श्रेष्ठ इति ।

१०. वैश्वानराय धिषणामृतानृध इति ।

११. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदशीयं भवति ।

१२. चतुर्विंशे ऽन्यत्र वा यो विशेषस्तं वक्ष्याम इति वाक्य-
शेषः । अनारभ्यवादश्चायं । तथापि ऋन्दोगानामस्मिन्नहनि प्रायेण
पाठादिहैवोच्यते ।

१३. यज्ञा यज्ञा वो अग्नय इत्यन्नाद्यावं कृत्वा ततो ऽस्य
स्तोत्रियानन्तरमेष्टुं यु वयसु स्वामधा हवीयेतानुक्थ्यस्तोत्रियान्
संशस्य तत आद्यावः ।

१४. उक्थ्यग्रहणमनुवर्तते यज्ञायज्ञियग्रहणं च ।

१५. अग्ने मरुद्भिर्हित्येवमादिका कल्पजा । आप्तिमास्तोक्थ्य-
ग्रहणदेवतासिद्धा । एतां शस्त्वा तन्तुं तन्वचित्येतस्या अनन्तरमा-
द्यावमेकैकस्याद्यैकपातिन्या इति (८.७.८) वचनात् । ततो यथो-
क्त्या परिद्धात्यन्यथा ।

१६. यद्वा न्तर्हक्यो ऽप्यनारभ्यवाद एव । तच्चायं विशेषः ।
अग्ने मरुद्भिर्हित्येवमादिकमित्येतयैव यथोक्तम्यानग्रहणया यजेत् । एता-
मेव यान्यां कुर्यादित्यर्थः । स्तोत्रियानुरूपप्रतिषेधार्थमेतथेत्यति-
रिक्तवचनम् ।

३.

१. एकचिको ऽप्यनारभ्यवाद एव । तच्चायं विशेषः । वक्ष्यमाणं
ग्रहणं वक्ष्यमाणेन विधिना ।

२. यथास्तुतमिति ऋन्दोगापेक्षा । तदपेक्षया स्तोत्रिया-

ष्कस्ता । दधाना सकलां योनिमित्यर्थः । शस्वेतिवचनादविशेषेण
होतृर्होत्रकाणां चायमुपदेशः ।

२. यादृक्सङ्ख्याका सोचियास्तादृक्सङ्ख्याकाननुरूपान् कुर्यात् ।
अर्हणे तु दधानेव । तायमानरूपत्वात् ।

४. क्रमार्थं वचनम् ।

५. पर्यासा इत्यन्यानां सूक्तानामाख्यां वक्ष्यति । तेषामुत्तमा-
स्तृषाण् होत्रकाः शंसन्ति ।

६. उत्तमानेव दधान् होता शंसति । उक्त्यन्त एवान्यानि
सूक्तानि वक्ष्यन्तेषु ।

७. उक्ताद्यदन्यन्तसर्वं प्रकृत्या भवति । तद्यथा । प्रतिपदनु-
चरेन्द्रनिहवमाह्वणसत्यैकपातिनीधायापोहिषीयादेवपत्नीराकाचर-
पङ्क्तिपैचीयामोक्षादुष्किसीया इति ।

४.

१. वक्ष्यमाणः शलहो ऽभिज्ञवाक्यः प्रष्टविकारो भवति ।
तत्सूतीये ऽहनि सावित्रैश्वानरीये षष्ठे चार्भवं सिद्धं भवति ।

२. यानि पार्थिकस्य प्रथमस्य त्र्यहस्याज्यानि सामूहिके पवे
तानि पूर्वेषामभिज्ञविकारानां चयाणां यथासङ्गो भवन्ति ।

३. प्रथमे ऽहनि रथन्तरं द्वितीये दृष्टतृतीये रथन्तरमित्यनेन
क्रमेण विपर्यासमेते षष्ठे भवतः ।

४. ज्योतिःसप्तकमग्निष्टोमसंख्यं प्रथममहर्भवत्युत्तमं च षष्ठम् ।

५. प्रथमोत्तमयोरङ्गोर्मध्ये चत्वार्युक्थ्यसंख्यानं वक्ष्यमाणसंज्ञ-
कानि भवन्ति ।

६. गां द्वितीयमहरूपयन्ति । गां चतुर्थमहरूपयन्तीति श्रुतेः ।

७. आयुःसृतीयमहरूपयन्ति । आयुः पञ्चममहरूपयन्तीति
(१०. ४. २१. २) श्रुतेः ।

८. इन्द्रो रथाय प्रवतं क्षणोतीति भरुत्वतीयमिति श्रुतेः ।

९. आ याङ्मर्वाङ्मुप वन्धुरेष्टा इति निष्केवत्यमिति श्रुतेः ।

१०. कथा देवानां कतमस्य यामनीति वैश्वदेवम् । अथ
पञ्चमे षाहनि ।

११. मासतं सूक्तमेकसुत्याहादग्निष्टोमाद्भवति ।

१२. एति प्र होता व्रतमस्य माययेति जातवेदसीयं भवति ।

१३. यदिह नोक्तं तत्पाष्टिकेन प्रथमेमाङ्गा समानम् ।

५.

१. इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोरित्येतन्मसत्वतीयं द्वितीय-
स्थाभिन्नविकस्य भवति ।

२. सुत इत्त्वं निमिष इन्द्र सोम इति निष्केवत्यमिति श्रुतेः ।

३. अमृदेवः सविता वन्द्यो नु न इति सावित्रमुद्ददिति श्रुतेः ।

४. ततं मे अपस्तुदु तायते पुनरित्यार्भवमित्युद्ददिति
(१०. २) श्रुतेः ।

५. ततं न इत्येतदेवार्धं पञ्चमे षाभिन्नविके षहनि । साध-
वार्धमिहोक्तम् ।

६. देवान्दुवे दृष्ट्वावसः स्वस्त्य इति वैश्वदेवमुददिति (१०.
 ३) श्रुतेः । विपुवति चेति नोक्तमसंमोक्षार्थम् ।
 ७. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदसौयमिति
 (१०. ३) श्रुतेः ।
 ८. यदिह नोक्तं तद्धितोयादङ्गः पार्थिकात् यक्षीतयं । तथा
 च गां द्वितीयमहरूपयन्तीत्यत आरभ्य सर्वमेवाध्यातम् ।

६.

१. वक्ष्यमाणकः^१ प्रथमः श्रौष्टिहो वैश्वमनस इत्येवंसंज्ञकस्तृती-
 यस्याभिप्रायविकल्पाङ्गो भवति । तथैव श्रुतत्वात् । स उच्यते ।
 २. वायो याहि शिवा दिव इति तृचो वायव्यः ।
 ३. आ वां सहस्रं हरय इत्येन्द्रवायवः ।
 ४. ता वां विश्वस्य गोपेति मैत्रावरुणः ।
 ५. आ वां वाहिष्ठो अश्विनेत्याश्विनः ।
 ६. इत्येन्द्रस्तृचः ।
 ७. इति वैश्वदेवस्तृचः ।
 ८. उत नः प्रिया प्रियास्त्विति सारस्वतस्तृचः ।
 ९. वायो याहि शिवेत्येवमादीनि सप्त यान्युक्तानि ।
 १०. तिष्ठा हरौ रथ आयुज्यमानेति मरुत्वतीयमिति श्रुतेः ।
 ११. इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमित्येतत् ।

१२. एतेन द्यावापृथिवी अभौतते इति द्यावापृथिवीयं त्वं लिङ्गात् श्रुतेः ।

१३. एतेन द्यावापृथिवी इत्येतदेव षष्ठे चाभिष्टविके द्यावापृथिवीयं प्रसङ्गादिहोक्तम् ।

१४. एकाहात्प्राकृतादारभ्यं तच्चन् रयं सुष्टतं विद्वन्नापद्य इति । वैश्वदेवं चा नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वस इति ।

१५. आ रुद्रास इन्द्रवज्राः सजोषस इति मारुतमिति श्रुतेः ।

१६. त्वामग्नं ष्वतायवः समीधिर इति जातवेदसौधमिति श्रुतेः ।

१७. एवं विप्रिष्टमाग्निमारुतम् ।

७.

१. होताअग्निष्ट चेतन इत्येतदाग्न्यं चतुर्थस्याहः आभिष्टविकस्य भवति ।

२. नैधातिथ इत्येवंसंज्ञः प्रउगो भवति । नामधेयविज्ञानमपि फलाय ।

३. ये गार्त्समदे प्रउगे वायव्यैन्द्रवायवे ते अचापि भवतः । क्रियास्तु विशेषः । तत्र गार्त्समद्यः पूर्वा नैधातिथ्य उत्तराः । तद्यथा । वायो ये ते सवस्त्रिण इति द्वे तीमाः सोमास आ गहीत्येका शुक्रस्याद्येत्येकोभा देवा दिविष्मृतेति द्वे (१०.२.५) ।

इह तु मैधातिथ्यः पूर्वास्तीव्राः सोमास आ गृहीत्येतां शस्त्वा
ततो वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे । एवमुभा देवा दिविस्पृगेति
द्वे शस्त्वा ततः शुक्रस्याधेत्येकां शंसेत् ।

४. मित्रं वयं हवामह इति मैत्रावरुणः ।

५. प्रातर्युजा वि बोधयेत्याग्निनम् ।

६. आ ता वहन्तु हरय इत्यैन्द्रम् ।

७. ऐभिरग्ने दुवो गिर इति वैश्वदेवसृष्टः । इति द्वचानी-
त्यसंदेहार्थम् ।

८. अतिदेशो ऽयं सारस्वतानां प्रउगद्वचानां । ततः प्र णो
देवीति चतुर्थं । उत स्या नः सरस्वती धोरेति पञ्चमे । उत नः
प्रियेति षष्ठे ।

९. एकाहात् प्राकृतादग्निष्टोमादित्यर्थः । तच्च जनिष्ठा उपः
सहस्रे तुरायेति ।

१०. उपो जज्ञे वीर्याय स्वधावानिति निष्क्रेवल्यम् ।

११. पार्ष्टिकस्य द्वितीयस्याहो द्वितीयमिति संज्ञा । तस्मा-
त्सावित्रस्यावाष्टयिवीये इह भवतः । तद्देवस्य सवितुर्वार्यं महदिति
सावित्रम् । ते हि सावाष्टयिवी विश्वगंभुवेति सावाष्टयिवीयम् ।

१२. द्वितीयसंज्ञकात् पार्ष्टिकादार्भवं भवति । अनश्नो जातो
अनभीश्रुक्पृथ इत्येतत् ।

१३. अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमेति वैश्वदेवं भवति ।

१४. वैश्वानराय पृथुपाजसे पृथस्य दृष्णो वैश्वानराय धिष-
णाम् ।

१५. प्र ये शुभन्ते जनयो न सप्तय इति मारुतम् । जनस्य
गोपा अजनिष्ट आगृवि रिति जातवेदसौयम् ।

८.

१. अग्र ओजिष्ठमा भरेत्येतदाज्यं पञ्चमस्याभिसविकस्य भवति ।

२. यत्रयत्राग्र ओजिष्ठमा भरेति ग्रस्यते तत्रतपोत्तमां
परिहाप्य ग्रस्यते ।

३. निष्ठांतनामधेयः ग्रस्तयः । श्रुत्यनुकरणात् ।

४. वायव्य इति वाक्यशेषः । अग्रं पिबा मधूनां तव वाय-
व्यस्यते स त्वं नो देव मनसा इति ।

५. ग्रतेना नो अभिष्टिभिरित्यैन्द्रवायवसृचः^१ ।

६. इति सैषावरुणसृचः^२ ।

७. आ नो गोमन्तमश्विनेत्याश्विनः ।

८. अतश्चिदिन्द्र ऽप उपेत्यैन्द्रः ।

९. विश्वे देवा इत्येवमादिवैश्वदेवः । इत्येतानि यथोक्तानि
प्रवृत्तवानि मान्यानि । भिषाभिर्चङ्गिरिति क्रमसमाहरणाशङ्का
मा भूत् ।

१०. क स्य वीरः को अपश्चिदिन्द्रमिति मरुत्वतीयं भवति ।

११. एतायामोप गव्यन्त इन्द्रमिति निष्कवेद्यं भवति ।

इह तु मैधातिथ्यः पूर्वास्तीव्राः सोमास आ गहौत्येतां शस्त्वा
ततो वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे । एवमुभा देवा दिविस्पृशेति
द्वे शस्त्वा ततः शुक्रस्थाचेत्येकां शंसेत् ।

४. मित्रं वयं हवामह इति मैत्रावरुणः ।

५. प्रातर्युजा वि बोधयेत्याग्निम् ।

६. आ त्वा वहन्तु हरय इत्येन्द्रम् ।

७. ऐभिरग्ने दुवो गिर इति वैश्वदेवसूचः । इति, द्रवानी-
त्यसंदेहार्थम् ।

८. अतिदेशो ऽयं सारस्वतानां प्रउगद्वचानां । ततः प्र णो
देवीति चतुर्थं । उत स्या नः सरस्वती घोरेति पञ्चमे । उत नः
मित्रेति षष्ठे ।

९. एकाहात् प्राकृतादग्निष्टोमादित्यर्थः । तच्च जनिष्ठा उपः
सहस्रे तुरायेति ।

१०. उपो जज्ञे वीर्याय स्वधावानिति निष्कैवल्यम् ।

११. पार्ष्टिकस्य द्वितीयस्याहो द्वितीयमिति संज्ञा । तस्मा-
त्सावित्रद्यावापृथिवीये इह भवतः । तद्देवस्य सवितुर्वार्यं महदिति
सावित्रम् । ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवेति द्यावापृथिवीयम् ।

१२. द्वितीयसंज्ञकात् पार्ष्टिकादार्भवं भवति । अनश्वो जातो
अनभौश्रुकथ्य इत्येतत् ।

१३. अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमेति वैश्वदेवं भवति ।

१४. वैश्वानराय वृषपाजसे वृचसं वृष्णो वैश्वानराय धिष-
णाम् ।

१५. प्र ये शुक्लान्ते जनयो न सप्तय इति मारुतम् । जनस्य
गोपा अजनिष्ट जाम्बविरिति जातवेदसीयम् ।

८.

१. अग्न ओजिष्ठमा भरेत्येतदान्यं पञ्चमस्याभिष्टविकस्य भवति ।

२. यवयवाग्न ओजिष्ठमा भरेति अस्त्यते तवतचोत्तमां
परिहाप्य अस्त्यते ।

३. निष्ठातिनामधेयः अस्त्यः । अस्त्यनुकरणात् ।

४. वायथ इति वाक्यशेषः । अग्नं पिबा मधूनां तव वाय-
व्यतस्त्यते स त्वं नो देव मनसा इति ।

५. अतेना नो अभिष्टिभिरित्यैन्द्रवायवस्तृचः^१ ।

६. इति मैत्रावरुणस्तृचः^२ ।

७. अग्नो गोमन्तमश्विनेत्याश्विनः ।

८. अतस्त्रिदिन्द्र ण उपेत्यैन्द्रः ।

९. विश्वे देवा इत्येवमादिवैश्वदेवः । इत्येतानि यथोक्तानि
उपगच्छानि नान्यानि । भिक्षाभिर्घृणिरिति क्रमसमाहरणाशङ्का
न भूत् ।

१०. कस्य वीरः को अपग्नदिन्द्रमिति मरुततीयं भवति ।

११. एतायामोष गन्धन्त इन्द्रमिति निष्केवल्यं भवति ।

१२. तृतीयात्पार्थिकात् सावित्र्यावाष्टयिवीये सूक्ते भवतः ।
उदु य देवः सविता हिरण्येति सावित्रम् । ध्रुवती भुवनाना-
मभिजिघेति द्यावाष्टयिवीयम् ।

१३. प्र वः स्फुल्लफम्सुविताय दावन इति मारुतम् । चित्र
इच्छिग्रोस्तरुणस्य वचस इति जातवेदसीयम् । वैश्वानरीयमत्र
पृथस्य वृष्णो अरुपस्य नू सह इति । इत्याग्निमारुतम् ।

६.

१. षष्ठ्याभिज्ञविकस्य सखायः सं वः संयज्ञमित्याज्यम् ।
२. यत्रयचैतच्छेते ।
३. श्रुत्यनुकरणं प्रवगनाम् ।
४. इति वायवम् ।
५. इत्यैन्द्रवायवः ।
६. अन्यतरमैत्रावरुणम् ।
७. पुरुप्रिया ण कृतय इत्याग्निम् ।
८. उप नो हरिभिः सुतमित्यैन्द्रः ।
९. विश्वे देवास आ गतेति वैश्वदेवं भारद्वाजं न तु गार्त्त-
मदम् ।

१०. एतानि द्वाचानि प्रवगे ग्रंथेत् । सह सारस्वतेन यानि
हस्योत्तरस्थेत्येवमाद्यतिदिष्टेन ।

११. महर्षि इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा इति मरुत्वतीयं भवति ।

१२. यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति निष्केवस्यं भवति ।

१३. द्वितीयात्पार्थिकात्सावित्रं तद्देवसेत्येतत् ।

१४. अबुधसु त्व इन्द्रवन्तो अग्नय इति वैश्वदेवं भवति ।

१५. वैश्वामराय धिषण्यामृतावृष इति वैश्वानरीयं । यानि
अहस्य पूर्वस्य वैश्वानरीयाणीत्येवमादिवचनात् । धारावरा मरुतो
धृष्णवोजस इति मारुतम् । त्वमग्ने शुभित्स्वमाशुशुषणिरिति जात-
वेदसीयम् । इत्याग्निमारुतम् । एतावता विकारेणाग्निमारुतं षष्ठे
आभिस्रविके ।

१६. इन्द्र वृक्ष मघवन् त्वावदिहुज इति वैश्वदेवं भवति षष्ठ-
स्यान्त आभिस्रविकस्य द्वितीये ऽभिप्रवप्रयोगे ।

१७. उषाषानक्ता रुहती सुपेक्षेति वैश्वदेवं षष्ठे आभिस्र-
विके द्वितीये ऽभिप्रवाभ्यासे ।

१८. अग्निरिन्द्रो वरुणो मिषो अयमेति वैश्वदेवं षष्ठे आभि-
स्रविके चतुर्थे ऽभिस्रवाभ्यासे ।

१९. अं न इन्द्राग्नौ भवतामवोभिरित्येतद्वा वैश्वदेवं भवति
षष्ठे आभिस्रविके चतुर्थे ऽभिस्रवाभ्यासे । ननु कायमभिस्रवाभ्यासो
यत्रैतानि वैश्वदेवान्यन्वायात्यन्ते । उच्यते । प्रष्टव्यपक्षमांश्चतुरो ऽभि-
स्रवानुपयन्तीति समाश इति वक्ष्यति गवामयने (१२.१९.८) ।
तत्रैतानि वैश्वदेवान्यन्वायात्यन्त इति ।

२०. अग्निरिन्द्र इति चतुर्थे अं न इन्द्राग्नौ इति वेत्येतयोर्वा
व्यवस्थितो विकल्पः । प्रथममग्निरिन्द्र इत्येतत्पूर्वस्मिन्पटले । प्राग्विपु-

वत इत्यर्थः । द्वितीयं शं न इन्द्राग्नी इत्येतदुत्तरे पटले । ऊर्ध्वं विपुवत इत्यर्थः ।

२१. परावतो ये दिधिषन्त आप्यमिति वैश्वदेवमाभिसविकस्य षष्ठ्याङ्गः पञ्चमे ऽभिसवप्रयोगे । षष्ठ्याभिसवःस्थाने तदभिसवा-
चनमित्यचावकाशः (११. १८. २०) ।

१०.

१. षष्ठ्याभिसवयोरनन्तरं श्रुतिक्रमेणाभिजितमाह । अभि-
जिन्नामैकाहः । सर्वस्तोमस्त्रित्यष्टदशसप्तदशैकविंशचिणवचयस्त्रिंशेषु
सर्वशब्दो ऽयं । उभयसामा बृहद्द्रव्यन्तरसामेत्यर्थः । प्रत्यक्षं षष्ठं बृह-
द्द्रव्यन्तरं षष्ठं वास्य भवति संक्षया चाग्निष्टोमः । पूर्वकारिणामाय-
न्तमपि सदेतदुक्तं स्वमतप्रकाशनार्थम् ।

२. प्र वो देवायाग्रय इति सूक्तं । यद्वाहिष्ठं तदग्नय इति
तृप्तमित्येतदाज्यं भवति ।

३. माधुच्छन्दसश्च गार्त्तमदश्च दौ प्रउगौ संप्रवधेदिति ।

४. शंसनक्रमो ऽयं । तथैव श्रुतिः । वायव्यां पुरोरुचं शस्त्राथो
उभे वायव्ये तृप्ते इत्येवमाद्याह ।

५. माधुच्छन्दस एव प्रउगे सति गार्त्तमदं वैश्वदेवमुपरिष्ठा-
न्माधुच्छन्दसस्य वैश्वदेवस्य पर्याहरेदित्युक्त्वाथ माधुच्छन्दसं सारस्वत-
मिति शस्त्रक्रमः श्रुतेः ।

६. ऐकाहिकं च यथोक्तं वा । ऐकाहिकं प्रातःसवनं स्यादिति
। स्थितिरिति श्रुतेः । होतुरेव प्रकरणात् ।

७. माध्यन्दिने सवने ऽय विशेषः । ऐकाहिक जनिष्ठाउषीयं
ग्रस्ता ततस्तस्योर्ध्वमिन्द्र पिव तुभ्य सुतो मदायेति ग्रसेत् ।

८ ऐकाहिकादूर्ध्वमित्यनुवर्तते ।

८. वृहस्पृष्टपचे ऽभिजिति । इन्द्र पिव तुभ्यमित्यस्योर्ध्वं जनि-
ष्ठाउषीय । या न कतिरित्यस्योर्ध्वं हैरण्यस्यूपीयम् ।

१० एकसूक्ते वा निष्केवज्यमश्नतीये भवत । तस्मिन्पचे पिबा
सोममभि यमुय तर्द इति मश्नतीय शुद्धमेव । तथा तमु छुष्टि
थो अभिभूत्योजा इति निष्केवज्य । पूर्वस्य पिबा सोममभि यमुय
तर्द इत्येतस्योत्तमासुसृजति दिपदेति क्त्वा अया वाजमिति ।

११. प्राकृतादग्निष्टोमात् । अथ नित्यमेवैकाहिक तृतीयसवनं
स्यादिति सा स्थितिरिति श्रुते ।

११.

१. अभिजितो जनार श्रुतिपाठक्रमेण खरसामानो ऽवसर-
प्राप्ता उच्यन्ते । सप्तदशस्तोमा इति स्तोमातिशयनार्थः । खरसामान
इति नामधेयं शास्त्रसंन्यासार्थम् । एव खरसाया (१०. ८. ११)
ते कन्दोमेषु (५) खरसामस्त्रित्येवमादौ ।

२ एवमेव श्रुतत्वात् ।

३. खरसज्ञानि शृष्टान्येषामिति खरशृष्टा कौपीतकेर्भगवतो
मतेन । खराणि त्वेव शृष्टानि स्युरिति ह साह कौपीतकिरिति
(२४ ८) श्रुते ।

४. त्रयाणामपि^१ स्वरसाक्षा यथानिर्दिष्टे दृष्टद्वयन्तरे पव-
मानेषु गीयेते । न दृष्टमाने^२ । तथापि योन्यनुगंसनं यथोपदिष्टं
भवति । स्वमतोपदेशार्थं वचनम् ।

५. अग्निष्टोमा इति पैङ्गं ब्रह्मवर्चस्विनो^३ भवन्ति ये अग्नि-
ष्टोमास्तुपयन्तीति श्रुतेः ।

६. उक्थ्याः स्युरिति ह स्माह कौषीतकिरित्येवमादि श्रियो
विराजो ऽप्तायस्योपाप्या इति (१४. ८) श्रुतत्वात् ।

७. आ यज्ञैर्देव मर्त्य इति प्रथमस्य स्वरसाध्न आज्यमावद्राय-
न्तरं दृष्टद्वयो हि भानव इति द्वितीयस्य दृष्टद्वार्हतमग्न ओजिष्ठमा
भरेति तृतीयस्यावद्रायन्तरमिति (१४. ५) श्रुतेः ।

८. यथोक्तानामाध्यानामेकैकस्योत्तमां चोत्तमां चेत्युत्तमाः
परिहाय्य ग्रंसनं सर्वत्र ।

९. माधुच्छन्दसः प्रथमस्य स्वरसाध्नः प्रउगो गार्त्समदो द्विती-
यस्यौष्णिह आत्रेयसृतीयस्येति (१४. ५) श्रुतेः ।

१०. क स्य वीरः को अपग्निदिन्द्रमिति प्रथमस्य स्वरसाध्नो
मस्रत्ततीयं केति कदत्क्या शुभा सवयसः सनीला इति द्वितीयस्य
कथेति कदत् गायत्र्याम नभन्यं यथा वेरिति तृतीयस्य ता कर्मा-
घतराक्षा इति कर्मेति कददिति श्रुतेः (१४. ५) ।

११. एकस्यैव सामप्रगाथस्यावृत्यपेक्षं ब्रह्मवचनं । प्राकृतसाम-
प्रगाथग्रंसनादनन्तरं वक्ष्यमाणकान् कदतः प्रगाथसंज्ञकान् प्रगाथान्
ग्रंसेत् ।

१२. कं नव्यो अतसीनामिति कदान्प्रगाथ इति प्रथमे श्रुतत्वात् । तथा कदू च्छ्याहृतमिति कदान् प्रगाथ इति द्वितीये श्रुतत्वात् । तथा इमा उ त्वा पुरुषस्य इति प्रगाथः पावकवर्णाः कवर्णा इति कदानिति द्वितीये खरसाक्षि (२४.७) श्रुतत्वात् । कदत्प्रगाथादमन्तर दृहतस्य योनिं शंसेत् ।

१३. यस्य साधिष्ठो ऽवस इत्येतत्सूक्तमुत्तमाष्टकं परिहाया-
र्वाद्यं विश्वारं त उयेति च प्रथमे खरसाक्षि शंसेत् ।

१४. गायन्ति त्वा गायत्रिणो ऽपादित उदु नक्षिततम इति
आनुष्टुभैष्टुभे^१ द्वितीये खरसाक्षि ।

१५. इन्द्रं विद्या अवीष्टधन् सं च जे जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वो-
रित्यानुष्टुभैष्टुभे द्वितीये खरसाक्षि निष्कैवल्यसूक्ते भवतः ।

१६. यो ऽयमुक्तो विधिरित्येष दृहद्रथन्तरपृष्ठानां खरसाम्नां
भवति नोत्तरः ।

१७. यज्जायया अपूर्वैत्येष स्तोत्रियः खरपृष्ठानां । खरपृष्ठाः
कौषीतकेरिति च उक्ताः खरसामानस्तेषां चयणामप्यविशेषेण ।

१८. द्वे अनुष्टुभौ द्वितीया दृहती ।

१९. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । पूर्वोक्तेन सह द्वितीयस्य खरसाम्नो
मत्स्यपाथि ते मह इति वा स्तोत्रियो भवति । एतामेव प्रथमां
दृहतीं द्वितीयां करोति । द्वितीयद्वितीये अनुष्टुभौ अस्ता ।

२०. मसि न इत्यादिके द्वे अनुष्टुभौ । वयं च त्वा सुता-
वन्त इति दृहती^२ द्वितीयानुरूपस्य कार्या ।

११. प्रत्यस्माँ इत्येवमादिके द्वे अनुष्टुभौ शस्त्वा तृतीयानुत्सृज्य ततो अस्मा अस्मा इदन्धस इति दृष्टतीं तृतीयां करोति । एष स्तोत्रियस्तृतीयस्य स्वरसाम्नो ऽनुरूपस्य वक्ष्यमाणो यज्जायथा इत्येवमादिना सह विकल्पो ऽर्थात् ।

१२. इममिन्द्र सुतं पिबेति द्वे अनुष्टुभौ । क ईं वेद सुते सचेति दृष्टती तृतीयानुरूपस्य कार्या ।

१२.

१. आदिदृष्टतीको मध्यदृष्टतीको ऽन्तदृष्टतीको वा यतोदृष्टतीकः स्तोत्रियस्ततोदृष्टतीक एवानुरूपो ऽपि कर्तव्यः ।

२. धाय्यानन्तरं विष्वपि स्वरसामसु कदतो यथोक्तान् शंसेत् । ततो रथन्तरस्य धोनिं प्रथमे दृष्टती द्वितीये दृष्टद्रथन्तरयोस्तृतीये ।

३. यच्चयचोभयोपदेशस्तत्र पूर्वा रथन्तरस्य शंसेत् ततो दृष्टतः ।

४. धोन्यनुशंसनानन्तरं यमिन्द्र दधिषे त्वमिति हृषः प्रथमे स्वरसाम्नि । स्वरन्ति त्वा सुते नर इति हृषो द्वितीये स्वरसाम्नि । दाना मृगो न वारण इति हृष एव तृतीये स्वरसाम्नि । तथैव श्रुतत्वात् ।

५. इन्द्र तुभमित्येवमादीनां नवानामृषां प्रत्यहं तिस्रस्त्रिष्वधः शंसेत् । पूर्वाणि च सूक्तानि । तच्चथा । यस्मे साधिष्ठ इति

प्रथमे । गायन्ति त्वा गायत्रिण इति द्वितीये । इन्द्रं विद्या इति तृतीये ।

६. इन्द्र तुभ्यमित्येवमादौनि वृचानि न वा शंसेत् । कथं कुर्यात् । वृचानन्तरमुभयानि सूक्तानि शंसेत् । तद्यथा । यस्ते साधिष्ठ इत्युत्तमां परिहाण्यार्वायमिति च प्रथमे । गायन्ति त्वापादित उदु नक्षिपतम इति द्वितीये । इन्द्रं विद्याः सं च त्वे जग्मुरिति तृतीय इति ।

७. अथमेव शंसनक्रमः स्वरयोनिषु दृष्टद्रव्यन्तरयोन्मन्दोगैः प्रापितयोः ।

८. एकस्मिन्पक्षे प्रागानुष्टुभात् अपरस्मिन्पक्षे प्राक् वृचात् घटुक्तं तत्प्रगायेन शंसन्ति । नान्तराकलयत इत्यर्थः ।

९. प्रथमात् अष्टात्पादिकाद्यथासह्यं तृतीयमवमानि दृष्टद्रव्यन्तरपृष्ठानां स्वरसाक्षां भवन्ति ।

१०. स्वरपृष्ठानां स्वरसाक्षां पृष्ठस्य षडहस्य समुत्स्य याः पूर्वस्य अष्टस्य वैश्वदेवानां प्रतिपदस्ताः प्रतिपदो भवन्ति ।

११. स्वरयोनीनां च स्वरमायामेवं प्रतिपदः ।

१२. धान्युत्तरस्य अष्टस्य तृतीयमवमानि तानि तृतीयमवमानि मानुषराणीति (१४.८) श्रुतेः ।

१३. तुग्रब्दो मध्यमाष्ट्युहादित्यस्य विगोषणार्थः । तत्र यानि वैश्वदेवानि शस्त्रान्युक्तानि तेषामुत्तमानि सूक्तान्युद्धृत्य । स्मृति नो निमीतामिति च तिम्रो ऽस्मै वैश्वदेवानां करोतीति

(१०. ८. १७) 'यस्तृच उक्तं चोद्धृत्य प्र वः पान्तं रघुमन्यवो ऽन्व
इति प्रथमे स्वरसामि वैश्वदेवं करोति । तं प्रथया पूर्वथा विश्वये-
मथेति द्वितीये । कदित्या नृः पात्रं देवयतामिति तृतीये ।
तद्यानि तच्च वैश्वदेवानि भवन्ति (१४. ८) इति प्रकृत्य श्रुतौ
सर्वमाघातम् ।

१४. वाशब्दो विकल्पार्थः । अग्निरिन्द्रो वरुणो मिषो अर्य-
मेति वा वैश्वदेवं प्रथमे स्वरसामि भवति ।

१५. प्रथम एव स्वरसामनि । यस्मिन्कल्पे ऽग्निरिन्द्रो वरुण
इति वैश्वदेवं तस्मिन्नेव कल्पे प्र ये ऽग्नेर्गन्तो जमयो न सप्तम इति
माहृतं भवति ।

१६. देवान्गुवे दृष्टव्यः स्वस्त्य इति द्वितीये स्वरसामि
वैश्वदेवं भवति ।

१७. उषासानक्ता दृष्टती सुपेशसेति तृतीये स्वरसामनि
वैश्वदेवं भवति । तद्वै खलु प्रत्यचं वैश्वदेवान्येवावधीयेरक्षित्येव-
मादि (१४. ८) प्रकृत्य कल्पान्तरं श्रुतौ सर्वमाघातम् ।

१३.

१. स्वरसामानन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण विधुवान् वक्तव्यः । तदर्थ-
मेकविंशस्तोममिदमहर्हत्तपूष्ठं पवे१ महादिवाकीर्त्ये वा । अग्नि-
ष्टोमो विधुवानिति शास्त्रसंयवहारार्थं संज्ञाकरणम् ।

१. नियमार्थमेतद्वचनं । पुरादित्यस्यास्तमथादेतद्वहः संख्या-
पथिषेयुरिति (२५. १०) श्रुतेः ।

२. अस्मिन्नहनि उदित आदित्ये प्रातरनुवाकः कार्यः ।
सप्रातरनुवाकमेतद्वहर्दिवाकीर्त्य भवति । सप्रातरनुवाकेन सप्तौ-
संयाजेनैतेनाङ्गा पुरादित्यस्यास्तमथात्ममीषेयुरिति (२५. १०)
श्रुतेः ।

३. महारात्रे प्रातरनुवाको^१ भवति । तदु ह आह कौषी-
तकिः प्रजापतिर्वै प्रातरनुवाको न तमस एव तद्यवायथमेव तमुपा-
क्षुर्यादिति (२५. १०) श्रुतेः ।

४. यस्मिन्पथे उदिते प्रातरनुवाकस्तस्मिन्पथे अग्निं मन्ये ऽपि
पितरमग्निमापिमित्येका प्रतिपद्भवति ।

५. अस्मिन्नहनि प्रातरनुवाकस्य नियमत इमे सहायिकम्पाः ।
शतं दशशतं विंशतिशतं वेति । अनुब्रूयादिति प्रत्येकमभिसंबध्यते ।
वाग्रब्दस्य ।

७. वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं । जुषस्व न इत्येतदाग्नीसूक्तं भवति ।

८. सूर्यदेवत्यः पशूः सवनौयस्य पशोरुपालनस्यो न प्रधान-
स्त्वपशब्दात् ।

९. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति तिस्रो वपायाः पुरो-
क्षाग्रस्य पशोः पुरोनुवाक्या भवन्ति । तिस्र उत्तरा याज्या अने-
नैव क्रमेण । सौर्यस्येति वचनाच्चेतरस्य सावनस्य ।

१०. सौर्यस्य पशोरुपांशु प्रदानं भवति । तथा च श्रुतिः ।

ते वा एते चत्वार एव पञ्चव उपांशु भवन्ति । सौर्यः सावित्रः
प्राजापत्यो वाग्देवत्य (१५.१०) इति ।

११. समुद्रादूर्मिर्मधुमां उदारदित्याज्यसूक्तं भवति ।

१२. वक्ष्यमाणकः ।

१३. प्रथमे वायव्यैन्द्रवायवे उत्तमं सारस्वतमिति मध्यमा-
च्छन्दोमात् । तथा चैव श्रुतिः । कुविदङ्ग ममसा ये वृधास इति
वायव्यमत एवोत्तरं द्वचमैन्द्रवायवसुत स्या नः सरस्वती जुषाणेति
सारस्वतमिति ।

१४. प्रथमाच्छन्दोमात्तीणि द्वचानि भवन्ति । मैत्रावरुण-
माश्विनमैन्द्रं । तथा चैव श्रुतं । उदां चतुर्वरुण सुप्रतीकमिति
मैत्रावरुणम् । आ गोमता नामत्या रथेनेत्याश्विनम् । आ नो देव
श्रवसा याहि शुभिक्षित्यैन्द्रमिति ।

१५. आश्विने त्वयं विशेषः । क्रमप्राप्तां द्वतीयामुत्सृज्य वि-
चेदुच्छिन्त्यश्विना उषाम इति भानुशब्दवती द्वतीया कर्तव्या । तस्योर्ध्वं
भानुं सविता देवो अश्रेदिति भानुमती द्वतीयेति (१५. १) श्रुतेः ।

१६. प्र मघ्नैतु सटनादृतस्येति वैश्वदेवमिति (१५. २) श्रुतेः ।

१७. वाग्देवो विकल्पार्थः । अस्मिन्नह्न्यैकाहिकं प्रातःसवनं
भवति पूर्वाह्णं वा । तदाहर्न चैष्टुभं प्रातःसवनं स्थान्मोहयति कृत-
च्छन्दसो यज्ञमुखमैकाहिकमेव स्यादिति (१५. ३) श्रुतेः ।

१८. तस्य प्र वो देवायाग्नये त्वं हि चैतवद्यज्ञ इत्येते उभे
तदाज्यमिति (१५. ४) श्रुतेः । तच्छब्दादयमिष्टतरः पक्षः ।

१८. तस्मिन्कल्पे माधुच्छन्दसश्च प्रउगो भवति । माधुच्छन्दसे^१ वेति सारस्वतस्य विकल्पः । एवमेतत्पञ्चवयुक्तं प्रातःसवनमुक्तम् ।

२०. कया शुभा सवयसः सनीला इति मरुत्वतीयम् । त्वं सु मेघं महया स्वर्विदमिति जागतमिति श्रुतेः । जनिष्ठा उपः सहसे तुरायेत्येतस्मिंस्त्रैष्टुभे निविदं दधातीति श्रुतेः । ता वा उभयस्त्रिष्टुजगत्यः शस्यन्त इति (२५. २) च श्रुतत्वात् ।

२१. आयन्त इव सूर्यमित्येष स्तोत्रियो भवति । वक्ष्यति एकग्रतं निष्केवल्यमिति । तच्च तावदयमस्त्रयोमौ दहति गीयमाने आयन्तीयः स्तोत्रियो भवति । न चेत्त्रयोमौ आयन्त इव सूर्यमिति सूर्यवान् स्तोत्रिय इति (२५. ६) श्रुतेः ।

२२. यद् द्याव इन्द्र ते शतमित्यनुरूप इति श्रुतेः ।

२३. अस्त्रयोमौ दहति^२ महादिवाकीर्त्यं वा वक्ष्यमाणकं पृष्ठं भवति^३ ।

२४. चिबं देवानामुदगादनीकमिति स्तोत्रियो महादिवा-कीर्त्यस्य पृष्ठस्य ।

२५. चिबं देवानामित्यस्य द्रवस्य ये उत्तरे दृष्टौ^४ तत्सूर्य-स्येत्येवमादिके ते चानुरूपार्थत्वेन शस्यन्ते ।

२६. उत्सूर्या दृष्टदृष्टौ^५ अत्रेदित्येषा द्वतीयानुरूपस्य कर्तव्या ।

२७. वणस्रहो असि सूर्यति स्तोत्रियः । उदु त्यद्गर्गतं यपुरित्यनुरूप इत्येतौ महादिवाकीर्त्यस्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ वा भवतः ।

१ C sec h. = श्री ।

२ C D पञ्चम; sec h. प ६० ।

३ C D om पृष्ठ भवति ।

४ C D om. दृष्टौ ।

१८. विधाद् दृहत्पिबतु सोमं मध्विति स्तोत्रियस्तृचः ।
वि सूर्यो मध्ये अमुचद्रथं दिव इत्यनुरूपः । एतौ वा स्तोत्रियानु-
रूपौ महादिवाकीर्त्यस्य पचे भवता ।

१९. विधाद्वा त्वा सुमनसः सुचक्षस इत्यनुरूपो वि सूर्यो
मध्य इत्यनेन सह विकल्पते ।

२०. अस्रयोनी दृहति महादिवाकीर्त्यपचे वण्मर्षां अवि
सूर्येति सामप्रगाथो भवति ।

२१. सामप्रगाथः पूर्वेण सह विकल्पते ।

२२. स्वयोनिपचे दृहतः स्तोत्रियानुरूपौ अस्ता सामप्रगाथं
च बार्हतं ततो रथन्तरस्य योनिं ग्रंसेत् । दृहत आतानं अस्ता
रथन्तरस्य योनिं ग्रंसतीति (२५. ५) श्रुतेः ।

२३. अस्रयोनिदृहतपृष्ठपचे^१ सामप्रगाथादमन्तरमुभयोर्दृहद्रथ-
न्तरयोर्द्यौनीं ग्रंसेत्^२ । अथ दृहद्रथन्तरयोर्द्यौनीं ग्रंसतीति श्रुतेः ।

२४. महादिवाकीर्त्यं पृष्ठं चेत् सामप्रगाथामन्तरं दृहद्रथ-
न्तरयोर्द्यौरपि सामोर्द्यौनिं स्त्रीयांस्त्रीयां होता ग्रंसेत् महादिवा-
कीर्त्यपृष्ठपचं प्रस्तुत्यापि । अथ दृहद्रथन्तरयोर्द्यौनिं ग्रंसतीति श्रुतेः ।
तस्य च महादिवाकीर्त्यस्य^३ चयः पचाः । तद्वैके विष्टुप्सु कुर्वन्ति
तथा दृहतीषु स्यादिति द्वैक आहुः तथा जगतीषु स्यादिति त्वेव
स्थितमिति पञ्चययं (२५. ४) श्रुतेः ।

^१ C D om दृहत्पृष्ठ ।

^२ C D om. the text from अथ to Sutra 3-4

ग्रंसतीति श्रुतेः C in marg महादिवाकीर्त्यं च । विष्वक्स्वयोनी दृहद्रथन्तरयोर्द्यौनी
भवति ।

^३ महादिवाकीर्त्यस्य om C D.

१४.

१. यद्येने दृष्टद्रव्यन्तरे माध्यन्दिने पयमाने सामगाः कुर्युः
ततो योन्यतुशंसनम् ।

२. अयमप्युद्धृतदृष्टद्रव्यन्तरपक्षः । एवमेते षट् पक्षाः । अस्त्र-
योनिपक्ष एकः । महादिवाकीर्त्यपक्षास्त्रयः । स्त्रयोनिपक्ष एकः ।
उद्धृतदृष्टद्रव्यन्तरपक्ष एकः । एते सूत्रकारेण सूचिताः । छन्दोग-
वशात्तु बहवो ऽन्ये ऽपि संभाव्यन्ते । तदपुनरुक्तमेव स्तोत्रिणे छन्दो-
गमित्यादि ।

३. इन्द्रः किल श्रुत्या अस्त्र वेदेत्युक्त्यमुखीया । त्रिषु कल्पेषु
स्त्रयोनी अस्त्रयोनी उद्धृतदृष्टद्रव्यन्तरे च ।

४. शं नो भव चक्षसा शं नो अक्तेति महादिवाकीर्त्यपक्षे
इत्युक्त्यमुखीया ।

५. धौर्न य इन्द्राभि भूम्याय इति त्रयोदशकं सूत्रं त्रैष्टुभं
स्त्रयोनी दृष्टति सति ।

६. य एक इन्द्रश्चर्षणीनामित्यस्त्रयोनिपक्षे एकादशर्षं त्रैष्टुभं
सूक्तम् ।

७. य एक इन्द्रश्च इत्येतदेव सूत्रं भवति ।

८. तसु छुहि यो अभिभूत्योना इत्येतत्सूत्रं त्रैष्टुभं पञ्चदशक-
मुद्धृतदृष्टद्रव्यन्तरपक्षे शशेत् ।

९. त्रैष्टुभादनन्तरमभि त्वं मेघं पुरुद्धतमृगियमित्येतज्जागतं
सूत्रं पञ्चदशर्षं शशेत् ।

१०. षट्सर्जनिची तस्या अपसरौत्येतस्य त्रयोदशर्चस्य नव
शस्त्रा सर्वहरेर्वा प्र ते महे विदधे शंसिषं हरौ इत्येतस्य त्रयो-
दशर्चस्यैव पूर्वेण सह विकल्पितस्य नवैव शस्त्रा ततो निविदं शंसेत् ।

११. आ सत्यो चातु मघवां षज्जीपीत्येकविंगतिमृचो
निविद्धानानन्तरं शंसेत् ।

१२. विश्वजिते धनजिते स्वर्जित इत्येतस्य षट्स्य सूक्तस्यो-
त्तमां परिहाय पञ्च शस्त्रा ततः ।

१३. विश्वजित इत्यस्य पञ्चर्चस्थानन्तरमाह्वय दूरोद्घणं रोहति ।
शंसनप्रकारमेवंसंज्ञकं करोति । तस्य स्वरूपमाह ।

१४. षंसः शुचिपदसुरन्तरिचसदित्येतामृचं सप्त वाराऽहंसेत्
पञ्चो ऽर्धर्चशस्त्रिपञ्चो ऽनवानं चिपञ्चो ऽर्धर्चशः पञ्च इति ।
अस्या दूरोद्घणसंज्ञा शास्त्रसंबन्धवहारार्था ।

१५. विश्वजित इत्यस्य या उत्तमा श्रिष्टा^१ तां दूरोद्घणा-
नन्तरं शंसेत् ।

१६. एष प्र पूर्वैरव तस्य चक्षिप इति जागतं षष्ठ्य-
मिति (१५. ७) श्रुतत्वात् ।

१७. पतङ्गमक्रमसुरस्य भाययेति तिस्र इति श्रुतेः ।

१८. छरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति त्रिःशस्तथा परि-
धानीययेत्यादि (१५. ८) श्रुतेः ।

१९. इति यदेतदुक्तं पूर्वाक्तया रचनया निष्केवल्यमेतत्पेङ्गं
मतमिति पैङ्गी संपदिति (१५. ७) श्रुतेः । संपदुपेतं च श्रुत्युक्तम् ।

२०. अथशब्दो विशेषार्थः । सविशेषो ऽपि विधीयते । '

२१. स्तोत्रियप्रसूति सर्वेषु पक्षेषु पूर्वोक्तेन तुल्यमोक्ष्य
मुखीयायाः ।

२२. य उद्धृतदृष्टद्वयन्तरपक्षस्तस्मिन् ऋतुर्जनिवीर्यं त्रयोदशर्ष
शंसेत् ।

२३. ऋतुर्जनिवीर्यस्यैव एकादश शंसेत् । स्वयोनौ दृष्टद्वय ।

२४. ऋतुर्जनिवीर्यस्य नव शंसेत् । अन्यत्र पूर्वोक्ताभ्याम् ।

२५. सखेन दृष्टं साध्यं । अभि त्वं मेषमित्येतदुद्धृत्यैव याहि
हरिभिरिति पञ्चदश शंसेत् ।

२६. म ते महे विदधे ऋषिर्नाम्ना सूक्तं । ऋषिर्वरुः । तस्यै-
कादश^१ शस्त्रा निविदं दध्यात् ।

२७. अभूरेको रथिपते रथीणामिति वैष्टुभं पञ्चर्षमेष प्र
पूर्वोरित्येतस्य साध्यस्य स्थाने ।

२८. त्वमू पु वाजिनं देवजूनमिति तार्क्ष्यः । पतङ्गमक्तमसुरस्य
माययेत्येतस्मात्पूर्वः शस्त्रः ।

२९. एकाधिकं शतं निष्केवल्यं पैङ्गमतेन कौषीतकिमतेन
च श्रुतिरेव सूचीकृता ।

३०. प्रथमादक्तः पार्ष्टिकात्साविचं । युञ्जते मन उतेत्येतत् ।

३१. द्वितीयात्पार्ष्टिकात्सावाश्रयिवीर्यं भवति । ते हि सावा-
श्रयिवी इत्येतत् ।

३२. षष्ठात्पाष्टिकादारभवमारुते भवतः । किमु श्रेष्ठ इत्याभवं प्रयज्यव इति मारुतम् ।

३३. देवान् ऊवे दृष्टव्यः स्वस्त्य इति वैश्वदेवं भवति ।

३४. तृतीयात्पाष्टिकादैश्वानरीयं याघं । वैश्वानराय धिषणा-
मृतावृध इत्येतत् ।

३५. मूर्धानं । दिवो अरतिं पृथिव्या इत्यग्निष्टोमसाधः
स्तोत्रियः । मूर्धां दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इत्यनुरूपः ।

३६. वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युत इति जातवेदसीयं भवति ।

३७. गवामयनप्रयोगे विपुवतो ऽमन्तरमावृत्ताः स्वरसामानः
कायाः । यस्तृतीयः स प्रथमो यो द्वितीयः स मध्यमो यः प्रथमः
स तृतीय इत्येवमावृत्ताः । अथ चीन् स्वरसाध आवृत्तानुपयन्तीति
(१५. १०) श्रुतेः ।

१५.

१. विश्वजित्शङ्क एकाहः । सर्वस्तोमस्त्रिददादिभिस्त्रयस्त्रिं-
शानैः स्तोमैर्युक्तः । सर्वष्टो रथन्तरादिभिः षष्ठैः रैवतानैर्युक्तः ।
दृष्टपृष्ठो वा विकल्पेन । अग्निष्टोमः । त्रयोदशं वा एतं मासमाप्नु-
वन्ति यद्विश्वजितमुपयन्तीति प्रक्रम्य (१५. ११) श्रुतौ सर्व-
मान्नातम् ।

२. तस्याग्निं नरो दौघितिभिररथ्योरिति वैराजमाज्यमिति
श्रुतेः ।

३. त्वं हि चैतवद्यज्ञ इत्येतदाज्यं भवति । दृष्टपृष्ठस्य विश्व-

जितः । अग्निं नर इत्येतत्सर्वयोगविहितं^१ परोक्षपृष्ठादिषु भवति ।
 दृष्टद्वयन्तरपृष्ठस्य यदि दृष्टप्रत्यक्षं ततस्त्वं हि चैतवदित्येतदाज्यम् ।

४. सह सारस्वतेन भवति । सूचारश्चात् ।

५. चतुर्विंशदङ्गो मध्यन्दिनो भवति । मध्यन्दिनशब्देन
 निष्केवस्यमहत्तमीये उच्यते ।

६. वैराजस्य साधो यौ सोषियानुरूपौ सन्धूङ्गावुक्ता तौ
 तथैव शस्त्रा सर्वपृष्ठे विश्वजिति नेतरस्मिन् तनूपृष्ठे ब्राह्मणाच्छंसिनो
 ऽपि सोषियत्वविशेषात्^२ । सन्धूङ्गवैराजयोगिनितस्य वैराजस्य^३ न्यूङ्गने
 भवति । सोषिय एव न्यूङ्गस्योपदेशात् । तत्तत्स्थाने तु भवत्येव ।
 न हि वैराजं तत्स्थानमन्यूङ्गनायेति (१५. ११) श्रुतेः । प्रगाथं
 चामिष्टोमपक्षे ऽपि नियमतः शंसेत् । तनूपृष्ठे ऽपि तथा रथन्तरस्य
 योनिं दृष्टव्यम् ।

७. अतुचरादारभ्य षष्ठात्पार्थिकादधूल्हिकात्सानूल्हिकाद्वा
 तृतीयसर्वम् भवति ।

८. कथा देवानां कतमस्य यामनीति वैश्वदेवं भवति ।
 साम्निकस्य विश्वजितो दृष्टपृष्ठस्य । उभयपृष्ठे ऽपि दृष्टति प्रत्यक्षे ।
 दृष्टसु न निवर्तते षष्ठाङ्गिकः^४ ।

९. आ नो भद्रीयं वैश्वदेवमेकाहस्य विश्वजितः ।

१०. सर्वपृष्ठे विश्वजिति यो विशेषः स उच्यते^५ । पुरस्ता-
 न्मारुतस्य सूक्तस्य हीता म वो महे मतय इत्येवमादिकमेवयामसुतं

१ A इत्येतत्सु च. C is not quite legible, but it seems to agree by
 alt (चक्ष) with A. २ A साविशेषात्. ३ A om. वैराजस्य. ४ O (orig)
 D षष्ठाङ्गः ।

३२. यथात्पार्थिकादाभवंमारुते भवतः । किमु श्रेष्ठ इत्याभवं प्रयव्यव इति मारुतम् ।

३३. देवान् ऊवे वृहच्छवसः खस्तय इति वैश्वदेवं भवति ।

३४. तृतीयात्पार्थिकाद्वैश्वानरीयं याध्वं । वैश्वानराय धिपणामृतावृध इत्येतम् ।

३५. मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियः । मूर्धां दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इत्यनुरूपः ।

३६. वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युत इति जातवेदसीयं भवति ।

३७. गवामयनप्रयोगे विपुवतो ऽनन्तरमावृत्ताः स्वरसामानः कार्याः । यस्तृतीयः स प्रथमो यो द्वितीयः स मध्यमो यः प्रथमः स तृतीय इत्येवमावृत्ताः । अथ चीन् स्वरसाम्न आवृत्तानुपयन्तीति (१५. १०) श्रुतेः ।

१५.

१. विश्वजित्संज्ञक एकाहः । सर्वस्तोमस्त्रिष्टुदादिभिस्तयस्त्रिंशतैः स्तोमैर्युक्तः । सर्वपृष्ठो रथन्तरादिभिः पृष्ठैः रैवतातैर्युक्तः । वृहत्पृष्ठो वा विकल्पेन । अग्निष्टोमः । त्रयोदशं वा एतं मासमाप्नुवन्ति यद्विश्वजितमुपयन्तीति प्रक्रम्य (१५. ११) श्रुतौ सर्वमाप्नातम् ।

२. तस्माग्निं नरो दौधितिभिररण्योरिति वैराजमाज्यमिति श्रुतेः ।

३. तं हि चैतवद्यज्ञ इत्येतदान्यं भवति । वृहत्पृष्ठस्य विश्व-

जितः । अग्निं नर इत्येतत्संयोगविहितं^१ परोक्षपृष्ठादिषु भवति ।
 दृष्टद्वयान्तरपृष्ठस्य यदि दृष्टमत्यचं ततस्त्वं हि चैतवदित्येतदाज्यम् ।

४. सह सारस्वतेन भवति । सूचारम्भात् ।

५. चतुर्विंशदङ्गो मध्यन्दिनो भवति । मध्यन्दिनशब्देन
 निष्क्रेवस्यमस्तुतीये उच्यते ।

६. वैराजस्य साधो यौ स्तोत्रियानुरूपौ सन्तुष्टानुरूपौ तौ
 तथैव शस्त्रा सर्वपृष्ठे विश्वजिति नेतरस्मिन् तनूपृष्ठे ब्राह्मणाच्छंसिनो
 ऽपि स्तोत्रियत्वविशेषात्^२ । सन्तुष्टवैराजयोगितस्य वैराजस्य^३ न्युद्धो
 भवति । स्तोत्रिय एव न्युद्धस्थोपदेशात् । तत्तत्स्थाने तु भवत्येव ।
 न हि वैराजं तत्स्थानमन्युद्धमायेति (२५. ११) श्रुतेः । प्रगाथं
 चाग्निष्टोमपक्षे ऽपि नियमतः शंसेत् । तनूपृष्ठे ऽपि तथा रथान्तरस्य
 योनिं दृष्टतस्य ।

७. अनुचरादारभ्य षष्ठात्पार्थिकादैर्धूर्लिकात्सानूर्लिकाद्वा
 द्वतीयसवनं भवति ।

८. कथा देवानां कतमस्य यामनीति वैश्वदेवं भवति ।
 सात्त्विकस्य विश्वजितो दृष्टपृष्ठस्य । उभयपृष्ठे ऽपि दृष्टति प्रत्यचे ।
 द्वचसु न निवर्तते षष्ठाङ्गिकाः^४ ।

९. आ नो भद्रीयं वैश्वदेवमेकाहस्य विश्वजितः ।

१०. सर्वपृष्ठे विश्वजिति यो विशेषः स उच्यते^५ । पुरस्ता-
 न्मास्तस्य सूक्तस्य होता ॥ वो महे मतय इत्येवमादिकमेवयामस्तं

१ A इत्येतत्तु च C is not quite legible, but it seems to agree by
 the (२५. ११) with the १ & २. सावित्रेणतुः १ & २. वैराजस्य १ & २ (२५. ११)
 D षष्ठाङ्गिकाः ।

शंसति । तत्तत्पृष्ठे ऽप्ययं धर्मो^१ विश्वजिति सर्वपृष्ठस्याविशेषत्वात्^२ ।
तनूपृष्ठपरोक्षपृष्ठे अष्टावाकस्य शिष्यत्वात् । विश्वजितीत्यतिरेको न^३
ऐकादिकमाश्रिकाहीनिकार्यत्वाद्विश्वजिद्वहणस्य^४ । मास्तस्य सूक्तस्येति
सूक्तग्रहणात् आहावोत्तरकालमेवयामस्तं । तत्राग्निमास्ते रौद्रौ^५
शस्ता होतेवयामस्तं पङ्क्तिग्रंथं शंसतीति (२५. १३) श्रुतेः ।

११. जगतीग्रंथं पञ्चः ग्रन्थमित्यर्थः । अतिजागतत्वाच्च स्यात् ।
अन्युद्यमिति न्युद्यस्य प्रतिषेधाच्चित्यो ऽस्य न न्युद्य इत्येतत्
आपयति ।

१२. पङ्क्तिग्रंथं वा शंसेत् । सह न्युद्येन ।

१३. पङ्क्तिग्रंथमेव ।

१४. त्वमग्रे यजानां होतेति क्रमेण द्वौ दृष्ट्वावग्निष्ठोमसाधः
स्तोत्रियानुरूपौ भवतः । दिग्भ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचार-
५०२ ११५ ११३ न तात्.

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये एकादशो

ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनसूत्रस्य धर्मं शिष्यहितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तोऽयो ऽकरोन्नवम् ॥

४. आ याहि सुयुमा हि ते । इन्द्रमिन्द्रायिनो वृहत् । इन्द्रेण सं हि वृक्षसे । इन्द्रो दधीचो अश्वभिः । उत्तिष्ठन्नोजसा सह । भिन्धि विश्वा अप दिध । प्र सप्ताजं चर्वणीनां । तमिन्द्रं वाजयामसि । महो इन्द्रो य ओजसा । युञ्जन्ति ब्रध्नमरूपमिति ब्राह्मणा-
च्छंनिः स्तोत्रिया दशरात्रे यथासंख्येन ।

५. प्रातःसवने स्तोत्रिया अश्वावाकस्य दशानामङ्गां । तमौ-
लिख्य यो अर्चिषा ता हि ग्रथन्त ईक्षत इत्येतयोर्विकल्पो दशमे
ऽहनि ॥

२.

१. द्विरात्रप्रभृतिषु द्वादशाहविकारेषु अद्वादशाहविकारेषु च । पृष्ठयस्य पञ्चमं चतुर्थमहः इत्येवमादिषु अहःसंधातेषु सप्ता-
हौमादिषु अनुरूपाः शोभाविसुत्ये ऽहनि ये स्तोत्रियास्ते भवन्ति ।
यदि पुनः समानस्तोत्रियं श्वस्तनमहस्ततः^१ परस्मिन्नहनि ये स्तोत्रि-
यास्ते ऽनुरूपाः कर्तव्याः । अपिशब्दात्परतरे ऽप्यहनि ।

२. परे ऽहन्यसमानस्तोत्रिये ।

३. नित्यानवश्रंभाविनो ये ऽप्येवमपि स्तोत्रेषु न ह्रसन्ति^२
तानन्त्याञ्छस्त्राणां पर्यासा इत्येवमाचक्षते याज्ञिकाः । संज्ञाकरणं
शास्त्रसंख्यव्यहारा^३ । स्तोत्रियानुरूपौ च नित्यौ । छन्दोगानुविधा-
नात् । ततः^४ स्तोत्रियानुरूपपर्यासानां नास्ति ह्रासः ।

१ □ 'यमादिषु तत' प०, over the line यदे (?) D यमादिषु स तत ।

२ M ते भवन्ति । ३ M om शास्त्र । ४ U D M om तस ।

४. प्रति वां सूर उदिते मिचं गृणीष इत्येवमादिकस्तृचः पर्याप्तो मेचावरुणस्य भवति ।

५. यदा प्रति वां सूर उदिते इत्ययं द्वचः स्तोत्रियत्वे वा विनि-
युक्तो ऽनुरूपत्वे वा तदा काव्येभिरदाभ्येत्ययं द्वचः पर्याप्तो भवति ।

६. विद्यमाने यस्तमस्तोत्रिये काव्येभिरदाभ्येति वा पर्याप्तो भवति ।

७. उच्छेदमि श्रुतामघमित्ययं द्वचः पर्याप्तो भवति ब्राह्मणा-
च्छंसिनः । यद्यपि विपुवति च्छन्दोगाः स्तोत्रियमेतं कुर्वन्ति तथा-
प्ययमेव पर्याप्तो भवति ।

८. इन्द्राग्नी अवसा गतमित्येव द्वचो ऽच्छावाकस्य पर्याप्तः ।

९. अन्तरेणानुरूपं पर्याप्तं च वक्ष्यमाणं आवापस्यामं भवति ।
आवाप इति वक्रव्ये स्थानघट्टणं सर्वेण शस्त्रेण स्तोममतिशंसेत् ।

१०. एकयचां द्वाभ्यां वा यथासंख्याविशिष्टं स्तोमं चिदृदादि-
कमतिशंसन्ति होचकाः । न स स्तोमो देवान् गच्छति यो नाति-
शस्यत इति श्रुतेः । ^१ अदृष्टत्वान्मेचावरुणस्तोमातिरेकः वाचस्तोमे
ऽप्येवमेव^२ ।

११. भूयसा शस्त्रेण चिदृति स्तोमातिशंसनं । ननु स्तोत्रिया-
नुरूपपर्याप्तानां नित्यत्वादर्थमिदमेतत् । सत्यम् । चिदृतो ऽल्पतराः
स्तोमास्त्रिद्विकाराः । कुतो ह्यन्यं स्तोममाहरिय्यन्निति श्रुति-
वचनात् । चिदृत्येवायं धर्मा नान्येषु चिदृदिकारेषु सूच्यारम्भात् ।

१ A अच द० । २ C (orig.) D अदृष्टत्वाच्च C (sec h) adds इव .
M अदृष्टत्वादप्येवमेव ।

१२. वक्ष्यति विश्वजिति सर्वष्टे महानाघीनां मैत्रावरुण इत्येवमादि । तस्मिन्विश्वजिति सर्वष्टे भुयसा श्लोममतिशंसन्ति । तच्च शस्त्रस्य विहितत्वात्सूचारम्भो नियमार्थः ।

१३. एकया^१ श्लोमातिशंसनं होचकाणां दशमे ऽहनि । अन्यत्र चिदृद्दशराचादयं नियमः ।

१४. युवं दवं धृतव्रता । आ नो वर्षीं रिशादसः । यं रचन्ति प्रचेतसः । कथा राधाम सखायः । षड्जुनीती नो वरुणः । मा कस्याहुतक्रतू मित्रो नो अत्यंदति । महि वो महतामवः^२ । सोमस्य मित्रावरुणा । ते नः सन्तु युजः सदा । प्र यो वां मित्रावरुणा । महि चौणामवो ऽस्तु । एता एकपातिन्यः । सूक्तादिप्रदिष्टत्वात् सूक्तमिष्टार्थमेकपातिनीग्रहणम् ।

१५. काथेभिरदाभ्येत्यथं दचः । आ नो गन्तं रिशादसेत्यथं दचः । एवमेतौ दचौ ।

१६. यथा नो मित्रावरुणा यजा नो मित्रावरुणेत्येते वर्जयित्वा । सप्तचत्वारिंशन्मित्रावरुणदेवत्यो गायत्र्यो दाशतथीषु सर्वास्वेव बह्वृचग्राखासु । दाशतथीग्रहणं काव्ययोराजानेष्वेवमादिनिष्टार्थं । सङ्ख्याग्रहणं सूत्रपाठक्रमार्थं । तेन श्लोमातिशंसने श्लोचिद्याचुरूपान्यथाक्रमं प्रक्षिप्यैकपातिनीस्ततस्तृचौ । तासां मैत्रावरुण इति तासां मध्ये यास्कन्दोरूपयुक्ता अङ्गो रूपसंपन्ना मैत्रावरुणस्ता आवपेत् मैत्रावरुणः स्वेषु शस्त्रेषु ।

१ ७. दाशतयीष्विति वर्तते^१ । स्तोमातिशंसनाधिकार एव ।
 सर्वांस्त्रपि दाशतयीषु निपुणमन्विथमाणानि चतुश्चत्वारिंशदैन्द्राणि
 गायत्राणि । तेषां यथोपयोगं यथाहन्दो ऽनुरूपं स्तोमातिशंस-
 नार्थमावापस्थाने शंसेत् । अथ चाग्निस्वामिना तत्प्रख्यापनाय श्लोकाः
 ह्यतास्त उच्यन्ते ।

सङ्ख्यामेषां प्रवक्ष्यामि वेदाध्यायक्रमेण तु^१ ।
 इन्द्रा याहीति तिष्ठः स्युः सूक्ते च दे सुहृपेति ॥ १ ॥
 युञ्जन्तीति द्वयो ज्ञेयः सूक्तानि चोषयेन्द्रमित् ।
 सूक्तमा त्वा वहन्तु स्यादा व इन्द्रं चिपश्चकम् ॥ २ ॥
 त्वथ इन्द्रो दधीचः स्यादिन्द्रो अङ्ग महत्तुवः ।
 वार्धहत्याय दग्धकमिन्द्र त्वा चोषि सूक्तानि ॥ ३ ॥
 इदं ह्यचो जसा तिष्ठो धानावन्तश्चतस्रस्तु ।
 चोषि स्युर्नकिरिन्द्रेति तेभ्यः पञ्चचमुद्धरेत् ॥ ४ ॥
 वामं वाममपैतद्वेत्कनीनकेव वङ्गचम् ।
 अपोषा इति चोषन्त्ये दे निरुक्ते यतः प्रोक्ते ॥ ५ ॥
 य आनयत्परा विंशग्र^२ व इन्द्राय मादनम् ।
 इदं वयो सुतं सूक्तं दे अन्ये अत छद्धरेत् ॥ ६ ॥
 एका च स्वादवः सोमा भर्ता इन्द्र इति सूक्तम् ।
 त्वचं विनाम्यं यदिन्द्राहं प्र सम्राजं ततः सूक्ते ॥ ७ ॥

१ M om दाशतयीष्विति वर्तते.

१ I am not able to account for all the readings in these partly
 obscure verses. १ C D य आनयत्तयः ।

आ याहि सुपुमान्याभ्यां^१ प्र कृतान्यथ सूक्ते दे ।

चतसस्त्रावतः पुरु उत्ता मन्दन्तु सूक्ते दे ॥८॥

अभि प्र गोपतिं दृच उत्तिष्ठन्नोजसा तिस्रः ।

अतः पञ्च नवर्चानि ।

अज्ञानः पुरोस्ताशं स्यान्नद्वयं वला तु नः ॥९॥

आ प्र द्रवेत्यन्तिमैषां पुरुहृतं पुरुष्टुतम् ।

दाचिंशत्सूक्तमुद्देत्या जनं तेष पञ्चकम् ॥१०॥

ईष्ट्वयन्तीर्भवेत्सूक्तं स्यात्वं त्यमिटतस्यथा ।

आ यदिन्द्रस्य ददहे न हि वस्तव नो मम ॥११॥

सङ्ख्यानास्त्रिभेदाश्च दृचौ त्याज्यौ मतौ मम ।

इयसु ते चतुर्ध्वं सूक्तले गण्यतामिदम् ॥१२॥

यस्य ते स्वादु च दृचमिति स्यात्कस्य चिन्मतिः ।

तामघे अनु हि देदे यत्प्रगाथोत्तरे ततः ॥१३॥

पान्तमित्युत्तरे तस्य गण्ये गायत्री चान्ये दे ।

गायत्रीवचने कार्यं प्रतिषिद्धौ यतो ऽभ्यासः ॥१४॥

तिस्रो मरुत्वतीयास्तु मरुत्वन्तं हवामहे ।

न गण्या मित्रदेवत्या न वा चेमं नु मायिनं ॥१५॥

षड्वादहेति मारुत्य ऐन्द्रमध्यात्तदुद्धृता ।

क्रियन्ते रात्रिपर्याया इति स्याद्वचनं तु तत् ॥१६॥

^१अन्तध्वनिं त्यजेत्तस्मादितो वा शान्तिमित्येका ।

इन्द्रं धीमं पिबाध स्या पिशङ्गं ब्राह्मणानि तु ॥१७॥
 इन्द्र^१ विश्वानि गवेषु विश्वामित्रो अध प्रियम् ।
 दश श्वास्त्वमिंद्रं वं न ह्यंती^२ याथ चैव च ॥१८॥
 वह ऊरुभ्य सदगिति चैका चैकपातिन्यः ।
 तद्वधान्य^३ इति चैषा^४ मरुत्वत्येकपातिनी ॥१९॥
 तं त्वा मरुत्वतो परीतीयमपि स्यात्पतिर्दु^५ तत् ।
 वात्स्याविशेषणमिदं तदानीं द्रोवन्वोच्यते ॥२०॥
 यो यज्ञातीति चोत्तमं तु तुविशुष्य न यस्य ते ।
 स्यादियमु ते तथा चाभिष्टथे सदा ॥२१॥
 देवा^६ एते च संत्याज्याः सूक्तानां चोदना यतः ।
 जागतेषु हि सूक्तेषु क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यतः ॥२२॥
 गायत्र्यमध्ये चानुष्टुप्संज्ञात्तामपि न त्यजेत् ।
 अर्थवादे यतश्चाह गायत्रीत्वमनुष्टुभः ॥२३॥
 *इत्यामन्त्रायुष्यार्थप्रायाद्वोचकतुल्यत्वात् ।
 पर्यायेषु प्रयत्नान्तु या गवेषु तथा भवेत् ॥२४॥
 अर्थवादाच्च तत् कुर्यात् गायत्र्या अपि संपदम् ।
 दशमे ऽहनि सुख्यार्थं तव चेत्स्यादिहापि सः ॥२५॥
 *मध्याह्ने द्वियमाणाथामेकमेव भवेत्सूक्तम् ।
 ज्ञापकं त्वं तु मेघं जागतं नवमं^८ विना ॥२६॥

१ C D इन्द्रं । २ A इन्द्र वं न ह्यंति या०, C इन्द्रं वन् ह्यंतीया०,
 D इन्द्र व न ह्यंतीया० । ३ C D तद्वधान्य० । ४ C चैषां, C D *चैकपा० ।
 ५ A पतिर्दु । ६ C D देव । ७ C D इत्यामन्त्रायुष्यार्थप्रायोदोदक० ।
 ८ C मध्याह्ने द्वि०, D मध्याह्ने द्वि० । ९ C (in marg.) *सो ।

उद्धृत्यान्त्या षष्ठः सर्वगायत्र्यो चैष मध्यमा^१ ।

यथान्तरेषु गृह्यन्तामिति चेत्तच्च युज्यते ॥२७॥

वग्नो हि विविधच्छन्दाः यत आरण्यके श्रुताः ।

वाज्येन्द्र इव इत्येषा पर्याये यत उद्धृता ॥२८॥

आर्भवे गृह्यते वापि वचनं कार्यवद्भवेत् ।

सूक्तेकदेशाः कर्तव्याः संख्याने तत्प्रयोजनम् ॥२९॥

रैवतस्य तु वृषाः स्याद्यै अपेतो जन्य इत्यपि ।

इन्द्रस्य नः शुभासीरीये तास्य दासतद्यो^२ हि ॥३०॥

वाच.स्तोमे प्रयोक्तव्याः सर्वशब्दो यतस्तच्च ।

इयोर्होत्रकथोर्यच्च प्रोक्तं दासतयीष्विति ॥३१॥

छन्दोरूपान्विता आसां कर्तव्याः श्रुत्यनुपहात् ।

विमुक्तान् वृषविंशत्या प्रयोज्यानां ग्रतानि यद् ॥३२॥

१८. इहेन्द्राग्नी तोमेत्येवमादिके पृथगे स्तोमातिशंसनाया-
च्छावाकस्यावापे भवतः ।

१९. यसोम आ सुते नर इत्येते द्वे भवतः ।

२०. उप स्रकेषु वसत इत्येका भवति । एकेति नियमार्थं ।
ततो यद्यपि छन्दोगा महाव्रत आ सुते सिञ्चत श्रियमिति स्तोत्रियं
कुर्वन्ति तथाप्येकैवावापे प्रयोक्तव्या ।

२१. जुषेयां यज्ञमिष्टय इति सप्तावापिक्थः ।

२२. षट्चत्वारिंशत्सर्वास्तपि दासतयीष्वेन्द्राग्न्यो गायत्र्यस्तासां
यथास्तोमातिशंसं छन्दोरूपसंप्रसा आवापेदच्छावाकः । इन्द्रे अग्नेयं

वामस्य वामस्य ता ऊवे ता हि शयन्त इत्येताः सहास्रकृद्गणाः
सह्योपदेशात् ।

१२. १तस्य ता नः शक्रं पार्थिवस्य युञ्जन्ति नध्नमरुषं ता
हि शयन्त ईक्षते तमीक्षिष्व धो अर्चिषेति वा स्तोत्रिया इति
(१५. १५) श्रुतेः । तनूष्टे परोक्षष्टे चैत एव ।

१४. पष्ठस्त्राकः पार्थिवस्य स्तोत्रियास्ताननुष्पान् कृत्वा तत
इतरेषां पञ्चानां प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानां^१ ये स्तोत्रिया-
स्तानावापे शंसन्ति । इतरे पञ्च तदुक्तमिति (१५. १५) श्रुतेः ।

१५. आष्टनांस्तृप्तेष्वाष्टतस्तोमेषु विश्वजित्वेवाष्टनेषु स्तोत्रिये-
ष्वित्यर्थः । तस्मात्स चतुराष्टाद्युदयो भवतीति श्रुतेः ।

१६. एकादभूतस्य^२ विश्वजित आष्टतस्तोमेष्वपि ऊर्ध्वानेव
शंसेत् ।

१७. चिकैः पर्यासैः परिदधति । एवमेव श्रुतेः ।

३.

१. माध्यन्दिन इति माध्यन्दिनानि सवनानि चतुर्विंशतेरे-
वाङ्गां वक्ष्यमाणानि तेषु विकारो ऽत उच्यते । विकारवचनादनुक्तं
प्राकृतम् ।

२. भस्त्राणां यान्यन्यानि सूक्तानि तानि पर्याससंज्ञानि भवन्ति ।
उत्तरयोरित्यप्राकृतस्यापि द्वितीयसवनस्य ग्रहणं यथा स्यादिति ।

३. द्वे द्वे सूक्ते होचकाणां माध्यन्दिने सवने भवत इत्यर्थः ।
प्राकृतानां निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

४. उक्त्यानि तृतीयसवनेषु होचकाणां शस्त्राणि । तानि चतुः-
सूक्तानि भवन्ति । प्राकृतानि च निवर्तन्ते सूक्तानि । चतुःसूक्तान्ये-
वेत्यारम्भसामर्थ्यात् ।

५. अप प्राच इन्द्र विश्वां अमिचानिति सौकीर्त्तौ नैचावरुण
इति (१८. ४) श्रुतेः ।

६. शंसा महामिन्द्रं यस्मिन् विश्वा इति सूक्तं । यन्न इन्द्रो
जुजुषे यच्च वष्टीति सूक्तं । विश्वामिचस्य च वामदेवस्य च नैचावरुणः
शंसतीति श्रुतेः ।

७. युधस्य ते वृषभस्य खराज इति सूक्तं । कथा महामवधत्
कस्य होतुरिति सूक्तं । विश्वामिचवामदेवौ पूर्ववत् ।

८. प्र वो महे महिवृधे भरध्वं यजामह इन्द्रमिति तृचौ ।
वक्ष्यति । मध्यमे अहे तृचाञ्छिल्पागीत्याचक्षत इति १४ । तच्च
इमौ शिल्पतृचौ । विराजस्य वै मध्यस्य चतुर्थे ऽह्निति श्रुतेः ।
सद्यो च जातो वृषभः कनौन इति सूक्तम् । आ न इन्द्रो
दूरादा न आसादिति च सूक्तम् । एतच्चतुर्थे ऽहनि सूक्त-
द्वयम् ।

९. प्रो अस्मा लण्मुत्तिस् । लमे यदिन्द्र रोदसी । दक्ष्येतौ
शिल्पतृचौ । पङ्क्तयश्च महापङ्क्तयश्च पञ्चमे ऽह्निति श्रुतेः ।

१०. गर्भे तु सचन्नेषामवेदमिति सूक्तं । का सुष्टुतिः श्रवसः
सुनुमिन्द्रमिति सूक्तम् । एते पञ्चमे ऽहनि भवतः ।

११ इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनवतेति शिष्यवचनमतिच्छन्दस
षष्ठे ऽह्निति (१८ ५) श्रुते ।

१२ आ न सुत इत्येवमादिक सूक्तम् । आ सत्यो यातु
मघवां षड्जीषीति सूक्त षष्ठे ऽह्नि ।

१३ तदिति सर्वनाम्ना अनन्तरस्य नियमः । तेन आ सत्यो
धात्वित्यङ्गीनसूक्तं भवति । अङ्गीनसूक्तमिति च शास्त्रसम्यक्शारार्थं
सञ्ज्ञाकरणम् ।

१४ दशराचस्य मध्यमे अहे चतुर्यपचमषष्ठेऽवहसु होचकाणां
यानि दधानि तानि शिष्याङ्गीत्याचक्षते याजिका । आख्यातवचन
सञ्ज्ञार्थम् । अथैतानि शिष्यानि मध्यमे अहे ग्रह्यन्ते । तथा तानि
वै दधानि भवन्तीति (१८ ५) श्रुते ।

१५ प्रदेशो ऽतिदेशः । १ अन्यत्रोपदिष्टस्यान्यत्र वचनम् । तस्मि-
न्प्रदेशे सति यदन्यत्सोत्रियानुरूपाभ्यां द्रवेभ्यश्च तद्भवतीति विद्यात् ।
ग्रस्तप्रदेशो ऽनन्तरमेवोदाहरणमस्य ।

१६ प्रथमद्वितीययोरङ्गोर्यच्छस्त्र होचकाणां तदेकीकृतं प्रथमे
छन्दोमे भवति । यदन्यत् सोत्रियानुरूपाभ्यां द्रवेभ्यश्चेति पञ्चपञ्च
सूक्तानि मैत्रावरुणं ग्रसति सर्वेषु छन्दोमेष्विति श्रुते ।

१७ सर्वेषामिति वर्तते । द्वितीयपञ्चमयोरङ्गो १ सर्वेषां होच-
काणामात्मीयमात्मीयं ग्रस्तं सोत्रियानुरूपद्रववर्जितं तन्मध्यमे
यथास्त्रं भवति ।

१८. सर्वेषां होत्रकाणां^१ यच्चतुर्थषष्ठयोरङ्गोः श्रुतं तदुत्तमे
कन्दोमे यथास्वं^२ भवति ।

१९. तं महो दन्द्र तुभ्यं ह वा इत्येतस्मिन् मैत्रावरुणस्याहो-
नस्रुक्तम्याने भवति । यच्च यस्मिन्नहनि होताहोन्नस्रुक्तं शंसेत् ।
तद्यथा । नवमे ऽहनि विषुवन्महाप्रतयोद्य । यद्यपि च चतुर्विंशे
ऽभिजिति विषुवति विद्यजिति महाप्रतीये ऽहन्निति श्रुतेस्तथा-
प्यविरोधः श्रुतौ नस्रुक्तानि शस्त्रैकाहिकानि शंसन्तीति श्रुतेः ।

२०. त्वेह यत्पितरयिन्न इन्द्रेत्येता एकविंशतिर्ष्वेककन्दोमेषु
त्रिष्वपि पुरस्तात्पर्यामस्य मैत्रावरुणः शंसेत् ।

२१. मा चिदन्यद्वि शंसतेति स्तोत्रियः प्रगाथः । मा भेम
मा अग्निमेत्यनुरूपः प्रगाथः । एतौ दशमे ऽहन्यस्य मैत्रावरुणस्य
भयतः । अथेति वचनात् स्वयोनौ रथन्तरक्रियायां वामदेयमेवास्य
भवति ।

२२. आ धूर्ध्वसौ दधाताम्यानि चाम्य मैत्रावरुणस्य द्विपदा
भवति ।

४.

१. उक्तं दशानामङ्गां मैत्रावरुणस्य माध्यन्दिनमनन्तरं ब्राह्म-
णाश्चक्षिन उच्यते । कं नव्यो अतसीनामित्ययं प्रगाथो ब्राह्मणा-
श्चक्षिनो माध्यन्दिनेष्वनुरूपादनन्तरो नान्यस्मात्तेन न द्विकन्दो-

मेषु । कदानिति तस्य संज्ञा । ऐकादिकस्य स्थान इत्यैकादिक-
नित्यर्थे वचनम् ।

२. ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मीत्युक्त्यमुखीया भवति । चशब्दा-
दनन्तरमेव । तत इयमपि तद्विशिष्यते । छन्दोमेषु यदार्थे सूक्ते
तदार्थे उक्त्यमुखीये इतरयोरिति (२८. ४) युतेः । इतीयमेव
युक्ता वचनाच्च ।

३. उदु ब्रह्माख्यैरत अवस्येत्यहरहः पर्याप्त एव भवति । छन्दो-
मेषु तद्विशिष्यते । सदैवास्य पर्याप्तत्वे^१ विनियोगत्वात् ।

४. धयं घ त्वा सुतावन्तः क ई वेद सुते सचेति स्तोत्रियातु-
रूपौ द्वितीये ऽहनि भवतः ।

५. पूर्वोक्तावेव स्तोत्रियातुरूपौ प्रथमद्वितीययोन्मन्दोमयोः ।

६. तुशब्दो विशेषार्थः । सो ऽयं विशेषः । मध्यमे छन्दोमे
पूर्वोक्तावेव स्तोत्रियातुरूपौ विपर्यस्तौ भवतः ।

७. यदिन्द्र प्रागपागुदगिति वा स्तोत्रियः प्रगाथः । औपरिश्यो^२
ऽतुरूपः । एतौ वा स्तोत्रियातुरूपौ प्रगाथौ मध्यमे छन्दोमे भवतः^३ ।
स्तोत्रियातुरूपौ प्रगाथाविति स्तोत्रियातुरूपग्रहणमविपर्ययार्थम्^४ ।

८. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येता एकादश ग्रंथेत् द्वितीये
पार्ष्टिके ऽहनि^५ । द्वितीयवचनादयं^६ विधिर्मध्यमे छन्दोमे न भवति ।
पूर्व एव ॥ भवति ।

१ E (orig) D पर्याप्ते, A -योगात् । २ A ऊपरि. M ऊपरिदा. D om
३ C om मध्यमे छन्दोमे भवत D om the whole passage. ४ C विपर्ययार्थं,
M विपर्ययार्थम् । ५ C D om. पार्ष्टिके ऽहनि । ६ C D द्वितीयवचनाद्,
18

८. विद्या. घृतना अभिभूतरं नरमिति चतुर्थे ऽहनि स्तोत्रियः कार्यः ।

१०. तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुषं मत्स्यपायि ते महः अस्माअस्मा इदन्धस इति सहार्यो ऽनुरूपः ।

११. कदा वसो स्तोत्र हर्षत आ यो वाचा विवाचो मृध-
वाचः । एतौ शिष्यद्वचौ भवतः ।

१२. य एक इद्व्यक्षर्पणीनामित्येतत्सूक्तं चतुर्थे ऽहनि ।

१३. इन्द्रो मदाय वाद्ये मदेमदे हि नो ददिरित्येतौ
स्तोत्रियानुरूपौ पञ्चमे ऽहनि भवतः ।

१४. आ याहि हणवाम ते । यो न इन्द्राभितो जन इत्येतौ
शिष्यद्वचौ पञ्चमे ऽहनि भवतः ।

१५. यस्मिन्मृगद्वजो वृषभो न भीम इत्येतत् स्तोत्रियादारभ्य
पञ्चमे ऽहनि भवति ।

१६. सुरूपकनुमृतय इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ षष्ठे ऽहनि भवतः ।

१७. त्वया वयं मघवन्सूक्तं धन इत्येतत् शिष्यद्वचं षष्ठे ऽहनि
भवति ।

१८. अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति सूक्तमित्येतत् सुरूप-
कनुमृतय इत्यत आरभ्य षष्ठे ऽहनि भवति ।

१९. तदेतदस्मा इदु प्र तवस इत्युक्तम् ।

२०. आयन्त इव सूर्यं शग्धू ध्वित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ
प्रगाथा उत्तमे कन्दोमे । यत्प्रथमयोरङ्गो शस्त्रं^१ तच्च समानम् ।

२१. त्वं मह्यं इन्द्र यो ह शुभैरित्येतत्सूक्तमहीनसूक्तस्य^१ स्थाने
ग्रस्यते ।

२२. इन्द्रं सुवा नृतमं यस्य मज्जेत्येतत् सूक्तं त्रिध्वपि च्छन्दो-
मेषु पुरस्तात्पर्यासस्य भवति ।

२३. उदु त्वे मधुमत्तमाः उदिग्वस्य रिच्यत इत्येतौ स्तोत्रि-
यानुरूपौ प्रगाथौ दग्ने ऽहनि क्रियेते ।

२४. चिकद्रुकेषु महिषो यवाग्रिरं तुविशन्न इत्यथं वा
स्तोत्रियो दग्ने ऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति ।

२५. उत्तमा च चिकद्रुकीयस्य । तमिन्द्रं जीहवीनि मघ-
वानमुयं । विद्याः घृतना अभिभूतरं नरमित्येष संहार्योऽनुरूपः ।

२६. रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणमित्येषा । द्विपदाग्रहणा-
द्योन्यनुग्रसनयोग्यत्वे ऽपि नापरा प्रचेष्टव्या ।

५.

१. कद्रू न्वसाक्षतमित्यथं कदाग्रगाथो ऽच्छावाकसानुरूपाद-
नन्तरो भवति । अच्छावाकाधिकारोऽन्तरेण प्राचणीयोदयनीया-
विति यावत् ।

२. उरुं नो लोकमनु नैषि विद्वानित्युक्त्यमुखीया भवति ।

३. अभि तष्टेव दीधया मनीषामित्यहरहः पर्यासः ।

४. त्वामिदा ह्यो नरो वयमेनमिदा ह्य इत्येतौ स्तोत्रियानु-
रूपौ प्रगाथौ भवतः ।

५. अपूर्व्यां पुरतमान्यस्त्रा इति सूक्तं द्वितीये ऽह्नयेतच्छस्यम् ।

६. तरणिरित्थिपासतीति स्तोत्रियः । तरोभिर्बो विददसु-
मित्यनुरूपः ।

७. य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु गो दा इत्येतत्सूक्तं यथोक्तेन ग्रन्थेन
सह तृतीये ऽहनि भवति ।

८. यो राजा चर्यणीनामिति स्तोत्रियः । नकिष्टं कर्मणा
नग्नदित्यनुरूपः ।

९. सचायोरिन्द्रसृष्टं इति ऋचः । इन्द्र सोममिमं पिबेति
ऋचः । एतौ ग्रिन्पद्वौ ।

१०. सं च त्वे जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वोरित्येतत्सूक्तं चतुर्थे ऽहनि
पूर्वाक्तेन स्तोत्रियादिना सह भवति ।

११. स्वादोरित्या विष्णवत इति स्तोत्रियः । इत्या हि सोम
इन्द्र इत्यनुरूपः ।

१२. यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति ऋचः । अयं यत्वं प्रतक्रत-
विति ऋचः । एतौ ग्रिन्पद्वौ ।

१३. कदा भुवण्यचयाणि ब्रह्मेति पञ्चमे ऽहनि
भवति ।

१४. उभे यदिन्द्र रोदसी इत्येतौ आश्रायक्रमेण स्तोत्रियानु-
रूपौ भवतः । उभे यदिन्द्रेति स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूप इत्येवं
नोक्तम् । कथं नाम हृन्दोगानां स्तोत्रियक्रमान्यत्वे तथैव ग्रन्था
शेषो ऽनुरूपः स्यादिति ।

१५. विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरव इत्येतास्त्रिभ्यः ग्रिन्पम् ।

१६. शासदङ्गिर्दुहितुर्नष्टं गादित्येतत्सूक्तं च श्रित्यं षष्ठे ऽहनि भवति^१ ।

१७. शासदङ्गिरित्येतत् ।

१८. नक्तिष्टं कर्मणा नश्रदिति श्लोचियः । न ता दृष्टन्तो अद्रय इत्यनुरूपः । एतौ प्रथमे छन्दोमे भवतः ।

१९. उभयं दृष्टवच्छन इति श्लोचियानुरूपौ मध्यमे छन्दोमे भवतः ।

२०. यत इन्द्र भयामह इति श्लोचियानुरूपौ उत्तमे छन्दोमे भवतः ।

२१. चिध्वपि छन्दोमेषु यथोक्ताः ।

२२. इच्छन्ति ता सोम्यासः सखाय इत्येतत्सूक्तं चिध्वपि छन्दोमेषु पुरस्तात्पर्यासस्य भवति ।

२३. अया वाजं देवहितं सनेनेत्येषा द्विपदा दशमे ऽहनि भवति ।

२४. ऐकाहिकमाग्निष्टोमिकं भूय इद्वाष्टय इत्येतत् पूर्वं द्वयो-
रैकाहिकयोः । चग्रब्दाद्विपदाया अनन्तरं प्राक् पर्यासात् ।

ई.

१. कुर्यादिति वाक्यशेषः । सर्वे चकाराः साहचर्यसमुच्चयार्थाः ।

२. अन्तरेणोक्तमुखीयां^२ प्रतिहोचकं सूक्ते च प्रक्षेपः पर्यास-
स्यावापस्य स्थानम् ।

३. होचकाधिकारो^१ ऽनुवर्तते । पृष्ठयाद्धोचकविहितात् सूक्तानि माघन्दिने सवने ऽभिप्रवे ऽतिदिश्यन्ते । अभिप्रवः षष्ठहः पृष्ठ्य-
विकार इत्येतत्तु होतुसूक्तं । तेनेह न सिध्यति । यदन्यत् स्तोत्रि-
यानुरूपाभ्यां ह्यचेभ्यश्च तत्प्रदेशे प्रतीयेतेति परिभाषणमिहापि
समानं । सूक्तग्रहणात् प्रातःसवने पार्थिकाणां स्तोत्रियानुरूपाणां
सिद्धिश्चान्दोग्ये ऽप्येवमेव ।

४. यान्यहोतृसूक्तानि संज्ञाविशिष्टानि षष्ठे ऽभिहितानि तेषां
स्थाने द्वितीयादङ्गः सूक्तानि भवन्ति ।

५. शंसा महं यन्न इन्द्र इति इयोर्यदुत्तरं तन्मैत्रावरुणस्या-
होतृसूक्तस्थाने भवति ।

६. प्रथमात्प्रहात्पार्थिकात् स्वरसामसु होचकाणां ग्रन्थं भवति ।

७. चतुर्विंशतिषु षष्ठात्^२ ग्रन्थं भवति पूर्वसूचयोरपादानं
प्रथममधिकरणमुत्तरम् । इह तु तद्विपरीतं क्रियते कार्यार्थं तच्चै-
तत्कार्यं । प्रातःसवने न षष्ठात् स्तोत्रियाः ।

८. इत उत्तरं यदुच्यते तद्विद्यमिति सर्वषष्ठे भवति । परोक्ष-
षष्ठे ऽपि । वक्ष्यमाणं भवत्येवोद्धृत्य वास्तविल्या इति सिद्धवदुप-
देशात् । उपाङ्गपृष्ठानि प्रयुज्यन्ते । तत्राप्येतद्भवति ।

९. शंसतीति वाक्यशेषः ।

१०. ब्राह्मणाच्छंसी वैरूपस्य स्तोत्रियानुरूपौ कदन्तं च प्रगाथं
शंसति ।

१ C D होचभिकारो ।

२ C D यन्न instead of षष्ठात् ३०, M यवाश्वं ।

११. रेवतीसंज्ञिकानां यौ स्तोत्रियानुरूपौ तावच्चावाकः
कद्वन्तं च शंसति ।

१२. वासुखिख्या अभि प्र वः सुराधममित्यारभ्य षट् सूक्तानि
इन्द्र नेदीय एदिहीतीन्द्रनिहवं प्रगाथं^१ परिहाया नो विधे
सजोयस इति च प्रगाथं परिहाय शेषा अविद्यता मैत्रावरुणः
शंसति । इह विहारप्रतिषेधादन्यत्र विद्यतानामेव शंसनम् ।

१३. वृषाकपिं वि हि सोतो रसृषतेत्येतदृते कुन्तापेनेत्यर्थः^२ ।
सृते कुन्तापमिति च ब्रुवन् वृषाकपेः सर्वत्र कुन्तापसाहचर्यं दर्श-
यति ततो यत्र वृषाकपेरुद्धारस्तत्र कुन्तापस्यापि भवति । अन्यूह-
मिति च ब्रुवन् वृषाकपेर्नित्यं नूहं दर्शयति । एवंस्तत्त्वं ब्राह्मणा-
च्छंसी शंसति ।

१४. द्यौर्नं य इन्द्राभि भूमायं इति विष्णुन्यङ्गाख्यमच्चावाक
एवयामरुतः स्थाने शंसति ।

१५. अभूरेको रयिपते रयौणामिति सामसूक्ताख्यं मैत्रा-
वरुणस्य भवति ।

१६. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनः
सामसूक्ताख्यं शस्यं भवति ।

१७. प्र धा न्वस्य महतो महानीति सामसूक्ताख्यमच्चावाकस्य
शस्यं भवति ।

१ C D M om प्रगाथं ।

२ A *त्येतत् सृते कुन्ताप विहा इदं जना इत्यनेनेत्यर्थः । सृते-

१८. 'सामसूक्तादनन्तरमक्षीनसूक्तानां शंसनं कृत्वा ततो होचका
एकादिकीभिर्ह्यग्निः परिदधति । या एकाहे परिधानीयास्ताभिः
परिधानं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

१९. एकाहभूतस्य विश्वजितः सर्वष्टस्यैकादिकान्पर्यासान्
सकलानेवोर्ध्वमक्षीनसूक्तेभ्यः शंसेयुः ।

७.

१. विश्वजिदधिकारो ऽनुवर्तते । विश्वजित्युक्थेषु क्रियमाणेषु
माध्यन्दिने सवने वालखिल्या वृषाकपिं विष्णुन्यङ्गमित्येतदुद्धृत्य
यथोक्तान्परिशेषान्माध्यन्दिने सवने होचकाः शंसन्ति ।

२. विश्वजिति^१ षष्ठादङ्ग उक्थानि भवन्ति ।

३. प्रदेशान्तरार्था अपि परिभाषेयं । तदर्थो ऽयमब्धो विज्ञे-
याधिकारार्थः । यदिमब्धो ऽपि तृतीयसवनान्तिदेश एवेत्येतत्
ज्ञापयितुं नाङ्गः दृष्ट्याहाम्यगुर्वमित्यादौ (१४. ६८. १) । षष्ठा-
ङ्गिकं तृतीयसवनं असर्वष्टे ऽहनि अन्यस्मिन्नहनि प्रदिष्टं । तद्यथा
वाजपेये पुरुषमेधे गर्गचिरात्रे पञ्चरात्रादिषु द्वितीयादङ्ग उक्थानि
भवन्ति ।

४. परोक्षष्टे विश्वजिति प्रतिशिल्पानि वक्ष्यमाणानि क्रियन्ते ।

५. शंसतीति मैत्रावरुणस्य प्रतिशिल्पक्रियोच्यते^२ । उद्धृत्य
वालखिल्याः पिवा सुतस्य रसिन् इत्येन्द्रान् प्रगाथाञ्छंसति । यावत्य

सद्वियन्ते प्रगाथर्षाऽपि तावत्यः प्रतिशिल्पवचनात् । ततो माध्य-
न्दिने सवने षड्विंशतिं प्रगाथाञ्जंशति । द्वितीयसवने चयस्त्रिंश-
त्तृचान्^१ तत्परिमाणत्वात् । पिवा सुतस्य रश्मिर्न इति पञ्च । यदिद्
प्रागपागुदगिति सप्त । वास्तोष्यते ध्रुवा ख्युषेत्येकः । उभयं शृणु-
वत्तन इति नव । तरोर्भिर्वः सप्त । यो राजा वर्षणीनामिति चयः^२ ।
विश्वेना विष्णुरित्येकः । बार्हताः प्रगाथाः प्रतिशिल्पत्वात् ।

६. वृषाकपिं सक्तुन्तापमुद्धृत्य वृषाकपिसंमिता एव न्यूह्य-
वर्जिता इन्द्रो मदायेत्येवमाद्याः पङ्क्तौरेन्द्रीः शंसति^३ । इन्द्रो मदा-
येति चतुर्दश स्त्रादोरित्येति तिस्रः अस्माकमिन्द्रेहि न इत्येका
अस्मा इत्कान्यं षष्ठ इत्येका प्रो अस्मा उपसृतिमिति षट् उज्जात-
मिन्द्र ते शव इति तिस्रः आ ह्य शुग्निं दंपते कन्या वारवाय-
तीति द्वे नकिर्देवा मिनीमसीति च नूनं तं गथ्यमिति च । उक्तमा-
द्या पङ्क्तिरिति व्यपदेशात् ।

७. अष्टावाकस्तु प्रतिशिल्पक्रियायां विष्णुन्यङ्गसेव शंसति ।

८. इति यदुक्तमेतत्परोक्षपृष्ठे भवति ।

८.

१. अथानन्तरं विश्वजिच्छिन्ये यो विधिः स उच्यते ।

२. ऐकादिकाग्रगाथाञ्जस्ता ततो अनन्तरं मैत्रावरुणो
वालखिल्याः शंसति । ब्राह्मणाक्षौ वृषाकपिं । अष्टावाको

१ C वचनम् । २ C (orig) D तिस्रः ।

३ C (orig) D om the text from वृषाकपिं to शंसति ।

विष्णुन्यङ्गमिति । होता नामानेदिष्टं । ऐकादिकवचनमग्निष्टोमस्यैव विश्वजितो ऽधिकारार्थं । यद्यपि श्रुतौ स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्रा वालखिल्याः ग्रंसतीत्युक्तं तथापि पूर्वकालमात्रं तद्विश्वजितप्रकारा-
दूर्ध्वं प्रगाथेभ्यः शिन्पविधानं । अद्दर्गणे सोर्ध्वमुक्त्यमुखीयायाः परिभाषितत्वात् । त्वचान्ना वालखिल्यादीन् ग्रंसेत् ।

३. त्वचपचे वालखिल्यानां चतुर्ध्वं भवति ।

४. प्रत्येकं सामसूक्तादीनां चयस्तृचास्तृचां वीक्षा । हो-
चका विश्वजिति सामसूक्तादीनां^१ चौस्त्रीस्तृचान् ग्रंसन्ति । होच-
काधिकारे पुनर्होचकग्रहणं होतुर्नामानेदिष्टार्थम्^२ ।

५. य एष विश्वजिति चौस्त्रीस्तृचान् होचकाः ग्रंसन्ति साम-
सूक्तानां यथायथं त्वचग्रंसनेन चयस्तृचा एवमहीनसूक्तानां पर्या-
सानामित्येष विकारो नियमतः । उत्तरस्तु विकल्पेन । विश्वजि-
च्छिष्यग्रहणं होतुरपि यथा स्यात् ।

६. येषु निविद्धीयते तान्निविद्धानीयास्तृचान् होता ग्रंसेत् ।
आ यदुवस्याद् दुवसे न कारुरिति^३ अनुत्तमा ते मघवन्
नकिर्भित्येका कयाशुभीया एवं त्वचः क्रियते । अनुत्तमा त इति
परिधानीयोत्तराः पूर्वाः शस्त्रा यथास्मिन् धीयते निविदित्य-
विशेषेणोक्तत्वात् ।

७. युवोर्यदि सख्यायास्ते इति नामानेदिष्टस्य यस्तृचश्चोदितः
सो ऽयमेव कर्तव्यो निविद्धानीय इति ।

८. ये यज्ञेन दक्षिण्या समक्ता इत्येतत्सूक्तं नियमतो ॥ दक्षः ।
युवोर्यदौत्येकां^१ शस्त्रा तत एतत्सूक्तं ततः परिशिष्टे शंसति ।

९. स्वस्ति नो मिमीतामग्निना भग इत्येतत्सूचं^२ सामूहिके
घैयूहिके वा तृतीयसवने निविद्धानीयं कर्तव्यम् । दक्षवचनं विकल्प-
साधनार्थं क्रियते ।

१०. प्र वो मह इत्येवयामस्तसूचं शंसेत् । चकारो माहता-
नारेण सह^३ समुच्चयार्थः ।

११. प्रातःसवने यदुक्तं विश्वजित इतरेषां पश्यानां क्षोत्रिया-
श्चंसन्ति तस्यापवादः । यथासोमं रुन्दोगवग्नेन होतुर्होचकाणां च
प्रातःसवनं भवति । पश्याप्रातःसवनस्य वचनं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ।

८.

१. होचकाधिकारोऽनुवर्तते । तत आग्न्याधेयिकं दक्षकृतमिदं
न भवति । विष्टद्गृरात्रस्य विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः । दक्ष-
कृतं शस्त्रं भवति वक्ष्यमाणेन विधिना ।

२. निविद्धानवचनसामर्थ्यादौ परिशिष्टसूत्रे^४ होता होचकाश्च
आग्न्यानामाशास्तृचान् शंसेयुः ।

३. निविद्धानानां सूक्तानामुत्तमांस्तृचान् होता शंसेत् ।

४. यानीतराणि निविद्धानव्यतिरेकेण सूक्तानि तेषामेकैकां
शंसेयुः शिष्यदक्षानां च ।

१ M युवोर्यदौति दक्षस्यैकां ; om. तत एतत्सूक्तं । २ M inserta नियमतः ।

३ C D om सह । ४ A C D परिश्रु ।

५. षष्ठ्याङ्गः समानं विश्वजिच्छिन्त्येन ग्रथं शिष्यानाम् ।
षष्ठ्यष्ट्यादन्यथापि षष्ठे ऽह्न्यग्रिष्टोमसंख्ये शिष्यानामेव भावार्थः^१
आरम्भः । सपेक्षे दशरात्रे चाहीने अदशरात्रे ऽपि षष्ठहे तुग्र-
ह्दात्पृष्ठशिष्यावियोगो न्याय्यः^२ ।

६. समानसेव विश्वजिच्छिन्त्येन होचत्वादारम्भः^३ ।

७. समानं विश्वजिच्छिन्त्येन ।

८. यदि पूर्वकारिणो गवामयने ब्राह्मणाच्छंसिने तदीयाथ
ग्रस्त्राय प्राग्विषुवत ऐन्द्रेषु प्रगाथेषु अभीवर्ताख्यमन्वायातयेयुस्ततो
ब्राह्मणाच्छंसिनो यो विग्रहः स उच्यते । यस्मिन् सुवते छन्दोगाः
स एव स्तोत्रियः कार्यः अस्तोत्रियो ऽनुरूपः कार्यः^४ । न पृष्ठे^५
ऽन्यायातनं तच्च स्तोत्रियानुरूपानां प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । एकाग्रविंश-
तेरेवाङ्गामन्वायातनम् तच्च चतुरस्रं शतं प्रगाथानामैन्द्रा^६ बार्हताः
प्रगाथा दाशतयौष्विति छन्दोगानां ।

लमङ्गैकस्ततः^७ सप्त सुस्त्रामिद्धि हवामहे ।

अथोदग्र च सो पु त्वा दतीयां त्वत उद्धरेत् ॥

चदु त्यद्गतं लेको द्वौ तु मा चिदिति स्ततौ ।

पिवा सुतस्येति दश यदिन्द्र प्रागपाक्षस्य ॥

वास्तोष्यते भ्रुवेत्येको न हि ते शूर चापरः ।

न भागे^८ द्वितीये तु तरोभिर्वा विदत्स्य ॥

१ A सर्वभावार्थः । २ CD न्यायः । ३ A होचत्वाद् CD होचत्वाद् MI होचः ।

४ CD कतेयः । ५ A षष्ठे CD षष्ठे । ६ M प्रगाथानामैन्द्राणां चिदते । चतु-
स्रमैन्द्राः । ७ CD लमङ्ग प्र अक्षिप इत्येकः । ८ CD भागः ।

यो राजेति चयो ज्ञेया विज्ञेयता विष्णुरित्येकः ।

तं यो दक्षं तु पञ्च सुरा नो विश्वास्विति चयः ॥

त्वामिदा ह्यो ऽय चत्वारः स्यादेको वण्महानिति ।

सं मा तपन्ति^१ कवयो^२ विज्ञेयाः सप्तविंशतिः ॥

वास्तस्वित्ये प्रगाथा ये षड्विंशेन विवर्जिताः ।

नक्तिः सुदास इत्येको द्वौ चापि दृढदिन्द्राय ।

एवं^३ महत्त्वतीयेषु न हि ते विपरीतातः^४ ॥

सूर्यदेवौ च विज्ञेयाबुदु त्यं वण्महो असि ।

सर्व एते ऽपि कर्मण्या नान्यथास्ति चतुःशतम् ॥

अन्यथाखाश्रयाभावा ह्यन्दोग्ये गणना भवेत् ।

अथर्ववेदे त्वपरे ज्ञेयाः पञ्चदशाधिकाः ॥

६. एतदपि परमतमेव । यदिवाशब्दात् कदाचिच्छन्दोगा गवामयने तत्प्रकृतिषु च संवत्सरसन्धेषु प्राग्विषुवतः षट्प्रगाथेभ्यः । द्वादशभिरेतद्यमिति^१ छन्दोगानां वचनम् । तस्मिन्पञ्चे वक्ष्यमाणाः षट्प्रगाथा अन्ये संप्रयोक्तव्याः^२ ।

१०. यदि गवामयन इत्यस्मिन्नपि कस्ये तृतीये ऽहनि दृढत्यो भवन्ति । विकल्पार्थं सूत्रम् । न चात्र यः स्तोत्रियक्रिया । दृढत्य एवानुरूपः । एवं सति षष्ठस्यापि विकल्पेनाच्चायातनम् । नित्यमभिस्रवे^३ ऽच्चायातनम् । तृतीये ऽहनि दृढतौविकल्पः ।

१ C मतयन्ति कवयो विज्ञेया ; in marg मा as insertion between ॥ and त
D मतयन्ति कवयो वि० । १ A कवये । २ C D एव । ३ C D परित्यागः ।
४ C D वमभ्यमिति । ५ M कस्यापि प्रयोक्तव्याः । ६ C D अभिस्रवेन ।

चतुर्विंशे ऽभिजिति खरसामसु नित्यमन्वायातनम् । न प्रायणीये ।
प्रायणीयमतिरात्रमुपेत्येति सूचातिरेकात् (१२. १८. ७) न
च्छन्दोमेषु प्रदेशे तु नित्यमेव च ।

११. तं वो दसमृतीषधमिति स्तोत्रियः प्रगाथः । तत्त्वा
यामि सुवीर्यमित्यनुरूपः । अभि प्र वः सुराधसमिति स्तोत्रियः
प्रगाथः । प्र सु श्रुतं सुराधसमित्यनुरूपः । आ त्वा सहस्रमा शत-
मिति स्तोत्रियः प्रगाथः । आ मन्त्रैरिन्द्र हरिभिरित्यनुरूपः । यो
राजा वर्षणीमामिति स्तोत्रियः प्रगाथः । नकिष्टं कर्मणा नश-
दित्यनुरूपः । न त्वा दृष्टन्तो अद्रय इति स्तोत्रियः प्रगाथः ।
त्वमिन्द्र यगा अषीत्यनुरूपः । त्वमिन्द्र प्रह्वर्तिष्विति स्तोत्रियः
प्रगाथः । पिबा सुतस्य रसिन इत्यनुरूपः । षडेते प्रगाथाः ।

१२. विपुवति यदि च्छन्दोगा आदित्यव्रताख्यं साम कुर्युः
तत उत्तमे खरसाञ्चि विपुवतः स्तोत्रियानुरूपः कर्तव्यः ।

१३. चित्रं देवानामुदगादनौकमिति स्तोत्रियः । उत्तरे
षोडश्यां दृष्टदर्शौघीति द्वतीयानुरूपस्येति (११. १३. २५. २६)
तत् पूर्ववत् द्रष्टव्यमविशेषात् ।

१४. विपुवति । ब्राह्मणाच्छंसिनो गवामयने यदि विकर्ण-
मन्वायातयेयुः चित्रं देवानामित्यनयोरेवान्वायातयेयुः । प्रकृतत्वात् ।
तत्र प्रस्तुतमेव शक्यम् ।

१५. वण्महां असि सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः । उदु त्यद्दर्शत-
मित्यनुरूपः । विकर्णस्येत्यनूयमाने^१ पूर्वसूत्रस्यायमर्थ इति विज्ञायते ।

१६. प्रगाथयद्वर्णमनुवर्तते । इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्ययं स्तोत्रियो
विकर्णस्थान्यस्य बोध्वं विपुवतः । भेदेनोपदेष्टात् । इन्द्र ज्येष्ठ न आ
भरेत्यनुरूपः ।

१७. पौरुमील्हादीनि सामानि नामविशिष्टानि यदूर्ध्वं विपु-
वतो ऽभीवर्तस्थाने ऽन्यायातयेयुश्छन्दोगा इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्य-
चैव कुर्युः तत्रायमेव स्तोत्रियो भवति ऊर्ध्वं विपुवतः ।

१०.

१. होचकाणामिति वर्तते । उक्तो माध्यन्दिनेषु सवनेषु विकारो
होचकाणाम् । अयेदानौमवसरप्राप्त उक्त्येषु यः प्राकृतादिकारः स
उच्यते । तर्तीयसवनिकान्युक्त्यसंबद्धानि होचकग्रन्थाण्युक्त्यानुच्यन्ते ।
साकमथं मैत्रावरुणस्येत्येवमादिना सूचजातेन । तद्विषयो विकारः ।
विकारवचनादतुक्तं प्राकृतं । चतुर्थे ऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रि-
यातुरूपौ प्रयोजनम्^१ ।

२. अन्येषां जागतानां पक्षे विधानार्थं सूचम् । द्वितीयं नित्य-
वचनं नित्यपरिमाणान्येवेत्यवधारणार्थम् । तत्र प्राकृतेभ्यो ऽन्यानि
वृद्धसंप्रदायानुगमादैर्द्राणि जागतानि लिख्यन्ते । एवा पतिं द्रौण-
साचं सचेतसमिति मैत्रावरुणस्य द्वितीये ऽहनि वृषायस इति वृष-
पत् । द्वितीये अथावति प्रथमो गोषु गच्छतीत्यथावत् । चतुर्थे
जज्ञान एव व्यवाधत सृध इति जातवत् । पञ्चमे अनातुदो वृषभो
दोधतो वध इति वृषभवत् । अष्टमे तुभेदमिन्द्र परि पिच्यते

मध्विति स्वर्जितं महीति महदत् । नवमे एवेवापागपरे सन्तु दूढ्य
इति द्यौः क्रन्ददिति दिव इति तदमुष्य लोकस्य रूपम् । चतुर्विंशे
आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वय इति समविन्दन्त भोजनमिति
संवत् । प्रथमे स्वरसान्नि द्यौ न इन्द्राभितो जम इति वृकायुरिति
कदत् । द्वितीये स्वरसान्नि उभे यदिन्द्र रोदसी इति तर्मां हृधीति
कदत् । तृतीये स्वरसान्नि अव यत्नं यतक्रतो इति कदत् । अथ
प्राङ्मण्डलं विनः । ऐन्द्राणि जागतानि । प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय
सुष्टुतिमिति त्वं द्वितीये ऽहनि हस्ते वज्रं भरतीति वज्रवत् ।
तृतीये ऽहनि त्रिविष्टिधातु प्रतिमानमोजस इति त्रिवत् । चतुर्थे
द्यौ नो दास आर्या वा पुरुष्टुतेति परि कुत्सादिहा गहीति परि-
वत् । पञ्चमे विश्वे ह्यसौ यजताय धृष्णव इति वृषभायेति वृष-
भवत् । अष्टमे नाना हि त्वा हवमाना जना इम इति धिषणा
तिलिषे महीति महदत् । नवमे अस्य अवो नद्यः सप्त विभ्रती-
त्यस्माकमंशमुदवा भरेभर इति निवृत्तिः । चतुर्विंशे प्र ते मावं
न समने वक्ष्युवमिति संवाधादिति संवत् । प्रथमे स्वरसान्नि
वेदान उय धृतना इति एकरात्रिति कदत् । अथाच्छावाकस्यैन्द्राणि
जागतानि । द्वितीये ऽहनि अभि त्वं मेघं पुरुहृतमृगमयमिति
चयोदय वृषं यदिन्द्र श्रवसावधीरहिमिति वृषवत् । तृतीये त्वं सु
मेघं महया स्वर्विदमित्यष्टौ द्यौश्चिदस्यामवां अहेः स्वनादिति च
पञ्च हवनस्यदं रथमिति रथवत् । चतुर्थे अहं भुवं वसुनः पूर्यस्व-
तिरित्येकादश । एता विश्वा सवना त्वत्तुमा रूप इति द्वे । चिताय गा
अजनयमिति जातवत् । पञ्चमे ऽहं दां गृणते पूर्य वस्वित्येकादश ।

प्र वो महे मन्दमानाथान्मस इति च द्वे स्पर्धे गवामूधःस्विति
 पशुमत् । सप्तमे तदसौ नयमङ्गिरस्वदर्चतेत्यष्टौ । अजातशत्रुमजरा
 खर्वतीति पञ्च महिमानमातिरदित्यावत् । अष्टमे प्र ते महे
 विद्ये ग्रंथिषं हरौ इति त्रयोदश मह इति महद्वत् । नवमे
 अर्षा दिवे दृहते श्रुयं वच इति नव दिवश्चिदस्य वरिमा वि
 पप्रय इति चतस्रो दिव इति तदसुय्य लोकस्य रूपमिति । चतु-
 र्विंशे न्यू पु वाचं प्र महे भरामह इत्येकादश । मा नो ऽस्मिन्
 मघवन् पृस्वंदसीति द्वे । समिन्द्र रायेति संवत् । प्रथमे स्वरसाधि
 अष्टा म इन्द्रं मतयः स्तर्विद इति नव । अत्ते दधामीति चतस्रः ।
 त्वे इत्काममिति कद्वत् । द्वितीये स्वरसाधि स इन्द्राहानि समिथा-
 नीति चतस्रः । एष प्र पूर्वोरिति षट् । युनजि ते अघ्नयेत्येका
 दमां ते धियमित्येका । मह. सु वो अरमिति चैका क्षणीति
 युध इति कद्वत् । द्वितीये स्वरसाधि तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति
 द्वे । जज्ञान एवेति पञ्च । तव त्व इन्द्र सख्येषु वरुध इति षट् ।
 क्षत्रान इति कद्वत् । सप्तमे ऽहनि मैत्रावरुणस्य ब्रह्मणाष्टंशिन-
 श्वैकाहिके । तत्रैव च यज्ञात् । प्रष्टये यानि तान्येवाभिप्तये । अभि-
 जिद्धिषुवद्विंशजिम्भाहावतेषु चातुर्विंशिकान्येव तद्धितोपदेशात् ।
 प्रष्टयाभिप्तवप्रथमयोर्दशमे चाष्टन्यैकाहिकानि । उत्तमे चाभिप्तविके
 द्वितीयात् तार्तीयकानि । यत्तदित्यारम्भात् । विश्वजिति सर्वप्रष्टे
 परोक्षप्रष्टे च नैव विद्यते । प्रष्टे ऽहन्यभावात् । दृहत्पृष्ठपरोक्षप्रष्टेभ्य-

स्वन्यप्रकारे^१ विश्वजिति द्वितीयादेव । उक्त्यविकार^२ उक्त्यवचनात् ।
अन्यस्मिन्नहनि संघातमापद्यमाने जागतविशेषः । स्तोमातिशंसने
प्राकृते एतेषां तज्ज्ञामेकाहीभवतामपि^३ अहःसवनोपदेशे (१४.
१. २) च सहौचं । तदित्यारम्भात् । शस्त्रातिदेशो^४ ऽपि यदा
सहौचस्य प्राप्तिः ।

३. उक्त्येवमिति वर्तते । प्र वो वाजा अभिद्यव इति स्तोत्रियः ।
प्र वः सखायो अग्नय इत्यनुरूपः । गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्तीति
श्रुतेः । अनुरूपादनन्तरमेवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमिति द्रव्यः ।

४. प्र सखाजे दृढदर्शा गभीरमिति सूक्तं । इन्द्रा को वां
वरुणा सुवमापेति च । मैत्रावरुणपक्षमिदरयोर्निवृत्त्यर्थं । अहनि
द्वितीय इति नियमार्थम् ।

५. आ वां राजानावध्वरे वदत्यामित्ययं पर्यासस्तृतीयपञ्चम-
धोरङ्गोर्मथमे च ऋन्दोमे । न तु द्वितीये ऽहनि सूक्तं क्रमभेदात् ।

६. मैत्रावरुणस्येत्यनुवर्तते^५ । पुनीषे वामरचसं मनीषामिति
पर्यास इतरेष्वहःसु द्वितीयचतुर्थपष्ठसप्तमनवसेषु ।

७. ककुषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति द्वितीये ऽहन्निति श्रुतेः ।
अनुरूपादनन्तरो अथावति प्रथमो गोषु गच्छतीति द्रव्यः ।

८. धीरा तस्य महिना जनूषीति सूक्तम् । इन्द्रावरुणा युव-
मध्वराय न इति च^६ द्वितीये ऽहनि ।

१ M अन्यप्र० C D अन्यप्रकारवि । २ M उक्त्याधिकारि उक्तव ।

३ A रेकादिक्कीर्णे ऽपि तासामपि C D रेकादिक्कीर्णे भवतामपि षडः । धवने
(D षडः षडः) । ४ A शस्त्रातिदेशो B शस्त्रातिदेशो D शस्त्रापि देशो ।

५ om in C D M ६ A ins तत पर्यास इति ।

८. गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति चतुर्थे ऽह्निति श्रुतेः ।
अनुरूपादनन्तरो जज्ञान एव व्यबाधत स्पृध इति वचः ।

१०. रदत्पयो वरुणः सूर्यायेति सूक्तम् । श्रुष्टौ वा यज्ञ
उद्यतः सजोषा इति च । ततः पर्यास इति चतुर्थे ऽह्नि ।

११. आ ते अग्न इधीमहीत्येका । सो अग्निर्वी वसुरित्येका ।
अग्निं तं मन्ये यो वसुरित्येका^१ । अयं क्रमः स्तोत्रियः ।

१२. आ ते अग्न असा हविरित्यनुरूपः । पक्ष्मिषु मैत्रावरु-
णाय प्रणयन्ति पञ्चमे ऽह्निति (१०. १) श्रुतेः । अनुरूपादनन्तरो
अनातुदो वृषभो दोधतो वध इति वचः ।

१३. म शुन्ध्युर्वं वरुणाय मेघां इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नः ।
ततः पर्यास इति पञ्चमे ऽह्नि ।

११०.

१. द्विपदाः पष्ठे स्तोत्रियानुरूपतया सर्वेषां होचकाणां न
केवलं मैत्रावरुणस्य ।

२. अग्ने त्वं नो अन्नम इति स्तोत्रियो द्विपदस्तृचो भवति
मैत्रावरुणस्य ।

३. आम्नायक्रमेण या चतुर्थी तां तृतीयां करोति ।

४. अग्ने भव सुषमिर्धा समिद्ध इत्ययमनुरूपो भवति ।

५. वालखिल्या ऋचो ऽभि म वः सुराधममित्यष्टौ सूक्तानि ।

तच्छंसनं विहारश्चेति विधीयते । स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्रा वाल-
खिल्याः शंसतीति श्रुतेः ।

६. विहारो नाम अन्यदीयस्य सूक्तस्य अन्यदीयेन पादादिना
संधायाम्नानम्^१ । तस्यानियमे प्राप्ते नियम उच्यते । पच्छः प्रथमे
इत्यनेन प्रथमद्वितीये उच्यते । प्रथमद्वितीये सूक्ते पादंपादं वि-
हरन् शंसति ।

७. अर्धर्चमर्धर्चं विहरन् द्वितीयचतुर्थं सूक्ते शंसति ।

८. षष्ठमृचं विहरन् द्वितीये सूक्ते शंसति । द्वितीयेषु द्विती-
यत्वं । पञ्चमपष्ठे इत्यर्थः ।

९. उत्तमसूक्ते उत्तमोपोत्तमे सप्ताष्टमे विपर्यस्येत्^२ । अष्टमं
शस्त्रा सप्तमं शंसेत् ।

१०. विहतास्त्रन्यथाप्येवमेव प्रतिगृणन् प्रतीक्षितस्य इति
सूचारम्भः ।

११. वाक्यद्वय प्रतिगर्हः । तत्रायं विभागविनियोगः । ओथा
मोदैव मदे इत्यवसाने मोदा मोदैवो थो २ इति भुतान्तं प्रणवे ।

१२. त्वमू पु वाजिममिति ताच्छं तस्यानुवादेन शंसनं विधा-
योत्तमां परिशिष्येत्येवमादि विधीयते । उत्तमां मुक्ताहावं करोति ।
ततो दूरोक्ष्णं हंसः शूचिषदिति । यथा विपुवति शंसनमस्यास्त-
थात्रापि शंसति । यथा विपुवतीत्युक्तमाहावस्य नित्यार्थम् ।

१३. ताच्छंः प्रकृतस्तस्योत्तमाष्टमुपसंग्रह्य तत एकादिकौ

दृचौ शंसति । ऐकाहिकौ प्राकृतादित्यर्थः । तौ चर्षणीधृतमस्तभ्राद्
द्यामिति ।

१४. ऐकाहिकाभ्यां दृचाम्भामनन्तरास्तिष्ठ चर्षो ऽस्माकमत्र
पितर आशन्निति ।

१५. इन्द्रावरुणा युवमध्वराय न इति सूक्तं शंसेत् । ततः
पर्याषमिति घटे इत्युपसंहरन्नेतद्दर्शयति । नाच चतुःसूक्तान्युक्त्वा-
मीति नियमः ।

१६. आ ते वसो मनो यमदिति स्तोत्रियः । आग्निरगामि
भारत इत्यनु रूपः । एतौ प्रथमे कन्दोमे भवतः ।

१७. पर्याषं जौषि च पूर्वाष्टैकाहिकान्यन्तरेणेमानि वा
भागधेयानि सिञ्चत इति पञ्च शंसेत् । युवां नरा पश्यमानास
आप्यमिति पञ्चैव^१ । षट्त्रिंशत् मैत्रावरुणयसुर्विंशे शंसतीति (३०.
१०) श्रुतेः । चतुर्विंशे शस्त्रं प्रथमाश्चकन्दोमादित्यतिदेशः ।

१८. प्रेष्ठं वो अतिथिमिति स्तोत्रियः । प्रियो नो अस्तु विप्र-
तिरित्यनु रूपः । मध्यमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । ततो ऽनु-
पादनन्तरं जागतं तुभेदमिन्द्र परि पिच्यते मध्विति ।

१९. भद्रो नो अग्निराहुत इति स्तोत्रियः । यद्दौ हतेभिराहुत
इत्यनु रूपः । प्रगाथौ काकुभौ । उत्तमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् ।

२०. पूर्वाभ्यां सह विकल्पः । ततो जागतमेवैवापागपरे सन्तु
दूढा इति ।

१ A has वा instead of आप्यमिति and inserts [after पश्यमानास] चर्षणी-
धृतमित्यादीनि जौषि शस्त्रेमानि वामिति पञ्च युवां नरेति वा पञ्च शस्त्रा पर्याषसूक्तं
शंसदित्यर्थः ।

२१. न हि ते चतुर्न न सहो न मन्यमित्युभयोश्चन्दोमयो-
र्मध्यमोत्तमयोः सूक्तशेषो दशर्चः ।

२२. इन्द्रा को वां वरुणा सुसमापेति मध्यमे चन्दोमे ।

२३. शुष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा इत्येतत्सूक्तमुत्तमे चन्दोमे ।

२४. इमा उ वां ऋमयो मन्यमाना इति तिस्र उभयो-
श्चन्दोमयोः । उक्तान्युक्त्यानि मैत्रावरुणस्य । ब्राह्मणाच्छंसिन् इदानीं
वक्तव्यानि । तदर्थमाह ।

१२.

१. एवा ह्यसि वीरयुरिति स्तोत्रियः । एवा ह्यस्य स्रुते-
त्यतुरूपः । गायत्रीषु ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्ति द्वितीये ऽह्निति
श्रुतेः । अतुरूपादनन्तरं जागतं प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुति-
मिति । एवैवापागपरे सन्तु दूव्य इति केचित्^१ । तद्विचार्यम् ।

२. यस्तस्य सहसा वि ज्मो अन्नानिति षड् द्वितीये ऽहनि ।
ब्राह्मणाच्छंसिन् इत्यधिकार आ अश्वावाकशब्दात् ।

३. यस्तस्यमेति षलुत्तरयोरपि च्चन्दोमयोः सूक्तानां मध्ये
भवन्ति ।

४. यो अद्रिभित्प्रयमजा ष्यतावेति सर्वत्र पूर्वं पर्यासाच्छंसेत् ।
दक्षपक्ष्णं पष्ठे चोर्ध्वं दक्षेभ्य इत्यचोपयुज्यते ।

५. अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्निति पर्यासस्तृतीयपञ्चमयोरङ्गो-
र्मध्यमे च च्चन्दोमे भवति ।

६. अष्ठा म इन्द्रं मतयः स्वविद इति पर्याष इतरेष्वहःसु
द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमनवमेषु ।

७. तं ते मदं शृणोमसीति स्तोत्रियः । तस्वभि प्र गायते-
त्यनुरूपः । उष्णिह एताः । ककुषु भैचावरुणाय प्रणयन्ति तृतीये
ऽहंसेनो स ब्राह्मणाष्कंसिनो वप्रभेतीति (१०. ८) तुल्यच्छन्दसः
प्रसंगं वप्रगमनम् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । त्रिविष्टिधातु
प्रतिमानमोजस इति केचित् । तदपि विचार्यम् ।

८. अगर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वमिति सूक्तं तृतीये ऽहनि भवति ।

९. उदप्रुतो न वधो रचमाणा इति सूक्तं चतुर्थे ऽहनि भवति ।
स्तोत्रियातुरूपावच गोक्षौ उक्थेषु विकारवचनात्^१ (१२. १०. १) ।
प्राज्ञतौ वयसु त्वामपूर्य्य यो न इदमिदमिति (८. ३. १) । उष्णिषु
ब्राह्मणाष्कंसिने प्रणयन्तीति चतुर्थे ऽहनि श्रुतेः । उष्णिक्ककुभ-
स्तुत्यासरत्वात् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । यो नो दास आर्यो
वा पुरुषुतेति । परि कुत्सादिहा गहीति परिवत् । अपरे जज्ञान
एव व्यवाधत स्पृध इति वदन्ति ।

१०. उदप्रुत इत्येव ।

११. प्र मंहिष्ठाय यो अद्रिभिदव द्रुष इत्येतेभ्यः ।

१२. इन्द्राय साम गायतेति स्तोत्रियः । तस्वभि प्र गायतेत्यनु-
रूपः । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं विष्टे ह्यसौ यजताय वृष्णाव इति ।

१३. यज्ञे दिवो नृषदने वृषिष्या इति सूक्तं पञ्चमे ऽहनि
मध्यमे च च्छन्दोमे यज्ञे दिव इति ।

१४. इमा नु कं भुवना सीपधामेति द्वैपदः स्तोत्रियः कार्यः ।

१५. द्वितीयमनुरूपकृत्तिः । इमा नु कमिति द्वैपदस्य द्वच-
स्तोत्ररे द्वे श्रया वाजं देवहितं सनेमेति द्वितीयानुरूपस्य कार्या ।

१३.

१. अप प्राच इन्द्र विश्वं अमित्रानिति सूक्तं सुकीर्तिसंज्ञितं
ग्रस्त्वा पङ्क्तिग्रसं वृषाकपिं शंसेत् । वृषाकपिर्नाम वि हि सोतीर-
सृषतेति सूक्तवृषिनाम्ना निर्दिश्यते । तं पङ्क्तिग्रसं न्यूह्यति ।
कथमित्याह । मध्यमस्य पादस्य द्वितीयोत्तमधोरधरयोर्न्यूह्यं
विशेषयन्नाह ।

२. वैराजः पूर्वस्मिन्निति । वैराज उक्तस्वरूपश्चतुर्थे ऽहनि । स
पूर्वस्मिन् न्यूह्यस्थाने द्वितीये ऽधर इत्यर्थः^१ । द्वितीयस्थाने^२ स्वरूपं
उदाहरत्यन्यत्रापि व्यञ्जनान्ते सन्धिविशेषज्ञापनार्थं । मद्वृषाकपो ३
श्री ३^३ अर्थः पुष्टेपु मत्सखेत्युत्तरस्मिन्निति पूर्वाभिप्रायम् ।

३. प्रतिगृणाति यावत्तावत्प्रतीचते शंसिता । तदुभयमुदा-
हरति ।

४. वैराजं द्वादशोकारं न्यूह्यमुक्त्वा ततो मदेय मदैवो श्री
श्रीया मोदैव एवं प्रतिगृणाति ।

५. तदिति वाक्योपादाने । यत्र शाखान्तरीयमहः 'सर्वाह-
न्यूह्यपचे उपद्रुतसन्धियुक्तमधरं तस्मात् यथा चतुर्थमहस्तैत्तिरीयाणां

१ M om. द्वितीये ऽधर इत्यर्थः द्वितीये स्थाने । २ A द्वितीये । ३ C D कपो
श्री श्री ; sec. II. कपो ३ श्री श्री ३ । ४ C M D सर्वोदयन् A सर्वोदयन् ।

सर्वन्यूङ्गम् । उपद्रुतो नाम सन्धिर्वाष्कलानां प्रसिद्धस्तस्योदाहरणं ।
 न ह्येते आन्तस्य सख्याय देवा इति । अभिनिहित उक्तः सन्धिः
 प्रातिग्राह्ये । अथाभिनिहितः सन्धिरित्येवमादिना ग्रन्थेन (२. १३) ।
 तस्योदाहरणं । परे ऽवर उभया अभिचा इति संभवे प्रयोगः ।
 प्रसिष्ट उक्तः । समानाचरे सख्यान (२. ६) इत्येवमादिना ग्रन्थेन
 प्रातिग्राह्ये प्रतिपादितः । तस्योदाहरणं । माग्नेयस्यो ऽवीरता परि
 तेति । अथ क्षिप्रसन्धिः । समानाचरमन्तःस्थां (८) स्वाभित्येवमादिना^१ ।
 तस्योदाहरणं । स्वध्यासः सुचेतुनेति प्रगाथे^२ । सन्धिवचनं क्वचिम-
 स्वाभाविकयोरुभयोर्यहणार्थं । न्यूङ्गनीयस्य पादस्यादाविति^३ न
 मध्ये । उपातीत्यातिक्रम्य तदुपद्रुतादिसन्धियुक्तं । द्वितीये प्रदर्शनार्थं
 द्वितीयवचनं । हर्षस्याद्रिरित्युदाहरणं^४ आपकं । या न्वो ह इति
 क्षिप्रस्योदाहरणम् । क स्यो इति स्वाभाविकस्य प्रदर्शनार्थम्^५ ।
 क्वचिमस्योदाहरणस्य द्वित्वं तु विशेषणार्थम् । ततस्तृतीये ऽप्यचरे
 सन्ध्ये एव^६ (?) । यस्येदमयमिति । यथा त्वं देव मघवद्भ्यः सुपूद इति
 वाष्कलिकायां^७ लक्षणमुक्तं^८ तस्य परिहरणार्थम् सन्निपातसन्धियो-
 गयोः सन्धिं^९ व्यूहेदिति ततो ऽत्र दकारे न्यूङ्गः स्यात् । श्रौतकेन

१ A ins उक्तः । २ A प्रगाथः । ३ C (orig.) D पादस्येत्यादाविति ।

४ C D •हरणम् । ५ A •दर्शनार्थं । द्वित्वे तु मध्यमस्य पादस्य द्वितीयोपागमयोरिति
 (१०. ५. १०) मित्रे द्वितीये ऽचरे इति पुनर्द्वित्वं तु क्वचिमस्य विशेषणार्थं ; तेन द्वापस्य
 यस्येदमित्यादौ द्वितीयस्यापि सन्धिः क्त्वा द्वितीयस्य सपास्य तत्र च (?) न्यूङ्गवेत् त्वं
 देवेत्यत्र तु लक्षणान्तरम् तु त्वं देव इति न्यदाभाव इति दकार एव द्वितीयं इति फलिने ।
 ऽर्थे विशेषणार्थम् । ततस्तृतीये ऽप्यचरे सन्ध्ये एव न्यूङ्गवेत् । यस्येदः । ६ C D सन्ध्ये ।

७ A C D वाष्कलिकायां M वाष्कलिकायल् C in marg •ष्कलि । ८ C D लक्षण-
 युक्तस्य । ९ C D सन्धिं व्यूहेदिति ।

त्वविशेषेण व्यूहस्य उक्तत्वात् वकारे प्राप्नोति^१ तच्च न युक्तं कस्यो
इत्युदाहरणत्वात् ।

६. अथ यच्च स्यादिति ब्रुवन् कचिच्छाखान्तरे पञ्चालपद-
वृत्त्याख्या विवृत्तिर्नास्तीति आपयति । तथा च नो इत्युदाहरण-
पाठः । शाकलाभिप्रायेण विवृत्तिप्रत्यये विवृत्तेः प्रत्युदाहरणं^२ ये
अस्या आचरणेषु दध्निरे इत्यकारे न्यूहः^३ । ननु अकार एवात्र
द्वितीयः तत्रैव न्यूहनेन भवितव्यं । किमर्थं सूत्रमेतत् । उच्यते ।
सुचारभादेवं^४ ज्ञायते । सन्ध्यचराणामपि न्यूहने^५ पादे विकर्षो
भवति । तेन एकार एव द्विधाकृते द्वितीये भागे न्यूहः प्राप्नोति ।
स मा भृदिति विवृत्तिप्रत्यये न्यूहयेदित्युक्तं । यथेदमयं हविः
यदायुक्त तन्नेत्युभयोः पदयोः सन्धिं कृत्वा न्यूहः स्यान्वो इत्युदा-
हरणतुल्यत्वात् । मुष्को ओ इदस्या एजत इत्यकृत्वा^६ सन्धिं उप-
द्रुतादिपरिसंख्यामात् । विश्वज्ञाविति सानुनासिकेन^७ प्रत्यादानं
पराङ्गत्वात्^८ । प्र ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ
ओ ओ३ धायेति रेफस्वरभक्तिदकारेण पराङ्गपक्षे तु लोपः ।
विष्णो ओ ओ ओ३ इत्येवमादिषु तु लोपः^९ एव पराङ्गत्वात्^९ ।

७. तं वृषाकपिं शस्त्रा कुन्तापं शंसति । तमिति साहचर्यार्थम् ।

१ C D इमिप्राप्नोति । २ A = प्रत्यये दृष्टे ययुंद् = M पदे उदा = । ३ A = भादेत-
तनद्यमारोति । ४ A न्यूने । ५ C D त्वान सन्धिः । ६ A नानुनासिकेन ।
७ C D M पदाभ्यन्तत्वात् । ८ C D तुलोप M पक्षोः । ९ C D M पदान्तात्
^ (in marg.) प्रत्यादानं पदान्तात् देव प्र ओ ओ ओ३ धायेति कारः क्रमजः
साचरस्य ततो लोपः ।

१४. १५.

Without commentary.

१६.

१. उक्तानां च तिस्रो नाराशंसः । ततस्त्रिस्रो रैभ्यः ततः
कारथास्त्रिस्र एव । ततस्त्रिषु दन्द्रगाथास्त्रिस्रथानन्तरा भूतेरुदः ।

२.^१ श्रस्त्वा ततो ऽनन्तरं वक्ष्यमाणायतसः पारिचित्यस्तासां
द्वितीये पादे प्रथमषतुर्ययोरश्चरयोर्वैस्त्र्यं कुर्यात् । उदात्तामुदात्त-
स्वरितप्रचितानां स्वरान्तरैः ।

१७.

१. एताद्यतसः पारिचित्यः ।

२. वैस्त्र्यान्तरमेव प्रतिगृह्णातीत्यर्थः^१ ।

३. पारिचित्यैः श्रस्त्वा तत एतदप्रस्तापो वक्ष्यमाणो विंगति-
पदः । तमेतदप्रस्तापं निविच्छंसं शंसति ।

१८.

१. इत्येतदप्रस्तापः ।

१९.

१. षट्पदेयं तस्यां दाभ्यांदाभ्यामवसाय दाभ्यां प्रणौति ।

२. चिष्टुमेया ।

२. पङ्क्तिरियं द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति ।

४. इयं गायत्री ।

५. इत्येताश्चतस्र आदित्या अङ्गिरसः ।

६. एवाह जरितरोथा मोदैवेत्यवमाने तथा ह जरितरोथा मोदैवेति प्रणवे श्रुतान्ततान्येषां पाठात्^१ । अन्ये तु प्रकृतिदृष्टत्वात्^२ श्रुतं न पठन्ति ।

२०.

१. दिगां कृप्तीः शंसतीति श्रुतेः ।

२. एताः पञ्च दिगां कृप्ताः संज्ञया ।

२१.

१. जनकन्याः शंसतीति श्रुतेः । षष्ठिति संदेहव्युदासार्थम् । अत इति क्रमार्थम् ।

२. एता जनकन्याख्याः ।

३. चतस्रः प्रवह्निकासंज्ञा अतस्त्वयश्च प्रतीराधा अनन्तरं^३ तन्निविच्छंसं शंसेत् ।

१ M श्रुतान्ततान्येषां ।

२ C प्रकृतिदृष्टे D प्रकृतिदृष्टत्वं (?) ।

३ O D अनन्तरमनन्तरं ।

२२.

No commentary.^१

२३.

१. इति धतस्त्रः प्रवल्हिकाः ।

२. एतास्त्रयः प्रतीराधाः ।

३. अस्त्राबूनि जरितरित्येवमादीनामेकैकमुक्त्वा नित्यं प्रतिगरं ओथा मोदैव इति सूयात् । अध्वर्युः प्रतीक्षितव्यः ।

४. इयमतीवादा । प्रवल्हिकाः प्रतीराधामतीवादामाह्नस्या इति श्रुतौ संज्ञाकरणात् ।

५. पत्नी विपश्यमाना^२ जरितरोथामोदैवेत्यवमाने । होता विद्वी मे जरितरोथा मोदैवेति प्रणवे एवमस्यामतीवादायां प्रति-
गृहणन्तं प्रतीक्षेत ।

२४.

१. अतीवादाया अनन्तरं वक्ष्यमाणा द्वाहाह्नस्यासंज्ञाः शंसति ।

२. अष्टौ एताः । ता वा अष्टौ भवन्तीति श्रुतेः ।

३. कष्टधरः कष्टभुद्धान्त । यद्वा प्राचीरजगन्तेति द्वे इति श्रुतेः । एवमेताः पूर्वाभिरष्टभिः सह द्वा ।

४. तासामाह्नस्यानां तृतीये पादे न्यूनः कर्तव्यो यथा दृषा-
कपावुक्तः ।

^१ vers 7 is left out in all MSS   ^२ C (in marg) कविदधमेधारो
कुदोयभिमेधनमध्वर्युप्रत्यसाद्यदा तदध्वमिध पाठः ।   ^३ C ययस्याः ।

५. कष्टन्नरः कष्टयमुद्धातनेत्येतस्या द्वितीयदशमयोरचरयो-
र्यथा वृषाकपौ तथा न्यूह्यः कर्तव्यः ।

६. इतरासामाह्नस्थानां द्वितीये ऽचरे वैराजन्यूह्यमुक्त्वा
द्वितीयस्य पादस्थान्ते आनुष्टुभेन न्यूह्येनावसाय तत उपरितनं पादं
शंसेत् । चतुर्थः पादः संतानायोत्तरस्या ऋचः कर्तव्यः^१ ।

७. अत्र प्रतिगरे विप्रभृतयः^२ चय इकारा ह्रस्वाश्चतुर्थः
भृतः । एवमपरौ द्वौ चतुष्कौ । ततः किमयमिदमाहो ओ ओथा
मोदैवेति प्रतिगृह्णाति ।

२५.

१. आह्नस्थानन्तरं दधिकाव्णो अकारिणमित्येकां शंसेत् ।
दाधिकीं शंसतीति (३०. ८) श्रुतेः । एकाग्रहणं त्रचाशङ्कानिरा-
सार्थम् ।

२. सुतासो मधुमन्तमा इति त्वचं । प्र मंहिष्ठाय वृद्धते वृह-
द्रय इति त्वचं । धो अद्रिभित् प्रथमज्ञा च्छतावेति त्वचं । अथ
द्रष्टो अश्रुमतीमतिष्ठदिति त्वचं । एतानि^३ पूर्वं च यदुक्तमिमा
भु कमित्यारभ्य एतत्पष्ठे भवति ।

३. त्वं न इन्द्रा भरेति स्तोत्रियः । तदिन्द्राव आ भरेत्यनुरूपः ।

४. स्तोत्रियानुरूपादनन्तरं प्र मंहिष्ठाय वृद्धते वृहद्रय इत्ये-
तदेव पष्ठचं सूक्तमैश्वरं जागतं भवति । न विकल्पो ऽन्येन सह । प्र

१ C D अचोवर्तय M अचवर्तय ।

२ C D om. अच प्रतिगरे विप्रभृतय ।

३ M ins इतानि ।

मंदिष्टाय दृष्टते दृष्टद्रव्य इति पक्षचं दिक्षावद्यावग्नौवावरुणस्येति
(२०. ८) श्रुतिवचनमेवंविषयमेव ।

५. यो अद्रिभिप्रथमजा पृतावेत्येका शस्यते । सा चशब्दात्
सूक्तस्थाने गण्यते । चत्वारि सूक्तानि ब्राह्मणार्च्छंभौ शंसति प्रथमे
छन्दोम इति श्रुतेः ।

६. एन्द्र गो गधि प्रिय इति स्तोत्रियः । एदु मध्वो मदि-
न्तरमित्यनुरूपः । मध्यमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात् । अनु-
रूपादनन्तरं जागतं ऐन्द्रं । नामा हि त्वा हवमाना जमा इम
इति । अमाचं त्वा धियणा तिलिषे महीति महद्दत् । श्रेयं पुर-
स्तादुक्तं यस्तस्मात्मेत्यादि ।

७. उष्णिचु ब्राह्मणार्च्छंभिग इति श्रुतेः । प्राथम्याद्देशमनसः^१ ।
एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखाय इति स्तोत्रियः । सखाय आ शिषा-
महीत्यनुरूपः । उत्तमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात् । अनुरूपा-
दनन्तरमैन्द्रं जागतं । अस्त्र-अवो नद्यः सप्त विभतीत्यस्त्राकमंश-
मुदवा भरेभर इति निवृत्तिः । श्रेयमुक्तम् ।

२६.

१. इन्द्रं विद्या श्रवीरुधचिति स्तोत्रियः । इन्द्रमीशानमोज-
सेत्यनुरूपस्य प्रथमा । ये पूर्वं अस्यास्तवाहं शूरेत्येते^२ ते उत्तरे
भवतो द्वितीये ऽहनि^३ । एवमयं द्रवः । अग्निं दूतमित्याग्नेयत्वाद-

^१ M. म्याव धी. CD om प्राथम्याद्देशमनसः । ^२ C D M om. तपाव शूरेत्येते ।
^३ C D M om द्वितीये ऽहनि C (orig.) M भवत एव न ।

नन्तरस्य । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अभि त्वं मेघं पुरुहन्त-
मृगमयमिति त्रयोदश । वृचं यदिन्द्र शवसा वधीरहिमिति
वृचहवत् ।

२. नू मर्तो द्यते मनियन्त्रित्येतत्सूक्तमच्छावाकस्यैन्द्रादनन्तरं
द्वितीयचतुर्थयोरङ्गोः प्रथमोत्तमयोश्च च्छन्दोमयोः शस्यम् ।

३. विष्णोर्नु कं वीर्याणि म वोचमित्येतत्सूक्तमच्छावाकस्यैन्द्रा-
दनन्तरं तृतीयपञ्चमाष्टमेपु ।

४. उरुं यज्ञाय चक्रयुर्लोकमित्येतत्तृचं पर्यामात्पूर्वं भवति
सर्वध्वंसः । सर्वग्रहणमितरेषु इत्यम्भःपुनश्चिर्मा भूत् ।

५. सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीत्येष सर्वदाच्छावाकस्य
पर्यासो भवति । अत्र सर्वदाग्रहणादुरुं यज्ञायेत्यस्य कचिदग्रसम-
नपि । तथा च षष्ठे ऽहनि परौ माचयेत्यत्र विनियुक्तस्य न पुनः-
ग्रसनम् ।

६. शुधी वृचं तिरख्या इति स्तोत्रियः । आशुत्कर्णं शुधी
हवमित्यनुरूपसृतीये ऽहनि । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं त्वं सु
मेघं महया खर्विदमित्यष्टौ । द्यौश्चिदस्त्रामवां अहेः खनादिति
पञ्च । हवनस्यदं रथमिति रथवत् ।

७. इममिन्द्र सुतं पिबेति स्तोत्रियः । पिवा सोमं मदाय
कमित्यनुरूपः चतुर्थे ऽहनि । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अहं
भुवं वसुनः पूर्वस्वतिरेकादश । एता विश्वा सवना त्वत्तुमा ह्यध
इति द्वे । चिताय गा अजनयमिति जातवत् ।

८. असावि सोम इन्द्र न इति स्तोत्रियः । इममिन्द्र सुतं
पिवेत्यनुरूपः पञ्चमे ऽहनि । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अहं
दां गृणते पूर्वं वसित्येकादश । प्र वो भहे मन्दमानायान्धस इति
द्वे स्याहं गवामूधःस्विति पशुमत् ।

९. प्र व इन्द्राय वृषहन्तमायेत्यारण्यकपठितः स्तोत्रियः ।
अनुरूपो विद्यतोदावन्विद्यतो न आ भरेति षष्ठे ऽहनि ।
षष्ठप्रहणमुपरिष्ठादिह सोच्यमानमतिरिच्यते । तस्य प्रयोजनं^१
इन्द्रमोग्रानमोजसेति द्वितीय एवाहनि (२६. १) । अना-
रभ्यवादाशङ्का न^२ कार्या । सर्वेष्वह.सु स्तोत्रियानुरूपवि-
धामात् ।

१०. एवयामहतं^३ प्र वो मह इति यथा वृषाकपिमेव शस्त्रा
ततो ऽनन्तरं । यथा वृषाकपिमिति मध्यमस्य पादस्थेत्येवमाद्यति-
दिश्यते (१३. १) ।

११. इह मदो ओ ओ ओ३^४ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ
ओ ओ३ मदे मधोर्मदस्य मदिरस्य मदैवो ओ ओया मोदैव
एवं प्रतिगृणायध्वर्युः प्रतीक्षितव्यः ।

१२. स्रतुर्जनिवी तस्या अपसरतीति सूक्तमेवयामहतो ऽन-
न्तरं ग्रंसेत् ।

१३. तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति सूक्तस्रतुर्जनिवीयानन्तरं
ग्रंसेत् ।

१ A ins इन्द्रविद्या ।

२ M तु ।

३ A om. एवयामहत ।

४ C adds one or more

१४. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तं तमस्य द्यावा-
पृथिवी इति शस्त्रा ।

१५. प्र वः पान्तमन्वसो धिया यत इति सूक्तं विष्णोर्नु-
कीयादनन्तरं शंसेत् ।

१६. प्र वः पान्तमन्वस इत्येतत्सूक्तं छन्दोमेषु च शस्यते न
केवलमत्र ।

१७. प्र वः पान्तमन्वस इत्येतस्य तिस्रः शंसेत् प्रथमे छन्दोमे ।
तुग्रब्धो नियमार्थः । ततो न सूक्तं विकल्प्यते ।

१८. उरुं यज्ञायेत्यस्मानृचात्पूर्वं भवामिचीयमुत्तरयोश्छन्दो-
मयोर्भवति । तत्रैव नोच्यते । पष्ठे ऽप्यहनि भवामिचीयं कथं नाम
स्यादिति । तच्च शाखान्तरादिकल्पेन प्रकरणपाठस्य^१ कारणाच्चेष्टा-
पि सूचितमेव ।

१९. नू मर्तो दयते सनिथञ्चिति सूक्तं । परो माचया तच्चा
वृधानेति सूक्तं उत्तमामृचमुद्धृत्य शस्यते । उरुं यज्ञायेत्यस्य
सूक्तस्य^२ शंसनं कृत्वा न पुनरिति (26.5 Comm) । पष्ठ इत्युपसंहारात्
विष्णोर्नु कमितीतरेष्वित्यस्य^३ विशेषेणान्युक्तं^४ भवति । ननु^५
भवत्येव नू मर्तः परो माचयेति । 'सत्यम् । चोदनाक्रमेणानुरूपा-
दनन्तरं पुनर्मा^६ भूत् ।

१ O D •पाठाकरणाच्चेः; O in marg स्या । M पाठाच । २ A ह्यस्य परो
माचयेत्यस्य सूक्तस्य । ३ A •रेष्वेत्यविः, C रेष्वित्यस्य विः । ४ A •युक्तं जागतं
च । ५ A न मनु । ६ A माचयेवि नू मर्तस्यस्मिन् सति कुतो विष्णोर्नु कमिति
चेत् । सत्यम् । ७ A पुनर्विष्णोर्नु कमिति ना भूत् । पर्याप्तु भवति सदापद्यमान्
अप्युपपत्तौ भोवाकरति कुनेय ।

२०. यदिन्द्र चित्र मेहनेति स्तोत्रियः । यदिन्द्र ते चतस्र इति अनुरूपः । प्रथमे कन्दोमे । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । तदसौ नयमग्निरखदर्चतेत्यष्टौ । अजातशत्रुमजरा खर्वतीति पञ्च । ओजो मिमानो महिमानमतिरदित्यावत् ।

२१. पुरां भिन्दुर्युवा कविरिति स्तोत्रियः । अस्यैव यः पूर्वस्तृषः सोऽनुरूपः । तृतीया तु प्रथमा । उत्तरयोरान्नायक्रमः । मध्यम इति मध्यमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । प्र ते महे विदधे शंसिषं हरौ इति चयोदश । मह इति महदत् ।

२२. गायन्ति त्वा गायत्रिण इति स्तोत्रियः । अनन्तर एवानुरूपः । उत्तमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अर्चा दिवे दृष्टते शूष्यं वष इति नव । दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इति चतस्रः । दिव इति तदसुख्य लोकस्य रूपम् ।

२७.

१. उक्थेपु विकार इत्यनुवर्तते । द्वितीयप्रभृत्यतीनां पञ्चानां पार्ष्टिकानां कन्दोमानां चोपदिष्टान्युक्त्यानि । तान्येवेतरेषामुपदिश्यन्ते । चतुर्विंशे ऽहनि प्रथमात् कन्दोमाच्छस्त्रं सर्वेषां होचकार्णां भवति । षट्चिंशतं मैत्रावरुणश्चतुर्विंशे शंसति चत्वारिंशतं ब्राह्म-

णाच्छंसौ चतुश्चत्वारिंशतमच्छावाक इति (३०. १०) लिङ्गात् ।
ग्रस्त्वग्रहणात्सकलानि स्तोत्रियानुरूपौ चानुवृत्तेः^१ । सर्वग्रहणमच्छा-
वाकाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

२. यच्चतुर्णां द्वितीयप्रभृतीनां पार्थिकानां ग्रस्त्वं तदवशिष्टं
चतुर्णामभिप्रविकानां द्वितीयप्रभृतीनाम् ।

३. द्वितीयप्रभृतिभ्यः पार्थिकेभ्यः स्वरसामसु यथासंख्येन
ग्रस्त्वम् ।

४. अभिजिदादौनि यदि परमतेनोक्त्यसंख्यान्यहानि क्षुर्बु-
स्ततश्चातुर्विंशिकानि सदैन्द्रेभ्यः जागतेभ्यः सकलान्येवोक्त्यानि
कार्याणि । अन्यसंख्येषूप्यवस्तु न्यायकस्मृतानि । नकाहिकान्युत्तर-
नैकाहिकवचनात् । न्यायकल्पे वृद्धसंप्रदायो लिख्यते । जागत-
विशेषपर्यासवैष्णवविपर्यासः^२ । वैष्णवे विपर्यासो^३ योअद्रिभीयोर्ह-
यज्ञायश्रित्पानि^४ चतुःसूक्तान्येव । जागतपर्यासयोर्मध्ये मैत्रावरु-
णस्य मध्यमे द्वे जागते । ब्राह्मणाच्छंसिन उदभुतीयं योअद्रि-
भीयात् पूर्व । अच्छावाकस्य न्यायकृत्तमेव महाव्रतीयमहरिति वा ।
अहवंचमस्य कृत्तज्ञायंस् पुरुषमेधीयमध्यमे प्रतिषेधार्थं आरम्भः । स
हि षोडशिसंख्यो दिवसः संज्ञापकज्ञापितत्वात् । अन्यसंख्यस्य न्याय-
कल्पनात् ।

५. अथ यदीति वचनात् अत्रापि परमतमेव । ऐकाहिका-
न्येव न न्यायकृत्तानि । प्राप्तेषु पुनर्वचनात् ।

१ C D • क्त्वाचनुवृत्तेः । २ A वैष्णवपरोक्षः । ३ C विपर्यासो M विपर्ययोः ।

४ C (orig) • रंयाज्ञाय D • रंयज्ञाय ।

६. ततो ऽथ यदीत्यनुवर्तत एव । अथ यद्युत्तममाभिप्रविक-
 सुक्ष्यं कुर्युः ततो द्वितीयश्चाङ्गः पार्थिकस्य यत् द्वितीयसवनं होत्र-
 काणां होतुश्चोक्तं तदुत्तमस्याभिप्रविकस्य भवति । द्विरभ्यासो
 ऽध्यायपरिसमाप्तौ श्रिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये द्वादशे
 अध्यायः समाप्तः ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

१.

१. अभिजिदादथोऽग्निष्टोमाः स्वश्रुतावुक्तास्तेषां स्वश्रुतिं परित्यज्य किमर्थमुक्त्यानुपदिष्टानीति । यत इदमाह । पूर्वकारिणश्चन्दोगा अध्वर्यवः । उत्तरकारिणो वक्त्रुचा इत्यर्थाङ्गम्यते । न हि ग्रहग्रहणं^१ स्तोत्रस्तवनं च शस्त्रमन्तरेण परिसमाप्यते श्रुतेर्न्यायाच्च ।

२. एवं तावदुपदिष्टं ध्रुव्यते कर्तुं । यदि पुनस्ते चन्दोगाध्वर्यवोऽस्मच्छ्रुतिकल्पानुपदिष्टं कुर्युस्ततः कथमिति । उक्त एव न्यायो यथास्तुतमनुश्रुत्यं^२ कल्पशस्त्रैर्युत्तरकारिभिर्भविष्यति^३ । शाखान्तरविहिते तदा कल्प्यं^४ वा स्यात् । सूत्रारम्भयत्नात् । अचोदाहरणं । यदि चिकद्रुकोयास्त्रष्टाचत्वारिंशेन दृष्टता तदा रात्रिपरिशेषं च शंसति असंलोपाय ऐन्द्री विष्टुर्भवति । याज्या पिवा सोमं महत इन्द्रियायेत्युत्तरा वा मदती भवति । यानि चोत्तमस्य चान्दोमिकस्य^५ निष्केवल्यसूक्तानि तानि वा शंसेत् अष्टाचत्वारिंशस्तोमसामान्यात् । पूर्वैव तु याज्या । यदोत्तममतिरिक्तं तदा कुर्युरिति भारद्वाजकानां । तवाश्विनीभिः स्तोममतिशंसेदाश्विनीयाज्या जगत्यस्तु कर्तव्याः । सवनश्चन्दोगवशात् । तत्र विष्टु घटिशतेषु या न प्रयुक्तास्ताः कार्याः । संभवे सकृत्क्रियान्याय्या । आ वां रथं

१ C D om घट ।

२ A कल्पशस्त्रैः ।

३ D वधिः ।

४ A •विहिते तदा कल्प्यं वा स्यात् ।

५ C D om, घ ।

पुरुमायं मनोजुवमिति दश । अबोध्यग्निर्जम् उदेति सूर्य इति
 चतस्रः । अभृदिदं वयुनमो पु भृषतेति पञ्च । कः खिहृचो
 निष्ठितो मध्ये अर्णस इत्येका । अर्वाञ्चमद्य ययं नृवाहणमित्येका ।
 एष स भानुरुदियति युज्यत इति षट् । यदिन्नेण सरथं याथो
 अग्निनेत्येका । उभा हि दसा भिषजा मथोभुवेति पञ्च । यो वां
 परिज्मा सुवदस्थिन रथ इति पञ्च । भुभ्युमंहसः पिश्रयो निर-
 यिनेत्येका । एता वा याज्ञाः । अर्वाञ्चमद्य ययं नृवाहणमिति
 याज्या । उत स्था वां मधुमन्मसिकारपदिति वा मदती ।

६. इष्टीनां शम्भ्वतादिनि^१ क्रियमाणे हविषां यागक्रमेण
 दैवते शब्दे सगुणनिर्गुणे उच्चैरुपांशुतायां च मन्त्रादेः शब्दस्य ।
 एतेष्वध्वर्युमनुविदधीत । तदुक्तं कुर्यादात्मीयमुपदिष्टमप्युपेचेत ।
 यजमानो ऽन्यो बाध्वर्यवसादस्य ।

७. स्तोत्रियादिषु च्छन्दोगमनुविदधीत । उपदिष्टमप्यात्मीयं
 नाद्रियेत तन्नाधान्यात् ।

८. छन्दोगानुविधानस्यायमपवादः । अत्रोदाहरणं । सुरुप-
 क्षत्रमुतये सुदुघामिव गोदुहे जुह्वमसार दविद्यवाद् दविद्यवाद्
 दविद्यवाद्^२ ।

९. पूर्वणानादरे^३ प्राप्ते विशेषे ऽनुविधानं । षड्चां विपर्यास-
 मनुविदध्यादेव ।

१०. येन वृक्षाणि ह्यर्यश्च हंसीत्येवमादिको न्यूहनीयः पादो

१ D शाङ्खनिनि क्रि० C in marg एतावन्ते । वेदां परि ।

२ A om दवि दवार ।

३ A •वादरे ।

विकर्षेण पूर्यते । ततस्तस्य विकर्षस्य द्वितीयं भागं गणयित्वा न्यूहनीयं संपादयेत् । तथा निष्टिथ्यः पुचमा आवयोतय इति । संख्यानमात्रमेव विकर्षस्यात्र विधीयते । न तु विरुष्टप्रयोगः । ननु न्यूह्याधिकार एवास्य विधानं युक्तं । उच्यते । इह विधानस्यैतन्न-
योजनं न्यूहनीयपादव्यतिरेकेणान्वच न्यूहने पादे कन्दोगैर्विरुष्टे तदनुविधानाधिकारात् विकर्षप्रयोगेणापि पादपूरणं यथा स्यादिति ।
अत्रोदाहरणं । मा नो अज्ञाता रुजना दुराध्य इति ।

८. अयं च न्यूहसंघन्धो विशेषः प्रसङ्गादिदोष्यते^१ । न्यूह-
नीयात्स्वरादूर्ध्वं यानि भमानि च्छन्दोमानानि तेनैव स्वरेण तुल्यं
छन्दोमानं कुर्वन्ति । तदङ्गानीत्यर्थः । तानि क्षुण्णैरन् अदर्शनं^२
तेषां कार्यमित्युक्तं भवति । व्यञ्जनग्रहणादनुस्वारस्य लोपो भवति ।
अस्योदाहरणं । चतुर्थे ऽहनि न्यूहे प्रातरनुवाके तपूथ्यग्रे जुह्वा
पतङ्गानिति ।

२.

१. अथ यदि पशुरानीतो ऽनुपाकृतो म्रियेतत्विग्भ्यस्तं कार-
येदिति श्रुतेः । पशुत्विग्भ्य एव तत्प्रकृतत्वात् ।

२. यद्युपाकृतः पशुः कम्पते तत आज्याहुतिं होता जुहुयात्
यस्माद्धीषावेपिष्ठा इत्येवमादिना मन्त्रेण ।

३. उपाकृते वाग्धमाने यस्माद्धीषावाग्निष्ठास्ततो न इत्येव-
मादिना मन्त्रेणाज्याहुतिं जुहुयात् ।

४. पलायितुं प्रवृत्ते ।

५. उपाकृते पशुवुपविष्टे ।

६. यस्माद्भीषा संज्ञप्ता ततो न इत्येवमादिना मन्त्रेणाज्याहुतिं जुहुयात् । उपाकृते स्वर्यमृते पशौ ।

७. यद्रूपः पदेवत्यो पशुः पूर्वः । पशुशब्दे ऽनुवर्तमाने पुनः-
पशुशब्दात् शाखापशुस्वथेत्यैमित्तिकं न वेपमानाद्याज्याहुतयः ।

८. उपाकृतस्य मृतस्यायं विनियोगो वचनात् ।

३.

१. प्रवृत्तेषु प्रयाजेषु मृते पशौ तेनैव संस्कार्यं कर्म । यदि स्वथेकयैवाम्रिया म्रितः स्यात्तेनैव प्रचरेयुरिति सा स्थितिरिति श्रुतेः (१८. १२) ।

२. अवदाने जिह्वादौ नष्टे अनुपलभ्यमाने । दुष्टे शिष्टभक्ष-
णाद्योग्ये । विमथिते । उपलभ्यमान^१ एवाप्राप्ये भक्षिते वाच्यं प्रति-
निदध्यात् । इति प्रतिनिधेयनियमः ।

३. पूर्वसूत्रस्यैकदेशस्थायमपवादः । इदं च नाम्ने ऽन्यमाश्रभेत ।
न तु दुष्टविमथितयोः । तच्च हि आर्य्यं प्रतिनिधानमेव । अन्य-
वचनात्^२ पूर्वस्योपलक्षणं वक्तुं छागमिति । आश्रभेत प्रतिनिदध्या-
दित्यर्थः । प्रतिनिध्यधिकारादाश्रभतिः^३ प्रतिनिध्यर्थः । अतो
नाग्निप्रणयनादीनामावृत्तिः । वपापशुपुरोलाशयोर्न पुनःक्रिया

१ C • लभ्यमाना ।

२ A आश्रवचनात् ।

३ A आश्रभति C D • भति ।

कृतत्वात्^१ । सर्वेषामवदानानां परित्यागो भारद्वाजवचनात् । अभि-
गोरावृत्तिः संशासनत्वात् उपप्रेषस्य च तादर्थ्यात् । मनोतापर्यग्न-
करणानामावृत्तिः । संनिपातात् ।

४. यदीच्छेद्यजमानो ये मे यशुप्रध्वंसितारस्त त आर्तिं प्रा-
प्नुयुरिति ततः कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिदित्यनेन मन्त्रेणाग्नीध्रीये
आज्याहुतिं^१ जुहुयात् । होता च कुर्यादनादिष्टमिति परिभाषि-
तत्वात् ।

५. अष्टापद्यां गर्भिण्यामित्यर्थः । वंशायामनूधन्ध्यायामिति
विशिष्टचोदना । चोदितायामष्टापद्यां सत्यामेतद्गर्भं^१ त्वषो
वपाह्वपं फलीकरणानां फालीकरणान् । फलीकरणा मध्यमास्त-
पडुलास्ते हि स्त्रविष्टान्फलीकुर्वन्ति तेषां ये फालीकरणा अवकणा^२
इति प्रसिद्धास्ताग्गर्भं च । इतिशब्दस्य स्त्रार्थः । ग्रामिचेऽग्नौ अप-
यित्वेतरस्य वपाप्रधानस्त्रिष्टकदादेराहुतिजातस्य वषट्कारेषु वपा-
द्युपजुहुयात् ।

४.

१. अनपठत्ते धूपकर्मणि स्वरुहोमे यदि धूपविरोहणं स्यात्त-
तस्त्वाहं वज्ररूपमनेकवर्णं पशुमालभेत । पशुवन्धं कुर्यादित्यर्थः ।
अहर्गणेष्वन्त्ये ऽहनि स्वरुहोमस्तत्रोर्ध्वं स्वरुहोमकालाद्विरोहणे उत्तरे
पश्चावस्थायातनम् ।

^१ A मरुहः ।

^२ A ins होता ।

^३ A वनदग्धं, C अ नदग्धं, D अ नदग्धं । ^४ D अकृषा M om

९. वपायाः पुरोस्ताशस्य पशोः पुरोनुवाक्या यथासङ्ख्येन ।

१०. प्र सू महे सुगरणाय सेधामिति वपाया याज्या । प्रथम-
भाजं यशमं वयोधामिति पुरोस्ताशस्य याज्या देव तष्टरिति
पशोर्याज्या ।

५.

१. क्रियमाणकर्मज्ञानगोचरे देवयजनान्तर्गते विद्विषाणयोर्यज-
मानयोः सुत्ययोरङ्गोर्यः संनिपातः । एककालोपनिपातः पदा-
र्यानां । तं संभव इत्याचक्षते याज्ञिकाः ।

२. इतरापेक्षं^१ पूर्वत्वम् ।

३. याः काश्चिदाहुतीः ।

४. प्रातःसवनादावाज्याहुतीर्जुहोति संवेशयेत्येवमादिना म-
न्त्रेण ।

५. माध्यन्दिने सवने एतावान्मन्त्रविकारः ।

६. विष्टुभे जगत्या इति नोक्तमदित्यर्थं ककारस्य ।

७. इतरयज्ञकारिणमध्वर्युमितरेऽध्वर्युर्मृतमिच्छन्प्राजापत्या-
भिस्तिसृभिर्हविर्भिः प्रातःसवने आज्याहुतीर्जुहुयात् । अस्त्रामिषो
ऽपि वचःफलवचनात्^२ ।

८. होतारं मृतमिच्छन् होता माध्यन्दिने सवने प्राजापत्या-
भिस्तिसृभिराज्याहुतीर्जुहुयात् ।

८. उद्गातारं मृतमिच्छन् द्वतीयसवने उद्गाता प्राजापत्याभि-
स्तिष्ठभिराज्याहुतीर्जुहुयात् ।

१०. ब्रह्माणं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिष्ठभिराज्या-
हुतीरनुसवनं ब्रह्मा जुहुयात् ।

११. यजमानं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिष्ठभिराज्या-
हुतीरनुसवनं यजमानो जुहुयात् ।

१२. सर्वानितरानृत्विज इतरयज्ञस्थान् मृतानिच्छन्तः सयज-
मानकान् सर्वे सयजमानकाः^१ । प्राजापत्याभिस्तिष्ठभिराज्या-
हुतीरनुसवनं जुहुयुः ।

१३. संसवे उभे दृष्टद्रव्यन्तरे कुर्यादिति वचनात् । संसवा-
पन्नाः कुर्युः ।

१४. आभीकादीनां सास्त्रामुपदेशः । एतेषु सत्सु कयाशुभी-
यादीनि कथं नाम स्युरिति ।

१५. कथा शुभा सवयसः सनीला इति मरुत्वतीयं भवति ।
प्रक्रान्तनिवृत्त्यर्थं मरुत्वतीयादीनां ग्रहणम् ।

१६. यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति ।

१७. समग्रे वर्च इति ।

१८. यदि प्रथमाः संस्थापयेयुरितरे तत उत्तरां संस्थां
कुर्यात् । अग्निष्टोमे प्रक्रान्ते उक्थ्यादिकम् ।

१ A inserts between स and यजमानकाः the following passage: पूर्व
प्रातरनुवाकमिति संभवदोषनिवृत्त्यर्थं । प्रथमारण्यवाक्यं यथा वदन्नात् पूर्वप्रातरनुवा-
कारण्यवाक्यं प्रकृतो विहितस्तस्मिन् हेतुः प्रातरनुवाकारस्य वरिष्यतीति मत्वा तत
पूर्वमेवमवाक्यमिति प्रातरनुवाकारस्य लब्धा समापनवाक्यान् पूर्वमेव समापयेत् ।

१६. तस्यैवाङ्गो ऽभ्यासेन द्विराचकरणम्^१ । विशेषणानुपदेशादन्यः सोमः केतव्यो ऽहरन्तरत्वात् । तत्रासुक्रयष्टाष्टाधनप्रणयनानि सानिपातिकानि कर्तव्यानि सहौचाष्टकतत्वात् । सोमस्यैव केवलस्य प्रणयनं । तत्राग्नेयीरूप प्रियमिति चोद्धरेत्^२ । यथासवनविधिपश्चाद्वाग्नीध्रप्रणयने^३ सोमो जिगति गातुविदित्येवमादिनां प्राक्परिधानीयायाः उद्धारः । तच्च चाग्नीध्रघमीप एव परिधानं प्राक्मुख-स्थार्यस्य परिसमाप्तत्वात् । एवमिहापि चावदर्थं कर्म । नैवाचाह-र्गणधर्मा भवति निमित्ते कर्मान्तरत्वात् । आग्निपां निर्वचनमेव समाप्त्यपेक्षितत्वात् । समिष्टयजुरन्तं च पूर्वपूर्वमहरङ्गत्वात्^४ ।

१०. संसवधर्मरहितं प्रकान्तशब्दाभिधायकमहरभ्यासेनाहर-न्तरं मुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिधनुष्ठेये संसवाहनि तस्याभ्यासः तादृश-स्यैवाभ्यासो न युज्यते । प्रतिनिधौ तत्कालादिति न्यायात् । तेन पूतीकैरनुष्ठेयमाने संसवाहनि तस्याभ्यासः सोमेनैव न पूतिकैः ।

२१. वाशब्दः पक्षान्तरे । तस्यामग्निष्टोमादिकायां संकल्पितायां संख्यायां भूयसीः संकल्पितयज्ञचोदिताभ्यो वज्रतरा दक्षिणा दद्यात् ।

२२. स्रवन्त्यो वा विहरन्ति । स्रवन्त्य आपो नदीतडागादिस्थाः संस्रवन्त्यो विहरन्ति । विच्छिन्दन्तीत्यर्थः । वायुर्वाग्नरावती विहर-त्याकाशश्चेति वा संख्यानं भावयेत् । चकारः सर्वत्र विद्विषाणाना-मित्यस्य प्रापणार्थः ।

१ A C D M •राचं क= । १ C M वा= । २ A यथासवनविधिः ।
M यथा स च दिधिरूपः, C H यथासवविः । ३ C पूर्वे D om' once पूर्वे ।

६.

१. क्रीत इति विशेषणादक्रीतापहारे चोदितकालस्थाति-
नयनमपि^१ । सोमभावे सर्वास्ववस्त्रासु करिष्यमाणप्रयोजने । अपद्धत
इत्यपगन्दाददृश्यमाने विनाष्यपहरणेन । अमेध्यमंसृष्टे^२ तु शक्ये
अमेध्यापनयने शुद्धिः कार्या ।

यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृदारि वादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ इति

सर्ववचनात् । अभिपुतेषु दुष्टे परित्यागो ऽपद्धतवच्च कर्म ।
अन्यमाद्यत्येत्यन्यस्याहरणमाचमम् । न क्रयः । अभिपुण्यादिति प्राग-
भिषवात्क्रीतापद्धतस्य लब्धस्यापि तेन सह समुच्चयः । उभयोः
संस्कृतत्वात् ।

२. सोमाहरणशालिने मूत्रानिरपेक्षयापि सोमविक्रयिणे वा
मूत्रार्थिने किञ्चिद्द्यात् । न तु शास्त्रीयम् ।

३. यजेतेति वाक्यशेषः । अभिपुण्यादिति यागचोदनानुवर्तत
एव । अनुपलभ्यमाने सोमे पूतीकादीनभिपुत्य यजेत्^३ । पूतीका
रोक्षितद्वणाघाणि^४ । अर्जुनो ऽपि द्वणजातिरेव । तत्पुष्पाण्यपि
शुक्तानि ।

४. द्वणानां पूर्वेक्तानां यागसाधनानामभिपुतानामयं संस्कारः ।
प्रतिदुष्ठा क्षीरेण सद्योदुग्धेन प्रातःसवने श्रौणीयात् । मिश्रयेत् ।
शृतेन दृतातश्चनेन माध्यन्दिने श्रौणीयात् । दध्ना द्वतीयसवने ।

१ All MSS. काश्याया० or काश्याया० ।

२ A ० सृष्टे तु शब्दे ।

३ A वा यजेत । ४ M रोक्षितं, C रोक्षिण्यं (F) D रोक्षितं ।

५ एका स्त्रीगौर्देया । दक्षिणग्रहणात् प्राञ्चतस्य दक्षिणस्य निवृत्ति । अवभृथादुदेत्य तदन्तं कृत्वा मुनर्दौचेत तादृशेनैव कल्पेन ।

६ तत्र तस्मिन् पुनर्यज्ञे प्रक्रान्तक्रतुदक्षिणा दद्यात् । पुनर्यज्ञो ह्येष तत्र क्रतुप्रायश्चित्तिरिति^१ अतपयन्त्युते (४ ५ १० ६) । एकस्यामपि त्वाहुतौ पूतीकादिभिः कृतायामेतप्रायश्चित्तम् । अनेकयागाभ्यस्ते ह्येतदेकमपूर्वं सोमेन यजेतेति चोदनैक्यात् ।

७ दुष्टे ऽपि कुर्यादिति वाक्यशेषः ।

८ सोमाभावे पूतीकादि यदुक्तं तत्र दाहेनाभावे । पञ्च गा दक्षिणा दद्यादित्ययं विशेषः । श्रेष्ठं पूर्ववत् ।

७

१ प्रातः सवनात्सोमो ऽतिरिच्येत । ततो वक्ष्यमाणं कर्म ।

२ अग्निं सोमो अयं सुत इति स्तोत्रियः । आध्यायकमेण उत्तरो ऽनुरूपः । श्रोत्रग्रहणं पूर्वत्राधिकारविच्छेदात् ।

३ वक्ष्यमाणाभिरन्याभिश्चैव देवताभिः^१ सह स्तोत्रिद्यानुरूपाभ्यां स्तोमातिशसनम् । ऐन्द्रावैष्णवीभिरिति सहार्थं तृतीया ।

४ विष्णोः कर्माणि पश्यतेति नैघण्टुके ऐन्द्रावैष्णव्युक्ताः । अन्यत्राप्येव स्वरूपस्य परिग्रहः । कथं नाम स्यादिति ।

५ इन्द्रमिन्द्राग्निनो दृष्टसूक्तम् । अतो देवा अवन्तु न इति षष्ठ्यच् एतां सूक्तासम्भवात्^२ ।

६. अतो देवा अवन्तु न इत्येतस्य षष्ठ्यस्योत्तमया परिधाय
विष्णोः कर्माणि पश्यतेत्येतया यजति ।

८.

१. वक्ष्यमाणं कर्म । सोमाधिकारो होत्र्यहणं चानुवर्तते ।
२. यस्मिहँ असि सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः । उत्तरो ऽनुरूपः ।
३. विष्टुवर्थं वचनम् । अखेदु मातुः सवनेषु सद्य इत्येका ।
दिवो न तुभ्यमन्विद्भ सचेत्येका । सं वां कर्मणा समिषा दिनो-
मीत्यष्टौ । उरुं यज्ञाय चक्रयुह लोकमिति तिस्रः । सूक्तमेव
गायत्र्यः । एताः छत्रिवत् । ध्यर्चमा वरुणयेति पन्थामित्येका ।
वर्धान्यं विश्वे मरुतः सजोषाः । प्रोतये वरुणं मित्रमिन्द्रमित्येते
विकल्पिते ।

४. या विद्यासां जनितारा मतीनामिति यद्वा इन्द्राविष्णू
तत्पनथाय्यं मामित्येतयोरन्यतरा^१ ।

९.

१. यथा पूर्वयोः सवनयोः शस्त्रं तथेहापि द्रष्टव्यम् । आश्वि-
नादतिरिक्त इति विशेषारम्भात् ।

२. प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामेति स्तोत्रियः । प्र तद्विष्णुः
स्तवते वीर्येणेत्यनुरूपः ।

२. जगत्यर्थं आरम्भः । प्र वः पान्तमन्वसो धियायत इति तिस्रः सूक्तं वा । आ यो विवाय सचयाय दैव्य इत्येका । सखे विष्णो वितरं वि क्रमखेत्येका । तमस्य विष्णुर्महिमानमोजसेत्येका सूक्तं वा । मरुभिर्द्वान् परित्यजेदन्वाञ्च ।

४. त्वेषमित्या समरणं शिमौवतोरिति ।

१०.

१. सोम इति वर्तत एव । आश्विनं शस्त्रं समाख्यानात् । तस्मात्सोमे ऽतिरिक्ते वक्ष्यमाणं शस्त्रम् ।

२. अथ स्तोत्रियातुष्ट्यौ प्र तप्ते अथ शिपिविष्ट प्र तद्विष्णुरिति द्वतीयसवनत्वाविशेषात्^१ । स्तोमातिशंसनायाश्विन्यः^२ प्रचुरा एव ।

३. अविशेषाद्या काचित् ।

४. पर्याधिरक्षते यद्यादित्य उदियात्ततः पञ्चभिः स्तोमैः पञ्चकैः स्तोमैर्होचकेभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी^३ । क्षुवते हन्द्वागाः ।

५. आदितो ऽवच्छेद इति न्यायात्^४ आद्ये दे चक्षौ । जाग-
तानामिति नोक्तं त्रिष्टुप्परिहारार्थम् । ततो मां धुरिन्द्र नामा
देवतेत्युद्धार्या ।

६. कर्तव्या इति वाक्यशेषः । अशस्त्रापि चतुर्दशीं त्रयोदश्या
परिधानं नित्या इति वचनात् ।

१ C D •मनाविशेषात्, A M •मनादिशेषात् । २ A स्तोमातिशयेन नायाश्विनः ।

३ A आयात् ।

७. कन्दोगाः स्तुवते तथैव शस्त्रम् ।
 ८. होत्रे वा प्रथमानां स्तोत्राणां कृत्तुंभवति । तथैव^१ शस्त्रम् ।
 ९. कृत्तुस्तवनशंसने कर्तव्ये ।
 १०. कृत्तुस्तवनं शंसनं च ।
 ११. आग्निमयेतावत्परिमाणमभियोषे कार्यम् ।
 प्रतानि चीणि पथ्या च^२ क्षुष्टायामाग्निं भवेत् ।
 प्रत्यक्षाणामृचां नात्र दृष्टतीर्णां च संपदा ॥१॥
 प्रतिपत्तिर्नवोपेत्यग्निमीले पुरो नव ।
 ता राजाना चतसस्तु ज्ञेया अग्ने कदाचन ॥२॥
 यो मर्त्यश्चिति चैका स्यादगन्धेति द्वयः स्मृतः ।
 प्रगाथो ऽग्ने विवस्वत्सादेश एव कलुपूतः ॥३॥
 एते द्वे अयमग्निः षट् त्वामग्ने द्वे द्वयं पुर ।
 सप्त वेदिषदे ज्ञेयास्तृचे मेति^३ जमस्य च^४ ॥४॥
 अग्निं तं दश तिस्रः कः पञ्च चोत् सखासीति ।
 उपो भद्रेभिरा सूक्तमेकोपो रुरुचे तथा ॥५॥
 प्रति स्तोमेभिरुपसं सूक्तमुपो यदद्य द्वे ।
 उपस्तत्तिस्व एता उ चतस्रः स्युर्महे दश ॥६॥
 अग्निना यज्वरीरिपस्तिस्व एका न यत्परः ।
 दूरादिहेव षट्त्रिंशदुदीरायां दशाष्टौ च ॥७॥
 आ मे हवं नवैका नः को वामद्य चतसस्तु ।

१ A तथैव । २ A पथ्या, C पथ्या, M पथ्यानि । ३ O •धृचे मेति, A धृचमेति ।
 ४ A जमस्य षट् ।

एका भात्यद्विरुषसां नासत्याभ्यां सूक्तं तथा ॥८॥

का राधन्नव मध्वस्तु सूक्ते सूक्ते युवोस्तथा ।

तं युञ्जाथां नवा मे हवं नासत्या पञ्चपञ्च^१ ॥९॥

युवोरू पू रयं विश्विदेका तिस्रः समानसु ।

नव प्रति प्रियतमं तुल्यं सूर्यादि यत्परम् ॥१०॥

अकूभिषेत (१)^२ ता ज्ञेया गायत्र्येकोष्णिहा परे^३ ।

अनुष्टुबुष्णिहौ च द्वे दृष्ट्युष्णिगनुष्टुभः^४ ॥११॥

११.

१. सत्ते गणयन्ते वा । यदि दौषितो सिषेत कथं स्यादित्यत आह ।

२. दग्ध्वा निर्मन्थ्येन शामिनादा आहतेन स्त्रौक्तिकेन वा शाखान्तरात् । अस्त्रीन्युपगच्छ ततः पुचं^१ भातरं वा दौषयित्वा सांनिपातिकैः संकृतं तेन सह यजेरन् ।

३. पुचं भातरं वा दौषयित्वा सह यजेरसित्येतद्विरासेन^२ कल्पान्तरमेतदाशब्दात्^३ । दग्ध्वास्त्रीन्युपगच्छेतदस्मिन्नपि पक्षे भवत्येव । अभिपुत्य सोमं राजानममृहीत्वा यद्वान्दक्षिणापरस्यां वेदिश्रोण्यां यजमानास्त्रिकुम्भं निधाय तस्मिन्देगे दक्षिणापरवेदि-श्रोण्या देगे हन्दीनाः सर्पराज्ञीभिरायं गौरित्येताभिः परा-

१ C in marg मे। सोमतादशाहो चाश्वयं धृतः । २ C D अकूभीषेत । ३ A परे ।

४ C D उच्छिक्नुभ । C in marg चिच देवानामित्यादि श्राव्यार्थं प्रकृतवदित्यर्थः ।

५ C तत् । १ C D M निरासेन । २ C D M •दादममृदात् ।

चीभिरनावृत्ताभिः स्तुवते । तत्र दक्षिणतो ब्रह्मा मैत्रावरुणद्योप-
विश स्तोत्रप्रसवं कुर्याताम् ।

४. मार्जालीयसंनिधौ वा अस्थिकुम्भं निधाय सार्पराज्रीभिः
पराचीभिः स्तुवते ।

५. यजमानास्त्रिः प्रसथं प्रदक्षिणं मार्जालीयं परियन्ति भ्रमन्ति
सव्यानूरूनपाद्मानास्ताडयन्ति^१ । सव्यैरेव पाणिभिः ।

६. आर्यं गौरिति स्तोत्रदेश^२ एव प्राचीनावीती दक्षिणा-
मुख इति शाखान्तरात् । निगदेदिति नैकस्वर्यं न गणधर्मः ।

७. असंमितमपरिमितं न्यूनमतिरिक्तं वा । न प्रमाणाद्भूयः ।
अपरिमितेष्टके^३ ऽग्नौ श्रुतिदर्शनाद्वरे^४ च यथा नवम्यां यथेति(?) ।

८. नियमतो ऽस्मिन्नहनि भवन्ति ।

९. मरणात्संवत्सरे ऽस्यौनि याजयेयुरितरे यजमानाः । अस्थि-
मतो याजयेयुरिति केचिदाहुः ।

१०. स्तोत्रेस्तोत्रे स्तुयमाने स्तोत्रसंनिधाने ऽस्थिकुम्भं निदधुः ।

११. तदीयान् ।

१२.

१. कलशो द्रोणकलशः । पूर्वपदलोपेन । तस्मिन् दीर्घं सोम-
नाग्रे सतीति^५ शाखान्तरात् । नैमित्तिकमुच्यते ।

१ C D om ताडयन्ति । २ A स्तोत्रगेष । ३ A अपरिमिते दृष्टके । ४ D श्रुति-
दर्शनादिति वैचर्यम् । यथा नवम्यां यथेति । C lko D, M *दर्शनादिवैचर्यम् ।
यथा नवम्यां यथेति; in marg ये । ५ A om इति ।

९. विधुं दद्राणं समने बह्नामित्यस्यां वषट्कारनिधनेन साम्ना^१
पृष्ठं ब्राह्मणाच्छंसिने सुवते रुन्दोगाः । स एव स्तोत्रियः कार्यः ।

१०. महत्तन्नाम गुह्यं पुरुषमिति । पूर्वेऽनुरूपः शंसितव्य-
स्ततः स्तोत्रिय इति । संदेहो मा भूदिति दृष्टपक्षम् ।

११. यावन्तीत्येकवचनमविवक्षितं । किं तच्च भवतीत्यत आह ।

१२. स्तवनाधीनत्वाच्छंसमस्येति सूचारम्भः ।

१३. अस्यैवोत्तरोऽनुरूपो मह उपाय तवसे सुवृत्तिमिति ।
यदि पुनः कलशद्वरणं यावद्वरणं सोमे भवेतां ततः पूर्वदौर्बल्यं
न्याय्यम् ।

१४. उभयोरपि यावद्वरणकलशद्वरणयोः ।

१५. त्रिष्टुप् माध्यन्दिनत्वात् ।

१६. अभ्युक्षीत नाराशंसमन्तःपरिधिं भस्मानि जुहुयात् ऊताः
ऊतस्येत्येवमादिना मन्त्रेण ।

१७. शुक्ले^१ नाराशंसे वक्ष्यमाणकं विध्यपराधे नैमित्तिकम् ।

१८. यं यद्वं जघन्यं गृह्णीयात्तस्यान्तमर्धादूनमुपवाते नाराशंसे
सोमचमसेऽवनयेत्प्राजापतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण ।

१९. दुष्टं सोममविशेषात् नाराशंसमन्यं वा प्राजापत्याभि-
र्हिरण्यगर्भं इत्याद्याभिद्यतसृभिरध्वर्युर्मन्त्रान्तेन प्रतिमन्त्रमुत्तरार्ध-
पूर्वार्धं उपरवाख्ये अवटेऽवनयेत् ।

२०. यस्याभिपुतस्य सोमस्योपरिष्ठादववर्षणं भवति तस्य
भक्ष्यणकाख्ये यथाशक्तं मन्त्रमपनीय मन्त्रान्तरेणेन्दुरिन्द्रमित्यादिना

भक्षणं कुर्यात् । छत्त्रं वेदममृतमचाद्यमित्यादेश्य धानं युगपत्
कार्यम् ।

१४. हिरण्यगर्भः समवर्तताय इत्यनेन मन्त्रेणान्याहुतिं जुहु-
याद्यस्य चमसो ऽभ्युपाकृतः ।

१५. उत्तरशिवावच्छाद्येति^१ (?) छन्दोगानां । तेन वान्येन
वावच्छाद्य चमसो निर्हरेदभ्युपाकृतं चमसम्^२ ।

१६. य ष्वते चिदभिन्निष इत्यनेन द्वयेन महावीराण्यं^३
भिन्नपाचमनुमग्न्य तत आहुतीर्जुहुयात् । निर्हरेत्कर्मानादिष्टत्वात्^४ ।

१७. अथस्त्रिंशत्तन्त्रव इत्येवमादिना देवानित्येवमन्त्रेण
पैकाम् । द्वितीयां यज्ञस्य दोहो वितत इत्यादिना स्वाहाकारा-
न्त्रेण मन्त्रेणैते आन्याहुती होता जुहोति । अशब्दादध्वर्युश्च ।
स्वशास्त्रोक्ता ।

१३.

१. यदीति वचनाच्चिमिन्नं न स्वयमुत्पाद्यम् । सन्नाय दीक्षितः
सन्नार्थं दीक्षादिषु प्रवृत्तक्रियः । अथशब्दाद्बुद्धिरपि कथंचित्स्वा-
भ्युत्तिष्ठेदपरिसमाप्तसत्तस्य तदनुष्ठानभङ्गो भवेत् । ततः सोममप-
भज्य सोमं विभज्य राजानं प्रधानद्रव्यत्वेन सत्तिभिरङ्गीकृतं प्रीत-
मप्रीतं वा विश्वजितातिराचेण यजेत सर्वस्तोमेन सर्वपृष्ठेन सर्व-
वेदसदक्षिणेनेति विशिष्टो विश्वजिघासो नैमित्तिकः । सन्नाङ्गं

१ A चि वा० । २ C निर्हरेद्यस्याऽभ्युपाकृतं । D निर्हरेद्यस्या चमसुपा० ।

३ C D महावीराण्यं भिन्नम् । ४ A बहत्वात्, M = लभ्ये नोपदि० ।

सोच्यते । अनिष्टप्रथमयज्ञस्याहिताग्नेः सत्त्रिणः साम्युत्थाने आग्ने-
यीष्टिः सर्ववेदसदचिणा भवति । अनाहिताग्नेराग्नेयश्चरित्येवं^१
केचिदाहुः ।

१. संकल्प्यापि सत्तमकुर्वन् विश्वजितातिरात्रेण यजेत । वा-
ग्रब्धो विकल्पार्थः ॥

१ उक्तो द्वादशाहः सहौचस्तद्धर्मातिदेशश्च केषांचिदङ्गम् । तद-
नन्तरं ते चेदनुपदिष्टं कुर्युरित्यनेनोपदिष्टानुपदिष्टप्रयोगेन नैमि-
त्तिकान्युपदिष्टानि । तत्र द्वादशाहो ऽहर्गणः । अहर्गणानां च
कानिचित्सन्नाणि केचिदहौनाः । अस्ति तेषु धर्मभेदः । तत्र
द्वादशाह उभयात्मा समाने ऽप्यहर्गणत्वे । तस्याप्यनेन विशेषेण
सत्तत्वं । सत्तसंज्ञस्तु यो ऽहर्गणस्य धर्मविशेषो वक्तव्यास्तानाह ।

१४.

१. गृहपतिसप्तदशा होवादयो यथोपदिष्टाः^१ सत्त्वार्थमासी-
रन् । य अतिजस्ते यजमाना गृहपतिसप्तदशाः^२ सत्त्वमासीरन्निति
ग्राह्यान्तरश्रुतेः । आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा^३ दीचिता इत्येतद्देवा-
सेव विशेषणवचम् ।

१. सत्त्वे गृहपतिरोधो^४ नास्ति । यथा साक्ष्यं याजमानं च
मयीदमिति ग्राह्यः । अशक्ये तु शौगपत्वे सति आर्त्तिव्यस्तानु-

१ C D अनाहिताग्नेराहिताग्नेश्चरि (चरि० ?) २ C D om. the passage
beg with उक्तो and ending with तानाह । ३ C D यथोदिष्टा । ४ A यजमान ।
५ A ius एवमेवमतः । ६ A गृहपदीतिरो, M गृहपतिः यः ।

रोधेन क्रिया । यथा होतुरिलोपङ्कानं मयीदमिति जपश्च ।
तत्रार्त्विज्यमिलोपङ्कानं कृत्वा तस्यानुरोधेन^१ यस्यान्मयीदमिति जपः ।

२. दीक्षणानुपूर्व्यं दीक्षणाक्रमः । तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षेत्^२
इत्येवमादिकः । तेनानुपूर्व्येण सर्वेषां यजमानानामिदमिति याज-
मानमार्घ्याभिधाहरणादि ।

४. परार्थानि क्तवर्थान्यौदुम्बरौसंमागादीनि^३ तानि मुख्यः
प्रधानः कुर्यात् । स च एकः कुर्यात् । तथा च कात्यायनः^४ परार्थ-
स्वेकः^५ कृतत्वादिति (१२. १. १४) ।

५. केचित्क्षाराशंसकल्पाः केचित्तनून्पात्कल्पाः केचित्तनूभय-
कल्पा^६ मन्त्रकल्पे द्वैधे^७ भूयसां यः कल्पस्तत्साधर्म्यमितरेषाम् ।

६. ऊतेषु दक्षिणेष्विति सत्यमिति वा^८ दक्षिणाक्षेमे काला-
वधिरयं^९ । दक्षिणापथेन दक्षिणामार्गेण । ते ग्राह्यामदसी दक्षिणे-
नाग्नीध्रतीर्थेन कृष्णाजिनानि धून्वन्तश्चालयन्तो दीक्षिताः प्रतिदिन-
मेवं^{१०} जपेयुरिदमहमित्यादिकं मन्त्रम् ।

७. उत्थाय परिसमाप्य सत्तमग्रिष्टोममंस्तः सहस्रदक्षिणः पृष्ठ-
गमनीयास्तः कायः । सन्निधः सत्तादुदवसाय पृष्ठगमनीयेन यजे
रश्मितिशाखान्तरश्रुतेः । स काममेव पृष्ठगमनीयेन यजेत कामं न
यजेत (१८. १४. ३०) यदि तु यजेतैत एवास्त्य सत्तिण ऋत्विजः
स्युरित्यारण्यके वचनात् पृथक्पृथक् पृष्ठगमनीय इत्येवावसीयते ।

१ C D तस्यानुरोधेन । २ A प्रथम दीक्षित । ३ C D M समादीनि ।

४ C D M कात्यायनः । A कृष्णायन ।

५ M एव instead of एक ।

६ C D M om उभयकल्पा, C (in marg) • भयास्तु । ७ A मन्त्रकल्पद्वैधः ।

८ A om ऋत्विजः । ९ C D M • विधिरय । १० A एव नमन्तो गच्छेयुरिदं ।

८. साधारणं सत्तिष्ठामभिज्ञं पृष्ठग्रमनीयमेके मन्यन्ते । इशब्दः
श्रुत्यनुकरणः ।

९. पृष्ठग्रमनीय प्रकृतः । स केषु नित्यः कैवल्यनित्य इति
तद्विवेकायाह । रात्रिसत्तेषु नित्यः पृष्ठग्रमनीयो ऽन्येऽनित्यः । स
काममेव पृष्ठग्रमनीयेन यजेत कामं न यजेतेति दर्शनात् आह ।
कौटुम्भाणि तानि रात्रिसत्ताण्युच्यन्ते । द्वादशाहप्रसूतीनि । किय-
त्ययन्तानि । आ चत्वारिंशद्द्राचात् । अभिविधावयमाकारः । एको-
नराणि एकैकदृष्ट्या द्वादशरात्र इत्येवंप्रकाराणि । एकात्रपञ्चाश-
द्रात्र एकषष्टिरात्र इति रात्रिसत्तेष्वेवानुप्रवेशात् रात्रिसत्ताख्या
लभेते । रात्रिसत्ताणीति ज्ञात्वानुष्ठेयानि^१ । धर्मविशेषश्च । छान्दोग्ये
संज्ञाप्रयोजनम् ।

१०. व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्ताहीनानामित्युक्तः ।
स घैरहोभिर्विवर्धते तानि त्रयोदशरात्रादिसंपत्त्यर्थमुदाहरिष्यामः ।
पृष्ठग्रमनीयप्रसूतेन रात्रिसत्ताण्युपदिदिषोरत्रार्थस्य प्रतिज्ञा ।

१५.

१. एकादशार्धं महाव्रतस्थेत्येवमादि यदारण्यकोक्तं तदाहरन्ति
कुर्वन्ति सत्तिष्ठः ।

२. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । सर्वस्तोमं वातिरात्रमेकादशार्धं आह-
रेयुः । सर्वस्तोमो ऽतिरात्र उत्तममहरित्ययमेधे यो वक्ष्यते तमा-
हरेयुः ।

३. सर्वस्तोमस्यातिराचस्य स्थानं शाखान्तरात् ।

४. द्वाहार्थं गोआयुषी आहरेयुः । के पुनस्ते गोआयुषी इत्यत आह ।

५. गोआयुषी इत्येतस्यां चोदनायां द्वितीयं तृतीयं चाभि-
ज्ञविके द्वे अहनी प्रत्येतये ।

६. व्यहेणापूर्यमाणे त्रीणि प्रथमान्याभिज्ञविकान्युपेयुः ।

७. त्रीणि पूर्वाण्याभिज्ञविकानि महाव्रतं चतुर्थमिति चतुर-
हार्थं ।

८. आभिज्ञविकानि पूर्वाणि पञ्चाहार्थं पञ्चावपेयुः ।

९. अभिज्ञव इति नोक्तं लाघवाभिप्रायेण ।

१०. यलाभिज्ञविकानि महाव्रतसप्तमानि । सप्ताहेनापूर्यमाणे
सप्ताहरेयुः ।

११. एतेन न्यायेन । कतमेन । यद्यदल्पसङ्ख्यां तत्तत्पूर्वं कुर्वाणा-
स्तांतां सङ्ख्यां पूरयन्ति याया सङ्ख्या पूरयितव्या । यथा त्रयो-
विंशतिरात्रे पञ्चाहः यलक्षो द्वादशाह इति ।

१२. एतेषां गोआयुषीप्रभृतौनां प्राथम्यं प्रुष्ठं चान्तरेण
स्थानमतुष्टानक्रमः ।

१३. एकाहार्थं महाव्रतमाहरन्तीत्युक्तं । तस्यायं स्थान-
नियमः । तुष्टन्द्वावधारणार्थः ।

१६.

१. अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः । एतानि वक्ष्यमाणान्यहानि यथोक्तां न्यायकृत्तिमपवदन्ति ।

२. विंशतिराचाख्ये अभिषवः पलहः अभिजिद्विंशजिह्व । एतान्यागन्तूनि प्राक् पृष्ठशक्ततो दशराचः ।

३. अभिषवः पलहस्ततो ऽतिराचस्ततो द्वावभिषवौ प्रथम-
द्वितीयौ । अबुभ्रसु त्य इति वैश्वदेवं (११.८. ७) पठस्याहो
द्वितीये ऽभिषव इत्यनेन द्वितीयेन विशेषेण द्वितीयः । एवमेता-
न्यूनविंशतिरहानि^१ प्रायणीयोदयनीयसहितानि एकविंशतिराचः
पूर्वः ।

४. पृष्ठः पलहः स्वरसामानस्तयस्ततो विपुवान् तत आटुत्ताः
स्वरसामानः ततस्तयस्त्रिंशारम्भण इति । चयस्त्रिंशारम्भणं प्रथमं^२ ।
यज्ञशेषाणि पञ्च । तेनैव प्रातिलोम्यक्रमेण स एवमुच्यते चयस्त्रिंशा-
रम्भणः पृष्ठ इति । अथ प्रायणीयोदयनीयाभ्यां सहैकविंशतिराच
उत्तरो ऽभिधीयते । अहो ऽभिषवो महाव्रतं चेति द्वादशाह-
सहितानीति द्वाविंशतिराचे तु कृत्तिः । पञ्चाहो ऽभिषवश्च
द्वादशाहसहितानीति चयोविंशतिराचे तु कृत्तिः ।

५. इति चतुर्विंशतिराचः संसदामयनमित्याचरते । इति
सूत्रच्छेदः । खण्डग्रन्थयते । पृष्ठस्य ये स्तोमास्त्रिदवादयस्ते स्तोमा

यस्य सो ऽयं पृथ्व्यस्तोमः पलहः । स्तोमा एव न तु तानि पृष्ठानि ।
परिसंख्यानात् । तेनायं न्यायतो वृहद्रथन्तरपृष्ठो भवति ।

६. पलहानन्तरं त्रयस्त्रिंशस्तोमकमहः षष्ठं पार्थिकमनिरुक्ता-
विशिष्टं कार्यम् । अहरतो न तद्विधीयते न षष्ठस्याङ्गो गुणविधिः ।
अनिरुक्ता च पूर्वकारिवशात् कार्या । एवं स्वरूपाभिधानं ।
तदनिरुक्तं भवतीत्यभितष्टीय^१ देवतायाः परोक्षाभिधानेन स्वरुतौ
(१८. ७) प्रदर्शितम् ।

७. तस्य त्रयस्त्रिंशस्याङ्गः अनिरुक्तस्य कण्ठरथन्तरं माध्यन्दिने
छन्दोगाः कुर्वन्ति । तच्च धोन्यतुशंसनं कार्यम् ।

८. वचनाच्छेषं पूर्वेण तुल्यं । न तु^२ कण्ठरथन्तरं तस्येति
पूर्वच यन्नात् ।

९. ततस्तयस्त्रिंशाभिरुक्तादमन्तरं त्रिणवस्तोमकमहः ।

१०. एकविंशस्तोमं वैराजपृष्ठं चतुर्थमिति । तदेव केनचि-
दभेदेन^३ द्वित्युक्तम् ।

११. एकविंशयोः पुरस्ताद्वोपरिष्टाच्च ।

१२. यथोक्तं पूर्वच तथा त्रिणवादनन्तरमेतावान्विशेषः ।

१३. *पूर्वच पृथ्व्यस्तोमात्पलहादुत्तरमिह तु त्रयस्त्रिंशा-
भिरुक्तादुत्तरमेतावान्विशेषः ।

१ C (orig) D अभितष्टीय C (see h.) अभितष्टीय । १ C D M नत्
instead of तु A यन्नात् O M •यन्नात् । १ C D M अभेदद्वित्युक्तं ।
३ A om. Sūtra III and gives the words from पूर्वच to विशिष्ये as

१४. चयस्त्रिंशारम्भण इत्येतावता विशेषेण पूर्वस्मादयं विशि-
यते ।

१५. ततः पक्षदानन्तरं चिद्वत्तोमकमहर्दाशरात्रिकमनिरुक्तं
भवति ।

१६. अनिरुक्ताचिद्वत्तोमकादग्नन्तरो ज्योतिष्टोमो ऽग्निष्टोमः
कार्यः ।

१७. इत्येतेनाहर्द्येगेमायं षत्तुविंशतिरात्रः संस्रामयनाख्यः ।
प्राक् चयस्त्रिंशद्वाचादहर्द्येगः परिभाषानुसारेणोच्यते । द्विरभिष्ववो
महाव्रत इत्यागन्तूनि षड्विंशतिरात्रे गोआयुषी अभिष्ववो द्विरि-
त्यागन्तूनि षड्विंशतिरात्रे । अहो द्विषाभिष्वव इत्यागन्तूनि षप्-
विंशतिरात्रे^१ । अहो दावभिष्ववो महाव्रतं सेत्यागन्तूनि अष्टा-
विंशतिरात्रे^२ । पञ्चाहो दावभिष्ववावित्यागन्तून्येकात्रचिंशद्वात्रे^३ ।
चिरभिष्ववा इत्यागन्तूनि चिंशद्वात्रे । चिरभिष्ववो महाव्रतं चाग-
न्तून्येकचिंशद्वात्रे । गोआयुषी द्विषाभिष्ववा इत्यागन्तूनि द्वाचिंश-
द्वात्रे ।

१७.

१. "आभिष्वविकान्यहानि पञ्च चिराद्वृत्तान्युपेत्य ततो विश्व-
जिदतिरात्र उपेयः^४ । तत एव एवाभिष्वविकः पञ्चाहस्ततो दशरात्र

१ A षड्विंशतिः ।

२ A अहविश्वरात्रे अष्टाविंशतिः ।

३ A एकचिंशद्वात्रे ।

४ A inf. इति ।

■ CD उपेयः ।

इत्येतेनाहर्योगेन त्रयस्त्रिंशद्वाचाख्यो ऽतिरात्रसत्तविशेषः^१ । प्राक्
सप्तत्रिंशद्वाचादहर्योग उच्यते । पारिभाषिक एव । त्रीणाभिप्रवि-
कानि त्रयस्याभिप्रवा महाव्रतं चेत्यागन्तूनि चतुस्त्रिंशद्वात्रे । पञ्चा-
हस्याभिप्रवास्तय इत्यागन्तूनि पञ्चत्रिंशद्वात्रे । चत्वारो ऽभिप्रवा
आगन्तुत्वेन षट्त्रिंशद्वात्रे ।

२. चतुर्विंशमहस्ततो ऽभिप्रवः पल्लहस्ततः शृङ्गः पल्लहस्ततो
नवाहो नवरात्रो यो वक्ष्यते । अभिजित्स्वरसामानो विपुवानावृत्ताः
स्वरसामानो विश्वजिज्ञेति । अत्रापि तेष्वेवाभीवर्तान्वायतनं संवत्सर-
संमित इति वचनात् । ततो गोआयुषी । तदनन्तरं दशरात्रस्ततो
महाव्रतमित्येष सप्तत्रिंशद्वात्रः । चयाणामहर्योग उच्यते । परिभाषा-
न्यायेन गोआयुषी चतुरावृत्तो ऽभिप्रव इत्यागन्तून्यष्टत्रिंशद्वात्रे ।
अष्टचतुरावृत्तो ऽभिप्रव इत्यागन्तून्येकात्रचत्वारिंशद्वात्रे^२ । अष्ट-
चतुरावृत्तो ऽभिप्रवो महाव्रतं चेत्यागन्तूनि चत्वारिंशद्वात्रे ।

३. संवत्सरसंमित इति सूचान्तः । खण्डग्रस्तु व्याख्या क्रियते ।
चतुर्विंशायामहस्ततस्त्वयो ऽभिप्रवास्ततो नवरात्रो वक्ष्यमाणकः ।

४. अभिजिदादयो यथादिष्टक्रममुचिता नव ।

५. संज्ञाकरणं शास्त्रसंन्यवहारार्थम् । अभितो^३ नवरात्रं (१३.
१८. २) चेत्येवमादयो ऽपदेशाः ।

६. अभिप्रवो नवरात्रानन्तरम् । गोआयुषी अभिप्रवानन्त-
रम् । दशरात्रो गोआयुर्भ्यामनन्तरं महाव्रतं दशरात्रानन्तरम् ।

१ A रात्रिमत्तवि० C D ऽतिरात्रिमत्तवि० M ऽतिरात्रविशेषः ।

२ A अष्टत्रिंशद्वात्रे । ३ A B D अभिजितो ।

७. चतुर्विंशं त्रयो ऽभिप्रवा इत्यारभ्य य उक्तो ऽसावेकान्न-
पञ्चाशद्रात्रो ज्ञेयः ।

८. संवत्सरसत्त्वेण तुल्यतामापादितः । संवत्सरसत्त्वधर्मैर्युक्त
इत्यर्थः । तत्र उच्यन्ते दीक्षासङ्ख्याकालविशेषाः । अबुधसु त्य इत्येव-
मादयश्च वैश्वदेवविशेषा अनारभ्यवादसिद्धाः^१ । अभीवर्तान्वाधातनं
विपुषति ब्रह्मसामाभिप्लवस्यान्वहमावृत्तिः । यज्ञागाराणां दाह-
विकल्पः^२ । अनूयन्ध्यावपान्ते (का० १३. ४. ३) वपनं । पूर्णाहु-
त्युदवसानीययोर्मर्देन करणम् । पयस्याथाह । साग्निके यज्ञे^३ पृष्ठ-
ग्रमनीयो विकल्पेन रात्रिसत्त्वेषु नित्यः । तेषु नित्यो दादशाह
(१३. १४. ८) इति । यत्र तु ज्ञतानग्नीन्विभजन्ति । अन्येषु तु
सत्त्वेषु प्रागग्निहोत्राज्जतेरग्निविभागः । एवमाद्यर्थं संवत्सरसंमित
इत्युक्तम् ।

१८.

१. अथशब्दादव्युत्पन्नको विशेषः । ज्ञेयं पूर्वेण समानम् ।
एकषष्टिरात्रे विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः ।

२. अभिजित्प्रभृति नवरात्रमभितः पृष्ठयौ कर्तव्यौ ।

३. तयोः पृष्ठयोरावृत्तस्त्रयस्त्रिंशादारभ्य प्रतिलोम उत्तरः ।

४. वक्ष्यमाणः शतरात्रो ऽनूद्यमानो न्यायकृतः । किमस्थानु-

वादस्य प्रयोजनं । संवत्सरसंमितधर्मप्राप्तिः^१ । एतस्याच धर्मभेदाच्च-
त्वारिंशद्वाचाद्राचिसघ्नाणीत्युक्तम्^२ ।

५. प्रथम आभिष्वविकस्यहः पुनश्चतुर्दशाभिष्ववास्ततो दश-
राचस्तदनन्तरं महाव्रतमित्येवं प्राप्तः शतराचः ।

१६.

१. गवामयमं नाम वक्ष्यमाणकं संवत्सरसप्तम् । तस्य सप्तदश
दीक्षाः कर्तव्याः ।

२. द्वादश वा गवामयमस्य दीक्षा भवन्ति । तुल्यकस्यार्धं
पृथग्योगकरणम् ।

३. तैषः पौषः । तस्य त्रिमावास्या तां लोका मार्गश्चिरसो
ऽमावास्यामाहुः । कृष्णपक्षादिमासाङ्गीकरणेन सा तैषस्य भवति ।
ज्योतिषामयने ऽपि कश्चित्कृष्णपक्षादिमासाङ्गीकरणमस्ति । खश्रु-
तिल्लिङ्गानि च विद्यन्ते । अतस्तस्या त्रिमावास्याया उपरिष्ठादिका-
हेन ते दीक्षेरन् द्वितीयाद्यामित्यभिप्रायः । माघस्य वेति विकल्पः
कृष्णपक्षादिमासाङ्गीकरणेनैव^३ ।

४. तेषां दीक्षितानां माघस्यामावास्यायामुपवस्यः पौषशुक्ल-
पक्षप्रवृत्तानाम् । फाल्गुनस्य वा माघशुक्लप्रवृत्तानां । एवमेव श्रुत-
त्वात् । नियमार्थं चैतद्वचनं । प्रतिपदि स्यात्तदमावास्याविशेषात् ।

१ A संवत्सरधर्मसंमितप्राप्ति । २ A om. द्वाधा ।

३ C D *कारेणैव ।

ततो अवमराचे^१ ऽल्पावशिष्टे पूर्वं पातयित्वा दीक्षारम्भः । दुहेयं(?)
पर्वं चेत्पाद^२ इति सांवत्सराः ।

५. यदि द्वादश दीक्षा अङ्गीकुर्वन्ति ततः पौर्णमास्याः पुर-
स्ताच्चतुरहे दीक्षेत्रेकादक्षां दशम्यां वावमराचे सति ।

६. तेषामेकादक्षां दशम्यां वावमराचपक्षे दीक्षां प्रारम्भमा-
णानां । ज्यौत्स्त्रस्य शुक्लपक्षस्येत्यर्थः । पञ्चम्यां प्रसवः सत्याकालः ।

७. अहयौगक्रमार्यो ऽनुवादः ।

८. तदनन्तरम् । चमन्दः समुच्चयार्थः । तेन तथा युक्तान्पञ्च
मासानुपेत्यैवानयोर्ऋतोर्यद्वर्ण^३ न भवति ।

९. षष्ठ्यः पञ्चमो येषां त इमे षष्ठ्यपञ्चमा अभिज्ञवाः । तेन-
तेन क्रमेण सत्त्रिण उपयन्ति ।

१०. प्रायणीयादारभ्य एवमहर्युक्तः प्रथमो मासः । स इति
विशेषणाच्चेतरे ।

११. तथा युक्तान् । कथं युक्तान् । षष्ठ्यपञ्चमाभिज्ञवयुक्तान्
पञ्च मासान् प्रथमं द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं पञ्चममिति । एतादनुपेत्य
कृत्वेत्यर्थः ।

१२. षष्ठस्य मासस्याहर्यौग उच्यते । षष्ठ्यचतुर्थान् चीनभि-
ज्ञवानुपयन्त्यनेन क्रमेण ।

१३. ततश्चतुर्थ्य^४ पक्षहेभ्यो ऽनन्तरं नवरात्रमनेन विभागेनो-
पयन्ति । अभिजितं चींश्च स्वरसाद्यस्ततो विषुवन्नाम् । एवमयं

१ M नवरात्रे, C अवमराणि । २ M विहीयं पर्ववेत्याद ।

३ C D •पेत्येत्यनयोर् ।

४ C D M चतुर्थे ।

प्राग्विपुवतो ऽष्टाविंशी मासः । विपुवांसु तावदगणित एवास्ते ।
नावरेषां न परेषामित्याहु रिति^१ (कौ० १६. १) श्रुतेः ।

१४. षष्ठ्यारम्भणान्वा ऊर्ध्वं विश्वजितश्चतुरश्वतुरो ऽभिप्लवानु-
पयन्तीति श्रुतेः ।

१५. षष्ठ्याभिप्लवौ चान्वहं स्नेनस्नेनाह्वर्यागेन षष्ठ्यादारभ्य
प्रातिष्ठोन्मेनावर्तते । चकारः समुच्चयार्थः । अतश्च मासावृत्तिरह-
र्षागावृत्तिश्चोभयं भवति ।

१६. अबुधसु त्य इत्येवमादीनि चान्युक्तानि षष्ठ्याहो
द्वितीये ऽभिप्लव इत्येवमादिना अन्येन तान्यावर्तन्ते । चतुर्थद्वितीय-
द्वितीयप्रथममिति ।

१७. विपुवतो ऽगणितादूर्ध्वमावृत्तास्त्वरसाक्षो विश्वजितं चो-
पेत्य ततः षष्ठ्यास्ततस्त्रीनभिप्लवान् ष मासो ऽष्टाविंशी । अष्टा-
विंश्रिनावभितो विपुवन्तं मासाविति (कौ० १६. २) श्रुतेः ।

१८. एवमियमावृत्तिः । षष्ठ्यप्रथमैर्मासैः । य एष षष्ठ्यः पल्लवः
पुनः परस्तात्पर्येति तेन मासा आवृत्ता इति वदन्त इति
(१६.१) श्रुतेः । एवमेते द्वितीये षटले पञ्च मासा उक्ताः । षष्ठ
उच्यते ।

१९. त्रीनभिप्लवानुपयन्ति पूर्ववदन्वहमावृत्तान् । आयुर्गा-
मिति यथोद्दिष्टौ^२ न क्रमेण । ततो दशरात्रं । ततो महाव्रतं तत
उदयमतिरात्रम् ।

१ Com न परेषासु ।

२ यथोद्दिष्टौ ।

१ A तत षष्ठ्य पल्लव तः ।

२ M यथोपदिष्टेन

२०. सप्तदश गवामयनस्य दीक्षा इत्येवमादिको य उक्तः ।
स्वश्रुत्या तावदेवं पूर्वकारित्वादन्यथापि भवतीति सूचारम्भः ।

२१. तदिति सर्वनाम्ना गवामयनं निर्दिश्यते । गवामयन-
प्रकृतीनि संवत्सरमक्षाणि भवन्ति ।

२२. तेषु संवत्सरसत्तेषु विकारो वक्ष्यमाणो अन्य दशराचाद्
द्रष्टव्यः ।

२३. दशरात्रेयः पृष्ठ्यसं वर्जयित्वा अन्यस्य स्थाने^१ अभिषवः कार्यः ।
तदेवं युक्तमभिषवायनं नाम संवत्सरसत्तम् । चतुर्धादीनि वैश्व-
देवानि सप्तमे मासे । पञ्चमादीन्युत्तमे । आदितो ऽवच्छेद इति
न्यायात् ।

२०.

१. उत्सर्गिणामयनं नाम संवत्सरसत्तं गवामयनधर्मपादौ ।
तत्र विधिं वक्ष्यामः ।

२. यानि गवामयनप्रकृतेः पौर्णमासीभिः सह सुत्यान्यहानि
संगच्छेयुस्तान्युत्सृजेरन् सत्तिणः । पौर्णमासीशब्दो ऽयं यजमानाया-
हर्वचन^२ उत्तरसूत्रे कर्मनिर्देशात् ।

३. वाशब्दो विकल्पार्थः । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजनीयदिवसाभ्यां^३
सह यान्यहानि संनिपतेयुस्तान्युत्सृजेरन् ।

१ A om the first six words.

२ A शब्दो याजमासीधावधन ।

३ C यजमान - - य दि : see. l. यजनी D has lacuna between या-य
M यजमानाय । A यजनी ।

४. उभयोरपि कालकल्पयोरविशेषादेकचिकं स्तोमं^१ कुर्वीरन् ।

५. एवाशब्दो विकल्पार्थः ।

६. एकैकामृचं स्तोत्रियाणां वोत्सृजेरन्^२ ।

७. यजुषां चैकैकस्योत्सर्गः । आध्वर्यवस्योपदेशः । एकैकस्य प्रतिगरस्योत्सर्गार्थः ।

८. अहस्तसर्गपचे तस्मिन्नहनि प्राजापत्यः पशुः कार्यः ।

९. तस्मिन्नहन्त्युत्सृज्यमाने यद्देवतः सवनीयस्तेन वा यजेरन् ।

१०. तच्च तस्मिन् पशौ पशुतन्त्रे सवनीयहवींश्चन्वायातयन्ति । पशुतन्त्रवचनादपापशुपुरोक्षाग्रहवींश्चन्वायातयन्ति । तस्य वपया प्रचरन्ति । ततः सवनीयेनाष्टाकपालेन । तत आग्नेयेनाष्टाकपालेन । ततश्चरुषैन्द्रेण । तन्मातःसवनं संतिष्ठते । पशुपुरोक्षाग्नेन प्रचरन्ति । ततः सवनीयेनैकादशकपालेन । ततो मरुततीयैकैकादशकपालेन । ततो दक्षैन्द्रेण । तन्माध्यन्दिनं सवनं संतिष्ठते । पशुना प्रचरन्ति । ततः सवनीयेन द्वादशकपालेन । ततो वैश्वदेवेन द्वादशकपालेन । ततश्चरुणाग्निमारुतेन । तत्तृतीयसवनं संतिष्ठते । इति च्छन्दोगानां । तैत्तिरीयाणामध्वरकस्ये वैश्वानरेषु^३ सवनीये च पशुपुरोक्षाग्ने^४ त्वेकस्मिन्सवनीये होता यद्यदिन्द्रमिन्द्रस्यात्तपुरोक्षाग्निन्द्र प्रस्थितं

१ A om अपि कालकल्पयोर । २ The words of the text एकैका वा स्तोत्रियाणां वोत्सृजेरन् गृह्यार्थं यजुषां च formed orig. one Sūtra in A, but have been disjoined in three. In M they form three Sūtras, in C D 5 and 6 form one Sūtra, which in C has been alt. by sec. li

३ A om. च । ४ A C (orig.) D वैश्वानरेषु । ५ A M •पुरोक्षाग्ने ने C •षो भे । sec. h. ने D पशुपुरोक्षाग्ने नेक • ।

जुषाणो वेत्विति । न यथासवनीयवितारणं^१ सवनाभावात् । संति-
ष्ठत इत्यर्थवादः पशूपदेशात् । इमं तु माचिनं ङवे स यो वृषा
वृण्येभिः समोका इति मरुत्वतीयस्य याज्यापुरोनुवाक्ये मन्त्राम्नाये
दृष्टे एव^२ । दध्नः प्रति त्वं चारुमध्वरमित्याग्निभारुतस्य पुरोनुवाक्या
यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वेति याज्या ।

११. तेषां सवनीयानां वा तदाख्यानां स धर्मा भवति यः
पशुतन्त्रे चोद्यमानानाम् । कक्षासौ । न निगमाः सन्ति । पशुतन्त्रे
चोद्यमानानामिति सूचारम्भे यथैते सवनीयश्चविर्देवताभिगमाः प्रैषे
च तथैव स्युरिति ।

१२. परस्माद्भो ये स्तोत्रियास्तानुरूपान् कुर्वीरचाङ्ग^३ उ-
त्सृज्यमानस्य ।

१३. यथार्थमतिप्रैषो ब्रूहे सत्यामग्नीदिति ।

१४. उत्थायेति वचनात् पृष्ठशमनीयमस्तत्वा । अग्न्याद्
द्वादशाहान्ते पृष्ठशमनीयं च ।

१५. उभयीः पौर्णमास्यमावास्या उत्सृज्यमानाः उत्सर्गिणामयनं
समाप्य^४ संसदामयनमुपेयुः । संयोगाद् व्यवतिष्ठत इति (१.१.५)
सिद्ध उभयीरुत्सृज्यमाना इति वचनादितरयोरपि पक्षयोरेकत्रिकं
वेत्यनयोर्दादशाह एव ।

१ A वीतारणं In C the words from वितारणं to चयं are bracketed by
sec. h. २ A om दृष्टे एव । ३ A •ग्राहचरुष्ट• C •रुद्रि। तेष्ट
M •प्रोतष्टय्य। ४ C M om. उत्सर्गिणामयनं समाप्य D om the text from
उत्सर्गिणा• to इति वचनाद् :

२१.

१. आदित्यानामथने संवत्सरसन्ने वक्ष्यमाणको विकारविधिः ।
२. एकस्मिन्नहनि त्रितृत्परस्मिन्नहनि^१ पञ्चदशः । एवमहर्ष-
त्यासः । पूर्वस्मिन्पटले प्राग्विपुवतः पटले ऽहःसमुच्चये इत्यर्थः^२ ।
३. अभिप्रवस्तोमाविति वर्तते । विपुवत उत्तरस्मिन् पटले
पञ्चदशत्रितृतौ स्तोमौ । पूर्ववद्वात्यासः ।
४. मध्ये पृष्ठ्याः पार्श्वयोरभिप्रवा इत्येवंरूपा मासाः ।
५. पठे मास्यभिप्रवचयं कृत्वा ततः पृष्ठ्यमुपयन्ति नवरात्रं च
पाठक्रमेण ।
६. नवरात्रे यो ऽभिजित् तस्य स्थाने दृहस्पतिसवम् । दृह-
स्पतिसवेन्द्रस्तुतावभिजिद्विद्यजितोः स्थान इत्येतरेयिणाम् ।
७. विद्यजितः स्थाने इन्द्रस्तोमम् ।
८. इन्द्रस्तुतो ऽनन्तरं पृष्ठ्यमुपेत्याभिप्रवः पृष्ठ्यादनन्तरम्^३ ।
९. उपप्रयन्तो अध्वरभिज्याञ्चं यूल्ह इत्येवमादिभिर्विशेषैर्य
उक्तो नवरात्रः सह दशमेनाङ्गा स उच्यते यूल्हच्छन्दा दशरात्रः ।
शाखान्तरीयो वा यथावचनं छन्दसां यभिचारेण ।
१०. संस्थान्तरे पञ्चप्राप्ते^४ नियमः ।
११. देवा ह पशुकामा इत्येवमादिनोद्भिद्वक्तव्यस्तदनन्तरञ्च^५
वलमिन् । तावुद्भिद्वलमिदौ यथोद्दिष्टौ दशरात्रादनन्तरमुपयन्ति ।

१ O D M om. परस्मिन्नहनि C in marg परस्मि । २ M प्राग्विपुवतः
समुच्चये इत्यर्थः । ३ A O D om. ४ । ४ A प्राप्ते । ५ A उत्तरे
instead of यत्तव्य ।

१२. सप्तमं मासं यथोक्तं कृत्वा ततो मध्येष्टव्यांश्चतुरो मासा-
नुपेत्य क्रमेण ।

१३. द्वादशे मासे मध्येष्टव्यौ द्वावभिष्ववौ कुर्वन्ति ।

१४. मध्येष्टव्ययोरभिष्ववयोरनन्तरे गोआयुषी उपेतये ।

१५. छन्दोमदग्राह इति शाखान्तरे विशिष्टस्य दशाह-
स्याख्या । छन्दोमरूपो वा दशाहश्छन्दोमदग्राहः । बृहद्रथन्तर-
ष्टमाख्यात्^१ । तं छन्दोमदग्राहं गोआयुर्धामनन्तरमुपयन्ति^२ ।

२२.

१. अङ्गिरसामयनाख्ये संवत्सरसंज्ञे विधिं वक्ष्याम इति
वाक्यशेषः ।

२. अभिष्ववास्त्रिष्टुत्सोमकाः ।

३. प्राग्विपुवतः षट्सं पूर्वं षट्सं । तस्मिंश्चष्टयारम्भणान्मासानु-
पयन्ति ।

४. षष्ठ्योदयान्पृष्ठयान्तानिति यावत् ।

५. यथोद्दिष्टेन क्रमेण ।

६. अभिजितः स्थाने बृहस्पतिमवभिन्द्रस्तोमं (११. ६) विश्व-
जित इत्येवमादि ।

१ not quite legible in A ; M षष्ठमा -- यात् । २ A om. अनन्तरम्
C सामख्यात् alt to साम्यात् D सामख्यात् ।

२३.

१. दृतिवातवतोरयनाख्ये संवत्सरसत्त्वे वक्ष्यमाणको विधिः ।

२. पृष्ठ्यसोमानां चितृदादीनामेकैकेन मासंमासमुपेयुः ।

३. विपुवतः स्थाने महाप्रतं भवति ।

४. 'आवृत्तानां चयस्तिंशादारभ्य प्रातिलोभ्येन पृष्ठ्यसोमाना-
मेकैकेन मासमुपेयुः ।

५. सर्पसत्त्वं वक्रुमारभ्यते^१ । तच्चातिराचावभितः । सर्पसत्त्वं
विशेषणमेतत् ।

६. सर्पसत्त्वं मध्ये सर्वं एवाग्निष्टोमसंस्था दिवसाः ।

७. दशकाः सोमाः प्रत्यहमस्य सन्तीति दशदशी । ईदृशः
संवत्सरः सच्चातिराचाभ्याम् ।

८. द्वादशकाः सोमा अस्तेति 'द्वादशीको ऽसौ विपुवान्सर्प-
सत्त्वाय विधिः । गवामयनमेवेतत् स्तोमसंस्थाविशिष्टमिति गवा-
मयनं वाभिगरश्रुतेरिति तच्च (२४. ४. ४८) कात्यायनस्य ।

२४.

१. कौण्डपायिनामयनं नाम संवत्सरसत्त्वं । तस्य माससंमिता
दीक्षाः । दीक्षानियमैर्मासं व्याप्नुयुरित्यर्थः । अत्सरुकाः कुण्डप्रति-
रूपाश्चमसाक्षैः^१ पीयते सोम इति यागाख्या^२ ।

१ O D आहवण्यसोमानामेकैकेन मासंमासमुपेयुः । १ O D M सर्पसत्त्वं च
तत्क्रमारभ्यते । २ A C M (orig) D (?) द्वादशीको । ३ A (orig) असद,
in marg. च असदपत्रानि ; in marg. क instead of च D असदपत्राप्रति-
M असदकाः कुण्डप्रतिरूपाः असाक्षैः । ४ □ सोमा M योग्या ।

१. श्रौता शोभं राजानमुपनक्षेति वाचनिकमेतदुपनक्षस्थो-
पनहनम् । तद्योपपद उपेत्य कर्तव्यं । तथा च सुत्यन्तरमुप-
सद्भिस्वरित्वा शोभमुपनक्ष सुत्यास्थानेषु मासमग्निहोत्रं जुहति
(का० २४. ४. २४) । तन्त्रवत्सायंप्रातर्होमकमतो^१ ददान्मासं
भवति (?) ।

२. दर्शपूर्णमासकर्मभ्यामेकतन्त्रकियथा मासमुपेयुः । तन्त्रेण वा
समस्तपोदितत्वात् अग्निहोत्रं चेति (२८. २८) कात्यायनस्य ।

३. चातुर्मासपर्वणां वैश्वदेवप्रभृतीनां चतुर्णां एकैकेन मासं-
मासमुपेयुः ।

४. चिह्ना मासमुपेयुः । पक्षद्वयेन मासं । सप्तद्वयेन मासं ।
एकविंशेन मासं । चिह्नवेन मासमिति ।

५. उत्तमे मासे ऽयं विधिः । अष्टादशाहं चयस्त्रिंशसोमे-
नोपेयुः ।

६. अष्टादशाहमन्तरं दशरात्रं ततो महाप्रतं ततो ऽति-
रात्रम् । इतिकरणान्न प्रायणीयः ।

७. यो हौत्रस्य कर्ता षोडशाप्रातः सो ऽध्वर्युः स पोतेति^२ स
एवाध्वर्यवपोषीये कुर्यात् ।

८. यो मैत्रावरुणपदार्थे^३ प्रवृत्तः स एव ब्रह्मन्प्रतिहर्त्तवे^४
कुर्यात् ।

१ A शोभं क्रमतो दद्यात्तान्मासं भवति C शोभक्रमतो दद्यात्ता० M भवति ५।
सायंप्रातर्होमक्रमतो दद्यात् मा० । २ C D M om स पोता ।

३ C D M पदार्थः । ४ C पर्वणे D प्रतिहर्त्तवे M पर्वणे A om. म ।

१०. य श्रौद्धाचक्षत् नेद्वाष्वावाकीये कुर्यात्

११. यः प्रस्तोत्राख्यः स ब्राह्मणाष्कंसिमावस्तोत्रिये कुर्यात् ।

१२. यः प्रतिप्रस्थातोच्यते स आग्नीध्रोचेद्वले कुर्यात् । एवमेते
पञ्च स्वानीतराणि च कुर्युः ।

१३. यः सुब्रह्मण्यः स सुब्रह्मण्य एव ।

१४. गृध्रपतिरपि स्वकर्मेव कुर्यात् । परिसङ्ख्यागङ्गायां
द्वयोरनुवादः ।

१५. देशो होत्रपदनाहवनीयसमीपादिः । कालो निमेष-
क्षणाद्युपलक्षितः । स च यज्ञे प्रयुज्यते अस्मिन्काले एतत्कुर्यादिति ।
तद्यथा वषट्कृते जुहोति वषट्करोतीत्यादि । देशश्च कालश्च देश-
कालौ । तौ च व्यवस्थितौ क्रियाङ्गत्वेन क्रियाभेदाच्च भिन्नौ । तच्च
कर्तृभेदे^१ प्रकृतिवदनुष्ठानं शक्यमेव^२ । इहैकस्य कर्तुरनेकक्रियोपदेशे
तत्तत्संबद्धयोर्देशकालयोः संनिकर्षणेशोपनिपाते^३ अनियमकारिणः
शास्त्रस्याभावादिति प्राप्त आह । अवैदेश्याप्रधानस्य^४ वशं नयेत् ।
होत्रादेरयमुपदेशः । तच्च क्रियाविशेषयौगपदेनासंभाव्यदेशकाले सत्त-
मप्रधानस्य मैत्रावरुणादेर्वशं नयेत्^५ । तदापन्नं कर्तृत्वं^६ कुर्यात् इत्यर्थः ।
आत्मीयं^७ मैत्रावरुणादेः समर्थं^८ स्वयमाध्वर्यवादि कुर्यात् । तस्य
प्रत्यक्षत्वात् । अप्रधानस्य वशमनया व्यवस्थया नयेत् । कया । उच्यते ।

१ C D परिगङ्गाया । २ C D प्रकृतवद् । ३ A वाक्यम् ।

४ A •कर्षणो• । ५ C D •देश्या च प्र०• । ६ C D om the words from
तव क्रिया• to नयेत् । ७ A तदापदंतत्कर्तृत्वं C तदापन्नं तत्कर्तृत्वं DM तदापन्नं
तत्कर्तृत्वं । ८ A आत्मीय C M •य• । ९ A समर्थं C मैत्रावरुणादसमर्थः
M मैत्रावरुणादेवमर्थः ।

अवैदेश्या । विदेशे भवं वैदेश्यम्^१ । न विद्यते वैदेश्यमस्यां व्यवस्था-
यामिति सा व्यवस्था अवैदेशी । ईकारेण स्त्रीप्रत्ययेन । अतस्तया
युक्तं भवति । मैत्रावरुणादिर्होचं^२ कुर्यात् । होतृषदन एव कुर्याच्च^३
विदेशे । अत्रोदाहरणम् । परिव्ययणीयां मैत्रावरुणो ब्रूयात् ।
यूपानां परिव्ययणं होता कुर्यात् । विप्रतिषिद्धकरणसमवायादिति^४ ।
तथा^५ इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यादिति मीमांसकाः ।

१६. गत्वागत्वा यथादेशमितराणि पोत्राच्छावाकनेष्टादिधि-
ष्यानि मुख्यासनसंबन्धीनि^१ कर्माणि कुर्युः । तथा च कात्यायनः ।
मुख्यासनेभ्यो ऽनुप्रमर्षितराणीति (१४. ४. ४७) ।

१७. एकाहस्यतुर्विंशमभिजिदिश्वजिदिपुवन्मघात्रतादिः । तत्सं-
घातः समानजातीयसमुदायः । तत्रैकाहस्यतुर्विंशमित्येवमादिरहः-
संघातमापद्यमानः समुदायं प्रविशन् वक्ष्यमाणानि तायमानरूपाणि
लभेत । परिभाषाप्रसङ्गेनेदमारब्धम् ।

१८. संघाताः पृथ्वाभिन्नवच्छन्दोमस्तरसामप्रभृतयस्तेषु भवं
सांघातिकमहः । तद्यदेकाहीभवतीति^१ ततस्तस्मात्तायमानरूपाणि
निवर्तन् न भवन्ति इत्यर्थः ।

१९. अयं यज्ञ इति याज्या हारियोजनस्य । इह मद एव^२
मधवन्नित्यतिप्रैषः । सह पुरेतुवाक्यया परा याहीत्येतयाद्गभृतया^३ ।

१ A (by alt.) उच्यते विदेशस्य भावः वैदेश्य M विदेशभाष्यो । १ A M •यादि-
होचं कुर्यात् CD •दिर्होचं । १ C कुर्याप विदेशो । ४ A •विदेशकरणं ।
५ A ins. देशः । ६ CD मुख्यामं । ७ CD तेषां योकादिकी भवति
A तदादेः । ८ CD om एव । ९ CD M चान्नामृतया ।

प्रैषस्य पुरोनुवाक्याग्रहणं प्राधान्यार्थम्^१ । तेनाग्निष्टुति शोभत
 आग्नेयी कर्तव्या श्वःस्तोत्रिया । अनुरूपाः श्वःस्तोत्रिया इति (१९.
 २. १) ये उक्ता होचकाणां कदन्तः कर्तव्याः । तद्यथा । यदिन्द्र
 नाजघीष्वेति द्वतीयः । शाकरं मैत्रावरुणस्येत्यत्र संभवः । उक्थमुखी-
 याश्च । अप प्राचो ब्रह्मणा ते उरुं नः । अभि तष्टेव दीधया मनीषा-
 मित्यभितष्टीयमित्येतानि तायमानरूपाण्युच्यन्ते । संज्ञाकरणं शास्त्र-
 संब्यवहारार्थम् । नित्यमेतन्नागुक्तमादक्तोऽन्तरेण प्रायणीयोदयनी-
 यावित्यादिभिः सिद्धे (१९. ६. १) पुनर्वचनमद्वाद्वाहविकारार्थ-
 म् । प्रसङ्गेन परिभार्या कृत्वा कौण्डपायिनामयनस्य यद्वक्तव्यं तदाह ।

२०. यद्यपि कौण्डपायिनामयने संपूर्णा विधिक्षयाप्यभीवर्ता-
 न्वाधातनमहःसंस्त्राहर्ष्यांगो गवामयनस्यैव यः स एव यहीतव्यः ।
 एवग्रब्दो नाम मध्ये प्रयुक्त एकदेशस्यापि संज्ञाज्ञापनार्थः । तथा च
 जैमिनिः । गव्यस्य च तदादित्वादित्याह^२ ।

२५.

१. उपेयुरिति वाक्यशेषः ।

२. चतुर एव मासानुपसद उपेयुः ।

३. चतुर एव मासान् सुन्वन्तीति^३ सत्याभिर्याभ्रुवन्ति ।

१ C (orig.), D धान्यार्थं O (sec h) प्रधान्यार्थं M प्राधान्यार्थं A प्राधन्यार्थं ।

२ D तदादिहनादि (in marg. न्यादि) D तदादिहत्यादि M तदादिहत्यादिहत्यादि ।

३ O D M om. इति ।

४. यादृशौ गवामयनस्य प्रथमोत्तमौ मासौ तादृशावस्थापि भवतः ।

५. चशब्दात् गवामयनवत् ।

६. गवामयनवत्^१ ।

७. तदेतत्संवत्सरसर्त्तं चतुरो मासानित्यत आरभ्य चुक्तता-
पश्चितमित्याचचते । प्रसिद्धा दौषमस्य संज्ञेत्यभिप्रायः ।

२६.

१. तापश्चितं दौषासंवत्सरमिति च कात्यायनः (२४. ४. १) ।

२. उपसदो ऽपि^२ तापश्चितः संवत्सरमेव भवेद्युः ।

३. सुत्याभिरपि संवत्सरं व्याप्नुवन्ति । इतिकरणः परिमाणार्थः ।

४. तदा सर्वनाम्ना दौषादेरुक्तस्य निर्देशः । तदेतत्तापश्चितं
नाम प्रसिद्धम् ।

२७.

१. दौषानियमा महातापश्चिते संवत्सरत्रयं कार्याः ।

२. संवत्सरानेव प्रकृतत्वात् ।

३. चीन् संवत्सरान् सुत्याभिर्व्याप्नुवन्ति ।

१ In A the words निर्णाय form one Sutra and are explained by गवामयनवत् । This is probably more correct than the reading of C D which unites both words with the following Sutra

२ CD उपचितो ऽपि ।

देशः । सत्त्वयापेचं^१ वज्रवचनं । तेषु षट्चिंशत्प्रक्रमेषु आहवनीय-
मभ्यादधाति स्थापयतीत्यर्थः ।

७. सदो यज्ञागारं चक्रीवदाकारं भवति^१ ।

८. आग्नीध्रमणागारं तथैव चक्रीवदाकारं^१ भवति ।

९. उलूखस्तनुध्राकारो यूपो भवति ।

१०. अखातानुपरवान् कुर्वन्ति ।

११. योयो ऽवापूर्यमाणपचस्त्रमेतमभावाद्येन कर्मणा शम्भा-
पाते ऽभ्यसन्तो^४ यन्ति ।

१२. तेषामेवं गच्छतां क्रमप्राप्तायां पौर्णमास्यां गौःसंश्रक्त^५
उक्थ्यसंश्रो दृष्टत्सामा भवति ।

१३. योयो ऽवापजीयमाणपचस्त्रमेतं पौर्णमास्येन कर्मणा
यन्ति सत्त्रिणः ।

१४. तेषां सत्त्रिणामभावास्तार्यां क्रमेणागतायामायुःसंश्रक्त
उक्थ्यसंश्रो रथन्तरसामा भवति ।

१५. मतीपमनार्जवं^६ पूर्वेण पचषा सह यजमाना यन्ति ।

१६. अपोनप्ता देवता । अस्य सो ऽयमपोनग्नियश्चरः । तं
निरुप्य वक्ष्यमाणदुषदत्यथ्ये ।

१७. तदस्थानीकमुत चारु नामेति पुरोनुवाक्या । अस्मिन्पदे
परमे तस्त्रिवांसमिति याज्या । अपोनग्नियस्येति वचनात् । केषां
चिच्छास्त्रिनामपांनग्नियस्तुचैते न भवतः^७ ।

१ OD सवयया० । १ CD तचक्रीवदाधान । २ CD चक्रीवदाधानं ।

३ A •भ्यसन्तो । ४ A OD गौ, M om. ५ C खानार्जं • A अनार्जवपूय •

६ A •नामपश्चत्रीयस्त्रैते ।

१८. दृषदती प्रसिद्धा । तदप्ययो देशविशेषः । तस्मिन्नपो-
नस्त्रियस्यः ।

१९. निरूप्येति क्रमार्थः प्रत्ययो ऽनुवर्तते । अपोनस्त्रिययागाद-
नन्तरं दृषदत्यथयात् सरस्वतीमपि यन्ति । सरस्वतीमप्येते यन्ति^१ ।
अपिशब्दात्मसिद्धिद्वयवस्थे । तथा च कात्यायनः । नावस्थं
सरस्वत्यामित्याह (२४. ६. २२) ।

२०. अतसद्वाप्तु गोषु गर्भिणीषु शाखान्तरात् । अथभमप्यु-
त्सृजन्ति । गोमण्डल एवोत्सृजेयुर्दीक्षाकाले ।

२१. यदैवेतच्छतं गोहृपाणां स्रक्षं संपद्यते तदैवोत्थानमथ-
शब्दात् ।

२२. तेषु गोहृपेषु मृतेषु वा सद्योत्थानं भवति । वाशब्दो
विकल्पार्थः ।

२३. सद्योत्थानं वा^२ भवति ।

२४. अथमपर उत्थानपक्षः । श्रम्याप्राप्त्येन गच्छन्तः आर्च-
प्रसवणं प्राप्य तस्मिन्नेवाग्नये कामायेष्टिं निर्वपेयुः । स्राच.^३ प्रसवणो
लोकप्रसिद्धः ।

२५. या अग्नये कामायेष्टिस्तस्यां समाप्तायां सत्यां न तु
तदर्थं ते^४ । अतस्तान्यस्या अनृत्तिजे दानम् । अथां च वडवां ।
पौरुषीं च मानुषीं । धेनुके प्रत्ययप्रसवे । केन^५ प्रयोगादनुकम्पिते

१ A om these four words

२ C Dom वा ।

३ Com. : 1

४ C D (?) M om समाप्तायां ।

५ A क अपयोगादनुकम्पिते अप्रियमनः ।

अप्रियत्वेन । कारपचवं नाम प्रसिद्धं । तं प्रति यमुनामवस्थयमभ्य-
वयन्ति ।

२६. यदेतदुक्तं सारस्वतमेतन्मित्रावरुणयोरयनं नाम सत्तम् ।

२७. आद्यन्तयोरिहातिराचवचनात् । पूर्वस्मिन्नेतौ स्तः । अभि-
जिद्विश्वजितौ व्यस्तौ संवत्सरं भवतः । शुक्ले ऽभिजित् सप्यो विश्व-
जित् । इन्द्रकुक्षी उत्तरे पौर्णमास्यामावासे उच्येते । तत्र गोआ-
युषी व्यस्ते भवतः । एकस्यां गौरपरस्यामायुः । उभा कुक्षी
दृष्टतां वार्षर्षे च माघोनं चेन्द्रकुक्ष्योः प्रैषलिङ्गम्^१ ।

२८. इत्येतत्सत्तं सारस्वतमिन्द्राग्न्योरित्येवंसंज्ञकम् ।

२९. आद्यन्तयोरतिराचौ मध्ये व्योतिर्गौरायुरित्येतान्यद्यानि
दण्डकलितवदावर्तन् । विश्वजिदभिजिताविन्द्रकुक्षी । विश्वजिदेक-
स्यामभिजिदपरस्याम् । एतत्सारस्वतमयम्णः समाख्यातम् ।

३०. संवत्सरं दृषद्वत्या एव समीपे ब्राह्मणस्य गा रचेत् ।
ष्टत्विज आचार्यस्य चेति ष्वन्दोगानाम् । तेन यच्चैव तेषां वासस्तत्रैव
गा रचेत् ।

३१. व्यर्षे नैतंधवो लोकप्रसिद्धः । तस्मिन्प्रज्वलितमग्निं
धारयेदपरं संवत्सरम् ।

३२. तृतीये संवत्सरे एतत्कर्म । अन्यन्वाधानं परीणहि स्थाने
दर्शपूर्णमासान्तं कृत्वा सरस्वतीदृषद्वतीसगमात्प्रवृत्तो दृषद्वत्या दधि-
णेन तीरेणाग्नेयेनाष्टाकपालेन पुरोडाग्नेन ग्रन्थापरासेग्रन्थापरासे
यजमानो ऽवमृथप्रदेशमेति ।

२३. [स्रचान् जनपदं प्राप्य तत्रैव यमुनाधामवस्यथार्थं गच्छन्ती-
त्यर्थः] स्रचाख्यं तीर्थं यमुनां प्रति तामवस्यथमभ्यवैति ।

२४. दार्षद्वृतं दृषद्व्यां भवं^१ । संवत्सरं ब्राह्मणस्य गा रक्षे-
दित्येवमारभ्य यदुक्तं संवत्सरचयमेतत् दार्षद्वृतं नाम सत्त एक-
क्तिनो ऽप्येतद्भवति । यजमानशब्दात् ।

२५. आदावतिराचस्ततस्त्रिष्टुप्सोमकाः संवत्सराः सहस्रस-
ह्याकास्तेषां रूपं पूर्वकारिवशात् ज्ञेयम् । अभ्यासो बह्वसंवत्सरे गवा-
मयमस्येति (१३. २७. ५) स्वशास्त्रोक्तं । तेन वा संवत्सरसहस्रपूरणं ।
ततो ऽतिराचः । एतत् प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरसप्तम्^२ । द्विरभ्यासो
ऽथाधपरिसमाप्तौ श्रिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये त्रयोदशो
ऽध्यायः समाप्तः ॥

M have only वि स्रचाख्यं तीर्थं । यमुनां प्रति तामवस्यथमभ्यवैति
M विड) and om. the words from स्रचान् to चयेः A om both,
text and Comm., and gives the reading quoted above in marg.
In the text of the Sūtra I beg to read विड० । १ C (orig.)
D दार्षद्वृतं three times (once in the text and twice in the Comm.);
we should expect दार्षद्वृतं A om text and Comm.

१ C D M •संवत्सरं ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः^१ ।

१०.

१. व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सच्चाहीनानामित्युक्तम् ।
उद्देशक्रमेण सच्चाणुक्तानि । अयेदानीमहीनानामवसरस्तत्रैकोत्तराणां
धर्मविशेषात्पृथग्भूतानामुत्तरत्र वचनमितरेषां केषांचिदेकाहेः सह^२
धर्ममामान्यादिहानुक्रमणं^३ न्याय्यं । तदर्थमाह । एकाहेषु एकस्यैषु
कृत्येषु अहीनेषु द्वादशप्रकृतिषु यो विकार उच्यते स प्रकृतेरग्नि-
ष्टोमस्य विकारः प्रत्येतथः । न त्रैकाहा अग्निष्टोमधर्मका एव ।
तेषां हि वचनेन अहीनानां द्वादशाहविकाराणामुपदेशविरोधः
उच्यते । द्वादशाहिकस्याह एकाहेति संदिश्यमानस्य^४ द्वादशाह-
धर्माः प्राप्नुवन्ति । समुदायकानां धर्माणामवयवे^५ ऽभिसंभवात् ।
तेन द्वादश दौचा द्वादशोपसद आग्निषामनिर्वचनं नामधेया-
सङ्गणमित्येवमादयः प्राप्नुवन्ति । तच्चिद्वृत्त्यर्थमेकाहेषु प्रकृतेर्विकार-
वचनम् । यद्येवं व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाहस्यैकाहानां
चेत्तेतस्यैकाहवचनस्य किं प्रयोजनमिति । उच्यते । धर्मप्रवृत्त्यर्थमेत-
द्वचनं सत्तुर्विश्रमहाप्रतादिषु । इतरस्य द्वादशाहिकानां समुदाय-

१ C D ins षष्ठ्योत्तरार्धस्य । २ A सर्वे instead of सह ।

३ C D इत्यनुम् । ४ C D ०८० । ५ C D कर्माणामवयवेति सभयात् ।
in marg भि ।

धर्माणामवयवे ऽपि संभवात् तन्निवृत्त्यर्थमेकाद्देव्यिति । अहीनेषु
चेत्यहीनानामग्निष्टोमश्च प्रकृतिर्द्वादशादश्च कथं नाम स्यातां ।
एकोत्तराणां तु मासापवर्गा अहीना (१६.२०.८) इत्येवमा-
दिकं धर्मजातमुपरिष्ठादक्ष्यामः ।

२. द्वाग्नमैकादशयोरध्याययोरुपदेशातिदेशौ प्रायेण परि-
भाषितत्वात् होतुरेव । द्वादशाध्याये प्रकरणं होत्रकाणामेव ।
तस्य समुदितस्य प्रदेशार्था परिभाषा । यस्मिन्नहनि यस्मिन्क्रतौ
धनजिदादौ यदहस्तुर्विशादि प्रदिग्नेत^१ सवनं वातुचरप्रभृति
षष्ठान्तुतीयसवनमित्येवमादिनातिदेशेन (११.१५.७) सहैवं
तत्सह होत्रादिभिस्तद्भवतीति वेदितव्यम् ।

३. अहीनानामुभयप्रकृतित्वात् विकल्पे प्राप्ते नियमः । ऐका-
हिकमेवानादेशे भवति । न विकल्पः ।

२.

१. अग्न्याधेयो नाम हविर्यज्ञसोमः । तेन ब्रह्मवर्चसकामौ
यजेत । अग्न्याधेयसोमयागेन ब्रह्मवर्चसं साधयेदित्यर्थः । अपरे
यजेतेत्यतिरेकं मन्यमाना आर्त्विज्यप्रतिषेधमेवमादिषु काम्येषु
मन्यन्ते । प्रतिषेधे ऽपि चापञ्चतस्य पुत्रदारात्यये^२ प्रवृत्तिः ।

२. तस्याग्न्याधेयसोमस्य स्तोत्राण्यष्टास्वष्टासु स्तोत्रियासु भवन्ति ।

१ CD प्रकरणाद् ।

२ C अदिग्ने ।

३ Z seems doubtful

□ (orig) पुत्रदारात्ययो ।

३. ननु स्वरूपमात्रकथनमेतन्नागमस्य विषयः । उच्यते । अर्थ-
वादो ऽयं विधादेशस्य स्तावकः । न त्वाद्यायगतस्य मतिरेषा^१
न पौरुषेयस्य कल्पस्य । एवं तर्ह्यनुब्राह्मणमेतन्महाकौपीतकादाहृतं
कल्पकारेणाध्यायवयं^२ । कथं नाम^३ नैतद्ब्राह्मणमनुष्ठीयमानं कर्मा-
कर्मविशिष्टफलदानसमर्थं^४ स्यादिति । अष्टाधरा गायत्री । अष्टा-
चरेत्युक्ता ।

४. भक्तिवादो ऽयम् ।

५. तस्याग्न्याधेयसोमस्य रथन्तरं पृष्टं भवति । तत्रार्थवादः^५ ।

६. भक्तिसाहचर्यात् ।

७. संस्थानियमार्थं वचनम् ।

८. केनचिद्गुणसामान्येन ।

९. गायत्रीरथन्तराग्निष्टोमाख्येन त्रिःसष्टद्वेन ब्रह्मणा तेजो
ब्रह्मवर्चसमाप्नोति । तस्मादेवं कर्त्तव्यम् ।

१०. अग्न्याधेयाख्ये हविर्यज्ञसोमे द्रवक्षुप्तं शतं कार्यम् ।

११. यथोद्दिष्टस्य त्रिवृतो ऽन्नाद्यस्य प्राप्तये कर्त्तव्यमेवार्थवादो
ऽयं न फलविधिः ।

१२. गवामिधं सद्वा न्यायात् ।

१३. इति स्वरूपमेतत् । संवत्सरस्यैवाष्ट्या इति च फलार्थवादः ।

भयमेतत्, सुत्यर्थम्^६ ।

१४. तस्येति सुत्यर्थो निर्देशः । अग्नये पवमानयेत्येवंदेवत्य

१ A om म ।

२ A चयं C D(?) चये M चय ।

३ A om. म ।

४ A om चकते ।

५ C D वादाः ।

एकः पशुः । तथाग्नये पावकाय तथाग्नये शुचय इत्यग्निपदानु-
पज्ञात् । इतिवचनमेवं खशाखायां^१ । पूर्वकारिवशात्वन्यथापि
भवति । सवनीयमन्वास्तव्या एते पशवः । नैकेषां^२ पशुपुरोस्ताग्नौ
भवति । ततश्चतसृभिर्हविः प्रयोजनं । तत्र हविषो विहिता एव ।
यदि तु पूर्वकारिवशात् पशुपुरोस्ताग्नौ भवति ततः षड्भिः प्रयो-
जनं । अग्निर्हविः पवमान इत्येका । यत्ते पवित्रमर्चिषीति पञ्च ।
एता अग्नये पवमानाथ । अस्त्राजरासो दमामरिचा इत्येका ।
उग्निक् पावको अरतिः सुमेधा इत्येका । वयं ते अग्न उक्थैर्विधे-
मेत्येका । समिध्यमानः प्रथमानु धर्मेत्येका । स क्षितानास्तन्यत् रोच-
नस्या इत्येका । विशां कविं विष्पतिं शश्वतीनामित्येका । इत्यग्नये
पावकाथ । वि ते विष्मत्वातजूतासो अग्न इत्येका । यदौ गणस्य
रथनामजीगरित्येका । तिस्रो यदग्रे शरदस्त्रामिदित्येका । विशां
कविं विष्पतिं भानुषाणामित्येका । उक्थोषिषा सदससुच स्तुत
इत्येका । चिरस्य ता परमा सन्ति सत्येत्येका । इत्यग्नये शुचये ।

१५. अदितिदेवत्या वशा बन्ध्यानूबन्ध्यायाः स्थाने उपा-
स्तव्या^३ । एवंविधाशब्दो विधिवचनः । एष एव विधिरित्यर्थः ।
ततो न पयस्यापचे । एवंविधेति वचनात् पयस्यापचे पयस्यैव ।
अस्या याज्यानुवाक्याषट्कः । उत त्वामदिते मघीति तिस्रः । मघीम् पु
मातरं सुव्रतानामित्येका । सुव्रामाणं पृथिवीं धामनेहसमित्येका ।
अदितिर्घौरिदितिरन्तरिक्षमित्येकेति ।

१ A *शाखायां । २ C D M om वां C D M पुरोस्ताग्नौ न भवन्ति ।
३ C D उपास्तव्या ।

१६. तद्यदित्युद्देशप्रतिनिर्देशौ । एवमिति प्रकारवचनं । यदेवं पशवो नियुक्ता भवन्ति तदेतत्करोमि नैवाग्न्याधेयात्कर्मणो ऽयानि अन्यत्रापगच्छामि । एवंकृते ऽग्न्याधेयादनपगमः कृतः स्याद्यग्ने-
त्यभिप्रायः ।

१७. तस्याग्न्याधेयसोमस्य^१ प्रातःसवनीयपुरोलाभानन्तरं अग्नये पवमानायाष्टाकपालं पुरोलाभं निर्वपेत् ।

१८. अग्नये पावकायाष्टाकपालं पुरोलाभं निर्वपेत् ।^२

१९. तृतीयसवनीयान् सवनीयपुरोलाभानन्वग्नये शुचये ऽष्टा-
कपालं पुरोलाभं निर्वपेत् ।

२०. वैशब्दो हेत्वर्थः । यतः कारणात् सवनीयपुरोलाभश्च-
विषामावापोद्वापस्तत एतदुच्यते । आवपनं वै सवनीयाः पुरोलाभाः ।

२१. उच्यते एखित्यावपनं । दृष्टेय्वेव प्रकृतेषु स्थानेष्वावपन
एव^३ तदावपतीति ।

२२. अर्थवादार्यः पुनरुपन्यासः ।

२३. वैशब्दो हेत्वर्थः । यस्माददितिमनु समाप्यते ऽग्न्याधेयं
तस्मात्साम सामान्येनेहापि तथैव करोति ।

२४. नु इत्यवधारणे । यैवाग्न्याधेयस्य संस्था तादृशीमेवात्रापि
करोति ।

३.

१. एवमिति प्रकारवचनः । एवमनेन प्रकारेण^१ हविर्यज्ञेषु सोमेषु पशवः पुरोस्ताशास्त्रान्वायात्यन्ते हविर्यज्ञाख्येषु सोमेषु ।

२. तस्येति प्रकान्तस्य प्रतिदेशेषु शस्त्रं । तस्येत्यवधारणार्थः । अतस्तस्य न ज्योतिष्टोमिकं विकल्पेन । शस्त्रं वक्ष्यमाणं । अधि-
कारस्वायं । तेनैतदुत्तरमतिदेशेषु शस्त्रमेवातिदिश्यते ।

३. यद्वाहिष्ठं तदग्नय इत्येतन्मृचमाज्यं भवति ।

४. अन्यत्रापि वृचकृत्तः सकल एव ।

५. ऐकाहिकानां यथाप्राप्तानां परिसंख्यानार्थं वचनम् ।

६. इन्द्र भरत इह पाहि सोममित्येवमादिकं वृचं भरत-
तीयं भवति । प्राकृतस्य निवृत्तिः परिसंख्यानात् । एकां शस्त्रा
निवृत्तिपरिभाषितत्वात् ।

७. नृणां तु त्वेत्येवमादिकं वृचं निष्कैवल्यं कार्यम्^२ ।

८. अध्वर्या वीरेत्येवमादिकं^३ वृचं नैषावरुणस्योक्त्यमुखीयं
भवति ।

९. अध्वर्या वीरेत्येतस्मात्पूर्वं वृचमिन्द्र तुभ्यमित्यवध्वरुणे-
त्येतद्वाह्यणाच्छंसि न उक्त्यमुखीयं भवति ।

१०. उत्तरं वृचमिदं त्वत्पात्रमिन्द्रपानमित्येतदुक्त्यमुखीय-
मच्छावाकायं भवति ।

१ CD एतेन A ins एव ।

२ A om कार्यम् CD om वृच ।

३ A वीर प्र महे सुतानामिति ।

११. प्राकृतानां पर्यासानामुत्तमांस्तृचाञ्चंसति^१ ।

१२. वक्ष्यति वैश्वदेवाग्निमारुतयोः सूक्तानां स्थान इति ।
तत्रैतत्सावित्रस्य स्थाने वक्ष्यम् । उत्तराण्यपि वक्ष्यान्तेव वक्ष्यमाणानि ।

१३. दत्तवती भुवनानामभि श्रियेति द्वावापृथिवीयं वक्ष्यम् ।

१४. इन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुचितमित्यार्भवं वक्ष्यम् ।

१५. स्वस्ति गो मिमीतामश्विना भग इति वैश्वदेवम् ।

१६. वैश्वानरं मनसाग्निं विवायेति^२ वैश्वानरीयम् ।

१७. प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्नय इति वक्ष्यमाग्निमारुतम् ।

१८. समिद्धमग्निमित्येवमादिकं वक्ष्यं जातवेदसीयम् ।

१९. उदु व्य देवः सवितेत्येवमादिकानि वक्ष्यानि वैश्वदेवा-
ग्निमारुतयोः सूक्तानां स्थाने यथार्थं भवन्ति । संयोगाद्भवतिष्ठत
इति परिभाषितत्वात्^३ ।

२०. वक्ष्यकृतमित्येवमेतस्यामिति वचनाच्च व्यामिश्रचोदनायां
ततो नैककदम्बे^४ ।

२१. वागब्दो विकल्पार्थः । ऐकादिकं वा शस्त्रज्ञातं वक्ष्यकृतं
भवति । आनोभद्रीयस्य परिधानीयोत्तमेति^५ वचनात् । सा चतुर्थी ।

२२. एतेनाग्निहोत्रसंज्ञकौ द्वौ हविर्यज्ञसोमौ व्याख्यातौ भवत
इत्यर्थः । ततः स्तोमकामष्टदक्षिणासंख्यादि तुल्यं । यदाहिष्ट-
मित्यादिकं शस्त्रमेतेनेति वचनात् । दिरात्रो ऽयमहीनः । विना

१ C D M om. वक्ष्यान् ।

२ RV III, 26, 1 निषाध्या ।

३ D परिभाषणात् ।

४ A •कनिके O नैककदम्बे ।

५ C in marg. इ (•तमे इति) ।

दक्षिणा^१ इत्ययमहीनधर्मो भवति अविरोधादतश्च प्रत्यहं चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिर्देया ।

२३. अग्निहोत्रसोमं^२ ऊलाग्रेयं पयस्तातो^३यस्वनीयपुरोलाशा-
नतु रात्रौ होतुर्यदद्य इति लिङ्गात् ।

२४. पय एवानुपङ्गात् । प्रातःस्वनीयामनु ।

२५. पूर्वैव न्यायेन^४ चशब्दात् । तत आग्नेयः पूर्वस्मिन्सौथं
उत्तरस्मिन् ।

२६. प्राजापत्येति देवतानिर्देशः । वजेति पशुद्रव्यविशेषणम् ।
अनूबन्ध्याया उपालम्भेति स्थाननियमः । एवंविधेत्यनूबन्ध्याप्रका-
रातिदेशः । तेन यदि तत्र पयस्या अनूबन्ध्यास्थाने^५ तत उपा-
लम्भ्यास्थाने ऽपि तथैव ।

४.

१. पुनराधेयसोमो वक्ष्यमाणः । तेन तेजस्कामो यजेतेति
बोदना ।

२. तस्य सर्वस्यैवाहुः पुनराधेयसोमस्य पञ्चसुपञ्चसु सोत्राणि
भवन्ति ।

३. पञ्च पादा अस्या इति ।

१ A तेन विना दीक्षितेन विना दक्षिणा इच्छास्य • M विना दक्षिणा
इत्ययमहीन । विना दक्षिणा इत्ययमहीनधर्मो भ० । १ C D अग्नि-
होत्रसोमाऊत्याग्रेयः । २ d न्यायेन । ५ C M om अनूबन्ध्या ।

४. वैशब्दश्चशब्दस्यार्थं पाङ्क्तो यज्ञश्च^१ हविष्यङ्क्त्या ।

५. यज्ञस्यैवाग्नये पञ्चकानि स्रोचाणि^२ कर्तव्यानीत्यर्थवादः ।

६. सर्वाग्नेयो यो ऽग्निष्टुत् ततः शस्त्रं हौत्रमस्य^३ भवति ।

शस्त्रमात्रातिदेशाद्भविरन्वायातनमनूबन्ध्यादि^४ यथोक्तमन्यदेवतानू-
बन्ध्याद्या^५ (११. ८. ३) सवनीयेति कात्यायने ।

५.

१. दर्शपूर्णमासौ नाम हविर्यज्ञसोमः^१ । अन्नाद्यकामस्य यज-
मानस्य भवतः । केचिदाङ्गरस्यकामस्येति वक्तव्यं । तथा च सिङ्ग-
मस्ति । अन्नकामाय चरते कृगायेति । अन्नाद्यकामस्येत्यनेन^२ च
गृह्णवति भोष्यं भोजनशक्तियेति कामः । तदेतन्न युज्यते । अवि-
शेषेणान्नं प्राप्नोति । तेनान्नमेवान्नाद्यमिति व्याख्यानार्^३ । पर्याय-
शब्दावेतौ । तथा वसिष्ठो हान्नाद्यकाम इत्येवमादयः प्रयोगा
एवं व्याख्यातव्याः । द्विराचो ऽयमहीनः । अन्यशस्त्रस्यावचनादैका-
दिकशस्त्रः । अन्यस्यातिराचभावः पाचिकः । हविरन्वायातनं सव-
नीयान्वायातनं च यथादेवतं । परिभाषितत्वात् ।

२. अन्नाद्यकामस्य^४ सर्व एवेते चशब्दात् । सोमेष्टिर्हविर्यज्ञसोमः

१ A यज्ञश्च । C पाङ्क्तो वै यज्ञः । २ A स्रोचिषाणि । ३ A सरोचम् ।
४ C D विधिर् instead of हविर् । ५ C M अन्यः । ६ A सोमैः ।
७ C D अन्नाद्यकामो येन नव गृह्णवति भोष्यं भोजनम् । ८ C (orig)
D •य्यामं C (acc. b) •मं । ९ C D M नः ।

प्रवर्ग्यरहितो भवति । इत्यादधाविति न^१ सुत्यादधे नाहीन एक
एव क्रतुः । यथा दाचायण्यज्ञाश्चत्वारः सर्वकामस्य । बद्धत्वेनापि^२
भाषितत्वात् । आययणो ऽयेकाक्षोरात्रः । त्रीहियवाग्रयणदेवताना-
मनूबन्ध्या पशवो हवींषि चान्वायात्यानि सोमेधास्ये^३ हविर्यज्ञ-
सोमे एकसुत्यता सौम्यः पशुरुपालम्भ्यो ऽनूबन्ध्या^४ हविरन्वायात-
नमेवं पूर्वकारिवशात्सर्वत्र नियमः ।

३. बद्धवचनाभिधान एक एव क्रतुर्दाचायण्यज्ञाख्यः सर्वकामस्य
यजमानस्य भवति । अत्रापि पशवो हवींषि च यथादेवतं यथा-
परिभाषितं च द्रष्टव्याः । पूर्वकारिवशाच्चियमः । चतुरक्षो ऽहीनः ।

४. सर्वकामस्यैव चग्रन्धान्महायज्ञसोमे ।

५. तस्मिन्महायज्ञे चातुर्मास्यहवींष्यष्टादश सवनीयहविषाम-
न्वायात्यन्ते । पिश्यानूबन्धोपासनकाले ।

६. पशवश्च पर्वदेवताभ्यो भवन्ति । वैश्वदेववारुणभारुतमाहेन्द्र-
शुनासीरीयाः ।

७. चातुर्मास्येषु चा एककपालदेवतास्ताभ्यथानूबन्ध्याया उपा-
लम्भ्याः पशव एवंविधाः । एवंविधा^५ अनूबन्ध्याया उपालम्भ्या
द्रव्यकल्पेन समानविधानात् ।

८. अयं यज्ञः महायज्ञः । अतिरात्रसंख्य एकाहः ।

१ A om न । २ A बाद्धत्वेन C बद्धपरिभाषितत्वात् D बद्धभाषितः ।

३ A om ये । ४ C D M om ऽनूबन्ध्या । ५ C D M om एवंविधा ।

६.

१. वैश्वदेवाख्यो हविर्यज्ञसोमः । तस्यायं पुरस्तादर्थवादः । प्रजातिशब्देन पुत्रा दुहितरश्चोभयमभिधीयते । तामिच्छन्प्रजापतिरेतं यज्ञक्रतुमपश्यत् । दर्शनं चात्र तदितिकर्तव्यतालोचनं । वैश्वदेवं यज्ञक्रतुमालोचितवान् ।

२. तस्य साधनद्रव्यमाहरत् । तदुपाहृतवान् तेनायजत दृष्टवामासीत् ।

३. प्रजात आसीत् ।

४. यः कश्चिद्यजमानः प्रजातिकामः स यजेत । यद्यपि समानतन्त्रा भिन्नफलाश्च तथापि हविर्यज्ञियचातुर्मास्यसाह्य्याच्चातुर्मास्यसोमा एते सोमयागाः । तथा चान्तरालयागषोदना ।

५. अस्य चातुर्मास्यसोमस्य वैशेषिका धर्मा उच्यन्ते । वैश्वदेवः पशुरुपालम्भः सन्ननीयानन्तरम् ।

६. चावापृथिवीयदेवत्यानूबन्ध्याया उपस्रन्ध्या एवंविधेत्यानूबन्ध्याविधिनिर्देशः । अयं चापरो विशेषः पुरोलाशाभ्यायातनपरिभाषितत्वात् ।

७. चिदृत्स्तोमसंस्तं शस्त्रं हौचः होत्रकाणां वृहतीकारो विशेषः ।

८. वागब्दो विकल्पार्थः । द्रव्यकृतं वा शस्त्रं भवति ।

९. आग्नेयेन हविषाग्नेयी । आग्नावैष्णवेन हविषाग्रावैष्णवी ।

अनयाग्नेय्या वाग्नेयैष्णव्या वाक्षरह्यजेत चतुरो मासानन्तरालेषु ।
सर्वसोमानाम् ।

१०. दीक्षान्तरनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

७.

१. वरुणप्रघासाख्यो हविर्यज्ञसोमो दिराक्षो ऽहीनस्तस्यायं
पुरस्तादर्थवादो विधिप्ररोचनार्थः । उच्चेयो विधिर्यवाददर्शनात् ।
वैश्वदेवेन कर्मणा प्रजापतिर्देवताविशेषः प्रजा असृजत ।

२. ताः प्रजाः सृष्टाः प्रजापतिना असृता अमनुज्जाता^१ वरु-
णस्य यवान् भक्षितवत्यः^२ ।

३. प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्वन्धने । वरुणो नाम देवताविशेषः । ताः
प्रजा^३ उदरव्याध्यादिभिः प्रतिमुक्तवान् ।

४. ताः प्रजा वरुणमृच्छीताः सत्यः प्रजापतिं पितरमेत्य यथा-
र्हमुपाधावन् नतिना^४ अनुवन् वक्ष्यमाणमर्थं पुरस्तात्कृत्य ।

५. उपज्ञा प्रयमा प्रवृत्तिः^५ । उपजानीहि प्रकाशय तं यज्ञकर्तुं
येनेद्वा वरुणपात्रेभ्यः सकाशात्सर्वस्माच्च पाञ्चनः सम्यक् प्रमुच्येमहि
विमुच्येमहीत्येतमर्थं^६ प्रजाः प्रजापतिमूचुः ।

६. ततस्ताभिः प्रजाभिरभ्यर्थितः प्रजापतिर्वैश्वदेवहविर्यज्ञसो-

१ C D om वा । २ C D om असृता C अनज्जाता । ३ M ता

सृष्टा प्रजापतिर्वक्ष्यमाणमर्थं पूर्वसंस्कृतम् । ४ C D M प्रजा वरुणपात्रे व्याध्याः ।

५ C D उपधावप्रति न । वक्ष्यः ।

६ A एति ।

७ C D M om. विमुच्येमहि ।

मादनन्तरं मासचतुष्टयं मुनिषच्चेष्ट्यादिकं तपः प्रचर्य चतुर्थे मासि पूर्णे एतं यज्ञक्रतुमपश्यत् साध्यसाधनयोग्यं दृष्टवान् कृतवरुणप्रघासाख्ये^१ दिराचमहीनम् ।

७. तं यज्ञं संभारयुक्तमाहरत्संपादितवान्^२ तेन यज्ञेनेष्टवान् ।

८. तेन चाग्नेन वरुणं प्रीणितवान् ।

९. अनेन दिरात्रेण क्रतुना वरुणप्रघासाख्येन स वरुणः प्रीतो वरुणपाशेभ्यः सर्वस्माच्च पाप्मनः प्रजाः प्रमुक्तवान् ।

१०. प्रश्नश्च उपसर्गः क्रियापेक्षी । यस्य धोग्यतास्तत्त्वणमुच्यते इति क्रियाविशेषो ऽप्याहार्यः । हश्नदो विनिषद्धार्यौ^३ यः । वैश्नदो वाक्यपूरणः । प्रमुच्यत एव प्रजा वरुणपाशेभ्यः । अयं च यजमानः^४ सर्वस्माच्च पाप्मनः संप्रमुच्यते । य एवरूपं पुराकल्पं विद्वान् जानानः वरुणप्रघासैर्यजते । तस्मादेवंविद्वान्वरुणप्रघासैर्यजेत । अथवादादेव परिकल्प्यमस्य फलं । रात्रिषत्प्रतिष्ठान्यायेन ।

११. दावप्येतौ दिवसौ लक्ष्यसंस्थौ भवतः । संस्थानियमार्यं वचनम् ।

१२. वरुणदेवताकः पशुः सवनीयमंविधान आस्तब्धयः पूर्व-
स्मिन्नहनि । वरुणप्रघासहविषामन्वायातनं परिभाषितत्वात् । केचित्तु प्रविभज्य चिध्यपि सवनीयपुरोलाशेषु पुरोलाशहविषामन्वायातन-
मिच्छन्ति । तत्र पूर्वकारिवशाच्चिध्यः । तथा चोक्तम् । आनुपूर्त्य
हविषां देवत लक्षेरुपांशुनायां चेति (१२.१.२) ।

१ ॐ कृतवरुणः D अस्तवः M च न वः । २ CD om. संपादितवान् ।
३ A om. अपेक्ष यजमानः ।

१२. आलम्ब्य इति वाक्यशेषः ।

१४. को देवता अस्या इति कायौ । कायौ वग्ना गौरनू-
बन्ध्याया उपासन्ध्या । एवंविधा एवंप्रकारा । यस्यापत्ते अनू-
बन्ध्यादेवतायै पथस्तेत्यर्थः ।

८.

१. अर्थवादेन प्रयोगवचनैरेकं दर्शयति ।

२. तत आभिः प्रजाभिरुक्तः प्रजापतिः क्षतपुरश्चरणश्चतुर्थं
मासि चिराच्च यज्ञक्रतुं दृष्टवान्साकृत्तेधाख्यम् ।

३. तमिति क्रतोराहरणसंभवात् साधनान्याहरत् ।

४. तेन क्रतुनेष्टवान् ।

५. प्राप्तवान् ।

६. प्रयोगवचनाच्चोद्गमैषा ।

७. क्रमनियमः संस्थानियमश्च ।

८. अग्नये ऽनीकबहुणाय प्रथमे ऽहनि यशुः सवनीयस्योपास-
न्ध्वः । तस्य दृष्ट्वैः षड्भ्यो लिख्यते^१ । यत्ते मनुयंदनीकं सुमित्रः ।
भद्रं ते अग्ने सप्तसिन्ननीकं । भद्रा ते अग्ने स्त्रनीकसंदृक् । अस-
न्नित्वे आहवनानि भूरि । अग्निं मन्ये पितरमग्निमापिम् । अस्या
देवस्य संसद्यनीके । इत्यग्नेरनीकवतः ।

९. द्वितीये ऽहनि यशुः सवनीयस्योपासन्ध्वो सांतयनगुणेभ्यः^१ ।

सो ऽपि षट्कः पूर्वसंप्रदायात् उच्यते । आ वो यनूद्वाहासो अद्य ।
सं यद्वनन्त मन्युभिर्जनासः । युष्मोतो विप्रो मरुतः शतस्त्री । अरा
द्वेदचरमा अहेव । अज्येष्टासो अकनिष्ठास एते । मिमातु धौर-
दितिर्वीतये नः । इति मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यः ।

१०. सवनीयस्योपालम्भ्यो माहेन्द्रसृतीये ऽहनि पशुः कार्यः ।
अस्य पूर्वाचार्योक्तः षट्कः । सचाहणं दाष्टपिं तुम्भन् । त्वं महौ
इन्द्र तुभ्यं ह वाः । महो महानि पनयन्त्यस्य । महौ उपो वावृधे
वीर्याय । युष्मस्य ते वृषभस्य स्वरजः । मह उपाय तवसे सुवृ-
क्तिमिति ।

११. विश्वकर्मां देवता अस्यां इति ।

१२. प्रथमे रथन्तरं द्वितीये वृहत्तृतीये वृहद्रथन्तरे । यादृशं
वृहद्रथन्तरपृष्ठ्यादेशेन शस्त्रं विहितं तादृशमवातिदिश्यते । एवं
यथापृष्ठ्यं शस्त्रमैकादिकं ।

१३. वाग्रन्दो नानार्थः अन्यस्मादन्यस्माच्च पाठिकादङ्गः स्तोत्रा-
णीह व्यहे कन्दोगवशादाह्रियन्ते । तथैव शस्त्राण्यपि भविष्यन्ति ।

१४. वाग्रन्दो विकल्पार्थः । यो विश्वजिद्वृहत्पृष्ठ उक्तस्त-
सृतीये ऽहनि सर्वेषु कल्पेषु विशेषशस्त्रं भवति ।

१५. विश्वजितो वा वृहत्पृष्ठादित्येतत्सौत्रामणे च भवति ।
पक्षे वैकादिकं वाग्रन्दात् ।

१६. सर्वकामस्य महायज्ञ उक्तः । प्रतिप्रयोगं च कामभेदो
नैकेन प्रयोगेण कामा इति । स यस्मिन् पक्षे आयुष्कामयज्ञो भवति

तस्मिन्पक्षे विद्यजितो वा दृष्टत्पृष्ठाच्छ्रुतं भवति । ऐकादिकं वा परिभाषितत्वात् ।

१७. स एतौ यज्ञक्राद्व अपश्यदितुत्यभिभूतौ इति^१ । तयोर्वितुत्यभिभूत्योर्विद्यजितो वा दृष्टत्पृष्ठाच्छ्रुतं भवति^२ । ननु च यद्विद्यजितो दृष्टत्पृष्ठस्य तदेनयोः श्रुतमिति (१४.३८.८) वक्ष्यत एव । ऐकादिकस्य पक्षे विधानार्थं वचनम् ।

१८. उत्सन्नयज्ञ इव वा एष यः स्पर्जिदिति (१४.४७.२) वक्ष्यति । तस्मिंस्पर्जिति विद्यजितो वा दृष्टत्पृष्ठाच्छ्रुतं भवत्यैकादिकं वा ।

१९. इयुवञ्चौ श्वेनाजिरावितीन्द्रवञ्चं च वक्ष्यति (१४.२२.४) । स एवेन्द्रवञ्च इत्येकः । तस्मिन्निन्द्रवञ्चे विद्यजितो वा दृष्टत्पृष्ठाच्छ्रुतं भवत्यैकादिकं वा ।

६.

१. श्वनासीरीयो हविर्यज्ञसोमो वक्ष्यमाणस्तस्यायं पुराकल्प-
रूपो^१ ऽर्थवादः ।

२. हविर्यज्ञं श्वनासीरीयं काममिव^२ विशेषवचनात् बह्वर्ना
यज्ञक्राद्वर्ना मध्यस्थितमेतं^३ कामसंपन्नियोग्यं^४ पर्यालोचनया दृष्ट-
वान् ।

१ A ins वक्ष्यति । २ A om श्वः । ३ A om यो । ४ C (orig.)
M कालमेव. D not quite legible. ५ C मध्या० । ६ C D कामसंपत्तिः
A संयति ।

३. तस्य संभारानाहरत्^१ । तेनेष्टवान् ।

४. तेन वर्तितयागः प्रतिष्ठां प्राप्नः ।

५. यत एवं पुराकल्पो ऽतस्तेन प्रतिष्ठाकामो यजमानो यागेन प्रतिष्ठां भावयेत् ।

६. शुनाघीरीयः पशुः भवनीयस्योपासन्धयः ।

७. सूर्यो देवता अस्या इति सौरौ ।

८. गवामियं संख्या न्यायात् ।

९. ददातीत्यनुषङ्गः । चिंशच्छब्दो द्वितीयान्तो गवां कर्म-
भूतत्वात् । प्रतिविभज्य दानयोगो ऽप्यहं दक्षिणा इति वचनात् ।

१०. चिख्यप्यहःसु प्रतिविभज्य दानं पूर्ववदक्षीमत्वात् ।

११. ददातीत्यनुषङ्गः सर्वत्र ।

१२. भवतीति वाक्यशेषः । अर्थवादार्थः^१ संख्योपन्यासः^२ ।

१३. च्छल्यं संपाद्यम् । तच्चाहोराचविभागे^३ विंशतिशतमहो-
राचाणि भवन्ति ।

१४. तदनया गीर्षख्यया^४ दैविकाहोराचपरिच्छिन्नमृतं का-
मोपभोगमाप्नोति ।

१५. प्रणाडिकादारेण संवत्सरमाप्नोति । दैवमेव संवत्सरं काम-
फलमुपमुञ्जे^५ ।

१ समाहरत् ought to have been marked with ३ in the edition of the text and the numeration of the other Sūtras altered accordingly.

१ □ अर्थवादः (२) । २ M संख्योपन्यास । ३ C D •भागो ।

४ A C D गीर्षखं । ५ C D देवं A संवत्सरः ।

१६. न ह वा संवत्सरात्कश्यन वहिर्धा कामो ऽस्तीति । अयं दक्षिणादानविधिविशेष उक्तः । प्रवृत्त्युपरोचनाय ।

१०.

१. स्रयुतौ ह्यविर्यञ्जिकानि चातुर्मास्यान्युक्तानि । तेषामेष पशुगुणविशिष्टानामिदानीं विधानं । महाकौषीतकिब्राह्मणाभिप्रायेण नाम्ना धर्मातिदेश इति तद्धर्मप्रवृत्तिः ।

२. गुणभूतस्यापि पशोरिहाम्रावैष्णवी च (६. १. २२) यस्त्यमाणस्येत्येतद्भवति ।

३. अपरेद्युः अपरे ऽहनि वैश्वदेवः पशुर्भवति ।

४. पशुपुरोलाग्रानन्तरं याः यस्मिन्पर्वणि चातुर्मास्यदेवतास्ताः सर्वा भवन्ति ।

५. पशोरथं पाशुकः । पशुपुरोलाग्रकः समासार्थः । तदीय-स्त्रिष्टकद्ववति । ननु च पशुर्यानि विभवादर्थं साधयन्तीति वचनादवाच्यमेतत् । नेत्युच्यते । पशुपुरोलाग्रार्थानामसाधकत्वात् । पशुर्यानीति विशेषणात् त्रिष्टकतस्य संस्पर्शित्वात् । कुतौ विभवः । पुरोलाग्रस्त्रिष्टकसमवाये ऽपीति (५. १८. १) चेत्त्रिष्टकेरवाच्यम् । पशुपुरोलाग्रस्थान्वायात्यानां चानङ्गत्वे ऽपि विशेषस्थानापत्तेः^१ पशुपुरोलाग्रतन्त्रं न्याय्यम् । इह^२ चातुर्मास्यानां प्राधान्यादैराजः^३ स्यात् । अध्वर्यवश्च यजमैषं कुर्वन्ति । तेषां त्रिष्टकद्वयस्तादिति हि (५. ११.

२४) कात्यायनस्य । तस्मादारम्भः । ननु चैवमन्यायः स्यात् ।
 नेत्युच्यते । नियमपरत्वात् । पूर्वकार्यनुविधानात् प्रैयाभावः^१ । सद-
 दर्शयारम्भः । ननु चैवं पशोद्याज्यभागयोः क्षतलाग्न्यायविरोधः ।
 द्रव्यसामान्याच्च पशोर्दधन्वन्तौ । श्रुतौ हि चातुर्मास्येषु सामान्यात्
 न्यायतः श्रुतेर्बहुलवत्त्वं । पूर्वकार्यनुविधानात् तु प्रैयाभावः । न
 चान्यायो नियमपरत्वाद्भूयसां त्वद्भानां करणादेव^२ एकादशप्रयाजा-
 दिविकारः । अयमग्निस्त्रामिगन्धः । अत्र पूर्वकारिवशात्प्रैयाभाव
 इत्यन्यायः^३ वचनपूर्वकत्वात्पाशुकः स्विष्टकृदित्यस्य सूचकः^४ सददा-
 ज्यभागयोश्च पूर्वकार्यनुविधानात् प्रैयाभाव इत्येतदप्युक्तमुक्तं । कुतः ।
 यथोक्तमविरुद्धमिति (५.११.२५) कात्यायनवचनाद्यथैव प्रसूतं
 वर्धिः प्रसूरो वा प्रथमजश्च^५ गौरित्येवमादिकं धर्मगतं पशुधर्माश्च
 विरुणद्धि । एवं सददाज्यभागावप्यविरुद्धौ तस्मात्सप्रैयावेव ।

६. न पशुतन्त्रे हवींषि चोद्यमानानि निगमान् लभन्त इत्ये-
 तदुक्तं यत्र प्रधानः पशुः । इह तु गुणभूते ऽपि पशौ तन्त्रवाङ्म-
 न्नात्तस्यात्^६ । चातुर्मास्यहविषां प्रधानानामपि तच्चानुप्रवेशः^७ । निग-
 मस्थानवर्जः । तेन निगमस्थानानां प्राप्तानां वाचनिकः प्रतिषेधः ।

७. पशुपुरोलाशमनु प्राप्तस्थायं प्रतिप्रसवः ।

८. हृदयशूलोपस्थानान्तं कर्म परिसमाप्यते । येषां शाखिनां
 सप्तदुद्धृतेष्वग्निषु साकमेधास्तेषां मैत्रश्चरुरदितये वेति कृत्वा हृदय-
 शूलोपस्थानं । येषां प्रतीष्टिविहारस्तेषां शाखिनां महाहविषो ऽन्ते ।

१ C D om. नु । २ C D om. एव । ३ C D अन्यायः । ४ A om. सूचकः ।

५ C om. ज । ६ A तस्य instead of तस्यात् । ७ C D M अनुविधेयः ।

८. वारुणमारुतौ पशू वरुणप्रधासेषु भवतः ।

१०. उत्तरे विहारे वारुणः पशुः । दक्षिणे मारुतः । तत्रो-
त्तरे यूपमुच्छ्रयन्ति पूर्वकारिणः । तथैवानुविधेयं । समानयूपौ
वा विशेषोपदेशादिति काठके ।

११. उत्तरयोर्दयोः पर्वणोः साकमेधशुनासीरीययोर्यथासं-
ख्येन माहेन्द्रशुनासीरीयौ पशू भवतः । इन्द्रश्च नः शुनासीराविति
पक्षौ अन्यस्याभावात् ।

१२. पूर्वाक्षादिषु काष्ठविशेषेषु स्थानशब्दः । चातुर्मास्येषु
यद्यदिष्टीनां स्थानं तत्तदेवात्रापि ।

१३. यथास्थानैव । इष्टित्वात्पूर्वेण आग्ने परिभाषार्थं वचनम् ।
तेन महायज्ञसौमिकादिषु च पिब्या यथास्थानैव ।

१४. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । यथा देवता चातुर्मास्येषु तस्यै-
तस्यै पशवो भवन्ति ।

१५. तत्कर्म व्याख्यातमेकादशिन्या । तथा तुल्यमित्यर्थः ।
तेन प्रतिपशु यूपा भवन्ति ।

१६. आनीकवतादयश्च पशवो महाहविषि भवन्ति । आग्ने-
यादयश्च यथोक्तदेवताः^१ ।

१७. अयमपरः पाशुकचातुर्मास्यप्रकारः ।

१८. ऐष्टिकैश्चातुर्मास्यैस्तुल्यमन्यत् । तेन पशुपुरोलागान्वक्ष्य-
श्चातुर्मास्यदेवता न भवन्ति ।

१८. अथशब्दः सांवत्सरिकचातुर्मास्याद्युपसंग्रहार्थः^१ । वाशब्दो विकल्पार्थः । अपिशब्दो यदि सांवत्सरिकाणि न शक्नुयादेतमर्थं प्रतिपादयति । एकशब्दः संख्यावाची । पर्वशब्दो वैश्वदेवादिकर्मवचनः । मुख्यकल्पाशक्तौ नित्ये ऽवश्यकर्तव्ये एतमपि पक्षं^२ कुर्यात् । एकस्मिन्पर्वणि तन्वाधिके अनाहुत्तानि हवींषि समानतन्त्रतया कुर्यात् । ऐन्द्राग्रे वा पश्चावेकस्मिन्पशुपुरोक्षाग्रानन्वक्षि सर्वाणि चातुर्मास्यहवींषि कुर्यादयं पक्षः ।

१०. इक्षोपक्षानादनन्तरं स्वतन्त्रैव पित्या भवति ।

११. व्यम्बकात्कर्मण ऊर्ध्वमनुधाजप्रभृति कर्म भवत्यैष्टिके । पशुना वा समानतन्त्रत्वे क्रियमाणे मनोतादि कर्म भवति ।

१२. यथादेवतं वा पशव इति सर्वपशूनि चातुर्मास्यान्युक्ता-
नि । तैष्वय दक्षिणाकल्पः । सौमिकैश्चातुर्मास्यैस्तुल्यदक्षिणानि भवन्ति ।

१३. याश्चातुर्मास्यदक्षिणा याश्च पशुदक्षिणास्ताभिः समान-
दक्षिणानि पाशुकानि^३ चातुर्मास्यानि भवन्ति ।

११.

१. प्रत्यवरोहणीयो नामैकाहः प्रतिष्ठाकामस्य यजमानस्य भवति ।

१ C (orig) •संहार्य, C (set b) D •संहार्य ।

२ A य

C D om पाशुकानि ।

१. संकल्पेन विहृतः संकल्पविहृतः । ज्योतिष्टोमधर्मयाही
ज्योतिष्टोम एव । केचिदेनं चातुर्मास्यसोमौत्सर्गार्थं मन्यन्ते ।
२. पशुबन्धो नामैकाहः पशुकामस्य यजमानस्य भवति ।
४. पशुबन्धो विशिष्यते षड्वीहिणा ।
५. एकादशसंख्याकस्तोमस्यार्थवादो ऽयम् ।
६. गुर्वक्षराणां गुरुवृत्तिं सर्वं गुर्वक्षरं वैष्टुभमेव विद्यादिति
भात्या^१ । वैष्टुभाः पशवः ।
७. पशुप्राप्तये एवंरूपः स्तोमः क्रियते ।
८. ऐन्द्रत्वानैष्टुभत्वात् द्वित्वाच्च निष्केवक्ष्यमस्तुतीधयोः ।
९. गव्यन्त इति सिङ्गेन गोसंस्तुतिः । तदेतस्याहो सिङ्गम् ।
पशुकामस्यैतदहः पशवस्य गावः ।
१०. एते एव निविह्वाने पशुकामसामान्यात् ।

१२.

१. अथग्रन्थो विशेषाधिकारायः । हविर्यज्ञसंख्यासामान्यात्
सुराद्रव्यविशेषाद्यविशेषः । अतःग्रन्थो हेतुर्थः । यस्मात्किञ्च तुल्यता
तैः पूर्वैः सह तस्मादुच्यते । सौचामण इति वक्ष्यमाणस्यैकाहस्य
नामधेयम् ।
२. पुराकल्पो ऽर्थवादायः । इन्द्रः किलायुष्कामस्तपस्तप्तवान् ।
३. ॥ ध्यानं कृत्वा एतं सौचामणं यज्ञक्रतुमाश्लोचितवान् ।

४. तस्य साधनद्रव्याण्याहरन् ।

५. तेनेष्टवान् ।

६. तेन घागं कृत्वा दीर्घायुत्वं प्राप्तवान् ।

७. उहेति निपातौ वाक्यपूरणौ । तं सौचामणमैन्द्रं भरद्वाजाय श्वपये जीर्णाय प्रोक्तवान् ।

८. वैशब्दो निपातो यस्मादर्घ्यं । अनेन सौचामणेनाहमिष्ट्वा दीर्घायुत्वं प्राप्तवान् त्वमयनेन यज येन दीर्घायुर्भवसीत्येवमुवाचेन्द्रो भरद्वाजम् ।

९. ह्यशब्दो विनिघट्टार्थीयः । तेनैव सौचामणेनेष्ट्वा भरद्वाजः सर्वमायुः प्राप्तः । षोडशोत्तरवर्षग्रतं पुरुषायुरिति ।

१०. वर्षग्रतं सायं जीवति यः सौचामणं वेद यथोक्तेन पुरुषकल्पेन विदित्वा यजते ।

११. तस्य सौचामणस्य रयंतरं पृष्ठं भवति ।

१२. संस्थानियमार्थं वचनम् ।

१३. अद्वानुसारेण दक्षिणा देयेत्यभिप्रायः ।

१४. तस्य सौचामणस्य चितृत्स्तोमकानि चीणि स्तोत्राणि भवन्ति ।

१५. चतुर्थपञ्चमषष्ठानि चितृत्स्तोमर्केभ्यः प्रथमेभ्यस्त्रिभ्यो ऽनन्तराणि ।

१६. सप्तमाष्टमनवमानि चीणि सप्तदशस्तोमकानि ।

१७. दशमेकादशदादशानि ।

१८. पूर्वस्मादुद्गततर उत्तरः । स चाधिक्येनोत्तरी । उत्त-

रक्षासाधुत्तरी चेत्युत्तरोत्तरी । तस्य भाव उत्तरोत्तरिता । तस्ये
उत्तरोत्तरिताया इति^१ तादर्थ्यं चतुर्थी ।

१८. उत्तरोत्तरोत्तरं दीर्घमायुः प्राप्नुयामित्याशिषि प्रत्ययः ।

१३.

१. तस्य सौचामण्याग्निः पशुर्लौहितेन वर्णेन विशिष्टः
धारयती च नेपी इत्येतौ पशू उपासम्भौ भवनीयस्य ।

२. इन्द्रसुचामदेवत्या वग्ना बन्ध्या गौः । अनुबन्ध्यायाः
संनिधावास्तव्या । एवंविधा अनुबन्ध्यापचतुष्ट्या । इमा मध्येन्द्र
स्तुभ्यं ग्रसि । चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रम् । इन्द्रः सुचामा खर्वा
अवोभिः । उपो जज्ञे वीर्याय स्तधावान् । अध स्मा ते वर्षण्यो
यदेजान् । तस्य वयं सुमतौ यशियस्येति प्रथमा । एता इन्द्रस्य
सुचाम्णः पद्वः ।

३. अनुबन्ध्या सौचामणी पशुमिस्तुष्टदेवत्या । नैर्द्धतः^२ सौचा-
मण्या अयगती न भवामीति ।

४. तस्य सौचामण्यायं क्रियाविशेषः । प्रातःभवनीयस्य पुरो-
क्षाग्रानन्तरं बाह्यतः परिधित आहवनीयमपनीयोपसमाधायाग्निं^३
तस्मिन्नेवाग्नौ सुरासोमेन प्रचरन्ति । सुरया प्रचरन्तीत्यर्थः । प्राग्नि-
देवत्येभ्यः स्विष्टकृद्भेदेन^४ ।

१ Δ तस्य उत्तरोत्तरितार्थमुत्तरोत्तरिताया M तस्यैव उत्तरोत्तरितायमुत्त० ।
२ congeci Δ नैर्द्धतं O नैर्द्धते M नैर्द्धते । ३ Δ om अग्निः । ४ Δ ददभेदेन ।

५. सावित्रं द्वादशकपालं पुरोस्तांशं निर्वपेत्तृतीयसवनीयान्पु-
रोस्तांशाननु ।

६. पूर्वं निर्वपेत् ।

७. पूर्वयोरनन्तरम्^१ ।

८. कृतव्याख्यानं पूर्वमेवेतत्^२ ।

९. हेतुत्वेनार्थवादोपन्यासः ।

१०. वैश्वदेवो निपातः । इन्द्रं सूचामाणं प्रति सौचामणी
संतिष्ठते यतः ।

११. हविर्यज्ञसंस्था सौचामणी । सोमयागः^३ सौचामणः ।
हविर्यज्ञसोमप्रकरणे सौचामणिकः संस्था^४ प्राप्नुमिष्यते । तामेवा-
र्थवादेन योजयति ।

१२. पूर्वमग्निष्टोम उक्तस्तमेव सौचामणं केचिदतिराचसंस्तं
कुर्वन्ति । एक इति विकल्पार्थम् ।

१३. एकविंशतिस्तोमं तं सौचामणं सर्वमेवेति । दृष्टपृष्ठ-
मिति नियमार्थम् । उभयसामानमिति च्छान्दोग्यकृतो विशेषः ।

१४. तत्स्थानन्तरोक्तधर्मस्य यद्विश्वजितो दृष्टपृष्ठविशेषणस्य
शस्त्रं तच्छस्त्रं भवति । तस्य दृष्टपृष्ठान्तरं पृष्ठमित्यर्थः । स्वस्ति नो
मिमौतामिति यस्मृषो^५ न भवति ।

१५. अथ अस्मिन्सौचामणे हविर्यज्ञाः सोमाः समाप्यन्ते ।

^१ C has in marg. the gloss यदि मध्य . भाषिप्रापमेतत् ।

^२ Δ पूर्ववत् ।

^३ C सोमयागस्योः ।

^४ CD संस्था । ^५ A यस्मृषो ।

यदुक्तमेवं पशवः पुरोलागाद्यान्वायात्यन्ते हविर्यज्ञेषु सोमेष्विति तत्सौचामणान्तं भवति^१ ।

१४.

१. देवाः पशुकामाः । हशब्दो निपातो वाक्यपूरणः । चतुरो मासान् व्रतं चरित्वा प्रकरणाद्वैचाग्रतम् । एतमुद्भिदाख्यं यज्ञक्रतुं दृष्टवन्तः ।

१. तेनोद्भिदा हतयागाः पशुग्राप्ताः ।

२. एतदत्र विधिवाक्यम् ।

४. उद्भिदा हतयागो यदि मन्येत चिरेण सौ पशवो भविष्यन्तीति तदा^१ मासचतुष्टयं व्रतं चरित्वा बलभिदा यजेत । अनेनार्थवादेनैतत् ज्ञाप्यते । पूर्वेषोत्तरेषावश्यमिति ।

५. एनं यजमानं चिममभिलषिताः पशव आगच्छन्ति ।

१५.

१. गोसवेन यागेनैकाहेन पशुकामो यजेत ।

२. एवंधर्मकेण गोसवेन । तत्रार्थवादः ।

३. स्वरूपतः ।

४. चतुर्प्यात्मामान्यात् ।

१ M adds येन सोषामस्था सख्येति लिङ्गान् सोषामस्थपि हविर्यज्ञस्यैषानां मध्ये भवतीति सापि भवति । २ C D om तदा ।

५. प्राप्त्यर्थम् ।

६. षट्त्रिंशत्सहस्राणि चासां ताः षट्त्रिंशत्सहस्रा बड्ग्रीहिणा विगोथ्यन्ते । गोसवस्येति पुनर्वचनादस्यैतच्छाखान्तरे दक्षिणाकस्यान्तरमस्ति ।

७. गोसवस्य दक्षिणात्वेन 'गवां संख्यान्यायतः ।

८. उक्त्यसंख्य इत्यर्थः ।

१६.

१. षतपेयो नामैकाहस्येन तेजस्कामो यजेत ।

२. दौशाणां परिमाणानियमे प्राप्ते नियमः । उपसदां तु द्वादशत्वं विधीयते ।

३. अङ्गुष्ठमध्यमपर्वणेति विवक्षितम् । तदेतेन मध्यमेनाङ्गुष्ठपर्वणा प्रमितमौदुम्बरं चमसं दारवं घृतस्य प्रतयेत्^१ ।

४. अयुजासु दौशासु घीरौदनं प्रतयेद्यथाक्रमम् ।

५. अत्रापि सोमस्याभिपुतस्य चमसो दक्षिणेति विवक्षा । उदुम्बर एव प्रकृतत्वात् । वचनात् प्राकृतस्य 'दक्षिणादानस्य निवृत्तिः । चतुरो मासान् प्रतं चरित्वा वसुभिदा यजेतेति निवृत्तिः ।

६. तं चमसमृत्तिजो गृहीत्वा षतं सत्यमित्येवं भुवन्तो भक्षयेयुः ।

१ C D M माष- D चक्ष्मासम्यायन । २ C प्रतयेत्याभूतिर्निमित्तं D •प्रतयेत्याश्र-
मितं । ३ A द्वादशस्य प्राकृतस्य दक्षिणानि० ।

७. भृभुवः स्वरिति वानेन मन्त्रेण भवयेयुः ।

८. समानं गोघं यस्यासौ सगोचः । स च ब्राह्मणत्वेन विशि-
यते । तस्मै सगोचाय ब्रह्मणे । ब्रह्मना ब्राह्मणयोरैक्यात्सगोचाय ब्राह्म-
णायेत्यभिप्रायः ।

९. निष्केवल्यमरुत्वतीययोः ।

१०. स्रतपेयाख्यमेतद्वहः । स्रतसिद्धे चैते सूक्ते ।

१७.

१. भूर्णामैकाहः । तस्यायमर्थवादः । प्रजापतिरिमं लोकमी-
षन्नित्येवमादिकः ।

१८.

१. भुवमन्तरिचलोकमीषन्त्यजेतैकाहिकेनेति विधित्तस्यायम-
र्थवादः । प्रजापतिरन्तरिचलोकमित्येवमादिकः ।

१९.

१. स्वर्णामैकाहः । तस्यायमर्थवादः । प्रजापतिरसुं लोक-
मीषन्नित्येवमादिकः ।

२. सप्तदशस्तोमाः खरसामान (११. ११. १) इत्युक्तम् ।

तेभ्यो व्याहृतियज्ञानां यथासंख्येन शस्त्राणि भवन्ति । यथास्तोमं
च यथासंख्येन । केषां चिच्छाखिनां स्तोमान्यत्वं तदपीथ्यत एव ।

३. आनुष्टुभानि निविद्धानानि न चैष्टुभानि^१ ।

२०.

१. शुक्रस्तोमो नामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेत । तच्चार्यवादः ।
सूर्यो ह तेजस्काम इत्येवमादिको ऽनुष्ठानप्ररोचमार्थः ।

२. प्राकृतदक्षिणानिवृत्तिः श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्मि-
द्ध्ये प्रकृतिं निवर्तयतीत्युक्तत्वात् ।

३. सप्रातरतुवाकमेतदहर्दिवाकीर्त्य भवतीत्येवमादिधर्मजात-
महर्वचमात्^२ ।

२१.

१. तीम्रसवो नामैकाहः स भवति प्रजया पशुभिस्तीम्रस्य
भवितुमिच्छतः ।

२. अयं तीम्र इत्येवमादिका कल्पजा चिष्टुप् पुरस्तान्मरुत्व-
तीयस्य ।

३. तीम्रस्याभिवयसो अस्य पाहि निविद्धानमित्येतावाचिष्के-
वच्ये विकारः ।

२२.

१. सूतसवो नामैकाहस्तत्र यज्ञो ज्योतिरग्निष्टोमः प्रथममाभिस्रविकमहर्भवति ।

२. स्रपतेः कुड्यकारस्यायं भवति । स्रपतिसवो नामैकाहः । गोसंश्रक्तमाभिस्रविकमहर्भवति ।

३. घामणीर्वैश्वस्तस्य घामणीसवो नामैकाहः । स आयुःसंश्रक्तमाभिस्रविकमहर्भवति ।

४. संदंमस्य अनुस्तोमस्य संदंमस्तोमौ द्वन्द्वनिर्दिष्टौ । पूर्व-
णेद्धोत्तरेणावश्यमित्येवमादि शाखान्तरीयान्धर्मानपेक्ष्य द्वन्द्वनिर्देशः ।
इपुस्य वज्रस्य इपुवज्रौ । श्वेनखागिरस्य श्वेनागिरौ । नृत्पुश्यान्त-
कस्य नृत्पुश्यान्तकौ । चुरवपिस्य ग्रीर्षच्छिस्य चुरवपिग्रीर्षच्छिदौ ।
महरेककः । श्वेन एककः । इत्यभिचरणीयाः । अभिचरणकार्य-
क्षमा इत्यर्थः । एतेषां सामान्यविशेषधर्मा इदानीमुच्यन्ते ।

५. निविद्धीयते यथोक्ते निविद्धाने । यस्ते मन्यो त्वया मन्यो
इत्येते मन्युसूक्ते निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्निविद्धाने भवतो लिङ्गकृते
इत्यर्थवादात् । त्वया मन्यो इति मरुत्वतीये दर्शमाणासो धृषिता
मरुत्व इति मरुत्वलिङ्गान् । यस्ते मन्यो इति निष्केवल्ये मन्युरिन्द्र
इतीन्द्रलिङ्गान् ।

६. आत्मसंरक्षणार्थमभिचर्यमाणस्य प्राकृतो ऽग्निष्टोमो भवति ।
किं तु यदेव पृष्ठमभिचारे यज्ञे श्रवः कुर्युस्तदेवतरेणापि कर्तव्यम् ।

७. द्युसंज्ञे ब्रह्मसाम दृष्टपृष्ठं भवति । तच्च योन्यनुगमनं कार्यम् ।

८. इतरेष्वभिचारयज्ञेषु अभीवर्ता ब्रह्मसाम भवति ।

९. शिखरैरिषुफलतोमरकर्णिकादिभिरायुधैः^१ सदस्त्रुजं यथा भवति तथा कुर्यात् ।

१०. कार्मुकाणि धनूंय्यारोपितानि संधामकर्मयोग्यानि^२ तानि शयाना अपि न मुञ्चन्तीत्यभिप्रायः । तत्कर्तृणामयमुपदेशो^३ रक्षणार्थं ऽपि तुल्य एव ।

११. बाणाः शरास्तदद्भिः शिखरैः^४ संधामयोग्यैराग्नीध्रमागारं छत्रं कुर्युः ।

१२. धन्वनामा दृक्षस्तन्मयानि धनूंषि आग्नीध्रशायिन उप-
श्रेते । संधामयोग्यानि तानि शयाना अपि न मुञ्चन्तीत्यभिप्रायः ।
तत्कर्तृणामुपदेशो रक्षणार्थं ऽपि तुल्य एव ।

१३. सौत्ये ऽहनि प्राधान्यात् । मयद्वचनात् शरपक्षाणि^५ ।

१४. सुवर्णसेफालिकावाचक इत्ये(१) गिरिमालक इति प्रसि-
द्धदृष्टो^६ बाधकस्तदवयव इभो भवति परिधयश्च ।

१५. वैभीदकः प्रसिद्ध एव । तदवयवो यूः कार्यः ।

१ C शिखरैर्मष्टफल, in marg श्वे instead of श्वे, om. आयुधै D शिखरे
मष्टक* om आयुधै । २ A om संधाम* ग्यानि । ३ C तत्कर्तृकाया D om
अपि । ४ C D शरास्तै संधामयोग्यैराग्नी- । ५ C D =शरवादि M शस्तादि ।
६ C सुवर्णसेफालिका भावभक्तितयाकतियाकतियाकतियाकति [वा] प्रसिद्धा । स
दृष्टो बाधक । D like C (with exception of the last कतियाकति [वा])
M corrupt Read =सेफा* ।

१६. उपतापो रोगः । स यासामस्ति ता उपतापिन्यस्तासां यदाज्यं तद्वाह्यम् ।

१७. अनुस्तरणी गौः । कस्यचिद्दहनक्रियायां^१ नियुक्ता या तदीयचर्म अधिषवणम् । अनुस्तरणीचर्म सोमाभिषवाधारौ भवति ।

१८. यजमानशवशरीरं^२ येन उद्धते अनसा तस्य मध्ये फलके ये अधिषवणफलके ते भवतः ।

१९. चमूग्रन्दः सेनावचनः । इह सत्त्वण्या समुदाये अशाने या आपः संस्तुताः संस्तुन्दिन्य आसते ताभिरद्भिर्वसतीवरौरामि-
अयन्ति ।

२०. परुषा इषवस्ते उताः प्रचिन्ता येषु ते उतपरुषा इषु-
धय उच्यन्ते । संपूर्णगराः । उपसमीपे पृष्ठे बद्धा येषां पुरुषाणां
त उपोतपरुषाः कर्तारः । अधिन्यधन्वान आरोपितधनुष्काः ।
लोहितोष्णीयाः कुसुमादिरक्तोष्णीयाः । असिबद्धाः असयो बद्धाः
वैस्त उच्यन्ते । एवंरूपाः प्रचरेयुः ।

२१. नेति निषेधः । इ इति निपातो विनिघट्टार्थः ।
एतमित्यभिचर्यमाणनिर्देशः । कश्चनेति निपातसमुदायः कश्चिद-
पीत्यस्य वाचकः । ईग्रीतेति प्रार्थनायां लिङ् । इयदित्यस्य परि-
माणमिप्रायम्^३ । स इत्यभिचर्यमाणनिर्देशः । अकारो निपात
आड्यर्थः^४ । एतदुक्तं भवति । "नैवैतमभिचर्यमाणं कश्चनाग्रासन्नपि
इत्यपरिमाणमन्वकालं द्वादशार्हं प्रापयितुं न कश्चित्पारयति ।

१ A तदचन० । १ C D om अच । १ C D इयदित्यपरि । ३ C D आड्यर्थे ।

४ C D न वैतम् ।

२२. नेति प्रतिषेधः । ह वा इति वाक्यपूरणे । न वैव^१ तं कश्चन स्तृणुते हिनस्ति य एतैः संदंशादिभिः प्रत्यभिचरति । प्रत्यभिचार उच्यते । यो ऽस्माकं नाशाय^२ विहितं विदधाति तत्तस्यैव भवत्वित्यनेन^३ कामसंयोगेन ।

२३. सदो नामैकाहः । प्रत्यभिचारतः^४ स^५ भवति । पाप्म-
गृहीतस्य च तदपस्तुत्तये ।

२४. अन्तसमीपवर्तिन्यः^६ उपोत्तमा इति । शस्त्रवज्रवाद्भव-
जनं । चशब्दादुभयकामसंयोगे ऽपि^७ ।

२५. उपसदो नामैकाहः । स प्रजाकामस्य यजमानस्य भवति ।
पशुकामस्य च प्रयोगान्तरेण युक्तः ।

२६. उपजायन्त इत्ययमस्य विशेषको धर्मः । शस्त्राणां या
उपोत्तमास्तासामनन्तरमभ्यधिकास्तदेवत्यास्तच्छन्दस्का उपजायन्ते ।

२३.

१. ऋषभो नाम वक्ष्यमाणक एकाहस्यस्यायं पुरस्तात्पुराकर्त्तव्यो
ऽर्थादत्वेनाभिधीयते । देवासुराः समयतन्नेति देवाश्चासुराश्च ते
देवासुराः । ते परस्परं संग्रामं प्रति यत्नं कृतवन्तः ।

१ C नैवै० D नैवैव तं । २ A नाशयति हितं विदधाति □ नाशाय विहि० ।
३ C भवत्वित्यनेन । ४ A =चर० I prefer the subst. ५ C D स च ।
६ C D उपोत्तमा, समीपवर्तिन्य, उपोत्तमा इति शस्त्र० । ७ C D संयोगो ऽपि ।

१. ते देवा यत्ता दृहस्यतिं पुरोहितमुपाधावन्त उपगतवन्तः^१ ।
किमर्थं पुरस्कृत्य । उपजानीहि तं यज्ञक्रतुम् । उपज्ञा प्रथमत
उपलब्धिरभिमीयते । तदर्थं देवा दृहस्यतिमुक्तवन्तः । तमुपजा-
नीहि यज्ञक्रतुं येनेद्वा वयमसुरानभिभवेमहीति ।

२. स दृहस्यतिर्विध्यमाणकनृपभाष्यं यज्ञक्रतुं दृष्ट्वा तु उपलब्ध-
वानित्यर्थः ।

४. तेन ऋषभेणेद्वा देवा असुरानभवन् जितवन्तः ।

५. तेन ऋषभाख्येन यागेन दियतो भ्रातृभ्यान् शत्रून् अभिवि-
तुमिच्छन्त्यजेत ।

६. पञ्चदशसोमस्याहः सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमानो भवति ।
तदस्याह ऋषभरूपं ककुदमिव सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमानो
ऽभ्यधिकत्वेन ।

७. निष्कवेत्यमहत्ततीययोर्धयासंख्येते निविज्ञाने भवतः ।

८. ऋषभकनृपभग्नद्वयोरेकार्थत्वात् ।

२४.

१. व्योम^१ नामैकादशस्थस्य पुराकल्पो ऽर्थवादः ।

२. तेन व्योमाख्येनैकाहेनेद्वा सूर्यस्तेज आप्तवान् पुराकल्पः ।
सांप्रतमपि तेजस्कामस्तेन यजेतेत्यभिप्रायः ।

^१ C D कर्षं A omits from. तं यज्ञक्रतुं to उपजानीहि । २ C (rec. l.)

३. सप्तदशस्तोमस्याङ्ग एकविंश आर्भवः पवमानो भवति ।
तत्रार्थवादः ।

४. द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चतवस्तयो लोका एष
एवैकविंशो य एष तपतीत्येवमेकेन विंशस्तदेनमादित्यं स्वेनैकविंशेन
रूपेण समर्धयति^१ ।

५. इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोः । इन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य
मज्जेति निष्केवल्यमस्तुततीययोर्निर्विद्वाने भवतः ।

६. नैघण्टुकेन^२ सूर्याभिव्याहारेण लिङ्गेनैवाङ्गो रूपसंपत्तिः ।
स सूर्यः पर्युक्तं वरांसीति इकारान्तः पादः ।

२५.

१. विराण् नामैकादशो ऽन्नाद्यकामस्य । तस्यायं पुराकल्पसंरूपो
ऽर्थवादः ।

२. प्राप्तवानन्नाद्यं वसिष्ठः ।

३. वसिष्ठानुष्ठानात् प्रशस्तेन ।

४. वसिष्ठ्यवमामो माध्यन्दिनस्य पवमानः पञ्चदशभिः पञ्चद-
शभिः^३ स्तोत्रियाभिः । इतराणि दश स्तोत्राणि त्रिष्टुप्तोममि-
तानि^४ । एताः स्तोत्रियाः संख्यया विंशतिशतम् ।

१ The Comm. on 4 is om in A C D एकैवविंशस्तदे. M एकैव ।

२ A om. न । ३ once om. in A.

४ A • स्तोमक • (orig)
D स्तोत्रियाणि instead of स्तोत्राणि ।

५ स एकाहो विरालाख्यो दशत्वेन सामान्येन विराजमभि-
संपद्यते ।

६. फलार्थवादो ऽयम् । न फलविधिरुक्तत्वात्फलान्तरस्य ।

७. अक्षरवैराजे इति संज्ञाकरणं शास्त्रसंन्यासद्वारार्थम् ।

२६.

१. अत्रैव खराद् नामैकाहः खाराज्यकामस्य । तस्यायं पुरा-
कल्पसंरूपो ऽर्थवादः ।

२. तत्खाराज्यं प्राप्तवामिन्द्रः ।

३. फलविधिरयं । खाराज्यमुच्यते ज्ञातिश्रेष्ठ्यं वा^१ ।

४. एवमेतच्चतुर्विंशतिशतं श्लोचियाणाम् ।

५. पूर्वोक्ता विराजं चतस्रो ऽतिथ्यन्यतिरेचयन्ति ।

६. चतसृभिरतिरिक्ताभिः ।

७. पूर्ववदचाप्यक्षरवैराजे निविद्वाने भयतः ।

२७.

१. उशनसोमो नामैकाहस्तस्यायं पुराकल्पेन संरूपो ऽर्थवादः ।

उशनाः शुक्रः कवेः पुत्रः काथः । स किंशानुराणां पुरोहितो
बभूव ।

२. ईच दर्शनांकनयोः । एवं^१ पर्यालोचितवान् । कथं पुन-
स्तेन यज्ञक्रतुनेद्वा पाश्मानमपह्न्यामित्येतच्चित्ते छतवान् ।

३. साध्यसाधनसंबन्धेन^२ परिदृष्टत्वात् ।

४. तेन यागेनेद्वा पाश्मानमपहतवान्^३ ।

५. अस्य विधिः । उग्रना च काव्य इत्येवमादिकः सर्व एव
शेषः ।

६. अनेनैव यजेतेति वाक्यशेषः । उदरं जलोदरमिति प्रसि-
द्धम् । इतिकर्तव्यतामिदानीमाह ।

७. अस्य चितृस्तोमकं प्रातःसवनं भवति ।

८. ब्रह्म चितृङ्गक्तिमाहचर्यादित्युक्तम् ।

९. सह दशभिः सदशः । दशकाः सोमा इत्यर्थः । माथ-
न्दिनः सवनाभिधानम् ।

१०. दशसामान्येन विराट्संपदो ऽयंवादः ।

११. चितृस्तोमकं तृतीयसवनम्^४ ।

१२. अपहतवान् ।

१३. एते निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्वयामंख्ये निविद्धाने भवतः ।

१४. उग्रनवती सूक्ते द्वे अप्युक्ताभ्यां सिङ्गाभ्याम् ।

१ A •मपोरिष पर्या• ।

१ 3 and 4 are om in A.

२ C D साध्य A साधि ।

३ A om 10 11

२८.

१. उत्तरो ऽयमुग्रनस्तोमो वक्तव्यस्तस्यायमर्थवादः । पूर्वेष्वो-
त्तरेणावश्यमिति नियमादुत्तरमुत्तरमुग्रनस्तोमं यजकतुमुग्रना-
ययत्^१ ।

२. प्राप्तवानित्यर्थः ।

३. विधिवाक्यमेतत् ।

४. चिष्टस्तोमकं प्रातःसवनमथ । तत्रार्थवादः ।

५. भक्तिषादृष्यात् ।

६. सद्यको माध्यन्दिने सवने स्तोम^२ इत्यर्थः ।

७. दृष्टत्वसामान्येन विराट् । विराट्त्वसामान्येनाज्ञायम् ।
विविधदीप्तिहेतुत्वादज्ञाद्यस्य ।

८. चिष्टस्तोमकं तृतीयसवनम् ।

९. उक्तार्थमेतत् ।

१०. माध्यन्दिने सवने विराट्मन्वद्धमन्त्रार्थं तदुभयतस्त्रिवृता
ब्रह्मणा सद्यवत्परिगृह्यात्मनि स्थापितवान् ।

११. माध्यन्दिने सवने विराट्मन्वद्धमन्त्रार्थं तदुभयतस्त्रिवृता
ब्रह्मणा सद्यवत्परिगृह्यात्मनि स्थापयति^३ ।

१२. इह सूक्ते निष्केवल्यमस्तुतीये भवतः । उग्रना यत्सहस्ये-
रयातं वरिवस्यमुग्रने काव्यायेति ।

१ A om ३० A २ A om माध्यन्दिने स्तोम इत्यर्थः । ३ C D सद्यवत् ।
४ C D सद्यवत्परिगृह्यत् । ५ A om II.

१३. विविधो नामैकाहो ऽप्येवंस्तोम एव । एवंशब्देनोशन-
स्तोमस्य निर्देशः । अक्षाद्यकामस्येति फलसंबन्धनिर्देशः ।

१४. निविद्धाने विविधस्य ।

१५. विविधस्यायं दक्षिणाविशेषः । सहस्रं गवां अथ्यशतं च
दक्षिणा भवति ।

२६.

१. कुलायो नामैकाहस्तस्यायं पुरस्तादर्थवादः । देवेषु देवानां
मध्य इन्द्राग्नौ अहंश्रेयसे विवदेयाताम् । अहं श्रेयानहं श्रेयानि-
त्यहंश्रेयसम् । तस्मिन्नहंश्रेयसे ।

२. ते देवा एवमुक्तवन्तो यद्येताविन्द्राग्नौ एवं विवदित्येते
कृतमलक्षोभं दृष्ट्वाभिभवित्यन्ति नो ऽसुराः ।

३. उपजानीम उपलभामहे^१ तं यज्ञक्रतुं येन कृतेनैताविन्द्राग्नौ
संश्रमयेमहि । संश्रमं^२ सांगत्यमुच्यते । परस्परसंवित् ।

४. ते देवा एतं यज्ञक्रतुमुपलभवन्तः । इन्द्राग्न्योः कुला-
याख्यम् ।

५. तेनेन्द्राग्न्योः कुलायाख्येनैकाहेन संश्रमनं संविदं कृतवन्तः ।

६. यं वा चक्षियं पुरोधास्यमानो ब्राह्मणः स्यात् यं वा
ब्राह्मणं चक्षियः पुरोधास्यमानः स्यात् य च ब्राह्मणस्य कुलायेन
संयजेयाताम् ।

७. सद्य यजमानावेकेन क्रतुना ।

८. यत्यासेन भवतः ।

९. भक्तिवादेनैवमुच्यते ।

१०. तस्मात्त्रिवृत्पञ्चदशौ कर्तव्यौ ।

११. तिष्ठा हरौ रथ आ धुज्यमानेति मस्यतीयम् । तस्य
ष्टुप्ति यो अभिभूत्योजा इति निष्केवष्ट्यम् ।

१२. ऐन्द्रे सूक्ते । अग्नेः पिबेति अग्निर्न शृङ्गकमित्यग्निमती ।

३०.

१. विराट्स्वराजं वदन्पुराकल्पमाह । मित्रावरुणयोरेकौ
वैराज्यमैच्छदन्तः स्वराज्यम् ।

२. मित्रावरुणौ दृष्टवन्तौ ।

३. भिन्नकामयोरेक एव क्रतुर्वचनसामर्थ्यात् ।

४. निविद्धान् भवत इति वाक्यशेषः ।

३१.

१. ज्येष्ठस्तोमो नामैकादशो भवति कनिष्ठकुलीनस्य । कनिष्ठ-
कुले जातस्य ज्येष्ठमिच्छत इत्यभिप्रायः ।

२. सप्तदशभिः स्तोत्रियाभिर्वद्धिष्यवमानः कार्यः ।

३. एष एकप्रभृतीनां स्तोमामां सप्तदशो ऽथधिकत्वाज्ज्येष्ठः ।

४. यज्ञमुखे बद्धिष्यवमाने ।

५. एते ज्येष्ठ्याभिधाहारे जनिष्ठा उय इत्यक्षरसामान्यात्
प्र वः सतामिति ज्येष्ठशब्दात् निविद्धाने भवतस्तदेतस्याहो रूपम् ।

३२.

१. दुराग्रनामैकाहः शाखान्तरे द्विनामा षड्वहिरण्यो दूष्णा-
ग्रथेति । आत्मलाभं शत्रुपराभवं चेच्छतो भवतीत्यर्थः । अर्थवादा-
द्विधिसुन्नीयमाना (!) व्याख्या^१ कर्तव्या । समयतन्नेति संपूर्वा यतिः
सप्रामार्थं यज्ञे वर्तते । तस्मिन्सति ते देवा दृहस्यतिं पुरोहितमुपा-
धावन्निति^२ । दृहस्यतेरुपाधावनक्रियायाः कर्म^३ । दृहस्यतिशरण-
मुपागता^४ इत्यभिप्रायः^५ ।

२. उपजानीहि तं यज्ञक्रतुं यज्ञकर्म । येनेद्वासुरा नान्ववेयु-
र्नाभिभवेयुरित्येवं वदन्त उपाधावन् ।

३. स दृहस्यतिर्देवानुग्रहाय दुराग्रनामानं शाखान्तरे षड्व-
हिरण्यनामानं दूष्णाग्रनामानं चैतं यज्ञक्रतुमपश्यत् ।

४. परावरयोगे चेति ज्ञाप्रत्ययः ।

५. ततो ऽनन्तरं वै देवा अभवन्परासुराः । पराकृता असुरा
येस्ते तथा^६ ।

१ A अर्थवादादुद्दिश्यति येषो बोध्यः विधिः C (orig.) D om य ।

२ C D repeat दृहस्यतिमुपाधावन्निति । ३ O (orig.) A दृहस्यतिरुपाधावनः

O (sec. b) D क । ४ A C D दृहस्यति । ५ C D इत्यर्थः । ६ the comm.

on this Sutra is om in C D M

६. अनेन यजमानः स्वात्मना परास्य द्रैष्यो भवति । भवनं भावः प्राधान्यमुच्यते न सत्तामाचमम् । पराभवन्ति श्रववः पराभवन्ति यजमानश्रववो य एवं वेद ।

७. कृष्णपक्षे सूर्यदेवत्येष्टिः पूर्वाह्णे कार्या । प्राप्तस्य पूर्वस्थानुवाद उत्तरार्थः । [श्रुपराभवकामस्य मासं सौर्याचन्द्रमसौभ्यामिष्टिभ्यां यजेतेत्याद्यज्ञायनः^१] । प्राग्दीक्षणीयाया^२ इयमिष्टिः । सामिके प्रागिष्टकापशोः । समुदायाद्गत्वादस्या ऋत्विग्वरणं क्रत्वङ्गत्वान् ।

८. इष्टिस्थान्द्रमसौ तस्मिन्नेवाहनि राघौ ।

९. याज्यानुवाक्ये प्रधानस्य चन्द्रमसः । विधुं दद्राणं समने बहूनामिति पुरोनुवाक्या । नवोनवो भवति जायमान इति याज्या । चन्द्रमसमावह । स्वाहा चन्द्रमसम् । अयाद् चन्द्रमसः । चन्द्रमा हविरनुपतेति ।

१०. सौवर्णः सौर्याकारो^३ दक्षिणा पूर्वस्थानिष्टौ सौर्याम् । शतवलिदिति प्राप्ते यच्छतवलि इति वचनं तद्य केवलमाहुतिमात्रं शाखान्तरान्मानसंख्यापि ज्ञातव्या ।

११. उत्तरस्थां चान्द्रमस्यामिष्टौ चन्द्राकारो राजतः शतवलो दक्षिणा^४ ।

१२. दृहतृष्ठं भवति । भारद्वाजमिति श्रुत्यर्थं वचनम् ।

१ The words in brackets are not given by C D M. १ C D सौर्या ।

२ C D सौर्याकारो । ३ C D राजतः शतवलिचन्द्राकारो दक्षिणा चान्द्रमस्या ।

१३. भारद्वाजे एव । पिबा सोममभि तमु छुहीति । पूर्व-
स्थोत्तमामुत्सृजेत् ।

१४. पूर्वाक्तानां शतवलानां त्रिंशतं त्रिंशतं प्रतिस्तोत्रं दद्यात् ।

१५. अयं विकल्पस्तावच्छतवलीयुक्तां स्तोत्रेस्तोत्रे स्तुते त्रिंशतं-
त्रिंशतं दद्यादित्यनेनैव । दक्षिणाकाले तु द्वादशशतं^१ देयमेव ।
थावद्वा यजमानो हिरण्यस्येच्छेदिति यजमानवचनाच्च प्रतिपहीता ।
हिरण्यवचनमविकारार्थम् ।

३३.

१. अपचितिः पूजा । तेनापचितिकामो यजेतेति विधिः ।
ज्ञेयो ऽर्थवादः ।

२. वहिष्यवमानो माध्यन्दिनस्य ।

३. व्यत्यासं भवन्ति ।

४. व्यत्यासमेव ।

५. चिण्वस्तोमक आर्भवः यवमानो भवति ।

६. आग्निमारुतं स्तोत्रम् ।

७. तस्यापचितेर्गायत्रीमभि स्तोत्रियासंख्याभिः प्रातःसवनं संति-
ष्ठते । अपचितिकामस्य अपचिती राजयज्ञ इत्येक इति । अप-
चितेरेवं स्तोमविधिः । वहिष्यवमाने चतुर्विंशतिस्तोमसंख्या^१
गायत्री । दधोराज्ययोस्तिष्ठत्यश्चदशयोस्तुर्विंशतिः । सापि संप-
द्यते । अपरथोरपि दधोरेवमेव ।

८. प्रातःसवनमाह्वयमान्येन ।

९. तेन गायत्रीसंपद्विगेषेण वसुध्वपचितिं कुर्वन् । स प्राप्तवानपचितिम् ।

१०. गायत्रच्छन्दसो ब्राह्मणा भक्तिसाहचर्यात्^१ । तेनायमिति प्रत्यक्षमेवेष्टं पूज्यमानं ब्राह्मणैर्दर्शयति । तथा चायं पूज्यत एव ।

११. चतुर्विंशो माध्यन्दिनः पवमानः । सप्तदशैकविंशानि घृष्टानि । तत्र त्रिष्टुषंख्या परिकल्प्या^२ एकातिरिच्यते^३ । मध्येकेनान्यच्छन्दो भवतीति त्रिष्टुषेव ।

१२. सवनभाज इति कृत्वा ।

१३. रुद्रेष्वपि पूजां प्राप्तवानिन्द्रः ।

१४. यथा पूर्वं भक्तिसाहचर्याद्ब्राह्मणा गायत्रच्छन्दस एव चविषास्त्रिष्टुषच्छन्दस इति इहापि भक्तिवादेन द्रष्टव्यम् ।

१५. तेनायमिन्द्रो भक्तिसंपत्तिविगेषेण चविषेष्वपि पूजां लभते ।

१६. पिणव आर्भवः पवमान एकविंशमग्निष्टोममाम । तत्र जगतीसंख्या परिकल्प्या ।

१७. सवनमाह्वात् ।

१८. तेन जगतीसंपद्विगेषेण आदित्यापचितिं कुर्वन्नादित्येव्यपीन्द्रो ऽपचितिं प्राप्तवान् ।

१ A भक्तिसाहचर्याद्ब्राह्मणा गायत्रच्छन्दसः । तेनाय- is the beginning of a Sūtra in A. २ A C M परिकल्प्या । ३ A दृष्टव्यम् ।

१९. भक्तिवादेन ।

२०. तेन भक्तिसाहचर्येणैन्द्रो विक्षपि पूजां लभते ।

२१. इति ब्राह्मणम् ।

२२. संपत्त्या ।

२३. तेन संपद्विशेषेण विश्वेषु देवेष्विन्द्रः पूजां प्राप्तवान् ।

२४. तुर्यत्वसामान्यात् ।

२५. तेन सामान्येनायमिन्द्रः शूद्रेष्वपचितिं लभते ।

२६. अश्वयुक्तो रथो ऽथरथः । खड्गस्य विकारः खाड्गः स चास्मै^१ कवचस्य खाड्गकवचः । एवं वैयाघ्रपरिच्छद आर्चीपाशङ्गो द्वैपधन्वधिः श्यावाश्व एषा दक्षिणा भवति ।

२७. इति यजमानस्य कामः । अपचितिमता पूजावता रूपे-
णापचितिं पूजां प्राप्तवानिति पूजाकामस्याथमपचितिनामा यज्ञः ।

२८. एते इन्द्रशब्दाभिव्याहारे निविद्वाने भवतः । तदेत-
स्याङ्गो रूपम् ।

३४.

१. तेन लिपिकामो यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादः ।

२. एषा दक्षिणा अस्मिंस्त्रिपिनामि एकाहे ।

३. लिपिर्दीप्तिस्तामाप्रवानीतिकामस्त्रिपिना यागेन यज-
दत्तयः ।

४. दमा उ त्वा पुरुतमखेन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य मन्त्रेत्येते नैघ-
ण्डुकेन नाम्ना सूर्याभिव्याहारे निविद्धाने भवतः ।

५. तत्सूर्याभिव्याहाररूपमेतदहरित्यर्थः ।

३५.

१. दृष्टिनामैकाहस्तेन दृष्टिकामो यजेतेति विधिः । ग्रेषो
ऽर्थवादः ।

२. अवगतार्थम् ।

३६.

१. आदित्यनामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेतेति विधिः । विधि-
ग्रेषत्वेनान्यो विधिस्तावक एवार्थवादः ।

२.^१ एते आदित्याभिव्याहारे निविद्धाने भवतः । एतदेवा-
स्याक्तो रूपम् ।

३७.

१. स्वर्गनामैकाहस्तेन स्वर्गकामो यजेतेति चोदना । ग्रेषो ऽर्थ-
वादः ।

^१ The Comm on 36, 2 and on 37 II om, in A. Mom, the Comm,
from 33-33

९. इन्द्र सोमं सोमपत इन्द्रं स्तुवेत्येते निविद्धाने भवतः ।
तदेतदिन्द्राभिव्याहारलक्षणमेतस्याङ्गो रूपम् ।

३८.

१. देवाद्यासुराश्च देवासुराः । ते संघामार्थं यत्नं कृतवन्तः ।
ततः ।

२. ते देवा असुराणां जयसाधनमिच्छन्तो बृहस्पतिं पुरोहि-
तमुपगतवन्तः । उपगम्यैतदुक्तवन्तः ।

३. भगवन्बृहस्पते तौ यज्ञकत्वा उपजानीहि प्रकाशय धाम्नां
साधनाभ्यामसुरान्वितुत्याभिभवेमहि जयेमेत्यर्थः ।

४. स बृहस्पतिरेतौ वितुत्यभिभूतिमामानौ संघयज्ञौ^१ अप-
श्यत् ।

५. तानसुरान्वितुत्तिना यागेन वितुत्य अभिभूतिना देवा
अभ्यभवन् ।

६. तस्य वितुत्तिनाजो यागस्य षट्संख्याका ऊर्ध्वास्त्रिवृत्पञ्च-
दशसप्तदशैकविंशचिणवचयस्त्रिंशाः पृथ्व्यस्तोमाः । षट्संख्याका आ-
वृत्तास्त्रयस्त्रिंशचिणवएकविंशसप्तदशपञ्चदशचिदृतो विष्वञ्चो व्यस्ता
भवन्ति । यतो विष्वञ्चो वै भूत्वा वितुदन्ति तदस्य वितुत्ते रूपम् ।

७. अस्यापि शास्त्रोपदेशात् । पूर्ववदेवार्थवादाय स्तोमवचनम् ।

८. दृष्टपृष्ठस्य विश्वजितो यच्छस्त्रं तदेनयोर्विनुत्त्यभिभृत्योः
शस्त्रं होतुर्होत्रिकाणां च भवति ।

३६.

१. राशिश्च मरायश्च द्वावेकादौ संचातयज्ञौ माहीनः^१ ।
यज्ञोऽयमहीनः । अघ्राद्यकामस्याघ्राद्यकामयोर्वा भवतः ।
२. समूह्ये धावुत्तमौ कन्दोमौ ताविह भवतः ।
३. दक्षिणे देवयजने स्त्रीणां गवां सहस्रं दद्यात् ।
४. पुंसां गवामुत्तरे सहस्रं ददाति देवयजने ।
५. प्रायणीया क्रयस्थार्यात् । अदीक्षितेष्टस्य विभवात् ।
दष्टकापशवस्य दिगुणाययनदत्तात् ।
६. एवमेव तथाग्रहणात् ।
७. वैमाचयोरनूचीनगर्भता न संभवति ।
८. विघ्नो नामेकाहः । स पाश्चान्नमपजिघांसमानस्य द्विपन्तो
ऽसूयवस्त्रांश्चापजिघांसमानस्य भवति ।
९. शाशब्दो विकल्पार्थः । प्राकृताभ्यां मह विकल्पो भवति ।
१०. अयमेवैकाद्वो भ्राष्टयमपहन्तुमिच्छतः ।

४०.

१. साद्यःक्रसार्थवादो ऽयम् । आदित्याश्चाङ्गिरसश्च वै किल स्पर्धां कृतवन्तः ।

२. स्वर्गगमने ऽहंपूर्विका स्पर्धा ।

३. तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः स्पर्धमाना आदित्येभ्यः प्रोचुः । प्रोक्तवन्तः । कथम् । श्वः सुत्या नो ऽस्माकं याजयत न इति । तेषामङ्गिरसामग्निर्दूतो ऽभवत् ।

४. त आदित्या एवमुक्तवन्तो यद्येतेऽङ्गिरसः पूर्वं यक्ष्यन्ति तत एते पूर्वं स्वर्गलोकं गमिष्यन्ति । किमत इत्यत आह ।

५. ततो ऽस्मानसुरा अभिभविष्यन्ति इति पूर्वस्वर्गगमनोपायाकाङ्क्षिणो बभूवुः ।

६. तं यज्ञक्रतुमुपलभामहे येनाङ्गिरोभ्यः प्रकान्तयज्ञेभ्यो ऽपि वयं पूर्वं यजेमहीत्येवमादित्या ऊचुः ।

७. त आदित्या एतं साद्यःक्रसंज्ञमेकाहं यज्ञक्रतुमपगन् दृष्टवन्तः ।

८. तेन साद्यःक्रेण कृतयागा आदित्या अङ्गिरोभ्यः पूर्वं स्वर्गलोकं गतवन्तः ।

९. एष एव प्रयोगविधिः । शेषो ऽर्यवाटः ।

१०. अस्याङ्गः ।

११. नियमार्थं वचनम् ।

१२. उक्तं पूर्वच ।

१३. मंथानियमार्थं वचनम् ।

१४. यवभूमिकायां तत्सखायां वेदिः कर्तव्या^१ प्राकृतेनैव प्रमाणेन । तथा च कात्यायनः । ग्रीहीन्यवान्वा वनस्पतीनिति (२२. २. ४२) ।

१५. यव यवान्गृह्णन्ति^२ सा उत्तरवेदिः कार्या । यत्र चोत्तर-वेदिस्तत्र यवमर्दनं । ये वेदिमभितस्तानुत्तरवेदिदेशे गृह्णन्तीति तन्मन्त्रान्तरात् ।

१६. लाङ्गुल्यष्टिर्यूपः कार्या भवति ।

१७. यवकस्तापिः सस्ययूनधस्यपालत्वेन^३ कार्यः ।

१८. तस्यैव यजमानस्य गृहादसतीवर्या पाह्याः ।

१९. सोमप्रवाकरयेषु दृतयो दधिपूर्णा आरोप्यन्ते । तेष्वारो-पितेषु रथा वनीवाह्यन्ते ।

२०. वनीवाहितेषु दृतिषु यदुत्पद्यते नवनीतं तत्परिष्कृतं सर्पिर्भूतमाज्यं कार्यं । तेन प्रचरन्तीति^४ सहायं द्वितीया प्राप्तानु-वादस्यायम् ।

२१. अक्षयुक्तो रथ इत्यथरथः । सोमं प्रचरन्तीति सोमप्रवाकः । तदाह्विताः प्राचर्यकानामन्त्रयेयुः^५ ।

२२. सर्वविप्रकृष्टान्योजनावरात्पूर्वयोजनात्^६ ।

२३. प्राकृताया निवृत्तिर्दक्षिणायाः ।

१ C = भूमिकायां (क over the line) न सखायां (over the line या) वेदिः In marg. सस्ययूनधस्यपालत्वेन भूमिकार्यं तत्सखायां वेदिः । २ C यव यद्विद्वन्ति, D यव यवादिभवति । ३ A यून कदम्बः । ४ C प्रचरिष्यतीति । ५ A om. the comm on this Sutra. ६ A = सामूह्यं C D = वरा सर्वेषां Doubtful.

१४. अपराह्णे प्राप्ताया अपवादः ।

१५. स्वस्याः स्वस्या वृत्तेरीषदभ्यगता सभ्या^१ सद्यःकन्याः कर्तव्याः ।

१६. असंभाव्यमानत्वात्प्रवर्ग्यस्याभावः^२ ।

१७. तिस्र उपसदो ऽत्र पराचीरनावृत्ताः कर्तव्या इत्यभिप्रायः ।

१८. अग्नीषोमीयस्य पशोः स्थाने ऽग्नीषोमीयदेवताकः पुरो-
स्तामः कार्यः ।

१९. सवनीयस्य पशोः काले स्थाने चयो ऽपि पशवो ऽग्नी-
षोमीयसवनीयानूबन्धाः समानतन्त्राः कर्तव्याः^३ ।

२०. आश्विनदेवताका वशा प्राकृताया अनूबन्धायाः स्थाने
कार्या ।

२१. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । मैत्रावरुण्यः पयस्यायाः प्रकृति-
वत्तात्तया यजेत ।

२२. अथो अपि च पूर्वप्रक्रान्तमनुप्राप्त एवं कुर्यात् ।

४१.

१. एषैव उत्तरस्यापि साद्यःकस्य पूर्वोक्ता एव विधा विधिः
प्रकार इत्यर्थः^४ ।

१ A सभ्या C ससकन्य कर्तव्या । D सकन्या कर्तव्या M सद्य सभ्याः कर्तव्याः ।
२ □ (in marg) सभ्या । ३ Comm. or 29 is om in A and partly
in M. ४ □ विधिः विधा प्रकार □ om. प्रकार इत्यर्थः ।

२. अथवादार्थं वचनम् । तेन चितृत्सोमा न भवन्ति सर्व-
स्मिन्नहनि ।

१ वहिष्यवमानमाध्यन्दिनाभंवा ।

४. यान्यन्यानि स्तोत्राणि तानि चितृत्सोमकानि भवन्ति ।

५. मध्याविशेषमाह ।

६. कामार्थं वचनम् ।

७. वेदिर्भवतीति वाक्यशेष ।

८. उत्तरवेदिर्भवतीति वाक्यशेष ।

९. धवकलापिवत् ।

१०. ईजानकुलोना एव ।

११. माध्वरयो विशेषवचनात् ।

१२. पदशब्दो विभागवचन । पूर्वोक्तस्याध्वनो योजनस्य

भागवय सोमप्रवाको गच्छेत् ।

१३. वडवाश्वेत्येको ऽर्घ्य^१ । प्राकृताया दक्षिणाया निवृत्ति ।

४२.

१ एवेवोत्तरस्यापि साद्यकस्य । प्रथमस्य साद्यकस्य यदिधान
तदिष्यते ।

२ धवोर्वरा वेदिरित्येवमादिक पूर्वोर्घदुक्त तद्विकल्पते ।

३ चयो ऽपि पवमानाद्यतुर्विधा ।

४. इतराणि स्तोत्राणि त्रिष्टुप्स्तोमकानि ।

५. संख्याविशेषः ।

६. पोलग्रं ग्रहं भवतीत्यभिप्रायः ।

७. प्रथमो ऽनुक्तीः । द्वितीयः परिक्रीः । तृतीय उक्तीः ।

एवमेते त्रयः साद्यःकाः । तद्यदि कस्यचिद्यजमानस्य द्विषन् भ्रातृभ्यः
ग्रहो ऽनुक्रमेण^१ यजेत तत इतरः परिक्रिया यजेत । परिक्रिया
चेच्छत्रुः तत इतर उत्क्रिया यजेत ।

८. एकत्रिकस्य त्रिकैकस्य एकचिकत्रिकैकौ । ताभ्यां ब्रह्मवर्च-
सकामो यजेत । द्वादशौ सोदनैक्यात् ।

९. एकस्यामृचि स्तोत्रं गीयते^२ । ततस्त्रिष्टुप्स्वन्यत् । एवं द्वादश
व्यत्यासं । एवं प्रथमस्य स्तोत्राणि भवन्ति ।

१०. त्रिष्टुप् स्तोत्रम् । तत एकस्याम् । एवं द्वादशविपर्ययेण^३
स्तोत्रविन्यासः ।

११. षट्सु स्तोत्रेष्वष्टादश । इतरेषु षट्सु षट् । एवं चतु-
र्विंशतिः स्तोत्रियास्तुतार्थवादः ।

१२. अष्टाचरेस्त्रिभिः पादैः ।

१३. जपात्फलावाप्तिदर्शनात् ।

१४. तदाभ्यामेकचिकचिकैकाभ्यां साधनाभ्यां तेजो ब्रह्मवर्चस-
माप्नोति ।

१ I propose अनुक्रिया. C M D अनुक्रमयेण A •क्रमेण A C ग्रहो ।

२ C •स्तोत्रं गीक्रियते M स्तोत्रं गीक्रियते । ३ A विपर्ययोर्यस्यो ।

१५. दावयेतौ दचकृत्प्रमत्तौ भवतः । दचकृत्प्रमित्येतस्यां चो-
दनायामेतच्छ्रुत्वा प्रतीयेतैकादिकं वा दचकृत्प्रमित्येतदुक्तम् ।

१६. अभिजिदेकादः अभिमुख्यस्य जेतुमिच्छतो भवेत् ।

१७. विश्वजिदेकादो विश्वं जेतुमिच्छतो भवति ।

१८. अतिरात्रसंख्यावित्यभिप्रायः । इन्द्रयज्ञो दिवचननिर्देशात् ।

१९. अवयुत्यवादः सुत्यर्थः ।

२०. उक्त्यस्योचनस्यसंपन्नौ भूत्वेत्युक्त्यसंज्ञास्तुतिरवयवद्वारेण ।

२१. प्रत्यतिष्ठतामित्यनुपपन्नः ।

४३.

१. नृजिज्ञामैकादः ।

२. तेन यागेन नृक्षितवान् ।

३. तेन नृक्षेतुमिच्छन् यजेतेति प्रयोगवाक्यं विधिः । येषं

उर्थवादः ।

४४.

१. वृत्तनाजिज्ञामैकादः । वृत्तनेति संध्याम उच्यते । तमादि-

पति यः स वृत्तनाजः । अज गतिचेपणयोरिति स्मरणात् । वृत्त-

नाजः शूरः ।

१ ■ अवयुत्यवादः सुत्यर्थः (वा in marg) M अवयुत्यवादः सु. D अवयुत्य-
वादः सुत्यर्थः । १ The Comm. on these Sūtras is given here according to the division of A, which makes three Sūtras while C D give it without interruption. २ om in D

४५.

१. सचाजिन्नामैकाहः । तेन सचाजं जेतुमिच्छन्त्यजेतेति चो-
दना । श्रेयो ऽर्थवादः । सचाजः सदोजेता । सचा त्वं पुरुष्टुतेति
सिद्धात् । सत्येन वा जेता । सचाशब्दस्य सत्यनामसु पाठात् ।

२. प्रथमात्पाठिकात् व्यहान्माध्यन्दिनेषु सवनेषु । यथासंख्येन
चिह्नपि नृजित्पृतनाजित्सचाजित्सु निविद्धानानि कार्याणि निवि-
द्धानानीति वचनात् । नाहं भुवं तच्च निविदौ ऽभावात् ।

४६.

१. धनजिन्नामैकाहः । तेन धनं जेतुमिच्छन्त्यजेतेति चोदना ।
वाक्यश्रेयो ऽर्थवादः ।

२. अहर्वचने सांघातिकधर्मगद्धानित्यर्थम् ।

४७.

१. स्वर्जिन्नामैकाहः । तेन स्वर्जंतुमिच्छन्त्यजेत । स्वरिति स्वर्ग
उच्यते । तत्प्राप्तिर्जयः ।

२. उत्सन्नः स उच्यते येनोपरि^१ सता प्राप्यते राज्यं श्रेष्ठं वा ।
श्रेष्ठयज्ञः स्वर्जितित्यभिप्रायः । उता न महीदंघिन इति (?)
प्राधान्येन दर्शनात्^२ । उत्सन्नयज्ञ इव वा शय यदयमेध इति
महत्ययमेधे दर्शनात् ।

४८.

१. महामतीयमहः सर्वजिज्ञामैकाहः । तेन सर्वं जेतुमिच्छ-
न्यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादो विधुद्देशस्य स्तावकः ।

२. अहर्हयं सांघातिकधर्मशद्धानिदृत्यर्थम् ।

४९.

१. उज्जिज्ञामैकाहः । तेन सर्वमुज्जिगीपन्यजेतेति विधुद्देशः ।
शेषो ऽर्थवादो ऽस्यैव स्तावकः ।

२. एकं महत्ततीयमपरं निष्केवल्यम् ।

३. उदरन्त उन्नूर्वयाणमित्येताभ्यामुदसी सूक्ते । तदेतस्याङ्गो
ह्यपम् ।

५०.

१. उपहयो नामैकाहः । तस्यायं सुराकल्पसहपो ऽर्थवादः
कर्तव्यताविधुद्देशस्य स्तावकः ।

२. अरवो ऽसुराः । एवंनामानो ऽसुराः मखसंशक्ता धति-
सशक्ताश्च । तान्मसालावृकेभ्यो मर्कटेभ्यः प्रायश्चित् । अर्पितवान् ।
न केवलं धिग्गीर्षाणं त्वाङ्गमहनत् ।

३. तमिन्द्रं ब्रह्महेति कृत्वा सर्वाणि भूतान्यभ्याक्रोशन् । तदा-
क्रोशपराणि बभूवुरिन्द्रं प्रति ।

४. स इन्द्रो देवेभ्यः पार्थतो वेदिःकृत इव चचार ।

५. ते देवा एवमूचुर्यद्यमिन्द्र^१ एवं पार्थतद्यरिष्यत्यभिभवि-
यन्ति नो ऽसुराः ।

६. उपजानीम तं यज्ञकतुं येनैनमिन्द्रमुपाकयेमहि । उपा-
कानं संसर्गः । संसृजेमहीत्यर्थः ।

७. ते देवा एतमुपहव्याख्यमेकाहं यज्ञकतुं यज्ञकर्म अपगन् ।
दृष्टवन्तः । तेनैममुपाकयन्त समसृजन्त ।

८. तेन यज्ञकतुमा उपहव्याख्येनावरुद्धो राजा राज्यभष्टो
यजेत राष्ट्रमवजिगीषन् राज्यं कर्तुमिच्छन्नित्यर्थः ।

९. अवगच्छति देव^२ भ्रात्रोत्येवेत्यभिप्रायः ।

१०. यथोक्तलिङ्गाभ्यां हतशब्दाभ्यां तदती सूक्ते निष्केवल्य-
महत्वतीयथोर्निविद्धाने^३ ।

११. उपहव्यसंज्ञस्य तद्भूतवद्रूपम् ।

५१.

१. कृते ऽप्युपहव्ये भूतानि तमिन्द्रमभ्याक्रोशन्नेव ।

२. अग्निष्टुतो ऽयमुपक्रमः । अनहर्जातता मूलनक्षत्रे जन्म ।
तेन वा । पापरूपा अलक्ष्मीस्तया वासाधुवादः^४ । एताभ्यां निमि-
त्ताभ्यामग्निष्टुत्कार्थः । अभिशङ्खमानं याजयेदिति च श्रुत्यन्तरात् ।
अनिष्टता^५ च निमित्तम् ।

३. स इन्द्रो अग्नये सर्वाणि सवनानि प्रदत्तवान् ।

४. तस्येन्द्रस्याग्निः सर्वांमनहर्जाततां मूलनक्षत्रजाततां सर्वां च पापीमलक्ष्मीमसाधुवादहेतुं दत्तवान् ।

५. सो अग्निष्टुता यजेतेति विधिः । शेषो अर्थवादः । आस्तां तावद्यजनम् । य एवं वेद तस्यापि अद्वावतो अग्निः पापीमलक्ष्मीमनहर्जाततां च निर्दहति ।

६. यस्यैतेन—the Commentary from this Sūtra up to XIV 52, is wanting in all M SS.

५२.

३. विनिधुक्तामन्तरा उत्तराश्वतसो अश्वावाकसूक्तस्य स्थाने भवन्ति ।

४. अग्ने दिवः सूतुरसि प्रचेता इति याज्याव्यस्य । प्राकृताया निवृत्तिः परिभाषितत्वात् ।

५. उप त्वा जामयो गिर इति वायव्यस्य स्थाने द्वयः । ऐभिरग्ने दुवो गिर इत्येन्द्रवायव्यस्य । कस्ते जामिर्जनानामिति मैचावत्पणस्य । न योरुपन्दिरस्य इत्याश्विनस्य । अग्निर्वृचाणि जह्न-
नदित्येन्द्रस्य । अग्ने सुतस्य पीतय इति वैश्वदेवस्य । अग्ने धृतप्रता-
चेति सारस्वतस्य । इत्येतानि प्रथमवृत्तानि ।

६. अग्ने विद्येभिरग्निभिरिति याज्याया प्रथमवृत्तान्ते यदिति ।
प्राकृताया निवृत्तिः परिभाषितत्वात् ।

७. कसे जामिर्जनानामिति स्तोत्रियः । कया ते अग्ने अङ्गिर इत्यनुरूपः ।

८. मैत्रावरुणस्यैव माध्यन्दिने सवने एतावेव स्तोत्रियानुरूपौ विपर्यस्तौ भवतः ।

९. अग्निर्दृचाणि जह्नदित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ ब्राह्मणा-
च्छंसिनो भवतः ।

१०. अग्निर्मूर्धां दिवः ककुदित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ, अष्वा-
वाकस्य भवतः ।

११. अर्चन्तस्त्वा हवामह इत्येतत्सूक्तं मैत्रावरुणस्य भवति ।

१२. अर्चन्तस्वेत्येतस्योत्तरं सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति ।

१३. अग्ने धृतप्रताय त इत्येता पलच्छवाकस्य भवन्ति ।

१४. मैत्रावरुणादयः स्वाभिःस्वाभिरन्याभिर्यजन्ति ।

५३.

१. अग्निं वो देवमग्निभिः सजीया इत्येता द्यौ उच्चैय-
मानेभ्यो ऽनुब्रूयात् ।

२. प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वमित्येताः सप्त प्रस्थितानां
यान्या भवन्ति ।

३. उत्तरे मरुत्वतीयस्य यान्यानुवाक्ये भवतः ।

४. विशोविशो वो अनियिमिति प्रातिपदस्तृचः । तमग्ने
यज्ञानामित्यनुरूपः । एतौ मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ ।

५. इन्द्रनेदीयब्राह्मणस्यत्ययोः स्थाने ।

६. अग्निं न मा मयितं सं दिदीपः । तमग्ने प्रथमो ऽङ्गिरा
ष्टपिः । प्रकृत्यैव पूर्वा इत्येता एकपातिनीनां स्थाने ।

७. अग्ने स क्षेपदृतपा ष्टतेजा इत्येतच्चिविद्वानं भवति मरु-
तन्तीये शस्त्रे ।

८. पूर्वोक्तस्योत्तमा याज्या भवति ।

५४.

१. पाहि नो अग्न एकयेति स्तोत्रियः प्रगाथः । पाहि नो
अग्ने रक्षस इत्यनुरूपः प्रगाथः । एवं निष्केवल्यस्य तौ भवतः ।

२. प्र ते अग्ने हविष्मतीमियमिति धाय्या कर्तव्या ।

३. एता वो अग्निं नमसेति धाय्यानन्तरः प्रगाथो भवति ।

४. यथा होतर्मनुषो देवतातेति निविद्वानं कार्यम् ।

५. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति याज्या भवति ।

५५.

१. अग्निमग्निं वो अग्निगुमिति स्तोत्रियः प्रगाथः । अग्ने जरि-
तविंशतिरित्यनुरूपः प्रगाथः । एतौ ब्राह्मणाच्छंसिनो भवतः ।

२. स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ क्रमेणाच्छावाकस्य भवतः ।

३. एते मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानां क्रमेण प्रगाथा
भवन्ति ।

४. तेषामेव क्रमेण यज्ञस्त होतरित्यादीनि भवन्ति ।

५. त एव मित्रावरुणादयस्तेषामेव सूक्तानामुत्तमाभिस्त-
माभिः क्रमेण यजन्ति । याज्या उत्तमाः कुर्वन्तीत्यर्थः ।

५६.

१. एते आदित्ययज्ञस्य पुरोनुवाक्यायाञ्चे भवतः ।

२. एता उज्जीयमानेभ्यो ऽनुब्रूयात् ।

३. नवभ्यो द्वे उत्तरे हारियोजनस्य स्थाने भवतः ।

४. त्वामग्न च्छतायव इत्याद्याः सप्त प्रस्थितानां याज्या भवन्ति ।

५. एति प्र होतेति पुरोनुवाक्या । अस्या एवोत्तरा याज्या
साविष्ययज्ञस्य ।

६. भवत इति वाक्यशेषः^१ ।

७. स्थाने भवन्तीति वाक्यशेषः ।

८. पूर्वोक्ताभ्य^२ एव उत्तरास्तिस्र आर्भवस्य ।

९. आर्भवीभ्यस्तिसृभ्य उत्तराद्यतस्य चक्षो द्यावापृथिवीयस्था-
न्नायक्रमेण ।

१०. त्वमग्ने ऋविणोदा इत्यस्याः पूर्वाः षडैश्वदेवस्य भवन्ति ।

११. स्थाने भवतीति वाक्यशेषः ।

१२. स्थाने भवतीति वाक्यशेषः ।

१३. समिद्धो अग्निर्दिवि ओषिरश्वेदिति तिस्रो भवन्येक-
पातिनीनां स्थाने ।

१४. पञ्चजनीयायाः स्थाने तदद्य वाच इति भवति ।

१५. यज्ञेन वर्धत जातवेदमिति याव्या । अनथा यजति
क्षोता परिभाषितत्वात् ।

५७.

१. स्थाने भवतीति वाक्यशेषः ।

२. पाठक्रमेणैवोत्तरा सौम्यस्य स्थाने भवतीति ।

३. एषा रौद्राः स्थाने भवति ।

४. एतन्मादतस्य स्थाने ।

५. आ नो यज्ञं दिविस्पृशमिति स्तोत्रियः । आ नो वायो
महे तत इत्यनुरूपः प्रगायः । एतौ अग्निष्टोमसाम्नः स्थाने भवतः ।

६. वाग्रब्धौ विकल्पार्थः । नित्यौ वा स्तोत्रियानुरूपौ भवतः ।
नित्यौ प्राज्ञताबुध्यते ।

७. अस्वमे सधिष्टवेत्येतास्त्रिस्त आपोहिष्ठीयास्थाने भवन्ति ।

८. तं देवा बृध्रे रजसः सुदंसमिति वैश्वदेव्याः स्थाने । उत
नो ऽहिर्बुध्न इत्येतस्याः ।

९. इमम् पु वो अतिथिमुपबुध्नमित्येतास्तिस्रः । तत्र द्वे
देवानां पत्नीनां स्थाने^१ । उत्तरे द्वे राकायाः स्थाने^२ ।

१०. ऊवे वः सुद्योत्मानमित्येतास्त्रिस्तो ऽवरपत्नीनां स्थाने ।

११. त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिं गृणीष इत्येतास्त्रिस्तः पैचीणां स्थाने ।

१ A has only एतासां पतन्यसां स्थाने । २ C D om. उत्तरे स्थाने ।

१९. कथा ते अग्ने शुचयन्त आयोरित्याद्यास्त्रिस्तो घामीनां स्थाने भवन्ति ।

१२. मयीघदीं विष्टो मातरिश्वेत्येतास्त्रिस्तोः स्वादुष्किलौघानां स्थाने ।

१४. मयीघदीमिति तिसृभ्य उत्तरे उत्तरयोः स्थाने ।

१५. एवाग्निर्गतमेभिर्घृतावेति परिधानीया कार्या ।

१६. ग्रहाणां विकारपक्षे उक्तो धर्मः । तस्याग्नेया ग्रहा भवन्ति । आग्नेयः पुरोरुचः सर्वमाग्नेयमहरिति^१ । एतस्मिन्पक्षे अविहृतेषु ग्रहेषु यः प्रकृतेर्विकारः स उच्यते । तिष्ठा चरौ रथ आयुज्यमानेति मरुत्वतीयम् । तस्य छुहि यो अभिभूज्योजा इति निष्केवल्यम् । नियमत एते निविद्धाने भवतः ।

१७. वाग्ब्रह्मो विकल्पार्थः । अग्न्याग्निरेतसो वै हिरण्यमित्यर्थवादात् ।

१८. अग्न्याग्निरेतसो वै हिरण्यमित्यर्थवादात् ।

१९. परिसमाप्याग्निष्टुतं ततो ऽग्निष्टोमः कर्तव्यः ।

२०. उत्थाय चाग्निष्टोम इत्यस्यावश्यकर्तव्यतार्थो ऽर्थवादः । औन्नस्यं ह्येदम् इत्यस्याङ्पूर्वस्य लटि रूपम् । आवृत्त्यते सर्वाभ्यो देवताभ्य उच्छिद्यत इत्यभिप्रायः^२ । अग्निष्टुता यजेत सर्वाग्नेयेन तस्माद्वश्यं तेनाग्निष्टोमः कार्यः ।

५८.

१. इन्द्रसुक्ष्ममैकाहस्तेन बलकामो यजेतेति विधिः । शेषोऽर्थवादोऽस्यैव स्तुत्यर्थः ।

२. इन्द्र सोमं सोमपत इन्द्रस्तवेत्येते । यद्विकारेऽपि वचनादेवमेव विकाराभावात् ।

५९.

१. सूर्यसुक्ष्ममैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेतेति चोदना । शेषः पुराकल्पस्वरूपोऽर्थवादो विधिग्रेयत्वेनार्थवान् ।

२. इना उ ता पुरतमस्तेन्द्रस्तवेत्येते । तस्य सौर्या यद्वा भवन्ति । सौर्यः पुरोदचः सर्वं सौर्यमहरिति^१ श्रुतपथवचनात् । तेषामेवार्थविकारो^२ नास्माकं शस्त्रेषु वचनाभावात् ।

६०.

१. वैश्वदेवसुक्ष्ममैकाहः । तेन प्रजातिकामो यजेतेति विध्युद्देशः । शेषोऽस्यैव स्तावकोऽर्थवादः ।

२. यद्विकारेऽपि न शस्त्रे उत्तरकल्पनावचनाभावात् ।

१ C यद्वो(०) विकारे D यद्वोविकारे । २ A -स्वरूपीऽर्थवादी विधिग्रेयत्वेनार्थवान् D -वादो विधिग्रेयत्वेनार्थवान् C शेषः । पुराकल्पस्वरूपार्थवादो विधिः । ग्रेयत्वेनाथे वादात् । ३ M यद्वदिति C om See 57, 16 ■ C D M तेषामेवार्थवि ।

६१.

१. तेन ब्रह्मवर्चसकामो यजेतेति विधिः । ग्रेपो ऽर्थवादः ।
२. सतसृषु स्तोत्रियासु बहिष्पवमानो भवति ।
३. होतुर्होत्रकाणां च अष्टास्वष्टासु स्तोत्रियास्वाज्यानि भवन्ति ।
४. द्वादशसु स्तोत्रियासु माध्यन्दिनः पवमानो भवति ।
५. होतुर्होत्रकाणां च पृष्ठानि षोडशसुषोडशसु भवन्ति ।
६. विंशतिसंख्यासु स्तोत्रियास्वार्भवः पवमानो भवति ।
७. सतुर्विंशतिस्तोत्रियाकमग्निष्टोम सोम भवति ।
८. सामान्तरूप्यो यो^१ विकारः स पूर्वाक्तः ।

६२.

१. इदानीं वक्ष्यत इति वाक्यशेषः ।

२. मरुतः पुरा अनपिसोमपीथा अकृतसोमपाना इत्यर्थः ।
 एवंरूपा आसुः । ते यत्रेन्द्रं मरुतः पुपुवुस्तदेनानिन्द्रः सोमपीथे
 अन्वाभेजे अन्वाभक्तवान् । पुपुवुरिति पवमानमिन्द्रस्य कृतवन्तो
 निमित्ते ।

३. स य इति वाक्यपूरणौ उद्देशप्रतिनिर्देशौ । अनपिसो-
 मपीथः पिता पितामहो वा यस्य सोम न पिबेत् यश्च मरुतां
 सप्तोक्तां सायुज्यं चेच्छुः सोमेन यजेत ।

४. पञ्चशरदीये धर्मविशेषः । पञ्चोवाणः प्रजनने समर्थाः
अनङ्गाद्यः पञ्च शरदः पञ्च वर्षाणि मरुद्भ्यः प्रोचिताश्चरन्ति ।
तत्त्वकपवमानान्यत्र(?) नियुञ्जते^१ । षष्ठे शरदि सवनीयस्योपालमयाः
कर्तव्याः ।

६३.

१. वक्ष्यमाणा उच्यन्ते इति वाक्यशेषः ।
२. अविस्त्रोमसंज्ञस्यपिणानुष्ठितत्वात् । प्रशस्ततास्योच्यते ।
३. तेन कृतयागो गोप्तम अपिर्ब्रह्मवर्चसं प्राप्तवान् ।
४. उपरितनैः पञ्चभिः संबन्धेषु प्रत्येकफलश्रवणेष्विति ।

६४.

१. भरद्वाज ऋषिः किल वलार्थी तप उपसदादिकं कृत्वा
एतं यज्ञकर्तुं दृष्टवान् ।
२. प्राप्तवान् ।
३. विधिरयम् । श्रेया फलश्रुतिः ।

१ The reading of A is given above C D तन्व (or तन्व) कपवमानान्यत्र
M तन्वकपवमानाः The passage is doubtful.

७१.

१. वक्ष्यमाणं उत्क्रान्तिर्नाम क्रतुः । सोऽतिरात्रसंस्थो भवति । तच्छेषत्वेनायं वक्ष्यमाणवादः ।

२. इन्द्राविष्णू महता तपसा त्वं यज्ञक्रतुमुत्क्रान्तिमंजकमपश्यताम् ।

३. तेनोत्क्रान्तिनेष्टा ताविन्द्राविष्णू स्वर्गं लोकमुत्प्लुत्याक्रमताम् ।

४. एवं फलसंबन्धेन^१ कार्यं । फलश्रवणात् । इतरे तु फलाश्रुतेरौचिता शङ्कये^२ ।

५. इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोरिति महत्वतीयम् । द्यौर्न य इन्द्राभिभूमार्य इति निष्केवस्यमेते निविद्धाने भवतः ।

६. विष्णुन्यङ्गे विष्णुलिङ्गे । इन्द्राविष्णू वै स्वर्गकामावित्येकदेशलिङ्गितमेतच्छाक्तो^३ रूपम् ।

७२.

१. मित्रावरुणयोरश्विनोर्ब्राह्मणस्तोमः । वसूनां ब्राह्मणस्तोमः । महतां ब्राह्मणस्तोमः । साध्यानां ब्राह्मणस्तोमः । आप्यानां ब्राह्मणस्तोमः । विश्वसृजां ब्राह्मणस्तोमः । भूतकृतां ब्राह्मणस्तोमः । ज्येष्ठानां ब्राह्मणस्तोमः । मध्यमानां ब्राह्मणस्तोमः । कनिष्ठानां ब्राह्मणस्तोमः । एवमेते दश ब्राह्मणस्तोमाः । प्रायश्चित्तार्थं प्रत्येकं कर्तव्याः ।

१ A अथ फलसंबन्धि ।

२ Doubtful C तेवचित्ता शङ्कये ।

३ C (orig.) •द्विवेकत• alt to •द्विनवेकत• ।

२. चतुर्दशस्तोत्रियाकः स्तोम एतेषां भवति ।

३. विष्टुरिति विलम्बयन्त्र^१ उग्रदामाजीर्णोद्यच्छुः । संप्रतोदः
महं प्रतोदेन संप्रतोद उच्यते । प्राणकेनैतावता विंशति रथैः ।
अन्यद्रज्ज्वादिकं^२ न भवति । सेपुधन्वा । सह दपुणा धन्व यस्मि-
नसौ सेपुधन्वा रथः । धन्वशब्दो नकारान्तो धनुःपर्यायः^३ ।

४. एतेषां देवगणानां पूर्वपदानां प्रात्यस्तोमानां समूल्हाद्ग्र-
ात्राच्छस्त्रं भवति । समूल्हग्रहणं ब्यूल्हनिवृत्त्यर्थम् ।

७३.

१. एवमेव स्तोमदक्षिणाशस्त्रं यत्पूर्वमुक्तं भवति ।

२. पूर्वोक्तमेव स्तोत्रदक्षिणाशस्त्रं च । नाकसदोऽपरे नव
ज्ञाः । न तेषु प्रात्यस्तोमशब्दः । [तेषामपीदमेव स्तोत्रदक्षिणाशस्त्रं]
च शाखान्तरीयाः^४ ।

३. चपासमुखतरं^५ एकः प्रथमः । अनन्तरं मपुरोलाग्नौ द्वितीयः ।
निष्टुमवन्ततीयः । नक्षत्रमवन्ततुर्थः । चक्रमवः पञ्चमः । भूमिमवः
३ः । श्रोत्रधिमवः षष्ठमः । श्रोदनमवो^६ ष्टमः । वनस्तिसवो^७

१ Corrected A विलम्बयन्त्रपदानाम् । M विलम्बयन्त्रपदानाम् । C D विलम्बय-
त्पदानाम् । २ 'A' इत्यादि । C D (?) इत्यादिकं M इत्यादि । ३ C D धनुध ।
A om the words from तेषाम् to शस्त्रं and has only रथैः शाखान्तरीयाः ।
C D चपासमुख एकः । ४ C श्रोदनि ।

नवमः । केनचिद्योगेन शाखान्तरीयाष्ठेताभिः । एतेषामपि ऋतूनां
पूर्ववत्स्तोमदक्षिणाशस्तम् ।

७४.

१. स्तुतिरूपो^१ ऽयमर्थवादः । प्रजापतिः किल परमेष्ठो प्रः ;
छाकामस्तपःक्रियानन्तरमेतं यज्ञफलमपग्रह्णममहः ।

२. प्रजापतिः प्रतिष्ठां प्राप्तवान् ।

३. अः ऋद्धिदक्षिणादरे ।

७५.

१. षड्स्तोमा अनन्तरमुच्यन्ते ।

२. षड्स्तोमानां नामानि वचनाधारेण । स्तुत्यर्थो ऽर्थवाद
पठेते भवन्तीति प्रदर्शनार्थम् ।

३. विध्यर्थो ऽर्थवादः ।

४. प्रत्येकमष्टःशब्दवचनात् । एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

७६.

१. वक्ष्यमाणा अन्नाद्यकामस्य । तत्रायमर्थवादः ।

२. उक्तो ऽर्थवादः ।

६. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यमेतत् ।

७७.

१. उत्तरे ।

२. सुत्यर्थो ऽर्थवादः ।

३. एवमन्त्याका अर्धमासस्तोमाः^१ ।

४. अर्थवादो ऽयं सुत्यर्थः ।

५. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यम् ।

७८.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः ।

२. तैर्नक्षत्रस्तोमैस्तोजस्कामो^१ यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादः ।

७९.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः ।

२. अर्थवादो ऽयं विधिस्तावक्तः ।

३. विधिरयम् ।

८०.

१. वक्तव्या इति वाक्यशेषः ।

१. एतावन्तः संवत्सरे सुहृता भवन्ति । तावत्संख्याकाक्षेपां स्तोमाः ।

३. विधिप्ररोचनार्था फलश्रुतिः ।

४. एतावान्विधिः । शेषो ऽर्थवादः ।

८१.

१. अनन्तरा एव वक्ष्यमाणा उच्यन्ते ।

२. तैरहितिकामो यजेतेति विधिः । शेषः स्तुतिरूपो ऽर्थवादः^१ । संवत्सर एतावन्तो निमेषा भवन्ति । सुहृता एव दशभिर्गण्यन्ते ।

८२.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः ।

२. निमेषा एव दशभिर्गण्यन्ते । एषां संवत्सरध्वंसीनां संख्या भवति ।

३. अर्थवादो ऽयम् ।

४. विधिरेषः । शेषो ऽर्थवादः स्तावको ऽस्य ।

८३.

१. उत्तरे ।

२. चतुर्णां दिशां चत्वारः सोमाक्षैरनन्तकामो यजेतेति विधिः । अन्योऽर्थवादः ।

८४.

१. दिक्स्तोमव्याख्या ।
२. ते सर्वे दृढद्रव्यन्तरपृष्ठा भवन्ति ।
३. ऐकादिकं शस्त्रेषु ते तथोक्ताः ।
४. एते वा निविह्वाने विशेषरूपे भवतः ।
५. देगनियमोऽयम् ।

द्विरभ्यासो वृद्धसमाचारस्तदनुष्ठानमायुष्यं भवतीति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये चतुर्दशो
ऽध्यायः समाप्तः^१ ।

१ C omits the Comm. on XV 1 2 3 and adds after XIV: ओषध्या-
भाष्ये किंचित्तुष किंचित् सदिर्बद्धितं(?) तदुपनीषिकया पूरितमसि अयं प्रदारे विद्युष्य
प्रधारणोऽयम् । महत्समस्तु । श्री । D has the same remark and gives first
the text of the Sūtras (from XV, 1, 1 to 3 12) without any
Commentary adding at the end the words ओषध्यान् । तेनायं पदवर्-
णयोवयो (?) ५ ओषधेषु प्रविश्यत्तु सप्तदश । एवमेवे पञ्च सप्तदशदेया । अनेन
विशेषार्थं कृत्वा जपेत्तु सप्तदश । Then it repeats the Sūtras with their res-
pective commentaries

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

एकाहानुक्ता वाजपेयमाह ।

१०.

१. सप्तानां सोमसंस्थानां मध्ये पञ्चमः सोमयागो वाजपेयः । स शरदि शरत्संज्ञके षष्ठौ भवति । वचनास्य वसन्ते । प्रौष्ठपदीमारभ्य कार्त्तिकी^१ यावत् शरत्प्रसिद्धा । अथवा कन्यासंक्रान्तिमारभ्य वृश्चिकसंक्रान्तिं यावत् । अथवा तुलामारभ्य धनुःसंक्रान्तिं यावत् ।

२. स वाजपेयो नित्यो ऽपि फलश्रवणात् अन्नाद्यकामस्य यजमानस्य भवति । वाजपेयशब्दस्य निर्विवक्षयाह ।

३. अनेन वागेन क्रतुना यक्ष्यमाणो यजमानः पुरस्तात्पूर्वं संवत्सरम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पेयसंज्ञकैर्यज्ञैर्यजते ।

४. पीयन्त इति पेयाः पानम् । अद्यत इत्यन्नं वाज इत्यनर्थान्तरम् । अन्धः वाजः पाज इत्यन्नामसु पाठात् वाजो ऽन्नम् ।

५. पानपूर्वं भोजनमिति पेयसंज्ञकाः पूर्वमनुष्ठेयाः । ततो वाजसंज्ञको यागः ।

---

१ A कार्त्तिकी O, कार्त्तिकं O, indicates the reading of MS Chambers 449b

६. तयोः पानान्नयोः प्राप्तये । पूर्वं पेयाः पश्चादाजः^१ । एवं वाजपेयस्य वाजपेयनामधेयता । के ते पेया इत्यपेक्षायामाह ।

७. एते द्वादशाग्निष्टोमाः प्राकृता भिन्नतन्वाः । प्रतिमामं संवत्सरं भवन्ति । विकल्पमाह ।

८. गोतमो ह ब्रह्मवर्चसकामस्तपस्तप्त्रैतं यज्ञक्रतुमपश्यद्गोतमस्य चतुस्तत्तरस्तोममिति प्रसिद्धः । अथमेधे च प्रथममहर्भवति । प्राकृतेनाग्निष्टोमेन व्यत्यासम् । अग्निष्टोमो गोतमस्य चतुस्तत्तरस्तोम इत्येवं षडग्निष्टोमाः षड्गोतमस्य चतुस्तत्तरस्तोमा व्यत्यासेन भवन्ति ।

९. अयं यज्ञक्रतुरपरियज्ञः । परियज्ञाः पेयसज्ञकाः । तद्गृहीतो भवति^२ । एक इति वचनाद्विकल्पः परियज्ञानाम् । अन्नाद्यफले पुराकल्पमाह ।

१०. इन्द्राष्टहस्तती अपि अनेन क्रतुनेद्वाश्चायं प्राप्तवन्तावित्यन्नाद्यप्रापको यज्ञः ।

११. तेन क्रतुनान्नाद्यकामो ऽन्नाद्य प्राप्नोतीति काम्यो ऽप्ययं यज्ञो भवतीति गम्यते । प्रकारान्तरेण^३ निर्वचनमाह ।

१२. अयो अयर्थे । हेति प्रसिद्धः । एतेन यज्ञेन वाजो नाम लोकस्थापत्य^४ सो ऽपीद्वा भवन्कामानाप्तवान् । पेयसंज्ञानिरपेक्षस्याप्यनया व्युत्पत्त्या वाजपेयनामधेयता । एवं वाजपेययागस्य नामधेयमुद्भिदादिवत् । न गुणविधानम् । तथा च जैमिनिः । पूर्वपक्षं

१ D पश्चादाजो वाजः ।

२ C, तद्गृहीतो ।

३ A निर्वचनमाह ।

४ C, लौक्यः ।

सूत्रयामास । नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत् तुल्यत्वात्कि-
ययोर्न । तस्मान्नामधेयं वाजपेयः^१ । एकशब्दे परार्थवहुणवि-
धाने दोषस्तस्माच्चात्रनामधेयता । विशेषमाह ।

१३. षड्ज्वर्यं ।

१४. षोडश कलाः । पञ्च बुद्धौन्द्रियाणि । पञ्च कर्मेन्द्रि-
याणि । पञ्च विषयाः । षोडशं मनः । सप्तदशः पुरुषः प्रजापतिः ।
तस्य पूरणे ङट् (५. २. ४८) इति ङट्प्रत्ययान्तः । स प्रजापति-
रेव वाजपेयः ।

१५. तस्मात्सप्तदशसंख्यात्मकेन स्वेन रूपेणैवं प्रजापतिर्वाजपेयं
समर्धयति समर्धं करोतीत्यर्थः^२ ।

१६. श्रुतौ प्राकृतो यूपो ऽष्टाश्विर्भवति^३ । अचं तु वैज्वत्यतु-
रश्विः सप्तदशारत्निप्रमाणको गोधूमचषालय ।

१७. कृतव्याख्यानमेतत् ।

१८. अग्नीषोमीयेणोपवस्ये पशुना यजत (५. १५. १) इत्येक
एवाग्नीषोमीयो ऽन्येषु वागेषु । वाजपेये सप्तदश वचनाद्भवन्ति ।

१९. मनोताया अण्यनावृत्तिरेकप्रदानत्वात् ।

२०. आग्नेयादयः सारस्वतपर्यन्ताः^४ कतुपशवो ऽतिरात्रे ।
वाजपेये तु मरुद्वा उज्जेपेभ्यो वशा पृश्निः पञ्चमी भवति । वृष्णिः^५
प्रजननसमर्थः । वशा वन्ध्या पृश्निश्चिचवर्णा गौः ।

१ D om. the text from वाजपेय to वक्षान् । २ D समर्धपतीत्यर्थः ।

३ C, *ष्टारत्नि । ४ A सेषोप । ५ A वृष्टिप्रजः ।

११. श्यामा श्यामवर्णा । त्वपरा अविषाणा । लघुदिनं कूर्चला । तस्मिन्नेव यूपे कतुपशुसमीपे आलभ्या ।

१२ प्राजापत्याना पर्यग्निकरणं प्रसिद्धम् । तदन्तः सवनीयानां तन्त्रं भवति । उत्तरञ्च विशेषविधानात् भिन्नतन्त्रता^१ भविष्यतीति विशेषवचनम् । विशेषमाह ।

१३ ब्रह्मसाम सामवेदे प्रसिद्धम् । तेन सप्तदश प्राजापत्या पशव आलभ्यन्त इति सवनीयेभ्यो विशेषः । विशेषान्तरमाह ।

१४ कतुपशूना यथाप्राप्तमभिगुमञ्च प्राजापत्यानामेकदेवत्यैकपशुधर्मकं^२ प्रतिपशुमावर्तते । आष्टत्या पठनीयमित्यर्थः । यत्राभिगोरावृत्तिस्तत्राजैदग्निरित्युपग्रेषस्याप्यावृत्तिः । उक्त उपग्रेष इति वचनात् । जुषस्व सप्रथस्तममित्याद्या षडृषः सूक्त्या । ता कतुपशूना ग्रैषादनन्तरमुक्ता प्राजापत्यानां सप्तदशकृत्व आवर्तन्ते । आष्टत्या सग्रेषनिरपेक्षेण^३ वक्तव्या । तत्राभिगौ विशेषः ।

१५ सवनीयानामभिगौ ग्रैभ्यो अग्निं भरतेत्येतावान् । ऊषध्या गोहं पार्थिवं खनतादिति च तच्च पठितम् अभिगोरावृत्तादुपतिष्ठते अत्र^४ न पठनीयं वचनात् । ऊर्ध्वे ऽप्यभिगौ नवोष्ट्रासा भवन्ति । नवकृत्वो ऽभिगावयानितीति श्रुतेः । तच्च षष्ठे उच्छ्रासे षड्विगतिरित्यस्मिन् मध्ये ऽवसानं कुर्यात् । उत्तमं प्रयाजं^५ स्वाहा-कृतिग्रैषादनन्तरमाग्नीणामुत्तमां याज्येत्यथमपि तन्त्रेण भवति ।

१ C •तन्त्रं भ• D भिन्नतन्त्रा । २ D om पशुधर्मकं प्रति । ३ C D om सं ।

४ C तत्र । ५ D •सातप्रयाजादनन्तरं ।

परिवाणौ च । परिपश्याद्धतौ अध्वर्युवेदे प्रसिद्धे स्वाहा देवेभ्य^१
स्वाहेति ते अपि तन्त्रेण भवत । सवनीयाना तन्त्रमिति वचना-
दन्यत्पृथक् प्राप्नोतीति वचनम् ।

२६ प्राजापत्याना हविषा प्रदान हारियोजनादनन्तर भवति
वचनात् ।

२७ तस्मिन्पक्षे वनस्पत्यादीनामङ्गानामुत्कर्षा ज्ञेय । न्याया-
नुगृहीतवचनात्^२ ।

२८ अनुयाजेषु वा दृष्टेषु प्राजापत्याना हविषा प्रदान भव-
तीति पक्षान्तरम् । अस्मिन्नपि पक्षे ऽङ्गानामुत्कर्षः ।

२९ य एवेतरेषा पशना वपादिभि प्रचारकाल स एवै-
तेषा^३ प्राजापत्यानां वपादिभि प्रचारकाल । अयमेव पक्ष
कात्ययने । विरोधमाह ।

३०. स्तोत्रेषुस्तोत्रेषु^४ सप्तदश स्तोमो भवति । वचनात् ज्योति-
ष्टोमस्तोमनिवृत्तिः । निरोपमभिधाय होतु शस्ताश्चाह ।

३१. अग्नि नरो दौधितिभिररण्योरिति बेराजमाज्य होतु-
र्भवतीति । पञ्चविंशत्युचम् । अष्टादशार्धपञ्च । शिष्टा पञ्च ।
परुस्मिष्टुपूजगतीनामिति न्यायात् ।

३२ छतमोमीय समुद्रादूमिरित्येतदाज्य भवति ।

३३ माधुच्छन्दस प्रउगो नाम वायवा याहि दर्शतेति सूक्त-

१ Dms देवेभ्य ।

२ A न्यायात् सू० ।

३ Dms एवेतरेषा ।

४ स्तोत्रेषु ।

द्वये सप्त तृचा तत्प्रउगग्रस्त मात सवने द्वितीयं होतुर्भवति ।
अत्रार्थवादमाह ।

३४ विरासप्यन्न एतमप्यन्नम् । अद्यत इति व्युत्पत्त्या ।

३५ माधुच्छन्दस प्रउगो रस सारभूत । इमे सोमा अर-
हता सोमपीतय इति रससारत्वदर्शनात् ।

३६ यद्वैराज एतस्तोमीय वाज्य कृत्वा माधुच्छन्दस प्रउग
करोति तदन्नेन रसविशेषं दधाति ।

३७ ऐकाहिकं वा होतु मात सवनं भवतीति । प्र चो
देवायेत्याज्यम् । प्रउगस्तु स एव । तत्रार्थवादमाह ।

३८ एकाहो ऽग्निष्टोम सर्वद्रतुप्रतिष्ठानमिति । प्रतिष्ठित्यै
प्रतिष्ठानाद्यैव ऐकाहिकं मात सवनमिति ।

२.

१ माध्यन्दिने सवने मरुततीयग्रस्तस्य विकट्रुकीयातिच्छन्द-
स्का प्रतिपद्भवति । तुविशुभं तुविक्रतो इत्युत्तरे । इत्येष प्राति-
पदसूच । एतच्छन्दं प्राजापत्यम् । अतिच्छन्दा वै प्राजापतिरिति
साम्यात्^१ प्राजापत्या अतिच्छन्दा इति वचनाच्च अतिच्छन्द^१
प्राजापत्यम् ।

२ अतिच्छन्दा वै प्राजापति । प्राजापतिर्वाजपेय । यज्ञ उ
वै प्राजापतिरिति वचनात् ।

३. आ त्वा रथं यथोतय इत्येव प्राकृतं प्रातिपदं त्वं वाज-
पेये भवति ।

४. प्राजापत्यं वै कन्दो ऽनुष्टुप्^१ प्रजापतेर्मुखनिःसृतत्वादनुष्टुभो
वाचः । वागनुष्टुप् । तस्मादनुष्टुप्कन्दः प्राजापत्यम् । व्याख्यातः
शेषः ।

५. कथेति कददिति श्रुतेः । कथाशुभीयं कदत् । को वै
प्रजापतिर्वाजपेयः । तदेनं कथाशुभीयेन स्नेन रूपेण समर्धयति ।

६. बृहस्पतिदेवताकः सप्तदशशरावस्वर्भवति वाजपेये । शेषं
कृतव्याख्यानम् ।

७. निष्केवस्त्रमरुत्वतीययोरन्तरेण मध्ये स चरुर्भवति । न
केवलं वाजपेये । बृहस्पतिसवे च । तत्रैव भवतीत्यर्थः ।

८. तस्य चरोः प्रधानावदाने ऊते तत्रैव यजमानो ऽभिषि-
च्यते ।

९. परिसंख्यार्थमुक्तम् । एतच्चितयमेव भवति । नान्यत् ।
तथा च सूत्रम्^२ । परिसंख्या प्रकृतिं निवर्तयति । तस्य याज्यानु-
वाक्ये शुचिमर्कैस्तं शग्मास इति । चरुत्वसामान्यादिराजौ स्त्रिष्ट-
कृतः । रथन्तरं पृष्ठं भवति । तस्मिन्वथन्तरे स्तुते^३ ।

१०. नवर्षं सूक्तं निष्केवन्यं निविद्धानीयं भवति । रथन्तरस्य
निवृत्तिः ।

१ D om the first three words   १ C, D om from परि० to •सूत्रं ।
A D शक्ते instead of स्तुते ।

११. त्रिषु भुवनेषु यज्ञः प्रजापतिर्व्येष्टः श्रेष्ठः स^१ एव वाज-
पेयस्यदेनं ज्येष्ठं प्रजापतिं वाजपेयं स्वेन रूपेण ज्येष्ठेन समर्धयति ।

१२. पष्ठे ऽहन्यभि स्ना देवेत्यनुचरः । अदु य देवः सविता
सवाय कतरा पूर्वा किमु श्रेष्ठ इत्यादि तृतीयसवनं होतुः पश्चात्सा-
मूहिकाङ्गवति ।

१३. ^१अथ पुरुष एव पष्ठमहः स वै पुरुषः प्रजापतिरिति
श्रुतेः । अनेन स्तव्याख्यानम् ।

१४. त्रिषुवतस्तृतीयसवनं वा होतुर्भवति ।

१५. दूरोद्वेष्टादिषुवाम् रोहः ।

१६. वाजपेये रोहो भवति । तस्माद्वाजपेयो रोहः । तदेनं
स्तव्याख्यानम् ।

१७. पूर्वेषु सह विकल्पः ।

३.

१. तत्रैकादिकतृतीयसवनपक्षे मधुनाडीसंज्ञके सूक्ते विहरे-
दिति पैश्यां । न कौपीतकेः । ऐकादिकतृतीयसवनपक्षे वाज-
पेये^१ मधुनाडीसंज्ञके^२ कथं विहरेदित्याह^३ ।

२. इमे मधुनाडीसंज्ञके द्वाविंशके सूक्ते षट्को विहरेत्^४ ।

१ C, ins अनुचरप्रवृत्ति D विभुवनेषु । २ C, adds प्राजापत्य पष्ठमहः स वै पुरुषः प्रजापतिर्वाजपेयस्यदेनं स्वेन रूपेण समर्धयति । ३ A ins के ते ।

४ C, वि कथं । ५ D has instead तत्रैकादिकतृतीयसवनपक्षो वाजपेये । के ते मधुनाडीसंज्ञके कथं विहरेदित्याह । ६ A ins इत्याह ।

पूर्वां पूर्वस्य सूक्तस्य पच्छः शंसेत् । तत उत्तरस्य सूक्तस्य प्रथमां ।
एवं क्रमेण द्वे अपि सूक्ते शंसेत् ।

३. ते यदि छन्दोगा यदि । चित्रशब्दो विद्यते यासु तासि-
चवत्यः । तासु यदग्निष्टोमसाम यज्ञा यज्ञा व इत्येव यज्ञीयते
तत्कुर्युस्तदा ।

४. पूर्वः प्रगाथः स्रोत्रियः ककुप्कारम्^१ । द्वितीयो ऽतुरुपः^२ ।
अनुचरप्रभृति षष्ठात्तृतीयसवनमिति वचनादहस्य कृष्णं प्रयज्यव
ह्मं स्रोममित्याग्निमाहते । यज्ञा यज्ञा व इत्येतयोः प्राकृतयोर्नि-
वृत्तिः^३ । आपोहिष्ठौयादि समानम् ।

५. वाजपेये उक्थेभ्य ऊर्ध्वं षोडशौ^४ भवति । उक्थानि तु
द्वितीयादङ्गो भवन्ति । अथ यदि षष्ठाङ्गिकं द्वितीयसवनमसर्वष्टे
ऽहनि प्रदिष्टं स्याद्वितीयादङ्ग उक्थानीति वचनात् (१५.७.३) ।
षोडशिशिशुक्रमम् । षोडशिन ऊर्ध्वमतिरिक्तोक्तं होतुः शस्त्रं
भवति । तदाह ।

६. छन्दोगवशात् । किञ्चित्ते प्र तत्ते वषट् ते विष्णवित्ययं
क्रमः । आहावपूर्वाविमौ द्वौ पच्छः शस्त्रातः ।

७. आह्वय ब्रह्म जज्ञानं इयं पित्रे धीती वा ये । एताः
पच्छः शंसेत् ।

८. एताः पञ्च षट्चः^५ शंसेत् । स्वशाखायामुत्सजत्वान्तस्थाने
सूत्रकारो विकल्पमाह ।

१ Āśv. IX, 9, 9

२ C, D द्वितीयोऽनुचरः । ३ C, D om प्राकृतयोः ।

४ C, षोडशौ मलम् । ५ C, in marg वेमलस्यप्रादिचितं etc. (Vā) Sambh 32, 8). ६ A ३०३ पच्छ. D पच्छ ।

८. पञ्च पक्षो वा^१ शस्तेत् ।

१०. तं प्रक्षयेत्यारभ्य^२ द्वादश पक्षः पक्षः शस्त्रा आह्रावं करोति । ततो दूरोक्षणं हंसः शुचिषदिति । यथा विपुवति शंस-
नमस्यास्तथा तथापि शंसति^३ ।

११. तं प्रक्षयेति प्रकृतः । तस्योत्तमामृचमुपसंशस्य चयोद-
शीमित्यर्थः । सुतंभरो यजमानस्येत्येतां शस्त्राङ्गय ।

१२. यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्येषा परिधानीया । प्रजापते
न खदिति याज्या^४ ।

१३. गवां सप्तदश शतानि दद्यात् । सप्तदश वाससां सप्तदश
यानानि युक्तानि रथानपि सप्तदश दद्यात् । न तु शतानि रथानां
सप्तदशैव । हस्तिनः सप्तदशैव । निष्कान् । चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश
निष्कान् दद्यात् । दुन्दुभीन् सप्तदश दद्यात्^५ ।

१ A D om वा । १ om in A २ C, ms उक्तामुक्ता । ३ D हंसः
शुचिषदिति । तं प्रक्षयेत्यारभ्य द्वादश पक्षः पक्षः शस्त्राङ्गय चप शुचिषदिति यथा
विपुवति शस्त्रा । ४ A यज्ञो बभूवेति कयोक्तया पण्डलि परिधाप प्रजापते-इति
याज्यां कुर्यात् D om ५ A सप्तदश गवां शतानि दद्याति । वाजपेये चाग्ने गवां
सप्तदश शतानि दद्यात् । सप्तदश वाससाम् । सप्तदश वस्त्राणि दद्यात् । सप्तदश
यानानि युक्तानि । यज्ञोवर्दादिवाचनयुक्तान् सप्तदश गवासमा शकटान् दद्यात् ।
रथान् । चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात् । दुन्दुभीन् । नैजमान् दुन्दुभीन्
सप्तदश दद्यात् । ॥ सप्तदश गवां शतानि द० । गवां सप्तदश शतानि दद्यात् ।
सप्तदश वाससां । सप्तदश यानानि युक्तानि रथान् । रथानपि सप्तदश दद्यात् यामं तु
शतानि रथानां । सप्तदशैव । हस्तिनः । सप्तदशैव । निष्कान् । चतुःसुवर्णमितान्
सप्तदश निष्कान् दद्यात् । दुन्दुभीन् । नैजमान् etc It appears that both
MSS divide the text into more and shorter Sutrās than C.

१४. दक्षिणभेदात्स आप्नोवाजपेयः कथ्यते । को दक्षिणभेदः । तानि गवादीनि सप्त सप्तदशानि भवन्ति यस्मिन् ।

१५. सप्तदश गवामिति गोवचनात्^१ पञ्चवयोवस्याभेदभिन्ना गावो ऽभिधीयन्ते । तेन पञ्चवयोवस्यारूपासु गोषु सप्तदशसप्तदश देया इति । एवं पञ्चाशीतिर्गावो भवन्ति । स कुत्वाजपेयतमित्याचक्षते याज्ञिकाः । अन्या दक्षिणा निवर्तन्ते । दक्षिणभेदाज्जामभेदः । अन्यत्सर्वं समानमिति ।

४.

१. वाजपेयेनेद्वेत्यङ्गाङ्गिलक्षणः^१ क्षामत्ययः ।

२. भेदेनानुष्ठाने^२ कलशवणात् ।

३. रोहान्नत्यवरोहः सर्वत्राभीष्टः ।

४. यद्गृहस्यतिमवेन यजते ।

५. अस्मिन्नहनि ।

६. विकल्पे प्राप्ते नियमः ।

७. उक्तस्वरूपं तत् ।

८. संन्यानिधमार्थं वचनम् ।

९. यस्तस्मात्सहस्रा वि ऽग्नौ अन्तानित्येतासां चतसृणां निष्के-
वन्यप्रभृतिषु शस्त्रेषु पुरस्तात्सूक्तानामनुपूर्वश एकेकां गमेयुः^३ ।

१ C, om जी ।

२ C, भेदाभिन्ना गवा० ।

३ A ० त्यङ्गानिलक्षणः ।

४ A ० अ । ५ Partly om in A

१०. दक्षिणाग्रहणं प्राकृतनिवृत्त्यर्थम् ।

११. प्रतिविभज्य देया इत्यभिप्रायः ।

१२. अनूबन्ध्यस्य पशोर्वपायां परिसमाप्तायां बड्वां ब्राह्मणे दद्यात्^१ । अनुशिष्टं सकिशोरोरामित्यर्थः ।

५.

१. आप्तोऽयामसंज्ञकः क्रतुर्वक्ष्यमाणः^१ । तस्य ^२महाभाग्यभागा-
व्यापनेन क्षुतिरभिधीयते । प्रजापतिः किल देवान् सृष्ट्वा तेभ्य
एतदन्नपानं ससृजे । तदर्थमन्नपानं सृष्ट्वान् इत्यभिप्रायः^३ । किं
उक्तान् । एतान्वक्ष्यमाणान् यज्ञान् । तानाह ।

२. तेषामग्निष्टोमं प्रथमं सृष्ट्वानित्यभिप्रायः^४ ।

३. सो ऽग्निष्टोमो देवाननुपोषणाय न समर्थः । कर्मप्रवचनीयो
तुष्टीनार्थः^५ ।

४. ससृज इति वर्तते ।

५. सो ऽथत्यग्निष्टोम एतान्परिपोषयितुं न क्षमः ।

६. अथत्यग्निष्टोमादनन्तरमुक्त्य सृष्ट्वान् ।

७. सो ऽथुक्त्यो देवाननुपोषणाय न समर्थः ।

८. प्रजापतिः ससृजे ऽनन्तरमुक्त्यान् ।

१ A om from अनूब. to परिसमाप्ताया — C D अनुशिष्टं instead of अनु. ।

C D om बड्वां । २ C D माहा. । ३ C D इत्यर्थः । ४ C D प्रथम-

प्रष्टोमं ससृजे । ५ C D तुष्टीना. ।

८. सो ऽपि षोडशी एतान्देवाननुपोषणाय न क्षमः ।
 १०. षोडशानन्तरं प्रजापतिर्वाजपेयं संसृजे ।
 ११. सो ऽपि वाजपेय एतान्देवान्त्रान्वभवत् ।
 १२. वाजपेयादनन्तरमतिराचं प्रजापतिः संसृजे^१ ।
 १३. सो ऽप्यतिराच एतान्देवान्परिपोषयितुं न क्षमः ।
 १४. अतिराचादनन्तरमाप्नोर्धामाणं सृष्टवान् ।
 १५. स एतान्देवाननुपोषणाय प्राभवत् समर्थो ऽभवत् ।
 १६. तस्याप्नोर्धामस्य चयस्त्रिंशत्स्रोचाणि भवन्ति ।
 १७. तस्याप्नोर्धामस्य शस्त्राण्यपि चयस्त्रिंशत्संख्याकानि भवन्ति ।
 १८. उक्थ्याऊतयो ऽपि चयस्त्रिंशद्भवन्ति ।
 १९. संख्यासामान्यं स्रोत्रादिभिर्देवानाम् ।
 २०. तस्मात्संख्यासामान्यात् स्रोत्रैः शस्त्रैरुक्थ्याऊतिभिः सर्वा-
 न्देवाग्रौणाति । स आप्नोर्धामः । एकैकं प्रत्येकम् ।
 २१. तस्याप्नोर्धामस्य स्रोत्रा नव भवन्ति ।
 २२. पृष्ठानि च आप्नोर्धामस्य नव भवन्ति ।
 २३. संस्था अग्निष्टोमादिकाः षड् भवन्ति ।
 २४. एतानि स्रोत्रादीनि सामस्येनैकव गृह्यमाणानि चतु-
 र्विंशत्संख्याकानि भवन्ति ।
 २५. संवत्सरार्धमाससंख्यासामान्यात् संपत्त्या स आप्नोर्धामः
 संवत्सरस्यैवाष्टौ प्राप्तये भवतीति ।

१६. वैशब्दो यस्मादर्च्ये । यतो ऽयं वस्त्रं प्राप्तो यामः सारो
यो देवांस्त्रयस्त्रिंशत्सामान्येन संवत्सरं च चतुर्विंशत्यर्धमाससामान्येन
अन्वभवत् प्रीणाति स्मेति तस्मान्निर्वचनादाप्तोर्याम इत्यर्थवादो
विधिस्त्यर्थः ।

६.

१. वहिष्यवमानमाध्यन्दिनार्भवाः पवमानांश्चान्दोमा भवन्ति ।

२. एतान्याज्यानि भवन्ति ।

३. भवन्तीति वाक्यशेषः ।

४. यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम त्रयस्त्रिंशं भवति^१ ।

५. आज्यानां ये स्तोमा उक्तास्ते एवातिरिक्तोक्त्यानां स्तोमा
भवन्ति ।

६. प्रजापतिरेतैरग्निष्टोमस्तोमैस्त्रिष्टुदादिभिरनुभयतः सर्वान्

कामान् गृहीत्वा आत्मनि निहितवान् । अर्थवादो ऽयं चोदना-

रोचनार्थः ।

७. यथा पुराकल्पे प्रजापतिः सर्वान् कामानुदधत् तथाधुना

यः कश्चिदाप्तोर्याग्निं यजते स सर्वाङ्कामानुभयतः क्रौडोक्त्या-

त्मनि दधाति ।

८. आप्तोर्याग्निं कर्तव्यमिति वाक्यशेषः ।

१२. एषो उषा अपूर्यति होतुर्नवर्चम् । दूरादिहेव यत्सतीति मैत्रावरुणस्य नवर्चम् । उदीरायामृतायत इति ब्राह्मणाच्छंसिनो नवर्चम् । आ मे हवं नासत्येत्थच्छावाकस्य नवर्चम् ।

१४. आ भात्यग्निरुषसामनीकमित्येतत्सूक्तं नवर्चादनन्तरं होतुर्भवति ।

१५. प्रातर्यावणेत्येतत् ।

१६. आ गोमता नासत्या रचेनेत्येतत्सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति ।

१७. अतारिभ तमसस्सारमस्येत्येतत् ।

१८. चेन्नस्य पतिना वधमित्येतास्त्रिस्तयाणां होत्रादीनां परिधानीया भवन्ति ।

१९. अं नो देव इत्येवमादिकाश्छावाकस्य परिधानीया भवन्ति । चेन्नवत्याः^१ परिधानीयाः कुर्वन्त इतीयं श्रुतिर्वाङ्मयात् ।

२०. इमे सोमासस्तिरोऽग्न्यास इति प्रैषेषु पठिता । इमे मन्त्रासो अग्निनेति सौपर्णी । अथा यातं निवन्त उद्धतस्येति सौपर्ण्येव । आ नो गच्छन्तं हवनोप यज्ञमिति सौपर्ण्येव । एतास्यतसो यथोद्दिष्टा होत्रादीनां याज्या भवन्ति ।

२१. पुराणमोक्त इत्येवमादिका वा अनुपूर्वं चतस्रो होत्रादीनां याज्या भवन्ति । अथ यत्तिरोऽग्न्यावत्यस्त्रिष्टुभो याज्या भवन्तीत्यन्यत्रापि न्यायेन लिङ्गं विद्यत एव ।

६.

१. अनन्तर उच्यते ।

२. यमस्तोमो नामैकाहः स्वर्गकामस्य भवति । तस्यायं प्रह-
तिरूपो ऽर्थवादः । यमः किल स्वर्गकामः पूर्वं तपस्तप्त्वा एतं यज्ञ-
क्रतुं यमस्तोमाख्यं दृष्टवान् ।

३. तमाहरत्संभारदारेण । आहत्य च तेनेष्टवान् ।

४. प्राप्तवान् ।

५. प्रयोगबोद्धमा वाक्यमेतत् ।

६. ऐकाहिकानां शस्त्राणां स्तोत्रियानुरूपानुरूपं सामाता-
नाञ्च । सामाताना इति सामप्रगाथा उच्यन्ते ।

७. यावत्प्रस्ता देवता^१ भवन्ति तावत्प्र एव तद्देवतास्तच्छन्दस
उपजायन्ते व्याक्रियन्त इत्यर्थः । प्रगायस्थाने ऽपि तथैव च्छन्दो
ऽनुसर्तव्यम् ।

८. परेष्विवांशं प्रवतो महीरन्वित्येतासां पञ्चानां महत्तमीय-
निष्केवत्यहोचकशस्त्रेषु यानि सूक्तानि तेषां पुरस्तादेकैकां शंभेयु-
र्मध्यन्दिने ।

१०.

१. सर्वस्वारो नामैकाहः । स सर्वगायत्री मरणकामस्य यज-
मानस्य भवति । प्रयोगान्तरे च स्वर्गकामस्य ।

२. सर्वनिधन इति गुणयोगादुच्यते । स च गुणश्चान्दोग्ये प्रसिद्धः । सर्वचैष्टुभो ऽयं भवति ।

३. सर्वेष्ट इति गुणयोगादुच्यते । स च प्रसिद्धो गुणश्चान्दोग्ये । स सर्वजागतो भवति । पशुकामस्य^१ फलचोदना ।

४. सर्ववाग्निधन इति गुणयोगादुच्यते । श्रुतकामस्य कीर्तिमिच्छतः । सर्वानुष्टुभो ऽयं भवति ।

५. गायत्रचैष्टुभजागतानुष्टुभेषु प्रत्यचमेवैतानि च्छन्दांसि प्राक्ष-
तानुद्धृत्य^२ कर्तव्यानि । नानाछन्दसेषु वा प्राक्षतेष्वेतेषु संपदा
यथाश्रुति संपादयितव्यम्^३ ।

६. नृजित्पृतनाजित्पृथजिह्वः ।

११०

१. वाचस्तोमस्यायमर्थवादेनोपक्रमः^४ । वाक्क्षिलाकामयत सर्व-
भूतयामस्य प्रशस्ता स्तां श्रेष्ठ्यस्वाराव्याधिपत्ययुक्ताहं भवामीति^५ ।

२. वक्ष्यमाणविधिकं दृष्टवती ।

३. तस्य संभारानाहरत् । आहत्य चेष्टवती ।

४. परिगता आसीत् ।

५. तस्माच्छ्रेष्ठ्यादिकामो वाचःस्तोमेन यजेतेंति ।

६. स्तोत्रियास्त्रेवंसंख्यासु बहिष्पवमानस्तोत्रगानं कर्तव्यम् ।

७. सप्तसे^६ स्तोत्रियाणामव्यस्तोत्रगानं भवति ।

१ C D 108 इति । २ D प्राक्षता चनुद्धृत्य A C प्राक्षतानुद्धृत्य । ३ C

D यथाश्रुति A C D संपादयितव्यम् । ४ A •स्तोमोस्य C D •स्तोमे ऽस्या• ।

५ नी instead of नी all MSS ६ C D सप्तसं ।

८. दश स्तोत्राणि यथाक्रमेण स्तोत्रियाणामेतासु संख्यासु
गेयानि ।

९. सर्वा षष्ठो ऽभ्यावर्तन्ते^१ । स्तोमसंख्यां निरूप्य प्रयोक्तव्याः
स्तोमातिशंसनायायुतादिषु स्तोमेषु^२ ।

१०. एवं सर्वाणि सामानि प्रयुज्यन्ते सर्वाणि यजुंषि च ।

११. उत्थाय परिसमाप्य वाचःस्तोमं ततोऽग्निष्टोमः कार्यः ।

प्राक्ततार्थमग्निष्टोमवचनम् ।

१२. गवानेव न्यायात् ।

१३. महायज्ञः पूर्वमुक्तो हविर्यज्ञस्तोमेषु । तस्यापि सहस्रं
दक्षिणा ।

१४. स एतौ यज्ञकृत् अपश्यद्विसुत्यभिभूतौ इति पूर्वमुक्तौ ।
तयोरपि सहस्रं दक्षिणा ।

१५. सहस्रं दक्षिणेत्यनुवर्तते ।

१६. प्रक्रान्तौव दक्षिणासंख्या ।

१७. सहस्रं दक्षिणा ।

१८. सहस्रं दक्षिणा । महायज्ञादिषु सप्तमीनिर्दिष्टाश्चाखा-
न्तरीया अपि दक्षिणाकल्पा अनुवर्तव्याः ।

१९. प्राक्तमेवैतदुच्यते प्राखान्तरीये ऽप्यनादेशे यथा स्थात् ।

१२.

१. राजसूयो वक्तव्यः । तस्यार्थवादेनोपक्रमः । वरुणः किला-
कामयत सर्वेषां राज्यानां दिव्यान्तरिक्षभौमानां अष्टयं स्वाराज्य-
माधिपत्यं परीयाम् । मान्यता अष्टयमानुकूल्यं^१ स्वाराज्यमाधिपत्यं
प्रसिद्धमेव ।

२. स वरुणो राजसूयाख्यं यज्ञक्रतुं साध्यसाधनभावेनोप-
सन्नवान् ।

३. तं राजसूयोपकरणमाहरत् । आहृतवान् । तेनेष्टवान् ।

४. परिप्राप्त आसीद्वरुणः ।

५. तस्मादेवकामो राजसूयेन यजेत ।

६. अत्र भार्गवो भृगुसमानगोचो होता भवति^२ ।

७. माध्या अमावास्याया उपरिष्टादेकादशे फासुगुणप्रथमाद्वे
ऐन्द्रापौष्णेन वसेनेष्टा दीचेत^३ ।

८. पवित्रो नामाभ्यारोहणीयो ऽग्निष्टोमः । तस्मै दीचेतेति
पूर्वेण संबन्धः ।

९. स एव पवित्रश्चतुष्टोमो भवति ।

१०. रथन्तरं पृष्ठं यस्मिन्स तथोक्तः ।

११. एवं संख्यः^४ ।

१ C कानुकल्पः । २ M has विशिष्टो जातीयो होता वधनात् instead.

३ M om the beginning 7. 8 seem to form one Sūtra in this MS., it reads ... प्रतिपदि दीक्षा । मस्मिन्पवित्राय दीचेत् । ४ M पृष्ठसंख्यानियमात् तत्र चग्निष्टोमाकृपानुकीर्तनमनुवादः ।

१२. एषो ऽग्निष्टोम एव पवित्रः । एतेनाग्निष्टोमेन किञ्च
पूतः पविचैकतः सवमश्रुते प्राप्नोति^१ ।

१२ चतुर्दोचस्युपपत्तो ऽष्टम्यां सुत्यमहर्भवति^२ ।

१४. पचशेषं तमिष्टिभिः परिसमापयेत्ता द्रष्टव्यः स्वरूपे-
णोक्ताः । पूर्वकारिवशाद्भव्यता द्रष्टव्याः^३ ।

१५. प्रयुज्येति सकलस्य प्रयोगस्य^४ चोदना तन्त्रमेवानुवृत्तेः^५ ।
ततो वैद्यानरपार्जन्या उत्सर्गश्च भवतः(६) ।

१६. नित्यादन्यो ऽयमिति नियमात् ।

१७. साकमेधैरिष्टान्वचं शुनामीयं माध्या वा पौर्णमास्यामिति
विकल्पे प्राप्ते माध्यामेवेति नियमार्थं वचनम् ।

१८. समापयेत्पूर्वकारिवशात् ।

१९. पूर्वकार्युन्यामभिषेचनीयदशपेयाभ्यामर्थाय दीक्षते ।

२०. २१. अर्थवादार्थं वचनं संख्यामात्रविध्यर्थं च^७ ।

२२. दीक्षाभिः षोडशभिरिदं सर्वं^८ च षोडशकलमिति
संपत्त्या^९ । अस्मैव सर्वस्यास्मै भवत इमौ अभिषेचनीयदशपेयौ ।

१ M Sutra: एष एव पवित्रः Comm पावन इत्यर्थः । Sutra एतेन० अश्रुते
Comm एषो ऽभिषेकस्तस्य शेषो भवतीत्यभिप्रायः । २ C D एषो M .. दीक्षोप-
सद्विधमर्थं वचनम् । ३ A नवस्या । ४ A नाशस्य instead of प्रयोगस्य ।
५ C D एतानुवृत्ते । ६ M Sutra द्वादश० उपपदः Comm दीक्षाणाश्रयपदा च
नियमार्थं वचनम् । Sutra सुत्य अहः Comm अर्धवादीपन्थाचार्यम् । 20 21 are
one Sutra in A C (D) ७ A पूर्व C (in marg) षोडशत् and २२ोभि ।
८ C D सप्तस्यास्मै (D ० त्या०) ।

१२. नवमीमिष्टिं नवमे ऽहनि निर्वपेत् सोमाय राज्ञे ।
सोमो देवता । राजेति गुणः^१ ।

१३. दशमे ऽहनि दशमीमिष्टिं निर्वपेत् । विष्णवे देवतायै ।
गिपिविष्टायेति विशेषणम् । देवयजनान्तरमेकैकेनोत्सर्पतोत्येव-
मादिकः^२ शाखान्तरीयो धर्म इतिकारणास्तभ्यते ।

१४. दशमी चन्द्रतिथिर्गृह्यते । तस्यां दशपेयः कार्यः ।
सौत्यमहरिह दशपेयाख्यम् ।

१५. अपि वेति प्राप्तो विष्णवे गिपिविष्टायेत्यन्तेन^३ सह
विकल्पसमुच्चयः । एताभिर्दशभिर्देवताभिः सहोच्चारणेन सद्ः प्रसर्प-
युर्भक्षान्वा भक्षयेयुः ।

१६. प्रयोगगतस्य प्रतीकवचनम्^४ ।

१७. एवमन्तो भक्षणमन्त्रः ।

१८. ष्वत्विजो ऽनेन विशेषणेन विशिष्टा याजयेयुः येषां
मादतः पिबतश्च दशदश पुरुषाः श्रोत्रिया भवन्ति^५ ।

१९. शतसंख्याका ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति ।

२०. यजमानचमसे ऽपि ब्राह्मणा एव । शतसंख्यायोगात् ।
दशदशैकैकं चमसमनुसर्पन्तीति श्रुतिः शाखान्तरात् ।

२१. तस्मात् दशदशैकैकं चमसमनुसर्पन्ति । तस्माद्दशपेय
इति निर्वहतेनेह कृतिः^६ ।

१ C D M देवता । तेन वचनेन । २ C D •केनातः सर्पे• A om शाखान्तरीयो ।
३ C D M om इत्यन्तेन । ४ C प्रयोगसर्वश्रुतिं प्रतीकम् M प्रयोगमन्त्रस्य प्र • D
योगमन्त्रप्रतीकम् । ५ A adds श्रोत्रियश्चन्द्रोऽप्येत इति वेदपाठपारगाः ।
C D श्रुति C (orig.) इति वचने • D इति वचने • A उपसर्पन्ति ।

२२. परिसमाप्य दग्धपेयमनन्तरं पञ्चविलस्यरुभंवति । यागेऽयं द्रव्यनिर्देशात् ।

२३. परिसमाप्ते पञ्चविलसयागे श्येनीपृषतीभ्याम् । श्येनी लोहिता । पृषती शुक्लाञ्जनादियोग्यलक्षणा^१ । श्येनीपृषतीभ्यामिति पञ्चमी । पष्टौष्टौ चतुर्वर्णा भिगसेषु प्रसिद्धा । गर्भिणीभ्यामन्तर्वतीभ्यां^२ पूर्वा अदिनिदेवत्या वैश्वदेवी वा मातृपुत्ररा ।

१५.

१. अथशब्दादिषु सौचामणी चरकाणां राजसूयाद्वहिरपि वर्णचयस्यापि भवति । काव्येष्टीनां च मध्ये पाठात् । तस्याः संस्कारमध्ये च पाठात् । स्रुती संस्कारार्था भवति । कौकिला तु सौचामणी येषामध्वर्यूणां पठिता तदधीनमेव बाहुच्यम्^३ ।

२. आग्निदेवत्यो लोहितवर्णो ऽज आलभ्यः ।

३. सरस्वतीदेवताका मेघी कर्तव्या ।

४. इन्द्राय सुषामगुणाय ऋषभ आलभ्यः ।

५. पर्यग्निकतेष्वेतेषु सुरासोमेन प्रचरन्ति । सुराया एव सुरासोमाभिधानम् ।

६. पवित्रेण पुनीदि मेत्येवमादिना कल्पपठितेन^४ मन्त्रेण सुरां स्रवन्तीमुपनिष्ठन्ते मयजमाना ऋत्विजो गृह्यमाणाविशेषात्^५ ।

१ C •दियोग्यः । २ A चतुर्वर्णी, C •वर्तीभिः, D •वर्ती, M चर्ता ।
३ C D बाहुच्यं । ४ C D कल्पे । ५ M गृह्यमाणाः ।

७. पित्र्याभिर्वेति नोक्तम् । कथं नाम सोमवतां वर्हिषदा-
मग्निम्यात्तानां च या उक्तास्ताः स्युरिति ।

८. युवं सुराममित्येषा सुरासोमानां पुरोनुवाक्या भवति ।

९. होता यच्चदश्विना सरस्वतीमिन्द्रं सुचामाणं सोमानामिति
प्रेषो भवति ।

१०. सर्वाग्नेषानेक आचार्या विहृतानूहितानामनन्ति ।

११. तद्गृहितमास्त्रातं तथा न कुर्यात् । आसुरं तत् ।

१२. पुत्रमिव पितरावश्विनोभेत्येषा याज्या कर्तव्या । सोम-
स्याग्ने वीक्षीत्यनुवषट्कारः । सुरायाः सोमशब्दात् ।

१३. यमश्विनेत्येवमादिकः सुराभक्षणमन्त्रः ।

१४. ब्राह्मणं सुरापं परिक्रीणीयादित्येवं ज्ञात्वा तस्मै भक्ष
उपनीयते । परिक्रीणीयादिति ब्राह्मणवचनं स्रुतिविरोधाशङ्कानि-
वृत्त्यर्थम् ।

१६.

१. सौचामण्यनन्तरं केशवपनीयो नामैकाहः । यद्यस्मिन्नवसरे
सौचामणी क्रियते ततो ऽयं क्रमः । ऽतःशब्दादन्यत्रापि भवतीति
विज्ञायते ।

२. चैधातवी नामोदवसानौया कार्या ।

३. पुरोलाशः शाखान्तरात् । आग्नावैष्णवस्य याज्यापुरोनुवाक्ये
पूर्वोपदिष्टे^१ । इन्द्राविष्णू दृंहिताः शम्बरस्य धमा जिग्ययुर्न परा

जयेथे इति याव्यानुवाक्ये भवतः^१ । सं वां कर्मणेति द्वितीया-
सप्तम्यौ वा^२ ।

४. वैधातव्यनन्तरं व्युष्टिर्द्विराचः कार्यः ।

५. अग्निष्टोमसंख्यमेकमहर्दितीयमतिरात्रसंख्यम् ।

६. अग्निष्टोमसंख्यस्य ब्राह्मणसंस्तवः । व्युच्छत्यसौ ब्राह्मणाय
सुप्रभातमहर्भवति यो वेदमनुब्रूते शिष्येभ्यः ।

७. अतिरात्रसंख्यस्य चचियसंस्तवः । चचियस्यापि तस्य सुप्र-
भातं यो ऽभिषिच्यते । तस्मा अमृधा उपसो व्युच्छान्य इन्द्राय
सुनवामेत्याहेति मन्त्रवर्षेवचनात् ।

८. व्युष्टिर्द्विराचादनन्तरं चचधृतिर्नामैकाहस्तेन^३ यजते ।

९. चचधृतेर्विशेषणान्येतानि पदार्थानि ब्राह्मतान्येवानूच्यन्ते^४ ।

१०. उहेति म्रियताते वाक्यपूरणार्थः । तेन चिष्टोमेन दृष्ट-
द्युम्नो नामाभिप्रतारण इष्टवान् ।

११. तं दृष्टद्युम्नं ब्राह्मणः कथिदनुव्याजहार । अनुव्याजहारो
नामाभिप्रायः^५ ।

१२. एवं ब्राह्मणो ऽनुव्याजहार । नाथमयष्ट चचधृतिना
दृष्टद्युम्नः । अत एतस्माद्यज्ञापचारादिममेव समरं संपादं प्रति
कुरवो राजानः कुरुचेवाद्देशाच्छोयन्त इति ।

१३. यथैवैतेन ब्राह्मणेनोक्तं तथैवाभूत् ।

१४. न चिष्टोमेन ।

१ C D om भवत । २ C D om वा । ३ C D •धृतिर्नामै• ।

४ C चतुर्थ्यन्ते, M •वाभ्युच्यन्ते, D •न्येवाच्यन्ते । ५ A •अप्य ।

१५. प्रतिष्ठा यजानां चतुष्टोमः प्राथम्यात्^१ ।

१६. अयुतं दश सहस्राणि दक्षिण देया । गवामियं संख्या
न्यायप्राप्तेः ।

१७.^२ न वै तस्माद्राष्ट्रात् यस्याधिपतिः । तस्मान्न युवते प्रजा ।
तस्यै वा विशो राजा । तस्या न युवते न पृथग्भावं गच्छतीत्यर्थः ।
द्यौ ऽयुतं ददाति ।

१८. अयुतमित्यस्य निर्वचनम् ।

१९. लघं वा दद्यादित्यभिप्रायः ।

उक्तमाध्वर्यवे । श्रौतःश्रेयं च प्रेष्यति^३ द्यूतान्ते वेति ।
ततः प्रेषितेन होत्रा ख्यातव्यम् । तदिह सूत्रकारः पठति ।

१७.

॥ १८७, १ २२ हरियन्द्रो नाम राजा । वैधाः प्रजापतिः ।
तस्यायं वैधसः । ऐच्छाक इति वंशाख्या । स किल राजापुत्र
आस आसीत्^४ ।

p. १८९, १. १ तस्य ह राज्ञः शतंपरिमाणा जाया बभूवुः ।

अनेकास्त्रपि पत्नीषु सतीष्वप्युच एव । साधनसंपन्नो ऽपि
पुत्रं न लब्धवानित्यर्थः ।

२. तस्य राज्ञो हरियन्द्रस्य गृहे कथंचित्पर्वतनारदादृषी
सहोपितौ ।

१ C D प्राथम्यात् । २ om. in A. ३ C D प्रेषति द्यूतान्तेवेति । ४ cf
Streiter, *be Sunahsepo, fabula Indica*, Berolini १८६१. १ the numeral,
indicate here page and line of the text in vol I.

स राजा नारदं पृष्टवान् ।

३ ४ सदेतद्वयं पृच्छामस्तद्गवन्नारदास्माकं प्रब्रूहि । नुदति वितर्के । इममित्यभिप्रेतस्य प्रत्यक्ष एव निर्देशात् । सर्व एव जना विद्वांसो ऽविद्वांसश्च पुत्रफलं पुत्रमिच्छन्ति । किं पुनस्तत्पुत्रफलं यत्पुत्रेण पिता विन्दत इति ।

५ स नारद एकचर्चां पृष्टो दशभिर्वक्ष्यमाणभिः प्रत्युवाच ।

६ ७ पुत्रेण जातेन पिता पितृणामनृणो भवतीत्युच्यते । अणमस्मिन्मनयतीति । अमृतत्वं च विन्दते^१ । नैवासौ क्षियते यस्य पुत्रः । पिता पुत्रस्य जातस्य कर्मयोग्यस्य^२ निष्पन्नस्य पश्येच्चैज्जीवतो सुखं संप्रतिकाले^३ ।

८ ९ सर्वेषां प्राणिनां पृथिव्यां यावन्तो भोगाः बुदुपशमादयः । यावन्तो जातयेदमि आलोकप्रकाशरूपोपलब्ध्यादयः । अस्तु च यावन्तो भोगास्तुदुपशमादयस्तेभ्यो भोगेभ्यः पितुः पुत्रे भूयान्नभोगः ।

१० ११ पितरो नरकपातलक्षणं सान्द्रं तमः पुत्रेणात्याथन् । किं चान्यत् । आत्मा हि स आत्मानः सकाशाज्जातो अपृथग्भूत एवेत्यर्थः । स इरावत्यतिताश्चणौ^४ । इरावत्यवति आङ्गोदक-दानादौ कर्मणि अतिता^(१) । सांतत्येन^५ प्रापयिता । अवश्यकर्तव्यस्य च अद्वादेर्चणौ ।

१२ १३ हे ब्राह्मणाः । ब्रह्मब्राह्मणयोरविशेषात् । हे ब्राह्मणा

१ C D ति । २ C M पुत्रयोग्यस्य । ३ Streiter proposes संप्रतिकाले ।

४ C = अ०, D च । ५ C D सांतत्येन ।

इत्यामन्विताः^१ किं नु मलं धारयथ नखलोमादिकं । कि-
मजिनं धारयथ कृष्णाजिनं मुमुचवः सन्तः । किमु अश्रूणि
धारयथ वैखानसाः सन्तः । किं तपो धारयथ कृच्छ्रचान्द्रायणा-
दिकं । विष्णुलोकप्राप्त्यर्थं किं तर्हि कुर्मः । पुत्रमिच्छध्वं स वै
लोको ऽवदावद् इति । वद स्यैर्यै । ^१चिरविष्णुलोकप्राप्तिहेतुः पुत्र
एवेत्यर्थः ।

14. 15. अन्नं ह प्राण इत्येवमादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानम् ।
ययानिश्चितमन्नमेव^१ प्राणः । शरणं वत्तं सर्वतः परिचाणम् ।
पशब्दो ऽवधारणार्थः । रूपं हिरण्यं सर्वद्रव्येभ्यः शोभनद्रव्यम् ।
पशवो ऽविवाहा विवाहरहिताः । सखा ह जाया इहलोकपर-
लोकसुखधर्मसाधनरूपत्वात् । दुहिता कृपणं । सर्वदादीनैव शोक-
करौ । यथेतानि ययायथं निश्चितानि एवं ज्योतिः पुत्रः परमे-
थोमन् परमे स्थाने ।

16 17. पतिर्जायां सर्वाङ्गीकृत्य रेतसा प्रविशति । तच्च
गर्भा भूत्वा मातरमिवाश्रित्य तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि
जायते ऽभिव्यज्यते ।

18. 19. जायाशब्दस्य निर्वचनार्थं पुनरुक्तं । यस्मादस्यां
पुनर्जायते तस्माज्जाया जाया^२ । आसंसारमेषाभृतिर्भवनं यदस्या-
मेवैतद्बीजं निधीयते ।

20 21. देवा ऋषयश्च एतां जायां महत्तेजः संभारं कृत्वा

देवा मनुष्यान्ब्रुवन्नेषा पुनर्युष्माकं जननी भविष्यति । जायास्तुति-
रपत्योत्पत्तिस्तुत्यर्था ।

1. 22 and p. 189, 1. एष इति प्रकृतसंनिहितपरामर्शकः । पन्था
मार्गः । विततो विस्तीर्णो देवयानो^१ न पिढयानो येनाक्रमन्ते
पुत्रिणः । येन गच्छन्ति पुत्रिणः ये विगतशोकाः । तं पश्यन्ति^२
पश्यवो वधांसि च पचिष्यन् । तस्मात्ते मातर्यपि मिदुनं चरन्ति ।
एवं नाम पुत्रोत्पत्तिः प्रशस्यते येन विरुद्धमप्यभिधीयते । यथा
लोके ... शौला^३ निष्पादयितव्यं किमपीति ।

23. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्तिप्रशंसार्थः । गावो वा एतत्
सन्नमासतेति यथा ।

१८.

4. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्त्यभिमुखीकरणाय । इशब्दो नि-
पातो वाक्यपूरणार्थः । तमुपायं कथय येन पुत्रो जायेतेति ।

5. स नारदस्तं हरिश्चन्द्रमुवाच वरुणं राजानमुपधाव । उप-
धावनं श्रयणं । उपधावित्वा तं देवं ब्रूहि^१ पुत्रो मे जायतां तेन
हे वरुण त्वा यजे । एवं वरुणं ब्रूहि^२ ।

6. हरिश्चन्द्रेण नारदवचोऽभ्युपगतम् ।

6. हरिश्चन्द्रो वरुणं राजानमुपससार । कथं तदाह ।

१ C D • स्तीर्णो देवयान, देवयानः पिढयानो । २ A मञ्जुवादशौला, C
सुलादशौला M सुलादशौला, D सुलादशौ ३ । १ C D प्रब्रूहि । २ C D
प्रब्रूहि ।

6. 7. पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति । स हरिश्चन्द्र
एवं वरुणमुक्तवान् ।

7. तथेति वरुणो ऽभ्युपगतवान् ।
तस्य हरिश्चन्द्रस्य पुत्रो जातो वरुणप्रसादात् ।
तस्मै तत्पित्रा नाम दत्तं रोहित इति ।

8. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच । अजनि वै ते पुत्र इति । अजनीति
लुङि चिणि रूपं । जातस्ते पुत्र इति यावत् । यजस्व मानेनेति ।

9. 10. स राजा हरिश्चन्द्रः पुत्रस्तेषां दक्षिणं प्रत्येतदुत्तरं कृत-
वान् । यदनतिक्रान्तदशाहो ऽयं पशुस्ततो ऽमेध्यो ऽतिक्रान्तदशाहो
मेध्यो भवति पूर्णदशाहो ऽस्त्वय त्वां यजा इति ।

10. राज्ञोक्तं वरुणो ऽङ्गीचकार ।
स रोहितो निर्दग्धो ऽभूत् ।

11. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच निर्दग्धो ऽयमभूद्यजस्व मानेन ।

12. दन्तैर्विना पशुरमेध्यो भवति । नु अहो भवन्तु दन्ता
अस्य । अथ त्वा यजा इति ।

13. हरिश्चन्द्रोक्तमभ्युपगतं राजा वरुणेन ।
तस्य रोहितस्य दन्ता जाताः ।

14. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उक्तवान् । दन्ता अस्य रोहितस्य
जाताः । अनेन मां यजस्व ।

14. 15. पत्रैर्दन्तैः^१ पशुर्मध्यो भवति । दन्ता न्वस्य पतन्तु
अनन्तरं तव यागमनेन करवै ।

16 तथैव वरुणो मेनिरे^१ ।

तस्य दन्ताः पतिताः ।

16 17. तं वरुण उक्तवान् दन्ता अस्य प्रेतुः यजस्र मानेनेति ।

18 पुनर्दन्तजन्मोत्तरं कृतवान् हरिश्चन्द्रः ।

19 अस्त्वैवम् ।

पुनर्दन्ता अभवन् ।

20 वरुण उक्तवान् ।

21 संनाहप्राप्त्यनन्तरं चक्षिः पशुर्मध्यो भवति । इत्येवं हरिश्चन्द्र उक्तवान् ।

22 भवत्वैवमिति वरुण उवाच ।

स रोहितः संनाहं प्राप्तवान् ।

p 100, l 1 वरुणेनोक्तम् ।

स हरिश्चन्द्रस्तुषेत्पञ्जीकृत्य पुनं रोहितमामन्त्रितवान् । किम् ।

2. ततेति^१ पुनमभिधाय संबोधनं कृतम् । अयं भगवान्-
वरुणस्त्वा अनेन समयेनाददाधत्वया^२ पशुना इमं यजा इति । स
समयः संप्राप्तः । इन्त इति खेदे । परमखेदं प्राप्तवान् हरिश्चन्द्रः ।
एवमुक्तो रोहितः किं कृतवान् ।

2 3 स रोहितः पितुः खेदं वरुणस्य चेतिकर्तव्यतां

१ All MSS मेनिरे । २ C (see 'b') ततेति C D read also in the text of the Sutra मानः । ३ C D अददाधन् नया instead of •यत्त्वया ।

आत्मनश्च मरणं दुष्करमालोच्य नेत्युक्त्वा न करिष्यामीत्यभिधाय
चापं गृहीत्वा पितुरप्यविधेयो भूत्वा वनं गत्वा स्थितः ।

३. स रोहितो धनुष्याणिः सन्नेकं संवत्सरं यावदरण्ये निर्जने
देशे चचार ।

४. अथानन्तर्ये । रोहितवनगमनानन्तरं दृष्ट्याकुर्वंश्च^१ राजानं
हरिद्यम्बं वरुणो गृहीतवान् ।

तस्य हरिद्यम्बस्य उदरं जलोदरनामानं व्याधिं कृतवान् ।

५. तत्पितुर्वरुणकोपाविष्यत्सुदरं रोहितो वनस्यः श्रुतवान् ।
स रोहितो ऽद्भ्याराममागतः ।

६. तं रोहितमुपगम्य ब्राह्मणवेपथुरूपरूपेणेश्वो वक्ष्यमाण-
मुक्तवान् ।

१६.

७, ८. हे रोहित नीतिनिपुणानां मितिवाक्यं^२ वयं श्रुतवन्तो
यदश्रान्तायानलसाय नानाप्रकारा श्रीरक्षि तथा निषदरो^३
अक्षसो जनः पापो दुःखी । चरत उद्यमवत इन्द्रो देवराजो मित्रं ।
तस्मात्^४ ।

९. हे रोहित चरैव उद्यममेव कुरु इति ब्राह्मण उवाच ।
स रोहितो ब्राह्मणवचस्तथ्यं पथ्यं दुःखान्तकरं भूत्वा पुन-
श्चरैवेति मां यदयमवोचत्तदवश्यं कर्तव्यं मया । इति कृत्वा

द्वितीयं संवत्सरमरणे पचार । स रोहितः पितुर्दुःखं मनसि विमृश्य
पुनर्पाममेयाय द्वितीयसंवत्सरान्ते ।

11. तं रोहितं तथैव पुनरिन्द्र उवाच ।

12. 13. भगो भाग्यं पुण्यं संपदिति यावत् । स आसी-
मस्योपविष्टस्यास्ते उपविशति न वर्तते^१ । स एव भगस्तिष्ठत ऊर्ध्व-
स्थितस्य पुरुषस्योर्ध्वंस्तिष्ठति दृष्ट्यभिमुखो भवति । स एव निपद्य-
मानस्य पततो ऽधः पतति । स भगश्चरत उद्यमवतश्चरति वर्धते
दृष्टप्राप्तिं करोति । तस्मान् ।

14 उक्तार्थम् ।

15. तृतीयमपि संवत्सरमरणे^२ बभ्राव ॥

पूर्ववद्वाख्यानम् ।

16 कृतव्याख्यानम् ।

17 18 19. हे रोहित तस्माच्चरैव । एवग्रब्धो ऽन्यथवच्छ-
द्दार्थः । अतः स्वप्नं पुरुषः कलिः पापी भवति । संजिज्ञानो
निद्रां परित्यजन् द्वापरो ऽपापो भवति । उत्थित ऊर्ध्वः स्थितः
त्रिपाद्गर्भलोता भवति । श्वरन् चक्षन् चतुष्पाद्गर्भः कृतयुगं संपद्यते
इति मन्त्रोत्कृष्टोद्भवपूर्वं संबोध्योवाचेन्द्रः ।

20. गतार्थम् ॥

चतुर्थं संवत्सरं बने चरित्वा तदन्ते पुनररण्याद्भाममागाद्रोहितः ।

21. वक्ष्यमाणं वाक्यम् ।

22; p. 191, 1. चरत उपायपूर्वमुद्यमं कुर्वतो जडे पुष्पफलवत्यौ
अनन्तरफलकारिण्यौ । चरतः पुंस आत्मा सुखदुःखफलभोक्ता फले-
पहिर्हस्तस्येष्टफलो भूष्णुर्भवन्शीलः । अस्य पुरुषस्य चरत^१ उद्यमवतः
पाप्मान इष्टफलहन्तारो ऽनिष्टफलदातारः विषादात्मकास्तमोरा-
णोद्भवा हताः उद्यमेन नाशं नीताः प्रपद्ये दूरमार्गे अमेण ग्लानिना
शेरते भयादिव लीयन्ते उद्यमवन्तं न स्मृशन्तीत्यर्थः । तस्मात् ।

2. पुनः संबोधेन्द्रेण वनं ग्रहितो रोहितः ।

3. ब्राह्मणवाक्यं तच्च पुनःपुनर्मन्त्रवर्णपूर्वं महोदयकारि मन्य-
मानः पञ्चममपि संवत्सरमरण्ये दुःखान्तमिच्छन् रोहितश्चचार ॥
मदर्थं मत्पिता वरुणेन महाव्याधिं घोरमुदरमुत्पाद्य पीबते किं
मया पुत्रेण जीवतेति कृत्वा स रोहितः पुनर्याममागतः ।

4. उक्तार्थम् ।

॥ 6 चरन्मुद्यमं कुर्वन् मधु श्रमृतं भोचं विन्दति । स निश्च-
येन धोक्तव्यो^१ योगो ऽनिर्विस्वचेतसेति स्मरणात् । यथा पक्वं पच्यते
स कर्मफलं उदुम्बरं फलकाल एव व्यक्तं भोगरूपं चरन्मुद्यमवान्
प्राप्नोति । अनिर्वेदः श्रियो मूलमित्यादेशागमेन संबोध्य सांप्रत
प्रत्यक्षेण प्रमाणेन बोधयन्नाह । सूर्यस्येति । हे रोहित पश्य प्रत्यक्षां
सूर्यस्य श्रीमन्तां थो न तद्भयते चरन्न कदा चनालस्यं करोतीत्य-
भिप्रायः ।

१ A om. पुंस to चरतः and has सर्वे instead.
instead of धोक्तव्यो ।

१ CD धो वक्तव्यो

7 पुनरिन्द्रेण प्रेरितः ।

8. पूर्ववत् यद्यमपि संवत्सरम् ।

9. क्षतव्याख्यानमेतत् ।

10, 11. यतो वनेचरो वने चरन्मधुकरो वा मधु विन्दति न निषण्णः । अपचिन्वन्मधुकं विन्दति । य एवावचिनोति^१ वने स एव पक्ष्यकाख्यं फलं विन्दति । न तु निषण्णो निहृद्यमः । उत्तिष्ठन्विन्दति श्रियम् । उद्यमं कुर्वन् श्रियं लभते । निषण्णस्तु किमपि न लभते । तस्मात् ।

12 पुनः प्रेरितः ।

13 चरैवेति वै ब्राह्मणो ऽवोचदिति मन्वानः स सप्तमं संवत्सरमरणे चत्वार प्रयतः ।

14. स रोहितः सप्तमे संवत्सरे ऽरण्ये बभ्रम्यमाणो ऽजीर्णं शैथवसिद्धविमग्नायापरीतं बुभुक्षया परीतं सर्वतो घ्याप्तं पुत्रं भक्ष्यमाणं भचार्यमुपस्थितमरणे^१ उपेयाय उपगम्य दृष्टवान्^२ ।

२०.

15 तस्याजीर्णतस्तु शैथवसेखयः पुत्रा बध्यमाणका आसुः ।
किंनामानः पुनस्तु इत्यत आह ॥
एते चयः ।

१ A० पचिनोति । २ C D० चं । ३ C D om. उपगम्य दृष्टवान् ।

16. 17 तमजीगर्तं सौयवर्षं रोहित उवाच । हे ऋषे ।
हन्त हन्तेत्ययं निपातः सप्रणये वर्तते । अहमेषां त्वदीयानां^१
पुत्राणामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति । कं विक्रीणासीत्यर्थः । तुभ्य-
महं गवां शतं ददानीत्येवमुवाच रोहितः ।

17. स सौयवस्त्रिजीगर्तो ज्येष्ठं पुत्रं पितृणामर्थं निगृह्णान्
उक्तवान् ।

18. नेति प्रतिषेधे । नित्यवधारणे । इमं तावज्ज्येष्ठं गार्धं
विक्रीणामि ।

नो इति निषेधार्थः । एवेति निषेधावधारणार्थो निपातः । कनिष्ठं
पुत्रं माता नितरां विक्रेतुं नेच्छति ।

19 तौ पितरौ मध्यमे द्वावपि विक्रयमिच्छतः ।

20. तस्य क्रयार्थं रोहितः शतं गवां दत्त्वा स रोहितो
गृहीत्वा शुनःशेपमरण्याद्दाममेयाय पितरं हरिश्चन्द्रमागत्योक्तवान् ।
तत इति पितुरन्वाभिधानम् । हे भगवंस्तत हन्ताहमनेन शुनःशे-
पेनात्मानं निष्क्रीणा इति ।

21. स हरिश्चन्द्रस्तथेत्युक्त्वा वरुणं राजानं सत्कारपूर्वमामन्त्रथां
बभूव । अनेनेत्येव मामौपमिकं^२ यशुनानेन त्वा यजा इति ।

वरुणस्तथेत्युक्तवान् प्रशस्ततरो ब्राह्मणः ऋचियादिति परि-
तोषेणोक्तवान् ।

१ C D भवदीयानां । २ A अनेनेत्येवमौपमिकम् ■ अनेनेत्येवमौपमिकं
प्रति पशुरामेव in marg. ना M corrupt.

॥ 192, 1. तस्मै हरिश्चन्द्राय बह्वर्षो राजा एतं राजसूयाख्यं यज्ञक्रतुं प्रोक्तवान् ।

2. स हरिश्चन्द्र एतं शुभःश्रेष्ठं पुरुषं पशुं राजसूये आलम्बवान् । यद्यपि राजसूये पुरुषस्यालम्बो न बोधितस्तथाप्याख्यानक-
वशादेवं पक्षीतव्यम् ।

२१.

3. मस्य क्रतोर्विद्यामिषो होता बभूव ॥ अयास्य आग्निरस
उद्गाताधीत् ॥ जमदग्निर्नामर्षिः सो ऽध्वर्युरासीत् ।

4. तदानीं बभूव ॥

तस्मै शुभःश्रेष्ठपायोपाकृताय नियोज्यार्द न सम्भवन्तः । को हि
ब्राह्मणं द्यूते नियुज्यात् ।

5. एवं सौयवसिदृक्वान् ।

6 तस्मै अजीगर्ताय सयजमाना अन्विजो ऽपरमपि शतं
नियोजनाय परिकल्पितवन्तः ॥

तं शुभःश्रेष्ठं सो ऽजीगर्तो द्यूते नियुयोज ।

7. विश्वास्तान् चिंशिता^१ ऽभिप्रेतः ।

8 अपरेण शतेन द्वतीयेन दत्तेन विश्वघनमप्यहं करिष्या-
मीति सौयवसिदृक्वाच ।

९. सौयवसये ॥ स गृहीतद्वतीयशतो ऽसिं तीक्ष्णं^१ कुर्वन्तु-
मेयाय ।

१०. चित्तेन पर्यालोचितवान् ।

११. अमानुषमिवात्मचाणामर्थं छागादिकं पशुं यथा तथा
मां विशसिष्यन्ति ष्वत्विजो यजमानस्य । हन्त हन्तेति निपातो
ऽभिप्रेतकामप्राप्तीच्छाविजिज्ञासायां^२ वर्तते । देवताः प्रजापत्याद्या-
दिका उपधावानि । स्तुतिभिरुपगच्छानीत्येवं शुनःश्रेप ईर्ष्या बभूव ।

२२.

१२. स शुनःश्रेपः प्रजापतिमेव प्रथममर्घ्यं देवतानां मध्ये
श्रेष्ठमुपससार । उपसरणं चात्र भक्तिमात्रेण मनसा स्तुतिकरणम् ।

१३. प्रजापतिमुपससार ।

नेदिष्ठो ऽत्यन्तसंनिहृष्टः ।

१४ पूर्वस्था इयमृगनन्तराग्निरुपसरणाय ॥

अग्निः^३ स्तुत्या सवितरुपधावनमुपदिष्टवान् ।

१५. स सवितारमुपससारानन्तरेण दत्तेन । अभि ता देव
सवितरित्येवमादिकेन ।

१६. अहं तावत्तुष्ट एवेत्यभिप्रायः ।

१७. स शुनःश्रेपो वरुणं राजानमुपससारात् उत्तराभिराह्वा-
यक्रमेणैकचिंशता ।

10. सुहृदयः कारुणिकः ।

20. शुनःशेषो ऽग्निं स्तुतवान् द्वाविंशतिसंख्ययानन्तरया ।

21. अग्निः परितुष्टो विश्वान्देवान् स्तोतयेनोपदिदेश^१ ।

22. नमो महश्च इत्येतयंचा विश्वान्देवां स्तुतवान् । विश्वे देवा
स्तुताः परितुष्टा इन्द्रं स्तोतयेनोपदिष्टवन्तः ।

p. 193, 2. इन्द्रं शुनःशेषः स्तुतवान् ।

३ तस्मै शुनःशेषायेन्द्रः स्तुतमानो मनसा हिरण्यरथं दत्त-
वान् । अनेन दत्तवानथं ज्ञायते ॥

तं हिरण्यरथं शुनःशेषश्चायदिन्द्रः- पोपुषङ्गिर्जिगायेतयथां प्रतीयाथं
प्रतिगृहीतवान् । स्तोतेव देवताहृदयं जानाति^१ इति ।

4. स्तोतव्याविन्द्र उपदिदेश ।

५. स शुनःशेषो ऽग्निं स्तुतवानुत्तरेण ब्रह्मेन ।

६. अग्निं दिवचनेनोत्पुष्ट्याव इत्युचतुरथसं स्तुहीति पोप-
दिष्टवन्तौ ॥

स शुनःशेष उपसं तुष्टावात आग्निनात्तृचादुत्तरेण ब्रह्मेनैव ।

7. तस्मैति शुनःशेषस्य प्रतिनिर्देशः । इ स्मेति निपातो विष्म-
थार्यः । ऋचिश्च वि उक्तायां पाशो मुमुषे । नितरां ऋचिश्च वि
पाशो विस्मस्य इत्यर्थः ॥

ऐच्छाकस्य हरिसिन्द्रस्योदरं कनीयो बभूव ।

८ उत्तमायामृच्युक्तायां पाशो विमोकं गतः ॥

अगदो रोगनिवर्तित ऐष्वाको बभूव ।

७. अथानन्तरमेनं शुनःश्रेपमृत्विज ऊचुः । हे शुनःश्रेप तमेवै-
तस्याङ्गः संस्थां जानीहीत्यभिप्रायः ।

२३.

10. आख्यानमेतन्नानुष्ठेयत्वे द्रष्टव्यम् ।

11. तं धोमं यच्चिद्धि त्वं गृहेगृहे इत्येताभिद्यतसुभिरूखले
ऽभिपुत्य ।

12. उच्छिष्टं चमोर्भरेत्येतयर्चां द्रोणकस्तत्रे धोमं समवनिनाय ।

13. अथानन्तरं^१ अस्मिन्प्रचार्ये धोमे एतस्यैव सूक्तस्य याः
प्रथमाद्यतसु अचक्षाभिर्जुषवां चकार ।

14. 'अथ हैमं यजमानं अवमृथमभ्यवनिनाय स त्वं नो ऽग्ने
ऽवमो भवोती त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येताभ्यामृग्भ्याम् ।

15. अथानन्तरमेनं यजमानमग्निमुपस्थापयामास शुनश्चिच्छेपं
निदितं सहस्रादित्येतयर्चा ।

२४.

1. अथानन्तरं शुनःश्रेपो विद्यामिचस्य हौतुरुपस्यमाससा-
राजगाम ।

17 तं विश्वामित्रमजीगर्तं उवाच ।

18. विश्वामित्रो ऽजीगर्तं याचितो नेत्युवाच । वै । यतो देवा इमं शुनःश्रेष्ठं मह्यं दत्तवन्तः ।

18 स शुनःश्रेष्ठो देवरातो नाद्या वैश्वामित्रो गोत्रेणासीत् ।

19. तं विश्वामित्रमजीगर्तं उवाच । त्वं च अहं च विक्रयामहे(!) । विवदावहे । यद्य वचो ऽयं शुनःश्रेष्ठो मन्यते तस्याधमित्यस्मिन्नर्थे प्रमाणं स एव भवत्विति ॥

20 तपेत्येवं विश्वामित्र उक्तवान् ।

21 22 अजीगर्तं उवाच । अङ्गिरसो जन्मनासि हे शुनः-
श्रेष्ठ अजीगर्तः । श्रुतो विख्यातः । कविर्मेधावी यतो ऽतः कार-
णात् ऋषे पौतामहात्तप्तोः पौतामहात्संतानांन्नापगाः पुनरेहि
मानित्युवाच ।

p 194, 1-3. शुनःश्रेष्ठो ऽजीगर्तमुवाच । अद्रातुस्त्वां ग्रासहस्तं सर्वं
जनाः । न धच्छूद्रेष्वलस्यत । शूद्रेष्वपि ब्राह्मणवधकर्म न लब्धवन्तः ।
गवां चीणि शतानि त्वमटणीया मदधकर्मणि । हे अङ्गिरसोप...
...न^१ ।

4—6 शिष्टस्मरणमस्ति । पाप कृत्वाभिर्घतय तस्मात्पापात्म-
मुच्यत इति । तत्ते वदामि हे १तात दुस्वरितं मां तपति यत्पापं
कर्म मया कृतं तदहं निम्नुवे तुभ्यं । तुभ्यं समापयामि प्रतियन्तु
गवां चीणि शतानि ।

१ A •शोपतमिमेति अ G H •शोपनात्मेति न M •शो मयवमेति । १ A
तावद् ।

7—9 शुनःश्रेपो असंधेयमित्यवोचदेतदेवमवधार्याजीगर्तं पाप-
मसंधानार्हमित्यभिप्रायः । किं कारणम् । अविश्वसनीयत्वात् । कथ-
मविश्वसनीयता । यः सकृत्पातकं कुर्यात् कुर्यादेनत्पातकं ततो
ऽपरं ततो ऽभ्यधिकमित्यर्थः । श्रौद्रस्यायं न्यायो यदपत्यविक्रयः ।
ततश्चैतस्माद्यायान्नापगाः सकृत्पवृत्तो यः किमपशुं धनेनेति^१ यज-
मानाय यजनाय अदात् ।

10 अयं शुनःश्रेपो असंधेयमित्यवोचदेवमवधार्याजीगर्तं शोपा-
लभ्य विश्वामित्र उपपपाद शुनःश्रेपमुपपत्तिभिरात्मीयं चकार ।

२५.

11. 12 भयानक एवासौ सौयवसिः शासेन विश्वसर्गं
कर्तुमिष्टवान् एतमस्यात्^१ तस्मान्मारणात् एतस्य पुत्रो मा भूर्म-
मैवोपेहि पुत्रतां सुहृदयस्य ।

13—15. शुनःश्रेप उवाच । हे राजपुत्र विश्वामित्र तव
पुत्रतामुपेयामिति ।

16—18. विश्वामित्रः शुनःश्रेपमुवाच । ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां
स्याः । किं चान्यत् । तव ज्येष्ठा प्रजा स्यात् मत्प्रसादादुपेया दैवं
मे दायं । मे दायो दैवो विश्वारूपः^१ धनदायो मानुषः । तेनैतेनैव
ज्येष्ठत्वेन सुप्रजास्त्वदैवदायोपायनेन निमित्तेन त्वामुपमन्त्रये ऽहमिति
विश्वामित्र उवाच ।

१ C (orig.) D किमपशुधनेनेति D प in marg (D वच०) । १ C एव-
माद्यात् तस्मान्मारणात् माप एतस्य D एवमस्यात् । तस्मान्मारणाय । १ C D
दायं । मे दायो दैवो धनदायो मानुष ।

19—21. शुनःश्रेष्ठ उवाच विद्यामित्रं यत्तु त्वयाभिहितं^१
तत्संज्ञानानेषु मूयाः। संज्ञानानेषु भाट्टस्ववबुधमानेषु सौहार्दाय
च नः प्रीतये अथै च विद्यादायलक्षणायै च^२ यथाहं^३ भरतवश-
प्रधान तव पुत्रतामुपेयामिति।

॥ अयानन्तरं शुनःश्रेष्ठेनोक्तो विद्यामित्रः पुत्रानामन्वयि-
तवान्। आमन्त्रणमुच्यते। सत्कारपूर्वकं प्रयोजनेषु व्यापारणम्^४।

२६.

p 195, 1-2 क आमन्त्रितो। मधुच्छन्दा नाम। तथा स्वयम्भः।
अपरो रेणुः। अन्यो ऽष्टकः। एवमादयो ऽत उच्यन्ते। हे भ्रातरः
ऽष्टशोतन अस्मै शुनःश्रेष्ठाय ज्यैष्ठ्याय तिष्ठध्वं ये ते च भ्रातरः स्य
ते सर्व उच्यन्ते।

३ तस्य विद्यामित्रस्य एकाधिकं शतं पुत्रा आसन्।

४ मधुच्छन्दसः सकाशात् पञ्चाशज्जन्तना दृष्ट्वाः पञ्चाशत्
कनीयांशो मध्ये मधुच्छन्दा एकपञ्चाशन्तमः॥

तद्विद्यामित्रवाक्यमस्मै ज्यैष्ठ्याय तिष्ठध्वमिति मधुच्छन्दसः
सकाशाद्ये दृष्ट्वाः पञ्चाशन्ते कुशलं शोभनं भाङ्गीचक्रुः।

५ तान्पञ्चाशत्संख्याकान् व्यायसो ऽनुव्याजद्वारं विद्यामित्रः।
कथं श्रुत्वाः। १अन्तं वः प्रजा भवीष्ट १प्रत्यन्तदेशवासिनी युष्माकं
प्रजा भविष्यति।

१ C D ins च। १ A व। २ C D भर्त्तव। ३ M •पूर्वप्रणीतवापारेण
१ A जकवः। १ A चत्तवः।

6. एतद्देशवाचिन एवंनामानो बभूवुरिति ।

7. तानेवं नामभिरुदाहरन्ति लोका इतिशब्देनोक्तार्थत्वात्
॥ द्वितीया ।

8. ये मधुच्छन्दसः पूर्वा एकपञ्चाशत्संख्याकास्ते विश्वामित्रवचो
ऽङ्गीचक्रिरे । एवमुक्तवन्तः ।

9-10 स मधुच्छन्दाः पञ्चाशत्कनीयांसो ज्येष्ठं विश्वामित्रं
जगौ । यस्मै ऽस्माकं पिता संजानीते तस्मिन्नादेशे वयं तिष्ठामहे ।
पुरस्ताज्ज्येष्ठं शुनःश्रेष्ठं कुर्महे त्वामप्यश्वो वयं स्थामेति शुनःश्रेष्ठं
प्रति पितुरादेशादुक्तवन्तः ।

11. पुत्रैरादेशे ऽङ्गीकृते तान्पुत्रान् विश्वामित्रः प्रीतस्तृष्टाव ।

२७.

12 III ये पुत्रा मम मानमतुष्टवन्तः प्रजा^१ वर्धयन्तो मां
वीरवन्तं पुत्रवन्तं कृतवन्तः ते यूयं प्रजावन्तः पशुमन्तो भविष्यथ
भद्रसादात् ।

14, 15 हे पुत्रा देवरातेन सुरएषा पुरोगामिना ज्येष्ठेन
सर्वे वीरवन्तो गाधिना राधाः पूव्याः स्य । एष वः सहपूजनो ऽस्ति ।

16, 17 हे कुशिका एष देवरातो युष्माकं मध्ये वीरो
ज्येष्ठस्तमतुष्टवन्तं युष्मांशानुगच्छतो ऽयं च दायमुपेतां विद्यां
यामुत वेदसि उपगमसाधुकारौ सर्वमेतन्मयास्मै प्रतिपादितमित्य-
भिप्रायः ।

18 19. ते वैद्याभिवा मधुच्छन्दःप्रभृतयः सम्यञ्च एक-
चित्ता भक्तिप्रवणद्वादया देवराताय तस्थिरे । तदनुयायिनः सर्व-
कार्येषु स्थिता इत्यर्थः । ज्यैष्ठ्ये श्रेष्ठ्ये च गायिनाः । संज्ञा ।

20. 21. रिक्त्यं दायो वेद इत्येकार्थाः^१ । उभयो रिक्त्ययो-
र्देवरातो द्रष्टा अपिरधीयते बहूनां च मध्ये गायिना अधित-
स्थिरे । दैवे विद्यायां^२ वेदे धने वेद इति धननामाच ।

22. हरिश्चन्द्रो ह वैधस इत्येवमादिकम् ॥

परःशतमितसृचां गायानां च रचितं^३ पुनर्यस्मिंस्तत्परःशत-
गायम् । अभ्यधिकशतग्रायमित्यर्थः । कियत्परिमाणं पुनस्तत् ।
अपरिमितं । बह्वृत्तान्तमित्यर्थः ।

P. 196, 1, तदाख्यानमभिषिक्ताय राज्ञे होताचष्टे ॥

१ कश्चिपुरासनं हिरण्यस्य कश्चिपुः हिरण्यकश्चिपुस्तस्मिन्दिर-
ण्यकश्चिपौ होतासीन उपविष्ट आचष्टे । हिरण्यकश्चिपावासीनः
प्रतिगृणात्यध्वर्युः प्रतिगरं ददाति ॥

अक् प्रसिद्धैव । यथार्थवादो न पादव्यवस्था ॥ सो ऽन्ते एव-
मिति तथेत्येवम् ।

8. अर्थवादार्थ उपन्यासः ।

4 . उभयरूपेण प्रतिगरेणेत्यर्थः ।

६ यस्मादाख्यानप्रतिगरेण^४ सर्वस्मादेनसः संग्रमुच्यते तस्माद्यो

राजा अविजितौ विजयासमर्थौ ऽध्ययजमानो राजसूयेन बहिरपि
क्रतोराख्यापयेतैवैतच्छौनःशेषमाख्यानं किमस्य भवतीत्यत आह ।

6. चनशब्दो ऽर्थः^१ । न ह्यस्मिन् राजनि स्तोकमर्थेनः परि-
श्रियते ॥

सहस्रं गवामाख्याचे दद्यात् । शतं गवां प्रतिगरिचे दद्यात् ॥

हिरण्ययौ कश्चिपू यथास्त्रं दद्यात् ।

7. पुषकामाः अद्धाना आख्यापयन्ते ॥

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारः । तदाचरणं चायुथ-
मिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये पञ्चदशो
ऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

इदानीमश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधेकोत्तरा अहीना वक्तव्यास्तत्त्व-
मेधस्य तावदर्थवादेनोपक्रमः ।

१०

१. एवं कामितवान् । तदवाप्तये ।

२. स प्रजापतिरेतं चिराचं पिसुत्यकं^१ । यज्ञकतुमिति सुत्यायं
वचनम् । अपश्यन् दृष्टवान् साध्यसाधनसंबन्धेन विज्ञातवान् । अश्व-
मेधाख्यम् ।

३. संभारादिना द्रव्यजातेन ।

४. निश्चांतस्वरूपेण^२ फलसंपत्तिशक्तियुक्तेन ।

५. यथाभिलषितं प्राप्तवानित्यभिप्रायः ।

६. प्रजापतिवन्मनुष्ययजमानो ऽपि ।

७. ब्रह्मोद्गाटहोचध्वर्युभ्यो महर्त्विग्भ्यस्तुरः पाचान् कांक्षा-
दीन् चतुरस्याञ्जलीन् । उभयहस्तयोगो ऽञ्जलिः । प्रसृत्यास्तुर
एव । प्रसृतियैकहस्तो ऽङ्गुलिकोशः^३ ।

८. दादशप्रकारम् ।

८. पाचाञ्जलिप्रसृतैस्तत्पुष्पैस्त्रिभिर्दादशसङ्ख्याया संवत्सरो व्याप्यते ।

१०. ब्रह्मौदनदानादनन्तरमध्वर्युर्यजमानाय निष्कं प्रतिमुञ्च-
त्यावध्नाति^१ ।

११. सायमाहुतौ नित्यहोमायां हुतायां पद्याद्गार्हपत्यस्यो-
दक्षिरा यजमानः संविशति वावातया प्रियतमया पद्या सह ।

१२. वावाताया ऊर्वन्तरे असंवर्तमानो अचुभ्यमानः शयीत ।

१३. अनेन वावातासंवेगनेन तपसा इमं स्वस्ति कक्ष्याणं
संवत्सरमाप्रवामहा इति प्रार्थना । सावित्र्युत्तरमन्द्रागानपारिश्रव-
धृतीः संवत्सरमर्धमासमासचैमास्वयणसास्थानि चैके इति (का० २०.
२. ७; २. ५) यद्यपि तन्त्रान्तरे पक्षपञ्चकमात्रात् तथाप्यत्र वावा-
तासंवेगनं संवत्सरं भवतीत्यस्यायमेव पक्षः ।

१४. तं निष्कं प्रातर्होमे निवृत्ते ददाति ।

१५. अथशब्दः आगन्तर्यार्थः । निष्कदानादनन्तरमाग्नेय-
मष्टाकपालं पुरोस्ताग्रं निर्वपति ।

१६. सुखतो ऽश्वमेधस्यादितः ।

१७. तस्मिन्नेवाहनि अथशब्दात् ।

१८. यत्पूष्णे पथिकृते चरुं निर्वपति ।

१९. शुक्लकृष्णनीलपीतादीनि सर्वाणि रूपाणि यस्मिन् स
सर्वरूपः । तमथं जवेन वेगेन संपन्नं संवत्सरायोत्सृजन्ति । संवत्सर-
ब्रह्मचर्यनियमाय वा^२ । सर्वकामिनं स्वेच्छाप्रवृत्तम् । अब्रह्मचर्येच्छां
वर्जयित्वा ।

२०. शतसंख्याका राजपुत्राः । राजपुत्रा इत्यभिषेकाद्याधि-
पत्ययुक्तस्य राज्ञः पुत्राः । कवचिनः संनद्धाः । राजन्याः चचिय-
जातयो निषङ्गिणो बद्धतैषिराः^१ । शतसंख्याका एव । सूतग्राम-
णीनां पुत्रा उपवीतिनः । उपवीतमिति संनाहविशेषः । सूतः
प्रतिलोमजो ब्राह्मण्यां चचिषात् । ग्रामणीर्महत्तरः । शतमेवैतदु-
भाभ्यां^२ । चचसंघहीदृषां^३ पुत्रा दण्डिनः । चत्ता सारथिः
संघहीता मन्त्री । दण्डिनो दण्डहस्ताः । शतसंख्याका एव । अना-
वर्तयन्तो ऽयं रचन्ति । अनेन नियमेन ।

२१. अथामन्तरं सवित्रे प्रसवित्रे प्रथमा एकहविष्का दष्टिः ।
सवित्र आसवित्रे द्वितीया एकहविष्कैव । सवित्रे सत्यप्रसवायेति
तृतीयाथैकहविष्कैव । एतानि त्रयींषि संवत्सरं भवन्ति ।

२२. कथं नाम सविता । यतः प्रसविता महान् स मम इमं
यज्ञं प्रसुवे ।

२३. आङ्पूर्वः सव आभिमुख्येनाभ्यनुज्ञा ।

२४. तस्मात्सवित्रे सत्यप्रसवायेति ।

२५. य इमा विद्या जातान्या देवो यातु सविता सुरव्य
इत्येते याव्यानुवाक्ये प्रथमस्य हविवः । विद्यानि देव सवितः स
घा नो देवः सविता सहावेति द्वितीयस्य । आ विद्यदेवं सत्पतिं
न प्रमिये सवितुर्देव्यस्य तदिति तृतीयस्य ।

२६. संवत्सरमेव चग्रह्णात् ।

१ C बद्धतैषिरा ; sec. b लो ; M बद्धतैषिरा ; D बद्धतैषिरा (by alt.) not quite legible. २ C शतमेवैतदुभाभ्यां ; D शतमेवैतदुभाभ्यां । ३ C (orig) चचि sec. b. चत्ता D चत्ता ।

१७. उक्तार्थम् ।

१८. अस्याप्युक्त एवार्थवादो दशमे ऽहनि ।

१९. अथशब्द आनन्तर्ये वीणानां गणा वीणागणाः । वीणा-
गणैर्गायन्तीति वीणागणगिनः । तानध्वर्युः संप्रेष्यति । पुराणै
राजभिः पुण्यकृद्भिः सगरदिलीपादिभिरेवं राजानं संगायत ।
समानं कृत्वा गायतेत्यभिप्रायः ।

२.

१. मनुर्वैवस्वतो राजेत्येवमादिकमाख्यानं परिस्रवाख्यं प्रथमे
ऽहन्याचष्टे ।

२. तस्य राज्ञो मनुष्या विप्रः प्रजास्त इम आसते ऽद्यापि
स्वधर्मान्न चजन्ति ।

३. पञ्चमहायज्ञानुष्ठानकारिणो गृहमेधिनी गृहस्थाः । ता-
मुपदिशति ।

४. ऋचोवेदः ऋग्वेदः सो ऽयमिति वदन् सूक्तं निगदेत् ।
सूक्तं किञ्चिदाचक्ष्ण इवानुवदेत् ।

५. यमो वैवस्वतो राजेत्याहेति द्वितीय एवाहनि शतपथे
दर्शनात् ।

६. पूर्वोक्तं ब्रुवन् स्यविरान्वयोऽधिकान् प्रदर्शयति ।

७. आश्वमेधिकमेव प्रकरणात् ।

८. वरुण आदित्यो राजेत्याह पारिषवं तृतीये ऽहनि ।

६. शोभनानव्यङ्गान् धूनः प्रदर्शयति ।

१०. या ओषधीरित्येतत्सूतं केचिदाहुः । तदयुक्तम् । समाख्यानाद्^१ भेषजग्रन्थस्थार्थवर्णिकानाम् ।

११. सोमो वैष्णवो राजेति शतपथश्रुतेः । प्रतीकग्रहणान्येतानि ।

१२. तस्यैताः सभायामन्यासामप्रवेष्टात् ।

१३. घोरमाथर्वणो ग्रन्थः ।

१४. अर्बुदः फाट्रवेधो राजेत्याहेति श्रुतेः ।

१५. सर्पान्वा प्रदर्शयति सर्पविदो वा जनान् ।

१६. सर्पविद्यां गारुडां^२ कङ्कतौषं वा ।

१७. कुबेरो वै श्रवणो राजेत्याहेति श्रुतेः ।

१८. श्रेष्ठागायत्र्याः^३ (?) पापहतो वा श्रेष्ठानुपदिशेत् ।

१९. रक्षोविद्या^४ रक्षोहणं सर्वान्वेदानाचष्ट इति वचनात्तस्मात्प्रसिद्धैव^५ कुञ्जकरूपा रक्षोविद्येति ।

२०. २१. कुसोदिनो वार्धुषिकप्रयोगजीविनः ।

२२. असुरविद्येन्द्रजात्यादिना तज्जिर्दशान्नायामपि कांचित् कुर्यात् अङ्गुलिनासकूपाम् ।

२३. मत्स्य. सांमदो राजेति श्रुतेः प्रतीकग्रहणमेतत् ।

२४. मत्स्यानुपदिशति जानिधंवन्धेन मत्स्यविदो वा सैनिकान्पाठीनादिविशेषविकल्पान्विदन्ति पताम्वा^६ ।

१ C *खानाद् । २ A गारुडो । ३ C श्रेष्ठगायत्र्यं श्रेष्ठ गायत्र्या (स in marg)
D श्रेष्ठगायत्र्या M श्रेष्ठगायत्री वा cf Comm Sit. Br 13, 4, 3, 0
४ C 119 त M विद्या नाम रक्षोहणं छत्रम् । ५ C D कुञ्जक । ६ A पताम्वा
D पताम्वा ।

२५. इतिहासवेदस्य पृथग्भावेन दर्शनात् ।

२६. तार्क्ष्या वैपश्नतो राजेत्याहेति प्रतीकश्रुतेः ।

२७. वयांसि पक्षिणो ब्रह्मचारिण उपकुर्वाणका नैष्ठिका वा ।

२८. पुराणं वायुप्रोक्तमपाख्येयम् । न तु यो यज्ञो विश्वत-
स्तन्तुभिस्तत इति सूक्तमस्य वेदैकदेशत्वात् ।

२९. धर्मं इन्द्रो राजेत्याहेति शतपथे प्रतीकदर्शनात् ।

३०. मनुष्यदेवा हि त^१ इत्यभिप्रायेण ।

३१. यत्किञ्चिदमिन्द्रं^१ वाय्वमेधिकं वा प्रकरणात् ।

३२. परिस्रवाख्यानेन दशभिरहोभिर्यथानुक्रमणम् ।

३३. मनुर्वैवस्वतो राजा यमो वैवस्वतो राजेत्येवमादीनि ।

३४. तस्य मनुष्या विश्वस्तस्य पितरो विश्व इत्येवमाद्याः ।

अर्थवादार्थ उपन्यासः ।

३५. सर्वं वा अश्वमेध इत्युच्यते । पुण्यमस्मात्परं नास्तीति
कृत्वा ।

३६. यदेतद्दशभिरहोभिराख्यानजातमुक्तमेतदेकादशाहे पुन-
रावर्तते एवमेकविंशाहे । अनेन प्रकारेण संवत्सरमाचष्टे । तस्मा-
त्पारिव्रजमाहेतत्पारिव्रजं । तथा च शतपथश्रुतिः । षट्चिंशतं दशा-
ष्टानाचष्ट इति ।

३.

१. एकविंशतिरिति संख्यानियमः । एकविंशत्यरत्नस्य इति प्रमाणनियमः ।

२. अष्टौ यूपा वैष्वा भवन्ति । दश खादिरा भवन्ति ।

३. पैतृद्रवौ देवदारवौ^१ । उपस्थावानौ^२ अग्निष्ठयूपपार्श्ववर्तिनौ ।

४. राज्युदासः^३ सेष्मान्तकः^४ सोऽग्निष्ठः कार्यः ।

५. एकविंशतिसंख्याकां धूपपङ्क्तिं प्रकृत्य तस्मिन्नेकविंशति-
मग्नौपोमौधान् पशूनालभन्त इति श्रुतेः ।

६. समानप्रचार इत्यभिप्रायः ।

७. अथ प्रातर्गौतमस्य चतुस्त्तरस्तोमो भवतीति (१३. ५. १. १)
श्रुतेः । तिष्ठणां सुत्यानां प्रथममेतदहर्भवति ।

८. तेन गौतमस्य चतुस्त्तरस्तोमेनेनं लोकमाप्नोतीत्यर्थवादः
पूर्वस्य विधेः श्रेयः ।

९. एकविंशः स्तोमो यस्य तदिदमेकविंशस्तोमं द्वितीयमहर्षज-
मौहिणोच्यते ।

१०. दादश वै नामाः पञ्चर्तवस्तथ इमे श्लोका असावादित्य
एकविंश इति । सोऽयमादित्य एकविंशस्तदेनं स्तेन रूपेणैक-
विंशतिलक्षणेन समर्थयति ।

११. एतस्मादादित्यादयो निस्तृष्टस्तपूर्वमुत्पन्नः^५ ।

१ A D M देवदा० । २ C D M om रूप । ३ C D सेष्मान्तक ।
४ C एतस्मादादित्यो विष्टः । तत्पूर्वमुत्पन्नं C (in marg) नि D निष्टः ।

१२. अशस्त्रोमीयेयमृगात्मनो दीर्घतमस^१ आर्ये । यमेन दत्तमेनमशं त्रिस्थाने चित एमं युनक्ति युक्तं च सन्तमेनम्^२ इन्द्रः प्रथमो अध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् । गां धारयतीति गन्धर्वः । सो ऽस्य रश्मनां मृह्यीतवान् । ईदृशं महाभागमशं हे वमवः सूर्यात् सूर्यात् निरतष्ट यूयं निष्पादितवन्त^३ इत्यर्थः ।

१३. प्रजापतिदेवत्या यथोद्दिष्टा अथादयः ।

१४. सृष्ट^४ हिंसायां अनुद्धिमना इत्यर्थः ।

१५. चातुर्मास्यदेवताभ्य एकविंशतये एकविंशतिसंख्याभ्यः प्रत्येकमेकविंशतिरेकविंशति. पशवो भवन्ति । एवमेकचत्वारिंशानि चत्वारि शतानि । एकविंशतिः चातुर्मास्यदेवताः पिह्यन्मवपुन-
रुक्तवजं वैश्वानरपार्जन्ययोरवमृष्यदेवताया मिचस्योत्सर्गदेवतायाश्च
घर्जनम् ।

१६. अर्थवादो ऽयं पूर्वस्य विधेः^५ प्रबोधनार्थः ।

१७. अशं विविधैरलंकारैरलंकृतमध्वर्यादय आस्ताव बहिष्यव-
भानस्थानमाग्रापयन्ति ।

१८. सुगन्धं नो वाजी स्त्र्यं पुंस इत्येवमादिकयर्षावप्राप-
यन्ति ।

१९. अनवजिघ्रत्यास्तवमशे सुगन्धं न इति यजमानं वाच-
येत् ।

१ A आन मनो दी M आन्ना. - A आनं O अशस्त्रोमीये इयमृलिगात्मनो-
यार्ये D दीर्घतमममाप । २ A धतमेन M धतापन । ३ C उमादि. । ४ A ६
] सृष्ट (?) D सृष्ट । ५ A विधे C M विधिः ।

२०. होतामिष्टौतीति वाक्यशेषः । तमेकादशभिर्होता अभिष्टौति । यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति शतपथश्रुतेः ।

२१. समिद्धो अञ्चलद्वारं मतीनामित्येवमादिका आप्रियोऽयस्य भवन्ति ।

२२. अधिगो शमीध्वमित्येव निर्वचन^१परिशिष्य मा नो मित्रो वह्णो अर्यमायुरित्येतत्सूक्तमावपेत् ।

२३. उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा उप प्रागात्परम धत्सधस्यमित्येते उपसमे उत्तमस्य सूक्तस्थान्ते आप्रणुवच्चावपेत् ।

२४. वह्नीणां निगमादावच्चावपेत्^२ ।

२५. अश्वायेति तादर्थ्यं चतुर्थी^३ । वासो वस्त्रम् । अधीवासः कन्मलः । हिरण्यं सुवर्णम् ।

२६. ष्टवाभ्युदितमिमि दृढीकरणार्थमुक्तम् ।

२७. अद्यानन्तरमथ मेथं यज्ञार्धमथगमासभन्ते^४ ।

२८. पञ्चदश^५ पर्यङ्गास्तानासभन्ते । आरण्याश्च वसन्ताथ कपिञ्जलानित्येवमादीन् ।

२९. पूषा देवताविशेषः । तस्य पूष्णोऽञ्चलकाटे निधोजनं पौष्ट्येषोपायेन^६ ।

३०. अपाचमेधे पूष्णः प्रथमो भागः प्राप्नोति ।

३१. अग्नस्य नाभ्यामैन्द्रापौष्णः श्यामवर्णं आलभ्ययः ।

१ A नवः । २ A निगमपावर्षीत् C निगमादावर्षीत्, alt to निगमादुपपत्ता • D निगमदावर्षीत् M निगममात् । ३ A चतुर्थः । ४ C पर्यङ्गास्तान् (in the Sutra पर्यङ्गान्) D (Sutra) पर्यङ्गान् Com. पर्यङ्गास्तान् । ५ C पौष्ट्येषः । ६ A ind, इति ।

२२. याथो ऽन्नं तस्मिन्नश्वमेधे इन्द्रापूर्णाः प्रियमयेति ।

२३. संज्ञप्तायाश्चाय सोपक्षेपां महिषीमुपनिपातयन्ति ।

२४. अश्वं च महिषीं च । महिषी यजमानस्य प्रथमपत्नी ।

तद्यैव प्रथमा वित्ता सा महिषीति (१५.२.१) दर्शनात् ।

२५. अश्वं च महिषीं च यजमानो ऽभिमेयति ।

२६. अभिमेयनमस्त्रीसभाषणेन भर्मयुक्तः परीहासः । आक्रोशो वा । हे अश्व सक्थ्योरूर्वाजं हयोर्वा^१ भद्रमस्या मुदमवधेहि उपरि स्थापयेत्यर्थः । अर्वाञ्चमभिमुखाञ्चितम् । अस्त्रिं प्रजननं शिर्शं^२ आभराभिमुखेनानयोः ऊर्वाः^३ यः कौटुशः स्त्रीणां जीवभोजनः । यमुपभुञ्जत्यः स्त्रियो जीवन्ति ।

२७. तं यजमानं न कश्चन प्रत्यभिमेयति । न यजमानं प्रति-
प्रतिः कश्चिदसदिति^४ (१३. ५. २. ३) श्रतपथे ।

४.

१. एनां महिषीं होताभिमेयति । अनयाभिमेयिन्या^५ आक्रो-
शतीत्यर्थः । हे महिषि माता च पिता च ते वृक्षस्य वृक्षविकारस्य
मञ्चकस्थारे उपरि क्रीलतो विहरतः । न तिलामीति ते पिता ।
तिल स्रेहने । प्रस्रेहयाम्येनामिति मन्यमानस्त्वदीयः पिता गमे वर्ण-

१ C D M om ऊर्वां and वा । २ C D M om. शिर्शं । ३ C D M om.

४ । ५ A न यः प्रति कश्चनावदिति C यजमानं प्रतिप्रति D •यजमानं

• । ६ C D •मेयन्त्याह महिषी ।

विपर्ययं कृत्वा भग इत्यर्थः । किं भगे मुष्टिमतंसयत् मुष्टिरङ्गुलि-
संनिवेशस्तं गभीपरि^१ विपर्ययतीत्यभिप्रायः^२ ।

२. ब्रह्मा धावातामभिमेयति । ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयतात् । लोण्म-
ध्यमपुरुषस्यैकवचनं । उच्छ्रयतादित्यनाश्रियपि च्छान्दमत्तात्^३ । गिरौ
भारं हरन्निव यथा गिरौ भारमारोपयन् ऊर्ध्वमुच्छ्रयति । एव-
मेनामुच्छ्रयतात् । अथास्या एवमवस्थायै मध्यं कायस्य^४ गृह्यमेजति
चलति ग्रीते वाते पुनन्निवेति पुंस्त्र्यजननमुच्यते ।

३. यदस्या अङ्गभेद्या इत्यनया आचनस्योद्गाता^५ परिवृक्ता-
मभिमेयति ।

४. पालागली नाम पत्नी । तामुर्ध्वरुभिमेषति । यद्गुरिण
इत्येवमादिकथा । परकीयं यवं हरिणः शूत्ये^६ भक्षयति । तत्पु-
ष्टमात्मानं न बद्ध मन्यते । भुंथो ऽपि तदश्नाति । एवं शूद्रा
भवत्यर्थञ्जारा । अर्थं जरयतीति अर्थञ्जारा । न तस्मै पोषाय^७
धनायति तदेव कामयतइत्यर्थः ।

५. अस्यपालानां राजपुत्रादीनां प्रत्येकं शतसंख्याका अनुच-
र्यस्ता एता ऋत्विजः प्रत्यभिमेयन्ति ।

६. राजपुत्रो महिष्या अनुचर्यो होतार^८ प्रत्यभिमेयन्ति ।
यियस्यत इव ते मन इत्यादिकथा । चचियदुहितरो वावातानुचर्यो
ब्रह्माणं प्रत्यभिमेयन्ति^९ ऊर्ध्वमेनामुच्छ्रयताद्गिरौ भारं हरन्निवेत्येव-

१ A गभीपरि C D M मगुल । २ A उप० L ३ C अनाश्रियपि दक्षावगतात्
D अनादिष्यपौषावगतात् । ४ C मध्यकायस्य प्रजनस्य D कायस्य ० पुंस्त्र्यजननेन ।
५ C प्रदस्यनयोद्गाता D प्रदसनया । ६ C शूत्ये । ७ C लय । ८ C M पोषाय
धना (M धनं) कामयत इ० । ९ C D १००० from चचियस्यत to ऊर्ध्वः ।

मादिकया । अथास्य मध्यमेजत्विति च विकारः । सूतपामण्यः
परिवृक्ताया अनुचर्य^१ उद्गातारं प्रत्यभिमेयन्ति यद्देवासो सल्लामगु-
मित्येवमादिकया । चचमंयहीदृणं दुहितरो पासागत्या अनुचर्यो
ऽध्वर्युं^२ प्रत्यभिमेयन्ति यद्दुरिणो यवमत्तीत्येवमादिकया शूद्रो
यदर्यजायाः^३ पतिरित्यस्त्रा^४ विकारः ।

७. सदस्युपविष्टा ब्रह्मोद्यं वदन्ति^५ । वक्ष्यमाणमनया संजयो-
च्यते । होताध्वर्युं^६ पृच्छति किं स्विस्वर्यसममिति । द्वितीयया
प्रत्याह्वाध्वर्युः ब्रह्म सूर्यसममिति । तृतीयया पृच्छत्यध्वर्युः कः
स्विदेकाकीति । चतुर्थ्यां प्रत्याह होता सूर्य एकाकीति ।

५.

१. मन्त्रचतुष्टयमस्याम् ।
२. यथासंख्यं प्रतिवचनानि ।
३. अस्यामपि मन्त्रचतुष्टयमेव ।
४. यथासंख्यं प्रतिवचनानि ।
५. पूर्ववत्^७ ।

१ C D om. परिवृक्ताया अनुचर्य । २ M यदर्यापति । ३ A ins स्वासा-
यतिभिश्चरिणे इति शान्दोग्ये सद प्रष्टव्य स्वासायतिभिश्चरिणा ब्रह्मोद्यं वदन्तीत्याद्यसा-
यने । A चक्षमाद्यैर्नैवैः प्रजोतक्षणेन यददमं नदेवं । ४ ॥ om.

६.

१. प्रत्यक्षं ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति ।

२. इति प्रतिवचनद्वयम् । अथोद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति ।

३. ब्रह्मा पृष्ट उद्गातोत्तरया प्रत्याह ।

४. प्रतिवचनम्^१ ।५. पृच्छामि त्वा परमज्ञं पृथिव्या इत्येवमादिकथा यजमान-
मृत्विजः पृच्छन्ति ।

६. इयं वेदिरित्येवमादिकथा ।

७.

१. सुभ्रुः स्वर्गभूरित्येवमादिका मन्त्रिणः गृह्य^२ पुरोतुवाक्या ।

२. होता यज्ञप्रजापतिमित्येवमादिकः प्रेषो भवति ।

३. प्रजापते ऋ त्वदेतान्यन्य इत्येषा वाक्या भवति ।

४. अयमेधं कुर्वन्प्रीणातीत्येवं मन्यमानाः ।

५. वपया चरित्वा तदग्न्या यपा जुहुयुरिति केचित् ।

६. वपया चरित्वा तदग्न्या यपा इति वा ।

७. इन्द्रोतो नाम शौनकः । स एवमाह । किमुत त्वरेरग्निं
पुनः कारणं प्रवृत्तास्त्वेवं कुर्युः न त्वरमाणो विधिर्युक्तः^३ ।८. पृथक् पृथग्देवताभिर्वपामिः । पृथक्पृथगेव प्रचरेयुरित्य-
भिप्रायः ।

१ C om. २ C D M om. गृह्यम् । ३ A अरमाषो विधिर्युः C अरमा ऋत
मूयमाषो वि० D अरमा ऋतम् । I propose to read अरमाषविधिः ।

८. याः समानदेवता वपास्तोभिः सहतन्त्रेण प्रयोग इत्यर्थः ।
अव्यवस्ताभिरव्यवहिताभिः ॥

१०. समानदेवताभिरूपाभिरपि व्यवहिताभिर्नान्वेति^१ सूत्रा-
रम्भः ।

११. याया देवता तांतां यथानुपूर्व्येण ।

१२. यादृशः पूर्वा महिमा तादृशोऽयमप्युत्तरः सप्रैष एव ।
अस्योत्तरस्य याव्यानुवाक्ये विपर्ययेदिति एतावान्विकारः ।

१३. उभे इति वचनात्प्रशब्दाच्च पक्षे पूर्व पाङ्क्त्युत्तरमैका-
द्विकम् । तथा च शतपथश्रुतिः । अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति
होता पाङ्क्त्यमान्यं प्रश्वैकाद्विकमुपसंगंसतीति (१३.५.१.८) समा-
नेनाहावेनोप संगंसनम्^२ ।

१४. ऐकाद्विकपाङ्क्त्योराज्ययोरन्यत्र श्रुतस्य फलार्थवादस्याग्नि-
वचनादर्थत्रादार्थम्^३ ।

१५. ऐकाद्विको माधुच्छन्दसो वार्हतः पाञ्चमाङ्गिकः उभा-
विति वचनात् । द्विष्टकारकारणात्पक्षे पूर्वा वार्हतः प्रउगः ।
तथा च शतपथे । वार्हतं च प्रउगं माधुच्छन्दसं च द्विष्टं उभे
संगंसतीति (१३.५.१.८) ।

१६. पूर्ववदुक्तार्थमेतत् ।

१ C D om from अपि to एव । २ C D om. उपसम् । ३ C • निवचनाद
D • निवचनादाय A • निवचनादा • । ४ A द्विष्टाथकार इति करणात् पक्षे
C M om. पूर्वे ।

८.

१. तदुक्तं महानाम्नाः स्तोत्रियो यथा तिष्ठो ऽनुष्टुभस्तथैको-
केत्येवमादिना चण्येन (१०.६.१०) ।

२. सर्वे वै कामा महानाम्नीष्वित्यर्थवाददर्शनात् ।

३. सर्वेषां फलानां साधनत्वात् ।

४. सासुरूपाः सप्रगाथाः शंसन्तीति श्रुत्यन्तरात् ।

५. इन्द्रो मदाय प्रेदं ब्रह्मेति तत ऐकाहिकम्^१ । तस्मिन्-
वित् महत्तमीये । निष्केवत्ये ऽप्येवमेव ।

६. अर्थवादो ऽयमैकाहिकयोः क्रमस्तुत्यर्थः ।

७. वाशब्दः पूर्वेण सह विकल्पार्थः । 'मध्यन्दिनशब्दो निष्के-
वत्यमहत्तमीययोर्वाचकः ।

८. गायत्र्यादेर्यन्द्मो^२ गायत्र्युष्णिगसुष्टुम्बृत्यौ पङ्क्तिश्च बि-
ष्टुब्जगत्यौ इत्यनेन क्रमेणैकैकश्रयत्वारिंशतं चत्वारिंशतं महत्तमीये
शंसित् ।

९. नित्या अपि गणाः सूचारभात् । नित्या महत्तमीये पञ्च-
दश । महत्तमं हवामहे इति तिष्ठः । ययमिन्द्र त्वायवो हविर्भन्त
इति षट् । इयं उ ते अमुष्टुतिरि चतस्रः । इमं तु माघिनं जव
इति द्वादशैता गायत्र्यः । य इन्द्र भोमपातम इति चयस्त्रिंशत् ।
इन्द्र तमवितेदमीति तिष्ठः । नित्याभिः सह एतायमारिंश-
दुष्णिहः^३ । पूषणते महत्तम इति द्वे । किं न इन्द्र जिघांसमीति

१ A इत्या विमो मयसी इन्द्र अर्थे च इति तत । २ A M मय । ३ C दाय
दुष्टिहवाशब्दः । ४ C in marg चत्वारिंशत् पङ्क्तिष्वदिति; महाशब्दस्य तात्पर्यम्...

तिस्रः । आ नक्षे गन्तु मत्सर इति तृतीयासुद्धृत्य तिस्रः । मसि न
इति प्रथमा चतुर्थी पञ्चमी च । अर्वावतो न आ गहीत्यष्टौ । य
इमे रोदसी उभे पार्श्वे नाम । क इमं दशभिर्मम । एतद्भेदुत वीर्यं ।
यस्ते मदो वरेष्ण य इति वशस्वार्धम्^१ । यत्पाञ्चजन्यया विशा ।
सोम इदः सुतो अस्तु । सुविष्ककदिति चतस्रः । प्र भूनं धावता
पृथगिति तिस्रः । प्रेतो मुञ्चामि नामुतः । इमां त्वमिन्द्र मौद्वः ।
प्रेता जयता नरः । आ यस्मिन्सप्त कल्पजा^२ । यद्वा प्राचीरजगन्त^३ ।
येनेन्द्रो हविषा कृत्वी । यदिन्द्र मघ्नणस्यते । अहमसि सहमानेति
हे । भुवं भुवेण हविषा । येनेन्द्रो हविषा कृत्वीत्यनुष्ठुभस्यत्वारिंशत् ।

स्वमङ्ग प्र शंसिषः । वसं धेहि तनूयु नः । यः सवाहा विष-
र्षणिः । युजानो हरिता रथे । वस्यो इन्द्रासि मे पितुरिति
चयोविंशतिः पिषा तस्येत्युद्धृत्य । विष्ये त इन्द्र वीर्यमिति चतस्रः ।
प्र वो महे मतथो यन्तु विष्णव इति चतस्रः^४ । तवेदिन्द्राहमाश-
सेति । इवदिन्द्रायेयि प्रथमा तृतीया च पञ्चमी च । इति चत्वारिंशदुद्धृत्यः ।

इत्या हि सोम इन्द्रादे यदुदस्यो वृषाकपे द्वितीयस्थामुद्धृत्य
पङ्क्त्यस्यत्वारिंशत् ।

जनिष्ठा उष इति निविद्धानम् । इन्द्र सोमं सोमपत इति
द्वादशीं परिहाण्य । तिष्ठा हरौ रथ आ युज्यमानेत्येताश्चत्वारिंश-
त्त्रिष्टुभः ।

त्यं सु मेघं महया स्त्रविदमिति चयोदर्शीं चोत्तमां चोद्धृत्य ।
प्र मन्दिने पितुमदर्चता वच इति चतस्रः । षष्ठीसप्तम्यौ च । उत
स्य न इन्द्रो विश्वरूपिणिः । तुभ्यं हिन्वान इत्येका । आ रुद्रास
इन्द्रवन्तः सजोषस इत्येका । प्र सु ग्मन्तेति चतस्रः । मध्यं लघ्वा
वक्षसतच्छदायसं कष्टन्नरः कष्टप्रमुद्घातन तमस्य द्यावापृथिवी सचेत-
चेति नवेति मन्त्रत्वतीयम् ।

१०. विंशत्यधिकानि सप्तशतानि निष्केवस्ये ग्रहेत् । इन्द्रस-
न्ध्वसस्यधिकं च्यधिकं^१ शतं द्यधिकमानुष्टुभम् । सह नित्याभि-
मन्त्रत्वतीयवत् । चतुर्दशानुष्टुभो महानाम्न्यः^२ । एकां च पङ्क्तिमनु-
पुरीषम^३.... एष केवलेति च थपदेशात् । शाकरं प्रगाथं शस्त्राह्वय
सुरूपकमुमिति सूक्ते । इन्द्रमिन्द्रायिन इति च बीणि । अथा ते
अन्तमानाम् । पुरुषतमं पुरुषानम् । य एक इद्व्यथर्वणीनामित्युद्धृत्य
वार्षहत्याय शवस इति दश । इन्द्र ज्ञेति बीणि । जज्ञानो नु
शतकतुरिति नव । शिवा ण इन्द्रेत्यधिका । दृष्टी चेदनुस्थाभ्यां ।
य एक इद्विदयत इति तिस्रः । आ याज्ञद्विभिरिति तिस्रः ।
यस्य त्यच्छ्वरं मद इति चतस्रः । धूयं हि द्या सुदानव इति
भारदाजी अनुष्टुभेति (?) पञ्चविंशतिः ।

इमा अथ प्रवृत्तं इति पञ्च । तन्ममि प्र गायतेति दशमी-
मुद्धृत्य । वयसु ता तदिदृषाः । आ याहीम इन्द्रवः । यौदन्तसे

१ A अधिकमानुभां सह-तीषवृद्धं । २ C म्या । ३ A पङ्क्तिमनुपुरीषमनु-
पुः अथा, एष केवलेति, C एका, च पङ्क्तिमनुष्टुभानुतिपुरीषमनुष्टुभः, सुभो, अथ U एका,
च पङ्क्तिमनुपुरीषमिति द्वाभ्यां अथ एष । See को० प्र० १६ १

वयो यथा । नूत्ना इदिन्द्र ते वयम् । यो न इदमिदं पुरा । तया
 ह स्त्रिद्युजा वयम् । अभाद्वयो अना त्वम् । मा ते अमाजुरो
 यथा । सखाय आ शिषामहीति तिस्रः । न ते सव्यं न दक्षिण-
 मिति नव । नद्वाङ्ग पुरा चनेति द्वे । एतो न्विन्द्रं सवाम
 सखायः स्तोम्यं नरमिति पञ्च । तदिन्द्राव आ भरेति तिस्रः ।
 दधानो गोमदश्ववत् । सखायः क्रतुमिच्छतः । ऋणं गृह्णा मघवा
 श्रौरदेव्यः । इन्द्राय सामेति चतुर्थीमुद्धृत्य । सवायोरिन्द्र इति षट्
 चतुर्थीमुद्धृत्येत्युष्णिहः ।

गायन्ति ता गायत्रिण इति द्वे सूक्ते द्वितीयामुद्धृत्य । उत स
 ते वनस्पते अभावि सोम इन्द्र ॥ इति पञ्चमी द्वितीयामुद्धृत्य ।
 यस्ते साधिष्ठो ऽवस इति द्वितीयामुद्धृत्य । उरोष्ठ इन्द्र राधस इति
 सप्तमी द्वितीयामुद्धृत्य । एन्द्र याहि हरिभिरिति त्रयोदश द्वितीया-
 पञ्चम्यामुद्धृत्य । स प्रजया कविरुध इति द्वे । तं ता यज्ञेभिरौमह
 इति । प्रप्र वस्तिष्ठुभमिपमित्येका । उद्यद्भ्रस्य विष्टपं । अव स्मराति
 गर्गर इति द्वे । यो व्यतीरफाणयदिति तिस्रः । यज्जायथा अपूर्व्यति
 द्वे । आ त्वा गिरो रथौरिवेति सप्तमीमुद्धृत्य । तं त्या चिदात-
 स्त्याग्नागाः त्व न इन्द्र शूर शूरैः । शस इत्या । उन्तिष्ठतेत्येका ।
 अयं ते अस्त्विति सूक्ते । अस्मा इति गायत्री चेदन्तुरुपाभ्यां ।
 तामिद्धि हवामह इत्येका । इन्द्र विधातु शरणं । अध स्मा नो
 वृधे भव । यदिन्द्र सर्गे अर्वतः । मो धु ता वाघतश्चनेत्येका ।
 रम इन्द्राय सुन्विरे । स वीरो अप्रतिष्कृतः । उदिन्वस्य रिच्यते ।
 तवेदिन्द्रावमं वसु । यदिन्द्र यावतस्त्वं तरणिरित्तिषासति । अभि

त्वा शूर नोनुम । अग्नौ घतस्तदा भर । इन्द्र कतु न आ भर ।
 मा चिदन्यद्वि शमतेत्येका । यच्चिद्धि त्वा जना इमे । पिशा सुतस्य
 रसिन इत्येका । इमा उ त्वा मुखवधो । इन्द्रमिहेवतातये । अभि
 त्वा पूर्वपीतय इन्द्र स्तोमेभिरिति । तत्त्वा यामि सुवीर्यम् । शग्धी
 न इन्द्र यत्त्वा । उदु त्ये मधुमत्तमा । २युच्छा हि वृषहन्तम ।
 निरिन्द्र वृहतीभ्य । यदिन्द्र प्रागपासुदमित्येका । यथा गौरो अपा
 हतम् । म चक्रे सहसा सह । अघौ रथौ सुरूप इत् । अध्वर्यो
 द्रावथा तम् । रघेष्ठायाध्वर्यव । वय घ त्वा सुतावन्त इति पञ्चदश ।
 तस्मिन्नि सग्युतथ । अभि म व सुराधसमित्येका । म सु युत
 सुराधसमित्येका । उभय वृणवश्च न इत्येका । आ वृषस्य मुखवधो ।
 शग्धू यु शशीपते । त ह्येहि चेरवे । अविमो वा यदविधत् । न
 पापासो मनामहे । यत इन्द्र मयामहे । इन्द्र स्यानुत वृनहा ।
 अद्याद्या य य । वयमेनमिदा ह्य । वय चा ते त्वे इदु । त
 घेमित्या नमस्विन प्रथमेव । नकिष्ट कर्मणा नशश्चकार । यद् द्याव
 इन्द्र ते शत । विशेत्ता विष्णुराभरत् । त वो दस्रमृतीषहम् । आ
 नो विश्वास हव्य इत्येतयोरयुग्मयो । इन्द्रे भुज शग्रमानास आश्रतेति
 च । समी रेभामो अस्तरन्निति द्वे । त्वामिदा ह्यो नर इत्येतस्या
 अयुग्माया^१ । स मा तपन्धमित इति कवयस्यार्था । म ते रथ
 मिषूहृतमित्येका । अन्नार्थच्छ जिघासत । त्व विश्वस्य जगत ।
 यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति द्वितीयासुद्धृत्य । इन्द्रो मदायेति

१ A इवसायुग्माया M • तस्यायुग्माया C D • नसायुग्माया ।

चतुर्दश । स्वादोरित्या विषूवत इति तिस्रः । मा ते राधांसि मा
त ऊतयो वसो । अस्माकमिन्द्रेहि नः । अस्मा इत्काव्य वचः । वि
पिप्रोरहिमायस्य दृष्ट्वाः । स त्वं नश्चिच वज्रहस्त धृष्णुया । बाधमे
जनान्वृषभेव मन्युना । त्वाभ्युपमवसे चर्षणीसहम् । ये गव्यता मनसा
शत्रुनादभुः । चिन्धोरिव । इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा । मा
खेधत सोमिनो दक्षता महे । मन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेशसम् । त्वं
विश्वस्य धनदा असि श्रुतः । शिचेयमिन्महयते दिवेदिवे । न दुष्टुतो
मर्त्यो विन्दते वसु । न त्वावां अन्यो दिव्यो न पार्थिवो । मा नो
अज्ञाता वृजना दुराध्यः । वि तर्त्वर्यन्ते मघवन्विपश्चितः । भूयाम
ते सुमतौ वाजिनो वयम् । अयं सहस्रसृषिभिः सहस्रकृतः । इन्द्रो
महा रोदसी पप्रथच्छवः । अस्वेदिन्द्रो वावृधे वृष्णं शवः । येना
समुद्रमसृजो महीरपः । शग्धी नो अस्म यद्ग पौरमाविष । कण्ठा
इव भगवः सूर्या इव । इमे हि ते कारवो वावशुर्धिया । निरग्नयो
रुचुर्निष सूर्यः । यद्वा रुमे रुग्मे ग्यावके छपे । मन्दन्तु त्वा
मघवन्निन्देन्दवः । सहस्रेणैव सचते यवीयुधा । सध्यामनु स्त्रिग्यं
वावसे वृषा । ऋष्यो न दृष्यन्नवपानमा गहि । स्वयं चित्स मन्यते
दाशुरिर्जनः । उप ब्रध्नं वावाता वृषणा हरी । षुदाकुमानुर्यजतो
गवेवणः । उप त्वा कर्मचूतये स नो युवा । अच्छा च त्वेना नमसा
वदामसि । विद्या सखिलमुत शूर भोज्यम् । हर्यश्वं सत्पतिं चर्षणी-
सहम् । जयेम कारे पुरुहूत कारिणः । नकी रेवन्तं सध्याय
विन्दमे । मा ते गोदच निरराम राधसः । य ऋध्वः श्रावयत्सपा ।
तं हि खराजं वृषभं तमोजसे । अप्रामिसत्य मघवन् तथेदमत् ।

पौरो अथैष पुरुहन्तवामसि । उषवाङ्मर्त्यवहता पुरन्दरः । उषं युयुज्म
 घृतनासु सासहिम् । त्वं हि राधस्यते राधसो मघः । प्रमङ्गी शूरो
 मघवा तुवीमघः । अयुजो असमो नृभिरिति पञ्च । उज्जातमिन्द्र
 ते शव इति तिस्रः । निखातं चिद्यः पुरुषंभृत वसु । सवा
 सोमेषु पुरुहन्त वज्रिवः । वृकश्चिदस्य वारण उरामयिः । पूर्वाचिद्धि
 त्वे तुविकूर्मिन्नाशय । त्वं नो अस्या अमतेस्तु धुध । आ त्वं सुशिप्र
 दम्पते । इन्द्रं तं शुभ पुरुहन्तवसे । अवास्तुमुषं घृतनासु सासहिम् ।
 आ पराथ । तं वो दक्षस्मृतीपदम् । आ नो विद्यासु ह्य इत्यन-
 धोर्युग्मा । कन्या वारवायतीति द्वे । मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञिपानाम्^१ ।
 इन्द्र सोममिमं पिव । एवा तदिन्द्र इन्दुमा । मन्ये त्वा यज्ञियं
 यज्ञिपानाम् । इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्र वोचमिति निविद्भानम् ।
 एतायामेति त्रयोदश । तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरिरित्यष्टौ ।
 यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति पञ्चमीमुद्धृत्य नवमीं च ।
 अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति पञ्च उक्तमामुद्धृत्य । प्र धा न्यस्य
 महतो महानि । आ सत्यो यातु मघवां चजीवी । इन्द्रं कामा
 वसूयन्तो अग्नन् अनुष्टुभं^२ इत्युद्धृत्य । आ न इन्द्रो हरिभिरित्यष्टौ ।
 अभि त्वं नैपमिति त्रयोदश । शचीव इन्द्रेति सप्त । सा नो
 अस्मिन्मघवचिति पञ्च । अत्र खेदा इति त्रीणि । अथावतीं पञ्च ।
 इमां ते धियमिति दश । प्र वः सतां ज्येष्ठतमायेत्यष्टौ । तदसौ
 नथमिति षट् । विश्वजित इति पञ्च । अजातशत्रुमिति सप्त ।

अग्निं दन्द्रं वृक्षुतौ यगस्वतौति । म ते महे विदधे ग्रंथिषं
हरौ दति ।

११. सह मरुत्वतौयेन ।

१२. परिपूर्णत्वात् ।

१३. परिपूर्णकामत्वात्^१ ।

१४. सप्तस्येण सर्वेण सर्वमयमेधम् ।

१५. पञ्चमे ऽहनि भवामि पाञ्चमाह्निकानि सामूहिकानि
परिगृह्णन्ते । आज्यप्रदगमाहचर्यात् । न स्वस्तिनोमिमीतीयं पूर्वा-
णीति वचनात् ।

१६. अर्थवादो ऽयमेकाह्निकानां निविद्धानानां प्रशंसार्थः ।

१७. उक्त्यसंश्लेषेतद्दहः समाप्यते ।

१८. अर्थवादो ऽयमुक्त्यसंश्लेष्य अग्निष्टोमादुद्धृतत्वसामान्येन ।

१९. अयमेधस्य चिरात्रस्य तृतीयमहः । सर्वस्तोमो ऽतिरात्रो
भवति ।

२०. अर्थवादो ऽयम् ।

२१. एवं सामान्यम् ।

२२. प्रार्थना ।

२३. अर्थवादो ऽयमतिरात्रसंश्लेष्यायमेधस्य ।

२४. आभिष्विकाद्वितीयादहः शस्त्रं कर्तव्यम् ।

२५. पुराकल्पो ऽर्थवादः परहतिरूपं वा^२ ।

२६ तदेतदिन्द्रोतायाजनां^१ (?) प्रति एषा यज्ञगाथा मसिद्धेव
शब्दशते^२ । उतान्यापि ।

८

१ आमन्दीवत्यधिष्ठाने देगे वा । धान्य भक्षमाणमथ दक्षवन्त
हरितस्तज सर्वास्तकारास्तस्त देवेभ्यो जनमेजय आलम्बवान् इति
यज्ञगाथा यज्ञश्रुति । यज्ञमयोगाद्राजश्रुति ।

२ एते एव द्वे यथोक्ते अहनी । द्वितीय ज्योति सञ्जको ऽति-
रात्रस्तेन उपसेन गौनको याजया चकार ।

३ पूर्वोक्ते द्वे अहनी । द्वितीय गोसञ्जकमहस्तेन भीमसेन
याजया चकार गौनक ।

४ एते एव पूर्वे अहनी । आयु सञ्जो ऽतिरात्रश्रुतीयम् । तेन
श्रुतसेन याजया चकार इन्द्रोत गौनक ।

५ उपसेनादय ।

६ वक्ष्यमाणिका ।

७ पारिचिता परीवरम् । पुत्रपौत्रादिभिरश्वमेधयाजिभि
पुण्या पापकमपुण्यकर्म तत्पुण्य^१ प्रायश्चित्तार्थम् । तेनाश्वमेधया-
जिनो भवन्ति^२ ।

१ A इन्द्रोतायाजनां प्रति M इन्द्रो वाध्यानां C इन्द्रोवाध्यानां D तदेतदिन्द्रो ना ।

२ D विष्ठावे C मष्टावे । १ A C पुण्यकर्म instead of अपुण्य D पुण्या पापकर्म
तत्पुण्य M पुण्य पुण्यकर्म । २ C om भवन्ति ।

८. उक्ते एव पूर्वं अहनी । अभिजिदतिराचसृतीयः । तेनेष्ट-
वानृषभो याज्ञतुरः ।

९. उत्तैषाण्यन्था ।

१०. ऋषभाख्ये राजनि पुरा याज्ञतुरे ऽश्वमेधेन यजति सति
तप्त इन्द्रः सोमेनासीत् । ब्राह्मणाद्याभिलषितैर्धनैः ।

११. एते एव पूर्वं अहनी । तृतीयो विश्वजिदतिराचः । तेन
ह वैदेहः पर आह्वार ईजे ।

१२. अयेषा अण्यन्था शाखान्तरात् ।

१३. आह्वारो धनस्य पूर्णं अश्वमेधे दिशो दत्तवान् ।

१४. गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोम इत्येवमादिके पूर्वं अहनी उक्ते
एव । महाव्रतमतिराचसृतीयम् । तेन तादृशेनाश्वमेधेन मरुत्तो
नामाविचित ईजे ।

१५. स सर्वस्वार्थस्य^१ स्तुत्यर्थः ।

१६. इयं विभूतिरश्वमेधयाजिनो मरुत्तस्यासीत् ।

१७. विशिष्टस्य अद्धानस्य कर्मोपासकस्य फलार्थवादो ऽयम् ।

१८. दानेन दिक्संवन्धो ऽस्य क्रियते । विजयमध्यात् दिग्नि-
भागाः^२ ।

१९. दिग्गहणमनुवर्तते ।

२०. दिग्भवति ।

१ A D con. स C स्तुत्यर्थः ।

२ A मध्यात् विजयदिग्निभागाः B D (?) M

विजयमेध्या दिग्निभागाः [cf 24.]

२१. पथीनिर्देशादन्यथापि दिग्मन्वन्धः ।

२२. भूमिपुरुषब्राह्मणस्ववर्जं दिग्दानमिति तन्त्रान्तरे ।

२३. तदेव होत्रका अन्वाभक्ता इति (१३. ५. ४. २४) शतपथश्रुतेः ।

२४. विजयमध्ये । तुग्रन्दः समविभागार्थः^१ ।

२५. विगाखो विविधशाखो द्युपस्तत्र पञ्च पञ्चव उक्ता आक्ष-
न्ध्याः । आध्वर्यवविहिता देवता इह स्वरूपादर्शनात्^२ ।

२६. ऋतुपञ्चवो वक्ष्यमाणाः । वसन्तादारभ्य प्रवृत्तु कर्तव्याः ।

२७. यज्ञाग्नेया एकतन्त्राद्योदनैक्यादेकप्रदानाश्च विभवात् ।

२८. यज्ञेव पूर्ववत् ।

२९. अत्रापि च देवताविकल्पः । कालविशेषस्य सूचीपान्तः ।

श्रेयं पूर्ववत् ।

३०. अत्रापि देवता ऋतुश्च । श्रेयं समानम् ।

३१. पूर्ववद्ब्राह्मणाः ।

३२. यज्ञेव पञ्चव ऐन्द्रावेण्यावाः शिशिर ऋतौ पूर्ववदेकतन्त्राः ।

१०.

१. उक्तो ऽयमेधः । पुरुषमेधो वक्तव्यः । तस्यार्थं पुरस्तात्पुरा-
कल्परूपो ऽर्थवाद उच्यते । प्रजापतिः किलायमेधयागं निर्वर्त्य^१
पुरुषमेधाख्य यागं साध्यसाधनमन्वन्धदारेण वेदादपन्नमवान् ।

२. महाभाग्यस्याख्यापनार्थो^२ ऽर्थवादः ।

१ O D om अये । २ A om the text from उक्तो M स्वरूपादर्शनात् ।

३ A निर्वर्त्य G निर्वर्त्य M निर्वपत्य । ४ C D om स्या ।

३. यथा प्रजापतिस्तथैव वर्तमानिको^१ ऽपि यजमानः पुरुषमे-
धेनाभिलपितं फलमाप्नोति ।

४. महर्षिर्गन्धो निर्वपतीत्येवमादिकमिति कर्तव्यताजातं^२ पुरु-
षमेधे ऽप्याश्वमेधिकं भवति ।

५. उपजनस्य पञ्चविंशतिर्यूपा इत्येवमादिक^३ आश्वमेधिकस्य
निवर्तको भवति । किमुपजन एवायं न भवति । विकारो ऽयं ।
पुरुषालम्भादिप्रातिपदो विधिरिहोपजनशब्देनाभिप्रेतः ।

६. तिस्र इष्टयस्त्रीणि हवींषि । एकहविष्का^४ ।

७. अग्नये कामायेत्यस्यार्थवादः ।

८. अग्नये दाने हविर्यत् कर्तव्यं तस्यायमर्थवादः ।

९. अग्नये पयिहते कर्तव्यमिति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

१०. पूर्ववदश्वस्योत्सर्गं कृत्वा ततः पुरुषं ब्राह्मणजातीयं क्षत्रि-
यजातीयं वा सहस्रेण गवां श्रताश्वाम्यधिकेनावक्रौय संवत्सरायोऽमृ-
जन्ति । अश्वरक्षण इवास्यापि तत्संख्याका एव रक्षिणः^५ ।

११. अनावर्तयन्तो ऽन्यत्र द्वेष्ट्यादिमृहात्तथा चैवेत्येवशब्दप्रयो-
गादयमप्यधिको ऽर्थो लभ्यते ।

१२. एतानि त्रीणि हवींषि संवत्सरं कार्याणि ।

१३. आश्वमेधिकेः सावित्रैरहरहर्विपर्याममनुष्ठेयानि ।

१४. आरिश्मन्त्रैरेर्विपर्यामं नारश्मन्त्राणि कर्तव्याणि ।

१५. अनुमतय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

^१ M वर्तमानानि को ऽपि ।   ^२ C om जा ।   ^३ A •का •धिकं ।

^४ M एष ५० ।   ^५ C इवस्यापि, C D om का एव ।

१६. पथ्याये खस्तय इति यदुक्तमिति तस्यायमर्थवादः^१ ।

१७. अदितय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

११.

१. ग्रीनःप्रेषमाख्यानं पौरुषमेधिकानां प्रथममाचष्टे ।

२. एतदाचष्टे ।

३. शुनःप्रेषस्य प्रथमे कस्य नूनमित्येवमादिके निगदेत् । व्या-
चक्षाण इवानुद्भवेदित्यर्थः ।

४. काचीवतमाख्यानं द्वितीयमाचष्टे । एकान्तरिते ऽङ्गि ।

५. कचीवानुशिजः पुनः खनये भावयथे^२ राजनि सनिं ससान
दक्षिणां सन्धवानित्यर्थः ।

६. प्राता रक्षमित्येतत्^३ ।

७. श्यावाश्रमाख्यानं तृतीयमाचष्टे ।

८. तथा तदुत्तकमिवाचष्टे यथा श्यावाश्रमं अपिराश्रमात्मनो
वैद्दशौ राजनि सनिं ससान दक्षिणां सन्धवान् ।

९. निगदेदिति प्राकृतमनुवर्तते ।

१०. चतुर्थमाख्यानं भरदाजं क्रमप्राप्ते ऽह्न्याचष्टे ।

११. तथा तद् वृत्तकमिवाचष्टे यथा सवौ राजनि तद्विष्णु
वर्णापसदे प्रसोके ॥ राजनि सार्धये भरदाजः सनिं ससान दक्षिणां
सन्धवान् ।

१ D om the second इति G यदुक्तं तस्यायमर्थवादः । २ U भाष्ये D भाष्ये ।

३ A तेऽ । ४ C रम्ये ।

१२. अधि हवुः पण्नीनामिति तिस्रः । प्रस्तोक इनु राधमस्त
इन्द्रेति चतस्रः । एताः सप्त निगदेत् । व्याचक्षाण इवानुद्रवेत् ।

१३. पञ्चममाख्यानं क्रमप्राप्ते ऽहनि वसिष्ठमाख्यानमाचष्टे ।

१४. तथा वृत्तकमिवाचष्टे यथा वसिष्ठ ऋषिः । सुदासो नाम
राजा पित्रवनस्य पुत्रस्य सुदासः पेत्रवनस्य वसिष्ठः पुरोहितो
बभूवेति ।

१५. द्वे नप्तुर्देवत. अते गोरित्येतस्मिन्नेव सूक्तमित्याह ।
देवतासूक्तमिति प्रसिद्धा ।

१६. मैधानिथमाख्यानं षष्ठं क्रमेणाचष्टे ।

१७. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा आसङ्गो नाम राजा
पुमान्बभूव स्त्रौत्वमनुभूय ।

१८. सृष्टि सृष्टीदेते चा त इति सूक्तगोषं व्याचक्षाण इवानु-
द्रवेत् । निगदेदित्यनुवृत्ते ।

१९. वात्समाख्यानं तेन क्रमेणाचष्टे येन सप्तमं भवति ।

२०. तथा वृत्तकमिवाचष्टे यथा कण्वपुत्रो वत्स ऋषिसिरि-
न्दिरे राजनि पारगव्ये सभिं समान दक्षिणां लब्धवान् ।

२१. निगदेत् ।

२२. वागमाख्यानकमष्टममाचष्टे ।

२३. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा वश ऋषिरश्वपुत्रः ।

१ C सुदासनामराज्ञः पित्रवनस्य पुत्रः । २ C गोरिति च स्मृत्तगोषमव सूक्तमित्याह ।

३ D यथावृत्तमिवाचष्टे ।

४ C D here 'and in the Sutra' वात्स ।

पृथुश्रवा नाम राजा कानीतः । तस्मिन् सनिं समान । दानं प्राप्त-
वानित्यर्थः ।

१४. आ स एतु य ईवदेत्येवमादिकं सूक्तगोपं च निगदेत् ।

१५. प्रास्कृष्टमाख्यानं नवमं यथाप्राप्तक्रमेण नवममाचष्टे ।

१६. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा प्रस्कृष्ट ऋषिः पृथगे मेधे
मातरियो राजनि मातरियनि वा समन्तस्तिङ्गात् । सनि समान
इच्छिणां सत्त्वान् ।

१७. भूरोदिन्द्रस्य वीर्यमिति सूक्ते निगदेत् ।

१८. नाभानेदिष्टमाख्यानं क्रमप्राप्तं दशममाचष्टे ।

१९. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा अङ्गिरःसु सत्त्वियु नाभाने-
दिष्ट ऋषिर्दक्षिणां प्राप्तवान् ।

२०. न केवलमाख्यानकमाचष्टे सूक्तं च ये यज्ञेनेत्येवमादिकं
निगदेत् ।

२१. सर्वाण्येतानि आख्यायानि नराणां पुरुषाणां दक्षिणाग्रमं-
सकानीत्येतेन रूपेण भवन्ति ।

२२. पुरुषरूपः पुमाक्षररूपेण प्रगद्यत इति नाराग्रंशः । नरेवो
भरमात्मदर्शिभिः अद्धानेर्दग्नमपचेः प्रगद्यत इति नाराग्रंशः ।

२३. 'यस्याराग्रंशान्याख्यानान्याचष्टे ।'

१२.

१. पञ्चविंशतिर्भ्याका यूपाः पुरुषमेधे भवन्ति ।

२. एकैकः पञ्चविंशत्यरत्निः ।

३. दश बिल्वजातीया^१ द्वादश खदिरजातीयाः ।

४. पैतुद्रवौ देवदारुपण्डितौ । उपस्थावानौ पार्श्ववर्तिनावग्नि-
ष्ठस्य ।

५. राज्जुदालः स्नेहान्तकः^२ सो ऽग्निष्ठो भवति ।

६. पञ्चवो भवन्ति ।

७. समानदेवतत्वात् ।

८. यान्याश्वमेधिकानि^३ श्रौत्याहान्युक्तानि गोतमस्य चतुस्त-
रस्तोम इत्येवमादीनि तेषां प्रथमे च^४ उत्तमं चैतदिहातिदिश्यते ।

९. अहर्भवतीति श्रेयः^५ ।

१०. दश हस्ताङ्गुलयो दश पादाद्यत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविंश
इत्यनेन पञ्चविंशो वे पुरुष इत्युक्तम् ।

११. पुरुषमेधं पुरुषरूपेण ।

१२. पुरुषः पूर्वमुक्तो ब्राह्मणः अचियो वा परिक्रीतः । अपरः
पशुर्गोमृगः । तृतीयो ऽजस्वरः । एते प्रजापतिदेवत्याः कर्तव्याः ।

१३. गौरादयः पञ्च पुरुषस्यानुस्तरणाः कार्याः ।

१४. पञ्चविंशतिः पञ्चवक्त्राश्चातुर्मांसदेवताः पञ्चविंशतिरनुप-
हीतव्याः । अश्वमेधे पितृचैयम्वकपुनरुक्तवर्जमिह^६ तु पितरस्त्रैयम-
कदेवता इत्येवं पञ्चविंशतिः । पुनरुक्तानि तु वर्जनीयानि ।

१ A बिल्वजाती । २ C स्नेहान्तकः । ३ Com यानि C M D श्रौत्यानि ।

४ C D ins हे । ५ C adds तृतीयमथ पञ्चविंशस्तोमकं भवति ।

६ C = यना A अश्वमेधपितृव्यव ।

१५. चातुर्मास्यदेवतानां सर्वदेवताप्रीत्यर्थं पञ्चव आलभ्यन्त इत्यर्थवादः ।

१६. अलंकृतं पुरुषं पौरुषैरलंकारैरास्तवमवभाष्य उदीरतामवर उत्पराश इत्येकादशभिः । प्रणवो गणधर्मात्प्राप्तो वार्यते ।

१७. अग्निर्हृत्युरित्येवमादिकाः १॥ आखान्तरोक्ता आमियो भवन्ति ।

१८. अग्निगो इति (१६.२.२९) परिग्रिय्य सैनमग्ने वि दहो माभि गोच इत्येतत्सूक्तमावपेत् । तथैव । यथाश्वमेधे ।

१९. कौशं कुशमयम्^१ । तार्यं हताक्षं^२ चौमं दृषार्यं वा । अरुणं पीताशुकम् । आश्वं पशुसूचमयम् ।

२०. संजग्नं पुरुषं यामेन साधा यामाख्येन साधा उद्गाता उपतिष्ठते ।

१३.

१. सहस्रग्रीपां पुरुष इत्यनेन पुरुषेण भाराद्यनेन षोडशनेन होताभिष्टुषात् ।

२. होषादयो यथोद्दिष्टास्तार मृत्विजः परेयिवांसं प्रवतो महीरन्तित्येवमाद्यारभ्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकैक उपस्थानं कुर्यात् ।

३. अयानन्तरमृत्विजो यजमानं भिषज्यन्ति । अगदं कुर्वन्तीत्यर्थः । दृषाभ्यामुपमार्जयन्ति सर्पदष्टादौ दर्शनात् ।

१ O (orig) श्वे । २ CM साधान् । ३ A को- C D कुशमय (D क) ।

४ O हताक्ष M हतोक्ष D हताक्षः ।

४. उत देवा अवहितमित्यनेन होता । मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमित्यनेन ब्रह्मा । अक्षीभ्यां ते नागिकाभ्यामित्यनेनो-
द्गाता । वात आ वातु भेषजमित्यनेनाध्वर्युः ।

५. प्र तार्यायुः प्रतरं नवीयं इत्येतासां नैर्घृतीनां^१ होवादय
अस्विजो यजमानसेकैकयाभिषज्यन्ति ।

६. ग्रं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिरित्येताः श्रंतातीयाः । एता-
सामाध्वयक्रमेण तिसृभित्सिद्धभिर्होवादयो ययोहिष्टा यजमानं
भिषज्यन्ति ।

७. संजज्ञाय पुरुषाय महिषीं यजमानस्य प्रथमविश्वामुपनि-
पातयन्ति ।

८. पुरुषं च महिषीं च ।

९. तौ पुरुषमहियौ तथैव यथाश्वमेधे ऽश्वमहिय्यावुत्सक्योरव
गृहं धेष्टीति ।

१०. होता महिषीं परिवृक्ता च महिषीत्यनया । ब्रह्मा
वावातां अप्रपाणा च वेगन्तेत्यनया । उद्गाता परिवृक्तां यो ऽना-
क्ताचो इत्यनया । अध्वर्युः पास्तागस्त्रीं न सेधे यस्य रोमशमित्यनया ।
तथैवेत्यधिकारात् ।

११. उक्ताभ्यो ऽभिमेथिनीभ्यो या उत्तरास्ताभिरंश्वमेधवत्
प्रत्यभिमेथन्ति । वावाता च महिषी । सुप्रपाणा च वेगन्ता । य
आक्ताचः स्वभ्यक्त इति ।

१२. न सेमे यस्य रम्यत इति ।

१२. उदीर्य नार्यभि जीवलोकम् । उदीर्यातः पतिवती
क्षेपा । उदीर्यातो विश्वावसो । अश्वत्थती रीयते सं भरध्वमि-
त्येता उत्थापिन्यः । आभिर्होचादयो महिषीमुत्थापयन्ति ।

१४. होचादयो महिषीम् । मनो ऽन्वा ऊवामह इति त्वेन
होता । असुनीते मन इति त्वेन ब्रह्मा । यत्ते यम वैवस्वतमिति
त्वेनोद्गाता । यथा युगं वरचयेति त्वेनाध्वर्युः ।

१५. ब्रह्मा महिषीं वाचयति^१ । तुग्रब्दास्मानुमन्त्रयते ।

१६. ऋत्विजः सदसि ब्रह्मवर्चं यदस्ति वक्ष्यमाणकम् ।

१७. गावो यवं प्रयुता अर्यो अचक्षिति होताध्वर्युं पृच्छत्य-
नयर्चा ।

१८. स यद्वय यवसादो जनानामित्येतया ।

१९. होताध्वर्युमन्त्रेदु मे मससे सत्यमुक्तमित्येतया ।

२०. अध्वर्युयतुर्था प्रत्याह । यस्यानचा दुहिता जालामित्यनया ।

२१. हे सुतो इत्येवमादिकया ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । हे
समीची निश्चितयरन्तमित्येतयोद्गाता प्रत्याह ।

२२. कस्यग्रयः कति सूर्यास इत्येतया ।

२३. एक एवाग्निर्वज्रधा समिद्ध इत्येतया ।

१४.

१. आयमेधिकं कर्म ब्रह्मवचानन्तरं प्रागाज्याहुवति ।

१ A om the first three words In the text of the Sutra I ought to
have written ब्रह्मा तु वाचयति

२. 'ऐकाहिकं च प्र वो देवाय माहाप्रतिकं च विगोविगो वः ।
एते उभे शंसेत् ।

३. फलार्थवादो ऽयं न फलविधिः ।

४. 'ऐकाहिकं च माधुच्छन्दसं माहाप्रतिकं च कुविदङ्गेत्यादिकं
प्रउगौ संप्रवयेत् । त्वचमः^१ । सितेतरमणिवत् ।

५. फलार्थवादो ऽयं । द्वितीयादाभिप्रविकान्मातःसवने होचकाः ।

६. अष्टाक्षो महाप्रतान्मध्यन्दिनो निष्केवल्यमदत्ततीये भवतः
पञ्चाक्षाक्षो होचकाः ।

७. राजमाख्यमष्टाक्षः पृष्ठं भवति ।

८. पुरुषविधं पुरुषप्रकारमेतत्सामार्थवाददर्शनात् ।

९. वैश्वदेवानुचरादारभ्य पञ्चादक्षसृतीयसवनं भवति ।

१०. ये यज्ञेनेति शंसनादर्थवादो ऽयम् ।

११. नरैः शंसत इति कृत्वा ।

१२. षाषष्ठाहिकं तृतीयसवनं करोति ।

१३. अर्थवादार्थ उपन्यासः ।

१४. महादिवाकीर्त्यप्रशंसार्थो ऽर्थवादः ।

१५. षोडशश्रान्तमेतदहः समाप्यते स्वशाखाभिप्रायेण ।

१६. उक्तार्थो ऽयमर्थवादः ।

१७. पुरुषमेधे चतुर्थमहः पृष्ठस्य चतुष्पदं तद्वति । सकल-
स्याक्षो ऽतिदेशः ।

१८. स्वमण्डलं पुरुषमेधे सहपुरुषं दीयते । पुरुषाः किल
ब्राह्मणवर्जं संवत्सरमङ्गव्यष्टिं कुर्युः । तेषां च राजैवाशनं^१ ददाति ।

१९. विविधशाखो यूपस्तस्मिन्दश पशव आसन्भ्यन्ते शाखान्त-
रात् ।

२०. द्वादशद्वादश^२ क्रमेण चतुषु पशव भवन्ति । घृताग्रेषा
(११.८.१८) वसन्त इत्यनेनेव क्रमेणायमेधवत् ।

१५.

१. सर्वमेधो वक्तव्यः । तस्यायं पुरस्तात्पुराकल्परूपो^३ ऽयं वाद
उच्यते । ब्रह्म किल स्वयम्भु तपो ऽतप्यत ।

२. वैशब्दो निपातः । न आनन्धमपवर्गाण्यं तपसः फलमस्ति ।
हन्त तर्हि सर्वेषु भूतेष्व्वात्मानमेकान्तेन सर्वकतुविशिष्टदर्शनेन जुह-
वानीत्येवमैवत ।

३. तद्ब्रह्म स्वयम्भु सर्वेषु भूतेषु स्थावरज्जमेष्वात्मानमदैतर्द-
नेन ज्ञत्वा सर्वाणि भूतानि सर्वमेधाख्ये कतौ जुहवां चकार ।

४. श्रेष्ठ्यं प्राधान्यं स्वाराज्यं मानसौ सिद्धिः । आधिपत्यं प्रभुता ।
एतत्सर्वं ब्रह्मणा प्राप्तम् ।

५. यथैवेतद्ब्रह्म स्वयम्भु तथैवाद्यापि यजमानः^४ सर्वभूतशरण्यो
ऽद्वैतो^५ सर्वमेधयाजी सम्यग्दर्शनसम्पन्नः । सर्वेषु भूतेष्व्वात्मानं सर्वाणि
भूतानि चात्मानि जुहोति । जुहवां करोतीति च्छन्दोऽनुकरणम् ।

१ M तेषां वरादिवा कृत । २ A has only once द्वादश । ३ C यूपो ।

४ C ins तद् १ ५ C M द्वितीय ।

६. ततो ऽनेन दर्शनेन समं पश्यन्नात्मयाजौ त्रैष्ठ्यं स्वाराज्य-
माधिपत्यं पर्येति । सर्वतः प्राप्नोति ।

७. प्राग्ग्रीयोमीयात् ।

८. सर्व एव सर्वमेधो दशरात्रो यज्ञक्रतुर्भवतीति । तस्याग्निष्टु-
दग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । इन्द्रस्तदुक्थो द्वितीयमहर्भवति । वैश्व-
देवस्तृतीयम् । चतुर्थे सूर्यस्तुति अयमालभन्ते ।

९. पौरुषमेधिकं मध्यमं पञ्चममहर्भवतीति शतपथश्रुतेः ।

१०.१ तस्मिन्नेव पौरुषमेधिके पञ्चमे ऽहनि पुरुषमालभन्ते ।

११. अपरियज्ञो^१ वाजपेयः षष्ठमहर्भवति ।

१२. आप्नोर्यामः सप्तममहर्भवतीति च शतपथश्रुतेः ।

१३. तत्र तस्मिन्नाप्नोर्यामे सर्वान्मेधानालभन्ते । मेधान्वक्षान्य-
शून्^२ । ये के च प्राणिमस्तान् । प्रजापतिरेकैकस्य । नेति केचित्^३ । देव-
तास्तु नामाप्रकारा आध्वर्यवे सर्वस्मै जुहोतीति (१३.७.१.८) शतपथे ।

१४. ये वपावन्तः पशवस्तेषां वपाहोमः ।

१५. अदपाकानां त्वचो जुहति ।

१६. ओषधिवनस्पतीनां संकेदं प्रविषेयुः ।

१७. त्रिणवमष्टममहर्भवति । त्रयस्त्रिंशं नवममहर्भवति ।

१८. सर्वमेधस्योत्तममहर्विंशजित्सर्वस्तोमः सर्वष्टो ऽतिरात्रो
भवति ।

१ om C २ C D अपरियज्ञो । ३ Doubtful. A om तत्र-पशून् but in
a repetition of this passage after xvi, 29, 16, it reads मेधानां प्राणिमस्तान् ।

४ M केचिन् । केचिन् D केचित् । केचिदेव वास्तु नाना० ॥ केचित् । केचि-
त्प्राप्तु नाना० ।

१८. फलार्थवादोऽयम् ।

२०. विंशतिः पञ्चो यस्मिन्नालभ्यन्ते स विंशतिपशुः विवि-
धग्राखो यूपो भवति ।

२१. वसन्तादिष्वृतुष्वग्नेयादीन् प्रत्यूत चतुर्विंशतिं चतुर्विंशति-
मालभन्ते ।

२२. वक्ष्यमाण^१ दक्षिणा विकल्प्यते^२ । अत्र संतिष्ठत इति
वचनात् ।

२३. सृष्टभूमि सपुस्र^३ । प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा मघ्नणः
प्रतीच्यभर्यादौ युद्गातुस्तदेव शोचका अन्वाभक्ता इति श्रुतेः ।

१६.

१. अरण्यं प्रमजेदिति सूत्रान्तः । गार्हपत्येऽग्नावधरारणिम् ।

२. आहवनीयेऽग्नावुत्तरारणिं प्रक्षिप्य ।

३. दक्षिणाग्निमपि यज्ववचनात् ।

४. न यामं प्रविशेदित्यर्थः ।

५. विश्वकर्मां नाम भौवनोऽन्तत ईजे । अन्तेनेष्टवान् ।

६. तं विश्वकर्माणं भूमिः किञ्च विशिष्टेन स्त्रीरूपेण साक्षा-
दुवाच ।

७. हे विश्वकर्मभौवन मां दिदासि^४ त्वं चान्ये च युष्मदीया
अन्ये च भ्रातरः कश्यपाय दातुमिच्छतः(१) । स ईदृशः संगर आरम्भो

१ CD २४ । २ CD विकल्पते । ३ C ॥ भूमिपुस्रयः D सपुस्रयाः ।

४ A चने C M ददासि । ५ C D दिदासि C also in the text.

भवतो मृषा । किं कारणम् । येन मां सलिलमध्ये मञ्जन्तीं क
उद्धर्तुं शक्नोति यच्च स्ववशे वर्तते तद्दीयत इति ।

८. विश्वकर्माणमाक्षिण स्वतन्त्रां मञ्जन्तीमुदके कश्चप क्षपि-
रुद्धृतवान् । विश्वकर्मा भौवन इत्येवमादिको ऽर्धवादस्तस्यायं संवे-
पार्यः । ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा यजमानेन परमात्मदर्शनसम्पन्नेन
सर्वमेधः कर्तव्यः । स एव यथाचोदितं भूमिदानाद्यपि सर्वं कर्तुं
पारयति । अतिभिर्गण्यचेत्यभूतैर्भवितव्यं ये भूमेः प्रलये ऽप्युद्धर-
णक्षमाः ।

१७.

१. वाजपेयः षष्ठमित्युक्तम् । तच्चायं विधिरनित्यः वाजपेय-
प्रकरणेऽपठितत्वात् ।

२. वाजस्याहमित्येवमादिकेन मन्त्रेण ब्रह्मौदुम्बरं रथचक्रमा-
रोहेत् ।

३. दृहस्यतेरित्यस्य स्थाने पश्यान्तमेवेन्द्रस्येति ।

४. वैश्वे यजमाने दृहस्यतेरित्यस्य पदस्य स्थाने प्रक्षेपः^१ ।

५. तस्मिन्वथचक्रे ब्रह्मासनमन्त्रेणोपविश्य अविद्धे नाभिद्वजं
उद्धिते^२ असप्रेषितो ब्रह्मा चिराविर्मया इति अक्षि साम गायात्^३ ।

६. पचान्तरं वाग्रब्दात् । तस्यैव साधो योनिं वक्ष्यमाणिकां
चिर्जपेत् ।

१ C पदस्य चेप D एतस्य चेप । २ A उद्धिते C अविद्धेनाभिद्वजमुद्धृत
D उपहिते । ३ C D om. from आविर to अक्षि ।

७. एतच्च जपेद्वायेदा ।

८. वाजस्याहमित्येवमादिकेन ।

९. आरौहणमन्त्रस्य प्रत्यवरोहणे उत्तमं नाकं रोहेयमिति स्थाने अरुहमिति^१ विकारः ।

१०. ब्रह्मेत्येतत्प्रकृतमेवानुवर्तते । वाजपेय इति च^२ । मधुघ-
्नस्याध्वर्युणा समर्पितस्य हिरण्मयेन पात्रेण प्राणमर्चं भक्षयित्वा ।
हिरण्मयपात्र एव मधुघ्नः केषांपित् । उपयच्छते पात्रं प्रतिगृह्णा-
तीत्यर्थः^३ । अथैतं^४ सहिरण्यपात्रमेव मधुघ्नं ब्रह्मणे दददमृतमा-
युरात्मन्भक्ते ऽमृतं ह्यायुर्हिरण्यं । तेन स यं भोगं कामयते तं कुरुते ।

११. पक्षीयजमानयोर्यूपारौहणकाले ब्रह्मा सौत्रं मन्त्रं प्रठेत्^५ ।
मन्त्रविकल्पः ।

१२. वाजपेयाधिकारः । प्रकृत एव^६ वाजपेये पक्षीयजमानौ
यूपमारोहतः । तत्र यजमानविशो यजमानमूयपुटैराग्नन्ति ।

१८.

१. प्राक् शौनःशेषात् राजसूये ऽभिषिक्तो यजमानो ब्रह्मचि-
त्येवं पञ्चकृत्वो ब्रह्माणमामन्त्रयते ।

२. प्रतिवचनं^७ ब्रह्मा करोतीत्यर्थः ।

३. त्वं ब्रह्मासीत्येवमुक्त्वा^८ सविताधि सत्यमस्रव इति प्रति-

१ A अवरोहमिति C D om from स्थाने to विकारः । २ C वा ।

३ D प्रतिगृह्णीयात् । ४ A सहिरण्यपात्रः । ५ C M om. from पक्षी-
to प्रठेत् । ६ C M प्रकृत । प्रकृत एव वा D अधिकारः । प्रकृत एव । A प्राः ।

७ C repeats त्वं ब्रह्मासीत्येवमुक्त्वा ब्रह्मा सर्वत्र प्रतिगृह्णीति । ८ D उक्तः ।

गृणुयात्^१ । न ब्रह्माभित्येवं प्रथममामन्त्रयते । तथा त्वं ब्रह्मामि
इतीतरः प्रत्याह सवितासि सत्यप्रभव इति श्रुतेः ।

४. द्वितीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मामि इन्द्रो ऽमि
विश्वौजा इति ।

५. तृतीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मामि वरुणो ऽमि
धर्मपतिरिति ।

६. चतुर्थे आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मामि रुद्रो सुमेव इति ।

७. पञ्चमे आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासीत्येवमादिकम् ।

८. अस्मै ब्रह्मणे यजमानो मनसा हिरण्मयी प्रवृत्तावलंकारौ
ददाति ।

९. दक्षिणामन्त्रं मनसा पठतीत्यर्थः ।

१०. अश्वमेधकृतौ होता ब्रह्मोद्गाताध्वर्युरित्येतद्वलिजो ऽश्व-
बन्धनानि धारयन्तः । अश्वं हृदयोः किंविमिष्टयोः संस्यन्दिनोः
परस्परं संस्यन्दिनोः स्थापयन्ति ।

११. अनेनायमित्येवमादिना मन्त्रेण गृहीताश्वरश्ना षड्विजो
ऽश्वं हृदयोः संस्थापयेयुः ।

१२. यदि च^१ केचिच्छाश्विन इतमश्वं यजमानेन पृष्ठे ऽभि-
मर्शयेयुः ततो यजमानो ऽहं च त्वं च वृचहचित्येतामृचं जपेत् ।

१३. अश्वमेध इति वर्तते । आश्वमेधिके मध्यमे ऽहनि संस्यते
यजमानपुरुषा आहवनीयमभितः सर्वासु दिक्षु प्रासादान्कुर्वन्ति ।

१ A inserts त्वं ब्रह्मामि सवितासि सत्यप्रभव इति यजमानं प्रतिप्रणोति ।

१ C D प्रवृत्ता (D व) । २ A वा ।

१४. तान्प्रासादानुपरिष्ठात्माकारग्निखरैः सगवाचैः परिघ्नन्ति
परिवेष्टयन्ति ।

१५. सृत्विजो ब्रह्मादयः प्रासादानारुह्य सर्वौषधिमाध्वर्यव-
विहितामाध्वर्यवैरेव मन्त्रैर्जुहोति तैर्गवाचैः ।

१६. सर्वराचं ऊत्वा प्रातरनुवाकवेलायामृत्विजः प्रत्यवरोहन्ति ।

१७. परिकर्मिणस्तत्पुरुषाः प्रासादानारोहन्ति । आरुह्य च
जुहोत्योदयात् पूर्ववत् ।

१८. अथशब्दादयमेधावभ्य एव । अवभ्यप्रवृत्ता आचेयं
सहस्रेण गवावक्रीय । किंविशिष्टो । ॥ आचेयः शुक्रः पिङ्गाक्षः
वसिष्ठः । तिष्ठकाद्यावलीपु यस्य । विस्तिष्ठः कुष्टी । खण्डो हीनाङ्गः ।
वण्डः प्रजननासमर्थः । खलतिः प्रसिद्ध एव । तमादाय नदीं घन्ति ।

१९. अथैनमवकीतमुदके प्रगाह्य समान्प्रायामवभ्ययेष्टौ प्राग-
भ्युक्षणात् यदास्यावकीतस्यावगाढस्योदकं मुखमास्यन्देत मुखं प्रवि-
शेत् अथास्मा अध्वर्युर्मस्तके श्लोहितं जुहोति भूणहत्याये स्वाहा
इत्यनेन मन्त्रेण ।

२०. अथानन्तरं तं पुरुषं निःपेधन्ति निर्गमयन्ति । निः-
शब्दाद्गूरं नयन्तीत्यर्थः ।

२१. तस्मिन्नवसरे स्नाता निर्गतपाभान अप्रामा महा-
पातकिनः ये यामादन्भुभिः परित्यक्तास्ते पूता भवन्ति । इति-
करणो ऽधिकारपरिच्छेदार्थः ।

१६.

१. अथशब्दो धर्मविशेषाधिकारार्थः । एकोत्तरा अहीना इति संज्ञा । अनेकोत्तरास्य पूर्वोक्ताः ।

२. अवयवार्थवादो ऽयम् । यदेकविधमधिदेवतमग्निरध्यात्मं^१ मन इत्येवमादिकं तदेकरात्रेणप्रोति ।

२०.

१. अथशब्दादियमवयववस्तुतिः ।

२. दे इमे प्रतिष्ठे इति पूर्वयोर्थाख्यानम् । प्रतिष्ठे दे द्यावा-
पृथिवी इति श्रुतेः^२ । अधिदेवतमग्निनौ अध्यात्मं चबुधौ ।

३. यवयवाव्यक्तो ऽहःसंधातश्चोद्यमानो दग्गराचमधिकुर्वीत ।

४. यवयवावच्छेदो न संपूर्णो दग्गराचस्तवाद्यानां^३ ग्रहणे प्राप्ते नियमः कियते । अवच्छेदो निर्दिश्यमान आदितो निर्दिश्यमानो भवति ।

५. अन्यस्याक्तो ऽतिरात्रभावी भवति । अबुध्यमानो दाग्र-
रात्रिक एवाहयोमः स्यात् ।

६. क्रत्येकत्वे ऽपि प्रत्यहं दक्षिणादानम् ।

७. अदौचिता षत्त्रिजो दौचितं यजमानं याजयेयुः । केपां^४
चिच्छाखिनामहीनैर्यजेरन्निति बहवो ऽपि यजमानाः स्युः । अन्ये-
षामेकयजमानका अहीना इति । स पचः सूचितः ।

१ A अध्यात्मधात्वा मन २० M आद्य U अधिदेवतमग्निरात्ममन २० D अधिदेव-
मग्निरात्मा मन । २ C D M om. from दे to बुधे । ३ A ins अन्यदानां वा ।

४ A केपाश्चिच्छाखिनां अहीनां अहीनैर्यजेरन्निति श्रुतिर्वहवो ऽपि ।

८. मासपरिसमाप्तिका अहीना भवन्ति । उभयरूपा अथ-
हीनवचनात् ।

९. मासस्य यत्सुत्याभिर्न व्याप्यते तद्दौचावृद्धा व्याप्नुयुः ।

१०. असंवत्सरदौचिताय यजमानाय महदुक्तं न शंसेत् ।

११. येन संवत्सरमुखाधारणं न कृतं तस्मै महाव्रतं न शंसेत् ।

१२. अस्य द्विरात्रस्य प्रथममहर्मित्यमाग्निष्टोमिकं प्रथममहः
स्यादिति द्वैक आहुः ।

१३. स्वरूपेण चार्थः (।) स्तुतिः ।

१४. अपरिहारायेत्यभिप्रायः ।

१५. निष्कैवल्यमरुत्वतीययोर्निर्विद्वाने संपातसूक्ते भवतः । आ-
यात्विन्द्रो ऽवस इति मरुत्वतीयमा न इन्द्रो दूरादिति निष्कैवल्यम् ।

१६. ततं मे अपस्तदु तायते पुनरित्यार्भवम् । यज्ञेन वर्धत
जातवेदसमिति जातवेदसीयम् । इत्येते द्वितीयस्याहुो भवतः ।

१७. चिरात्रे च वक्ष्यमाणे द्वितीयस्याहु एते एवार्भवजात-
वेदसीये भवतः ।

१८. द्विरात्रस्याहर्योगः ।

१९. वक्ष्यमाणेन वाशब्देन विकल्पो ऽत्रापि द्रष्टव्यः ।

२०. गौय आयुश्च ।

२१. अधिदैवतमध्यात्ममित्युक्तम् ।

२१.

१. अथ यच्चिविधं चिप्रकारं तत् चिरात्रेण वक्ष्यमाणेन प्राप्यत इति ।

२. 'अधिदैवतं चन्द्रमःप्रजापतिरुद्रा अध्यात्मन् मनोबुद्धि-
काराः' ।

३. प्रथमस्याऋक्षयस्त्रिष्टुप्समस्तयः सोमा भवन्ति चिष्टपञ्च-
दशसप्तदशा इति ।

४. पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति ।

५. षोडशस्रोत्रियकं ब्राह्मणाश्चंसिन आर्यं भवति ।

६. एकविंशः चिणवः चयस्त्रिंश इति तृतीयस्याऋः सोमा
भवन्ति ।

७. अस्य चिरात्रस्य प्रथममहरग्निष्टोमसंख्यं भवति ।

८. उक्थ्यसंख्यं द्वितीयमहः ।

९. अतिरात्रसंख्यं तृतीयमहर्भवति ।

१०. स्वमतेन ।

११. छन्दोगवशादन्यथापि भवति ।

१२. तृतीयस्याऋो दृष्टपृष्ठं भवति । अर्थवादार्थं पृष्ठानां
वचनम् । पूर्वकारिवशाद्भावत्वा ।

१३. भक्तिसाहचर्यात् ।

१४. भक्तिसाहचर्यादेव ।

१५. पूर्ववद्भाष्या ।

१६. प्राप्तये ।

१७. सामूहिकात् षलहादाज्यानि भवन्ति ।

१८. मध्यमाच्छन्दोमात्रैर्लुभ इत्यनेन विग्रेयेण प्रजगो भवति
द्वितीयस्याहः ।

१९. द्वितीयस्याहः । प्रकृतत्वात् ।

२०. यद्वितीयस्याहः पार्थिकस्य महत्तवीयं तत्तृतीये ऽहनि
करोति ।

२१. अन्योऽन्योपभोग. परस्परैश्च पालनमभिप्रेतम् ।

२२. द्वितीयतृतीये । अधिकारात् । 'चिद्वत्सोमं प्रथमं सप्त-
दशसोमं द्वितीयं पञ्चदशसोमं तृतीयम् । एवमहर्योगो वा कर्तव्य
इत्यर्थः ।

२३. कस्तमिह तावत्तमित्यर्थं सामप्रगाथो निष्केवलस्य भवति ।
होत्रकाणामनन्तरेषु सदेशो मा भूत् इत्यारम्भः ।

२४. मो घु त्वा वाघतस्वनेत्येतौ स्तोत्रियासुरूपौ प्रगाथौ
द्विपदा व्यवधायिकामुद्धृत्य नैवावरणस्य भवतः ।

२५. कं नथो अतस्तीनामित्यर्थं कदान्प्रगाथः । कद्वद्वचनं
प्रगाथादेशार्थम्^१ ।

२६. द्वितीयात्पार्थिकादहः सूक्ते भवतः ।

२७. अस्तावि अन्ना पूर्वमिति स्तोत्रियः प्रगाथः । उभय
शृणवच्चन इत्यनुरूपः प्रगाथग्रहणानुरक्तेः ।

२८. ब्राह्मणाच्छ्विन एव ।

१६. आयन्त इव सूर्यमिति स्तोचियः । शग्धू ध्वित्यनुरूपः ।

१७. प्रगाथयहणमनुवर्तत एव ।

१८. यथाप्राप्ते एव ।

१९. होतुः पष्ठात् होत्रकाणां द्वितीयादङ्ग उक्त्यानि ।

२२.

१. एव चिराचः सहस्रस्तोचियो येन प्रजापतिरिष्टवान् । न्वा इति निपातसमाहारः ।

२. एतमेव चिराचमपरे गर्गचिराच इत्येवं वदन्ति ।

३. द्वितीयो ऽयि चिराचो ऽथचिराच इत्येवंनामा ।

४. अथचिराचे ऽयं विशेषः ।

५. यदफन्द इत्येतदग्निगावावपेत् ।

६. द्वितीयस्तिरात्रश्चन्दोमपवमानो^१ भवति ।

७. चतुर्थस्तिराचः पराकाख्यः ।

८. एवंस्तोमकान्यहानि चौणि भवन्ति ।

९. यथोक्तलक्षणः ।

१०. लोकान्तरप्राप्तिमिच्छन् ।

११. विशिष्टया वक्ष्यमाणया ।

१२. भूके^२ गायत्रीसंपन्नः भूर्जनरश्च^३ । अथं तु जगतीसंपन्नः ।

तत्र आधिक्येन प्रशस्यते । अतो ऽयं जगतीसंपन्नः कर्तव्यः । इतरौ गायत्रीसंपन्नौ ।

१३. सम्यक्प्रशंसार्थं वचनम् ।

१४. वक्ष्यमाणकस्त्रिराचो ज्योतिर्गौरायुरित्यहयोगेन कुसुह-
विन्दुचिराचनामा^१ ।

१५. प्रथमे ऽहनि गवां चौरि शतानि ददाति ।

१६. चयस्त्रिंशतं गवां गोः कलास्य पक्ष^२ ।

१७. ददातीत्यनुवर्तते ।

१८. या सहस्रतमी गौस्तस्याः सहस्रतम्या गोरेका कलादन्ता
परिगृह्यते । किं तस्या इत्यत आह ।

१९. तां कलामन्यथा गवा सकलया निष्क्रीयामाकुर्वीत ।
ततो ऽमा धजमानस्य गृहे कुर्वीत ।

२०. अमाकार्येतिवमाङ्गराचायां धजमानस्यैव संभृत्या इति ।
संभृतिविशेषप्रादुर्भावः । अमाकुर्वीतेत्यस्यायमर्थवादः ।

२१. घायन्तीनां दक्षिणाकाले गच्छन्तीनां प्रथमोपरमेत् सा
सहस्रतमी द्रियेत्याहुः ।

२२. प्रथमोपरमणं गोर्बह्मनां गच्छन्तीनां यत्कस्या अपि
चेद्भवति^३ तदप्रचयवनरूपम् ।

२३. या संतिष्ठन्तीनां घनप्रचयच्छायाश्रितानां^४ या प्रथमोप-
विशेत् सा सहस्रतमी कार्येति ।

२४. संस्थायिनीनां^५ प्रथमोपवेशनम् ।

२५. अथ वा यो वा विजनिष्यत^६ इत्यवधीना ।

१ C = विन्दुचिराचनाम । २ C कलापक्ष । ३ A C (ong) कस्यापि ।

४ C घनप्रचयश्चि = M जात्र । ५ Corr, C संस्थापित्यां प्र = A = स्थापितौना ।

६ M om C M

२६. संनिष्ठाप्रभवः प्रजात्यै रूपमिति ।

२७. सत्तमा शोभनतमा अयङ्गा वज्रवीरा नवप्रजेत्यादिगुणा ।

२८. कथं नाम यद्यत् शोभनं तत्तद्गृहे स्यादित्यर्थवादः ।

२९. सर्ववेदचिराचो नाम अहीनस्तस्मिन् चिबेदाध्यायी ब्रह्मा भवति यस्य चोभयतः पितृतस्य मातृतस्य त्रिपुरुषं श्रोत्रिया भवन्ति ।
एवंविधो ब्रह्मा सर्ववेदचिराचे कार्यः ।

३०. पूर्वोक्तानां चिरात्ताणामर्थवादः ।

२३.

१. वक्ष्यमाणेन प्राणत इत्यर्थः ।

२. मेदोऽसृङ्मांसमज्जावयवाः ।

३. अपि च चतुष्पादाः पशवः ।

४. ऋग्यजुःसामाथर्वणमधिदैवतं ब्रह्मा चतुर्विधम् । अध्यातां चत्वार्यङ्गानि ।

५. एवंस्तोमकान्येव चत्वारि ।

६. पूर्वस्य स्तोमविधेः^१ इत्यर्थः श्रेयः ।

७. जमदग्नेश्चत्वारो ज्यमुच्यते ।

८. वक्ष्यमाणो ज्येष्ठतर्वीरसंघकसत्वरारः ।

९. एष प्रथमस्याङ्गः स्तोमसमाहारः ।

१०. एष प्रथमस्याऋत्विष्टदुत्सृज्यते । एकविंशं प्रजन्यते^१ ।

११. सर्वस्मिन्नहनि पञ्चदशो दृष्टः । स उत्सृज्यते । चिणवः प्रजन्यते ।

१२. अत्रापि सप्तदश उत्सृज्यते । चयस्त्रिंशः प्रजन्यते ।

१३. उक्तेन न्यायेन ।

१४. स्पष्टम्^२ । वीरसाधनः स्तोमो वीर इत्युच्यते ।

१५. तस्य^३ चतुराचस्य अस्त्रं वक्ष्यत इति शेषः ।

१६. तदभिप्रायेण अस्त्रमपि भवति ।

१७. यो जात इति ।

१८. वा यद्ययोक्ते ।

१९. तृतीयं^४ वैरूपपृष्ठं भवति पक्षेण । तस्मिन्सति वैराजा-
नृतीयसवनं । चतुर्थादङ्ग इत्यर्थः ।

२०. आदितो ऽवच्छेद इति परिभाषितत्वात् चतुर्थं वैराज-
पृष्ठमेव भवति । तस्य पुनर्वचनं विकल्पार्थम् । वैरुपाचतृतीयसवनं
तृतीयादङ्ग इत्यभिप्रायः ।

२१. चतुर्थमहर्भवतीत्यानन्तर्यात् ।

२२. प्राकृतमतिराचम् । इह प्रकरणे संव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् ।

२३. अयमपरश्चतुराचस्याहर्योगविशेषः । आभिप्रायविकानाम-
ङ्गामभिजिच्चतुर्थो भवति ।

२४. पार्थिकानामङ्गां विश्वजिच्चतुर्थः । आभिप्रायविकानां पार्थि-
कानीतराणि ।

१५. पार्थिकानामेव^१ प्राकृतो ऽतिरात्रस्यहोर्षो भवति
महाव्रतं वा ।

१६. अर्थवादो यथाविहितानुष्ठानप्ररोपेनार्थः ।

२४.

१. आप्रोतीति वाक्यगोषः ।

१. जीषि सवनानि अग्नीषीमीयो ऽनूबन्धेति चाङ्गो यज्ञः ।
पञ्च जना^२ इत्यधिदैवतं पञ्चेन्द्रियाख्यधात्मन् ।

२. तत्तार्थवादः ।

४. तदिदमहुर्योगरूपमाप्तमेवाहुर्लोभां रूपेणार्थवादः ।

५. कनिष्ठा ।

६. उपकनिष्ठिका ।

७. मध्यमा ।

८. अनामिका ।

९. अङ्गुष्ठः ।

१०. मध्यमामभिनयेनाह^३ ।

११. चतुर्विधःसु^४ व्यस्ताः स्तोमास्त एव चाच^५ समस्तास्तोनाय
मङ्गुष्ठः सर्वाङ्गुलीः प्रत्येति^६ ।

१२. तस्यैवविधस्य पञ्चराचस्य ग्रन्थमुच्यते ।

१३. एवमयं चत्वारचः । पञ्चममहर्निह्यते ।

१ A प्राकृतानाम् । २ CD om इति । ३ A अयेवानायाः । ४ मेभिः ।

५ चतुर्विधसु M चतुर्विधसु । ६ CD om. च । ७ A प्रति ..... इति ।

१४. पञ्चमस्य आभिष्वविकस्य दे सवने । पृष्ठस्य षष्ठादक्ष-
सृतीयसवनमित्येतच्छ्रुत्वा पञ्चमे ।

१५. पञ्च वाभिष्वविकस्य । वाग्ब्रह्मो विकल्पार्थः ।

१६. उत्तमादाभिष्वविकात्पञ्चमे द्वितीयसवनं भवति । अत्र दे
सवने पञ्चमादाभिष्वविकात् ।

१७. पश्चान्तरमेतद्विधानसामर्थ्यात् ।

१८. पार्थिवानां चतुर्थं इत्यर्थः ।

१९. उभयोरपि पक्षयोः पञ्चमत्वेन ।

२०. आभिष्वविकपक्ष इतरप ।

२१. उक्तार्थोऽर्थवादः ।

२५.

१. प्राप्यत इति वाक्यशेषः ।

२. द्यौश्च पृथिवी चेत्यादि षण्णोर्वीरिति पञ्चममधिदेवतम् ।

अन्तर्गतोऽयमात्मेत्यध्यात्मम् ।

३. एवं युक्तानि^१ षण्णहानि ।

४. वाग्ब्रह्मो विकल्पार्थः ।

५. यस्मिन्पक्षे अभिजितोऽनन्तरं महाव्रतम् ।

६. स एक एव पक्षे पृष्ठः पक्षेऽभिष्ववः ।

७. उक्तार्थोऽर्थवादः ।

२६.

१. वक्ष्यमाणेन प्राप्यते ।
२. सप्तको मरुद्गणो ऽधिदैवतम् । पलङ्गानि विद्या^१ सप्तमी-
त्यध्यात्मम् ।
३. एवमुक्तः सप्तरात्रः ।
४. वक्ष्यमाणः सप्तरात्र एवंसंज्ञकः ।
५. यथोक्तानि सप्ताहानि ।
६. वक्ष्यमाणः सप्तरात्रस्तेनाप्तः ।
७. अस्यैव संज्ञान्तरं जमकसप्तरात्र इति ।
८. पलाभिष्वविकान्यहानि सप्तमी ऽभिजिदित्ययमहर्योगपक्षः ।
९. इतरेषां पार्थिकानां विश्वजित्सप्तम इत्ययमपरो ऽहर्योगपक्षः ।
१०. पक्षा^२ सप्तमी वैश्वानरो महाव्रतं वा विकल्पेन ।
११. इतध्याख्यानमेतत् ।

२७.

१. प्राप्यत इति वाक्यशेषः ।
२. अष्टावदितेः पुत्रा अधिदैवतम् । अष्टावद्वानौत्यध्यात्मम् ।
३. उक्तार्थमेतत्सूचम् ।
४. पार्थिकानामेव सप्तमः ।
५. अष्टममहर्विकल्पितम् ।

६. वागब्दो विकल्पार्थः । उभयोः पृष्ठ्याभिप्राययोरभिजित्सप्तमो विम्वजिदष्टमः ।

७. उक्तार्थो ऽर्थवादः ।

२८.

१. अनुष्ठीयमानेन प्राप्यत इति वाक्यशेषः ।

२. अष्टौ वसवः प्रजापतिश्चेति नव इत्यधिदैवतम् । नव प्राणा इत्यध्यात्मम् ।

३. अनेन वाह्येणेन नव^१ ।

४. ज्योतिःसंज्ञको ऽग्निष्टोमः । गोसंज्ञक उक्थ्यः । आयुःसंज्ञको ऽतिरात्रः । ^२एवं चिरुपयन्ति । एवं नवरात्रम् । तं ग्रसलौपिगङ्गा इत्याचक्षते ।

५. कृतव्याख्यानो विधिशेषः^३ ।

२९.

१. देवलोकं पितृलोकं जीवलोकमित्यादयो ऽधिदैवतम् । दशेन्द्रियाणीत्यध्यात्मम् ।

२. दशरात्रस्याहर्योग उच्यते । अर्धर्धो ऽभियवस्तानि नवा-
हानि भवन्ति । नवाग्निष्टोमा इत्येवं वा नव । वैश्वानरश्चेति
दशमं वक्ष्यति ।

३. प्राकृतरे वा दशरात्रः संख्याविकारेण विवृतः ।

४. पूर्वोक्तानां नवानां दशम इत्युक्तम् ।

५. पुरोधाकामस्यायमहीनश्चोदितः । तद्वायमर्थवाद उच्यते ।
एतेन दशरात्रेण किल जलो जातृकर्ण्य इद्वा त्रयाणां राज्यं
निगुस्यागोचावयववंशजानां जातृकर्ण्यः प्राप । कतमे पुनस्ते नि-
गुस्यागोचा इति । अत आह । काश्ववैदेहयोः पुरोहितो बभूव ।
कौशत्यस्य च राज्ञः ।

६. तस्य ह जातृकर्ण्यस्य तां त्रियमभिधाय^१ मम स्यादिति
मन्वानः पितरमधूहे ऽधिप्रापितवानुपलब्धवानित्यर्थः । पलित
यज्ञकामान्यान् जनान्द्रिया यज्ञसा समर्धयितुं जानासि येनान्येभ्य
एव एतां विद्यां प्रयच्छसि । आत्मानं समर्धयितुं अस्मत्सन्निहितद्वारेण
नैवेच्छसि ।

७. ततः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच । हे पुत्र श्वेतकेतो मा मैवं वोचः ।
उपदेशयज्ञकतुरेव लोके प्रसिद्धिं यायादित्येतत्फलं^२ ममाभीष्टम् ।

८. तदेतन्मयोच्यते यज्ञकतोरप्रकाशीकरणे^३ विद्यादानं फलं^४
तत्त्वमेव^५ कृतृके^६ ऽप्येकस्मिन्निद्रावन्धौ विज्ञातवानसि । एतदुक्तं
भवति । तदेतद्यज्ञकतोः फलं श्रूयते । एतत्परिच्छिन्नं । यज्ञशास्त्र-
प्रकाशने तु फलस्येयत्ता नास्ति ।

१ A राज्यधियुग्या B गोना C M निगुस्या गोचा—वयववंशः D निगुस्या
गोचा = set to निगु(?)दृष्टान गो० । २ A (?) धियुग्यागोचा ।

३ A अतिधाय C (orig) मानकस्यादिमि M मानस्या D अतिधायमानस्यादिति ।

४ A पापात्तिवा इत्ये० । ५ A करण । ६ A om फल ।

७ A C (orig) D M तनम् । ८ C छत्रकारके D छत्रकारे ।

८. उग्रब्दो मग्नब्दस्यार्थः^१ । किलेति विद्यामकर्षे । यथास्य
श्वेतकेतोः पित्राभिहितं यज्ञशास्त्रप्रकाशयितुः कृत्स्नम् ।

१०. तथैतदेदितव्यम् । अद्वा तु कर्तव्येत्यर्थः ।

११. स एष दशराचः पुरोधोकामस्य ब्राह्मणस्य यज्ञः ।

१२. प्राप्नोति पुरोधामेवंविहितानुष्ठानेनेत्यर्थः ।

१३. चिककुद इति^२ चतुष्टोमो दशराचो यज्ञः शाखान्तरे ।
तत एवं व्याख्यातव्यम् । चतुष्टोमस्त्रिककुदाभिधानस्तस्मादस्य^३ शस्त्रं
भवति ।

१४. अयमपि चतुष्टोम एव क्रमान्वयविशेषविहितः ।

१५. छन्दोमस्तोमैर्विभिष्टम्बेन्दोमचिककुदित्युच्यते^४ । यथो
ऽप्येते छान्दोग्ये विहितान्तर्वाहयोगो दशराचतो वा ।

१६. अयमपरो ऽस्य दशराचस्याहयोगकल्पः । पूर्वस्मिन्नपि
कल्पे वैश्वानर एव^५ दशमस्यशब्दात् ।

१७. अथ चापरो दशराचकल्पः ।

१८. पूर्वस्मिन्कल्पे विशेषः । तेनैव तत्कल्पान्तरम् ।

१९. अनुष्ठानप्ररोचनो ऽयं विधिगो^६ ऽयंवादः ।

१ A उग्रब्दो मग्नः O D नष्टब्दो नग्नब्दस्यार्थः । १ A चिककुप् इति O D M
चिककुद इति चतुष्टोमस्य शाखान्तरे । २ A चिककुदाभिधानः O D चिककुदाभि-
धानः तदस्य शस्त्रं M चिककुदाभिधानस्तदशराचः । ३ A चिककुप् इत्युच्यते O D M
चिककुद इत्युच्यते । ४ A inserted between यथ and दशस्य, 'the form and
comm of xxi, 15, 3 ff beginning with भुवेवात्मानं जना and ending with
अतिराचः (19) । ५ C रोचनायाय विधिः ।

THE
ŚĀNKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA
TOGETHER
WITH THE COMMENTARY
OF
VARADATTASUTA ĀNARTĪYA
AND
GOVINDA

EDITED BY
ALFRED HILLEBRANDT, PH D.,
Professor of Sanskrit in the University of Breslau

VOL. IV.

Adh XVII. XVIII.

THE COMMENTARY OF GOVINDA.

NEW SERIES, No 938

FOR BIBLIOTHECA INDICA

CALCUTTA.

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS
AND PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENAL
1899

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

१०.

मधुसूदनगुरुं वन्दे देवमातं चयौविदम् ।

हृष्यं विनायकं रामं हरिरामं हृष्यायुधम् ॥१॥

सप्त चैतान् गुरुन् मत्वा तेषां वै पादपांसवः ।

भायं महाप्रतस्थाहं कुर्वे गोविन्दमंशकः ॥२॥

व्याख्यातो द्वादशाक्षः प्रकृतिः सत्ताहीनानामित्यनेन वाक्येन
शुद्धपञ्चाष्टम्यां द्वादशाक्षाय दीक्षन्त इत्येवमाद्युक्तो द्वादशाक्षः
सत्ताहीनेषु प्रकृतित्वेनातिदिश्यते । तच्च विवृतौ द्वादशाक्षो घैर-
होभिर्विवर्धते तान्युदाहरिष्याम इति प्रतिज्ञाय^१ एकाद्वर्धं महा-
प्रतमाहरन्तीत्यनेन वाक्येन चयोदशरात्रसंपत्त्यर्थमाचार्यो महाप्रतं
विदधे तस्य चानुष्ठानकाले क्रमापेक्षायामूर्ध्वं तु (१२. १५. १६)
दशमादक्तो महाप्रतस्य स्थानमिति स्वकीयानुष्ठानस्थानानुरोधेन
सूचकारस्य दशमादक्तः परमयातो महाप्रतस्येत्यादि महाप्रतस्य
सूचणं युज्यते । कथं तर्हि सर्वकर्माभिधानोत्तरकालमयातो महा-
प्रतस्येत्येवमादिना सूचेण महाप्रतं कर्म पृथगेवोपदिश्यते । सत्यम् ।
उच्यते । ॥ हि पाठकमवशेनानुष्ठानक्रमो भवति । सर्वस्वारपरा-
कयोर्मध्ये दर्शनात् । तथा चास्य कतोरारण्यकसंयन्धात्पृथगुपदेशः ।
कथं पुनरारण्यकसंयन्धः । युतेः । ऐकादिकमेव स्याद्रूढं वा एकाहो

ब्रह्मैतदहर्ब्रह्मणैव तद्ब्रह्म समर्धयतीति ब्रह्मस्वरूपत्वेनास्य क्रतोः
 श्रवणात् । उपनिषदाक्यान्यपि ब्रह्मनिरूपणपराणि भवन्ति । एव-
 मेकनिरूप्यत्वेन संबन्धः । श्रुतिक्रमोऽप्येवमेव । सर्वकर्मविधानानन्तरं
 प्रजापतिर्वै संवत्सर इत्यादि पृथगेव श्रूयते । तस्मात्सूत्रकारस्यापि
 सर्वकर्मविधानानन्तरं पृथगुपदेशो युज्यते । अनुष्ठानक्रमानुग्राह-
 काणि कानि षिदङ्गानि तत्रैवोक्तानि । यथा होचकाणां शस्त्रकृतौ
 प्रातःसवने श्वःस्तोत्रियानुरूपत्वं माध्यन्दिने सवने चतुर्विंशेऽभि-
 जिति विधुवति दृष्टपृष्ठे विश्वजिति महाप्रते च (१९. ६. ७)
 षष्ठादिति । तथा तृतीयसवने । अथ यद्यभिजितं विधुवन्तं दृष्ट-
 पृष्ठं विश्वजितं (१९. २७. ४) महाप्रतीयमहरित्युक्त्यानि कुर्यु-
 रिति । एवमनुष्ठानक्रमोऽप्यनुगृहीतो भवति । होचकाणां परि-
 गणितपदार्थत्वादनुष्ठानक्रमानुग्राह्यं तत्रैवोपदेशं कृत्वा होतुः
 कर्मबाहुल्यात्पृथक् ^१सविस्तरान्महाप्रतीयपदार्थान् ^२सूत्रकार उप-
 दिशति ।

१. विधिरुच्यत इति वाक्यशेषः । अथशब्दो विशेषाधिका-
 रार्थः । महाप्रतीयकर्मविशेषोऽधिक्रियत इत्यर्थः^३ । आनन्तर्यायिं
 वा । अथ सर्वकर्माभिधानानन्तरं महाप्रतीयं कर्माच्यत इत्यर्थः ।
 अतःशब्दः क्रमार्थः । सर्वकर्माणि क्रमेणोपदिष्टानि । अतः क्रमप्राप्तं
 महाप्रतीयं कर्माभिधीयत इत्यर्थः । हेत्वर्थो वा । यतः सर्वाणि
 कर्माण्युक्तानि अतो हेतोर्महाप्रतीयं कर्म वक्ष्यत इति हेत्वर्थः ।

^१ C om नृग्रहा । ^२ C सुवि० । ^३ C महाप्रतीयान् । ^४ C प्रतीय कर्म
 वक्ष्यत इत्यर्थः । विशेषा अधिक्रियत इत्यर्थः ।

२. महाप्रतीयादङ्गः कतिपयाहेनोपलक्षिते पुरस्तादेव काले कियद्भ्यो दिवसेभ्यः पूर्वमित्यर्थः । होता प्रेङ्खफलकमुदुम्बरकाष्ठा-
मनं तदर्धमौदुम्बरीं शाखामुत्पाटयति चच्छिनत्तीत्यर्थः । ननु
संस्थिते दशमे ऽहनि (१०. ६. २) सदो हविर्धानानि समू-
हन्तीत्येतस्मिन्नवसरे दशमादङ्गः परं महाप्रतीयाहःसंनिधौ प्रेङ्ख-
फलकादि कथं नाम न क्रियत इति चेत् । उच्यते । अपि दे वा
चौणि वा (१०. १. ८) फलकानि संदधुरिति संतष्टमिति चापे
वक्ष्यते । संतर्दनं संतक्षणं चार्द्रकाष्ठेन कर्तुं न युज्यत इति कति-
पयेभ्यो दिवसेभ्यः पूर्वमेव प्रेङ्खफलकाद्यर्थमुदुम्बरोत्पादनं कर्तव्य-
मिति ।

३. प्रेङ्खफलकोत्पादनं कर्तव्यमिति श्रेयः । समपस्य परिवासनं
मा-भूदिति तिष्ठत एवेत्युच्यते । दृश्यते च । असत्यो यः प्रमी-
गर्भः प्रशस्तोर्वीषमुद्भवः । तस्य वा प्राप्नुवी शाखा उदीची वाङ्ग-
गापि वेत्येवमाक्षरणिप्रकरणे ऽपि शाखाया एव ऋदनमस्ति ।
तस्मादत्रापि शाखाया एव ऋदनं युज्यते न समपस्येति ।

४. होतादुम्बरस्य प्रेङ्खफलकमुत्पाटयतीति प्रकृतम् । कथ-
मुत्पाटयतीत्यपेक्षायां पुरस्तात्पूर्वक्षां दिग्वादित्योदयनदिग्भि-
मुखीयौदुम्बरी शाखा गतवती सा हेतव्या । ननु सर्वदा पूर्वक्षां
दिग्नेवादित्योदयनं भवतीति । कथं पुरस्तादित्युक्ते आदित्यस्यो-
दयनत इत्युच्यते । सत्यम् । रात्रिभेदात्पूर्वक्षां दिग्नापि आदि-
त्यस्योदयनं भेदेन संभाव्यते । अतो रात्रिं विचार्य यस्मिन्नाग्नौ
यस्यां दिशि सूर्य उदेति तदभिमुखीमुदुम्बराशाखामुत्पाटयतीति

शास्त्रनियमः । अथवा अयमर्थः । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि या शाखा
सा चेत्तया । यतः पूर्वस्यां दिग्वादित्यस्योद्गमनं भवेदिति ।

५. पुरस्तादविद्यमानशाखस्योदुम्बरस्य कथमुत्पाटयेदिति यदि
उदुम्बरस्य पूर्वभागे तादृशी शाखा न लभ्यते तदोदगाश्रितापि
चेत्तया । अचोत्तरत इति सामान्योक्तेर्न कोणाभिमुखौ याद्या ।
तत्र दिगन्तरत्वश्रवणात् ।

६. उदुम्बरस्य पूर्वोक्तयोर्दिशोरविद्यमानशाखाले^१ पचान्तरमे-
तत् । यद्युदुम्बरस्य दक्षिणे भागे प्रेङ्गफलककरणसमर्था शाखा
कोणाभिमुखत्वरहिता स्यात् सापि याद्या । दक्षिणा दिक् पित्र्य-
त्वान्न प्रयोज्येति नाग्रङ्गनीयं वचनात् ।

७. जघन्यपचान्तरमेतत् । यदि प्रकृतस्योदुम्बरस्य पश्चाद्भागे
प्रयोजनसमर्था शाखा भवेत् सापि कोणाभिमुखत्वरहिता पूर्वोक्ता-
भावे याद्या ।

८. ह्रसीयस्युदुम्बरे पचान्तरमेतत् । समग्रमप्युदुम्बरं^२ स्वपरि-
जनेर्मूले क्सेदयित्वा प्राङ्निष्ठशुद्ध्वा तिष्ठन्नुत्पाटनमाचं शोता कृत्वा
प्रेङ्गफलकं कुर्यादिति शेषः ।

९. प्रकृतस्योदुम्बरस्य द्वे वा चीण्यपि वा फलकानि संदध्युः ।
संतष्टार इति शेषः । द्वे वा चीणि वेतीच्छाविकल्पः । यथा पविच-
करणे । कुशतरुणे अविषमे अविच्छिन्नाये अनन्तर्गमे प्रादेयेन
मापयित्वा कुशेन च्छिनत्ति पविचे स्य इति । द्वे चीणि वा भव-

न्तीति उदुम्बरस्य महत्त्वे फलकद्वयम् । अणुत्वे फलकत्रयमिति कस्य चिद्व्यवस्थाग्रंका स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ।

१०. तत्फलकं प्राग्लभ्यं वाङ्मात्रं वाङ्प्रमाणं भवतीति ।

११. तत्फलकं तिर्यक् पृथुत्वतो ऽरद्विमात्रम् । अरद्विप्रमाणं भवतीति ।

१२. होतुः सुखेनोपवेष्टव्यं सम्यक्तृष्टं सुनिष्प्रादितं भवतीति ।

१३. वक्ष्यति तत्पश्चादुदीचीनायं फलकं (१७. १०. ४) निधायेति । तस्माद्यथा तस्यायं ज्ञायते तथा भवतीति ।

१४. तत्फलकमन्नेषु चतुर्षु कोणेषु चतुर्धा चतुःप्रकारं वितर्दयति सच्छिद्रं कारयतीति ।

१५. अथ फलककरणानन्तरं यस्योदुम्बरस्य^१ फलकं हतमेतस्योदुम्बरस्य विग्राखीकरणसमर्थविद्यमानशाखस्य^२ । तद्रहितत्वे ऽप्यन्यस्य प्रयोजनसमर्थोदुम्बरस्य वा । विग्राख्यौ वंशधरणसमर्थशाखे ह्येदयन्ति स्तपुरुषाः ।

१६. किंप्रमाणे ते विग्राख्यौ । पुरुषप्रमाणं किंचिदतिक्रान्ते । परःशब्दो निपातः । अत्यादयः क्रान्ताधर्षं दितीययेति^३ समासः ।

१७. एतस्योदुम्बरस्यान्यस्य वा ह्येदयन्तीति शेषः । वंशं विग्राख्योरुपरि रज्जुबन्धनार्थः शाखाविशेषः तदपि परःपुरुषं ह्येदयन्ति ।

१ C यस्योदुम्बरस्य तद्रहितत्वे ऽप्यन्यस्य प्रयोजनसमर्थफलकं हतम् । २ C शाखस्य समर्थोदुम्बरस्य वा । ३ A क्रान्ताधर्षं दितीये ।

१८. इति संबन्धः । यदि देशविशेषादुदुम्बरान्नाभस्तथा सति यो ऽन्यो वृक्षः फलग्रहणशीलो यजियत्वादश्वत्यो विन्वो वा तस्यै-
तत्सर्वं फलकादि कुर्यात् ।

२.

१. अतःप्रभृति सर्वज्ञानन्तर्याणो ऽयमब्दः । मुञ्जमयरज्जुद्वयं
कारयन्ति स्त्रपुरुषाः ।

२. ते रज्जू दृढे फलकधरणसमर्थे कारयन्ति स्त्रपुरुषाः ।

३. तद्रज्जुद्वयं चिह्नकारयन्तीति ।

४. द्विव्यायामं किञ्चिदतिक्रान्ते परोद्विव्यायामे । प्रमाणतस्ते
एवंविधे कारयन्तीति ।

५. एतावत्पूर्वोक्तं सर्वं होतारमभितो देवयजनसमीपे उप-
कल्पयन्ति स्त्रपुरुषाः ।

६. उदुम्बरविकारामासन्दौमामनविशेषमुद्गात्रार्थं संग्नन्ति सम्य-
ग्निष्यादयन्ति ।

७. तस्या इति षष्ठ्यर्थं चतुर्थी । तस्या आमन्त्याः प्रादेश-
प्रमाणाः पादा भवन्तीति ।

८. चत्वार्यपि काष्ठानि अरन्निप्रमाणानि भवन्तीत्यर्थः ।

९. तामासन्दौं सम्यग्निष्याद्य विवथन्तीति संबन्धः ।

१०. तामासन्दौं मुञ्जविकाराभिः खन्धाभौ रज्जुभिर्दिगुणी-
कृताभिः प्रदक्षिणप्रोताभिर्विवथन्ति । वेज् तन्तुमंतान इत्यस्य

धातो रूपं विवयन्ति विशेषेण अच्छिद्रां वयन्ति वेष्टय-
न्तीत्यर्थः ।

३.

१. अथ पूर्वोक्तकरणानन्तरं तन्तुग्रतयुक्ता वीणाः सुपकस्ययन्ति
कुर्वन्ति स्वपुरुषाः ।

२. तस्या वीणायाः पलाशौ पलाशविकारा सूना भवति ।
सा च काष्ठविशेषरूपा^१ ।

३. तस्या इत्यनुवर्तते । तस्या वीणायाः सदुम्बरविकारो दण्डो
भवतीति ।

४. विपरीतं वा कर्तव्यमितीच्छाविकल्पः ।

५. तां वीणां सर्वप्रदेशरक्तेन^२ आमहुहेम चर्मणा उपरिलोम्बा-
भिषीयन्ति । सुदृढां कुर्वन्तीति ।

६. तस्या वीणायाः दण्डं दशप्रकारं विद्धं कुर्वन्तीति ।

७. तदिति सप्तम्यर्थे ऽद्यथं तस्मिन् दशधाविद्धे दण्डे प्रति
च्छिद्रं दशदश रज्जूः^३ प्रवयन्ति ।

८. ता रज्जूर्वीणायाः अथप्रदेशे पृथक्पृथक्प्रवृत्तन्तीति ।

९. सा वीणा दण्डसमस्तोत्तनुभिः शततन्वी भवतीति ।

१०. पण्युक्ता वेतसदृशशाखा वीणावादमार्थं कर्तव्या ।

१ Com. वेष्टयन्ति । २ Partly om in A. ३ om in A. ४ C. प्रदेशेन ।
५ Both MSS दण्ड ।

११. स्वयंनमीभूता शरस्येयीका वीणावादनार्थं कर्तव्या ।

१२. शाखान्नरोक्तस्य चणश्चतुःप्रकारा वीणाः पथ्यः कुर्वन्तीति ।

१३. पिच्छोरासंज्ञकां वीणामुपमुखेन मुखममीपेन वादयेत् ।

पक्षी पूर्वकृतत्वात्^१ ।

१४. या पक्षी काण्डवीणां वादयेत्सा वादनेन वेतसगाखया वादयेदित्यर्थः ।

१५. तां काण्डवीणां घाटरीरित्याचक्षते वीणावादिनः ।

१६. या घाटरीसंज्ञका वीणा मृदुं शब्दं वादयति सा अरातिरूपा स्यात् । वैरीरूपा स्यात् ।

१७. अरातिरूपत्वाद्विषां जनयित्री भवति ।

४.

१. हननं वादनं तेन सहितं दुन्दुभिचतुष्टयमध्वर्युः समीपे करोति ।

२. चतुर्णां दुन्दुभीनां मध्ये द्वौ दुन्दुभी सहननौ सवादनौ पूर्वद्वारवाह^१ अभितः सदसो बहिरासञ्चयति । आवध्नाति ।

३. चतुर्णां परिशिष्टौ द्वौ दुन्दुभी सहननौ सवादनावपर-द्वारवाह^२ अभितः सदसो अन्तर्मध्ये^३ आसञ्चयति आवध्नाति ।

१ C * कृतत्वात् । २ C पूर्वद्वारद्वारेण द्वारवाह । ३ C अपरद्वारेण द्वारवाह अभित । ४ C in. अभित. ।

४. यदि दुन्दुभयः षट् स्युस्तथा सत्येकं दुन्दुभिं सदसो दक्षिणार्धं मैत्रावरुणधिष्यन् दक्षिणेनासञ्चयति । एकं सदस उत्तरार्धं ऽच्छावाकधिष्यन्मुत्तरेणासञ्चयति ।

५. सुञ्जकुशानां मिश्रितानामध्वर्योरर्धं कूर्चमासनविशेषं संस्कुर्वन्ति स्वपुरुषाः ।

६. महदुक्तं शंसते होत्रे ऽध्वर्युस्तस्मिन्नेव तिष्ठन्नेव प्रत्यागृणाति । अथाध्वर्युर्माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वैतत्प्रेण होतुर्धिष्यन् प्राहुपविशतीति (१७. ११. २) । तत्रोपवेशनमाचमाहावोत्तरकाशं कूर्चं तिष्ठन्नेव प्रतिगृणाति ।

७. अथ होत्रेणाध्वर्युभ्य इतरे गृहपतिप्रभृतयो दीचिताः प्रतिपुरुषं चतुर्दशपि दीचितास्तुर्दश वृषीः कुग्रमयानासनविशेषान्कुर्वन्ते । दीचितानां वृषीकरणमच विहितमपि प्रातरनुवाकोत्तरकाल एव युज्यते । कतिपयान् कुग्रभारान् निदधति प्रातर्हृषीभ्य इति (१७. ६. ६) सूचारभात् ।

८. ता वृषीस्तादृशीः कुर्वन्ते यादृशो भूमावुच्छ्रिताः प्रादेशप्रमाणा भवेयुः । दीचितानां^१ वृषीकरणप्रसङ्गेनान्यदपि करणीयपदार्थजातमुच्यते ।

गणनाथ प्रणम्यादौ सुखेनोहादिचिह्नये ।

सात्त्विकद्वादशाहस्य पद्धतिः क्रियते मया ॥

तत्र सात्त्विकस्य द्वादशाहस्य समहान्नतस्य सगन्निचित्यत्वात् प्रथममग्निचयनधर्माः प्रदर्शयन्ते । सत्त्वं चिकीर्षवः सर्वे यजमाना आहि-

ताम्रं य इष्टमयमयज्ञा दीक्षिता गृहपतिमत्तदग्नाः शुद्धपचे सुष्ये
 नचचे पुण्याहे पूर्वाहे मातृयागपूर्वकमाभ्युदयिकं आहुं विधायायेतां
 संनिवपनीयामिष्टिं तन्मत्त इति युतौ यजुवचनत्वात्पृथक्पृथक् संनि-
 वपनीयेष्टिं करिष्यमाणाः संनिवपनीयेष्ट्यर्थं गार्हपत्यादाहवनीय-
 सुद्धरामि संनिवपनीयेष्ट्यर्थं गार्हपत्यादक्षिणाग्निमाहरामीत्येवमग्नीं
 विहत्याग्न्याधानं कुर्वते । ततो ऽपराहे सर्वे यजमानाः पथ्यश्च
 यथास्त्रावमयं मत्तमश्रीयुः । राशौ भूमौ गेरते । प्रातः संनिवप-
 नीयेष्टिः । तत्र विशेषः । यजमानो ब्रह्मवरणादि सर्वं प्रकृति-
 वत्करोति । ब्रह्मा चार्हं भूपतिरित्यादि आमन्त्रितो होता
 प्राक्कुलो यज्ञोपवीत्याचम्य दक्षिणदक्षिणं यथामंचरं प्रतिपद्य
 धर्हिराक्रमणादि करोति । मत्तदग्नौ सामिधेयः । आवाहने अग्नि-
 मग्न आवह सोममावह । अग्निं ब्रह्मण्यन्तमावह । अग्निं चचवन्त-
 मावह । अग्निं चचभृतमावह । देवा इत्यादि । इदमहं मत्तदग्नेन
 वज्रेण होतृयजमानयोः । उत्तमे प्रयाजे येऽ यजामहे स्वाहाग्निं
 स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं ब्रह्मण्यन्तं स्वाहाग्निं चचवन्तं स्वाहाग्निं चच-
 भृतं स्वाहा देवा इत्यादि । वार्ष्णेयावाज्यभागौ । प्रधानस्य पुरोनु-
 वाक्या । ब्रह्म प्रजावदाभरं दिवोऽ ॐ भूर्भुवः येऽ यजामहे ऽग्निं
 ब्रह्मण्यन्तं ब्रह्म च ते जातवेदो नमये० अग्रयुष्काश्चौऽ षट् ओजः
 सहः सह ओजः स्रः । द्वितीयस्य प्रधानस्य पुरोनुवाक्या । अर्च-
 न्तस्त्वा हवामहे० तयोऽम् भूर्भुवः येऽ ० हे ऽग्निं चचवन्तमस्माक-
 मग्ने अध्वरं जुषस्व० पाशौ वौऽ षट् ओजः सहः । तृतीयस्य प्रधा-

नस्य^१ पुरोतुवाक्या । अग्ने शुश्वेन जागृवे • ममो३म् भूमवः पे० मिं
 चचभृतं खदस्व इत्या समिपो^२ दिदीहि • दीदिही ना३ वौषट्
 ओजः सहः । नित्यः स्विष्टकृत्पिग्रीहि देवान् • षो३ भूमवः । पे०
 हे ऽग्निं स्विष्टकृतमयाजग्निरग्नेः प्रिया धामान्यथाट् सोमस्य प्रिया
 धामान्यथासग्नेर्मेघ्नषतः प्रिया धामान्यथासग्नेः चचवतः प्रिया धा-
 मान्यथासग्नेः चचभृतः प्रिया धामान्यथाट् देवानामित्यादि । अग्ने
 यदधेति याव्या । अन्वाहर्घ्यो दक्षिणा । सूक्तवाने । अग्निर्हविरजु-
 पत सोमो हविरजुपता • अग्निर्मेघ्नषान्हवि • अग्निः चचवान्हविः
 अग्निः चचभृद्वविः देवा आश्वपा इत्यादि श्रिष्टं^३ प्रकृतिवत् । अन्य-
 द्गभृता चेषमिष्टिः । अग्निं तु चेष्यमाणस्यादीक्षितस्त्रेष्टिरित्युक्तत्वात् ।
 कर्तृविशेषाक्षामविशेषवती चेषमिष्टिः । तथा हि बहूनां चेष्यमाणानां
 संनिवपनीयेकस्योखासंभरणीया । अग्निं चिन्त एकस्य यजमानस्य
 या इष्टिरुक्ता सा बहूनां चक्षिणां चिन्तां संनिवपनीयाख्या
 भवति । एकस्य चिन्त उखासंभरणीयाख्या भवति । यौगिकी
 चेषं संज्ञा । संनुष्यन्ते ऽग्नयो ऽनयेति संनिवपनीया । उखा संनिवपते
 ऽनयेत्युखासंभरणीया । संनिवपनमन्योरेकचकरणम् । सुतः । श्रुतेः ।
 ते वे दीक्षित्यभाषा अग्नीन् संनिवपन्तं एकधेव तद्वत्^४ वीर्य-
 मात्मन् दधते ऽप्येतां संनिवपनीयामिष्टिं तन्वत इति (कौ० १६. १) ।
 तत्संनिवपनप्रयोजनेयमिष्टिः । अतश्च संनिवपनात्प्रागेव कर्तव्या ।
 संनिवपनं प्रयोजनं यस्याः सा संनिवपनप्रयोजना । संनिवपनार्थं

१ A om.

२ O समिपो दिदीहि दीना३नो • ।

३ C om. मिष्टि ।

४ A संनिवपन ।

५ A तन्वत् ।

क्रियते । यद्यदर्थं क्रियते तस्य तस्मात्पूर्वभाव एव युज्यत इति युक्तः
 संनिवपनादिष्टेः पूर्वभावः । तथा च प्राजापत्यस्य पशुबन्धो वायव्यो
 वेत्येतस्मिन् सूत्रे सूत्रभाष्यकारेण व्याख्यातम् । आध्वर्यवाधीतेन
 क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवतीति । अध्वर्युणामयं क्रमः ।
 प्रथममग्निं संनिवापः ततः प्राजापत्यः पशुरिति । अस्माकं तु अयं
 क्रमः । संनिवपनीया संनिवपनं प्राजापत्यः पशुरिति तत्र संनिवप-
 नीया पूर्वमुक्ता संनिवपनमिदानीमुच्यते । स्वशाखायां तु ते वै
 दीक्षित्यमाणा अग्नीन्संनिवपन्त इति सामान्येन संनिवाप उक्तः ।
 कथं संनिवपन्तीति शाखान्तरादुच्यते । तत्र प्रथमं संवादः गृह-
 पतिपुरःचरा ब्रह्मोद्गाहोषध्वर्युमाह्वणाच्छिप्रस्तोत्रमैवावरुणप्रति-
 प्रस्थादपोदप्रतिहर्षेष्वावाकनेद्ब्रह्मा तु ब्रह्मण्यवावस्तदुक्षेतारो गृहपत्य-
 रणी समुपसृज्येनं मन्त्रं पठन्ति । य इतो ऽग्निर्जनियते स नः सह
 यदनेन यज्ञेन जेय्यामो ऽनेन पशुबन्धेन तस्यः सह नः साधुह्यथा
 नामा पापहत्या य एव पापं करवत्तस्यैव तत् । इति गृहपति-
 र्भूषंस्कारपूर्वकं समारोपार्थमाहवनीयमुद्धृत्य स्वकीयारणी आदाय
 तयोः स्वाग्नी गयमं समारोहयते । ततो ब्रह्मादय उक्षेदपर्यन्ताः
 गृहपतिगार्हपत्यमुत्तरेण षोडशाग्यायतनानि गोमयोपलिप्तानि
 कृत्वा तेषु पूर्वाक्तेन क्रमेण यथास्वमग्नीन्संस्थापयन्ति । भूषंस्कार-
 पूर्वकं समारोपार्थमाहवनीयमुद्धरन्ति च । द्वितीयो ब्रह्मा गृह-
 पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । तत उद्गाता गृह-
 पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो होता गृह-

पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ऽध्वर्युर्गृहप-
त्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ब्राह्मणाच्छर्भ-
गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः प्रस्रोता गृह-
पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो मैवावहणो
गृहपत्यरणी आदाय ततोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः प्रतिप्रस्थाता
गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः पौता गृह-
पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः प्रतिहतां गृह-
पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ऽष्टावाको
गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो नैष्टा गृह-
पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ऽग्नीङ्गृहप-
त्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः सुप्रह्वण्यो
गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो यावत्सु-
ङ्गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः उन्नेता
गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । एवं गृहपति-
प्रसुखाः सर्वे सन्निधौ गृहपत्यरण्योरग्नींसमारोह्य निर्मथ्य अमृ-
बन्ध्यासमाश्लिष्यन्त तं सन्निधाधारणैकाग्रिं मथित्वा तत्र प्रजा-
पत्येन पशुना यजन्ते । दौचाकाले यथासंप्रकीर्णमग्नेः^१ समारोपः
संवादसमारोपमन्यनादिवचनाद्भवति । प्रजापत्यपथौ विधेयः^२ ।
दृष्टकापथ्यं गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामि दृष्टकापथ्यं गार्हपत्या-
द्विषाग्निमुद्धरामीत्येवमग्नी^३ विद्वत्याग्न्यान्वाधानं मुख्यः (१३.१४.४)

१ C • संप्रकीर्णमग्निं समारोपय • ।

२ C om प्रजा = विधेय ।

३ A C om

कुर्यात्परार्थानीति गृहपतिरेवाग्न्यान्वाधानं कुरुते । परार्थात्तार्थ-
भेदिनां पदार्थानां सुखावबोधनार्थं स्वयंकृताः श्लोकाः प्रदर्शयन्ते ।

आग्न्यावेक्षणं सर्वाः क्रतुर्था चैक एव तु^१ ।

अन्वारभ्यो गृहपतिः कुरुते भुवा असदन्^२ ॥१॥

कुर्वीरग्याहि मां सर्वे भिक्षकास्तथान्तिमे^३ ।

वृष्टिरसीति सर्वेषामग्ने प्रतपते तथा ॥२॥

अग्ने वायो ऽसुपदस्यमेतत्सर्वं सदैव तु ।

मयीदं ब्रध्न पिबस्व कुर्वीरन्सर्व एव तु ॥३॥

अत्र पितरो ऽमीमदन्तेको मुख्यः परार्थतः ।

कुर्युः सुग्यूहनं सर्वं यं वां गृहपतिस्तथा ॥४॥

एक आप्यायन्तां^४ कुर्यात्समिष्टे ऽन्वारभेत च ।

सदसि सन्न इत्यादि कुर्युः सर्वं सदैव तु ॥५॥

पञ्च श्लोका मयाख्याता सात्त्विके द्वादशाहके ।

पदार्थानां विवेकाय परार्थात्तार्थभेदिनाम् ॥६॥

त्रेषु ब्रह्मवरणाभावः । गृहस्थतिर्मह्या इत्यत्र द्वियजमानके
यज्ञपतौ बह्वयजमानके यज्ञपतौ नित्यूहः । अग्निप्रणयनं । ततो दग्धे-
नेत्यादिना सर्वाः पत्न्यः सदैवाग्न्यावेक्षणं कुर्वन्ते । ततस्तोजो ऽपि
शृङ्गमित्यादिना गृहपतिर्वैद्यामासादितमाग्न्यमवेक्षते । ततो भुवा
असदन्नित्यादिना गृहपतिराग्न्याग्न्यभिष्टुति । द्वियजमानके यज्ञ-

१ A सर्वस्यतिमहविरन्वासुभे जाते इत्यर्थं अत्राने । २ C in marg. सर्वेषाभि-
ष्टमेत । ३ C (orig) भिक्षकास्ते तथान्तिमे । ४ C अपर्वा ।

पती वज्रयजमानके यज्ञपतीनित्यूहः । ततो यूपाञ्जनं । अग्निमन्य-
 नम् । ततो मतपहणम् । गृहपतिप्रमुखाः सर्वे संचिषो दृष्टि-
 रसीत्यादिनाचम्याग्ने मतपत इत्यादिनाहवनीये समिधमादधते ।
 सप्तदश समिधेभ्यः । एकविंशतिर्वा । एकविंशतिपक्षे समिधमागो,
 अध्वरे समिद्धो अग्न आहुतेत्येतयोर्मध्ये यजूंषि समास्वाग्न इति
 षट् दध्यात् । इदमहं सप्तदशेन वज्रेण इदमहमेकविंशेन वज्रेणेति
 वा । सर्वेषां यजमानानां होतुष्य अथभित्याहरणे विशेषः । गृह-
 पत्यार्वेयाण्यभित्याइत्याथ ब्रह्मणः । अथोद्गातुः । अथ होतुः ।
 अथाध्वर्योः । अथ ब्राह्मणाच्छंदिनः । अथ प्रस्रोतुः । अथ प्रशास्तुः ।
 अथ प्रतिप्रस्थातुः । अथ पीतुः । अथ प्रतिहर्तुः । अथाच्छावाकस्य ।
 अथ नेष्टुः । अथाग्नीध्रस्य । अथ सुब्रह्मण्यस्य । अथ पावस्तुतः ।
 अथोक्षेतुः । एवं सर्वेषां शृचक्षृचक् अर्वेयाण्यभित्याइत्य दिवेद्ध
 इत्यादि । आवाहने द्वियजमानके । आवह देवान्यजमानाभ्यां ।
 वज्रयजमानके । आवह देवान्यजमानेभ्यः । अग्निमग्न आवह । सोम-
 मावह । प्रजापतिं उपांशु आवह । वमस्यतिमावह । देवां आण्य-
 पानित्यादि । जुगादापने ऊहः । द्वियजमानके अग्निर्होता वेत्वग्नि-
 र्हीचं वेतु प्राविचं साधु वां यजमानौ देवता । यावग्निं होतार-
 मृषार्था । हतवतीमित्यादि । वज्रयजमानके । अग्निर्होता वेत्वग्नि-

१ C मध्ये समास्वाग्न्या । २ The text from इदमहं as far as प्रहृतमनुसरामि
 is based upon the Mac. Chambers only. It was not originally
 intended to publish this Paddhati. When the editor resolved for
 the sake of completeness upon adding this part of the Comm. also,
 the Alwar Mac. had already gone back to India.

र्ज्ञेयं वेत्तु प्राविचं साधु वो यजमाना देवता । ये ऽग्निं होतार-
 मवृद्धं । दृतवतीमित्यादि । 'एकादशाप्रियः प्रयाजयाज्याः । ऊर्ध्वा
 अस्मिन् समिधो भवन्तीति सादशाप्रियो वा यजुर्वेदप्रसिद्धाः । एका-
 दशान्ते पर्यग्नय इत्यादि० दैव्याः शमितार उत च० मेधपतये
 मेध । प्राज्ञा इत्यादि । शुगादापनं पूर्ववत् । ततो वपायां विशेषः ।
 भुवा असदस्त्वित्यभिमर्शनं० यज्ञपतिशब्दस्योद्घः पूर्ववत् । वृधन्वन्ता-
 वाज्यभागौ सप्तैषौ । मैत्रावरुणस्य सर्वमग्नौषोमीयवत् । विशेषस्तु
 वपायाः पुरोनुवाक्याः । हिरण्यगर्भः समवर्तताये० विधेम । ओम् ।
 होता यज्ञप्रजापतिं उपांश्च ज्ञागस्य वपाया सेदसो जुषतां हवि-
 र्हीतयंज । ये३० यत्नेमे हिमवन्तो महित्वा० विधेम वौ ३ षट्
 षचैः । पशुपुरोडाशे भुवा असदस्त्वित्यभिमर्शनं । पशुपुरोडाशस्य
 पुरोनुवाक्या । य आत्मदा बलदा यस्य० धेम । ओम् । होता
 यज्ञप्रजापतिमुपांश्च पुरोक्षागस्य जुषतां हविर्हीतयंज । ये३ यजा-
 महे येन द्यौरस्या पृथिवी च दुल्हा० धेम । वौ ३ षट् । इलोप-
 क्ताने सर्वेषां मयीदमिति जपः । होतुस्तु उपहृतो ऽयं यजमान
 इत्यतः प्राज्ञयीदमिति जपः । दियजमानके । उपहृताविमौ यज-
 मानावुत्तरस्थां देवयज्यायामुपहृतो भूयसि हविष्करण इदं मे
 देवा हविरजुषन्तामिति तस्मिन्नुपहृतः । वज्रयजमानके उपहृता
 इमे यजमाना उत्तरस्थां इत्यादि । अत्र केचिदूहान्तरं कुर्वते ।
 तद्वाय्विरुद्धत्वादस्माभिर्नाद्रियते । ऋध्र पिचस्वेत्यादि सर्वे यजमाना
 वर्हिषदं पुरोक्षागमभिमृशेयुः । अत्र पितर इति मृध्रपतिः कुर्यात् ।
 अमीमदन्त इति च । हृदयादीनामासादनोत्तरकालं भुवा अस-

दन्नित्यादिनोहितयज्ञपतिशब्देन गृहपतिः सर्वाणि हृदयादी-
 न्यास्यते । ततः सर्वे यजमानाः पाहि मां यजन्यमिति मन्त्रेणा-
 त्मानमभिमृशेयुः । पशोः पुरोनुवाक्या । यः प्राणतो निमिषतो
 मक्षित्वा० धेम । ओम् । होता यच्चमज्रापतिं उपांशु० छागस्य
 हविषः करदेवं प्रजापतिः उपांशु० जुपतां हविर्होतयं । ये १०
 हे यं क्रन्दसी अवसा तस्यमाने ० धेम उपांशु० वौषट् । देवेभ्यो
 वनस्यतेः पुरोनु० होता यच्चदनस्यति यच प्रजापतेः उपांशु०
 छागस्य० यज । ये १० वनस्यते रग्नया नियूयेत्यादिका याज्या ।
 ततः सर्वे यजमानाः अग्ने वाचो विद्युदिति ध्यानं कुर्वते । अनुप-
 दस्यमिति च० पिप्रौहि पु० होता यच्चदग्निं स्विष्टकृतम्० सोमस्य
 प्रिया धामान्यघाट्० प्रजापतेः उपांशु छागस्य हवि० अग्ने यद-
 र्हेति याज्या इत्याद्यां पूर्ववत् । ब्रह्मणो देव सवितरित्यच द्वियज-
 मानके यज्ञपती वज्रयजमानके यज्ञपतीनित्यूहः । देवी जोष्टो०
 वसु वायांषि यजमानाभ्यां द्वियजमानके० यजमानेभ्य इति वज्र-
 यजमानके । यूहन् सर्वे सह कुर्युः । अशक्तेऽन्वारभेयुर्मन्त्रं ब्रुवाणाः ।
 प्रजापतेर्वनस्यतेदञ्जितिमिति प्रजापतिर्वनस्यतिस्लमित्यादि । द्विय-
 जमानके अग्रिमद्य होतारमदृषीतामिमौ१ यजमानौ पचन्तौ पत्नीः
 पचन्तौ पुरोडाशं बध्नन्तौ० प्रजापतये उपांशु० छागं । सूपस्या०
 रभवत्० प्रजापतये कागेन० नपाददृषीतामिमौ१ यजमानौ
 वज्रभ्य आ संगयेभ्यः (वा० सं० २१. ६०) । एष मे देवेयु० न्यदु-
 स्तान्याभ्यामा च शा० ब्रूहि । वज्रयजमानके अग्रिमद्य होतारम-

वृणीतेमे यजमानाः पचन्तः पक्तीः पचन्तः पुरोडाशं वध्नन्तः प्रजा-
पतये उपांशु क्वागं । सूप० वत्० प्रजापतये० क्वागेन० नपाद-
वृणीतेमे यजमाना वज्रभ्य आ संगथेभ्यः । एष मे देवेषु० न्यदुस्तान्येभ्यः
आ च शाखा० ब्रूहि । सूक्तवाके । इदं द्यावापृथिवी० ओमन्वती
वामस्मिन्यज्ञे यजमानौ द्यावापृथिवी स्तामिति । अग्निर्हवि० सोमो
हवि० प्रजापति० उपांशु हवि० वनस्पतिर्हवि० देवा इत्यादि०
देवंगमायामाग्रासाते इमौ यजमानौ । द्योर्नक्षत्रनामनी ग्रमान्ते
उच्चार्यावसानं । अमुकग्रमां अमुकग्रमाणाविति । ततो द्योरपि द्वे
व्यावहारिकनामनी ग्रमान्ते उच्चार्य उत्तरां देवयज्यामाग्रासाते
भूयो हविष्करणमाग्रासाते आयुराग्रासाते सुप्रजास्त्वमाग्रासाते
दिव्यं धामाग्रासाते यदनेन हविषाग्रासाते तदग्रास्ता तदृध्यास्ता
तदाभ्यां देवा रासन्ताम्० मानुषाः । उभे चैनौ^१ द्यावापृथिवी
इत्यादि द्वियजमानके । वज्रयजमानके ओमन्वती वो ऽस्मिन्यज्ञे
यजमाना द्यावापृथिवी स्तां० अग्निर्हवि० सोमो हवि० प्रजापतिः
उपांशु० हवि० वनस्पतिर्ह० देवा इत्यादि देवंगमायामाग्रासते
इमे यजमानाः । षट्पत्यादीनां सप्तदशमां सप्तदश नक्षत्रनामानि
ग्रमान्तान्युच्चार्यावसानं । अमुकग्रमां अमुकग्रमां अमुकग्रमां अमुकग्र-
मांण इति । ततस्तेषामेव सप्तदश व्यावहारिकनामानि ग्रमान्ता-
न्युच्चार्यामुकग्रमां अमुकग्रमां अमुकग्रमां अमुकग्रमांण उत्तरां देव-
यज्यामाग्रासते भूयो हविष्करणमाग्रासते सुप्रजास्त्वमाग्रासते दिव्यं
धामाग्रासते यदनेन हविषाग्रासते तदग्रासुस्तदृध्यासुस्तदेभ्यो देवा

रामन्तां० मानुषाः । उभे चैनान्^१ द्यावापृथिवी इत्यादि । ततः
 पत्नीसंयाजेषु गृहपतिः अग्निष्टे गृहपती गार्हपत्ये नृवेण जुहोति ।
 यं वां देवा इति । होतुर्हृदयशूलोपस्थानं । गृहपतिराप्यायतां ध्रुवा
 हविषा हतेन ध्रुवामाप्याययति । गृहपतिरेव समिष्टयजुर्ह्वयमान-
 मन्वारभते । पूर्णपाचाभिमर्शनादि प्राशनान्नं सर्वं सर्वं यजमानाः
 कुर्युः । प्राजापत्ये पशौ अष्टमग्नीषोमीयवत् । तत उखासंभरणा-
 दियाजुर्वेदिककर्मणो ऽन्ते यथासंप्रकीर्णमग्नीर्गं समारोपः । ततः
 सर्वेषां मन्यनं । ततो दीक्षाकाले पुनर्गृहपत्यरण्योः संबदन्ते । य
 इतो ऽग्निर्जनिष्यते० य इतो ऽग्निर्जनिष्यते० पशुबन्धस्थाने अनेन
 सूत्रेणेति विकारः । ततः पुनः सप्तदशान्यायतनानि गोमयेनोप-
 लिप्तानि कृत्वा पूर्वं गृहपतिर्गार्हपत्यं स्थापयति । तदुत्तरेण पूर्वा-
 तेन ब्रह्मादयः खान्खानग्नीन् स्थापयन्ति ततो गृहपतिः प्रथमं
 भूमिसंस्कारपूर्वकमाहवनीयमुद्धृत्य स्त्रीययोररण्योः स्त्रावग्नी समा-
 रोहयते । एवमितरे ब्रह्मादयो यथाक्रमं गृहपत्यरण्योः स्त्रावग्नी समा-
 रोहयन्ति । निर्मथ्याग्नी विहृत्य दैविकवरणं । तत्र गृहप-
 तियन्द्मा^१ नो देवो ब्रह्मा इति उपांश त्वं मानुष इत्युच्चेरेवं
 कुर्यात् । तथा आदित्यो नो देव उद्गाता त्वं मानुषः । अग्निर्नो
 देवो होता त्वं मानुषः । वायुर्नो देवो ऽध्वर्युस्त्व मानुषः । प्रजा-

१ B (orig) उभे च नो ; in marg. उभे चैनानिति वा । १ C in marg.
 धन्मा नो देवो ब्रह्मा । उपांश । उच्चेस्त्व मानुष । आदित्यो नो देव० । अग्निर्नो देव० ।
 वायुर्नो । देवो प्रजापतिर्नो देव० । अतवो नो देवा० । द्वियजमानके वज्रयजमानके
 गृहपति ।

पतिर्नो देवः सदस्यः त्वं मानुषः । अतस्ते नो देव्या होचार्गसिनो
यूयं मानुषाः । दैविकवरणानन्तरं पठितत्वाद्वैविकवरणाद्गत्वात् सर्वं
वृता भर्गभर्गं म इत्यादिकं मन्त्रं जपन्ति । ततो देवयजनजोषणं ।
ते पुरस्तादेव दीक्षाः प्रसवाङ्कच्यन्त इति श्रुतेः । प्रागेव दीक्षा-
प्रसवकच्यनं । इष्टाशनं । अग्नौ दीक्षा । ततो दीक्षणीया । प्रथम-
मग्न्यन्वाधामं । ब्रह्मा संस्कारादि करोति । पञ्चदश सामिधेयः ।
अथ्यभिव्याहरणादि इष्टकापगौ व्याख्यातं । आवाहने । अग्निमग्न
आवह । सोममावह । अग्नाविष्णू आवह । वैश्वानरमावह । आदि-
त्यानावह । देवा इत्यादि । ये १० हे स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा-
ग्नाविष्णू स्वाहा वैश्वानरं स्वाहा आदित्यान् स्वाहा देवा इत्यादि ।
वार्त्तन्नावाज्यभागौ । प्रधानस्य पुरो० अग्नाविष्णू महि तत्० ष्यत्
ओम् ये १ अग्नाविष्णू मयि धाम० ष्यत् । वौषट् । अतावानं
वैश्वानरं० मीमहे । ओ । ये० वैश्वानरं नाभिं यजानां० देवा १
वौषट् । त्यान् तु चक्षियां अव० ष्ये । ओम् । ये १० हे आदि-
त्यान्धारयन्त आदित्यासो जगत्० ष्यन्ति । वौषट् । गित्यः
स्त्रिष्टकत् । इत्यायां उपहृताविमौ यजमानौ द्वियजमानके वज्र-
यजमानके उपहृता इमे यजमाना इत्यन्य स्थाने अस्य यज्ञस्यागुर
उदृचमग्रीयेति^१ तस्मिन्नुपहृताः । सूक्तवाके । ^२देवंगमायामाग्रासाते
इमौ यजमानौ अस्य यज्ञस्यागुर उदृचमग्रीयेत्याग्रासाते^३ द्विय-
जमानके । देवंगमायामाग्रासते इमे यजमाना अस्य यज्ञस्यागुर उदृ-

१ C (orig.) उदृचमग्रीयेति तस्मिन्नुपहृत in marg शिषीवही तस्मिन्नुपहृत... ।

२ C adds in marg, यजमानौ यावार्श्विषी स्नात् । ३ C in marg शिष...ही ।

चमग्रीयेत्याश्रमते बह्वयजमानके । अन्यत्सर्वं पशुना व्याख्यात ।
 अध्वर्युमन्वारभ्यौद्वभणानि जुहुत गृहपतिप्रमुखा सर्वे यजमाना
 मनो मे मनसा दीक्षतामित्यादिभि पञ्चभिर्मन्त्रै पञ्चाङ्गतीरनु-
 मन्त्रयेरन् । प्रायणीयेष्टि प्रकृतिवत्० क्रयश्च । आतिथ्यपि प्रकृति-
 वत् । सोमाप्यायने सुत्ये उदृचमग्रीयेति सुत्यादित्वे० सुत्या उदृच-
 मग्रीयेति सुत्याचकृत्वे । अग्रीपोमीयस्य पशुपुरोलाश्रमतु देवसूभ्यो
 हवीषि निर्वपन्ति । यजमैधार्णि । आशुकानां सविषे सत्यमधवा-
 पाशुनामग्नये गृहपतये श्रामाक सोमाय वनस्पतये नेवारो वृह-
 स्पतये वाचस्पतये दायनानामिन्द्राय ज्यैष्ठ्याय रुद्राय पशुपतये
 नाम्बो^१ मिचाथ सत्याय वरुणाय धर्मपतये इत्यष्टौ हवीषि ।
 आशुका पुन प्रकृता ग्रीहय । आग्नव पचयपाकिनो ग्रीहय ।
 उज्जरे चरव दायना रक्तगालय । स्वयजाता ग्रीहयो नाम्बा^१ ।
 तेषां धाज्यापुरोनुवाक्या । आ विश्वदेव न प्रमिये० अग्निर्होता
 गृहपतिर्हव्यवालिभि० त्व च सोम नो वग्नो ब्रह्मा देवानां पदवी
 कवीना० वृहस्पते मपम वाचो अग्न हवेरिव सखिभिवावदद्भि०
 इन्द्र वय महाधन वरु न० यथा नो अदिति करन् उप ते
 स्तोमान्पशुपा इवाकर० मिषस्य चर्षणीधृतो महा आदित्य० इम
 मे वरुण शुधी हव यत्कि चेद वरुण दैव्ये जने । अग्रीपोमीये
 सर्वमिष्टकापशुवत् । इत्योपज्ञानसूक्तवाकयोर्दीक्षणीयावत् । यवाज-
 पेयदादशाहकरणवाले पदार्थसुखावबोधार्थं कृतां पद्धति प्रदर्श-
 प्रकृतमनुसरामि ।

८. अथ पूर्णकुम्भा अपो बिभ्रत्यो मार्जालीयं परियन्तीत्यथे
वक्ष्यते । तास्य दास्यो भवन्तीति कात्यायने । मार्जालीयं दास्यः
परियन्ति । ताभ्यस्तदर्थं प्रत्येकं यावत्पुत्रा भवन्ति तावत्संख्याकान्
नवान् नूतनान् कलशान् घटान् उपकल्पयन्ति उपस्थापयन्ति^१ यज-
मानाधिकारिणः ।

५.

१. विततो विसीर्णो वरूयः संनाहो यस्मिन् तं विततवरूप-
मश्वरयमश्वयुक्तं रथमुपकल्पयन्ति संनिधौ कुर्वन्ति यजमानपुरुषाः ।

२. धनुः प्रसिद्धम् । इषवश्च । तामुपकल्पयन्तीति ।

३. उपकल्पयन्तीति श्रेयः । राजानं देवाधिपतिं । राजमात्रं
चक्षियमात्रम्^२ । तं कौटुम्भमिति । आजेरस्तारं । आजिः संधाम-
स्तन्नेपुष्वसनसमर्थम् । धृत्ययो ब्रह्मलमित्यनेनाजेरिति सप्तम्यर्थे षष्ठी ।

४. राज्ञो ऽलाभे राजमात्रस्यालाभे वैश्यो ऽन्यो वा य एतत्कर्म
कर्तुं जानाति स एव कुर्यात् ।

५. आग्नीध्रायतनादुत्तरस्मिन् संनिहितप्रदेशे प्राच्यौ प्रक्षे-
प्राग्दिङ्मनशीले स्थूणे शाखे विमिन्वन्ति निखनन्ति । किमर्थम् ।
आखणाय^३ वेधाय ।

६. तदाखणं चर्मणाभिवितर्न्वन्ति अभिविस्तृतं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
तत्कौटुम्भं कुर्वन्तीत्यपेक्षायां विशेषणत्वेनोच्यते । इल्लम्वर्तं वा । वेती-

ष्ठाविकल्पः । इत्ता भूमिस्तया संवते तिरोहितं यथा स्यात् तथा
 कुर्वन्ति । स्रूणयोरन्तराले किंचित्स्थनिता भूमिर्द्वन्द्वमभिवितनुयुः ।
 इत्ताशब्दस्य ख्यापो संज्ञाकन्दसोर्बहुलमिति (६. १. ६३) दृष्टः ।
 अथ बोत्करमुत्तिष्ठं स्रूणयोरन्तराले भूमेरूर्ध्वमभिविततं कुर्व-
 न्तीति । एतद्विशेषणमर्थान्तरेणापि व्याख्यातुं शक्यते^१ । कथम् ।
 उन्नतं करात्^२ हस्तप्रमाणादूर्ध्वं गतमित्यर्थः । स्रूणयोरन्तराले
 भूमेः शकाशात् हस्तमात्रं मुक्तोर्ध्वं चर्मणाभिनिविद्धं^३ कुर्वन्तीति ।
 उत्करमिति कुगतिप्रादय इति (१. १. १८) समासः । कात्यायने
 तु उत्तरेण चालाचं वगाचर्म कटे विशाख्यां वास्तीर्णं बोद्धितं
 वा विध्यत्यनिष्पन्नमिति (१३. १. १३) वेध्यस्यानान्तरमस्ति तेषां
 तत्रैवास्तु । अस्माकं तु स्थानस्य कण्ठोक्तत्वादाग्नीध्रमुत्तरेणैव वेध्य-
 करणं युज्यते ।

७. राजा वा राजमाचो वा एतमाखणं^४ विध्यतीत्यपे (१७.
 १५. ४) वक्ष्यते । तत्कथं विध्यतीत्यपेक्षितं उच्यते । तदाखणम् ।
 वेध्यं सपत्नेण शरेण नातिविध्यति । पत्रपर्यन्तं निर्गमयतीत्यर्थः ।

८. आग्नीध्रागारस्य करणमन्तर्वेध्यधमिति कात्यायनवचनादूर्ध्वं
 बहिर्वेदि भवत्यर्धमन्तर्वेदीति तस्मादाग्नीध्रागारस्य अधनप्रदेमे
 वेदेर्बहिःप्रदेमे ऽवटं खनन्ति ।

९. ऐन्द्रय ष्यपभः प्राजापत्यस्याज उपालम्भ्यावित्यपे (१७. ७.
 ८) वक्ष्यते । तमवटमेतस्य ष्यपभस्य चर्मणा चर्माशुत्तरलोमानि

१ C व्याख्यापदे । कर्तुं शक्यते । २ A उन्नतं करात् C उन्नतम् न करात् ।

३ C चर्मणाभिनिविद्धं । ४ MSS *७० ।

प्राग्घीवाणीत्युक्तत्वात् प्राचीनघीवेण वोदीचीनघीवेण वा उपरि-
लोम्ना चर्ममध्येर्दोरकैरभिषीयन्ति ।

१०. आहन्ति दुन्दुभिमित्यग्रे (१७. १४. ११) वक्ष्यते ।
तस्मिन्काले तं भूमिदुन्दुभिं तस्यैव ऋषभस्य उपालभ्यस्य लाङ्गूले-
नाग्नन्ति । लाङ्गूलं पुच्छं तेन वादयन्ति ।

६.

१. अथानन्तरं शूद्रजातिः स्त्री आर्यजातिः पुरुषः । ईदृग्ल-
क्षणौ स्त्रीपुमांसौ । षण्डः प्रजननासमर्थः । खलतिः खल्वाटः ।
ईदृग्लक्षणं पुरुषद्वयं उपकल्पयन्ति । संनिधौ कुर्वन्ति दीक्षितपुरुषाः ।
षण्डश्च खलतिश्च षण्डखलति^१ । सर्वो हन्तो विभाषा एकवद्भवती-
त्येकवद्भावः । स नपुंसकमिति (२. ४. १७) नपुंसकत्वाद्ब्रह्मता
षण्डखलति ।

२. एतस्मिन्समुपकृते महाव्रतसामर्थ्यां तदेतद्यत्किञ्चिदाक्षिप्यते
तत्सर्वं पुराणं जीर्णमुत्सन्नं न कर्तव्यं वचनात् ।

३. दशमे ऽहनि पत्नीसंयोजान्वसंस्थाप्य सदः हविधानि च
समूहन्ति संभार्जयन्ति ।

४. आग्नीध्रागारं पत्नीनां शालां च समूहन्ति भार्जयन्ति ।
विभाषा सेनासुराह्वयाशालानि शानामिति (२. ४. २५)
शालाशब्दान्तस्य^२ तत्पुरुषस्य नपुंसकता । नपुंसकत्वाद्ब्रह्मो नपुंसके
प्रातिपदिकस्येति (१. २. ४७) प्रातिपदिकस्य ब्रह्मः ।

५ अथ अनन्तरमेव नवेनूतने कुशैर्बर्हिभिर्बज्रल घन सदधि
हविर्धानयोराग्नीध्रे पत्नीशालाया च शिष्टेष्वपि च 'महावेदे प्रदे-
शेषु स्तरण कुर्वन्ति अध्वर्यादय ।

६ स्तरणवर्हिभ्यं कतिपयान् कियत कुशभारान् अपकृत्य
प्रातर्हन्मीकरणार्थं निदधति कुचचित्प्रदेशे स्थापयन्ति । ह्यौशब्देन
दर्भमयो वर्तुष्काकार आसनविशेषो ऽभिधीयते ।

७.

१ अथानन्तरमध्वर्यवो महाराचे महामतार्थं प्रातरनुवाकमु-
पाकुर्वन्ति देवेभ्य प्रातर्यावभ्यो ऽनुमूहीत्यनेन प्रैवेण ।

२ अमूक प्रातरनुवाको यथा परिषदस्य सदृशपरिमितं
प्रातरनुवाकमनुमूयान् ।

३ सर्वमह पञ्चविंशसोमक भवतीति ।

४ माहेन्द्रस्तोत्रे राजम साम भवतीति ।

५ अग्निष्टोमसस्यमेतदहर्भवतीति ।

६ अथ एते सोमा राजमष्टष्टस्य परिवृवनार्थं भवन्ति ।

एते के । चितृत्पक्षदश्च सप्तदश्च एकविंश इति ।

७ ऐन्द्राग्रं सवनीयो ऽप्वहमिति कात्यायनवचनादैन्द्राग्रो वा ।

ऐकादग्निना वा य कश्चिदेक सवनीयो भवति ।

८ सवनीयस्य पशोरेतावुपासम्भ्यो भवत ।

८. उपालभयोरैन्द्र उच्चैर्भवतीति ।

१०. उपालभयोः प्राजापत्य उपांशु भवतीति ।

११. वपामार्जनान्तं यशुकर्म कृत्वा प्राक्चर्षणात्तदेतत्प्रेङ्खमिश्रं
प्रेङ्खवन्धनार्थं यत्किञ्चिद्रज्ज्वादि तत्सहितं वच्चिर्वेदि वेदेर्वह्निःप्रदेशो
नदीतडागादौ प्रक्षाल्य अथवा चात्वालात्पुरस्तादभ्युद्धृतैर्जलैः^१ प्रक्षाल्यान्तरेण
चात्वालोत्तरौ तीर्थेन प्रपद्योत्तरेणाम्नीध्रीयं धिष्यं
पर्यादृत्य पूर्वया दारा सदः प्रहृत्य^२ होतुर्धिष्यस्योत्तरतःपुरस्ता-
त्प्रागयं प्रेङ्खफलकं विग्राख्यौ वंश रज्जुं चोपस्थापयन्ति होत्रादयः ।

१२. प्रग्रास्तादीनां यस्ययस्य हस्तादि वेदेर्वह्निर्भवति^३ तद-
येवमेव प्रक्षाल्य यथा संचरः संप्रसर्पणे भवति उत्तरेणाम्नीध्रीयं
धिष्यं गच्छन्ति ये प्रत्यक्षो धिष्यन्तितिक्रामन्तीत्यनया व्यवस्थया
(६. १२. १२) यावच्छुद्धपती एकाहे सदस्यश्च दक्षिणेनाम्नीध्रीयं
धिष्यं गत्वा प्रग्रास्तादयो ऽच्छावाकपर्यन्ता धिष्यवन्तो यथो-
क्तेन संचरेणाम्नीध्रं प्रविश्योत्तरेणाम्नीध्रीयं धिष्यं कृत्वा पूर्वया दारा
सदः प्रविश्य धिष्यन्तरेण कृत्वाच्छावाकधिष्यमुत्तरेण कृत्वा [स्वस्य
स्वस्य धिष्यस्य पश्चादानीय उत्तरतो धिष्यं]^४ तत्रतत्र स्थापयन्ति ।
अच्छावाकस्त्वपरया दारा सदः प्रहृत्य उत्तरेण धिष्यं स्थापयति ।

१३. 'स्वमतस्थापनार्थं परमतं दर्शयति । तस्य महाव्रतस्य
पेङ्गशष्कभृद्गारयोर्मतेन त्रैष्टुभं प्रात मवनं स्यादिति ।

१ C. देवेन । २ A अभ्युद्ध. । ३ Com उत्तरत । ४ A वृष्ट्यादेर्वे. ।

५ Com । ६ A Om

८.

१. यदुक्तं तस्य चैष्टुभं प्रातःषवनं स्यादिति तदनेन विरुध्यते ।
 क्क्षिन्यायात् । तस्य विग्रो विग्रो वो अतिथिमिति द्वादशर्चमाण्यं
 द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरस्त्रैवाष्टौ तस्मिन्ने दे छन्दसी
 भवतो गायत्र्यद्यानुष्टुभयेति श्रुतेः ।

२. तस्य विग्रो विग्रो वो अतिथिमित्येतस्य द्वादश षष्ठः
 अर्धर्चावसानाः शस्त्राग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्सूक्तमाश्व-
 रक्षितं शंसति । अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्पञ्चविंशत्यृच-
 सुपसंशंसति । तस्मिन्ने दे छन्दसी भवतो विराजथ चिष्टुभयेति
 श्रुतेः ।

३. तदग्निं नर इत्येतदादिष्टशस्त्रम् । आदिष्टं कथितं शस्त्रं
 शंसनधर्मा यस्य । अर्धर्चग्रो वा प्रातःषवनमित्येतस्या भूदित्येवमर्थं
 सूत्रम् । विराजो ऽर्धर्चग्रः शस्यास्त्रिष्टुभः पञ्च इति ।

४. तस्य चैष्टुभं प्रातःषवनं स्यादित्येतस्मात्सूचान्मण्डूकप्रुतिन्या-
 येन तस्येत्येतत्पदमनुवर्तते । तस्य महाव्रतस्य चैष्टुभः प्रउगो भवतीति ।

५. चैष्टुभं प्रउगस्येत्यर्थः ।

६. कुविदज्ञेत्येतस्मादुत्तरं थावत्तर इति ।

७. विप्रुवति मध्यमाष्टन्दोमाक्षीणि तृषानि प्रथमे चोत्तमं च
 (११. १२. १३) प्रथमाक्षीणीति । अतयोदां चतुर्वर्ण्य सुप्र-
 तीकमित्येतद्भवति ।

८. एष वा उ कदांस्त्रैष्टुभस्तृचकृत्प्रो वामदेव्यः प्रउग इति श्रुतेः ।

९. त्रैष्टुभं^१ प्रउगस्येति संबध्यते ।

१०. पूर्ववद्वाख्या ।

११. पूर्वाणि त्रीणि^२ त्वचानि वासिष्ठानि । इदमपि वासिष्ठम् । तथापि वामदेव्यः प्रउग इत्युच्यते कृत्स्नित्यायेन ।

१२. स त्रैष्टुभः प्रउगस्तृचकृत्प्रः । कृत्प्रानि त्वचानि यस्य । यद्यपि निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तथापि^३ वाहिताग्न्यादिषु पूर्वनिपातबाधः (२. २. ३७) ।

१३. पञ्चस्त्रिष्टुप्जगतीनामिति त्रिष्टुभं^४ पञ्चःशंसने ऽपि प्राप्ते वचनमर्धर्धशो वा प्रातःसवनमित्येतस्य बाधनार्थम् ।

१४. वाग्रब्दो ऽवधारणार्थः । ऐकाहिकमेव प्रातःसवनं स्यादित्यर्थः । तदाङ्गं त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यान्मोक्षयति कृत्प्रच्छन्दसो यज्ञमुखमैकाहिकमेव स्यादिति श्रुतेः ।

१५. स्वमतपरमतभेदेन प्रातःसवनस्य कृत्प्रिर्जातेत्यर्थः ।

६.

१. अथ प्रातःसवननिरूपणानन्तरं माध्यन्दिनं सवनं क्रमप्राप्तं निरूप्यत इत्यर्थः ।

२. आ त्वा रथं यथोतय इत्येवमाद्यास्त्रिस्तः शस्त्रप्रारम्भाणीया प्रतिपद्यन्ति ।

३ इदं वसो सुतमन्त्र इत्येवमादिरनुचराख्यस्तृचो भवति ।

४ एष प्रतिपदनुचरलक्षणो विधिर्नित्यः प्राकृत एव एका-
हान्नकृतिभृतादग्निष्टोमात्तायते । अत्रापि भवतीत्यर्थः । इन्द्रनि-
धवादिवत् प्रकृतिविकृतिभावेन प्राप्तो ऽप्येष विधिर्विस्पष्टार्थं कचि-
दनुचते ।

५ सूक्तविद्वद्भाषण्य इति (७ १८ १०) प्राप्तस्य पुनर्वचन
विस्पष्टार्थम् ।

६ पञ्चस्त्रिष्टुप्जगतीनामिति प्राप्ते वचनं प्राकृतधर्मस्मर-
णार्थम् ।

७ निष्कैवल्यस्य महत्तया मरुत्वतीयस्य कस्यचिदतिरिक्तशङ्का
स्याच्छन्दोमवत् तन्निवृत्त्यर्थं वचनम् । इति एतावदेव मरुत्वतीय
नैमदधिकमिति ।

१०.

१ एतत्सूत्रमारभ्येति प्राप्तेति (१७ १७ १०) यावत्त
दन्तर्गमस्य सकलस्य पदार्थकलापस्य निष्कैवल्यत्वाद्गताज्ञापनार्थमिदं
सूत्रम् । अध्यानन्तरं कमप्राप्तं निष्कैवल्यमवबन्धि कर्मोच्यते इत्यर्थः ।

२ कौपीतकिसमतो ऽयं पच स्थितिलिङ्गात् ।

३ मरुत्वतीयागसनानन्तरं होता प्रेक्षावटौ खानयेदिति पैश्वस्य
मतम् ।

४. दानवाचनान्तरम्भणवरवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीया-
दिति यजमानस्यैव प्रमाणं प्राप्नोति । अत्र तु समानकर्तृताविरो-
धाद्भोतुरेव प्रमाणात् । स्वं धिष्ण्यं जघनेन स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चाद्भागे
चतुरङ्गुलाधिकं पदं होता प्रमिमीते ।

५. तस्य 'चतुरङ्गुलपदस्य पश्चात्प्रदेशे उदीचीनायं फलकं
निदधाति ।

६. तस्य फलकस्य उभयतो दक्षिणप्रदेशे फलकादक्षिः^१ उत्तर-
प्रदेशे च स्वकीयद्वयोर्हस्तयोश्चतुरङ्गुले उपदधाति । सर्वत्र तु
क्ष्माप्रत्ययान्तत्वात् खानयेदिति धोष्यम् ।

७. 'हस्तद्वयनिहितचतुरङ्गुलाभ्यां' बहिःप्रदेशे स्वपरिजनेर्दक्षि-
णपूर्वं लेखाद्वयं कारयित्वा प्रेङ्गवटौ दक्षिणपूर्वां खानयति होता ।

८. उत्किरौ धूलितौ प्राञ्चौ वोदञ्चौ वा उत्किरन्ति निचि-
पन्ति खनितारः ।

९. तयोरवटयोस्ते विशाख्यौ ये पूर्वं तस्यैव अन्यस्य वा उदु-
म्बरस्य च्छिन्ने ते दक्षिणपूर्वं आरोप्य उत्तरायं वंशं रज्जुबन्धनशाखां
तयोर्विशाख्योरुपरि अभ्यादधाति होता ।

१०. यजमाननिवृत्त्यर्थं होद्वयद्वयं । भूमिस्थो होता गौर्यसंमितं
वंशं करोतीत्यर्थः ।

११. अन्पीयसि होतर्यूर्ध्ववाङ्गसंमितं वंशं कार्यम् ।

१२. ते विशाख्यौ दृढपर्यृष्टे दृढनिखाते पर्यृपति परितो

दृढयति^१ यथा न व्यथेयाताम् । न कम्पेयाताम् । सदृढे करो
तीत्यर्थः ।

१३. तच्चतुर्धान्तेषु वितर्दयतीत्युक्तम् (१७. १. १४) । तेषु
षष्ठिद्वेषु अन्तेषु अधस्तात्फलकं रज्जुद्वये यन्यद्वयं^२ बद्धा रज्ज्वी-
क्षसुभिर्ननैथतुषु षष्ठिद्वेषु परिव्ययति यथा न संभ्रमेत । रज्जुष्वि-
द्वेषु भ्रंशनभिया यन्यचतुष्टयं कर्तव्यमित्यर्थादवसीयते ।

१४. दक्षिणरज्ज्वन्तद्वयं गृहीत्वा दक्षिणां प्रेङ्गसूणामुत्तरेण
वंशस्योपर्यन्योन्यनिर्गमनेन रज्ज्वन्तौ गृहीत्वा बध्नन्ति होतुः परिजनाः ।

१५. उत्तररज्ज्वन्तद्वयं गृहीत्वा उत्तरां प्रेङ्गसूणां दक्षिणेन
वंशस्योपरि अन्योन्यनिर्गमनेन रज्ज्वन्तौ गृहीत्वा बध्नन्ति होतुः
परिजनाः ।

१६. तप्रेङ्गफलकं सदृढं बद्धा तथा प्राणति अधः प्रक्षिपति
यथा प्रक्षिप्तमुपरि भूमेः प्रादेशमावेण स्याद्भवतीति ।

१७. तस्य फलकस्याधस्तात्प्रदेशे प्रागपैरुदगपैश्च दर्भैरुपोहति ।

१८. तत्फलकमभिनिबद्धं^३ यथा भवति तथा पर्युषति दृढी-
करोति । यथा न व्यथेत न प्रकम्पेत ।

१९. तत्फलकं संवाध्य सदृढं बद्धोत्तरस्यां प्रेङ्गसूणाधामपा-
ययति^४ उत्तरस्यां विगाण्यां प्रतिमुञ्चतीत्यर्थः ।

२०. तत्फलकं मरुत्वतीयशंसनानन्तरं यथास्थानं स्थापयेद्भोता ।

११.

१. माहेन्द्रग्रहणानन्तरमध्वर्युः सदस्येति आगच्छति ।
२. होतृधिष्ण्यस्यायतो ऽध्वर्युः प्राङ्मुख उपविशति ।
३. तं होतृधिष्ण्यस्यायत उपविष्टमध्वर्युं होता आह अध्वर्युं
उप तु रमाह इति ।

४. स होता उत्तरां मेङ्गलसूणामध्वर्युं च उत्तरेण गत्वा प्राग्द्वारेण निष्क्रम्य पूर्वद्वारेणाग्नीध्रगृहं प्रपद्य आग्नीध्रीयं धिष्ण्यमुत्तरेण पर्येति आवर्तनेन सर्वतो गत्वा पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणजान्वक्तः सन् स्तुवेणान्यस्यास्याः सकाशादाज्यं गृहीत्वा वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरष्टाधा-
हुतीर्जुहोति ।

१२.

१. अष्टानामाहुतीनामियं प्रथमा ।
२. मन्त्राणामन्याधरत्वात्तिष्ठणामाहुतीनामचोत्तरधापि^१ स-
होपादानम् ।
३. गवे स्वाहेत्येवमादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तेरपरा-
स्त्रिभ्यो आहुतयो होतव्याः ।
४. यदिदमित्यादिना मन्त्रेणाष्टमीं हुत्वा वक्ष्यमाणं करोति ।
५. सुवं स्यान्त्यां मुक्त्वा वक्ष्यमाणं करोति ।

६. उत्तरेणाग्नीध्रीयं^१ धिष्ण्यं पर्यत्याग्नीध्रमृष्टहात्पूर्वया द्वारा निःसृत्य सदसो ऽऽग्रे गत्वा^२ अन्तःपात्यादुत्तरवेदिपर्यन्तरेखा स्तुति-संज्ञका । तामुत्तरेण प्राङ्मुखस्तिष्ठन्परिमादसंज्ञकान् जपाञ्जपति ।

७. अयेतान्परिमादाञ्जपाञ्जपति । कौटुम्बेणा परिमादसंज्ञे-ति चिन्त्यते । रुढा वा यौगिकी वेति । अथ योगो न दृश्यते । अथ कथंचित् दृश्येत तथापि रुढिर्योगादस्वीयसीति रुढिरेवा-अयणीया ।

८. अथ परिमादाज्जपादनन्तरमचैव^३ सदसः पुरस्तात् स्तुति-मुत्तरेणैव तिष्ठन्पूर्वार्धपक्षं पुच्छाद्यङ्गयुक्तमग्निचयनमुपतिष्ठते शीता ।

१३-

१. नमस्त इत्यादिना मन्त्रेण चयनस्य पूर्वभागमुपतिष्ठते ।

२. नमस्ते रथन्तरायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य दक्षिणं पक्षमुपतिष्ठते ।

३. नमस्ते रुद्रन् इत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्योत्तरं पक्ष-मुपतिष्ठते ।

४. नमस्ते वामदेव्यायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य मध्यमु-पतिष्ठते ।

^१ C दक्षिणेन instead of उत्तरेण । १ A •पर्यन्तः । १ E •निवेति ।

^२ C •माराज्जपाज्जपः ।

५. नमस्ते यज्ञायज्ञीयायेत्येवमादिना मन्त्रेणग्निचयनस्य पुच्छ-
मुपतिष्ठते ।

६. यद्यपि यजुःशाखिनां महाव्रते चयनस्य नियमो ऽस्ति
तथाप्यस्मच्छाखायामेतस्मादेव सूचारम्भसामर्थ्यान्महाव्रते चयनस्य
विकल्प इत्यनुमौयते । यदुत्तरवेदावग्निराहितो^१ भवति तथा
सति समिद्धस्य दौमत्याग्नेरेव पूर्वार्धादिभागान् कल्पयित्वा क्रमे-
णोपतिष्ठत इत्यर्थः ।

७. आदित्यदर्शनाय कुचचिह्नलोपस्यास्यत इति मत्वाचैव ति-
ष्ठन्नित्युच्यते । अथेत्यानन्तर्यं ।

८. केचिदेवं वदन्ति । सदसः पुरस्तात्सुतिमुत्तरेण स्थित
आदित्यमपश्यन् शालाया आकाशं कृत्वा तदन्तरालेनादित्यं दृष्टो-
पतिष्ठते ।

९. शालाभेदनस्यायुक्त्वात् यस्मिन्देस आदित्यो ऽस्ति तद्दे-
शस्यमेवादित्यं ध्यात्वोपतिष्ठत इति सिद्धान्तः ।

१०. आदित्यमुपतिष्ठत इत्युक्तम् । तच्चायं मन्त्रः करणत्वेन^२
विनियुज्यते ।

११. अथ अनन्तरं दक्षिणेन बाहुना दृष्ट्य सदः प्रविशेत् पूर्वो-
क्तेन संचरेण प्रेक्ष्यफलकस्य पश्चाद्वर्षेत् ।

१२. प्रेक्ष्य पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य तत्प्रेक्ष्यमन्वारभ्याविमुक्ष-
न्वागत आसीताय समधिसृष्येति (१७. १६. ५) यावत् ।

१४.

१. स होता पुरस्तात्प्रथमं कन्दोगैः शीर्षस्थान् शिरोरूपान्
ह्येवाग्निगादयेत् । आपयति ।

२. स होता पुरस्तात्प्रथममेवाध्वर्युणा सह संवादं कुर्यात् ।
कथमित्याकाङ्क्षिते आह ।

३. इतिकरणः संवादानन्तर्गत एव संवादस्यार्थ उच्यते । प्रह्व
जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादियं पिबे रात्रेऽत्यये विधे देवा मम शृण्वन्तु
यज्ञिया इत्येतास्त्रिष्वध्वः स तृष्णींशंस इत्येतस्य द्वादशसंख्याक-
पादसमुदायस्य तृष्णींशंसस्य । हे अध्वर्यो तस्मिंस्तृष्णींशंसे प्रति-
पादं^१ द्वादश प्रतिगरास्तथा देया इत्यर्थः । आत्मानो विद्वत्त्वा-
त्पदानुषङ्गानां वैपरीत्येन शंसनाप्रतिगरस्यापि^२ वैपरीत्यमाशङ्क्य
निराचष्टे^३ । होतेवमाह । हे अध्वर्यो अहं आत्मानं विद्वत् पदानु-
षङ्गाच्च विद्वतान् शंसिष्यामि तच्च त्वया अविद्वत् एव प्रतिगरो
दातव्यः ।

४. अत्रापि इतिकरणः संवादानन्तताज्ञापनार्थः । अथ अनन्तरं
होता प्रस्तोतारमाह । हे प्रस्तोतः तव यदा सप्त स्तोत्रियाः परि-
शिष्यन्ते तदा नः अस्मान् प्रतिब्रूतात्^४ । अवसरो वक्तव्यः । तस्मि-
न्नावसरे मम इदं वक्ष्यमाणं स महा नित्यादि ज्ञप्तव्यमस्ति ।

५. परशाखीयमपि क्रमज्ञापनार्थमुच्यते । अथानन्तरमध्वर्युः
पार्थिकं स्तोत्रमुपाकरोति ।

१ A 103 इति । २ A वैपरीत्यम् । ३ A निराचिष्यते । ४ C = शिष्यति
A = ब्रूयात् ।

६. अथेतरे दीक्षिताः प्रतिपुरुषं दृमीः कुर्वन्त इत्युक्तम् । यत्र काले तद्वातासम्भारोद्घणं करोति तदानन्तरमेव प्रस्रोताप्रतिहर्तारावेव^१ दृम्यावारोद्घयतः ।

७. एतत्सूचकरणमामर्षादिव दीक्षितामां दृमीकरणकाले उपगातारो ऽपि प्रतिपुरुषं दृमीः कृत्वाम्निष्काले ऽध्यारोद्घयुरिति ज्ञायते ।

८. कदाचिदपि पथ्यः प्रथमं न प्रवादयेयुरित्येतदर्थमिदं सूचम् । प्रथमं वीणावादनमुद्गातैव कुर्यात् ।

९. तमुद्गातारमनु पश्चात्पथ्यो ऽपि वीणावादनं कुर्युः ।

१०. पूर्वद्वारादिषु स्थापिताम् दुन्दुभीन् वादनेर्वादयन्ति यजमानपुरुषाः ।

११. तं तस्यैव लाङ्गूलेन काले (१०. ५. १०) भूमिदुन्दुभिमाग्रन्तीत्युक्तम् । अतो ऽस्मिन्नवसरे तं दुन्दुभिर्मृषभस्य लाङ्गूलेनाहन्ति ।

१२. स्तोत्रोपाकरणकाले बहवो घोषाः कर्तव्या इति सूचान्तरम् । तस्मादस्मिन्नवसरे महावादिनो^२ घोषान् कुर्वन्तीति ।

१३. अथ या मार्जालीयं पर्येयन्त्यो भवन्ति ताभ्यः प्रत्येकं नवान् कलत्रानुपकल्पयन्तीत्युक्तम् । अथानन्तरमुदकपूर्णान् घटान् विभ्रत्यो दास्यो मार्जालीयं परियन्ति परिभ्रमणं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

१४. मार्जालीयं परिगच्छन्त्यो दास्यो हैमहा^३ इदं मध्विदं मधु इत्येतां वाचं वदन्ति ।

१५. अप्रादक्षिण्येन चिवारं भ्रमणं कुर्वन्तीति ।

१६. तत ऊर्ध्वमप्रदक्षिणगमनानन्तरं प्रदक्षिणं त्रिस्तुष्णीं परियन्तीति ।

१५.

१ अथैतमश्वरथमुपकल्पयन्तीत्युक्तम् । अथ एतमुपकृतं रथ-
मस्मिन्नवसरे युञ्जन्त्यध्वर्यवः कः प्रदेशे युञ्जन्तीत्यपेक्षिते उच्यते ।

२. दक्षिणवेद्यसस्य पुरस्ताद्भागे युञ्जन्ति ।

३. यथासपन्नं चक्षिष्यं सनङ्गस्तौषु धनुरादाय तं रथमा-
तिष्ठति ।

४. स राजा वा राजमाचो वा अभितो वेदिं प्रदक्षिणं वर्त-
मानो भ्रमन्मुत्तरेणाग्नीध्रं प्राक्ष्यौ प्रक्षेप्तूये (१७. ५. ५) विमि-
श्वन्याखणायेत्युक्तलक्षणमेतमाखणं चिन्त्वा विध्यतीति ।

५. तमाखणं पञ्चसहितेन श्रेणेनातिविध्येत । आखणमनघ-
मेव शरं करोतीत्यर्थः ।

६. चिन्त्वा प्रदक्षिणं विध्यतीति वेधस्य चित्ते मिद्धेऽपि द्वितीय-
द्वितीयशराभ्यां सपन्नवेधो नाभूदिति सूत्रात् आखणे चयोऽपि
शरा मलमा एव कर्तव्या ।

७. तं रथं प्राञ्चमुदक्षमुत्तरपूर्वस्यां दिशि ययन्ति मिथिल-
यन्त्यध्वर्यवः ।

८. तं रथं तत्रैव उत्तरपूर्वस्यामेव विमुञ्चन्ति योक्ताः ।

८. अथ यस्मिन्नवसरे प्रस्तोता स्तोत्रियाणां सशक परिशिष्य वेलेत्याह तदा होत्रा किं कर्तव्यमित्युच्यते ।

१०. अथ प्रस्तोत्रा वेलेत्युक्ते होता दक्षिणेन प्रादेगेन भूमिलग्राह्येन प्रेङ्खफलकं भूमिं च सहैव संमृशन् संमहान् महत्या दधादिति मन्त्रं जपति ।

११. अथ प्रेङ्खफलकस्योपरि प्रागयं प्रादेशं निधाय स देवो देव्या दधादिति मन्त्रं जपति ।

१२. अथ प्रेङ्खफलकादुपरि प्रादेशमात्रे आकाशे प्रागयं प्रादेशं धारयन् सं ब्रह्म ब्राह्मण्या दधादिति मन्त्रं जपति ।

१३. अथ प्रेङ्खफलकमपतः समीपे कृत्वा तस्मिन्प्रेङ्खफलके ऽयतः स्थिते विरभ्यन् वि.कृत्वः श्वासं मुक्त्वा चिरभ्यवानिति वि.कृत्वः श्वासं प्रतिगृह्णातीत्यर्थः :

१६.

१. अथ अनन्तरमेतत्प्रेङ्खफलकमुरसा हृदयेन संस्पृश्य संलग्न कृत्वा प्रेङ्खफलकस्य दक्षिणं भागमात्मनो ऽतिहरन् हृदयात्पृथक् कुर्वन्नको ऽसीत्यादिकं मन्त्रं जपति । इतिकरणस्य मन्त्रान्त इति मन्त्रान्तज्ञापनार्थ इतिकरणः ।

२. अथ दक्षिणं भागमात्मनंलग्नं कृत्वा उत्तरभागमात्मनो ऽतिहरन् रुद्रास्त्रेत्यादिकं मन्त्रं जपति ।

३. अथोत्तर भागमुर मलग्नं कृत्वा दक्षिणं भागं हृदयमनपदे-
शात्पृथक् कुर्वन्नादित्यास्त्रेत्यादिकं साध्याज्यायेत्येवमन्त्रं मन्त्रं जपति ।

४. अथ दक्षिणं भागमात्मभंसृष्टे^१ कृत्वा उत्तरं भागमात्मनो विधोजयन् विधे त्वा देवा इत्यादिकं कामप्रायेत्येवमन्तं मन्त्रं जपति ।

५. अथ प्रेक्षफलकरव्यू अन्तरेण समधिसृप्य आरुह्य प्रागधौ पादौ कृत्वा भूमौ सुप्तितीक रोति ।

६. कृतव्याख्यानम् ।

७. अथ भूमौ स्थापितौ पादौ प्रेक्षफलककक्षोपरि दक्षिणपूर्वा नीत्वा^२ उपेत्याद्यास्त्रिभुवादयस्त्रिष्ठन्तीत्युक्तमवधे दक्षिणभागोद्यतमुपम्यं कृत्वा दक्षिणपार्श्वप्रदेशेन^३ प्रागपेण दक्षिणेन प्रादेशेन^४ प्रेक्षफलकस्य पद्याद्भागमुपपृथति । प्रजापतिदेवमेवमादिना मन्त्रेण । इतिकरणो मन्त्रान्तप्राप्त्यर्थः ।

८. कृतव्याख्यानम् ।

१७.

१. अथ प्राचमुभयदक्षमन्त्रिवेगं कृत्वा^१ सं वागित्यादिकं व्यर्ग-मिष्यमित्येवमन्तं मन्त्रं जपति ।

२. कृतव्याख्यानम् ।

३. स होता विष्टष्टो वाचो भस्वरो इन्द्रमुभयेयो यथा^२

१ C संय० । २ C होता चरिह चरिह । ३ C व्य० वा । ४ C व्य० वा ।

५ A 100 संय० । ६ C (in marg) 100 वा ।

भवति तथा विनिनीषमाण उपवचणं^१ स्तुतिपर आस्ते^२ यावत्सोत्रं प्रवदन्ति ।

४. प्रस्तोतृप्रतिद्वर्तउद्गातृअध्वर्युव्यतिरिक्ताः^३ सर्वे गृहपतिमहिता दौहिता ष्वत्विजो वा यत्र अथ समधिसृष्येत्येतस्मिन्नवसरे होता प्रेङ्गावरोहणं करोति तदा वृषीरधिसर्पेयुः धिण्यवन्तो धिण्य-संनिधौ अपरेण होतुः पद्यादिति प्रकृतिमिद्धम् ।

५. यदा उद्गातृणामुत्तमा स्तोत्रिया परिशिष्यते तदा स्तोत्रे स्तुयमाने वाद्यमानान् दुन्दुभीनवदणन्ति । उपरमयति होता ।

६. स्तोत्रे स्तुयमाने वाद्यमानं भूमिदुन्दुभिमुपरमयति ।

७. उद्गातुरासन्धारोहणकाले कुर्वन्ति घोषं घोषकत इत्यु-क्तम् । अस्मिन्नवसरे उत्तमस्तोत्रियापरिशेषे^४ ते ऽप्युपरमन्तीति ।

८. अथ अस्मिन्नवसरे दास्यो मार्जालीयं परिभ्रमन्ति पूर्व-वदिति नोक्तत्वात्सहदेवेति गम्यते ।

९. ता दास्यस्तानुदकपूर्णान् घटान् मार्जालीये निनीय उप-निधाय तत्रैवमुक्त्वा यथागत गच्छन्तीति ।

१०. वाग्यमनावध्यर्थं सूचम् ।

११. प्रस्तोत्रा एषेति प्रोक्ते होता वाग्यमनं करोति तावद् यावदनुवषट्कारं करोति ।

१२. प्रतिहारसंनिधावाहावं बुद्धिस्थं करोतीत्यर्थः ।

१३. उत्तमाग्रतीहारादूर्ध्वमाह्वय (७. १० २.) शंसतीत्यु-क्तत्वात्तदनन्तर एव आहावो युक्तः ।

१४. यथास्य होतुर्वाक् वाणी सर्वा अन्या वाचो ऽतिक्रम्य^१
वदति तथातितरामुच्चैराद्वय चिरुपांशु हिंकृत्य द्व्यणींशं शंसतीति
संबन्धः ।

१५. पूर्वसूत्रे आह्लादधर्मोपदेशः । अत्र तमेवाहायमनूद्य द्व्यणीं-
शंसंबन्धं विधाय तस्य द्व्यणींशंशस्यातः परं विधिरुच्यत इति शेषः ।

द्विरभ्यासो ऽध्यापपरिषमाप्तौ श्रिष्टाचारस्तदाचरणं
वायुस्यमिति द्विरभ्यस्तम् ।

इति महाव्रतभाष्ये प्रथमो ऽध्यायः
समाप्तः ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

१. यथास्य वाक् सर्वा अन्या वाचो ऽतिवदेदित्यनेन प्रकारेण
 उच्चैस्तरामाहावं कृत्वाहावान्तेन प्रणवेन प्रथमस्य हिंकारस्य प्राण-
 संधानं कृत्वा मकारेणावसानं कार्यम् । ततो द्वितीयो हिंकारो
 मकारान्तः कर्तव्यः । ततस्तृतीयं हिंकारं मकारान्तमेव कृत्वा प्राण-
 संततं तूष्णींशंसस्य संधानं कार्यम् । अतिरपि प्रथमस्य हिंकारस्या-
 हावेन सह प्राणसंधानं दर्शयति । हिंकारेण प्रतिपद्यत एतदुक्त्यम्
 प्राणो वै हिंकारः प्राणेनैवैतदुक्त्यं प्रतिपद्यत इति । प्रतिपदः प्राण-
 रूपेण संस्तवात्प्राणसंततमाहावस्य हिंकारेण प्रथमेन गम्यते । ननु
 आहावस्योच्चैर्द्धिंकारस्योपांशुत्वात्सहसंधानं न युज्यत इति चेत् ।
 सत्यम् । न दोषः । आश्वलायने उपांशुयाजे प्रणवयेयजामहवपट्-
 काराणामुच्चैर्द्धे याज्यापुरोनुवाक्ययोरुपांशुत्वे प्राणसंधानस्य दर्शनात्
 प्राणसंततः प्रणवः पुरोनुवाक्यायास्तथागूर्वपट्टाविति । आगूरिति
 तेषां येयजामहस्य संज्ञा । एवमत्रापि उच्चैराहावं कृत्वा उपांश-
 धर्मज्ञेन ऋक्प्राणान्तेन हिंकारेणपदकारं ततो ऽसंज्ञितमेव द्वितीयं
 हिंकारं मकारान्तं कृत्वा ततस्तृतीयेन मकारान्तेन हिंकारेण संत-
 तेन तूष्णींशंसपादस्य संधानं कार्यम् ।

२. ब्रह्म ज्ञानमित्याद्यानां तिसृषामृचां द्विणींशं संज्ञा ।
ताद्योपांशुधर्मकाः सप्रणवो द्वितीयस्य चतुर्थस्येति (७. १६. ५)
प्राप्तं प्रणवमकुर्वन् पक्षः शंभेत् । अथैतं द्विणींशं मुपांशु गंसति ।
वाग्वा एतद्दहं मनस्वणींशं मनसैव तद्वाचं समर्धयतीति श्रुतेः ।

३. मध्यमया माध्यन्दिनसुषेक्षरां मरुत्वतीयाभिष्केवस्यमिति
(८. १४. ३. ४) सकलस्य निष्केवस्यशस्त्रस्य मरुत्वतीयाशस्तादुषे-
क्षरां मध्यमस्वरे प्राप्तेऽपि शस्त्रारम्भे आहावस्योषेद्वात्तूणींशं-
स्योपांशुत्वादात्मने वाचमुत्सृजतीत्यात्मशब्देन सकलं परिधानीयान्तं
शस्त्रमुपकृत्य प्रकृतिप्राप्तो मध्यमस्वरोऽनुद्यते ।

४. तस्य पञ्चविंशः स्तोमो राजनं वृष्टमित्युक्तम् (१७. ७. २. ४) ।
तस्य वृष्टस्यायं स्तोत्रियस्तृचः । ननु स्तोत्रियं शस्त्रानुरूपं शंसन्तीति
स्तोत्रियातुरूपयोः सर्वत्र सादृश्यम् । कथं तर्ह्येवानुरूपाभाव इति
कथं ज्ञायतेऽवानुरूपाभाव इति । अनुक्तत्वादिति ब्रूमः । नैतद्युक्तम् ।
नवर्षमिदं सूक्तं तन्मध्ये प्रथमस्तृचः स्तोत्रियत्वेन विहितः सादृश्या-
दपरोऽथनुरूपत्वेनानुमीयतां को दोष इति चेत् । न हि वचन-
मन्तरेण द्वितीयस्तृचोऽनुरूपत्वेन भवितुमर्हति । अनुरूपाभावे ज्ञा-
पकमप्यस्ति चिरेवाङ्गयते स्तोत्रिये निविदे परिधानीयाया इति
(१८. ११. १) । निष्येव स्थानेष्वाहाववचनात् आप्यते मास
कश्चित्तृचोऽनुरूपत्वेन शस्यत इति चेच्छस्यते तर्ह्येवाङ्गयेन भाष्यम् ।
अतु मास्ति तस्मान्नदभाव एव वैषम्यादपि द्वितीयस्तृचोऽनुरूप-

१ C प्राप्तः । २ C (in marg) संतमीषमन्ते कुर्वन् । ३ A एतद्दहमहि

C अदमनः । ४ C आद्येत् । ५ A नष्टं विहितेन । ६ C (in marg)

त्वेन न भवति । कथं वैषम्यम् । स्तोत्रियस्य प्रथमस्य त्वचस्थान्योऽर्धं च उत्सृज्यते न द्वितीयस्य त्वचस्य तस्मादपि द्वितीयसृचो नानुरूपत्वेन शस्तव्य इति । पञ्चविंशात्मस्वरूपसिद्ध्यर्थमेव तस्य शंसनं युज्यते । तस्माच्चानुरूपाभाव इति मन्तव्यम् ।

५. पञ्चविंशात्मके आत्मनि प्रथमायाः सहस्रङ्गणे एता नवर्चः संख्येयाः ।

६. च एष आत्मा पञ्चविंश इत्यग्रे (१८. १. ११) वक्ष्यते । तस्मिन्नात्मनि एता अष्टौ संख्येयाः ।

७. पञ्चविंशात्मकमध्ये गण्यते ।

८. पञ्चविंशात्मानि मध्ये गण्यन्ते ।

९. प्रथमायाः सहस्रङ्गणेनैतास्त्रयोविंशतिसंख्याका भवन्ति ।

१०. संपद्यत इति श्रेयः ।

११. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति एवमादिकः पञ्चविंशत्युक्त-संख्याकः पञ्चविंश आत्मसंज्ञको^१ भवति ।

१२. तमात्मानं नदेन नदं व ओदतीनामित्येतया पादश उपसृष्टं संयुक्तं शंसति ।

१३. पूर्वसूत्रे नदेनोपसृष्टं शंसतीत्युक्तम् । तच्च न ज्ञायते नदशब्देन किमुच्यते इति । प्रदर्शनार्थं प्रतीकग्रहणम् । नदशब्दे-नैवमनुच्यत इत्यर्थः ।

१४. तं नदेनोपसृष्टं शंसतीत्युक्तम् । उपसर्गस्त्वभ्यथापि भव-

तीति वैष्टुभानां पादानां पूर्वप्रयोगनियमार्थं वचनम् । तमेव प्रयोग-
प्रकारं विवरीतुमाह ।

१५. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं नदं व ओदतीनाम् ।

१६. यतो जज्ञ उद्यस्तेषु नृमणो नदं योयुवतीनो इति ।

१७. सद्यो जज्ञानो नि रिणाति अचून्पतिं वो अग्र्यानामिति ।

१८. अतु यं विश्वे मदन्धूमा धेनूनामिपुध्यसोमिति ।

१९. एवं नदेन विद्वतामिद्वयः ।

२०. प्रथमा व्यतिरिक्ता । उत्तरा द्वाविंशतिमृषो^१ नदेन
विद्वता^२ अनावृत्ताः ग्रंसति ।

२१. एवं नदेन विद्वता तदिदासीयसूक्तस्य^३ या तृतीया
ष्टक् तस्या उत्तरमर्धर्षमुत्सृजति नदस्योत्तरम् । एवं द्वावर्धर्षाभ्युत्सृ-
जति । स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा सं पतिं वो अग्र्यानाम् ।
अदः सु मधु मधुनाभि योधीः धेनूनामिपुध्यसो इति ।

२२. तौ इत उद्धृतावर्धर्षौ द्विपदानामिमा नु कमित्याद्यामां
पुरस्ताच्छंसेत् ।

२३. पूर्वोक्तं पञ्चविंशाख्यमात्मानं गत्वा तदमन्तरं सुददोहमं
शंसेत् । सुददोहः^४ गच्छेत् किमुच्यत इति प्रदर्शनायं प्रतीकपक्षं
ता अग्न सुददोहस इति । अर्धर्षग्रः शंभनं प्राप्तमेवानुच्यते ।

१ A. तिजं. C. तिज. २ C om. नदस्य विद्वता. ३ C om. तदिदासीय
A in marg. ४ C. दोहस इति ।

२.

१. अथो यमेवैतमृग्यं यजुर्मयं माममयं पुरुषं संस्कुर्वन्तीति श्रुतौ पुरुषरूपेण संस्तवात्तस्य ग्रीर्यसंबन्धीनि ग्रीर्यण्यानि चैषि वा अस्य ग्रीर्यः कपास्थानि भवन्तीत्यर्थवादाच्चीष्येव तानि भवन्ति ।

२. इन्द्रमिह्नापिन^१ इन्द्रो दधीच उद्वेदभि श्रुतामघमुदु त्वं जातवेदसमित्येतेषु^२ सामगाः स्तुवन्ति । अत एतान्येव शंसेत् । तच्चेन्द्रमिह्नापिन इत्यत्र द्वचे प्रथमाद्वतीयाचतुर्थीषु स्तुवते अतः ताः शंसेत् ।

३. छन्दोगवशात्पक्षान्तरमेतत् ।

४. ते छन्दोगा यदि तथा कुर्वन्ति तदास्माभिः किं कर्तव्यमित्यत आह ।

५. नवर्चमिति शेषः ।

६. छन्दोगानां विकल्पो ऽस्ति नवर्चे स्रोतश्च द्वचे वेति ।

७. छन्दोगैः प्रथमे द्वचे स्तुते ऽस्माभिः किं कर्तव्यमित्याह ।

८. इन्द्रमिह्नापिन इत्यादीनां पक्षानां द्वचानां^३ मध्ये ये द्वे द्वचे इच्छेत्ते उदु त्वं जातवेदसमित्येतस्मान्नृषात्परे शंसेत् ।

९. मरुति शस्त्रे विस्मृतिशङ्कया प्राप्त एव शस्यधर्मः^४ सर्वचा-
नूयते ।

१ A C (sec. h) om. the vers इन्द्रेण सं हि contained in the text of the Sūtra. C in marg. उनिह्नोऽपि । २ C (in marg) पक्षानां द्वचानां ।

३ A om. द्वचानां । ४ C शस्यधर्मः ।

३.

१. पुरुषस्य शरीररूपमित्यर्थः ।
२. अस्य दृष्टस्य शास्त्रान्तरीयत्वात्सकलपाठः ।
३. तं देवं दृष्टमित्यर्थः ।

४.

१. अथैतामर्चां ग्रंसन्ति । सा वै विष्टुप् भवतीति श्रुतेः ।
२. ग्रस्यधर्मः प्राप्त एवानूद्यते ।
३. अस्तोचिद्यत्वे ऽपि ककुप्कारप्रापणार्थं^१ वचनम् ।
४. अवाप्यनतुरूपत्वात् ककुप्कारप्रापणार्थं^२ वचनम् ।
५. प्राप्त एव ग्रस्यस्यानुवादः ।
६. अर्धर्चग्रंसनं प्राप्तमेवानूद्यते ।
७. तदिमौ पक्षौ व्यतिपक्षव्यविवर्हयेति श्रुतेः ।
८. अथेतं प्रवक्ष्यकं ग्रंसन्ति । ता वै तिस्रः चक्षो भवन्ति^३ ।
- श्रीणि वा अस्य पाणेः पर्वाणि भवन्तीति श्रुतेः ।
९. निगदव्याख्यानम् ।

५.

१. इयं द्वितीयाद्या । अचाशब्देन^१ वाङ्मरुच्यते । अस्या त
इन्द्र स्यविरस्य वाङ्म इति वाङ्मोरभिहृपेति श्रुतत्वात् ।

२. कृतव्याख्यानम् ।

३. पूर्ववद्वाख्यानम् ।

४. कृतव्याख्यानम् ।

५. शस्त्रभेदाभावात् ।

६. कृतव्याख्यानम् ।

७. पक्षव्यतिषञ्जनार्थम् ।

८. सुगतार्थम् ।

९. कृतव्याख्यानम् ।

१०. अप्यनपि प्राप्तानुवादः

११. प्रहस्तकसंज्ञकं त्वमित्यर्थः ।

६.

१. वक्ष्यमाणानीत्यर्थः । चतुरन्तराणि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि
चतुर्भिश्चतुर्भिश्चरैरधिकानां यज्ञानां छन्दसां यज्ञ त्वचानि ।

२. गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्धतीनामित्यर्थः ।

३. सुगतार्थम् ।

४. द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायेकेन प्रणीतौति धर्मकम् ।

५. पृथक्पृथक्करणं ग्रन्थभेदात्^१ ।

६. गतार्थम् ।

७.

१. गायत्रीवृत्त्युष्णिहमित्यर्थः ।

२. एतथा ऋचाः अग्नीतिहवात्मके गायत्रीकन्दस्क ऋगणः प्रारभ्यते ।

३. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।

४. अग्नीतिमध्ये ऋचा गण्यन्ते ।

५. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।

६. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।

७. तानि समस्तानि परिगणितानि चत्वारिंशन्नृचानि भवन्ति ।

८. पूर्वो भाग इत्यर्थः ।

९. अपरो भाग इत्यर्थः ।

१०. गायत्र्याग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।

११. १२. १३. १४. १५. ^{resp} अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।

१६. त्रीर्धण्यमध्ये छन्निष्ठघोषेति द्वयः श्रुतः । तस्मिन्वदा कन्दोगाः श्रुवन्ति तदाच तमुद्धरेत् ।

१ C ग्रन्थभेदात् । २ C गायत्र्या instead of ऋचा ।

१०. यदि शीर्षणद्वयमध्ये अस्मिन्न श्रुते तथाप्यशीतिमध्ये उद्धरेदेव ।

१८. अशीतिमध्ये गण्यन्ते ।

१९. तानि समस्तानि उत्तरभागसंबन्धीनि चत्वारिंशत्तृचानि भवन्ति ।

२०. गायत्र्यशीत्या उत्तरो भागः । इयमेव दक्षिणं पार्श्वं गायत्री सव्यमौष्णिही मध्यं बार्हतीत्यात्मनो ऽङ्गसंपादनं दृष्टम् । अतश्च कपलशब्दो भागवचन इति युक्तम् । पूर्वोत्तरभागकरणप्रयोजनं चिन्त्यम् ।

२१. आह्वावरूपत्वादन्तरांगसनम् ।

८.

१. दृष्टीसंबन्धिनीमशीतिं प्रारभत इत्यर्थः ।

२. दृष्टीसदृशं संपद्यत इति वक्ष्यते । तच्चेमाः प्रत्यक्षदृष्टयो ऽन्याः संपादिताः ।

३. ता विंशतिः प्रत्यक्षदृष्टय इत्यर्थे (१८. १०. ४) वक्ष्यते । तच्चेतास्त्रिंशो भवन्ति ।

४. विंशतिमध्ये गण्यन्ते ।

५. विंशतिमध्ये गण्यन्ते ।

६. चत्वारिंशत्प्रमाणानां पुरतः परतश्च विंशतिर्विंशतिः प्रत्यक्ष-
दृष्टयः शस्यन्ते । पुरतः शस्यन्ते ता एताः प्रत्यक्षदृष्टयः ।

७. गच्छन्त इति वाक्यशेषः ।

८. ते चत्वारिंशत्प्रगाथा इत्यग्रे (१८. १०. १२) वक्ष्यते ।
तत्रैते चत्वारो भवन्ति ।

९. रायस्काम इत्येतां द्विपदामुद्धृत्य सो पु लेत्यादिकाश्च-
त्वारः प्रगाथा भवन्ति ।

१०. चत्वारिंशन्मध्ये भवन्ति ।

११. चत्वारिंशति प्रतिप्रतीकं द्वौद्वौ भवतः ।

१२. चत्वारिंशन्मध्ये गच्छन्ते ।

१३. चत्वारिंशत्प्रगाथेषु गच्छेते ।

१४. चत्वारिंशन्मध्ये गच्छन्ते ।

१५. प्रगाथा भवन्ति ।

१६. यः शक इत्यादीनां षष्ठां प्रगाथानां मध्ये चयः प्र-
गच्छन्ते चोत्परिशिष्टे । उत्तरचत्वारिंशतः प्रारम्भार्थम् ।

१७. ये निविदः पूर्वतः प्रत्यक्षदृष्टीविंशतिद्वयमध्ये ।
त इमे चत्वारिंशत्प्रगाथाः ।

६.

१. अथ चत्वारिंशत्प्रगाथानन्तरमित्यर्थः ।

२. प्रत्यक्षदृष्टयो भवन्ति ।

२. महे चन तामित्यादीनां विंशतिं शस्त्वानन्तरं सूददोषं
शंसति ।

४. निविद्धीयते यस्यां सा निविद्धानीया ।

५. तां निविद्धानीयां पच्छः शस्त्वा शोभावोऽ इत्याह्वय
निविदं दधाति ।

६. तां निविदं पच्छः पादेन व्यगृह्य समग्रसूक्तां शस्त्वा
इत्यर्थः ।

७. निविपदानां मध्ये यदुत्तममन्त्रं तेन प्रणवं कृत्वा सजाते-
भिर्द्वन्द्वा सेदु इत्येवित्येतां निविदा सह निवित्संस्तृणां शंसतीत्यर्थः ।

८. तां सजातेभिरित्येतां त्रिष्टुभावन्तरेण त्रिष्टुभैविदी^१ वैश्या-
मिथ्यावर्कवत्यावभिरूपे इति श्रुतेः ।

१०.

१. यथा निविदः पूर्वभागे गायत्र्यश्रौतिः सूददोहा विंशतिः
प्रत्यक्षद्वयः चत्वारिंशत्प्रगाथाः पुनर्विंशतिः प्रत्यक्षद्वयः सूददोहा
निविद्धानीया निविद्धेत्येवं क्रमः तथा निविदुत्तरभागेऽपि निवि-
त्संगंशनीया^२ सूददोहाः पञ्चविंशतिः प्रत्यक्षद्वयः चत्वारिंशत्प्रगाथाः
पुनर्विंशतिः प्रत्यक्षद्वयः सूददोहा श्रौण्णह्यश्रौतिरिति ।

२. महे चन तामद्रिव इत्यादिपञ्चविंशतेर्याः पञ्च परिशि-
ष्टास्ताः^३ शंसति ।

^१ A त्रिष्टुभैविदि । ^२ A (in marg.) सजातेभिरिति । ^३ A in marg.
या सा रय इत्याद्याः ।

३. प्रत्यक्षष्टहृत्यो भवन्ति ।

४. परिशिष्टाभिः पञ्चभिः सष्टेत्यर्थः ।

५. उक्तार्थम् ।

६. तेषां चोनादक्ष इत्युक्तम् । तान् प्रथमतः शंसति ।

७. चत्वारिंशति प्रगाथा भवन्ति ।

८. चत्वारिंशति भवति ।

९. चत्वारिंशति भवन्ति ।

१०. प्रगाथा भवन्ति ।

११. चत्वारिंशत्प्रगाथेषु गण्यन्ते ।

१२. सूक्तपद्धे ऽष्टाविंशतिः प्रगाथास्तन्मध्ये द्वावुद्धृत्य पञ्चिंशति-
प्रगाथान् शंसति ।

१३. पूर्वं चतुर्दश वास्तुखिन्नाणां पञ्चिंशतिरेवमेते चत्वारिं-
शत्प्रगाथा भवन्ति ।

११०

१. सुगमम् ।

२. प्रत्यक्षष्टहृत्यो भवन्ति ।

३. अस्मिन् सूक्तद्वये दश प्रत्यक्षष्टहृत्यो भवन्ति ।

४. ते सूक्ते अर्धर्षगाथे शस्त्राय पार्श्वत्यग्रीतिसमाप्यनन्तरं सू-
दोहसं शंसति ।

१२.

१. एतद्योषिक्कन्दस्कामग्रीतिं प्रारभते ।

२. तानि षट्त्रिंशत्तृचानीत्यग्रे (१८. १२. ७) वक्ष्यते ।

तन्मध्ये एतान्येकादश भवन्ति ।

३. एतस्मिन्नुद्धृते षट्त्रिंशत्तृचमध्ये दश वृचानि भवन्ति ।

४. षट्त्रिंशन्मध्ये भवन्ति ।

५. षट्त्रिंशन्मध्ये भवन्ति ।

६. षट्त्रिंशन्मध्ये भवतः ।

७. तानि समस्तानि षट्त्रिंशत्तृचानि भवन्तीत्यर्थः । एताः
षट्त्रिंशत्तृचौषिहसृचाः (१) ।

१३.

१. श्रौषिहसृचाग्रीतिषंपादनार्थम् ।

२. चतुःशतमध्ये गण्यन्ते ।

३. चतुःशतमध्ये गण्यन्ते ।

४. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः ।

५. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः ।

६. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः ।

७. चतुःशतमध्ये भवन्ति ।

८. श्रौष्टिह्यग्रीतिमध्ये शंसतीत्यर्थः ।

९. श्रौष्टिह्यग्रीतिमध्ये गच्छन्ते ।

१०. दादग्रीष्टिह्यग्रीतिमध्ये भवन्ति ।

११. गच्छधर्मः प्राप्त एवानूद्यते ऽसंदेहार्थम् । इन्द्राय साम गायतेति तद्यदेतदन्ततः शंसति संसिद्धाभिरुष्टिग्भिर्विशं समारोहा-
णौति श्रुतेः ।

१४.

१. वशशब्देन वशर्पिसंयन्त्रि सूक्तं लक्ष्यते । अर्धर्षगच्छमौत्स-
र्गिकम् ।

२. वशशब्देन किमुच्यत इति संदेहयुदासार्थं प्रतीकपक्षेण
त्वावतः पुरुवशो इति ।

३. विशेषस्तर्धर्षगच्छमपवदति । तस्य वशस्य वशदशी चम्
जगतीकन्दस्का । तां पच्छः शंसति ।

४. दाभ्यामवसायदाभ्यामवसायेकेन प्रणीति पल्लीनामिति
(७. १६. ३) पल्लीशंसनधर्मं वक्ष्यताद्वैताः शंसन्तीत्यर्थः ।

५. दाभ्यामवसायदाभ्यामवसायेकेन प्रणीति पल्लीनामित्यु-
क्तम् । तदिह न भवति वचनात् ।

६. अग्निस्सूक्ते कन्दोषकृताप्राप्तो ऽपि गच्छधर्मो ऽनूद्यते ।

७. तौ पुरनाद्विपदानां शंसतीत्युक्तम् (१८. १. १२) ।

अतो ऽपि शंसनं वचनात् ।

८. अर्धर्चद्वयं मिलितं स्त्रीत्वविशिष्टेन तच्छब्देन परामृश्यते । सा
स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा सं पतिं वो अघ्नानाम् ।

अदः सु मधु मधुनाभि योधौर्धनूनाभिपुध्यसो ॥

इतीयमृक्^१ । तत आत्मन एवोत्सृज्यते । अतो ऽत्र शस्तव्या एवे-
त्येतदर्थं वचनम् ।

९. सूददोहसः परिगणनमिदम् । आत्मनो ऽसंभवात् । ता
अस्य सूददोहस इत्येषा अत्र द्विपदानां प्राक्शंसने चतुर्विंशति-
कालः शस्ता भवति ।

१५.

१. अयेति वज्रशंसनानन्तरम् ।

२. ता एकविंशतिर्द्विपदा इत्यथे (१८. १५. ७) वक्ष्यते ।
तत्रेताः पञ्च गण्यन्ते ।

३ ४. ५. resp. एकविंशतिमध्ये गण्यन्ते ।

६. आ धूर्ध्वस्यै दधाताम्यान् । वज्रमेको विभर्ति हस्त आ-
हितम् । अया वाजं देवहितं सनेमेत्येतास्त्रिस्त एकविंशतिमध्ये
गण्यन्ते ।

७. ता एता एकविंशतिर्द्विपदा भवन्ति । ताः यच्छः शस्यन्ते ।

१६.

१. गायत्रीशंसमिति दाभ्यामवसायैकेन प्रणीति दाभ्यामवसायैकेनाष्टाक्षरस्तु प्रणवनीयः (७. १६. १०) इत्येतद्धर्मयुक्तम् ।

२. एकेनावसाय सप्तपदानां दाभ्यां प्रणीति दाभ्यामवसाय (७. १६. ११) दाभ्यामित्येतद्धर्मव्यावृत्त्यर्थमिदं सूचम् । शंसं गायत्री-सुत्तरामिति उत्तरा गायत्रीवच्छस्त्येत्यर्थः । दाभ्यामवसायैकेन प्रणीति ।

३. विस्पष्टार्थं वचनम् ।

१७.

१. श्रवणमिति छन्दसामन्वयमंज्ञा । कियन्ति च्छन्दांसो-
यन्ते । जागतपाङ्क्तैराजानुष्टुभानि । एकाधिक्षृत्तद्वचानि शंसती-
त्यर्थः । चतुस्तत्तरद्वेषेण च्छन्दसामानुलोम्येन द्वचानि शस्यन्ते । अत्र
नक्षेपरीत्यम् । अथो एतान्येव पुनरवांसोनि भवन्तीति युतो
दृष्टत्वात् ।

२. जगतीच्छन्दस्का ।

३. जगतीच्छन्दस्काः पञ्चैका त्रिष्टुप्^१ ।

४. प्राप्त एव शस्यधर्मोऽनुचते विस्पष्टार्थम् ।

५. दाभ्यामवसाय दाभ्यामवसायैकेन प्रणीति पङ्क्तीनामित्येत-
द्धर्मकम् ।

६ अत्रापि प्राप्त एव धर्मो ऽनूद्यते ।

७. एतानि चत्वारि क्त्वांस्यावपनमंजकान्यवरोहेण शस्तव्यानि ।

१८.

१. आनुष्टुभमिति समूहार्थे भिषादित्वादण् (पा० ४. ९. ३७. ३८) । आनुष्टुप्समुदायं ग्रंथतौत्यर्थः । समान्नायं समान्नाय-
क्रमविशिष्टम् । गायन्ति त्वेत्यारभ्य शास इत्येत्येतत्पर्यन्तं समा-
न्नायक्रमेणानुष्टुप्समुदायं ग्रंथतौत्यर्थः । गायन्ति त्वेत्यस्य प्रथमस्तृचश्च-
तुस्तत्तरहचेषु शस्तत्वात्परित्यक्तः ।

१. आनुष्टुभे गण्यन्ते ।

२. आनुष्टुप्समुदाये गण्यन्ते ।

४. गण्यन्ते^१ । अस्मिन् सूक्ते षडेवानुष्टुभः ॥ मत्स्यपायि ते मह-
इत्येकपातिनीषु दशसु बृहतीषु शस्तत्वादुत्सृष्टा । उभयोः सूक्तयोर-
न्यात्रिष्टुबुत्सृष्टा ।

५. गण्यन्ते ।

६. अन्या पङ्क्तिरुत्सृष्टा ।

७. गण्येते ।

८. अन्या पङ्क्तिरुत्सृष्टा ।

९. अस्मिन्सूक्ते षडेवानुष्टुभः ।

१०. अन्त्यम्बुचो गायत्रः परित्यक्तः ।

११. स मन्त्राया कविष्टध इति ऋचमर्कवत्तेन समृद्धं गायत्र्यु-
त्तमा तथा समृद्धमिति श्रुतेः ।

१२. गण्येते ।

१३. नव गण्यन्ते ।

१४. पञ्च गण्यन्ते ।

१५. तत्सर्वमानुष्टुभमनुष्टुप्सुदायो ऽर्थर्चयः शस्यते ।

१६.

१. अयानन्तरमेतत् वक्ष्यमाणं चिष्टुर्भां प्रतं ग्रहेत् ।

२. इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्र वोचमित्येतत्पञ्चदशर्चं चिष्टुष्प्रते
प्रथमं शस्यते ।

३. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतत्तृचर्चं ग्रंसति ।

४. यो जात एव प्रथमो मन्त्रस्त्रानित्येतत्पञ्चदशर्चम् । चकारः
सर्वेषु मनुष्ये ।

५. द्वादशर्चं चैतत् ।

६. अष्टर्चपञ्चर्चं विद्यामिचस्य ग्रहेदित्यामिचो ह्येनदपश्यदिति
श्रुतेः ।

७. विद्यामिचस्य ग्रहेदित्युक्तम् ।

८. एकविंशचे वामदेवस्य ग्रहेदामं ह्येतद्देवाणामिति श्रुतेः ।

८. यस्तर्चे वसिष्ठस्य शंसेदासिष्ठं ह्येतद्देवानामिति श्रुतेः । एव-
मेतत्परिधानीयामरुद्रणने चिष्टुभां प्रतम् ।

१०. तत्र चिष्टुपगते वामिष्ठसूक्तद्वये^१ उदु ब्रह्माणैरत अवस्ये-
त्येतस्य सूक्तस्य पुरस्तात्पदानुषङ्गान्वक्ष्यमाणाऽङ्गमिति । तदर्थं यो
व्यतीरकाण्यदित्येतस्मिंस्तृचे प्रथमाया अर्धर्चं शस्त्रा उपरमति । यूयं
पात स्वस्तिभिः सदा नोश्चो व्यतीरकाण्यत्सुयुक्तो^२ उप दाशुपे इति ।

२०.

१. तको नेता तदिदपुरतीदु शक ओहतो इति ।

२. यथा उपमा यो अमुच्यतेऽत्रो विद्या अति द्विप इति ।

३. यथा भिनत्कनीन ओदनमर्भको न कुमारको इति ।

४. यथा पच्यमानं परो गिराधि तिष्ठन्नवं रयमिति ।

५. यथा स पचन्नाद्विषं ऋगं पिबे माचे विशुक्तो^१ । उदु
ब्रह्माणैरत अवस्था इति ।

६. शोश्मावो^२ एवेदिङ्गं वृषणमिति ।

७. चिष्टुपगते सक्तङ्गणितत्वात्संदेह्युदामार्थं प्राप्ताथानुवादः ।

८. नितरां परिधानीयां शस्त्रा समालभौत्यादि जपिता
मष्टदमौत्यादि जपति ।

२१.

१. चतुर्विंशतिक्रलः शस्तापि सूददोहास्ता अस्य सूददोहस
इत्येषा मकृदेव गण्यते । यावच्छस्त्रं शस्त्रे थावत्य ऋचः शस्यन्ते
तावतीनां सहस्रं दृहत्यः संपद्यन्त इत्यन्वयः । तं गदेनोपसृष्टं शंस-
तीत्युक्तम् । अतो गर्द व ओदतीनामित्येषा ऋगुपसर्जनी । सा
'पञ्चविंशतिक्रलः शस्तापि दृहतोमंपत्यर्थं गण्यत एव । ऋते तूष्णीं
शंसमिति ब्रह्मा अज्ञानमित्येतास्त्रिष्व ऋषो दृहतोमंपत्तये' न
गण्यन्ते ।

२. स्तोत्रियाद्याहावो ऽनुरूपाय धाय्याद्यै प्रगाथाय सूक्ताय
निविदे परिधानौघाद्यै चेत्यनेन सप्तसु स्थानेषु प्राप्त आहावस्त्रिष्वेव
नियम्यते ।

३. स्थाननियमार्थं सूचम् ।

४. पिबा सोममिन्द्र मन्दतुलेति ।

५. होवा धाज्याया वषट्कारे सजपेन कृते प्राक् अनुवषट्कारात् ।
प्रानर्पकाः प्रेक्षुं श्रद्धन्ति ईषदिमुञ्चन्ति ।

६. आगच्छन्तमध्वर्युं [ममादृतमवहस्रं शाखा प्रेक्ष्वाप्याड्]^१
प्रेक्षुमंनिधावेवारोहति^२ । न तु धिष्योपरि ।

७. धिष्यस्य पद्यात्सुखामनार्थम् ।

८. यदं प्रतिगृह्यन् यमिमं प्रजयमिति मन्त्रं जपति ।

१ A 115. शाङ्गनि प्रत्युपगुपयहा ऋ । ॥ A संपत्ते C संपत्ते । २ C om
the words enclosed in brackets. ३ A अघरोदति ।

८. प्रहृत्यनुवादः क्रमार्थः ।

१०. अस्मिन्नहनि भवतौत्यर्थः ।

११. तस्मातिषाह्यस्य एष मा यन्तु भज्य इत्येवमादिना मन्त्रेण भजः कार्यः ।

१२. क्रमार्थोऽनुवादः ।

१३. प्रहृत्यनुवादसहितविशेषेण सम्यक् प्रोक्तमिति ।

२२.

१. अथ माध्यन्दिनसवनकृत्तरेनन्तरम् । अतो हेतोर्यतो मा-
ध्यन्दिनं सवनं कृत्तमित्यर्थः । अतस्तृतीयसवनं कल्पते ।

२. प्रहृत्यनुवादो विसृष्टार्थः ।

३. एष प्रतिपदनुचरस्त्रक्षणे विधिर्नित्य^१ एकाहात्म्यप्रतिभृता-
दग्निष्टोमात्तायते^२ । अत्रापि क्रियते ।

४. सुगमार्थम् ।

५. इदमपि तथा ।

६. इदमपि तथा ।

७. एतन्निग्सृक्ते एतावान्विशेषः । ऋग्द्वयमर्धर्चनः शस्त्रं कुन्दो-
विशेषत्वात् । इतरासां पञ्चोऽविशेषात्^३ ।

; १ A नित्य एव यत एकाहात्म्य ।

२ A om तायते ।

३ A ऽविशेषात् ।

A adds the following passage इदं च सूक्तं सलिलसवनम्भिरिर्मिमाष सलि-
क्षानीति ननत्वापाठ्यभिधानात् सलिलस्यानापमनाच्च सूक्तस्य तथा च प्रति
सलिलं क्षेतदेवानामिति ।

८. ऐकादिके निविदं दधातीति श्रुतेः ।

९. यद्यपि यज्ञजनीया परिधानीया सर्वत्र वैश्वदेवस्येत्युक्तं तथापि विस्पष्टार्थमनूद्यते ।

१०. इतिशब्देन तत्सवितुर्वरेणीमह इत्यादि सर्वं पराश्रयते । एवंविधमत्र वैश्वदेवशस्त्रं भवति ।

२३.

१. अयानन्तरमाग्निमारुतं शस्त्रं वक्ष्यत इति शेषः ।

२. सुगमार्थमेतत् ।

३. इदमपि विस्पष्टार्थम् ।

४. ते सामगा यदि यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोममाम कुर्वन्ति ।

५. यज्ञा यज्ञा वो अग्नये देवो वो ब्रविणोदा इति स्तोत्रि-
यानुरूपौ प्रगाथौ यज्ञायज्ञीयस्येत्युक्तम् (८. १. ५) ।

६. प्रगाथानां ककुप्कारशंसनमुक्ता सर्वत्र यज्ञायज्ञीयस्येत्यु-
क्तम् ।

७. 'यदि सामगा इत्यादिसंज्ञकमग्निष्टोममाम कुर्युरिति शेषः ।
तथा मति किं स्यादित्याह ।

८. संलग्नौ स्तोत्रियानुरूपावित्यर्थः ।

९. छन्दोगापेक्षया विकल्पः ।

१०. [अग्रे तवेत्यादीनां दादशानामृचां शंसनप्रकार इत्यर्थः ।

इत्तादं सामाग्ने तवेति अथमे त्वचे गेयमिति पक्षे उक्तौ स्तोत्रि-
यानुरूपौ । यदि त्वग्ने तवेति त्वचद्वये सुवीरंस्तदाग्ने तवेति षट्
स्तोत्रिय अग्निनेति षडनुरूप इति]^१ प्राप्तमेवैतद्विषयार्थमनूद्यते ।

११. छन्दोगा यदि अतिच्छन्दःसु अग्निष्टोमसाम कुर्वन्ति ।

१२. एतावपि संलग्नावेव स्तोत्रियानुरूपौ । कियांस्तु विज्ञे-
पस्तमाह ।

१३. अतिष्टतिच्छन्दस्त्वात्पठोमुद्धृत्य तत्स्थाने सप्तमीं कृत्वा
एवंविधो ऽनुरूपः कार्यः ।

१४. छन्दोगापेक्षया विकल्पः ।

१५. विविधाश्चत्वारो ऽर्धर्चा भवन्ति यस्मिन् शंसने तद्विषतु-
रम् । एकेनावसाय सप्तपदानां द्वाभ्यां प्रणौति द्वाभ्यामवसाय द्वा-
भ्यामिति (७. ९. ६. ११) शस्त्रधर्मेण न पदं च पुनःपदं
चान्तरेणावान्यादिति (कौ० ब्र० २२. ६) पदपुनःपदमध्ये ऽव-
सानरहितविशिष्टाश्चत्वारो ऽर्धर्चा भवन्ति यस्मिञ्छक्ते तदेवंविधं
विषतुरं शस्तम् । शंसनमतिच्छन्दमग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तमि-
त्यादौनां स्तोत्रियानुरूपाणां भवतीति प्राप्तमेवानूद्यते । अपूर्व-
स्वाथान्तरस्यासंभवात् ।

१६. दृष्टद्वयन्तरपृष्ठयतिरेकेण योन्यनुशंसनस्य निषेधो ऽस्ति ।
अतो ऽत्रापि योन्यनुशंसनं निषिध्यते । न ह्यन्येषां पृष्ठानां योनिः
शम्ना भवतीति च स्माद् कौपीतकिरिति श्रुतेः ।

१७. सूक्तं भवतीत्यर्थः ।

१८. वैश्वानराय पृथुपाजसे प्रयज्यवो महतो वक्षित्येत्येतान्या-
ग्निमाहुतशस्त्रे निविद्वानानि सूक्तान्युक्तानि ।

१९. इतिशब्देन महत्तृतीयप्रभृतौन्येतस्याहः सर्वाणि सूक्ता-
न्युक्तानीत्यर्थः ।

२०. तदेतदहरग्निष्टोमसंख्यं भवतीत्यर्थः । छन्दोगवशादुक्त्य-
संख्यं^१ भवतीत्यर्थः । अथ यद्यभिजितं (१९. २७. ४) विपुवन्तं
वृहत्पृष्ठं विश्वजितं महाप्रतोयमहरित्युक्त्यानि सुयुंस्यात्तुर्विगिका-
न्युक्त्यानीत्युक्तम् ।

२१. अग्निष्टोमसंख्यमेतदहः परिसमाप्य प्राक् प्रातरनुवाक-
काक्षादेता^२ रात्रिं वधन्ति मियांपारा यथासुखं स्वपन्ति सन्निपः ।

२४.

१. सन्निप इति शेषः ।

२. यः प्रायणीयो निशान्तस्वरूपः । उदयणीयो ऽपि स एव ।
विशेषय्यते ।

३. तत्रोदयनीयातिरात्रे मैत्रावरुणः सर्वाङ्करयामुंहाय वक्षा-
दिमा बद्धा मैत्रानाह । यद्यपि करयौ बाह्व कर्मणौ प्रघातारा-

विति करस्तुशब्दो वाङ्मवचनस्तथाप्यच तदवयवभूतानां नखानां वाचकः करस्तानिति वाङ्मवचनानुपपत्तेः^१ । करे स्यान्ति रुदन्तीति करस्त^२ नखा धातूनामनेकार्थत्वात् । बहुकरस्तसंप्रेषणप्रयोजनम-
दृष्टोत्पत्तिरेव ।

४. ते दौक्षिता गवामथनस्य प्रथमे मासे दौक्षितवसनानि दौक्षाकाले यानि^३ धृतानि तान्येव वसते वसनार्थं धारयन्ति । वाग्रब्दो ऽवावधारणे ।

५. तानि प्रथममासधृतानि दौक्षितवसनानि नवरात्रार्थं कस्मिं-
श्चित्प्रदेशे स्थापयन्ति ।

६. यानि दौक्षितवसनानि प्रथममासि धृतानि नवरात्रार्थं निक्षिप्तानि तान्युत्तममासे परिधानार्थं धारयन्ति । केचिदुत्तराय च मासायेत्येवं पठन्ति । तदयुक्तम् । उत्तरमासस्य नवरात्रान्तर्ग-
तत्वादिपुवतः परेषु चतुर्ध्वंसु पुनर्विधानं व्यर्थं स्यात् । तथा पूर्वोत्तरपटलयोर्दौक्षितवसनपरिधाने वैषम्यं स्यात् । यथा^४ प्रथमप-
टले प्रथममासे दौक्षितवसनानि धृतानि पुनश्च विपुवतः पूर्वेषु चतुर्ध्वंसु नवरात्रैकदेशभूतेषु एवमेवोत्तरपटले ऽपि विपुवतः परेषु चतुर्ध्वंसु दौक्षितवसनानि धृत्वा उत्तममासे दाक्षिण्यद्वारात्मके धारयितव्यानि । उत्तराय च मासायेत्येतस्मिन्पाटे एवं न स्यात् । अतएव वैषम्यम् । तस्मादुत्तमाय च मासायेत्ययमेव पाठः साधी-
याम् ।

७. अथेतराग्रप्रमोत्तममासनवराचवर्जितान् दश मासान् अ-
जिनानि पाविश्यात्^१ कृष्णाजिनानि दीक्षाष्टतथ्यतिरिक्तानि परि-
धानयोग्यानि कृत्वा वा वसते परिधत्ते । अथवा आर्द्राण्युदकस्नि-
क्षानि वसनानि वसते परिधत्ते । एवं मासविशेषे वसनविधौ^२
दृष्टप्रयोजनाभावाददृष्टं कल्पनीयम् ।

८. तस्मिन्नुदयनौद्यातिरात्रे संश्लितकर्माणि समाप्तिबंधनीनि
कर्माणि क्रियन्ते ऽध्वर्यादिभिः ।

९. अहर्गणे द्युत्क्रामताद्यन्वहं वसतौवरीयहणं चेत्युक्तं (१३.
४. २७. २८) कातीयसूत्रे । तदेतस्मिन् भवति ।

१०. इह मद^३ एव मघवन्नित्यतिप्रैषमाह द्वितीयप्रभृतिस्मिति
(१०. १. ११) यदुक्तं तदिह न भवति ।

११. सस्त्रिण इति शेषः । सर्वेषां यागाधिकारादङ्गवचनम् ।

१२. सस्त्रिणश्चमसाध्वर्यवश्च ।

१३. सस्त्रिभिरिति शेषः ।

१४. ते दीक्षिता यदि यज्ञागारेषु समहामृतं सन्नान्तरं
प्रारभुकामा भवेयुस्तथा सति प्रेक्षमिषमादधत एव । जुधान्
धारणपोषणयोरिति धारणार्थं दधातिरिह ज्ञातव्यः ।

१५. यदि सन्नान्तरमारभ्यमाना न^४ भवेयुस्तथा सत्यादीय^५
प्रविशन्तीत्युक्तत्वात्सर्वान्यज्ञागारानग्निष्वात्कुर्वते । तथा सति प्रेक्ष-
फलकमपि तत्रैव प्रवेष्टव्यमित्यर्थः ।

१ A पाविश्यात् ।

२ C वसनविशेषविधौ ।

३ □ इदमह ।

४ C om न ।

५ A आदिह ।

१६. अवभृथमवैतीत्यत्र निर्ज्ञातपदार्थस्वरूपः ।

१७. ग्राहणीययोदयनीया व्याख्यातेत्यत्र ।

१८. मैत्रावरुणी वशानूबन्ध्या पयस्या वेत्यत्र ।

१९. व्यत्ययो वज्रलमिति तस्या इति षष्ठ्यर्थं चतुर्थी ।

अनूबन्ध्याया वपाकर्मणि समाप्ते^१ । वेदेरर्धद्वयमस्ति उत्तरार्धं दक्षिणार्धं च दक्षिणार्धं ऽप्यर्धद्वयम् । पूर्वार्धमपरार्धं च । तस्माद्दक्षिणापरार्धाद्विहिः^२ पश्चाद्भागे पटकुटी^३ कृत्वा सर्वे दीचिताः केशप्रश्रवणं कुर्वन्ते ।

२०. वैधवपनं कक्षगुह्यवर्जमिति निषेधो ऽस्ति । तद्वैधनार्थं सर्वाणीत्युक्तम् ।

२१. स्रतिप्राप्तमपि विशिष्टस्नानार्थमनूद्यते । विशेषश्च वज्रकालमस्नातत्वात्सर्वमस्नापकत्वः ।

२२. चन्दनकेसरसुगन्धितिलकमाख्यसुवर्णवस्त्रसुवर्णाभरणादिभिः स्नग्धरीराणि सुभूषितानि कुर्युः । स्नानमसंकरणं च पद्मीनामपि समानं मलिनताविशेषात् ।

२३. स्रसंक्रता दीचिता उष्णीषान् शिरोवेष्टनानि पर्यक्षन्ति वभ्रन्ति । आ केशानां संजननात् । केशोत्पत्तिं मर्यादीकृत्य ।

२४. परिशेषं वपायागोत्तरानुष्ठेयं कर्मशेषम् । अनूबन्ध्यायै अनूबन्ध्यायाः संस्कारयवन्ति स्नानयवन्ति ।

२५. षट्पयशूलान्ता अनूबन्ध्या संतिष्ठते समाप्यते ।

२६. तस्यामनूवन्ध्यायां संस्वितायां समानायां गृहपत्यरण्योः
यथासंप्रकीर्णमेकीकृतानामग्नीनां समारोपं कृत्वा ततः ।

२७. गृहपतिप्रभृतयस्यात्वाशोत्करावन्तरेण उपनिष्क्रमणं कु-
र्वन्ति ।

२८. सात्त्विकदेवयजनप्रदेशादुत्तरत उत्तरस्निग्धदेशे उद्धृता-
वोक्षिते सप्तदश अन्यायतनानि अग्निस्थानानि कृत्वा ततः ।

२९. तानि गोमयोपसिप्तानि कृत्वा ।

३०. तत उदवसानीयेष्टिसुपक्रम्य गृहपत्यरण्योः सर्वेषां मन्यन्
कृत्वा गृहपतिप्रह्लादयः स्नान् स्नानग्नीन्संस्थापयन्ति ।

३१. प्रणीताप्रणयनं कृत्वा गृह्येति कर्तव्यतया इदं विष्णुरित्य-
नेन सर्वं पूर्णाहुतीर्जुहोति ।

३२. नाना उदवसानीयाभिरितिभिर्यजेरन् । य अनाहिताग्नयो
भवन्तीत्यनेन अनाहिताग्नीनामपि सत्तासनं दर्शयति ।

३३. ये अनाहिताग्नयः सल्लिखन्ते गृहपतिमेव उदवसानीय-
वेद्वा^१ उपासीरन् । उदवसानीयाकाले गृहपतिसमीपे उपविश-
न्तीत्यर्थः । गृहपतिमेवेत्येवकारकरणं नेदिष्ठिप्रतिषेधार्थम् । मुख्यं
गृहपतिमेव न नेदिष्ठिनमिति । अथवा तद्देवत्यैः स्नात्वाकैर्यजे-
रन्ननाहिताग्नय इति च्छान्दोग्यभाष्ये ।

३४. उत्थाय चाग्निष्टोमः सहस्रदक्षिणः पृष्ठमननीय^२ इति
(१२. १४. ७) य उक्तस्तस्य इच्छयानुष्ठानं भवति ।

२५. विकल्पेन न भवतीत्यर्थः ।

२६. यस्मिन्पक्षे यजेत तस्मिन्पक्षे एते एव सत्तिण ऋत्विजो भवन्ति । स काममेवेत्याद्येकवचननिर्वादेन^१ गृहपतेरेव पृष्ठग्रमनीयो^२ भवतीत्यवसीयते । अस्य गृहपतेः पृष्ठग्रमनीययागे एते एव सत्तिण ऋत्विजः स्युरित्यर्थः । सत्तिणः सत्तादुदवसाय पृष्ठग्रमनीयेन यजेरन्निति । शाखान्तरश्रुतेस्तु एकैको यजमान अन्या-नन्यान्धोऽग्रधोऽग्र ऋत्विजो वृत्वा पृथक् पृथक् पृष्ठग्रमनीयं करोतीत्यपि च ।

२७. तेभ्यः सत्तच्छ्रुतिभ्यः तद्द्याद्यदेयं स्यात् पृष्ठग्रमनीये । महसं गावो विभज्य देया इत्यर्थः ।

२८. अत्र उदयनीयातिरात्रसमाप्तौ^१ संवत्सरसत्तं समाप्तं भवतीत्यर्थः ।

२९. अथशब्दो मङ्गलार्थः । अतः होचनुष्ठानविचारानन्तरं होत्राणामेव मीमांसा होत्रकाणामेव विचारो ऽवशिष्टः । तस्मात्तः । तस्य होत्रकानुष्ठानस्य अत एव उक्तादेव शास्त्राच्चिर्वाह इत्यर्थः । यथा । ऐकाहिकं वा (११. १०. ६) प्रातःसवनमित्यत्र वाशब्द-स्यावधारणार्थत्वात् प्रातःसवने होत्रकाणामैकाहिकान्येव शस्त्राणि । चतुर्विधे ऽभिजिति विषुवति दृहत्पृष्ठे विश्वजिति महाप्रते च षष्ठादिति (१९. ६. ७) माध्यन्दिने सवने^२ पार्थिकात्पृष्ठादेव ।

१ A •देन C •वेन । २ Max छ] throughout. ३ C •राशि ।

४ C उभरयो पवनयो instead of माध्यन्दिने सवने ।

अथ यद्यभिजितं विपुवन्तं वृहत्पृष्ठं विश्वजितं महाप्रतीयमहरि-
त्युक्त्यानि (१२. २७. ४) कुर्युयात्तुर्विग्निकान्युक्त्यानीत्युक्त्यसंख्ये
चातुर्विग्निकानीत्यादि ।

द्विरभासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ श्रिष्टाचारस्तदाचरणं चायुथ-
मिति

इति महाव्रतभाष्ये द्वितीयो ऽध्यायः^१
समाप्तः ।

१ A •कल्पवृक्षयाख्यासमाप्तः• C इति शाङ्खायनब्राह्मणभाष्ये आदमी ऽध्यायः ।

CORRECTIONS

P. 7,	line 8	read	वीरा०	instead of	वीरा०
" 13	" 21	"	C	" "	A Com
" 14	" 16	"	इदमे०		
" 38	" 4	"	वसुधैव कुटुम्बकम्		
" 61	" 18	"	पुत्रा०		